

Várkonyi Nándor

Az elveszett Paradicsom

Az utószót Rajnai László írta

(A digitalizálás a Széphalom Könyvműhely 1994-es azonos című kiadványa alapján készült.)

ISBN 963 8277 23 8

Tartalom

I. fejezet	
A MAJOM-MÍTOSZ	
Harc az ember ellen	11
Az anyag diadala	20
Az értelem keresése	37
II. fejezet	
AZ EMBER-MÍTOSZ	
Kétely	81
Az ember keresése	96
Az értelem helye	129
III. fejezet	
ADAM KADMON	
Ember és világ	161
Isten képe és hasonlatossága	190
IV. fejezet	
A RÉGI EMBER ÉS A RÉGI ISTEN	
Az ős keresése	225
A régi ember	242
A régi isten	276
V. fejezet	
AZ ELVESZETT PARADICSOM	
Káosz és Kozmosz	293
Paradicsom	325
Bűnbeesés	338
VI. fejezet	
A MANDALA-SZIMBÓLUM	
A kettős csigavonal és a mándala	361
Szenthegyek	366
Mennyei birodalmak	390
Városok	407
Épületek	418
VII. fejezet	
A NAGY ANYA	
A nő tudományos felfedezése	437
A Nagy Anyák	445
A fallikus isten	464
A Nagy Anyák leányai	474
A nő tudományos magyarázata	498
VIII. fejezet	
ISTENFIAK, CSILLAGOK, KIRÁLYOK	
Leszálló istenek	519
Lázadó istenek	525
Óriások és sárkányok	538
Csillagok	558
Királyok és papok	581
IX. fejezet	
A MISZTÉRIUM	
Titok	599

Eredet	603
Rejtőzködés	611
Avatottak, avatások	619
Élmény és megvilágosodás	632
Misztériumok	635

X. fejezet

A GNÓZIS

A misztérium haldoklása	663
A gnosztikus világkép	668
Világnemzés	672
Tammúztól Jézusig	677
Zárószó	687
Függelék	691
Utószó	747

Az olvasó a szövegben kétfajta zárójelet talál. Várkonyi Nándor a kéziratban szögletes zárójelbe tette az idézett részhez fűzött saját kommentárjait. Ezeket a jelöléseket a szövegben mi is megtartottuk.

*Du Ratselblume, die der Erd' entspross,
Geheimnis, das Keinem sich erschloss,
Du Leib in Geist und Geist in Leib verwebt,
Der Flamme gleichend, die zum Himmel strebt
Und von der Sinne ungefüger Haft
Zum Tier herab und unters Tier gerafft,
Bewusst vom Leben blickend in den Tod,
Ich liebe dich, du Mensch, um deiner Not!*

(Rejtvény-virág, a földet benövöd,
Titok vagy, megfejtetlen és örök,
Test lélekbe, lélek testbe szöve,
Lángra hasonlítasz, égfelé törőre,
Kusza érzékeid állatsorba lehúznak,
De állatok között túlságosan mohó vagy,
Élsz és meghalsz, és nem tudod miért,
Szeretlek, ember, inségeidért.)

(Ernst von Wildenbruch)

*Die grösste Angelegenheit des Menschen ist, zu wissen, wie
er seine Stelle in der Schöpfung gehörig und recht verstehe,
was man sein muss, um ein Mensch zu sein.*

(Az ember legfőbb dolga, hogy tudja miként fogja fel jól,
valósan helyét a Teremtésben, milyennek kell lennie ahhoz,
hogy ember legyen.)

(Kant)

I. fejezet
A MAJOM-MÍTOSZ
Harc az ember ellen

Mi, e századközép nemzedékei, joggal hisszük, hogy időnkben az emberi erkölcs süllyedésének mélypontját érte el, és keserű ítélettel illetjük a végzetet, amely e tragikus bukás kortársaivá avatott. De könnyen elfelejtjük, vagy észre sem vesszük, hogy oly ritka élménynek vagyunk részesei, aminővel ezer évek folyamán egyszer-egyszer ajándékozta meg gyermekeit a sors: szemünk láttára támadt fel, diadalmaskodott és hanyatlott el egy hallatlan erejű mítosz. Mert apáink még az ellenkező végeten álltak: az emberi fejlődés csúcán, a kultúra tetőfokán, és végső ismeretek birtokában hitték magukat. Ezt az utat a haladás, a fejlődés, az evolúció útjának nevezte a kor. Előkészítő szakasza a múlt század közepén Darwin úttörő műveivel zárult a fajok eredetéről (1859), de Haeckel már 1868-ban elzengte az új tan diadalénekét: »Fejlődés«, így hangzik mostantól fogva a varázsigé, amellyel minden bennünket körülvevő rejtélyt megoldhatunk, vagy legalább a megoldás útjára terelhetünk „... A megismerő értelemnek eme legragyogóbb győzelme a vak előítélet felett, ez a legnagyobb diadal, amit az emberi szellem kiküzdhetett, bizonytalansággal minden másnál jobban fog hozzájárulni az emberiségnek nem csupán szellemi felszabadulásához, hanem erkölcsi tökéletesedéséhez is.” Hogy a művészi képzelőerővel megáldott Haeckel hitt az új tan megváltó erejében, s többnek látta tudományos eredmények összegénél, még érthető. Megírta a korszerű világmagyarázat bibliáját, a *Welträtselt*, könyve csupán Németországban félmillió példányban kelt el, s huszonöt nyelvre fordították le. Íróasztala fölött ott függött „a természetes teremtés-történet” oltárképe, az új Genezis Ádám és Évája: a majomember, Gabriel Max tudós-művészi ábrázolásában. A lelkes kutató, az aggályt nem ismerő szakember, valóban egyházfejedelemnek érezhette magát az általa alapított Deutscher Monistenbund szekta főnökének. A közvélemény a „jénai pápa” címmel ruházta fel, nem minden gúny nélkül, ő pedig, csakugyan, élete vége felé vasárnapi prédikációkat írt, s bennük „a szép, a jó és az igaz monista szellemű kultuszára” buzdította híveit.

De a hosszú életű profétának meg kellett érnie, hogy maganevelte tanítványai búcsúlatogatást tettek nála, az új utakra térés gondolatával. Az elválást nem az okozta, hogy a túlbuzgó tanár olykor nem létező [11] tényeket konstruált ott, ahol az elmélet megkívánta, vagy meglévő tényeknek hamis magyarázatot adott, hanem az elméletnek ellentmondó, más, helyesebb tények felismerése. Minden elmélet sorsa, hogy idővel részben vagy egészben elavuljon; a haladás törvénye az élet törvénye is, és a veszteglés a tudomány számára halál. Senki sem állíthatja, hogy a fejlődés mozzanata hiányzik a természet életéből, e gondolatnak kétségtelen tapasztalati alapja van, de a reá épített tant maguk a hirdetői siklatták le pályafutásának sínjeiről, midőn kiemelték a szigorúan tudományos diszciplína kereteiből, jelszová, „varázsigévé” tették meg az élet minden területén, s egy vélt felszabadulás kétélű fegyverét kovácsolták belőle. Mintha az embert fel lehetne szabadítani saját törvényei alól! S ők éppen ezeket a törvényeket értették félre; megmagyarázván, hogy az ember csak tehetséges állat, valójában azokat az ösztönöket szabadították fel benne, amiket állatinak szokás nevezni - méltatlanul, mert az állat ártatlan, s a maga helyén tökéletes lény. Az ember pedig nem az. Az *emberi* fejlődés gondolatából kivetették az *ember-elv*: az etikum törvényét, a gyeplőt, amely saját pályáján irányítja és megóvjá, hogy bűnös és tökéletlen állattá váljék. Megteremtették az emberállat mítoszá, s minthogy a mítosz sűrített történelem, ez sem történt véletlenül.

A történelem futó vizsgálata is tisztán mutatja, hogy az elmúlt századok során

világszemléletünk, életfelfogásunk megváltozott: a szellem és az erkölcs törvényeire való figyelem helyett az anyag iránti érdeklődés tolult előre, érzékelésünk, felfogóképességünk amazok felé egyre tompult, megértő-képességünk emennek irányában egyre élesbedett. E pszichikai alkatváltozás okait most nem kereshetjük, de megtörtént tények tárják elénk. Kétségtelen, hogy a XIX. század folyamán elméletben és gyakorlatban egyaránt az anyag elve vált az ezerarcú élet egyetemes vezető elvévé. Az anyagnak azonban szelleme nincs, csupán törvényei vannak. Ezeket egyik funkciója, a szellem fedezi fel, és alkot belőlük „filozófiát”, melyben következképp a szellem vagy magát tagadja meg, vagy az anyagot. A történelem arról tanúskodik, hogy a két eshetőség közül az elsőt választotta, s így birtokába vette az anyagot.

Ez a helyzet szüli a század vezető elméleteit és gyakorlatát: Filozófia nincs, helyébe a tudomány vagy a „tudományos világnézet” lép; feladata, hogy az anyag mivoltát kielemezze, leírja, folyamatait figyelje, azaz nem lehet több, mint természettudomány. A művészet, az irodalom, a költészet rendeltetése, hogy a természetet ábrázolja, módszere és stílusa tehát a naturalizmus. A legfőbb titok: az élet tana az anyag szerveződését, s a magasabb szerveződések, a fajok harcát tárja elénk. A történetírás az emberi faj létharcának okait és fordulatait kutatja, módszere a történelmi materializmus, elve a dialektika, azaz a tevékeny ellentét, a szakadatlan harc; tárgya az osztályharc... [12]

Korántsem állítjuk, hogy a történelem elfajulását a fejlődéstan világnézeti és politikai harccá fajtása okozta, de állítjuk, hogy az egyetemes elfajulásnak szerves és tevékeny tünete, egyik tudat alatti hajtóereje volt. Az élettani fejlődés tudománya azóta lemondott jogosulatlan igényeiről, s visszavonult saját területére, de mert kártékony hatása történeti tény, megkísérelünk vázlatos képet adni diadalútjáról.

Az ember- és történelem-szemléletnek vagy filozófiának egy ága szabadelvű polgári progresszizmusnak nevezhető, a XVIII. század emberbaráti, idealista eszméiben bírja gyökereit, s az angolszász népek jól szituált, haladáshitű köreiben ma is vannak hívei. Eszerint az állati sorból kilépő, de még brutális és az erőszak ösztönének uralma alatt álló „vad” ember a fejlődés folyamán lassan mind szelídebbé, nemesebbé, civilizáltabbá vált, mígnem a viktoriánus polgár erkölcsi magaslatára és jólétére emelkedett. Evvel elérte végcélját, s ettől fogva elegendő, ha színvonalának biztosításáról gondoskodik.

Ez a derűlátó filozófia 1914-ben halálos sebet kapott, és kimúlt, legalábbis Európában. Helyébe a múlt század második felében fellépő, sokkalta elterjedtebb és erősebb hatású, sötéten látó, brutalista tanok léptek, melyek közös vonása, hogy szintén az életszínvonal emelésére töreksenek ugyan, de az ember alaptermészetét a bête humaine-ban látják, mely erőszak nélkül célját el nem érheti. Itt említhető a sok közül Hitler faji harca, Evola arisztokratizmusa stb.

Az etnológia (néptudomány, összehasonlító néprajz) nagy úttörői is az élettani evolucionizmus bűvkörébe estek, s vizsgálódásaikban természettudományi módszereket alkalmaztak, holott tárgyuk tisztára történettudományi, a kultúrhistoria egyik ága. Ily módon nemcsak az ember-lényről rajzoltak eltorzított, hamis képet, hanem mindaz, amit az őstörténetről, a társadalom, a tulajdon eredetéről és alakulásáról, az erkölcsről, a vallásról stb. tanítottak (Morgannel és Tylorral az élükön), csekély kivétellel tévesnek bizonyult. Az ember állati eredetéből kiindulva, alkatát, állapotait, életformáit eleve minél állatibbnak, alsóbbrendűnek tették meg, amikből csak lassú, kínos küzdelmek árán emelkedhetett ki, s léphetett a művelődés útjára. Ezt az elképzelést aztán időrendi szkémává avatták, mely szerint minden állati és alsórendű régibb, és minden magasabb, kulturáltabb, szellemibb jelenség új. Holott száz évvel ezelőtt a tudomány még semmiféle tárgyi kritériummal nem rendelkezett az etnológiai tényállományok korának meghatározására.

Joggal írhatta Joseph Kälin, svájci antropológus (1952-ben): „A fejlődéstudomány kulturális hatásait csak abból az egykorú szellemtörténeti helyzetből érthetjük meg, amely a múlt században uralkodó tapasztalati bölcsélet és monista-materiális világnézet által létrejöttük föltételeit megszabta. Ekképp visszaéltek az élettudomány tanításával, és áttették az [13] emberi szellem legkülönbözőbb megnyilatkozásaira: művészetre, irodalomra, társadalom- és lélektanra, etnológiára stb., sőt még a vallástudományokra is. Így aztán az élettani elméletből - teljességgel félreértve valódi tartalmát és összekapcsolva a »létharc« tanával, mint minden létfolyamat ősokeivel - egyetemes világléte teremtették, amelyért a nyugati kultúra a vér és a könny tengerével fizetett.”

A mechanikus (tehát téves) evolúció gondolatának egyetemes elvvé emelése oly nyilvánvaló kudarcot vallott, hogy az imént idézett Joseph Kälin már az ellenkező végletbe eséstől tart, és szabatos kategorizálásra int: „Végül soron nem a biológiai elmélet, mint olyan, az ok, amely miatt sok művelt ember (még ma is) hagyományossá vált (!) védekező állásba helyezkedik a biológusok fejlődés-gondolatával szemben. Teljesen elhibázott dolog metafizikai fogalmakat küldeni csatasorba a származás-elmélet ellen. E tekintetben hangsúlyoznom kell, hogy az evolúció-elmélet [ti. a mai], mint olyan, csak különböző szervezetek anyagi-oki összetartozását állítja abban az értelemben, hogy ugyanaz az élő állomány folytatódik, meg tovább fajról-fajra [kontinuitás]; a fajtörténet alakulásának hatóokairól a fejlődés-elmélet, mint olyan, semmit se mond.” - De éppen a tudományos kategóriák sorompóit törték át az ortodox evolucionisták, s Haeckel a legfelsőbb fórum öntudatával tett végérvényes megállapításokat, a világegyetem törvényrendjéről, erkölcsről, szellemről, lélekről, valásról, az Úristenről. Új kinyilatkoztatást adott.

*

Újat? Ha keressük, mi új van a Nap alatt, és visszafelé forgatjuk a tudományok, a történelem, a hagyományok és hitregék képeskönyvét, csodálkozva tapasztaljuk, hogy a fejlődés gondolata régi, mint a világ. Már a nagy evolúciós harcok idején megállapították, hogy a mózesi teremtetéstörténet nagyjából ugyanabban a rendben sorolja fel az élőlények megjelenését, mint a mai élettudomány (vízi állatok, repülők, szárazföldi csúszómászók, barmok, végül az ember). Minket a „mítosznak” ez az oldala nemigen érint, s most nem tekintjük a fejlődéstudomány régi természetbölcséleti megfogalmazásait sem, hiszen már az újplatonizmusnak is fő tétele a világ fokozatos tökéletesedése, nemcsak az isteni abszolútum értelmében, ha-nem - amint Hérakleitosz, a sztoa és Plutarkhosz hirdetik - a fizikai rendjében is. - Empedoklész az i. e. V. században kereken kimondja a létharc alaptételét, sőt túlmegy Darwinon, és egészen mai nézeteket vall: a gáttalanul (mondhatnók: mutatív) teremtő természet válogatás nélkül hoz létre mindenféle formákat, szerveket, testrészeket, s így különös, fantasztikus lények látnak napvilágot, de ezek közül csak a legéletrevalóbbak (!) maradnak fenn; az ember is benne áll a természet eme dús, teremtő [14] folyamatában. - Albertus Magnus 1250 körül, midőn az állatokról értekezik, ugyanúgy a folytatódás, a fejlődés fogalomkörében mozog, akár a mai (helyesebben a tegnapi) biológusok: „A természet nem hoz létre egymástól távol álló nemeket [genere], hacsak nem alkot valamely átmenetet közöttük; mert a természet nem csap egyik végletből a másikba, hacsak nem közvetítő útján.” Virchow joggal ismerte el, hogy Albertus Magnus kimondta a kontinuitás gondolatát. Aquinói Szent Tamás szintén a kontinuitás gondolatát formulázza meg a *Summa theologiae*-ban, szembeállítva a fejletlenebb formákat a tökéletesebbekkel. - Ami a történeti (nem biológiai) fejlődéstudományt illeti, Giambattista Vico 1725-ben kifejti, hogy a történelem menetét az emberi természet törvényei irányítják, tehát voltaképpen természeti folyamat ez is; de ő még teljesen vallásos alapon áll. - Goethe rendszertelenül és

elszórtan, viszont oly világos fogalmazásban adja elő nézeteit a fejlődésről, hogy a darwinizmus előfutárai közé számítják; íme egy-két töredéke: „A természet szereti a rendet és fenntartja állandóságát. A tökéletlenebbtől a tökéletesebb felé emelkedik. - Egy alacsonyabbrendű lény sor legmagasabb tagja érinti az utána következő sor legelső tagját (vö. a természetben nincsen ugrás). - A természet működése mindig ugyanegy módon folyik le, hacsak valami gátló ok közbe nem lép.” - Hasonlóképp szorosan kapcsolódnak a XIX. század szemléletéhez és megelőzik azt: Herder, Schiller, Humboldt, Schelling, Hegel rendszerei, eszméi, felismerései.

Hogy maga az ember, a teremtes koronája, valaha félig vagy egészen állati sorban élt (noha persze tökéletesebb alkatú volt), ősrégi mítoszok és ókori tudósok egyaránt hirdetik. Az egyiptomi Usziri (Ozirisz) - és Thot - monda arról beszél, hogy az emberek viselkedését kezdetben mi sem különböztette meg az állatokétól, vadak voltak, tagolatlan hangokat adtak, mígnem Thot megtanította őket beszélni, sőt írni és olvasni is, Usziri pedig a földművelés tudományát és a mesterségeket terjesztette el közöttük. A Gilgames-eposz egyenesen az erdőből hozza ki az ősemlék, a homo primigenius egy eleven példányát, Enkidut: szőrös testű, ruhátlan, „a barmok közt örül a szíve”, velük eszik-iszik a vályúnál, és halálra rémíti civilizált utódait. A görög mitológia szerint Prométheusz emeli ki az embert az állati sorból, mégpedig az istenek akarata ellenére.

Arisztotelész, a bölcséleti realizmus megalapítója viszont az emberről írva, szigorúan biológiai alapra helyezkedik, és megállapítja, hogy teste szerint a legszorosabb rokonságban van az állatokkal, s hogy a valódi különbség nem a szervi fejlődés ilyen vagy amolyan eltérésein alapul. Testi alkata a legtökéletesebb állatok közé, az eleven-szülők (emlékösök) rendjébe sorolja, illetve a legelső helyre teszi: „Mert először is vannak tökéletes állatok, ilyenek pedig az eleven fiakat szülők, és ezek között is kivált az ember.” Rendkívül hasonlít a majmokhoz; a farkatlan európai [15] majom (*Inuus caudatus*) középhelyen áll a két- és négylábúak közt; mint négylábúnak nincsen farka, mint kétlábúnak nincsen farka. - A kései görög enciklopédisták: Diodórosz, Sztrabón, oly avatott folyékonyssággal beszélnek az ember archaikus, mai szóval „kőkori” állapotáról, akár egy mostani régész, fölfedeznek egykorú „természeti” népeket, és leírják életmódjukat.

Egészen meglepő, amit Galénosz, az antik orvostudomány klasszikusa (II. sz.) és Nüsszai Szent Gergely egyházatyja (IV. sz.) a kéz szerepéről mond az emberré válásban; határozottan kirántják a tudományos gyékényt Haeckel és követői alól. Galénosz szerint az ember kezét csupaszságának és védtelenségének ellenszeréül, kárpótlásául kapta a természettől. Nüsszai Gergely fejtegetése zseniálisnak nevezhető, másfél évezreddel előzte meg az evolucionistákat. Nem kevesebbet mond, mint hogy az ember e kéznek köszönheti esztét (fejlettebb agyvelejét) és beszélőképességét. Ha nem volna keze, akkor arca és rágószervei a négylábúakéhoz hasonlóan alakultak volna. Arca előreálló (prognát) és pofaszerű lenne, ajka vaskos, izmos, a füvek kitépésére alkalmas, nyelve pedig húsos, szívós, lefetyelő, mint a kutyáé és a ragadozóké (húsevőké). „Ha testünkről hiányzanék a kéz - kérde Gergely atya - hogyan képződhetett volna tagolt hang [beszéd], miután a szájrészek berendezése nem a hangformálás céljából alakult volna ki? Ennélfogva az embernek bögnie vagy mekegnie vagy ugatnia vagy nyérítenie vagy az ökör és a szamár módjára ordítania kellene, vagy másféle állati üvöltést hallatnia. De minthogy a kéz testéhez kapcsolódott, az ember szabadságot nyert a szó használatára.” - Nem kisebb fejlődéstani fontosságot tulajdonítottak a kéznek a borbóriánus gnosztikusok (III—IV. sz.); tanításuk szerint az embereknek kezdetben mancsuk volt, mint a kutyáknak, s mindaddig míg ezt megtartották, békében, boldog tudatlanságban, egyetértésben éltek; azonban egy szellem pártfogásába vette őket, és kezeket adott

nekik. Ettől fogva apáink fegyvereket csináltak, leigázták a többi állatot, és oly meglepő eszközöket készítettek kezükkel, hogy gőgjük még nagyobbra nőtt, mint hatalmuk. - Egy arab mítosz ennél is lángelméjűbb felismerést revelál: kétélű fegyvert, áldatlan ajándékot lát a kézben. Mert igaz, hogy kiszabadultunk általa az állati sorból, de cserébe megkaptuk az emberi sors minden átkát, s a rege, mintegy előre kiábrándulva a boldogító fejlődéstanból, megátkozza a kezét.

A középkorban megesett, hogy a vadon élő, természeti népeket nem az emberek, hanem az állatok közé sorolták - igaz, nem tudományos okokból, hanem a Biblia alapján. Így jártak az amerikai indiánok, miután nem voltak beilleszthetők Szem, Khám és Jáfet családfájába; negyven esztendőbe telt, míg Pál pápa elismerte embervoltukat. Másfelől az afrikai nagymajmokat eleinte emberfajtnak vélték. A XVII. század elején Purchas angol író könyvet adott ki egy Andrew Battell nevezetű, portugál hadifogságba esett katona angolai és kongói élményeiről; elmondja, hogy a [16] nyugat-afrikai partokon egy pongó nevű óriási majomfajta garázdálkodik, s az embertől csupán az különbözteti meg, hogy nincsen lábikrája. Persze, mesének tartották mindezt, a többi utazó híradásaival együtt, mígnem 1641-ben az első eleven csimpánz Európába érkezett. Nem kisebb tudós, mint a híres holland anatómus, Nikolaus Tulp (Rembrandt modellje) rajzolja le, s a „Satyr”, az erdei ember nevet adta neki (1641). Pontos anatómiáját azonban csak 1699-ben dolgozta ki Edward Tyson, de a nevet ő is megtartotta. Általában a XVII. és XVIII. század majomábrázolásai egészen emberszabásúak, sőt túlzottan humánusok (hominiformok), míg a XIX. század képein egy fogait vicsorító, tébolyultan dühöngő fenevad rémítgeti a szemlélőt.

Adolf Portmann, a neves svájci biológus találóan elemzi e feltűnő változás mélyebb okait, s a dolog csakugyan megérdemli a figyelmet. Először az elmúlt századok „erdei emberének” ábrázolásairól szól: „Mindnyájunk előtt világos, hogy nem a rajzolóknak ügyetlensége a hibás az erdei ember képein. Mily pompás állatábrázoló mesterek voltak abban az időben! S akkoriban eleven embermajmokat hoztak Európába, s a művelt világ fölkereste és megcsodálta őket. A XVIII. század ábrázolásait olyan rajzolóknak alkották, akik látták ezeket az állatokat és bonctanilag iskolázott természettudósokkal voltak kapcsolatban. És mégis így áll előttünk az egyenesen álló majom különös képe, kezében a vándorbottal.” - Erre az ábrázolásmódra mélyebb okok hatottak döntően. A döntő az az alapérzés volt, amellyel a kor emberei ezeket a nagy, idegenszerű lényeket szemlélték. Az érzést az a meggyőződés táplálta, hogy itt egy különös fajta emberrel van dolgunk, - velünk közeli rokonságban álló lényekkel. De a rokonságot nem úgy gondolták, mintha az ember valamiféle majomtól származnék, hanem hogy a Teremtő akarata hozott létre szoros kapcsolatot közöttük. A Teremtő elhatározása sok mindent megvont ugyan az erdei embertől, de másfelől megmentette a művelődés veszedelmeitől, békés, ártatlan ősállapotban hagyta. [V.ö. Rousseau: Retour a la nature.] Ezekből a gondolatokból alakult ki az embermajmok képe, ezáltal lett egy békés erdei teremtmény képévé... A XIX. század közepén aztán csodálatos változás megy végbe: egyszerre eltűnnek az emberhez hasonlító vonások, a testtartás, az arckifejezés mind állatibbá válik. S a tüzetesebb megfigyelés kimutatja, hogy ez a változás nem egyszerűen és csupán az embermajmok jobb ismeretéből ered... Nem, az új majomképet ismét a gondolkozásmód alakítja, és sok helyen olyan jegyet tartalmaz, ami a pusztán megfigyelésből nem származtatható. A gorilla és az orang kivicsorítják fogaikat, ragadozó vonásaikat túlhajtottan ábrázolják; már nem a békés vándorbotot szorongatják, most bunkót, fatörzset forgatnak vagy nagy követ emelgetnek. A kitagadott ember búskomoly tekintetét a brutális izgalom tetőfokának kifejezése váltja fel, s a szemfehérét, holott az embermajmoknál nem [17] látható, most reáfestik, az izgatottság nagy fokának jegyéül. Még fényképeket is

hamisítottak ilyen módon...

Mi történt, hogy az embermajmok képe ennyire megváltozott? Valami súlyos következményekkel járó dolog: az elmúlt század folyamán az emberek tudatába mindent legyűrően befészkelte magát az az eszme, hogy a szervezetek mind egyszerű ősformákból fejlődtek ki. Az embernek a nagymajmokkal való kétségtelen alaki rokonsága magától értetődő bizonyítékul szolgált, hogy majomszerű őstől származunk. Ezáltal saját természetünk képe is megváltozott, az állati irányában... Ezekben az évtizedekben az ősember képét gyökeresen állatinak látták. Szőrrel borítva, mint a gorilla, fogait viczorítva, vadállati arccal, kezében kővel, husánggal, - így jár-kel félig felegyenesedett tartásban: ez az emberkép nem egyéb, mint a kiszámított középállapot a gorilla és a mi időnk legelfajultabb embertípusa között. - Az embermajmoknak mindeme sok ábrázolása közül egyetlen egyet sem fogadhatunk el az állat mesterkéletlen, tárgyilagos képéül, mert erősen beléjük játszik a felfogás, amelyet az ember azokban az évtizedekben saját magáról alkotott. Oly okokból, amelyek a Nyugat egész szellemi magatartásának mélyén rejlenek, a XVII. és XVIII. század az embermajmokat humanizálta, a XIX. század ellenben teljességgel brutalizálta." (Brute = fenevad; bestializálta!)

A XVIII. századi egzakt kutatások többek között a rendszerezés első, nagy, modern értelemben vett klasszikusai, Linné és Buffon nevéhez fűződnek. Linné természetesen még hitt a fajok változatlanságában, de igyekezett természetes rokonság szerint osztályozni őket. S noha az állattannal csak mellékesen foglalkozott, nem riadt vissza attól, hogy az emberszabású majmokat szorosan az emberfaj (homo) mellé sorolja. Az *ember unokatestvérei* (!) című, kéziratban maradt munkáját Einar Lönnberg közölte; többek közt ezeket olvassuk benne: „Minden teremtetett lény közül cáfolhatatlanul a majmok neme áll a legközelebb az emberéhez. Arcuk, kezük, lábuk, karjuk és lábszáruk, mellük és zsigereik a leghasonlóbbak a miéinkhez; sőt százféle mókájuk, vidámságuk, pipeskedésük, hajlamuk, hogy mindent utánozzanak, azaz, hogy kövessék a divatot, annyira hasonlít hozzánk, hogy alig találhatunk elválasztó vonalat. Sokan úgy vélik, hogy ember és majom közt sokkal nagyobb a különbség, mint a nappal és az éjszaka között; de ha egy felvilágosult európai miniszterelnököt egy a Jóreménység-foka tájáról való hottentotta mellé állítunk, alig hihetjük el, hogy eredetileg ugyanegy őstől származnak.” A nagy tudós itt tehát, ha titokban és tréfás modorban is, de áttörte a változatlanság elvének sorompóit. Buffon, noha nem így határozottan, de szintén hasonló értelemben nyilatkozott, s nagy állatrendszertanának végére, természetes kiegészítésül, odaillesztette az ember leírását. [18]

A XVIII. század második felében Pieter Camper, amszterdami sebész-professzor, az összes gerinces állat nagy, közös egységét hirdette. Goethe írja egy helyütt: „Arra törekedett, hogy a hal agyvelejében meglássuk az ember agyvelejét, s ezekkel a szellemes, ugrásszerűen merészkedő összehasonlításaival elérte a célt, hogy felébressze a mélyebb érzéket a megfigyelőben, akit a külsőségek gyakran nagyon is fogva tartanak. Így tehát egy szerves test valamelyik tagját nem magában véve szemlélte az ember, hanem hozzászokott, hogy benne egy rokon szervezet hasonló tagjának a képét - ha nem is meglássa, de - megsejtse.” - Egyébként Campertől származnak a koponyamérés szögei, azaz jó anatómus volt, de abban a hibában leledzett, amiben ortodox evolucionista utódai a legújabb időkig: csupán a hasonlóságokat kereste s nem a különbségeket is.

Tudvalevő, hogy Goethét erősen foglalkoztatták a természettudományok kérdései, s noha olykor erősen melléfogott, máskor konkrét eredményeket sikerült elérnie. Így például ő fedezte föl a sokat vitatott középállkapocs-csontot az embernél, s ezáltal eggyel szaporította az ember és az állat közti hasonlóságok számát. „Olyan örömet érzek

- írta Steinnénak ekkor (1789) -, hogy mozog minden zsigerem." De öröme nem volt teljes, az egész tudósvilág szinte egységesen ellene fordult, s négy évtizedbe telt, míg felfedezését elfogadták. Nem ez volt az egyetlen esete, s tapasztalatait így foglalta össze: „A hivatásos tudósról fölteszem, hogy megtagadja mind az öt érzékét." A nagy költő ezúttal is egy maradandó igazságot öntött formába.

Különös azonban, hogy a majomkérdéssel nem foglalkozott, holott ez a XVIII. század végén igen élénk megbeszélés, sőt vita tárgya volt; csúfságuk és viselkedésük talán sértette méltóságérzetét, mert annál „kellemetlenebbnek" tartotta őket, minél jobban hasonlítanak az emberi fajhoz. Ifjúkori mestere és később szellemtársa, Herder, összehordja és részletesen tárgyalja korának egész idevágó tudományát, és megállapítja, hogy „az ember középlény az állatok között, azaz kidolgozott forma, amelyben a körülötte levő összes nemeknek vonásai legfinomabb lényegükben összegyűlnek." Így tehát a majmok révén „összekötő kapocs két világ között." De elutasítja „a megszegyenítő hagyományt (?!), amely az embert a majomból vezeti le." Ugyanebben az időben Mondoddo lord, az emberi beszédről elmélkedve, hajlandó az ember állati eredetét elfogadni. Johann Friedrich Blumenbach, az első összehasonlító anatómiai kézikönyv írója, avval különbözteti meg az embert a majomtól, hogy kétkező lény, míg emez négykező. - Ennyit a fejlődéstan és a majomember-gondolat pre-hisztóriájából. [19]

Az anyag diadala

A biológiai fejlődés eszméjét korszerűen, tudományos eszközökkel, elsőnek Jean de Lamarck tágította elméletté a múlt század elején (1809). E szerint az élőlények velejében mind rokonok a Földön, a fajok azonban nem állandóak, hanem néhány kezdeti alapfajta változásai által jönnek létre. A környezet hatásai, a váltakozó létföltételek kényszerítették átalakulásra őket, szerveik módosultak vagy elcsenevészedtek. De a külső körülmények magukban még nem elegendők e változások előidézésére, csupán szükségérzeteket keltenek, reakciókat váltanak ki, s ezeket aztán a szervezetekben rejlő belső erők teszik aktívvá, vagyis átalakítják az „érdekelt" szerveket. Igazolásként számos példát hoz fel Lamarck. Így a zsiráf a fák lombjával él, emiatt folytonosan erőlködni kellett, hogy minél több gallyat érjen el: mellső lábai megnyúltak, nyaka csodálatos hosszúvá nőtt. A vízimadarak úszóhártyája, a gázlók pálcalába s a többi madár lába általában mind ilyen alkalmazkodó törekvés szülötte, noha alapszerkezetük egységes és azonos. A nem használt szervek elsatnyulására példa a vakond, a denevér, a barlangi gőte szeme, a bálna fogatlan állkapcsa, a kígyó végtaghiánya, a strucc, a kazuár, a kivi, valamint sok rovar csökevényes szárnya. A növényekre viszont az éghajlat és a talajcsere volt és van ilyen hatással. - Lamarck tehát a belső alkalmazkodóképességekben látja a variálódás rugóját; a szervezetek külső hatóokok indítására, de önerejükből hajtották végre és tartják fenn a fejlődés roppant jelentőségű folyamatát. E belső erők (tényezők, „facteurs") azonban nem anyagszerűek, ám nem is természetfölöttiek, hanem pszichikaiak: az ösztönnél magasabb szükségérzetek kormányozzák a szervezetek fejlesztő folyamatait. Végeredményben a célszerűség elvét valósítják meg, azaz valóban a fejlődést az alacsonyabbrendűből a magasabb felé, minthogy a szerzett tulajdonságok, szervi változások öröklődnek, szerinte.

Még mélyebben kívánt a dolgok gyökeréhez nyúlni Etienne Geoffroy de Saint-Hilaire (1828): tagadta, hogy alapfajták volnának; az összes szervezet alapszkémája szerinte egy, minőségileg tekintve, minden élő szervezet egy és ugyanaz

(homológia). A változások csak mennyiségi, s úgy jönnek létre, hogy a szervezet egyes elemei különbözőképpen fejlődnek, mégpedig ugrásszerűen, a környezet behatásai folytán. Lamarckkal [20] szemben azt állította, hogy a szervezetek a fejlődést mintegy passzíve viselik el, nincs öntevékeny részük benne, s elméletét keményen védte Cuvier ellenében is, aki viszont a fajok változatlan állandóságát hangsúlyozta.

Különös azonban, hogy ez a nagy jelentőségű vita zártkörű maradt, még a tudósvilág sem igen figyelt fel rá, végül évtizedekre elfelejtődött. Holott első pillantásra úgy látszik, hogy Darwin alapgondolataikat, főképp Lamarckét: a fajok változékonyságát és az öröklődést átvette, ha egy fél évszázad múltán is. Főművében csakugyan egy szót sem ejt „elődeiről”, de - s ez meglepetésként, úgyszólván szenzáció gyanánt hat - magánéletében Lamarck ellen foglalt állást. Charles Lyell, a később híressé vált geológust, igyekezett meggyőzni Lamarck elméletének tarthatatlanságáról. A botanikus Hookerhez írott egyik levelében pedig megjegyzi, hogy Lamarck, a maga idejében egyetlen kivételképpen, nem hitt ugyan a fajok állandóságában, de - egyébként ügyesen megszerkesztett - könyvével többet ártott, mint használt az ügynek.

Véleménye szerint Lamarck helytelen irányba terelte a kérdést. Maga Darwin ugyanis nagyapja nyomdokain indult el. Az öreg Erasmus Darwin az állat- és növénytenyésztés tudományával foglalkozott roppant sokoldalúan és gondos megfigyelések alapján, s munkássága révén az unoka előtt ott állt a mesterségesen tenyésztett fajták hihetetlen változékonyságának egész képtára. (Gondoljunk például a kutya- és galambfajták, a virág- és gyümölcsnemek sokféleségére; a kertészek ma több száz rózsafajtát tartanak számon.) Darwin aztán e tapasztalat szempontjait a természetes fajtákra alkalmazta, mintegy kiemelte a kérdést a gazdasági udvar kerítései közül, és áthelyezte a szabad természet határtalan távlatába. A sokféleség ott is megvolt (megvan, meg kell lennie tehát a természetes tenyésztő, kiválasztó tényezőnek is. Ezt Malthus társadalomelméletében találta meg, s szintén átvitte a természeti éltbe: ahogyan az emberi közösségek életében a létharc, a struggle for life szabja meg az egyének és típusok sorsát, ugyanúgy irányítja a természeti közösségekben a szervezetek, fajták éltét, alakulását is. A külső körülmények, a környezeti hatások játéka ugyan véletlenek és esetlegességek sorozatából áll (éghajlat, táplálék, életmód stb. változásai), s így az alkalmazkodás iránytalan, esetszerű, a létért való küzdelem törvénye mégis mechanikus, kegyetlen, kivételt nem ismerő szigorral érvényesül: a gyengébb alulmarad, elhal, az erősebb, a jobban alkalmazkodó győz és fennmarad.

Ámde ebből világos, és maga Darwin is jól látta, hogy a létharc nem alakíthat változatokat, új fajtaikat, hanem csak szűr, rostál, kiválaszt a meglévők közül - ezeknek tehát már előbb létre kell jönniök. És nem szolgálnak elégséges okkal a külső körülmények, az élet feltételei sem, vagy a testrészek erősebb-csökkentebb használata és következményeinek öröklése. S maga utal egy sor cáfoló, illetve bizonyító tényre: az eszkimók [21] kizárólag állati táplálékon élnek, vastag szőrmeruhát viselnek, roppant hidegeknek vannak kitéve, az év nagy részén át naptalan sötétség borul rájuk. Mindazáltal alig különböznek Dél-Kína lakóitól, pedig ezek majdnem teljesen növényi eledelakkal tartják fenn magukat, meztelenül viselik el az izzó verőfényt, a trópusi hőséget. A ruhátlan tűzföldiek abból élnek, amit tengerük rideg, terméketlen partjai nyújtanak; Brazília botokudjai forró, füledt őserdők belsejében bolyonganak, főként növényekkel táplálkoznak - ennek ellenére a két törzs alkatilag oly hasonló, hogy a Darwin hajóján tartózkodó tűzföldieket a braziliaiak botokudoknak nézték. A botokudok viszont, s általában a trópusi Amerika törzsei teljességgel elütnek a négerektől, holott ezek az óceán szemközti partján, úgyszólván azonos éghajlat alatt, azonos életmódot folytatnak.

Noha Darwin élete végéig kitartott a természeti kiválás gondolata mellett, nem titkolta el komoly kételyeit sem. Az *ember származásában* így ír: „Az emberfajták jellegzetes különbségeit nem lehet kielégítően megmagyarázni az életkörülmények közvetlen hatásával, sem a testrészek állandó használatával, sem a viszonylagosság [a testrészek egymásra-hatása] elvével... Amennyire megítélhetjük - noha e téren mindig fenyeget a tévedés -, az emberfajták külsőleges különbségei közül egy sem szolgál jelentős hasznukra.” Ha tehát a külső hatás nem elegendő a fajtaalakításra, Darwinnak is belső okot kell keresnie. Mellőzi Lamarck tételét: a szervezetek belső, öntevékeny működését, s a magyarázatot a nemek párválasztásának, az „ivari kiválásnak” törvényében találja meg: „Ily módon legnagyobbbészrzt megghiúsult minden kísérletünk az emberfajták közti különbségek megmagyarázására; de maradt még egy fontos tevékenység, és pedig a nemi kiválasztás, amely úgy látszik oly erősen hatott az emberre is, mint sok más állatra.” Az állatok általában a szebb, jobb egyedeket választják páru, s minthogy a létharcban szerzett tulajdonságok öröklődnek, e válogató folyamat új, szebb, jobb utódokat hoz létre. Ilyen új faj-változat az ember is; a létharc véletlen fordulatai és az ivari kiválás által átörökített előnyös tulajdonságok különítették el valamikor egy őstörzs, alapfaj többi ágától, a majomfajták őseitől.

Az ivari kiválás volt Darwin legsajátosabb felismerése és kedves tárgya. Főművében túlnyomórészrzt evvel foglalkozik, s oly gazdag anyagot halmoz fel, hogy máig sem aknázták ki teljesen. S éppen ez ébreszt némi gyanút: miért hanyagolták el a hívek? Pedig a tárgy igen rokonszenves és döntő tétele az elméletnek. E szerint a párvonzás fő eszköze a tetszés, a hajlandóság elnyerése, a gerjedelem felszítása. A tetszésvágy az állatnak nem csupán a viselkedését irányítja, hanem a külsejét is alakítja, azaz szervi változásokat idéz elő. Darwin már az alsórendű lények világában megeli tüneteit; egyes rovarok csápjainak „kacér” billegetése, a tücskök, kabócák rafináltan felcsigázódó cirpelése, a szú finom percegése, aztán a [22] szarvasbika hatalmas bőgése, a madarak éneke, fajdkakas dürrögése, a pulyka püffeszkedése, a daru tánca, a hímek párviadalai s a többi, ezernyi változatban, a végtelenségig, mind a tetszésvágy kifejezése s a vonzás hathatós megteremtője. Még többbretűen, meggyőzőbben igazolják a tételt a testi jegyek, alkati változatok, Fölösleges és ehelyütt lehetetlen is ezt a gazdagságot jellemezni. Legfeltűnőbb példái: a pillangók színpompája, a madarak tarka és sokformájú tolldísz, a halak pikkely-mozai, mindenféle taréj, örv, cimpa, lebernyeg, golyva, szarv, túske, sörény, korona, sáv, folt, zománc, szeszélyes vagy szabályos rajzú dísz, az alsórendű csigabigától, bogártól kezdve az állatvilág koronájáig, az emberig. (A növények virágdísz, illata szintén a szaporodást szolgálja, de evvel nem egymásra hatnak, hanem a rovarokat csalogatják.) Hogy csak a majmokat nézzük: határozottan feltűnő, esztétikai jellegű számos majomfajta cifra hajviselete és pofaszőrzete; némelyikük a test többi részét el is hanyagolja, s olyan mintha maszkot, álarcot hordana; a kékpofájú majom narancsszínű oldalszakállat visel, ettől rikoltóan elüt fekete szemkörnyéke és világoskék felsőajka. Jellemző, hogy egyes dél-amerikai majomfajták arcszőrzete a nemi érés beálltakor élénk színeket ölt. Darwin szerint több mai szakállas majomnál eleinte csak a hím növesztette ezt a díszet a nemi kiválás céljából. (A nőtény aztán elirigyelte tőle?) Az embernél viszont valamely ősidőben mindkét nem szakállas volt, a hím megtartotta, míg a nő elveszítette, testszőrzete javarészával együtt. De az emberi szakáll színárnyalata szintén majomrokonságra vall: ahol a szakáll színe elüt a hajától, amaz mind az embernél, mind a majomnál általában világosabb. Az ember szőrtelenedésének folyamata is innen ered: a majmok nemi életében a csupasz helyek fontos szerepet játszanak. A szőrzet elvesztésével viszont előtérbe lépett a bőr színének jelentősége, s Darwin úgy véli, hogy az emberfajták e legfeltűnőbb megkülönböztető jegye, a sokféle

bőrszín hasonlóképp az ivari kiválás eredménye. Vagyis a tetszésvágy szülte.

Ha az elmélet mellé szegődünk, Darwin érvelését más területekről szerzett példákkal is kiegészíthetjük. Ugyanis a tetszésvágy és a tetszésérzet kielégítése nem csupán párzási rítusokat és testi dísz-szerveket szülhet, hanem a környezetet is megváltoztathatja, „fejlesztheti”. Weismann leírja egy rovar furcsa szokását: ragyogó, tarka kövecskékből csinos kis kertet formál, s odavárja, így csábítja légyottra párját. Az ausztráliai lugasmadár gallyakból szabályszerű lugast épít (innen a neve), ágait, talaját telerakja minden összeszedhető színes holmival, tollal, virággal, levéllel, csigahéjjal, kővel, csonttal, s ebben a pompás sátorban szórakozik, szabályszerű társas életet él.

Ha tehát igaz a darwinizmusnak az a tétele, hogy mindez a belső és külső tevékenység az ivari kiválás szolgálatában áll, akkor a kultúra kezdetét már a rovarvilágban megtaláljuk, s akkor igaz Freud vélekedése is, [23] hogy a kultúra a nemi ösztönben gyökerezik, a libidó műve. (Viszont, zárójelben, a tetszésvágy pszichikai tünet, csakúgy mint Lamarck szükségérzete, sőt magasabbrendű: esztétikai jellegű a darwinisták szerint. Az állítás, látni fogjuk, teljességgel téves, de addig is vigyázzunk: vajon nem ez volt-e az oka, amiért az iskola kissé elhanyagolta Darwin forrásanyagának kiaknázását?)

Ennyi a magva Darwin elméletének; származástörténetet kívánt nyújtani és meghatározni az ember helyét az állatvilágban. Meg volt győződve igazáról, természetesen, de azt is tudta, hogy bizonyítása nem teljes. Maga írta: „Ebben a könyvben alig kerül szóba olyan tárgy, melyhez ne lehetne más tényeket csatolni, amik gyakran épp ellentétes következtetésekhez látszanak vezetni.” Darwin úgy látta, hogy a természet élete-folyásában (a „fejlődésben”) hézagok voltak és vannak, s egyformán „fenségesnek” mondta mind azt a hitet, hogy Isten „csak néhány önfejlődésre képes őstípust teremtett”, mind pedig azt, hogy „mindig új teremtetőkra volt szüksége, hogy kitöltse a hézagokat, amelyek saját törvényeinek működése folytán keletkeztek.” Tudós volt, az élet tényszerű magyarázatát kereste, nem akart világnézetet, új vallást teremteni.

De elmélete, mint tudomány sem állta meg az idő próbáját. R. Broom, a legrégebbi emberi maradványok: az Australopithecus és az Africanthropus egyik fölfedezője, írja: „Kevesen tartották fenn Darwin nézeteit az ivari kiválásról, s e nézetek azóta úgyszólván teljesen kiszorultak a tudományos irodalomból... Egy elmélet mindig elégtelen, ha úgy látszik, hogy megmagyarázza a fejlődés egyes tényeit, de nem tud megmagyarázni másokat. És Darwin félszeg helyzetbe juttatta magát avval, hogy két elméletet adott, sőt egy harmadikat is. Ha valamely testi jegy nyilvánvaló előnyére szolgál egy állatnak, mint például a tigris hatalmas szemfoga vagy karma, akkor nyilván a természetes kiválasztásból ered. Ha a jegy, mint a páva farka, éppoly nyilvánvalóan hátrányos, akkor a nemi kiválás eredménye. És ha egy jegy sem nem előnyös, sem nem hátrányos, mint a dodo repülő képességének elvesztése, akkor ily esetben mindig vissza kell térnünk a lamarckizmushoz. Az ember érzi, hogy ezeknek az elméleteknek egyike sem az igazi, a helyes.” A végső nehézség pedig az, hogy Darwin az élet, a fejlődés roppant folyamatában a döntő szerepet a véletlennek juttatta.

Darwin tehát megteremtette a fejlődéstan alapjait. Emennek lényege egy igen egyszerű tétel: kétségtelen, hogy hosszú időközön át nem volt szerves élet a Földön; valamikor valahogyan kezdődnie kellett. (Ősnemzés?) Minden élő szervezet alapegysége a sejt. A sejt viszont önálló életre is képes, mint a számtalan egysejtű állat és növény bizonyítja. Ez a legprimitívebb, legegyszerűbb élőlény, ő áll tehát az életformák, a fajták kialakulásának kezdetén, s minthogy belőle áll a legösszetettebb szervezet [24] is, tőle származik, belőle fejlődött ki mind. Néhány hézag, persze, ebben a hibátlan logikai

sorban is kitöltésre várt és vár. Ha az ősnemzés igaz, minthogy igaznak kell lennie az elmélet szerint, akkor kellett vagy kell lennie olyan anyagnak, amely már nem teljesen holt, de még nem teljesen élő. Ezután kellett vagy kell lennie szerves anyagnak, azaz magnélküli protoplazmának, amelyből a sejt kiválik, elkülönül. S minthogy csak egysejtű és soksejtű lényeket ismerünk, kellett vagy kell lennie kétsejtű, kevés sejtű, átmeneti alakoknak is. Végül pedig a tétel logikája megkívánja az átmeneti formákat az alapfajok, a törzsek között. Haeckel, mint a tan győztes kihirdetője, nem nélkülözhetette mindezeket, s mert kereste, meg is találta. Az ősnemző anyagot a tengerfenék élő nyálkájában lelte meg s Bathybiusnak nevezte el; ez azonban mesterséges terméknek bizonyult, gipszcsapadék volt. Állította, hogy az önálló sejt kis protoplazma-darabkákból alakul ki, a monera nevet adta nekik, de a folyamatot sem maga, sem más nem figyelte meg. (Merő kitalálás volt.) Felfedezett kevéssejtű lényeket is, és katallakta néven sorolta bizonyítékai közé; ám katallaktákat még nem látott senki. Az alapfajta közt láncszemet jelentő, átmeneti típust pedig a tudomány mindmáig egyet sem talált.

Az üresen maradt hézagok azonban még nem jelentik az elmélet halálát. Az egyszerű és az összetett életformák végtelen soráról (a „fejlődésről”) a természet óriási élő és holt leltára egyaránt tanúskodik, s a hiányok legfeljebb arra figyelmeztetnek, hogy egyelőre hiányosan ismerjük az élet alakulásának folyamatait. Haeckel ugyan nem ismert el hézagokat, mert „a természetben nincsen ugrás”, - s így végül is a fejlődés-elvnek szilárd tétele maradt, hogy az élő szervezetek megszámlálhatatlan formája mind rokon, csupán az elágazódásnak, a szétterjedésnek más-más pontján áll. A szervezetek, összetételük és formájuk kisebb-nagyobb azonossága szerint, e pontok körül csoportosulnak, és alkotják az állatkört vagy törzset (subregio), osztályt (classis), rendet (ordo), családot (família), nemet (genus), fajt (species), fajtát (subspecies), változatot (varietas). Minden élőlény egy, egyetlen (monos) ősfarmából ered tehát, s öntörvényeit követve, azaz gépiesen (mechanikusan), felismerhető okok hatása alatt fejlődött ki.

Az okokat Darwin vélte felismerni, de hogy a szerves életet teljes egészében egyetlen egyetemes elv igazgatja az élő anyag öntörvényei szerint, vagyis hogy a monista-mechanikus-materiális fejlődés az élet alapelve - ez Haeckel tanítása, elmélete. S ez volt a kinyilatkoztatás, amely a darwinizmus apostolává szegődött, ám egyúttal messze-továröpítette is Lamarck és Darwin alaptípusaitól. Hatalmas gondolat, kétségkívül, roppant távolságokat hidal át, nagy arányokat foglal keretbe. [25]

*

Ahogy Darwinnak az ivari kiválás, Haeckelnek az ember származása volt a legkedvesebb tárgya, legfőbb öröme. Hogyne, hiszen játszva győzte le a nehézségeket, amik a bizonyításban mutatkozhattak. Sőt, egyáltalán nem mutatkoztak, csak a tényekre kellett rámutatni. Az ember egyfajta majom, semmi más: ugyanaz a kétszáz csont ugyanolyan elrendezésben alkotja vázát. Ugyanazokból az idegsejt-csoportokból tevődik össze agy-velejének művészi építménye, s még a majom-agyvelő barázdái is csaknem ugyanolyan képződésűek, fejlettek, mint az emberé. Ugyanaz a négy-kamrás szív szivattyúzza a vért ereibe. Ugyanolyan harminckét fognak egyforma sora foglal helyet állkapcsában. A szaporodásnak ugyanazok a szervei biztosítják a fajta fennmaradását. Ugyanazok a nyál-, máj- és bél-mirigyek végzik emésztését. A szájában levő ínycsappal rajta kívül csak a majmok rendelkeznek, és ízlelőszerveik is ugyanazok. A csimpánz, az orang és az ember füle hasonló alkotású. Folytathatók és hozzávehetőek mindazt, amit a kutatás Darwin-Haeckel óta felfedezett. Theodor Mollison, müncheni antropológus, hosszú évek kísérletei nyomán már régen kimutatta, hogy egy-egy fajta változásai új fehérje-struktúrák szerzésével járnak együtt. Az ember és a csimpánz egy efféle

fehérje-struktúrája közös, azonban nincs meg egy alsóbbrendű, régi fajta majomban, a makakban. Vagyis az ember és a csimpánz, a közös őstől elválva, egy ideig a fejlődés azonos útját járta. Kísérletek alapján a következő rokonság-sor állapítható meg: a csimpánz közelebb áll az emberhez, mint az orang, a csimpánz és az ember közelebb egymáshoz, mint a csimpánz a makakhoz; a csimpánz és az orang közelebb, mint az orang és makak; az orang és makak közelebb, mint az orang és az ember. Ez a származástani eredmény sokkal kevésbé bonyolult, mint első pillantásra tetszik: a távolsági sor egyszerűen fejlődési fokozatsort is jelenthet.

Még inkább kiszélesíti e távlatokat a vérrokonság vizsgálata; ez ma már hatalmas tudomány, s a gyakorlati gyógyászatban is fontos szerepet játszik (vérvétel, vérszérumok). Élettani alapja: a hasonló vércsoportok barátságosan viselkednek egymással, összeférnek, a különbözők ellenségesen, felbontják egymást. Fejlődéstani jelentősége: a vércsoportok hasonlósága és különbözősége éppúgy rokonság-sorra mutat, mint a fehérje-struktúráké. Szűz terület nyílt a tudomány számára és viharos kísérletezés folyt évtizedeken át. Eredmény: az embervér-szérum összébékül a csimpánz, a gibbon és az orang vérével; a makakot beteggé teszi a szérum-oltás, de kiheveri komolyabb következmények nélkül; az alsóbbrendű és félmajmokat, s a többi emlőst azonban elpusztítja. Mindez ekkor már úgyszólván természetesnek látszott, nem keltett meglepetést, legfeljebb örömdetést. Gustav Wolff, bási antropológus, a század elején így írt: „Az emberszabású, azaz emberhez hasonló majmok épp azok az állatok, melyek minden [26] ponton a leghasonlóbbak az emberhez - innen a nevük: embermajmok. Feltűnhetik-e, hogy a vérük is hasonló?”

S ha ennyi nem elég, itt van - tán még nyomósabb bizonyítékul -, az emberi méhmagzat fejlődése. Növekedése során megismétli a fajta fejlődését, fölveszi mindazokat a formákat, amelyekben az ember ősei valaha éltek az évek milliói alatt. (Ez egyetemes jelenség, neve: biogenetikai alaptörvény, a fejlődéstan fundamentuma, Haeckel diadala.) A néhány hetes, parányi magzat meglepően hal formájú: nyaka helyén négy kopolyútv és -redő mutatkozik, s a velükjáró halszerű szív-, verőér- és csontszerkezet. Ez a stádium tehát az ember víziállat-ősét idézi, ahogyan az ebihal a belőle fejlődő béka egykori hal-alakját. Csakhamar kinő a farok is, oly hosszú, hogy a kuporgó tartású magzat homlokát érinti, de aztán „visszafejlődik”, elsatnyul néhány csigolyányi csökevény. Majd pedig úszóhártya képződik a kéz- és lábujjak közt, jelölve, hogy egykor evező végtagjaink voltak. A negyedik hónapban a fejet és a testet pihezőrzet növi be, állati bunda, de a kilencedikben lehull és feloldódik, csak a hajzat marad s megnő. Tiszta sor: hal-kételtű-hüllő-embrió; lehet-e kétség hogy ezek voltak Ádám előtti őseink?

Nem csoda tehát, sőt, természetes, hogy szervezetünk e régi alkatok csökevényes maradványainak egész garmadáját hordja magában (rudimenta): egytől-egyig bizonyítékai, hogy az ember valaha régebbi, állatibb formákban élt. Száznál többet fedeztek föl, mire Robert Wiedersheim, a jeles anatómus és állatbúvár, nekirugaszkodott, és kerekén kétszázat mutatott ki. Houston Stewart Chamberlain végül már gúnyos aggállyal intette a tudósokat, nehogy könyvet írjanak az emberről, mint szerv-lomtárról, ez lévén netalán a lényege. De tény, hogy elavult szerv-ereklyék bujkálnak testünkben mindenféle csontok, izmok, szövetek, zsigerek között. Hadd említsünk néhány „kiállításba való” példányt. Legnevezetesebb a vakbél, az egykori kérődzőbél maradványa. Farokcsigolyáink arra az időre emlékeztetnek, midőn a majmokéval azonos fogódzó farkat viseltünk és használtunk; de lehet, hogy még a hulló-farok csutkáját rejtegetjük. Fülkagylónkon a Darwin-csomó a tanúja, hogy egykor hegyezni, forgatni tudtuk fülünket. A cápa, a rozmár, a csőrös emlős, az erszéyes állat,

de kivált sok madár szeme átlátszó védőhártyával van ellátva, a szem zugából gyorsan a golyóra tudják rántani, védelmül; az embernél, a majmoknál és a legtöbb emlősnél azonban már csak egy kicsiny, félhold alakú redővé csökkent (mongolredő). Néhány félmajom és ragadozó, sőt sok erszényes állat felkarcsontja alsó végén vájat található, ebben fekszik a mellső végtagok nagyidege, olykor a főér is; az ember karcsontján szintén megtaláljuk e csatorna nyomát, néha csontképződmény formájában, melyhez ín-csomó tapad. A tobozmirigy a hüllőkori harmadik szem csökevénye, de még e kornak is az elejéről származik; nagy esemény volt, midőn a ma élő ausztráliai hidasgyíkon, a tuatarán, és a galápagosi tengeri gyíkon [27] eredetibb alakban felfedezték: íme két eleven ős, a rég kihalt sauruszok nagyapái.

Kényes kérdést érintenek az emlős-hímek (s így a férfiak) csökevényes mellbimbói. Nemigen illenek a fejlődés oly szabályos, tiszta sorába; mert mint lehetséges, hogy az emlősök kezdetben kétneműek lettek volna? Hiszen a hüllőkből fejlődtek ki (oldalt hagyván a madár-fokot), s a hüllők, kételtűek, halak, vagyis a gerincesek már mind különmeműekre osztottan jelennek meg (néhány halfajta kivételével). Csak az igen alsórendű gerinctelenek közt gyakoribb a kétneműség (csigák, giliszták, tengeri uborkák, tengeri sünök, csillagok), de ezek is váltják nemüket, először nőtények, aztán hímek, vagy fordítva, azaz nem igazi hermafroditák. Míg az embernél ez a bizarr szervalkat is előfordul, s ennyiben, visszaütésszerűen, a gerinceseknél is archaikusabb. Azért a problémát mi sem bolygatjuk egyelőre.

Viszont ide illenek az alkalmi visszaütések (atavizmusok), de számuk légió. Avval magyarázzák őket, hogy ha az embrionális fejlődés valamelyik szakaszában zavar támad, e szakasz jegyei megmaradnak, s torzszülött lát napvilágot. Beteges tünetek tehát, de az evolúcióban bírják alapjukat. Fölléphetnek csoportosan és öröklékenyen is; így szőrmebundát viselnek japán őslakói, a kamcsatkai és szahalini sinuk, a tiroli Ambras falu egyes családjai, de ezeknél nem teljes a szőrborítás, a homlok és a szem környéke csupasz. Hasonló egyéni esetek igen gyakoriak; Tolsztoj Leó, a nagy író, valósággal sinu-típus volt, honi kiválóságaink közül Szilágyi Dezső viselt sűrű bundát, Wesselényi Miklós szabályszerűen fésülte-kefélte dús testszőrzetét, egy másik magyar arisztokrátáról említik, hogy dühös állapotban a háta és válla szőrzete fölmeredt, mint a vadkané. Nem ritka a teljes visszaütés, az arcot egészen benőtt szőrzet: az olasz Giulia Pastrana, az orosz „uszkár-ember”, Adrian Jefticsev és fia, s a burmai Sve-Maong-család váltak a múlt században nevezetesekké; a régebbi időkből sokat jegyeztek fel; a sűrű prém a legtöbbször farokkal járt együtt. - Vannak csigolyás vagy szőr-, sőt malacfarkat, aztán agancsot, tülökszarvat viselő emberek, karmos, úszóhártyás kezűek, pikkelyes vagy tüskés bőrűek stb., stb. A karélyos vese és a hornyolt máj visszaütés a vízben élő szervezetre. De visszaütésnek számítható a többszöri fogváltás is, ez ma már csak a halaknál, kételtűeknél és a hüllőknél van meg. Ritkább eset a többemlőjűség és a tizenharmadik borda.

De a kórtan is felmutat állati rokonságra valló tüneteket. Nem egy ragadós betegségre (hurut, aszkór) a majmok éppúgy hajlamosak, mint az ember; emez viszont könnyen átvesz némely betegséget alsóbbrendű állatoktól: himlőt, kolerát, sömört. - Mindevvel pedig a bizonyítékok köre majdnem teljes. [28]

*

Csak egy dologra volt még szükség a tan teljes győzelméhez: tárgyi bizonyítékra, hogy a testünkben hordott majomős, a primitív, kezdeti ember csakugyan járt a Földön, s hátrahagyta maradványait. Meg is találták, bőséges számban, érthető izgalmak közepette; az elsőt több, mint száz évvel ezelőtt, s az izgalom azóta sem csökkent. 1856-ban Düsseldorf mellett, a Neander-folyó völgyében Carl Fuhlrott különös

csontmaradványokra bukkant igen régi geológiai rétegekben. A tudósvilág akkoriban még Cuvier kategórikus kijelentésének hatása alatt állt: "L'homme fossile n'existe pas!" („Az ásatag ember nem létezik!"), s így a leletet egyetemes kétely és bizalmatlanság fogadta. Fuhlrott kitartott a maradványok ősrégi volta mellett, s miután 1857-ben a bonni természettudós-kongresszuson bemutatták őket, így számolt be az eredményről: „Csodálkoztak ugyan, és nagy szemeket meregettek, de általában a vállukat vonogatták a hallottakra, és senki sem akadt a gyülekezetben, aki csak egy biztató szóval is véleményem mellé szegődött volna a lelet geológiai koráról." Pedig Hermann Schaffhausen, anatómus, az első, akinek Fuhlrott a csontokat vizsgálatra átadta, már tisztán látta, hogy emberfajtáról van szó, noha ilyen lapos koponyatető, hátrafutó homlok, vaskos szemöldökcsont, tompa áll és általában ilyen durva alkat a mai emberek közt aligha található. Főképp a hajdani tulajdonos régi voltába, az utolsó jégkor előtti eredetébe nem tudtak belenyugodni. Az ember mint a mammut, a barlangi medve kortársa? Lehetetlen. A. F. Mayer, bonni professzor, egy kozák földi maradványainak tulajdonította a csontokat, ki a napóleoni háborúk idején itt került a gyöp alá; egy másik tudós Európába tévedt vademberének, a harmadik gyengeelméjű, vízfejű remetének, a negyedik egy elsodródott neroving aggastyán koponyáját látta benne, az ötödik, hollandus koponyák szakértője, egy honfitársára vélt ráismerni. Az angol dr. Gibb megállapította, hogy a koponyát hypertrophicus deformatio torzította el; Pruner-Bei, korának legkiválóbb francia antropológusa szerint az áldozat „egy szegényes szervezetű kelta ember volt, koponyája némiképp hasonló egy mai, gyenge agyszerkezetű ír emberéhez." - Darwin *Az ember származása* című könyvében röviden beszámolt a leletről, de nem mondott véleményt. Nagy fegyvertársa, F. H. Huxley, bizonytalanul és ellentmondóan nyilatkozott (1863): „Bármilyen szempontból nézzük ezt a craniumot... majom-szerű jegyekkel találkozunk, amelyek az eddig felfedezett legmajomibb [„the most pithecoïd"] emberkoponyává bélyegzik." Másutt ezt írta: „Semmiképp sem lehet a neandervölgyi csontokat oly emberi lény maradványainak tekinteni, aki átmenet volt az ember és a majmok között." – Súlyosan nyomott a latban a nagy tekintélyű Rudolf Virchow véleménye; megengedte ugyan, hogy emberi a csontváz, de korántsem ásatag, hanem újkori, recens, csak hogy e sokat próbált agg súlyos betegségben szenvedett: angolkór, köszvény, ízületi csúsz torzították el csontjait. Szakavatottan [29] és részletesen kimutatta a nyavalyák kórtani hatásait a torzulásokon, s hogy ezek ellenére a páciens magas kort ért el, avval magyarázta, hogy rendezett társadalmi viszonyok közt élt, ápolásban részesült, nem lehetett valamely vadász vagy nomád törzs tagja. Végül írta: „Annyit mindenesetre megállapítottunk vehetünk, hogy a koponya [gipsz] öntvényén mit sem lehet kevésbé felismerni, mint majom-hasonlóságot. Még ha tipikus fajta-koponyának [rassznak] mondják is ki - amit magam teljességgel megengedhetetlennek tartok -, még akkor sem lehet semmi módon valamiféle majomkoponyához való közelállást levezetni belőle."

Fajtatörténeti vizsgálat alá elsőnek az angol King vetette a leletet, kihalt, ásatag emberfajtának minősítette, és a *Homo neandertalensis* nevet adta neki (1864). A leletek közben és ettől fogva ugrásszerűen szaporodtak, sokat a véletlen hozott napvilágra, de megindult a rendszeres, céltudatos kutatás is. Az egész történet bővelkedik érdekesítő, sőt kalandos részletekben, de ezt a regény-sorozatot nem szőhetjük ide. Kiderült, hogy a neandervölgyi ősrés korántsem a legrégibb forma, archaikusabb alkatú emberek is éltek a Földön, s az ortodox darwinisták a jávai, úgynevezett kétlábon járó majomemberben megtalálni vélték a hőn óhajtott hiányzó láncszemet.

Persze, a dolog nem ment ilyen simán. Az első jávai leletek (1890-1891) fölfedezője, Eugene Dubois maga, eleintén majomembernek minősítette az őst, utóbb

óriásgibbonnak; Virchow osztotta véleményét, s Wilhelm Bölsche, a darwinizmus nagy népszerűsítője, szintén ezt a nézetet hirdette lelkesen, még húsz esztendő múlva is; H. Weinert viszont, a legnagyobb német antropológus, nagyra nőtt csimpánzfajtának tartotta a csontok egykori tulajdonosát. Négy évtizeddel utóbb, 1931-1941 közt, Koenigswald folytatta Dubois kutatásait, oly eredménnyel, hogy ma húsz jávai maradvánnyal rendelkezünk, köztük egy óriásváltozattal: magassága jóval meghaladta a két métert (Meganthropus). Az egyes csontok még vitásak, de kétségtelen, hogy a jávai ős ember volt, nemzetközi kifejezéssel: teljes ember (Vollmensch, true man). Sőt, a leletek tanúsága szerint eléggé specializált fajváltozat, s már e régi korban, a pleisztocén idején, azaz 1 000 000-600 000 éve, a Földgolyó egymástól távoli tájain élt: Európában a Homo heidelbergensis, Kínában (Peking mellett) a Csou-kou-tien-ember vagy Sinanthropus, Afrikában a Pithecanthropus njaraensis vagy Africanthropus, - és szívós fajta volt, mert Palesztinában még a mi fajtánkkal, a Homo sapiensszel keveredett. A fajtát vagy változatát Pithecanthropus-csoportnak nevezték el, de minthogy ez a szó majomembert jelent, újabban az Archeanthropus, ősember nevet alkalmazzák, azonban aligha véglegesen, mint látni fogjuk.

A Csou-kou-tien-ember nagy követ vetett az antropológia vizeibe. Azon a tájékon ugyanis, a leletek tanúsága szerint, az ember tízezer éveken [30] át élt a negyedkor elejétől, illetve a közép-pleisztocén idejétől fogva. Csupán ebből az időből negyven egyén, férfi, nő, gyermek maradványait sikerült összegyűjteni (1916-1932), s ezek valamivel fejlettebb formára mutatnak, mint a jávaiak. Sőt egy hong-kongi gyógyszerházból három óriásfog is előkerült, emberi fogak, arányaikból következtetve, tulajdonosuk a jávai Meganthropusnál is hatalmasabb, két és fél-három méter magas óriás volt (Giganthropus), s valószínűleg a pleisztocén első szakaszában élt (a harmadkor végén). De a fontos az, hogy a Sinanthropus csontjai mellett megtalálták kőeszközöket, tűzhelyének maradványait és áldozati rítusának valószínű emlékeit is. A Pithecanthropus, a majomember tehát semmiképp sem lehetett majom-ember, átmeneti forma, a hiányzó láncszem képviselője.

Az óriási-alak azonban másféle bökkenőt is okoz. Mielőtt még e gigászokat és Meganthropusokat fölfedezték volna, R. Broom az emberi láb vizsgálatából arra a következtetésre jutott, hogy az embernek a fejlődés egy szakaszában nagynövésű, óriási alakot kellett öltenie. „A főemlős [primates] láb kezdeti formája négy rendesen fejlett ujj és egy hallux vagyis nagyujj, s ez fogodzó. Mármint az erszéyesek közt találunk fánlakó típusokat olyan hátsó lábbal, mint a földönlakóvá lett majmoké; és a nagy bütyökujj mindegyiknél elcsökevényesedett, aztán elveszett, és a láb négy-ujjúvá vált. Ha az ember első földönjáró ősei kicsi, könnyű alkatú állatok voltak, a nagyujj eltűnt volna. De minthogy a nagyujj a láb legnagyobb ujjává lett, a földönjáró ősnek nagytermetűnek kellett lennie, s ezáltal szükségessé tennie a nagy lábujj kialakulását, támasztékul.” (*Finding the missing link, 1950.*) - Ez a fejlődéstörténeti különösség ismét szélesbíti a szakadékot, amely a hiányzó láncszem táján mutatkozik.

A hamvadó reményt egyelőre felszították az újabban előkerült dél-afrikai leletek. Az első a rhodesiai, másképpen Taungs-koponya volt (1924), egy körülbelül 4-5 éves gyermeké vagy majomkölyöké: agyveleje nagyobb, mint az embermajmoké, orra és fogazata pedig egészen emberi; elnevezték Australopithecus africanusnak. Különösen „fogas” kérdést vetett föl fogazata. Az emberi zápfog koronájából ugyanis négy jól fejlett őrlőcsúcs domborodik ki, azonkívül rendesen két igen kicsike. Az orangéból egy nagy csúcs áll ki és három kicsi; a csimpánzból egy nagy és szorosan mellette egy kicsi; a gorillából egy nagy s előtte egy kicsi csökevénye. „Ebből megállapítható volt - írja Broom -, hogy míg az ember-majmok foga kifejlődhetett az emberi fog-típusból, alig

látszik lehetségesnek, hogy az emberi fog az emberszabású majmokéból fejlődhetett volna ki." (ld. mű.) Az ember-törzs (vagy típus) tehát e ponton régibb, archaikusabb, mint az embermajom-típusok (vagy törzsek). A származás állítólagos törzsfáján megelőzi ezeket.

A tényt megerősítik R. A. Dart és G. W. H. Schepers vizsgálatai. E szerint a Taungs-koponya agya sokkal inkább emberi, semmint majomi. [31] Nagyságától eltekintve, a legszembeszökőbb különbség az ember és az anthropoid majom-agy között az úgynevezett sulcus helyzete, vagyis a barázdáé, amely a látótérrel szemben, az agy hátsó részén húzódik. Az embernél ez igen hátul van, az anthropoidoknál sokkal előbbre. S könnyen megállapítható, mint Broom írja, hogy az Australopithecusnál éppoly messze, hátul vonul, mint az embernél. - Az agyvelő térfogata mindössze 500 cm³, vagyis a felnőtté körülbelül 600 cm³-re tehető. Erősen elmarad tehát a mai emberi agy alsó határától, amely 850 cm³. A felső határ 2000 cm³, vagyis az átlag 1300-1400 cm³. Ehhez arányosítva az Australopithecus agyveleje 400-800 cm³ közt mozoghatott. Dart szerint barlangokban élt, az ott talált állati csontok táplálékának maradványai. A zsákmányául szolgált állatspeciesek azonban már mind kihaltak, s ebből és a környezet egyéb jeleiből következik, hogy a lelet a pliocénből, a harmadkor végéről ered, azaz középszámítással másfélmillió éves (egy- és kétmillió év között áll). Egyébként pedig nem erdőben, hanem fátlan mezőségen élt, csoportosan vadászhatott kisebb-nagyobb emlősökre; a babuin-majmok (pávián-fajták) koponyáját bunkóval vagy kővel törte be, a lyukakban lakó gyíkokat bottal vagy éles kővel ásta ki, de mesterségesen készített kőszerszámok, fegyverek, balta, kés, nem maradtak utána (fakorszak); zsákmányát lakóbarlangjaiba hurcolta, és ott fogyasztotta el.

Ennyit tudunk az Australopithecusról. De ez csak a nyitány volt. 1935 és 1949 közt Broom Transvaalban, Sterkfontein és Kromdraai vidékén kétszáznál több csontmaradványt ástott ki. Valamivel ifjabbak, mint az Australopithecus, azonban mind a harmadkor végéről, a pliocénből valók, s Broom szerint, több változatban bár, de egytől-egyig átmeneti formákat képviselnek, összekötő kapcsok ember és majom között: - végre megtaláljuk bennük a hiányzó láncszemet. Óvatosabb fogalmazással: vagy igen magasra fejlődött anthropoid főmajmok voltak, vagy pedig kisagyvelejű emberek. A marxista Marcel Prenant, a Sorbonne tanára két csoportra osztja a leleteket: „A harmad- és negyedkor határán több anthropoid majomtípus élt, kétlábon jártak, barlangokban laktak, nem erdőben, s közelebb álltak az emberhez, mint bármely mai majom.” Ilyen közeli majom-rokon az Australopithecus, a Pleisanthropus és a Paranthropus. (Ez utóbbi kettő Broom lelete.) Az Africanthropus Prenant szerint a negyedkor elejéről való, s minthogy eszközöket is használt, az evolucionista elv alapján már ember volt. (*Biologie et marxisme*. 1948.)

Broom és társai, mint mondtuk, szélesebb alapon szemlélik a kérdést, s az átmenetet elmosódottabbnak látják: a valódi majomfajta ősök meghatározhatatlanok, „de a felső vagy alsó pliocénban már megjelenik az Australopithecidae családja. Noha ennek ismert tagjai a felső pliocénből származnak, nem valószínű, hogy a család az egész pliocénen át élt, s lehetséges, hogy már a miocénben is. És erős bizalommal állíthatjuk, [32] hogy ennek a családnak egyik ágából emelkedett ki az ember - nagyon valószínű a pliocén közepe táján, talán két-három millió évvel ezelőtt. Tudjuk, hogy egy emberfajta élt a felső pliocénban, és tudjuk, hogy a Homo sapiens Kanjera táján a korai pleisztocénben élt... Igyekeztem kimutatni - írja tovább Broom -, hogy elegendően ismerjük az Australopithecidae alkatát és szokásait, s úgy hiszem, a kialakulóban levő ember képviselőinek mondhatjuk őket, vagy inkább egy magasabb főmajom-csoportnak, amely kis híján ember volt, vagy pedig kisagyvelejű embernek nevezhetjük őket. Tudjuk,

hogy hátsó lábaikon jártak, s finom kezüket szerszámokkal és fegyverekkel való bánásra használták. Okunk van hinni, hogy csoportosan vadásztak, s nem látszik valószínűtlennek, hogy valamiféle beszéddel éltek." (Id. mű.)

A tudósok egy része embernek tartja a fajtát, Adloff szerint az Australopithecus primitív, de valódi ember volt, Dart és Koenigswald szintén erre a nézetre hajlik. Paul Alsberg okoskodása lényegesnek látszó pontot érint: miért s hogyan vált el az ember (a Paranthropus) a majomtól. „A mai kapaszkodó [fán élő] majmoknál lényeges, vitális védekezés mód a mesteri kapaszkodás, a rohanás fáról-fára. A másik hatásos védekezés mód a harc, és pedig a hatalmas szemfogak segítségével. Minden nagytestű, nagyerejű majom ezt a módszert használja... A természet csak egy-egy feltételt szab: vagy a kapaszkodást és tova futást a fákon, vagy a harcot. Ennélfogva, ha nem erdőben élő majmokról van szó, hatalmas szemfogakkal bírónak kell képzelnünk őket." (Levele Broomhoz, 1938)

Mármost mit gondoljunk, ha egy ősmajomféle sem mászni, sem harcolni nem tudott, mint a Paranthropus robustus? „Emez - írja Alsberg - nagyerejű lény volt, lemondott a fára mászásról, de csupán kicsiny szemfogakkal rendelkezett. Ez azt jelenti, hogy testalkata szerint védtelen volt: mind futásra, mind harcra képtelen. Természetesen van a védekezésnek más módja is: szerszámok használata. De ebben az esetben a Paranthropus nem majom volt, hanem ember." - Bizonyára, a majmok is használnak eszközöket. De a majomkéz kifejlődése szélsőségesen kapaszkodó szervvé, végletesen hosszú ujjakkal, megrövidült hüvelykujjal - tévedhetetlenül azt mutatja, hogy a kapaszkodás és nem a szerszám-használat volt a fejlődés kizárólagos célja, s ennélfogva az eszköz-készítés teljességgel jelentéktelen szerepet játszik a majmok életében. Ahogyan másutt kimutatni igyekeztem, az ember és az állat diametrálisan ellentétes fejlődéselvek szerint alakult ki: az állat a »test-alkalmazás« útján, az ember a »test-kiküszöbölés« útján, mesterséges szerszámok segítségével (u. o.). A diametrális el- lentét egyben azt is jelenti, hogy az ember-elv és az állat-elv lényegében különbözik.

Broom így szűri le végső következtetését: „Számomra mellékes mozzanatnak látszik, vajon az Australopithecidákat majmoknak, [33] majomembernek, vagy embernek nevezzük-e. Szerintem valamivel többek voltak a majomnál, s ha nem is teljes emberek, akkor majdnem azok, s úgyszólván bizonyosan alakulóban levő emberek. Egyelőre legjobbnak vélem, ha majomembernek nevezzük őket." (Id. mű.)

Ámde, ha fontolóra vesszük a lábfej (sarok), a kéz, az állkapocs és az agyvelő körüli mozzanatokat, kiderül, hogy az ember vagy embermajom régebben élt az antropoid majmoknál, s amennyiben szó lehet „le"- származásról, „ki"- fejlődésről, emezek származtak tőle, s nem fordítva. Csak az oligocénban találkozunk az embernél is archaikusabb szabású majomfélékkel.

Ha most megkérdezzük a mai tudományt, hogy vajon a régi típusok minő külsővel jártak-keltek a világban, milyen húsruhát hordtak csontjaikon, óvatos, tartózkodó feleletet kapunk, s jó okokból. Az újabb leletek ugyanis erősen megzavarták a biztos, tiszta fenevad-képet, amelyet a fejlődéstudomány klasszikus kora és a múlt századi emberszemlélet ősről megalkotott. S éppen a leletek csekély száma tette oly magabiztossá a tegnap tudósainak kezét, vagy inkább képzeletét a látomás kifejtésében.

De a majom-mítosz szívós és erős, még mindig a bestiális ősember-kép él a köztudatban. S ezért, minthogy a közölt ábrázolásoknak kortörténeti jelentőségük van, ideírjuk a hozzájuk illő képszövegeket, magyarázatokat is. Íme az átmeneti előd, a hiányzó láncszem: erdőben él, szőrrel borított, hím és nő szakállat és sörényt visel; füle hegyes, mozgatni tudja, szemét egy korai időszakban védőhártya fedi, orra tömpe, lapos, ajka nincs, szája mozgékony, fogásra is alkalmas; a hím szemfoga erősen kiáll,

agyarszerű; fán lakik, hátsó végtagja fogódzó láb, illetve kéz, a földön kezére támaszkodva totyog; csordában él, egy-egy öreg hím zsarnoki vezetése alatt. B előle fejlődött a neandervölgyi ős: kicsi, otromba, de rendkívül izmos test, csupán 150-160 cm magas; lába görbe, térdben erősen hajlott, karja hosszú; majdnem úgy él, mozog, bujkál, mászik az erdőben, mint a fán lakó majomtársai. Kivált arca, koponyája szemléletes: alacsony, lapos homlok és fejtető, a tarkó kidudorodik, kontyot, nemzetközi nevén chignonot alkot; nagy kerek szemek a vaskos szemöldök-eresz alatt. Az erős fogazatú állkapcsok pofaszerűen előreállnak, az áll tompán, ferdén hátrafut a nyak felé, az orrlukak piszén előre nyílnak; beszélni még nem tud, csak makog, testét szőr fűdi. De minden leírásnál beszédesebbek az egykorú rekonstrukciós kísérletek (képek Haeckel, Hoernes, Hellwald, Francé, Mecsaninov könyveiben). Az eddig fölfedezett változatokról annyit biztosan tudunk, hogy a legrégebb típusok (archeanthropi) nagysága alacsony és óriási-termet közt variálódott, agyvelejük térfogata 775-1316 cm³ közt mozgott (az Australopithecusé 500-600 cm³ között), de a neandervölgyi típus elérte az 1600 cm³ -t, azaz erősen a mai átlag (1250 cm³) fölé szökött. [34]

Mi a különbség tehát az úgynevezett embermajom és az úgynevezett majomember között? Az eltérések anatómiailag, szervezet dolgában nem jelentősek, de annál inkább fejlődéstani szempontból: a teljesen egyenes tartás s evvel kapcsolatban a láb és a nagyagyvelő kialakulása; az utóbbi emeli pszichikailag magasra a majomembert a többi állat fölé. A nagy agykoponya alatt az arckoponya, az állkapocs kicsi, hátrahúzó, mert a kéz elvégzi munkája egy részét. A fej súlypontja a függőleges gerincoszlop fölé tolódik, ennél fogva a tarkó kiáll a törzs hossz tengelyéből, hátranyúlik, s ez a két mozzanat együtt teszi lehetővé a rendkívüli nagyságú agyvelő kifejlődését. A gerincoszlop S-alakú, ruganyos, a medence sarló formájú, a csípő, a comb, a lábszár izomzata erős, a lábfej nyerges, sarokcsont támasztja alá, a karok rövidebbek, mint a lábak, a szőrzet gyér. - Ezek az összehasonlító anatómiai sajátosságok, eltérések sokkal csekélyebbek, semhogy birtokosukat új fajtának nevezhetnék.

Szellemi felemelkedésének szerve a rendkívül nagy és finom agyvelő. Kialakulásának útja-módja tehát egyúttal kulcsa az emberré válásnak. Ehhez pedig az ortodox evolúciós elmélet a következő magyarázattal szolgál: valamelyik hajdankori majomfajtának valaminő oknál fogva le kellett szállnia a fáról, kijönnie az erdőből. Az ok környezetváltozás, és az élelem megfogyatkozása lehetett. Egyszerre csak gyér növényzetű szavannán találta magát. Ennél fogva nagyobb biztonság, tájékozódás, táplálék, zsákmánykeresés stb. céljából mind gyakrabban kétlábra kellett állnia. Ezáltal hátsó fogódzó lábai lassanként támaszkodó lábakká alakultak át, kezei felszabadultak sok újfajta munkára, tapasztalat-szerzésre, sőt eszközök használatára. Szaglása gyengébb lett, látása viszont megerősödött. Agyveleje, a függőleges gerincoszlopra helyezkedve szabadabban növekedhetett minden irányban, összegyűjtötte és elraktározta a kéz és a szem által szerzett tapasztalatokat, s egyre több önálló gondolatmunkával szaporította őket. A társas élet pedig minden új ismeret, új tudás kölcsönös kicserélésére tette képessé, s mindezzel kapcsolatban kifejlődött a tagolt beszéd. Ecce homo!

Különös, hogy ez az íróasztal mellett született spekuláció mindmáig nem került a tudománytörténet múzeumába. Az ember magasabbrendű állat, az állat és a növény pedig szerves anyag. Azonban célszerűen viselkedik, s e célszerű viselkedés eredménye a fejlődés. Az anyag mozgástörvénye, hogy hatásra ellenhatással felel; az akció és reakció működése fizikai hatások és vegyi folyamatok alakjában játszódik le, gépiesen - a tan szerint. Itt rejlik az első ellentmondás: a célszerű viselkedés nem lehet gépies, magába foglalja a cél eszméjét, melyet a fejlődés iránya tűz ki. Két módot tehetünk fel, a

célszerű mozgás kétféle formáját; az egyik: a hatás, az akció véletlen, a reakció célszerű (Darwin, Lamarck); ez esetben a „gépietlen”, pszichikai képességet a reagáló szerves anyag hordozza [35] magában. A másik mód: az akció és reakció összjátéka már eleve a fejlődés irányában rendeződik, azaz mindkét fél működése gépies, mechanikus (Haeckel). De ebben az esetben az indító, a rendező ok kívülről hat. Viszont a tan szerint az anyagon kívül semmi sincs.

Láttuk, hogyan magyarázta a problémát Lamarck (szükségérzetek), hol kereste az okot Darwin (szépérzetek), s milyen magyarázatot adott Haeckel (gépies funkciók). Melyik érzékszervünk és milyen vegyi folyamatok által dönti el, mi a szép, jó vagy igaz, hacsak monista szellemben véve is? A zsalakutcaból Haeckel egy fantasztikus huszárcsínnyel vágta ki magát: a „lelket” egyszerűen belezárta az anyagba, már az anyag elemi alapegységét, az atomot is pszichikai tulajdonságokkal, képességekkel ruházta fel. A pszichikai tulajdonságok összegét a növényekben és az állatokban alkalmazkodási képességnek nevezte. Ámde az élőlények alkalmazkodása környezetükhöz nem mechanikus dolog, nem magyarázható fizikai-kémiai törvényekkel. E képesség statuálása által az anyag, a világ mechanizmusába egy idegen alkatrész ékelődött be, s evvel az egész építmény összeomlott. A „világtörvényeknek” ezt és a többi ellentmondását az említett huszárvágással szüntette meg Haeckel: megelékesítette az anyagot, azaz megsemmisítette a materializmust, átalakította hülozoizmussá, tanná, mely a szervesetlen anyagból (hülo) élőlényt csinál.

Ez azonban már filozófiai tétel, s így Haeckel a bölcselőkkel került szembe. Filozófiai szemszögből nézve ugyanis kezdettől fogva nyilvánvalók voltak Haeckel világképének ellentmondásai. Egyrészt, midőn a pszichikai jelenségeket az anyag, a test funkcióinak tünteti fel, és lelki folyamatokat mozgásnak mond, olyasmit állít, amit sem megfigyelni, sem konkrétan megragadni nem lehet. Másrészt, midőn a hülozoizmus tanával már az atomoknak is érzeteket, akaratot, képzeteket tulajdonít, azaz felruhazza őket a lelki élet alaptényeivel, szükségtelenné teszi elméletének első részét, a lélekmagyarázatot. Ily módon kétszer és egymástól eltérően magyarázza ugyanazt a dolgot. Ám fontosabb ennél, hogy az atom meg-lelkesítése által ismét valami titokzatos, rejtett életerőre utal, ami viszont kizárja az életjelenségek mechanikus, fizikai-kémiai magyarázatát.

Ez volt az oka, hogy a haladni kívánó természettudomány, ha nem is egyszerre, de elszakadt a mechanikus monizmustól, sőt szembefordult vele. Mi több, visszafordult: félszázad múltán újra elővette és továbbfejlesztette Lamarck elméletét (neolamarckizmus). A fajváltozás egy újabb okának, illetve formájának: a mutációnak fölfedezése (Hugo de Vries) pedig utat nyitott a darwinizmust megreformálni törekvő elméleteknek (neodarwinizmus). A vizsgálódás eredményei végül új szemlélethez vezettek, s még Haeckel megdönthetetlennek látszó diadalának, a biogenetikai törvénynek érvényességét is kikezdte az idő, illetve a kutatás. [36]

Az értelem keresése

A szerves anyag: a növény és az állat értelmes viselkedésére már Darwin sok példát hozott fel, azóta pedig a tudomány a növényi és az állati élet pusztá leírása által is, olyan töménytelen anyagot gyűjtött össze, hogy ennek az adattengernek rendszerezéséről egyelőre szó sincs, a megfigyelésnél tartanak. Jellemzésül talán csak annyit mondhatunk, hogy mind a növény, mind az állat gyakran téved, de még többször a célszerű cselekvésnek számunkra érthetetlen példáit mutatja. S itt nem a szerves élet egyetemes alaptényeire, a növekedésre, önfenntartásra, a szaporodásra, a hím- és nő-szervek

kialakítására, a nemzés, fogamzás stb. aktusaira stb. gondolunk, noha ezek is teljességgel magyarázatlanok, hanem arra a számtalan bonyolult módszerre, amit e processzusok és aktusok végrehajtása céljából a szerves lények feltaláltak, továbbá a teljesen egyéni megoldásokra.

*

(Növények) A növények célszerű mozgásait a tudomány általában az úgynevezett tropizmusokra egyszerűsíti, s velük magyarázza. Ez abban áll, hogy a növény külső ingerek hatására sejtszaporítását bizonyos irányban megváltoztatja, növeli, s ezáltal fejlődését alkalmasszerűen módosítja. A módosítás rendszerint az ingerforrás felé közeledő (pozitív), vagy tőle távolodó (negatív) növekedésben áll, esetleg ferde vagy merőleges irányú (transzverzális). Így a fény felé való növekedés neve: heliotropizmus, a hő felé: termotropizmus, a vegyi: kemotropizmus, a nehézségi erővel szemben történő: geotropizmus stb. Ez természetesen csak puszta leírása a tüneteknek; az ingerforrás és a szervi ellenhatás létrejötte, ok-okozati kapcsolata megfejtetlen marad. Még kevésbé derül érve világosság a növényélet alapvető tényeire és szerfölött bonyolult mechanizmusaira, amikben mi problémánkat látjuk, s amikről itt legalább szemléltető képet igyekszünk vázolni.

A növényeket a természet egy leküzdhetetlennek látszó feladattal terhelte meg: az önfenntartás parancsával helyhez kötötte őket, a szaporodás parancsával a továbbterjedés kényszerét róta ki rájuk, mert az [37] anyanövény tövébe hullott magok mind elvesznek; ha kisarjadnának, egymást pusztítanak el a szűk helyen. Itt van tehát egy mozdulásra képtelen lény, melynek mozdulnia muszáj, ha fajtáját fenn akarja tartani. Ez annyi, mintha az állatot-embert arra kényszerítenénk, hogy lépjen ki az időből, hogy például a szülők haláluk után szaporodjanak. A növény-egyed mozdulni nem tud, termését kell tehát továbbítania, mégpedig minél messzebbre. Fel kellett használnia a rendelkezésre álló mozgató erőket: szelet, hőt, napsugárzást, légköri nedvességet, villamosságot, hajítást, állatmozgást stb., és szállító eszközöket szerkeszteni. Evégből, az embert messze megelőzve, feltalálta a légcsavart (hárs), a vitorlát (juhar), az ejtőernyőt (pityang és számtalan társa), a pehelyszövést (gyapotfélék), a hajítógépet (magrugó növények), a vető-szórógépet (mák), a kereket (ördögszekér), a hajót, tutajt, bűvárharangot, tömlőt, szelepet (vízinövények), a távvezetékét és transzmissziót (eperfélék), a horgot, kampót, enyvét, csalétket, csapdát és így tovább a végtelenségig. A legáltalánosabban persze a szelet, vagyis a levegőt és az állatokat használják szállító eszközül (aerofil és anemophil növények).

Ezeket a csodákat naponta látjuk, megszoktuk, sőt bosszantanak, ha bennünket használnak fuvarozásra, mint a koldustetű, a bogáncs, a vad-búza. Pedig a felsorolt szerkezetek javarészt a légmozgás (aerodinamika), a hajítás (ballisztika), a vízerőtan (hidromechanika) törvényeinek „ismeretén alapulnak”, s fölteszik az állati mozgás tanulmányozását. Mégis csak akkor figyelünk fel rájuk, ha valami rendkívüli vagy rejtélyes teljesítményt tapasztalunk.

Nem vitás azonban, hogy a növény egyéni-egyedi kezdeményezésre, személyes tevékenységre is képes, noha bizonyára igen ritkán, mert az irodalomban alig akad nyoma. Talán ide sorolható alábbi saját tapasztalatom. Egy dunántúli melegvíz-forrást fürdőmedencévé alakítottak s ligetet ültettek köréje, még igen régen (Duzzogó, Iszkaszentgyörgy mellett). A liget évszázados fái nyílt, fátlan síkon állnak, s így ki vannak téve a szabadon fúvó szelek hatásának. Az egyik faóriás törzséből és megállapíthatóan a gyökereiből széles, lapos, lebenyszerű, vaskemény pilléreket növesztett északnyugati oldalán, azaz pontosan az uralkodó főszél ellenében, mintegy köteleket cövekelt le és feszített ki, hogy ellenálljon a nyomásnak. Ez még magyarázható reakciónak,

tropizmusnak (noha a reakció sem oly egyszerű dolog), de az esetet az teszi különössé, hogy sem a többi fajtatársa, sem a liget más fái nem fejtettek ki ilyen vagy hasonló védekezést.

Megtörténik, hogy vihar vagy földcsuszamlás által ferdére billentett, nagy fák törzsükből támasztó gerendákat bocsájtanak a földbe, s ezek gyökeret vernek. Maeterlinck ehhez hasonló, de igen különleges megfigyeléséről számol be; jellegzetes, költői leírását egészében idézzük:[38] „Sohasem fogom elfelejteni a hősiességnek azt a csodálatos példáját, amit egy napon Provence-ban, a Loup vad, ibolya illatú szakadékaiban egy pompás, századéves borostyánfa nyújtott számomra. Megkínzott, görcsösen összegömbölyt törzsén mintegy írva állt egy szívós és nehéz élet drámája. Egy madár vagy a szél, sorsának urai, magvát egy szikla oldalára ejtették, mely vasfüggönyként, függőlegesen meredt föl. Ott született meg a fa, kétszáz méter magasságban a hegyipatak fölött, hozzáférhetetlenül és magányosan az izzó, terméketlen kőzetben. Eleinte vakon nyújtotta szét gyökereit, lassan, fáradságosan keresve a rejtőzködő vizet és a humuszt. De ez csak öröklött szokása volt a Délvidék szárazságát ismerő növényfajtának. A fácskának egy sokkal komolyabb és reménytelenebb problémát kellett megoldania: a függőleges falon állt, úgy hogy csúcsa nem az ég felé nőtt, hanem a mélység fölé hajolt. Így az ágak növekedő súlya ellenére ki kellett tartania sarjadása helyén, és nehéz lombkoronáját szakadatlan akarattal és önkényszerítéssel az éterbe emelnie, mint ahogyan az úszó ember fölfelé tartja fejét.”

„És ettől fogva a fa minden törekvése, minden energiája, egész szabad és tudatos szelleme az életnek e csomópontjára sűrült össze. Az óriási, túlméretezett görbületről a gondolkodás egy módjának egész sor erőfeszítése rítt le: az, hogy a vihar, és az eső tanácsait követni tudta. A lombkorona évről-évre súlyosabb lett, nem lévén más törekvése, mint hogy kibontakozzék a fényben és a melegben, míg a meggömbölyt törzsbe, mely a szakadék fölött tartotta őt, homályos tűz rága magát mélyen. Ekkor, nem tudom, minő ösztöntől lelkesítve, két erős gyökeret nyújtott ki törzséből több mint két láb magasan a görbület fölött, mintegy bozontos köteleket, hogy a gránitfalhoz horgonyozza magát. Valóban a saját gondja hívta létre őket, vagy pedig ezek már az első naptól kezdve előre látták a nagy veszély óráját, és megvárták, hogy kétszeres segítséget nyújtsanak? Vagy csupán szerencsés véletlen volt? Emberi szem sohasem lesz e néma és a mi rövid életünk számára túl hosszú drámák tanúja.” (*Die Intelligenz der Blumen*, 1907.)

Nem lehetett véletlen, mert egy másik fa ennél is megdöbbentőbb teljesítményét több megfigyelő leírta. A fa egy romladék falából nőtt ki éppúgy, mint az előbbi; fölfelé görbített törzsével szemben, magasan a gyökér felett, a fal kövei közül egy kihullt, s a fa pontosan e lyukkal szemben bocsájtott ki kapaszkodó gyökeret törzséből, s egyenesen a fal üregébe mélyesztette. Maeterlinck fája, érthetetlen cél- és iránytudatossággal ugyan, de csak keresgélő ág-gyökereket növesztett, emez pontosan kijelölt helyen és tervszerű mérnöki munkával működött, mintha valaminő érzékszervvel észlelte volna a közelében nyíló rést, az egyetlen menedéket. [39]

Úgy beszélünk a fákról és virágokról, mintha emberi értelem működnék bennük az emberéhez hasonló módon, de ez csak a világosabb, szemléltetőbb előadás kedvéért történt. Nyilvánvaló, hogy a célszerű cselekvést másféle műszerek indítják el, és másféle folyamatok hajtják végre.

*

(Állatok.) Az állatvilágban a fedőnevek száma erősen megszorodik: reflex, reakció, tropizmus, taxis, ösztön stb., de a vizsgálódás kénytelen minden esetben kivételeket megállapítani, s főként az ösztön meghatározása, körülírása szorul mind újabb helyesbítésre, korlátozásra, reformra. A vizsgálódások mai eredményeiből úgy tudjuk,

hogy bizonyos elemi pszichikai tünetek már az alsóbbrendű állatoknál, véglényeknél (protozoa), tüskés-bőrűeknél, tömlősöknél, férgeknek stb. jelentkeznek, mégpedig a növényeknél tapasztalt tropizmusok, továbbá reflexek, és a szervi alkattal együtt örökölt ösztönök formájában. A puhatestűeknél és az ízeltlábúaknál (rovaroknál) már a képzettársító (asszociatív) emlékezőtehetség is működik. Ez a magasabbrendű állatoknál a szervezet fejlettségével arányosan egyre kiterjedtebb, sokoldalúbb, hatékonyabb, azaz fejlettebb. Minthogy a mi vizsgálódásaink fő tárgya az ember, csak az utóbbiakat vesszük szemügyre, keresvén az emberi értelem alapjait, előzményeit vagy párhuzamait - s az egyszerűség kedvéért az „állat” szóval jelöljük őket. De mindezek a tüneteken kívül számtalan példája akad az értelmes cselekvésnek és az egyéni elhatározásnak. Végül pedig mutatkoznak teljességgel érthetetlen jelenségek, hatodik, hetedik és egyéb „ismeretlen” érzékek működésére valló mozzanatok.

A reflex, a reakció, a tropizmus és a taxis külső okok, ingerek (stimulusok) által kiváltott gépies cselekvéseket jelentenek; a taxis újabban felvett fedőszó, s a környezet elemi hatásaihoz (fény, hő, levegő, víz, nehézkedés) vagy rejtettebb erőihez (mágnesesség, vegyi összetétel) való illeszkedést jelöl, de összetettebb értelemben, mint a tropizmus. Az ösztön viszont belülről ered, az állat belső szükségérzetéből, s azt elégíti ki célszerűen, de nem céltudatosan. A kétféle cselekvést jól jellemzi K. Koffka: „Míg a reflexek a viselkedésnek tipikusan »passzív« módjai, s attól a ténytől függenek, hogy valamely inger lépett fel - az ösztönös viselkedés ellenkezőleg, kifejezetten »aktív« az ingerek keresésében. A madár *felkutatja* a fészkéhez szükséges anyagokat, a ragadozó *leselkedik* zsákmányára. Más szavakkal: az ingeradó környezet nem elegendő oka ezeknek a tevékenységeknek. Minden mozgáshoz erő szükséges, amely végrehajtja azt; de az erők, amelyek az ösztönös cselekvést végrehajtják, nem az inger-környezetben vannak, hanem magában a szervezetben. A szervezet [40] szükségletei a végső okai a tevékenységnek; s ha ezek a szükségletek kielégülnek, a tevékenység véget ér.” (*A Founder of the Gestalt-psychology.*)

Ennyit jellemzésül. Meghatározást (mégpedig materiális-mechanikus értelemben kitűnőt) már 1896-ban nyújtott Lloyd Morgan: „Élettani tekintetben az ösztönök öröklött, alkalmazkodó és viszonylagos összetettséggel rendezett tevékenységek, s magukkal hozzák a szervezet egészének viselkedését. Nem jellemzőek az egyénre, mint olyanra, hanem ugyanazon, szűkebb-tágabb csoport hasonló tagjai egyformán hajtják végre őket, oly körülmények között, amelyek vagy gyakran állnak elő, vagy pedig létfontosságúak a faj fenntartására nézve. Míg - általában szólva - jellegük állandó, módosulásoknak is alávetettek, hasonlóan a szerves alkatokhoz. Kifejlődésük gyakran szakaszos, jellegük sorozatos. Meg kell különböztetnünk őket a szokásoktól, amelyek egyénileg szerzettek és határozott alakjukat a gyakori ismétlés által nyerték el.” (*Habit and Instinct*, 1896.)

A fejlődéstan felfogását az ösztön eredetéről és kialakulásáról Frédéric Houssaye klasszikus tisztasággal magyarázza meg (ismét ortodox mechanikus értelemben): „Az ösztönt nem szabad, mint ahogy gyakran történik, az értelem valaminő fejletlen fajtájának tekinteni, amely további alakulásra képes avagy nem képes, hanem célszerű tevékenységek összegének, melyek eredetileg megfontolásból születtek, de folytonos ismétlés által ösztönös reflex-jelenségekké váltak.” - Ne zavarjon bennünket, hogy az ösztönök eszerint megfontolt, és pedig igen magasrendű értelmi cselekvésekből eredtek, s lettek öntudatlan mechanizmussá, vagyis hogy egy magasabb fejlettségi fokot itt egy alacsonyabb követett. Minthogy gyakran és joggal csodáljuk az ösztönök lángelméjű, sőt ésszel föl nem érhető működését, Houssaye szerint el kell fogadnunk, hogy a hangya, a kakukk, a hód, de akár a legegyszerűbb kukac vagy emlős valaha lángelméjű lény volt,

csak később a monotónia folytán leszokott róla, s mélyen alászállt azon a fejlődési skálán, amelynek csúcsán a megfontolt elméjű ember áll. Ez az ellentmondás, ismétlem, most ne zavarjon bennünket, de jegyezzük meg jól. A mechanisztikus felfogás mellett az orosz Ivan Pavlov tartott ki legtovább, s a magasabb agyműködésről szóló tételei alapvető fontosságúak a mechanisztikus életszemlélet kialakításában.

Pavlov teljességgel tudománytalannak minősíti bármely pszichikai (lélektani) mozzanat beillesztését az állat viselkedésébe, csakis fiziológiai folyamatokat fogad el. „Kiindulópontunk - írja - Descartes eszméje volt az ideg-reflexekről. Ez eredendően tudományos felfogás, minthogy szükségszerűséget foglal magába. Következésképpen összegezhető: egy külső vagy belső inger megérint egy vagy más felfogó ideget, és ideghatást [impulzust] támaszt; ezt az ideghatást az idegfonalak átviszik a középponti idegrendszerre [agyvelőre], és ott, a fennálló idegkapcsolatok révén, új ideghatást kelt, amely a kivezető idegfonalakon át a cselekvő szervbe [41] fut, ahol a sejtcsoportokat speciális tevékenységre készíteti. Ekképp, látjuk, az inger szükségszerűen összekapcsolódik egy reá adott felelettel, mint ok az okozattal." Ezt a felfogást Pavlov egyformán alkalmazza a veleszületett, azaz „föltétlen” reflexekre és a „föltételes” reflexekre, amelyek gyakorlás, ismétlés által vésődnek az idegekbe. Az ösztönök tehát „föltétlen”, gépiesen működő reflex-láncolatok, „bennfoglaltatnak az idegrendszerben és elkerülhetetlen reakciók tökéletesen meghatározott ingerekre.” (*Die höchste Nerventätigkeit von Tieren, 1926. - Conditional reflexes, 1927.*)

Pavlov megállapításaival ellentétben viszont az ösztönös cselekvés nem föltétlen reflex-láncolat, mert - mint látni fogjuk - az állat egyáltalában nem gép, még a legegyszerűbb szervezetű sem. A föltételes reflex pedig nem reflex a szó igazi értelmében, hanem szenzomotorikus reakció, mert az állatnak észre kell vennie az ingert, tehát pszichés elem is van a reakcióban: a valódi reflexből ez hiányzik (pl. a pupilla-reflex és szempilla-reflex, térd-reflex, talp-reflex, kremeszter-reflex stb.) Azonban Pavlov finoman kidolgozott vizsgáló módszerei kiválóan alkalmasak az idegjelenségek tanulmányozására és irányítására, s kezdő fiziológusok nagy haszonnal alkalmazhatják őket. De amint E. S. Russel írja: „Manapság már senki sem állíthatja, hogy a mechanisztikus felfogás egyéb valami, mint munka-hipotézis vagy hasznavehető elképzelés ... módszer, amely gyakorlati értékűnek bizonyult a fizikai és fiziológiai tudomány céljaira.” Mihelyt nem részlet-jelenségekről, egyes folyamatokról van szó, hanem teljes szervezetek tevékenységéről, azaz organizmális működésről, az elmélet és a gyakorlat azonnal csődöt mond. A szervezet ugyanis több az egyes szervek pusztá összegénél. Russel idézi Raymond Pearl szellemes és mulattató példázatát: „Könnyű azt mondani, hogy egy állati tevékenység másíthatatlan reflex-cselekvések sorozatából áll, melyek ingerekre felelnek, de kételkedem, vajon ez az állapot [condition] teljes mértékben mindig megvalósul-e? Azt jelenti ugyanis, hogy az állat, mint egyén, semmit sem »tesz« olyan értelemben véve, ahogyan az ember »teszi« a dolgokat ... [Az állat eszerint] reflex-mechanizmusai révén bizonyos meghatározott és másíthatatlan viszonylatokba kerül környezetével. Az ilyen szervezet, teljes egyénként tekintve, nem egyéb egy csomó mechanizmust hordozó tok-félénél, amely mechanizmusok mindegyike önállóan képes megtenni valamely dolgot, s ezt megtéve, valaminő hatást gyakorol a tokra, mint egészre. [Például mozgató szerveivel továbbviteti.] Talán tisztább képet nyerhetünk róla, mit jelent az ilyen reflex-létezés mód, ha egy pillanatra elgondoljuk, mi lenne a következménye, ha az ember minden tevékenysége másíthatatlan reflexek sorozatából állana, amiket megfelelő ingerek indítanak el. Ebben az esetben az ember mihelyt ételt lát vagy szagol, rögtön oda fog menni és megeszi... Mihelyt vízhez ér, fürödni fog vagy talán inni, amennyit bír. Nappal szakadatlanul mozogni fog [42]

valamely határozott irányban, a Nap helyzete szerint, és így tovább ad infinitum." (*The Behaviour of the Animals*, 1962.)

Van-e állat, amely ilyen kerge viselkedést tanúsít? Pedig R. Pearl tételét tökéletesen igazolják W. A. Kepner és A. Rich kísérletei, miket egy oly alacsonyrendű állaton végeztek, mint a laposférgek legalsó rendjébe tartozó Planaria - holott ennek vajmi kezdetleges az idegrendszere. Sikerült leválasztaniok a féreg evő-szervét, és az önállósított, csonka szerv csakugyan tiszta reflex-tevékenységet végzett. „Dr. Arnold Rich és én megfigyeltük - írja Kepner -, hogy ha széttroncsoljuk a Planaria albissima bizonyos idegközpontját, ormánya [proboscisze] öncsonkítást hajt végre. Az így felszabadult ormány független szervként úszkált, bekapott és lenyelt minden kis tárgyat, ami az útjába került. De ebben a reflex-viselkedésben nem adta jelét semmi válogatásnak. Nyelni akart; úgy, hogyha kis üvegdarabokat tettünk eléje, azokat is bekapta. Mi több, az ormány nekiment a testnek, amelynek szerves részét alkotta volt, és keresztülette magát rajta, egyik oldaláról a másikra. Amikor ez a szerv az állatnak, mint egésznek, rendes korlátozó felügyelete alatt áll, nagyon is nyilvánvaló válogató képességet mutat, finnyásan válogatván étel és nem-étel között. A normális életmódban tehát a Planaria ormánya válogatást mutat, és csak ha elválasztjuk saját testétől, akkor tüntet fel tisztán mechanikus reflexet, amelyben nem vehető észre válogatás." (Ld. mű.) Az állat tehát korántsem reflex-gép, cselekvése nem reflex-lánc.

Mármost Frédéric Houssaye, a mechanikus fejlődéelmélet lelkes híve, azt mondja minden tudományos hipotézisről általában, hogy „ha csak egyetlen egy bebizonyított tény ellene mond, akkor el kell ejteni, vagy kellőképpen átalakítani." Nem akarunk tovább lovagolni a Planarián, mert hiszen az állattan ezernyi hasonlóan megfigyelt, bebizonyult tényt bocsájt rendelkezésünkre, de a példa jól szemlélteti, hogy az állat viselkedését nem lehet reflektív, tropikus, taktilis, ösztönszerű stb. tevékenységekre szétbontani, mint ahogy szervezetének működését sem vizsgálhatjuk az egyes szervekre széttrancsírozott állapotban. Ez az *organizmális szempont*; ahogy láttuk, E. S. Russel vetette föl. Az újabb vizsgálódások általában kiderítették, hogy a szerves életben mindenütt komplex, összetett jelenségekkel van dolgunk, az egész a részből magyarázni nem lehet, sőt a részek összegéből sem; mindig mutatkozik valami többlet. Nincs mód az életet elkülönített folyamatok, alapjelenségek, „törvények", tételek, elméletek sorompói közé zárni, mint tették és teszik a darwinisztikus, monista, mechanikus és egyéb irányzatok. A haladó kutatás ezért óvatosan tartózkodik minden apriorikus elgondolás, föltevés, tan vagy elmélet alkalmazásától, azaz magyaráni minden elfogultságtól (legfeljebb munkahipotézisként használ egyet-egyét), s ez talán a legfontosabb eredmény, amit mostanában elért. A tudományban csak indukció lehetséges: következtetés [43] az egyes esetekből, lehetőleg az összes esetből valamely közös jelenségre, szabályra. Ezért tudósaink ma különös hévvel figyelik a kivételeket a szabály alól, amelyre az elmélet épülni szokott, s így megdönthetik azt.

Vannak-e hát sok esetből leszűrhető, közös jelenségek, melyek alkalmas szempontot nyújtanak az állat viselkedésének tárgyilagos megfigyelésére? Az organizmális szempont kétségkívül ilyen, mert az állat minden tevékenységében többé-kevésbé összes szerve részt vesz, akkor is, ha a cselekvés csak egy fő célra irányul. Vegyük például az evést: az állat egyes érzékei, a látás, hallás, szaglás, esetleg a „hatodik érzék", észlelik a zsákmányt, mozgó szervei odaviszik hozzá, nemegyszer igen furfangos, összetett módon, evőszervei megragadják stb. De közben figyelnie kell környezetét, nincs-e veszély, fölkészülnie a zsákmány ellenállására, esetleg megküzdenie vele, megakadályoznia menekülését - azaz, szó sem lehet elkülönült ingerek és reflexek gépies, másíthatatlan sorozatáról.

Kétségtől általános jelenség az is, hogy minden állat egyfajta környezetben találja meg a legkönnyebben létfeltételeit, szervezetének alkata, szükségletei, működés módja ezt teszik otthonává. A szervezetnek és a környezetnek ilyen összeállítását ökológiának nevezik, s így Russel helyes szempontot alkalmaz, midőn megállapítja, hogy minden állatnak megvan a maga ökológiai normája, pontosabban szólva ökológiai „fülkéje” („ecological niche”). Természetes, hogy igyekszik benne maradni, megőrizni; ha kizavarják, mindenáron visszatörekszik, vagy iparkodik hasonlókat találni, végül utódai számára biztosítani. Egyébként már Uexküll felismerte ezt a fontos, egyetemes érvényű ténytet, s reá alapította „alkatterv-elméletét” („Bauplan-Theorie”). A jelenség azért is fontos, mert erősen leszűkíti az alkalmazkodás törvényének, illetve elméletének érvényét: az állat lehetőleg nem óhajt alkalmazkodni, „fejlődni”, s mint látni fogjuk, igen ritkán teszi. Az ökológiai „ösztön” éppen ezért csodákra képes. Hogy csak egy példára utaljunk: a halak ívása, vándorlása ezer és ezer kilométeren át nem egyéb, mint az ökológiai fülke biztosítása utódaik számára; visszatérnek pontosan arra a helyre, ahol maguk kikeltek.

De mi irányítja őket a tengerek határtalan víztömegében, ahol reflexről, tropizmusról, taxisról szó sem lehet? A tudósok a „hazatérő ösztön” (homing instinct) fedőszót alkalmazzák a jelenségre, de egyúttal kénytelenek elismerni, hogy az egyéni emlékezetnek döntő szerepet kell játszania benne. Rich és Holmes a következő kísérletet végezték: az észak-amerikai Columbia-folyó egyik ágából lazac-ikrákat vittek át egy többszáz mérföldre levő másik ágba; a halak az ottani vízhalózatban egy évig növekedtek, aztán kiűsztak a Csendes-óceánba; midőn négy év múlva visszatértek ívni, egyenesen abba a folyó-hálózatba úsztak, ahol fölnövekedtek, nem pedig oda, ahol a szülők ikrákat lerakták. De közben száz meg száz mérföldet tettek meg a tengerben, s ha emlékeztek is a régi partokra, hogyan találtak [44] vissza? Áramlatokat követtek oda is, vissza is, keresztbe, haránt? De a parti áramlatok száz kilométeren át súrolják a szárazföldet, érintik tucatnyi folyó torkolatát. Miért nem ezekbe mentek? A tudomány válasza: senki sem tudja. - Viszont sok költöző madárnál az emlékezet nem játszhatik szerepet, mert a fiatalok előbb kelnek útra, mint a szülők, vezető nélkül utaznak a Földteke túlsó felére, és pedig pontosan arra a tájra, ahol az öregek az előző évben teleltek, illetve nyaraltak. A kakukk is azért rakja tojásait idegen fészekbe, mert előbb költözik el, mint fiókái felnövekednek.

De ha az állat organizmálisan viselkedik, lehetetlen, hogy viselkedését egymástól független ingerhatások irányítsák. Az ingerforrások széthulló mozaikja a gépies reflexek zűrzavarát idézné elő benne, s az állat életképtelenné válnék. Tegyük fel egy igen egyszerű esetet: élelemre talál, de ugyanakkor életveszélyt is észlel; mindkét inger az önfenntartás ösztönét ébreszti fel benne, ám az egyik a zsákmány felé vonzza, a másik eltaszítja tőle. Ha a mechanikus reflex érvényesülne, egyszerre mind a két cselekvést végre kellene hajtania, ami lehetetlen, vagy pedig a két inger paralizálná egymást, s az állat tehetetlenné válnék, mint Buridán számára a két egyforma szénacsomó között. Ehelyett nagyon is célszerűen cselekszik, azaz választ, irányítja tevékenységét.

Minthogy összes érzékszervével egyszerre észleli környezetét, nyilvánvalóan komplex, összetett észlelete van róla mint egészről - a mozaik rendeződik. A rendező elv pedig a kiválasztott, irányító, legfőbb szükség-érzet. Ez annyit jelent, hogy az állat környezetének részleteit (és általában a dolgokat) egymáshoz való viszonyukban szemléli, vagyis eleve külön, önálló értékük, jelentőségük az ő számára nincsen, hanem csupán mint egy komplexus alkatelemeinek (H. Volkelt). Pontosabban: az állat csak komplexusokat észlel, környezetét nem érzékeli oly részekre tagoltan, mint mi, az ő apperceptív világa nem „dologszerűen tagolt” („dinghaft gegliedert”), hanem

összefoglalt képekből, kompozíciókból áll, s a tárgyakat, dolgokat mint a kompozíciók többé-kevésbé elütő részeit érzékeli, egymáshoz való viszonyukban. Úgy, hogyha kiemeljük őket szokott kapcsolataikból, nem ismer reájuk. Ez a nézet számtalan kísérlet és megfigyelés után igazoltnak mondható.

A jelenséget B. Petermann az emberi lélektanban találta meg először (ilyen a csecsemő perceptuális világa), s az úgynevezett „alakelméletet” (Gestalt-Theorie) vonta le belőle. Eszerint az érzékelés elsősorban a környezet egészére válaszol, ha pedig egyik részére felel, akkor az egészhez való viszonyában teszi. Az elvet M. Hertz aztán az állatra alkalmazta, azóta Köhler, Lashley, Wheeler, Portmann és sokan mások átvették vagy továbbfejlesztették. A kérdésnek széles irodalma van, s ha természetesen nem szolgál is valódi magyarázattal, mindazáltal közelebb juttat az állati viselkedés valószínűbb képéhez, hívebb megragadásához. [45]

A komplex létezés-módon belül az állat viselkedésében magától értetődően főbb cselekvés-csoportok alakulnak ki, legfontosabb szükségletei szerint. Első az önfenntartás, s ez persze nem csupán az élelemszerzésre irányul, hanem legelőször testi helyzetének, hogy úgy mondjuk, egyensúlyának állandó megóvására: az állat úgyszólván mindig *en garde*-állásban van, s a pihenése is igen körülményes. Ehhez, és a táplálkozáshoz egyaránt szükséges az ökológiai norma megőrzése és fölkeresése. Végül, fontos és bonyolult önfenntartó tevékenység a védekezés és a menekvés az ellenségek, veszedelmek elől. - A második fő cselekvés-csoport a szaporodást, a fajfenntartást, szolgálja, a harmadik pedig a szervezet felnevelését a születéstől az érett korig, a képességek kialakulásáig.

Mértéktelenül szövevényes, szétbonthatatlan tevékenységshálózat már a legegyszerűbb állat életműködése is, mert hiszen a főcsoportok is minduntalan keverednek. Szervezetét szó szerint milliónyi inger éri minden pillanatban, s pillanatonként változhatik belső szükségleteinek rendje is. Válogatnia, alkalmazkodnia kell folytonosan, irányítania tevékenységét. Hiába elemezzük, különítjük el s adjuk össze az egyes szervek működését, a cselekvés-halmaz mindig több lesz, mint e funkciók pusztá összege. Többet mutatkozik, valami magyarázatlan, okolatlan marad, s a tényt csak úgy fejezhetjük ki, hogy az állat, *mint egész*, válogat, alkalmazkodik, irányítja magát. Mint egész, és mint egyén.

S az is világos, hogy e rendezett káoszban, bonthatatlan szövedékben, minden mindennel összekapcsolódik, inger, érzet, reflex, reakció, tropizmus, taxis, ösztön, képzettársítás elveszíti eredeti jelentését, helyzete megváltozik, viszonylatai eltolódnak, működése módosul, magyarázat-értéke csökken, s főként a tér, amelyet az állat életében számára eddig kijelöltek, egyre szűkül. Az elveszített teret pedig az értelem vagy legalábbis valami fedőszóval nem jelölhető képesség foglalja el. Ide akartunk kilyukadni.

De már az ösztön is megcsúfol minden magyarázatot. Amilyen láng-elméjű, emberfölötti tudományú, előrelátó, utolérhetetlenül hasznos sokszor, olyan esztelen, merev, dogmatikus, kártékony máskor. Lehet egyszerre bölcs és bolond, lehet nélkülözhetetlen, de egy csekély fordulat fölöslegessé teszi, lehet számító, de eredménye hibás, lehet létfontosságú, mégis megesik, hogy az állat ellenefordul, elfojtja, akár az ember. De bármilyen legyen, sohasem tölti ki teljesen az állat életét, valami fennmarad, akár az értelmesség, akár az oktalanság irányában. S minthogy az ösztönt magát magyarázni semmiképp sem tudjuk, ki kell mondanunk, hogy az állat nem pusztán ösztönlény - valami más. Ahogyan a növény sem pusztán szerves vegyi termék.

Szemléltető és bizonyító anyagunkat ezúttal is kénytelenek vagyunk a jegyzetek közé sorozni, de igen kérjük az olvasót, ne hanyagolja el, mert kivált az ösztön-kérdés ismerete döntő fontosságú, s a többire is [46] szükségünk lesz a következő rész

magyarázataihoz. A jegyzetekben végigmegyünk az állatvilág nagy törzsein, s vizsgáljuk a rovarok, halak, kételtűek, hüllők, madarak és emlősök értelmi világát. E helyütt, hogy az előadás folytonosságán túl nagy csorba ne essék, csak az emberi viselkedéshez, értelemhez legközelebb álló tünetcsoportokat vesszük szemügyre: a rovarok (méhek, hangyák, férgek) társadalmi berendezkedéseit és a majmok intelligenciáját.

*

(Rovartársadalmak.) A legfejlettebb állati civilizációkat a rovarvilágban, a méheknél, a hangyáknál és a férgekknél találjuk. Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy ezeket a sokat vizsgált fajtaikat sem ismerjük igazában; a méheknek vannak szervei, melyek rendeltetéséről semmit sem tudunk, a hangyák idegmechanikájával egyáltalán nem vagyunk tisztában, az ezerötszáz természetes faj közül csak körülbelül százat tanulmányoztak, úgy hogy még sok meglepetéssel számolhatunk, noha amit eddig tudunk, jóval több, mint meglepő.

A *méh-társadalom* beosztása közismert: anyakirálynő, dolgozók, herék. A dolgozók munkaköre ismét igen sokféle, s ezeket felváltva gyakorolják. A mézhordókon kívül vannak udvarhölgyek és kisdédovók, aztán tisztogatók, szellőztetők, őrk stb. Minthogy süketek, egymással rezgés-jelek és tánc útján érintkeznek. Mindez érthető számunkra, de arról már sejtelmünk sincs, milyen rendszert követve látogatják a virágokat. Először is túlnyomórészt a fehér és sárga virágokat keresik föl: ezek látogatói 84%-ban kerülnek ki a méhekből, a vörös, a kék és ibolyaszínű virágoké csak 19%-ban, vagyis az utóbbiakat negyedrészt-annyi méh kultiválja, a bíborhere kivételével, amely éppolyan népszerű virág, mint a fehérek és a sárgák. Az a vélemény, hogy itt heliotropizmus szerepel, azaz a méhek az illatokat fénysugarakként fogják fel, aligha egyeztethető össze a ténnyel, hogy az illat kiválása és terjedése vegyi folyamat (párolgás), a fényé fizikai (rezgés). Lehetséges persze, hogy a szag más módon, más formában is terjed, mint ahogy a hanghullám sem csupán a vezető közeg (levegő, víz, föld stb.) rezgése. Viszont a méh nem ismer illatot, nincsen szagérzékelő szerve. Az előbbi statisztika éppen a színeket, azaz a fényrezgést veszi alapul, helyesebb nyomon jár tehát, azonban mégsem okolja meg önmagát: a fölkeresett virágok színeloszlása nem azonos a méztermelésükkel; nektárhozamuk más skálát mutat, mint a méhek által való látogatottságuk százalékaránya. Ezért a látogatás rendszere még mindig kivizsgálatlan, s várja a magyarázatot.

Az sem igen érthető, miért szereti jobban a méh a sík vidéket, mint a hegyeket, holott tipikus erdő- és odulakó állat. Időjárási okokból aligha, [47] mert jól bírja a telet, s a védekezés mellett a téli készletgyűjtés a fő oka társadalmi szervezkedésének. A hegyek és az erdők ezenfelül állandó virágmezőikkel jobb legelőket nyújtanak, mint a szántókká feltört, fátlan, aszályos alföldek. Ennek ellenére megfigyelték, hogy míg az Alföldön nálunk a viráglátogatók fele méhekből áll, a hegyekben csak egynegyedük, a Tátrában pedig egyötödük.

A legkevésbé értjük azonban a méhek úgynevezett tapogató szervét; csak részben szolgál tapogatásra, a tapogató mellett egy érzékeny lemez és egy üreg is van benne, amelyhez ideg vezet („palackszerv”). Ezeknek rendeltetéséről fogalmunk sincsen, csak azt tudjuk, hogy a méh a tárgyakat távolról megérzi, mint a denevér, s ezért nem röpül fejjel az üvegnek, mint a légy. Kell azonban, hogy valamely szerve legyen, amely a virágokhoz, legelőkhöz elvezeti; ezeket néha nagy távolságból keresi föl anélkül, hogy közben leszállna mézet gyűjteni. Viszont, ha a jelzett szervek ezekre a célokra szolgálnak, akkor miért van a herének nyolc tapogató lemeze, azaz nyolcszorta élesebb, erősebb érzékszerve, miért van háromszor nagyobb szeme, holott látszólag sem ezt, sem azt nem használja semmire. Csakugyan nincs a heréknek egyéb szerepük a

fajnemesítésnél, az ivari kiválasztásnál? Az alkalmas hím kiszűrése az évente egyszeri párzáshoz nem kíván oly túlzott arányú társadalmi berendezkedést, mint a többszáz here tenyésztése és eltartása. A méhek kegyetlen gyakorlatiassága semmi fölösleges terhet nem tűr meg mutatja éppen a herék irgalmatlan lemészárlása a rajzás után. Alekszander Gurvics, orosz fiziológus kimutatta ugyan, hogy a látóhártya (retina) rövidhullámú kisugárzása a legnagyobb az összes szerveké közt, s úgy látszik, hogy egyes rovarok hímjei tavasszal rövidhullámú sugarakkal hívják, ingerlik nászra a nőtényeket. De ez sem okolja meg a heretartás túlméretezett intézményét. Viszont, ha tudjuk, hogy a szem rezgést felvevő szerv, s hogy az érzékeny lemezek minden valószínűség szerint szintén, akkor kulcsot nyerhetünk a herék nyolc lemezének és óriási szemének funkciójához. De minő rezgések érzékeléséről lehet itt szó? Fény-, azaz színhullámokról aligha, minthogy a here a kaptár sötétjében él; vagy áthatolnak ezek az odú falán? Az illatok mozgása vegyi (kemotaktikus), a herék érzékelése fizikai (reotaktikus) - e kettő sem illik össze.

Ámde figyelembe veendő és döntő mozzanat, hogy a herék addig élnek, míg a virágzás, a mézhordás ideje tart. Ez az egyidejűség nem lehet véletlen, s a herék nem lehetnek valóban „herék”, tétlen élősködők. Ha idő előtt eltávolítjuk őket a kaptárból, a méhtársadalom széthull, elzüllik. - Viszont, ha a virágok színe, illetve fénye (fototaxis), szaga (kemotaxis), azaz virágzása és a herék rezgés-érzékelése egyidejű, nincs-e, lehet-e egy közös vagy negyedik „forrás”, amely ezeket a taxisokat létrehozza, irányítja? Az időjárás, a virág és a méh valamely magasabb, szerves biofizikai [48] közösségben él? S ha igen, követik-e irányítását a méhek más téren is, a fiasítás, készletgyűjtés szabályozásában? Csak azt látjuk, hogy néha bolondmód sok herét kezdenek nevelni, a méhész bosszúságára. Mindebből mindössze annyi látszik valószínűnek, hogy - ismételjük - az egyidejűség nem lehet véletlen, s a herék nem lehetnek valóban herék, élősködők. Arra kell következtetnünk, hogy a gyűjtés irányításában van nélkülözhetetlen szerepük, a méhtársadalom fontos, talán létfenntartó, vezető részei. Mit és hogyan művelnek, titok. - Ezek, persze, egy laikus töprengései, aki egy-két éven át műkedvelő méhészetet űzött.

Egy azonban bizonyos: a méh jobban ismeri a természetet, mint mi, s a maga szempontjából jobban „alkalmazkodott” hozzá, célszerűbben rendezkedett be. Ezt a berendezkedést és általában a méhek életét sokan poétikusnak tartják, mások kegyetlennek, vigasztalanul sivárnak, de ha meggondoljuk: inkább csak túlzottan célszerű, gyakorlati, anyagi, agyoncivilizált, ennél fogva egész bizonyosan örömtelen. Legfőbb teljesítményét: a szorgalmas munkát és a takarékoskosságot megszoktuk a legszebb polgári erényekként dicsérni; a francia kispolgárnak például világhírt szereztek, egy összetettebb társadalomnak pedig egyéni-túli alapkövetelményei. Ami a herék kegyetlen kiirtását illeti, először is a méh számára nincs más megoldás, bizonyára nem bírna elegendő téli készletet gyűjteni; másodszor pedig válságos, élére fordult helyzetekben az ember sem él kíméletesebb eszközökkel (az eszkimók például éhínség idején, költözéskor az öregeket hátrahagyják, s ezek önként vállalják az éhenhalást a köz érdekében); az a bánásmód pedig amelyben a háború s a munka rokkantjait és a munkaképtelenné váltakat részesítjük, valójában még kegyetlenebb.

A lényeges mindebből az, hogy a méhek társadalmi szervezete semmiképp sem magyarázható közvetlen, ösztönös reakciókból. A készlet-gyűjtés nem kíván társulást (hörcsög, mókus stb.), a társulási, védekező ösztön pedig oly magasrendű, bonyolult szervezkedést (vö. nyáj, csorda stb.), amely végül akkora fiziológiai elváltozásokat tesz lehetségessé, mint amilyen az anyakirálynő és a dolgozó méh testalkatában végbement. Bizonyíték, hogy a méh sem választja és alakítja ki föltétlenül ezt az életformát: vannak

magányosan élő fajták; az Ausztráliába, Kaliforniába áttelepített méhek pedig abbahagyják a készletgyűjtést, mert állandó legelőkre találnak; egyébként azonban fenntartják a társas életet, hasonlóan több darászfajtaéhoz. Mindez szervesen ellentmond az ösztönös életmódnak, sőt éppen tagadja azt: le tudják gyűrni az úgynevezett ösztönt.

S egyúttal tanulékonyásra vall, vagyis arra, hogy életformáik nem lezártak, nem véglegesek. Minden méhész tanú rá, mily szívesen fogadják el a keretet, a kipörgetett vagy műlépet, az etetőcukrot. Mézszúke idején egy helyütt ablakba tett cukorral etették őket - tavasszal újra pontosan megjelentek az ablaknál. A kipusztult vagy kiűrt kaptarat is örömet [49] átveszik, petéstől, fiastól, ha sérülést találnak, kijavítják, és folytatják a munkát ott, ahol elődeik abbahagyták. Nem is nagyon válogatósak; találtak lépet madárijesztő kalapjában, szekrényfiókban bent a szobában, sőt verébfészkekben. Az építésmód nem egyszer hanyag, egyazon fajta méh hol szilárd, művészi házat épít, hol gyarló tákolmányt, egymás mellett. Szorgalmuk tehát nem éppen öncélú, sőt nem is ösztönös. Hacsak lehet, készlet lopnak, sőt mesterséges anyagokat, és verekednek is; eső után, bő harmathulláskor, midőn nehéz virágport gyűjteni, egymás bugyogójárói igyekeznek leszedni a pollent, s ez igen mulatságos látvány. Némelyik szabályos rablóvá képezi ki magát; a család, melynek királynője elpusztul, rablóbandává alakul át, s a többi kas rémévé válik. (Ezt a tünetet jegyezzük meg: a természetnél találunk hasonlót.) Végül esztelen is tud lenni, illetve vakon megmarad ösztöne szűk korlátai közt; igaz, hogy inkább vadon élőknél fordul elő, de a mi mézelőinket is rajtakapták, amint a falra festett virágokat látogatták meg. Balfour Browne egy vad méhvel kísérletezett, mely szívesen fészkel kicsi csövekben. Az ő példánya is megtöltött egy csövecskét, s azon volt, hogy ajtóval lássa el; a tudós azonban ekkor kicserélte a csövet egy üressel, a méh észrevette a változást, megvizsgálta, mégis befalazta, nyilván, mert erre a munkára volt érkezése, nem tudott kilépni az ösztön korlátolt ritmusából. Egy másiknak falazás közben kész, lezárt csövet adott; ez meg a zárt tubusra csinált még egy új ajtót. - A méh nagy természettudós, rejtett törvényeket ismerő mágus, mint társas lény; bölcs és bolond, mint iparos, leleményes és ügyefogyott, szorgalmas és lusta, önfeláldozó és rabló, - érthetetlen.

A hangyák világa sokkal bonyolultabb a méhekénél, pusztá leírása köteteket tenni ki, ezért csak arra szorítkozunk, ami az ösztönrel és az emberi intelligenciával hozható kapcsolatba. Ilyenek: a társadalmi élet, az állattenyésztés, a kertészkedés, iparűzés. Társadalmukról sokáig azt hitték, hogy a méhekéhez hasonlóan három osztályra tagozódik: szárnyas nőstények, azaz királynék, szárnyas katona-hímek és szárnyatlan nőstény-, illetve nem-nélküli dolgozók. W. M. Wheeler azonban eddig huszonhét-féle kasztot fedezett föl, számuk fajták szerint változik. A fenti háromon kívül van legalább féltucat kézműves: izmos, hosszúlábú szállítómunkás; apró takarító cseléd, melynek nagysága a nőstényének huszadrésze, s így minden parányi résen átfér; van ajtónálló: óriási feje egyúttal kapu, beledugja az ajtónyílásba, s csak ismerős előtt nyitja ki; aztán vannak katonák, mérnökök, kőművesek, állatgondozók, kertészek, szövőmunkások és így tovább, hogy a dajkákról és óvónőkről ne is szóljunk. Ez a szabály, de megessik, hogy a dolgozók petéket raknak, csak hogy ezekből mindig hímek fejlődnek; a királyné viszont, rendkívüli körülmények közt, beáll egyszerű munkásnak. [50]

Életmódjuk, önfenntartásuk szerint két főcsoportra oszthatjuk őket: vannak zsákmányolók, hadviselők, és rabszolgatartók; aztán békésebb természetűek, földművesek, kertészkedők, állattenyésztők és iparűzők; ezek is hadakoznak, persze, ha kell. A kettő közt mintegy átmenetül szolgálnak a rabszolgává idomított munkások. De úgyszólván mind közösségekben élnek: bolyban, fészkekben, várban, odúban, földön, föld alatt, fákon stb., s ez az építő-tervező képességek oly széles variabilitását mutatja, hogy

jellemzésükről le kell mondanunk; inkább az értelmességükről szóló részben mutatunk be néhány szemléltető adatot. Itt csak annyit, hogy egy-egy fajta szükség szerint változtat berendezkedésén, életmódján. A mi vörös-hangyánk is egyformán ellakik bolyban és föld alatt. Az indiai Gamponotus, ha nem alkalmas a talaj, fába váj fészket; az Oecophylla faleveleket ragasztgat össze selymes fonálával, de ha a levelek nem állnak kötélnek, selyemszálaiból fon fészket. A Polyrhachis simplex szerfölött vállalkozó, néha lyukat ás, néha fán épít fészket, de ezt is sokféleképp: olykor egy ág köré, olykor lapos zsebformájút a fatörzsre, olykor ágon himbálózó gömböt. De szívesen elbitorolja más állatok lakását: pókodút vagy madárfészket. Építőanyagban meg éppen nem válogatós, minden jó neki; Hingston tarkabarka szövetdarabokat helyezett az útjukba, rögtön felismerték használhatóságukat, beépítették a házukba, s ez aztán eléggé cifrán festett. Hasonló könnyedséggel változtatnak más fontos szokásaikon. A Messor barbarus, begyűjtő hangya, jó példával szolgál: a Himaláján 4000 láb magasságban egész nap dolgoznak, az arab sivatagban csak reggel és este, a Földközi-tenger partvidékén a legszorgosabban délben, míg a Vörös-tengernél csak napnyugta után bújnak elő; Franciaországban ősszel aratnak, Algerben tavasszal. A Tetramorium Angliában húsevő, Algerben maggyűjtő. Mindez alkalmazkodás tehát, s erősen csökkenti az ösztön fedőszó használhatóságát.

A legkezdetlegesebb társas formában a vadászó, zsákmányoló hangyák élnek. Kizárólag az elejtett prédával táplálkoznak, ezekből nomádok, állandóan nagy seregekben vándorolnak, és felfalnak minden élő, ami útjukban kerül. Ember, állat menekül előlük, az óriáskígyót is megtámadják, az elefántnak az ormányába másznak, és harapásaikkal megőrijtik; csak csont, csigahéj, bogárpáncél marad utánuk. Háborút, ahogy mondtuk, a békésfajta hangyák is vívnak, s a harc a legtöbbször „élettér”-viszályokból ered, egészen emberi mintára, és hasonlóan folytatódik. Ha két telep zavarni kezdi egymást az élelemszerzésben, előbb-utóbb feszültté válik a viszony, s nagy nyugtalanságot, jövés-menést észlelhetünk. Az ellenségeskedést közvetlenül kiváltó ok, azaz ürügy, a casus belli rejtve marad előttünk, csak azt látjuk, hogy felvonulnak a hadrakelt seregek. Sűrű oszlopokban támadnak, de nem mindig egyforma taktikával; a hadrend lehet szélesre nyújtott acrvonal, zárt négyszög vagy több különálló [51] csapattest. A harcmódor azonban a legtöbbször egyféle: kézitusa, párviadal, hangya-hangya ellen. A mészárlás folyik a túlerő vagy a nagyobb vitézség felülkerekedéséig. Az ütközetet néha ismételni kell, s a háború addig tart, míg az egyik fél megsemmisül vagy kivándorol.

A hangyák, a tudósok szerint, a leghalálosabb gyűlölettel a természetek iránt viseltetnek, noha Marais, a legnagyobb természetekintély, tagadja ezt. De Hingston Indiában megfigyelte hangyák ostromát egy természetvár ellen. Igaz, hogy a természet mindenre elszánt, veszedelmes ellenség, s a hangyák (Lobopelta-faj volt) egészen különleges, nagy intelligenciára valló harcmódot alkalmaztak. Seregüket két részre osztották, az egyik behatolt a vár termeibe, öldöste a természet-katonákat, s a tetemeiket kihordta. A másik rész fölkapta őket, és hazavitte. „Csodálatos látvány volt, mily szabatos pontossággal működtek. Egy harcos megjelent, állkapcsában a természettel, s kidobta az áttört falon. Egy hordozó rögtön felkapta, a harcos visszafordult a következőért. Mennyivel hatásosabb volt ez a viselkedés, mintha az egész hadsereg harcolt volna. Ha így tesznek, bizonyára teletömik a termeket, s valószínűleg nem tudták volna elhordani a zsákmányt.”

A legharciasabb rabszolgatartó fajta az amazonhangya, az ő kalóz-hadjárataikat szokás leírni. Indulás előtt náluk is nagy az izgalom, rendetlenül ömlik ki a sereg a bolyból, de aztán századokba csoportosul. Minden csoport külön keresi az ellenség, a

szürke hangya nyomát, úgy mint a foglyászó vizsla, de ha szimatot kapnak, egyenesen megindul a roham a telep ellen. Ott már rég riadót fújtak, hírnökök jelentései nyomán; a munkások egy része a támadók ellen vonul, a többi fölragad egy-egy bábót (hangyatojást), iramodik, amerre lát, menti, ami menthető. Az okosabbak fűszálakra kapaszkodnak föl, ott biztonságban vannak, mert az amazon-hangya nem mászik. A védők harca reménytelen, az amazonok hatalmas rágóival szemben nincs fegyverük. Letiporják, halomra ölik őket, behatolnak a fészekbe, zsákmányolnak, amennyi lárvát, bábót cipelni tudnak, s most ők iszkolnak inuk szakadtából, mert a zsákmány cipelése védtelenné teszi őket, a védők pedig ugyancsak a nyomukban vannak. A rend felbomlik, minden amazon maga iparkodik hazafelé. Az otthoni rabszolga-nép már izgatottan várja őket, szeretettel veszik át a növedéket, lelkesedésükben olykor a harcossal együtt a levegőbe emelik, s azonnal gondozásba veszik. A felnövő nemzedék már mit sem tud a szabadságról, s természetesnek találja a szolgasorsot.

A háztartás, élelemszerzés, az utódok fölnevelése mind rájuk hárul, sőt az amazonok etetése, tisztogatása, gondozása is, mert emezek a nagy uraskodásban annyira ellustultak és elfajultak, hogy enni sem tudnak maguk. Viszont semmi beleszólásuk sincs a telep életébe, minden munkát, vállalkozást, építést, kivándorlást stb. a rabszolgák határoznak el és [52] hajtanak végre a maguk szokásai szerint, olyannyira, hogy például vándorláskor egyszerűen felkapják uraikat (úrnőiket), s cipelik, noha jóval kisebbek náluk. Az amazonok tisztára élősködők lettek, csak harcolni és rabolni tudnak.

De a rabszolgatartó „ösztön” is, mint a legtöbb, plasztikusan változtatható. A vöröshangya szintén a szürkét ejti rabul, a viszony köztük azonban egészen más. A vörösek maguk is dolgoznak, s inkább csak segítségül veszik a szürkéket, ezek viszont alkalmazkodnak a házi szokásokhoz. Az uralom patriarkális, együttélésük baráti, az úrnők nagy előzékenységet tanúsítanak a rabnőik iránt, s vándorláskor ők cipelik a kicsi szolganépet. Awebury olyan vöröshangya fészkeket talált, amelyekben nem volt egy rabszolga sem.

Mi több - ki hinné? - a háborús ösztön sem merev. Ezt Forel kísérlete mutatta ki. A vöröshangya és a mezei hangya állandó hadat visel; Forel egy évben nagy sereg mezei hangyát szórt a vörösek fészkeire; az eredmény az lett, amit várt: csata, öldöklés. De mily nagy volt a meglepődése, mikor a következő évben a két fajtát összekeveredve, tökéletes barátságban találta a vörösek fészkeiben. Alig hitt szemeinek; nemcsak az ellenségeskedésről mondtak le, hanem az egyik fél elfogadta a másik házirendjét is. - Mindez hajszálla megegyezik az ember viselkedésével, a történelemben mindmáig tapasztalható jelenségekkel, csak hogy az ember igen hatásos öölőszerszámokat talált fel, s a rabszolgaság intézményét a XX. században soha el nem ért tökélyre emelte. De vajon miért „ösztön” a hangyánál az, ami az embernél „magasabbrendű értelem” műve?

Állattenyésztésük nem olyan sokoldalú, mint a miénk, ez viszont azért van így, mert igényük, szükségletük egyoldalú. Csak azok a fajták foglalkoznak vele, amelyek szénhidrátokon és derivátumaikon (poliszaccharidokon stb.), magyarul cukron élnek. Megszerzésében azonban jóval élelmesebbek az embernél. Mi csak néhány növényből tudunk tömeges mennyiségben cukrot nyerni (nád, répa), s a méh gyártnyáját tulajdonítjuk el; már például a gyümölcscukrot csupán mesterséges cukor hozzáadásával tartósítjuk (befőttek, lekvárok, gyümölcslevek). A hangya azonban minden növényben, fában megtalálja, s a leghetetlenebb állatokból is kifejti, tetvek, bogarak, hernyók különféle fajtáiból. Ezeket az általuk megemésztett, édessé erjesztett növénynedvekért tenyésztik. De nem egyformán, az állatgazdaságnak minden válfaját megtaláljuk náluk, a ridegtartástól és a pásztorkodástól a domesztikáción át az

istállózásig, a betegítésig és korcsosításig. Van hangyafajta, amely csak fölkeresi a „vadon” élő tetvet, s a helyszínen feji meg; mások karámokat húznak számukra a leveleken, faágakon, hogy el ne kószáljanak; vagy istállókat építenek s azokban tartják, vagy beveszik bolyaikba, fészkeikbe, legelni hajtják, betereelik, pontosan olyan fogásokkal és módszerekkel, mint a pásztorok, [53] máskor pedig helyükbe hozzák a takarmányt. Mindevégből utakat építenek, tartanak tisztán, fedett folyosókat is, bizonyára a rossz időjárás ellen. Szorgalmuk és kitartásuk végtelen. Ha a kertész lemossa fájáról a tetveket, vagy ragály pusztít, vadászatra indulnak, és új állományt terelnek a régi legelőre.

A fejés cirógatás, simogatás, dörzsölés útján történik, hatására a rovarok kiizzadják az édes váladékot. Legismertebb háziállatuk a levéltetű és a claviger nevű bogár. Az istállóban tartott bogarak, így a clavigerek, az ezerévek vagy tán milliók alatt már alkati változásokon mentek át: megvakultak, szárnyuk összenőtt, az ételt szájukba kell tömni. A tervszerűen kidolgozott állattenyésztés szép példája, amit a hangya a gubacstetűvel végez. Ez a tetű szárnyas, de a kukorica gyökerein él, puha teste miatt azonban nehezen hatol a föld alá. A hangya megvárja, míg leszáll a földre, akkor odavezeti a kukoricához, folyosót ás a számára, rárakja a vékony, zsenge gyökerekre, s hogy meg ne szökhessen, leharapja szárnyait; ezután elkezd a rendszeres fejést. A mexikói mézhangya ennél is magasabb fokra emelte a tenyésztést, de saját dolgozóival műveli: egy részüket elkülöníti, teletömi, mígnem eleven mézesbödönökké puffadnak, s így lógnak a kamrák mennyezetén. A szűkös évszakban aztán kiürítik az állatokat, s ezek visszazsugorodva továbbszolgálnak. A dolog olyanforma, mintha mi a hízott disznóból ki tudnók olvasztani a hájat úgy, hogy az állat eleven maradjon.

A tudósok szerint a bogárméz kábító, részegítő hatású a hangyákra, s innen ered a nagy műgond, amit az állattenyésztésre fordítanak. A megdöbbenő az, hogy nem egy bogárfajta váladéka káros: csökkent a hangyák szaporodó képességét, elsatnyítja a fajt, azaz szerves ellentétben van az ösztönös munka rendeltetésével. A hangya alkoholista; ilyesmit eddig csak az embernél tapasztaltunk. De mi az oka az általános narkózis-szomjnak a hangyánál? Talán fiziológiai fáradhatatlansága?

Az eleven mézraktározáshoz hasonlít, de már a kertészkedés szakmájába vág, ahogy a „gabonát” gyűjtik és tárolják. Azonban kezdjük az elején. Az észak-amerikai (texasi) Pogonomyrmex barbatus állítólag vetni is tud; ez nem bizonyosodott be, de tény, hogy természet, gondoz egy fűfajtát, amelyet éppen ezért hangyarizsnek neveztek el. Csak ezt az egy gabonát kultiválja; ahol sűrűn nő, kiirt minden más növényt, semmit sarjadni sem enged, gyomlál. A munka, emberhez mérve, óriási, mintha nekünk a majomkenyérfához vagy az amerikai sequioéhoz hasonló nagyságú faóriások erdejét kellene kidöntenünk, hogy búzáunkat fölnevelhessük. Ily módon a talaj minden tápereje a rizsnek jut, s pompásan fejlődik, szépen hoz is. A Földközi-tengernél szintén leltek a hangyaraktárak környékén sok csírázó és sarjadó magot, de lehet, hogy ez csak hanyag, kevésbé racionális gazdálkodásból ered; ámbár ne felejtjük, hogy a hangya [54] igen takarékosan, pedánsan dolgozó állat, és fáradságot nem ismer, a szó fiziológiai értelmében: nem tud kifáradni.

Az aratás-takarás általában egyforma mindenütt, s szigorú munkabeosztással végzik. Az arató felmászik a növényre, leharapdálja a magokat, a hordárok hazacipelik, a többiek csűrölik, gondozzák. Ha közben eső éri, ami a trópusokon gyakori, újra előhozzák, szárogatják a napon. A probléma - mármint a megfigyelő tudósok számára - nem ez, hanem, hogy mi módon tartják csíráképes állapotban a magokat a földalatti, nedves tárhelyekben. Az Atta barbara ugyanis ezt cselekszi. Mert nem igaz, hogy csíráatlanítja a gabonát, hogy hasogatják, nyaldossák, s így malátát, azaz cukrot

gyártanak belől. Éppen a csírahajtások cukrára pályáznak, hogy a szűkös időben, a téli hidegben vagy a nyári szárazságban (az a Dél tele) kisarjasztva, friss élelemhez jussanak. A mag csíráképes marad: ha kivesszük a fészekből és nedves földbe vetjük, nyomban kihajt. De amíg a hangya gondozása alatt áll, „száraz” marad a nedves, meleg földalatti raktárakban, ameddig akarja. Mi módon tartja fel és indítja meg a csírázás folyamatát - ez a probléma, s egyelőre a hangya a titka. Mert szemmel láthatóan, megfigyelhetően semmit se tesz vele. Eugene N. Marais írja: „Azt kell hinnem, ráolvasással varázsolják el a magvakat. Mikroszkóppal sem lehet a legcsekélyebb elváltozást sem fölfedezni rajtuk.” (*A fehér hangya lelke.*)

Konyhakertészetük főként gombanevelésből áll, noha nem a gombatermesztés a célja: csak félignőtt állapotban szeretik, mint mi a spárgát. Erre a kifinomodásra több braziliai hangyafajta tett szert. Narancs, szamóca meg egyéb leveleket rágnak el, apródonként hazaviszik, földalatti szárítókamrákban finomra darálják; ezután áthordják a gombakamrákba, gombócokká gyúriák, s régi, gombacsírák, fertőzött anyagot dugdosnak bele. Ebből fejlődne a gomba, ha a hangyák engednék; azonban a növekedni kezdő, penészszerű gombafonalak végét leharapdálják, mire a gomba védekezésül még több fonalat ereszt, s olyasmit művel, amit az ember-kertész nem ért, de a hangya jól tud: bunkós, fehérjetartalmú fonalvégeket fejleszt. Ez pedig hangyáink legkedvesebb eledele, miután szénhidráttá erjesztették. Nem sajnálják érte a sok és bonyolult műveletet, amelyek minden részletét persze más-más szakmunkás végzi. A munka fáradságos és roppant nagyarányú; a gombapince néha száz méternél hosszabb alagutakból áll. - Különös azonban, hogy konvergens „fejlődés” útján vagy bárhogyan is, de a természet szintén eljutott a gombatermesztésnek ugyanehhez a módjához.

Nehéz kérdés volt, hogyan kerülnek a gombaspórák az új telepekbe? Jakob Hubernek sikerült meglesnie. Az új telepeket ugyanis a királyné egymaga alapítja; a megtermékenyítés után fészket ás, és elzárja a külvilágtól. De Huber megfigyelte, hogy még a párzás előtt egy csomó gombát [55] rejt az úgynevezett szájalatti zsebébe; új otthonában lerakja, petézik, s elkezd a kertészkedést: a gombákat saját exkrementumával trágyázza mindaddig, míg a lárvák kikelnek, s átveszik tőle a munkát.

Most be kellene mutatnunk a hangyák többi tudományát. Lehetetlen feladat, csak mozaikot nyújthatunk. Együttműködésük állandó érintkezésen alapul, és sokkal kevésbé gépies, mint a méheké, azonkívül rengeteg önálló leleményre ad alkalmat. S vannak persze kisebb és nagyobb intelligenciájú fajták, vagy ha úgy tetszik, alacsonyabb és magasabb műveltségűek, mint az emberfajták sorában is. Egymással jelbeszéd: tapogatóik összeérintése, billegetése („trillázás”) útján érintkeznek, s kétségkívül bonyolult mondanivalók közlésére képesek. De bizonyos, hogy vannak más, ismeretlen közlésmódjaik is. A legegyszerűbb eset, bárki megfigyelheti: ha egy hangya oly nagy súlyú vagy mennyiségű élelemre talál, hogy egymaga nem cipelheti el, visszaindul, az első szembejövőt kölcsönös trillázással útbaigazítja, a következőket szintén, s az így összegyűlt sereg elhordja a zsákmányt.

Jelszavuk: együttműködésben az erő, de ész is kell hozzá. Egy csapat katona nagyobb bogarat iparkodott kiráncigálni üregéből csápjánál fogva, de az nem engedett. Ekkor valaminő jeladásra dolgozók jelentek meg, s elkezdtek kiásni a bogarat, míg a katonák rögzítették, hogy vissza ne vonulhasson. Mondani sem kell, hogy a taktika-váltás sikerrel járt. Azt sem kell mondani, hogy veszély idején nem késlekedő segítséget kapnak vagy hívnak. A magányos hangya elfut a túlerő elől, többedmagával azonban rögtön támad. Sok bajuk van a vízen való átkeléssel, mert úszni nem tudnak ők sem. A túlsó partra átnyúló fűszálat rögtön felhasználják, de ha igen vékony s lassítja a forgalmat, akkor kétoldalt, hosszában egy-egy sor hangya belekapaszkodik, saját

testével háromszorosára szélesíti, a többi pedig rajtuk száguldozik. A bokorág vagy más növény néha átnyúlik ugyan a túlsó part fölé, azonban nem ér földet; minthogy ugrani nem szeretnek, másfelől meg a visszautazásra is gondolni kell, ilyenkor létrát szerkesztenek: néhányuk belekapaszkodik a legalsó levélbe, beljük ismét mások, míg szilárd helyet nem érnek, s a legalsók ahhoz rögzítik az élő fűrtöt; addig lógnak mozdulatlanul, ameddig a közlekedés tart. Mélységek fölött egymáshoz közelálló leveleket húznak össze, s így építenek saját testükből hidat.

Eugene N. Maraisnak alkalmá volt meglesni, hogyan tanulnak. Az afrikai útépítő hangyák rettegnek a víztől, mert azelőtt sivataglakók voltak, s csak újabban vándoroltak kedvezőbb, de esős tájakra. Ha útjukon keresztbe árkot ásunk és megtöltjük vízzel, s ugyanakkor fűszálat fektetünk át rajta, „a legkülönösebb és legrejtélyesebb viselkedésnek leszünk tanúi - írja Marais -. A hangyák kezdik kipróbálni az ingatag hidat. Egyenként próbálgatják a fűszálat első lábaikkal; testükkel ránehezednek, de [56] hátsó lábaikkal a partba kapaszkodnak. Első lábaikkal és csápjaikkal próbálgatják a hidat, de mikor megérzik a víz közelségét, hanyatt-homlok visszahúzódnak.” (*A fehér hangya lelke*) Sokáig tart, míg egy-egy rámerészkedik, és példát ad a többinek. - De minden veszélyből tanulnak, s végül is kiküszöbölik azt. Valahol síneken át vitt az útjuk, a vonatok sokat elgázoltak közülük, erre gondoltak egyet, és a sínek alatt ástak alagutat. Hogy egymástól is tudnak tanulni, látható a rabszolgatartóknál, de ott kényszer szerepel. Az önkéntes egymástól-tanulást Donisthorpe mutatta ki; kétféle hangyát figyelt meg, róla is nevezték el őket. Az egyik a *Donisthorpea fuliginosa*, rendet tartó fajta, kitaposott utakon közlekedik, hosszú sorokban; a másik, a *Donisthorpea mixta*, hanyag, piszkos állat, a föld alatt lakik, ritkán bújik elő, és sohasem vonul sorjában. A két fajta néha összekeveredik, közös fészket épít, s ilyenkor a mixta rendre szokik, átveszi a *fuliginosa* életmódját, libasorban gyalogol.

Az érem másik oldala, hogy olykor hasznos, létfontosságú „ösztönről” is leszoknak. Donisthorpe tizenhét éven át tartott egy Myrmecina-telepet elkülönítve, s megóvta minden bajtól. Ez a fajta veszedelem idején holtnak tette magát, s így iparkodik megmenekülni. Donisthorpe hangyái a hosszú békeességben teljesen letettek erről a „mechanikus reflex-reakcióról”, illetve „föltételes reflexről”, elfelejtették, hiába zavarta, bántotta őket. Fielde kisasszony kettős kísérletet végzett: hangyáit két fészekbe osztotta, az egyikkel nyájasan bánt, a másikat állandóan zaklatta, bántalmazta. Az első megseleződtek, az ujjára másztak, nem csípdesték; a másik fészek lakói vad izgalomba jöttek, ha csak a közelükbe ment, menekültek előle vagy megtámadták. - Megfigyelték a vörös és a szürkehangya harcait; a szürke tanult a veszedelemből, ha nyugodt helyen, háborítatlanul él, fészket a föld fölé építi, s nem vesződik álcázással; veszélyeztetett területen a föld alá bújik, bejáratait elfödözi, járás-kelése nyomait eltünteti.

Az olyan nagy közös munka, mint az építkezés, természetesen szervezetten folyik, de hogy ki, hogyan irányítja, ki tesz alkalmi intézkedéseket, nem vehetni észre. Boltívet például úgy raknak, hogy az egyforma magas alapfalakról befelé hajló íveket kezdenek húzni váladékukkal cementezett földből; de ha az ívnyílás túl szélesnek látszik, leszakadással fenyeget, gyorsan tartópillérrel támasztják alá. Megfigyeltek egy alkalmi, de ennél kényelmesebb és biztonságosabb eljárást: az egyik kőműves egyszerre csak fűszálat hozott, és odaragasztotta a boltív alapjához, aztán szó nélkül elment; a másik gondolkozott egy ideig, majd utánozta, a többi szintén. Csakhamar egy tucat fűszál meredt ferdén fölfelé, azonban saját súlyánál fogva lassan lehajlott a boltív túlsó alapfala felé; itt már várták őket a munkatársak, rögtön megértették az újítás hasznát, lehúzták a fűszálakat, megrögzítették, és elkezdtek cementtel bevonni a traversz-íveket. [57] Egyéni hiba és önálló tevékenység egyaránt akad. Mindkettőt egyesíti az alábbi eset, amelynek

Jakob Huber volt tanúja: egy dolgozó a boltozat talpát jóval alacsonyabban kezdte építeni, mint a túlsó falpárkányhoz igazodva kellett volna. Egy arra járó másik hangya a megrökönyödés szemmel látható jeleit mutatva nézte ezt a könnyelműséget, majd habozás nélkül lerombolta munkatársa művét, kellő magasságúra húzta a falat, és Huber szeme láttára megépítette a helyes ívet.

A nehézségek leküzdésében majd mindig megfontolt és főként leleményes viselkedést tanúsítanak, s ezt csak értelmüknek tulajdoníthatjuk, mert végre is minden eshetőségre fölkészült ösztön nincsen. M. Leander Porto Santoban a következőket tapasztalta: ebédlőszobája ablakán kis fekete hangyák özönlöttek befelé: hogy megakadályozza az inváziót, légyragasztó papirost tett az ablakdeszkára; a hangyák ekkor homokot, fadarabkákat hordtak az enyvre, töltést raktak, és besétáltak a szobába. Forel Algerből Svájcba telepített át hangyákat; itt a változott viszonyokra, a téli hidegre való tekintettel, ajtóval zárták el bejárataikat, amire Afrikában nem volt szükség.

Mindezekon kívül és végül a hangya eszközöket is használ. A szövőhangyák háziállata a pajzstetű, istállókat építenek számára falevelekből, és pedig a következő módon: saját álcáik selymes fonalat eresztenek, fölviszik tehát őket a fára, kikeresnek két-két egymás mellett nőtt levelet; ekkor a hangyák egyrésze összehúzza a levelek szélét, a többi pedig oda-odaüti az állkapcsában tartott álcát a levelekhez; az álca ragadós fonalat bocsájt ki, mely a levegőn megszilárdul, s így a két levél zacskó formában összetapad - ez az istálló. Ha a bábót tartó hangya nem éri el a túlsó levél szélét, őt kapja fel bábostól egy másik dolgozó, s így mintegy nyéllé változtatva, végzi a ragasztást. Amikor az álca kimerül vagy megsérül, részvét nélkül elhajítják, mint hasznavehetetlen szerszámot. Ceylon, Queensland, a Kongó vidék és Brazília szövőhangyai ugyanígy ragasztják össze fészkeiket. Ebben a munkában nemcsak a módszer vall számító, következtető képességre, hanem kétségtelen az is, hogy nem hajtható végre gépiesen: az építés vagy szövés minden egyes esetben külön munkatervet, új elgondolást és megoldást kíván, minthogy két egyforma falevél nincsen a világon. Ám a legfontosabb, hogy a lárvát itt szerszám: a ragasztó ecset és a varrótü keveréke. - Még kirívóbb szerszámhasználatról számol be Parseval-Deschenes: látta, amint egy hangya nagy terhével egy kis dombocskát tövében végképp megakadt, sehogysem bírta átcipelni rajta. Ekkor ott hagyta, segítő társat keresett, megállította az első hangyát, kis ideig tapogatták egymás csápjait, majd az új hangya is letette terhét, s együtt az előbbi helyre mentek. Ott mindketten egy kis növény szálat emeltek fel, egyik végét a zsákmány alá dugták, s e szabályszerű emeltyű segítségével csakhamar át is hengerítették a dombocskát túloldalára. [58]

De a hangya sem tökéletes állat, ostoba, esztelen, bolond dolgaiból is szép listát lehetne összeállítani. Néha ostoba pedantériával ragaszkodik némely szokásához; az egyik fajta például a fészkek bejáratától távol rakja le a házi szemetet, de messze hordja akkor is, ha fészke meredek helyen, falban van, azaz mindjárt a kapuból lepottyanthatná. Súlyosabb eset, ha természettudományában mutatkoznak hézagok; ilyen, amikor a Monoph-lebus-tetű formátlan nőtényét egyszerre mind a két végén feji egy-egy hangya az édes váladékért. Fán lakó hangyák néha falban vernek fészket, pedig ott nem találhatják meg a táplálékot nyújtó mézes bogarakat. A szimbiózisban élő, tehát kölcsönös függésben levő urak és rabszolgák olykor átmenet nélkül összeverekednek, és halomra ölik egymást; igaz, hogy rendszeren a szolgák kezdik a háborút, tehát úgy látszik, lázadással van dolgunk. Amikor sebesült társakra találunk, először izgatottan keresik az ellenséget, s ha nem találják, a sebesülteknek esnek, és elpusztítják őket: esztelenség. A harci düh gyakran elveszi az eszüket, a csata hevében nemcsak az ellenséget támadják, hanem megmarnak minden fűszálat, fadarabot, kövecskét, ami útjukba kerül, sőt saját

társaikat is. Záradékul jegyezzük meg, hogy ugyanaz a fajta nem egyszer többféle életformában él, eltérő szokásoknak hódol.

Valljuk meg: a hangya számunkra érthetetlen állat. Nem tagadható, hogy az emberéhez hasonló értelmességről tesz tanúságot, holott szervezete merőben más; nincsenek a miénkhez hasonló érzékszervei, sőt agyveleje sem, csupán eléggé fejlett garatdúca. A természethez közelebb áll, mint mi, s némely titkát jobban ismeri. És mi magyarázza meg életmódjának sokszoros hasonlóságát a teljességgel más rovarfajtaba tartozó természetével?

Ha a hangya rideg, minden kedvességet nélkülöző állat, a természet egyenesen borzalmas és visszataszító. Talán a legidősebb rovar, lehet, hogy százmillió évvel előzött meg bennünket, s a civilizáció, amit megteremtett, a legrégebbi és a legtökéletesebb a Földön. Kereken ezeröttszáz fajtáját ismerjük, illetve nem ismerjük, csupán számon tartjuk. A mi szempontunkból a várépítő fajták a legjelentősebbek, azért csak velük foglalkozunk, s nevezzük őket egyszerűség kedvéért természetnek.

Polimorfiájuk, fajta- és szervalkotó képességük szinte határtalan, tökéletesebb és jobban kihasznált, mint a hangyáké vagy a méheké. Petéiken mikroszkóppal sem lehet különbséget észrevenni, mégis bármikor tetszés szerinti mennyiségben tudnak belőlük munkást, katonát (kétfélét is), királyt és királynét nevelni; sőt akármelyik bábót vagy lárvát tökéletes, teljes szervezetű rovarrá változtatni, azaz szaporodásra, rajzásra képessé tenni: hat nap alatt kinövesztik szárnyaikat, szemeiket, nemi szerveiket. A dolgozókat és a katonákat ugyanis megfosztják ezektől. Miféle természetismeret működik itt? S ez emberfölötti tudomány ellenére a [59] legvédtelenebb állatok a Földön; otromba potrohuk puha, semmiféle kitinpáncél, gyűrű nem védi. A dolgozók csak robotolni tudnak, viszont a katonák nem egyebek lábontjáró fegyvereknél; négy csökevényes és hat kifejlett lábuk óriási, borzalmas állkapcsokat és egy ragadós méreganyagot lövellő tömlőt hordoz; a gyufaskatulya fáját átharapják, s a roppanás öt méternyire hallatszik; mérgeikkel minden ellenfelet harcképtelenné tesznek és megölnek; saját potrohuk azonban védtelen. Szerveik elkorcsosultak, az ételt előre megemésztve kell beléjük tölni.

A természet nem ismeri az éhség, a szomjúság, a fáradtság érzését, neme nincs, az egyed ön- és fajfenntartásra képtelen, s a királynő nélkül azonnal elpusztulna mind, noha testi ereje viszonyítva az embernél háromszázszorta nagyobb. Ezt az erőt az izomépítő szénhidrát adja. (A hangyának is, s ez még erősebb állat.) Tizenhat foknál alacsonyabb hőmérsékletet nem bír el, ezért a meleg övezetekben, trópusokon lakik, viszont a napfény megöli; harminchat foknál nagyobb hőségben bélbaktériumai elhalnak, s éhen vész. Testének 90%-a víz; víz nélkül és párás, fülledt levegő híján nem él meg, mégis a száraz sivatag a hazája. S hiába ekkora védtelenség, ennyi ellentmondás, évmilliók óta fenntartja fajtát, rajzáskor milliárdnyi egyedet vet áldozatul, szaporodik, terjed, pusztít, kiirthatatlan, és egyre tökéletesíti civilizációját. Mi ez?

Nem rokona a hangyának, noha gyakran összetévesztik vele, a tetű és a svábbogár családjába tartozik; tetűszürke, csúf és kegyetlen bestia. Utálja a fényt, örök sötétségben él, lakásainak, a természetváraknak bonyodalmás és viszonylag óriási arányú berendezését nem értjük; mintha mi ötven-hatvan kölni dómot raknánk egymás tetejébe, akkora épületet tudnánk emelni, mint az ötezer méteres Matterhorn. De a vár mélyen lenyúlik a föld alá is. Norman Hugel kiszámította, hogy egy ilyen épületkolosszus föld feletti részébe körülbelül 36.000 köbméter anyag van beépítve. „Képzeli el ezt a hihetetlen mennyiséget - írja Marais. - A 36.000 köbmétert homokszemről-homokszemre hordták össze, mert az Eutermes sohasem használ anyagot az építkezéshez. Építőanyaguk mikroszkópikus nagyságú homokszemcsékből

áll; mindegyiket simára csiszolják, aztán bevonják ragadós cementjükkel... Ezekből a szabad szemmel nem is látható homokszemcsékből emeltek egy 36.000 köbméternyi építményt." És mi magyarázza, hogy Marais, dr. Prellerrel, az Eutermes-bolyok felső emeleteiben öt-hat kiló súlyú köveket talált, egy természetboly tetején pedig többszáz tonnás sziklákat? „A kövek alatti talaj az utolsó szemig a *M. bellicosus* építőhomokjából származott." Cementjükben van valami üvegszerű alkatrész, ez teszi oly keménnyé. A várak minden súlyt elbírnak, a tornádó által rájuk döntött faóriások nem roppantják meg őket, a marhacsorda rajtuk legel. Mert különös, noha a természet minden útjába eső növényt fölemészt, a várain növő fűvet, fát nem bántja.[60]

Íme, a puhatestű, védtelen, kicsiny rovar sérthetetlen, áthatolhatatlan epidermiszt teremtett magának. Ez szerintünk e roppant erődítmények „magyarázata". A természet nem az egyedet védi, hanem a családot, a népet, a maga teljes egészében. Vára az időjárás viszontagságai elől biztos menedéket nyújt, természeti csapás nem árt neki, állat be nem veheti, talán csak a másik csodalény, a hangya tudja háborgatni. Egy fenyegetett faj lángelméjű, de szomorú találmánya: óvóhelyország. Ebben is megelőzött bennünket. Falát a csákány nehezen fogja, robbantani kell. Az ember azonban erőszakosabb nála, dinamittal dolgozik. S a megdöbbenő az, hogy a természet belátja gyöngébb voltát, ki tud tért a nagyobb erő elől, lemond évmilliók alatt kidolgozott védelmi rendszeréről anélkül, hogy életmódját feladná. Ahol állandóan irtják, várát felrobbantják, s a helyüket beszántják: a föld alá költözik, eltűnik nyomtalanul.

Hogy a természetnek még milyen erőit használja fel, védi ki, vagy minőkhöz alkalmazkodik e fantasztikus, holdbeli tornyok építésénél, nem tudjuk. Kétségtelennek látszik, hogy a földmágnesség hat reá, irányítja. Az ausztráliai mágnestermeszt vagy iránytűtermeszt épp azért nevezték el így, mert bolyait a négy világtáj szerint helyezi el: a rövidebb átló mindig pontosan észak-déli irányba mutat, a hosszanti átmérő, a szélesebb oldal Kelet-Nyugat felé. Ugyanezt állapította meg Marais a *M. bellicosus* bolyairól Dél-Afrikában. Marais, vízellátásukat kutatva, tapasztalta, hogy a vízhez vezető alagút észak-déli síkban mindig egyenesen halad, kelet-nyugati irányban azonban gyakran céltalanul kanyarog. Claude Fuller rámutatott, hogy a *M. bellicosus* várainak csúcsa nyugati irányban mindig elhajlik.

Belül hasonló rejtelmek fogadnak; teljesen üres, boltozatos termek, oszlopos katedrálisok választják el emeletenként a műhelyeket, raktárakat, gombapincéket, iskolákat, álca-gondozókat s a nagy anya szentélyét. A bolyokat hosszú alagutak kötik össze a külvilággal; midőn a felszínre jönnek, akkor is fedett folyosókat építenek; ha fára másznak, szintén, végig a törzsön, ágakon; a szabad levegőre csak éjszaka bújnak ki. Egyébként mindent belülről támadnak meg, a fákat, bútorokat, a házak gerendázatát belülről kirágják, elhordják, de csak a külső burkolatig; ha a gazda néhány hétre elhagyja házát, látszatra épen látja viszont: a bútorok, a szekrényben a könyvek, minden rágható tárgy változatlanul a helyén áll, de ha kinyitja a szekrényt, porhalommá hull, a szék szétmegy alatta, a ház összedől. Az ausztráliai Cambridge-ben a fűszerbolt raktárát tüntették el észrevétlenül. Forbes, angol utazó beszéli, hogy egyhelyt a falon függő metszetek keretét, papirosát szétrágták, de az üveglapokat cementtel odaerősítették a falhoz. Szent Ilona szigetén két rendőr egy hatalmas fa alatt beszélgetett, az egyik nekitámaszkodott, s a fa porrá omolva, rájuk zuhant. Ugyancsak Szent Helénán Jamestown városa odábbköltözni kényszerült, a régit a természetek tönkretágták. Ferrol kikötőjében egy spanyol hadihajót [61] fogyasztottak el, de számtalan példát mondhatnánk teljesítő képességükről. Megpróbálták a földrajzi terjeszkedést, hódítást is, átjöttek Franciaországba, megostromolták Laroche városát, több utcát, a haditengerészet palotáját tönkretették, a hivatalokban megették az irattárakat. De a

hideget szerencsére nem bírják, s ez határt vet terjeszkedésüknek.

Éjszakai, szabad levegőn tett kirándulásaikon főként tüneményesen gyors munkájukkal és óvatosságukkal tűnnek ki. Smeathman doktor 1787-ben először tanulmányozta őket: egy éjjel lerágták testéről az inget. Henrich Barthnak ágyait és takaróit semmisítették meg. Egy queenslandi farmer szekerét egyetlen éjszakán széthordták, csak a vasalkatrészek maradtak meg belőle. Maccreagh amerikai utazó írja, hogy védekezésül szokás szerint minden este manióka-lisztet öntöttek ki sátraik köré, mert míg a természet elhordja, elmúlik az éjszaka; egy alkalommal a sátor egyik kötelét a bűvös körön kívül cövekelték le, ezen át bemásztak a természetes, s reggelre eltűnt fejük fölül a sátor.

Mindez csak erő és hatalom; meghökkentőbb a következő adalék. A trópusok természetlaktá vidékein a házakat (egész városokat) bádogból, betonból és üvegből kell építeni, illetve kellett. Mert most jön a java: vegyi tudásuk határozott fejlődést mutat. Ezekkel az anyagokkal a természetben eddig nem találkoztak, de úgy látszik tanulmányozták a kérdést, és megoldották. Olyan váladékok termelésére tették képessé szerveiket, melyek a vasat, az ólmot szétmarják a cinket, az üveget megtámadják; az így meglazított anyagokat könnyű eltávolítani, az ember pedig gondoskodhatik új védelemről. Ez valóban ijesztő. Nem csoda, hogy több tudós szerint a rovarok fogják átvenni az uralmat a Földgolyó felett, ha a gerincesek kora lejár.

A bolyon kívüli expedícióik és teljesítményeik célja az élelemszerzés. Táplálékuk: fapor, cellulóze, gumi, azaz szénhidrátok. Minden anyagban megtalálják, hacsak a legkisebb mennyiséget tartalmazza is. A zoológusok ezt a képességet egyszerűen, de semmitmondóan kemotaxisnak nevezik, Maeterlinck, az író, egybevetve egyéb tudományaikkal, transzcendentális vegyésznek mondja őket. De ha továbbvizsgáljuk táplálkozásukat, újabb fedőszavakra lesz szükségünk. Mint minden állatnak, a természetnek emésztését is a belekben élő baktériumok segítik elő. Táplálékuk, a fapor, a gumi erős emésztő munkát kíván, ezért a természet megteszi, amire más földi lény még nem gondolt: tenyésztí az infuzóriumokat a saját testében, időnként televény földet eszik. L. R. Cleveland, a Harvard Egyetem vegyésze, több mint százezer egyeden kísérletezett, és megállapította, hogy az eddig vizsgált állatok közt a faevő természetnek van a legnagyobb bél-faunája, tehát a legtokéletesebb emésztő berendezése. A fauna a rovar súlyának csaknem felére rúg, és négyféle élősdiből, mikrobából áll. De csak a dolgozók emésztenek, a katonákat a gyomruk tartalmával etetik, a királynét szintén. Az emésztés így voltaképpen kettős, mert mind a [62] baktériumoktól fertőzött humusz, mind a gomba feldolgozott tápanyagot nyújt. A gombát ugyanazon alapelvek szerint természetlik, mint a hangyák, de persze tökéletebben: kertjeik egyúttal a boly hőszabályozói. A gombák spóráinak érése ugyanis hőemelkedéssel jár, s a természetes valamilyen ismeretlen fogással állandósítani (kondicionálni) tudják a hőmérsékletet: „megakasztják a gombák fejlődését azon a fokon, amikor a legnagyobb hőt fejlesztik” - írja Marais. A gomba tehát hármass szerepet tölt be, háromféle hasznót hajt: élelmet nyújt, emészt és fűt, azonfelül kamarái bölcsődéül szolgálnak. Ez a kényelem nagy tudomány eredménye, de csak látszatra kényelem, előkészítése és fenntartása rengeteg fáradsággal, gondos munkával jár, másfelől azonban felszabadítja a szervezet erőit, s ezáltal képessé teszi az egyént a közösségi munkára, a tökéletes állam építésére. Így megszűnik ugyan egyén lenni, de ilyent a természet-állam nem is tűr, csak alkatrészekre van szüksége.

Ámde itt sem álltak meg, a táplálkozást és általában a hasznosság alapelvét visszataszító tökélyre emelték, a szénhidrátok utolsó parányát a végletekig üldözik, újra meg újra megemésztik, és építőanyagul használják fel. Idézzük Maeterlinck tömör

jellemzését: „Semmi sem vész kárba ebben a sötét és virágzó köztársaságban*, ahol gazdasági szempontból megvalósítva látjuk a természet által élénk állított, undorítóan szennyes ideált.”

„Ha valamelyik lakos elhullatja felső bőrét, a többi rögtön felfalja; ha valaki kimúlik, munkás, király, királyné, katona, hulláját nyomban elfogyasztják a megmaradottak. Hulladék nincs, a tisztogatás gépies és mindig hasznot hajt. Minden jó, semmi sem vész kárba, minden ehető, minden cellulóz és még az exkrementum is csaknem végtelenül, újból és újból felhasználódik. Az utóbbi anyag különben alapanyaga minden természetiparnak, ideértve az élelmezést is. Folyosóik például a legnagyobb gonddal vannak simára csiszolva és fényesítve. Az erre használt fénymáz kizárólag a belekből származik. Ha alagutat kell ásni, utat alátámasztani, fürkéket vagy kamrákat építeni, rést kijavítani, nyílást betömni, melyen át a mindennél félelmetesebb fénysugár behatolhatna, mindig csak emésztésük hulladékait veszik igénybe. Azt hihetné az ember, hogy ezek a rovarok szinte transzcendentális vegyészek, tudományuk felüláll minden előítéleten, minden undorodáson, s elérkeztek annak a tiszta meggyőződésnek magaslatára, hogy a természetben semmi sem visszataszító, és hogy minden visszavezethető néhány egyszerű, vegyileg közömbös és tiszta anyagra.” (*A természet élete*, 1927.) - Még evvel sincs vége, a hullafeldolgozást iparrá, konzervgyártássá fejlesztették. Amikor valami csapás vagy [63] betegség annyira megnöveli a halálozást, hogy a tetemeket mind felzabálni nem tudják, megszártítják, porrá őrlik, és raktárakban tartalékolják. Ugyanezt teszik a fölösleges ürülékkel is. Legvégül: felhatoltak a hasznosság elképzelhető legmagasabb tetőfokáig, az iparosított kannibalizmusig. Ha a „központi vezetőség” úgy véli, hogy túl nagy a szaporulat, az álcák egy-részét elkülönítik, egymásra halmozzák, lábaikat levagdaltják, hogy mozogni ne tudjanak, s az így nyert tartalékot aztán föleszik, szükség szerint.

Sokáig megoldatlan kérdés volt, honnan veszik a nélkülözhetetlen nagy mennyiségű vizet, miután a telepek közelében rendszerint nem található. A vizsgálódók arra a föltevésre jutottak, hogy talán a levegő oxigénjéből és hidrogénjéből vonják ki. De Marais utánajárt a dolognak, és fölfedezte, hogy mindig természetes vízzel élnek, a sivatagban is meg tudják találni, s akármily nehézségek árán, de fölkeresik, néha 25-30 méter mélységben. Előfordult, hogy szárazság idején (Afrikában) az emberek a természetboly kút-alagútja nyomán jutottak vízhez. A természet jobban tudja, hol keresse.

Hogy milyen érzékszervek segítségével tájékozódnak a világban, nem tudjuk. Csápjuk rendeltetése ismeretlen. Egyébként a legfinomabb műszerekkel és vizsgálódással sem tudtak testükben olyan szerveket fölfedezni, amik a fény-, szín-, hang- és szaghatások felfogására alkalmasak lennének, mégis észlelik vagy maguk keltik őket; ugyancsak bizonyos, hogy másféle hatások iránt is fogékonyak. Noha vakok, a fényt rögtön érzékelik, és védekeznek ellene, menekülnek előle. Katonáik folytonos hangjeladásokkal továbbítják a felülről jövő parancsokat, a bolyok éjszakájában állandó recsegés, kopogás, kiáltozás, siráncokzás hallatszik, s a dolgozók tömege mormogva felel; kísértetország. Nem lehetnek tehát süketek, csak hogy a zajt nem hang formájában fogják fel, mert ez a roppant bolyok labirintusaiban már a hangot adó közelében elhal, viszont a jeleket a távoli kolóniákban is átveszik, s azonnal engedelmeskednek; az expedíciókra kiküldött seregeket szintén így irányítják. Más rovaroknál hasonlóképpen megtalálták ezt a jelenséget, a dél-afrikai toktokkie bogár ugyanígy hangjelekkel, kopogással érintkezik, holott hallószerve nincs; az úgynevezett hosszúlélegzetű sáska társának halk

* A köztársaság kifejezés téves, látni fogjuk, hogy éppenséggel az ellenkező államformáról van szó.

„lélegzetét” tíz kilométer távolságból „meghallja”, azaz észleli. - A szagnak nemkevése fontos szerepe lehet életükben, mert többfelét is árasztanak. A kutya például a királynét száz méter távolságból megérzi, míg a tőle egy méternyire levő hímet keresnie kell. Ez arra vall, hogy szagküszöb (szaghatár) alatti szagokat is kibocsájtanak. Némelyek viszont annál erősebbeket, ultraszagokat; a transvaali úgynevezett bűdöshangya (termesz) bűze messziről érezhető, s mind az emberben, mind a kutyában kínos hányingert támaszt. Az infra- és ultraszag kifejezések természetesen a szokott emberi egocentriából erednek, e szagok csak a mi orrunkhoz viszonyítva vannak a határokon innen és túl. [64]

Érzékeink szerfölött fogyatékosak, azonfelül meghamisítják az ingerforrások, a természeti jelenségek valódi jellegét, így csak hipotézisekkel dolgozhatunk, ha az állatok érzékelésmódját megérteni próbáljuk. Már a méneknél gyanakodtunk, hogy a fényt (színt) és szagot „más alapon” fogják fel, mint mi; a hangyánál a tudósok kénytelenek számfölötti érzékeket föltenni; a természetnél hasonló probléma áll előttünk. A színeket illetően könnyen megértjük, hogy mindegyikük más-más rezgésszámú fénysugár (hogy maga a fény mi, persze nem tudjuk); e különböző rezgések érik a retinát, és számaik szerint keletkeznek az egyes színeképzetek idegközpontunkban. A hangnál is fel kell tennünk, hogy nem csupán a vezető közeg hullámozása - a szagnál, hogy nemcsak párolgás (noha mi hullámozást és párolgást fogunk fel), hanem rezgés is. A „rezgés” szintén üres fedőszó, sejtelmünk sincs, hogy mi és hogyan rezeg, és mi maga a rezgés, mert ez a szó csak hasonlat - de legalább a terjedésről ad valami használható műhelyfogalmat. Ha tehát a természetek ezt a terjedésmódot és rezgéshatást érzékelik, nincs szükségük a miénkhöz és általában az emlősökhöz hasonló érzékszervekre. (Vö. földmágnesség.) Ugyanígy a többi rejtélyes rovarnak, állatnak, sőt növénynek sem. Másfélékre annál inkább. S minthogy ezeket a másféléket nem tudjuk fölfedezni bennük, bizonyos, hogy a világot másképpen vagy másképpen is tapasztalják, mint mi. Ide akartunk eljutni, s az eredményt tartjuk meg emlékezetünkben.

Nos hát a természetek ismeretlen érzékszervek által érintkeznek a világ ismeretlen jelenségeivel és egymással; így tartják fenn a boly rendjét, életét. Ez a negatív eredmény mégsem nevetséges, mert egy lépéssel továbbsegít. A természet-élet jobb megértéséhez Marais egy lényegre mutató analógiát fedett föl és dolgozott ki. (Maeterlinck is rátalált erre a gondolatra utóbb önálló úton.) Marais a természetbolyt összetett állatnak nevezi; de ilyen összetett állat a mi testünk is, minden egyes szerve, sejtje végzi a maga munkáját az összesség szolgálatában és egységes irányítás alatt (csak hogy ez az irányító nem „mi” vagyunk - azonban egy sejtünk sem szakadhat el a többitől, nem különülhet egyeddé). „Mindegyik szerv - írja - állandó működésben van és külön célt szolgál - legalábbis egymástól független a céljuk.” A közelebbi megfigyelés azonban azt bizonyítja, hogy végeredményben minden egyes szerv közös célért dolgozik. Az összes szerveket kormányzó erő pedig egy központból sugárzik ki. Tulajdonképpen egyetlen szervnek sincsen valóban független célja. Maeterlinck: „Egy másik föltevés szerint a méhkas, a hangyaboly, a természet-telep olyan, mint valaminő még vagy már szétszóródott egyetlen egyén, amely még vagy már nem egységes és szilárd, s melynek különböző, ezernyi sejtéből álló szerve, bár alakot öltött, látszólagos függetlenségének ellenére is mindig [65] ugyanannak az alaptörvénynek van alávetve. A mi testünk sem egyéb, mint hatvantrilliónyi sejtnek egyesülése, kapcsolata egymással, kolóniája.”

S csakugyan van példa rá, hogy önálló egyedek közös testté tudnak egyesülni és ismét különválni. Az eset a Syphonophora nevű medúzánál tapasztalható (Marais idézem): „A Syphonophora több száz egyedből tevődik össze. Az egyedek rügyezés útján keletkeznek az összetett állat nemző csoportjából. Ezek az újszülött egyedek szabadon úszkálnak a tengerben, önállóan is megélnek, sőt szaporodásra képesek. Mindegyik tö-

kéletes tengeri lény, van szája, gyomra, úszó és nemző szerve. De ha véletlenül több Syphonophora találkozik, összetapadnak ... Az egyesülés után nyomban különös változáson mennek át az egyedek. Az egyik csoport bonyolult úszószervert alkot; a másik csoport átveszi a gyomor és az emésztőszervek szerepét; a harmadik az összetett állat nemző szervévé válik. Sőt van egy csoport, amely egyenesen a máj funkcióit látja el. Az egyes csoportok egyedei minden egyéb szerepüket feladják ... Az új szervezet teljes és tökéletes állat képét mutatja. Ha már így készen látjuk, eszünkbe sem jut, hogy egykor önálló egyének alkotják. Amellett ismét szét lehet bontani a közösséget! Azt hinnők, hogy ennek halál a következménye, de tévedünk. Minden kis része újból mozogni kezd a vízben. Lassanként kialakítja elveszett szerveit, s végül ismét előttünk áll a sok tökéletes egyén ... Ilyen módon jött létre a természetboly is. Annak egyénei is csodálatos alakuláson mentek át, és csoportos szerveket alkotnak. Minden természetbolyoknak megvan a maga agyveleje, gyomra, mája és a faj szaporodását biztosító nemi szervei. Van lábuk, karjuk az élelemszerzésre, van szájuk a táplálkozásra. Ha a természetes fejlődés tovább folyik, végül látni fogjuk, amint a természetboly lassan elindul a mezőn." (ld. mű.)

Ezt a végkövetkeztetést aligha fogadhatjuk el, s a medúzahasonlatnak is van egy csorbája. A természet-egyedek már túlságosan specializálódtak, semhogy összenőhetnének egymással egyetlen tömör organizmussá; másfelől a medúzát éppen az teszi életre alkalmassá a maga környezetében, hogy egyedei megőrzik szervalkotó képességüket. Ha az elmélet helyes, a medúza fejlettség dolgában egyszerre előtte és mögötte jár a természetnek; már össze tud nőni testté, s „elindul” a tengerben, és még ki tud szakadni a testből, megél középponti irányítás nélkül. Szerfölött kétséges az is, vajon minden összetett állat csakugyan kialakult, önálló egyedekből nőtt-e össze. Ha már hipotéziseknél tartunk, sokkal valószínűbbnek látszik, hogy egy-egy primitívebb, de eleve „összenőtt” test maga alakította ki vagy tökéletesítette, specializálta szerveit, szükségletei szerint. A Syphonophora egyetlen eset, szabálynak édeskevé; s ha mégis ez volna a szabály, a természet százmillió év alatt bőségesen követhette volna, „elindulhat vala a mezőn”. Ezzel szemben változatlanul húzta ki a mérhetetlen hosszú időt, a paleontológia tanúsága szerint. [66]

A hasonlat (de csak mint hasonlat) mégis jól szemlélteti a természet-állam szerkezetét, azért felsoroljuk Marais legfőbb tételeit, amiket elfogadhatóknak gondolunk:

„1. A természet minden mozdulatát kívülről jövő erők irányítják. A természet-egyedben nyoma sincsen a szabad akaratnak, elhatározásnak vagy választásnak, egyetlen önálló tulajdonsága, hogy mozgásra képes. El tud indulni valamilyen cél felé, de hogy mikor és miért, tőle függetlenül és rajta kívül határozzák meg. Sokszor a körülmények teljesen haszontalanná és hiábavalóvá teszik a természet munkáját; olyan esetekben, mikor a legegyszerűbb rovar is visszariadna végzetétől, a természetnek szembe kell szállnia vele. Folytatnia kell az utat, amit sorsának láthatatlan ura kijelölt.”

„2. A természet viselkedését kívülről jövő hatás irányítja, mintha elszakíthatatlan fonál fűzné a királyné kamrájához. Ez a láthatatlan hatás egyes-egyedül a királyné szervezetéből sugárzik. A mi szerveink nem tudják érzékelni; áthatol minden anyagi akadályon, még vékony acél- vagy vaslemezeken is.”

„3. A távolsággal csökken a befolyás, csak bizonyos határokon belül érvényesül.”

„4. A királyné testi pusztulása azonnal véget vet ennek a hatásnak. Ha a királynét sérülés vagy sebesülés éri, hatása a sérülés arányában csökken.” (ld. mű.)

Most tehát a tételek ellenőrzése következik. Mi bizonyítja, hogy a munkások és katonák működését nem örökletes ösztön irányítja, hanem a királyné? A boly minden egyede a királytól és a királynétól származik; e kettő teljesen ép szárnyas rovar, összes

szerve megvan. A nászrepülés, a párzás után ők kezdik meg az új telep építését, és fölnevelik az első nemzedéket. Ettől fogva azonban elzárkóznak a petéző kamrába, és soha többé ki nem mozdulnak, napvilágra nem kerülnek. „Az első munkások és katonák táplálásával és fölnevelésével a király és a királyné egyéni munkássága is véget ért. Ez időtől kezdve az egész közösség fényiszonyban szenved, olyannyira, hogy a rendes megfigyelő módszerek lehetetlenné válnak ... A király és a királyné félelme a fénytől nem ösztönös. Ők közönséges szárnyas rovarok, s nemrég még kint szállongtak a napsütésben. A munkások és katonák viszont teljesen vakok, és gyűlölik a fényt. Vajon hogyan örökölhettek olyan ösztönt, amely a szülőkből hiányzik? Amint kifejlődtek, rögtön bonyolult építkezésekbe fognak. Kamrákat, járatokat, vízvezetékeket, ív alakú felépítményeket alkotnak. Kettéválaszthatunk bádoglemezzel egy természetbolyt úgy, hogy a két rész között semmi összeköttetés nincsen, s mégis ugyanaz az ív - esetleg valamivel alacsonyabb - épül a lemez mindkét oldalán. A fény jelenlétét vagy hiányát jó fél méter szilárd földrétegen át is megérzik. Fűszálakból és fából [67] keménypapírszerű anyagot gyártanak. Más bolyokból petéket lopnak, és saját bölcsődéikbe viszik. Gondozzák és táplálják a porontyokat - igaz, hogy ez az ösztön a királynében is megvan. Ültetvényeket létesítenek, és újraültetik a kiszáradt kerteket. Honnan öröklük ezeket az örökletes ösztönöket? Minden katonának és munkásnak ugyanazok az ösztönei vannak. A természetben mindenütt csak olyan öröklődő ösztönöket találunk, amelyek a szülőkből is megvannak. Honnan erednek a közösség nem nélküli típusainak különleges ösztönei? A királytól és a királynétól nem örökölhetik őket, mert azokból hiányzanak; különben is az uralkodópár nem kerül közvetlen kapcsolatba az alattvalók közös életével. A katonák és dolgozók nem adhatják tovább ezeket az ösztönöket a későbbi nemzedékeknek, mert a faj fenntartásában, a szaporodásban semmi részük sincsen” (Marais). - Vagyis éppen a szülők ösztönei hiányzanak belőlük; szülő és szülött két különböző, önálló, sehol sem érintkező ösztön-rendszerben él. Sőt a dolgozók és katonák tevékenysége nem is mindig mondható ösztönösnek. Az alkalmi munkákat, sérülések javítását stb. mindenkor a véletlen helyzethez igazodva végzik, a katonák a veszély természete szerint választják meg harcmódorukat. (Illetve felülről irányítják őket.) „Nagyobb bolyokban tucatnyi ívet is találunk, különböző ívnyílásokkal. Ezek az ívek a természetek építőművészetének remekei. Építésük nem vihető vissza a természet-egyed ösztönös tudására. Ha mindig egyforma íveket, egyforma tornyokat emelnének, lehetne arra következtetni, hogy ösztönös, öröklött készség működik bennük. Bár még ekkor is lehetnének kétségeink. Hajlandók vagyunk úgy képzelni a természetet, mintha emberi ésszel és okfejtéssel dolgoznának. Holott tudjuk, hogy vannak érzékszerveik, amelyek milliószorta élesebbek és finomabbak a mi érzékeinknél. Például egy másik természet futó érintése elég ahhoz, hogy fölismerjék, az ő bolyukhoz tartozik-e; ilyenkor tévedhetetlen bizonyossággal követik nyomát a táplálék felé ... Érintés útján tudomást szereznek társuk fáradtságáról vagy izgatottságáról, s szemmel láthatóan azt is megtudják, honnan fenyeget veszély. A katonák jeladásait hihetetlen távolságokból észreveszik; s mindezeket a dolgokat az érzékszervek legcsekélyebb nyoma nélkül.” (ld. mű.)

Nos, tehát nem öröklött, sőt olykor nem is ösztönös munka folyik a bolyban, ha kell, a bádoglemez két oldalán párhuzamosan. Ha az egyedek saját értelmük vezetése szerint dolgoznának, tevékenységük nem lehetne oly összevágó, s nem hozhatna létre közös, azonos eredményeket a bádognak mindkét oldalán. Az egyedfőlötti, központi vezetés ténye éppoly kevésbé tagadható, mint a létrejött eredmény. Hogy pedig a vezetés a királynétól indul ki, pozitíve is, negatíve is bizonyítható. „Akár hónapokra elkülöníthetjük a királynét a többi természetől a bádoglemez segítségével, ennek ellenére a rendszeres

munka tovább fog folyni mindaddig, amíg a királyné [68] eleven, és kamrájában lakik. De vegyük ki és pusztítsuk el, azon nyomban megszakad a közösség munkája a vaslemez mindkét oldalán."

Végső bizonyítékkul Maraisnak sikerült meglesnie a királynét és környezetét napi munkájuk közben. Ez korszakalkotó esemény volt a természet-kutatás történetében. Pretóriában egy ház alatt tanyát vert természet-telepet akartak kiirtani, de hiába, mert a királynét nem találták. A hatóság vette kezébe a dolgot, s Marais engedélyt kapott, hogy ha nyomra vezeti a munkásokat, két-három napig zavartalanul figyelheti a fészket. Nagy szerencséje volt: társa, Victor Foster segítségével megtalálta és meglékelte a sötét gödör mélyén a kamrát úgy, hogy nem akasztották meg a benne folyó munkát. A leírás, amit róla nyújt, roppant érdekfeszítő, de terjedelmes, sajnos, rövidítenünk kell. A királyné óriási, hernyószerű teste (20-30.000-szerese a kis dolgozóénak) kelet-nyugati (!) irányban feküdt, rendkívüli sebességgel tojta a petéket, Foster számításai szerint huszonnégy óránként 50.000-et. A munkások egy része hasonló gyorsasággal szállította el őket, nehogy feltorlódjanak. Egy másik munkáscsoport szakadatlanul etette a királynét egy-egy csepp előre megemésztett táplálékkal. A harmadik csoport valami váladékot nyalt le róla, „anyatej” lehetett, mert a bölcsődékbe vitték. Előtte félkörben és mögötte a mennyezeten katonák foglaltak helyet, fejjel az északi mágneses sarok felé (!) fordulva. Mozdulatlan szoborként álltak, de időnként fejüket lóbálva „táncba” kezdtek; ekkor a nyugati oldalon levő kapuból másik őrsereg jött be, s felváltotta őket. De valójában nem az őrködés a szerepük, hiszen ez a palota legbelsejében már hiábavaló lenne, azonkívül valami dermedt kábulatban álltak ott: semminő zaklatásra, piszkálásra nem reagáltak, holott minden más esetben azonnal támadtak volna. Marais valószínű föltevése szerint az összetett állat agyából kivezető idegkötegek, a gerincvelő szerepét töltik be, ők továbbítják közvetlenül a királyné rendelkezéseit. (Relais-állomások; működésük párhuzamba állítható a herékével.) Hogyan adja ki a parancsait a királyné, lehetetlen volt megállapítani, a peterakáson kívül látszólag semmi egyebet sem csinált. A király meg egészen tétlenül lézengett.

Közben azonban izgalmas, döntő jelentőségű esemény történt: „Míg a királynét figyeltük, a kamra tetejéről jókora darab lehullt, és alaposan megsértett a királynét. Erre nyomban egész sor sokatlan dolog következett. A királynéra csak annyi hatással volt a baleset, hogy fejét ütemesen lóbálni kezdte jobbra-balra. A kamrában levő dolgozók azonnal abbahagyták a munkát, és céltalanul ödöngtek, össze-vissza csoportokban. A testőrök köre felbomlott, és a katonák eltűntek a kamra mögötti járatokban. Azután apró munkások tolongtak befelé a palotába és a zárkába. Nekiestek a királynénak, és szívni kezdték belőle a folyadékot, ugyanúgy, mint rendes körülmények közt a masszőrök (az anyatejszívók!). Maga a király [69] is mohón nekiesett párjának. Olyan alapos munkát végeztek, hogy a királyné bőre percek alatt redőkben lógott."

„Egyidejűleg megnéztük a boly távolabb eső részit is, ahol a baleset előtt nagyon tevékenyek voltak a természetek. Még a legtávolabbi részekben is megszűnt minden munka. A nagytestű katonák és a munkások izgatott csoportokban gyülekeztek mindenfelé. Szemmel látható volt a csoportosulásra való törekvés. A legcsekélyebb kétség sem lehetett afelől, hogy a királynét ért csapás percekben belül kihatott a boly legmesszebb eső részeire is. A rend helyreállása ismét a baleset színhelyén kezdődött. A falánk munkások lassanként abbahagyták a királyné testének szipolyozását. A testőrök ismét felálltak a megszabott körben, s a királyné is megszüntette a ritmikus fejrázást. Szemmel láthatólag magához tért a csapás után. A normális tevékenység olyan gyorsan helyreállt, hogy alig tudtam megfigyelni az egymásra következő történéseket. A munkások tevékenységében csak annyi különbséget vettem észre, hogy sokkal

gyorsabban etették a királynét; hatalmas teste rövidesen visszanyerte eredeti formáját. A következő napon teljes lendülettel folyt már a munka a boly legkülső részeiben is."

Evvel a tapasztalatok köre lezárható. Máris sokáig időztünk mellettük, de szükséges volt és lesz, mert a legfejlettebb rovar, a legtokéletesebb állati társadalom és a legmagasabb nem-emberi műveltség állt előttünk. Sok megoldatlan problémával és minden öröm nélkül hagyjuk el, de különös ismeretekben gyarapodva is.

*

A halak, kételtűek, hüllők, madarak és emlősök intelligenciájának vizsgálatát ismét a függelékekbe tesszük, s közvetlenül a *majmokra* térünk át, közöttük is az emberszabásúakra. Miután az emberi hasonlóság szembeszökő, fölvetődik a kérdés, vajon a természeti és az ókori történeti népek nem állítottak-e elméletet a majom-problémáról, vagyis szabatosan szólva, nem költöttek-e mítoszt? Néhány teremtés- és vízözön-rege szerint a majmok rosszul sikerült művei a természetnek vagy tökéletlenebb avagy „visszafejlődött” emberek. De feltűnő, hogy a nagy regebőségben számottevő, a kérdés jelentőségéhez illő, reprezentatív mítosz nem akad. Igaz, hogy a régi embert a származás gondja nem gyötörte, az istenek teremtményének tartotta magát, a rokonságról pedig más fogalmi voltak. Az egyiptomiak istenné tették a páviánt, de ebben semmi szerepe a szomatikus hasonlóságnak, s a kutyamajom csak egyik tagja a népes zoomorf isten-seregletnek. Az indus majomkirály, Hanuman mondájának gyökerénél pedig, gyanúm szerint, eredetileg nem majmok szerepeltek, hanem valamelyik ősi erdőlakó törpenép, a hódító indoeurópaiak („árják”) szövetségese. A [70] természeti népek legfeljebb a főmajmokat, a pongidákat ismerik el hasonlóknak vagy rokonnak; az orangutan magyarul erdei embert jelent, de semminő tiszteletben nem részesítik, a többire pedig vadásznak, húsát megeszik, a kannibalizmus legkisebb aggálya nélkül. A rokonságot, úgy látszik, nem veszik oly komolyan, mint a tudomány.

A laboratóriumi (bonctani) majomkutatás és az állatkerti vizsgálódás Darwin óta mérföldeket haladt, de a természeti megfigyelés jóval kevesebbet. Mindazáltal sok megbízható ismeretet szereztünk a majmok életmódjáról a legújabb módszerek alkalmazása előtt is. Kiderült, hogy ez a látszólag védtelen, bolondos állat igen erős jellemű lény. Noha a leggyakoribb védekezése a menekülés, ez korántsem gyávaságból ered. Ha veszélybe kerül vagy fogságba ejtik, minden testi és szellemi ereje latbavetésével, utolsó leheletéig küzd, nem adja meg magát. Összetartásuk is tiszteletreméltó, megtámadott kölyök vagy felnőtt társuknak azonnal segítségére rohannak, testi épségükkel nem törődve igyekeznek megszabadítani, míg a legtöbb állat cserbenhagyja bajba jutott társait. A menekülést okosságból választják, kitérnek a veszedelem vagy a kockázat elől. Az ember társaságát szívesen tűri, sőt keresik, utánzó képességük révén könnyen tanulnak, de csak önként. Valójában (erőszakkal) nem idomíthatók, meg nem félemlíthetők, a veréstől megvadulnak, nem tudják elviselni. A roppant erejű, bátornak tartott oroszlán fél a veréstől, meghunyászkodik és szolgamód engedelmeskedik.

Az is kétségtelenné vált már régebben, hogy a majom eszközöket használ. Védekezésül a fák tetejéről az ellenségre hajigál mindent, ami a keze ügyébe kerül: diót, kemény gyümölcsöket, faágakat, olykor saját ürülékét. Ha ebben több is az indulat-kifejezés, mint a céltudatos védekezés vagy támadás, az eszköz eszköz marad. A sziklák közt élő páviánok nagy köveket, sőt, súlyos sziklákat gördítenek üldözőikre, sérült társaikért visszamennek, és magukkal cipelik. A csimpánzok a diót, mandulát kővel törik fel; egy fogoly csimpánz úgy őrizte diótörő kővét, mint valami kincset, szalma alá rejtette, s nem engedte hogy társai hozzányúljanak. A keményhéjú kókuszdióval ugyanúgy bánnak el, mint az ember: a száránál levő három puha helyet lyukasztják át, s kiszürcsölik a tejet. A nagyobb köveket bottal emelik meg, hogy az alattuk levő

rovarokhoz férjenek. Tapasztalták, hogy a kukoricatolvaj majmok nem csupán enni jártak a táblákba, hanem először hazavitel céljából felhalmozták a csöveket; ha aztán meglepték és elzavarták őket, a csövek csuháját (eszköz!) gyorsan összekötözték, vállukra hajították, s úgy menekültek. (Az ember is a csuhával köti össze a csöveket.) Ugyancsak a csimpánz a fészkebe hordott ágakat iszalaggal kötözi egymáshoz és a fához, s oly ügyesen fonja össze, fűdi be levelekkel, hogy az eső nem ver át rajta. (Szakasztott ilyen az erdőlakó népek építő technikája, de néha primitívebb.) Az orang nem vet [71] sok ügyet a vízhatlan tetőre, de annál nagyobb gonddal ágyazza puhára fekvőhelyét levelekkel, mohával, s nem guggolva alszik, mint a többi nagymajom, hanem kényelmesen fekvé, embermódra.

„Döntő fordulatot hozott a vizsgáldásokba, mikor Wolfgang Koehler a század elején átvette a teneriffai Orotava városa mellett levő majom-megfigyelő állomás vezetését. Az állatok viselkedésének tanulmányozása a legnagyobb ösztönzést az utolsó ötven esztendőben Koehler csimpánz-megfigyeléseitől kapta ... Könyve a pontos, elfogulatlan és beleérző megfigyelések kincsestára,” - írja S. E. Russel. (ld. mű.) Koehler az első világháborúig működött, alapelve az volt, hogy az állatoknak teljes szabadságot kell adni, biztosítani, hogy természetes hajlamaik, igényeik szerint élhessenek, s emellett mód nyíljon az állandó, szakavatott megfigyelésre. Voltak nyitott ketrecek, de ezeket Koehler csak kísérletezéskor használta, egyébként szabadon éltek egy banánültetvényben. Viszont maguk is építettek putriszerű fészkeket ágakból és fűből. Többnyire kétlábon jártak, és karbantartott ösvényeket tapostak ki. Ha új jövevény érkezett, irgalmatlanul verték, mígnem engedelmeskedett a helyi törvényeknek; életmódjuk ugyanis megkívánta a harmonikus együttműködést. Az odatévedő idegen állatokat kőhajigálással kergették el. Határozottan az úgynevezett fa-kőkorszakban éltek; éles kövekkel vakaróztak, hámozták, darabolták élelmüket. A faágakról leharapdálták a lombot, az így nyert botot kezükkel lehántották, és sok mindenre, főként gyümölcsök leverésére használták. Ha nem érték el a banánt, kampós, nagy ágat törtek, s avval szedték le.

Darwin szerint az állatok testi díszei, azután táncai, énekei stb. az ivari kiválást szolgálják, s az emberi felfogás szerint esztétikai jelenségek. De az orotavai majom-megfigyelő állomás vezetője, Wolfgang Koehler századunk elején már megfigyelt olyan jelenségeket is, amelyek nincsenek kapcsolatban a fajfenntartó ösztön esztétikai-erotikus megnyilatkozásaival. Közös játékaiknak megvolt a maguk rendje, szabálya, célja: fogócskát, búvócskát játszottak. Többféle táncuk volt: körtánc, ebben minden második lépésnél dobantottak, azaz jelezték az ütemet; máskor fa körül összefogózva forogtak, mint a mi gyerekeink. Egyes táncokban csak a nőstények vettek részt, de ezek már erotikus jellegűek lehettek, mert a vezérhím ilyenkor odajött, örömváltásokkal adott kifejezést tetszésének, és cirógatta őket. Magántáncokat is jártak, keringőt háromnegyedes ütemben, melynél a nézők időnként háromszor doboltak a földön. Megdöbbentő azonban, hogy díszítették magukat: virágokból, leveles gallyakból koszorúfélét fűztek, s a nyakukba akasztották; ha színes rongyra, szövetre akadtak, vállukra vetették, s úgy mentek a táncba, közös mulatságba.

Vajon minek tulajdonítsuk mindezt? Öncélú esztétikai tevékenységnek-e, azaz a kulturális képesség elemi, kezdetleges megnyilvánulásainak? [72] Vagy az erős érzelmi élet ösztönös kifejezésének? Vagy pedig idegreakcióknak, mániákus viselkedésnek, a szó orvostani értelmében? Esztétikának szerintünk aligha, mert az öncélú, művészi tevékenység az embernél is igen késői fejlemény. Az ösztönös formaérzék kétségkívül eredendő, született adománya az embernek, de hosszú korszakokon át csupán arra szolgált, hogy ösztönszerűen szép formát adjon alkotásainak és viselkedésének,

alkalmazott képesség volt egészen a legújabb történelmi időkig. Sokkal valószínűbbnek véljük, hogy a játék, tánc, ének, koszorú, dísz - érzelmek, mégpedig főként közös, kollektív érzelmek kifejezései, az öntudatlan életerő, vitalitás kitörései. (Ne felejtsük, hogy az orotavai majmok gond nélkül, boldog békeességben éltek.) A kifejezés ütemességének alapja pedig a szervezet természetes ritmikája, a szív- és érverés üteme, a mozgás önkéntelen szabályosságra törekvése, különösen a társas mozgásoknál. De nemcsak a táncnál, szertartásoknál, hanem a munkánál is, ahogyan például a kovácsok ritmikusan verik a tüzes vasat, a pékek énekszóra hajtogatják a tésztát (már ahol még tartják a régi szokásokat.) Egy francia kutató, Souriau, igen körülményes kísérletek alapján kimutatta, hogy minden embernek a maga szívverés üteme, ritmusa tetszik a legjobban. Mozgásunk, munkavégzésünk akkor megy a legkönnyebben, ha üteme szervezetünk, vérmérsékletünk természetes ritmikáját követi. Mindennapos tapasztalat, hogy az egyéni és csoportos munkát, a tornát, a menetelést stb. mennyire megkönnyíti a számolás, a vezényelés, az ének- és zeneszó. Kétségtelennek tartjuk, hogy az ütemérzéknek, mozgásaink tempójának fiziológiai alapja van, azaz szabályozza az érzelmek kifejezését, „levezetését” is, és innen ered Koehler orotavai majmainak tánca.

Érzéseiknek mind arc- és tagjátékkal (mimika, gesztusok), mind pedig hangokkal kifejezést tudtak adni. (Ez kisebb-nagyobb mértékben a magasabbrendű emlősök közös képessége.) A félelmet, dühöt, csalódást, féltékenységet arcjátékukról le lehetett olvasni, a csodálkozást tátott száj és bémész arc jelezte. Mulatság közben gyakran, de hangtalanul nevettek, máskor hangosan, könnyek nélkül sírtak. Azonban ütemes éneknek vagy éppen tagolt beszédnek semmi jele sem volt megfigyelhető. A hang csak indulatkifejezésre szolgált. E hangjátékban az összes magánhangzó szerepelt, leggyakrabban a két mélyhang: o és u. Az örömet o-, a kétségbeesést i-hangok fejezték ki Koehler szerint. Ezzel szemben a gibbon egész oktáv zenei hang adására képes. Már Darwin kifejtette, hogy pusztán technikailag, a gégefő alkatánál fogva, a csimpánzok beszédre képesek volnának. Szerintünk a papagájok és a szajkók tényleg azok, de mind náluk, mind a csimpánzoknál hiányzik a „szellemi háttér”, s ez a döntő. És ez az oka, hogy amikor a század elején Müller-Lyer állatszótárakat állított össze, Garner pedig a majomnyelvről értekezett, egyikük sem talált hívekre. Majombeszédről szólni nyilvánvaló túlzás.[73]

Koehler természetesen nemcsak megfigyeléseket, de kísérleteket is végzett csimpánzaival. Célja nem az emberi és az állati intelligencia különbségeinek kipuhatolása volt, hanem csupán az, hogy belátó, körültekintő, a helyzetet fölmérő és következetes értelmi munkára készítse az állatot, amíg a természetes életben is szüksége van. Ilyesféle kísérleteket már L. T. Hobhouse és R. M. Yerkes is végeztek, de ők még az emberi értelem működésmódjait vették normául (képzettársítás, emlékezés, megfigyelés, következtetés, elvonás, képzelet stb.). Koehler főfeltételül szabta, hogy semminemű laboratóriumi kellék, elmésen kidolgozott eljárás, bizonyos működésmódokra való korlátozás ne irányítsa az értelmi munkát, hanem csak a cél elérését megnehezítő, természetes akadályok. Szintetikus feladatok elé állította majmait, s rájuk bízta, hogy az értelmi képességek, funkciók közül melyeket válasszák. Módszere, ahogy a fejezet elején láttuk, megfelelt az állat komplex viselkedésének. A kísérletek ehhez képest igen egyszerűek voltak, s a feladat minden esetben valamely cél elérésében állt. Ez pedig háromféleképpen történhetett: először az akadály megkerülése, másodsor eszközök használata, harmadszor az eszköznek megszerzése vagy megszerkesztése, készítése által. Ehhez persze szükség volt ketrecekre.

A megkerülő út legegyszerűbb esete: több zsákutcába vezető, de kijáráttal bíró útvesztőfélebe tette az állatot, s az ételt kívül helyezte el, de úgy, hogy látható volt. A

csimpánz rögtön megértette a helyzetet, keresni kezdte és rövidesen meg is találta a kivezető utat. Erre egyébként sok más állat, a kutya, a macska, de a kisgyerek is képes.

A második fajta kísérlet egyszerű formája: banánfűrtöt tett a ketrec elé olyan távolságba, hogy Csego, a csimpánz nem érhetette el, a ketrecben pedig egy-két botot hagyott. Csego nem vette figyelembe a botokat, pusztá kézzel igyekezett megkaparintani a banánt, aztán felhagyott vele. De vagy egy félóra múlva néhány fiatal csimpánz közeledett arrafelé, Csego hirtelen felugrott, megragadta az egyik botot, egyszerűen a banán mögé tolta, és bekotorta. Mindkét kezét (helyesebben lábát) egyformán használta. (Csak az ember jobbkezes lény.) Nueva, egy másik nőstény majom, magától rögtön rájött erre a módszerre. De ezután érdekes dolog történt: a két majom tanulékonynak mutatkozott, ha nem volt bot kéznél, mindenféle tárgyat megpróbáltak karjuk hosszabbítására használni: deszkát, szalmaszálat, drótot, rongyokat, ami csak mozgatható és hosszúkás alakú volt. Egy alkalommal Csego ágya pokrócát dugta ki a rácson, s vele csapkodva igyekezett közelebb terelni a banánfűrtöt; egy banán rágurult a pokrócra, ekkor módszert változtatott, s óvatosan behúzta.

Másik egyszerű feladat: a simafalú ketrec tetejéről gyümölcs lóg, el nem érhető magasságban, a földön egy könnyű láda áll. A majmok ugrálnak a magasba, néhány perc múlva Szultán abbahagyja az ugrálást, [74] észreveszi a ládát, felborítja a gyümölcs irányába, rámászik, és egy ugrással leszakítja az ételt. Az első alkalommal még bizonytalanul és nem is pontosan cselekszik, de másodnap már öt méter távolságból egyenesen a gyümölcs alá helyezi a ládát. Ezt a módszert az összes majom fölfedezte, s úgyszólván tanulás nélkül alkalmazta. Mi több, megtanulták több (három-négy) ládából álló emelvény építését. Midőn bambuszrudat kaptak (láda helyett), a gyümölcs alá állították, gyorsan felkapaszkodtak rajta, s midőn dőlni kezdett, ugrottak egyet a gyümölcs felé. A létrát eleinte felállították, mint a rudat, utóbb keskeny oldalával támasztották a falhoz, aztán rájöttek, hogy a széles oldala a helyes. Szultán volt a legokosabb, az ápolót kézen fogva a gyümölcshez húzta, s felmászott a vállán. Néhány ismétlés után általános szokásukká lett, hogy egymás hátát használják emelvénynek vagy ugródeszkának.

Ami a *szerszámkészítést* illeti, Szultán öt perc alatt rájött, hogyan lehet két bambuszcsövet egymás végébe dugni, azaz két rövid botból egy hosszút szerkeszteni, s így megszerezni a messze levő banánt. Mikor egy bambuszcsövet és egy olyan botot kapott, amely nem fért a cső üregébe, a bot végét hegyesre rágta, s belenyomta a nyílásba. Mindezt soha többé nem felejtette el. A Csika nevű csimpánz pedig a két egymásba tolt botot rúdugró póznának használta. - Ez a néhány példa csak vázlatos utalás Koehler kísérleteinek érdekes és változatos eredményeire. Az ő nyomában Russell gibbonokkal kísérletezett, s hasonló eredményekre jutott. Azóta pedig kiterjesztették a módszert más állatokra is: McDougall mosómedvére, Adams macskákra, Helson, Higginson és Maier patkányokra.

A szerszámhasználat jelentős elvi vitákra adott alkalmat, mert sokan ebben látták és látják a döntő különbséget ember és állat között. De sokáig az sem volt tisztázott, mit tekintünk szerszámnak, mit nem. Világos, hogy az anyag pusztá alkalmazása nem számíthat ide, a fészek rakása, lakás készítése, sőt például a hód mesteri építményei sem jelentenek eszközhasználatot. A szerszám nem csupán a testtől idegen tárgy kell hogy legyen, hanem valamelyik szerv kiegészítése, hiányzó erejének, ügyességének pótlása. Már Darwin utalt rá, hogy a majmok némely tevékenysége mintegy előzménye az emberi kézműves munkának, de óvakodott a további következtetésektől. Viszont kortársa, George John Argyll, a szerszámkészítő ember és az állat közt át nem hidalható szakadékot látott, s ezt a nézetet L. Noire a múlt század nyolcvanas éveiben elméletté

dolgozta ki. Még tovább ment Bergson (1907), s a mesterséges szerszámkészítést annyira emberi kiváltságnak minősítette, hogy szerintem nem észlénynék, homo sapiensnek kellene nevezni bennünket, hanem kézművesnek, homo fabernek. Hasonlóan vélekedett J. R. Angell (1922). De a legszélesebb alapon J. H. Bierens de Haan, hollandi tudós elemezte a kérdést, s igyekezett szabatos meghatározást adni. A döntő, ahogy mondtuk, a testtől idegen [75] tárgy határozott célú, alkalmi használata, egy olyan cselekvéssorozat lebonyolítása, amely nélküle nem volna végrehajtható, legalábbis nem hasonló eredménnyel. Szerszám tehát az a tárgy, amely „ideiglenesen alkalmaztatik, mint közbenső tag a használó által végzett, önmagában zárt cselekvés-komplexus lefolytatásához, valamely határozott cél elérése végett.” Ennélfogva nem tartoznak ide a pusztán indulatot kifejező, levezető tevékenységek, mint a párázó árgusfácán kőhajigálása, vagy akár a dühös majmoké sem. Mert például Koehler megfigyelte, hogy a csimpánzok vágyott tárgyak vagy társaik felé is dobáltak köveket.

Minderről a következő fejezetben, az ember „keresését”-vel kapcsolatban fogunk összegezni véleményünk mondani, ehelyütt csupán néhány bíráló megjegyzésre szorítkozunk a szerszámhasználat elméleteiről. Az ember és a majom (ill. állat) szerszámhasználatuk között nem fokozati, hanem lényeges különbség áll fenn. Újabban kimutatták, hogy az állat eszközhasználatuk nem haladja túl az érzékleti-ösztöni szintet; hogy Koehler megfigyeléseinek maradjunk: Szultán például nem tudta, nem volt képes megtenni, hogy a botokat zsineggel, ronggyal kötözzék össze (eszköz eszköze). Az állatok minden eszközhasználatuk csak meglévő élettevékenységeik vonalainak „továbbvitele”, vagy az alaklélektan (Gestaltpsychologie) szerint „érzéki alakkiegészítés”, nem elvont gondolkodáson alapuló művelet.

Mindazáltal tanulságul leszűrhetjük, hogy az állat és kivált az emberszabású majom nem pusztán csak reflexszerű értelmi munkára is képes; így például céljának tudatában van, a célhoz viszonyítva átlátja helyzetét, felismeri a hozzá vezető módokat, sőt eszközöket talál és készít, ám mindig hirtelen ráleléssel, ötletszerűen, nem elvont gondolatmunka útján; a gyakorlatból vagy más példájából tanul, s az eredményt emlékezetében megőrzi.

Messzebbre visszatekintve pedig láttuk, hogy az állat reflexen, ösztönön, képzettársításon, emlékezeten és önálló, egyéni, értelmes tevékenységen túl anyagi műveltség, civilizáció megteremtésére is képes. E képesség dolgában sok ponton az ember előtt jár, fölötte áll, de kétségtelen, hogy az ember gyűjtötte össze a legnagyobb ismeretanyagot, a leggyakorlatibb, legleleményesebb, legsokoldalúbb; és tudását, értelmét óriási magasságba emelte és egyre tovább fejleszti. De az állat is fejlődőben vagy változóban van; természetesen nem tudjuk megmondani, milyen irányban fejleszti civilizációját, hányféle lesz (rovar, gerinces), milyen formákat ölt, de valószínű, hogy nem az ember útját fogja járni. Mert az ember és az állat között civilizáció dolgában szakadék nincs ugyan, de van másutt, s ezt egyik fél sem tudja átlépni. Az a néhány gyenge és igen kétséges kulturális tünet, amit az orotavai majmoknál tapasztaltak (vagy tapasztalni véltek), még nem hozza át őket a szakadék innenső partjára, mint látni fogjuk. Az ember mindmáig unikumnak látszik a természetben, sokkal több, illetve [76] más, mint a legmagasabbrendű állat. Ha csupán civilizatív képességei lennének, s ezeket a mainál tízszer magasabb szintre fejlődve képzelnők is el, akkor sem válnék belőle ember, hanem állat maradna. Nem az eszközök, a gépek, az ismeretek, a tudományok teszik emberré, hanem valami más. Az eddig bemutatott anyagból ez a „más” hiányzik, s azért a kép, amit az emberről, képességeiről és a többi élőlényhez való viszonyáról vázoltunk, egyoldalú, hézagos. Az ember állati vonásait sűríti, belőlük formál teljes alakot, - mesét mond, hitregét költ. Ez a majom-mítosz.

Mégis, hogy megfogalmazhassuk, széles területeket kellett bejárnunk, s a nyomasztóan nagy, alig áttekinthető anyagból leszűrt kép csak vázlat maradt. De ez a töredékes eredmény egy dolgot így is bizonyít: az anyagban oly magasrendű értelem tevékenykedik, hogy aki „mozgásának” egy parányi részét felismeri, nyomon követni és leírni tudja, s esetleg gyakorlatilag értékesíti, a lángelmék sorába lép teljes joggal, szobrot kap, neve tudományos műszóvá, fogalomná válik. Evvel elismerjük, hogy az anyag értelme emberfölötti. Mert a fölfedezés, a leírás és a hasznosítás még sohasem jelent teljes megértést, valódi tudást, szellemi birtokba vételt. A tudás nem fedőszavak szakszerű alkalmazásából áll, az igazi ismeret nélkülözhetetlen föltétele, hogy a leírt jelenséget megismételni, létrehozni tudjuk. De minden emberi tudomány és az összes lángelme együttes erőfeszítése sem tudna egy fűmagot megalkotni, egy szőrszálat kisarjasztani az epidermiszből, egy sejtnyi életet teremteni. Erre csak az „anyag” képes vagy az, aki az anyagot létrehozta. A fűmagot vegyelemeire bonthatjuk, csírázását megfigyelhetjük, s az elemeket ismét összerakhatjuk, azaz mindent leírhatunk, receptbe foglalhatunk pontosan, de csírázást indítani, életet az anyagba lehelni nem tudunk, holott evvel kezdődne a teljes megértés, az igazi ismeret.

*

Hosszú oldalakon, sok vargabetűn át követtük egy évszázad vizsgálódásait, közkeletű elméleteit az ember alkatáról és helyéről az élők világában. Ezek szerint úgy láttuk, hogy az ember nem kivétel: állat, a majomcsalád tagja, s a fejlődés egyetemes törvényeit követve vált ki, különült el. Velejében specializált lény csakúgy, mint a többi; kiváltságát, magasabbrendűségét agyveleje, fejlettebb értelme biztosítja: agy-állat. A kezét kivéve, minden egyéb szerve, érzéke, ösztöne gyengébb, satnyább, alacsonyabbrendű, sőt korcsulóban van. Evvel fizet kiváltságáért.

Minthogy a tudomány szerint egyedül a fejlettebb értelem teszi az embert emberré, vizsgálnunk kellett, vajon csakugyan oly egyedülvaló kiváltsága, monopóliuma-e? Tudatosság, sokoldalúság tekintetében [77] kétségkívül élen áll az állatok rendjében, de ez a különbség valóban csak fokozati, a többlet csak mennyiségbeli. Az értelmesség igazi, lényeges, minőségi különbségét az elvont gondolkodás és a beszéd képessége teszi. Ám bizonyítva láttuk azt is, hogy az értelem nem az ember kiváltsága, nem kizárólagos tulajdona, benne működik a természetben, az anyagban, s a legtöbbször nem embermódra. De ez korántsem jelenti az anyagelv igazát, ellenkezőleg. Az értelem eredete titok, székhelye nem található, működése érthetetlen. Az ember sokat birtokol belőle, de keveset is. Más lények többet és kevesebbet. Azaz nem ő teszi emberré az embert. Egy nagy tudós lehet gyászos emberpéldány, az egyszerű elméjű, tanulatlan ember viszont mindnyájunk példaképe. [78]

II. fejezet AZ EMBER-MÍTOSZ Kétely

Minden mítosz sűrített történelem, s ennél fogva kibújik teremítőinek szándékai alól. A majom-mítosz tudományos elméletként indult hódító útjára, de nyomban világnézeti harccá vált, s a XX. század első felében, fölfedve valódi lényegét, gyakorlatilag igazolta önmagát. Ha pusztán az elméletet nézzük, gyökérhibája könnyen kiviláglik: azt kutatta, mi teszi az embert állathoz hasonlóvá. Az állatot kereste az emberben, s minthogy kereste, meg is találta. Nagy szellemi diadal volt ez, hatása kiterjedt az élet minden ágazatára, s a fölfedezett őskép tudatalatti eszményképpé lett: az állatember a

történelemben is diadalmaskodott. A mítosz kikerekült, de nem az eredeti szándékok, hanem öntörvényei szerint, azaz keresztbehúzta, fonákjára fordította az alkotók álmait.

Az elmélet a valóságnak csupán a fonákjára támaszkodott, eleve egyoldalú volt. Az ember alkatában az állatéval megegyező tényezőket kereste, holott emberré éppen a különbségek teszik. Ezeket eltüntetni, sekélyíteni igyekezett, minthogy a tudományos cél éppen az azonosság bizonyítása, s érve a fejlődéselv igazolása volt. A varázsige új világ-törvényt revelált, s így a cél, roppant jelentősége által, a tudományos igazságkeresés határai fölé emelkedett.

A háború csak támadó felet ismert? A tudomány, saját területén belül, soha és sehol sem tudott szabadulni az egyoldalúság, az elfogultság, a világnézet uralma alól? Nem támadt-e benne kétely a tényállítások, tételek, elméletek helytálló volta felől, s az anyagi, a természeti, a testi, az állati valóság keresése során nem ismert fel új tényeket, nem talált-e más, érvényes szempontokat, nem jutott-e valóhívebb eredményekre? Vagy nem lelt-e legalább téves felismerést, igazolatlan tanítást, elsietett következtetést, bármily rést, ahová a bírálóat vésőjét illeszthette volna?

Ha végigtekintünk az utolsó száz esztendő tudományos küzdelmeinek forrágain, álmélkodva tapasztaljuk, hogy a bírálóat, a védelem, az ellenérvelés, a haladó kutatás, az elméleti újítás az első perctől fogva nyomról nyomra követte a hódító hadjárat fordulatait, ellentámadásokba ment át, elvitatta az ellentábor eredményeit, nemegyszer új utakra tért, új felfedezésekre jutott, s végül, midőn a történelemben, az emberállat felülkerekedése által, az ember elbukott, a szellem[81] már elérkezett a maga győzelméhez: az önigazoláshoz. Ez az ember-mítosz újjászületésének pillanata.

De sajátos dolog a mítosz ereje, helyesebben az erő, amely a mítoszokat megeremti. Lehetett volna bár mégannyira igaz, tisztázott, helytálló, kipróbált az ember valóhívebb tudománya, érvényesülni nem tudott, szóhoz, levegőhöz is alig juthatott mindaddig, míg a történelem egyetemes áramlása vele ellentétes irányban sodródott. S noha ez az áradat örvény felé haladt, csak azok a tanok, elméletek, mozgalmak diadalmaskodhattak, amelyek sodrának erejét növelték.

*

A fejlődéstan elvégre nem csekélyebbet állított, mint hogy az élő anyag maga-magát építette ki, gépiesen és kényszerűen, a milliárdnyi, emberi értelmet meghaladó, tökéletes formává, az alaktalan protoplazmától a Főemlősökig. De ha keressük a dokumentumokat, és ha megkérdezzük a természet élő és holt leltárát, hogy ez a milliárdnyi forma hogyan alakult ki, igen gyér, sőt elégtelen feleletet kapunk. A földtörténet első szakasza, az archaikum, egyetlenegy emléket, *közületet* nem őrzött meg számunkra. Az első maradványok az ókor, a paleozóikum első szakaszának végéről származnak (prekambrium), de ennek rétegei már mintegy tízezernyi állatfajtát tartalmaznak, azaz a mai állatország összes főtípusát, az emlősök kivételével. Így tehát a fejlődésnek számtalan fokáról, s épp a legfontosabb formákról egyetlen tárgyi dokumentumunk sincs. S már a kambriumra következő szilurban föllépnek az emlősök első képviselői. Minthogy pedig a szilur a kambriumtól alig választható el élesen, röviden és egyszerűen kimondhatjuk: a legrégebbi időkben, amelyből állati maradványokat ismerünk, minden törzs, minden főcsoport élt már a Földön. Így tehát az a gyönyörű, hézagatlan fejlődési sor, amelyet a diadalmas természettudomány a művelt közönség agyába vésett „a bacilustól a majomemberig”, lényegében nem konkrét anyagra, nem dokumentumokra támaszkodik, hanem következtetésekre és általánosításokra.

A konkrétum, visszafelé haladva, mindössze ennyi: a legrégebbi emberi maradványok a harmadkor végére tehető, az emlősök a középkor, mezozoikum, elején

lépnek fel (triász), a madarak a középkor második szakaszában (jura), s ettől fogva visszafelé egyre kevesebb emlőst találunk. Viszont a leletek száma és rendje sem végleges, s a vén Földgolyó rejthet még néhány meglepetést. [82]

*

Hasonlóképp gyenge lábon áll a fejlődés kronológiája, az időzítés. Az egyes földtani rétegek korát ugyanis éppen a bennük talált állati maradványok alapján szokták meghatározni, minthogy ezek sorrendje „ismert”. Az egyes rétegekben csakugyan vannak vezető, uralkodó fajták, ámde ebben az általánosításban rendkívül súlyos hibaforrás rejlik. Ludwig Wilder mutatott rá elsőnek, hogy egy réteg kövületeiből semmiképp sem lehet a korára következtetni, minthogy az állatok, mozgékonyaságuknál fogva, szülőhelyüktől távol eső földrészekre is eljutottak, tovaterjedtek, s a sokféle, váltakozó környezetben fennmaradtak, tenyészték és tenyésznek, míg máshonnan kiszorultak vagy kihaltak. Épp a legrégibb rétegek kövületei mutatják, hogy a mai főtípusok képviselői már akkor, e rétegekkel egyidejűleg éltek, reliktumaik tehát azóta máig minden későbbi rétegben fennmaradtak, éppúgy, mint a későbbi típusoké: madaraké, emlősöké, emberé, megjelenésük ideje óta. Szemünk előtt álló, kirívó példa: Ausztrália. E földrész jellegzetes állatvilága a jura-kor idején fejlődésében megállt, míg rokonai a Föld többi részén (egyes közép-amerikai erszényesek és gyíkok kivételével) kihaltak. Ha ezeknek a mai „élő kövületeknek” maradványait egy kései bűvár kiássza majd, a paleontológia mostani alapelvei szerint mind őket, mind környezetüket a jura-vagy a krétakorba kell tennie, azaz a valóságnál 20-50 millió évvel korábbra időzítenie. Mint bízhatunk az evolúció történeti igazában, ha krónikásai nem számolnak avval a ténnyel, hogy a fejlődés nem egyidejű, nem szakaszos és nem egyöntetű folyamat a Földön? Az igazság az, hogy a természet élő és holt leltára a lelkiismeretes kutatónak dús, gazdag, de érthetetlen, egyszerre lelkesítő és csüggesztő zűrzavar képét mutatja. Az élet roppant regényének ábécéjét talán ismerjük, de a szavak értelmét, a mű szövegét elolvasni nem tudjuk. A természet a maga nyelvén beszél, s ez nem a miénk.

Mi szorgosan figyeljük a körülöttünk folyó életet, felássuk múltját, kikutatjuk minden redőjét, osztályozzuk tüneteit, gyártjuk a fogalmakat, szavakat, hogy megrögzíthessünk egy-egy elfutó jelenést, szótárunk bővül: fejlődés, származás, létharc, kiválás, keresztezés, öröklés, alkalmazkodás, mutáció, sejt, szerv, forma, alkat, típus, törzs, osztály, rend, család, nem, faj, változat, szabály, törvény s számtalan más terminus technicus segítségével igyekszünk képbe foglalni a végtelen mozaikot, ám e türelemjáték közben mindegyre látnunk kell, hogy a természet szuverénül mellőzi foglaimainkat, új meg új tünetekkel borítja fel a mozaik alakulóban levő, szegényes rendjét, s mi kezdhethetjük előlről.

*

Az élő anyag parányáról, *a sejtről* azt hittük, hogy minden szervezet alfája és omegája. De már Raoul Francé figyelmeztetett, hogy az üres, [83] magnélküli protoplazma is képes élő formákat létrehozni; a kaulerpa nevű tengeri alga méteres nagyságúra megnő, és egykori társainak, a sejtnélküli tömlőalgáknak meszes maradványai ma hegyeket alkotnak (Zugspitze, Karwendel- és Kaiser-hegység). Az úgynevezett egysejtű őslény, az amőba viszont kész szervekkel rendelkezik; testünk sejtei közül pedig soktrillió csupán álsejt, pusztá építőanyag.

Nos, akárhogy bár, de mégiscsak a sejtek alakították ki az élő formák, szervezetek, fajták sokaságát - azt a fejlődési sort, amely az evolucionizmus diadalakép oly élvezetes tisztasággal áll minden művelt ember szeme előtt. Valamikor valahogyan a tenger fenekén létrejött az első egysejtű, az amőba; s belőle idővel a két- és többsejtű. Emez, sokféle alkalmazkodás által, kialakította magából az ősbélállatot, majd az ősférget,

aztán a kerekcsőrűt, továbbá az őshalat, az őshüllőt, a villáserszényes-, rojtos-állatot szakadatlan sorban a fél-, a kutya-, a farkatlan majomig, végezetül az embermajmot, a majomembert s ebből a Homo sapienst. Ez Haeckel műve. Nem kevesebb, mint harminc családfát állított össze aggálytalan lendülettel, s a kutatók ma is csodálkozva szemlélik bátorságát. Ugyanis a harminc törzscsoport felét a kövülettan egyáltalán nem igazolja, a másik felének dokumentálása pedig kétséges.

Az egész fejlődéstan, a kutatás, a bizonyítás azon az alapelven épül, hogy a sejteknek megvan a határozott szervezetépítő szerepük, nem változtathatnak rajta, s épp ezen a tényen alapul a törzsfajlás mechanikája. De Otto Mangold kísérletei kimutatták, hogy működésük a helyzetüktől, a sejt-szomszédságtól függ: átültethetők; másfelől munkájuk valódi folyamatai láthatatlanok, szerepük végeztével gyakran el is tűnnek. Ez aligha egyeztethető össze a törzsfajlás mai felfogásával, s így megértjük, hogy Mangold szerint „a csírasejteket csak mint topográfiai fogalmakat használhatjuk, mert a törzstörténet által nyújtott támaszték alapvető jelentőségüknek bizonyítékául nagyon is hipotetikus”. - Ez csak egy csöpp a sejt-kutatás tengeréből, de igen súlyos jelenségekkel társul.

Kezdőpontja annak a bizonyítássornak, hogy a hasonló szervek nem föltétlenül azonos módon keletkeztek, hogy például az emlősök, madarak, hüllők végtagjait pusztán hasonlóságuk alapján nem lehet egy-egy közös törzsformára visszavezetni, vagyis ilyen alapon a törzsfajlási rokonságot megállapítani. A vizsgálódások, kísérletek új sorozatai indulnak meg, s Veit végül is kijelenti: a kísérletek, hogy a fajlási fokok alapján rekonstruálják a törzstörténetet, az egész összehasonlító anatómiai és törzsfajlási kutatásnak kényszerűen hitelét vették, még a szakemberek körében is. [84]

*

Ez viszont megváltoztatja az *átöröklésről* kialakult fogalmainkat. Gregor Mendel, ágostonos atya már az 1870-es években földerítette ugyan a keresztezésből eredő öröklés szabályait, de az is kiderült, hogy a létrejött változatok nem állandók, csupán kombinációk, hasadások, semmi újat sem hoznak. Csak meglévő, kész anyagot használnak fel, s végül mindig az alaptípusok kerekednek felül, az ükunoka azonos az ősszülővel. Szemünkkel tapasztaljuk ezt a keveréknépeknél; az elűtő változatok egyre jobban kicsapódnak, egyre több példányban tűnik fel a keveretlen típus, az ő. Megint egy új „szabály”: a keveredés keveretlenedéssel, tisztulással jár (Mischung-Entmischung). A jelenség nemcsak Darwint, hanem a növény- és állattenyésztő gazdákat is érinti, mégpedig kellemetlenül, mert határt vet a hasznos keresztezéseknek. Hiába párosítják ezerszer is a legelőnyösebb fajtákat, az eredeti középérték szívósan kitart, s végül győzelmeskedik. De így zátonyra jut az új lamarchizmus „törvénye” is, mert a szerzett tulajdonságok nem öröklődnek. Ami különben már nem vitás. Az öröklés körül végzett milliónyi kísérlet végeredménye Stieve szerint így fest: „Ezek a kutatások világosan elének tárják ugyan, hogy egy-egy szülő-pár utódai néhány nemzedéken át milyen alkatúak lesznek, azonban semmi választ sem adnak arra a kérdésre, hogy fajok az évezredek és milliók folyamán hogyan és miért alakultak át, fejlődtek azokká a formákká, amelyeket ma ismerünk. Mint ahogy bármily alaposan vizsgálja és kutatja ki egy építőmester valamelyik kőköcka összetételét, az így nyert ismeret alapján éppoly kevéssé értheti meg egy díszépület, mondjuk a kölni dóm létrejöttét, mint amily kevéssé mi érthetjük meg az öröklés-kísérletek eredményeiből a fajok létrejöttét és változásait.”

És végül: hogyan egyeztethető össze a fejlődés és az átöröklés ellentéte? Hiszen minden változás eleve és kényszerűen csak az öröklődés megszakítása árán jöhet létre.

Vagyis az egyik törvény a másikat töri át. - Ide kapcsolódik egy nem kisebb ellentmondás vagy nehézség is: ha a fejlődés egy átmeneti formát hoz létre, az avval jár, hogy az új forma elvesztette régi alkalmazkodottságának egy részét, viszont az újat még nem szerezhette meg teljesen; a régi környezetébe már nem illik bele, az új környezetbe még nem: létfenntartása megnehezül, de főként versenyképtelenné válik, a létharcban alulmarad, s minden törvény és szabály szerint el kell pusztulnia. Az átmeneti formák, a fejlődés-elv e sarokkövei tehát gyakorlatilag fejlődés-ellenesek.

Mi hozza hát létre az új fajtákat? A *környezet* hatása? Egy primula-fajta a szabadban vörös virágot hoz, az üvegházban fehérét; de akárhány fehér-fajta nemzedéket neveljünk fel üvegházban, a szabadba visszaültetve megint vörös virágot hajt. Hasonlóan viselkedik az orosz-lánszaj, ha ugyanazt a tövet az alföldről hegyvidékre ültetjük át, majd visszavisszük. Franciaországban Limousin vidékén élnek a legkisebb termetű emberek; [85] Gollignon doktor 1894-ben kimutatta, hogy az ott született, de másutt felnőtt katona-újoncok normális nagyságúak; az olyanok azonban, kik másutt születtek, de Limousinben nőttek fel, szintén kistermetűek. (Efféle tüneteket azóta sok helyütt észleltek, és a föld-sugárzással magyarázzák.)

De miben áll, hol kezdődik és hol ér véget a környezet hatása? Elvégre Darwin létharca, kiválasztása, Lamarck szükségérzete, Haeckel alkalmazkodó képessége, Marx-Engels természeti dialektikája és osztályharca stb. mind ebbe a körbe vonható. A kérdések köre tág, a feleletek sora végtelenbe nyúlik. Hogy pillanatképet nyújtsunk, csupán a darwini kiválás törvényéről adott vélemények közül sorolunk fel néhányat: Johannsen: a kiválás osztályozható, de nem teremt új fajtákat; - Süssenguth: hogy egy fajtát kitenyészthessünk, előbb bírnunk kell; - G. Wolff: a kiválás összetéveszti a keletkezést a fennmaradással; - Correns: a kiválás kiküszöbölhet formákat, de soha újat nem hozhat létre; - Harris: a kiválás megmagyarázza a fajták meglétét, de nem a születésüket; - Driesch: a természetes kiválás negatív és nem pozitív hat; - Deegener: a kiválás egy társadalomnak legfeljebb létéről vagy nemlétéről dönthet, de sohasem teremtette meg. A felsorolás folytatható volna, s nem az a fontos, hogy lényegében mind ugyanazt mondaná, hanem hogy mindegyik vélemény mögött egy-egy saját, új teória áll!

Áll, de a helyét nem állja meg. Tény, hogy Darwin óta száznál több számbavehető elméletet termelt a tudósok kara, és nem kétséges, hogy még számtalant fog produkálni. Az elmélet-túltengés mindig a probléma betegállapotát és a megoldások elégtelenségét jelzi. Pedig a magyarázatok sora tulajdonképpen az első ismert teremtés-mítossszal kezdődik, s már az is késői termék. Ez bizonyos távlatot nyújt, ne ijedjünk meg tehát a szélsőségektől. Kropotkin és Francé például az ellenkező végletbe csap, és tagadja a létharcot. Kropotkin egyenesen a kölcsönös segítségben találja meg a fennmaradás fő indítékát, „törvényét”; a társulás okozza a védtelen, gyenge fajták sikerét, sőt gyakran felülkerekedését, mint a rovaroknál láttuk. Sokban igaza van; a védelemre képtelen, kész zsákmányt nyújtó lepkék ragyogó színpompájukkal maguk hívják fel ellenségeik figyelmét; mégis baj nélkül fennmaradnak, sőt megostromolják a Himaláját. De sok fajtájuk és rovar-rokonuk, mimikri által, kitűnően védekezik, ugyanabban a környezetben. Az egyik kiragyog, a másik eltűnik: hol itt a törvény? (Zárójelben: mi okozza a mimikrit? A környezet vegyi hatása, reakciója vagy a Lamarck-féle pszichikai törekvés? És habár az egész állatvilágon végigvonul, miért nem „törvény”, miért találjuk meg mellette mindenütt ellentétét, a ríktó feltűnési viszketeget és harmadikul a közönyt?) - Francé a pusztítás és a teremtés egyensúlyában látja az élet törvényét; a természet kemény, de okos gazdálkodását, bölcs harmóniáját csak az ember bontja meg. - Marx és Engels a dialektika elve alapján egyesítik az ellentéteket; [86] Engels: „Az állat legfeljebb gyűjteni képes, az ember (...) termel. Fenntartásához olyan dolgokat hozott

létre, amelyeket a természet nélküle nem hozott volna. [De vö. a hangyák és termeszek poliszaccharid és gomba-termelésével, állattenyésztésével stb.] (...) Ettől az időtől fogva a fejlődést szolgáló eszközök társadalmi termelésével az állatvilágból vett kategóriák az emberi társadalomban használhatatlannak váltak." Ezzel szemben: „Az osztályharc állati örökség, mely sokszor változtatta formáját” - írja a marxista Marcel Prenant 1946-ban.

A létharc letagadhatatlan, mindenütt dúl a vízcsepp infuzóriumaitól kezdve az őserdők és sivatagok királyi fenevadjaiig és a metropolisok „embersűrűs gigászi vadon”-áig. De még a kiválást sem irányítja, nemhogy új fajtákat hozna létre. Viszont kétségtelen, hogy a létharc a természet harmóniájának fontos tényezője, talán épp döntő eszköze.

Mi marad érintetlenül? Az *alkalmazkodás*? Ahogy a mimikrinél láttuk, éppúgy „törvény”, mint nem az. Viszont legtisztább formáiban a specializálódáshoz vezet, s ez megint kétes értékű eredmény. A patás állatok lába valaha ötujjú, kézszerű volt, kemény körömmé specializálódva csakugyan jól alkalmazkodott a kemény talajú szavannán való életmódhoz. De az ötujjú láb mégiscsak tökéletesebb, többre használható; igen archaikus formáit a mai erszényeseknél találjuk, s a lexikon gyanútlan nyugalommal írja róluk: „Egyesek belső ujjait a külsőkkel szembe tehetik, s ennek következtében lábaikat kéz gyanánt használhatják. A hátulsó lábak majd járásra, majd ugrásra alkalmasak. (...) Az ugrók közt találunk olyanokat is, melyeknek nagyujja hüvelyk módjára működik, s ezeknek hátsó lábai jóformán kezek.” (Az elsőkről nem is szólva.) A nagy kenguru evvel a lábbal 2-3 méter magas ívekben 16 méter távolságot ugrik át, amire a patás gazella nem képes. S mint tudjuk, ez a tökéletesnek mondható forma a másodkorból, ősidőből származik, s az embernek szerencséje, hogy megőrizte, míg a majmok elspecializálták a becses örökséget. Lábunk is innen ered, ahogy Broom kifejtette. - Egy krétakori szörnyeteg, a sztegokephalosz védekezésre specializálta magát, egész testét vastag, csontos páncéllemezekkel fődte be, melyből mindenütt szarvak, bütykök meredeztek, hátán pedig csontlapátokat és szuronyokat viselt, úgyhogy végül eleven tankká vált, bizonyára saját magát akadályozta a mozgásban, s a sárkány-fogú ragadozó sauruszok zsákmánya lett. Az óriásszarvas 3-4 méteres agancsot növesztett, némely rokona egész szarv-bokrot hordott a fején, valószínűleg ez lett a veszte. A mammut agyara 4-5 méter hosszúra nőtt, olyan lantalakú, huszárbajszú, hátrapödört formában, hogy semmi hasznát sem vehette. A kardfogú tigris azért ment tönkre, mert szemfogai óriásivá fejlődtek, akadályozták a zsákmány megragadásában, ami pedig rendeltetésük volt. A tibeti kőszáli juh szarvai ma már oly nagyok és súlyosak, hogyha lefekszik, homlokát a földre hajtja, s ebben a [87] kényelmetlen helyzetben pihen. Az ember agyveleje kifinomodásáért érzékei tompulásával és ezerféle idegbajjal fizet. Mindenütt ilyen túlspecializált formák állnak az úgynevezett fejlődés, vagyis alkalmazkodás csúcsán. Ezt a „törvényt” Charles Déperet a következőképp fogalmazta meg: „Már régebben elhangzott az a különös észrevétel, hogy egy-egy csoport fajtái éppen akkor jutnak a kihalás küszöbére, amikor elérik tenyésztődésük maximumát, akár testi nagyságukban, akár védő vagy támadó fegyvereik tökéletesítésében, ami ellenségeikkel szemben biztonságot kellene, hogy nyújtson. Minden látszólag előrehaladó fejlődés, minden új alkalmazkodás ilymódon eggyel több veszélyt jelent a forma [fajta] fennmaradására nézve.” S csakugyan, a harmadkor még élő, nagytestű főtípusai, az elefánt, az orrszarvú, a víziló, a bálna, a rozmár, mind fogyóban, kihalóban vannak, sőt a legifjabb család, a majom nagyformájú fajtái is, a gorilla, az orang, a csimpánz. Az aggkori gyöngeséget a legjobban a nőtény terméketlensége árulja el. Az elefánt viszonylag magas korban éri el nemzőképességét, a nőtény csak egy-két borjat hoz világra, egykéző, s némely házaspár utódok nélkül hal el.

Eredmény: az alkalmazkodás, a fejlődés kihalásra vezet! A fejlődés fejlődés-ellenes. Mennél változékonyabb, alkalmazkodóbb, fejlődésre képesebb egy fajta, annál hamarabb pusztul el. Minél merevebb, a fejlődésnek csökönyösen ellenállóbb, annál több az esélye a fennmaradásra. A természet általunk sokszor idézett élő- és holt leltára bizonyítja, hogy számos, igaz, hogy alacsonyabbrendű típus épp az alkalmazkodás hiánya révén vészelt át végtelen korszakokat, lehetetlen kataklizmákat.

*

A tételek, bizonyítékok egyre fogynak, szilárdságuk ingadozik. De itt van az ércfedezet, a *biogenetikai alaptörvény*: minden magzat megismétli a törzsfejlődést, rövid kivonatban. Ezt az aranyszabályt csak nem fogta meg a kritika rozsdája, a haladás választóvize? De igen. Már Veit, az öröklés-kutatással kapcsolatban megszólaltatta a sötét gyanút, hogy a magzatfejlődés inkább egy fajváltozás kezdetére enged következtetni, nem pedig a törzs-történetet vonultatja föl oly szükségszerűen. A különböző állatfajták magzatainak hasonlósága az egyes szakaszokban szembeszökő, de a hasonlóság még nem jelent azonosságot. A természet tele van ikerformákkal; egy mineralógusnak sem jutna eszébe, hogy hasonló kristályt azonosnak minősítsen. A bálna és a delfin tisztára halalakú, mégis emlős. Tanulságos például szolgálhat Carl Ernst Baer két embriója. Mindkettőt gondosan spirituszba téve őrizték, de jelzőcéduláik elvesztek. A fejlődés korai szakaszában levő magzatok voltak, és semmiképp sem tudták osztályozni őket; egyformán lehettek gyíkok, madarak, emlősök, tehát emberek - akár-[88]

mik. S ha meg is lettek volna már a hiányzó végtagok, tudósaink akkor sem boldogultak volna, mert a gyík- és az emlősláb, a madárláb és szárny, az emberkéz és láb kezdeti formája egy. Hol rejtőzik tehát a későbbi nagy különbségek anatómiai vagy élettani „oka”? A sejtekben, a petében és az ondóban, vagy a génekben, a kromoszómákban?

Az azonosság talán ércfedezet lenne, míg a hasonlóság végzetes elméleti hibaforrás. Itt vannak az emberi magzat kopolytűredői; kétségtelen bizonyítékai lehetnének az egykori hal-stádiumnak, ha csakugyan kopolytűk volnának, de nem azok. Nem az embrió-légzést szolgálják, csak a hal- és a kételtű-magzatnál végeznek légzőmunkát, s később valódi kopolytűkké fejlődnek. A hüllőnél, madárnál és embernél ez a továbbfejlődés természetesen elmarad, s az embrió-légzést a hasüregből kinövő, úgynevezett víz hólyag végzi. Az állítólagos kopolytűk pedig a nyelvcsont, a gégefő és a hallójárat kialakításában vesznek részt.

Baer már a múlt század első felében kifejtett néhány megszívlelendő és ma is időszerű dolgot. A magzat olyan képződményeket is kialakít, amelyek egy állatnál sem válnak maradandókká. Egy állat sem hordozza magával tápanyagát. Egy magzat sem lélegezhetik közvetve, mert méhvíz veszi körül; ennél fogva egy emlősmagzat sem hasonlíthat a madaréhoz, minthogy emez közvetlenül a levegőt használja fel. Egyetlen magasabb állatfajta magzatja sem ilhetik össze soha valamely maradandó faj teljes formájával; lehet például egy magzat halformájú, mégisncsen lapos farka és sok más olyan szerve, amely a halembrióon igen korán kialakul. Ha a magzat alacsonyabb állatformák stádiumain menne át, mindezek a képződmények és jelenségek nem jöhetnének létre. Hasonlóképp nem mutatkozhatnának olyan átmeneti, múló tünetek, amelyek a magasabb állatoknál mindvégig megmaradnak. Így például a rövid állkapocs az embernél maradandó, a többi emlősnél azonban csak a magzatfejlődés egy múló szakaszában ilyen rövid, aztán hamarosan megnő. A fejlődéselv szerint ez annyit jelent, hogy az ember régiebb állat az emlősöknél, és elmaradt mögöttük.

Hans Wolfgang Behm az újabb fejlődés-mechanikai vizsgálódások és kísérletek tanulságairól tudósít; röviden: az embrió kialakulása fokozatosan egymásra következő, belső izgalom-hatásoktól függ, nem pedig egyszerűen valamely régi törzsfejlődés sínein

fut le. A csíra saját tápanyagának mennyisége és minősége jelentősen megváltoztathatja a fejlődés menetét, s a csírahüvely is többféle hatással lehet rá. De módosíthatja a folyamatot az is, hogy a magzat egyes szervei különböző ütemben alakulnak ki. Maga Haeckel és hívei kénytelenek voltak elismerni, hogy az ős-sorozat megismétlése, lemásolása során zavarok, megszakítások, úgyszólván hamisítások adódhatnak. Csak a zavartalan, tisztán az átöröklésen nyugvó magzatfejlődés mutatná, ismételné meg a törzsfejlődés lepergését. [89] Még azok a fejlődés-zavarok is, amelyeket az ősök alkalmazkodása okozott, elmossák az ős-sorozat valódi, eredeti képét. De - kérdi Behm - az efféle változások nem éppen azt mutatják-e, hogy a fejlődés menetét ezek irányítják, hogy a magzat általuk nyeri el formáját? És végül mindez nem arra vall-e, hogy eddig túl sokat foglalkoztunk a fejlődési folyamatok külsőségeivel, megjelenésük módjaival, a látszattal? - Kérdésben a felelet.

*

Ércfedezetünk erősen megcsappant, kételyünk evvel arányosan megnőtt. Hová forduljunk? Gondolnók, *a vérben* csak megbízhatunk. A vér, ez a „különös nedv”, minden rokonság kritériuma, válságos órában mindig „hallatja szavát”, górcsőbe téve talán mégsem hazudhatik, nem vezet tévútra? Láttuk, hogy csak rokonvért tűr meg, idegennel keverve gyilkolni is tud. Ezt a kérdést tisztázta már a tudomány? Távol vagyunk a tisztázástól. A szerológusok egyhangúlag megállapítják, hogy még egyáltalán nem ismerjük a vér finomabb kemizmusát, s hogy a hasonlóság - mint a szerveknél - itt sem jelent föltétlenül közös származást. Például Friedenthal éppen a vérreakciók alapján határozta meg a nagy futómadarak rendszertani hovatartozását. A strucc, a kazuár, a kivi csont- és izomszerkezete teljesen hasonló, de ez nem a közös származás eredménye, hanem a hasonló életmódé, ugyanez áll vércsoportjaik kisebb-nagyobb hasonlóságára is. Mindhármuk családfája különálló gyökerekből nőtt, s Wasmann ebből arra következtet, hogy az ős-sorozat nem fedi a vélt vérrokonságot, hogy emez az alkalmazkodásból eredő konvergencia csupán, nem törzsi rokonság hozta létre. Paul Matschie óva int az elsietett rokonításoktól: „Sokat írtak arról, vajon ember és majom vérrokonok-e, vajon el kell-e fogadnunk, hogy az ember a majomfajta őseiktől, vagy pedig mindketten közös törzs-formából fejlődtek ki? Azok, akik valamely nagyobb emlésgyűjteményben hosszú ideig végeztek összehasonlító munkát, e kérdésre csak tagadóan felelhetnek. Az emléősöknél semmiféle átmenet nem található a különböző fajták között. A kutató felismeri, hogy minden nagyobb számú vérrokon nemet magába foglaló közösség - nevezzük fajnak, fajtának, alfajtának tetszés szerint - szilárd, változhatatlan jegyeket visel. Minden oly esetben, midőn egy emléős kétféle forma ismertető jegyeit egyesíti magában, s midőn felületes szemlélet alapján úgy hinnők, hogy egy-egy vélt átmenetet ismertünk fel, a gondos vizsgálat könnyűszerrel megtalálja a bizonyosságot, hogy keveréklénnyel van dolgunk. Ilyen keverékek csak azokon a vidékeken fordulnak elő, ahol két fajta elterjedtségének területe érintkezik; azonban sohasem alkotnak új fajt. Bizonyítékokat arra nézve, hogy egyik emléősfajta a másikból keletkezett, hiába keresünk.” [90]

A vérvizsgálat mindezt megerősíti. Úgy hittük, hogyha az ember- és majomvér megtűri egymást, még inkább kell, hogy megtűrje egyazon emberfajta egyik egyedének vére a másikat. De már a század elején kirobban a nagy meglepetés. Ekkor tapasztalta Karl Landsteiner, hogy egyes emberek vérszéruma mások vértestecskéit megcsomósítja, azaz: egy-egy-féle ember vérenek a más-másféléével szemben ellenségesen viselkedő, határozott tulajdonságai vannak. Ebből a fölfedezésből nőtt ki a vércsoportosítás közismert tudománya és gyakorlata. A szerológia egyelőre számos csoportba osztja az embervért, s gondosan jár el, mert tudja, hogy a helytelen csoport átömlesztése éppoly

károsan hathat, mint egy idegen állaté. Ez jogossá tesz egy paradox állítást: az emberfaj egységes, de tagjai vér szerint nem mind rokonok; ugyanakkor a nagymajmoknál megtaláljuk a főbb emberi vércsoportokat, noha igen bonyolult viszonylatokban. Másfelől a vérösszetétel öröklődő állomány, éghajlati, környezeti változások nincsenek rá hatással. A cigányok évszázadokkal ezelőtt jöttek el Indiából, de vércsoport-jellegük ma is ugyanaz, mint az ottmaradtaké, s ez minden vándornépnél kimutatható. Ily módon a vérvizsgálás sok mindent fölfedhet (máris fölfedett) a népek eredetéről és történetéről. De Diamantopoulos professzor azt bizonyítja, hogy az egyén vércsoportba-tartozása megváltozhatik élete folyamán, ami megint a fajtudomány nem egy pillérét ingatja meg. Arról pedig, hogy a vérkutatás milyen forradalmat támasztott a gyógyászatban, a kórtanban, né is szóljunk. A vér valóban különös nedv, az élet legősibb, legmélyebb forrásainál buggyan fel, legelemibb titkait hordozza, legszélsőbb ellentéteit egyesíti. A tudós nem érti, de a költő kimondhatja, hogy több mint anyag: jelkép.

*

A kétely elhatalmasodik rajtunk. A fejlődéstan minden támasztéka, tétele, törvénye cserbenhagyott. Az őslénytan, a sejt, az embriológia, az alaktan, az átöröklés, a környezet, a természeti kiválás, a létharc, az alkalmazkodás, a biogenetikai alaptörvény, a vér - alaposabb vizsgálat alá vetve megtagadja az elméletet, más funkciókat mutat fel, sőt ellentétes eredményekre juttat, de legalábbis bizonytalanná válik mind, lényege homályba süllyed, használhatósága elvész. Keresésünk most már csak egyetlen pont köré sűrülhet, ahonnan minden élet elindul: a mag, a csíra, a petesejt, a gének, a kromoszómák köré. A csíra, a fogamzás után, csak öröklött állományt továbbít és variál-e, vagy pedig valami új elemet is? És ha igen, maga teremti-e, vagy külső hatás hozza létre? Ez a kérdés.

Annyit tudunk, hogy az élő formák olykor robbanásszerűen megváltoznak, a fajták hirtelen megsaporodnak, a természet ugrik egyet. Ezt az ugrásszerű változást a tudomány Hugo de Vries nyomán mutációnak [91] nevezi. Ő hozott létre elsőnek kísérleti úton mesterséges mutációkat (1901); húszmillió gyümölcslegyet használt fel erre a célra. H. J. Mulgan szintén legyekkel kísérletezett, Stilman Bailey éjjeli lepkékkel, Heribert Nilsson növényekkel. Azóta a tudósok és a kísérletek száma mértani haladvány szerint nő. Kitűnik, hogy igen erős külső hatások: magas vagy alacsony hőmérséklet, kemikáliák, főként röntgen- és rádiumbesugárzások a gének morfológiájában és a kromoszómák arányszámában változásokat hoznak létre, s e révén új fajtaváltozatokat, mutációkat teremtenek. De nemcsak alaktani variánsok születhetnek, Stilman Bailey rádiumsugaraknak kitett lepkéi például háromszor annyi ideig éltek, mint a sugározatlanok, s a kutató arra utalt, hogy a kísérletek az emberre is kiterjeszthetők volnának.

Az így szerzett változások, új tulajdonságok általában örökleteseknek bizonyultak, azonban kitűnt az is, hogy a mutált gének több nemzedék után visszatérhetnek eredeti alakjukhoz, azonkívül, hogy az új mutációs alakok gyakran csökkent életképességűek, sőt életképtelenek (letálisak: a változás egyben halálukat okozza); végül, hogy születhetnek természetellenes torzalakok, úgynevezett kimérák. Mindez mégis valószínűvé teszi, hogy a fajok különválásának elején mutatív jelenségek állnak; a természet, a „létharc” aztán megrostálja őket. Emellett megmagyarázódná az öröklött betegségek problémája, és új utak nyílhatnak a növény- és állattenyésztés előtt.

Csakhogy a laboratórium nem azonos a természet műhelyével, a benne folyó munka az élet nagy, spontán folyamataival. Ezeket pedig a természet nem árulja el, a mutációnak csupán az eredményeit látjuk: a hirtelen fajváltozásokat. Így a kutatók nagyjában arra a nézetre jutottak, hogy a szervezet az esetleges külső hatások és az

esetleges belső változások előkészítő „anyagát” a csírának adja át, a génekben és a kromoszómákban halmozza fel, s midőn a halmozódás, az „erőkészlet” bizonyos küszöböt, telítettséget ér el, a változást hirtelen végrehajtja, kiobbantja. Hipotézis. Ilyen halmozódásnak ugyanis a csírában soha semmiféle nyomát nem találták, a változás, a mutáció folyamatát a természetben soha senki sem figyelhette meg, és halovány elképzelésünk sincs arról, hogy a szervezet hogyan gyűjti és adja át tapasztalatait a csírának, ha a föltevés helyes. A hipotézisnek tárgyi, tudományos bizonyítéka nincs, csupán találgatás. De mindenesetre ez a vélekedés a darwinista kiválasztás, a haeckeliánus fejlődés, a marxista dialektika utolsó mentődeszkaszála, vagy inkább szalmaszála. Az elméletek minden eresztéke szétesett, minden támasz és bizonyíték kihullt belőlük, erre a mikroszkopikus pontra, ebbe a parányi magba sűrítik össze tehát az egész természet roppant üzemének minden munkafolyamatát. Ámde a parány, a mag ilyesféle működésnek semmi jelét sem árulja el, a folyamatok, ha vannak, láthatatlanok, az élet e műhelyének sűrű homályát egy kicsiny szikra sem világítja meg. [92]

Újabban kozmikus sugárzások génekre és kromoszómákra tett hatásának tulajdonítják a mutációt (de ennek akkor egy egész populációt *kell* érnie). A *mutatív* fajta- és formaváltozás mai ismereteink szerint a legvalószínűbb (korszerű) hipotézis, az evolúció kulcsa - mert a szerzett tulajdonságok nem öröklődnek. (Lásd a sugárzásokkal végzett kísérleteket.)

*

Hipotézis, azaz föltevés! De még ezt a föltevést is kevesen fogadják el. Bateson a származás- és öröklés-kutatók berlini kongresszusán (1929) ellenvetés nélkül jelentette ki: „A titokhoz, hogyan jönnek létre a fajok, nem jutottunk közelebb.” A helyzet azóta sem változott, az élet e döntő kérdésére nincs feleletünk. Föltesszük, hogy a létfolyamat fordulatai így vagy úgy peregnek le, de ez csak találgatás, és hogy mi hozza létre őket, titokban marad. A mindent megoldó varázsigétől a semmitmondó hipotézisig jutott a tudomány, vagy pedig - s ez az általánosabb - beismeri tehetetlenségét. S ez a negatívum mégis nagy, komoly, tiszteletreméltó eredmény, mert mélyebb belátást, több valóságérzéklet, igazabb ismereteket és főként illő magatartást jelent. Harsonázó világmegváltás és bestializáló „kultur”-háború helyett a világ zajtalan és fegyvertelen megismerésére törekszik, s végre belátta eszközeinek kicsinységét a világ végtelenségével szemben. Ez a szerénység sok mindenre tanít, de követeléseket is támaszt. Elsősorban azt, hogy szigorúan meg kell vonni az egzakt kutatás és az elméleti magyarázat elválasztó határát, eltilt a tények értékelésétől, mielőtt valódi természetüket megismernők, száműzi az általánosítást a tudomány módszertanából, röviden: az abszolút kritika igényével lép föl. Így például éppen a mutációs *kísérletek* eredményei adtak alkalmat a neodarwinista elmélet felállítására; az a jelenben tapasztalt változásokat egyszerűen visszavetítette a múltba, s velük magyarázza az élet történetének fordulóit, a fejlődést, a fajok kialakulását. Holott ezek a kísérletek és eredmények sohasem lépték át egy-egy fajta (species), sőt alfajta határát, variánsoknál egyebet nem hoztak létre, míg a természet az alig rendszerezhető, az egymással kapcsolatba sem hozható életformák végtelen sokaságát teremtette meg, a törzseket, osztályokat, nemeket stb. Ezek létrejövetelét nevezik makroevolúciónak. Mi azonban csak a mikroevolúciót figyelhetjük meg, vizsgálhatjuk kísérletekkel, vagyis a ma élő formáknál fellépő tüneteket, változásokat. S a tapasztalat azt mutatja, hogy a mikroevolúció mindig a fajtakörök szűk határain belül marad. Jelenségei és szabályai tehát nem azonosíthatók azokkal, amelyek a tághatáru, nagyarányú átalakulásokat, a makroevolúciót idézték elő. Nem érhetjük be - írja Adolf Portmann - az efféle magyarázatokkal, hogy a döntő változások „lépésről-lépésre”, „lassan-lassan”,

„apródonként”, „jelentéktelen kezdetekből”, [93] „rejtett előzményekből” támadtak; ezek üres, elködösítő szavak, verbális megoldások, eltakarják a problémát. Helyettük konkrét adatokat kérünk, ismerni akarjuk az apró lépéseket, a lassú folyamatok szakaszait. „Az olyan szavak, mint 'idővel', 'lépésről-lépésre', azonos lényegű formák lassú, mennyiségi változásainak képét csalják elő ott, ahol valójában egészen új létforma keletkezett. Egy ilyen folyamat roppant jelentőségét üres szavakkal elleplezni nem lehet a célja oly elméletnek, amely tudományos érvényesülésre emel igényt.”

Éppígy hiábavaló és hatástalan dolog ma már a „természetre” hivatkozni, mint üdvöskére, aki mindig bírja azokat a tulajdonságokat, amelyekre egy-egy szorult pillanatban szükség mutatkozik. Ez a hivatkozás részben szegénységi bizonyítvány, részben mitológia-gyártás: jelképes utalás a természetnek valamely jelenségére, amelyet éppen megismerni kívánnánk. A természet a tudomány számára nem egyéb, mint jelenségek összege, s nem pogány isten, ki mindenféle tulajdonságokkal és kelléktárral rendelkezik. Az ilyen kifejezéseket lehet és kell fogalmak megjelölésére használnunk, de nem magyarázatul, különben ugyanoda jutunk velük, mint az életerő, a vitalizmus, az alkalmazkodás stb. elméleteivel, amelyek semmit sem magyaráznak, sőt éppen a magyarázat hiányát jelzik.

Az evolucionista tudomány-gyakorlat egyenesen módszerré avatta a rések és szakadékok teoretikus betöltését, holott a hiányok elfedése tudományellenes. Márpedig a Föld és az élet múltjában mindenütt ismeretlen tényezőket kell feltennünk, mert a megfigyelés nem érheti el, a kísérlet nem ismételheti meg őket. A makroevolúció a parancs erejével utal a hiányokra, és megszabja a vizsgálódás útját. Ahogy a szerves anyag (a sejt) keletkezését nem tudjuk a szervetlen anyag mozgásából levezetni, mert hiányoznak a kellő ismereteink, éppen úgy nem tudjuk a sejt mozgásából a szervek felépülését és ezekéből a szervezetekét. Emezek működését éppoly kevésbé magyarázza meg a bennük lefolyó fiziko-kémiai folyamatok összege, mint ahogy különválásukat, változatok, fajták kialakulását nem magyarázza kielégítően semmiféle gépies szükségszerűség, alkalmazkodás, öröklés. Az élő és holt életformák végtelen gazdagsága, összetettsége, sokoldalúsága túlmutat minden elemi szükségszerűségen; a szervezetek számtalan olyan mellékterméket állítanak elő, amelyre az ön- és fajfenntartáshoz szükség nincsen, mellőzhetők, közömbösek, vagy éppen tehertételek, kártékonyak, sőt halált okozóak. De mindenesetre zavarbaejtő mozgási szabadságra mutatnak. Mindaddig, míg az egyes szervek egymáshoz való viszonyát, összeműködését, kölcsönös alakító hatását nem ismerjük, nem ítéltjük meg, mi idézte elő alakjukat, nem állíthatunk fel egyetemes törvényt, nem rekonstruálhatunk múltban végbement folyamatokat. Minden életforma elsősorban mint önálló, autonóm komplexus vizsgálendő, nem pedig mint egy nemlétező őstípus változata, [94] valamely hipotetikus fejlődési sor láncszeme. Csak az organizmális működés egészének ismerete alapján tudunk különbséget tenni hasonlóság és azonosság, látszat és valódi tény, külső egyezés és belső rokonság között. Csak az összes organizmusok ismeretének birtokában kereshetünk választ a fejlődéstan alapvető kérdéseire: vajon egy-egy forma mennyiben egyetemes törvények hordozója, milyen mértékben önálló változat, s melyik ponton áll a rokonformák között. Az élettan is önálló tudomány tehát, saját eszközeivel kell dolgoznia, nem bontható szét ágazataira: biokémiára, biofizikára, fiziológiára, alaktanra, származás- és örökléstanra, embriológiára és paleontológiára, mikro- és makrobiológiára, mert ezek eredményeinek összeillesztéséből még mindig nem ismerjük meg az élet egészét, többlet mutatkozik, mely vizsgálatlan maradt. [95]

Az ember keresése

A kérdésre, hogyan lett az állati szervezet emberivé, hogyan különült el társaitól, megkapóan „természetes” és zseniálisan egyszerű feleletet kapunk. De a rend kedvéért előbb el kell búcsúznunk a szerszámhasználat elméletétől. Ha ugyanis ez döntő tényező lenne az állatok viselkedésében, s érven további fejlődésüket irányítaná, akkor minden szerszámot használó állatnak - a darázstól a csimpánzig - valamelyest már előbbre kellett volna jutnia ezen az úton, elkülönülnie fajtársaitól. Ilyesfajta fejlődésnek azonban sehol semminő nyomát sem találjuk, az impulzus terméketlen maradt. Koehler hosszasan ismertetett majom-kísérleteiből (1917), Yerkes és a két Kellogg hasonló vizsgálataiból (1916, 1933) mind maguk, mind más kutatók azt a következtetést vonták le, hogy az állatok értelmes cselekvéseit, még az emberszabású majmokét is, olyan ingerek és érzéketek irányítják, melyeket jobb szó híján ösztönszerűeknek kell neveznünk. „Kényszerűen hajtják végre őket - írja Joseph Kälin - olyan érzelmi értékek [indítékok, például az étel csábítása vagy egyéb vágy, düh, félelem, öröm] nyomása alatt, amelyek az érzékelő felismerés bizonyos helyzeteiből erednek, de amelyek az állati ösztön általános irányán belül maradnak. Így alkalmilag a tanulékonyiságnak csodálatos teljesítményei jönnek ugyan létre, s ezek, egymagukban tekintve, gyakran az ítélőképességen alapuló, belátó viselkedés látszatát mutatják - de az állati cselekvésnek olyan önálló kialakításáról [Aufbau], amely nem a környezetben mutatkozó, aktuális célra irányul, és amely okozati kapcsolatokba való értelmes belátás elfogadására kényszerítene - beszélni sem lehet. Az állat egész magatartásában ösztönhöz kötöttnék látszik. Az állati lét az egyoldalú, specifikus környezet [külvilág + életforma] rabja életre-halálra! Az ember ellenben irányítja életét, és kell irányítania - így vagy úgy - akaratának szabadsága folytán.”

Azért idéztük Kälin kissé nehézkesen fogalmazott meghatározásait, hogy szakvéleménnyel támogassuk a magunk gondolatát, amely egyébként nem fedti teljesen az övét, sem a többiekét. Szerintünk a dolog veleje röviden ez: az állat nem tud absztrahálni, elvont, egyetemes fogalmakat alkotni, ennél fogva állandó érvényű, logikus gondolatsorokat szerkeszteni, például szabályt, elméletet állítani, és azt változott körülmények közt [96] is követni. Csupán ötletszerűen gondolkodik, s emellett persze emlékezik és asszociál. Ez az ötletszerű (intuitív) és asszociatív gondolkodás teszi eleve képessé a szerszámhasználatra az ötlet, a képzettársítás és az emlékezés adott határain belül, s minthogy e határokat átlépni nem tudja (például nem absztrahál), azért nem fejlődik szerszámhasználó tudománya sem. Mindez nem az értelem hiányát jelenti, hanem sajátosságát - azaz tiszta, ösztöntől független értelmet, még akkor is, ha működésének impulzusait az ösztönélet szolgáltatja: éhség, önvédelem, fajfenntartás stb. -A tétel viszont az emberre is áll: nem a szerszámhasználat tette magasabban gondolkodó lényé, hanem azért tudta a szerszámhasználatot továbbfejleszteni, mert magasabb gondolkodásra képes lény volt. - Az idevágó pszichikai jelenségek és folyamatok lerögzítéséhez azonban előbb tiszta és világos kategóriákat kellene kidolgozni; ezek, sajnos hiányoznak: reakció, ösztön, affektus, ötlet, gondolat, ítélet, absztrakció stb. viszonyát, összeműködését nem ismerjük.

*

De az elméletben, mely az emberré válásnak legutolsó és ma is elterjedt megoldását nyújtja, ezek a tényezők szerencsére nem szerepelnek. Weule adta legtömörebb összefoglalását: az ember úgy jött létre, hogy *testtartását* vízszintesről függőlegesre változtatta. „Ebben az egyszerű tényben: hossz tengelyünknek mintegy kilencven fokos elhajlításában látjuk mi valóban az emberi nem egész végtelen hosszú fejlődésútjának fordulópontját.” A következmények úgyszólván maguktól adódnak. Az egyenes

testtartás felszabadította a mellső végtagokat; a mancs ezáltal tökéletes fogószerszámmá, emberi kézzé válhatott; a karok szabad mozgása mind a támadásban, mind a védekezésben fölényhez juttatta az embert a többi teremtménnyel szemben (elemi tévedés); az ügyes kézzel a botot, követ nemcsak megragadni tudta, hanem alkalmassá formálni és célszerűen felhasználni is; így feltalálta az első szerszámokat (teljes tévedés); ez ösztönzést adott a találékonyságnak, a szellemi erőfeszítésnek, s így az agyvelő kifejlődésének; emez hatalmasan megnövekedhetett, az állkapcsok rovasára, mert a fogak munkájának nagyrésztét átvette a kéz; élelemgyűjtés, vadászat, halászat közben az ember megismerte a természeti erőket; az ismeretek bővülésével gyarapodott az ítélőképesség; a hangokból, amikkel eleinte az egyes tárgyakat jelölték, kialakult a beszéd; a beszéd segítségével megkezdődhetett a képzetek általánosítása, fogalmak alkotása, mint: erő, mozgás, éter, idő, szám, s ezen a réven a következetes gondolkodás.

Ez a biológiai remekelés ismét úgy hat, mint egy varázssformula, nemcsak azért, mert megigéz ragyogó és csalhatatlan leleményével, hanem azért is, mert egyetlen bűvigével megoldja az egész problémahalmazt. [97] Csupán egy kérdésre várunk még feleletet; miért és hogyan egyenesítette fel testtartását a majom?

Hogyan lehetséges, hogy egy négylábú állat, amelynek szervezete egészében a vízszintes tartásra, mozgásra, életmódra van berendezve, kétlábra álljon? A medve meg tudja tenni, és sok más állat beidomítható rá, de sürgősen négylábra ereszkedik, mihelyt teheti. Ugyanígy a nagymajmok. Hogy egy állat tartósan kétlábon járhasson, hátsó végtagjainak többé-kevésbé alkalmasnak kell lenniük erre a kényelmetlen és fárasztó munkára: a test egyidejű megtámasztására és tova mozdtítására. Az állandó gyakorlat aztán meghozhatja a kellő tökéletesítést, és föltehetjük (bár nem engedhetjük meg) azt is, hogy az így szerzett változások, szerzemények öröklékenyekké válnak. Ha az ember tartását függőlegessé változtatta, azaz kétlábra állt, azért volt lehetséges, mert alkata, egész szervezete - és nem csupán a lába -, eleve képessé tette rá, mint ahogy most képesek vagyunk négykézlábra ereszkedni, s begyakorolhatnánk, ha akarnók. A felegyenesedő ő s lábának eleve bírnia kellett az egyidejű támaszkodás és járás kezdeti, elemi szerveit. Az emberszabású majmok végtagja nem ilyen, kapaszkodó lábbá specializálódott; ha a földre ereszkednek, nem szívesen egyenesednek föl, hátsó talpaikon bizonytalanul mozognak, s ami mellső végtagjaikat illeti, tenyerük élére vagy öklükre támaszkodnak. A gorilla, noha javarészt a földön él, s inkább csak háltni megy a fára (vagy azt sem), szintén így tesz, és észébe sem jut tartósan felegyenesedni, éppen mert hátsó végtagjai alkalmatlanok erre. Azok a majmok viszont, amelyek megőrizték a négy talpon járást (cercopiteci), és lejöttek a földre vagy lent maradtak rajta, mint például a pávián és a gibraltári magot, csökönyösen kitartanak mellette, és semmi hajlandóságot nem árulnak el az ember utánzására, a föl magosodásra.

Az emberi láb mindezeknél régibb forma, archaikusabb, s abból az időből származik, amikor a kétlábon járásra alkalmas végtag „megjelent” a Földön. Ez már a másodkorban megtörtént, minden emlőst jóval megelőzően, s a harmadkorban, a kétlábon járó nagyhüllők idején igen elterjedt, úgyszólván általánossá lett. Azaz megjelent és elterjedt az egyenes testtartás is; nem az ember magántulajdona. (Az egyetlen s nem döntő különbség a hüllők nagy farka: támaszkodásra és futás közben kormányzásra szolgált, mint ma a kengurunál.) Ez persze fölveti a kéz és az agyvelő problémáit, de megbeszélésükre hátrább kerül sor.

Annyi tanulságot máris leszűrhetünk, hogy az emberi láb és a kétlábon járás a függőleges tartású szervezetnek korrelátuma, velejárója és nem oka, nem kifejlesztője. Mindezek, a többi jellegzetes szervvel és tulajdonsággal együtt, egy komplex alkat: az emberi test egymástól el nem választható összetevői, formájuk pedig nem pusztán a

használat, hanem az összes szerv kölcsönös együttműködésének eredménye. Századszor is [98] hangsúlyozzuk, hogy nem lehet az egyes szerveket külön, önmagukban vizsgálni, funkcióikba belejátszanak az összes többi szerv funkciói. - Az ősi (másod-harmadkori) lábformát és egyenes tartást többé-kevésbé megőrizte az ausztráliai galléros gyík, ez a kisdud szaurusz, rajta kívül néhány erszényes emlősfajta és az ember. Vajon az ember is élő kövület volna?

Az elmélet mindezt másképp tudja: a leendő ember kijött az őserdőből, éspedig azért, mert elfogyott az ennivalója. Más vizsgálódók úgy vélik, nem a majomember jött ki az erdőből, hanem az erdő ment el mellőle, valaminő éghajlati változás folytán. De mindkét esetben fátlan, füves szavannára sodródott, s ott biztonsági okokból megkönnyebb zsákmányszerzés céljából mind gyakrabban kétlábra kellett állnia, szemlét tartania; olyannyira, hogy végül is megszokta az egyenes testtartást, s evvel a döntő, a természetben egyedülálló folyamat: az emberré-levés megindult.

Nos, elméletet szegezve elmélettel szembe: tudjuk, hogy minden állati szervezet és ökológiai környezete élettani egységet alkot, s ha például az emlősök az alkalmazkodás csodáit vitték végbe, csak azért történhetett, mert eleve megvolt a szervi fölkészültségük hozzá. Ha igaz lenne is az együgyű agyrem, hogy az őserdőben megfogyott az embermajom tápláléka, vagyis az ember-előd ökológiai normája csökkent, még igazabb, hogy a szavanna sokkal csökkentebb ökológiai normát jelentett számára, nehezebb életkörülményeket. A szavanna a kérődzők és a belőlük élő ragadozók hazája, ökológiai fülkéje; az erdőhöz idomult, kapaszkodó lábú, sem nem kérődző, sem nem ragadozó, gyümölcsön, rügyeken, hajtásokon stb. élő majomfajta ott éhen pusztul, és semmi esetre sem fog két hátsó, elspecializálódott lábkezeire állni, hogy ezáltal sorsát még jobban megnehezítse. Másfelől a fátlan, nyílt mezőn a futás az egyetlen menedék a fegyvertelen majom számára, futnia kell tudni, s ez négy lábon sokkal könnyebben és gyorsabban megy, mint két (kapaszkodó) lábon. A földön minden majom négykézláb jár és szalad, legfeljebb erdei tisztásokon, bokrok közt s rövid ideig fut két lábon, pl. a gibbon. A futás a kérődzők fő védekezése is (bár szarvuk van), ezért növesztettek mind a négy végtagjukon patát vagy csülköt, nemhogy kétlábra álltak volna. A legrégebb ismert emberlény, a dél-afrikai *Australopithecus africanus* azért tudott megélni a szavannán is, mert nem csak gyümölcssevő volt, hanem ragadozó, mindenevő, azonkívül mert hátsó lábai már alkalmasak voltak a járásra és futásra, továbbá keze és agyveleje a szerszámhasználatra, társadalmi berendezése a közös zsákmányszerzésre és védekezésre. Bizonyoság rá, hogy azonos alkatú (kétlábon járó) s ugyanott élő, de növényevő kortársa, az *Australopithecus robustus* kihalt. A fátlan helyeken élő majmok (pl. a gibraltári emberszabású majmok vagy a kutyamajmok, a páviánok) soha semmi kísérletet nem tettek a felegyenesedésre, s ezen a réven az [99] emberré válásra, minthogy hiányzik a szervi predispozíciójuk (s tegyük hozzá: a pszichikai is); ehelyett talán ökológiai normájukat szűkítették, de valószínűbb, hogy ez volt az eredeti: a földön található táplálékból élnek, amióta élnek.

Egyébként ama régi dél-afrikai környezetet sem ismerjük igazán. Mit tudunk mi a harmadkor-végi trópusi szavannák életkörülményeiről? Bizonyos, hogy az *Australopithecusszal* együtt majom is élt ott: a babuin-pávián, és ősünk zsákmányául szolgált, ki az antilopok felső-lábcsonthájával verte agyon tömegesen. Ha az egyik majom, a pávián változatlanul és négylábon fenn tudott maradni, minthogy mindenevő volt, miért kellett a másinak két lábra állva emberré alakítani magát, szükségtelen, ám annál kínosabb erőfeszítések árán? - Viszont, ha már kijött, miért ment vissza az erdőbe, ahol állítólag már majomkorában sem talált elegendő élelmet, s ahol a mászásra alkalmatlanná vált lába nem jelentett többé semmi előnyt, csak hátrányt? Mert minden

más (későbbi) ősrünk erdőben élt, Jávától a Neander völgyéig, és ott élnek javarészt a mai természeti népek is.

Így módosítanunk kell a másik elméletet is, mely szerint az erdő fogyott el mellőle. Az erdők vándorolnak ugyan, de ha a földhöz kötött fa meg tudja tenni, még könnyebben a kötetlen állat. Ha egy erdő vándorútra kel, vele megy a lakója is, egész bizonyosan, mert őt is ugyanaz az ok hozza mozgásba, s valószínűleg észre sem veszi, hogy vándorol. Az állat ugyanis nem a térkép délköreihez ragaszkodik, hanem a saját ökológiájához: a táplálékhoz, a környezethez, az éghajlathoz s velük együtt a maga alkatához. Ezért követte a rénszarvas az utolsó jégkor végével a visszavonuló gleccsereket Dél-Franciaországtól a kontinens északi pereméig, s őt követte a reá vadászó ember. A geológiai és paleontológiai kutatások alapján úgy vélik, hogy a pliocén évmilliói alatt Dél-Afrikában forró és száraz éghajlat uralkodott, az erdők elvándoroltak északi, hidegebb övezetek alá, ahová az Australopithecus nem követhette őket, de mindenevő ragadozó lévén, fenn tudta tartani magát a szavannák sanyarúbb életviszonyai közt is. Efféle folyamatok sokhelyt leperegtek a Földgolyón az élet kezdetétől fogva, s hogy az ember miért bírt oly sokfajta környezet-diktálta feladatot vállalni, e vizsgálódások során kell kiderülnie.

*

Egyébként fenti vita-állításainkat az egyenes tartás és a láb problémájáról az összehasonlító állat- és őslénytan egyaránt megerősíti. A kísérlet, hogy az emberi lábat az antropoid majmok lábából származtassák, mindig újra felvetődik. Újabban (1948) J. Rivetau mutatott rá, hogy a földi életmódra mostanában áttérő gorilla lábából hiányzik minden olyan alkati föltétel, [100] amely az egyenes tartást elősegítené. Ezt támogatják Joseph Kálinnek a hegyi gorilla lábán végzett vizsgálatai (1949), holott W. K. Gregory szerint (1927) éppen a hegyi gorilla mutatná világosan, hogy az emberi láb az embermajom-lábból fejlődött ki. Kálin viszont arra az eredményre jut, hogy lábalkatunk az óvilági alsóbbrendű és a keskenyorrú majmok lábához áll közelebb, tehát egy őstípussal rokon. Ez ma már alig vitás. Mások, régebben, még tovább mentek. Franz Weidenreich terjedelmes tanulmányai szerint (1921) lábunk egy ötujjú, rendkívül mozgékony mászó-végtagból vezethető le; ezt az ember már igen régen magáévá tette, s ezért az ember-majmokkal való rokonítása reménytelen. Az ősfőmőnek az erszényesekéhez kellett hasonlítania, úszóhártáival (!) ujjai között. Ez részben elveszett, de az embertörzs sokáig megőrizte, s evvel is saját törzsi önállóságát bizonyítja, messzi időkbe visszamenően. Láttuk, hogy Broom az ember lábát szintén az erszényesekével hozza kapcsolatba. A nagytekintélyű Hermann Klaatsch hasonlóképp egy szerfőlt mozgékony s befordítható hüvelykujjal bíró ősfőforma mellett foglal állást; minthogy a hüvelykujj a gyors kapaszkodásnál útban van, a fogódzást megnehezíti, a majmoknál elsatnyult. Westenkőfer azt bizonyítja, hogy a támaszkodó lábforma egy olyan ősgyík felegyenesedésével vette kezdetét, amelynek lábtőcsontjai még mozgékonyak voltak, és így könnyen engedtek az izmok és szalagok húzó-vonó munkájának. Ennyit tehát a lábról. Messze jutottunk a szavannától, a fő- és almajmoktól, a kezein totyogó őstől egyaránt. Vajon hová vezet a kéz?

A közkeletű elmélet szerint a kéz szintén a főlegyenesedés szülötte, a karokkal együtt kiszabadult a láb-állapotból, tökéletes műszerré vált, ezáltal döntően előmozdította az agy fejlődését, finomodását, s közvetve, az állkapcsok tehermentesítése révén, lehetővé tette a koponyaúr, az agytérfogot növekedését. Ez a láncolat, úgy tetszik, vaskövetkezetességgel érvényesített biológiai alapszabályokra épül. Mégis hibának kell lennie mind a vaskövetkezetesség, mind az alapszabályok körül. Láttuk, hogy a felegyenesedés már a hüllőkorban megtörtént, legkésőbb a harmadkor második

szakaszában (jura), és szélteben elterjedt; az ötujjú kézszerű, rugalmas, képlékeny végtag pedig még régebben, az első szakasz idején (triász: chirotherium) készen megvolt, azaz mindkettő számos évmillióval az emlősök feltűnése előtt. A hüvelykéznek tehát bőségesen lett volna ideje, hogy „tökéletes műszerré”, emberies kézzé fejlődjék; ám a biológiai vasszabály ellenére elsatnyult a karokkal együtt, olykor szinte aránytalanul kicsi, nevetségesen gyöngye végtaggá vált. Az állkapocs pedig nemhogy tehermentesült és visszamaradt volna, ellenkezőleg, a ragadozó szauruszoknál minden idők legborzalmasabb fegyverévé fejlődött, 60-80 centiméteres, kardszerű fogakkal. Igaz, hogy a hüllők agyveleje igen gyarló volt, de éppen ez a bökkenő: gyarló maradt, ahelyett, hogy tágult, [101] nemesedett volna. Ha megtekintjük például a tirannoszaurusz, a „félelmes sárkánygyík” rekonstrukcióját, az alapszabály és a ráépített elmélet szabatos, hiánytalan és vaskövetkezetességgel megvalósult *cáfolatát* látjuk magunk előtt.

Az az ötujjú fejlett végtag-forma, amely már a kőszénkorban megjelenik, voltaképp a láb és a kéz közös őse, sőt lehet, hogy már maga a kéz: megvolt a befördítható hüvelykujja, s alkata azóta sem változott lényegesen. Stratz, Klaatsch, Westenhöfer, Voit a hüvelykujjat ősrégi, eredendő tulajdonnak tartják. Othenio Abel osztályozása szerint a főemlősöknél (majmoknál) hatféle kéztípus mutatható ki: csípőkéz (a vas-csípő, harapófogó mintájára), karomkéz, horog- vagy kampókéz, kapocskéz, kereső- és mászókéz. A ma élő majmok és félmajmok mégoly eltérő keze is mind e hat specializált forma valamelyikéhez tartozik. Az ember azonban, és *csak az ember*, itt is külön helyet foglal el, mert keze egyetemes, specializálatlan típust mutat.

Stratz a befejezett, kialakult őskereset a kőszénkorba tette, vagyis a Föld ókorába (paleozoikum). Ebből specializálódott a támaszkodó emberláb a boka, a nyereg és a marokcsont kifejlődése által, és a kapaszkodó majomkéz a hüvelykujj deformálódása folytán. A kéz tehát ókori eredetű, évmilliókkal régebbi, mint a láb. Az embernél mindenesetre készen megtaláljuk. Alsberg, nem tudván, honnan származtassa, azt mondja, hogy egyszerre csak hirtelen megvolt. Az unikum okát, hogyan tudta az ember megőrizni, Klaatsch kereste először (1911), eredmény nélkül, s csodadolognak mondja: „Hogy az ember megtartotta kezét - bármily egyszerűnek lássék is ez a tény magában véve -, úgyszólván csodának tűnik fel.” Jelentőségét Thomas Bell még Darwinék előtt felismerte: „A hüvelykujj elvesztése majdnem egyet jelent a kéz elvesztésével, és az ember, ha mindkét [hüvelyk] ujjától megfosztatnák, a legnyomorúságosabb függésre lenne ítélve.”

Mindebből az következik, hogy sok hüllő- és emlősfajta a hüvelykujj „visszafejlesztésével” elpackázta az emberi kéz birtokát, a természet egyik legnagyobb adományát. De következik az is, hogy a testi emberré válás kezdetét a krétakorba, vagyis a másodkor végső szakaszába kell időzítenünk. Ez pedig a nagy hüllők, a szauruszok kora volt, s így az első emberszabású, hominiform lény az ő kortársuk lenne. Tény, hogy Armand de Quatrefages 1886-ban megjelent, korszakalkotó etnológiai munkájában lehetségesnek mondotta az ember másodkori eredetét, Johann Wilhelm Haacke pedig 1901-ben ugyanezt igyekezett bizonyítani. - Csakugyan különös távlatokhoz vezet a kéz. [102]

*

Harmadik testrészünk, amely az ember felemelkedésében állítólag fontos szerepet játszott, az *állkapocs*. Ha a biogenetikai alaptörvény és a származástan igaz, vagyis ha a magzat megismétli a törzsfajlódást, és ha a majomféle ősektől származó ember a fejlődés végső fokán áll, akkor az embriónak és a csecsemőnek a következő formasoron kellene végigmennie: az állkapocs eleinte majomszerűen nagy, a koponya kicsiny;

ezután, a majomstádiumot elhagyva, a nagyságaránynak egyre jobban el kellene tolódnia, az állkapocsnak elmaradnia a koponya növekedése mögött, míg nem eléri a kettő mai viszonyát, a kicsiny állkapocscsontot és a hatalmas agy-tokot. A majomembriónál viszont az aránynak változatlanul az eredeti irányban kellene növekednie, az egyre nagyobb állkapocs felé, a koponyának hátramaradnia. Azonban fordítva történik: eleinte mind az ember, mind a majom-magzat állkapcsa és koponyája úgyszólván emberi arányú: ez kicsiny, az nagy; egy ideig párhuzamosan halad a fejlődés, utóbb, a csecsemőkorban azonban a majom átvált az állati forma felé, míg az ember megmarad az eredeti arány és irány mellett. Ez olyannyira igaz, hogy még az embermajom újszülött és csecsemő fejalkata is szinte megdöbbenően emberi formájú. Így, ha alkalmazni akarnók a biogenetikai alaptörvényt, az állkapocs és a koponya arról tanúskodnék, hogy az ember az ősfoma, vagy legalábbis a régiebb, s a majomfaj tőle származik.

Mi azonban az elmélet helyett a természet adattárát kérdezzük meg: vajon állkapcsunk eredeti, saját tulajdon-e (ha úgy tetszik: ősmajomforma-e), vagy pedig ősbib örökség, ahogyan a kéz meg a láb? Gregory, Remane, Schwalbe és mások hosszasan igyekeztek kimutatni, hogy az ember metszőfog-csoportja az embermajmokéból származik, és lassú elkopás által nyerte mai alakját, de bizonyító törekvéseik kudarcot vallottak. A jelenkor legnagyobb fogtudósa, Paul Adloff részletesen megalapozta azt az álláspontot, hogy lehetetlen az emberi szemfogak egyforma (homo-morf) jellegét az embermajmok differenciált jellegű fogazatából levezetni. Adloff széles körű, terjedelmes vizsgálataiból azt az eredményt szűri le, hogy az ember és az embermajmok fogazatát alapvető különbségek választják el már a legrégebbi ásatag leleteknél is, az ember szemfoga a majmokéhoz képest rendkívül primitív, és végül, hogy az emberi állkapocs eredetisége, különállása igen régi, nagyon messze múltba kell tennünk az időt, amikor elvált az állati formától.

Ebben egyébként Westenhöfer előzetes megállapításai óta már kevesen kételkednek. Westenhöfer az embert egyenesen a legrégebbi emlős-formának tartja, szerinte az emlősfajták, mint különböző fogazat- és láb-formáik is mutatják, később ágazódtak el, legutoljára éppen a majmok. A miocénből (a harmadkor közepéről) származó, legújabb afrikai ősmajom-leletek fogazata még (!) emberi típusú A. T. Hopwood, D. G. Mac Inne, W. E. Le Gros Clark vizsgálatai szerint. (A Proconsul, a Xenopithecus és [103] a Limnopithecus nevű ősmajmok maradványairól van szó Kenyából és Rusinga szigetéről, 1933-1950.) Ugyanezt állapítja meg Naef az Egyiptomban talált, miocénkori Propliopithecus fogazatáról, mely az állcsontokkal együtt majdnem emberien ("vormenschlich") öblös szájüreget alkot, azaz beszédre alkalmasat. - A legrégebbi ismert ősember-fajták, az australopithecidák közül a Paranthropus robustus fogazata egyenesen „ultrahominid”, túlságosan emberi jellegű, mint Robert Broom és Joseph Kálin megállapítják. Az emberi állkapocs mindenestre szerfölött archaikus alkatú, a gerincesek sorában visszamenőleg csak egyes hüllőkéhez kapcsolható közvetlenül. Westenhöfer felállította a következő tételt: „Kísérletet lehetne tenni: egy sor különböző állkapcsot helyezni valaki elé, aki e kérdésben elfogulatlan, azzal a felszólítással, hogy az emberét helyezze oda, ahová a fejlődés rendje szerint tartozik: az illető mindenestre az összes emlős-állkapocs elé fogja állítani.”

*

De most jön a forrója, az egész szerves élet legnagyobb csodája: az emberi *agyvelő*. Kétségtelen, hogy nem az egyenes tartás, a láb, a kéz, az állkapocs közös adománya, mert akkor minden kétlábú, kétkező lény megszerezhetné volna, az iuanodontól a kenguruig. Elődeit nem találjuk, de vannak-e rokonai? S valóban minden emberi felsőbbrendűség forrása, székhelye-e? Általában mi a különbség az emberi és az állati agy között?

Természetesen, ha agyvelőről beszélünk, most már csak a magasabb-rendű emlősökre gondolunk. Közismert, iskolában tanított dolog, hogy az agy fejlettségét, teljesítőképességét nem a tömege, súlya, térfogata dönti el, sem sűrű barázdáltsága, azaz felülete, sem pedig a szürke agykéreg terjedelme. A mai ember agyvelejének súlya 800 és 2000 gramm közt változik, minden rendellenesség elárulása nélkül. Ehhez képest a delfin ember lehetne, sőt több majomfajta viszonylagos agysúlya is nagyobb, mint az emberé. Általában minél kisebb valamely élőlény, annál nagyobb agyának a testéhez viszonyított súlya. A dél-amerikai karmosmajomé például aránylag éppen háromszor akkora, mint az emberé: az összsúly 1/15 része, míg az emberé 1/46-1/35 közt mozog. „Az embermajom és az ember agya az első csecsemő-években nagyjából egyarányú (1/22-1/25 és 1/16-1/18 közt áll), - írja Behm - később azonban ez a viszonyszám például a csimpánznál 1/75-re, az embernél 1/46-ra süllyed. Vagyis az agy növekedése az embermajmoknál hamarosan hátramarad, míg az embernél még a harmadik életévtől a huszadikig is egyre tovább nő. Az embermajmoknál viszont a testi erő, az ügyesség és a védekezőképesség fejlődik ki az agyvelő gyarapodásának rovására.”[104]

Az életmód, a foglalkozás hatással van az agyra, szellemi szorgalom mellett általában növekedik, tétlenségben stagnál, mint minden szerv, izom. Alacsony civilizációban élő fajtáknál rendesen kicsi; a busmanoké átlag 900 cm³, a hottentottáké 1100 cm³, viszont a kalmüköknél (nomádok) 1900 cm³ a gyakori. A neandervölgyi emberé körülbelül 1500 cm³ volt, jóval nagyobb, mint a mai átlag.

A barázdáltságból sem olvasható ki egyetemes, állandó szabály. Az alacsonyan álló csőrösemlős agya úgyszólván sima, míg unokaöccsée, a csőrös süné feltűnően tekervényes. A kisebb rágcsálóké (egér, patkány) igen sima, a nagyobbaké (aguti, tuskésdisznó) sokkal redőzöttebb. A macskáé simább, mint az oroszláné és a tigrisé, noha értelmileg nem áll hátrább. A gyenge intelligenciájú birka agya aránylag sűrűn barázdált, a gibboné simább; holott a többi embermajomé gazdagon árkolt. Másfelől, V. Franz megállapítása szerint a fóka, a bálna, az elefánt agytekervényei az emberénél is kidolgozottabbak. A nagyelméjű emberek megvizsgált koponyái közül Helmholtz homlokagya rendkívüli barázdáltságot mutatott, de olyan abnormitásokat is, amelyek a gorilláéhoz tették hasonlóvá. Lehet, hogy a barázdák (rég magyar szóval gurdélyok) növekedésére a táplálkozásmód van hatással, emellett a testi nagyság is szerepelhet. (Vö. bálna, elefánt, kis- és nagy rágcsálók, kis- és nagymacskák.) Az igazság az, hogy nem tudjuk, mire valók a barázdák.

Ellenben tudjuk, hogy nem döntő a szürke kéreg vastagsága, állománya sem, noha még ma is sokan állítják. Ez ganglionsejtekből áll, és F. Jakob nem sajnálta a fáradságot, megszámlálta őket. Úgy találta, hogy az emlősök közt a majmok, félmajmok és a rágcsálók a leggazdagabbak ganglionokban: köbmilliméterenként; 35-50000 sejttel rendelkeznek. „Szöveti és mikroanatómiai szempontból tehát - írja - a szellemileg igen alacsonyrendűnek tekintendő rágcsálók a magasan álló majmokkal egy csoportba tartoznak, ami azt bizonyítja, hogy szöveti vagy anatómiai leletek nem okvetlenül analogikusak szellemi képességekkel.”

A mennyiség helyett tehát a minőségben kerestek magyarázatot. Csakugyan végtelenül finom munka folyik itt, a sejtműködés magasiskolája; sok folyamatát megfigyelték, de ezekből nem derült ki semmi az emberi agyvelő sajátosságára, öntörvényűségére nézve. „Mert ki tudná megmondani, - írja H. W. Behm - mi megy végbe itt egyetlen idegsejtben a milliárdnyi hozzá hasonló között, milyen titkok szunnyadnak itt? Kellőképpen megfesthetünk egy-egy preparátumot és felismerhetünk egy-egy szövetfajtát, de nem tudjuk, hogy a mikroszkóppal megragadható jelenségeken túl, itt

e végső egységben mi uralkodik és kormányoz. És ha fölfednők is, akkor sem tudnók, hogy miért éppen ez vagy amaz a sejt végzi így vagy amúgy azt a teljesítményt, amit mi életnek nevezünk. De [105] akkor, talán innen kiindulva, új és teljes bírálat fényét vetnők a származás-szabályra."

Ám nem szabad elfelejtenünk, hogy az agyvelő nemcsak az értelmi munka és az idegírányítás központi szerve, hanem az érzékelése is. S minthogy az állat érzékszervei fejlettebbek, agyveleje e tekintetben magasabbrendűen szervezett az emberénél. Az érzékelés csakúgy finom funkciója az agynak, mint az elvont gondolkodás, azaz mindkettő külön kidolgozott apparátust kíván és fejleszt. *Másszóval a fejlődés, a finomulás nem egyirányú, nem egy síkon folyó, szimplex jelenség az agyon belül sem, hanem sokoldalú, többféle célú, komplex folyamat. Ezeket a funkciókat és folyamatokat valamely egyirányú és egyetemes fokozatsor (pl. törzsfelődés, származás) korlátai közé fogni nem lehet és nem szabad. Nincs közös mérték.* S ha emellett tekintetbe vesszük, hogy az agy alakulása, szerkezetének épülése mindig szorosan az életkörülményekhez, létfeltételekhez idomul, akkor azt mondhatjuk, hogy az agyfejlődésnek nincsen közös törzsfája. Pedig a fejlődéstudomány éppen az agyvelő kialakulásában vélte megtalálni egyik legfőbb támasztékát. A század elején megjelent magyar lexikon még így ír: „A fokozatos fejlődés elvének gyönyörű példáját látjuk az agyköpeny kialakulásánál. A törzsfelődés során a legkisebb kezdetből látjuk ezt a hatalmas központosító szervet kiformálódni, mely az emberben olyan nagy arányokat ölt, hogy a többi agyrész csaknem eltűnik mellette. A csontos és zománcos halaknál még csak vékony hámréteg jelzi a helyét, a kétélűeknél már idegrostokkal összekapcsolódó idegsejtekből áll, végül a hüllőktől kezdve világosan elkülönül a többi agyrétegtől, és a madarak, főképpen pedig az emlősök osztályában nagy arányokban fejlődik tovább, s ezzel kapcsolatosan az idegsejtekből és idegrostokból álló agyköpeny, az úgynevezett agykéreg nagybővödése és tökéletesedése folyamán egyre nagyobb mértékben lép összeköttetésbe az agyvelő többi részeivel.” - Ugyanebben az évtizedben V. Franz, a kiváló anatómus, már így beszél (Edingernek ahhoz a megállapításához csatlakozva, hogy minden állat a neki legmegfelelőbb agyvelővel rendelkezik): „Téves útra lépünk, ha egy állati agy-részt, amely a mi agyvelőnk egyik alkatrészének párdarabja, egyetemesen és általánosan magasabb vagy bonyolultabb agymunkák végzőjének akarnánk minősíteni; és ha az agyvelő többi részének egészében csak egy viszonylag egyszerű reflex-mechanizmust szeretnénk látni (...) Az állatok agyvelejének felfelé haladó fejlődéséről szóló tanítás azonban mind különbözőbb formákat ölt, mihelyt arra hajlunk, hogy az embert egyszerűen egy állat-sor utolsó tagjának tekintsük. A vizsgálódók ugyanis szemmel láthatólag hajlamosak voltak rá, hogy azokat a tényeket, amelyek a felfelé haladó fejlődés nézetével megegyeztek, kapóra jövő érvekként lelkesen üdvözljék, a látszólag ellentmondókat azonban ne vegyék tudomásul. Ez az eljárás olyan mértékben lehet félrevezető, amilyen mértékben valaki [106] arra hajlik, hogy kivált a gerincesek „sorát”: halakat, kétélűeket, hüllőket, madarakat, emlősöket általában és teljességgel törzsfelődési sorozatnak tekintse - holott semmiképp sem az. A valóságban némely halak, például a cápák, közelebb állnak a gerinces-törzs kezdeti formáihoz, mint a magasan specializált vagy a maguk nemében „magasrafejlett” csontos halak [ti. a darwinizmus szerint ezek a legalacsonyabbrendű halak]; a kétélűek ezután ismét jó 'alacsonyan' állanak; mindenesetre lehetséges talán, hogy a hüllőket és a madarakat egyfelől, s az emlősöket másfelől a kétélűekből kiindulva elágazódásoknak tekinthessük. A gerincesek sorának tehát nem egy csúcspontja van az emlősökben és speciálisan az emberben, hanem ugyanolyan nyilvánvaló csúcspontokat bír - ha egyáltalán csúcsokat akarunk szerkeszteni - a madarakban és a csontos halakban is.” - Azt hisszük, ez értelmes beszéd, s vele áttértünk

az agyvelő úgynevezett fejlődéstörténetére.

Weidenreich nyomán többen állították, hogy az emberi agy sajátosságai, kivált a terjedelem roppant megnövekedése, többé-kevésbé a koponyaalap hátrabiccnése folytán jöttek létre, a biccnést pedig a fel-egyeneseződés okozta. A. Dabelow azonban számos példán kimutatta, hogy a koponyabiccnés és a testtartás közt nincsen semmi egyetemes kapcsolat. (Szerintünk nemcsak a felegyeneseződő hüllőknél, hanem a hosszúnyakú állatoknál is, a zsiráfnál, a gázló- és futómadaraknál is megtörténhetett volna a biccnés.) Az emberagy terjedelme viszont elejétől fogva növekedő tendenciát mutat - nyilván a szellemi funkciók erősödése folytán - a rövidfejűség, a golyóforma irányában, s ez okozta a hátrabiccnést. A gyarapodás nem okozat tehát, hanem ok, s ennek okozata a biccnés. Azonban a növekedés ütemét eleinte még lassította az erősebb állkapocs kifejlesztése, az erősebb rágómunka, s innen ered az a különbség, ami az arckoponya, az agyvelőtok és a biccnés viszonyában fennáll például a jávai Pithecanthropus és a mai ember között.

Utaltunk már az ember- és majomcsecsemő koponyájának különös hasonlóságára. Ha az ember továbbfejlődött embermajom volna, koponyájának eleinte egy kezdetibb, állatibb formától az emberi felé kellene haladnia, a majoména a növekedés egy stádiumánál megállnia, az emberének továbbfejlődnie. De amint egy anatómus írja, „ennek- egyenesen elképesztő módon - épp az ellenkezője történik”. A születéskor a két koponya feltűnően hasonló, s az ember agyveleje a születés után is rohamosan továbbnő egészen a fogváltás idejéig, azaz a hetedik életévig, az állkapocs és az egész arckoponya viszont erősen hátramarad; az ember-majom agyának fejlődése ellenben rögtön lassúdni kezd, s már a harmadik évben beáll a végleges nagyságarány, a rágószerv és a pofa pedig a fogváltás folyamán nagy gyorsasággal megnő. Ebből az következik, hogy az [107] ember koponyaalkata eredetibb, régi forma, az embermajomé már specializált. Az ember tehát ebben a tekintetben is archaikus alak.

Noha az emberi agy viszonylagos nagy terjedelme nem magában álló eset, sőt nem is „csúcsteljesítmény”, s tudjuk, hogy nem döntő az intelligencia dolgában, formatörténeti szempontból mégis érdekes kérdés marad, vajon nem fordult-e elő hasonló növekedés a múltban? A leletek tanúsága szerint agyunk a dél-afrikai és jávai ősök óta megnőtt, s ma is gyarapodóban van: nincs-e ennek analógiája az állatvilágban? Edwin Ray Lankester, a jeles angol bűvár egyenes feleletet ad kérdésünkre: „Szembeszökő tény, hogy az agy növekedése nemcsak az ember elődeinél ment végbe, hanem ugyanebben az időszakban, a miocénben más élőlényeknél is megtörtént. Ugyanezt figyelhetjük meg egyéb nagy emlősöknél a harmadkor elején. [Holott nem álltak kétlábra!] Midőn a főemlősök a geológiai rétegekben először megjelentek, mind az egyik, mind a másik kicsi agyvelővel bírt. Megállapíthatjuk, hogy az agy törekvése a nagyobbodásra nem csupán az ember elődeire korlátozódott, hanem az emlőstörzs különböző ágainál is bekövetkezett, a földtörténet illető korszakaiban.” (*Extinct animals*, 1905.) Ma többen (pl. Ardrey) erőteljesen hangsúlyozzák, hogy az agynövekedés egyetemes tendencia volt még a pleisztocénben is, minden emlősfajtnál - az emberé ekkor nem rí ki különösebben közülük.

A kérdés most már csak az, miért egymagában az ember folytatta tovább ezt a műveletet, és folytatja ma is? L. Bolk, amszterdami anatómus, az 1926. évi, Freiburgban tartott embertani kongresszuson különös, igen újszerű fejtegetésekkel állt elő. Kiindulópontja nem új ugyan, magunk is rákényszerültünk erre a következtetésre: „Nem az mozdította elő az emberré válást, hogy a test felemelkedett, hanem azért egyenesedett fel, mert testalkata emberivé lett.” A meglepő mindaz, amivel Bolk ezt a mozzanatot kiegészíti, és a magyarázat, amit hozzáfűz. Éspedig: az ember minden

sajátos ismertetőjegye, karakterisztikuma *tartóssá vált magzatállapotra* vall. A tipikus, faji jegyeket minden főemlősembrió feltünteti, ezek azonban továbbfejlődnek, specializálódnak, míg az ember megmarad az embrió-állapotban. Nem járja meg a főemlősök fejlődésútját, az embermajmokét sem, ezért - e szemszögből tekintve - az ember „*ivaréretté vált embrió*”. Innen ered alkatának összes karakterisztikus jegye: a kétlábbon álló, egyenes testtartás, az agy- és arckoponya nagyságviszonya, a biccenés, vagyis az „öreglyuk” helyzete, a medencecsontozat szerkezete, a bőrfelhám pigmentum-szegénysége, a gyér szőrzet stb. Ezt az *embrionális alkatot mindvégig megtartja*. Sokkal életképtelenebb állapotban jön a világra, mint akármelyik emlős vagy majom, sokkal később lesz ön- és fajfenntartásra képessé, egyéni kifejlődése aránytalanul hosszabb ideig tart, végleges formáit 20-24 éves korában éri el, de teljesen éretté tulajdonképp csak 40. éve körül válik, akkor állapotodik meg, és ismét később lép az öregedés, a [108] hanyatlás küszöbére. Ha az emberi szervezet az emlősök testfejlődésének ütemét követné, nem kilenc, hanem huszonegy hónapig kellene az anyaméhben növekednie: ebben a korában ér el olyan kialakultságot, fejlődési fokot, életképességet, aminőben az emlősök (embermajmok) születésük pillanatában vannak. Az embernek körülbelül fél esztendőre van szüksége, hogy újszülöttkori testsúlyát megkettőzze; a nála sokkal nagyobb testű emlősök jóval gyorsabban megduplázzák súlyukat és nagyságukat. Viszont a lassú érlelődés okolja meg az ember aránylag oly hosszú élettartamát, itt van a tartós stagnálás és a kései, hosszú öregkor biológiai alapja. - Rövidre fogva ebben áll L. Bolk magzat-elmélete, a „fötalizációs hipotézis”. (Phoetus-magzat.)

Különös azonban, hogy visszhangja nem támadt, úgyszólván csak tudomásul vették, holott érzésünk szerint új távlatokat nyit meg, és hathatósan segít „az ember keresésében”. Joseph Kälin (1953) csupán annyit ismer el, hogy „Bolk nézetei tagadhatatlan részletigazságokat tartalmaznak.” Pedig ugyanakkor elfogadja Adolf Portmann megállapításait. Portmann nyilván önálló úton jutott eredményeihez, de ezek kitűnően kiegészítik Bolk elméletét. Az emberi újszülött tehetetlensége, gyámoltalansága - írja a kiváló svájci biológus - velejében véve főtális, magzat-állapot, s a csecsemőt egy teljes esztendőn át „másodlagos fészkenülő” lényre minősíti. Ez igen szabályellenes jelenség: nélkülözi a fészekhagyó képességet vagy állapotot, amellyel pedig a legmagasabbrendű emlősök és az ember-majmok is nagy mértékben rendelkeznek, s amely azt jelenti, hogy a szervezet a születés percétől fogva biológiailag önálló. A magunk szavaival úgy mondanók, hogy az embercsecsemőt egy évig „másodlagos anyaméhben”, pólyában kell tartani, és magzatként gondolni.

A dolog azonban nemcsak az ember gyökeres különállását jelzi, hanem messzemenő következményekkel is terhes. Azt jelenti, hogy a csecsemő még embrionális, fejletlen, specializálatlan állapotban kezdi el az érzékelést, a „kimagyarázkodást” a külvilággal, a környezettel, s noha ebben az állatoknál ismeretlen mértékű anyai gondozás erősen segíti, az ismerkedés, a tapasztalatszerzés és ezek pszichikai következményei már a tulajdonképpeni megszületés, a biológiai önállóság (21. hónap) előtt lecsapódnak benne - mégpedig egy minden állaténál sokkal szabadabb helyzetű, specializálatlan agyvelőben. A pszichikai, s velük az agyfunkciók tehát tágasabb körre tudnak szélesülni, működésük növeli az agy finomságát (terjedelmét, szerkezetét stb.) már a biológiai megszületés előtt, azaz magzat-állapotban. Szerintünk idáig élezhetőek Portmann megállapításai. Ő ugyanis következtetéseit nem terjeszti ki az agyvelő élettanára, csupán annyit jegyez meg, hogy az ember szellemi fejlődésének apriorikus feltétele a szervezet élettani határozatlansága, képlékenysége, a környezethez való egyoldalú alkalmazkodottság hiánya, vagyis röviden: a [109]

specializálatlanság. Ez azonban már ismert és többször meghatározott jelenség az élettanban, noha Portmann hangsúlyozta és dolgozta ki legalaposabban. Német szóval Umweltoffenheit-nek nevezik, s azt jelzik vele, hogy az emberi szervezet „nyitott” a környezet hatásai előtt, képes szabadabban befogadni őket, és elevebben reagálni rájuk, mint a többi élőlény. Ismét a paradoxia egyik tünete előtt állunk, amely olyannyira jellemzi az ember lényét és történetét. Mert a fejletlenség, az embrionális állapot volt az alapja, hogy védtelen alkata ellenére fenn tudott maradni, vállalni minden környezet diktálta feladatot, végül elterjedni, és úrrá lenni az egész földgolyón. Alapja, de nem oka. A szervezet: a kéz, a láb, az agy csak alkalmas eszköz volt, de nem irányító erő, nem képesség. Mint ahogy a kalapács vagy a véső egyes munkák elvégzésére alkalmas szerszám, de mozgató és irányító erő nélkül közömbös, tétlen tárgy marad. Ezért egyenesedett fel hiába az ősgyík, a kenguru, ezért hiába nagyobb sok állat agyveleje, hiába barázdáltabb a fókáé, bálnáé, elefánté, vastagabb az agykérge akárhány rágcslónak, majomnak, félmajomnak.

De érthetetlen számunkra, hogy a vizsgálódók (tudtunkkal) nem vettek figyelembe egy feltűnő mozzanatot, noha épp a csecsemő- és gyermekkoponya alakutana (morfológiája) kínálkozik vele, s talán döntő jelentőségű lehet. Ismeretes, hogy a majom- és emberújszülött koponyacsontjait a varratok helyén még hártyás lemezek kötik össze, több csont találkozásánál levő lécek közt pedig az úgynevezett kutacsok, azaz porcogók. Mármint *ezek a hártyák és porcogók az embernél a 17-20 év körül csontosodnak meg végképp, míg a majmoknál már a harmadik életévben.* A kutacsok és varratok késői csontosodása a koponya embrionális állapotának, elmaradottságának kirívó jele, s roppant fontosságot nyer azáltal, hogy az agy funkcionális fejlődésének könnyű terjeszkedést, úgyszólván szabad teret enged hosszú éveken át, a biológiai születés után is. Némi túlzással szólva: egy magzatkoponya áll előttünk, amely ki van téve a környezet hatásainak, érzékei útján közvetlenül érintkezik vele, olyan tevékenységeket kell kifejtenie, aminőkre az állati embrió-csecsemő agya nem kényszerül, s ugyan-akkor finomodását, növekedését, a fejletlen, nyitott, rugalmas koponyatok alig szorítja korlátok közé. Nem lehet kétséges, hogy ez a roppant előny hatással van az agy további fejlődésére, és fontos tényezője a különbségnek, amely az emberi agyvelőt az állati fölé emeli.

*

Végül mindehhez járul az ember *ösztöneinek* problémája. Természetesen gyöngé fogalmunk sincs az ösztön mibenlétéről, eredetéről, ideg-mechanizmusáról, csupán működésének néhány külső, jellegzetes módját szoktuk képbe foglalni. Meg kell alkudnunk tudatlanságunkkal, s [110] fedőszóként alkalmaznunk az állati-emberi tevékenységek egy csoportjára. Mármint nem vitás, hogy az ember ösztönelete sokkal szegényebb, mint az állaté, s más viszonyban is áll ösztöneivel: tudatossá teheti vagy elfojthatja őket. Ha pedig az ember, alkatának jellegzetes részeiben, egy elmaradott, embrionális állapotot rögzít, akkor fel kell tennünk, hogy az elmaradottság, a specializálatlanság kiterjed az ösztönmechanizmusra is. A föltevést a való tényállás: az ember szegényes, gyarló ösztönelete de facto bizonyítja. De így, az embrió-elmélet alapján meglegjük biológiai okát: az ember nem járja végig az ösztönök kifejlődésének útját, amit az állat javarészt már magzatkorában megtesz, s amely gazdag, kijegecült, de érthetetlen specializáltságaihoz vezet.

*

Az ember állati lényét vizsgáltuk, de nem a hasonlóságot igyekeztünk megállapítani, hanem kerestük, mik a megkülönböztető jegyek, honnan erednek, van-e magyarázatuk, mi a jelentőségük. A kép, amelyet nemcsak a tudomány, hanem egy évszázad szellemi és

erkölcsi irányzata is igyekezett műveltségünk törzsállományába iktatni: az emberállat képe gyökeresen megváltozott. Rá kellett jönnünk, hogy az ember, állati részében is, rendkívül összetett lény, éppúgy, mint minden élő szervezet. Nem egyszerű, hanem sokrétű, az alakulás, amin végigment, nem egyirányú, ha-nem sokoldalú. Nem áll valamely szakadatlanul felfelé emelkedő fejlődés csúcsán, hanem vannak tulajdonságai, amelyek élre helyezik, és fogyatkozásai, amelyek hátravetik. Nem láncolat utolsó szeme, mert ő, ám némely dologban megelőzte utódait. De mind a hegycsúcs, mind a lánc rossz hasonlat, még tagadó értelemben is. Vannak közeli rokonai, csakúgy nem fölöttük vagy alattuk, sem előttük vagy mögöttük, sem mellettük jobbra vagy balra nem áll, hanem a maga helyén, amelyet egyedül birtokol, és így voltaképp akárhová tehető. Magányos, paradox tünet, akár a csőrös emlős, de külön volt nem egy-két szerv paradoxijára bomlik (mint példánkon a csőr, az emlő, a madár-kloáka), hanem az egész szervezet bonyolult önellentmondásain alapul.

Ezt a bonyolultságot csak egy mesterségesnek, képtelennek látszó képpel tudnók megérzéskíteni. Képzeljünk el egy emlős-szervezetet, amely a szárazföldi életmód egyik formájához sem alkalmazkodott még: végtagja ujjas, de nem kéz, sem láb, - tenyér, talp, mancs, csüd, karom, pata, csülök egyaránt lehet belőle, felegyenesedhetik vagy járhat négy lábon, lehet növényevő, sőt kérődző (vakbél) vagy ragadozó, fogazata semleges: mindenevő, és így tovább. És ami több, ez a lehetetlen lény embrió-állapotban van még, nem rögződött meg, hanem - hogy úgy mondjuk - szabadon választhat, milyen életforma felé induljon el, biológiai önállósulása [111] pillanatáig. Nos, ez a lehetetlen lény, valójában és lényegében, előttünk áll: maga az ember. Végtagjait, medencéjét, fogazatát, egyenes tartását hullóktól „vette át”, vagy velük azonos módon nyerte (ezért élő kövület), de az agyvelő uralma alá rendelte, azaz megtartotta, nem specializálta tovább őket (ezért állt az élre, előzte meg az utána jövőket). Az életformák közül az agyvelőét választotta.

Ez akkor vált lehetségessé, amikor az első specializálatlan őslény *éretlen magzatként* jött a világra. (Mutáció.) Mert csak ez az egyedülálló, példátlan biológiai helyzet - a magzat- és csecsemő-állapot egyidejűsége - tehette lehetővé az agy magábanálló, példátlan kifinomodását. Az ember unikum az élők világában, a természet egyszeri műve, a Biblia nyelvén: külön teremtetés. Ez, ha úgy tetszik, az ember-mítosz. Mindenesetre az emberről szól, s nem egy sohasevolt állatról, az elképzelt majomemberről.

Az eredmény vagy következtetés, amihez így eljutottunk, és mindaz, amit az előző oldalakon felhalmoztunk, gyökeresen más képet mutat az ember lényéről és helyéről az élővilágban, mint az ismert családfa, amely két-három ágra csökkenti a természet sűrű, járatlan vadonát. Ez a családfa a törzs tövére felfüggeszti egy félmajom koponyáját, innen kibocsájtja valamelyik ősmajom, mondjuk a Driopithecus, a Propliopithecus vagy a Proconsul ágát, ebből egy ismeretlen emberszabású majomét, ebből az embermajomét, tőle jobbra-balra a csimpánz, a gorilla, az orang, a gibbon ágazatait, az embermajoméból a majomemberét, ebből az ősemberét, mindegyiket az odaillő rekonstruált koponyával. Az egész képből azonban csak maga a családfa-gondolat igazán emberszabású: nagyon is a történelmi, családi genealógiák képzetéből született, s a mintájukra készült. Holott a természet nem családfákkal bűbélődik, hanem formákat teremt szabadon és végtelen gazdagságban, nem csupán ősök, apák, anyák párosításával szabja meg az utódok sorát és sorsát, hanem ezernyi más, hatékony tényezővel is, a protoplazmától és a sejtmagtól kezdve minden lehetséges környezeten át a kozmikus sugárzásokig és a sugarak szülte mutációkig. Ezeknek igazi mivoltát, kusza összeműködésüket nyomaikban is alig tudjuk felismerni, nemhogy belső törvényrendjüket. Azt hisszük, titkokat fejtünk ki a

homályból, pedig nem teszünk egyebet, mint hogy néhány tél-túl ismert jelenséget húzunk gondolkozásmódunk kaptafájára.

Éppen azért magunk is nagyon jól tudjuk, hogy a szemünk előtt kialakulni kezdő, új emberkép sem a valóság hű ábrája, s a legkevésbé sem végleges. Arról meg vagyunk győződve, hogy a réginek helytelen vonásait eltörölte, s lehetetlenné tette az egész konstrukció alkalmazását. Az új vonások, amiket az eltöröltek helyébe illesztett, mai ismereteinkhez simulnak, ezért elfogadhatók és korszerű magyarázat-értékük nem vonható kétségbe. De minden részletet kitöltő, szerves képbe még nem [112] foglalhatók, s az is bizonyos, hogy nem egy helyt téveseknek fognak mutatkozni; ismereteink gyarapodásával új mozzanatok bukkannak majd fel, módosítják, kiegészítik vagy kiszorítják őket. Minden új ismeret remélhetőleg közelebb visz majd a valósághoz, a jelenségek igazi lényegét s a végső okokat azonban ők sem fogják felfedni előttünk. A végső, objektív ismeret elnyeréséhez le kellene vetni szubjektumunkat, ki kellene lépünk saját határaink közül, amiket érzékelésünk von meg. Érzékszerveink a világ jelenségeit a maguk nyelvére fordítják le, ezért ki kellene küszöbölünk őket, s közvetlen érintkezésbe lépünk a tényekkel. Erre azonban egy lény sem képes. Ez az ismeretelméleti tétel a mai tudománynak nem is problémája, de a tapasztalat megtanított arra, hogy saját haladása végső, felderítendő pontjait sem jelölheti meg. S ha ismereteinek ideiglenes érvényét, az emberről alkotott amaz új kép változandóságát elismeri, nem az agnoszticizmus mellett foglal állást, nem az ismeretszerzés abszolút lehetetlenségét vallja - mert hiszen akkor le kellene tennie a górcsővet, és megállna kezében a toll -, hanem korlátozottságát ismeri el. Nagyon jól tudja, hogy érzékelésünk határain belül mindig eljuthatunk biztos tapasztalati ismeretekhez, ha jól választjuk meg eszközeinket. Magatartását tehát nem is annyira a szerénység diktálja, hanem eszközeinek tökéletesítést váró elégtelensége és a múltból levont tanulságok.

*

Mindezen túl természetesen jól tudjuk azt is, hogy avval, amit az ember egyedülálló szervalkatáról, agyának példátlan kifinomultságáról mondtunk, nem magyaráztunk meg semmit, legkevésbé *szellemi különállását*. Sőt, még csak azt sem mondhatjuk, hogy az ismert világon az ember egymagában áll az értelem, a tudás tetőfokán. Sok növény, sok állat némely ponton többet tud az élet titkaiból, másutt kevesebbet, mint az ember, s fordítva is. De bennük másféle értelem és másféleképp működik. Mutatják ezt a tökéletes rovartársadalmak: rendjüket fel tudjuk fogni, de létrejöttüket és fenntartásukat nem, számunkra szervi okokból megvalósíthatatlanok, s főként példának nem vehetők. De pusztán a szervből, az agyból nem tudjuk felfogni az emberi értelem működését sem. Anyag, test, szerv csak fizikai-kémiai vizsgálatokkal közelíthetők meg, s ezek nem fedhetnek föl egyebet, mint fizikai-kémiai folyamatokat, sejtmozgásokat. Márpedig a legegyszerűbb érzékelésnél, képzetalkotásnál ugyanolyan fizikai-kémiai folyamatok mennek végbe ugyanúgy, mint *A tiszta ész kritikájának* vagy a *Kilencedik szimfóniának* a megalkotásánál. A szellemi munka és az agymunka közti közvetlen kapcsolatot semmiféle tudomány sem képes megragadni, legfeljebb párhuzamos jelenségeket állíthat egymás mellé. [113]

Minthogy az agysejt munkájából a legegyszerűbb reflex-mechanizmust sem tudjuk megérteni, kimagyarázni, nemhogy a képzetet vagy a gondolatot, azért nem tehetünk mást, mint hogy a szellemi munka kész mechanizmusát igyekszünk szétboncolni, helyesebben folyamatait, fajtáit minősíteni, osztályozni, szemben az állatéval. Az értelem kérdése a következő fejezet tárgya lesz, itt az ember szellemi képességeinek legfőbb megkülönböztető jegyeit soroljuk fel.

1. *Fogalomalkotás.* Valószínű, hogy az állat csak képekben gondolkodik, s ezeket

társítja; a hasonló jelenségek közös elemeit a képekből kivonni, azaz elvont fogalomba egyesíteni nem tudja. - Fogalom az, ami az érzékelt dolgokban csak érthető (nem szemléletes), jegy vagy fogalmi kép (notio); mind e kettő - absztrahálás. - A fogalomalkotás a beszédnek, mint képességnek, gyökere, alapja; a beszélő szerv csak eszköz, több állat (papagáj, szajkó, az indiai majna madár [mynah]) tud szervileg beszélni, de szellemileg nem, míg a néma ember képes jelek által közölni gondolatait.

2. *Elvont gondolkodás.* Az előbbi kiszélesítése: az elvont fogalmak összehasonlítása (analízis, szintézis, következtetés), csoportosítása, rendezése szabállyá, törvénnyé, elméletté.

3. *Tudat.* Latinul conscientia - együtt-tudás, azaz: lelki folyamataink nemcsak végbemennek, hanem velük együtt, egyszerre tudjuk is őket, más szóval magunktól elválasztva szemléljük. (A nem tudott folyamat a tudattalanban megy végbe.) - Tudat (öntudatos vagy éntudatos tudat) az a pszichikai tény, hogy magamra reflektálok, mégpedig vagy az én-re (az abszolút alanyra), vagy saját személyemre (testemre, egyéniségemre). (Ez teszi az embert képessé az ösztön elfojtására.)

Ez a háromféle szellemi munkanem az értelem, a ráció magasabb-rendű működésének látszik, az állati értelem fejlettebb fokának, szerintünk azonban valódi, új és saját képességek, csupán azért is, mert működésükben a képzelet bizonyosan szerepet játszik. A következők már semmiképp sem vonhatók az értelmi munka körébe.

4. *Képzelet.* Az emlékképek és gondolatok szétbontása és összetétele bizonyos irányító elv szerint (pl. idealizálás); az „elv” nem feltétlenül tudatos, fogalmilag meghatározott mozzanat, lehet sugallatos, inspiratív indíték is.

5. *Intuíció.* A valóság közvetlen, gondolkodás nélküli felismerése; folyamatait nem ismerjük.

6. *Rejtett képességek.* A nem érzékelhető valóság felismerése (passzíve) és alkalmazása (aktíve); mágia, varázslás. A passzív megérző képesség az állatban is megvan, de a rejtett jelenségeket, „erőket” alkalmazni, irányítani csak az ember tudja (hipnózis, szuggesztió, fehér-fekete mágia stb.).[114] Az „érzékeken kívüli érzékelés” mint definíció tárgyi ellentmondás, nonszensz.

7. *Kulturális képességek.* Nem-anyagi értékek teremtése és minősítése, rangsorolása.

8. *Erkölc.* A jó és a rossz megkülönböztetése, de nem anyagi értelemben, nem a hasznos és káros, a kellemes és kellemetlen szétválasztása, hanem az anyagi-testi érdekektől független értékelés. Mint követelés: a jó öncélú gyakorlása értelem-ellenes is, azaz érthetetlen, mert ellentmond a gyakorlati hasznosságnak. Az erkölcsi magatartás tulajdonképp lelki képesség.

9. *Vallás.* Az anyagfölötti élet hite, magasabb hatalmak elismerése. Nem származhatik az emberfeletti természeti erők tapasztalásából és az értelmi munkából, mert ezek forrása és építőanyaga a természet, az érzékelhető világ; a természet és az érzékek pedig nem utalhatnak olyasmire, ami fölöttük vagy kívülük áll, s mégis a tapasztalat körén belül. Nem származhatik a vallás érzésekből sem (félelem), mert az érzés csak azokra az emberfölötti, de természetben belüli jelenségekre irányulhat, amelyekre a tapasztalás. Ha csupán valamely érzés szülné a vallást; elmúlnék vele együtt. Van érzelmen alapuló hit is, de a vallás lélektani struktúrája összetett, az érzés nem játszik benne vezető szerepet.

10. *Végül kapcsolat a téren és időn kívüli léttel.* Ennek kifejezése rendszerint a vallás fogalomvilágában jelentkezik (halhatatlanság, mindenhatóság, örökkévalóság, végtelenség stb.). De ettől függetlenül szellemi életünk és tudattalanunk egész térrénumán állandóan jelen van, és kitapintható. Lényege paradox: fogalmunk van

érzékelhetetlen, felfoghatatlan, elképzelhetetlen valóságokról, mint: végtelenség, határtalanság, örökkévalóság, anyagtalanság, szellem, lélek, semmi, mindenség - ezek tehát nem valódi fogalmak, mert felfogni, képbe foglalni, magunk elé állítani, sőt elképzelni sem tudjuk őket. Ebbe a „létformába” az álomban lépünk át, vagyis a tudatalatti felszínre kerülésekor. (Az álom sokféle fajtájú, most az ún. szimbolikus álomlátásra gondolunk, nem külső vagy testi ingerekből eredő, reaktív álmokra; ezek az állatnál is megvannak.) Az álomban a tér, az idő, az ok és okozati kapcsolat, a nehézkedés, az érzékeléshez kötöttség stb. megsemmisül, minden lehetetlenség természetesnek tűnik fel, és sokkal súlyosabb valóság-érzéssel párosul, mint az ébrenlét érzékelései. Maga az álom pedig, bármily hosszú képsort (eseménysort) pergessen le, időnkívüli gyorsasággal alakul és tűnik el, nem időben történik, hanem egyszerre mozog és „van”, mint ahogy a fuldokló tudatában egyszerre megjelenik egész élettörténete, de nem valaminő állóképben, hanem szabatos egymásutánban peregve, amely pergés alatt azonban az idő nem „múlik”. [115]

Ezek a munkák, folyamatok és jelenségek nem inger-reflexek, nem érzetek és képzetek lecsapódásai, társulásai, kombinációi, hanem elvont és egyéb ismeretlen képességek művei. Nem kapcsolódnak közvetlenül az anyaghoz, a testi érzékeléshez, hanem éppen el tudnak szakadni tőle, nemlétező fogalmakat alkotnak, sőt a valósággal, az érzékeléssel ellenkező eredményeket is teremtenek (téves felfogás, hamis elmélet, hazugság stb.). Nem lehetnek tehát az anyag, a test, az agy funkciói, mert fölötte állnak, s összegüket, illetve szervezetüket szellemnek nevezzük. (A szervezet több, mint a szervek összege.) - A szellem nem azonos a lélekkel, noha a határ köztük nehezen vonható meg. A lélek ismét képességek összegezője, akarat, érzelem, erkölcsi értékérzet által dolgozik, mint eszközök által; gyakran igénybe veszi a szellem képességeit, s közösen hatnak. De a lélek mint szervezet ismét több a képességek pusztá összegénél.

Az ember azonban testből és lélekből, anyagból és szellemből áll. A szellemi képességeknek megvan a székhelyük, eszköztáruk a szervezetben, s míg a normális testi életfolyamatok működnek, nem választhatók el tőlük, kölcsönösen hatnak egymásra. Ha erre vagyunk kíváncsiak, sok tanulságos szórakozást engedhetünk meg magunknak, s rendkívüli haszonnal tanulmányozhatjuk a szellem testi apparatúráját, készülékeit. Meglepődhetünk például, hogy a hindu védikus bölcelet a lélek székhelyét az agyalapi mirigybe (hipofízisbe) tette, ebbe a babszemnyi ganglioncsomóba, amelyről ma is csak annyit tudunk, hogy hormonokat választ ki, hatással van a növekedésre, a szövetek nedvellátására, a véredények izomzatára. De azt is tudjuk, hogy a hormonok nagy szerepet játszanak kedélyéletünk, hangulataink, érzelmi hajlandóságaink (optimizmus, pesszimizmus) hullámvásárlásában, azaz a kis babszem ennyiben csakugyan a lélek székhelyének fogható fel. De tudjuk végül, hogy a hinduk vagy inkább elődeik nem bonctani és fiziológiai kutatások révén jutottak ehhez az eredményhez, hanem...? Most hagyjuk a választ, elégedjünk meg azzal, hogy egyszerűen tudták, előbb és jobban, mint mi, vagy ahogy a darázs tudja, hova döfje bénító fullánkját.

A görögök viszont, egyiptomi és babiloni mestereik nyomán azt tanították, hogy a lélek lakóhelye a rekeszizom alatt levő idegköteg, a nap-fonadék (plexus solaris), s e kis ideggubanc mellett csakugyan érdemes megállni egy percre. Itt van a csomópontja az úgynevezett együttérző idegrendszernek (nervus sympathicusnak), mely az értelemtől és az akarattól független testi folyamatainkat szabályozza: a növekedést, szív-munkát, vérkeringést, anyagcserét, a betegségek elleni küzdelmet - sejt-társadalmunk csodavilágát. Egész testünket sűrűn befonja ideghálózatával, egy szervet, egy mirigyet, egy idegrostot ki nem hagy, végső szálait felküldi az agyba, és velük ad vészjelet, ha baj, betegség, sérülés éri. Neve pompásan találó, intuíció szülte: valóban együttérez [116]

(szimpatizál) nemcsak mimagunkkal, hanem az egész külvilággal is, rögtön felfogja hatásait, intézkedik, hogy a szervezet befogadja a kedvezőket, elhárítsa a károsakat (ennyiben antipathicus is), azaz rendezi testünk s a környezet viszonyát. De ez a környezet az egész világ, a mindenség, s a napköteg minden őserzet befogadója; az éghajlat, a csillagvilág, a Nap, a Föld, az „anya”-föld, hegy-völgy-sivatag, a fénysugár, a szél, a hullámzó tenger, a forrásvíz, a táplálékban fölemésztett növény és állatvilág, s a mindezekhez kötött jó- vagy balsorsunk - mind-mind neki küldi üzeneteit anélkül, hogy tudnánk róla. Eképpen az egyetemes létezés őstörvényeinek hordozója, végrehajtója bennünk, belekapcsol ritmusukba, tudtunkon kívül, tehát tudatunk alatt. A tudattalan székhelye, nemcsak elsüllyedt emlékképekkel viselő (Jung), hanem általa van jelen és él bennünk is az egész Mindenség, amelynek parányi, de szerves részei vagyunk.

Ugyanez az őserzet működik már az egysejtű amőbában, midőn az útjába akadt homokszilánkot megkerüli, ha nem tud átmászni rajta, lenyeli, ha kicsiny, kilöki magából, ha nem emészthető, miután lelegelte a rajta tenyésző baktériumokat. De épp azért mondhatjuk-e talán, hogy ez a kis idegfonadék, a hasüregbe helyezett kicsiny „agy” maga a lélek? Készülék csupán, s lehet a lélek szerve, mint a nagyagyvelő, amint készülék a homloklebeny is, amely által a szellem másik szerve, a pusztaság ész, a ráció működik. Carl Ludwig Schleich költői képekben írja le kettőjük szerepét a lélek háztartásában: összhangjuk jelenti szellemi életünk egyensúlyát, ellentétük lelki világunk felbomlását, katasztrófáját. „Legyen bár az ember, homlokagya révén, mégoly biztonsággal előreszáguldó lángelme, bírja bár agyvelejében a tiszta, világos látás mégoly csodálatos apparátusát, ez csak zengő érc maradna, ha az együtt érző idegrendszer, a maga röghöz kötött, földben gyökerező paraszti biztosságával nem nyújtana számára maradandó tartósságot, nem tenne értelmére zabolát. Ezt így mondják: szívvel gondolkozni. Aki nem a Mindenség által kijelölt irányban gondolkodik, teljes agymunkája hiábavaló lesz (...) Amikor időnk oly roppant büszke az értelem tevékenységére, az a veszély kerülgeti, hogy elveszti a szívbe mélyesztett gyökereit, és a nép, amely azt hiszi, hogy minden dolog a világon pusztán a fejvel megoldható, s hogy e világ egoisztikusan elrendezhető, egocentrumunk köré rendezhető, végül a csőd küszöbére jut. A kínokat, miket az egyes ember vagy egy nép ilyen esetekben elszenved, nevezzük lelkiismeretmardosásnak. A hívságos ész összeütközése ez a világakarattal, melynek egyetemes irányítását a lélek intőleg megsúgja a testnek Jaj neki, ha értelme excentrikus, ha a világütemet megbontó szinkópákba csalja, akkor kilöketik a világ zenekarából, tévedés, betegség téboly vagy halál szakítja ki a világ ritmusából.” (Von der Seele, 1920.)

Itt egy orvos beszél, úttörő munkák szerzője a narkózis tudománya terén, s amint látjuk, nem átalítja a lélek szót kiejteni. Szerintünk éppen[117] azért, mert úttörő. Mint maga közli: kísérleti úton jutott a bizonyossághoz, hogy „a szellem, tudat, értelem, kedély, én, altudat, - mindez csupán a lélek funkciója a testben, készülék-működés, de nem azonos közvetlenül a lélekkel. Mert a lélek szülte ezeket a készülékeket...” Mi úgy hisszük s mondtuk, hogy képességek, s csupán a működésüket elválasztó határvonal tapintható ki nehezen, minthogy harmonikus összjátékuk éppoly szükséges a szellemi szervezet egyensúlyához, mint a testi szerveké az egészséghez. De ha a szellemi létformát teremtő-alkotó valamit hasonlatképpen, a szokott fedőszóval *erőnek* nevezzük, akkor Schleich szemléletmódja igen hasznos műhely-hipotézisnek bizonyul. Nem tudjuk, mi az erő, mert soha eredeti mivoltában tettenérni, önmagában megragadni nem bírjuk. Csak működését látjuk, ha valamely ellenálló közegbe ütközik, s ekkor lemérhetjük a hatását. Ezért annyiféle erőt ismerünk, ahányféle ellenálló közeget tudunk útjába állítani vagy megfigyelni. Egy példa jól megvilágíthatja ezt: az elektromos erő mibenlétét nem ismerjük, de aszerint, milyen ellenálló közegbe vezetjük,

tapasztaljuk a következőket: a szem számára fény (villanyszikra, villanyégő), a fül számára hang (kisülés, mennydörgés), az orr számára szag (ózon a kisülés után), a nyelv, az ízlelő szerv számára íz (savanyú érzés), a tapintás, az érző ideg számára ütés, megrázkódtatás vagy hő az elektrotechnikai gépekben, műszerekben még száz- és ezerféleképp nyilvánulhat meg anélkül, hogy magáról a legparányibb áruló jelet kezünkbe adná. Érzékszerveink tehát a maguk nyelvére fordítják a külvilág jelenségeit, ezúttal az elektromos erőt, s ez úgy is kifejezhető, hogy mindegyik szervünk másféle ellenálló közegen vezet át. Most vigyük tovább a hasonlatot, tegyük önálló alkotó erővé az elektromosságot; ekkor így beszélhetünk: ha az erő fény formájában kíván megnyilvánulni az anyagon, olyan ellenálló készüléket szerkeszt, mely fénysugárzásra készíti; ha hővé akar változni, a készülék izzani fog, és így tovább. Miután ezt megértettük, a hasonlatot helyezzük át a valóságba: tudvalevő, hogy az anyag legelemibb ismert állapotát erőtéren, rezgésnek, sugárzásnak nevezik; az anyag milliónyi alakzata, formája, az élet minden mozdulása ennél fogva nem egyéb, mint az elemi erő megnyilvánulása millióféle ellenálláson, készüléken át, amiket maga alkotott és állított önnön útjába, hogy megnyilatkozhasse. Az anyag eszerint az alkotó erő ellenálló közege.

De ez az alkotó erő, ahogy ismereteink alapján felfogjuk vagy elképzeljük, már nem lehet primordiális, kezdetben levő jelenség. A rezgés, a sugárzás, a mágneses hatás már munka, működés, azaz megnyilvánulás, mint maga az anyag, amelyet létrehoz. Primordiális mivolta, eredeti állapota csak az lehet, amikor nem „rezeg”, nem munkálkodik, nem alkot, amikor erő-előtti valami, pro-energia. Vagyis még vagy már tisztára anyagon túli, metafizikai fogalom, *az anyag minden jellegzetes tulajdonsága, kritériuma hiányzik belőle*, nincs kiterjedése, nincs tömege, nem mozog, nem [118] mérhető, kívül áll téren és időn, nem foglal magába okot és okozatot. Íme, az anyag vizsgálata maga vezet el az anyagfölötti, intelligibilis világ küszöbéhez, túl a fizikán: „meta ta physika” (Arisztotelész). *Eredete amott keresendő*. Ha Schleich már a szellemet, értelmet, tudatot is másodlagos valaminek, a lélek apparatúrájának tartja, még több joggal nevezhetjük készülékeknek az érzékszerveket, a durva tapintástól a végtelenül finom ideghálózattig és agyvelőig. Mondottuk azt is, hogy e két utóbbi a szellemi képességek székhelye. De nem agycentrumokra s effélékre gondolunk, hanem arra, hogy értelem, öntudat, képzelet, intuíció stb. csakugyan különálló képességek, mint akár a látás, hallás, azaz működésük szervileg is elkülöníthető kell legyen az agyvelőben és az ideghálózatban, s nem vonhatók a psziché egyetlen kalapja alá, mint ennek különböző funkciói. Schleich a lélek kalapja alá teszi mindezeket a képességeket, de amikor arra vállalkozik, hogy a lélek apparatúráját felkutassa, egyazon célra tör velünk, s kitűnő módszert bocsájt rendelkezésünkre. Sőt, kész eredményeket. Nagyszámú kísérletet végzett mind magán, mind betegein, és felállította „narkózis-elméletét”. Módszere ugyanis a narkotizálás, a kábító érzéketlenítés volt. Az önmegfigyelés így esetben azért lehetséges, mert az agy egyik féltekéje ellenőrzés, kontroll alatt tudja tartani a másik működését, ahogyan ezt a tudathasadás-félet naponta tapasztalhatjuk magunkon. A kábulás a szürke agykéreg ganglionjaiban folyik le, s az egyszerűség kedvéért tekintsük a kérget rétegezettnek (valóban az is, de Schleich nem erre gondol), mint a fa évgyűrűit. „Noha az ember érzi, mint kábul el lassan, az öntudat eltűnéséig nagyon jól megfigyelheti, mi történik szellemi képességeivel a gázméreg belehelése alatt. Ez az önmegfigyelés nem volna lehetséges ama rendezkedés nélkül, hogy az egyik agyfél bele tud tekinteni a másikba, az egyik tétlen, a másik a megfigyelő (...) A narkózisnál legelőször a ganglionok legfelső rétegét éri a támadás, s ezt annál inkább fel kell tennünk, mert alaptörvény, hogy minden méreg, amely az agyvelőre hat,

mélységmérőként száll lefelé. Így a mérég a legifjabb rétegektől a legöregebbekig hatol alá. Ehhez képest felállítottam a Schleich-féle törvényt. A mérgező módszer megengedi ugyanis, hogy az egyes agyrétegek korát kikutassuk, minthogy koruk viszonyban van a mélybe-hatolással [ti. a mérégével]. Először a külső kéreg kerül sorra, utána következnek fagyűrűkként az egyre mélyebben fekvő rétegek, a szellemi képességek minden lehetséges helyzetén és rétegén át, a tüdő és a szív végső szabályozó képességéig. A szív középpontján megáll az apparátus. A szív, mint a latin mondja az 'ultimum moriens', ami utoljára hal meg..." Mondhatjuk tehát, minthogy törvényszerűen mindig újra bebizonyul, minél ifjabb fejlődéstörténetileg valamelyik ganglionsejt [Schleich ugyanis hitt a fejlődéstanban], annál hamarabb támadja meg az altatószer.[119]

„Mármost érdekes megfigyelni, hogy amikor narkotizálnak bennünket, először azok a rétegek bénulnak meg, amelyek a tér és az idő fogalmait közvetítik. Az időbeli tájékozódást éri az első támadás, a térfogalom elmosódik, aztán jön a kauzalitás: ok és okozat. [Ugyanez történik az álomban.] (...) Mellékesen utalnék rá, hogy ez a tény különös tükörképet kap Einstein új elméletében, amely szintén titkos támadást készít elő az eddigi tér- és időfogalom ellen. [Schleich ezt 1920-ban írta.] (...) Tér, idő és okság után következik a logika, az érzékelés, a hallás, a látás, a tapintás. És most, amikor a narkózis hatására képzeletem a legnagyobb ugrásokat vitte végbe, amikor a logikus kapcsolódások megszűntek, és egyetemes érzékelésem kialudt, a tudat csökkenése rétegenként mind mélyebbre száll. A képzelet megrohanásakor először az álmképesség izgul fel igen elevenen, mielőtt megszűnnék. A logika elleni támadás alatt az ember álmában oly dolgokat old meg, amelyek ébren megoldhatatlanok volnának. (...) Ezután az érzékelés pervertálódik [kifordul valójából], a hallás hallucinációkba csap át, míg el nem csitul az érzékelés. Ekkor a tapintás kerül sorra. A fájdalmak még nem szűnnek meg, hanem eltompulnak, miközben a képzelet félelmes képzeteket idéz föl, hangya- és gyíkmódra siklik ide s tova a fantázia. És csak most, mintegy tizedsorban merül el az én a feledés és süllyedés tengerében. - Ami ez alatt van, mind a tudattalan tevékenysége. Az énzóna alatt a fájdalomérzés megbénul, ezután jönnek az automatizmusok, a reflexek és ösztönök; még mélyebben az öntudatlan mozgások szűnnek meg; utánuk a légzés, végül a szív."

A rétegek tehát:

Tér	
Idő	
Okság	
Logika	
Érzékelés	
Hallás	
Látás	
Tapintás	
Képzelet	
Én-zóna	

Tudat

[120]

Automatizmusok	
Ösztönök	
Izomműködés	
Bélműködés	Tudattalan
Akaraton kívüli izomzat	
Lélegzés	
Szívműködés	

Megvalljuk, hogy ez a táblázat kellemes meglepetést okozott, amidőn először elemeznünk kezdtük: kitűnően összehangolódik a térképvázlattal, amelyre az ember szellemi világának helyrajzát fölvetettük (ld. 114-115. old. 1-10. pont), még teljesen Schleich megfigyeléseinek és kísérleteinek ismerete nélkül. Ezért nem is változtattunk rajta, s nem követjük tovább Schleich fejtegetéseit sem. Mit mond *nekünk* a táblázat? Először is egy negatívumot: a léleknek nyomát sem találni rajta. Igaz, hogy Schleich a lelket elemezhetetlen, kísérlettel meg nem közelíthető metafizikumnak tartja, a test megteremtőjének, tehát nem bukkanhat rá a tudattalan birodalmában sem. De szerintünk működnie valamiképpen mégis csak kell, - s meg is teszi világosan és félre nem érthetően. Azok az effektív és alkotó képességek, amiket mi a lélekre vezettünk vissza: akarat, érzelem, erkölcsi érzék, intuitív művészi, vallási, rejtett képességek kétségtelen tényezői pszichikai életünknek, ám ennek ellenére Schleich megfigyelései során fel sem bukannak. Olyan mélyrétegekben kell gyökerezniük tehát, ahová sem a megfigyelés, sem a kísérlet nem hat el, még nyomaikat sem találja meg, *apparátúrájuk nincs*. S ha nem vetődnek fel, noha vannak, és eképp nem tűnhetnek el semmiféle kábulatban, az utolsó szívveréssel sem, annyit jelent, hogy a lélek érintetlen maradt. Valójában halhatatlan?

Szerintünk a léleknek nincs székhelye, külön működő szerve a testben, az egész szervezet által tevékenykedik, s ennek gyarlósága természetesen visszahat a lélek megnyilvánulásaira éppúgy, mint a többi pszichikai képességére. Így egzakt vizsgálódással nem ragadhatjuk meg, nem ismerhetjük fel természetét, ezért okkult módszerekhez kell folyamodnunk. (L. *Varázstudomány*.)

Ez a második tanulság. Mondottuk, hogy a lélek téren és időn kívüli szférában bírja szülőházáját, a negyedik dimenzió, helyesebben a dimenziótlanság a létformája. Ennek hordozója, megvalósítója bennünk, ennek üzeneteit hozza a végtelenség, az örökkévalóság megfoghatatlan fogalmaival. Ezért nem lehet székhelye, készüléke a napfonadék s a sympathicus sem, minthogy emez már egy megvalósult világ törvényeinek [121] közvetítője három dimenzióban élő lényünk számára. A kapcsolat itt csodálatosan mély ugyan, munkája döntő, s csupán elgondolása is megrendít, de nem emel át a másvilág küszöbén, az anyagfölötti szféra kapuját nem nyitja meg. Megáll ott, ahol az „erők”, rezgések titkát kutató tudomány.

A tudat és a tudattalan határait a táblázat az éntudat zónájában vonja meg, s ezt természetesen el kell fogadnunk, magától értetődik. Figyelemreméltó azonban, hogy a közvetlenül fölötte álló, tehát legősibb tudatréteg a képzeleté. Ez a réteg valóban a maga helyére került, a képzelet még mindig az irracionalitás, az illogikum határain belül mozog, a közvetlen érzékelés, a tapasztalás törvényein kívül, noha ezek anyagával dolgozik, de önkényesen. Anyagát a tudat szférájából veszi, eszközeit a tudattalaneből; mintegy átmenet a kettő között, ahogy eleve elképzeltük: itt álom, ott képzelet. Utat nyit

a harmadik tanulság-csoport felé.

A felfelé következő fiatal rétegek az érzékszervek székhelyei, lehetnek agycentrumok is, a mi szemszögünkből nézve mindegy. A fontos az, hogy a tér és idő lecsapódásai, érzékelői bennünk, vagy ha úgy tetszik, az alkotó szellem, a lélek készülékei, ellenálló közegei a három kiterjedésű létezőmód felé. Ez a fiziológiai tény tehát annyit mond, hogy a tér- és az időérzék nem egyéb, mint az érzékelés egyszerű következménye. Nem Kant-féle apriorikus, velünk született fogalmak, s csak annyiban létkategóriák, hogy mi már együtt születünk érzékeinkkel, amelyek őket kialakították, s így minket is megtanítanak a térbe-időbe illeszkedésre. (Vö. a csecsemő térérzékének kifejlődésével.) És Kant tétele még egyet botlik azáltal, hogy az ember át tudja lépni a kategóriák határait (álomban, révületben).

Frappáns és hangsúlyozandó tünet azonban, hogy az érzékszervek rétegei tüstént jelzik a logikai és oksági, azaz következtető képességek megjelenését, vagyis az értelemét. A tapasztalás, az érzékelés alakítja ki tehát, s itt, ily későn jelenik meg az értelem szellemi életünkben, e fiatal rétegek tanúsága szerint - azaz oly stádiumban, mely lényegileg minden állatéval közös. Ezért mondtuk, hogy az emberi és állati értelem között csak fokozati különbség van. Valószínűleg idetartozik az ösztönnek nevezett képességek egy része is, de mind ezeket, mind az értelem helyét a következő fejezetben fogjuk keresni.

Csak egy futó pillantást vetünk előre. Ha a táblázatot krónikává alakítjuk át, vagyis az emberi szervezet és psziché kifejlődésének időbeli rendjét vizsgáljuk, a rétegek régisége szerint, megtaláljuk azt az állapotot, amelyet az emberfaj gyermekkorának neveztünk. Az éntudat s a képzelet nem jöhetett létre lelki képességek nélkül, ezeket tehát legalább is a tudatalatti határára kell tennünk. (A táblázaton ugyanis nem szerepelnek.) S ha most elhelyezzük őket abban az embrió-állapotban született, egyenes tartású, archaikus, képlékeny végtagokkal és állkapoccsal ellátott, nagy és [122] növékeny koponyájú szervezetben, amelyben az emberfaj csecsemőformáját látjuk, akkor megkapjuk a készüléket, vagy ellenálló szerkezetet, amelyet a lélek birtokba vehetett és munkába foghatott, hogy a többi emberi kvalitást kifejlessze benne. Elsősorban az értelmet, a logikus, elvonó gondolkozást, a tér-idő-ok antropomorf fogalom-rendszerét. Az ivaréretté leendő csecsemő megszületése egyúttal a lélek, a szellem testbe öltözését is jelenti. Egyik sem történhetett a másik nélkül, s egyesülésük jelzi a pillanatot, melyben az ember teremtetett. Mert a lelket sem alkothatta más, mint az a végtelen és mindenható „erő”, amelynek műve minden szellemi és anyagi világ. - De később, ahogy a csecsemő fölserdült, szakadás történt, a véges értelem szembefordult a lélek végtelen princípiumával, öncéllá tette meg magát (homlokagy), a harmónia felbomlott, s az ember kívül került a Paradicsom kapuján.

*

De lélek, szellem és test kölcsönös köteléke laza, s hogy mindegyik uralomra tör, ebben áll az ember igazi tragédiája. A szellem nem engedelmeskedik föltétlenül a szervezet parancsainak, sőt uralkodni tud rajta, de fordítva is. Már a legegyszerűbb képzet (azaz fogalom, gondolat) megindíthat testi folyamatokat, külső inger nélkül, vagyis megváltoztatja az anyagot. Egy jó falat elképzelése kicsordítja a nyálmirigy váladékát, s a gyomor pepszintartalmát két százalékkal megnöveli; más, utált étel pusztán *képzete* hányásra kényszerít, vannak, kik tengeri betegséget kapnak, ha valaki hintázásról beszél előttük. A pusztán képzelet a szervi működések egész sorát indíthatja meg: izzadást, libabőrt, reszketést, a lélegzet megakadását, a haj felborzolódását. Az öröm és a szégyenérzet kitágítja az arc hajszálereit, elpirít, az ijedtség összehúzza, elsápadunk; de az ijedtség katasztrofális hatással lehet a belekre, a félelem, a szorongás a vesékre,

illetve a húgyhólyagra; szívdobogást pedig minden erősebb lelki folyamat felidézhet. (Érdekes, hogy a pirulás nemcsak az arcra terjed ki, hanem az egész felsőtestre, de sohasem a köldöktájon, a sympathicuson alul.) Egy rossz hír ideg- vagy elmebajossá tehet, a jó hír felélénkít, de mindkettő halált is okozhat. A beteg hite a gyógyulásban javítja állapotát, visszaadja egészségét, hitetlensége rosszabbítja, sőt halálossá teheti. A test csonkulása, bénulása gyengítheti az életkedvet, azaz megbénítja a lelket. A katonák sebesülései előnyomuláskor gyorsabban gyógyulnak, mint hátráláskor. A pajzsmirigy eltávolítása vagy betegsége hülyévé tesz; a szerelmi érzés (nemi élet nélkül is) sokféle kóros állapottól megszabadíthat, vagy kórossá tehet. A példák a végtelenségig sokszorozhatók.

De a szellem az erősebb. Megváltoztatja a normális életfolyamatokat, koncentráció, akarat által felfüggeszti a lélegzést, a vérkeringést, az [123] anyagcserét. Elszakad a testtől, s élettelen állapotban hagyja, míg visszatér belé. Legyőzi a fizikai törvényeket, a nehézkedési, átlépi a tér és az idő határait. Ezek az okkult, rejtett képességek, a szellem birtokolja őket.

Nem sok ideje a *hipnózist* még okkult babonának minősítette a tudomány, aminthogy az is, csupán nem babona. Az akarat- és gondolatátvitel szép példát mutat a lélek (akarat) és a szellem (gondolat) együttes működésére és uralmára a test fölött. Az anyagelvű szemlélet alapján a jelenség teljességgel érthetetlen, sőt lehetetlen; hasonlattal szólva annyit jelent, hogy begyújtunk egy gépkocsit, és egy másik indul el helyette. Ha azonban elfogadjuk a szellem és az anyag kölcsönhatásának elméletét, vagy belátjuk a tényt, a dolog rögtön természetessé válik: az egyik kocsi vezetője elaltatja a másikat, átszáll, és megindítja a motort. A vezető nem a motor műve és működése; hozzá van ugyan kötve, ha utazni akar, de járhat a maga lábán is.

Teljességgel okkult jelenség a *hisztéria*. Orvosi magyarázata nincs, sem meghatározása, csak körülírása, de az sok: „reakció külső és belső nehézségekre”, vagy: „a lelki idegbajok (pszichoneurózisok) egyik alakja”, vagy: „a képzelet-működés elfajulása”, vagy a legszebb: „az agyállapot egy mellékjelensége”, - azaz együttvéve és röviden: „nesze semmi, fogd meg jól”. De egy leírásából sem hiányozhatik az a sajátsága, hogy „szellemi behatásokra testi elváltozások jönnek létre”. Minden ilyen eset, mint általában minden hisztériás jelenség, tisztára a képzelet műve, s minden ilyen esetben ez történik: a gondolat osztódásra készíti, megszorítja a sejteket, új szöveteket, sőt szerveket teremt, a képzelet irányítása szerint. Hogy a gondolat parancsát az agyból kiinduló idegszálak hogyan hajtják végre, annak leírására vagy magyarázatára még egy fiziológus sem mert vállalkozni.

A hisztéria leghíresebb mutatója az úgynevezett ácterhesség, nemzetközi nevén „grossesse nerveuse”, nem is nagyon ritka eset. Hadd kivonatoljunk röviden egy körleírást. A szülőintézetbe hoztak egy tizenhét éves leányt, mert mint állította, reményteljes állapotban volt. A tünetek félreérthetetlenül mutatkoztak, a havi vérzés elmaradt, az emlőkben tej-savó képződött. „Az ötödik hónapban - írja az esetről beszámoló orvos - éreztük a méh és a magzat növekedését, hallottuk a gyermek szívhangjait, mint a terhesség folyamán rendszeren: az anya érverésétől eltérően. A hatodik hónapban szubjektív magzatmozgásokat, a kilencedikben a méh normális állapotát. Úgy véltük, hogy a koponya helyzete megállapítható. A tizedik és a tizenegyedik hónapban nyugalom, de semmi szülés. A tizenkettedikben a professzor kijelenti: „Uraim, tévedtünk, ez nem terhesség, hanem méhdaganat. Operáljunk tehát.” - Felnyitottuk a testet, és - nem találtunk semmit. Normális méh, normális zsigerek, semmiféle daganat a testben. „Tehát hisztéria”, - mondta fejét rázva a professzor.” [124] Viszont megállapították, hogy az „anya” érintetlen hajadon volt. - Az esettel

kapcsolatban Schleich fölveti a kérdést: „Honnan ismeri ez a gyermeklány a terhesség minden tünetét? És micsoda eszközök viszik végbe a növekedő magzat nyilvánvaló és oly sok orvost megcsaló fakírmutatványát? Még ha el is fogadjuk, hogy a hisztériás izommerevség és az izomkötegek földuzzadása által hozza létre a beteg a megtévesztő hasonlóságot a megtermékenyített anyaméhhez, vagy hasonlóképp egy összegöngyölödött izomcsomó vakbél-daganatot utánoz - még mindig megmarad a tisztán metafizikai probléma, honnan tudja a leány, milyen ütemben növekszik a méh a megtermékenyítés után, honnan ismeri az emberi magzat növekedésének mechanizmusát a testben? Talán orvostudományt tanult, és ha igen, ki tanította meg a varázsmutatványra, hogy izomzatára kényszerítse a méh lassú duzzadását, a gyermekkoponyát utánzó keményedést. Az ilyesmit gyakorolni kell! A leány azonban semmit sem tudott az orvos-tanból, ennél fogva képzelete úgyszólván oly tisztánlátó (clairvoyant) betekintést nyert a természet folyamataiba, aminőt talán csak egy lángelmének tulajdoníthatunk.”

Másik tapasztalat az első világháborúból. A kórházban egy átlótt vállú őrmestert kezeltek; a seb begyógyult, a beteg már egészségesen lábadozott, szájharmonikán játszott. Ekkor a szemközt levő ágyba fejlődéses és görcsökben szenvedő sebesültet helyeztek el; az egyik orvos vigyázatlanul így szólt: „Talán ez is merevgörcs.” (Tetanusz.) „A sebesült nem kapott merevgörcsöt - írja a volt kezelőorvos, - hanem a négy hónappal ezelőtt behozott őrmester másnap a tetanusz összes tünetei közt megbetegedett. Sohasem figyelte meg ezt a betegséget, hogyan utánozhatta, laikus létére, összes tünetét? A reszkető rángásrohamokat, izom-összehúzódasokat, hangrés-görcsöket, cianózist [elkékülést]? Szeretnék egy orvost látni, aki utána tudná csinálni. A páciens lemásolta a betegséget, olyan titokzatos tudás alapján, amelynek forrását sohasem állapíthatjuk meg.” - Érdekes, hogy a harctéren olykor az orvosok is tetanuszrohamokat kaptak, holott gerincfolyadékukban méreg nem volt kimutatható. Még érdekesebb, hogy amikor közölték velük, hogy nincs tetanuszuk, mert gerincvázadékukat hiába oltották tengeri malacokba, nyomban meggyógyultak. Azaz mind a betegséget, mind a gyógyulást egy képzet, egy gondolat idézte elő.

Szervnövekedésre is akad példa: egy hisztériás asszony szemfoga négy centiméterrel nagyobbra nőtt, miután egy rozmárt látott ("rácsodált"). Az agyarrá vált fog nem volt beteg, szabályszerű, ép szerv maradt. - Egy másik hisztériás nő akkor vált lázassá, amikor akart, 42 fokra vitte föl a lázát tíz-tízenkét perc alatt, tucatszor egymásután, a legszigorúbb ellenőrzés mellett. - Orvosi vizsgálat közben egy nőnek arra a gondolatra, hogy egy méh megcsípheti, tyúktojis-nagyságú, fájdalmas daganata nőtt [125] a szeme alatt percekben belül. - Az ilyen eseteknek se szeri, se száma, de fölteszi rájuk a koronát a képzelt okból bekövetkező halál. Schleich beszámol egyről a saját praxisából: egy vagyonos kereskedő egy nap megkérte, vágja le a karját, mert író tollal az ujjába szúrta, és tudja, hogy vérmérgezésben meg kell halnia. „Nevettem volna, ha nem látom rémülettől feldúlt arcát. Már több sebésznél volt, de mindegyik elutasította az amputációt. Könyörüljek meg rajta, és vágjam le a karját, mely máris görcsökben rángatózik. Természetesen én is kénytelen voltam minden lehetséges megnyugtatóssal hazaküldeni. Este felkerestem. Semmi hőemelkedés, semmi daganat vagy gyulladás a kis sebnél, melyet egyébként gondosan kimostam, bekötöztem, sőt kiszívtam. Azonban roppant izgatottság: »Miért nem amputálnak? Megmenekülhetnék!« - Másnap reggel az ember hulla volt. Barátom, Langerhaus doktor tartotta a halottvizsgálatot. Semmi fertőzés. Semmi toxin a vérben. Egyáltalán semmi halálok. Az én diagnózisom: hisztéria általi halál.”

A kórleírások tömege könyvtárra rúg, s két bizonyosságot vonhatunk le belőlük. Az

egyik: a hisztériás akaratlan varázsló, saját magán végez mágikus műveleteket, de okkult képességeinek nincs tudatában. A beteg csupán átadja magát valamely túlzott érzésnek: váagnak, félelemnek, elégedetlenségnek, feltűnési viszketegnek stb., s ezek aztán a maguk szakállára munkába veszik a testet. - A másik következtetést Schleichel együtt sokan levonták már: a szellem építi a testet; a gondolatban erő rejlik, mely megváltoztatja, megteremti az anyagot, sőt elpusztítja az életet, ami materialista szemszögből tekintve teljességgel lehetetlen, okolatlan kellene, hogy legyen. „Itt úgyszólván belelátunk a világ csodájába - írja Schleich - szemtől szembe látjuk a bizonyítékot, hogy az idea plasztikus tud lenni”, az eszme testet ölthet.

De lélek, szellem, értelem, test harcában a hadiszerencse változó. Az öngyilkosságok nagy része lelki okokból történik: ez az önfenntartó ösztön elfojtása, a test teljes, megvallott veresége. De ugyanakkor az erkölcsi erő bukása is. Viszont lehet a lélek, az erkölcsi erő oly gyöngye, hogy a test felülkerekedik, az ember iszákossá, morfinistává, notórius bűnözővé válik. „Elvégezém, hogy gazember leszek”, - mondja III. Richárd, midőn gyilkolni megy. Ha tömegbe sodródunk, éntudatunk meggyengül, a tömeg-szenvedély magával ragadhat, s ilyenkor a lélek eltűnik; a tömegőrület beszámíthatatlanná teheti a legjózanabb embert, és olyan szörnyetteket követ el vele, miket utóbb maga sem ért. „Das Schrecklichste des Schrecklichen ist der Mensch in seinem Wahn” (Schiller). Ugyanígy a gonosztevő hőssé magasztosulhat. De akár külső hatás, akár saját gonoszsága aljasítja le az embert, nem állattá válik, hanem rosszabbá, mint az állat; erkölcsi lényé nem semmisül meg, csupán ellentétes előjelet kap, pervertálódik. [126]

*

A szellem és a lélek lényegét fogalmakkal megragadni, szavakkal meghatározni, hasonlatokkal körülírni, képekben kifejezni nem tudjuk. Nem az anyagnak, a testnek funkciója, mert akkor nem tudná alakítani, nem erő, mert amit az erőn érteni vélünk, az nem más, mint az anyag valaminő állapota; nem határozzuk meg, ha szubsztanciának, állagnak, állománynak mondjuk, mert ez filozófiai kategória, s csupán annyit jelent, hogy hordozó, nem hordozott lény, nem tulajdonság, hanem önhordozó, s mint ilyen, lehet anyagi is; éppígy csak kategorizálás, ha lénynek, lényeknek nevezzük, lévén e kettő általános jelentésű absztrakció: minden, ami van, lény, s mindennek van lényege. Anyag, test, bármiféle szerv csak eszköze, rajtuk és általuk fejt ki működését képességek formájában. Ha gyarló az eszköz, a szerv, gyarló a működés is; ha gyakorlott, magasrendű a teljesítmény. A szellem az elsődleges, de a földi lények sorában, úgy látszik, csak az ember birtokolja.

Ama finom, rugalmas végtagú, egyenes tartású, embrió-koponyájú, specializálatlan őslényben pompás székhelyre, páratlanul tökéletesíthető eszköztárra talált. De kötve is volt hozzá: az állati szervezet élettörvényeihez, s nem változtathatta egyik napról a másikra tökéletesebbé. Ehhez hosszas gyakorlásra volt szükség. A kezét mint a legalkalmasabb szerszám-formát megőrizte, de az értelem szolgálatába állítva ügyességét rendkívül megnövelte; a lábat támaszkodó-járó végtaggá alakította; a gégefőt és a száját tagolt beszédre használta fel; az értelem szerszámhasználó és készítő képességét, leleményét a végletekig kiművelte (gépek); legfőbb székhelyét és eszközét, az agyvelőt roppant nagyságúvá és finommá fejlesztette. Mindebben pedig, mint láttuk, öntörvényét követte, nem valamely élettani mechanizmus nemlétező szabályait.

Minthogy az eszköztár, az állati test eredendően gyakorlatlan és gyarló volt, kezdetleges ("primitív"), gyakorlatlan volt a képességek működése is, gyarlók a szellem első teljesítményei. Ahogyan a csecsemő az érett ember összes képességeit bírja már, csak hogy csíra állapotban, és állandó gyakorlás útján jut teljes birtokukba, ugyanúgy az

emberfaj is csecsemőkort élt át. Kezdetől fogva birtokolta szellemi képességeinek csíráit, de felismernie és gyakorolnia kellett őket. Lehetett teste teljességgel állati formájú (s az is volt), lakhatott állatmódra fenn a fán vagy odúban, élhetett szerszám nélkül, tűz nélkül, híjával minden civilizációnak, mégis ember lehetett már, mert kultúrája, azaz lelke volt. S bizonyára így is történt. A vallás régibb, mint a kőbalta. S amily ütemben fejlesztette képességeit, s jutott egyre teljesebb birtokukba, olyan mértékben alakult emberibbé, „modernebbé” testi alkata is. Ebből következik, hogy mai formája sem befejezett, az ember alakulóban, változóban van. Érzékszervei tompulnak, [127] ösztönélete satnyul, egyes szervei specializálódnak (láb), mások regrediálnak (állkapocs), agya-értelme finomul.

Valószínű, hogy értelmi érlelődése nem volt hosszú folyamat; mikor az első kalapácsot vagy vésőt „feltalálta”, már hosszú szellemi múlt, gondolati propedeutika állt mögötte. Az ily eszközök feltalálásához, vagyis kidolgozásához nem kevesebb szellemi-értelmi erő kellett, mint a gőzgép vagy a szikratávíró feltalálásához, azaz kidolgozásához. De hosszú és küzdelmes volt a munka, amellyel az anyagot, a természetet meghódította, mert roppant nagy a feladat, s az út földkorok, jégkorok, vízőzönök kataklizmáin át vezetett. A szellemi képességek kifejtésének nem álltak útjában ilyen akadályok, s azért a szellemi gazdagodás gyorsabban haladt, magasabbra hágott, mint az anyagi művelődés. A technikai haladás nem tartott lépést a szellemi fejlődéssel, állattani, növénytani, csillagászati tudása, természetismerete már magas volt, midőn a kőkorból átlépett a fém-korba (i. e. 5000 körül). Primitív szegénységben élő népek folklórja megdöbbenő kincseket tár elénk, s az emberi nem legrégibb szellemi hagyományainak teremtményeit, mélységét, arányait azóta sem értük utol.[128]

Az értelem helye

Bizonyára jogosan határoltuk el egymástól az értelem, a szellem és a lélek fogalmait, noha a választóvonal nehezen mérhető ki köztük, mert működésük területe és módja gyakran egybefolyik. Közös sajátáguk, hogy egyik sem érthető meg az anyag életjelenségeiből, az agyvelő és az idegek sejtjeiben végbemenő folyamatokból. A fizikai és pszichikai tünetek többnyire egyidejűek, de számunkra nincs közöttük megragadható kapcsolat. Az értelem tüneteit az emberen kívül megtaláltuk az élők világában mindenütt, s fel fogjuk keresni a holt anyagban is. A szellem és a lélek képességeit csak az emberben fedeztük fel, s látnunk kellett, hogy kilépnek az anyag határai közül, a tér és idő kategóriáiból, felülemelkednek az ok törvényein, azaz elvben levetkezik magukról az anyagot. De ha úgy találtuk, hogy az anyagban értelem él, akkor elsősorban lakóhelyét, hordozóját kell kérdőre vonnunk eredete felől.

Az anyagról és életéről tisztázott, világos kép áll a köztudat előtt. (A képet ne tévesszük össze a magyarázattal.) A szervetlen, holt anyagot külső erők mozgatják a fizika törvényei szerint, s tehetetlenül, gépiesen engedelmeskedik nekik. Belső mozgása is tétlen, passzív (vegyi folyamatok, kristályosodás); szervetlen, szétdarabolható; nem reagál „egyéni” esetszerű, alkalmi behatásokra, személyi érzete nincsen. A napra tett kő vagy fém tétlenül viseli el a fény, a hő vegyi hatásait, éppúgy, mint a föld alá rejtett a sötétséget s nedvességet; kopik, bomlik, rozsdásodik; nem változtatja meg önelhatározásból a formáját, nem igyekszik kihasználni a kedvező hatásokat, nem húzódik el a károsak elől, nem védekezik, nem támad.

Másképp a szerves anyag. A növény tevékenyen, aktíve viselkedik, a fény felé nő, az árnyék elől elhúzódik, a nedvességet fölkeresi gyökereivel, megváltoztatja formáját, szaporítja sejtjeit vagy csökkenti növéseit, védekezik, sőt támad, elfojtja

versenytársait. E folyamatok, mozgások elemi föltétele az anyagcsere: a tápanyagok áthasonítása testépítő anyaggá. Benne látjuk az élet első jelét, a belőle származó mozgásokat viselkedésnek nevezzük, s minthogy ez célszerű, értelmesnek kell mondanunk. De mindezekben a folyamatokban, formaváltoztatásokban általános és egyetemes szabályok érvényesülnek csak: minden növény hasonló esetben [129] egyformán viselkedik. Alkalmilag és egyénileg nem ingerelhető, érzéketlen és tudattalan. (Hogy a köztudatban levő kép ezen a ponton sem szabatos, már láttuk az előző fejezetben.)

Az állatnál a viselkedésnek ismét más módját találjuk: az önálló tevékenység teljes mértékben érvényesül, elindító és végrehajtó az érzékek, az idegek, a testi szervek. Minden alkalmi külső hatásra, ingerre nyomban reagál, „válaszol”, mint a fiziológusok mondják. Már az egysejtű amőba is izgatható, s a sejt emlékezik. Mi több, az állat ingerek nélkül, önszántából is cselekedhetik; a maga helyén láttuk, mennyire nem pusztán reflex-mechanizmus. Érzékeny és tudatos; viselkedése általában célszerű lévén, értelmes is.

E kép alapján érzékenység, tudat és értelmesség kölcsönös viszonyából bizonyos arány hüvelyezhető ki, vagy mondjuk három fok állapítható meg. A szervetlen anyag érzéketlen, tudattalan, értelem nélküli, holt. A növény érzéketlen, tudattalan és értelmes, de értelmét nem személyileg birtokolja, nem tudja irányítani, viselkedését önelhatározásból „pszichés” indítékból módosítani; él, de csak vegetál. Az állat érzékeny, tudatos, értelem egyéni tulajdon, teljes élőlény. (A rangsor, a színvonal az egyes fokozatokon belül természetesen roppant változatos.)

A „tudat” szó azonban félrevezető, csak jobb híján használjuk s nem a köznapi értelmében, hanem a test birtoklásának bizonyos módját, állapotát értjük rajta, melynek változatai, fokai széles skálára terjednek a kezdetlegestől a magasrendűig. Legfelső foka az emberi éber én- vagy öntudat; alvás közben ennek az állapota is megváltozik, zavarttá lesz, de tudattalanná mégsem válunk, testünk, személyünk nyomban „válaszol”, ha valamilyen erős hatás éri. Ezt az alacsonyabb, zavart tudatállapotot talán személy-érzetnek nevezhetnők. A hatást, az ingert ugyanis a teljes szervezet, az egész személy átveszi, és teljes egészével válaszol rá: felébredünk, vagy alva teszünk valamit (nyögünk, kiáltozunk, nevetünk, mozgunk, sőt elhagyjuk az ágyat), vagy pedig úgynevezett reaktív álmodást látunk. Bizonyos azonban, hogy a csökkent, zavart tudatállapottal csökkent, zavart érzékenység jár együtt.

Avagy megfordítva. Mindenképpen úgy tetszik, hogy a tudatállapot különböző fokai az érzékenység különböző fokaival kapcsolhatók össze, állíthatók párhuzamban. S minthogy az érzékenység könnyebben megfigyelhető, vizsgálatra alkalmasabb jelenség, mint a tudat, tegyük meg a párhuzam első tagjává. Vagyis: az érzékenység - állapota, mértéke szerint - analóg tudatállapotot, személy-érzetet jelöl. A kettő mindig egyenlő mértékben éber, alvó, zavart, homályos, dermedt, s így ha az egyik kivonja magát megfigyelésünk alól, a másiknak állapotából következtethetünk az övére, az elsőére. [130]

A feltevés jelentős következményeket hordoz. Ha, teszem, azt tapasztalnánk, hogy a növény - a közkeletű képpel ellentétben - egyéni, személyi érzékenységet tanúsít (mint például a mimózafajták), annyit jelentene, hogy a személy-érzet rá is kiterjed, valaminő tudatállapotnak van birtokában. Evvel a különbség a növényi és állati életelv között elmosódnék. Ha pedig a holt anyag is mutatna hasonló, érzékenységre valló tüneteket, akkor arra kellene következtetnünk, hogy nem az anyagcsere, a növekedés az élet alapjelensége, hanem az érzékenységnek az az (ismeretlen) mechanizmusa, amely az ingerhatásokra személyileg „válaszol”. Azt jelentené, hogy nincsen holt anyag, hogy az

élet elve kiterjed a három érzékelhető szférára, az egész „világra”, hogy a létezés alapjelensége az élet. Azt is jelentené, hogy a „szervetlen” anyag nem csupán fizikai-kémiai tulajdonságai szerint különül el a szervestől, hanem tudatállapota szerint is; hogy az állati, növényi, ásványi állapot egyúttal, az érzékenység foka szerint, állati, növényi, ásványi tudatállapot. Mégpedig egyazon létezőnek háromféle állapota, egy közös létfolyamat három szakasza vagy megnyilvánulása. Kitűnnék, hogy az élet elve egy.

Ez a bevezetés szükséges volt, hogy a feltevésbe belekapcsolhassuk saját külön problémánkat: az értelemét. Ha ugyanis a tapasztalat úgy mutatná, hogy az élet elve az anyagi létezés mindhárom szférájában azonos, áthidalódnék e szakadék az állati és a növényi értelem között, és minden bizonnyal megtalálnék az értelmet a szervetlen anyag viselkedésében is. Mindez úgy fest, mintha a Haeckel-féle hillozoizmus elfogadása lenne, de valójában épp alaptételének tagadása. Rámutattunk már, hogy az egzakt tudományos módszerek csődöt mondanak, ha velük akarjuk megmagyarázni az értelem jelenlétét az anyagban; hogy a pszichikai jelenségek nem vezethetők le az agyvelő működéséből (azaz más a természetük), sőt párhuzamba sem állíthatók vele; hogy az agysejtek mozgásának legtüzetesebb vizsgálata sem tudja kideríteni, vajon egy ember írja-e éppen a Hamletet, vagy egy kutya gondol a velőscsontra. Egyáltalán semmit sem tud kideríteni. A tudomány csak ész-érvek és ész-elvek (elégséges alap, okság, igazolt tények, tapasztalat nyújtotta adatok stb.) alapján fogadhat el vagy állíthat bármilyen tételt. Ez a tudás lényege már Platónnál, a többi *doxa*: vélemény, nézet.

Az ismerethiány, a tudatlanság nem jogosít fel sem állításra, sem tagadásra. Ellenben a meglévő ismeretek és tapasztalatok mindig feljogosítanak a következtetésre. Tapasztaltuk, hogy a pszichikum az anyagból nem származtatható, mert nem anyagi természetű; tapasztaltuk, hogy az anyag, az emberi szellem és lélek által, kapcsolatban áll a nemanyagi, szellemi szférával; valamely harmadik szféráról pedig semminő ismerettel, tapasztalattal nem bírunk. Vagyis: miután harmadik eset számunkra nincs, *tertium non datur*, és minthogy az első eset igazolatlan, el nem [131] fogadható, bekövetkezik a második eset elfogadásának kényszere az értelem tekintetében is. Az értelem, bárhol jelenjék meg, csak onnan származhatik, ahonnan a pszichikai jelenség-sor második két tagja, a szellem és a lélek. Onnan, ahonnan az első ok, a *primum agens*, ahonnan maga az anyag is eredetét vette. Nem a holt matéria mechanikus működésének terméke az élet, a tudat, az értelem, a szellem és a lélek, hanem fordítva, ezek használják fel őt térbeli és időbeli működésük eszközéül.

*

Most azonban meg kell szólaltatnunk a jó ideje fejünk fölött lebegő kérdést: nem badarság-e ennek az egész föltevés-hálózatnak kiindulópontja, nem henye képzelődés-e lehetségesnek mondani, hogy a növény, sőt a kő, a fém ingerelhető, érzetet, tudatot hordozó lény? Nos, nem badarság, hanem egzakt tudományos vizsgálatokkal, fizikai kísérletekkel bizonyított tény, s csak a bevezetés, a könnyebb haladás kedvéért szóltunk róla eddig hipotétikus formában. Dzsagadisz Csandra Bósz (angolosan írva: Jagadis Chunder Bose), bengáli tudós, kinek a bizonyítást köszönhetjük, természetesen nem az értelem problémáival bíbelődött, hanem fiziológus lévén, a növények és az ásványok életjelenségeit vizsgálta. Azonban anyaghívó sem volt, mert különben hozzá sem fogott volna megdöbbenő eredményű kísérleteihez. Az ősi hindu életszemlélet, a védikus bölcelet alapján állt, azaz természetes magátólértékdéssel tűzött maga elé olyan kérdéseket és célokat, amiket minden nyugati kutató valóban badaraknak tartott volna. Nem az élet eredetét kereste, számára ez nem volt vitás, hanem tudományos próba, ellenőrzés alá vetette a hindu bölcelet tételét, hogy az élet elve az egész anyagvilágban

egy és mindenütt jelenvaló. Hihetetlen finomságú mérőműszereket szerkesztett, melyek a növények és az ásványok életjelenségeit váltakozó feszültségű elektromos rezgésekkel (áramokká) transzformálták, s a szokott módon grafikonokban rögzítették.

Módszereinek ismertetéséről, sajnos, le kell mondanunk, a legrövidebb leírás is könyvre terjedne, éppen finomságuk miatt. Munkája *Response in living and non-living*, 1902 („Válasz az élőben és nem-élőben”), amelyben eredményeiről beszámol, a lehető legszűkszavúbb tényközlés, kétszáz oldalas, csupasz, száraz adathalmaz, tárgyilagos leírás, tudományos műszó, táblázat, ábra; sehol egy jelző, hasonlat, nyomottabb hangsúly, dőlt betűs kiemelés vagy utalás valamely mozzanat jelentőségére. De amint előrehaladunk e józan szövegben, egyre-másra olyan jelenségek, kapcsolatok tisztázódnak előttünk, amelyekről sejtelmünk lehetett ugyan, s amelyekre következtetnünk kellett talán, de tárgyi bizonyíték nem volt a kezünkben. Az ábrák, a fényképek cikázó vonalkái az élet homályba rejtett drámáit elevenítik meg szemünk előtt. Megtudjuk [132] hogy különböző növényeket és fémeket tett ki a fény, hő, víz, gőz, ütés, nyomás, csavarás, kábítás, érzéketlenítés, mérgezés hatásainak, s a grafikonok híven beszámoltak ez érzékszervek és idegek nélküli növények és anyagok reakcióiról, válaszairól. Látjuk, hogy elfáradnak, elkábulnak, érzéketlenné válnak, a nyugodt állapotból izgalomba ugranak át, izgatottságuk növelhető és csökkenthető, a pihenéstől felfrissülnek, utóhatásokat tüntetnek fel, a mérge hatására heves izgalomba jönnek, majd ellankadnak, végül megszűnnek válaszolni, halottak. De mindez az érzékelés és az idegmechanizmus minden nyoma nélkül, minden látható változás nélkül a növény, a fém, az ásvány fizikai alkatában és vegyi összetételében, mintha csupán idegműködés és pszichikai folyamat ment volna végbe bennük. S a legmegdöbbentőbb és bizonyára legmeggyőzőbb hatásúak azok a grafikonok, amelyek az azonos ingerhatásoknak kitett állati ideg, növény és fém válaszait mutatják be: az életműködés, a folyamat azonossága felől kétség nem lehet. Az élet e mélységeiben állat, növény és ásvány között különbség nincs.

De minden könyvből szűrt ismertetésnél többet nyújt a személyes tapasztalat, az eleven leírás. Baktay Ervin, a nagytekintélyű indológus, a helyszínen ismerkedett meg Bósz professzorral, s a maga szemével látta kísérleteit. Ezeket írja többek között: „Bósz bebizonyította tudományosan, hogy nemcsak a növényekben, de a kristályokban és kőzetekben is érzékeny, hatásokra visszahatásokkal reagáló élet van. Az öntudat alacsonyabb formái jutnak e visszahatásokban kifejezésre. Bósz kutatásait és eredményeit sok nyugati tudós lekicsinyli, nem tartják eléggé fontosnak, eléggé 'racionálisnak' azt, amit a bengáli tudós felfedezett. De aki a létezés egészét fontosabb szempontnak tartja az apró részletek jelenségeinél, annak számára Bósz felfedezése megrendítően fontos. (...) Felkerestem Bósz intézetét. (...) Megmutatta az intézet helyiségeit (...) és a kísérletező laboratóriumokat. (...) A kis kertben a legkülönbözőbb egzotikus növények zöldellnek. A legtöbbjük azokból a rendkívül érzékeny fajtákból való, amelyek a legcsekélyebb érintésre reagálnak. Páfrányokat, cserjéket, fűféléket mutatott nekem Bósz, és felszólított, hogy érintsem meg azokat. Ujjam hegyével megérintettem például egy páfrányféle, számtalan apró levéllel ékes növényt, mire az érintés helyén azonnal bezárult, majd fokozatosan továbbfutott benne a hatás, és az apró levelek sorra bezárultak, összecsavarodtak. Akár valami öntudatos élőlényben, az érintés szenzációja végigszaladt a növény idegszálain [Baktay megszokásból használja az idegszál, idegzet kifejezéseket; a növénynek azonban idegei nincsenek, azért helyette talán az érzékenység szót használhatnánk], és azonnal megindult az ellenkező irányú idegáramlat, és megparancsolta a növény minden porcikájának, hogy védekezzék. Ez a tünet közismert, de Bósz tudományos vizsgálat alá vette. Zseniális készülékeket szerkesztett,

amelyek [133] villanyerőre és mozgásra alakítják át a beléjük kapcsolt növények életáramát. A növények e készülékek segélyével »leírják« élettörténetüket, ahogyan Bósz mondta. A finom, legcsekélyebb érintésre is reagáló tű a mozgó korong kormozott felületén grafikonokban rajzolja le a növény idegzetében lüktető életerőt. Minden egyes növény más és más ritmussal fejezi ki életét. Mindegyik sajátos módon reagál a külső hatásokra. Nemcsak a főt leírt érzékeny növények, hanem bármely közönséges növény. A rendkívül érzékeny fajtákban a visszahatás erősebb, szemmel láthatóbb és fokozott érzékenyséjük különösen kedvez a kísérleti megfigyelésnek. De Bósz kimutatta, hogy minden növénynek van ideglete [érzékenysége] és bizonyos fokú tudata is. Az egyik készülékhez vitt, amelynek csiptetőjébe érzékeny növényágacskát illesztettek. Az érzékekkel fel nem fogható finom életlúktetések szabályos ritmusú, ingaszerűen ismétlődő kilengésekben jelentek meg a kormozott papíron. Bósz egyik asszisztense most behúzta az ablak fekete függönyét. A grafikon kilengései fokozatosan elgyöngültek, majd egyenletesen ismétlődtek lecsökkent méretükben: a növény elaludt. A függönyt félrevonták, a fény beáradt, s a növény életnyilvánulásai fokozódtak. Ekkor Bósz kloroformot csöppentett a növény-darabra. Egy-két erős kilengésre [izgatott tiltakozás] gyorsan csökkenő lengések következtek, végül a tű már csak egészen apró cikcakkokat rajzolt a mozgó lapra - a növény elkábult. Újabb kloroform-csöppentésre még a finom kilengések is megszűntek, a tű egyenes vonalat rajzolt: a növény meghalt. Számtalan hasonló kísérletet láttam a különböző készülékeken, amelyek más és más hatások és reakciók ellenőrzésére szolgáltak. Egy másik teremben kőzetek és kristályok életnyilvánulásait regisztrálták a készülékék. A polarizált fényben a különböző anyagok bizonyos, az illető anyagra mindig egyformán jellemző vonalakat mutattak: érintésre vagy ütésre ezek a vonalak egyszerre megváltoztak, a kristály reagált, jelt adott a benne rejlő életről. - Bósz olyan hévvel beszélt, mutogatta kísérleteit, mint valami művész. - »Minden lelkes! - magyarázta. - Az Élet eltölt mindent! S az Élet: Isten lehelete!« - Hívó, bölcs és költő egyszemélyben - és a tudós benne kísérletileg bizonyítja be, hogy a hívók, bölcses és költők sejtése igaz valóság, tudományosan megállapítható tény!"

Dzsagadis Csandra Bósz messzire hatolt az élet gyökerei felé, kísérleti úton. De még az ő kövekből, növényekből kicsiholt csodálatos „válaszai" is felelet nélkül hagynak sok olyan kérdést, melyek tisztázása híján tanácstalan állunk a bennünket közvetlenül környező világban. A kísérletek igazolhatták régi sejtésünket, hogy az érzékenység első tüneteivel kezdődik az élet, s hogy érzékszervek, idegek, agyközpont nélkül indíthatja el mindent átjáró áramait. Beláthattuk, hogy itt, e mélységekben szunnyadnak tehát az értelem, a tudat csírái is, és e réven szemléletünk sok sarkalatos ponton megvilágosodhatott. De még korántsem értjük, [134] milyen lépcsőfokok választják el a szervek nélkül élő anyagot a szervestől, s az érzékek, idegek által élőtlől? Hogyan jöhetett létre a csíra, a sejt, amelyből a növényi és az állati élet szertelen gazdagsága nőtt ki, s amelynek anyagából a mi testünk is épül? Mi szab ilyen vagy olyan irányt az élet láthatatlan áramainak, mi jelöli ki a tevékenységek útját és módját, hol végződik a talán magyarázható ösztön működése, s hol kezdődik a végképp nem magyarázható értelemé? Lehet-e, s mennyiben tudunk e kérdésekre választ kicsikarni az anyagból kísérletek, tapasztalat, megfigyelés, röviden: egzakt vizsgálódás útján?

Ezeket a problémákat, vagyis a szerves élet keletkezésének kérdését igyekezett megoldani Georges Lakhovsky, párizsi tudós. Nem teljesen újfajta kísérletező módszereket dolgozott ki, hanem éppen a fizikai tudományok legfiatalabb ágának, a sugárzás- és rezgéstannak eredményeire alapította vizsgálódásait, s ezeket az eredményeket kapcsolta össze a szintén rövidmúltú biológiával. Tanulmányait Arsene d'Arsonval mutatta be a párizsi Akadémián, azaz hivatott fórum előtt, s ő írt előszót

összefoglaló művéhez is, melyet a szerző *Az élet titka* sokat ígérő címmel bocsájtott ki. D'Arsonval, a párizsi Akadémia tagja, maga is a nagy rezgésszámú sugárzások hatásait vizsgálta az élő szervezetekben, s eredményeivel („ar-sonvalizáció”) nemzetközi hírnevet szerzett; személye és tekintélye egymagában biztosíték, hogy Lakhovsky elmélete átesett a tudományos bírálat tűzpróbáján.

Ahogy mondtuk, az élet alapjelenségeit kereste, de kutatásai széles területekre vezették. A legcélszerűbbnek látszik, ha könyvének haladását követjük, noha így hézagossá válna a szemléletességnek. Elméletét persze csupán hipotézisnek tartja, de enélkül a tudomány meg nem él, mert csak a feltevés vihet lelket az ismert tények halmazába, foglalja szerves képbe a mozaikot. Számos hipotézist állítottak már fel - írja - az élet eredetének és bonyolult, összetett jelenségeinek magyarázatára. A legújabbak úgy igyekeztek a rejtélyt egyszerűsíteni, hogy a jelenségeket pusztán vegyi vagy mechanikus folyamatokra vezették vissza. De éppen a fizikai kutatások példátlan előhaladásával szemben az élettan legújabb hipotézisei meglehetősen kezdetlegeseknek látszanak. Ő tehát a fizika eredményeit kívánja az elmaradott élettan javára gyümölcsöztetni.

Alaptétele: a „sejtrezgés”. Vagyis: „A rezgés-energia tanulmányozása terén elért legújabb felfedezésekre támaszkodva, és elemi analógiák segélyül hívása által, elméletem kimutatja, hogy a sejt, minden élőlény emez alapegysége, nem egyéb, mint elektromágneses rezonátor, mely magas-frekvenciájú hullámokat képes kibocsájtani és befogadni.” Ez annyit jelent, hogy minden sejt egyszerre leadó és felvevő készülék. Az alapul szolgáló tüneményt a mai fizikában elfogadott műszóval radiációnak nevezi, de ő [135] sem a Newton-féle egyenesvonalú sugárzást érti rajta, hanem a Fresnel által meghatározott, gömbalakban tovaterjedő rezgést. A radiáció két fő tényezője a hullámhossz és a rezgésszám (frekvencia), s ezek fordított viszonyban vannak egymással: minél kisebb a hullámhossz, annál magasabb a rezgésszám, nagyobb az energia.

Innen indulva, Lakhovsky először az ösztön egyetemesen ismert (illetve nem ismert) problémáját rohamozza meg. A legfeltűnőbb az úgynevezett tájékozódási ösztön: sok állat messze utakat tud megtenni határozott cél felé anélkül, hogy a szemmel való tájékozódás vagy az útvonal ismerete, az emlékezet segítené. Nevezik különleges érzéknek is, de az efféle szavak csak arra jók, hogy tudatlanságunkat elfátyolozzák. Ugyanilyen jelenség, hogy az éjjeli állatok, a vak denevérek is, biztosan üldözik és elkapják zsákmányukat. Mint tudjuk, az ösztön még a szelídített galambokban is oly biztosan működik, hogy rendszeres postahordásra foghatók.

„1924. július 2-án - írja Lakhovsky - Spanyolországban, a Valenciától nem messze levő paternai szikratávíró állomáson nagyon különös megfigyelésre nyílt alkalmam. Az állomás antennájának közelében postagalambokat bocsátottak ki, és pedig mialatt a leadó működött. Megfigyeltük, hogy a madaraknak nem sikerült irányt találniuk; teljesen céltvesztve röpködtek körös-körül. A kísérlet többszöri ismétlése ugyanevvel az eredménnyel járt: a postagalambok tájékozódó érzéke az elektromágneses hullámok hatása alatt csődöt mondott, vagy inkább alaposan megzavarodott.”

A kísérleteket tervszerűen folytatták, nemcsak Paternában, hanem Németországban is, Kreuzenach mellett. Mindkét helyen az antennától több kilométer távolságban rendezték be a feleresztő állomást, a galambokat bizonyos időközönként röptették ki, miközben a leadó váltakozó hullámerővel dolgozott. A németek még módszeresebben jártak el: a kibocsátó ketrecek és a dúcokat úgy helyezték el, hogy a leadó antenna az őket összekötő vonal középpontjára esett. A madarak a kísérletek alatt mindig egyformán viselkedtek: számos kört húztak a levegőben, anélkül azonban, hogy

rendes szokásuk szerint néhány kör után irányt vettek volna. S keringtek mindaddig, míg az antenna működött, félóra hosszát is, de mihelyt a leadás megszűnt, nyomban útrakeltek. A kreuzenachi galamboknál pedig azt tapasztalták, hogy a helyes irányban indultak el, de amikor az adóállomás közelébe értek, kitértek, elvesztették az irányt, s a tájékozatlanság világos jeleit mutatták. Csak akkor találtak el dúcaikba, ha keringés közben kijutottak az elektromágneses térből, amely az antenna körül keletkezett. Lakhovsky csodálkozva jegyzi meg, hogy a spanyol, francia és német kutatók e jelenségben csupán érthetetlen anomáliát, rendellenességet látnak, s egyikük sem jött rá, hogy itt a galambok tájékozódó [136] szerveivel az történt, amit elektromágneses indukációnak nevezünk. (Az áram változása vagy megszakítása.) Ehhez természetesen szükséges, hogy a galambok tájékozódó szervében is egy adóvevő „állomás” működjék, s ugyanígy a többi hasonló „ösztönrel” rendelkező állatban. A feltevést kiegészíti avval, hogy a felvett rezgések az állatok (madarak) zsákmányából, táplálékából erednek. A további megfigyelések és kísérletek célja, hogy ezt a feltevést próbára tegyék.

Mármost tudvalevő, hogy a napfény némely hullámfajtát, így a szikratávírókét részben „elfogyasztja”, abszorbeálja, míg a több méter hosszúságú hullámok rezgésszélességét (amplitúdóját) növeli. (Éjszaka természetesen ilyen fogyás-növelés nem történik.) Ha a napfény ugyanilyen hatást tesz a zsákmányul szolgáló rovarok, férgek és effélék által kibocsátott hullámokra, akkor a zsákmányolók vevőjének alkalmazkodnia kell ehhez az ingadozáshoz, tudnia kell együttrezegni velük. Ebből következik, hogy az éjjeli madarak, baglyok és a denevérfélék eme rezgőképessége más, mint a nappaliaké; pontosabban: a csökkent radiációt még nem tudják felfogni, a megnőtt frekvenciájut már nem - s ezért éjjeli életre *kényszerülnek*. Éjjeli életmódjuknak tehát szervi oka van.

„Vegyük az éjjeli röpködők közül példának a denevért - írja szerzőnk. - Azt állítják, hogy finom hallása és szaglása teszi képessé az oda-röppenésre a zsákmányhoz, mert füle észleli a légrezdülést, amit ezeknek legkisebb mozdulata is támaszt. Ez a föltevés a sík földön uralkodó, teljesen nyugodt légkörben elfogadható lenne. Én azonban párizsi lakásom erkélyéről gyakran megfigyeltem a denevéreket lóversenynapok estéin, óriási embertömegek verte zajban, ezernyi gépkocsi lármájában, melyek pufogóikkal terhessé tették a levegőt. Az ilyen fülsiketítő zajban és bűzös levegőben bizonyára nem a hallás, sem a szaglás az, ami a denevéreket a rovarokhoz vonzza. Mégis éppoly könnyen kapdossák el a cserebogarakat, éjjeli lepkéket, szúnyogokat, mint a legnagyobb pusztai csöndben. Így minden valószínűség szerint a denevéreket azok a hullámok vonzzák, amelyeket a rovarok kibocsátanak, és amelyekre sem a lárma, sem a gépek bűze nem tehet hatást.”

A feltevést a tapasztalat előzetesen annyiban támasztja alá, hogy sok állat: a rothadó hús mikroorganizmusai, a szentjános- és egyéb fénybogarak, alsórendű tengeri állatok fényradiációkat bocsátanak ki, egyes halfajták (villamos ráják) elektromos ütésekkel tudnak kiosztani.

De van-e szerv, amely a rezgéseket felfogni képes és a tájékozódásnak ezt a módját végrehajtja? Válasz: „A természettudósok megfigyelték, hogy számos állatfajtnál a fül félkör alakú csatornája (az ún. hártás ívek, labirintus) különleges tájékozódó képességekkel bírnak. Ha műtétileg eltávolítjuk őket, rögtön láthatjuk, hogy az állatok mintegy kábultan körbejárnak, s nem tudnak irányt tartani. Ez máris figyelemreméltó tény. - De a [137] tudósok még egy rendkívül fontos tényt is megállapítottak: a folyadék, amelyet a félkörös csatornák tartalmaznak, igen érzékeny az elektromágneses terek hatásai iránt, míg a csatornák falai szigetelő anyagból állnak. De mármost, minden elektromágneses leadó váltakozó elektromágneses teret támaszt, amelynek hatóereje

nagy távolságokig elér. Jogosult a kérdés, vajon sok szerves lény nem olyasféle hullámok segítségével tájékozódik-e, amelyek hasonlóak a szikratávírók által kisugárzottakhoz?"

A fül félkör alakú csatornái tényleg alkalmasak rá, hogy rádiogoniometrikus (helymeghatározó) vevőkészülék gyanánt működjenek. Egymásra merőleges síkokban való elhelyezkedésük szükséges, de elegendő is arra, hogy például egy madár helyét a térben (a levegőben) vagy akár egy rovarnak hozzá viszonyított helyzetét pontosan megjelöljék. A bennük levő folyadék vevőkészüléket alkot, a változtatható formájú spirális csatornák pedig „hangolható” rezonátort.

A rovaroknál ugyanezt a szerepet a csápok, tapogatók játsszák, latin nevük is ugyanaz, mint a rádiótornyoké: antenna; s teljesítőképességük nem kisebb, mint a madaraké. Már Fabre, a nagy úttörő sokat kísérletezett az éjjeli pávaszemmel. A gubóból kibújt, petékkel telt nőtényt drótkalitikába zárt faágra helyezte; a hímek minden akadályon áttörve, nagy távolságokból, rögtön gyülekezni kezdtek köréje. De amikor a nőtényt üveg-burával leborítva, szemmel jól láthatóan az útjukba tette, tapasztalnia kellett, hogy a hímek párjukat semmi figyelemre sem méltatták, hanem egyenesen a régi, üres fészkelő helye felé törtettek. Hogy a fény hatását is megfigyelhesse, az éjjeli tölgylepkével nappal kísérletezett, s minden próbálkozása ugyanavval az eredménnyel járt, mint a pávaszemnél. Megállapította, hogy a lepkék tájékozódásánál sem a fény, sem a hang, sem a normális szaglóérzék nem vehető tekintetbe, s ezért arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy valaminő különleges, sajátzerű szaglóérzéssel kell bírniok, melynek segítségével a petés nőtény kipárolgásának nyomait keresik fel.

Közbevetőleg: ugyanez a probléma, láthattuk, fölvetődött már a méhekkal kapcsolatban is; de a kutatók mind a virágkereső méheknél, mind a párzó lepkéknél megmaradtak az illat-elmélet mellett. Az egyébként új utakat kereső Raoul Francé az 1930-as években leírta a finnországi tölgy-lepke-hímek fantasztikus, napokig tartó, több száz kilométeres röplését a nőtények felé az északi lapp mohapusztákról, az orosz tundrákról a délvidéki kis parasztházig, melynek padlásán lapul a párjuk - ahogyan ezt ott megfigyelték. De ő is illatról, szimatolásról beszél: „Szép állat ez a *Lasiocampa* [tölgylepke], csápja is különös. Mahagóni színű, sok széles lécből áll. A csáppal fogja érzékelni az asszonyt és a nagy boldogságot, mely az asszonyban rejlik (...) A tölgylepke száll (...) Csápja ki van terjesztve. Az ember azt gondolná, hogy ez a repülőgép antennája. Talán [138] ővele szimatolja (!) már a nagy távolban az asszonyt. (...) Mindig jobban érzi azt az illatot, mely megigézi. Harmadnap este hirtelenül megáll. Szinte hanyatt esik. Itt van az asszony. (...) Ez az állat nem szép, nem vonzó, nem más, mint egy nagy zsák telis-tele petékkel. (...) Csak egy vonzó tulajdonsága van, illatozik. Ez az a rejtelmes illat, mely sok száz mérföldről vonzza a hímeket.”

Lakhovsky természetesen nem érte be az illat-teóriával; szerinte a pávaszem és a tölgylepke hímjeit sem a szag, sem a szín nem vonzza, hanem azok a petékből kiáradó, parányi részecskék (partikulák), azaz végtelenül apró, mikroorganikus sejtek, amelyek határozott hullámhosszon rezegnek, és a hímek párzóösztönét fölgerjesztik. Föltevése próbájával maga is kísérletezett tölgylepkékkel: „Mikor a nőtény tölgylepke kibújt a gubóból, egy sereg hím repült hozzá. A nőtényt egy éjszakán át vatta-csomón pihentettem, s másnap délfelé levettem a vattáról; a vattát a nőténytől mintegy öt méter távolságban helyeztem el, s a berepülő hímek erre szálltak rá. A kísérletet megismételtem, de a vattát most tiszta alkoholba merítettem. Megállapítottam, hogy a hímek nem szálltak rá. Éppily elutasítóan viselkedtek, mikor a vattát szublimátba merítettem. Mármost sem az alkohol, sem a szublimát a legkisebb hatást sem tehetett a nőtény előzetes kipárolgására. Ellenben fertőtlenítő (sterilizáló) képességükkel szétrombolták a sejteket, amelyek radiációjukkal magukhoz vonzották a hímlepkéket.”

Elméletének támasztékául idézi még a temetőbogarakat, s az emlősök közül a lemmingeket. A temetőbogarak kisebb állatok, madarak, egerek hulláit assák el, s beléjük rakják petéiket. Az ilyen tetemek ritkák, mert a nagyobb ragadozók föleszik őket, s így a bogaraknak javarészt igen nagy távolságból kell összegyűlekezniök; nem vezetheti őket a hullaszag, minthogy ez vegyi úton csak kis körre terjed. Fontos az is, hogy nem mindjárt a halál után jelentkeznek, hanem nyolc-tíz nap múlva, amikor a hulla már a rothadás állapotába ment át, vagyis létrejöttek a mikroorganizmusok, amelyeknek rezgései a bogarakat irányítják. - A lemmingek tömegeit pedig Lakhovsky szerint a tengeri halak által kibocsátott rezgések vonzzák árkon-bokron át a távoli partok felé; ezek a rágcsálók növényi táplálékon élnek ugyan, de időnként megkívánják a halhúst. (Ez a föltevés egészen valószínűtlennek látszik.)

Most az a kérdés van soron, hogyan működik a vevőkészülék, és működése miféle egyéb jelenségekkel kapcsolatos? Ha minden élőlény rezgéseket bocsát ki, akkor a levegőben élő madaraknak és rovaroknak sokkal érzékenyebb és magasabb kapacitású befogadóképességgel, hullámvevő-szervvel kell bírniok, mint a földhöz kötött állatoknak. Ezt a madarak önelektizálás útján érik el, Lakhovsky tétele szerint: „A levegőben mozgó állatok, nevezetesen a madarak és a rovarok képesek [139] elektromos töltéseket, olykor igen magas potenciájúakat fölvenni.” Bizonyítéka a következő egyszerű kísérlet: „Hogy megvizsgáljam a hatást, amelyet a madárszárnynak a levegőben való súrlódása támaszt, utánoztam a repülés körülményeit, azaz egy rádium-elektrométer előtt kacsaszárnyat lengettem, miután magamat két darab, két centiméter vastag ebonitlemezzel elszigeteltem a földtől. Olyan elektrosztatikus hatást mértem így, amely körülbelül 600 volt feszültségnek felelt meg. Ez a feszültség pedig annál inkább növekedik, minél nagyobb a földtől való távolság.” S mindjárt hozzáfűzi a végső következtetést: „Evvel a tapasztalati ténnyel véget ér mindaz a vita, amely ötven éve folyik a megfigyelők (természetbúvárok, rovar- és madártudósok, vadászemberek stb.) között, a költözőmadarak vándorlásáról általában, és ennek kapcsolatáról a szelek irányával különösen.”

Tudni kell, hogy a légkör villamosfeszültsége (elektromos potenciálja) centiméterenként fölfelé egy voltal növekedik, azaz ezer méter magasságban százezer voltal nagyobb, mint a föld színén. Mindnyájan tudjuk azt is, hogy a vonulásra készülő madarak először fölröppennek, körben kerengenek egy ideig, mielőtt végleg tovaszállnak. Az eddigiek alapján feltehető, hogy ezek a körözések nem egyebek kényelmes tájékozódó módszernél: félkörös csatornáikkal, e természetes radiogoniométerrel, itt tapasztalják ki a hullámok járását. Ezenkívül itt szerzik meg azt a belső elektromos feszültséget, töltést is, amely szükséges, hogy a néha ezer kilométeres távolságokban levő zsákmányt, élelmet megtalálhassák. Ebben áll a madarak önelektizálása.

Ha a madár, tegyük fel, 500 méter magasra száll, itt a légkör feszültsége 50 000 volt, a szárny súrlódás által szerzett saját feszültsége, mondjuk, 25 000 volt - a madár tehát ebben a magasságban körülbelül 75 000 volt feszültséggel repül. Tegyük fel, ennyire van szüksége, ennyi éppen elegendő, azaz minden más feszültség kárára van.

Ha azonban széllal szemben repül, a súrlódás és vele a feszültség megnő: a madár tehát ilyenkor alacsonyabbra ereszkedik, ahol a légkör feszültsége kisebb, s ezáltal a különbséget kiegyenlíti; hátszélben viszont, amikor a súrlódás, a feszültség csökken, magasabbra száll, és így a nagyobb légköri feszültségből pótolja a hiányt. Ez az oka annak a megállapított, de eddig magyarázatlanul maradt ténynek, hogy a húzómadarak ellenszélben alacsonyan, hátszéllel magasan, olykor szemmel sem látható magasságban repülnek. (Quinet, Ternier, Masse, Gathelin, Aubert és mások megfigyelései.) A madár

tehát azáltal, hogy a földhöz közeledés, vagy tőle távolodás révén saját villamos feszültségét szabályozni tudja, pontosan beállítható kondenzátorrá válik a levegőben. Ez annyit jelent, hogy „a madár komplett drótnélküli távírókészülékkel rendelkezik, amelyben az agyvelejével kapcsolatban levő félkörös csatornák, az elektromosság [140] hatása alatt, mint felfogók működnek.” A szikratávírók vevőberendezésének alapelve ugyanez: beállítható kondenzátor.

Maguk a természetbúvárok is elismerik, hogy a számos föltevés közül, amelyekkel a madarak vándorló tudományának nyitját tapogatják, egy sem állja meg a helyét. Még kevésbé magyarázzák meg például, hogy miért fordul a széllel szembe, és száll először felfelé a sólyom, mielőtt lecsapna zsákmányára, holott már előbb ott volt a közelében, de úgy tett, mintha figyelemre sem méltatná. Hasonlóképp nem világosítanak fel, miért köröznek a tengeri fecskék és a sirályok a levegőben, miért fordulnak végül szembe a széllel, s csak így vágódnak le a vízre, hogy elkapják a halat. Efféle tény tucatjával lehetne felsorolni. „Az elmélet, hogy a madár önelektrizálás útján képessé válik a táplálékállatokból kisugárzó hullámok felfogására, módot nyújt ezeknek az eddig tisztázatlan jelenségeknek magyarázatára.” A kibocsátott hullámok és a vevőkészülék vezeti el a madarakat a földteke tulsó felére is. - A földön lakó állatok szintén rendelkeznek ezzel a képességgel, csak hogy kisebb mértékben, szükségleteik szerint. A macska, a kutya, a ló nagy távolságokból hazatalál, ismeretlen utakon, vagy fölkeresi társait, gazdáját.

Mindez igen meggyőzően hangzik. - Szemünkben csupán az kérdéses, vajon az irányító sugárzások mindig és csakis a táplálék-állatoktól vagy növényekből erednek-e? Hogy parányi sejtek, mikroorganizmusok roppant távolságokra ható rezgéseket támaszthatnak, aligha kétséges, az analógiák megvannak, ezen a téren - emberi szóval - nincs lehetetlenség. De nem szerepelhetnek-e másfelé rezgések is? Legyen szabad egy saját egészen tudománytalan megfigyelést ideszőni, éppen a Lakhovsky által idézett denevérekről. Egy domb felett napnyugtakor sűrű rajban röpködtek a denevérek, a még világos égbolt háttérén jól kivehetően; kavicsokat, rögöket hajigáltam közéjük, nyomban észlelték őket és feléjük csaptak, de közelükbe érve, elkanyarodtak, azaz még idejében észlelték azt is, hogy nem ennivalók. A kövekből és földrögökből nem indulhattak ki táplálékot jelző sejtrezgések, lehet tehát, hogy itt a finom hallóérzék (a légsúrlódás zaja) vagy a szaglás vezette az állatokat. De azt is tudjuk, hogy a denevérek a nesztelen faágak közt, villanydrótok sűrűjében biztosan és gyorsan eligazodnak, azaz a hallóérzék nem irányíthatja őket. Griffin megsüketített denevérekkel kísérletezett, s arra az eredményre jutott, hogy ultrahang a vezetőjük: a saját repülésük verte visszhang határontúli hanghullámok alakjában éri finom hallószervüket (olyasformán, mint tengerfenék-méréseknél az echolot). De ezt a feltevést Lakhovsky megfigyelése a párizsi denevéreken cáfolja; a magyarázat ott rejlik, hogy a sejtrezgéseket (és nem az ultrahangokat) felfogó szerve a fülben van, s a megsüketítés által ez is elpusztul. A hanghullámokat általában ki kell küszöbölnünk, a táplálék-állatokból eredő sejtrezgéseket pedig sok esetben mellőznünk. Miféle [141] érzék vagy rezgés vezeti haza a macskát, a kutyát, a lovat, a postagalambokat? Ugyanazt a táplálékot, amely otthon várja őket, útközben is bőven megtalálják akárhol. Éppen így a költöző madarakat vonulás közben bizonyára százfelől érik szokott élelmük sejtrezgései, mégsem térnek le útjukról, hanem mindig ugyanarra az egy vidékre szállnak, vezetőik nélkül, a hely ismerete nélkül is. Nem maga a hely vonzza-e őket olyasféleképp, mint a denevért a feldobott kő vagy földdarab? A földsugárzás hipotézise egyszerűen megmagyarázná az ívó halak csodálatos vándorlásait s általában az ökológiai „ösztön” működését; alkalmazható a lemmingek, sáskák, lepkék szörnyű hajszáira, s mindazokra a tömegmozgalmakra, amelyek előtt

például Hingston értelmetlenül áll. Ma már túljutott a pusztaság valószínűség határán az a felismerés, hogy a radiáció egyetemes alaptulajdonsága az élő anyagnak, mint ahogy a radioaktivitás egyetemes alaptulajdonsága a holt anyagnak. Ha ezt figyelembe vesszük, a megoldások köre mégjobban kiterjed, olyan esetekre is, mint például a monophlebus nőstényének pontos és egyenes vonulása mindenfelől a tamarindusz fa felé, látszólag minden érzékszerv nélkül (ld. Hingston). A példákat halmozhatjuk más jelenségek köré is: Limousinben az emberek kistermetűvé nőnek, Tirolban, a bosnyák Fekete hegyekben, a Kaukázusban magas termetűvé. Észak-Amerikában a százfajta népegyvelegből egységes indiántípus kezd kialakulni: ezer amerikai átlagpolgár fényképét egymásra másolták, s a végén egy indiánarc jött elő. - A rákbetegség elterjedésének határát a térképen meg lehet vonni, mint akár egy országot. Németországban a varjúnak két fajtaváltozata él, az egyik az Elbától nyugatra, a másik keletre, sohasem lépik át a határt stb. - A Földet, a világűr átjáró sugárzások számáról, működéséről ideánk sincsen, azért aligha lehet egyet-kettőt kiemelni közülük, és valamely jelenségsorozat kizárólagos okául megjelölni. S Bósz professzor laboratóriumaiban láthattuk, hogy az élet küszöbe nem a sejt.

De a felsorolt kérdések újabbakat is vonzanak, noha nem szorosan idetartozókat. Nem minden rovarrevő madár költözik Délre, sok itt marad, akklimatizálódott. Miért csak ezek? A vízimadaraknál értjük a költözést: befagy az éléskamrájuk. De a többi? Miért költözik a nehézkes röptű fürj, és miért nem a gyors szárnyú vadgalamb? S miért jön vissza minden vándormadár az örök nyár honából, a mindig terített asztal mellől? Miért nem költenek ott, az ezernyi odavaló madárral együtt, miért csak itt? Miért költözik a daru Észak hideg tundráiról a Nílus forró mocsaraiba? Kettős akklimatizálódás? Tucattal tódulnak a kérdések, s csak azért pedzettünk néhányat, hogy rámutathassunk egy örök tüneményre, a tudományos kutatás fátumára: minden megoldott kérdés helyére tízannyi lép.

Épp ezért meglepő, hogy Lakhovsky megfelejtkezik néhány, szinte ölébe hulló, kész eredményről. A természetekre, hangyákra, méhekre [142] gondolunk, minden ösztön-vita legfőbb attrakcióira. A „mágneses természet” már nevében hordja a Lakhovsky által megoldott titkot, de itt még megoldatlan alakjában. A bolyok „lelke”, a természet-királyné érthetetlen kormányzás-módja, alattvalóinak egyöntetű, összehangzó viselkedése a bádoglap innenső és túlsó oldalán stb. egyszerre megvilágosul, természetes képet ölt, éppúgy, mint a hangyák érintkezése, élelemkeresése, s a méhek életének sok hasonló mozzanata. Persze, megoldatlan marad maga a „rezgés” és az értelem problémája, mely ezeket a csodálatos társadalmakat életre hívta, és mind őket, mind a többi állatot vezeti.

De erről másutt. Most igyekeznünk kell tovább, mert Lakhovsky bizonyítása sokoldalú, és még súlyos kérdések várnak ránk. A madarak és a rovarok hullámvevő szervéről beszéltünk már. A halaké és a hüllőké majdnem teljesen azonos a madarakéval, az emlősöknél azonban a félkör-rös ívjáratokat egy csigavonalú függelék-csatorna, az úgynevezett hártás csiga egészíti ki. Erre azért van szükség, mert az emlősök csak a föld színén mozoghatnak, és így nélkülözik a feszültség szabályozásnak azt a módját, amit a madaraknak a levegőben, a halaknak a vízben, azaz a háromdimenziós szabad térben a fel-leszállás nyújt. Az emlősök e lapos, tekercs-formájú, vezetőfolyadékkal telt spirális csatornája nem egyéb nyílt kollektornál (áramgyűjtőnél), azt a szerepet játssza, mint a rádióvevőknél a keretantenna. Frappáns bizonyosságul szolgálnak a japáni, úgynevezett táncoló egerek: csupán a két függőleges csatornaívük van meg, s ezért csak egy irányban tudnak mozogni, azaz jobbra vagy balra, és teljességgel képtelenek egyenesen előre vagy fölfelé haladni; oldalvást lépegetnek, mint mi a csárdásnál (ezért nevezik őket táncolóknak); tányérba téve rabok, nem bírnak

átmászni a karimáján, két dimenzióban élnek. Erre már Elide de Cyon rámutatott.

A halaknak azért nincs szükségük a hártvás csigára, mert a madarakhoz hasonlóan, a vízben fel-leszállva szabályozzák felvívő képességüket. De köztük is akad egy japáni eger, azaz szabályt erősítvó kivétel: a tengeri ingola mindössze két pár csatornával rendelkezik, s ehhez képest csak két irányban tud mozogni. Ha vízi állatok, például békák labirintusát megtroncsoljuk, képtelenné válnak egyenes irányban úszni és ugrálni.

A föld színéhez kötött hüllvók, illetve kígyvók pedig egész testükkel pótolják a hártvás csiga hiányát. Amikor a kígyvó gyűrűbe csavarodva, behunyt szemmel aludni vagy pihenni látszik, valójában egész testével éberén figyel, egész teste keretfelvívóvá válik: bármily nesztelenül közeledjék hozzá valamely állat, azonnal felfogja kirezgéseit és villámgyorsan támad vagy menekül. A kígyvók egyébként általában nagyothallók, némely fajtájuk teljesen süket, azonfelül színvakok s ez még kényszerűbbé teszi a rezgés-hipotézist. Német zoológus szerint nyelvük nem tapogató, hanem szaglászerv, s ez a legélesebb érzékük. [143]

(Zárójelben: Lakhovsky nem tér ki rá, hogy a többi hüllvó: teknvősbéka, krokodilius, gyík hogyan pótolja a természetes keretantenna hiányát. Ami a kígyvó éberalvását illeti, a macskánál hasonló tapasztalunk: az egeret lesve elalszik, ám mihelyt megjelenik az eger, azon nyomban teljes éberséggel lecsap rá. Vajon csakugyan az eger lépéseinek nesztét észlelte finom hallásával, amint hisszük? Erre nézve ismét bátorkodom egy saját tapasztalatot említeni: egy zajos asztalosműhelybe a szomszéd helyiségből széleseben besuhant a macska, a sarokban levő hulladékarakás mögé ugrott, és elfogott egy egeret. Az erős és sokféle zajban csakugyan a fülével észlelte az eger tipegését a szomszéd helyiségből? A macskáról eszünkbe jut a kutya: amikor lefekvés előtt körben forog, vajon a rég elfelejtett őserdő avarját tapossa-e atavisztikusan, vagy pedig talán valaminő kellemes áramkörhöz, földsugárzáshoz igazodik? Végül eszünkbe jut Pitagorasz és több ókori ezotérikus szabályzat: előírták, hogy belső szemlélődéshez és imához a testet köralakban kell görbíteni, mert így jobban átjárják a kozmikus erők.)

Összegezzük az eddigieket: madarak, rovarok, emlvsők, halak, hüllvók, nappali és éjjeli állatok életmódjában tapasztalt, sokféle eddig vőstönvőnek velt tevékenység vagy érthetetlen jelenség kielégítvő magyarázatot lel Lakhovsky elméletében. Hozzájuk sorolható számos más tünet is, amit a rövidség kedvéért mellvőznünk kellett. A természetes adóvevő szervek és a sejtrezgés tana révén minden eddiginél reálisabb képet alkothatunk ezeknek az állatoknak természetéről, vándorlvó, élelemszerzvó, szaporodó tevékenységeiről, sok esetben elvethetvó az ismeretlen, a hatodik vagy egyéb érzékek vőres fikciója, végül erősen leszvőkülnek az vőstönvőletnek nevezett jelenséghalmaz határai. A magunk külön kérdéseit tekintve, hozzátehetjük még: amennyit a semmitmondvó vőstönvőlet vagy a mechanikus reflex-tan veszít, annyit nyer az értelem. Mert vőstönvők és reflexek helyébe vőjonnan megismert érzékek és szervek lépnek, miket az állat vőppoly tudatosan, vőnirányítván, azaz értelmesen használ, mint a többi szervét. Ezek beilleszkednek a képbe, amelyet a komplex állati szervezet vősszhangjáról és vőnállvó, vőegységes vezetéséről az első fejezetben alkothattunk.

*

De most következik Lakhovsky elméletének sarkalatos pontja: a sejtrezgés igazolása. Bizonyítania kell, hogy minden sejt csakugyan rezgéseket kibocsájtó készülék, s az ehhez szükséges elektromágneses erők a rendelkezésére állnak. Evégből hosszú fejezeteken át taglalja a radiációt általában, az elektromágneses radiációkat különösen: a radioelektrikus rezgések, a hű-és fényhullámok, a rádium- és röntgensugárzás, és a kozmikus hullámok [144] természetét, működését, s a velük dolgozvó, szolgálatukra

rendelt készülékeket. Ezután vizsgálja és összehasonlítja velük az élő sejt szervezetét, alkatrészeit, funkcióit. Végül áttér az erőforrásokra, melyek a sejteket rezgésbe hozzák, s megindítják bennük az élet folyamatát. Fejtegetéseit kivonatolni nem lehet, mert érthetatlenné válnak, mint az algebrai levezetés, ha átugorjuk valamelyik tagját. Ezért ismertető és bizonyító apparátusának csak a legfontosabb tételeit soroljuk fel, hogy követhessük haladását a cél felé, s ezt annál inkább tehetjük, mert mindvégig megállapított tényekre vagy könnyen ellenőrizhető jelenségekre támaszkodik. A tüzete-
sebben érdeklődőt azonban kénytelenek vagyunk magához a könyvhöz s a benne megjelölt forrásokhoz utasítani. (Lakhovsky, Georges: *Le secret de la vie*, Paris, 1929. - Vagy méginkább ajánlható ennek a német fordítása, minthogy a szerző külön előszóval, egy új fejezettel és függelékkal bővítette ki, a fordító pedig jegyzetekkel kísérte: *Das Geheimnis des Lebens*. Kosmische Wellen und vitale Schwingungen. München, 1931.)

Minden áramot szolgáltató készülék alapelve az indukció, amely által az áramkör létrejön; a legfontosabb tünetemények: az önindukció, amikor az áramkör önmagára hat; a nyílt, azaz megszakított áramkörben keletkezik az oszcilláció, a váltóáram; a kapacitás a készülék elektromos erőt elraktározó képessége; a frekvencia a kibocsátott hullámok rezgésszáma. Ezek az alapfogalmak. Az áramkör gyakorlatilag egy spirális tekercs; az áram (a tekercs) mágneses teret (mezőt) fejleszt, és a mágneses tér megváltozása váltakozó elektromos áramot termel. A készülék, illetve az egész áram-működés magva tehát a spirális tekercs.

Az áramkörnek, hogy elektromos rezgések székhelye lehessen, önindukcióval (tekercs) és kapacitással (beállítható kondenzátor) kell bírnia. Ha ezek a föltételek megvannak, akkor valamely elektromos vagy mágneses impulzus, amely az így kialakult áramkörre hat, egy sorozat rezgést támaszt. Az energiaforrás alkalmazása szerint a rezgés-sorozat ismételhető és állandóan fenntartható. Az ilyen készülék rádióelektromos hullámokat sugároz ki körös-körül; nagysága, mérete nem számít, lehet akár mikroszkopikus kicsinységű is, mindig fenntart egy vele arányos hullámhosszat, vagyis ez hozzáillően mindegyre rövidebb lesz, s ugyanígy nagyobb a mozgásba hozott energia.

Vegyük úgy, hogy a rezgéskör geometrikus méretei fokozatosan csökkennek, mígnem láthatatlanokká, mikroszkopikus kicsinységűekké válnak. Evvel együtt a spirális tekercs és a rezgéskör kapacitása szintén mikroszkopikusan kicsiny lesz, de mindkettő megmarad és folytatja munkáját. Összeműködésük révén az áramkör, egyre kisebb hullámhosszon, továbbrezeg.

Megérkeztünk tehát a sejthez. Mert - írja Lakhovsky - „pontosan ugyanez a folyamat megy végbe a sejtekben. A mikroszkópiai vizsgálat [145] azt mutatja, hogy a sejtmag olyan formájú, mint a 11. és 12. ábrán látható. (...) A sejt lényegében egy magból vagy központi hálóból áll, protoplazmában úszik, s ezt átjárható, mozgékony burok veszi körül. A mag vizsgálata kicsiny, egymásba csavarodó fonalkákat tüntet fel, melyek szabályszerű áramköröket alkotnak. (13. kép) E szerv belseje olyan szerves vagy ásványi anyagokból képződött, amelyek jó elektromos vezetők, csőformájú külső hüvelye viszont szigetelő anyagokból. S amiképpen ezek a szervek áramvezető fonalak képét mutatják, a valóságban is egy-egy önindukcióval és kapacitással ellátott, elektromos áramkört alkotnak, amelyek egy-egy rezgéskörrel teljesen egyértékűnek vehetők. Az áramkörök spirálisa és kapacitása természetesen rendkívül gyenge és ily módon - egy még nem említett tényező hatása alatt - igen magas frekvenciával rezegnek, és különböző hullámhosszú rezgéseket küldenek szét minden irányban; mint ahogy például a szentjánosbogár sejtjei látható rezgéseket bocsájtanak ki. - A sejtek alkatából adódik tehát, hogy mindegyikük magas frekvenciájú rezgések székhelye lehet, és

láthatatlan radiációkat bocsájthat ki, a fénysugáréhoz közelálló hullámhosszon."

A sejt ily módon, szerkezetére nézve, komplett áraminduktor. De vajon csakugyan rezeg-e? Ezt már Lakhovsky előtt sokan kutatták és bizonyították. „Örömmel állapíthatom meg - írja -, hogy munkámnak ezen a téren d'Arsonval professzor és Daniel Berthelot vizsgálatai már jócskán utat mutattak, Gurvics és Franck kísérletei pedig igazolták, csakúgy mint Albert Nodon munkálatai (...) melyekben főként a növények és az állatok radioaktivitásával foglalkozik. (...) Nodon vizsgálatait sokféle szervezetre terjesztette ki: hortenzia-, muskáti-, dália-, repkénylevelekre, virághím-porra, fokhagymára, hagymára és frissen kiásott krumplira. Kísérletei azt mutatják, hogy ez a 'radioaktivitás' az urániuméval hasonlítható össze, másszóval, hogy az elektrométer töltését 25- és 500 másodperc közötti idő alatt süti ki, az élő szövet alkata és tömege szerint. Nodon állatokat is vizsgált, és kimutatta, hogy a fekete, arany és zöld bogarak, a legyek, a pókok és más egyéb rovarok radioaktivitással rendelkeznek, amely ugyanakkora tömeg mellett az urániuménak három-tizenötszöröse között mozog."

„Figyelemre méltó - írja tovább -, s ez elméletemet a legtisztábban igazolja, hogy holt állatok és növények nem mutatnak fel semminő radioaktivitást. Evvel bebizonyult, hogy az önradiáció szükséges - és úgy látszik elegendő is - a jelenség [mármint a radioaktivitás] fenntartásához. Valójában ez a radioaktivitás nem egyéb, mint a sejtrezgés megnyilvánulása: ha megsemmisítjük a magot, kioltjuk a rezgést is, és a sejt nem él többé. Ezekből a tényekből és az embereken végzett hasonló mérésekből Nodon a következő végeredményre jut: »Az előző tények arra mutatnak, hogy az emberi test élő sejtjei elektronokat bocsájtanak ki, s [146] ezek valódi radioaktivitásból származnak, amelynek erőssége sokkal tetemesebbnek látszik, mint azé, amelyet a rovarokon és növényeken figyelhetünk meg.«"

Hogy az élő szervezetekből erősugárzás árad vagy egy előzetesen befogadott erő visszasugárzása, kétségtelennek látszik. Kérdéses csak az, vajon elektronok által vagy pedig hullámok által végbevitt erőátvitel történik-e? Lakhovsky az utóbbi mellett foglal állást: "...kozmosz sugárzások hatolnak át rajtunk, melyek az összes hullámhosszúságot, a leg-hosszabbtól a legrövidebbig, magukba foglalják. Ez a kozmosz sugárzás a szervezet sejtmagjaiban elektromos jelenségeket indukál és fordítva, a szervezet belső folyamatai, főként a táplálkozás elektromos sejtrezgéseket hoznak mozgásba. Az általam javasolt elmélet, mely szerint az élő szervezetek rezgő energiát termelnek, magyarázattal szolgál ezekre a jelenségekre. Az élő sejt szabályszerű elektromos oszcillátor és rezonátor. Állandó alkatrészeit az őket összetevő állományok alakja és természete szabja meg. Az állománynak a táplálkozás által való megújítása helyi elektron-hatásokat támaszt, mert az élő szervezet vegyi reakciói elektronokat szabadítanak fel, melyek a sejtmag konstansait megváltoztatják." Vagy rövidebben: „Az élő szervezetek, növények és állatok, elektromágneses rend-szerek, amelyek normális állapotban - egyfelől a kozmosz sugárzások hatása alatt, másfelől belső reakcióik (pl. táplálkozás) révén - egyensúlyban vannak."

Az egyensúlyt azonban megzavarhatják olyan rezgések, melyek frekvenciája alacsonyabb vagy magasabb e „rendszerek", azaz szervezetek rezgésszámánál (például mikrobákból, bacilusokból eredő hullámok), s ilyenkor az egyensúly felborul. Ezt a felbomlott egyensúlyú állapotot nevezzük betegségnek. Viszont ismeretes, hogy a rezgéseket kibocsájtó szerv, a sejtmag, igen erős rövidhullámú besugárzásokkal megölhető, te-hát a mikrobáké és bacilusoké is. Ebben áll a gyógyítás módja. Lakhovskynak a párizsi Pasteur-Intézetben és a Salpetriere-kórházban a növényrák előidézése és gyógyítása terén végzett kísérletei konkrét és tudományosan igazolt eredményekkel jártak. Nem egyebek tehát az elmélet gyakorlati alkalmazásánál,

megvalósításánál, s így szerintünk kiemelik a hipotézisek közül, és az igazolt elméletek sorába helyezik.

(Könyvében részletesen szól elméletének gyógyászati alkalmazásáról, helyünk nem engedi, hogy közelebbről ismertessük, holott ezek a részek a legmeggyőzőbb hatásúak.)

Az ártó sejteket elpusztító, azaz gyógyító hullámokat a legmagasabb rezgésűek közül kell kifogni. Mind a roncsoló, mind a sejteket építő sugárzások kozmikus eredetűek, belőlük származik minden elektromágneses energia. Betöltik a teret. Az asztrofizika mai ismeretei szerint az égitestek közti „űrt” átjáró, kozmikus hullámhálózat megléte pozitíve [147] megállapított, nem vitatható tény. Hogy ismét Lakhovskyt idézzük: „A »világűr« meghaladott fogalom, amióta tudjuk hogy az űr igen nagy sugárzás-energia székhelye, amely a légkörtől való távolság arányában nő, és minden irányban és minden rezgésfrekvenciával a végtelenbe terjed. Ez a sugárzás nem csupán a fizikusok úgynevezett éterét járja át, hanem az anyagi testeket, a legtömörebbeket is. Minden a Földön ismert energiamegnyilvánulás nem egyéb, mint közvetlen vagy közvetett emanációja e kozmikus hullámoknak, melyek a csillagok között rezegnek. Kivált a Földön előforduló elemek energiatartalma, az anyag összesűrülése és az életnek állati és növényi alakban való megjelenése szintén nem más, mint e hullámok manifesztációja. Mi több, az égitestek minden mozgását a kozmikus hullámok energiája tartja fenn.” Ezt úgy is mondhatnók, hogy az éter minden alkotó erő szintézise és műhelye, ő a „világ” maga, és a csillagok ködök, gázok kozmikus porok: vagyis az űrben észlelhető minden kész anyag az ő szüleménye, másodlagos termék, ellenálló készülék, szerv. Az űrt, a teret alkotó szintetikus erőrendszert Lakhovsky „universionnak” nevezi, de a név mit sem számít, a lényeges eredmény az, hogy tiszta fogalom, világos kép áll előttünk. Minthogy ez az erőrendszer anyagtalan (pusztán csak mozgás), hívhatnók promatériának is; de már Broglie kimutatta, hogy az anyag legkisebb ismert része, az elektron nem egyéb, mint egy hullámrendszer, vagy jobb hasonlattal élve: erőörvény. De mert e szintetikus világerő fogalmát Lakhovsky ragadta meg a leghatározottabban, használjuk az ő műszavát is. „Az universionból támadt az anyag, s így benne ismerjük fel az universeum valódi létalapját. Mert csak ez hozhatja létre a csillagokat egybetartó kapcsolatrendszert, magyarázza meg az égitestek mozgását a térben, míg nélküle az üres tér egyet jelentene a semmivel és a halállal. Az universion mindenben és mindenütt ott van. Minden lépés, minden pillanat bizonyossággal szolgál mindenütt-jelenvalóságáról, mely néma ugyan, de azért nem kevésbé tényleges. A hőmérséklet bizonyos fokú megváltozása elegendő, hogy az élet megsemmisüljön, és az anyag felbomoljék. Ezáltal az ionok és az elektronok visszahivatnak az universion ölébe, ahonnan a kozmikus hullámok ismét előszólítják őket, hogy az anyag új alakzataiba menjenek át. (...) Emellett ne felejtsük, hogy az universion az az eszköz, amely pozitív ismereteinket a fejük tetejére állítja, mert ő a széthulló anyag menedékhelye, mikor ennek elemei elektromos testecskekre bomlanak fel. De ezek a fogalmak nem lehetnek meglepők számunkra, mert a kozmosz rendszövényében nem egyebek, mint a sűrűsödés egyes fokai. - Az elektromágneses jelenségek ismerete megsemmisítette az anyag összetételéről bírt régi, mechanisztikus fogalmainkat. Ehelyett az universion és a kozmikus hullámok felismerése kitágította a tudomány határait, és az élet legégetőbb problémáit, avagy a telepátia és a gondolatátvitel kérdéseit a megoldás közelébe hozta.” [148]

E kérdések közül, saját problematikánk szerint, elsősorban a szerves élet keletkezésére várunk feleletet, magyarázatot. Hogyan alakult ki a sejt? Lakhovsky ebben látja elméletének legfontosabb tételét, sőt eredményét, s már könyve címében ígéretet tesz „az élet titkának” megoldására. A megoldás így hangzik:

„Azokban a geológiai korszakokban, amikor az élet még nem jelent meg a Föld színén, s a légkör páratartalma már megsűrűsödött, bolygónkat egészen vagy nagy részben óceánok borították."

„A vegyi elemek és vegyületek, amelyek a hó hatására először széthulltak, aztán összesűrűsödtek, mindenütt elterjedtek a Földön. A tengervíz ma úgyszólván hiánytalanul tartalmazza őket, s elemzésük által az összes ismert változat kivonható: klór-, bróm-, jód-sók, szulfátok, úgyszintén a legfontosabb fémek javarésze: nátrium, kálium, magnézium és sok más. A nedvesség által, amely a tengerben és környékén uralkodik, jött létre az élet és az első protozoa."

„Miután a biológiai tudományok megállapították, hogy az élet első fázisa a sejt, legelőször is meg akarom mutatni, hogyan képződhetett az első sejt. A sejtrezgés fentebb kifejtett elméletéből indulok ki."

„Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy a sók, a víztömegek és a telített párok ölében sűrű oldat állapotában voltak, s ennél fogva jócskán disszociálódtak és ionizálódtak, vagyis az oldatokban számos atom és molekula többé-kevésbé elektromossággal töltődött. Ily módon minden kicsiny 0,003-0,004 mm átmérőjű vízcsepp az őt körülvevő, telített vízgőzzel együtt, parányi mikrokozmoszt alkotott, amely sokféle vegyi elemet tartalmazott, hígán feloldva."

„Tehát jól jegyezzük meg: a nedvesség az élethez szükséges körülmény volt, létrejöttének első feltétele."

„Mármost, a helyzet, amelyben a kozmikus hullámok teremtettek, a Föld keletkezése óta fennállt. A Napból és a többi égitestből eredő sugárzások s a kozmikus hullámok sem változtak meg. Másfelől fel kell tennünk, hogy bolygónk, akkor éppúgy, mint ma, negatív elektromossággal volt töltve."

„Az élet születésének folyamata tehát valószínűleg a következőképpen ment végbe. A kozmikus eredetű elektromágneses radiációk hatása alatt az összetett vegyületű molekulák és az egyszerű elemek atomjai, amiket az említett vízcseppecskék tartalmaztak, annak az elektromos térnek erővonalai szerint rendeződtek el, amely valamelyik elektromos töltésű égitestből indult ki, és a negatív töltésű Földre vetődött."

„Megjegyzendő, hogy az asztrális eredetű elektromos terek sokszoros összevisszaságát tekintve, a molekulák elrendeződése egyaránt történhetett volna olyan erővonal mentén, amely a Napból, a Marsból, a Jupiterből vagy akármelyik bolygóból, avagy állócsillagból eredt." [149]

„Ez elmélet révén úgy látszik, hogy az asztrológia akaratlan öncsalásai, amik szerint minden élőlény egy bolygó vagy csillagállás mozgásával volna kapcsolatban, egyfajta tudományos megalapozást nyernek. »Jó csillag alatt születni« : szememben nem látszik teljes képtelenségnek, hogy egy sejt valamely csillagállás »jegyében« jöhessen létre."

„Minthogy ama molekulák áramvezető szubsztanciákat tartalmaztak, például vasat, jódot, káliumot, klórt és ezeknek különböző vegyületeit, azért a vegyi rokonságok és az elektromos erők hatása alatt csoportokba verődtek össze. Az erővonalon az elektrizált molekulák egy kis halmaz alakult ki, amelyhez mások csatlakoztak. De ez a halmazódás pontosan megszabott irányban történik, mégpedig az elektromágneses erővonalak irányában, amelyek az égitestekről jöttek, és a negatív töltésű Földön kötöttek ki."

„Az elrendezett áramvezető molekulák sora hajlott ív formájában alakult ki, ha mégoly kicsiny volt is ez. E kis ív köré, mint valamely csalétek köré, talán a nehézkedés folytán, néhány szigetelő anyagból álló molekula rakódott, és mintegy burokkal vette körül az áramvezető molekulák halmazát."

„A Föld tengely körüli forgása következtében a molekulacsomó rendeződésének vonala elhajolt. Ily módon a Föld forgása arra vezetett, hogy 24 óra vagy akár több nap

lepergése után egy fonal jött létre, amely már nem volt egyenes vonalú, hanem görbe, talán olyan tekercs formájú, mint a 23. kép mutatja. Ezt a fonalat továbbgyarapító, új részek mind az állandó mágneses erővonal irányában alakultak ki, míg a már meglévő részeket a földforgás tovavonta. Amilyen mértékben növekedett a fonal, képződött a szigetelő hüvely is, mely vele együtt nőtt és erősödött. Mindez a három mikron átmérőjű, mikroszkopikus vízcseppecskében játszódott le. A szigetelő burok meggátolta, hogy a fonal végei és egyes csavarulatai akár egymással, akár a belső vezető molekulák elektromos kontaktusával érintkezésbe kerüljenek. A sejtfonal kialakult."

„A sejt-rezgéskör kialakulása tehát elvben az erővonalak művének tulajdonítandó, amelyek az égitestekről érkeznek; a sejtfonal szervi alkata a Föld forgására vezetendő vissza."

„Az így létrejött áramkör, szerkezeténél fogva, önindukcióval és kapacitással volt ellátva. Az elektromágneses radiációk és az áthatoló erejű sugarak hatása alatt azonnal rezgésbe jött, mert e sugarak közt akadt egy olyan frekvenciájú, amely megegyezett a saját frekvenciájával, és amellyel együttrezgett (rezonált). A mikroszkopikus rezgőcsöppecske tehát már szerves alakot öltött, s ezután vegyi úton továbbhaladt a fejlődés szakaszain, a protoplazma, citoplazma, vakuola stb. alakokon át, mindig újabb molekulák társulása révén." [150]

„Minthogy a vízgőzcsepp rezgésbe fogott és sugarakat bocsájtott ki, - már élt: az első sejt megszületett."

Ennyi Lakhovsky elméletének a mi tárgyunkat érintő része. Nem érezzük hivatottnak magunkat a szakszerű bírálatra, de nem titkoljuk a véleményünket sem, hogy minden eddigi feltevésnél reálisabb magyarázatot nyújt. Az életet teremtő erőt tehát meglettük volna a mindenséget átjáró sugárzásokban. Jelentős lépést tettünk az élet eredetének és elemi folyamatainak ismerete felé, és kulcsot találtunk sok érthetetlen jelenség nyitjához. De az igazi talány kapuja most is zárva áll előttünk. *Látjuk* tehát, hogy az „erő” mozog, működik, sugároz, de vajon *értjük-e*? Megtudtuk-e, mi az a jelenség, amit erőnek nevezünk, miben áll a lényege, valósága, honnan vette eredetét, honnan mozgásának impulzusát, okát? Lehet-e erő mozgás nélkül és akkor micsoda? S mi maga ez a mozgás, a rezgés, hogyan működik, miképp indíthat el folyamatokat idegen anyagon, mi módon sűrít, teremt, mozgat és alakít? Minderről sejtelmünk sincs, az erő fedőszó marad, mint eddig, s csak azt látjuk, hogy nem „elsődleges” valami, sőt azt sem tudjuk hányadlagos. Micsoda valaminek és milyen folyamatai, változásai előzték meg ezt az állapotát? Az egyetlen pozitívum, amit a küszöb felé visszahaladva megragadhatunk lényegében annyi, hogy az az ismeretlen valóság, amit anyagnak nevezünk, egyre finomabb formákat ölt, egyre anyagtalanebb állapotokba kerül, míg elvezet a küszöbhez, amelyen túl elemi, primordiális valóság rejtőzik. De itt van a térnek és az időnek, az oknak és az okozatnak küszöbe is. Vajon a határvonalhoz érkeztünk-e, amely az anyagi világot a szellemitől elválasztja?

*

De mi az értelem helyét keressük s éppen a határvonalon innen. Lakhovsky fejtegetéseiből erre nézve a következő eredményt szűrhetjük le: minden élőlény elektromágneses rezgéseket fogad be és bocsájt ki. A befogadás dolgában az állatok egy része előbbre van az embernél, minthogy érzékelni tud egyes sugárzásokat, míg az ember az efféle érzékelésre képtelen, nincsen szerve hozzá. Ahogyan mi szemünk, fülünk, bőrünk segítségével érzékeljük a fény-, a hang-, a hősugárzásokat, ugyanúgy fogják fel ezek az állatok szerveikkel a sejtrezgéseket és - tegyük hozzá - valószínűleg a földsugárzásokat és a kozmikus hullámokat is. Vagyis ezek segítségével tájékozódnak, szereznek zsákmányt, és viselkednek célszerűen olyan esetekben, amikor látó, halló és

egyéb szerveik nem elegendőek vagy éppen hiányoznak (vándorló és éjjeli állatok). Ezáltal az ösztön helyére egy-egy szerv lép, és a rejtélyes tevékenység természetes viselkedéssé változik. [151]

Mindez igen nagy eredmény, de úgy véljük, Lakhovsky nem megy végig a gondolaton, mellőz egy igen fontosnak látszó következtetést. Ha minden élőlény adó és vevő készülék, akkor megvan a maga hullámhossza, legalábbis egy-egy fajtának közösen, minthogy az egy fajtába tartozó állatok általában egyformán viselkednek. E tény roppant jelentősége rögtön kivilágosodik, ha Einstein relativitáselméletével hozzuk kapcsolatba. Tőle tudjuk, hogy abszolút, egyetemes érvényű tér és idő nincsen, csupán helyi terek és idők, s legfeljebb ezeket tudjuk egymáshoz viszonyítani. A mozgás pedig, fizikai egyszerűséggel, a tér és idő összege, pontosabban megvalósulása, még pontosabban kontinuum. Amikor egy lény a maga hullámhosszán vagy hozzá igazodva mozog, annyit jelent, hogy saját teret és időt konstruál, röviden: saját „sebessége”, saját életritmusa van. A kérdés csupán az, milyen viszonyban áll a Föld téridejével, azaz forgásával, tömegével, gravitációjával. Ha például egy állatfajta nagyságához képest, földi viszonylatban könnyű, evvel arányosan nagyobb lesz az ereje, gyorsabb a mozgásának üteme, pergőbb az életritmusa.

Most tehát figyelmet kérünk, mert egy sor eddigi részleteredményünk szintézise következik. A saját hullámhosszból erednek a tényezők, amelyek meghatározzák a fajta alkattervét (Uexküll), az így létrejött alkat szűri ki a hozzá illő elemeket, életfeltételeket a környezetből, azaz építi fel ökológiai fülkáját (Russell), ahol elvileg tökéletesen otthon van, és saját céljait száz százalékgig betölti, - amit az ortodox fejlődéstan úgy fejez ki, hogy egy „fejlődésvonal csúcsán áll”. Ez megint igazat ad V. Franz idézett megállapításának, hogy ilyen csúcsok megjelölése, elképzelése merőben emberi konstrukció. A természetnek nem célja, hogy sorjában egymás után egyre tökéletesebb lényeket hozzon létre, „fejlesszen ki”: minden élőlény önmagáért van, mindegyik „tökéletes” a maga téridejében, ha úgy tetszik: a maga hullámhosszán, mindaddig, míg valamely külső vagy belső hatás meg nem támadja. Mindegyik fajta a „természet jogán” elutasítja a pretenziót, hogy más fajtákkal hasonlítsák össze és rangsorba állítsák, még ha „csúcsra” is, de emberi mérték szerint. A természet, mint magyar neve mutatja: teremt, s nem utánozza a törtető, rangkórásban szenvedő modern európai embert. Aki a természet e gondolatát fölfogni képes, eleve tudja és átérzi, hogy minden életforma tökéletes és gyönyörű, a fonalféregtől a paradicsommadárig, a kovaállattól a kék fényben égő Cassiopeiáig. Még az ocsmány természet is a természet egy gondolatát fejezi ki, s ha el tudunk szakadni emberies szépségigényeinktől, álmélkodhatunk csoda-voltán. - És igen örömdetes, hogy a képet, amely Lakhovsky nyomán így módon kialakult, a biológia minden táján jelentkező kutatók egybehangzóan kiegészítik.

De ne siessünk előre. A meghökkentő eszme, hogy az állatok (illetve az egyes törzsek) más-más téridőben élnek, mint az ember, egy magyar [152] biológustól származik, noha nem ebben a formában fogalmazta meg. Kis Bagoly Rezső igen fiatalon és tragikus körülmények közt hunyt el, nem maradt ideje, hogy kidolgozza elméletét, még alapjait sem rakhatta le kijegecült, maradandó formában, de határait és végső következéseit tisztán látta már. Kísérletezés, számítás közben érte a halál, két eszmefuttatásnál és szóbeli közlésnél egyéb nem maradt utána, más nem örzi gondolatait. De meg kell mentenünk legalább a lényegét. Elméletének a „biológiai relativitás” nevet adta, s evvel szabatosan megjelölte tárgyát. Lakhovsky teóriáit nem ismerte, más oldalról közelít a rezgésfizika felé, de valószínűleg ő is azt a következtetést vonta volna le belőlük, s nagyobb haszonnal, mint mi az imént. Elméletét más alapra építi, s Einstein matematikai terminológiájával él: hullám, téridő helyett Einstein-féle tehetetlenségi

rendszeréről, görbült térről szól, de velejében ugyanazon a vonalon halad, illetve onnan indul el, ahol Lakhovsky megállt. A kísérleti ellenőrzésnél és bizonyításánál azonban ő is kényszerűen a rezgésekben keres magyarázatot, minthogy ezek érzékelése szabja meg az állatok viselkedését. Viszont csak ismert, „feldolgozott” rezgéseket vesz számításba, fény- és szín-hullámokat; nem következtet ismeretlenekre, mint Lakhovsky.

Kis Bagoly is szükségszerűen az ösztönelméletekből indul ki, elégtelenségük sarkalja kutatásra, ellentmondásaikat akarja kiküszöbölni. Bergsonra hivatkozik, aki - elsőnek - élesen különválasztotta a rovarok fejlődésmenetét a többi állattörzstől, de ő nem helyesli az ösztön, reflex, értelem kifejezéseket (értsd fedőszavakat). Fölveti a kérdést: „Hátha a három egy? Mi lenne, ha csak értelemről beszelnénk, és legfeljebb indexekkel látnók el magát a kifejezést?” Az indexes, sorszámozott „értelem” természetesen ismét csak önkényes fedőnév, de munkahipotézisként szerintünk is jogosan használható, éppen mert hasznos, mert továbbsegít.

Ebből a szemszögből tekinti tehát az ösztönbiológiát, s az uralkodó elméletek hívei közül Fabrét és Romanest emeli ki „demonstrációs célra.” Fabre szerint a bénító darázs csodálatos tudományát, vagyis az ösztönt a teremtéssel együtt, egyszerre, készen kapta. Romanes, a darwinista viszont fölteszi, hogy a darazsak hosszas gyakorlat, tapasztalás útján ismerték fel, hogy mikor bénító hatású a döfésük, s értelmi munkájuk az emlékezés révén ösztönössé, örökletessé vált. Ez a feltevés azonban magamagát semmisíti meg a bennerejlő ellentmondás miatt.

„Az emlékezés nem ösztönös, hanem értelmi funkció, s ha már mindenképpen a darwini fejlődéstant akarnám képviselni, úgy azt mondhatnám - írja Kis Bagoly - hogy az ösztön vált értelmessé, és nem fordítva, azaz, hogy »a szúrásra való emlékezés ösztönössé vált« - ezt mondhatja egy nem-darwinista, de Romanes semmi esetre sem.” - Mi a darwinista elmélet e sarkalatos önellentmondását a maga helyén így fogalmaztuk [153]

meg: egy kezdetben értelmesen, sőt zseniálisan viselkedő állat nem szállhat alább a fejlődés létráján, nem válhatik ösztönlénnyé.

Kis Bagoly ezért elveti a fejlődéstani hipotézist, és áttér Fabre hírneves kísérletére a darázssal, amelyet már ismerünk. Fölveti a gondolatot: helyezzük a darazsat, a szöcskét és a kísérletezőt egy más „nehézségi erőterbe”, más „görbült térbe”, „Einstein-féle tehetetlenségi rendszerbe”, mondjuk a Sírüs bétára. Így kiderülhet, hogy a kísérlet „a Sírüs bétán tökéletes csődöt mondott, mert a darázs már az első visszatérés után észrevette a tréfát, és másodszorra már be sem bújta a fészkebe, hanem a bejárat előtt féltékenyen őrködött zsákmánya felett élete végéig.” - Könyvünk szóhasználata szerint így magyarázhatjuk a dolgot: a darázs más hullámhosszon, tehát más téridőben él, mint mi, relatív „sebessége” nagyobb, ezért nem emlékezik vagy másképpen emlékezik a szöcske helyzetére. A kétféle fogalmazás ugyanazt a tényt írja körül.

De mi támogatja a feltevést, hogy a rovar más görbületű erőterben, más hullámhosszon él? „Az ösztönbiológia - írja tudósunk -, nem győz csodálkozni a balga darázs és a hangya térfogatukhoz viszonyított óriási sebességén” -, tegyük hozzá óriási erején és fáradatlanságán is. A végső okot, illetőleg magyarázatot abban látja, hogy az állatok érzékelésének érzékenysége az emberétől a férgekig a rövidhullámú hosszúságok felé tolódik. Az optikai és a hangtani kutatások (méhek, legyek, denevérek) ezt a tételt már igazolták. Eredményeiket a maga elméletére alkalmazza tehát, vagyis emennek egyetemes érvényét matematikai számításokkal támasztja alá. Végső tételképpen pedig kimondja: „Fabre darázsát sajátos geometriai világa, görbült tere kényszerítette visszatérésre - mint ahogy bennünket is kényszerít Földünk görbülete -, neki azonban erről nincsen fogalma, mert ugyanazon eredmény

időtartama az ő számára sokszorososan megnövekedett." Értsd: saját, más sebessége van, ez azonban csak relatíve nagyobb a miénknél, az ő világában, „terében” normális és természetes, mint a miénk nekünk, de megszabja viselkedését, testi erejét, értelme határait, emlékezése ritmusát. Vagyis:

„A futó darázs vagy hangya sebessége [szervezetéhez képest, szubjektíve] nem nagyobb, mint a gyalogló emberé; a repülő darázs vagy hangya sebessége pedig a futó emberénél. Mert a fizika tétele alapján a sebesség az út és az idő viszonya, s ha ugyanazon út esetén az időtartam jelentősen növekszik, úgy a sebesség csökken.” Az időtartam azonban a rovarnál más ütemű, saját idő, és Kis Bagoly elmélete érvényének végső igazolásául épp ennek a pontos matematikai meghatározására, kiszámítására törekszik. Elvi eredményeit pedig ebben az axiómában foglalja össze: „Minden élőlény sebessége azonos; vagyis a fiziológiai sebesség konstans.” Értsd: minden szervezetnél önmagához viszonyítva azonos, téridőben azonban más. [154]

Noha Kis Bagoly elméletének alkalmazása, kiterjesztése és kísérleti ellenőrzése még hátra van, valószínűsége szembeszökő. S az is bizonyos, hogy az állatok viselkedésének magyarázatához, természetrajzához megértéséhez új szempontot, új hipotézist nyújt. - Egyéb kutatásait, kísérleteit az ízi könyvünk anyagához, hogy bennük szintén a sugárzások hatásait vizsgálta a sejtek életére. Alaptétele itt is a relativitás, s érven keresi a fajtaváltozások, mutációk okait. Minthogy azonban kísérletekről van szó, megismételjük a mutáció tárgyalásánál tett kérdésünket: érvényük attól függ, vajon a természet is a kísérleteknél használt módszerekkel dolgozik-e? A kérdésre ezen a ponton mind Lakhovskytól, mind Kis Bagolytól hipotétikus, de bizalmat ébresztő feleletet kapunk.

*

A fontos az, hogy nem eredmény nélkül kell lezárnunk e fejezetet: gondolkörünk ismét kikerekült, s a kép, amelyre az élet eredetét és kusza drámájának rejtett cselekményét felvázolni próbáljuk, teljesebbé vált. Dzsagadis Csandra Bósz a gépi munka tárgyilagos és megbízható pontosságával tárta fel, hogy az érző, azaz „értelmes” élet gyökerei az anyag alsó határáig nyúlnak; Georges Lakhovsky még tovább ment, s az élet eredendő impulzusát, forrását az egyetemes világerőkben fedezte fel, s így megadta a módot, hogy áthidaljuk a hézagot Kis Bagoly Rezső térgörbéi felé, amelyek szerint az élőlények „sebessége” külön-külön rendeződik. Láthattuk azt is, hogy ezek az eredmények önként összehangolódnak a fejlődéstan bírálatából eredő, újabb biológiai megállapításokkal. Mindez növeli bizalmunkat.

Ettől fogva ismét saját nyelvünkön beszélhetünk, vagyis avval a szótárral, amelyet e könyvben elejétől fogva kidolgozni és használni igyekeztünk. Kis Bagoly az élőlényeknek különböző téridőkbe osztottságát tényként fogadja el, illetve fő törekvése, hogy ezt az általa fölismert tényt bizonyítsa. Nem jutott el munkája végére, de alapgondolata Einstein révén már magában is tetemes önigazoló szilárdsággal rendelkezik, s azt jelen-tősen erősítik saját részleteredményei, az élettan és a fizika haladása pedig mindegyre több pillérrel támasztja alá.

Vajon minő új szempontokhoz vezet el az életnek e sokfelől egyberótt, de szervesen összeillő képe? Legelőször ahhoz, hogy az élet keletkezésének és különböző formákra, fajtákra osztódásának folyamatában a rezgésezőknek döntő szerepet kell játszaniok. Ezek világát most kezdjük ismergetni, mi voltukról, működésükről mit sem tudunk, csak azt látjuk, hogy a lét valami kezdetibb, elemibb állapotát képviselik, de összes szféráit uralmuk alatt tartják. És mindenhol ott látjuk őket, ahol az élet csírázni [155] kezd, döntő fordulatot tesz, változást mutat, ugrásra készül. És ha minden ismert fajtájuknak minden oktávja külön „sebességet”, azaz külön teret és időt teremt, akkor nem kell-e

föltennünk ezt az összes többiről is? És ha úgy tudjuk, hogy belőlük ered, az ő sűrűlésük az, amit anyagnak nevezünk, és ha minden új életforma születésénél ott találjuk őket, nem kell-e föltennünk, hogy döntő tényezőként hatnak a szervetlen és a szerves anyag elkülönülésénél és mindkettő összes életformájának kialakulásánál - elem és vegyület vagy törzs, osztály, nem, rend, család, faj vagy bármilyen más kategóriák szerint? De akkor el kell fogadnunk azt is, hogy az életformák, növény- és állatfajták, rezgésszámuk és hullámhosszuk szerint, mind külön téridőben, másminő sebességgel élnek, s létüknek ezen az alaptörvényén változtatni nem tudnak sem Lamarck szükségérzete, sem Darwin ivari kiválása útján. A változás ott megy végbe valahol az elemek és vegyületek molekuláinak, a szülősejtek génjeinek, kromoszómáinak, baktériumainak világában, és a változások gyökerét és pillanatát ott és akkor kell keresnünk, ahol és amikor az életformák új alakokban, módosult szervekkel, eltérő testi folyamatokkal jelennek meg, s mindehhez illő, újszerű, saját viselkedést tanúsítanak. Mi ezt fejlődésnek nevezzük, antropomorf gondolkodásunknál fogva, holott a természet a fejlődés emberies, racionális elvét nem ismeri, nem fejleszt, „csupán” terem, gyengét, életképtelent, kihálásra ítéltet, kimérát éppúgy, sőt nagyobb számban, mint életerőset; a jövővel nem törődve pazarol, szaporít, ezáltal új téridőket, sebességeket alkot, mutál, változtat. Gyakran az erősből „származtat” új, satnya változatot, az összetettből egyszerűbbet, de ez megint csak képzelt sorrend, mesterséges összehasonlítás. Az életképtelen, satnya forma csak a környezetéhez, a többiek téridejéhez viszonyítva az: gyengébb és áldozatul esik, de önmagában tökéletes; vagy pedig áldozatul esik a földi téridő változásainak. Minden forma megfelel önmagának, s létkérdése az, vajon fenn tudja-e tartani saját téridejét. Az evolúció alapja mindössze annyi, hogy az anyag alakíthatósága, formatív készsége - úgy látszik - nem végtelen, s ugrást is csak szűk határok közt enged. Legalább is így tapasztaljuk abban a parányi körben, amelynek néhány jelenségét ismerni véljük. Emiatt hasonlóak egymáshoz külsőleg a törzsek, típusok, nemek alosztályai: mert egy anyagból vették, s egy-egy forma nem ugratható át olyan téridőbe, amely az övétől túlságosan messze áll. A legfontosabb változásokat ott kell keresnünk, ahol az ösztönszerű, az értelmi, a pszichés képességek használatában ugrások, érthetetleniségek mutatkoznak (pl. a rovaroknál). De semmiféle fejlődés nem alakíthat spontán, belső okokból vagy közvetlen környezethatásokból, egyetlen *láncolatként* férget, rovar, gerinctelent, halat, hüllőt, madarat, emlőst. Lehetek, sőt bizonyosan voltak is „átmeneti formák”, korcsok, kimérák, de ezek kihaltak, mert erre voltak ítélve. Az átmeneti alak, a fejlődéstan szempontjából, eleve [156] önellentmondás, elvi kiméra. De a természet nem törődik az elvvel, az elmélettel, hanem produkál, a maga módján gátlástalanul. A teremtés nem szünetel.

Annyi bizonyos, hogy anyagfogalmunk s a belőle szervesen folyó tér-idő-ok-fogalomrendszerünk nagyon is emberszabású, és gyökeres reformra szorul. A reformot ugyan következetesen végrehajtani nem lehet, mert gyakorlatilag a háromdimenziós anyagvilágban élünk, s csak kivételesen léphetünk ki belőle; a négydimenziós, téridőtlen létformák képét pedig még szellemileg is nehezen tudjuk megszerkeszteni, épp azért, mert nem képszerű, nem plasztikus, és mert hiányzanak az életteljes foglmaink hozzá (végtelen, örökkévaló stb.). De az új eredményeket, a kép megragadható vonásait mindenesetre bele kell illeszteniünk szemléletünkbe, és le kell vonnunk a tanulságokat. Ez gyakorlatilag végbevihető és szükséges is, mert nélküle nem tarthatunk lépést az ismeretek gyarapodásával.

Az első tanulság mindjárt: le kell szoknunk az elképzelésről, hogy az értelem természete, működése minden életformánál a miénkhez hasonló, központi idegrendszerhez kötött, hogy úgy mondjuk: agyvelőszabású. Négy óriási, evolutíve át

nem hidalható szakadékot már a puszta anatómia és rendszertan feltüntet: háti idegköteg (gerincesek), hasi velő (gerinctelenek), ideg-, szervhiány (növények), teljes szervtelenség (ásványok). A természet-hangyaféléknél láttuk, hogy noha agyvelő és minden hozzátartozó érzékszerv (szem, fül, orr, bőr) nélkül élnek, értelmi képességeik mégis sok ponton meghaladják az embereket, működésük pedig teljességgel más természetű, számunkra érthetetlen. Nyilvánvaló, hogy más világban (más térben és más időben) élnek. Nem értjük, miért kell három teljesen különböző állatnak (hernyó, lárvá, rovar) létrejönnie, hogy egy fajta szaporodni tudjon, holott az ő világukban ez bizonyára teljességgel értelmes és szükséges folyamat. De a hozzánk közelebb álló szférákon belül is vannak az értelemnek, az érthetőségnek fokozatai. A madarakat kevésbé értjük, mint az emlősöket, a halakat kevésbé, mint a madarakat - nem azért, mert más elemekben élnek, mint mi, ez csak következmény, azt nem értjük, mi és hogyan kényszerítette őket a vízbe és a levegőbe: a viselkedésük értelmessége más. A hüllőnek, amelyből a madár állítólag kifejlődött, semmiféle létharc vagy belső ok miatt nem kellett a levegőbe szállnia, maradhatott volna a földön, még ha néhány megtanult röpködni is, madárra az életnek, az „evolúciónak” szüksége nem volt. A természet vagy az anyagon uralkodó „erő”, illetve értelem azonban produkált, játszott a maga módján, ezúttal sikeresen: a hüllő melegvérű „lett”, tollruhát kapott és felemelkedett a földről. Ez gyermekded leírásnak tetszik, de tény, és semmiféle tudományos okoskodás nem mondhat nála többet.

Azonban semmiféle tudományos okoskodás, semmiféle szellemi erőfeszítés sem tagadhatja mindezeknek a tényeknek, folyamatoknak, [157] funkcióknak, életformáknak, viselkedés-módoknak értelmét. De megérteni és magyarázni sem tudja. Haeckel egy öngyilkos huszárcsinnnyel az értelmet az atomig vitte vissza, lelket lehelt a parányba. Ma már tudni véljük, hogy az atom, az elektron sem elsődleges valami, hanem az elektromágneses erőmező csomópontjainak produktuma. Az erőtér, a sugárzás elsőbbleges, tehát már benne kell elkezdenie munkáját a világot felépítő, emberfeletti (négydimenziós) értelemnek.

Hogy a tárgyra térjünk: az anyag és a psziché nem azonos természetű, nem adekvát jelenségek. Ha azok lennének, az anyagból az anyag saját eszközeivel, azaz adekvát módszerekkel szükségképp tudnunk kellene kiboncolni a pszichikai képességek természetét, vagy legalább kulcsot találni hozzájuk. De boncoljuk bár az atomon és rezgésen túlható műszerekkel, vizsgáljuk milliószoros nagyításban, anyagi - fizikai és vegyi - jelenségeknél egyebet nem fogunk találni soha. Az anyag, világokat teremtő formájában is, csak eszköz. Ha adekvát hangtani műszerekkel vizsgáljuk a zongora szerkezetét, akusztikájának hullámhosszait, húrjainak rezgésszámát, nyomát sem fogjuk találni a szimfóniának, amelyet Beethoven rajta komponált. De zongora nélkül Beethoven is néma.

Az anyagba bele van oltva a rendeződés, a célszerűség elve, de nem megteremtője, hanem csak eszköze. Bele van oltva a rendhagyás, a célszerűtlenség, az irráció elve is, s ezt szintén passzíve viseli el. Mind az anyag, mind a szellem olyan cél hordozója, amelynek fölismerése nem adatott meg nekünk.[158]

III. fejezet ADAM KADMON Ember és világ

Mégsem mondhatunk le a titkok nyitjának kereséséről. A végső anyagon túli, tiszta ismerethez nem juthatunk el, míg anyaghoz kötött formában élünk, a heurisztika, az igazság kutatásának vágya már a lényünk ki nem irtható alkatrésze lett: ez az

önfenntartás szellemi oldala, nélküle csonka lenne az ember. Egyszer megadatott neki, hogy egyék a végső tiltott tudás gyümölcséből Szamáél, „a halál fejedelme” csábítására, de az értelem eget vívó kísérlete kudarcot vallott, s míg egyfelől felszabadította magát, másrészt diszharmóniák költőfészkévé vált. Ám nemcsak az értelem vágyik ismeretre, hanem a lélek is.

Az önmegismerés pedig egyenesen feladatunk és kötelességünk. Ismerd meg magad: a delphoi templom felirata mellett iratlanul ott áll a parancs második fele és következése: Légy magad. A feladat súlyos, mert eszközeink fogyatékosak, s mert a legnehezebb megismerni azt, ami a legközelebb áll hozzánk. Az ember természetes autocentriával a világ középpontjának érzi magát, holott excentrikus lény: két világ határán áll, s míg az egyiket, az anyagit nem ismeri eléggé, a másikat, a szelleminek csak üzeneteit hordozza magában. Azt hinnők, kulcsot lelhetünk, ha számba vesszük megismerő eszközeinket, amik szemléletmódunkat alakítják, s minthogy – gondolnók – ez a szemlélet csak egyféle lehet, azért egyforma a mód is, amellyel mind magunkat, mind a világot megközelíteni törekedhetünk. De az ember önellentmondó lény, s bizonyára nem új igazságot fedezünk fel, ha azt állítjuk, hogy akkor ismeri meg legmélyebben a világot, mindön magába merül, és saját magát akkor, ha a világba tekint. Itt azonban már az ismeretbölcsélet alapproblémái körül tapogatózunk -a mi kérdéseink nem nyúlnak idáig.

Egyszerűsítsük hát a dolgokat a végletekig, s mondjuk ki, hogy eszközeink: a külső és a belső tapasztalás. Kimondhatjuk azt is, hogy az ember képe önmagáról egy része a szemléletnek, amelyet a világról alkotott. Az emberi szemlélet azonban jobbadán eleve megszabott, determinált, mert nagyrészt az érzékeléstől függ, s innen ered, hogy világképünk oly gyakran értelemszabású. A világ azonban nem az, s így elvben felállíthatjuk a tételt, hogy az ember szemlélete annyival inkább fogja megközelíteni a [161] felismerhető valóságot, amennyire el tud hatolni érzékein túl, a szemlélődés mélyebb és a közvetlen megismerés magasabb régióiba.

Világos, hogy a külső megismeréstől, az érzéki tapasztalástól nagyszámú lépcsőfok vezet a közvetlen ismeretszerzésig a belső megvilágosodásig, s mert az embernek szabadságában van, hogy e lépcsőzet melyik fokán helyezkedjék el, a kép, a szemlélet tágassága attól függ milyen magasan áll. Így a látóhatárból biztonsággal következtethetünk a látó szemléletének színvonalára, szellemi alkatára, s ezért elsősorban igyekeznünk kell magát a képet megragadni. Ez azonban két igen nagy nehézségbe ütközik. Az egyik: minél messzebb hatolunk az ember múltjába, a kép annál töredékesebbé, idegenebbé, érthetlenebbé válik, s éppen a lényeg felől hagyhat bizonytalanságban. A másik: a magunk megértő képessége, lényeglátása, értékelésmódja is attól függ, hogy a létra melyik fokán állunk, milyen tág a szemhatárunk. S még ekkor is kérdés, hogy a tudni vágyó szem sugara meddig ér. A kutatók, kényszerűen, úgy segítenek magukon, hogy kiszűrrik az ismeretanyag valamelyik egybetartozó halmazát: az embertant, a régészetet, a történelem adattárát, az etnológiát, a néprajzot - azaz egy-egy aspektusból tekintik a kérdést, és szükség szerint, műhely-okokból meg-megtoldják az élettant, a geológiát, a földrajz vagy valamely más természettudomány támogatásával. Ezt is csak kényszerűen és igen csínyján, de jó okkal is, mert minden egyes bejárando terület megismerése éppen elég egy emberéletre. Innen ered a kölcsönös panasz, hogy a szaktudósok elzárkóznak egymás elől, nem adják tovább eredményeiket. Azonban, a mi céljainkat tekintve, mindez a sok tudomány még együttvéve sem elég mert az ember szerfölött összetett lény, sőt paradox tünemény, sorsa pedig kanyargósabb, cikázóbb, mint akármely állaté, növényé, ásványé, sőt csillagzaté.

A múlt bármelyik szakaszát, a kultúra bármelyik „képletét” vegyük elő, a szaktudományok meglehetősen rendezett adatárral szolgálnak: gondosan megállapítják a rövid és hosszúfejű fajták váltakozását, a gyűjtögető, vadászó vagy növénytermesztő gazdálkodás jeleit, a temetkezés különféle módozatait, a szalagdíszes és egyéb ornamentikájú „kultúrák” kiterjedésének határait, és ernyedetlen szorgalommal gyűjtik az új meg új leleteket, ismereteket: hogyan vehetnék figyelembe, hogy mindenkor igen szövevényes komplexusokról van szó, amelyekbe az embertanon, a régészeten és történelmen kívül a földrajznak, az élettannak, a fizikának, a földtannak, a csillagászatnak mind-mind beleszólása van, s hogy végül a szellemi tartalmat valójában csak a hagyományok, mondák, mesék, mítoszok szöttese tárja elénk. Bonyolult, zavaros, eltorzult, hézagos képekben ugyan, de a lényegben félre nem érthetően, s éppen az ő új mutatójuk követelik, hogy az összes aspektust egyetlen szintézisbe foglaljuk, hogy a sokfajta ismeret-tömkeleget egy tanulmányanyaggá gyúrjuk, ha mi magunkról, az emberről végre-valahára teljesebb képet akarunk szerezni. [162]

*

(Hagyományok.) - Az embertan és a régészet közös munkája nem elég; bármily szerencse kísérje, még a teljes siker is kitöltetlenül hagyna egy igen nagy hézagot: magának a régi embernek valódi lényére, belső berendezkedésére, lelkivilágára az összegyűjtött adatok csak közvetett utalást nyújthatnak. Megismerhetjük életének kereteit és céljait, viselkedésének külső okait és formáit, de ennek az életnek igazi epikuma rejtve marad előttünk. Nem tudjuk meg, milyen szavakkal fordult embertársaihoz, isteneihez, hogyan mondotta el magának s nekik a világ és az élet nagy meséit, hogyan formálta át érzéseinek, gondolatvilágának, lelkének tartalmává, napjainak rítusaivá, amit a természet és a mindenség eléje tárt.

Ezért nem elégedhetünk meg azzal, hogy magunk elé állítjuk a történet előtti ember alkotásait, hanem meg kell kísérelnünk, hogy nyomára jussunk az életihletnek, amely ezeket az alkotásokat s ilyen formában létrehozta. A nehézség leküzdhetetlennek látszik a már mondott két okból. Az egyik ok: mindaz a hagyomány és emlék, amit a régi ember reánk hagyott, egytől-egyig kései, elfejlődött, sőt eltorzult változat már. Sem a legrégibb barlangi rajz, sem a legkezdetlegesebbnek látszó rítus, sem a legősibb fennmaradt mítosz nem tartalmaz érintetlen, tiszta lényegeket, nem őriz eredeti formákat. Amíg az ember a hagyományok megszerkesztéséig, anyagi emléke alkotásáig eljutott, maga is jelentős változásokon ment át, szemlélete elszíneződött, régés hagyományainak valódi magvát nem ismerte többé, teremő ihlete módosult, azaz nem volt már eredeti őssémények birtokában. Hogy így történt, nem egy mítosz vagy monda önellentmondásai bizonyítják. Mi pedig már csak sokszorosan átdolgozott variánsokkal állunk szemben; évezredek, tízezsredek keresztül egyik nemzedék a másiknak adta át az ős-anyagot, meg sem értve már valódi jelentését, hozzáalkalmazva a maga idejének eszme- és képzeletvilágához, szemléletéhez. Átköltések, betoldások váltak szükségessé, hogy újból élménnyé válhasson a régi monda, ne sértse a vallásos érzést a tiszteletben tartott ősi mítosz.

A vallások és kultúrák közös sorsa a belső nedvkeringésnek ilyen módosulása vagy éppen elszikkadása. Előbb-utóbb mindegyiknél beáll az alexandrinizmus korszaka: ami valaha élet volt, szertartássá válik vagy esztétikai élvezet anyagává, avagy elmés spekulációk tárgyává. Az elfejlesztés és elfelejtés terén a görögök teljesítménye a legnagyobb, s általában az árké, de a többi nép sem kivétel. Nem ok nélkül, hanem mély történelmi ismerettel mondotta Souchis Szolónnak a saisi templomban: „Ti hellének mind gyermekek vagytok, mert a fejetekben nincsen régi hagyományú ismeret és semmi idők folyamán megérett tudomány.” A görögök egzakt történelmi emlékezése

négy-öt évszázadra nyúlt vissza; olyan ez, mintha ma a középkort a mondák ködén át látnók. Már Homérosz [163] költészetébe belejátszik valami allegória-gyártó racionalizmus és regényeskedő hajlam, s bámulatba ejt, hogy maguk a görögök is észrevették ezt; a mondákból, amiket legrégebbi költőikről, Homéroszról, Hésziodoszról alkottak, megdőbbségre töredékek maradtak fenn. Diogenész Laertiosz (3. sz.) ezeket írja: „Amikor Püthagorasz leszállt az Alvilágba, Hésziodoszt és Homéroszt örök kínra ítélve látta ott, mert az istenekről hazugságokat terjesztettek és káromolták őket.” Ezt a nézetet valószínűleg egy orphikus mítosz tartotta fenn. De már Lenophanész (ie. 6-5. sz.) szerint is „Homérosz és Hésziodosz felelősek a görög nép közt elterjedt babonákért, mert az istenek számlájára írták, ami csak csúf és botrányos az emberek között ... törvénytelen cselekedeteket, lopást, házasságtörést, csalást.”

És Hérakleitosz szintén (ie. 5. sz.) megrovólag mondja: „Az emberek (csak) a látható dolgok ismerete után igazodnak, hasonlóan Homéroszhoz, aki pedig bölcsőbb volt, mint a hellének összesen” - és tovább: „Homérosz megérdemelte, hogy a költői versenyekről kitiltsák, és vesszővel kenegessék.” Viszont maga Homérosz nem kerülte el az istenek sorsát, az antik klasszicizmus korában már őt sem értették: „A homéroszi hősök a hellénisztikus műveltségük számára már nem voltak egyéb, mint irodalom, kép, művészi motívum, sőt már Platón idejében sem sokkal több” - írja Spengler. Mindebből világos, hogy a mítoszképződés kora a görögöknél messze a Hésziodosz-Homérosz előtti időkbe nyúlik vissza, ami különben nem is lehet kétséges. Hérodotosz már mit sem ért meg a mítoszok világából, és kénytelen ésszerű elméleteket gyártani. Plutarkhosz az egyetlen, aki kongeniálisan „magyarázza” az élő hagyományokat. - Általában az újplatonistáknál találunk ismét mélyebb megértést.

De gyakran megesik, hogy az életben maradó mítosz is, amely egykor tiszta emberi élményt hordozott, alacsony babonák maszlagává süllyed. Hekaté valaha a természet titkos erőit képviselte, különösen az éjjeli jelenések, kísértetek istene volt, s keresztutaknál, idilli holdfényben tisztelték, utóbb már mindenféle nemi babonák, szerelmi zúgmesterkedések, potencia-szerzés közkedvelt istennője lett. - A leggyakoribb, általánosnak mondható jelenség az ősi mondaanyag újonszerzett, időszerű elemekkel való gyarapítása. Így szöhetett be Homérosz az Odüsszeusz-monda ős-anyagába a máltai helyi eredetű Polüphemosz-regét, így krisztianizálta a Nibelung-ének a szarubőrű Sigurdot, ez történt Oannes-Hanival, a halemberrel, a Gilgames-eposszal, a legtöbb vízözön-hagyománnyal és hősmondával a világ minden népénél. S ilyen munkát végeztek rajtuk főként a korai mediterrán műveltség emlékeinek gyűjtői és kodifikálói, Mózes-Mósze és a *Biblia* szerkesztői, a zsidó, a görög és a római enciklopédisták, Diodórosz, Strabón, Plinius, Plutarkhosz, Pausanias, Josephus Flavius és a többiek.[164]

De változnak, színeződnek és gazdagodnak a mondák másféleképpen is. Az óriási Rok-madár meséje például ma már jóformán csak az *Ezeregyéjszakából*, Szindbád elbeszéléséből s japáni följegyzésekből ismeretes. Ebből arra következtettek, hogy a madagaszkári óriásmadár, a moa szolgált a mesék alapjául, mert egy-egy példányát a régi arab utazók láthatták, s méreteit megnagyítva, csodás történetek hőségévé tették. A leletekből tudjuk azt is, hogy a moa madagaszkári őse, az aepyornis, még nagyobb állat volt: három méter magas, tojása 35x24 cm átmérőjű, az újjeländi Dinornis pedig három és fél méter magas. De Szibériában is följegyeztek óriásmadár-mondákat, amiket Bölsche az ottani rinocerosz-maradványokra vitt vissza, - s az észak-amerikai indiánoknál szintén. Mármint Amerikában egészen meghökkentő nagyságú madárleletek kerültek elő a kora harmadkorból, tehát a nagy hullók idejéből: egyiknek a koponyája félméter hosszú, s ez fogalmat ad az állat nagyságáról, ha a struccéval

hasonlíttuk össze. De már ezek az óriások is eredetileg repülő madarakból „visszafejlődött”, specializálódott, hosszúlábú, négyujjú futó-madarak voltak. Az arab és japáni utazók csakugyan láthatták a moát, s az ő tapasztalataik adhattak új tápot a régi repülő-óriásokról szóló hagyományoknak, s ezek kiszínezve és „modern” környezetbe áttéve terjedtek-fejlődtek tovább. Az *Ezeregyéjszakában* már elefántokat, hajókat ragad fel a levegőbe a Rok-madár, s beleilleszkedik új környezete mesevilágába: végül a világ szélén, a Kaf-hegyen őrzi Salamon király trónon ülő múmiáját, ezerévenként egyszer-számra váltva féllábát. Másutt, Szibériában, Észak-Amerikában ezalatt - moa madár híján - meggyérül és elhalványodik a hagyomány. De sehol sem szól futómadarról, hanem mindig repülőről, azaz megőrzi harmadkori eredetét.

Itt tehát egyfelől gazdagodásnak, másfelől szegényedésnek vagyunk tanúi. S ez is azt mutatja, hogy a szegényes, kezdetleges, egyszerű formák - mondában, mítoszban, rítusban egyaránt - nem mindig jelentenek valóban kezdeti, ősi állapotot, lehetnek a hanyatlás következményei is. Gyakran tapasztaljuk, hogy a szegényesség tényleg szegényesen, szűkös, primitív körülmények közt élő népeknél tűnik fel: félreeső szigeteken, tundralakóknál, pusztaságok, kietlen sivatagok vándorai közt, kik elszakadtak saját múltjuktól és a művelődés egyetemes áramaitól. Jó példa erre a Hús-vét-szigetek lakóinak kulturális süllyedése, egyes pápua-törzseké, kik testileg is visszaestek, vagy a dél-amerikai parintintin és pano indiánoké. A parintintinek szavannalakók, szellemi életük egyenlő a semmivel, vallásuk úgy látszik nincs, üvöltve beszélnek, szertartás nélkül zabálják az emberhúst, halottaikat éppenhogy eltemetik, azaz felkötik a fák tetejére száradni, viszont csodálatos állatszeliidítők és vadásztudományuk felülmúlhatatlan, közösségi életük családis, harmonikus. Ugyanekkor a hegyek közt élő rokon törzsek, akikről a szavannalakók elszakadtak, szabályszerű [165] nomád-kultúrában élő indiánok. - A pano indiánok az őserdőben élnek, meztelenül, a legritívább gyűjtögetésből; de amikor a spanyolok fölfedezték őket, szép képekkel teleírt könyvekből tanították gyermekeiket az ősök történetére. A spanyolok erőszaka itt egy feljegyzett, rendszerezett mondavilágot törölt ki az utódok emlékezetéből. Más népek megőrizték ősi kincseiket, de életük elszegényedésével többé-kevésbé csak a konzerválására szorítkoztak. Ezeket, folklór tekintetében, múzeum-népeknek nevezhetünk. Ilyenek az eszkimók, kiket az indiánok szorítottak a sarkvidékre, s a mi rokonaink, a zürjének, cseremiszek, vogulok, szamojédek, kiket egy történet előtti történelem nyomása sodort félre a népek országútjáról, délibb őshazájukból a tundrák övezetébe. A finn, észt, magyar néphez képest anyagi és történeti életük elszegényedett, ennek fejében kultúrájuk ősi kincseit épebben tudták megőrizni.

De éljünk kritikával, mielőtt a magunk életét gazdagnak, elevennek, mozgékonnak ítéljük. A legrégebbi magas kultúrákat szinte közhelyszerűen „megmerevedett” kultúráknak nevezi történeti tudományunk, mert társadalmi berendezkedéseik, életük külső formái változatlanok tetszenek évezredek át, s főként mert szemünk már csak a külsőségeket, az anyagi formákat látja meg. Holott az emberi szellem s következőképp a történelem nem tűri a megmerevedést, s a mi változékonyságunk és a régieké közt csak egy, de lényeges különbség tapasztalható. Mi könnyedén, úgyszólván századról századra hullajtjuk el művelődésünknek nem egyszer szerves elemeit, míg őseink tiszteletreméltó hűséggel ragaszkodtak az élet valamely mélyebb, de egyféle értelméhez és valamely magasabb, de változatlan rendeltetéséhez. Az a műveltség, amelyben a Gilgames-eposz életszemlélete megszületett, réges-rég elmerült az idők és a tengerek mélyén, s talán maguk az istenek sem tudják, hogy a szent hagyomány hány újraszerkesztésen esett át, amíg élete Ninive romjai alatt megszakadt. A ránk maradt

redakció úgyszólván egy bibliofil-korszakban (ie. 6. sz.) egy mecénás-uralkodó Asúr-bán-aplú könyvtára számára készült, nem is mondható már egységes szerkezetű műnek; de noha részei szétesnek, s csak föltevésekkel hidalhatjuk át ellentmondásait, a halott betűk mögött mégis ott él a rejtett értelem, s csodálatos híreket hoz egy régi, nagyszerű világról. Hasonlóképp a Zarathustráról szóló följegyzések, a *Védák* és *Puránák* szellemi kincse, az egyiptomi *Halottak Könyve* és a hermetikus iratok minden hagyománya, Henóch apokalipszise elkésett visszhangja az iráni, a hindu, az egyiptomi, a zsidó-sémita ősbölcsességnek, s ha azzal a tisztelettel közeledünk feléjük, amely minden változtatáson át mégis fenntartotta őket, akkor ujjaink alatt talán megrezdülhet egykori életüknek néhány érlökése.[166]

*

(*Szemléletek*.) - A megértés második akadálya mibennünk rejlik, a mi megértő képességünkben. Ez a nehézség leküzdhetetlennek látszik egyszerűen azért, mert a régi ember és mi közöttünk túlságosan nagy a különbség; az ő szellemi ábécéje más volt, mint a miénk, mást olvasott ki a dolgokból és másképpen olvasta ki, mint mi. A nehézséget tudományunk eddig avval hidalta át, hogy önkéntelen autocentriával leegyszerűsítette szempontjait: a mai európai ember gondolkodásmódját, képzeletvilágát általános, egyetemes és eredendő emberi gondolkodásnak és képzeletnek vette, szellemi axiómáinkat örökérvényűeknek fogta föl múltra és jövőre nézve egyaránt, vagyis a régi embert egyszerűen belehelyezte a mi világunkba, s ehhez mérten vizsgálta. Amilyen mértékben nem illett bele az ő a 19-20. századi Euroamerikába, olyan mértékben szállította alább és alább az értékelés létráján, s minősítette primitívnek, fejletlennek, gyermekes értelműnek, vadnak, barbárnak. Így született meg az "ősbutaság elmélete" („Urdummheits-Theorie”), kétségkívül minden korok legbutább elmélete. A félkegyelmű csecsemővé alacsonyított vadember azonban igen használható médiumnak bizonyult a tudomány számára, s a reá szabott mérték egyenes úton vezetette azokhoz az eredményekhez, melyeket alapvető szkémaként alkalmaztak a mitológia-kutatás és általában a művelődéstörténet minden kérdésére. (Lubbock, Spencer, Tylor, Morgan, Marett, Guyau, King, Preuss, Lehmann, Lévy-Bruhl, Frezer, Durkheim.) Mindezt betetőzte a filológiai módszerek kizárólagossága és túlzásba vitele, ami által kiemelték az embert természetes környezetéből, és légüres laboratóriumi térbe helyezték. Hogy csak egy példát említsünk, így „mutatta ki” Alfred Jeremias és Hugo Winckler pusztá szövegösszehasonlítások alapján, hogy a babiloni világkép, Ég- és Föld-mitológia az összes többi nép egyetemes mitológiájának alapjául szolgált, s Mezopotámiából terjedt el a földgolyó minden zugába („panbabilonizmus”).

De ez már voltaképp elismerése egy régi kor kulturális teljesítményeinek. A meghökkentő az, hogy noha csodálatot keltő emlékeken egzakt, tudományos módszerekkel tanulmányozhatjuk a régi ember alkotóképességeit: számtani, mérnöki, csillagászati tudását, természetismeretét, a növény- és állatnemesítés terén azóta is utolérhetetlen teljesítményeit stb., - szemléletmódját, ábrázoló és értelmező munkáját, művészi és költői ihletét, vallási teremtményét tudományunk mégis egy gyermeki és barbár játék színvonalára süllyeszti, s jóformán csak olyan érdeklődés vonzza hozzá, mint a gyermekpsziché vizsgálatához. Holott ama páratlan emlékműveket ugyanaz a szellemi erő szülte meg, mint a dajkameséknek tekintett mítoszokat; sőt éppen a mítosz-ihlet járt elől a teremtmény munkában, ez dajkálta életre s rendelte a maga szolgálatára a tudományokat.

Ennek ellenére a kutatásaink eredményeképp a mai európai tudományosság közmegegyezése a régi ember vallását a természeti [167] jelenségektől való félelemből származtatja, isteneit jó vagy rossz természeti erők megszemélyesítéseinek veszi,

mítoszait a természeti folyamatok allegorikus megérzéskítésének, ábrázolásait, rituális eszközeit pusztá jelképeknek, mitológiáit a képzelet regényes szüleményeinek, mondáit a valóság önkényes eltorzításának, feldíszítésének.

Pedig csodálatos, hogy a romantikus filozófia - még az egzakt vallás és folklór-kutatás megindulása előtt - fölfedte a rejtély felé vezető utat, s a makro- és mikrokozmosz-elmélet alkalmazásával egyszerre a probléma közepébe helyezkedett. A rákövetkező pozitivista korszak azonban a romantika kísérletét egy pillanatra sem vette komolyan, s megelégedett imént vázolt saját eredményeivel.

Minthogy a romantikus elmélet még jó hasznunkra lesz, később szólnunk róla; előbb a mi ma uralkodó szemléletünket szükséges röviden jellemezni. Ennek leglényegesebb vonása nyilván az, hogy egész szellemi világunkat a tér és az idő határai közé helyeztük. Miután a tér s az idő fizikai jelenségek, szellemünket is fizikailag determináltuk, s ami ennek a határain túlesik, nemcsak nem tudjuk, de nem is akarjuk érteni; azaz lemondunk pszichikai képességeink egy egész csoportjának használatáról, s lelkünket hatályon kívül helyeztük. A fizikai határokon belül viszont az okság törvénye érvényesül, s ebből eredőleg szellemi mozgásunknak is az oksági kapcsolat, a kauzalitás lett a törvénye. Ez az elrendezkedés a szellemet (az egész emberi pszichét) pusztá értelemmé csökkenti, amely természeténél fogva az igazságnak nem annyira intuitív, közvetlen vagy elemi fölismerésére és bírására, mint inkább diszkurzív, kísérleti meghódítására és magyarázatára, vagyis az értelemnek való alávetésére törekszik. Az igazság kritériuma, magában hordott bizonyítéka ebben a szemléletben az érthetőség, az okszerűség, az igazság mértéke pedig a kauzális kapcsolat szilárdsága. A tér-idő-ok törvényrendszerébe való illeszkedéssel azonban a pszichikai világ hatalmas területeiről zártuk ki magunkat, sőt egyenes és kényszerű logikával eleve elutasítjuk ilyen területek létezését, vagyis „értelmetlen”, „irracionális” pszichikai jelenségek lehetőségét. Szemünkben minden efféle tünetény betegség, rendhagyás, kivétel vagy ostoba játék. Eszünk önmagával méri a valóságot és az igazságot. Ez a szemszög alkalmas az értelmi jelenségek vizsgálatára, azonban a mi gondolkodásunkban már axiomatikussá, egyetemes tétellé vált, s így nem csoda, hogy mai, „modern” vallástörténész is akad, aki kritika nélkül, önként értetődő fölénnyel érvényesíti, noha evvel képtelenné teszi magát arra, hogy a vallások lényegéből bármit is megértsen. Az eredmény ez: „A szellem legvakmerőbb elve: ami nem ésszerű, ami nincs összhangban a szellemmel (az intelligenciát érti rajta), az nem igaz. A képtelenségnek van határa, és a szellem nem hajlandó elfogadni azt, ami túl van ezen a határon.” (D. Saurat: *A vallások története.*) - Saurat a londoni egyetem [168] tanára; a dologban nem az a meglepő, hogy valaki katedrát nyerhet anélkül, hogy tudományáról halavány ideálja volna, hanem az, hogy valaki életre szóló becsvággyal műveljen egy tudományt anélkül, hogy egy halavány ideát értene belőle.

Röviden szólva tehát: a mi istenünk az ész, és hatalma kiterjed mindarra, amit a tér, az idő és az okság világa magába zárhat. Vagyis a valóságnak (a mindenségnek) egyik felére; a másik felének létezését tagadjuk, s evvel tagadjuk saját magunk egy felének létét is. - Ez a szemlélet, persze, tarthatatlan, s fenti elvi tisztaságú megfogalmazásában csak a bevett, „hivatalos” vagy akadémiai tudományosság hirdeti. Valójában azonban nagyon kevés pszichikai igényünket elégíti ki, s mert ezek így most álutakon keresik kielégülésüket, telerakjuk életünket metafizika-pótlékokkal, „kabalákkal”, fétiszekkel, amulettekkel, talizmánokkal, varázslatokkal és babonákkal, élénk jeléül annak, hogy kézzel-lábbal iparkodunk kikerülni a kauzalitás hatalma alól. A régi ember is megcselekedte mindezt, csakhogy az ő babonái mögött a kozmikus rend irracionális, okfölötti lényegének felismerése állt, illetve a rend időn kívüli, metafizikai vagy mágikus élménye. Ebből az élményből nőtt ki óriási szemlélet-rendszere, amelyben fizikum és

metafizikum arányos, emberi egyensúlyban állt, s amelyben a „babona” joggal kapta meg a maga természetes, másodrendű, azaz gyakorlati szerepét, s így például a gépkocsija ablakán hintázó bársony majom vagy miki egér paradox, idegen, csökevényes elem abban a kultuszban, amellyel valódi istenének, az autó motorjának hódol.

*

(...) Elvakultság lenne az anyagi életforma fontosságát tagadni, mert hiszen evvel egyszerűen a létfenntartás elemi jelentőségét tagadnók. De nem győzzük hangsúlyozni, hogy az ember szerfölött összetett, sőt paradox lény; kulturális vagy akár egyszerűen emberi berendezkedése épp annyira függ és nem függ létfenntartó gazdasági berendezkedésétől, mint a mi egyéni szellemi teljesítményeink az anyagcserétől s a hozzá szükséges javak szerzésének módjától. Jacob Böhme, a misztikus bölcse, Hans Sachs, a költő suszterek voltak, Spinoza üvegcsiszoló, Rousseau zenetanító, Körner, Lermontov és Bolyai János katonatisztek, vagy régebben: Buddha királyfi, Lao-ce levéltáros, Mohamed karavánvezető. Vagyis az ember szellemileg függetleníteni tudja magát anyagi körülményeitől, elvben szabad lény. Azt is elismerjük, hogy a régi, homályba vesző korszakok jelzésére nem lehet oly tartalmilag közömbös elnevezéseket használni, mint például középkor, reneszánsz, barokk, melyek éppen semlegességük révén telhetnek meg *utóbb* szerves, önmagukat jellemző tartalommal.[169]

De így sem tudunk simán belenyugodni abba, hogy a régi műveltség-formák osztályozásánál még mindig az alábbi meghatározások dívnak:

1. Gyűjtögető, vadászó életmód; tartozékai és derivátumai: nagycsalád, apajog, egyistenhit, mágia. (Meghaladott tételek: őskommunizmus, horda, promiszkuitás, erkölcs, vallás hiánya vagy primitív animizmus.)
2. Kapás növénytermesztés, mint fő gazdálkodási mód, mellette vadászat; anyajog, laza törzs-vagy csoportházasság, endogámia, animizmus, sokistenhit kezdete, papi funkciók jelentkezése, varázsolás.
3. Nomád állattenyésztés; apajog, exogámia, nemzedéki rend, rabszolgaság, természetvallás, sámánizmus, mágia.
4. Szántóvető, letelepült gazdálkodás; apajog, államszerveződés, osztály-tagozódás kezdetei, rabszolgaság, sokistenhit, papi kaszt, mágia.
5. Ebből a fejlett kultúrák, folyami gazdálkodás stb.; monarchikus társadalom, imperializmus, rabszolgaság osztályok, monarchikus sokistenhit (főistennel), nagy vallásrendszerek, ezeken belül tudományok és művészetek.

Ezekben a szövődményekben kétségkívül fontos tényező a gazdasági forma, de első pillantásra kitetszik az is, hogy nem lehet közvetlen oksági viszonyban az összes többi faktoral, nem nyújt mindenben magyarázatot, azaz nem egyetemes alap. És hogy mint pusztá skémák, mint alaprajzok sem állnak helyt, lesz alkalmunk tapasztalni bőven; a történelem pazar gazdaságban nyújt példát minden tétel igazolására és cáfolatára egyaránt. Most azonban csak néhány mozzanatot kívánunk kiemelni, amelyek ezekben a kultúrformákban sem származtathatók az élet pusztán anyagi szemléletéből, nem simulnak hozzá, sőt ellene mondanak.*

Hogy mindjárt az oksági viszonytal kezdjük: sokáig tartotta magát az a felfogás, hogy az ember eredetileg nem ismerte fel az ok és az okozat kapcsolatát, a cselekvés és a következmény szerves összetartozását, azaz gondolkodása nem tapasztaláson alapult,

* A tibetiek zord éghajlatú hegyvidéken élnek, a kínaiak és indusok forró lapályokon, a négerek buja, füledt őserdőkben, a tundralakó népek Észak fagyos hómezőin, Peru, Bolívia indiánjai égbe-meredő csúcsok között, Óceánia halászhajói tengerbe szórt szigeteken - kulturális szemléletük mégis azonos (analóg).

akauzális, prelogikus volt. A bécsi iskola egyik alapítójával, Graebnerrel az élén, végleg megdöntöttek tekintti ezt a tételt. Szerintük ellenkezőleg áll a dolog: a primitív ember nagyon is kauzálisan gondolkodik, úgyszólván ez az első szellemi mozdulata. A primér okkeresés vezette például a teremtes-magyarázatokhoz, az istenfogalomhoz: mi a világ oka? Csakhogy, a példákra térve, Graebner mindjárt hozzáteszi: „Az ausztráliai (vedd: a primitív ember) nem a természetet fogja fel természetfölöttinek, hanem fordítva, a természetfölöttit [170] természetesnek.” A példa sokszorozható, valóban kiterjedt érvényű, s velejében ezt jelenti: az anyagi jelenségek oka nem az anyagban, hanem az anyag fölötti világban rejlik, onnan erednek. Ez a szemléletmód három dolgot mond ki a definíció határozottságával: 1. Anyagfölötti világ van. 2. Az anyagi és anyagfölötti világ kapcsolata nem tapasztalati, hanem irracionális. 3. Az okszerkesztés prelogikus, mert nem igazolt premisszákból vonja le a tényszerű konkluziót. Például: az ausztráliai és általában a primitív ember szerint a betegség oka nem az, hogy a beteg mérgező ételt evett vagy a hideg vízben meghűlt, hanem az, hogy gonosz démon szállta meg, vagy varázslat áldozata lett. A gyógyítás ehhez illő: megnyitják a testet, hogy a gonosz szellem kiűzhető legyen, vagy ellenvarázssal semlegesítik a varázslatot. Ha elemezzük a tételeket és a példát, a következő eredmények adódnak: 1. Az anyagfölötti világ hite semmiféle anyagi szemléletből nem származtatható, sőt egyenes tagadása. 2. Az anyagfölötti lét a primér, az elsődleges, az okok onnan erednek s nem a gazdasági javak termelési módjából. 3. Sem az okkeresés és okozatelhárítás, sem a gyakorlati okszerű cselekvés nem az anyagi tapasztalathoz igazodik, hanem szellemi erőkhöz és szellemi eszközöket vesz igénybe. Ez bizony elsődlegesen szupramateriális, prelogikus, tisztán szellemi szemlélet.

Az ellenkezőjére is akad példa. Az előbb idézett ausztráliai bennszülött a csillagos Ég, vagyis a másvilág keletkezését így magyarázza: az emberek a halál után felmennek az Égbe, folytatják életüket, és földi szokás szerint tűzhelyeket raknak; ezek a tüzek a csillagok. Itt tehát az anyagi élet cselekvése tétetett át a másvilági, szellemi szférába. Viszont a teljesen akauzális gondolkodás sem ismeretlen ezen a fokon: számos mítosz és mese szerint az isten minden különösebb ok nélkül teremti az állatokat és az embereket, sőt ezek mintegy maguktól is létrejöhetnek valami hirtelen átlényegülés révén, homokból, falevélből, akár a levegőből, azaz a semmiből. S a mesélő minden okkeresés nélkül belenyugszik a ténybe. Végül hiányozhatik minden teremtes-, születés-mozzanat. Általában primitívünk igen kényelmetlen médium a legjobb hiszemű elméletgyártás számára is. Mindenre nyújt példát, s ha minden szemlélet-változatot példával akarnánk illusztrálni, sohasem érnénk a végére.

Egy tény azonban mindegyikben megtalálható, egy vonás mindnyájával közös: a szemléletből az anyagfölötti, a szellemi mozzanat sohasem hiányzik. (Vö. a csillagos Ég a szellemek hazája.) Ez nekünk elegendő volna, de azért menjünk tovább. A múlt századi kultúr-fejlődéstan maga állította, hogy a vallási képzetek kezdeti, legalsó foka az animizmus, vagyis a hit, hogy minden tárgyban lélek lakozik. Ez a hit csakugyan igen elterjedt, de semmiképp sem általános és nem is a legalsó fok; manapság a sámánista vallásokban él a legelevenebben, s irányítja a hívek mindennapi életét. Hasonlóképp elterjedt a mana-hit a tárgyakban rejtőző [171] olyasféle szellemi hatóerőről, amit a latin virtusnak nevezett, átvehető, megszerezhető erő, képesség, tulajdonság. Óceánia a hazája, az ott lakók életében körülbelül azt a szerepet játssza, mint a miénkben a vagyonszerzés vágya, minél többet igyekeznek összegyűjteni belőle, és semmi alkalmat el nem mulasztanak erre. Felsoroljuk-e a többit? Az istenhit, a halál utáni élet, azaz a halhatatlanság hite bizonyára oly idős, mint maga az ember. Az anyagelvű magyarázat mindkettőt a félelemből származtatja, s evvel akaratlanul elismeri, hogy egyidősek az

emberrel, mert világos, hogy minél primitívebb, minél állatibb, minél butább volt, annál inkább kellett félnie az érthetetlen természetfölötti erőktől és az álmában meg-megjelenő halottaktól. Viszont egy félévszázad kutatásaiból tudjuk, hogy a legrégebb istenség, az Égi Atya, az ős-monotheos képzeete minden jónak gyűjtőfogalma, büntető hatalma révén az erkölcs legfőbb őre is, míg a rossz, a félelmes az ő ellenfelének, a gonosz szellemnek vagy démonoknak műve. Ami azt az elméletet illeti, hogy az élők álmában megjelenő halottak támasztották a másvilág, az árnyékélet képzetét, először azt feleljük, hogy a holtak sokkal ritkábban tűnnek fel az álomban, sokkal elfutóbb mozzanatai a roppant gazdag áloméletnek, semhogy oly kiterjedt, bonyodalmas rendszerek nőhettek volna ki belőlük, mint a másvilághitek. Másodszor: a primitív ember kitűnően és élesen meg tudja különböztetni az áloméletet a halál utáni élettől, olyannyira, hogy két merőben különböző tudományt épített rájuk: az előbbire az álomfejtést, az utóbbira az eszkatológiák, a mennyország- és pokoltanok összes változatát. S ha fél a halottaktól, nem álomképeik miatt teszi, hanem hazajáró lelkeik, kísérteteik miatt. Ezért rak olykor tetemükre köveket, nehogy kiszállhassanak a sírból, s végez számtalan más halottnyugtató rítust. De a félelem sem általános; sok mai és történet előtti nép igen barátságos viszonyban van és volt halottaival, lakásának szíve, a tűzhely alá temette őket, vagy otthonában őrizte csontjaikat (koponya-kultusz). Más népek viszont fejvadászatot űznek, skalpot gyűjtenek hogy a halottak virtusait erőszakkal megszerezzék és konzerválják.

Folytassuk-e a kérdezősködést? Miért válik az anyajogú népek szemléletében főjelenséggé az animizmus, miért nyomul előtérbe a szellemhit, a koponyakultusz, a varázslás, miért fejlődnek ki a lárva-rítusok, miért alakulnak titkos klubok? Miért jön létre a királyölés rítusa? S főképp hogyan, miféle szerves kapcsolatban nő ki mindez a kapakultúrából, amely állítólag az anyajogú társadalom megteremtője? - Viszont miért jellemző terméke az apajogú társadalmaknak a mana, a tabu, a totem, s a velük kapcsolatos menedékjog, miért a mumifikálás, a lélekvándorlás hite? Miért él tovább a királyölés rítusa? S ismét tudni szeretnők közelebbről, milyen oksági viszonyban van mindez az állattenyésztéssel vagy ugyanúgy a szántás-vetéssel, esetleg a magas folyami kultúrákkal is? Talán a férfi és női lélektan különbözőseiben keressünk valami gyökeresebb [172] magyarázatot, a pszichében és nem a gazdasági javakban? Végül és legkivált: vajon ezek a durván és hézagosan felvázolt kultúra-szövődmények (1-5.) csak-ugyan ilyen rend szerint tartoznak-e össze, ebből áll-e a jellegzetes szervezetük, az élet, a történelem valóban így hozta létre őket, ahogyan a mai tudomány leírja? Ha megtekintjük a művelődés történetének adattárát, ellenállhatatlan kétely ébred bennünk, illetve szilárd meggyőződés, hogy a tudomány téved. Persze, be kell látnunk, hogy a tudomány még az anyaggyűjtésnél és a rendszerezésnél tart tulajdonképpen, s így nem kívánhatunk tőle biztos eredményeket. De elvárhatjuk, hogy elsősorban ő maga lássa be ezt, ne gyártson koraszülött elméleteket, éljen fenntartással, osztályozásaiból ne emeljen ki az élre egy-egy mozzanatot a többi rovására, s főként ne tüntesse föl félig kész rendszerezéseit életteljes kultúra-szervezetek hű másának, mint tették és teszik a marxisták. A példa riasztó.

*

(*Szimbólumok.*) - Épp azért úgy érezzük, hogy a régi ember és a régi műveltségek megértésében talán a legmesszebbre jutott az a felfogás, amely szerint minden kultúrát egy-egy szerves és jellegzetes jelképrendszer különböztet meg a többitől. A teljes életű, azaz fizikai+metafizikai jelképeket teremtő erő valaha sokkal erősebben buzgott az emberben, mint ma, s a történelem ennek az erőnek állandó apadásáról, jobban mondva eltolódásáról és szűküléséről tanúskodik. Az egyik fő különbség tehát a mai és a régi

ember között e képesség szegényedésében, illetve a nyugati, az euroamerikai embernél babonává fajulásában áll. Legalább is ez a látszat, s azért igyekszünk majd a dolgot közelebbről szemügyre venni.

A fenti körülírásokban először az a fogalom szorul vizsgálatra, amelyet a jelkép szó takar. Ma szokásos, köznapi értelmezése szerint a jelkép valamely összetettebb, mélyebb jelentésű, nehezen jellemezhető vagy ábrázolható jelenségeknek, jelenség-csoportnak világos, egyszerű, könnyen megjegyezhető képbe való sűrítése; a kép jelzi (ezért jel-kép), minő fogalmak, jelenség képzetét kell a láttára felidézniük, azaz megérezésként őket, mintegy ábrát nyújt leírás vagy meghatározás helyett. Ez a definíció azonban egyoldalú és hiányos. A jelképteremtő tevékenység és maga a jelkép sokkal szélesebb, egyetemesebb tünet, kiterjed az élet minden megnyilvánulására, létrejöttének törvényei sokrétűek, alkotásának folyamatai gyakran öntudatlanok. Olykor nem is sejtjük, hogy jelképeket teremtünk, s hozzájuk igazodva élünk, azaz tiszteletben, kultuszban részesítjük őket.

Hogyan jelent meg, mi úton-módon fejlődött, mily szerepet játszott a jelkép - röviden: mi volt a szimbolikus életszemlélet jelentősége a régi ember életében, erről övele kapcsolatban kell majd szólnunk, mert úgy véljük, kulcsot szolgáltat jobb megértéséhez. Most csak definíciót [173] szeretnénk találni, néhány lényeges vonást kiemelni, hogy tisztázott fogalmakkal dolgozhassunk, s hogy kitapinthassuk a mai civilizált ember jelképvilágát. Mert ha ezt sikerül kivizsgálnunk, alapot nyerünk az összehasonlításra a régi emberével.

Legelőször is jegyezzük meg azt a lélektani alaptüneteményt, melyet Schopenhauer fogalmazott meg a legtömörebben: „Minden ösgondolkodás képekben történik.” Ez úgyszólván magától értetődő dolog, mert hiszen a természet képekben tárja elénk életét, minden magyarázat és fogalmi elvonás nélkül. Innen ered, hogy a gondolkodás primér folyamata, vagyis a természet lemásolása az érzékszervek útján: a képtársítás, az asszociáció. Már az állatnál is megvan, s egyik lélektani oka a természeti ember akauzális, prelogikus szemléletének: a természet képei a valóságban és az ember képzeleti róluk az emlékezetben egymás mellett jelennek meg, nem fedik föl oksági kapcsolatukat, hanem elrejtve tartalmazzák. A képtársítás a gondolkodás alapművelete, tanú reá a nyelv, a beszéd, melynek törzsállománya ma is a kép, a hasonlat, a metafora. Épp ezért a jelkép-magyarázat a szimbólum-alkotás fő nehézségét abban állapítja meg, hogy elvben lehetetlen az érzékfeletti, képszerűtlen dolgokat érzékekkel megragadhatóan, képszerűen kifejezni. Itt most felburjánzik előttünk a jelképtudomány, a szimbológia őserdeje, de ebbe óvakodunk belépni. Maradjunk az elemibb, megfigyelhetőbb tényeknél.

Igaz, hogy az asszociatív gondolkodás képszerű kifejezésre törekszik, de viszont semmiképpen sem egyetlen eszköze a szimbólum alkotásnak. Példa rá ismét a nyelv: minden szava velejében véve tiszta szimbólum, mert egy-egy konvencionális (megegyezésszerű) hangcsoporttal jelzi a tárgyakat vagy fogalmakat. A jelképnek nem kritériuma, nem nélkülözhetetlen tulajdonsága az alakosság, a képszerűség, s még kevésbé szükséges, hogy ábrázolja is saját jelentését, belső értelmét. Noha természetesen akkor közelíthető és ragadható meg legkönnyebben, akkor a leghatásosabb, ha képszerűen és híven fejezi ki, amit jeleznie kell. Ezért legáltalánosabb formája a jel, a jelvény, a kép, a figura. A Nap hatalmát, életadó erejét, világot kormányzó uralmát, azaz isteni jellegét például legteljesebben maga a napkorong jelképezi és pedig egyszerű ábrázolás útján. De az alakszerű kifejezés, a képies ábrázolás nem lényege és föltétele a jelképnek; bármely természetadta tárgy, formátlan kő, fadarab, növény vagy állat jelképpé válhatik, s ilyenkor szerepe mintegy hasonlít a mi memotechnikai,

emlékeztető eszközeinkéhez. De persze a viszonyunk hozzája más. A görögöknél a formátlan isten-szimbólumok tisztelete még a történelmi időkben is élt. Winckelmann kimutatta, hogy már harminc istenségük volt, mielőtt arra gondoltak, hogy emberi alakba öltöztessék őket. A theszpiszi Hérát, Artemisz Patroát, a korinthuszi Zeusz Milichost, a paphoszi Aphroditét, Dionüszoszt egy-egy tuskó, karó, kődarab, összekötött [174] vesszőnyaláb jelképezte, Küpori, a ciprusi Aphrodité egy háromszög volt (vulva), a kánaáni Asera faragatlan dorong. Krétán egyáltalán nem találunk szobrot, csupán oszlopokat (és oltárokat), de a falképeken az ilyen oszlopok felett ott lebeg valaminő istenség alakja; Róma legrégebbi istenét, egy ormótlan fatuskót, a vesztaszüzek őrizték a szent tűzzel együtt.

Ezek a tuskók tárgyi, tényszerű cáfolatai annak a dogma-erejű tudományos elképzelésnek, hogy az istenek és a mitológiák mindig és csupán természeti erők antropomorf megszemélyesítései. Hol itt a személy? Hol az ember- vagy állatszabású hatalmas lény? Mi több, éppen a legősibb, eredendő istenek, a világpantheon elsőszülöttei kimutathatóan ábrázolhatatlanok voltak, gyakran oltár, templom, pap, rítus nélkül tisztelték őket, s megdöbbenő, hogy nem egy közülük máig él. De a mitológiában és vallásban találunk hozzájuk hasonlókat, s ezek egy szellemi ténybe, fogalomba, névbe sűrítik a felfoghatatlan, az érzékelésen felülálló isteni lényeket. A japán Kami az egyiptomi Nutar, a hindu Brahma és Déva, az indogermán Amrita az ősi isteneszme hordozói. A görög Moirát (eredetileg csak egy volt), az emberfölötti végzet hatalmas eszméjét, egy művész sem merészelte szimbolikus alakba öltöztetni, kultusza sem volt; amikor ábrázolni kezdték, már nem is hittek benne. A zsidó Jahve egyenesen megtiltotta, hogy faragott képet csináljanak róla, még oltárát sem volt szabad olyan kövekből emelni, amelyeket véső érintett.

Világos, mily óriási szerepet játszott mindebben a fantázia, és az elvonó, fogalomalkotó képesség. Olyannyira, hogy például Ribot külön tehetséget tesz fel a szimbólumteremtés alapjául, s misztikusnak nevezi. Ahogyan van plasztikus (képzőművészeti), numerikus (számítási, mérnöki), zenei stb. tehetség, van misztikus is. A misztikus tehetség számára az érzéki, reális képzetek nem nyújtanak szilárd alapot a szellemi munkához, szemléletének kialakításához, nem gyújtják fel képzeletét, nincs érzéke irántuk. Fordítva dolgozik, képzelete arra hajlik, hogy az eszméket ragadja meg, s igyekezzék formába önteni; minden jelenségben, eseményben rejtett eszméket fedez föl, mindenütt valami magasabbrendűnek, természetfölöttinek a megnyilatkozását látja, s könnyűszerrel kihámozza, felmutatja előttünk. Ezt elfogadhatnók, ha a szimbólizmus nem terjedne ki az élet minden területére, s nem lenne minden ember többé-kevésbé jelképgyáros. Épp azok a tehetségek, alkotás-fajták, miket Ribot ellentétképp felsorol, de az összes tudomány és művészet is, eredetileg mind jelképektől zsúfoltak, ha ma már nem ismerjük, nem használjuk is őket. De nem mentes tőlük semminő munka, foglalkozás, röviden maga az emberi életmód sem. Ez a tömkeleg javarészt külsőleges, jelentéktelen, könnyen elhulló, szegényes szimbólumokból áll, s ezek hatástalanok, nem irányítják az életet, míg másokra épülhet országok, népek sorsa is: [175] soruk hosszú a gomblyukban viselt egyesületi jelvénytől a királyi koronáig, a kézfogástól a vérszerződésig.

De a sokféleség mellett lehet a szimbólum sokértelmű is, vagy pedig jelentése bővül, változik, fejlődik, mint minden, amire az ember ráteszi kezét. Philón Judaeus írja: „Hamisak az érzéki világ homályos és okatlan jelenségei, de igazak a magyarázatok és ítéletek, mik a Legfőbbre vonatkoznak, s amelyek törekvéseinek végcélja nem más, mint Isten.” Ehhez képest a *Genesis* és az *Exodus* minden versének kettős értelmet ad: az egyik a betű szerinti, „ad litteram”, a másik az allegorikus, szellemi és emberi értelem, az „ad

mentem" jelentés. „A szóbeli állítások meseszerűek - írja Mósze könyveiről -, az igazságot az allegóriában fogjuk megtalálni.” - Az egyiptomi hieroglifák kettős értelműek voltak, s a rejtettet csak a beavatottak ismerték. Mósze Usziri papja volt, s ilyen kettős jelekkel írta könyveit, de tudománya az utódok kezén veszendőbe ment, s az Esdrás-féle kanonizáláskor már nem ismerték; utóbb a kabbalisták igyekeztek kihámozni a helyes magyarázatokat. De úgy látszik, hogy maga az egyiptomi nyelv, a szókincs meg éppen három jelentésű volt. Püthagorasz, az egyiptomi Thébai templomának beavatottja, midőn hazatért, háromjelentésű görög nyelvet szerkesztett, és pedig minden szónak egy betű szerinti, egy hieroglifikus és egy szimbolikus értelmet adott - ez utóbbi volt a rejtett, titkolandó. A tant és kulcsát csak tanítványai előtt tárta fel; módszerét Diogenész Laertiosz szimbólumok által való tanításnak nevezi: „dia symbolón didaskalia.” Iamblichosz megerősíti, hogy a tanítványok, a mesterhez hasonlóan, kitűnően értettek a burkolt beszédhez, a titkolózáshoz (echemythia), s ezáltal isteni bélyeget ütöttek magukra.

A szimbólumok jelentésének sokértelműségét, többértelműségét, változását, bővülését, sokszorozódását bőségesen tanulmányozhatjuk a svasztikán, vagyis a napkereszten. A legősibb jelképek közé tartozik, s már a történet előtti időkben elterjedt az egész földkerekségen. Tömeges utólagos magyarázatra nyújtott alkalmat, ezeket mellőzzük, mert nem lehet kétséges, hogy forgást, pergést ábrázol, mégpedig a napkorongét. Ezt újabban kétségbe vonták, minthogy olykor megtalálható mellette a teljes kör alakú napjel is. Kérdés azonban, hogy az efféle kettősség nem olyan időkből származik-e, midőn a napkereszt eredeti jelentése helyileg már elhomályosult, vagy pedig - ami valószínűbb - a teljes korong nem a Napot, hanem a világegyetemet, a Kozmoszt jelképezte. Ugyanis a nap-kereszt „gyakorlati”, mágikus jelentése: üdvhozó, bajhárító mind anyagi-lelki, mind evilági-másvilági értelemben. Az üdvhozó ősiszten pedig kiváltképpen a Nap, s ezért jele éppúgy hordhatta és hordozta is a legmagasabb metafizikai értékeket, mint a legalsó, népies színvonalon a szerencsehozó talizmánét, s megtaláljuk a közbeeső értékskála minden fokán. [176]

E hosszú sorból most csak kettőt emelünk ki a jelentésváltozás példázására. Az első a korong, benne a négy világtájat jelző kereszttel: \oplus az Égen kerengő, futásával a négy világtájat kiszabó s a Földet éltető Napisten jele, vehetjük a svasztika eredendő ősalakjának is. A másik, ezotérikus jelentése azonban, amit csak a beavatottak ismertek, sokkal több és többféle, minden alkatrészének külön értelme van, a részek kapcsolatainak külön-külön, szintén. Az első a kör: O, ez a világegyetem, a Kozmosz „isteni gondolata”, a természet ideája. A második kör s középen egy pont: \odot , a tértelen, örök létezés első differenciálódása, megnyilatkozása, mintegy a lehetséges, potenciális tér a gondolt téren belül. A harmadik a korong a vízszintes átmérővé szélesült ponttal: \ominus , az anyag és a szellem elkülönülésének kezdete; a vonal az Anyatermészetet szimbolizálja, az isteni szűznemzést, amely a világot létrehozza. A negyedikben a vízszintest függőleges keresztezi: \oplus , ez a Világkereszt, egyúttal az emberfaj eredete, és a hím-elv megszületése. Az ötödik alak, midőn a kör lehull, s marad a kereszt: +, jelenti az emberfaj behullását az anyagba, a nemek szétválását, a nemzést, egyúttal a pantheizmust is, a természet, az anyag istenítését. Ha a kereszt baloldali szára elmarad: \vdash , a jelkép fallikus értelmet kap; ha a felső szára marad el: \top , a hím- és a nőelv egyesülését jelenti. Amint látjuk, ebbe az egyszerű ábrába: \oplus beleszorítható a világ és az élet minden lényeges, premordiális mozzanata, legfeljebb az a kérdés, melyik volt az első: az ezotérikus (napkorong) vagy az ezotérikus (Kozmosz).

Az utolsó forma, a \top azonban már kicsúszik a pusztán ezotérikus értelmezés alól, oly sokféle s igen fontos jelentése van. Ez a hírneves egyiptomi Tau, s eréven hatásaival

behálózza az egész mediterrán kultúrkört. Mint Thotnak, a tudományokat feltaláló istennek jele közismert. De minthogy Thot volt az első beavatott, érthető ezotérikus jelentése is, szimbóluma annak a tau-alakú, földre fektetett keresztnek, amelyre a beavató szertartások során az avatandót ráköötték. Három napot és éjszakát kellett így töltenie a testi halál állapotában, míg lelke bejárta a másvilágot. Az iniciáció végső rítusa volt ez, a legmagasabbrendű próbatétel. Indiában a Tau helyett a négyszárú dzsaina-kereszt szerepelt; a háromnapos elrejtőzést Assurban és Kisásziban „Siloam alvásának” nevezték; a babiloni Tammúz-Bel Marduk misztériumban a megölt Bel a „hegybe” szállt le, eltűnt az életből, majd ismét kijött a „hegyből”. Az egyiptomi avató szabályzat egyik passzusa így hangzott. „Feszítsd meg őt a Nap (az isten) előtt.” S úgy látszik hiába zárták le „hét pecséttel” (szintén ezotérikus formula) e rítusokat, mint minden titokból, belőlük is kiszivárgott egy és más, mert a *Bibliában* különös lecsapódásaira bukkanunk. Mósze 4. könyvében olvassuk: „És mondá (az Úr) Mózesnek: Fogasd meg a népnek minden fejedelmét, és feszítsd fel őket a Nap ellenében.” Jehósua könyvében: „Háinak királyát pedig felfeszíté a fára és ott vala estvélig; midőn [177] vében: „Háinak királyát pedig felfeszítő a fára és ott vala estvélig; midőn pedig lenyugvék a Nap, megparancsolá, hogy vennék le a halott testét a fáról.” Tehát csak addig hagyta a keresztet, míg a „Nap előtt” függött. A kivégzésnek ez a módja nem volt szokásos Keleten, a jelek szerint a Napistennek bemutatott emberáldozatot, illetve eltorzulását láthatjuk benne.

Mózes kétségkívül ismerte a Tau szimbolikus jelentéseit, kitűnik az utasításokból, melyeket az Úr ad az Egyiptomból való kivonulásra készülő zsidóknak, mielőtt a Halál Angyalát elküldené: (A bárány) „véréből vevén, azzal hintsék bé minden háznak, melyben a bárányt eszik, ajtaja két mellékét és felső küszöbét... A vér pedig szolgál néktek oltalomjelül azon házakban, melyekben tartózkodtak, mert meglátván a vért elkerüllek titeket, és az öldöklő csapás benneteket nem ér.” A vérrel fölkent „oltalomjel” a Tau volt, a haláltól való megmenekülés jele Egyiptomban; Hor (Horus) általa támasztotta fel a halottakat, ezt tették a múmiák mellére és a halottak lelkeit szállító bárkákra a másvilági élet biztosítékául. Így aztán érthetőkké válnak Jehezgél-Ezékiel próféta 9. könyvének e különös versei: „Menj, monda Isten néki, a városon, Jerusalemen keresztül és írd a Thau jegyét a siránkozó és minden annak közepette elkövetett undokságokon bánkódó férjfiaknak homlokjokra... Vént, ifiat, szüzet, kisdedit és asszonyokat öljetek meg mind fogytig; senkit pedig, akin Thaut láttok, meg ne öljetek.” Még sokféleképpen szerepel a Tau Egyiptomban, de ennyi elég. Ha más földrészekre tekintünk, a germánoknál mint Thor pörölyét látjuk viszont, Amerikában a majáknál mint életfát, az aztékoknál a tudás fájára emlékeztető ábrázolását: egy T alakú fa alatt férfi és nő áll, s eszik gyümölcséből; a hasonlóság a *Bibliával* túlságosan nagy, lehet véletlen, de a fa keresztalakja aligha, s a képnek bizonyosan valaminő misztikus-mitikus értelme van. S hogy befejezzük a sort: Kenneth R.H. Mackenzie a szabadkőművességről írott „cyclopaediájában” közli, hogy a svasztika „kalapács formájában máig él a Kőműves Testvériség” jelképei között.

Egyetlen jelképnek, a napkeresztnek számtalan változata közül csak kettőt emeltünk ki, s róluk is csupán hézagos vázlatot nyújthattunk, de ez a néhány mozzanat talán fogalmat ad az igazi nagy szimbólumok elemi jelentőségéről a népek életében, és megsejteti szerepük, sorsuk bonyolultságát. Szó sem lehet valamely egyszerű meghatározásról, képletszerű definícióról, aminőkkel annyian próbálkoztak. Sok szimbólumnak ugyan egyszerű, logikus értelme van: Anu, Marduk és Zeus villámai, Ré napkorongja, Usziri jogara, Poszeidón szigonya, helyesebben kormánylapátja, Bakkhosz (Dionüszosz) szőlőfürtje, Thor pörölye úgyszólván cégerei mesterségüknek, s rögtön

érthető. Ám bonyolítja a dolgot, hogy Marduk, Usziri, Zeusz s a többiek már maguk is jelképek velejükben, s így jelvényeik értelme transzcendens vagy metafizikai tartalommal bővül. Plutarkhosz félreérthetetlenül kimondja: „Az egyiptomiak a Napot a jótékony [178] hatalom testének, s a csak ésszel felfogható Lény látható alakjának tartják.” *S az igazi szimbólum lényege és kritériuma: mindenütt és mindenkor érvényesnek kell lennie, rendeltetése, hogy a jelenségek belső törvényrendjének időtlen állandóságát érzékeltesse, azaz meghatározza a tér-idő-okság világán kívüli jelentőségüket. Ekképpen összekapcsolja a szellemi világot az anyaggal, s minthogy az ember e két világ határán áll, kiváltképpen emberi mű, nemcsak a lét dualizmusának, hanem az ember kettősségének hű kifejezője is.*

Másik kritériuma: hatóereje kell, hogy legyen, virtusa, hasonlóan a katolikus szentségekhez, melyek a malaszt, a kegyelem által Isten segítségét nyújtják a hívőnek. Más műkifejezéssel élve mondhatjuk azt is, hogy a valódi jelképnek varázsereje van (a hívő szemében), nem a babona értelmében, hanem a szó eredendő, tényleges jelentése szerint: nem ismert (okkult) anyagi és anyagfölötti „erők” kisugárzója. S a régi ember életében így is volt, sőt így van ma is, mint látni fogjuk. A jelkép használata, alkalmazása állandóan ható cselekedetet jelentett, eleven erőt fakasztott és tartott mozgásban. A tárgyat, amelyre a régi ember a napkeresztet felrótta, valóban átjárta Napisten éltető ereje; aki a kőre, fára vésett életfát tisztelte, hitt benne, részesült az örök életben; a hullámozó víz szent „képe” a víz áldását hozta a mezőkre és így tovább. A jel, mint kép (vagy mint cselekmény) állandósított rítus volt, a rítus pedig a két világ törvényének megismétlése, átélése.

A szimbólumnak lényege és fő kelléke tehát először, hogy a tér-idő-okság világán kívüli érvénye is legyen, másodsor, hogy eleven hatóerővel rendelkezék. Feladata, hogy az így elvontan megragadott jelenséget (tárgyat) érzékelhető formába öntse, jelbe foglalja. Ha nem felel meg e föltételek valamelyikének, csonka marad, vagy szegényessé válik.

Mint mondtuk, tévedés volna hinni, hogy a mai racionális ember végképp elvesztette jelképteremtő képességét. Szó sincsen erről; ma is teljességgel maga alkotta jelképrendszerben él, s ennek éppen az a fogyatkozása, hogy túlzottan emberszabású, amennyiben emberen csupán eszes állatot értünk, elszakadt a természettől, a kozmikus egyetemességtől. A mai ember alkata tágul ki benne rendszerré; racionális élményeit, értelmi képességeit igyekszik e rendszer által egyetemes érvényre emelni, világ-törvénnyé avatni, azaz egy sajátosan antropomorf mindenséget alkotni. Minthogy azonban a ráció, az empiria és a matéria az embernek csak egyik fele - noha ez kétségtől közös a mindenség egyik felével -, azért a világkép, melyet ennek szabására megalkot, nem lesz egyetemes, kozmikus, hanem csak anyagi, univerzális. (Kozmosz = a mindenség mint rend-szer; Univerzum = a mindenség mint anyaghalmoz.) Ennélfogva a műveltség, amit megteremt, nem kultúra, hanem civilizáció.

Nem valami metafizikai spekuláció, hanem éppen mai tapasztalati, természettudományos világképünk szigorúan tárgyi elemzése vezet tehát [179] ahhoz a megállapításhoz, hogy ez a világkép túlzottan emberi, értelem-szabású, még saját alkatunkhoz viszonyítva is csonka, és semmiképp sem egyeztethető össze a természettudományok újabb eredményeivel. A *jelképrendszernek, amelyben élünk, legfőbb szimbólumai: az anyag, az erő, az idő és az ok.* Hogy tehát a mai embert, magunkat megérthessük, meg kell vizsgálnunk ezeknek a szimbólumoknak viszonyát a valósághoz. Csak ha evvel tisztába jöttünk, vállalkozhatunk a kísérletre, hogy a régi ember alkatát és világát megközelítsük.

A vizsgálatra magának az anyagnak tudománya, a fizika és a számtan vállalkozott,

akarátán és tudtán kívül, s el is végezte alaposan. Az anyagot az anyag legsajátabb eszközeivel boncolva mutatta ki az anyagról alkotott fogalmaink és elméleteink téves voltát, irreálisát. A világkép, amelyet az emberi szellem évszázados erőfeszítések árán, Kopernikustól, Keplertől és Newtontól kezdve felépített, néhány évtized alatt összedőlt és elemeire bomlott. Páratlan látványban volt részünk, s ha vállalkozni mernénk a próféta szerepére, azt mondanók, hogy Max Planck kvantum-elmélete (1900) olyan új korszak születésének pillanatát jelzi az emberi szellem történetében, mint Kopernikusz tana az égitestek pályáiról (1506-1512). Ismét megrendült körülöttünk a szilárdnak hitt világ s be kellett látnunk, hogy még azt a kicsiny körét sem ismerjük híven és pontosan, ameddig érzékeink és műszereink elérnek. Akiben van némi érzék a drámaisághoz, amely benn lüktet a szellem küzdelmeiben az ismeretért, a tudásért, az igazságért, olyan izgalom foghatja el az új meg új „tudományos eredmények”, elméletek felbukkanásakor, mintha valóban egy új világ születését látná.

Pedig ennek a drámának nincsenek hatásos díszletei, kavargó fordulatai, nem is lehetnek, mert cselekménye érzékeink határán túl játszódik le. S ebben van valami felemelő tragikum. Íme, az anyag, melyet érzékelhetőnek, birtokolhatónak, tulajdonunknak hittünk, maga vezetett el egy érzékelhetetlen, csupán intelligibilis világ küszöbéhez, amelyet nem léphetünk át, míg az anyaghoz, testünkhöz, érzékeinkhez kötötte élünk. Elvben megérthetjük, papíron kiszámíthatjuk, laboratóriumban bizonyítékokat szerezhethetünk, hogy a világ, a lét másmilyen, mint ahogyan érzékeink tolmácsolják, hogy anyag, erő, tér, idő, ok mind fikció, csalódás, de abban a körben, amelyhez testünk érzékei hozzákötnek, mégsem szabadulhatunk meg hatalmuk alól.

Hogyan jutott el idáig az anyag tudománya, s van-e tanulsága a drámának, amelyet lepergetett előttünk?

*

(*Modern antropomorfia.*) - Egy igen modern szellem, Bernard Shaw írja valahol, hogy a középkori ember azon vitázott, hány angyal fér el a tű [180] hegyén, míg a mai azon, hány elektron. A jeles ír gúnyolódó nyilván arra célzott, hogy mind a két iparkodás bolondság, s a különbség csak annyi, hogy amaz a másvilágot akarta megismerni, emez - éppoly kevésbé egzaktan - az evilágot és ami körülötte van. Nem egészen így áll a dolog; az ember nem bolond, elejétől fogva roppant komolyan vette a föladatát, amit a világ megismerése rótt rá, és egzaktásban sem volt hiány. A csodálatos inkább az, hogy ebben a megismerésben nincs lényeges haladás, illetve, hogy az ember már a kezdet elején eljutott a megismerés szélső határaihoz, ameddig képességei elvihetik. Ellenben változott a szemléletmódja s a nyelvi és képkincs, amellyel szemléletét leírni igyekezett. Mert az értelem eszközeivel: a fogalmakkal, a nyelvvel, a kifejezéssel mindig sok volt a baj, s az ember már korán megérezte, hogy intellektuális berendezése, felfogó- és értelmező képessége nem alkalmas a tőle független valóság megragadására, vagyis az objektív megismerésre.

Ebbe az alkati fogyatkozásunkba a tudomány ma is lépten-nyomon beleütközik. Heisenberg, a modern fizika nagy úttörője, az új világszemlélet egyik alkotója, így ír: „Gondolkodásunknak és nyelvkincsünknek hozzáalkalmazása az atomfizika tapasztalataihoz csakúgy, mint a relativitás-elméletéhez, mindenesetre nagy nehézségekkel jár.” Minél közelebb hatolunk a világ megismerésében a lényeghez, annál több jelenséggel találkozunk, amelynek valódi mibenlétét, működése módját nem ismerjük, csak hatásait figyelhetjük meg. „Minden fáradozásnál, hogy a valóságot ábrázoljuk, rögtön olyan fogalmakba ütközünk, amelyekre sem képünk, sem szavunk nincsen” - mondja James Jeans, a másik nagy úttörő. Ezekre a jelenségekre és fogalmakra pusztán fedőszavakat faragni könnyű dolog, de ettől a homály nem oszlik, csak az válik

világosabbá, hogy érzékeink s az őket megfinomító műszerek eltorzítva vagy sehogy sem közvetítik nekünk a valóságot. Az az eljárás, hogy valamit, amit nem ismerünk, de amiben a dolgok alapelemét tiszteljük, atomnak nevezzük el, nem sokban különbözik a másik eljárástól, amellyel az egyiptomiak „a létezők alkotóját, az önmagától valót” Atumnak keresztelték, s e néven tisztelték. Ha nem tudjuk, mi az atom s hogyan lesz atomból vagy Atumból a világ, a dolog egyre megy. Éppen az atomról írta annak idején, a kutatások hőskorában Jeans: „... még egyszerűbb alkatrészekből áll, amelyeknek, *mint hisszük*, kétféle fajtájuk van, s ezt a kettőt proton és elektron névvel jelöljük ... anélkül, hogy a legkevésbé is tudnók, mit jelentenek e szavak.”

Ami a proton és az elektron mozgását illeti, Planck arra következtetett, hogy minden atomnak saját energia-mennyisége van, kvantuma, amely a rezgés hullámhosszával arányos. Azonban rezgés és sugárzás nem ugyanaz. A kvantumot Einstein minden sugárzásnál kimutatta; ezek mozgási sebessége azonos a korpuszkuláris (tömegszerű, anyagi) mozgás egyetemes sebességével: 300 000 km másodpercenként. A sugárzás tehát [181] korpuszkuláris, anyagszerű mozgás. A rezgés terjedési sebessége viszont egészen más, azaz nem korpuszkuláris, hanem erőszerű. Az elektron mozgásának sebességétől függ tehát, hogy korpuszkulárisan, anyagszerűen viselkedik-e, vagy pedig erő-örvény gyanánt. *Végül* is sikerült kimutatni, hogy az elektronok a térben úgy mozognak, mint anyagi korpuszkulák (sugárzás), anyagba ütközve, mint hullámok (rezgés). Következésképp: az a valami, amiből mind a tömeg (korpuszkula), mind az erő származik, mozgási sebessége szerint az egyik végletes fizikai állapotból a másik végletbe csap át, tömegből erő lesz, illetve fordítva. Az erő ugyanis az elsődleges. A tömeg és az erő eszerint csak állapot vagy tulajdonság. De minek az állapota vagy tulajdonsága?

Ez a talány mindenesetre nagy eredmény volt, mert valószínűvé vált, hogy az erő az elsődlegesebb állapot. Ha már a tömeget nem sikerült fölön fogni, az erővel is így járunk-e? Jeans írta róla akkoriban: „Egy másik alkateleme is van minden anyagnak, s ezt energiának nevezzük anélkül, hogy a legkevésbé is tudnók, micsoda.” A feltevés az volt, hogy az energiát az elektron az atommag körül keringve bocsátja ki magából. Azonban, ha így volna, az atom alkatának meg kellene változnia, de ez nem következik be. Niels Bohr tehát egy újabb hipotézissel igyekezett áthidalni a nehézséget: eszerint az atom ugrásszerűen, átmenet nélkül különböző állapotokat vehet fel, s ekkor energiát bocsát ki magából egy-egy teljes foton alakjában. (Ez időben ti. még csak a fotonról tudtak.)

Az új elmélet nem minden esetben vált be, de végül Einstein és mások közreműködésével sikerült megállapítani a következőket: minden elektronnak több eltérő pályája van a proton körül; ha sugárzás éri az atomot, akkor egyik pályájukról a másikra ugranak át, s ekkor lövellik ki a fotont, - eközben azonban sem az atom nagysága, sem az elektronok száma nem változik. S ez az atomanyag, ez a mozgás az, ami végső fokon a világegyetemet alkotja és életben tartja. Ha az atom a kilövellt energia arányában fogyna, a mindenség egy másodperc billiomod része alatt megsemmisülne: szikrát vetne. Ha azonban semminő sugárzás sem ütközik az atomba, akkor az elektronok áttérnek úgynevezett minimális pályájukra, ezen köröznek, de fotont nem bocsátanak ki. Óriási eredmény ez a megállapítás, s a tudósok ünnepi örömmel üdvözölték.

Azonban érintetlen maradt a legfogasabb kérdés: minemű és honnan ered az erő, amely az elektronokat mozgásban tartja? Erre nézve a kutatók álláspontja az, hogy „be van csomagolva” az atommagba, ami magyarul annyit mond, hogy „van”, sem többet, sem kevesebbet. Megállapításnak elegendő, de magyarázatnak a semmivel azonos.

Működésének módjairól (pozitív és negatív töltés váltakozása), megnyilvánulásainak fajtáiról (elektron, neutron, neutrínó, mezon, foton, pozitron stb.) az öröndetes, új ismeretek egész raját nyomozta ki a kutatás, ámde mindez nem segítette [182] túl a negatív tényen, hogy az atommagban valami rejlik, ami sem sugárzás, sem rezgés, mégis erő. Pedig éppen ez minden lét és minden történés végső fizikai forrása, ismereteink szerint. Neve azonban van: csomagolási erő. Egy címkével gazdagabbak lettünk. A tudomány e helyzetét Einstein úgy jellemezte, hogy az egyik érthetetlen levezetése a másik érthetetlenből.

Világképünk harmadik nagy faktora a tér és az idő. Ennél a kérdésnél már mellőzzük a kísérleti és matematikai vizsgálódásokra való utalást, mert vele elérkeztünk Einstein relativitás-elméletéhez, s ez közismert. Tudjuk tehát, hogy abszolút, független tér és idő nincsen, csupán helyi, személyi terek és idők, melyek egymáshoz viszonyítva rögzíthetők. A természet azonban ellene szegül annak, hogy a mi tér- és időszemléletünket reá alkalmazzuk, s így vizsgáljuk meg a benne lefolyó jelenségek valódi mivoltát. A tér és idő emberszabású, antropomorf képletek, szubjektív létformák, amiket a jelenségek érzékeink közbelépése folytán magukra öltenek, hogy jelenlétükről tudósítsanak. Ember és természet két különböző nyelven beszél, nem szólva arról, hogy mi minden eshetik érzékelésünk körén kívül. Fölösleges tehát idézni a vitát, vajon a tér és az idő elsődleges sajátságai-e a dolgoknak, említeni a Lorentz-Einstein-Minkovski-féle négydimenziós tér-idő-kontinuum-elméletet, Einstein görbe terét és Eddington kitáguló terét s végül a végtelen tér és végtelen idő elképzelésének circulus perpetuusát. Mindezt mellőzzük, csupán röviden jelezzük a nehézségeket, miket a téridő-kérdés megoldatlansága a tudományos gyakorlatban okoz, s felsorolunk egy-két egyetemes következtetést.

Először is bebizonyult, hogy lehetetlen olyan téridőbeli leírást szerkeszteni az elektronokról és fotonokról, melyek minden velük vagy rajtuk végbemenő folyamatot megmagyaráznának. Tehát a régi fizikának az a tétele, hogy mindennek térben és időben leírhatónak kell lennie, ellentétbe került a mai fizikával. A természetnek mechanikus képe, hasonló okokból, szintén csütörtököt mondott. Mindkét elmélet a felületen marad, s egész apparátusával mintegy azt bizonyítja, hogy a szélkakas csinálja a szelet vagy a barométer az időt. - Ellenben lehetséges, sőt valószínű, hogy anyag, erő, impulzus, rezgés, tér, idő stb. mögött valami olyan természeti valóság áll, amelynek megnyilatkozásait a fenti formákban fogjuk fel, s a fenti képekkel vagy szavakkal jelöljük. Az energia például, más szemléletmódon tekintve, lehet rezgés vagy idő, az impulzus hullámhossz vagy tér; a térnek a kiterjedésen kívül lehetnek esetleg erő-sajátságai, az időnek tartam mellett erő- vagy rezgés-tulajdonságai. Láttuk, hogy a fénynél, a protonnál és az elektronnál így is van. A tér és az idő a modern természettudományban csak a részlet- vagy műhelymunka segítő eszköze.

A negyedik világtényező: az okszerűség. Vajon le kell-e mondanunk arról a kényelemről is, amit világképünk megalkotásánál az okság törvénye nyújt? A 19. század tudományának alaptétele, *sine qua non*ja volt, [183] hogy a jelenségeknek téren és időn belül az okozati kapcsolat formájában kell lefolyniok. Holott már Newton erősen töprengett azon, miért viselkedik a fénysugár bizonyos esetekben saját „törvényétől” eltérően, minden felfedezhető ok nélkül másként és másként. A tér-idő-ok megdönthetetlennek vélt alapfalan az első rést a rádium bomlásának tünetei törték. Rutherford és Soddy 1903-ban fölfedezték, hogy a radioaktív szubstanciák változásai önkényesek, és a fizikai törvényekre alapított mindennemű behatásnak ellenállnak. A földi rádium-atomok egy része esztendőnként egyszerűbb atommá alakul át, de a szelekció minden felkutatható ok nélkül történik. Sem kísérlettel, sem elméleti

számítással nem lehet eldönteni, hogy a billiónyi, teljesen azonos helyzetű atom közül miért épp ez a bizonyos töredék bomlik szét, s miért nem lehet a rajtuk végbemenő folyamatot módosítani. Sőt a számítások éppenséggel azt mutatják, hogy a szelekciónak nem is lehet törvénye. Vagyis a rádiumbomlás elegendő ok nélkül megy végbe, indeterminált, mint a szakkifejezés mondja, azaz kívül áll a kauzalitás törvényén. Oka nincs.

Elsőnek Planck, Franck és Hertz kutatták az atomállapotok változásainak általános törvényeit a sugárzások hatása alatt, s ebből derült ki, hogy a rádiuméhoz hasonló „spontán”, ok nélküli folyamatok a természetben mindenütt előfordulnak. Einstein mutatott rá aztán, hogy a „szabad” állapotváltoztatás az atomok egyetemes sajátja, s még az egyszerű melegsugárzás sem határozható meg, nem illeszthető a szigorú determinizmus keretébe. A természeti valóság, amely a megokolt és megokolatlan (determinált és indeterminált) jelenségek mögött rejtőzik, ismeretlen, s a tudomány csak annyit sejt, hogy általa „a nagy számok törvénye” érvényesül. (Erre még visszatérünk.) A lényeg reánk nézve egyelőre annyi, hogy a kvantum-elmélet lehetetlenné teszi a klasszikus fizika alaptételének fenntartását, amely szerint a természet térben és időben foglal helyet, s a szigorú kauzalitás törvénye uralkodik rajta. A számítás és a tapasztalat egyaránt azt mutatja, hogy vagy a tér és idő régi szemléletét alkalmazhatjuk, vagy pedig a determináltságot, a kauzalitását, de a kettőt együtt, egyszerre sohasem. Ezt a dilemmát Heisenberg a következő táblázatba írta fel:

Klasszikus elmélet	Kvantum-elmélet	
Tér-időbeli leírás	Vagy tér-időbeli leírás	Vagy tér-időn kívüli matematikai számítás
és	és	és
meghatározottság (determináltság)	meghatározatlanság (indetermináltság)	meghatározottság (determináltság)
	statisztikai alapon csoportosítva	

Ez az eredmény nem azt mondja ki, hogy a jelenségek általában ok nélkül történnek, hanem hogy okkal is, meg ok nélkül is, s a lényeg nem az ok megvoltában vagy hiányában rejlik. Azaz: okszerűség és ok nélküliség egyformán értelmetlen, antropomorf kifejezések. A jelenségek száma és lefolyásuk körülményei számunkra átláthatatlanok; csak azt sejtjük, hogy a természet önmagához hasonlít, s hogy a végtelen számú eshetőségek közül ennyi meg ennyi ilyen természetű s így viselkedik, a többi másképpen. Ez a „nagy számok törvénye” és a „természet egyöntetűségének elve”, amely csak statisztikai viszonylatok megállapítását engedi a jelenségek között, vagyis azt, hogy a „végtelen nagyszámú” jelenségek egy részét az „egyöntetűség” alapján a determináltak közé sorolhassuk, más részét az indetermináltak közé. - Ez a bizonytalanság az oka, hogy a tudomány ma „bizonytalansági viszonyokról”, „pontatlansági”, „valószínűségi törvényekről” beszél, „objektív és szubjektív valószínűségről”, „valószínűségi hullámokról”, sőt „objektív és szubjektív hullámokról”. Végső fokon mindez a determinizmus és indeterminizmus problémájának itt vázolt elemzésében tetőződik. „Lehet, - mondja Jeans -, hogy a determinizmus tisztára olyan statisztikai jellegű dolog, mint amilyenre egy biztosító intézet vagy a monte-carlói játékbank bízta magát.” (Valószínűségi számítás.) Einstein így nyilatkozik: „A nyers használatmód, ahogyan mi az okságelvet alkalmazzuk, egészen felületes valami. Olyanok vagyunk, mint a gyermek, aki a verset a rímek szerint ítéli meg, de a ritmushoz mit sem ért. Vagy olyanok, mint a

növendék, aki zongorázni tanul, s minden egyes hangot csak a közvetlen előtte járóval, vagy az utána jövővel kapcsol össze. Ez bizonyos mértékig elegendő, amíg valamely nagyon egyszerű és primitív szerzeményről van szó; de egy Bach-fűga interpretációjához nem jutunk el vele." Weyl, a természettudomány és a bölcselet viszonyáról elmélkedve, hasonló eredményre jut: „Ezek a meggondolások kényszerűen azt a benyomást keltik, hogy a kauzalitás törvényét, mint a természettudomány egyik alapelvét, nem formulázhatjuk meg néhány szóval, és hogy nem önálló, nem egzakt törvény. Tartalma valójában csak akkor érthető meg, ha pusztán fenomenologikusan* írjuk le a valóságot, ahogyan tudatunk közvetlen adottságai szerint előttünk kialakul." De éppen ennek: tudatunk közvetlen szemléletének mond ellent Heisenberg táblázata, amely azt a tényt ábrázolja, hogy a természet az okság elvét másképpen alkalmazza, mint mi.

Azt az ismeretlen valamit, ami az atomok indeterminált viselkedését „okozza", a tudomány „Maxwell-féle démonnak" nevezi, mert Clark Maxwell, angol tudós „személyesítette meg" egy „jelképes" figurában, [185] démonban ezt a jelenséget. Einstein szerint az atomon belüli világban határozottan jelen van; azóta pedig az a nézet alakult ki, hogy a mikrofizikában az indeterminizmus uralkodik, míg a makrofizikában a determinizmus gyakorlatilag használható elmélet maradt. Erről a pontról tágas kilátások nyílnak a vizsgálódás egyéb területei felé (szerves élet, ember), de azért álljunk meg itt.** Nem arról szólunk, hogy „ma az egész fizika megszüntette az offenzívát, amelyet a sugárzástan jelenségeinek megértésére indított, s igyekszik új stratégiát találni a leendő támadáshoz" (F. Kahn); - arról sem, hogy a kutatás tárgya ettől a fordulóponttól kezdve többé nem az „objektív valóság", nem maga a természet, hanem elsősorban a mi megfigyelésünk e természetről (Heisenberg). Arról sem, hogy ezáltal a leg-„legmagasabbrendűen szervezett élet" vagyis az ember s vele a szellem vonul be a természet vizsgálatának körébe. A lényeg az, hogy a világrendből kiküszöböli a mechanikus elvet. Vagyis visszakanyarodik ama szemlélet felé, amelyből a mitikus világkép megszületett. Ez az első tanulság.

Az ember, születésétől fogva egészen az újkorigi alkatához illő szerénységgel viselkedett; tudta ugyan, hogy tevékeny részese a teremtésnek vagyis a természetnek, de tudta azt is, hogy a végső dolgok el vannak rejtve ismerete elől. A 19. század embere kilépett ebből a tartózkodásból, és az anyag-erő-tér-idő-ok láncolatának egybekovácsolásával a szilárd biztonság alapjára vélt helyezkedni. Az új század embere széttördelni kezdi ezt a láncot, mert lassan felismeri, hogy „a mindenség végső tényei teljesen kívül esnek a tudomány birodalmán; sőt talán vagy valószínűleg mindig rejtve fognak maradni az emberi értelem előtt." (Jeans.) A végső tények anyagi ábrázolása tehát az új fizikai világkép szemszögéből nézve nem egyéb antropomorf jelképsorozatnál, amelynek segítségével a természet titkait megjelenítjük magunk előtt, és különféle szótári nevekkal ruházzuk fel. Ez a második tanulság.

Nem tudjuk, miből áll és hogyan él a világ, de tapasztaljuk, hogy érthetetlen erők működnek körülöttünk, titokzatos hatások érnek, nem tudni honnan, a tér tele van megfoghatatlan lényekkel, „démonokkal", szellemek, dzsinnek, villik, koboldok, manók, tündérek, lidércek, sellők, szirének, hizek, boszorkányok, angyalok, ördögök, istenek seregével, és egészen mindegy, hogy ezeket a népies elnevezéseket használjuk-e, vagy

* Vagyis az oksági viszony vizsgálata nélkül, pusztán megjelenésük módja szerint.

** Az idevágó vizsgálódások eredményeit a II. fejezetben (*Az ember-mítosz*) soroltuk fel; a belőlük leszűrt következtetések világosan utalnak arra, hogy a fejlődéelmélet és a származástan 19. századi koncepciójában ugyanaz az antropomorf szemlélet érvényesül, mint az egész természettudományos világképben.

pedig sugárzás, rezgés, vonzás, erő, delej, din, volt, erg, kalória, lumen,[186] atom, proton, elektron, pozitron, neutron, foton, mezon névvel illetjük őket. Tündért, lidércet ember nem látott, csak jelenlétük hatására formálja meg alakjukat képzeletében éppen úgy, ahogyan protont, elektront nem látott egyetlen tudós sem, csak jelenlétük hatásaiból számítgatva formálja meg körmönfont ábrákat. Nem látjuk és nem ismerjük őket, de elejétől fogva minden egzakt és okkult képességünket latba vetjük mivoltuk egzakt megismerésére; minden lehetséges eszközt és módszert kifundálunk, hogy kártékony hatásaikat, azaz rosszakarataikat semlegesítsük, a kedvezőket, azaz jóindulatukat elősegítsük, és hasznunkra fordítsuk. Éjfélkor bűvös kört húzunk magunk köré, ruhánkat csengőkkel aggatjuk tele, tüzet szítunk mindenféle praktikákkal, melynek parázsán keresztül belelátunk az emberek veséjébe és a természet titkaiba, varázsigéket mormolunk, igézünk és átkozunk - vagy pedig elsötétítjük szobánkat, szigetelő lap bűvkörében ülünk, kísérteti fényt villantunk föl, mely átjár csontot-velőt, rontása ellen ólommal, gumival preparált varázsköpenyt öltünk, s az előírás szavait ismételtgetjük; talárba bújunk, melyből csak szemünk és orrunk hegye látszik, hogy láthatatlan dzsinnek és mikrobák fertőző ártalmainak elejét vegyük, végtelen tisztító, mosakodó szertartásoknak vetjük alá magunkat, s kisebb-nagyobb rangú, beavatott papok és papnők egész hada segíti a szigorú liturgia megtartását, mert a legkisebb tévedés végzetes következményekkel járhat; akaratunkat és gondolatunkat pusztá tekintetünkkel átplántáljuk mások lelkébe és agyába, szervezetünk auráját kéz-rátevással átsugározzuk a beteg hívők szervezetébe bűvös és szuggesztív szavak kíséretében - vagy ólomcsőbe zárva ugyanezt a delejt, bombázzuk őt, nem felejtve a szuggesztív igéket, mert tudjuk, hogy a hatás épp annyira hit dolga is, mint fiziológiai folyamatoké; megfoghatatlan és érthetetlen erőket hajtunk igába, egy gombot fordítunk el, s szobánk sarkában harsogni kezd a New York-i opera kórusa, gyönyörbe ejtve lelkünket, de egy téves gombnyomásra ugyanaz az erő agyonvág; más gépünk ugyancsak gombnyomásra sugarakat bocsájt ki, melyek leolvassák az úrhajósok ér-verését; éjnek idején óriási, nesztelenül mozgó ágyúcsövekkel cserkésszük az égboltozatot, szemünkbe gyűjtve és megnagyítva azt a lehetetlen valamit, amit a csillagmiriád szór szét az űrben, s amit mi fénynek nevezünk; Japánban megmozdul a föld, mire szobánkban, üveg mögött ijedt ugrándozásba fog egy írón, és kabbalisztikus jelekkel int: veszély, veszély; világtól elzárt szentélyeink sötétjében sejtelmes kék, zöld, lila fények villódnak, félelmes morgást, dübörgést hallatnak a leigázott erők, a démonok, görebek, retorták, pipették, tégelyek, fiolák szikrázó palackok fantasztikus börtöneiben gubbasztanak, nehogy kártékony fluidunaikat, emanációikat rászabadíthassák a fenyegetett világra, vagy gyógyító erőiket tartják használatra készen. És mindegy, hogy a Főpapnak, a Nagy Mágusnak Oannes, Triszmegisztosz, Zarathustra, Kecalkoatl, Fu-hi, Aladdin, [187] Paracelsus, Newton, Pasteur, Galvani, Curie, Röntgen, Planck vagy Einstein a neve, a kérdés csak az, melyik tudott többet a másiknál. Ez a harmadik tanulság.*

*

* Hogy tévedés ne essék, s az olvasó tréfára ne vegye a mondottakat: ha egy természeti erő mivoltát nem ismerjük és mégis felhasználjuk - mágiát űzünk. Amikor a dinamóval áramot fejlesztünk, azután bekapcsolva megszólaltatjuk rádióinkat, a legtisztább varázslást végezzük. Senki sem tudja megmondani, hogy valójában mi megy végbe ekkor. A különbség a régi és a mai mágia közt az, hogy a régi ember szervi-szellemi képességeivel és természeti eszközökkel működtette az okkult erőket, a mai mágia pedig jobbra csak gépi, mechanikus eszközökkel tudja munkába fogni. Amaz hanyatlóban, ez fejlődőben van.

A tény azonban, hogy a tudomány annyi fáradsalmas vizsgálódás, példátlan szellemi erőfeszítés árán a mindenség fizikai végokát, őstényezőjét és építőjét az *erőben* találta meg, különös eszmetársításokra késztet, s ezek eredménye tán több is, mint tanulság. Az erő fogalma ugyanis teljességgel ember- illetve állatszabású: izmainknak azt a képességét, hogy munkát tudnak végezni, erőnek nevezzük. Ez már magában is érthetetlen tünemény. Kant nem volt ostoba ember, márpedig ő mondotta: „Az, hogy karunkat be tudjuk hajlítani, nagyobb csoda, mintha a Holdat állítanék meg futásában.” Csakugyan, az emberi elme számára felfoghatatlan, hogyan támadhat akarati elhatárolás valamelyik agyközpontunkban, hogyan közölheti parancsát egy idegfonal által egyik szervünkkel, s hogyan veheti ez át és hajthatja végre a parancsot. Semmivel sem kisebb rejtély ez, mint az atommagé, a világegyetem erőforrásáé. Ámde az emberi (helyesebben állati) erő mását a természetben sehol sem találjuk meg, csupán azt látjuk, hogy a nehézkedés, a szél, a víz, a gőz, a robbanás, a villamosság mozdítani tudja az anyagot, azaz munkát végez, s ezért e képességüket szintén erőnek nevezzük. Viszont az emberi erő, az akarat és a szellem kormányzatába fogva, gazdáját a világ urává tette. Minden hatalom kulcsa, s ha az erkölcs, a lélek gyepőlőjét elveti, tombolásának úgyszólván semmi sem szab határt. Az amorális életösztön legszabadabb kifejtését teszi lehetővé, a legféltelenebb önkiélést biztosítja. Röviden: az emberállat uralmát, ahogyan ma látjuk. Vajon véletlen-e, hogy amikor a tudományok egyik ága bebizonyította, hogy az ember állat, s amikor a zabolátlan erőszak vált a történelmi cselekvés alapelvévé, ugyanakkor a tudományok másik ága arra az eredményre jutott, hogy a világ, a létezés princípiuma az *erő*? Vajon véletlen-e, hogy ez az ismeretlen és érthetetlen jelenség lett [188] világképünknek legfőbb jelképévé, életünknek eleven hatóerejű, minden sejtünkkel átél, irányító és tevékeny szimbólumává? Megvalljuk, nem hiszünk a véletlenekben.

*

Hogy a mai ember milyen alkatú, miben áll a tudománya a világról, milyen jelképrendszerben él, s hogyan szemléli önmagát, íme láttuk. S látnunk kellett, hogy magáról és a világról alkotott szemléletén *az emberállat képe és hasonlatossága* uralkodik. Most azt kell vizsgálnunk, miképpen szemlélte magát a régi ember, hogy ebből következtethessünk, milyen volt az alkata, miben állt a tudománya.[189]

Isten képe és hasonlatossága

Tan-ta-ren (Dendera) templomának kriptájában találtak egy különös domborművet, amely a Napisten születését, azaz látható alakot öltését ábrázolja. Törzse nem-nélküli, embriószerűen fejletlen, békaformájú; ezen a békatesten emberfej ül, s négy keze van, mint a majmoknak. A kő felirata ez: „A Fényisten Ré testének létrejövele.” Egy másik bővebb, de töredezettsége miatt alig érthető felirat szintén reá vonatkozik: „A világ [vagy a Föld] ősszülője; a fényre vágyott [vagy: a jóra, a tökéletesre, a lélekre]. Megalkotta [?] a [bolygókat és csillagokat], a kísérőket. Létrejött az Ég minden alakzata. Megszületett [?] a nap [az idő, nem az égitest]. Kezdeté a világ teste létrejöttének. Az lett, ami megvan.” - A domborműre rótt mondat talán ilyen formában értelmezhető: „Így kezdődött a világ testének kialakulása.” Ré azonban nem a „világ”, a Kozmosz alkotója, hanem a Földé, a földi életé, illetve ő maga földi élet, a Föld-teremtés. A fényre vágyó lény pedig (a csonkult feliraton) az ember, Ré fia, akiben a fény, vagyis a lélek testet ölt. A kőkép az embert ábrázolja a teremtés egy igen „korai” szakaszában, amikor még félig őslény, s alakulni kezd belőle a leendő ember. A majomkezű békatesten emberfej ül, a gondolatnak, Ré ajándékának hordozója. (Láttuk, hogy az emberi test legfőbb faji jegyeit a hüllőktől és protomajmoktól „örökölte”, vagy azokéval közösek.)

Ré itt az „első” Ádám, a *Kabbala* Adam Kadmonja, abban az időtlen pillanatban,

amikor anyagi teste, porhüvelyé lelket nyerendő, amikor az isten a magában hordott ember-ideának testet készül adni. A *Biblia* szerint az Úr a lelket beleheli az emberbe: „És megalkotta az Örökkévaló Isten az embert a földnek porából és az élet leheletét lehelte orrába; és az ember élő lényvé lett,” lélekkel bíró, azaz Isten „képére és hasonlatosságára” teremtett lényvé. Isten „léleke” pedig az Ige, amely a fényt, a „világ világosságát” hordja magában, ahogy Szent János megírta: „Kezdetben vala az Ige, és az Ige Istennél vala, és az Isten vala az Ige ... Ő benne vala az élet, és az élet vala az emberek világossága.” Lehelet és fény, azaz lélek és szellem teszik az első embert Isten képévé, tökéletes lényvé.[190]

*

(Az ember-idea.) - Minden anyagi teremtésnek, azaz minden dolog létrejövetelének föltételét mai fogalmainkkal így határozhatjuk meg: hogy bármi is megszülethessék, az anyagban vagy az anyag forrásában eleve benn kell foglaltatnia minden hozzá szükséges elemnek és a kialakulás módozatainak, lehetőségeinek. Az egyiptomi ősbölcsesség hagyatékának őrzője, Hermész Trismegisztosz így szól erről: „Ő fiam, az anyag lesz; előzőleg volt; mert az anyag a létezés hordozója. A levés a teremtetlen és előrelátó Isten tevékenységének módja. El lévén látva a létezés csírájával, az anyag születésre hozatik, mert a teremtő erő alakítja, az *eszmei formának* megfelelően. A még nem született anyagnak nincs formája; ő lesz, amikor munkába vétetik.” Az eszmei forma azonos Platón *ideájával*, amelyről az idealizmus nevét vette; szerinte a dolgok kész mintára születnek: „Sohasem teremthető a világon valami, mielőtt a gondolata meg nem lett volna.” Mind a hermetikus, mind a héber bölcséletnek (Biblia, Kabbala) alapeszméje, hogy Isten a teremtés előtt mindent magában tartalmazott, s hogy az ember az ő képe volt. - Nos, nevezzük bár a létrejött dolgok előzményét rossz magyar szóval lehetőségnek, vagy formának, vagy ideának, vagy gondolatnak, avagy képnek, világos, hogy ugyanazt mondjuk vele.

Az őshagyományoknak elsőrendű tárgya az ember teremtéstörténete, de az idők folyamán, ahogy hézagossá vagy homályossá érezték, magyarázatokkal bővítették vagy új spekulációkkal gazdagították őket. A *Kabbalát* („Befogadott”, azaz beavatott tan) például a középkorban kezdték írásba foglalni, elég későn, de épp avval a céllal, hogy az eredeti zsidó bölcséletet és hagyományokat megőrizték az arisztotelizmus térhódításával szemben (Maimonides). Igen sok benne az éleselméjű rabbinisztikus okoskodás és a misztikus képzelődés, de jelentős részeiben igen régi hagyományokra támaszkodik, szerintünk még Mósze előttiekre is, mert itt-ott visszarémlenek benne egy pogánykori politeizmus nyomai. De a *Kabbala* nem akarja a *Bibliát* helyettesíteni, ellenkezőleg, magyarázza. Nem nyújt rendszeres létbölcséletet, kozmogóniát, s effélét, csupán az *Ószövetség*, kivált a *Genezis* allegorikus előadását igyekszik tisztázni, vagyis kihámozni az eredeti értelmet, amit Mósze beléjejtett, s az első beavatottaknak átadott. Innen származik a teremtéstörténeti és kozmogónikus része (*Jecira*: a Teremtés) és az istentan, a teozófia (*Zohar*: Fény) törzsanyaga, s épp ezek egyeznek meg feltűnően a legrégibb keleti hagyományokkal, Egyiptomtól Kínáig. Ezért igen fontos és kortörténetileg hiteles, amit az emberről mond.

Az Isteni Lény, az Első Ok természetesen ábrázolhatatlan, sőt meg sem nevezhető, föl nem fogható, mert csak azt érthetjük meg, aminek oka van. Csupán negatív jelzőkkel közeledhetünk feléje: En Soph, a „kötelék nélkül való”, ismerhetetlen, tudhatatlan, nevezhetetlen, hasonlótlan, föltétlen, alaktalan, határtalan, abszolút Egy - ellenére a számtalan formának, [191] az egész teremtésnek, amely benne van. Ez a héber Memrab, a Hindu Parabrahman, a platóni Logos. A teremtést emanációi útján hajtja végre, a tíz Sephiroth által. A tíz Sephiroth két csoportra oszlik; a felső hármasság (olam azila)

metafizikai, „nem látható”: Kether (Korona), Csokma (Bölcsesség) és Bina (Értelem); az alsó hetességből (olam jecira) ered az érzékelhető világ, a természet rendje, a különvált nemek (férfi-nő) szabálya szerint: Chered (Szeretet, Kegyelem), Din (Jog), Tiféreth (Mérték), Rachamim (Irgalom), Nezah (Mag, Szilárdság), Hod (Disz), Malkuth (Anyag).

Ezeknek az emanációknak öntvénye, szintézise az elsőszülött metafizikai teremtmény: az Égi Ember, a Napok Öregje, az Élemedett Szent, a Sephirothok Fája, Adam Kadmon. Egyesíti magában a felső szellemi és alsó anyagi szférát, a 3+7 Sephirothot, vagyis magába foglalja a tökéletes 10-es számot, „Isten képét és hasonlatosságát”. Benne van a Tetragrammaton (Iod-Hé-Vau-Hé = Yahveh) értelme, a püthagoreusok szent Tetraraktüsz, az Univerzum eszméje; ő a Tikkun, a teremtés mintája, az Elsőszülött Idra Szutha (a Kabbalában), a hindu Purusa, az Égi Ember, akitől született Virádzs (a him-elv) és Virádzstól a Halandó Ember; ő Ádi Szanat vagyis az Első Régi; a kínai Pan-ku, a Világ-Ember a Világ-Tojásban, a görög Protogonosz, az Archetüposz, a platonisták Második Logosza, a gnosztikus Makroanthroposz, idea és forma, a tökéletes lény, a két nem potenciális egyesítője, androgün. Ennélfogva a jó és rossz tudásának fája is (a Sephirothok Fája) ezotérikus értelemben.

Zohar: „Mert noha a minden Rejtettnek Rejtettje, hogy fölfedje magát előttünk, kiküldte a Tíz Emanációt [Sephirothot], kiket Isten Alakjának, az Égi Ember Alakjának neveznek, de minthogy még ez a fénylő alak is túlságosan kápráztatta látásunkat, más formát kellett fölvennie vagy más ruhát öltenie, s ez az Univerzum. Az Univerzum, vagyis a látható világ ennélfogva továbbterjedése az Isteni Szubsztanciának és neve [a Kabbalában]: Isten Ruhája.” Ugyanaz, mint Bel-Marduk csodálatos ruhája az *Enuma Elis*-ben, a babiloni teremtés-eposzban, és Ahura Mazda csillagpalástja. Másutt: „Az Ember [Adam Kadmon] a Sephirothok által teremtetett, s közös erővel [az Emberrel együtt] nemzették a földi Ádámot.” - Hasonlóképp emanációi Brahmának a Pradzsápatik, ezeknek szintézise Manu Szvázdsambhuvá, s ő nemzi szellemileg Virádzsot és a Risiket; innen nevük: Brahmá elme-szülött fiai. „Brahmától, elmélkedéseit folytatva, születtek elmétől-nemzett ivadékok, testi természetéből eredett alakokkal és képességekkel, testesült szellemek, létrehozva Dhimat gátráiból [a mindenható istenség tagjaiból]... De minthogy nem szaporították magukat, Brahmá más elme-szülött fiaikat teremtetett, *magához hasonlókat*.” Mégpedig Brahmársikat vagy Pradzsápatikat, szám szerint tizet és hetet. (*Visnu Purána.*) [192]

Adam Kadmon tehát Isten képe és a teremtés mintája: „Amikor Én [Elóhim] Adam Kadmont formáltam, az Örökkévaló Lelke kilövellt testéből, azonnal szétsugárzott a hétmillió Égbe, és az Én tíz Fényességem [Sephirothom] voltak az ő tagjai” [*Zohar*]. A földi ember, Is-Ádám egy második teremtés műve, csakúgy, mint az egész látható világ, innen van a *Genezis* két ember-teremtése, a *Kabbala* szerint. A második teremtésben pedig már Adam Kadmon is részt vesz: „megnevezi” az állatokat. A *Zohar* írja: „Mihelyt az Ember megjelent, minden kiteljesedett... mert minden bennfoglaltatik az Emberben. A Földi Ember titka utána jön az Égi Ember titkának.” Gan Eden, a Gyönyörűség Kertje ennek a szellemi, teremtő állapotnak a jelzése: „Mikor Ádám Édenben lakott, mennyei ruhába volt öltözött, amely az Égi Fény ruhája ... Fény ama Fényből, amely az Éden kertjében használtatott. Az [Égi] Embert a jecirati világ tíz Sephirothja teremtetette, és az ő közös hatalmuk által egy még alantibb világ hét Angyala nemzette a földi Ádámot. Először Szamáél bukott el, aztán elámítva az Embert, ennek is bukását okozta.”

Az első Ok vagy Akarat mintegy vehikulumként használja Adam Kadmont, hogy a világban megnyilatkozhasssék; *Zohar*: „A Végtelen Egy, a formátlan és hasonlótlan, miután az Égi Ember alakja megteremtetett, használta őt. Az Ismeretlen Fény használta az Égi Alakot, mint kocsit, leszállott rajta, és kívánta, hogy úgy neveztessék ez Alak által,

amint ez Jahveh szent neve." (Tudniillik kimondhatatlan.) Hasonlóképpen hordozója Átmának Buddhí, Parabrahmannak Mulaprakriti, Rének Uzsiri. - A keleti ezotérikus hagyományban a tizenkét Dhyán Csohan vagy Dhyáni Buddhí a látható világ kozmokratorai, mint a *Kabbalában* a tíz Sephiroth. A kínai Fu-hi, az Égi Ember teremtményeinek tizenkét Tien-huangnak nevezik, emberarcú sárkányok, az égi tudás birtokosai. Az *Eddában* a tizenkét áze az életadó, világalkotó istenség. A druzoknál „isten fiai” teremtik az embert hét mandragora-gyökérből. A maya *Popol Vuh* kódex szerint „az első emberek látása határtalan volt és eleve mindent tudtak.” - Íme, az ember-idea első megvalósulása, a szellemi, a tökéletes ember, nevezzék bárhogy, a világ minden táján megjelenik.

*

A mítoszok mintegy népiesebb változatai az ezotérikus tanoknak, szabályszerű hitregékben adják elő a régi hagyományokat, a maguk nyelvén beszélnek, de nem kevésbé jelentős dolgokról s nem kevésbé mély értelemmel. Így minden eredeti mítosz földeríthető gyökerénél megtaláljuk az ember isteni származását, az isteni lényegből való részesülését, a magasabbrendűséget. Az istenek saját törvényrendjük parancsára teremtik az [193] embert, s nem egyszer feláldozzák isteni sértetlenségük miatt. A sumér-babiloni teremtés-eposz, az *Enuma elis* ilyen istenáldozatról beszél: Az istenek hívták az istennőt, a bölcs Mamit (Istár-Mami), a segítőt:

„Egyedül a te anyatested tud embereket teremteni,
hogy az istenek igáját viseljék”
Mami fölnyitotta Száját és így szólt az istenekhez:
„Én egyedül nem tudom ezt [megcselekedni].”

Itt eltöröltött rész következik, csak a befejezés olvasható:
„Ea fölnyitotta száját és így szólt a nagy istenekhez:
»Egy istent kell levágni...
Az isten húásával és vérével keverje össze Mami az anyagot.«”

Az önfeláldozó isten jelentkezik is, Bel marduk (a sumér eredetiben Enlil), ahogyan Berossos töredékéből tudjuk: „Mikor Marduk látta, hogy a termékeny föld lakatlan, levágta saját fejét, s a többi isten a kiomló vért összekeverte földdel, s embert formált belőle; ezért bírják az emberek a [teremtő] munkában részt vett istenek értelmét és tulajdonságait. Vagyis a *Biblia* szavaival: isten képét és hasonlóságát.

Nem szabad félreértenünk, hogy a mítosz szerint az istenek csupán azért teremtik az embert, hogy legyen, „aki igájukat hordja”, azaz engedelmeskedjék nekik, áldozatokkal étesse, illattal, imával itassa őket. Az áldozatot és tiszteletet az élet törvényrendje kívánja meg, melyet az istenek alkotnak ugyan, de maguk is alája vannak vetve: áldozat nélkül értelmetlenek, „éhen halnak”. Az emberre pedig azért van szükség, hogy végrehajtsa a Földön azokat az isteni törvényeket, amelyek csak általa valósíthatók meg. Az ember az isteni rend és erkölcs, az isteni princípium képviselője a Földön, (Isten „képe” = képe viselője = képviselője) ezért kell, hogy birtokolja „az istenek értelmét és tulajdonságait”.

A tökéletes paradicsomi emberről (s egyben a bűnbeesésről szól az eridui helyi eredetű Adapa-mítosz is. Eridu. Ea városa volt, a bölcsesség és tenger istenée, „a Kétfolyam torkolatánál”, melyek akkor még külön-külön szakadtak a tengerbe. Csodás pálmafa nőtt a kertben, Ea székhelyén, s itt teremtette Adapát, „az emberek pásztort.”

Eriduban nő egy sötét [árnyékos] pálmafa tiszta téren;
növése ragyogó, mint a lazurkő, beárnyékolja az Óceánt;
Ea uralma Eriduban bőséggel teljes,
lakása az alsó világ helye,
Lakása Ba-u istennő nyoszolyája. [194]

Egy töredék, melynek eleje hiányzik, így adja elő Adapa történetét: Ea, „az isteni fazekas” agyagból gyúrta s „isteni teljhatalmat, széles értelmet az ország törvényeinek rendezésére, bölcsességet adott neki, azonban örökéletet nem; és őt, a hatalmast, Eridu gyermekét, az emberek pásztorává tette.” Adapa ezen kívül, mint „Bölcs és Fölöttébb Ügyes”, papi funkciókat is végez, s mint isteni pék és pohárnok működik. Eridu pékmesterével gondoskodik a kenyérsütésről, naponta ellátja kenyérrel és vízzel Eridut, tiszta kezével gondozza az edényeket, egy ételfogás sem készül nélküle. Naponta bárkába száll, és halászni megy Eridu számára; mikor Ea elhever ágyán (azaz leszáll az éj), Adapa elhagyja Eridut, és bárkáján egész éjszaka ide-oda hajózik, hogy halakat fogjon.

A töredékekből megtudjuk továbbá, hogy a legfelsőbb Ég ura, Anu Adapát, „az emberiség csemetéjét”, az örökélettel is meg akarja ajándékozni. Ennek története a következő: mikor egy nap Adapa a tengeren halászik, Zu-madár, vagyis a déli szél felfordítja hajóját, s ő a vízbe esik. Bosszúból eltöri a Zu-madár szárnyát úgy hogy, ez hét napon át nem tud szállni (fújni). Anu leszámolást követel, s kijelenti: Nincs irgalom! De Dumuzi, a kapuőrző, és barátja, Gis-zida kérésére meglágyul haragja, sőt elrendeli, hogy lakomát, ünnepi ruhát készítsenek Adapának, és olajat a kenekedésre. „Az élet ételét adjátok neki, hogy egyék belőle, és az élet italát, hogy igyék.” Adapa a ruhát és az olajat elfogadja, de az ételt-italt nem. Ugyanis Ea cselt szőtt, és elámította Adapát: „Amikor Anu elé lépsz, halál eledelével fognak kínálni: ne egyél belőle! Halál vízével fognak kínálni: ne igyál belőle! Ruhát fognak neked nyújtani: öltsd fel! Olajat fognak neked nyújtani: kenekedj meg vele!” Pedig íme, élet étele és itala volt az. Anu csodálkozásban tör ki: ő az embert, kinek Ea az Ég és Föld belsejét megmutatta, a halhatatlansággal is meg akarta ajándékozni. „Ó Adapa, miért nem ettél, miért nem ittál? Most tehát nem fogsz (örökké) élni sem.” És megparancsolja: „Fogjátok és vigyétek vissza a földjére.”

Nagyon szép, de bonyodalmas, összetett jelentésű rege ez, mitikus azaz képes értelmű, de hogy lényegében a tökéletes, szellemi emberről szól, szembeszökő, Minden mozzanatot figyelembe kell vennünk, hogy megtalálhassuk igazi mondanivalóját. Adapa is Adam Kadmon, az „emberiség csemetéje”, növendékfája, első hajtása, tehát archetípus. Minthogy ismeri „az Ég és Föld belsejét”, minden tudás birtokosa, egyben a Kozmosz mintája. „Törvényhozó”: a tudás, a teremtes, a Kozmosz törvényének megvalósítója és végrehajtója; „pásztor”, azaz pap, király; „pék és pohárnok”; gondoskodik az élet kenyéréről és vizéről, vagyis a halhatatlanságról; „halász”: Eának, a Bölcsességnek tengeréből szerzi a misztikus eledelt, míg a „város”, az emberiség alszik. De hibát követ el: fennhéjázó, szembeszál a természettel, eltöri a Zu-madár szárnyát, evvel törést szenved az [195] ő tökéletessége is, tudása meggyengül, nem képes ellenállni az ámtításnak, s ez vesztét okozza.

Az Adapa-mítosz a jelek szerint nem találkozott a bibliai Paradicsom-hagyománnyal, de éppen a megegyezések és különbözőségek természetes szövevénye mutatja a hagyomány régiségét és egyetemességét az ókeleti világban. A Paradicsom és a bűnbeesés sorra kerül még, most a tökéletességről van szó, s azért itt csak futólag említjük, hogy a bibliai elbeszélés régibb része szerint az élet fája és folyóvize az égi Paradicsomban az Úr trónusa mellett volt, ahogyan az élet étele

(gyümölcse) és vize Anu trónusánál; az Úr és a kígyó ellentéte fedi Anuét és Eáét, s az ember itt is, ott is a halhatatlanságot játssza el.

Az első, a paradicsomi ember olyannyira tökéletes, hogy az istenek nem egyszer megijednek saját művük sikerétől. Az ómexikói hagyomány szerint: „az istenek megrettentek, mert az embert túlságosan tökéletesnek teremtették, s ezért felhőt [fátylat] vontak szelleme elé: az arcot,” - értsd: tökéletlen, halandó testet. Platón a *Symposion*-ban, mikor a lázadó androgünökről beszél, ezt mondja a tökéletes alkatú emberről: „Nagy és emberfölötti volt az erejük, érzésük elvetemült, ezért vakmerően utat törtek az égbe, és meg akarták támadni az isteneket.” „Az isteneket rémület fogta el,” - írja Pausanias -, de a kétnemű lázadó emberről később lesz szó. A legtisztább szemléletet ismét a *Bibliában* találjuk, ahol az Úr a már bűnbeesett, érdemtelené vált Ádámot megfosztja isteni képességeinek gyakorlásától: „Az Úr Isten pedig Ádámnak és feleségének *bőrköntöst* készíté, és felöltöztetö őket, mondván: Íme az ember olyanná lön, mint egyik közülünk, jót és gonoszt tudó; most azért, hogy netalán kinyújtsa kezét, és az élet fájának gyümölcseiből szakasztván és evén örökké éljen, annak okáért kiűzte őt az Úr Isten Édennek kertjéből, hogy művelje a földet, melyből vétetett. Az ember kiűzése után pedig Éden kertjének bejárása felől lángoló, forgó karddal kerubok állítottak, hogy elállják az élet fájának útját.” A „bőrköntös” nem egyéb, mint a halandó, földi test: a tiszta, „mezítelen” szellem elvesztette fényruháját, az ember-idea anyagba öltözött.

(*Halhatatlanság.*) - De miben állt az első ember tökéletessége? Semmi esetre se értsük rajta az arisztotelészi „maga nemében való” tökéletességet - ezt minden lény bírhatja, akinek vagy aminek „specieséből semmi sem hiányzik” (ez filozófiai fogalom). Sem fizikai (testi, természeti) tökélyt ne értsünk, mert test (azaz anyag) és tökéletesség eleve kizárja egymást. Lehet, hogy az istenközelség, a büntelenség átélése, mely nem ismerte a halált, valaminő testi állapothoz, szervi alkathoz volt kötve, s akkor az alkat az [196] élménynek külső jelévé válhatott, de maga az élmény tisztára lelki, metafizikai folyamatként kellett, hogy lejátszódjék, amit egy időtlen „pillanat” zárt magába. A paradicsomi boldogság lehetett egy belső megvilágosodás egyszeri műve, de százezer évekig is hordozhatta magában az ember. Ezt az élményt, állapotot, vagy pillanatot azonban a testi fejlődést és a történelmet vizsgáló eszközökkel megközelíteni nem tudjuk.

Általában kétféle felfogást szerkeszthetünk, melyek egyformán a Paradicsom, az Aranykor mítoszain alapulnak, s amiket a *Biblia* teremtetéstörténete is megerősít.

Az első a tökéletesség állapotát teljesen szelleminek fogja fel. Eszerint a *Kabbala* Adam Kadmonja, a hindu Manu és Mulaprakritis Purusa, vagyis a krita juga és az azték mítosz tökéletes lény, a hésziodoszi aranynemzedék embere még nem volt földi lény, s mint az ókeleti legendák beszélik: a Föld felett lebegett. Szellemi lény volt, az Isten ember-ideája, ki az ő képét és hasonlóságát viselte magában. Ezért „férfi-nő” egyszerre (külső jel!), azaz nem-fölötti, tökéletes lény, s a *Biblia* szerint neve: Ádám. Csak a második teremtés után, amikor az Úr már Is-nek, azaz férfiúnak nevezi, „nyílnak fel a szemei”, látja meg az érzéki világot, s „nevezi el” az állatokat, az anyagi szféra lakóit. Végül a bűnbeesés által gyöngül meg szellemi, alkotó hatalma, veszíti el az isteni lényekben való aktív részvételét, s válik földi lénnyé, halandóvá.

A másik felfogás szorosabban tapad a mítoszok természetközösségen alapuló szemléletéhez és előadásához. Itt az emberi tökély a halhatatlanság, a nem-nélküliség, illetve fölöttség „eszméjében”, mitikus tényében fejeződik ki, s velejár a természettel való mélyebb azonosság.

A halhatatlanságot nem érthetjük csupán a lélekre, mert az első felfogás esetében a pusztán szellemi ember nem válhatott halandóvá, a második esetben pedig a lélek a

bűnbeesés után sem vesztette el halhatatlanságát. A *mitikus* halhatatlanság aligha lehetett egyéb, mint az isteni, tökéletes állapot tulajdonságainak egyik jelző-szava, szintetikus összegezője. Ez az állapot földi, testi léthez volt kötve, de benne ember és halál viszonya másképpen érvényesült, mélyebb értelemben kapcsolódott.* Nem egyénhez kötött, hanem az egyetemes életet élő, kozmikus tudatú és természetközösségbe merült ember szemlélete, ösztönös életérzése fejeződik ki és összegeződik a „halhatatlanság” szóban. A paradicsomi ember, ki a [197] teremtés küszöbét éppen átlépi, még ott áll a két szféra határán: egyszerre isteni és állati lény. Az állatnak sincs tudata a halálról, nem hal meg, feloldódik a faj életében, amelyből élete végén kimúlik. Az ember, mint faj, az állaténál mérhetetlenül magasabb elvet hord magában: az isteni princípiumot, a Kozmosz „értelmét”, jelentését, melyet az egyedi létől függetlenül őriz és ad tovább. Ez az ő tökéletessége: a Kozmosz-szal való azonosság, mely nem hal meg vele, s amelyre nézve az ő egyéni halála közömbös, mert az azonosság örökkévaló. Csak az az ember hal meg, aki elszakítja, megtagadja az azonosságot, s kilép a kozmikus harmóniából (bűnbeesés). Az állat kimúlhatik, mihelyt utódokat nemzett, melyekben a maga s a faj anyagát (testét) fenntartotta és megsokszorozta, kimúlhatik, mert feladatát, a természet anyagi részének fenntartását elvégezte. Az ember azonban egy magasabb elemnek is a fenntartója, amely örökkévaló, tehát fenntartójának is halhatatlannak kell lennie. Ezt a halhatatlan élet-elemet nem a pusztá testi szaporodás által őrzi meg, hanem a kozmikus törvényrendszer életben-tartása, folytonos megismétlése, rítusokban való gyakorlása által. A rítus a törvény tevékeny tétele, a rend, a harmónia fenntartása; megszegése valóban „halálos” bűn. Az ember, ha átéli és elvégzi a rend rítusait, ha élete minden tevékenységét állandó szertartássá avatja, akkor létének földi szakaszát is örökérvényűvé, halhatatlanná teszi: „A halhatatlanság eszméje éppoly régi, mint maga az ember.” Ő az egyetlen teremtmény, aki eltemeti halottait, azaz fölkészíti egy másik, de éppoly igazi, természetes közösségben való életre. Van nép, mely a törzs őregeit szertartásosan agyonüti és megeszi, vagyis erőszakos úton hajtja végre az életfolyamat formacseréjét, mielőtt az egyénből kiszikkadna az életerő, s így biztosítja az ember időtlen lényegének fennmaradását, továbbadását. A testi kimúlás nem halál, hanem csak alakváltozás; a halott tovább él. Az embernek mind testi, mind szellemi lénye időtlen *értékű*, elvben fölötte áll a fizikai folyamatoknak (ezért képes öngyilkosságra)*, melyeknek formai módosulás ránézve lényegtelenek. Itt van az át nem hidalható szakadék az ember és a teremtés többi része közt. Nincs faj, nincs nép, nincs vallás az idők kezdete óta, amely ne tudná és *művelné* a halhatatlanságot, a testhez kötött szellemi lét időtlenségét, az időtlen lényeg alak-cseréinek valódi jelentőségét. Nincs nép, amely ne evvel a tudattal születnék, csak a civilizált, az anyagba süllyedt ember próbálja megtagadni, sikertelenül, s esetleg a degenerált („elfajult”, az ember faját, lényegét [198] megtagadó) vagy külső okok miatt az emberi szintről lehanyatlott népcsoportok veszthetik el.

Csak így tudjuk érteni az első ember, Adam Kadmon halhatatlanságát, amelyet a bűnbeeséssel, az isteni és a természeti harmóniából való kiszakadással elveszített. De elvesztette a tökéletesség másik alkatrészét is: a kozmikus teljességet, az egyetemesebb

* Ha a természetközösséget hangsúlyozzuk, így is megfogalmazhatjuk: az ember élete nem volt autonóm, individuális, tehát nem ismerte a személyes ént, s így a személyes halált sem; - csakhogy ez voltaképp az állat halhatatlansága. (Hasonlít a gyermeki [kisdéd] állapotához. A jumbrik s a hasonló archaikus népek, pl. pigmeusok megőrizték ezt a gyermeki állapotot.)

* Az állat is képes öngyilkosságra, de nem tudatosan, nem akarattal vezeti, hanem érzelmi impulzus: rabságban nem eszik (szabadságvágy), a kutya gazdája sírján éhenhal stb.

alkotó erőt, amit a kozmikus törvények fenntartása, a teremtés művének folytonos, rituális ismétlése megkíván.

*

(Az isteni kétneműség.) - A fizika tanítása szerint az anyagban már eleve bennfoglaltatik a nemi sarkítottság: az anyag kétnemű. A mágneses rezgések és sugárzások világalkotó játékát az atommagba „csomagolt” erő pozitív és negatív töltése élteti. A pozitív és negatív erők nemi aspektusba helyezése, a hím és a nő elv polaritása, azaz képszerű megjelenítése a mitikus szemlélet ősi, eredendő jellegzetessége, s ezen a réven a szexuális világtörvény alapja. A biológiai létformát a lét egyetemes rendjévé teszi: a Mindenség nem csupán mozog hanem él, élőlény. A Káoszból, a rendezetlenségből úgy lesz Kozmosz, vagyis rendezett anyag, ha beleoltjuk a nemiség elvét, a teljesség kialakítóját, a harmónia erejét. A mítoszok kitűnően „megértették” ezt az alaptörvényt, a legtisztábban a kínaiak (jang-jin-bölcselet) és a görögök, az utóbbiak olyannyira, hogy eleinte mitikus lényt sem formáltak belőle, csupán nevet adtak a ténynek - elnevezték Erósznak, azaz Szerelemnek, szerelmi váagnak (a fizikában: vonzóerő, gravitáció, kohézió). Később isten lett belőle, mégpedig a legrégebb, a legöregebb, megelőzte az összes többi istent - mint látjuk, teljes joggal -, s általa nyert a „föld”, vagyis az anyag alakot. (Vö. csomagolási erő.) A szeszélyes, pillangószárnyú, bájos Kupido-Ámor már egy mitológiai rokkó terméke. A makedóniai Phlius városának templomában, ahol állítólag régebb misztérium-kultuszt űztek, mint Eleusziszban, egy falfestmény Erószot kopasz, szárnyas agastyánnak ábrázolja; mellette kékcárcú asszonyalak fut, ki a sethiánus gnoszticizmus tanítása szerint az özönvizet jelenti, azaz ősrégi, kezdeti időket, - ámbár lehet, hogy magát az ősvizet, a Káoszt. Etruszk bronztükrök hátlapján Attis-Adonisz mint szárnyas, öregfejű Erósz van mintázva, ez állítólag orphikus hatásra vall, azaz szintén messze múltba nyúló gyökerekre. Az etruszkok törvényadója Tages: őszfejű, isteni gyermek. Platón *Symposion*-ját teljesen az Erósz-problémának szenteli, s rámutat az istenség eredetére és rangjára: „Nagy isten a Szerelem [Erósz] és csodálatos az emberek és istenek között sok más okból, de különösen a származása miatt. Mert a legősibb istenek közé tartozni nagy tisztesség, hogy pedig ő közülük való, annak ez a bizonyossága: nincsenek [199] szülői, nem is szól róluk sem prózáiról, sem költő. Hésziodosz szerint először a Káosz jött létre,

ennek utána
a szélesmellű Föld, mindennek biztos alapja,
és Erósz...

Akuszielosz is úgy adja elő, Hésziodosszal egyezően, hogy a Káosz után kettő keletkezett, a Föld és a Szerelem. Parmenidész viszont azt írja a Mindenség keletkezéséről:

Mindenik isten közt legelőször Erósz alakítá."

A kétneműség törvénye tehát már a szerves anyagban, a „földben” éppúgy adva van, mint a szerves világban. Emebben pedig a teremtés művét a nemzés, a csírázás és a szülés tartja fenn, ezáltal folytatódik. A teremtő lényben, a kozmikus harmónia alkotójában nem lehet megrögzítve a teremtett élet nemi polaritása, mert akkor maga is teremtmény lenne már. Azaz isten, a legfőbb tökéletesség, nem-nélküli, helyesebben nemek fölötti. Hím- vagy nőnemű (pozitív és negatív) teremtő ereje a teremtő munka szükségletei szerint működik, érvényesül. Ura a két erőnek. Az ő képére teremtett lény csak akkor válhatik hozzá hasonlóvá, ha szintén egyesíti magában a kozmikus teljességet, a teremtés törvényeit és képességeit, az életadás férfi és női elvét. Ő azonban

már teremtmény, benne az isteni akarat és szándék szerint mindkét erő már érvényesült, nem változtatja egymást szükség szerint, hanem megrögződött, állandó formát nyert. Az ember szolgálja a két erőnek. Ha ő is elvként, teremtmény potenciaképpen hordozná magában őket, s cserélhetné aktivitásukat, akkor isten lenne, nem teremtmény többé. Az első, a tökéletes ember tehát kétnemű, androgün.

A Sanchuniathon-közlte foinik kozmogónia félre nem érthető fogalmazással szól a teremtmény és a teremtmények eredendő kétneműségéről: „A Szél-Szellem [Pneuma] lebegett az ősiszap [Káosz] felett öröktől fogva, mígnem szerelemre gerjedt saját lényére, önmagával egyesült, s megszülte a Vágyat [Chefez]. A Káosztól nemzette Chefez a Tojást [Mot], amely minden leendő lény csíráját magába foglalta. Ezek a lények kétneműek voltak, önmaguknak elegendők, mozdulatlanok, paradicsomi álomba merültek. De a villám kettéhasította őket, felébredtek, mozogni kezdtek, hogy szerelemben egyesüljenek.” - Íme, ez a testies fogalmazású, tulajdonképp jelképes mítosz is tisztán érti, hogy a magányos, alkotó Szellem csak magából teremthetett, azaz mindkét nemi princípiumnak meg kellett benne lennie; hasonlóképpen a belőle származó csírák is csak öntermékenyítéssel szaporodhattak volna, ha ketté nem hasítja őket a villám. Ez [200]

utóbbi jelentése nem világos, de mindenesetre külső, isteni beavatkozást jelent, mint Platón androgünjeinél (még látni fogjuk). - Az Eddában Ymir jégóriás két lábával nemzi a férfit és a nőt.

A legtöbb mítosz azonban eleve meglévőnek, ősténynek veszi a nemi sarkítottságot: potenciaképp benne rejlik a Teremtőben, s ezért nem magyarázza létrejöttét, a vonzástörvény („vágy”) működését, mint a görögök Erósz-mítosza és Sanchuniathon teremtetéstörténete. Noha az istenek két-neműsége lényegében más, mint az emberé, a következőkben rájuk is a „kétnemű” jelzőt fogjuk alkalmazni, mert náluk és az embereknél egyaránt a tökéletességet jelképezi, s mert a mitikus (képszerű) előadás és ábrázolás is csak ezzel a módszerrel él: isteneit a férfi és a nő testi attribútumaival ruházza fel, férfinak és nőnek nevezi.

A lótosz talán legrégibb ismert jelképe a kétnemű természetnek s egyúttal a kettős teremtmény hatalomnak. Indiában a Padma (lótusz, vízi liliom), mint a napfénynek és a víznek kiváltképp való szülőtte, magában hordja a két őselem: a tűz (a szellem), a hím-elv tevékeny erejét és a víz (az anyag), a nő-elv tétlen erejét; azt is kimutatták, hogy magában már a csírázás előtt benne van egész későbbi szervezetének mikroszkópikus mintája, praefiguratioja, vagyis jelképesen az egész teremtetésé. Régi képein a kétnemű Visnu (Visnu+Laksmi) lótoszlevélen áll; a víz, melyen a levél szétterül, félkörből ered, és a svasztikán (napszimbólumon) folyik át. Más ábrázolásokon a lótosz Visnu köldökéből nő ki, midőn a Végtelenség kígyóján hever, amely viszont a Tér vizein lebeg. Visnu női aspektusa, Laksmi, szintén Padmának nevezetik, lótoszon úszik a teremtetéskor, a Tér „tengerének köpülése” alatt, azaz midőn a „Tej Tengersége” (az „ősköd”) megszilárdult. - Egyiptomban a felkelő Nap (a létrejövő világ) a kinyílt lótoszból emelkedik ki az „öregebb” Hor, vagyis Haróiri képében; az uralkodó Napisten, Ré jelét, a napkorongot Hor mindig karvaly-fején hordozza. A lótoszból való születés jelképes értelme itt is ez: iszapban gyökerezik, vízben nő fel (női mozzanat), s a napfényben virágzik (férfi mozzanat). A teremtetés előtt, „a Kettős Erő [hím és nő] nagy egységének órájában” a két elv természetesen még csak potencia, differenciálatlan egységet alkot, s a teremtetéskor válik ketté. Helyesebben a teremtmény Ősfény szimbóluma, Ré, önmagával párosodva hozza létre a világ „alakzatait”, - bírja tehát az isteni kétneműség potenciáit: „A Mindenek Ura mondja: Én teremtettem minden alakot [lényt] midőn egyedül voltam.... Még nem támadt senki más, aki velem együtt teremthetett volna. Magvamat kezeimbe öntöttem,

árnyékkal párosodtam."

Kínában a jang-jin-szimbólum az egész világmagyarázat alapja: a hím (jang) és a női (jin) princípium egyensúlya tartja fenn a világ rendjét, harmóniáját. Ugyancsak Kínában Kvan-si-jin, a teremtető isten kétnemű, mint a védikus Avalokitésvara s az Ókor Tetragrammatonjai és Logoszai.[201] Kvan-si-jin, a Bölcsesség Sárkánya, „a Fiú, ki azonos az Atyával”, a kettős elv hordozója a Kozmoszban, a Természetben és az Emberben (emberfajban), mint a hindu férfi-istenek és saktijaik (női aspektusaik), mint a gnosztikusok Chrestos-Sophiája. (Chrestos férfi, Sophia nő.) - Az egyiptomiaknál Knut (másképp Khnum vagy Nabhkum): „aki egyesíti a kettőt”, azaz a két elvet; kígyó, de emberi lábakon jár, keze nincs. (A kígyó azonos a kínai sárkány-fogalommal, a bölcsesség, az értelem jelképpálata mindenütt, etikai előjele azonban ellentéte lehet: jó vagy rossz.) Champollion írja: „Többek közt nagy kígyónak ábrázolják [Knutot], emberi lábakon; ez a hulló a Jó Szellem emblémája, a valódi Agathodaimón; néha szakállat visel.” (Az álszakáll istenkirályi attribútum a gyér szőrzetű vagy csupasz népeknél.) A zsidóknál a rézkígyó Jahve jelképe volt, meggyógyította, aki rátekintett; a gnosztikus ophitáknál a feltámadás szimbóluma, ekképp Jézus Krisztusé, de tisztelete elfajult, orgiasztikus rítusokba fulladt; a templáriusoknál szintén Jézus Krisztus emblémája.

A kínai „magyarázathoz” hasonló nyújt a káldeus *Számok Könyve*: a hét Sephiroth egyike által, „Yezud által ő [Adam Kadmon] megtermékenyítette Hevát”, - Évát, vagyis a Földanyát. Heva-Éva az Alsó Anya, a Matronitha vagy királyné, kinek „királysága” Malkhut, a Föld; ez az oka, amiért a Tetragrammato vagy Mikroprosopos, azaz a második Logos jegyesének tekintették: „Midőn Matronitha, az Anya elválasztatott [a kétnemű közösségtől] és szemtől-szembe fordult a Királlyal a Szabbath fényében [a teremtés korszakában], minden dolog testet kapott.” - A *Puránákban* Mahat: az Egyetemes Értelem, a Logos, a teremtető Elsőszülött; „Mahat és a Föld a külső és belső határai a Mindenségnek” - azaz a természet pozitív és negatív sarkai, absztraktum és konkrétum, szellem és anyag. - A babiloni teremtetésmítoszban Apszúval (hím-elv) és Tiámattal (nőelv) együtt jelenik meg Mümmü, a Tudás, a Kozmosz „Értelme” (az intelligencia). - A japáni mitikus kozmogónia szerint a hím, szellemi elv (jó) leszállt a női, anyagi elvbe (jin), s tőlük született a Hét Isteni Szellem, a hét teremtés megvalósítója. - Hermész Trismegisztoz írásainak *Poimandrés* című könyvében olvassuk: „Ez a titok, amely máig rejtve volt. a Természet, egyesítve lévén az Égi Emberrel, csodát hozott létre... hét Embert, mind férfit és nőt (androgünöket)... hét Kormányzó [koszmokrator] természetével megegyezően.” - A *Kabbalában* (*Jecirat könyve*) mondja Rabbi Simeon: „Ő társak, társak, az Ember, mint emanáció, egyszerre férfi és nő volt, valódi Adam Kadmon, éppúgy az „Atya” oldaláról. És ez az értelme a szavaknak: »És Elóhim monda: Legyen Világosság, és lőn Világosság« ... És ez a kettős Ember.” Az „Atya oldala” az első, szellemi teremtés, a három felső Sephiroth triádja; az „Anyá oldala” a második, anyagi teremtés, a hét alsó Sephiroth heptádja. A „Legyen Világosság” tehát a tíz Sephiroth megteremtését jelenti, a Mindenség felsőbb értelmét, [202] világosságát, nem a fizikai fényt; ezért alkotja Isten a világosság teremtése után a Napot, a Holdat és a csillagokat. A kabbalisták szerint a tíz Sephirothnak, a népies magyarázat kedvéért később monoteista jelleget adtak, s nevezték Elóhimnak, innen ered a Bibliában az Éloi vagy Éli (isten) szó többes számú alakja: Elóhim. A tíz Éli-Sephiroth tehát, mint En Soph emanációja, először megalkotta a Mindenség mintáját, Adam Kadmont, utána az első hét Éli-Sephiroth az érzékelhető világot a teremtés hét napja szerint, mindegyik nap művét más és más, a hetedik napon pedig a földi embert. Ez állítólag a mózesi teremtetéstörténet egyik titka.

A drúzok mítoszában szereplő istenfiak, a kínai Fu-hi „emberei”, a tizenkét Tien-huang, a tizenkét hindu Dhyani, a tizenkét germán Aze, mind másodlagos

istenségek, androgünök, hím- és nőneműek egyszerre. - De velejében Usziri sem egyéb, mint Ámun emanációja: a Fény első forrása, aether, míg felesége, Eszit a Föld+Víz; mindketten felváltva két-neműek; fiúk, Hor állandóan az. Nie-Eszit templomának felirata így hangzott: „... az istenanyja, Esne úrnője, az atyák atyja, az anyák anyja, azaz a Skarabeusz [hím] és a Keselyű [nő], a Kezdetben Levő.” Usziri viszont, midőn megférfiatlanítja magát, így szól feleségéhez: „Asszony vagyok, mint te magad” (Usziri-Bata). Usziri és Eszit ikertestvérei egymásnak, s már az anyaméhben egyesülnek. Fu-hi atyja, férje, fia Niu-vának, ki egyúttal anyja, felesége, lánya. A perzsa Mithrasnak a Világtűz, az Első Fény megszemélyesítőjének felesége, Mithra a Tűzistennő, egyben anyja és hitvese, általa lép kapcsolatba a földi természettel. Zeusz-Zen (Aether) feleségei: Chthonie (Föld) és Métisz (Víz).

A kora-ókor magasabb istenei eredetileg mind „az Anya fiai” voltak, mielőtt „az Atya fiai” lettek volna, s mint a teremtő eszme hordozóit, Logosokat, hím-nőként fogták fel őket. Zeuszt „szépséges szűznek” nevezték, Aphrodité szakállat viselt, Apollón kezdetben kétnemű volt, szobrai mindvégig megőriztek valami feminin jelleget. - Egyesek odáig mennek Jehova névének etimológiai elemzésében, hogy kétneműséget magyaráznak bele: első betűje, a héber Jah vagy Jod: membrum virile (fallosz), Havah pedig Évát, az anyát jelenti, azaz Jah-Havah a nemzés, a szülés létrehozója, a teremtés ura. A magyarázat groteszktségét növeli, hogy a „Jehovah” olvasat pusztán tévedés eredménye: minthogy isten nevét tilos volt kimondani, a bibliamásolók a Jahve-szót utóbb tiszteletből és félelemből nem írták le, hanem Elóhimmal, Adónajjal helyettesítették, vagy így olvasták. A maszoreták, a bibliai szövegek egységes írásmódjának kidolgozói, nem változtatták meg az eredeti mássalhangzókat (JHVH), de alájuk Elóhim és Adónaj magánhangzóit pontozták, s így jött létre a Jehova olvasat; a zsidók azonban sohasem olvasták ebben a formában. De a humanizmus és a hitszakadás korában újraéledő Biblia-exegézis sok művelője már nem ismerte ezt a szokást, s főként Petrus Galatinusnak, X. Leó[203] gyóntatójának működése nyomán elterjedt a Jehova-alak, illetve kiejtés. Maga a Tetragrammaton (JHVH) szintén nagyszámú spekulációra adott alkalmat, így például a humanista Marsilio Ficino fölfedezte, hogy az eredendőleg emberszabású istenek neve mind négybetűs: az egyiptomi Teut (Thot), a perzsa Sire, a mágusok istene Orsi, az arab Alla, a görög Theos, a latin Deus, a mohamedán Adbi, a régi türk Esar stb. - Ha már a *Bibliánál* tartunk, vannak, akik szerint Szent János *Jelenéseiben* Jézus, mint Logos, androgün, mert női ruhában és női mellekkel iratik le (I. 13, 17): "Láték ... az Ember Fiához hasonlót, ki bokáig érő köntösbe öltözve és mellei alatt arany övvel körülkötve vala ... Ő pedig rám tévé jobb kezét, mondván: Ne félj! Én vagyok az Első és az Utolsó." Azaz Logos.

De a valódi kétnemű istenek száma légió. Az egyik ómexikói mítosz Kecalkatl férfinak és nőnek nevezi. A dél-indiai (dravida eredetű) Adhinari a svasztikát, „a hím- és nő-jelet” teste közepén, a genitalis részen viseli. Az *Eddában* Ymir, a jégóriás két lába egymással nemzi az azékat. Gudea sumér király imádságában Anuhoz, az istenek atyjához, ezt olvassuk:

Nincs énnékem anyám, Te vagy az én anyám.

Nincs énnékem atyám, Te vagy az én atyám.

Ugyancsak Gudea egyik feliratán a feltámadó Dumuzi (Tammuz, szintén kétnemű isten) neve nem En, azaz Uralkodó, hanem In, vagyis Úrnő. Midőn meghal, s leszáll az alvilágba, az egész nép gyászba esik, s kedvese, Istár így siratja:

Ó, a sírhalmon búslakodom immár,

Az Erős sírhalmán búslakodom immár!
„Hol van a Hős, a Férjem?" - mondom én immár,
„Ételt nem eszem én," - mondom én immár,
„Vizet nem iszom én," - mondom én immár,
„Ó, én jó „feleségem!" - mondom én immár,
„Ó, én jó „férjem!" - mondom én immár.

És tovább:

Az Erőssel, az Úrral -, az Úrral,
Akiért ételt nem eszem -, az Úrral,
Akiért vizet nem iszom -, az Úrral,
Ó, jó feleségem -, az Úrral,
Ó, jó férjem -, az Úrral,
A Hőssel, a ti Uratokkal, történt ez,
Ifjú-Abuval, a ti Uratokkal történt ez. [204]

Ebből következik, hogy Istár is kétnemű; mint Tammuz kedvesét, egy asszír himnusz így aposztrofálja: "Asúrhoz hasonlóan szakállat visel..." Szuzában, de egyebütt is, megtalálták a szakállas Istár szobrát. A sumér Dumuzi, az asszír Tammuz, a szíriai Attisz, a foinik Esmun és a görög Adónisz ugyanannak az ősrégi misztériumnak tovavándorlása az időben, mindvégig az alvilágba szálló kétnemű istent siratják eksztátikus gyásszal a nők. „Ó jaj, fivérem! Ó jaj, nővérem! Ó jaj, Uram-Úrnóm!" - kiáltották Byblos asszonyai és leányai a meghalt Adónisz fölött. „Hajadon és ifjú, Adónisz, a kétszarvú, ki a nyájas, szépfürtű Perszephoné ölén született," - mondja az orphikus misztériumok egyik imádsága. Az orphikusok Dionüszosz-lakhost Attisszal azonosították, s így imádkoztak hozzá: „A Törvényhozót szólítom, a kétneműt, a férfiút és nőit, a megváltó lakhost." Az orphiták tanítása szerint „Attis megférfiatlanította magát, ami által örökkévaló lényegűvé emelkedett, lényé, kiben már nincs férfiúság és nőiség, hanem új teremtmény, új ember: androgün. A szíriai Hierapolis (Bambik) városának asszonyai, amikor Attis-Adónisz misztériumát ünneplik, odahaza férjükkal szemben szigorúan tartózkodók, Astarte (Istár) templomában azonban bárki idegennek odaadják magukat pénzért, ami nem őket, hanem az istennőt illeti; viszonzásul a pénzért vendégeiket viaszból vagy fából készült fallosszal ajándékozzák meg, mintegy a maguk „égi" férfiasságának jeléül, amit „földi" nőiségük magába rejt. Ezt a rítust Hérodotosz tüzetesen leírja, s még idézni fogjuk. A Pontos vidékén Amisos városában a kétnemű Attisz, a „főisten" csillagköpenybe burkolt szobrát találták meg. (A csillagköpeny hordozója Világalkotó, kosmokrator, azaz nem Teremtő; Bel Marduk és Ahura Mazda palástja, az istenkirályok közül utoljára Nagy Sándor viselte.) Kappadokiában Iasilikaia sziklái dombormű látható, amely Kybelé (Astarte) és Attisz díszmenetét ábrázolja; a kíséretben csupaszkepű, nőies, kasztrált papok haladnak asszonyruhában, kezükben kettősbalta. I.e. 200-ban a Hannibál-elleni háború végefelé a szibillai könyvek jóslata értelmében a római szenátus egy kétnemű szoboralakot hozatott Rómába: a világhatalom megszerzése céljából volt rá szükség, s a fekete kőből faragott szobor Kybelé-Attisz egyesített alakját ábrázolta. Ovidius *Metamorphoses*-ében egy régi eredetű mondát beszél el Salmacis-taváról Káriában: A tó nimfája egyesülni kívánt egy ifjúval, ki a tóban fürdött, de sokáig nem érte el, mert az ifjú menekült előle. Amikor végre utolérte s az övé lett, arra kérte az isteneket, egyesítsék a két testet, hogy sohase kelljen kedvesétől elválnia. Így jött létre Hermaphroditos-Hermaphrodité (Hermész+Aphrodité). Azóta a Salmacis vize a férfiakat nőhöz, a nőket férfihoz teszi hasonlóvá. - Ugyanezen a földön, Káriában, a kettős baltát hordó, kétnemű Zeus

Labrandeoszt tisztelték (labrys = kettősbalta, „kőkori” eredetű isten-jelvény) „Ezt az istent Kárián kívül sehol sem találni meg,” - írja Hérodotosz tévesen, mert a kétnemű isten [205] kultusza igen elterjedt s a papsága kasztrált. Plutarkhosz kiegészíti Hérodotosz közlését Zeusz Labrandeoszról: „Szakállas alak, de hosszú, nőies ruhát visel, hat női emlője van, melyek csupasz mellén háromszög-alakot formálnak, jobb vállán pedig kettős baltát tart.” Egy Mylassában talált, Septimius Geta császár idejéből való római pénz ugyanezt az istent mutatja kis, négyoszlopos templomban, hasonlóképpen szakállas alak, csúcsos lydiai süveget, modióst visel, jobbában kettősbalta, mellén két női emlő. Az igen régi, római-görög előtti időkből származó, valószínűleg etruszk-pelaszg eredetű határ-isten, Jupiter Terminalis szintén androgün, lecsüngő emlői vannak, ő az istenek atyja-anyja: „progenitor genitrixque deorum”, Valerius Solanus magyarázata szerint. Egy tenedosi pénzen Zeusz és Héra feje van kiverve, de a nyak közös; ez az ábrázolás a gnosztikusok Metropatérjére, Anya-atyja-istenére emlékeztet, s az orphikus himnuszra: „Zeusz - a férj és a feleség.” De Zeusz szül is, első felesége Métisz, a Víz, Okeanosz leánya, minthogy azonban a végzet sötét istensége, Ananké megjósolta Zeusznak, hogy fiai hatalmasabbak lesznek nála, lenyeli Métiszt. Agyveleje megtermékenyül, s belőle ugrik elő Pallas Athéné, a tudás istennője, a gondolat teljes fegyverzetében ragyogva, harcra készen. A thébai Zeusz, ki Labrandeossal azonos, a Sémélé által ki nem hordott Bakkhoszt a combjába zárja, s onnan szüli világra. Bakkhosz mellékeve ezért Dithyrambosz, azaz két kapun a világba lépő. Euripidész *Bakkhánsaiban* Zeusz így szól fiához:

Dithyrambosz, jöjj, rejtsd magad
Férfitestem belsejébe,
Théba népe ettől fogva
így nevez majd: Dithyrambosz.

Említettük a szakállas Istárt; ennek is megvan a görögelőtti, kréta-épei változata: „Cyprus szigetén - írja Macrobius - egy szobor szakállas Vénuszt ábrázol női ruhában.... Arisztophanész Aphroditosznak (férfi-Aphroditének) nevezi; Attikában Holdistennőként tisztelik, s az áldozatot nő-ruhába öltözött férfiak és férfiruhás nők mutatják be neki.” Ugyancsak Ciprus szigetén, Amathusa városában - mint Plutarkhosz írja - Aphrodité-Ariadné (Holdistennő, azonos a kréta-épei Britomartisszal) áldozati ünnepén egy ifjúnak ágyba kell feküdnie, s a vajúdó asszony viselkedését utánoznia. Ez a rítus őse, vallási mintája az úgynevezett „couvade”, a férfi-gyermekegy népszokásának, amely az egész Földön elterjedt ma is: a szüléskor az anya félrevonul, az apa azonban tüntetően ágyba fekszik, vajúdást mímél, s ő fogadja a szerencse-kívánságokat. (Ma már a gonosz szellemeket elhárító, félrevezető rítus.) De nemcsak a népszokások közt találjuk meg a kétneműség mítoszainak nyomait, hanem a már teljesen [206] emberszabásúvá és naturálissá vált görög művészet alkotásain is meg-megcsillan a reflexük. Gyakran említik, de magyarázni nem szokták, hogy a Holdistennőt, Artemiszt férfias formájúnak, viragénak ábrázolja a görög művészet, míg Apollón mindig nőies alkatú. Tudniillik Artemisz a Hold, tehát nőisten, de olykor hímnemű is; Apollón a Nap, vagyis hím, de a Holddal s a Vénusz csillaggal kapcsolatban felveszi ezek tulajdonságait. Látni fogjuk, hogy a csillag-istenek ezt gyakran megteszik. Az Abuszirban talált Timoteosz-papirusz szövegében egy kisázsiai fogoly katona Artemiszt hímnemű formában „nagy istennek” nevezi. Midőn a legtökéletesebb férfi, Héraklész, leveri az amazonokat, a viragókat s Hippolyta királyné „övét”, nőiségét elrabolja, egyszerre mintegy nővé változik át, elveszti erejét, bátorságát, asszonyruhába bújik, Omphale nimfa lábaihoz ül, és szöszt fon

a rokkán. A tökéletes férfi is nőt hord magában, tökéletességéhez ez is hozzájárul.

Az istenek nem-fölötteik, potenciálisan kétneműek, ami természetes, mert a Kozmosz minden potenciájának meg kell lennie bennük. De a szexualitás csak egyik vonása a régi mitikus világképnek, noha a csillag-világtól a számok birodalmáig mindenre kiterjed. Hozzá hasonlóan a többi potencia is szükség szerint váltja helyét és szerepét egyazon istenben, vagy vándorol egyik istenből a másikba. Babilonban Marduk, a Nap neve keltekor Nabu, deleléskor Nibiru, nyugtakor Marduk. Napi pályája azonban évi futását ismételi a tavaszi napéjegyenlőségtől az ősziig és vissza a keleti és nyugati pont között. A keleti pont Nabu birodalma, a delelő Nibirué, a nyugati Marduké, tehát ezek sajátosságait veszi föl, maga azonban mindvégig Nap vagyis Marduk marad. A mítosz azonban nem Keletet, Délt, Nyugatot mond, hanem három isten-nevet, mert ez az ő számára sokkal szabatosabb és többet, sőt mindent mondó fogalmazás. Az isten Nabu alakjában lép ki szentélyéből, s ennek jótékony hatalmait is kiárasztja, meglátogatja Nibirut, s végül önmagához tér meg, Mardukká lesz, noha mindvégig az volt. Így tekintve, könnyen megértjük azt az egyiptomi himnuszt, amely a Napistent dicsőíti; ebben az isten nem csupán Amun és Ré, hanem egyúttal Tum és Hor is, azaz a lenyugvó és fölkelő Nap:

Hálaadás legyen neked, Mindeneknek Alkotója [Ré],
ki egyesegyedül vagy számos kezekkel [sugarakkal],
ki ébren vagy, midőn örködsz az alvók fölött,
hoggy teremtményeid javát keressed.
Ó Ámun, Mindeneknek fenntartója,
Tum és Hor a látóhatáron,
téged magasztalnak minden szavukkal [az emberek].[207]

Hasonlóképpen áll a dolog az istenek kétneműségével. Meglehet a jellegzetes neműk, azonban mind ők maguk, mind a nemeik egymásba folyhatnak. Babilonban a három nagy isten közül Szin (Hold) az első, az atya, - a második Samas (Nap) a fiú, - a harmadik Istár (Vénusz-csillag) a leány. A kánaánita-délarab istenrendben a Nap nőnemű, Athta (a Vénusz) hím; Egyiptomban a Nap, a főisten, hím, a Hold a leánya, a Vénusz a fia. (Ez már késői változat, a régi Hold-isten Thot volt.) De ezek csak a fő alakjai az isteneknek, önmagában mindegyik tökéletes, s mert a tökély sem nem hím, sem nem nőnemű, hanem mindkettő együtt, azért mindegyik istennek megvan a maga kiegészítő fele, potenciája. Ezt néha rokonsági viszonyaik vagy cselekedeteik mutatják. Apollón (Athtar-Phosphoros-Lucifer) nővére Artemisz (Istár-Astarte-Aphrodité-Vénusz). Artemisz-Diana egyben Holdistennő is, mert a három csillag: Nap-Hold-Vénusz egymással rokon s egymásba „megy át”, egymásra hat pályafutása közben. Artemisz, a Vadásznő, mint vadász: Athtar, vagyis az óarab hím-Vénusz, akinek viszont a hím Adónisz és Orion a megfelelője; - továbbá: mint szűz-istennő (ti. Artemisz) egyúttal az alvilág Istárja; mint Kóré - azaz mint a szűzi Perszephoné-Proserpina - ő a habszülte Aphrodité-Anadyomené, vagyis Vénusz, vagy a tavaszodó természet, mely a víz birodalmából vagy az alvilágból ismét felemelkedik ugyanúgy, mint Marduk, a megújuló természet, aki ezenképpen Ea, a tengeristen fia. - Ez csak egy-két példa; az istenek családfája és családi, helyesebben nemi élete rendkívül bonyolult, de ebben híven követi, sőt ábrázolja a természet bonyodalmas rendjét. Vajon mikor fogja a mi tudományunk tisztázni az égitesteknek összes egymásra és a Földre gyakorolt hatását és a sugárzások rejtelmes szövevényét?

A szent prostitúció, amelyet (többek közt) Istár papnői üztek, és a rituális prostitúció, amire a bambikei Istár-Astarté-ünnep a példa, még természetellenes

kiegészítését is megtalálja a másik nem oldalán a kéjfiúk felszentelésében homoerotikus rítusokra Babilonban. - Az ellentétes véglet a szűzanyaság, a szűznemzés, mely a matriarkális vallásokban általános, elvileg a tökéletesség egy fajtát, a szaporodás magasabbrendű módját kívánja jelenteni (ősnemzést, kivált a matriarkális theogóniákban); gyakorlatilag a hím-elvet akarja kiküszöbölni a teremtésből. A szűznemző anya szintén az isteni tökéletesség típusa, így a kínai Kvan-Jin és Niu-Va, a hindu Vács, a babiloni Istár, az egyiptomi Mut, a krétai Má, a kelta Keridwen, az azték Cihuakoatl, a perui Bachue. Mithras, a Győzhetetlen Nap, Sol Invictus Kybelétől, az Égi Szűztől, Virgo Coelestistől születik; ennek poláris párja a szülő hím-isten, Zeusz, Pallasz Athéné és Bakchosz-Dithyrambosz anyaatyja. De az Attisz-Kybelé-tisztelet papi kasztrációjának is megvan a maga mélyebb értelme, noha valószínűleg csak a kultusz elfajulása idején vált kötelezővé és általánossá. Ősrégi voltát jeleztük már; a [208] sumér Dumuzitól a görög Adóniszig elér, Mezopotámiától Rómáig terjed, s különösen a hanyatló császárság korában burjánzik lealacsonyult formák között, valóságos tömegtébolyt, önkasztráló járványt keltve, melegágyául minden kicsapongásnak, kuruzslásnak és csalásnak, miket Juvenalis gyilkos satírával ostoroz. Ekkor az úgynevezett Magna Mater, a Nagy Anya tisztelete adja meg vallási kereteit. A kultusz életerejét különösen az istenpár névváltozásai mutatják. Dumuzi-Tammuz neveit már felsoroltuk, isteni kedvesének, Istárnak neve mindenütt: Chattiban, Foinikiában, Phrygiában, Antiocheiában, Alexandriában, Ciprus szigetén, Hellaszban és Itáliában más és más: Kybelé, Akdestis, Astronoia, Adresteia, Astóreth, Dindymené, Berekyntia, Dea Possinuntis, Magna Mater stb. Lukianos leírja papjai, a gallik szinte őrzöngő kasztrációs rítusait Bambikében (Szíria): a sipok sikoltozása és a tympanák tompa dübörgése közben, elnyújtott üvöltözéssel, táncolva forognak, vérig ostorozzák, s megcsonkítják magukat, nem érezve fájdalmat, mígnem összeroskadnak az oltár előtt. A nézők közül sokakra átragad a téboly, a táncolók közé ugranak, aztán az odakészített kardokkal ők is megférfiatlanítják magukat. „Membra secandi impetus... furor”, - a tagok megcsonkításának támadó dühe -, mondja Ovidius. A kasztrált galli-papok testben, viselkedésben effeminált alakok, női ruhájuk (casta vestis: szűzies ruha), hálóba fogott, hosszú hajuk, dús asszonyi cicomájuk, női munkákkal való foglalkozásuk stb. visszataszítóvá teszi őket. De kasztrációjuk eredetileg a tan szerves folyamánya, s szigorú önsanyargatással járt; az isteni nem-nélküliséget akarta megvalósítani: a szaporodásnak is égi tökéletességűnek kellett lennie, márpedig az isteni tökély a nemek fölött áll. A papi kasztráció tehát egy vallási eszme végső pontig, ad absurdum vitele; itt már nem az isteni hím vagy női potencia lép előtérbe a szükség szerint, hanem a nem-nélküli nemzés posztulálódik, azaz fából vaskarika. De az askétikus, a tökéletességet célzó kasztráció a kereszténységben sem ismeretlen; Máté evangéliumában mondja Jézus a farizeusoknak: „Mert vannak heréltek, akik anyjuk méhéből születtek így; és vannak heréltek, kiket az emberek heréltek ki, és vannak heréltek, akik maguk herélték ki magukat a mennyeknek országáért.”

*

(Az emberi kétneműség.) - Ennyit az isteni, az „eszmei” kétneműségről. Az emberről vagyis a dolog fizikai oldaláról szólván, jegyezzük meg, hogy a kétneműségnek kétségtelen és állandósult csökevényeit találhatjuk az ember, illetve az emlősök szervezetében. A legfeltűnőbbek a hímek elcsenevészedett emlőbimbói, de számuk tetemes. Már Darwint nagy zavarba ejtették, s a zavar azóta se tisztult. Pedig a fejlődéstan nagy örömmel [209]

sorozta fegyvertárába a csökevényes szerveket, írván, hogy „a fajok természetes keletkezését kutató elmélet fontos és meggyőző érvül használja őket a fajok idők

folyamán történt változásának bizonyítására." A kétneműség maradványaival azonban kivételt tesz. Darwin *Az ember származásában így* boncolja a problémát: „Régóta tudott dolog, hogy a gerincesek országában az egyik nem [a hím] a szaporodás szerveinek különböző járulékos részeit hordozza, amelyek tulajdonképpen az ellenkező nemhez [a nőnemhez] tartoznak... Úgy látszik, az emlősök egész törzsének valamelyik régi ősszüelője [progenitora] hermafrodita vagy androgün volt. De itt különös nehézségbe ütközünk. Az emlősök osztályában a hímekben az anyaméhnek csökevényei vannak meg a vesiculæ prostaticæ csatlakozó részeivel együtt; a mammák [emlők] csökevényei szintén megvannak bennük, és néhány erszéyes hím az erszéyes-zsák maradványait viseli. Még egyéb hasonló tényeket lehetne felsorolni. Fel kell-e tennünk tehát, hogy valamelyik rendkívül régi emlős tovább is androgün maradt, miután már megszerezte volt osztályának fő különböztető jegyeit, és ekként utóbb elvált a gerincesek törzsének alsóbb osztályaitól? Ez nagyon is valószínűtlennek látszik, mert a halakig, vagyis az összes [gerinces] osztály közt a legalsóbbrendűig kell mennünk, hogy még ma is létező androgün formákat találjunk." Javasolt megoldása, sajnos, egyáltalán nem meggyőző: „A tény, hogy az egyes nemekhez tartozó, különféle járulékos szerveket találunk csökevényes állapotban az ellenkező nemnél, avval magyarázható, hogy az efféle szerveket az egyik nem fokozatosan megszerezte, aztán többé-kevésbé tökéletlen állapotban átadta a másoknak." Ez a föltevés persze kerek tagadása minden lehetséges fejlődéselvnek, megszorultságból ered, „Verlegenheits-Theorie", mint a németek mondják. Mert miért szerezte meg őket az egyik nem utólag, midőn már semmi szüksége sem volt rájuk, s miért vette át a másik, holott semmi hasznára nem lehettek? Ugyanennyi joggal mondhatnók, hogy ama derék kis, harmadkori cickány, amely a fejlődéstan szerint minden gerincesek ősapja volt, egyszerre csodamód kétneművé változott, miután már a puhatestűek elkezdték a nemekre oszlást, százmillió évekkkel előbb. Ezen mit sem változtat, hogy a halak közt akad néhány archaikus, kétnemű változat. Ellenben, ha elfogadhatónak tartjuk a haladó tudomány álláspontját, hogy az ember ősfoma, és a hagyományokat, melyek szerint a természet „mintaképe" s így eleve kétnemű volt (azaz élettanilag archaikus típus, mitikailag archetípus), - akkor sokkal érthetőbbé válik a dolog.

Mert kétségtelen az is, hogy az élettan és a fiziológia nem tud szabatos nemi határvonalat húzni a két alkat között. A két nem szexuális hormonjai közt csak minimális szerkezeti különbség van; s a nőies (csupaszkepű, széles csípőjű, magashangú, asszonyos természetű stb.) férfiak és férfias (bajuszos, mélyhangú, laposmellű, csípőtlen, gyerektől irtózó) nők sokféle [210] típusa az átmenetek számtalan változatát állítja elénk. A kasztrált férfi arca szőrtelenné válik, hangja megvékonyul, testrészei gömbölyded formákat öltenek, hízásra hajlik, nőies lelki tulajdonságokat és szokásokat vesz föl, vagy pedig éppen túlhangsúlyozza férfiasságát, - azaz előtérbe lépnek alkatának nőies attribútumai. A kasztrált, petefészkétől megfosztott nőnek viszont szakálla nő, hangja megmélyül, áttér a szivarozásra és az alkoholfogyasztásra, bottal jár és lenézi a nőket, vagy éppen udvarol nekik; nála is előbújnak a másik nem testi-lelki jegyei. A patológikus elferdülés (homoszexualitás) tüneteit ismerjük; ezeknek alapja is ugyanaz: a rejtett, csökevényes kétneműség. Köztudott dolog, hogy serdülőkorban az egyik nem a másikba fejlődhetik át, klinikailag számontartott esetekben lett leányból fiú, fordítva ritkábban. A hermafrodita szervezet sem a képzelet szüleménye; a visszaütések és patológikus rendellenességek száma igen nagy.

A mitikus emberi kétneműség természetesen többet jelent pusztán testi alkatnál, hermafroditizmusnál, ezért másképp neveztük el: androgüneiának. De még mindig a magasabb, isteni tökély jelképe a szervezetben, hogy úgy mondjuk, kadmonikus

tulajdonság. Igaz, Hermész Triszmegisztosz azt is tudja, hogy egy időben az állatokkal közös állapot volt ez, de ő mindent tud, s tana magában áll: „A kör ki lévén kerekítve, a csomó megoldatott... és minden állat, amely egyenlőképp kétnemű volt, szétválasztatott, együtt az emberrel.” (*Poimandrés*). Ám az ember az igazi archetípus, mert test és lélek, s a zsidó-keresztény hagyomány - ma fenntartott alakjában is -, félre nem érthetően szól az első ember kétneműségéről. Eugibinus, keresztény író, továbbá Rabbi Samuel, Menassehben Isráél és Maimonides szerint „Ádámnak két arca volt és egy személye, és kezdettől fogva egyszerre nő és férfi volt -, férfi az egyik oldalán, nő a másikon, de aztán a részeket szétválasztották.”

A Biblia előadásának gyökerénél is ott rejlik az emberiség e régi, közös tana. Mósze első könyve, a Genézis két helyen mondja el az ember teremtését, s utóbb még kétszer hivatkozik rá. (A Szepeszy Ignác-féle fordítást használjuk.) I. 26, 27: „Teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra ... Teremte tehát Isten az ő képére embert; az Isten képére teremté azt; férfiúvá és asszonnyá teremté őket.” A szöveg tehát háromszor is megismétli, kiemeli, hogy Isten a maga képére teremti az embert, de hogy miben áll a hasonlóság, nem mondja meg, helyesebben az ember alkatában csak a férfi és női princípiumot hangsúlyozza: itt tehát ezt a kettősséget kell magyarázatnak vennünk. Feltűnő viszont, hogy az első három mondat egy lény teremtéséről beszél, egyes számot használ, a negyedik mondat azonban már külön férfiról és asszonyról beszél, többes számban. („Teremté embert... teremté azt ... teremté őket.”) Igen fontos ezenkívül, hogy a héber szövegben a „férfi” és „asszony” szavaknál nem [211] a főnévi alak áll, hanem jelzői: „férfiúi és női” (zachar va nakobeh). Kérdésessé válik tehát, vajon nem a későbbi leírók önkéntelen és magától értetődő másítása-e a főnévi alakok használata a jelzői helyett, s utánuk a névmás („őt”) többes számba tétele („őket”). Ha ez föltehető (mint ahogy az egész előadás logikája megkívánja), akkor az eredetibb szöveg, vagy talán rejtettebb értelme, így hangozhatott: „Teremte tehát az Isten az ő képére embert, az Isten képére teremté őt, férfiúvá és nőivé teremté őt.” Evvel a felfogással teljesen megegyezik a második fejezet részletes leírása, s itt különösen fontos a héber szöveg figyelembe vétele, mert egyik kifejezését a mai magyar szókincs nem tudja híven visszaadni. I.7: „Alkotta tehát az Úr Isten a földnek agyagából embert, kinek orcájára ihlé [pontosan: orrába fújta] az elevenítő leheletet, és így lőn az ember élő lélekkel bíró teremtménnyé.” Eddig a szöveg csak „embert” (is) mond, ettől fogva, hogy most Éva teremtése következik, Ádámnak nevezi, a Paradicsomba teszi, s ott alkotja Évát (I. 21-24): „Annak okáért mély álmot eresztett az Úr Isten Ádámra, és mikor elaludt, kivőn egyet oldalcsontjai közül, annak helyét hússal bétöltvén; Ádámnak oldalából kivett ama csontból pedig az Úr Isten asszonyt építé, s azt Ádámmal vezeté. Ekkor mond Ádám: Imé ez már csontjaimból való csont, és húsból való hús, ez *férfiúnak* [!] neveztessek, mivel hogy férfiúból vétetett. Ezen okból elhagyja az ember atyját és anyját és feleségéhez ragaszkodik, és ketten *egy testté* lesznek.” - Hogy az Úr Ádám bordacsontjából alkotja Évát, egy mitikus szemlélet értelmében is aligha vehető szó szerint; az összöveg itt egyszerűen „oldalát” mond, s evvel a szervezet lágy részére utal, ahol a férfit és nőt testileg megkülönböztető genitáliák vannak elhelyezve. Az első, kétnemű Ádámban, a férfinőben rejtőző nőiség csak innen válhatott ki, s helyét az Úr hússal töltötte be. A *Talmud* mindenesetre határozottan kimondja, hogy „Ádám női feléből” lett Éva. Ha tehát az emlős szervezetek egykori két-neműsége élettani realitás, akkor a Biblia előadásából ennek megfelelő természetrajzi valóság hámozható ki. Főként Ádám szava erősíti meg ezt: „Imé ez már csontjaimból való csont, és húsból való hús.” Megerősíti végül az *issa* (a Vulgatában: *virago*) szó, melynek jó irodalmi magyarja nincsen, de a fordítás értelmileg híven adja vissza a *férfiúm* kifejezéssel, amit mai

nyelven férfinőnek kell mondanunk. Filológiaiag pontosabb, de népnyelvi mását használja az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság fordítása a *némber* szóval. Csakhogy ennek értelme a közhasználatban már eltorzult, pejoratív jellegű lett, s aljas nőt vagy nem-embert értünk rajta, holott eredeti jelentése más: a népnyelvben az ember férfit jelent, a némber pedig nő-embert, né-embert, azaz nő-férfit, ugyanazt, amit az *issa* és a *virago* s a magyar fordítás *férfiúné* szava. (Károli fordítása: asszonyember, azért nem pontos, mert itt az ember már az egyetemes fogalmat jelöli, nem a férfit.) Az *issa* biológiai, vagy ha úgy tetszik teremtestörténeti értelme tehát: [212] férfiból lett, férfira visszaütő nő. S így nem véletlen, hanem szorosan az itt kifejtett értelemhez csatlakozik és kiegészíti azt a végső passzus: „Ez okból elhagyja az ember [férfi] atyját és anyját és feleségéhez ragaszkodik [szó szerint: tapad], és ketten egy testté lesznek”, vagyis a szerelmi egyesülésben ismét *egy testté válnak*, visszaváltoznak. Ez az értelme a magyar feleség szónak is, nem erkölcsi, jogi, vagyoni és efféle egyenlőséget jelent, hanem az emberi lény felességét, feles voltát, a közös lényben való egyenlő, feles osztozást. Ahogyan Kant mondja: „Férfi és nő együtt teszik az embert.” A *Talmud* genezis-magyarázata semmi kétséget sem hagy a régi zsidó felfogás felől: „Férfi és nő [Ádám és Éva] kezdetben egy test voltak két arccal, de az Úr kettéhasította testüket, és mindegyik félnek gerincet adott.” Láttuk, hogy a *Kabbala* első embere, Adam Kadmon kétnemű, androgün volt. Caesareai-Eusebios egyházatya úgy véli, hogy „Platon androgünje [nem más mint] a *Genezis* Ádámja,” - a kettő azonos. Római Szent Kelemen Jézusnak egy agraforját, feljegyzetlen, tehát nem hiteles szavát örököltette meg: „Mikor valaki megkérdezte őt, mikor jön el az országa, ezt felelte: Amikor a kettő egy lesz, a külső [olyan] mint a belső, a férfiúság, mint a nőiség, és sem férfiúi, sem női nem lesz.” Ez volna tehát az Isten országával eljövendő tökéletes állapot. - Jézus Máté *Evangéliumában* mindenesetre ismétli a *Genezis* szavait a férfi ragaszkodásáról a feleségéhez, és hozzáteszi. „... úgy, hogy többé nem kettő, hanem egy test.”

Mindaz, amit most kifejtettünk, reánk, mai emberekre idegenszerűen hat, de az akkori idők szemléletébe tökéletesen beleillik, sőt azt fejezi ki: a kétneműség épp az isteni tökéletesség egyik jegye, jelképe volt. Ezért s ekképpen került a *Bibliába*, de valódi jelentését ott már hallgatás fűdi. Viszont megnyugtathat, hogy a *Szentírás* előadása pontosan megegyezik egy eddig nem magyarázott, de tagadhatatlan biológiai ténnyel, az ember egykori, már csökevényessé lett kétneműségével.

Azonban kitapintható a *Genezishen* Isten képének és hasonlatosságának egy másik értelmezése vagy hagyománya is. Kain születését így mondja el: „Ádám megismerő felességét, Hévát, ki méhében fogadta és szülte Káint, mondván: Embert nyerék Isten által.” Hanem ez helytelen fordítás, a pontos szöveg. „Embert nyerék, és pedig Jahvét,” - azaz Jahvé emberi mását, az ő képére és hasonlóságára való fiút. Ádám, Isten képére teremtetvén, e képnek és hasonlóságnak folytatódását látja fiában. Ezt megerősíti a Seth születéséről szóló rész: „A napon, melyen Isten embert teremté, Isten hasonlatosságára teremté őtet. Férfiúvá és asszonnyá teremté őket, és megáldá őket, és embernek nevezé őket teremtesök napján. Ádám életjének száz harmincadik esztendejében a maga képére és hasonlatosságára [!] nemze fiat, kit Sethnek nevezé.” Ide vonható még Enos születése is: „Sethnek is születék fia, kit Enosnak nevezé. Ekkor kezdeték Istennek neve [213] segítségül hivatni.” De az utóbbi mondat szintén helytelen fordítás, sőt átírás; az igazi szöveg: „Ekkor kezdték az emberek magukat Jahvenak hívni.” Ezeknek az idézeteknek értelme igen világosnak tetszik előttünk, s szabad, metaforikus formában így adnók vissza: Ádám és utódai Jahve igazi gyermekeinek, képét és hasonlóságát viselő fiainak vagy teremtményeinek tartották magukat. Szeretnők ezt kadmonikus hagyománynak nevezni, minthogy szellemi, lelki természetű isten-gyermekséget jelent. Talán azért

mosódhatott el, mert az atya-fiú kapcsolat itteni megfogalmazása idővel istent-sértőnek tetszett, Jahve nevét pedig azért hagyták ki a fordításból, mert tilos volt kimondani. Jézus azonban felújítja a hagyományt: „Hatalmat ada [híveinek], hogy Isten fiaivá lennének ... nem verség szerént”, hanem misztikus, lelki értelemben. Ugyanilyen elmosódás történt a kétneműség mitikus emlékeivel is. Mind a szellemi, mind a testi tökéletesség hagyományainak el kellett homályosulniok, amint a káldeus, zsidó, keresztény, majd a mohamedán vallások szigorúan monoteista szemlélete egyre élesebb hangsúlyozást kívánt és nyert, éppen a felburjánzó politeisztikus áramlatokkal, theokrasiákkal szemben.

Az androgüneia hagyománya a mediterrán műveltségövezetben az egész pogány koron át eleven maradt, s mint igen régi eredetű tan szerepelt. Egyik, sajnos, eléggé zavaros változatát Platón jegyezte föl *Symposion*jában, de mert ez a legbővebb és legépebb emlék, egészében idézzük. A lakoma (symposion) résztvevői közül Arisztophanész veszi át a szót:

„Mindenekelőtt meg kell ismertetek az emberi természetet, és hogy mi mindenben esett át. Mert a mi természetünk (alkatunk) eredetileg nem olyan volt, mint ma, hanem egészen másféle. Először is az emberi nemek száma három volt, nem kettő, mint ma, férfi és nő, hanem volt még egy harmadik is, amely egyesítette magában a kettőt: ennek csak a neve maradt ránk, ő maga eltűnt. Valamikor ugyanis az androgün külön nem volt, alakra és névre a két másik nem, hím és nő egyesülése; ma azonban csak név, amelynek szégyenletes értelme van. [Hermafrodita.] Azután mindegyiküknek teljes volt az alakja, kerek a háta, az oldala körbefutó; kezük négy volt, lábuk, mint a kezük, és két teljesen egyforma arcuk egy egészen kerek nyakon. A két archoz egy fej tartozott és négy fül; szemérmük kettő volt s a többi testrészük mind olyan, ahogyan már ebből el lehet képzelni. Jární egyenesen is tudtak, mint ma, előre és hátra, ha pedig futásnak eredtek, mint ahogyan bukfencezők feldobják a lábukat és hányják a kereket, ők is akkor még nyolc végtagjukra támaszkodva, sebesen haladtak előre, karikázva.”

„A nemek száma pedig azért volt három s alakjuk olyan, ahogy leírtuk, mert a hím a Nap sarjadéka volt, a nő a Földé, a kettőt egyesítő harmadik pedig a Holdé, mert a Holdban is van mindkettőből valami. [214] Köralakúak pedig azért voltak, maguk is, járásuk is, mert hasonlítottak szülőikre [a gömbalakú, forgó égitestekre].

Erejük szörnyű volt és gondolkodásuk nagyratörő; az istenekkel is megpróbálkoztak, s amit Homérosz Ephialtésről és Otonról [titánok] mesél, rájuk értendő: hogy megkísérelték bevenni az Eget, s ott rátámadni az istenekre.”

„Zeusz és az istenek mind megvitatták, hogy mitévők legyenek, és nem találtak kiutat. Arra nem gondolhattak, hogy megölik őket, és mint a gigászokat, villámcsapásokkal semmisítsék meg ezt a fajtát, hiszen evvel semmivé lettek volna az áldozatok és a tisztelet minden ajándéka, amit az emberektől élveztek; de elbizakodottságukat sem tűrhették. Végül Zeusz hosszas fejtörés után így szólt: „Azt hiszem, találtam olyan megoldást, amely meghagyja ugyan az embereket, de mégis véget vet mértéktelenségüknek, mert gyengébbé teszi őket. Kettévágom őket - mondta -, minden egyest. Ezzel gyengébbek lesznek, egyben pedig nekünk hasznosabbak, mert a számuk megnövekedik. És ezentúl egyenesen fognak járni, kétlábon. Ha pedig látjuk, hogy még mindig elbázzák magukat, és nem akarnak nyugton maradni, újból kettéhasítom őket, s akkor aztán ugrándoizhatnak féllábon.

Így szólt, és kettévágta az embereket olyasféleképpen, mint mikor az eltenni való berkenyét vagdalják, vagy pedig a tojásokat: szőrszállal. Azután megparancsolta Apollónnak, hogy a fél arcot és nyakat fordítsa el a csonka test felé, hogy megcsonkításunk szüntelenül a szemünk előtt álljon, s így tisztességtudóbbak legyünk, a

többi sebet pedig - így rendelkezett - gyógyítsa be. Apollón tehát elfordította az arcot, azután a bőrt mindenfelől a hasnak nevezett részre húzta össze - gondolatok egy összehúzható szájú erszényre - és az így keletkezett száját elkötötte (ez az, amit köldöknek hívnak). A ráncok nagy részét elsimította, a mellet kiformálta egy olyasféle szerszámmal, mint a vargáké, amellyel elsimítják a sámfára húzott cipő ráncait; csak néhányat hagyott meg, éppen a has és a köldök táján, emlékéül az egykori csapásnak.

Így hát az emberek ketté voltak hasítva. De a vágy, amely mindegyikben felébredt a párja után, összehozta őket, átkarolták egymást és összefonódtak, egyesülésre áhítozva, és végül belehaltak az éhségbe és a tétlenség egyéb következményeibe, minthogy semmit sem akartak tenni egy-más nélkül. És valahányszor az egyik fél meghalt, s a másik életben maradt, az élő másikat keresett magának, s azzal ölelkezett össze, akár egy teljes asszony fele volt az, akire rátalált (ma teljes asszonyt mondanánk), akár férfié, s így pusztultak el.

Végül is Zeusz megszánta őket, s újabb megoldást eszelt ki: áthelyezi szemérmüket előre; eddig ugyanis ezek a szervek hátul voltak, s a közösülést nem egymással végezték, hanem a földben, mint a szöcskék. [215] Áthelyezi tehát őket előre, s ezzel lehetővé teszi, hogy egymással közösüljenek, a férfi természet a nővel. Ezzel pedig az volt a célja, hogy ha az ölelésben a férfi találkozik nővel, utód származhassák, és fennmaradjon a faj; ha pedig férfi férfival, kielégülés álljon elő, és az emberek megnyugodva, munkához lássanak, és az élet dolgaival törődjenek.* Ettől az időtől fogva elválaszthatatlan az emberektől az egymás iránti szerelem, amely összehozza régi valójukat, igyekszik egyet csinálni a kettőből, és meggyógyítani az emberi természetet.

Így hát mindegyikünk csak fél-ember, olyan mint a fele annak a cserépnek, amelyet kettétörnek, hogy a barátság ismertető jegye legyen; mert egyből lettünk kettőbe vágva a félszegűszo halak módjára. S most szüntelenül keresi ki-ki a maga másik felét... Amit mi szerelemnek [Erósznak] hívunk, nem egyéb, mint a teljesség vágya és keresése."

A kétneműségnek ez a meglehetősen groteszk, sőt Platón szava szerint „szégyenletes” rekonstrukciója, mégis a tökéletesség eszméjét fejezi ki, az egykori „teljesség” emlékét és vágyát. S egyik változata csupán a nagyszámú mediterrán hagyománynak, az androgün-mítoszoknak, melyekről a lázadó és bűnbeeső embernél fogunk szólni.

*

(A tökéletes ember hagyománya.) - Egy jobb emberöltő tiszta, aranykori emlékének legszebb költői előadását Hésziodosznak köszönhetjük. *Munkák és napok* c. művében mondja el, hogy az arany, az ezüst, az érc és a vas nemzedékei hogyan hulltak egyre alább, mintegy fokozatos bűnbeesés útján, a vér és a nyomor mai mélységeibe.

A sokféle beszédű emberek arany-nemzedékét
teremtették egykor az égiek, az Olympos lakói
(akkoriban még Kronos volt az Égnek királya);
s mint az istenek, úgy éltek ők még, bútanul,
messze a munkától és messze a gondtól; panaszos aggkor
nem várt rájuk, ép maradt kezük-lábuk,

* A görögök nemi erkölce más volt, mint a miénk: a homoszexualitást, főként a fiúszerelemet egyenlő értékűnek tartották a normális szerelemmel, sőt „hatalmasabb” érzésnek, mint Platón mondja. A spártaiak a fiúkat és a lányokat elkülönítve, kaszárnyszerűen nevelték, s az ifjaktól megkívánták, hogy testi barátot válasszanak. Az elferdült vagy fajtalan szerelmi életnek nagy része volt a görög nép elhanyaglásában.

örömmel ettek, s minden rossz került ők;
 meghalni olyan volt, mintha elszunnyadna az ember, [216]
 s ami örömet okoz, mindenük megvolt a Földön;
 az életadó földek önként, bőségben teremték
 a gyümölcsöt; belső ösztönből végezte művét
 az ember, s áldás volt vagyonán, gazdag,
 gypjas nyájain, s az istenek szerették.
 De mihelyt a halál földdel takará e nép fiait,
 a mindenható Zeusz akaratából jószellemmé lettek,
 a Föld barátaivá és őrzőivé a halandóknak.
 Ők védik a jót s ügyelik a becstelen tettet.
 Ködruhában lebegnek mindenütt, megáldva a mezőket,
 mert ily királyi hivatal s tisztesség a jutalmuk...

Utánuk, az ezüstkorban született a „halandó istenek” magasrendű, de bűnösen fennhéjázó népe; ezek után a hatalmas, de féktelen érc-nemzedéket, majd pedig a hőrozoakat teremtette meg Zeusz:

Derekabbak, nemesebb szívűek voltak, isteni törzsből eredők: a hőrozoak. Régi időkben félisteneknek hívták őket a határtalan Földön. De kiirtotta őket a szomorú háború s a véres csatatér... Az emberektől távol, életet és lakást adott ezeknek Kronosz fia Zeusz, az Atya; a Földnek szélén laktak, messze az istenektől is, és Kronosz lett a királyuk. S ott laknak most gondtalan szívvel az örvénylő Okeanosz áldott szigetein, a boldog hősnemnek fiai, mézédés gyümölcsöt évente háromszor érlel nekik az életadó föld...

De a világban ekkor már a vas fiai sokasodnak el, s Hésziodosz búsan felkiált:

Ó bár ne kellene az ötödik nem körében élnem,
 haltam volna meg előbb, vagy születtem volna utóbb!
 Mert most a vas népe van itt, és soha nappal nincs nyugta robottól, bajtól, de éjszaka sem.
 Bűnös nép! Reáaküldik az istenek a nyomasztó gondot,
 ámbár mégis öröm vegyül össze olykor a búval.
 (Egyszer kiírtja Zeusz a soknyelvű ember e faját is,
 ha majd csecsemői ősz hajjal jönnek világra!)
 Az atya nem kívánja a gyermek javát, a gyermek az atyáét,
 vendégeét a gazdag, társáét a társ; a testvért sem szeretik úgy már, mint régi időkben. [217]
 Tisztelet nincsen a szürkülő, élemedett szülőnek,
 pocskolják őket, s csúnya szavakat szólnak
 a gonoszok, nem tudván az isteni bosszút!
 Nem adóznak hálával a gyermekkori gondért;
 ökol a jog, pusztítja egyik város a más.
 Hú becsület nem őrzí az esküt, igaz és jó

soha senki; ó nem, bűnt, gaztettet övez
a tisztelet, nincsen igazság s így érdemre
senki se tör; a gazember megcsalja a nemesebbet,
csavaros, álnok szavakat mond, s még esküszik is rá.
Kancsal vágy követi a boldogtalan ember léptét,
káröröm, károgó hang s ijesztő, csúf arcok.
Most a messzenyúló Földről a magas Olympra,
szép testüket fehér leplekbe takarva
és odahagyva az embereket, az isteni körbe
mennek el ők, Aidósz s Nemeszisz: a szent harag és a
szemérem. És a halandóknak gyászos nyomorúság,
gond marad - és mentség soha semmi a bajban!

Mintha az *Edda* szavait hallanók az istenek pusztulásáról, a farkasok koráról. De akár az istenek vívják meg az emberek harcát, mint az *Eddában*, akár az ember maga, önként hanyatlik vesztébe: - a legtöbb mítosz végső szava ez.

*

Különös, dús regevilágban éltek a kelták, a lét határait nem ismerték, másvilág és földi élet egybefolyt előttük; isteneik halandók voltak, de a halál után is tovább éltek, s vezették az embert a lét számtalan régióin át, mígnem magára talált. Minderről kifogyhatatlanul sok mesét mondtak, hitük szerint az ember a Föld mélyéből, a világ méhéből jött elő, s oda tér vissza, ott él tovább a halálnak nevezett állapotban, része marad a világnak. Kiválasztunk egy mesét, amely istenről, teremtésről, emberről és sorsról talán a legtöbbet mondja el. Taliesinnek és Ceridwen katlanának meséje ugyan erősen krisztianizált formában maradt fenn, hézagai mellett szerfölött bonyolult, a mi fogalmi világunk számára nehezen megközelíthető, mégis képet ad az ember és mindenség viszonyáról, ahogyan a kelták átélték. Hosszú és látszólag zavaros történet, de igen szép, s megérdemli a türelmet.

Tegid tavának Penllyn nevű szigetén élt valamikor egy nemes férfiú, név szerint Tegid Voel. Feleségét Ceridwennek hívták, s három gyermekük született. Egy fiú, Morvran ap Tegid, egy világszép leány, Creirvyw [218] s még egy fiú, Avagddu, ki sok jó tulajdonsággal bírt ugyan, de rendkívül csúf és korcs alkatú volt. Ceridwen ezért elhatározta, hogy Pheryllt könyvének utasításai szerint katlant készített Awen a Gwibodennel, s olyan erősítő szert főz benne, amely képessé teszi fiát, hogy megállja helyét a világban. A katlan vizét éjjel-nappal szakadatlan forralni kellett, mígnem három csepp válik ki belőle, melyek a lélek áldásait nyújtják. Ceridwen megparancsolta Gwionnek, Gwreang fiának, ügyeljen rá, hogy a víz szüntelenül forrjon, a vak Mordának pedig, hogy éjjel-nappal táplálja a tüzet. Maga Ceridwen eközben szorgosan figyelte a csillagok járását, és kutatta a füvek erejét. (Ebben a kelták nagy mesterek voltak.) Egy nap, míg e dologban járt, a szent vízből három csepp kifreccsent, és Gwion ujjaira hullott. Az égető fájdalom miatt Gwion szájába kapta ujjait, s mihelyt a három csepp az ajkát érte, azonnal a jövőbe látott, s felismerte, hogy őrizkednie kell Ceridwen fondorlataitól, mert tudománya igen hatalmas. Sietve hazafelé menekült tehát.

A katlan vize azonban, miután a három csepp kifreccsent belőle, méreggá változott. Ceridwen visszajövet észrevette, mi történt, s haragjában egy bottal akkorát ütött Morda fejére, hogy egyik szemgolyója kiugrott üregéből. A vak ártatlanságát hangoztatta, s Ceridwen belátta, hogy Gwion rabolta el a csöppeket. Utána eredt, mire Gwion nyúllá változott, hogy sebesebben futhasson, Ceridwen azonban vadászkutya alakját vette föl, s így űzte a folyópartig. Itt amaz hallá lett, emez vidrává, amaz erre a levegőbe szállt, emez

utána, mint sólyom. Így értek egy szérú fölé, ahol Gwion búzarakást látva, szem alakjában ráhullatta magát. Ceridwen fekete tyúk képében keresni kezdte a szemet, megtalálta és megette. Erre teherbe esett, s megint egy fiút szült, de oly kedves alakút, hogy nem volt szíve megölni. Azonban mégis szabadulni akart tőle, ezért csónakba tette, állatbőrrel letakarta és április 29-ik napján a tengerre lökte. [Szökőnapon.]

A csónak beleakadt Gwyddno halfogójába, amely Dyvi és Aberystwyth közt volt felállítva, s amelyben minden május elsején száz fontot érő halat fogott. Gwyddnonak volt egy fia: Elphin, kinek az életben soha semmi sem sikerült, s apja most a varsához küldte, hátha mégis szerencse éri. A varsában egyetlen hal sem volt, s a balszerencsés Elphin már haza akart menni, midőn észrevette a csónakot. Levette róla a bőrtakarót, s megtalálta a szép gyermeket, és Sugárhomlokúnak nevezte el. Lovára ültette, s a fiú tüstént éneket mondott Elphin vigasztalására, és ebben megjósolta, hogy nagy hírnévre fog szert tenni. Otthon az apa megkérdezte a gyermeket, vajon ember-e vagy szellem, mire a fiú így énekelt:

„Én vagyok Elphin első házi bárdja és hazám a kerubok országa. A Mennyben lakó Szent János Merdwinnek [Merlinnek] nevezett engem, de utóbb mindenki Taliesin királynak hívott. Kilenc hónapig voltam anyám, [219] Ceridwen méhében, ezután a kis Gwin lettem, most pedig Taliesin vagyok. Urammal fent jártam a magas Égben, amikor Lucifer a Pokol mélyére zuhant. Nagy Sándor serege előtt zászlót vittem, ismertem Észak és Dél csillagainak nevét, benn voltam Gwdion körében, a Tetragrammatonban, elkísértem Heant a Hebron völgyének aljára; Kánaánban voltam, amikor Absalomot leverték, ott voltam Isten Fiának keresztre ítéltetésénél; Nimród tornyának felvigyázója voltam, Noah bárkájában utaztam, láttam Szodoma és Gomora pusztulását. Urammal együtt a szamar jászolában voltam, megerősítettem Mózeszt a Jordán vize által, a mennybolton voltam Mária Magdolnával. Lélek szállt belém Ceridwen katlanából, hárfás bárd voltam Teonnál Lochlynban. Éhséget szenvedtem a Szűz Fiáért, a Szentháromság országában laktam. Nem tudni, testem hús-e vagy hal. Az egész világ tanítója voltam, s az egész Föld színe előtt leszek az utolsó napig. Caer Sidin ingadozó székén ültem, amely szüntelenül az elemek között forog. Nem világcsodája-e, hogy nem verődik vissza róla a fény?" Végül e szavakkal fejezte be elbeszélését a fiú: „Háromszor születtem: tudom, hogyan kell helyesen gondolkozni; szomorú, hogy az emberek nem jönnek el megkeresni a világ mindama tudományát, amely az én keblemben összegyűlt, mert én tudok mindent, ami volt, és tudok mindent, ami lesz."

Eddig a mese. Kozmogóniai jellege felismerhető, s ebbe illeszkedik a természet és az ember közös regéje. Ceridwen katlana maga a világ, melyben a kozmikus erők öröktől fogva forronganak (Wohlbald). Awen a Gwiboden készíti, - a név természettudást jelent, a jó és a rossz, a „méreg” ismeretét. A víz maga a világismeret anyaga, a „tudás vize”, azonos a tudás fájának gyümölcsével: mindkettő öl, az addig ismeretlen halált hozza az emberre. De benne forr az is, ami a természetben jó és üdvös, a három áldott csepp, az „élet vize”, amely tökéletessé, igazlátóvá tesz és képessé a fehér mágiára, a természeti erők jöcélú, önzetlen használatára.

Itt világosodik meg az ember sorsa és útja az igaz és a jó (a tökéletesség) felé. Ceridwen a „Nagy Anya”, az ősi szülő erő, de világszép gyermekei még tétlenek, csak a jóra termett képességet jelzik, mint Démétér leánya, Perszephoné, ki az alvilágba száll. A csúnya, torzalakú fiúból lesz az ember; első formájában az ember nyersanyagát jelzi, a port, az anyagot, s háromszor kell megszületnie, míg a „sugárzó homlokú” Taliesinné válik. Anyja méhéből még mint korcs Avagddu jön világra; mikor az élet vize rácsöppen, „kis Gwion” lesz belőle, magasabbrendű lény, a jövőbe lát, s egyre változtatja formáját, hogy az anyagtól megszabaduljon: nyúl, hal, madár, végül búzaszem alakját veszi föl,

azaz végigvándorol az elemeken, tűzön, földön, vizen, levegőn, a halált már nem kerülheti ki: a fekete tyúk elnyeli. Misztikus halál ez, az alvilág fogadja magába, mint a föld a búzamagot, mely akkor támadhat újjá, teremthet újat, ha előbb [220] "megrothadand". A fekete tyúk az alvilág, a Föld méhe, mely megterhesülve a természeti ember magvától, végre megszüli Taliesint.

Taliesinben a Nap fia támad fel, a sugárhomlokú lélek embere, aki ismeri a csillagok neveit, benn volt a Tetragrammatonban és Noah bárkájában, azaz kezdettől fogva létezett az idő és a tér határain kívül, mint az Isten ember-ideája [Adam Kadmon], „hozzá hasonló” és a magasabb tudás csöppjeitől [Ea a tengerben] megilletett; „lélek szállt rá Ceridwen katlanából”: tudja a Kozmosz értelmét, ismeri rendjét. A halfogó varsában a misztikus tudás iskolájába jut, ahonnan a lélek és az élet titkának ismeretével, beavatottan lép elő, Gwiddno, a mester és Elphin, a tanítvány társaságában. A Hal: a csillagkép és egy világév jegye, a misztériumok nyelvén a magasabb lélekismeretet jelenti, így az Evangéliumban is. (Péter, a halász: „Ne félj, mostantól fogva embereket fogsz.”) Az ókeresztények Jézust a hal képével ábrázolták, Amphortasnak, a szent Grál őrzőjének, a Grál-misztérium főpapjának Halászkirály volt a neve.

A kelták nem élték át az anyag és a lélek, az isten, és az ördög harcát, nem ismerik az ember tragédiáját. A világtörvény dialektikáját a születés és halál határainak felbontásával, s az életformák és a világok folytonos cseréjével oldják meg. De a druidák annál irgalmatlanabb önsanyargatások és példátlan szellemi erőfeszítések útján keresték az igazulást és az ismeret teljességét misztériumaikban.

Taliesin meséje ízelítőt nyújt, minő eszméik voltak életről, halálról, istenről, emberről, mily szellemi magasságokig hatoltak, milyen értékrendbe szedték az anyag hatalmát. Pedig az akkori művelt, vagyis a vezető népek szemében durva barbároknak számítottak, és kétszer is meg kellett hódítani őket, míg beolvadtak az európai közösségbe. Először a római császárok vitték ellenük a légiók sasait, másodszor az Egyház térítő papjai hozták a keresztet. De ez már rokon jel volt, s szívesen fogadták. [221]

IV. fejezet A RÉGI EMBER ÉS A RÉGI ISTEN Az őskeresése

A hagyományok, melyek az embert eredendően egy szellemi világ részesévé, földi képviselőjévé teszik meg, nemcsak a természetrajzi valóságot és a mai tudományos tapasztalást fedik, hanem egyúttal az emberi nem legrégibb és legsajátabb örökségének is látszanak. Állítjuk tehát, hogy az ember evvel a tudattal vagy sejtelemmel született, ez emelte ki az állati létből. Mind a sok szerszám, gép, technikai tudás és társadalmi intézmény, ami oly roppant fölényt biztosít számára, valóban csak állati fölény, anyagi hatalom, s be kell látnunk, hogy némely növény- és állatfajta megelőzte, és nem egy ponton fölötte áll. Az ember technikai fejlődésének állandó diadalútja, s viszont, magasrendű társas szövetkezéseinek állandó kudarca egyképpen nem ok, hanem következmény, éppen embervoltának terméke, a posteriori.

De mivel bizonyítsuk, hogy az ember a lélek birtokosának született, hogy hagyományai egyidősek vele? Hogy „ős”-ember nem volt, hogy a kezdeti állapot nem jelentett fél- vagy egész-állati vadságot? Hogy csak „rég” ember volt, gyermekkorát élő, de már úgy is teljes ember? Hol és hogyan találjuk meg ezt a csodálatos gyermeket, az egész ismert mindenségben egyedülálló valakit, Ég és Föld újszülött fiát, isteni és állati keveréklényt? Testi valója eltűnt, szinte nyomtalanul, itt-ott kiveti a föld néhány

csontszilánkját, térben tízezer mérföld, időben százezer, talán millió év távolában egymástól. Kezdetleges, őstípusú testalkatra vallanak, de alig archaikusabbra, mint mai csontozatunk, s épp ez a megőrzött kezdetlegesség teszi kétségtelenné, hogy egy magasabbrendű pszichikum szolgálatába állította, különben erősebb, egyoldalúbb állattá fejlődött volna ő is, mint társai, vagy pedig alulmarad a létharcban, és eltűnik. Első romlékony szerszámai elvesztek, hulladékdombjainak, tűzhelyeinek, sírjainak maradványai elárulják, hogyan ölte s ette meg zsákmányát, hogyan tengette testi életét, de nem mondhatják meg, hogyan és mire ösztökélték lelki impulzusai.

*

(*Módszerek és elméletek.*) - A régi ember elmerült az idő éjszakájában, lénye fantommá vált. Három úton közelíthetünk feléje, de anélkül, hogy [225] megragadhatnák, s az utolsó lépést csak következtetések és képzeletünk segítségével tehetjük meg de esse ad posse. Az egyik út a néptudományé, az etnológiáé: ha vannak érintetlen, természeti állapotban élő népek, analógiául szolgálhatnak. A másik a régészeté: a tárgyi emlékeket, maradványokat vizsgálja, s tanúskodásaikat rendszerezi. A harmadik a szellemi emlékeket, hagyományokat vallatja: a meséket, mondákat, mítoszokat s a kideríthető egykori rítusokat.

Az első utat az úgynevezett kultúrtörténeti iskola tette járhatóvá a század elején (Fritz Graebner, Wilhelm Schmidt, Wilhelm Koppers), mert amit addig etnológia címen műveltek, nem volt tudomány. Kétségtelen, hogy az iskola működése korszakot teremtett, és az sem vitás, hogy megdöntötte a múlt századi kulturális fejlődésemélet uralmát. A *biológiai* fejlődéseméletnek volt dokumentatív alapja, ha hiányos és félreértett is: az ember és az állat testi rokonsága. A *kulturális* fejlődésemélet erre támaszkodott, s íróasztalon szerkesztett teóriái számára keresett utólag bizonyítékokat a természeti népek életében. Eleve igazoltnak vélte, hogyha az ember testileg állati sorban kezdte, szellemileg és erkölcsileg is csak fokként emelkedhetett magasabbra. Evégből megkonstruálta az állati ősember képét, sőt - az elmélet iránti pusztán rokonszenvből - nem egyszer az állati szint alá helyezte. Noha tudjuk például, hogy a család állati eredetű, mert nélküle az utódok fölnevelése (a magasabb rendűeknél) lehetetlen, a teoretikusok kijelentették, hogy az ember kezdetben a család intézményét nem ismerte; minden szabály, higiénia és erkölcs nélkül, teljes nemi keveredésben, promiszkuitásban élt, senki sem tudta ki kinek apja-anyja, fia-lánya, testvére, sőt még arra sem jött rá, hogy a gyermek a férfi és a nő egyesüléséből származik. Ilyen módon összeverődött „hordákban” (magyarul csordákban) kóborolt ősrünk, egy-egy öreg hím zsarnoki uralma alatt, állandó irtó és támadó háborúkat viselve a többi csorda ellen. A tulajdonról fogalma sem volt, az egyén legfeljebb néhány magakészítette szerszámot vallhatott sajátjának, egyébként az „őskommunizmus” virágzott. Minthogy az Ég dörgött és villámlott, viharos szelek fújtak, áradások, földrengések támadtak, az éjszaka rémekkel volt tele, mindezeket természetfölötti erők, szellemek, istenek művének vélte, s rendkívül félt tőlük (holott az állat nem fél ezektől); a tárgyaknak pedig általában lelket és varázserőt tulajdonított. A kérdésre, honnan vette e fogalmakat, nem kapunk feleletet, elég annyit, hogy így született meg a vallás.

A kultúrtörténeti iskola ellenkezőképpen járt el: nem tűrt és nem tűr apriori tételt, hanem legelőször roppant mennyiségű anyagot gyűjtött össze a világ minden tájáról, aztán rendszerezte a legjellegzetesebb sajátságok alapján, végül levonta az eredményeket. A következőkben az iskola fejének, Wilhelm Schmidtnek összefoglalásait ismertetjük. Lényegükben a mai tudományos közvéleményt tükrözik (mármint a haladóét); [226] de még e lényegét is csupán három fő pontra sűrítjük: a családi és társadalmi erkölcs és a vallás kérdésére. De hadd idézzük előbb néhány

tudománytörténeti visszapillantását. „A progresszív evolucionizmus arra törekedett, hogy az emberiség kezdeteit a lehető legalacsonyabban állónak mutassa, s ezáltal dicsőséges magasra fejlődését az élet minden területén annál ragyogóbbnak tüntethesse föl. Tulajdonképpen minden a káosszal vagy a semmivel kezdődött; így az emberi társadalom területén a nemi kapcsolatok tökéletes szabályozatlanságával, s ez legfőként a szokások és az erkölcsök terén volt érvényes. A kezdet itt állítólag a teljes erkölcstelenség állapota volt, s aztán mindenfelől iszonyú bizonyítékokat sorakoztattak fel a Föld legkülönbözőbb népeinek köréből. E bizonyítékok mennyisége lesújtónak látszott, csak hogy a legcsekélyebb módszeres vizsgálódás sem előzte meg az egyes népek etnológiai korát illetően, amelyekből a bizonyítékok származtak, hogy vajon csakugyan a legrégebb vagy akár magas etnológiai korú népek voltak-e, vagy pedig közép-, ifjabb vagy éppen legifjabb korúak, amely esetben az adalékok természetesen híjával voltak a bizonyító erőnek az emberiség kezdetkorára nézve. Ezeknek a hivatkozásoknak pontos kritikai vizsgálata tényleg kimutatta, hogy csaknem mind a középső vagy újabb időből származik, s ekképpen nem lehetnek a progresszív evolucionizmus támasztékai.”

A vallástörténet fő kérdése, az ősmonoteizmus körüli vitákról ezt írja Schmidt: „Vizsgálódásaim után a régi evolúciós elméletek egyike sem tartható többé. Ezek szerint az egyetlen legfőbb istenség hite és tisztelete többrendbeli alsóbb lény hitéből nőtt ki végtelenül hosszú idők folyamán. Mindezek az elméletek nem iparkodtak bizonyítékaik etnológiai korát megállapítani, hanem egyszerűen minden alsóbbrendűt régibbnek és minden magasabbrendűt újabbnak jelentettek ki a priori. Ez áll azokra a természetmitológiai elméletekre, amelyeket a régi indoeurópaiak, egyiptomiak és sémiták politeisztikus vallásairól állítottak fel; áll Auguste Comte teóriájára, amelyben a fétisek tiszteletét tette meg a vallás kezdetének; nem kevésbé áll a monizmus elméletére, mely szerint Herbert Spencer, mások által gyűjtött anyagot is felhasználva, a vallást az ősök kultuszából vezette le. Edward B. Tylornak gondosabban és nagyobb etnológiai szakismeretekkel felépített elmélete: az animizmus sem mentesül ettől az ítélettől, tudniillik a vallást a természeti szellemek hitéből keletkezteti; végül ezt a sorsot osztja a mágizmusnak több szerző által hirdetett elmélete is; szerintük a vallás a mágiából eredt, vagy pedig a vallás és a mágia oldatlan keverékéből vált ki.”

Mindezeknek az evolucionista elméleteknek középponti tétele volt, hogy Legfőbb Lények vagy Főistenek a primitív népeknél nem lehetségesek, hanem csak tízezeréves fejlődésének eredményeiként születhettek meg. Ezt a tételt már 1897-ben megingatta a neves skót kutató, [227] Andrew Lang *The Making of Religion* [A vallás kialakulása] című munkájában, ahol nyomatékosan utalt a cáfolhatatlan főistenek egész sorára a legprimitívebb népeknél. De az élénk vita, mely kezdetben e kiváló tanítvány »kihullása« körül támadt - a mester, Tylor, maga hallgatásba burkolózott -, mindjobban elcsendesült; ezt elősegítette, hogy A. Lang nem jutott el a hatékony történeti módszer alkalmazásához, s végül az a veszély fenyegetett, hogy hallgatás fogja elborítani ezt az »epizódot«. De ugyanebben az évtizedben a kultúrtörténeti módszer már teljesen megérlelődött, s ezzel az eszközzel sokkal szélesebb alapon, több kilátással a sikerre lehetett a feladatnak nekivágni.

A feladat: hosszú időn át majdnem egyedül helytállni az ellenfél túlerejével szemben, persze nem volt könnyű. De már 1926-ban módom volt a kutatók egész sorára hivatkozni a vallástörténet, az etnológia, a lélektan minden területéről, kik egy-egy Legfelsőbb Lény meglétét már a legrégebb népeknél is elismerték; a számuk azóta mindegyre nő: „- Valóban a kutatók túlnyomó többségének véleményét fejezte ki K. Meuli (1945), midőn Wilhelm Schmidt széles körű munkásságának tulajdonította, hogy

a vallástörténet e döntő kérdése, az ősmonoteizmus többé nem vitatható: „A bizonyítékok nyomasztó tömege nem ad helyet többé a kételynek; a fogalom valóban ősrégi, s ha gyakran húzódozva is, de bele kell törődnünk, hogy az istenhit kialakulásáról szóló, látszólag jól megalapozott elméleteket feladjuk, vagy legalább is felülvizsgáljuk.”

*

(*Őskultúrák.*) - Az iskola természetesen nem szorítkozik a természeti népek erkölcsi és vallási életének vizsgálatára, hanem felkutatja életüknek minden redőjét, számbavéve a környezetet, az éghajlat viszonyait s a más népekkel való érintkezés esetleges kölcsönhatásait. Módszereinek ismertetése nem fér ide, csupán a végeredményt adhatjuk: az ergológia (tárgyi néprajz), a gazdálkodás, a társadalom, az erkölcs, a vallás, a nyelv, a költészet, a művészet vizsgálata alapján kultúrköröket állapít meg, s ezeket a kezdetlegesség és az érintetlenség mértéke szerint etnológiai időrendbe vagy sorrendbe osztja. A legrégebb kultúrkörök önként két fő csoportra tagolódnak; az első, a legarchaikusabb a vadászó-gyűjtögető fok: az őskultúrák; a második ebből nőtt ki: a halmozó és termelő fok, vagyis a primér kultúrák köre. Minket természetesen csak az őskultúrák érdekelnek, s még itt is mellőzzük a „visszaeső” népeket, azokat, melyek történetük, vándorlásaik során kedvezőtlen körülmények közé jutva, alacsonyabb körbe szálltak alá. [228]

Az őskultúrák köre földrajzilag így tagolható:

1. *A középponti őskultúra:* az Óvilág egyenlítői övezetében, az ázsiai és afrikai pigmeusokat, az ázsiai pigmoidokat foglalja magába; ezek kétségkívül történetileg is kapcsolatban álltak egykor egymással. (Schmidt nem veszi számításba Óceánia és Brazília gyér pigmoid maradványait, bizonyára kellő mennyiségű és hitelességű anyag híján.)

2. *Az északi őskultúra:* Északkelet-Ázsia legszélsőbb peremén élő népek, hozzájuk véve a maidu-csoportot Északközép-Kaliforniában s az ó-korjákat, és a most Észak-Amerikában élő rénszarvas-eszkimókat. Ez a kultúrkör történetileg biztos kapcsolatban áll a következővel.

3. *Az észak-amerikai őskultúrkör:* idetartozik a juki- és maidu-csoport Északközép-Kaliforniában és az ó-algonkin-csoport; ezek földrajzilag is érintkeztek egymással.

4. *A déli őskultúrák:* Afrika, Amerika és Ausztrália legdélibb területein. E három kultúra közt nem állt fenn történeti érintkezés. Az óbusmanok dél-afrikai ősműveltsége inkább az afrikai pigmeusok centrális őskultúrájával hozható történeti kapcsolatba. A tűzföldiek délamerikai őskultúrája történetileg az észak-amerikaihoz csatolható. A harmadikról, a kurnai-külinok délkelet-ausztráliai ősműveltségéről csak annyit sejthetünk, hogy kezdeti kiinduló helye valamely történetelőtti délkelet-ázsiai őskultúra lehetett.

Így osztja be W. Schmidt a legősibb kultúrköröket. Szerintünk a déli peremkultúrák története és viszonya egymáshoz még nem tisztázott, de ez csak részletkérdés. Fontosabb, hogy a felsorolt ősműveltségek lényege azonos, és még fontosabb a következő megszorítás: ha a legrégebb életformákat keressük, csak azokat a népeket szabad mintának vagy ősanalógiának vennünk, amelyek kezdettől fogva s ma is kedvező körülmények közt élnek, viszonylag könnyen tartják fenn magukat, és lehetőleg szabadon fejthetik ki testi-lelki képességeiket. Schmidtnek teljességgel igaza van abban, hogy „bizonyosan nem szegényes, szűkös vidékek voltak, ahol az őskultúra emberei eleinte és később is, hosszú időn át éltek. Számuk kicsi volt még, s a Föld oly mérhetetlenül tágas és széles; így szabadon választhattak, s nem kellett táplálékban szegény vidékekkel megelégedniük, elegendő termékeny és szép föld állt rendelkezésükre.”

Így ismét kihullanak a rostából a Kalahári-sivatagba szorított busmanok, a rénszarvas-eszkimók, a tűzföldi indiánok. Az ősi állapotok képét ma már csak az északközép-kaliforniai ősnépeknél, az észak-amerikai tavak partjain élő ó-algonkinoknál vagy Afrika és Ázsia pigmeusainál kereshetjük. Ezekkel az óvatos megszorításokkal a kutatás valóban eléri, hogy a Földön fölfedezhető legkezdetibb életformák kerülnek a görcsöve alá. Mi még e szűk határokon belül is csupán az erkölcs és a vallás [229] kérdéseit vizsgáljuk, minthogy ezek teszik a legfőbb különbséget ember és állat között.

Ami az életmód archaikusságát illeti, mindössze annyit jegyzünk meg, hogy a pigmeus népek egytől-egyig a fa- azaz bambuszkorszakban élnek, s a kő megdolgozását nem ismerik. A többiek már átléptek a kőkorszakba, de a legfontosabb szerszám, a nyeles balta használatáig nem jutottak el, és műveltségüknek még mindig igen nagy részét teszi ki a fa-használat (fakorszak), sarki vidékeken a csont-használat (csontkorszak). (Zárójelben: ez a példa jól szemlélteti, miért viseltetünk egyénileg ellen-szenvvel a régi - egyben máig tartó - ókultúrák „korszakokra” osztása iránt.) Az anyagok használata az emberiség történetében nem korszakot jelent, hanem állapotot, műveltségi fokot: fa-, kő-, bronz- stb. műveltség. Eme helyzet azonban jelentős következményekkel terhes. Ha például a pigmeus népeket egy természeti katasztrófa elsöpörné a föld színéről, életüknek, műveltségüknek néhány csonton kívül semmi nyoma sem maradna. S mert föl kell tennünk, hogy az emberiség eleinte csakugyan valamiféle fakorszakban élt, sőt szerintünk minden bizonnyal volt egy szerszámtalan kora is, a régi ember nyomait régen eltüntette maga a múlt idő, a sok százezer év, még katasztrófa sem kellett hozzá. Az etnológia mindazáltal egynek és azonosnak tekinti a mai őskultúrákat a régi ember kezdetkori műveltségével; de be kell látnunk, hogy nemigen tehet egyebet, s hogy egy fontos mozzanat is támogatja magatartását. A mai megjelölt ősnépek környezete, életkörülményei nagyjából azonosnak vehetők a régi emberével, mintegy stagnálnak talán az ember megjelenése óta, klíma, flóra, fauna lényegében ugyanaz, s így jogosnak látszik a föltevés, hogy stagnál az életmód is. (Ezt a föltevést persze még vizsgálat alá kell vetnünk, mert a szigorú kritikát nem állja meg.) Kétségtelen azonban, hogy e népek életmódja ismereteink szerint a lehető legarchaikusabb.

*

(*Erkölcs.*) - Lássuk tehát az archaikus erkölcsöket, legelőször a családét. Az evolucionisták e tekintetben alig győzték halmozni a szörnyűségeket, viszont a tüzetesebb kutatás egyre-másra halmozta a meglepetéseket. Az első az a megállapítás volt, hogy a fiatal férfi és lány teljesen szabadon választja házastársát, hajlam, vonzódás szerint, sőt szerelem alapján. Ez a szabadság a későbbi, „fejlettebb” kultúrákban úgyszólván megsemmisül. A második meglepetés az volt, hogy a nemi érintkezés a házasság előtt nagyszámú ősnépnél tilos. (Afrikában: ituri, gabun pigmeusok; Ázsiában: szemang és batva pigmoidok; a sarkvidéki korjások; Kaliforniában: a juki és maidu indiánok; algonkin-törzseknél: arapaho, csejenne, szelis indiánok; tűzföldiek és délkelet-ausztráliaiak.) A gabuni pigmeusok az [230] esett lányt az erdőbe taszítják, s még büntetésével sem léphet házasságra; a batva pigmeusok szigetre teszik ki; a korjásoknál és a csejenne indiánoknál nem mehet férjhez. A juki indiánok a fiúkat avatáskor szigorúan intik, nehogy leányokkal érintkezzenek, ugyanígy a tűzföldiek és a kurnaik Délkelet-Ausztráliában. Néhány törzsnél enyhébb az erkölcsi szigor: a legényt kötelezik, hogy a teherbe ejtett leányt elvegye.

A harmadik meglepetés már Wilhelm Wundtot csodálkozásba ejtette: „Az emberi fejlődéstörténetben alig akad még egy felfedezés, amely annyira meglepően és

meggyőzően rombolta volna le a szélteben elterjedt véleményeket, mint a primitív ember monogámiájának fölfedezése." (*Völkerpsychologie*, 1900-1906.) Azóta persze a bizonyító anyag hatalmasan megnőtt. A monogámia, vagyis egyesházasság, egynejűség és férjhűség kivétel nélkül fennáll az andaman és bagielli pigmeusoknál, a szemangok egy törzsénél, a busman-törzsek nagyrésznél, a kurnaiknál és kulinoknál Ausztráliában, a tűzföldieknél, a veddáknál és toaláknál Indiában. A többiek közt a poligámia általában ritka, és okul számít az első asszony meddősége is. Ugyanígy van a negrito-törzseknél, a batva és banbuti pigmeusoknál, a korjácoknál. Az indiánokról még hiányoznak a pontos adatok, a többség köztük is monogám. Mint Schmidt írja, a monogámia az őskultúrának eredendő, ősrégi intézménye, minthogy a teremtményszokban a teremtmény mindig csak egy ősszülő-párt teremt, férfit és nőt, s ezáltal maga vezeti be az egyes-házasságot. - De a szabad párválasztás is mintegy eleve ezt a formát szabja meg, mert felteszi és fenntartja a felek egyenjogúságát. A nő egyenjogúsága anyagi és erkölcsi javakra egyaránt kiterjed. A házasság a legtöbbször egész életre szól, a válás ritka, s rendesen utolsó fegyverként szerepel az egyik fél túlkapásai ellen; a hűtlenség, a házasságtörés pedig bűnténynek számít, régebben halállal büntették, manapság testi fenyítés, ostromlás vagy pénzbírság lépett a helyébe.

A házasság célja legelsősorban a termékenység, az utódok nemzése, mert az ösztön és a szülői örömök kielégítése mellett a családot is erősíti. Természetesen jól ismerik a nemi egyesülés, a fogamzás és születés szoros kapcsolatát. Ez az ismeret csak egyes „későbbi” népeknél mosódott el, így például az arandáknál az őskultusz túlhajtása következtében: a gyermeket az ősatyától származtatják, s a gyermek és az atya viszonyát igyekeznek eltakarni. Egyébként minden kutató kiemeli az ősnépecskék naiv és megható gyermekszeretetét, a nők vágyát minél több gyermek után. „Az anyaság az asszony legfőbb vágya - írja Paul Schebesta a bambuti pigmeusokról - a gyermek a család célja. Minél több gyerek, annál jobb. Ez a pigmeusbölcsesség. (...) Férj és nő mindig újabb gyerek után vágyódik; de nem-csak ők, hanem a nemzetség is, melynek minden új gyermek erősödést és gazdagodást is jelent: ezért örömtáncokkal köszöntik.” - A gabuni [231] pigmeusok szintén örömtáncokat járnak ilyenkor, külön rítusok szerint, utána a csecsemőt arccal a Nap felé fordítják, és a főnök imát mond:

Neked, a Teremtőnek, Neked, a Hatalmasnak
Ajánlom fel ezt az új palántát, a régi fa új gyümölcsét.
Te vagy az Úr, mi vagyunk a gyermekek.
Neked, a Teremtőnek, Neked, a Hatalmasnak.

És büszkén teszi hozzá a főnök: „Mi nem vagyunk állatok, nem úgy születünk, mint az állatok. Mikor mi a világra jövünk, a Teremtő reánk tekint, és mi Reá tekintünk, arcunkkal Feléje fordulva.”

A gyermekek neveléséről, helyzetéről ezek után aligha kell szólni, nem is részletezhetjük a leírásokat végletekig. Csak két mozzanatot emelünk ki. Az egyik, hogy a nevelésben nagy szerep jut a nagyszülőknek, minthogy jobban ráérnek és tapasztaltabbak: szabályszerű pedagógiai feladataik vannak. A gyakorlati oktatás persze inkább a szülőkre hárul. A másik fontos jelenség a gyermekek viszonylagos önállósága, sőt teljes vagyoni jogi egyenlősége. A kutatók mind feljegyzik, hogyha múzeumaik számára gyűjtenek, az apa, az anya és a gyerek holmiját mindig a tulajdonostól kell megvenniük. A szülők természetesen parancsolnak gyermekeiknek, és ez az egyetlen parancs-hatalom, amit az őskultúra ismer. (A zsarnoki öreg hím a századvégi kispolgári biedermeier-agyvelők szüleménye, az ideát aztán Freud egy egész kultúraelmélettel

„túlkompenzálta”).

A család terjeszkedése exogámia útján történik, a házasulandó idegen és távol élő családból választ társat. A leány a férfi családjának tagja lesz, s az utódok szintén (patrilokális exogámia), de a rokoni viszonyt fenntartják. Így jön létre a nagycsalád: az őskultúrák állama vagy társadalma. Ez tehát a szülőkből, a gyermekekből és a házas fiúk családjaiból áll, de egyes távolabbi vérrokonok is csatlakozhatnak hozzá (laza nagycsalád). Állati módra összeverődött csordának („hordának”) nyoma sem akad, sem pedig a magányos, időnként párzó vadembernek, ahogy az evolucionisták kigondolták. A nagycsaládi szervezet fő jelentősége abban áll, hogy nem csupán az egyes emberek, de az egyes kiscsaládok sem önállóak, függetlenek, hanem szoros kötelékben élnek egymással és egymásért, a szervezet pontosan megjelölt helyén. A másik fontos mozzanat, hogy a nagycsalád birtokolja a földtulajdont, a területet, amelyen él. A terület rendesen igen nagy, és gondosan kitűzött határai vannak; a nagycsalád szuverén úr rajta, országot, államot és társadalmat alkot egyszerre. A földbirtoklásnak ez a fajtája kétségkívül ősrégi, mert kivétel nélkül minden egyes őskultúrában élő népnél megvan. A saját területen belül az emberek természetesen kóborolnak, gyűjtögetnek, vadásznak (kisnomádság), mégpedig minden kis-család a maga számára, de szó sincsen teljesen szabad, határtalan [232] vándorlásról. Sőt a saját területet sem aknázzák ki önkényesen, hanem igen célszerű, kímélő-gazdálkodást folytatnak, nem herdálják a vagyont, gondolnak a jövőre, az utódokra. A kiscsaládok másik kötöttsége abban áll, hogy a munkaképtelen öregeket (szülőket) eltartani kötelesek, s hogy a gyengék, betegek és sokgyermekes családok támogatásához hozzá kell járulniuk.

„Az emberi család tehát - írja Schmidt - kezdettől fogva úgy rendeződött el, hogy magába foglalta az államot, mindhárom alapelemével: 1. szervezeténél fogva: nemcsak magamagának él, hanem más családokkal együtt, a nagycsalád kötelékében; 2. territóriumánál fogva, mert saját területének szuverén birtokosa; 3. minden egyes házasság által, s egyéb módokon is, az ilyen szuverén nagycsalád »államközi« kapcsolatba lép egy-egy másik, hasonlóképp szuverén nagycsaláddal. Vagyis megtaláljuk az államnak mindhárom lényeges jegyét: a kisebb csoportok nagyobb, közös egységét, a Föld egy részének szuverén birtoklását, és a szabad kapcsolódást más, hasonló képződményekhez.”

Az állam vezetését illetően három-négyféle elrendezést találunk. Egyes népeknél egyáltalán nincsen főnök. Az andamán pigmeusok közt az egyénileg kiváló öregeknek nyomós szavuk van a közügyekben, a feleségüknek az asszonyoknál, ha méltónak bizonyul rá. De evvel a szereppel nem jár hatáskör, sem külön jog, szerzett tekintély eredménye csupán. - A népek egy másik csoportja ismeri a főnökség intézményét, de ez nem örökletes, sem élethosszig nem tart. - A harmadik csoportnál a főnöki állás nem örökölhető ugyan, de életfogytig szól, s betöltése választás útján történik. - Kivételt tesznek az afrikai ituri és bambuti pigmeusok; főnökeiket szigorúan és pontosan megszabott öregkori jog jelöli ki: mindig a legöregebb férfi a főnök, halála után a korban sorrakövetkező kapja a rangot, azaz náluk sincs szó öröklésről.

Sehol sem örökletes tehát, s ami több, nem jár vele parancsoló hatalom. Mai fogalmaink szerint gyöngé főnökség ez: az öregúr a családfők közös tanácskozásait vezeti (ezeket sem mindenütt), s végrehajtja a határozatokat; véleménye persze sokat nyom a latban, de nem döntő. Szerep inkább, semmint hatalom, és mindig személyes, legkivált erkölcsi tulajdonságokból ered: okosság, barátságos kedély, önzetlenség, igazságérzék adnak rá jogcímet, aztán a komoly, megfontolt, hallgatag természet.

A nagycsalád s a terület szuverén birtoklása egy és azonos szervezetet jelent, egyik sem tartható fenn a másik nélkül: egy ősi, íratlan természetjog alapelve testesül meg

benne, azaz aki megtagadná vagy ellene fordulna, az élet és a társadalom alapját borítaná fel. S minthogy az exogámia révén a nagycsaládok állandósított vérrokonsági kapcsolatban élnek egymással, az életforma erőszakos megtámadása: a háború szinte elképzelhetetlen közöttük. „A területi jog abszolút jog,” - írja G. C. Wheeler az ausztrália-iaikról, s ez az összes őskultúrában élő népre áll. Fegyvereik pusztán [233] vadászszerszámok, védőfegyvereik: pajzs, páncélruha nincsenek. A „mindenki harca mindenki ellen” elmélete a legkevésbé órájuk illik minden népek és kultúrák között. A kérdésnek nagy irodalma van, mert a modern kutatókat roppantul érdekelte a tárgy: az állati eredet és a primitív vadság teóriába igen illett volna az állandó erőszak, mint életforma, s az emberi fenevad, mint természetes ő. De a vita már eldőlt, nincs értelme, hogy részletezzük.

Az ősnépecskék természetesen ismerik a háborút, hiszen sorsuk a félreszorítás, az üldözés volt, mióta a többi nép más, „fejlettebb” kultúrákba emelkedett. De épp ezért legtöbb háborújuk kényszerű védekezés. Egymás közt, területért vívott, hódító háborút nem ismernek, minthogy a területi jog szent, - egyenesen isten rendelte el, vagy az ősatya szabta ki, esetleg egy későbbi kultúrhérosz vezette be. Viszont saját harcaik leggyakoribb oka meglepő, de nem különös: „cherchez la femme”, magyarul szerelmi pörpatvar. De ha meggondoljuk, érthetővé teszi a monogám házasság intézménye (és az emberi természet). Könnyen megesik, hogy egy-egy kapósabb leány kezéért több ifjú verseng, s minthogy mindegyik csak egy asszonyt vihet haza, a szeretett leány becse megnő, s a többit nem kell magyarázni: öltre mennek érte. A másik ok szintén a monogámiából ered: a féltékenység; az emberi természet itt sem tagadja meg magát, azaz a házasfelek mindegyike félti egyetlen társát a csábító alkalmaktól. Paul Schebesta egyenesen megírja a törpe ituri asszonyokról, hogy rendkívül féltékeny természetűek.

Ennyit az állam, a társadalom ősi rendjéről. Mert valóban rend van itt, fegyelem és béke, s ugyanakkor kényszer alig, vezetés, hatalom úgyszólván semmi. Erkölcsi szempontból paradicsomi állapotok, aranykor. Holott az ősnépek erős szabadságszeretete és változékony, hullámozó vérmérséklete folytán ez éppen nem magától értetődő dolog. Mi a rejtély nyitja? Wilhelm Schmidt rámutat: „Ezen a ponton a legtöbb kutató szeme elsiklott egy hatalom felett, holott hatékony. Nem is láthatták, mert az oly sokáig uralmon levő evolucionista elméletek szerint e legrégebbi népeknél egy erkölcsileg orientált Legfőbb Lény még korántsem volt lehetséges. A tényt, hogy fordítva, éppen ezek a népek hisznek és tisztelnek egy ilyen istenalakot, azóta mélyreható és széles körű kutatások szilárdan megállapították. .. Az őskultúra népeinek hite szerint ez a Legfőbb Lény mindjárt a teremteskor megalapította a monogám házasságot, s az egész társadalmi és erkölcsi rendet, mindentudása által öröklik megtartásán, bünteti áthágását, jutalmazza tiszteletét ezen és a másvilágon. Minderről a gyermekeket már a családban kioktatják, s az ifjúság tudatába mélyen belevésik, különösen a fiúk és leányok avatásakor. Nos, ez a Legfőbb Lény tartja kezében a csendes, de hatékony vezetést a főnöktelen népeknél is. Vezetését a közvélemény hallgatagon elismeri, és még parancsainak áthágásai [234] sem teszik kétségessé, noha alkalmilag megesnek. Ő tehát az egyetlen hatalom, mely parancserőre tart igényt a nagycsalád fölött is, sőt az összes nagycsalád fölött, bármekkora legyen a számuk.” Vagyis az egész emberiségen uralkodó hatalom.

Ha pedig igaz, hogy az emberiséggel együtt mindjárt a család is megszületett, akkor a második nemzedékkel létrejött az állam, és soha többé nem tűnt el, akármiféle formákat öltött később. Így azonban megbukik minden elmélet, amely az állam keletkezését-békés vagy erőszakos úton - későbbre teszi. (Az államelmélet tulajdonképp külön tudományt produkált; a szabad megegyezés, a „társadalmi szerződés” tanának

hirdetői: Hugo Grotius, Samuel Pufendorf, Baruch Spinoza, Thomas Hobbes; John Locke, David Hume, Adam Smith, s a leghatásosabb Jean Jacques Rousseau; - az erőszakelmélet hívei: Ludvig Gumplowitz, Gustav Ratzenhofer, Franz Oppenheimer, Léon Duguit.)

Evvel elérkeztünk a valláshoz. Hely híján sajnos át kell ugrnunk a nyelv, a költészet, a művészetek vonzó birodalmát, sőt a „kímélő gazdálkodás” roppant érdekes leírását is mellőznünk kell, holott a növények és az állatok vallási parancsból eredő kímélete híven mutatja, hogy az ősi kultúrember mennyire egy még a természettel.

Schmidt fejtegetéseit azonban kiegészítjük egy röpké megjegyzéssel: teljességgel érthetetlen, hogy tökéletes szabadságban élő eleink miért helyeztek maguk fölé egy parancsoló hatalmat, istent? Gyakorlati ésszel a dolog föl nem fogható, de rögtön megértjük, ha tudjuk, hogy lélekkel bírtak, azaz nemcsak külső érzékszervek útján közelítették meg a világot, az életet, hanem belső érzékeléssel is: fölfogták és átértékelték kettős, anyagi és szellemi természetét, mely az emberével rokon. Erről a belső érzékelésről az etnológia nem sokat beszél, azért még szót kell ejtenünk róla. Addig is térjünk vissza Schmidt megállapításaihoz.

(Egyistenhit.) - A törvények hozója a hívek számára nem látható, parancsai füllel nem hallhatók, mégis fölismerik akaratát és engedelmeskednek. E népek közül sok úgy hiszi, hogy mindentudása és mindenüttvalósága által mindig látja őket, még legtitkosabb gondolataikat is. Mindent ő nyújt az emberiségnek, de mindent meg is vonhat, ám főként a halál után ítél mindenkiről. Mert a másvilágot s a jók jutalmazását, a gonoszok büntetését e népek vallásai gyakran tisztábban és szilárdabban hirdetik, mint akár az Ótestamentum.

A legrégebbi korszakban az emberek lelkét még nem töltötte el annyi mindenféle jelenés, tünet, aminők a későbbi természeti népeket sokszor oly rettentő hatalommal szállták meg. Náluk nem találkozunk a [235] természet semmiféle megszemélyesítésével, sem a csillagmitológiák alakjaival. A tulajdonképpeni animisztikus szellemek vagy ismeretlenek, vagy csak gyenge nyomokban észlelhetők; e hit erősebb fejlődése később, az anyajogú növénytermesztők primérkultúrájában kezdődik Schmidt szerint. A kísértetektől, halottaktól nem félnek, sőt csontjaikat kedves emlékként hordozzák magukkal. Nem üznek semminő halottkultust a holtak „lecsendesítése” céljából. A megfigyelők egyetértően írják, hogy össze sem hasonlíthatóan kevesebb varázsszerszámot, amulettet s effélet használnak, mint a környező népek.

Schmidt rendszeresen végigvizsgálta a sarkvidéki, észak- és délamerikai vallásokat, az afrikai és ázsiai pigmeusokat, valamint a délkelet-ázsiai népeket; csupán az istenfogalom eredetéről írott munkája, anyaggyűjteménye kilenc kötetre, 7-8 ezer oldalra rúg; rendkívüli terjedelmű munkásságának egyik eredményeképpen leszögezi: [mindebből] „világosan látható, hogy ama legrégebbi egyetemes vallás idejében, amelyet az egyes területekéből módszeresen kiemelhetünk, egy nagy uralkodó istenalak foglalta el az emberek vallásos gondolkodását, érzéseit, akaratát, tiszteletét és engedelmisségét, úgyhogy itt valóságos egyistenvallásról, vallásilag és erkölcsileg orientált monoteizmusról kell beszélnünk. A világosság kedvéért jelezzük: hogy valódi monoteizmusról szólhassunk, nem annyira a vallási melléklények csekély számán múlik, hanem azon, vajon a Legfőbb Lény teremtette-e őket, és nem csupán létüket, hanem feladatukat, működésüket is ő szabja meg, s tőle függők maradnak. Ha így áll a dolog, legyen a melléklények száma bármekkora, még mindig valódi marad a monoteizmus; ha pedig e jegyek egyike hiányzik vagy gyenge, ugyanolyan mértékben csökken a monoteista jelleg”.

Ha azonban megkérdezzük e vallás híveit, minő alakú az istenük, zavarba esnek, s

ezt felelik: nem ismerjük őt, nem láttuk; az ősatya, ki a Teremtővel érintkezett, kellett, hogy lássa, mi azonban nem láttuk, a mi szemünkben láthatatlan. - Ha szólítják vagy imádkoznak hozzá, az üres térbe beszélnek, de abban a meggyőződésben, hogy hallja és látja őket. Amikor magyarázni akarják, valami szellemi jelleget igyekeznek adni neki, szélhez, levegőhöz hasonlítják. Ennélfogva sohasem formálják képbe, szoborba, se drámai előadásban nem ábrázolják, kultusza mindig kép nélküli. Ezzel szemben régóta ismeretes és az őskultúrában elterjedt a hit, hogy a Legfőbb Lény formát ölt ugyan, de mindig csak rövid, futó időre, ám ez a forma nem veszélyezteti szellemiségét, sőt inkább éppen kifejezni akarja: tudniillik világos, fénylő, sőt tüzes alakú. Ez a hit oly jellegzetesen eleven az őskultúrnépek minden csoportjánál, hogy igen régi eredetűnek kell tekintenünk. (Sarkvidék, Észak-Amerika, ázsiai és afrikai pigmeusok, délkelet-ausztrálieiak, csupán a tűzföldieknél hiányzik.) Tegyük hozzá, hogy ez a fényképzet a misztikusoknak úgyszólván közös elemi élménye, [236] az átszellemülés, révülés, ekstázis gyakori tapasztalata: talán primér istenélménynek nevezhetjük. Vallásilag azonos Szent János evangéliumának kezdő képével: [Istenben] „vala az élet, és az élet vala az emberek világossága, s a világosság a sötétségben fénylik.”

A Legfőbb Lény lakóhelye általában az Ég, de minthogy ugyanakkor mindenütt jelen van, a meghatározást nem lehet olyan szigorúan venni, mint például a későbbi pásztornépeknél. Annyi bizonyos, hogy a teremtés kezdetén az emberek közt a Földön időzött, gondoskodott minden szükségesről, bevezette a szent szertartásokat, nem egyet maga celebrált. Erre az időre több nép történetének legszebb, legboldogabb koraként emlékezik, sőt e hit a legmagasabb kultúrákban is eleven maradt, legfeljebb a Teremtő alakját egy-egy kultúrhérosz váltotta fel: Usziri, Fuhi, Prométheusz stb. Kevésbé elterjedt a hit, hogy e korszaknak az ember valami bűne vetett véget. Sokhelyütt a Legfőbb Lény Kelettel van szoros kapcsolatban; mind az öt világrészben megtaláljuk e kapcsolat valamilyen formáját, s így igen régi képzetnek kell lennie. Az ázsiai pigmeusok, a kaliforniai indiánok, az ausztráliai viradjurik szerint isten a keleti Égben lakik, s odamegy, ha e világról távozik, ugyancsak a jó holtak lelkei is odaköltöznek. A sarkvidékiek, az algonkinok, a gabuni pigmeusok és az ausztráliai jualeaik a Legfőbb Lény néhány szertartását Keletnek fordulva végzik. Schmidt szerint ezt a hitet aligha lehet a Nap keltéből (naptiszteletből) származtatni, minthogy a Legfőbb Lénynek nincs solaris jellege, azonkívül ő maga is Keletre megy, azaz „tisztelője” e világtájnak. Talán abban az általános hitben van a gyökere, hogy Kelet az életnek és minden jónak eredő helye, mint ahogy Nyugat a halálé és minden rosszé.

A Legfőbb Lény neveit, egyéb tulajdonságait mellőznünk kell, noha sok mozzanatuk igen jellemző az őskultúrára. Kultuszának is csupán mindenütt feltalálható sajátosságait soroljuk fel, minthogy ezek közös eredetűek, s abból az időből kell származniuk, amikor az ősnépek még érintkeztek egymással. Ilyen az ima és az állati és növényi zsenge-áldozat (emberáldozat nincs). Istennek természetesen nincs szüksége ételre és italra, hiszen tőle származik, minden földi jóval együtt. De mert az állat és a növény tartja fenn az életet isten ajándékaiként, az áldozat célja kérelem, hogy ajándékait folytonosan újítsa meg. Erre vall, hogy sokhelyt a legfőbb zsengeáldozatot, a teremtés-ünnepekkel (misztériumokkal) kapcsolatban mutatják be. (Az áldozatra nézve különvéleményt jelentünk be; elfogadjuk, hogy az ősnépeknél ma ez a jelentése, de valójában a kozmikus szemléletből ered, a célja restitúció volt; erről a maga helyén bővebben szólunk.)

Kevésbé elterjedt az engesztelő saját-véráldozat, a test megsebzése és a kicsorduló vér felajánlása; csak a pigmeusok gyakorolják. Schmidt úgy véli, hogy voltaképp nem áldozat, mert az embervér az őskultúrában [237] sohasem szolgál eledelül, hanem

jelképes aktus: elismerése annak, hogy az ember bűnei miatt megérdemelte a halált. Ám ebben az esetben is engesztelő jellege van, minthogy a vér az élet nedve, hordozója, s így minden népnél és minden korban legfőbb szimbóluma is.

Nehezünkre esik, hogy nem ismertethetjük e népek avató szertartásait, noha a legtöbbbrétűek s a legmélyebbek közé tartoznak, amiket szellemi-erkölcsi életükből ismerünk. (Ami belőlük e könyvbe fér, a IX. fejezetben megtalálható.)

*

(*Képzelt ősök.*) - Vonzó és üdítő kép, amit a haladó néptudomány a kezdeti műveltségben élő emberről élénk mutat. A néhány vonás, amit idevehettünk, csak a vázlat vázlata, de ha kiegészítjük is mindavval, amit a végtelen gazdagságban összegyűlt anyag felkínál, a hatás akkor sem változik: szinte eszményt látunk, ilyenek szeretnénk lenni. De nyomban feltámad bennük egy másik érzés is, a kép túlságosan egyszerű, túlságosan józan, holott az ember nem egyszerű és nem józan lény. A kép minden vonása okmányolt és megbízható, de vajon teljes-e?

S kivált azonos-e az őssel, akinek fantomját keressük?

Az evolúcionistaéhoz hasonlóan, a kultúrtörténeti módszer sem veti föl a kérdést, hogy a mai legarchaikusabb életforma lényegében híven tükrözi-e az ember kultúréletének *kezdeti* formáit? Minden fenntartás és minden megkülönböztetés nélkül őskultúráról, ősemberről beszél, noha összes dokumentuma a jelenidőből származik, s éppen a tapasztalat, az okmányoltság ad tételeinek hitelességet - a mára nézve. Ez a magatartás vizsgálatot és kritikát kíván. A környezet stagnálhat ugyan, az életmód maradhat technikailag kezdetleges, és az is igaz, hogy az ember sok dologban konzervatívságra, megőrzésre hajlik, de arra még nem volt példa, hogy szellemileg megállapodott, stagnált volna. Már csupán napi élete, munkája, a folytonosan megújuló törekvés, küzdelem, harc állandó tevékenységre kényszeríti képességeit. Megállás nincs, az ember halad, visszaesik, előrepszik, új erőre kap. Ha elképzeljük, hogy egy ősnép tíz-százezer éven át megrögződött formák közt él, eredményül megint nem képzelhetünk mást, mint hogy életmódja hallatlanul gépies rutinná válik, s a fajta elspecializálódik, mint a természet vagy a majom. És Schmidték eleven, roppant érzelmi mozgékonyaságú, üde ősnépei éppen az ellenkezőre nyújtanak példát.

Bizonyos, hogy ők őrzik a legtöbb ősi örökséget, még többet is, mint amit a kutatók följegyeztek, de éppoly bizonyos, hogy sok javukat elvesztették már, s helyükben szereztek újakat. Lehetetlen föltennünk azt is, hogy elejétől fogva lényegében változatlan környezetben éltek. Jégkorok, vízözönök, katasztrófák érték a Földet, éghajlati, geológiai eltolódások [238] mentek végbe rajta csupán a néhány százezer év alatt is, amit az etnológia számításba vesz, holott az ember régibb. A földgolyó egyetlen pontja sem maradt érintetlen, így nem maradhatott egyetlen lakója sem. A legrégebbi népek környezete változott a legtöbbet, nekik kellett tehát a legtöbbet alkalmazkodniuk. Mit tudhatunk mi a harmadkori környezetekről, midőn az ember először nézett körül a világban? A geológia közöl egyet-mást a földrészek, tengerek eloszlásáról, a paleontológia az éghajlatról, a növény-és állatvilágról, de más dolog egy világot muzeálisan, üvegszekrényekben és főleg képzeletben rekonstruálni, s egészen más dolog benne élni. A mi ősünk pedig valóban benne élt, a szó legsúlyosabb értelmében, még csak körül sem nézett, hanem benne *volt*, része volt a természetnek, nem szakadt el tőle, noha sorsa, alkata eleve erre szánta.

A megfigyelők csodálattal, de szerfölött hézagosan emlegetik az ősnépek példátlan vadász-ügyességét, állat- és növénytanai jártasságát, orvostudományát, tájékozódó képességét és minden egyéb érthetetlen „ösztönét”, „érzékét”, otthonosságát egy érintetlen őskörnyezetben, röviden: természetismeretét. S nem ötlik szemükbe, hogy ez

a tudás nem csupán gyakorlati tényezője életmódjuknak, hanem tevékeny, alakító eleme szemléletüknek is a világról, életről, emberről és istenről. Nem szerzett ügyesség, hanem egy eleve bírt képesség-szervezet (komplexus) hasznosítása vagy inkább önkéntelen érvényesülése, a születéssel együtt nyert „tudás” a természet rendjéről, törvényeiről. A természet „értése”, nem értelem, intelligencia szerint, hanem közvetlen élmény szerint; *a külső és belső érzékelés egyszerre működő szervezete, mely egyazon úton, egyazon időtlen aktusban tárta és tárja föl előtte az állatok, a növények, a Föld, az Ég, az ember, az Isten „titkait”, s vezette el az anyagi és szellemi, a testi és lelki, a földi és isteni világ fölfogásához, vagyis az emberi szemlélethez, minthogy az ember két világ határán áll. Ez a szemlélet homogén, egynemű, szerves és éppúgy szükséges a vad biztos elejtéséhez, mint annak a képzetnek a megalkotásához, hogy a Legfőbb Lény olykor fény alakjában jelenik meg.*

A mi szemünkben ez a legnagyobb érték, amit az őskultúrában élő népek a kezdeti ember alkatából megőriztek, ha töredékeiben, egyre fogyó foszlányaiban is. Korántsem olyan egyszerű alkat volt ez, korántsem „józan”, okos, racionális tudás a természet ismerete, mert a természet, a világ sem egyszerű, s éppen nem a nyárspolgári józan okosság szabályai szerint működik. Az ősnépek, különösen a pigmeusok a természet és a szellemvilág bonyodalmas titkaiban való jártasságuk miatt nagy tekintélynek örvendenek a szomszédos népeknél, pedig ezek sem Voltaire tanítványai. Noha maguk feltűnően kevés varázsszerrel élnek a szomszédok hozzájuk járnak talizmánokért, igazmondásért, jóslatokért. S ha maguk kevés varázsszerrel élnek, nem azt jelenti-e, hogy ezek a hatásosak, hogy náluk a mágia még nem fajult kuruzslássá? Ha bűvszereikkel kereskedést űznek, [239] az valóban polgári okosság: becsapják az együgyű szomszédokat, s gúnyolódnak rajtuk, ahogy föl is jegyezték. De ez a tudományuk selejtje, valamint az, hogy olykor művészkörutakra indulnak a néger falvakban, s ámulatra méltó mutatványokkal tesznek szert némi keresetre. A kóklerkedés mögött komoly valóság rejlik: az anyag az erő, a szellem, a lélek olyan tulajdonságait ismerik, úgy tudnak bánni velük s olyan képességekkel rendelkeznek hogy nem egy dologban a hindu jógik s a tibeti guruk is tanulhatnak tőlük.

Az ősnépek titka abban áll, hogy roppant koruk, minden tapasztalatuk és aggastyán-bölcsességük ellenére fiatalok tudnak maradni, megőrizték az élet szeretetét, nem oltottak bele idegen célokat, s igyekeznek hívek maradni a természet alapelveihez, a harmóniához. A természet harmóniája nem jelent békét, hanem csak kiegyenlítődést, nem teremt boldogságot, de hozhat megnyugvást. A pigmeusok, ó-indiánok, ausztráliaiak nem élnek Paradicsomban, s ezt jól tudják. De tudják azt is, hogy ősük eredetileg benne élt. Vagyis tudják, hogy ők maguk már nem azonosak a régi emberrel.

*

(Korrekciók.) - E korrekciót, amit ily módon maguk a „legprimitívebb” népek ejtenek a róluk szóló tudományon, el kell fogadnunk. Tanúvallomásuk elsőrendűen hiteles, mert hiszen az etnológia is tőlük veszi, amit az ősemberről tudni vél, s logikus volna, ha megvizsgálná ezt a hallgatóságos állításukat. Hiteles a vallomásuk azért is, mert természet- és életismeretük mélyebb, mint a későbbi népeké, közéjük érte a mai tudósokat, mert jobban tudják, hol kell tapogatózni, s mert kifejezőmódjuk, jelképes beszédjük tömörebb. Végül és főként hiteles azért, mert az ember emlékezete hihetetlenül szívós, a makacsságig konzervatív, s noha formál, torzít, hullat és toldoz, a magot semmi kincsért sem veti ki magából. Márpedig jelenkori ősemberünk az egyetlen élő tanú, senki nem áll nála közelebb az emlékezet forrásához.

Sajnálatos azonban, hogy vallomása negatív: csupán annyit jelent ki, hogy az ősapa másmilyen volt, nem azonos az unokával. A különbséget abban állapíthatjuk meg, hogy

az ős benn élt a természetben, az unoka kiszakadt belőle. De ő sem éli már gyermekkorát, s ha nem vehetjük a kezdeti ember hasonmásául, még kevésbé tehetjük a nála fiatalabbakkal. Általában a természeti népek a legöregebbek a földtekén, nekik van a legnagyobb múltjuk; a civilizált, „művelt” fajták hozzájuk képest serdületlen barbárok. A természeti ember mint „élő ős” és mint „primitív típus” egyaránt fikció. Ma kezdeti, primitív állapotban élő ember vagy nép nincsen; minden élő nép vagy törzs beláthatatlanul régi múlt élményeit hordozza magában és életmódjában. S itt már nem csupán Schmidték ősnépeire gondolunk, hanem általában a természeti népekre, s a civilizálatlan [240] ókultúrákra. Ha egy mai természeti nép primitívnek mutatkozik (ilyen sok van), az rendesen a szenilis hanyatlás vagy a kegyetlen környezet, a nehéz létharc következménye, de semmiképp sem eredeti, friss, hiteles állapot. A második gyermekkorát élő, szenilis aggastyán nem csecsemő, a deklasszált ember viselkedése pedig nem jelenti az osztályt, amelyből lecsúszott. S a legtöbb primitívnek látszó, beltenyészetű törzs túljutott a virágkorán, előregedett, dekadens, hanyatlásban él. Nem egy közülük úgyszólván valamely élettani, néprajzi és kulturális alekszandrínizmus tüneteit mutatja, s még a fiatalabbak: a néger, indiánok, mongolok is a dédapa tapasztalt fölényével nézhetnek a kamasz árjakra. Az öregebb népek bonyolult hitvilága és szellemi élete, kidolgozott vallási rendszere kétségbeejtő a kutatókat, mert a mi gondolkodásunk nem tud beleilleszkedni; mitológiájuk terjedelméhez és gazdagságához képest a modern, két-három ezeréves vallások liturgiája gyerekjáték. Társadalmi rendjük árnyalt és kínosan aprólékos összetettsége tanácstalanná tenné (és teszi) az amerikai demokrácia jámbor és együgyű polgárát. Művészetükről talán ne is szólnunk: Európa most kezdi hévvel utánozni, abban a hitben, hogy valami ősprimitívumra lelt, pedig az ellenkezője áll. (Konstrukcionális, expresszív ábrázolás, melynek csak az eszközei egyszerűek, lényege nem.) Az öreg természeti népek egy ponton állnak közel a régi emberhez: a természetérzékben s a társadalmi és erkölcsi harmóniát megteremtő képességében.

Ha a primitív ember néprajzi fikció, az ősember antropológiai fikciónak nevezhető. Mi a fajtánk múltját, alkatának és művelődésének történetét nem ismerjük; az a néhány koponya és néhány száz kezdetkorinak vélt emlék, amely a földgolyó legkülönbözőbb sarkain véletlenül előkerült, ennek a mérhetetlen múltnak csak töredékeiről, pillanatairól adhat számot. Ha mai életünk színpadát a jövő évtizedek változásai és katasztrófái eltüntetnék a föld színéről, s a messze jövő régészei egy mai kamcsadálnak, busmannak, pampalakó indiának hagyatékára bukkanna, vajon mit tudna meg a leletekből a föld vagy a tenger mélyére süllyedt Párizsnak, New Yorknak emberéről és műveltségéről? Mit mond nekünk Carnac Ménec Egyiptomról, pedig körülbelül egyidőben élt vele? - Ama régi kultúrák virágzása idején, amelyek területe azóta mindenestül elpusztult, a perifériákon „fa-” meg „kőkorszakokban” élt az ember, és abban él ma is a magasműveltségű vidékek peremén. Az 1920-as években Borneo közepén egy vadonátúj, érintetlen ősnépet fedeztek fel. Az ősember itt él a tözsomszédságunkban, a kőkorszak millió év óta tart, noha közben az emberi élet számtalan formája és korszaka alakult ki, hatolt magasra és tűnt el a semmiben, és velük a népek, melyek megteremtették. A Titicaca lakója templomokat emelt, amikor a Neander-völgy erdeiben egy torza-lakú törpe bolyongott, s a két méter felé haladó nordikus európai emberrel egyidőben él ma a trópusok száz pigmeus-fajtája.[241]

A régi ember

Végső ismeretforrásul megmaradnak számunkra a hagyományok. Magvukban

kétségkívül idősebbek, mint a legrégebbi csontmaradékok és használati tárgyak, mert forrásuk abban az időben buggyant fel, amikor az ember az állattal és az istennel találkozott, társaságukban élt, és először ébredt tudatára embervoltának. Első emlékei erről a találkozásról számolnak be, erre az időre mutatnak - de visszamutatnak már, az ember tehát régebbi, mint legrégebbi emlékei. Ennélfogva arra kell törekednünk, hogy az elferdült és megcsonkult emlékekből kihámozzuk ama kép vonásait, amelyet az ember eredetileg a világról és magáról alkotott. Ez tehát valóban hagyományszerű, formájában képes: rege, monda, mint a „mythos” szó jelentése mutatja (beszéd, szó). De megszületése pillanatában is hagyomány már, s előzménye, amelyből született, a rítus. A rítus viszont kettős: lehet jel-cselekmény és lehet jel-kép, azaz szertartás és szimbólum alkotása, használata. Mindezek összege és rendszere alakítja ki a mitikus világképet. Kihüvelykezéséhez az antropológia és az etnológia, a néprajz és a régészet segédeszközülnyiban használható, amennyiben eredményei beilleszthetők a képbe. Mert a hagyomány, a mítosz a valóság eredeti mintája, megzilált formájában is dokumentum - az egzakt tudománynak hozzá kell igazodnia. Koponyacsontból lelket, kőbaltából szemléletet, mai emberből régi embert rekonstruálni nem lehet. *Nem a tudomány mondja meg, mi igaz a mítoszból, hanem a mítosz, mi igaz a tudományból.*

A régi ember lélekalkatának megismeréséhez fő forrásaink tehát a hagyományok, közéjük számítva a régi rítusokat is. S ezek minden változások ellenére azt mutatják, hogy az ő ábécéje más volt, mint a miénk, másképpen olvasta ki a dolgok jelentését, és élményét, tudását más módszerekkel rögzítette meg. Ha szemlélete és kifejezőmódja a miénkhöz hasonló lett volna, akkor olyan magyarázatokat, regéket és jelkép-rendszereket, röviden: kultúrákat teremt, amiket mi is nyomban felfoghatunk, közvetlenül átélhetünk, ahogyan ő tette valaha. Mi többé-kevésbé megértjük a görög, az egyiptomi, a babiloni, az indus, a kínai, az indián kultúrát, de már ezeknek a megközelítése is nagy és főként újszerű szellemi munkát kíván tőlünk. Ha azonban a régi, igazi mítoszeremtő pszichét megérteni akarjuk, akkor ki kell lépünk egész szellemi [242] berendező- sünkből, tér-idő-ok világából, félre kell tennünk az értelem egyedül hatékonynak tartott eszközeit, lemondanunk a megszokott fogalmazás kényelméről.

Tehát: a régi ember nem „olvasott ki” semmit a világ jelenségeiből, egyszerűen azért, mert nem az olvasó, a vizsgálódó magatartásával állott vele szemben; sőt - s itt fordul ellenkező oldalára a kétféle magatartás tengelye - egyáltalán nem állt „szemben” a világgal, a természettel, hanem egy és azonos volt vele. Nem is „természetközelségben” élt, mint a tudomány terminológiája mondja, hanem benne a természetben, kozmikus kapcsolatok közepette. Mi már elszakítottuk a kapcsolatot a természet törvényeivel, külön technikai és fogalmi világot alkottunk magunknak, amelyben tudatosan felhasználjuk, módosítjuk vagy elvetjük az általunk ismert törvényeket - s ez a tudatosság jelzi az elszakadás tényét: mindenképpen följük kerekedni igyekszünk. Nem a tárgya vagyunk már a természeti eseményeknek és folyamatoknak, hanem - ismereteink, akaratunk és képeseségeink határáig - irányítói. Ahogyan azonban ma sem ismerjük s lényegükben nem tudjuk irányítani például azokat a folyamatokat, amelyek szervezetünket építik, vagyis ezeknek csak tárgyai vagyunk - ugyanúgy tárgya volt a természet összes törvényének a régi ember, viszont teljesebben, eszközök nélkül, közvetlenül birtokolta őket, ismerte őket, és alkalmazkodott hozzájuk.

*

(A kozmikus élmény.) - Ősünk az istenek és a teremtmények közvetlen társaságában élt, hitt bennük, s ugyanúgy bírta, magában hordozta közös életük princípiumát, mint ahogyan a maga életét birtokolta. Isteneit ott tartotta házi tűzhelyén, belevonta őket

mindennapi életének legkisebb mozzanataiba is, ahogyan együtt élt érthetetlen, paradicsomi tudás által megszelídített állataival. Ha a közös élet elvének ezt az élményét tagadjuk, semmit sem értünk meg az első ember magatartásából; az emberré levésnek valóban ez a kezdete, princípiuma, mint a latin szó eredeti jelentése mondja. Kozmikus élménynek nevezzük, mert tényleg magában foglalja a mindenséget, kozmikus szabású, önmagához hasonló, homomorf, nincs benne semmi antropomorfia. A tudat felszíne alatt születik meg, s hogy kifejezése miért válik először rítussá, azaz szertartásszerűvé, azután mitikussá, azaz regeszerűvé, annak okait a következőkben kereshetjük:

1. Az eszmei felfogás „öszöne”, a transzcendens érzék, a tapasztalati okkereséstől és a racionális magyarázattól való idegenkedés; ebben is kozmosz-szerű, homomorf, mert amint láttuk, a kozmosz sem okszerű, sem racionális, hanem rítusok (törvények) és képek vagy regék (természeti jelenségek) által fejezi ki magát, közvetlenül, minden magyarázat nélkül.[243]

2. Minthogy a rítusokat, a képeket és a regéket a természet, a kozmosz nyújtja, az élmény kifejezése is törvényszerűen homomorf, azaz rítus-szerű és mitikus lesz; a legszemélyesebb természetű, érzékelhetetlen élmény is természeti képet ölt magára, ez azonban nem szimbólum vagy allegória, hanem a tárgy megmutatása.

3. A nyelv, a pszichének alkotása lévén, alkalmatlan volt az elvont előadásra, sőt eredeténél fogva velejében képszerű, tárgyias ma is. Magunkon tapasztalhatjuk, hogy mélyebb élményeinknek, elvontabb eszméinknek, a valónkat átjáró, névtelen (!) érzéseknek, lelki életünk döntő eseményeinek mily nehéz hű, pontos fogalmi kifejezést adni; rögtön a képhez menekülünk, s a képes beszédet szebbnek, igazabbnak érezzük. Ezért ünnepeljük a költőket, a kifejezés művészeit, a szó mágusait, s ezért újítjuk szakadatlan fáradozással a nyelvet. Szavaink ma sem tudnak „lelkieket lelkiekhez szabni” (Szent Pál).

A mítoszok a Kozmosz, a természet nyelvén szólnak tehát, de ugyanakkor *mindig* az anyagföldről, az eszmeit is ábrázolják, a téren, időn és okon kívüli valóságot, az elvont lényeg, a metafizikumot. A régi ember egy szellemtől áthatott világról bírt élményt, amelynek birtokába a belső látás juttatta el. Az élménynek tehát az intuíció volt az egyetemes, az értelmi munkát mellőző „módszere”, törvénye, s ez tette képessé a régi embert arra, hogy látszólag mesés képekben, játékos regékben a mindenség életének olyan igazságait, rejtett titkait, távoli eseményeit ragadja meg, melyeket nem tapasztalhatott, s amelyeknek földelítésében a tudomány csak cammogva bírja követni. Mert a régi tudást, a belső látást elvesztettük, tekintetünk elfordult a szellem fizikán túli régióitól, s csak az érzéketlen, felületi, okokkal kinyomozható világ maradt számunkra felfogható, melyet érzékeink szűk körébe zárt értelmünk teljesen emberszabásúvá alakított át. Ezt a világot már nem járják át az egyetemes élet áramai, nem tartja össze a Kozmosz harmóniája.

Az őselmény természete kizárja, hogy az ember az érzéki tapasztalás útján jutott légyen hozzá, s hogy fogalmi elemzéssel tagolja szét mítoszokká és mitológiákká. Ahogyan befogadó, ismeretszerző képessége másfajta volt: nem tagolt, nem fogalmi, hanem élményszerű, azaz tagolatlan, szintetikus - akként az élmény kifejezése sem lehetett fogalmi, okkereső és tagolt, hanem szintetikus, vagyis drámai, rítus-szerű. Az élménybe kétségtelenül belejátszott az érzelem, amit Frobenius megragadottságnak nevez, mások beleérzésnek, intuíciónak, teremtő képzeletnek, s amelyet mi egyszerűen lélekállapotnak fogunk hívni, mert az állapotszerűség a leglényegesebb mozzanata. A lélekállapot, mint érzés szüli a cselekvés ösztönét, azaz a drámát, a rítust, s ez juttat el a képszerű kifejezéshez. Itt lép fel a képzelet (még mindig) szintetikus működése, s [244] ez az oka, hogy a mítosz mindig alakokat rajzol, képeket ír le, mesét mond, regéket -

hitregéket - ad elő.

*

(Rítus és rege.) - De ez már későbbi fok; a kozmikus élmény és végrehajtása, megismétlése, vagyis a rítus az alaptény. Ahogyan a szimbólumnak „szentségi”, azaz varázsló ereje van, ugyanúgy a szertartás is velejében mindig varázsoló tevékenység, mert hatékony kíván lenni, nem „üres ceremónia”. (Nevezhetnők misztériumnak is, mert „titok”.) Az élmény ábrázolása (kép!) már kezdete a tagolásnak, s kérdés, hogy a kifejezés (az ábrázolás) szükségérzete együtt támadt-e magával az élménnyel? Nyilvánvaló, hogy a kép közlésének célja elsősorban és velejében a rögzítés, a fennmaradás biztosítása; szerepe mágikus. Erre nézve sok példát sorolhatunk fel. Ha az abesszíniai asszony termékenységet biztosítani vagy erősíteni akarja, belefekszik a sarjadó vetésbe. Ez azt jelenti, hogy a magvetés, a csírázás, a sarjadás és gyümölcserés nagy természeti folyamatáról élménye van, s arról is, hogy ennek a folyamatnak a törvényei a növény, az állat, az ember világában közősek. Élményének cselekvéssel, rítussal ad kifejezést, aktiválja, azaz egyrészt magát igyekszik minél teljesebben alávetni a törvény uralmának, másrészt megidézi, magára varázsolja a természeti erőt. Mindezt nem természettudományosan vagy iskolásan „tudja”, csak annyit tud, hogy így kell tennie.

A törvény maga a mítoszok világában majd istennek hívatik, s nyerhet külön, egyéni nevet is; ezen a fokon a törvény istenné emelése még nem történt meg, s ugyanezért a képszerű kifejezés (a mítosz, a rege-alkotás) is elmaradt; legalább is a kutató nem jegyezte föl, tud-e ilyesmiről az etióp asszony. A lényeg az, hogy a cselekvéshez az összetett termékenység-élmény s nem a tagolt okkeresés útján jutott el, különben megelégedett volna a természetes nemi aktussal, vagy élettani módszerekhez folyamodik (párcsere, izgatószer). Ám lehet, hogy megteszi ezt is, a kettő összefér, s ősidők óta gyakorlatban van. Hasonló rítus csíráját találjuk a Kalevalában, ahol a leány bogyt eszik, s teherbe esik tőle; a magyar népszokások közt is megvolt a nők termékenyítő mag-evése s az, hogy a leányok mag-nevet kaptak. Viszont összetettebb forma a másik etiópiai rítus, hogy esküvőkor a tisztelt ősatya koponyájára búzamagokat tesznek, elébe vezetik az új asszonyt, s megégetik vele; s teljesen egyértelmű mindezzel az a szokás, hogy a gyermek születésekor fát ültetnek el.

Másutt természetesen már megtaláljuk a termékenység-istent és képes ábrázolását. A Déméter-mítosz például szintén reávall, hogy a görögöknek vagy azoknak, akiktől a mítoszt átvették, hasonló élményük volt a sarjadás folyamatáról, s ezt a folyamatot egyszerűen és összesítően [245] Déméternek (-földanyának, Déméternek-szülőanyának) nevezték el, istenné tették és mítoszt „költöttek” róla. Hogy a természeti jelenség élményét aztán a termékenység testi jegyeivel ellátott asszony képében fejezték ki, az sem logikai következtetés eredménye, hanem a képalakulás egyik törvényéé: az ember világában a nő a termékenység effektív végrehajtója, s teste a törvény formai kifejezője (antropomorf képalakítás). De Déméter alakja (képe, szobra) sem szimbólum még, hanem csak éppoly érzéketlen megjelölése az élménynek, mint a beszédben a Déméter szó. - A harmadik fok, midőn ugyanez a termékenység-élmény mitológiává és vallássá tagolódik, amit a sumér Dumuzi-mítosz folytatásaiban, a babiloni Tammuz-, a szíriai Attis-, a görög Adonisz-kultuszban láthatunk teljes tételrendszerének, liturgiájának pompájában, s oly hatalmas méretű és társadalomrendező középponti cselekménnyel, mint a királyölés rítusa.

Ha tagolásról, képalakításról beszélünk, mindenképpen óvatossá kell lennünk. A fenti, példa céljából kiemelt mozzanatok csak alkatrészei, szemei egy sűrűfonású hálózatnak, az élmény belső szervezetének. A jelképes rítusok kellékei vagy tárgyai: a bogyt, az ősatya koponyája, az elültetett fa vagy valamely istenállat, medve, oroszlán

tiszteletére végzett áldozat, szertartás, avagy Démétér „fogalma”, mind csupán alkalmi megnyilatkozásai annak a belső meglátásnak, érzékelésnek, amellyel az ember a kozmikus egységet átélte. A sarjadás, „a” Démétér jelentése tehát egy magasabb rend, törvény, hatalom megérzésével párosult benne, a kettő azonosult. De nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy ezek a folyamatok időn kívüliek, az elemi élmény szintétikus. Mai értelmű szóhasználatunk szerint úgy mondhatnók, hogy az átélő, a megragadott ember „fogalmi összefolytak”. A fogalom ismét rossz szó, mert nem fogalmakban gondolkozott, sőt nem is gondolkozott, hanem bensőleg érzékelt. Az állandósított kultusz révén aztán az élmény kiléphet szintétikus időtlenségéből, s a rítusok liturgiává fejlődése, a jelképrendszerek gazdagodása, a mitológiák kilombosodása nem is egyéb, mint az élmény időbelivé, történetivé válása.

Másfelől természetes, hogy mind a rítus, mind pedig a kép vagy alak használata nem pusztán élménykifejezés, hanem egyúttal hatékony varázslat is. A természetmágiában élő ember bennük ragadja meg és hozza működésbe a természet erőit. Szó sincsen nála a sokat említett játék-ösztönről; költői és művészi célok teljesen ismeretlenek előtte, e két fogalomról tudomással sem bír, s ha megmagyaráznék neki, értelmetleneknek találná őket. Ezért oly megrendítőek számunkra legrégebbi alkotásai: isten és ember, lélek és természet elemi és mélyenjáró szintézisét sugározzák magukból, s egy oly világ üzenetét hozzák, amelyben a mindenség megdöbbentő harmóniája ihlette az ember életét, s avatta folytonos szertartássá. De sajnos, kevés ilyen emlék maradt reánk, s nem is minden nép jutott el a vallásos alkotóképeség ősforrásaihoz. A kánaáni anyaistennőt [246] egy dorong ábrázolta. A Vesta-szüzek egy ormóttan fatuskót őriztek: Róma legrégebbi istenét; viszont a legtöbb maradvány már esztétizáló korok művészi terméke, Babilonban még tisztelték az ősrégi kétnemű szerelem-istenséget, a szakállas Istárt, a görög Aphrodité az istenit már elvesztette, csak szépséges női akt, s mi a harmatos, utolérhetetlen testi bájt tiszteljük vagy inkább élvezzük benne; a kétségkívül vallásos Michelangelo Krisztus-szobra sem több pompás férfitestnél, s jellemző, hogy a művész teljes nuditásban faragta ki, az ágyékkendő utólagos pótlás rajta.

Hogy a vallások rituáléja, liturgiája úgyszólván kozmikus szimbólumok sorozatából áll, talán nem kell bizonyítani. Az áldozatok rendje, mint például az iráni tűzkultuszról írja Ernst Diez, egyúttal a világrendet is kifejezte. Korántsem pusztán papi tevékenység volt az istenség megnyerése vagy vezeklés céljából, hanem hatalmas és egyetemes ünnepség az egész világ számára, szó szerint. Részt vettek benne az istenek, az ősök, a néptörzs nemzetségekre és családokra osztottan. Közös lakomát tartottak és mitikus táncot adtak elő, amely szintén a világrendet „mutatta be”. Az ételeket szent tűzön süttették-főzték, és a részegítő, isteni homa-italt megszabott rítus szerint itták. Az áldozati oltár egyben a törzs szent tűzhelye volt és a jogrend jelképe. „Világrend, ünneprend, és jogrend ugyanaz.” (S látni fogjuk, hogy mindez a Paradicsomra való emlékezés, visszavágyódás szülötte.) - Természetes, hogy a házi tűzhelyen lobogó láng is szent volt, s a ház, a család alapításakor ünnepélyes szertartások közt gyújtották meg. Ugyanilyen szabályokat írt elő a brahmanizmus. Indiában a családátya ősi rítus szerint naponta négyszeres áldozatot mutatott be: az összes istennek, az ősöknek és házi szellemeknek (manes), a nemzet hőseinek, s végül a vendégeknek és a segítségre szorulóknak.

Ezek a példák mutatják, hogy az áldozat, vagyis a rítus általában nem pusztán ceremónia, hanem államot-életet fenntartó cselekedet, azaz Kozmosz-utánzás, törvény-ismétlés. Az indusoknál az áldozóhely neve *rta* volt, vagyis rend, a szó alakja és jelentése azonos a perzsa *artammal* és a latin *ritusszal*. Az indusok szerint a rituális áldozatok, a beléjük foglalt „valósággal, renddel és aszkézissal” együtt nemcsak a

társadalmi szerveződések támogatják alá, hanem magát a Földet is. De a rítus egyúttal szimbólum. Olümpiodorosz írja, hogy a Világ egy nagy szimbólum, mert láthatatlan valóságot tár elénk érzékelhető formában. Es Plutarkhosz: „A magasabbrendű dolgok között titkos kapcsolatok állnak fenn, s ezekről nem ítélnünk, hacsaknem a tapasztalás, a hagyományok és az emberek közmegegyezése által.” Ezek összege a rítus. Li-ki, a kínai bölcs tapasztalat alapján beszél: „Az államok összeomlása, a családok bomlása és az egyesek pusztulása mindig olyasvalami, amit a rítusok abbahagyása előz meg. ...Ezek [a rítusok] alkotják a csatornákat, amiken az Ég útjait elérjük.”[247]

De hogyan jutunk el az égi utakra, hogyan szerzünk tudomást a másvilági rendről? A misztikus halál és feltámadás által. A hős meghal, felmegy az égbe, istenné dicsőül, majd visszatér, tanít, közli az isteni tudást az emberiséggel. Ezt a cselekményt ismétli az istenülés, az isten-áldozat rítusa. Az egyiptomi hagyomány szerint Usziri nemcsak a templomépítés szent szabályait (a Kozmosz rendjét) tanította, hanem a rítusokat is megszabta (a rend életre keltésének szabályait). Az áldozati szertartások istene lett, minthogy az istenek közül elsőnek ő szenvedte el a feláldoztatást, és megtapasztalta a „halált”. Ő hatolt be először az ismeretlen „másik országba”, midőn Szet megölte és feldarabolta, így jutott a halál által a nagy titok és az új élet birtokába. Ebbe avatta be az égi és a földi lényeket rítusaival, megmutatta, mint lehetnek istenné és istenivé. Fia, Hor és a többi ivadéka készen kapta tőle a „hasznos rítusokat” (khu), melyek nem egyebek, mint az Usziri-misztérium megismétlései. Ez a királyavatás szertartása is. Hor és a fáraó az áldozat elvégzésével istennéistenivé lesznek, ám egyúttal mindig újra feltámasztják, újra „formálják” Uszirit, és „megújítják” isteni erejét. Ezért mondja a szertartás szövege: „Hor, aki az Atyát formálja”, és „Az élet adója, az, aki a rítus által az isteni életet létrehozza, királyilag, mint a Nap.” II. Ramósze mondja királlyá avatásakor, a feliratok szerint: „Én vagyok a Fiú, aki Atyja fejét formálja, aki nemzi azt, ki őt nemzette.” A szertartás ama részét, midőn a fáraó belépett az áldozat helyére, *paduaitnak* nevezték, - a másvilágba, az Égbe való tényleges belépést *duaitnak*: a rítusban Ég és Föld kapcsolódik. - A Rig-védában Usziri párja Jama király, a Naphoz (Szurja) és a Tűzhöz (Agni) hasonlítják; eljutott a „tengerhez”, elsőnek ismerte meg a másvilágot, és tanította a hozzávezető utat; a halandók közül ő „halt meg” először, „az első volt; ki számukra megtalálta az utat, amelytől eltérnünk nem szabad.” A rítusok útját. A *Tao* (= út) jelképes elnevezés, Richard Wilhelm, a legkiválóbb európai szinológus a *Tao*-t Sinn-nel fordítja (a dolgok értelme, jelentése), a *Te*-t *Leben*-nel (megvalósulásnak, gyakorlatnak mondhatnók, illetve megvalósító képességnek). Egyébként Alfred Jeremias utal rá, hogy Keleten a vallás neve gyakran út vagy - tegyük hozzá - e fogalom valamilyen változata; Li-ki, a kínai bölcs, „csatorná”-nak nevezi, Babilonban „az istenek útja”; az ő akaratuk; szabja ki „az emberek útját”; Egyiptomban „belépés”, a buddhizmusban „Kis és Nagy Szekér”, a keresztény misztikában a hármas: „tisztító - megvilágosító - egyesítő út”; Giulio Evola szerint az antik pontifex-hídverő-szóban, a főpap címében is benn rejtett a jelképes értelem: azaz út, csatorna, szekér, belépés, híd a tökéletesség, az igazulás, az üdvözülés felé. Jézusnál: „Én vagyok az Út, az Igazság és az Élet.” Weöres Sándor egyik könyvének címe: A teljesség felé, - a szó egyéni útját jelenti, célja - szavai szerint - azonosulás az evidenciával. - Angolban = életmód = way = út. [248]

Michelangelói említettük, s a kitérés csak látszólagos volt. A vallásos ihlet teremtő ereje a középkorban hal ki az európai lélekből s vele a művészetből; csak néhány költőben fakad fel időnként az ősi forrás. Viszont az őskorok alkotásaiból éppen a teremtő munka művészi tudatossága hiányzik, s a szertartás kényszere vagy a mágikus szemlélet, a varázsló szándék szüli őket mint az élet minden tevékenységét. Így a rítus és a rítusok minden hagyományos szövege, valamint minden kép az őselményben

„felismert” elemi, helyesebben isteni erőket jeleníti meg, és tartja működésben; nem pusztá visszaemlékezés vagy gépies másolás, nem jel(ző)-kép, hanem hatékony cselekedet, éppúgy, mint a mai vallások áldozati cselekményei és a szentségek vétele. A régi ember egész élete állandó szertartás és tevékeny áldozat volt, s a mai vallások nagy részében a régi, teljes áldozat-szövevénynek csak ez az egy - igaz, hogy középponti - cselekménye maradt fenn. De az ősi jelképek mind ilyen állandósított tevékenységek: a tárgyat, amelyre a régi ember a napkeresztet rárajzolja vagy faragja, illetve ennek a birtokosát a Napisten védelmezni fogja; aki az életfát tiszteli, részesül a halhatatlanságban; a hullámozó víz „szent” képe a vízáradás vagy az eső áldását vonzza a vetésekre; a búzamezőbe rejtett „mennykő” (kőbalta) ma is termékenységet biztosít, mint ahogy Nepomuki Szent János képe a pusztító árvíz ellen oltalmaz. Természetesen nem a szobor véd az árvíz ellen, hanem a szobor, a kép által odavonzott Szent, az égi hatalom maga; ez is varázslat, s a keresztény mágia itt ugyan-azt teszi, mint a legrégibb őskorok bűvölése, igézete.

Meg kellett próbálkoznunk az élmény természetének és szerkezetének elemzésével, mert csak így közelíthetjük meg a rítus, a kép, a szimbólum, a mítosz, a mitológia és a monda születését, s mert visszamenőleg: a mítoszok és misztériumok vizsgálata igazolhatja csak azt a tételünket, hogy a kozmikus őselmény volt az emberré avatott teremtmény első tevékenységének ihletője.

Azt mondtuk tehát, hogy az élmény és az élmény gyakorlati végrehajtása, a rítus volt a legrégibb fok, amelyet még reménnyel kereshetünk: benne és így jelenik meg az ember. Az élmény még állapotyszerű, tagolatlan; a rítus és a kép már fokozat, a tagolás kezdete. Az élet és világ princípiumának, közös elvének élményében ugyanis az élet és világ minden jelensége, képe in nuce benne foglaltatik, ennek pedig csak egyetlen *teljes képe* lehetséges: maga a Kozmosz. A képszerű kifejezésre tehát csupán egyes részjelenségeknél nyílik mód, s ezek még mindig lehetnek összetettek; a kapcsolat azonban sohasem logikai vagy fogalmi, hanem élményszerű. Ha a *Kalevala* szerint a világ széttört kacsatojásból keletkezett, mégpedig úgy, hogy a tojás fehérjéből lett az Égbolt, a sárgájából a Föld, ez annyit jelent, hogy a mítosz megteremtői a kozmikus törvény átélése alapján bensőleg így látták (képl!) azt a folyamatot, amely az Eget és a Földet,[249] értsd: a világúrt és az égitesteket (a gáznemű és a szilárd anyagot) egy-mástól elválasztotta. Ebben a mítoszban egyformán nem szabad képies, hasonlatszerű átvitelt keresni, sem alapjául valamely okkereső, fizikai elméletet feltenni. A mítosz annyit mond: így volt.

Megszemélyesítő és emblématikus értelmezésekkel a legtöbbször csak téves vagy nevetséges magyarázatokhoz juthatunk. Azt még megérthetjük, hogy a „fellegettorlasztó” Zeusz vagy Thonar a mennydörgés és villámlás megszemélyesítője, vagy hogy a szerelem (nemzés) istennője, Aphrodité-Vénusz az ősnemző, életet dajkáló elemből, a tengerből született stb., - de miért nő a tudomány istensége, Pallasz Athéné, miért hord sisakot, pajzsot, miért a bagoly és a kígyó a szent állata, s végül miért „képe” a felhőtlen, tiszta Égboltnak is? Miért szűz a Hold istennője, Szeléné-Artemisz-Diana, s miért vadászik kutyákkal; miért sánta Héphaisztosz, a tűz istene? Egyik tudós véleménye szerint Héphaisztosz sántasága utalás a láng lobogó, vacilláló természetére. Nem sokkal különb ennél a másik tudós „eredménye”, amely kimutatja, hogy Polüphemosz gorilla volt. Olvastuk, hogy a lernai hidra tulajdonképpen a város melletti mocsár volt, amelyet a lakosoknak Héraklész vezetésével sikerült kiszárítaniuk, így tehát a mítosz egy kiváló ókori mérnök és műve emlékét örökíti meg. Androméda viszont a nőt, a női nemet „személyesíti meg”, mint amelyet gyengesége (?) ezer veszedelemnek tesz ki. (Biedermeier érzelgés.) - Mivel magyarázzuk, hogy Usziri egyszer Nap, másszor Hold,

aztán sorban szél, nedvesség, a Nílus vize és az óceán, végül pedig gabona; miért állata az ureusz-kígyó, miért „toteme” a karvaly? A Napistent miért személyesíti meg egyszer az Ámun-kos, máskor az Ápisz-bika, harmadszor a fáraó, mint szfinksz, azaz mint oroszlán? (Ezek az állatok, a Bika és a Kos, a Zodiakus csillagképeit jelzik, amelyeken a Nap végigvándorol, tehát időrendben lépnek fel.) Hogyan lehetséges, hogy a Marduk-csillag, a Nap, keltekor Nabu, delelésekor Nibiru, nyugtakor Marduk, azaz végre önmagával azonos, míg futása minden szakában más-más isten? (Ennek magyarázatát már láttuk.)

Másfelől: noha igaz, hogy a természetközösség, a kozmikus összhang és az ősélmény tanának alkalmazásával sok homály önként eloszlik, de evvel sem magyarázhatunk meg mindent, s a mítoszalakulásnál állandó figyelemmel kell lennünk a tapasztalatra, a földi és égi események reális összhangjára is. Az a fölismerés, hogy a csillagvallás nagy szerepet játszott a mitológiák kialakulásában, a tudósok egy részét arra csábította, hogy minden rege eredetét az Égbolt jelenségeiben keressék, s elvessek a földi, a reális tapasztalatot. Így jutottak el például a vízözön alábbi magyarázataihoz. Az egyik, idézzük: „A vízözönnek végeredményben nem a Föld, hanem az Ég a hazája. A vízözön-hős, aki hajón vagy bárkán utazik, eredetileg egy csillag-isten, és pedig a Nap vagy még inkább a Holdisten,[250] ki bárkájával az égi óceánon hajózik. Hogy egy égi istennek ez az eredetileg égi utazása később földi hősré és földi vizekre értetődött, teljesen megfelel a mondaképződés akkori szokásainak: igen, a babiloni mondának abban a mozzanatában, hogy a vízözön-hős végül az istenek közé emeltetik, még világos emlékezetét találjuk annak, hogy itt eredetileg isteni alakról van szó. Hasonlóképp áll a dolog Deukalionnal a görög, és Manuval a hindu özönvízmondában.” (H. Zimmer.) Természetesen ennek a fordítottja igaz: egy földi esemény földi hőse válik utóbb hőrosszá, félistenné; a mesés, mondai, regés elemek, az emberfölötti vonások szinte önként kristályosodnak egy-egy kiváló egyéniség alakja köré, ezt szinte mindennap megfigyelhetjük. Ugyanígy téved egy másik magyarázó (C. Böklen) : szerinte Noah nem más, mint a Hold, a bárka három emelete a kelő Hold három fázisa, a bárka maga a csónak formájú Holdsarló, s azóta utazik az Égen, amióta a vízözön áradata oly magasra emelkedett -; hogy a megértés bizonytalansága mily szélsőséges divergenciákra vezethet, arra is mondunk példát: Schroeder véleménye szerint a *Gilgames-eposz* „szegényes és száraz terméke egy oly szellemnek, melyben a génusz egy szikráját sem ismerhetjük fel”; Jensen szerint viszont minden későbbi eposznak és mondának ősforrása, s Nap-mítosza át meg átjárta az egész világirodalmat.

*

(*Természetközösség.*) - De hát milyen volt az a pszichikai állapot, amelyben Ég és Föld, lélek és anyag oly tevékeny harmóniában kapcsolódott össze, s amelynek csökevényes visszarévüléseivel ma már oly ritkán találkozunk? A romantikus bölcsélet egyik mestere, Schelling mutatott rá először, hogy az elvont okkeresés: vagyis a filozófiai magatartás csak akkor válik lehetségessé, ha az ember kiszakad a természetből, szembehelyezkedik vele, s magát mint alanyt, amaszt mint tárgyat fogja fel. Egyúttal megnevezi az elszakadás okát is: a szellem eredendőleg szabadságra született, s ki akarta és akarja szabadítani magát a természet gyámsága alól. *Eszmék egy természetbölcsülethez* című munkájában így ír: „Valaha az emberek természeti állapotban éltek. Akkor az ember még egy volt önmagával és a környező világgal. Homályos-visszaemlékezések formájában még ott lebeg ez az állapot a legeltévedtebb gondolkodók előtt is, sokan sohasem hagyják el, s boldogok lennének magukban, ha a fájdalmas példa nem csábította volna őket el; mert a természet senkit sem bocsájt ki önként gyámsága alól, s a szabadságnak nincsenek született gyermekei. Fölfoghatatlan lenne, miként hagyta volna el az ember amaz

állapotot valaha is, ha nem tudnók, hogy a szellem, amelynek életeleme a szabadság, magát szabaddá tenni törekszik, s kénytelen volt a természet béklyóit és [251] gondolkodását elvetni, s átadni magát a saját erőiből támadó ismeretlen sorsnak. (...) Mihelyt az ember magát a külvilággal szembehelyezi, megteszi az első lépést a filozófia felé." (Szellemen persze intelligenciát kell értenünk.) Schelling világosan utal arra is, hogy az elszakadás aktusa egyúttal a kozmikus tudat és az emberi éntudat kényszerű cseréje volt: az ember elhagyta az istenek társaságát, és magára maradt. Megszületett a gondolat. Az istenek világában gondolat nélkül élt az ember; csak „élte” a világot olyan élmények által s olyan képekben, mint a mi álmaink. Csakhogy ezek az álmok hasonlíthatatlanul elevenebbek voltak, mint a miéink, s tárgyuk a valóság volt: az élet és világ valósága. Ilyen ébren álmodott valóságokat mond el a mítosz.

Ezek az „álmok” tehát nem mesék, nem az ember tetszésétől függenek, nem változtathat rajtuk kénye-kedve szerint, éppúgy, mint mi sem a mi tudományos okoskodásainkon; csak a természetes, az élettel járó módosulásoknak vannak alávetve. A mítoszokban az emberi világ számára feltárul mindaz, ami a természetben elrejtve, kimondatlanul lappang: föl-tárul a teremtés és az élet története, a világ valósága. *A természet az ember által kimondja önmagát.* Ha a Kozmosz tárgyi valóság, s persze az, - akkor a mítoszteremtő ember pszichéje eme valóság szellemi-lelki jelentésének birtokosa, letéteményese, mint ahogyan a tudomány az anyagi világ „értelmének” felfedője, birtokosa (kíván lenni). Az istenek, a hősök és a mítoszok egyéb alakzatai nem a természeti erők megszemélyesítései vagy dramatizálásai, s végképpen nem azok, amit például C. Hähly mond a tudományos közvélemény nevében a mitológiáról, hogy „egy-egy fogalomnak, tapasztalatnak, fölfedezésnek beburkolása egy dús fantáziájú képesség tarka köntösébe”, - nem, az istenek valóságok, és történeteik az élet történetét adják elő. Az egyetemes, örök történetet, metahistóriát.

„A természet nem tudomány által tud - mondja Schelling -, hanem a maga lényege útján, vagyis mágikus módon.” Nekünk most nem az a fontos, hogy ez a természet lényegében isteni-e, mint Spinoza és Goethe tartják, vagy démoni-e, azaz erkölcsileg közönyös, ahogyan Arisztotelész állítja, de az a fontos, hogy nem mechanizmus, nem szellemetlen, nem értelem nélküli gépezet, vagyis nem halott, aminőnek a mai tudományosság fogja föl. *Jelentése van*, s e jelentés szerint élt valaha az ember, ez volt az ő számára az egyetlen valóság. A Védák ősi bölcsessége még fenntartja az én és a világ közösségének, azonosságának élményét, alkotóinak tudatában nem állt külön az ember és külön a természet, külön az érzékletes és külön a lelki világ; mindez együtt az egyetlen létező volt: az örökkévaló, az Abszolútum, az ősfény Brahmá. „Tat tvam aszi”: „ez [amit látsz, az egész világ] te vagy.” „Ez az igazság: mint a felszított tűzből a szikrák, lényükben hozzá hasonlók, ezrével ugranak szét, úgy támadnak, ó kedvesem, az Elmúlhatatlanból az ezerféle lények és úgy tűnnek el ismét [252] benne. Mert égi a Szellem [Purusa], az alakítatlan, aki kívül van és belül, nem született, vágytalan és tiszta, és magasabb, mint a legfelsőbb elmúlhatatlan. Belőle támad az élő lélek, az értelem minden érzékével, belőle támad éter, szél és tűz, a víz és a mindent hordozó Föld. A feje tűz, a szemei Hold és Nap, fülei az égi világtájak, hangja a Védák kinyilatkoztatása. Szél a lehelete, szíve a világ, lába a Föld; *ő minden Lénynek benső önmaga.*” A Kozmosz és az ember princípiuma közös.

Purusa volt az ősi, tiszta szellemű lény, a kozmikus ember, vagy az, ami az emberben isteni, s feláldozta magát, hogy a földi ember megszülethessék. A romantikusok mindenesetre megértették a „tat tvam aszi” szemléletét, s a maguk nyelvén makro- és mikrokozmosz-elméletnek nevezték; tudták, hogy ha harmonikusan akarunk élni, a Kozmoszt újra meg kell teremtenünk magunkban, újra át kell élnünk: „Mi

küldetésben vagyunk - mondja Novalis -, a Földet megalkotni küldettünk el." A régi ember azonban, akit Purusa megváltott, magában hordozta a „Földet”, vagyis a világot. Steffens, Schelling tanítványa erről szólva így beszél: „Az emberiség ifjúkorának története boldog nemzedékeket mutat nekünk, amelyek a természettel bensőségesen egyesülve, a beteljesült létezés élvezetében jobban tanúskodtak a természet teremő erőinek továbbviteléről, legmélyebb jelenségeinek tiszta megnyilatkozásáról, nagy és jelentős kép-alakokat szülve és tartva meg - mint amaz elszakadottság a természettől, amelyet a tudás terem meg és tesz teljessé.”

De, mondtuk, a mítoszteremő ember eleven álmokban élte a valóságot, s végre meg kell próbálnunk, hogy ezt az éberalvó, kozmikus tudatú, természetközösségbe ágyazott pszichikai alkatot megközelítsük, valahogy megfoghatóvá tegyük. Legfőbb vonzása tehát az igazlátás vagy tisztánlátás (természetlátás), a természetdémonia, sőt a mágia, amelyet a cselekvéshez a természet közvetlen ismerete, a törvények öntudatlan birtoklása vezet el. Hasonlít ahhoz, amit a tudósok a méhnél és a hangyánál csoportösztönnek hívnak, s amiért Schopenhauer a méheket és a hangyákat „természeti éberalvóknak” (natürliche Somnambulen) nevezte. Az embercsoport is úgy élt, mint a méhcsoport: mint egyetlen lény. Természetlátására, sőt ha úgy tetszik, természetdemoniájára jó példa lehet a bénító darázs borzalmasan biztos tudása. Az ösztön szó itt természetesen semmit sem magyaráz meg, a darázs soha semmiféle korban nem végzett rovaranatómiai kísérleteket, azonban bírja a kellő tudást egy természeti jelenségről. Ez a tudás, éppúgy, mint a többi felsorolt esetben, a szó szoros értelmében okkult. Hasonló, de sokkalta összetettebb, szövevényes államalkotó tudással rendelkezik a méh, a hangya, a természet, ám ezeknek nincsen kultúrájuk, csak civilizációjuk. A kultúra a bizonyítéka, hogy az ember természetlátása hasonlíthatatlanul mélyebb volt s egyúttal magasabb rendeltetésű: a fizikából metafizikát a civilizációból kultúrát teremtett. Ezt [253] az átminősítést az egyetemes természeti élet egész területén végbevitte. - Itt a növény- és állatmítoszok óriási tömegét idézhetnők, de fontosabb ezeknél maga az átminősítő szerep, mely a teremőmítoszokban kap kellő hangsúlyozást, s azért majd ott tárgyaljuk: mennyiben részese az ember a teremőnek? Most a természetközösségnek egy közelebbi, anyagiasabb mozzanatát emeljük ki.

Igen gyakorlatias természetközösségre vall az az óriási teljesítmény, amit a régi ember a növény- és állatnemesítés területén vitt végbe. A bénító darázs példájára nevezhetnők ezt a képességét akár természetdemoniának, sőt mágának is; ma már a módszereit sem ismerjük, de ha eredményei nem foglalnának helyet mindennapi életünkben, ha nem lennének oly megszokottak, csodának kellene tartanunk, aminthogy az is. Tény, hogy az általunk ismert, történeti idők kezdete óta az ember egyetlen vad növényt sem tudott megnemesíteni, egyetlen vadállatot sem háziállattá szelídíteni. Legnemesebb terményeink: a gabona, a rizs, a szőlő, a tea, a banán, a narancs, az alma, a dohány eredete ismeretlen idők homályába vész, s ugyanígy áll a dolog állataink domesztikálásával. Egyes meglévő fajtákat tudunk javítani, keresztezni, más-más környezetben talaj- és klímaállóvá tenni, de minden természettudományunk és örökléstani ismeretünk mellett sem vagyunk képesek vad, élvezhetetlen füveket, gyomokat, cserjéket dúsan tápláló, nemes zamatú, mondhatni testet-lelket nevelő termőfajtákra varázsolni. Állatpszichét ismerő, ösztönös szakemberek akadnak még, kik sikerrel szelídítik és idomítják a fenevadakat, de ismert történelmünk még nem volt tanúja, hogy egy-egy vadállatfaj a szelídítés eredményeül levetkezte volna eredeti természetét, "vadságát", azaz függetlenségi ösztönét, s egész mivoltában az ember érdekeihez, környezetéhez simult volna. Az idomított (nem domesztikált) állatpéldányok legtöbbje pedig a fogságban nem szaporodik.

A mondák és mítoszok tisztában vannak a házinövények és állatok régi eredetével; szerintük minden nemes növényünk isteni adomány, vagy héroszok, félistenek teremtik; legtöbb háziállatunk pedig „szent” állat, valamely isten kedveltje, áldozati vagy jelkép-állat, olykor azonban megölni sem szabad, mint Indiában Visnu tehenét. A mítoszok nyelvén ez annyit mond, hogy szelídítésük valamely magasabb tudás műve. Ami időutalást találunk, javarészt a vízözönhöz kapcsolható. A legvilágosabban a *Biblia* beszél: Isten a vízözön pusztításai után, a bárkából kilépő Noénak rendelkezésére bocsátja a Föld egész növény- és állatvilágát. Olykor természetesnek és egyszerűnek látszó magyarázatokra is bukkanunk a mondákban; így például Noét állítólag a számár oktatta ki akaratlanul a szőlő nemesítésére: lerágta a vadszőlő hajtásait, mire nemes bogyókat termett; de ez a magyarázat nem kielégítő, mert hiába legeltetjük le a vad tő hajtásait, ettől nemesedni nem fog, legfeljebb erősödik; lehetséges, hogy [254] a számár csak az intuitív gondolatot sugallta Noénak. - Egy finn mondának az orosz Methodius által följegyzett változata viszont az állatnemesítésre nyújt utalást, és fejlődéstörténeti szempontból érdekes: Az ördög egérré változott, s rágni kezdte Noé bárkájának fenekét. Noé Istenhez imádkozott, mire egy ragadozó állat jött elő: az oroszlán. Orrlyukaiból egy kandúr és egy nőténymacska ugrott ki, megölték az egeret, s így az ördög fondorlata meghiúsult. - Ez a mese azért különös, mert az őslénytan ma képtelen a macskafajták törzstörténetét, morfológiáját tisztázni. A késő harmadkorban jelennek meg, de nincs olyan régebbi fajta, amelyhez eredetüket kapcsolni lehetne. Minthogy a harmadkorban tűnnek fel, szelídített változatukat, a macskát a noahita, vagyis vízözönkori ember művének tulajdoníthatjuk; erre utal a monda is. A macskák legközelebbi forma rokonai Madagaszkár szigetén élnek, vagyis az egykori Gondvána-kontinens maradványán. Gondvánában élhettek tehát közvetlen ősei is, és a macskáig vezető szelídítési sorozat változatai; ezek azonban a földrésszel együtt elsüllyedtek a vízözönben.

Érthető, de igen sajnálatos, hogy az állatszeliítés, illetve nemesítés módjáról, tudományáról semmi dokumentumunk sem maradt fenn; a mítoszok sohasem adnak gyakorlati leírást, a történeti ember pedig már elfelejtette a gyakorlatot. Annyit láthatunk az emlékeken, hogy az egyiptomi és babiloni királyok idejében még házi (udvari) állattá tudták szelídíteni az oroszlánt, mely egyébként jóindulatú, szelídségre hajlamos állat. Ami a mai időket illeti, hosszas kereséssel vagy véletlenül akadhatunk csak olyan közlésekre, mint például Ossendowski elbeszélése a mongolok lószelídítéséről, de az merő fantázia. Hiteles és rendkívül érdekes az észak-amerikai préri-indiánok lóbefogásának leírása, mely a feketelábúak Hosszú Lándzsa nevű törzsfőnökétől származik. Ez a katonaiskolát végzett, s az 1940-es években meghalt, kiváló férfiú gyermekkorában még tanúja volt az indiánok munkájának, s emlékiratai a nomád törzsek páratlan természetérzékéről, állatismeretéről tanúskodnak. Idézendő előadásában két mozzanat kelti fel meglepett figyelmünket; az egyik az, hogy noha az indiánok csak néhány száz éve, Kolumbusz óta ismerik a lovat, természetét máris megértették, s olyan dolgokat tudnak róla, amiket a mi szakértőink nem is sejteneek; ezt a tudományt tehát nem örökölhették történetelőtti ősapáiktól, benne lappang egyetemes természetdémoniájuk komplexusában. A másik feltűnő dolog, hogy nem alkalmaznak erőszakot, s egy-egy vad ló megszelídítését alig órányi idő alatt viszik végbe. A mi cowboyaink ugyanakkor a kegyetlen erőszakon kívül egyéb módszert nem ismernek, addig ütik-verik a lovat, míg minden ellenállást kiölnek belőle. Szembevethetné valaki, hogy az amerikai vadlovak szelíd ősoktól származnak; ez igaz, azonban tény az is, hogy a szavannákon kóborló ménések kényszerűen felvették eredeti természetüket, visszatértek a [255] független, vad állapotba, amire igen hajlamosak; még a gondozott ménesekből kifogott lovakat is be kell törni. - Hosszú Lándzsa leírása így szól:

„Másnap reggel harcosaink hozzáláttak a vadlovak betöréséhez, hogy kötőfékhez szoktassák őket. A régi [!] indián módszert alkalmazták, amely igen egyszerű és célravezető. Mialatt négyen erősen tartják a ló nyakára hurkolt nyersbőr pányvát, egy harcos lassan, lépésről lépésre közeledik a lóhoz, »ló-nyelven« [!] szólva hozzá, s amint egyre közelebb kerül, furcsa mozdulatokat tesz, és különös hangokat hallat.

A »ló-nyelv« valami halk mormogásféle, úgy látszik megigézi a lovat, és arra készíti, hogy legalább pillanatokra mozdulatlanul megálljon. A hang olyan, mintha az ember »ho-ho«-t mondana, de mélyen a mellében rezegteti a szót. A ló abbahagyja vad ficánkolását, és nekifeszülve a kötélnek, néhány pillanatig csendesen áll, s egyenesen a közeledő emberre néz. Ekkor a harcos meglengeti takaróját, és feléje susog: »Sssa-sssa!« Jó tizenöt percbe telik, míg a ló megérti, hogy a közeledő ártalmatlan, és hogy mozdulatai vagy szavai, ha mégoly furcsák is, semmi veszélyt sem jelentenek.

Mikor az ember a ló fejéhez ér, a legnehezebb feladat abban áll, hogy első ízben megérintse kezével, amitől a ló halálosan rettegni látszik. Percekig kell mesterkednie, mielőtt ujaival megérintené a fejét kapkodó ló orrát; aztán egy ideig simogatja, hadd szokja meg az állat az emberi szagot. Ha ez megtörtént, a harcos hosszú, vékony nyersbőr szíjhurkot vet a ló orrára, a szárat átcsapja a ló füle mögött, lehúzza fejének másik oldalán, és a végét ismét átfűzi a hurkon. Könnyű kötőfékféle ez, mely a ló legcsekélyebb ellenállására azonnal összeszorul.

A kötőfék szíja alig erősebb egy cipőfűzőnél, de a harcos, mihelyt a ló fejére vetette, mégis odaszól a többieknek, hogy eresszék el az erős bőrpányvát. Ettől kezdve a lovat csupán a vékony bőrszinór segítségével kezeli, a kötőfék végét könnyeden a kezében tartva. Az eljárás titka abban áll, hogy ha a ló hirtelen elrántja a fejét, a szinór megfeszül, nyomást gyakorol a ló orrán és a füle mögött levő bizonyos idegekre, s ez elkábítja vagy olyan fájdalmat okoz neki, hogy nem kapkodja többé a fejét. A harcos tehát kezében tartja a fékszárat, szemközt áll a lóval, és a fejét simogatja, homlokától az orráig. Közben sziszegő hangokat hallatva, egészen közletről szól a lóhoz. Ezek a hangok leginkább ahhoz hasonlítanak, mint amikor valaki baromfit hesseget; a gyakorlatlan embernek bizonyára éppen az jutna a legkevésbé eszébe, hogy ezzel a hanggal próbáljon megszelídíteni egy vad, dühöngő lovat. Pedig ez a leggyorsabb módja, hogy a ló bizalmát megnyerjük, és megértessük vele, hogy nincs oka félelemre.

Miután a harcos a ló fejének és nyakának minden egyes részét végigsimogatta, most a vállához közeledik, és ott, majd az oldalán érinti meg ujjával. A ló erre ismét ficánkolni kezd, de a kötőfék néhány kemény [256] rándítására megint elcsöndesedik, és félelmében reszketve áll, míg a harcos lassan végigsimogatja bal oldalát. [Közbevetőleg: miért alapszabály, hogy a lóra csak bal oldala felől szabad felszállni?] Ezután a harcos hátrább lép, takarót fog a kezébe, s végigcsapkodja vele a ló testének mindazt a részét, amelyet az imént megsimogatott, közben pedig minden suhintáskor a hessegető hangot hallatja.

A leírt két műveletet megismétli a ló jobb oldalán is, aztán hozzálát, hogy a lábait dolgozza meg. Mindegyik lábát, a bal elsőnél kezdve, véges-végig kell simogatnia, hüvelyknyi felületet sem hagyva érintetlenül. Ez a munka legkényesebb része, mert a lónak legveszedelmesebb fegyvere a lába. Hanem egy-két rándítás a kötőféken ismét lecsöndesíti a ló tiltakozását, és újabb tizenöt perc múlva a harcos már megérintette és végigdörzsölte a ló testének minden porcikáját, egészen a farkáig, még a legcsiklandósabb részeket is, hasát és hátsó lábainak közét.

Evvel a ló ellenállása nagyjából már meg is tört. Még csak az van hátra, hogy a ló hozzászokjék, amikor valaki a hátára ugrik, és nyargal rajta: Ezt a harcos igen egyszerűen éri el, és öt perc alatt végez vele. Takarójával néhányszor a ló hátára csap.

Aztán igen szelíden a hátára helyezi a pokrócot. A ló ekkor ismét ficáncolni kezd, de a kötőfék újabb rándítására megintcsak lecsöndesedik. A harcos fölszedi a pokrócot, és újból a ló hátára teszi. A ló két-háromszor is kiugrik alóla, míg végre csöndesen megáll, és tűri a pokrócot. Mikor ezt elérte, a harcos ledobja a pokrócot, lassan a ló mellé lép, és mindkét kezét a ló hátára teszi. Lassanként mind erősebben nyomja a ló hátát, míg végül mindkét könyökét átveti a ló gerincén, és kissé felhúzódik rá, hogy egész súlyával a lóra nehezedjék, de lába csaknem érinti még a földet. A ló, amikor először érzi a ránehezedő súlyt, talán még ugrik egyet-kettőt, de a második próbálkozást már nyugodtan állja.

A harcos ismételten, mindig fel-fel percig a ló hátára nehezedik, kissé felhúzva lábát, aztán nagyon lassan egyre magasabbra húzódik, míg végül már csak át kellene vetnie jobb lábát a ló hátán. Különös, de való igaz, hogy az ilyen módon kezelt ló ritkán kezd bakugrásokba [bokkolásba]. Mozdulatlanul áll, míg a harcos a hátán ül, és néhány pillanatig a nyakát simogatja, aztán szelíden mozgásra ösztökéli, mire a ló esetlenül, cél nélkül ügetni kezd, hol erre, hol arra fordulva. Oly zavarodottan és bizonytalanul mozog, hogy az ember azt hinné, most próbál először járni a maga lábán.

Az, hogy a lovat a leírt módon betörhetik, csak azért lehetséges, mert a ló igen értelmes állat, és gondolkozni tud. A baromfinak nincs esze, ezért egész életében rémülten rohan el, ha hessegetik, noha a hessegetésből semmi baj sem származhatik reá. [Ez tévedés, a hessegetés, a suhogás a ragadozó madár szárnyverésének hangja, s ez kelt kiirthatatlan félelmet [257] a baromfiban.] Emiatt sok morzsát elszalaszt, holott nyugodtan felszedhetné, ha képes volna rá, hogy tanuljon a tapasztalásból, mint a ló."

Ezt az állatszeliítő vagy inkább állathódító képességet s a hozzá hasonlóak összességét természetdémoniának nevezzük, mert a természet „szellemének” birtoklását jelenti, s mert semmi köze sincs az ösztönhöz vagy a tapasztaláshoz. Hogyan fejlődhetett volna ki egy ösztön az indián fajban vagy népben néhány emberöltő alatt, s miért vesztette el a lóval élő, de természettől eltávolodott ember? Hasonló hozzá a természeti népek érthetetlen tájékozódó „ösztöne”; erről sokat beszélnek, s biztos működését az állandó, megfeszített gyakorlatnak, az érzékszervek élességének, finomságának tulajdonítják. Azért három példáját ideillesztjük az elmélet cáfolatául; illetve az olvasóra bízunk, ítéljen maga.

Az egyiket magyar ember mondja el, ki évekig volt gaucsó Brazíliában; vaksötét éjszaka, a trópusi zivatar özönvízében pontosan a célhoz vezette hármukat indián kalauzuk: „Véghez vitte azt a hihetetlennek látszó teljesítményt, hogy egy jó hús kilométeres úttalan síkságon átvágva, ily rendkívüli körülmények közt is, pontosan az uruguayiak területére nyíló cimbránál [kapunál] érte el a drótkerítést. Ezt fehér ember nem csinálja utána, ha megfeszül sem! Hiszen abban a vaksötétségben még a fő világtájak felismerése is lehetetlen volt. Hát még a tíz kilométeres front [kerítés] egyik nyolcméteres szakaszának úgy nekitartani, hogy az öszvér orra pontosan az átjáró közepének szaladjon! Erre csak telivér indián képes, mégpedig tisztán ösztönszerűleg, minden spekuláció kiküszöbölésével. Don Werner meg is kérdezte Juant, mikor az uruguayiak fedele alatt levetettük a ránktapadó ruhát, és forró matéval melegítettük gémberedett testünket; »Te, Juan! Hogy az ördögbe találtad még a cimbrát?« »Hát úgy - felelte a fiú -, hogy odalovagoltam, ahol tudtam, hogy van.«" (Dádányi György)

Egy német utazó, Leo Parcus, Bolívia ismeretlen vidékén, a Rio Beni és a Rio Mamore közt a teljesen elvadult parintintin indiánok közt élt hónapokig; itt szerzett fiatal asszonyával, kivel beszélni nem tudott, indult el hazafelé, s első célja egy sokszáz kilométer távolságban sejtett, magányos hacienda elérése volt, ahol sem ő, sem társa sohasem járt. Hetekig lovagoltak, s az asszony vezetett, mert teljesen rábízta magát: „Erőltetett menetekben sietünk előre, Dzsiggí-Dzsiggí vezet, és nyílegyenesen megyünk

Északnak. Nemsokára azonban Kelet felé fordul. Nem hirtelen, csak lassanként, fokozatosan, mintha elvesztette volna a pontos útírányt. - Az indián azonban sohasem téved. Bizonyára megvan rá az alapos oka, hogy eltér az eddig követett iránytól. Hogy mi ez az ok, nem sejtem, de meg sem tudom kérdezni tőle. De nemhiába éltem három hónapig a vadak között: ismerem hát hihetetlen tájékozódó képességüket. Mindig nekik van igazuk, s tisztában vagyok vele, hogy akkor cselekszem a [258] leghelyesebben, ha vakon nőm után megyek. (...) Tizennégy napja lovagolok már utána, mindig erősebben Keletre, s halvány sejtelmem sincs, hogy hol fogunk megállni. Dzsigg-Dzsigg azonban oly biztonsággal halad előre, hogy minden kétségemet eloszlatja. Fejemet tettem volna rá, hogy tudja, mit akar. S csakugyan (...) egy szép napon hosszú sor földbevert karó mellett haladtunk el." - Pontosan rátaláltak a keresett tanyára, melyet az indián nő több száz kilométer távolságból „megérzett”, noha a szerző azt sem tudta közölni vele, hogy ez a ház az utazása célja; mindenesetre ez volt a legközelebbi település, emberi hajlék. - „Hogy a pampa végtelenjében rátaláltunk erre a haciendára - írja tovább Leo Parcus -, természetesen tiszta véletlenség, azonban örök rejtély előttem, hogy micsoda titokzatos erő kormányozta az én kísérem lépteit, hogy egyenesen ideértünk. Ismerete talán már ezt a tanyát, vagy tudott volna róla? Talán csak néhány esztendeje annak, hogy törzse a Memore-folyón át Bolíviába vándorolt? Vagy már sokkal régebben történt, de mégis emlékezett rá, hogy egy nagy folyón keresztül jöttek? Tudatosan tartott-e Dzsigg-Dzsigg erre, vagy csak titokzatos ösztönét követte? S csakugyan igaz lenne az, amit sokan állítanak, hogy a vadaknak van egy hatodik érzékük is? Mind olyan kérdés, amire nem kaphattam választ soha.”

Adolf Hugo Bernatzik, a hírneves néprajztudós és etnológus bejárta Óceánia szigetvilágát is; a melanézeket a Déli-tenger vikingjeinek nevezi, sokat utazott könnyű, vendégoldalas hajóikon, miken európai szerszámnak, műszernek nyomát sem találta. Nem érti tájékozódó képességüket: napokig tartó, parttalan hajózás után, csillagtalan éjszakában, háborgó tengeren elkerülik a zátonyokat, és pontosan befutnak a célba. „Kékesfeketén hullámozott a tenger. Helyemről a kormányos arcát sem tudtam kivenni. A szél csak kissé hagyott alább, s csupán a meredek hullámok habtaraja világított ki a sötétből. (...) A Déli-tenger hajósai még nem veszítették el, mint mi, civilizált emberek, a titokzatos tájékozódó érzéket, amelyet a természet gyermekeinek adott. (...) Ezek az emberek képesek iránytű és térkép, világítótornyok és vízi útjelzők nélkül, anélkül, hogy a partot látnák, igen, szinte azt mondhatnám, hogy szemük segítségével nélkül megtalálni az utat a fenyegető zátony hullámtörésén át.”

*

(A tudattalan világa.) - A tudatalatti kozmikus élmény, a természet-közösség, a démonia és a mágia eltűnt a civilizált ember életalkotó erőinek sorából. Csak világszerte elszórt csökevényekben találjuk meg, a legépebben még ott, ahol zárt életű, autochton kultúrák fejlődhetek ki: a tibeti misztikában, a hindu jóga iskoláiban, kínai szekták közt (zen), Etruria félreeső hegyvidékein s többé-kevésbé hanyatló állapotban, degenerált [259] formákban minden színesbőrű kultúrnép körében, az indonéz szigeteken, Afrika és Dél-Amerika őserdeiben. Ahol azonban a fehér ember civilizációja megjelenik, kiirtja. Ez a civilizáció pedig világhódító úton van, függetlenül mind a fehérek, mind a színesek akaratától.

Mi az oka, hogy elvesztettük kultúra-alkotó képességünket? Azok a különbségek, amiket a mitikus és a racionális ember pszichikai alkata közt megneveztünk, kétségkívül megkívánják a fiziológiai változások föltevését is. E kettő nem lehet meg egymás nélkül; testünk-lelkünk megváltozott, s evvel megváltozott egész műveltségünknek képe is. Mi európaiak azt a folyamatot, amely a *Védák*, a *Biblia*, a homéroszi költészet

megalkotásától

a rádióig és az atombontásig vezet, „fejlődésnek” nevezzük: ahogyan haeckeliánus meggyőződésünk szerint a szervezetek az egyszerűtől, a kezdetlegestől egyre a tökéletesebb felé szerveződve, gépiesen alakultak ki, ehhez hasonlóan emelkedett egyre följebb műveltségünk is a barbár vakhitek, a homályos, alacsony szellemi élet régióiból mai tisztult és magas rendű kultúránkig, a fejlődés tetőfokáig. Aki azonban nem rabja a nyugati ember végzetes autocentriájának, nem vitatható bizonyossággal tudja, hogy ez a fejlődés csak anyagi, civilizatórikus, s hogy a kultúrában az ellenkező folyamat ment végbe: csökkenés, szegényedés. Ebben a felismerésben azonban már évezredekkel megelőzött bennünket a régi ember. Minden mítoszhitű nép, „primitív” és magaskultúrájú egyaránt, az emberi történet legelejére egy tökéletes lényekkel benépesített, nagyszerű korszakot állít, a boldogság, az isteni erejű alkotómunka, a nagyarányú képességek idejét, az Aranykort s benne a Paradicsom isteni társadalmát. Az ember az istenek közt született, ők alkották, a maguk képére és hasonlóságára. Az egyetemes aranykor-hagyományban természetesen sok az egyszerűsítő eltúlzás, a mitikus sűrítés, de épp ezáltal őrzi meg tisztán az elemi lényeket, az egykori harmónia emlékét. Az ember a bűnbeeséssel hullott ki a kozmikus, isteni közösség összhangjából, s evvel a maga szemében is epigonná vált. Még Homérosz költeményein is átcsillan az epigoni magatartás, a „kultúrfölény” érzetének hiánya az ősökkel és a „primitív” népekkel szemben. „A büntelen etiópok, akiknek áldozata a legkedvesebb az istenek előtt”, – mondja Homérosz Afrika színesbőrűiről. Az ellenkező magatartás a zsidóknál jelenik meg először a „választott nép” és a „gójim” ideológiájában, majd a rómaiak „barbarus” fogalmában, melynek ők adták az alacsonyabb rendű, a durva, a műveletlen jelentést, míg a görögök eredetileg egyszerűen idegen nyelvű, érthetetlen beszédű embert értettek rajta (bar-bar = dadogó). Nem csoda, hogy aztán a neandervölgyi ősnakájából a kulturális képességgel együtt kihalt a szerénység is.

De legyünk igazságosak; ha megrójuk is magunkat szerénységtelenségünkért és korlátoltságunkért, be kell látnunk, hogy nem csupán a magunk [260] akaratából cseréltük fel kulturális képességeinket a civilizatóriakkal. Külső okok is szerepet játszottak: szervezetünk megváltozott. De hol, mely szervekben keressük a változások folyamatait? Testünk ásványi anyagokból épült: ez a legfőbb közösségünk az „élettelen” természettel; a szerves világgal közősek azok a vegyi folyamatok, melyek testünk anyagát éltetik. Lichtenberg szerint az alvó ember: növény; csak él, vegetál érzékelés és gondolkodás nélkül, de teste öntudatlanul épül tovább, mint a növényé. Ugyanazok az erők építik, amelyek a növényt rügybe, virágba fakasztják és gyümölcsét megérlelik. Az ébrenlét, az öntudatos állapot viszont fogyasztja testünket; minden mozdulat, minden érzékelés, minden gondolat fölemészt valamit belőle, s ezt az állati anyagcserével pótoljuk. Az ásványi, a növényi és az állati, azaz kozmikus élet minden törvénye találkozik és munkálkodik a szervezetünkben. De rosszul mondtuk azt, hogy az ásvány élettelen, s ha az ásványi élet külső tünetei: a kristályosodás és kopás-bomlás nem is mennek végbe bennünk, azok a folyamatok, erők és törvények, melyek a Kozmosz életét és harmóniáját az anyagvilágban és az anyag által megteremtik, a mi testünkön is uralkodnak. (Vö. Dzsagadis Csandra Bóz kísérleteivel.) Ha pedig e törvények és erők hordozását kozmikus tudatnak nevezzük, akkor az ásvány, a növény, az állat és az ember négyféle tudatfokot képvisel. Az ásványban teljesen tompa és mozdulatlan (de már itt sem érzéketlen), a növényben olyan, mint az álomtalan alvásé, az agyvelővel bíró állatokban hasonlít a mi álomtudatunkhoz. Az ébrenlévő emberben a világos, tiszta öntudat az agyvelőhöz kötött, a szunnyadó álomtudat a gerincvelőhöz s az együttérző idegrendszerhez. Az embernél az agyvelő fölébe van rendelve a gerincvelőnek, az

állatnál e kettő egymás mellé rendelve működik; mint Goethe, az utolsó európai igazlító mondja, az állat feje a gerincre, vagyis az agyvelő a gerincvelőre „csak rá van akasztva”. De így, noha alárendelten, az ember mégis magában hordozza a másik három tudatot, s csak az egyes szervek működésétől, előtérbe nyomulásától vagy háttérbe szorulásától függ e tudatok viszonya, kisebb vagy nagyobb szerepe. Itt kell keresnünk a régi és a mai ember tudatváltásának nyomait.

A mai tudomány tudattalanról, tudatalattiról beszél, amely az álomban, az agyvelő kikapcsolódásakor felülkerekedik, s mi is mondtuk, hogy az ember valaha gondolat nélkül, álmokképekben „élte” a világot, csak hogy ezek az álmok sokkal elevenebbek voltak, mint a miéink, s tárgyuk a valóság volt. Idéztük Steffens sorait is „a természet erőinek továbbviteléről” az egykori ember szervezetében. Nos, a két tétel „a természet erőiről”, vagyis az anyagvilágot rendező folyamatokról és a tudattalanról - itt találkozunk. Kohnstamm azonban megfigyelte, hogy nemcsak egy tudattalanunk van, hanem négy tudatalatti lélekréteg, melyek közül a legalsóról azt állítják, hogy olyasvalami működik benne,[261] ami a személyiségből nem magyarázható meg, hanem valamely személyfölötti szférához tartozik.

De Carl Gustav Jung kutatásai jelentik a mai tudomány utolsó szavát. Csak a tudattalanról szóló megállapításait idézzük. Abból a tényből indul ki, hogy az emberi psziché nem egynemű, zárt szervezet. Tudattalanunk is két részre tagozódik: a személyes és a kollektív rétegre. Az utóbbi azonban már egységes, egyformájú és az egész emberi nemmel közös. Tartalmát maga az emberfajta gyűjtötte össze élete során, kezdettől fogva. Mintegy alapanyagot alkot, történeti háttérrel nyújt, s belőle fejlődik minden egyéni szellemiség. Neki köszönhető, hogy az ember „minden elmúlt korszak” örököse. Az évezredek alatt átélte szellemi folyamatok lecsapódásaiból gyűlt össze humusza, amelybe a psziché gyökereit bocsátja. „Ősrégi emberiségnek és évtizedredek múltjának minden emberben benn-rejlő, azonos maradványa, vagyis mindennemű, fejlődés által örökbehagyott közvagyon, amelyet minden ember ajándékba kap, mint a napfényt és a levegőt.” Az összes tapasztalat, amit az ember az alsóbb életformákból kiemelkedve fölszedett, hátrahagyta nyomát a pszichében. Ahogyan a sejteket örököljük őseinktől a nemzedékek végtelen során át, örököljük a milliányi tapasztalat beljünk ivódott nyomait is. Ezek aztán olyan pszichikai tünetek és reakciók alakjában jelentkeznek, aminőket másképp magyarázni nem tudunk, s a legerőteljesebben, legtisztábban az álmokban nyilatkoznak meg. „Mindnyájan magunkban hordjuk a sauruszfarkat” - mondja Jung.

Az őseink - szerinte - érthetetlennek, misztikusnak érezte a világ jelenségeit, és szellemek, erők, istenek, démonok, sárkányok fogalmait alkotta meg belőlük. Ezek a képzetek és képek sűrültek össze aztán agyában Nap-, Hold- és egyéb természeti mítoszokká, regékké az istenek haláláról és újjászületéséről, az Égből hozott tűzről, és mind a többi ősmesévé, amit a világ összes népénél megtalálunk. Jung ezeket a szellemi üledékeket ősképeknek vagy archetípusoknak nevezi. Tipikusak, azaz jellemzők a módra, ahogyan az ember mindegyre ismétlődő tapasztalatait felfogta és formába öntötte. A modern ember a tudomány eszközeivel tapasztalja ki a természet törvényeit, s ezért nincs szüksége mítoszokra. (Jung mítosz-magyarázatát persze nem fogadhatjuk el, de most az altudat szerepéről van szó.) A múlt képei azonban továbbélnek tudata alatt, megjelennek álmaiban, és állandó hatással vannak életére. Mert noha akarat-munkával semmit sem lehet a kollektív tudatalattiból a tudat felszínére hozni, tartalma mégis mindig feltörekszik, s olykor igen váratlan módon jelenik meg. Az ilyen tünetek kivizsgálása a Jung-féle elemző lélektan (nem a Freud-féle lélekelemzés!) egyik fő feladata. S minthogy a tudattalan a múltat tartalmazza, magában kell hordoznia a jövő

csíráit is. Azaz magába foglalja mindazt, ami az egyén alkatát és kifejlődését meghatározza. A művész, a költő, a szónok, a tudós ihlete mind a kollektív tudattalanból [262] származik, ez pedig semmit sem felejtett el, amióta az ember a Földön él. - Igen tanulságos, ahogyan Jung és iskolája az álom- és mítoszképződés lélektani azonosságát kimutatta, de ez nagy tanulmány, itt nem foglalkozhatunk vele, meg kell elégednünk e néhány sorral.

Némiképp hasonló vagy inkább párhuzamos eredményekre jut Rudolf Tischner elmélete a telepátiáról és a tisztánlátásról (Hellsehen, clair-voyance): olyan pszichikai emléknymokra talál, amelyek működése, úgy látszik, nincsen az agy velőhöz kötve, s amelyek saját, mechanisztikus pszicho-fiziológiai törvényrenddel bírnak. Itt tehát közvetlen hatásokról van szó, amelyek agyvelőn kívüli úton egyenesen lélektől lélekig érnek, Ahogyan nem tudjuk, hogy egy akarat elhatározás hol születik meg bennünk, melyik orgánunkban székel, ugyanúgy nem tudjuk, hogyan jut el egy lelki hatás, pusztán lelki folyamat a tudat felszínére - csak azt látjuk, hogy az akaratból tett lesz, s hogy a lelki folyamat tudatossá válik. Nem tudjuk, hogyan érkeznek a „telepatikus” hatások a befogadó szervezetbe, s hogyan válnak tudatossá, csak azt tudjuk, hogy két lélek közvetlenül találkozott egymással. S az is bizonyos, hogy a lélek, mint téren és időn kívüli lényeg, más viszonyban áll a tér és az idő dolgaival: számára nincsen távolság, nincs múlt és jövő, s így ezekből a tudatunk által megfoghatatlan régiókból is hozhat híradást. (Mint a jóga tanítja: az én az örök pillanatban él.) S ha alászállunk a tudat felszíni rétegeiből - fejezi be Tischner -, olyan tudattalan lelki tájakra találunk, amelyek már nem csupán az egyén birodalmába tartoznak; nem emberi-egyéni tájak, hanem valami egyénfölötti lelki világ részei. Tehát olyan tudást is tartalmazhatnak, mely az egyéni tudat számára hozzáférhetetlen, sőt fölfoghatatlan.

Tudat, tudattalan, álom, tisztánlátás: mindez hasznosan kiegészíthető Johann Iliig megállapításaival. Az olyan állapotokban, mint az ájulás, alvás, alvajárás, halál, midőn énünk tudatos része homályba és éjszakába süllyed, fölbukkan másik énünk, a tudatalatti, vagy nevezzük bárhogyan. Távolbahatás, igazlátás, tisztánhallás, gondolatátvitel, kettőződés stb. az ő "beszéde", megnyilatkozás-módja. A tevékenység köre, az akciórádus ekkor hihetetlen mértékben meghaladja az érzékelés körét; s noha az értelem kárt szenved, veszít miatta, a többi képesség annál hatalmasabban gyarapodik.

Viszont már Leibniz állította, hogy minden tárgy magában tartalmazza múltjának nyomait, s kiformalódva megvannak benne a jövő vonásai is. Azért, ha valaki beléjük tudna látni, és emlékezetébe bírná gyűjteni, amit lát, prófétaként olvashatná le róluk a múltat és a jövőt. Edgar Dacqué, Leibniztől Jungtól és a többi pszichologustól függetlenül, egy útszálló heverő kődarabról vesz hasonlatot: kialakulása és átalakulása végtelen múlttal és jövővel rendelkezik. Hol van hát a határa ennek a kőnek, ha nem a tapasztalatlan gyermek szemével nézzük, hanem úgy, ahogy a [263] természettudósnak látnia kellene? „Ha egy világot építő mester tisztánlátásával szemlélhetnők, akkor úgy jelennék meg előttünk, mint belsőleg és külsőleg örökké változó; sohasem állandó formájú valami. Ekkép sohasincs készen, sohasem állapodik meg, sohasem különül el s marad magára, és végülis a mindenre áthatoló szem számára visszatükrözi, ami az egész Kozmoszban történik, a múlt elejétől a jövő végezetéig. Aki ezt áttekinteni, aki a követ helyesen nézni és teljes egészében látni tudná, megismerné a Kozmosz fizikai történetét, minden időközön át, és leírhatna minden fizikai múltat és jövőt. Bírná a bölcsék követ, mert maga lenne a bölcs.

A tárgyak (sőt tulajdonosuk) élettörténetét és sorsát a tárgyakról leolvasni tudó képesség valóban létezik, nem is éppen ritka, pszichometria vagy pszichoszkópia néven

tanulmányozzák évtizedek óta. Nem olyan világokat átfogó erejű képesség ugyan, ahogy Leibniz elvben meg fogalmazza; hanem emberi arányú és személyenként változó, mint minden képességünk. Szerintünk az intuíció egyik fajtája, s nem tárgyakhoz kötött bár, de hasonlóra gondoltunk, mikor a belső érzékelésről s a kozmikus élményről beszéltünk. Világfolyamatok, természeti-szellemi törvények megérzése vagy irracionális, közvetlen fölismerése (nincs jó szavunk rá). Föltétele - az elemi rítusokból és az ősmítoszokból láthatóan - a természetközösség volt, a természetben nemcsak a környezetet, a Földet értve, hanem a csillagokat és az anyagfölötti világot is. Úgy hisszük, a megszületett emberi nem közös, faji képessége volt ez, a paradicsomi emberé a bűnbeesés előtt. Az égi és a földi természettel való összhang jelentette a paradicsomi állapotot, a kiszakadás belőle a bűnbeesést. De minthogy kezdettől fogva a mai kivételes tehetségű emberekig mindig megvolt, jelenti azt is, hogy nem veszítettük el teljesen, s ez a tény segít megragadni a kétféle szemlélet, az értelmi és a szellemi (-lelki) ismerésmód különbségét.

Az értelmi ember a megismerendő világot tárgynak tekinti, tudni kívánja minden csínját-bínját, apróra bontja utolsó morzsáig, azaz birtokába akarja venni, rohamra indul ellene, hasznosítani vágyik, a hódító és a zsákmány viszonyát teremti meg kettejük között. A szellemi ember azonban egy a világgal, az ő számára minden új "ismeret" a világ önkéntes megnyilatkozása s egyben belső gyarapodás, - azaz kinyilatkoztatás és e révén jobbulás, mintegy elvi üdvözlés; nem föléje kerekedni akar, hanem beleilleszkedni, nem leigázni törekszik, hanem szolgálatába állni, elősegíteni munkáját, erősíteni a harmóniát kettejük között. Minden nagy gondolkodó, igazi tudós, költő, látnok, próféta többé-kevésbé ebből a képességből merített, ezért művük maradandóbb a hódítókénál, ma is él, gazdagít bennünket, míg emezeké halott, s csak rossz híre maradt fenn.

(*A harmadik szem.*) - Az imént említett intuitív képességet természetlátásnak nevezhetjük többek szerint valaha egyetemes sajátosság volt, [264] de ma már csak kivételesen mutatkozik. Ahogyan Jung a tudatalattiba, mások ebbe a képességbe helyezik a faji emlékezést; Így tehát az igazi látnokok a múltból való tudásukat már az ősidőkben szerezhették meg, akkor kaphattak ismereteket sárkányokról, vízőzönökről, égi és földi változásokról, hogy aztán mítoszok és mondák alakjában adják az utókornak. „Amit az emberiség egykor tapasztalt, minden; ami a Kozmoszban megtörtént, mellyel állandó kapcsolatban élt: mindez a faji emlékezet alján, az anyák ölében kell hogy nyugodjék, s kell hogy fölfedhesse az, aki az igazi kulccsal közeledik hozzá.”

Ne higgyük, hogy ez a felfogás újkeletű, évtizedek óta, már a múlt században is nem egy megszívlelendő szó hangzott el egzakt tudományos megfogalmazásban az ember roppant koráról, alkati és szellemi változásairól, a természethez, az állatokhoz való furcsa viszonyáról, lehetetlen fejlődéstani helyzetéről, rövidén: a mítoszok és mondák emberéről. Ranke, Stratz, Carl Snell, N. Ray Lankester, Hermann Klaatsch, Edwin Hennig, Steinmann, Kleinschmidt olyan eretnek nézeteket vallottak, hogy az uralkodó irányzat sietve hangfogó burát borított fölérjük, s ma álmélkodva hegyezzük fülünket, ha rájuk bukkanunk. Mind hangsúlyozzák, hogy egy régebbi emberiség teljesebben bírta e szellemi alkatot, s azóta kezdte elvesztegetni, amióta egyre jobban közeledett „az európai állapothoz”, azaz egyre kevésbé tudta a dolgok elemi természetét, mélyebb jelentését megragadni.

Ezt a folyamatot, más aspektusból tekintve, a kozmikus tudat és az éntudat cseréjének mondtuk, de ez velejében ugyanazt jelenti. Felszíni tudat és altudat, ébrenlét és álom viszonya, s a szervek, melyek működéséhez e tudatok és képességek működése köttetett: ezek rejtik a kozmikus tudat és az éntudat uralomváltásának titkát,

ők szabják meg a mitikus és mai ember közötti különbséget. Mondák és tudományos feltevések olyan szervekről vagy szervi változásokról szólnak, amelyek elképzelhetővé teszik a rejtély fiziológiai megoldását. Sőt sokan eldöntött ténynek veszik, hogy az értelem szerve, a felszíni tudat székhelye: a homloklebeny s a nagyagyvelő valaha háttérbe szorult az egykori homlokszem, vagyis a mai tobozmirigy működése mellett. (A neandervölgyi és egyéb „őseMBER” koponyákon első pillantásra feltűnik, hogy míg a homlok, az értelem szerve, alacsony, hátrafutó, a nagyagy és a tarkó erősen kiduzzad, „kontyot” formál; az antropológusok chignonnak hívják francia nevére, s minthogy itt van az „ösztönös”, „mágikus” képességek székhelye, ezeknek egykori nagyobb fejlettségéről tanúskodik. Csakhogy a neandervölgyi őS is késői ivadék már.) Ezekben a ma már elkorcsosult szervekben székel a közvetlen természetismeret, az álomszerűen látó képesség és a varázstudomány. A homlokfalan, hátrafutó koponyájú Homo magus élte át a mítoszokat, [265] teremtette meg a kultúrát. Utóda, a magashomlokú, rövidfejű Homo sapiens átlépett az okkereső értelem világába, s megteremtette a civilizációt.

Mindezt könnyű mosolyogva félrevetni, de bizonyítani még könnyebb, túlságosan könnyű, s épp ez a baj. Világos, hogyha a tobozmirigy és függelékes részei ma elcsökevényesedtek, egykor teljesebben és tökéletesebben szolgálták a szervezetet. Csakhogy a dolog mégsem ilyen egyszerű; nem győzzük ismételni, hogy az ember rendkívül komplikált lény, minden szerve, képessége a többivel és szellemével szoros kapcsolatban működik, s aligha lehet döntő testi-lelki folyamatainak bármelyikét egyetlen szervre korlátozni. Láthattuk, hogy ősrégi, archaikus eszközei: a kéz, a láb, az egyenes tartás, a koponya-biccenés csak korrelátumai voltak emberré lett vagy leendett alkatának, s a tény, hogy megőrizte őket, nem Klaatsch-féle csoda, hanem bizonyíték, hogy szüksége volt rájuk egész szerves alkotásának. Ebben az összetett, bonyolult alkatban pedig nem-csak a homlokszem-tobozmirigy tartozott a „rejtélyes” szervek közé, ha-nem a hipofízis, vagyis az agyalapi mirigy, a parafízis, a napfonadék s még ki tudja melyik csökevényes vagy működését módosított, avagy éppen ismeretlen szervünk. Következésképp benne rejtett a vészterhes jövő, a homlokagy megnövekedésének csírája is.

A szimpatikus idegrendszert a görögök a lélek székhelyének tették meg, Schleich a kozmikus kapcsolatok felfogó szervének, Jung a faji emlékezés tárházának; vele azonosíthatók a hindu jóga csakrái, vagyis az életerő áramának központjai. „A tudomány - írja Baktay Ervin - ma már ismét fölfedezte a rég elfeledett, elnyomott ősi érzékszerv csökevényeit és megállapította, hogy ez - a szimpatikus idegrendszer - azonos a jóga »közvetlen megismerésének« felfogó eszközével, a csakrák (misztikus erőközpontok) hálózatával.” Viszont a védikus bölcelet a lelket az agyalapi mirigybe helyezte; erről a kis ganglioncsomóról csak annyit tudunk, hogy hormonokat termel, s így közvetve kedélyéletünkre van hatással, azaz érzelmi-lelki folyamatok kapcsolhatók hozzá. De kiderülhet, hogy fontos szerepet játszik valamely testi-lelki folyamat-hálózatban, s akkor szimbolikus szervvé válik, jelképes értelmet is kap, s jelentősége szerfölött megnő. Ilyen szimbolikus szervnek tartjuk mi a tobozmirigyét, illetve eredeti alakját, a homlokszemet.

A tobozmirigy kúp alakú, világosbarna agyrészlet, elülső szélén ásványi konkrementumok, agyhomok-lerakódások találhatók. Működéséről az orvosi tankönyvek nem sokat mondanak, a szakirodalomból az alábbi adalékokat gyűjtötték össze: a nemzőszervek számára termel váladékot, és a nőknél a terhesség alatt nagyságát, alakját megváltoztatja. Ezenkívül állítólag a másodlagos nemi jegyekkel és a szellemi éréssel van kapcsolatban, ennek kezdetekor a tobozmirigy visszafejlődik. Ha gyermekkorban megroncsoljuk, testi és szellemi koraérettség következik be, s esetleg [266] óriásnövés. Fel nem nőtt állatoknál a szerv műtéti eltávolítása után a növekedés

abbamarad, viszont megfordítva: a nemi csíramirigyek kiirtása a tobozmirigy nagyobbodását vonja maga után. Az embernek azonban, a többi emlőshöz hasonlóan, még egy kidudorodása van az agytetőn a tobozzal együtt, a parafizis. Mindkét szerv csökevényessé lett, s egykori funkcióikat nem ismerjük. A parafizis túlnövekedése (hipertrófiája) a nemi sejtek működésében zavart vagy csökkenést (atrófiát) okoz, ez pedig állítólag megint óriásnövést. Ebben a fiziológiai adathalmazban kissé sok az „esetleg” meg az „állítólag”, de csakugyan nem tudunk többet, viszont már ennyiből is érdekes következtetések vonhatók le, mint látni fogjuk.

Ide vonhatók mindenek előtt H. Reich Holland-Indiában végzett kutatásai, melyek során anatómiai úton és röntgenezéssel megállapította, hogy a tobozmirigy az egész agyvelő ideális középponti szerve, mert minden irányból mérve az aranymetszés-ponton fekszik. Ezt a paleozóikus hüllők koponyanyílásáról is kimutatta. Ezenkívül kifejti, hogy a toboz a nemi agyszféra poláris párszerve, s utal a hindu tanra, mely szerint nemcsak a nemi szférával áll közvetlen kapcsolatban anatómiailag és váladék-termelés révén, hanem olyan agyszerv is, amely által az egyes egyén törzstörténeti múltjáról és így fajtajáról ismereteket kaphatunk, ha sikerül meditációval (helyesebben szellemi központosítással) a "tudatot" a nagyagyból ebbe a szférába áthelyezni. „A toboz - írja Reich - talán nem annyira belső kiválasztó mirigy, mint inkább a szexuális mnémé [nemi emlékezés] szerve, s abból a szükségletből jött létre, hogy a »csírapálya« ivadékait [a fajtafejlődés termékeit (?)] közvetlenül az agyvelőbe vegye fel, és így a »csírapályát« és az egyénit bensőségesen összekapcsolják egy-mással.” [Szúrjuk közbe: eszerint Reich a tobozmirigyét kb. olyasféle kapcsolatba hozza a szexuális folyamatokkal, mint Jung a tudattalant az álomképekkel (archetípusokkal); ahogyan amott a nemi csírapálya termékei a tobozban csapódnak le, emitt az archetípusok a napfonadékból kerülnek az agyvelőbe. Ez az én magyarázatom, de érzem, hogy a párhuzam igen kétséges és bizonytalan. V. N.]

Dacqué mindebből az alábbi következtetéseket vonja le: Az „ádámutáni” embernek tehát még nem volt nagyagyveleje, melyben az egyén-fölötti-lelki „hullámozások” és tisztánlátó természetű átvitelek az egyéni tudatba helyezhetők lettek volna. Minthogy ez még fejletlen volt, éppazért ama „tudatalatti” volt a lelkiélet normális állapota, s ez az amit Schopenhauerrel egyénfölötti és alatti, természeti alvajáró állapotnak nevezhetünk. Később azonban talán a tudatállapotnak, a lelki életállapotnak valamely átrétegződése jött létre: a nagyagy kifejlődésével az ember belépett a tudatosan eszmélkedő, intellektuális gondolkodásmódba, a kauzális - téridős személetbe és így tudatos egyénné lett. Ettől fogva mindjobban gyengültek, alábbhagytak a telepátikus, a tisztánlátó, és hasonló módon működő [267] mágikus funkciók, a varázserők. Ilymódon aztán kiköltözött, abból a valóságos meseországából, amelyről a mondákban és a mesékben, már éppen csak azt halljuk meg, ami olyannyira hasonló azokhoz a dolgokhoz, melyek a tisztánlátás és telepátia formájában és a primitívek gyér varázslatában, még szórványosan élénk lépnek, s amelyek előtt a mi tudományos korszemünk oly kitartóan befogja szemét-fülét. - Így látja a dolgokat Dacqué; amit tehát a romantikusok általánosságban mondtak, ő a toboz és a nagyagy fejlődéstani szerepcseréjére lokalizálja. A magunk részéről kiegészítésül hozzá teszünk néhány konkrét adatot és megtekintjük a mitikus hagyományokat.

Hogy a tobozmirigy eredetileg szem volt, szerintünk aligha vitás. A Föld ókorában már teljesen kifejlődött a rákokon, halakon, kétéltűeken és hüllőkön, a középkorban csak azok a magasabbrendű állatok viselték, amelyek az ókorból származtak (kétéltűek, hüllők). Ezeknek minden fiatalabb, újabb fajtajánál csökevényes állapotban van meg, vagy sehogysem. Az emlősök talán csak a legeslegkorábbi idejükben bírták, később

egyáltalán nem. (Az ember tehát ebben a tekintetben is ősemlős). Mindezt ásatag leletekből tudjuk; a harmadik szem egykori helyzetéről a koponya-tetőn levő szemnyílás tájékoztat, s a vele kapcsolatos csontformációk. Az ember homlokszemének sorsát a nagyagyvelő döntötte el; úgy képzelhetjük, hogy a növekedő nagyagy elnyomta s befelé tolódott helyéről. Valaha részben a nagyagy helyett működhetett, noha más módon. Egyébként Lankester nyomán említettük már, hogy nem csupán az ember dicsekedhetett az agyvelő megnövekedésével, hanem „elődei” is, sőt a miocénben, a harmadkor közepén, sok más állatnál szintén megállapították. Ez megerősíti a fenti feltevést, valamint azt is, hogy az embrionális fejlődés folyamán a tobozmirigy mind az embernél, mind az emlősöknél kívülről egyre beljebb nyomul. A két szerv: a toboz és a parafízis eredetileg páros volt, s így jelennek meg földtörténetileg legrégebbi alakjukban a páncélos halakon és néhány rákon az ópaleozóikum idején. - De a kőszénkorban és a permben a kételtűeken és a hüllőkön már csak a páratlan homlokszerv van meg, ez azonban az akkori magasabbrendű állatok jellegzetes jegye. Hogy aztán később, korcsosulása után más, kivált nemi funkciókat vett át, az a csökevényes szerveknél szokásos jelenség. Ma torzszülötteken az úgynevezett epicerebrális (agykérgi) szem alakjában fordul elő, s ezt visszaütésnek tekintik az egykori ősfarmára.

Egyes archaikus hüllők még ma is épebb alakjában hordják a harmadik szemet, különösen az új-zélandi hidasgyík, a tuatara, a galapagos fekete tengerigyík, aztán a kaméleon, a vakkígyó és a lacertida-fajta gyíkok. A hidasgyíké valódi szemformájú szerv, üregét recehártyaszerű képződmény béleli, elől lencse zárja le, s vékony hámréteg takarja. William Beebe a galapagos tengerigyíkon tanulmányozta, és így írja le: [268] „Tudományos neve parietális vagy pineális szem. [Magyarul: homlok vagy toboz-szem.] A homlokszerv által képzett szem a gyíkoknál. A homlokszerv a középagykéreg kidudorodása, a gyíkoknál a homlokcsonton fent a koponyatetőig ér. Pigmentum nélküli, áttetsző, kissé domború hám fedi hólyagalakú, lencse és recehártya ismerhető fel benne. A hüllőknél még működésre képes érzékszerv, a legtöbb mai gerincesnél, tobozmirigy formájában, már csak csökevényesen van meg, s nem funkcionál.” Beebe megvizsgálta a tengerigyíkok érzékelését: hallásuk aligha lehet, valószínűleg süketek, puskalövésre meg se rezzennek; nyelvüket sohasem használják tapogatásra, mint a többi gyík; a szem a legélesebb szervük, s még a harmadik is működik: „A homlokszem az egyik különös alakú pikkelyről jól fel lehetett ismerni; rögtön megrándult, ha kezemet az alvó állat feje és a Nap közt ide-oda mozgattam.” Tehát a fényt és az árnyékot érzékelték. Jegyezzük meg, hogy a harmadik szem a homlokcsont felső részén, vagyis a fejtető magasságában volt az őshüllőknél.

A mondák és mítoszok ugyan homlokszeműnek és nem fejtetőszeműnek nevezik a régi ember eme fajtáját, de tudjuk, hogy nem a leíró anatómia szemszögéből szokták nézni az efféle dolgokat, hanem a jelentésük szerint. Úgy tudják, hogy a két rendes szem fölött, homlok tetején volt, vagyis tulajdonképp fölfelé nézett, ahogyan a felsorolt ásatag és élő hüllőknél, s ez a lényeges; de van olyan hagyomány is, amely a fejtetőre teszi.

A tibeti ezotéria titokzatos szent irata, a *Dzjan-könyv* „Dangma Nyitott Szemének” nevezi a harmadik szemet. Dangma megtisztult lelket jelent, olyan emberét, aki elérte a legfőbb beavatást, azaz Dzsivanmukta lett „Nyitott szeme” szellemi szem, a belső látás képessége, mely által közvetlen ismeret és biztos tudás szerzhető; ennek szervi szimbóluma a homlokszem. Ugyancsak a *Dzjan-könyv* szerint valamikor az egész emberi nem közös tulajdona volt, az úgynevezett harmadik és negyedik fajtáé. E fajták bukását a könyv tizedik szakaszának 40-42. verse mondja el: „40. Akkor a Harmadik és a Negyedik [fajta] nagy lett a gőgben. - 41. Nőket vettek, tekintetre szépeket. Nőket az esztelenek, a szűkfejűek közül. Szörnyeket nemzettek, istentelen démonokat, hímekeket és nőtényeket,

khadókat is, csekély értelműeket. - 42. Templomokat emeltek az emberi testnek. Hímet és nőtényt imádtak. Akkor a Harmadik Szem nem működött többé." - A szakasz magyarázata az úgynevezett őskommentárban így hangzik: „Négykarú emberi lények voltak a hím-nőtények [hermafroditák] ama régi napjaiban; egyfejűek, de háromszeműek. Előre tudtak nézni és hátrafelé. Egy Kalpával [világkorszakkal] utóbb, minthogy az emberek belehulltak az anyagba, szellemi látásuk elhomályosult, s evvel egyrendben a Harmadik Szem veszteni kezdte erejét... Amikor a Harmadik [fajta] elérte középkorát, a Belső Látást fel kellett ébreszteni, és csak mesterséges [269] erősítőkkal lehetett megszerezni, melyek alkalmazása ismeretes volt a régi Bölcsék előtt. (...) Hasonlóképp a Harmadik Szem, lassanként megkövesedvén, nemsokára eltűnt. A kétarcú egyarcúvá lett, és a szem mélyen lehúzódott a fejbe, és most el van temetve a haj alá. A Belső Ember tevékenysége [belső szemlélődés, révület] alatt a szem megduzzad és kiterjed. Az Arhat [beavatott] látja és érzi ezt, és kellőleg szabályozza működését. (...) A feddhetetlen Lenu [tanítvány] nem kell, hogy veszélytől féljen; aki nem tartja tisztán [szűzen] magát, nem fog segítséget kapni a Déva-Szemtől [isteni szemtől]."

A négykarú hermafrodita erősen emlékeztet Platón androgünjére, azaz itt is feltűnik az egykori kétneműség hagyománya, éspedig párosulva a legrendkívülibb csökevényvel, a homlokszemmel. A többi részlet realisabb számunkra. Ha hátrafelé tudtak nézni, annyit jelent, hogy a harmadik szem a fejtetőn volt: csak kissé hátra kellett hajtani a fejüket. Az állati életben ez szerfölött nagy előny; a hullók legélesebb érzéke, tudjuk, a látás; harmadik szemük a homlokcsont felső szélén volt, azaz egyvonalban a koponyatetővel. A négylábon mászóknak tehát csak fel kellett emelni a fejüket, a kétlábon járóknak hátrahajtani, hogy egyszerre a világ négy tája felé tekinthessenek, *mindent lássanak*. Azt is tudjuk, hogy minél élesebb, finomabb valamely érzékszerv, annál fejlettebb a vele kapcsolatos agyberendezés, vagyis ehhez illően fontos, kiterjedt és viszonylag magasszintű szerepet játszik a pszichikai életben. A kutya szemlélete, életmódja például, hogy úgy mondjuk, „szagszerű”; a rendkívüli látóképességgel bíró lényeké viszont képszerű. A képszerű érzékelés ennél fogva uralkodni fog a belső érzékelésen is, a gondolati, a pszichikai munkán, és megszabja kifejezését, mihelyt emberről van szó. Innen ered a beszéd, a szimbólika és a mitikus ábrázolás tiszta képiessége. De voltaképp helytelenül mondtuk, hogy a képszerűség *uralkodik* a pszichikai folyamatokon; szabatosabban szólva: az egész testi-lelki-szellemi-értelmi szervezetet *alakító* képességgé válik, azaz új belső szerveket, működésmódokat fejleszt. A képekben való gondolkodás nemcsak reaktív, tükröző jellegű lesz, ha-nem képek *által* való gondolkodássá mélyül, amikor is a kép és jelentése egyesül, a meglátás és a fölismerés egyetlen szintetikus folyamatként vagy aktusként jelenik meg, értelmi közvetítés, elemzés, magyarázat szüksége nélkül. De most megint helyesbítenünk kell szavainkat: csak a célszerű okfejtés kedvéért mondtuk, hogy a rendkívüli látóképesség a testi-lelki szervezetet alakító képességgé válik. Ahogyan az ember nem azért állt kétlábra, mert körül *akart* nézni a sík mezőn, hanem mert egész szervezete képessé tette rá, s mert ez volt a legalkalmasabb testtartása, ugyanúgy a belső látásra, a közvetlen ismeretmódra nem azért tett szert, mert három szeme volt, hanem mert egész testi-lelki szervezete predisponálta rá, azaz a harmadik szemet is a szellem szolgálatába tudta állítani, mint a kezét [270] és a gégefőt. Míg háromszemű társai nem. Ahogyan a támaszkodó láb az egyenes testtartásnak pompás és nélkülözhetetlen szerve volt, akként a harmadik szem is nélkülözhetetlen segédszervül szolgált a magasabbrendű belső látóképesség kifejlesztéséhez. Ha ennek a képességnek elemi föltételei nem lettek volna megadva alkatában, éppenúgy nem tett volna szert rá, mint nem tettek a homlokszemű hullók. (Vö. avval, amit a csecsemő születése utáni magzatállapotáról, a

fejlágyról stb. mondtunk.) Ennélfogva világos, hogyha a harmadik szem fizikai látóképessége korcsosulni kezd, a vele kapcsolatos magasabb képességek fennmaradnak ugyan, de sorvadásnak indulnak. Mint ahogy a megvakult ember belsőleg tovább is látni tud, a néma belsőleg beszélni, a süket Beethoven zenét szerezni. Végül pedig be kell látnunk, hogyha a nagyagyvelő, az értelem elnyomta, tobozmiriggyé sorvasztotta a homlokszemet, csak azért történhetett, mert alkatunk erre is predisponálva volt. A harmadik szemet, a belső látás képességét csenevész formában bírja a mai, negyedkori ember is, mindegyikünkönél más mértékben van meg, s nevelhető, fejleszthető. De az ember valamikor lemondott róla, noha a lemondás nem volt szükségszerű. Engedett az értelem csábításának, megkívánta az okos „tudás” fájának gyümölcsét, evett belőle, s így rajta múlt, hogy kívül került a Paradicsom kapuján.

Joggal nevezhetjük tehát a mitikus homlokszemet egy magasabbrendű tudás szimbolikus szervének, s nem véletlen, hogy a kivételes szellemi erő külső jelképe gyanánt mindmáig fennmaradt, a diadém, a korona és sok más homlokdísz alakjában. A *Dzjan-könyv* és a Kommentár leírása: hogyan húzódott le az agyvelőbe, anatómiailag is pontosnak mondható. Figyelemre méltó a megjegyzés, amely szerint lassanként megkövesedett; csakugyan tudjuk, hogy ásványi „agyhomok” lerakódás van benne, s ez bizonyára a sorvadás terméke, gátló, holt anyag. A bukás felsorolt okai: az androgün-motívum, továbbá, hogy „nőket vettek”, „hímeket és nöstényeket nemzettek, csekély értelműeket”, „hímeket és nöstényeket imádtak” „templomokat emeltek az emberi testnek”, „belehulltak az anyagba” - mindez az „isteni” kétneműségnek, a nemek szétválásának, a szellemi élet megváltozásának idejére mutat, az antropomorf szemléletmód, a szexuális kultuszok kezdetére. A természeti állapotot, paradicsomi ártatlanságot elvesztő Ádámnak és Évának is „szemeik megnyilatkozásának, és észrevevék, hogy mezítelenek, ezért a fígefának leveleit összeaggatván, körülkötényeket készítenek maguknak.” A Kommentár nyomatékosan inti a tanítványt, hogy tisztaságban, szűzen éljen, ha el akarja nyerni a Déva-Szem segítségét.

A tibeti misztikában a Dhyán Csohan, Brahmá „küldönce” négykarú istenség, kezeiben a lótuszt és a kígyót, a nemzés és a tudás jelképeit tartja, nyakán rózsafüzér, fején a víz, az anyag jegye, homlokán a harmadik szem, [271] „Síva szeme”; neve Dzsigten Gonpo, azaz Védelmező és Megváltó. A hindu mitológiában szintén mint „Síva szeme” ismeretes, az istenség jelzője gyakran Tri-Lochana, Háromszemű, jelét hívei ma is homlokukra festik. - A Védákban Síva neve nem fordul elő; azonban Mahádéva, a Nagy Isten, mint Mahájogi, aszkétikus tartásban ülve jelenik meg, homlokán a harmadik szemmel; másik neve Rudra, fallikus értelmű (lingam). A *Visnu Puránában* Mahádéva Brahmá homlokából ugrik ki, férfivá és nővé válik szét, nemzi a Rudrákat és Marutokat, jó és rossz lényeket. Marut azonban beavatottat is jelent, a mítosz ezotérikus értelme tehát: a Marutok Rudrának, a jógik védnökének fiai, vagyis az aszkétának (jóginak) meg kell szereznie Síva-Mahádéva-Rudra harmadik szemét, a belső látást, a mélyebb tudást, hogy beavatottá váljék. Kínában nevezetesek Jü császár (i. e. 2255) vázái, Kungcsia *San-Hai-King* címmel könyvet írt róluk: mitikus, kétarcú emberek képei díszítik, hátrafelé is tudtak látni. Jü vázáit említi a *Rh-Ja-* című Csau-kungnak tulajdonított munka (i. e. 1122) és az úgynevezett *Bambuszkönyv* is (i. e. 259); mindhárom mű szerzője beavatott volt, Csau-kung dinasztia-alapító. - Az óarab hagyományokat összegyűjtő *Ezeregyéjszaka* egyik meséje nagy hegyről beszél, tetején magas oszlop állt, az oszlopon pedig szobor, fekete kőből; emberalakot ábrázolt két hatalmas szárnnal, kéz helyett oroslán-mancsokkal, fején csimbók, két keskeny szeme fölött egy harmadik, kidülledő, vérvörös szem, mint a hiúzé. (Tulajdonképp a szfinksz eltorzult, nem értett alakja; újdonság rajta a harmadik szem). - Homályosnak látszik a görög mítosz. Kétféle

hagyomány ismeretes: a régibb hésziadoszi a küklopszokról (küklopsz valójában kerek szeműt jelent), s a későbbi, Homérosz-féle Polüphémoszról, illetve az egyszemű óriások népéről. A küklopszok a viharok és vulkánikus háborgások démonai, de tisztázatlan, miért éppen a szemükről nevezték el őket. A Polüphémosz-mondát Othenio Abel a Dél-Itáliában és Szicíliában egykor élt törpeelefánt koponyamaradványaiból származtatja: a homlokcsont alatt levő, nagy orrnyílás az avatatlanok előtt szemüregnek tetszhetett. Görög hajósok nem egyet láthattak, s innen ered Odüsszeusz meséje. Csakugyan tipikus hajósmese-színezete van; s megerősíti Plinius előadása, midőn beszámol az ókori óriáscsont-leletekről: mindegyiket titánok, gigászok, héroszok, azaz óriások maradványainak tartották, mint még a középkorban is. De van még egy harmadik, kevésbé ismert hagyomány, bizonyosan jóval régibb az előző kettőnél, s arról tanúskodik, hogy a görögöknek megvolt a saját homlokszem-mítoszuk. Régi s eredeti voltát mutatja, hogy Zeuszhoz, vagyis ősi indogermán főistenséghez kapcsolódik (Djévsz - Djéusz-Zéusz). Az argoszi Akropoliszon állt egy „soanon”, durván faragott faszobor, állítólag Daidalosz műve: háromszemű kolosszust ábrázolt és Zeusz-Triopésznek vagyis Háromszemű Zeusznak volt szentelve. Két szeme a rendes helyén ült, a [272] harmadik a feje tetején; úgy vélik, ez volt a legrégebbi görög istenkép. (A mítosz Hésziadosz és Homérosz idejében már elmosódhatott, s csak a küklopszok és Polüphémosz mondája őrizte elváltozott alakban.) Kétségtelen, hogy az indogermán mitológémák közt eredendőleg szerepelt homlokszem-hagyomány is. Egy skandináv népmese mondja: „Az anya az emberek ama régi neméből származott, akik csak egy szemet viseltek a homlokukon és egy mellet az álluk alatt.” Az ősrégi Meluzina-mesében is megjelenik a homlokszemű ember-démon-fiú.

Minthogy a mitológia teljes világszemléletet nyújt, s igaza tudatában beszél, megadja a magasabbrendű látóképesség sorvadásának okát is: az ember belehullott az anyagba, evett a baljós tudás gyümölcséből, bűnbeesett. Ehhez hasonlóan: ha a tudomány elismeri egykor ép szervek korcsosulását, kutatnia kellene a korcsulás okait is; ám ehelyett megelégszik a hézagos leírással. Annyit tudunk, hogy a harmadik második fele vagy utolsó szakasza a nagy szervi és faji változások ideje volt. Ha szembeállítjuk az akkori és a mai világ képét, szörnyűséges, hihetetlen s alig érthető panorámák elevenednek meg előttünk. Még megkíséreljük majd, hogy e képek néhány vonását felidézzük. A tudós is megrendül, ha ráérez az élet elviharzott drámáira. „Valami rendkívülinek kellett ama napokban történnie, a kihunyó harmadik évszázadok alatt,” - írja Otto Gmelin. Megrázó katasztrófák, vízözönök, jégkorok sújtották a Földet, felszíne hullámzott, kontinensei cserélődtek, tengelye ingadozott, forgása módosult, - megváltozott a világ, az élet, az ember. Mi történt vele? A tudós úgy hiszi akkor lett emberré: „Csoda történt, vagy valami teremtető aktus?” - kérde Gmelin. Mi a meggyőződés erejével hisszük, hogy ember volt már akkor, már régóta; egész kultúrák támadtak és süllyedtek el a katasztrófák során, amiknek emlékét ma csak a földkorszakok mélyéről eredő hagyományok, misztériumok, titkos tanítások őrzik.

De nemcsak földi és égi katasztrófák okozhatnak változásokat. Ma ismét tudni kezdjük, hogy az egész csillagvilág állandóan küldi üzeneteit a mi bolygónkra is, hogy a földi szervezetek életét és alakulását kozmikus hatások döntően irányítják. A kozmobiológia tudománya már régen túljutott a bizonyítás, az önigazolás korszakán: tényeket állapít meg, melyek azt mutatják, hogy a csillagvilág konstellációi, a Föld pályájának, tömegének változásai eleve meghatározzák a szervezetek életének formáit, méreteinek határait, folyamatainak időszakait s ezekkel együtt nyilván belső szerveiknek működését, elváltozásait is. (Ld. az 1938. évi monacói kozmobiológiai kongresszus, továbbá az International Research Council idevágó munkálatait s általában

a kozmobiológia és kozmopatológia terjedelmes nemzetközi irodalmát.) - A csillagászati megfigyelések arról tanúskodnak, hogy a kisebb bolygók egyre közelednek a nagyobbakhoz, s végül reájuk kell hullaniuk; s ha igaz Hörbiger és mások föltevése, hogy [273] a Föld tömegét több reá hullott Hold gyarapította már, akkor a nehézkedés megnagyobbodása, a testek súlyának növekedése megmagyarázza a Földön valaha élt óriásszervezetek (például a szauruszok) eltűnését, s a megmaradtak (az ormányosok és az úgynevezett barlangi fajták stb.) méreteinek folytonos csökkenését. A kozmikus sugárzásoknak és egyéb behatásoknak pedig csak egy töredékét ismerjük, de ez a csekély ismeret elegendő annak a megsejtéséhez, hogy közöttük kell keresnünk azoknak a szervi elváltozásoknak előidézőit, amelyek az istenek szolgáját a Föld urává, a látnokot tudóssá, a művészt mesteremberré alakították át, lelkét értelemmel cserélték föl, mítoszait pedig egyszereggel.

*

(*Világképek.*) - Mindezt megerősítik az emberi világkép változásai, amennyire a legrégibbtől kezdve a legújabbig többé-kevésbé nyomon követni tudjuk őket. A legrégibb, amit rekonstruálhatunk, mindenség-szabású, kozmomorf, azaz kő, hegy, víz, felhő, szél, tűz, növény, állat, ember. Nap, Hold, csillag s az ezeket egybefogó erők tisztelete egyaránt harmonikusan érvényesül benne, röviden: az egész kozmikus törvényrendet általunk felfogható mértékben magába foglalja, és - lévén a Kozmosz egy - egyetlen s rajta kívül álló hatalom, Isten uralma alá helyezi. A Kozmoszt Isten szelleme kelti életre és járja át; ez örökkévaló és határtalan, ennél fogva a kozmikus világkép értelme eleve téren és időn kívüli, metafizikai: lényegében és formájában vallás. Az első élmény, amely az embert az állattól elkülöníti és valóban emberré teszi, a vallás megszületése.

A régi ember lényében hordozta a kozmikus harmóniát, amelyben minden alkatrész mindennel tevékenyen kapcsolódik. E szemlélet anyagi képe eddig egészében és részleteiben azonos a tudomány ma kialakulni kezdő világképével, ahogyan e dolgozatban már többször jeleztük, s ahogyan a mítoszok irdatlan, zavaros tömegéből kihántani igyekszünk majd.

Amily mértékben aztán az ember távolodik a természetközösségtől, ugyanannyira csökken és szűkül a maga külön emberi lénye köré a világkép teljessége és a kifejezés eszköztára: a kozmomorfiában egyre jobban túlteng a zoomorf, az állatszabású, és az antropomorf, az emberszabású világkép keveréke, míg végre a görögökkel majdnem tisztán kialakul az elkülönült emberi egyéniség világképe, az emberszabású, antropomorf mitológia. Ezt sokan - az európaiak mind - gazdagodásnak, haladásnak fogják fel, holott szikkadás és csonkulás. Igaz, hogy megteremti a nemes arány, az emberi mérték pompás harmóniáját, de micsoda ez a Kozmosz arányaihoz és harmóniájához képest? Úgy ül benne, mint egy jóízű, intelligens kispolgár a Mindenség roppant kupolái alatt. Megteremti az értelem uralmát, de evvel egyszerre kihull kezéből a Kozmosz teljessége, [274] s megismerését így kínos erőfeszítésekkel újra meg újra kell kezdenie: ez az antik tudomány harca.

A görög antropomorfia szűkül aztán tovább a 19-20. század világképéig, amely még a szellem arányait is levetkezi, mind magát, mind a Kozmosz rendjét öt szegényes érzékünk határai közé börtönzi be, s az anyag-erő-tér-idő-ok láncának bilincsébe veri. Azonban nem vitás, hogy a Kozmosz nem értelemszabású; éppen erre jött rá, s evvel nyit új, máris nagy korszakot a 20. század természettudománya. A mai tudós visszatért az útra, ahonnan a régi ember elindult. [275]

A régi isten

(*Régies vagy régi?*) - Szemünkben nem kérdéses többé, hogy a harmadkori ember volt fajtánk történetének megindítója. Semmiféle maradványa, hagyatéka nem került még elő, a legrégibb leletek is csak a harmadkor végéről valók. De őslényvoltának minden leletnél döntőbb bizonyítékait hordozza testi-lelki alkatában, s ama régi korok képeit emlékezetében. Megtestesült bizonyosság, élő tanú, példátlan unikum a természetben. Testi szervezetének tetemes része változatlanul megrekedt a harmadkorban, de szelleme már akkor elkezdte száguldását egy beláthatatlan és tragikus jövő felé.

Legrégibb ismert maradványai a harmad- és negyedkor fordulójának idejéből erednek, s beszórják a Földgolyó távoli részeit; de már mindegyik úgynevezett teljes embert állít elénk, számos fajváltozatra oszlottan. Nem valószínű, hogy ezek a világszerte egyazon korszakban élt fajták külön-külön fejlődtek volna ki alacsonyabbrendű lényekből, azért felvetődik a kérdés, milyen lehetett a változatok apja, a közös ősrassz, és milyen az életformája, kultúrája. Sajnos, csak a mi számunkra fontos ez a probléma, a tudomány nagy magátólértetődéssel a protohominida majomfélék közt keresgél, s arra a föltevésre jutott, hogy a közvetlen ős olyan majom kellett hogy legyen, amelynek alkata minden egykori és mai majomfajtnál jobban hasonlított az emberéhez. Ez ugyan szervesen ellentmond az evolúció törvényének, de kibúvónak megteszi.

Mégis akadtak úttörésre hivatott kutatók, akik megkísérelték, hogy a különböző élő és ásatag fajták egyező vonásai alapján kikövetkeztessék valamely ősi, közös fajtípus alakját. Lebzelter olyan ismertető jegyeket állított össze, amelyek a hipotétikus őst a ma élő törpe és kisméretű (pigmeus és pigmoid) fajtákkal hozzák a legközelebbi rokonságba. Ezek: Afrika erdőlakói, Dél-India, Indonézia és Óceánia törpe népei, az egyenlítő-vidéki Amerika számos indió törzse, északon pedig az ainuk, a szamojédek, a lappok s a kanadai őseszkimók. (Egy kistermetű alapalkatból ágazott el aztán az őskínai és a neandervölgyi fajcsoport.) Ezek a gyengébb alkotású fajták az erősebb népek nyomása alatt szorultak az őserdők mélyére, a hegyek közé, a szigetek belsejébe, s a tundrák sivár tájaira; bújkáltak, elszigetelődtek, s ez az oka, hogy szokásaikat, hiedelmeiket [276] hívebben megőrizték, mint a történelem forgatagában élő népek. Azonban, amikor műveltségüket vizsgáljuk, nagy óvatosságra van szükség, ahogyan az őskultúráról szólva már kifejtettük. Bármennyire félresodródtak is, az idegen hatásokat nem kerülhették el, másfelől saját belső életük sem merevedhetett meg, s noha az ember természeténél fogva konzervatív, hagyományőrző, őseik hitét, szokásait nem tarthatták fenn teljesen változatlanul. S főként védekeznünk kell saját elgondolásaink prevalenciája ellen.

Hogy mekkora óvatosságra van szükség, s milyen veszedelmek környékezik a kutatót, ha kész elmélettel indul a dolgok vizsgálatára, vagy ha elszórt tényeket akar szerves egységgé növesztetni, egy mesterségesen szerkesztett példával próbáljuk megérzékíteni. Tegyük föl, hogy a mi keresztény műveltségünket eltemeti a por, s tízezer év múlva a kutatók a kultusznak csak elszórt töredékeit és gyéren dokumentált hagyományait tudják összegyűjteni. A feltárt szent helyeken és egyebütt a romok alól ilyen ábrázolások kerülnek napvilágra: jóságos, prófétakülsejű atya-alak trónol a fellegeken, mellette fiatalabb férfi áll, keresztfát tartva, felettük galamb lebeg. Nyilvánvalóan főistenségek: a mindenség felett székelő Atya a Teremtő, az ifjabb valószínűleg az örökéletet jelentő életfát tartja, s alakja is a megifjulást jelzi; a galamb ismert, ősi, egyetemes szimbóluma a lélekmadárnak; mindez aligha jelenthet mást, mint hogy a kultusz a teremtett élet megifjulását, az örökéletbe való átváltását hirdette a halhatatlan lélek által. Másutt, ugyancsak a mindenség felett, háromszögalakú, sugárzó

aranyszem ragyog; ez is érthető szimbólum: az isteni, mindent látó, vigyázó bölcsesség ábrája, analogonja az egyiptomi kultuszban Usziri, Hor óriási szemei a világ háttérében, vagy „Ré szeme”, Hathor, s a sumérekénél Ea, „a tiszta szemek ura”. Problemátikus azonban, hogy az ifjú férfi-istent a leggyakrabban a kereszt-, illetve életfára felfeszítve ábrázolták: vajon áldozattal, az isten feláldozásával járt-e a megifjulás elnyerése, mint a Dumuzi-Tammuz-Attisz-Adonisz-kultuszokban? Ugyanez az isten máskor oltáron áll, lángoló szívét kívül a keblén hordja, s kezével rámutat; ha az ember tízezer év múlva is a szívet fogja tartani az érzések, a szeretet lakóhelyének, megértheti e szobor jelentését, de ha szemlélete megváltozik, akkor aszerint magyarázza, vagy tanácstalanul tekint a szoborra. - Más ábrázolás: isteni asszonyalak sötét háttér előtt, feje körül csillagok, Holdsarlón áll, lába alatt kígyó. Ez végre teljesen világos: a csillagos Ég istennője, Holdistennő, a kígyó a sötétség, az éjszaka leigázott hatalmát jelenti. De körülötte is sok a bonyodalom; gyakran az ifjú istennel együtt ábrázolják, néha holtan hever az ölében, s ő siratja; minthogy azonban mindkettőjük feje fölött napkorong lebeg, a kapcsolat nagy valószínűséggel így értelmezhető: a csillagos Ég, az éjszaka királynőjétől származik a fiú, a Napisten, az életfán feláldozza magát, hogy megteremtse a Nap, az élet, a halhatatlanság uralmát az éjszaka, a sötétség, a halál felett, [277] s ez a misztikus születés, feláldozás, halál nyilván naponta megismétlődik, s a nappal és az éjszaka váltakozásának, az élet és a halál folytonos cseréjének misztériumát érzékíti meg. Kétségtelen, hogy csillagvallással van dolgunk; ezt egy másik, gyakori kép is megerősíti: sugárzó fehér napkorong emelkedik ki ezüst holdsarlóból, olykor kehely fölött, amely talán az élet vizét tartalmazza. A napkorong ezenkívül még számtalan alkalommal előfordul, mindig emberalakban ábrázolt égi lények, isteni személyek feje felett, ami csak a magasabb szférába, a másvilágba tartozást jelentheti. Ilyen Nap-hősök győzik le az alvilág sárkányát, ami szintén ősrégi motívum. Nyilván az alvilági szférába tartozik egy másik, bakszarvval, lópatával, farokkal, denevérszárnnyal ábrázolt keveréklény is.

De a csillagvallást még sok másféle mozzanat bonyolítja. Az ifjú isten bárányt hordoz a vállán; vajon az állattenyésztő műveltség valamiféle vallási jele ez, állattisztelet? A báránynak ugyanis kultikus szobra, képe is van: első lábával zászlót tart, s ez isteni jelvény, mert rajta az életfa képe; így tehát az Ámun-kosra és a Hapi-bikára emlékeztet, melyek a napkorongot tartják szarvaik között. Egy fennmaradt szöveg nyilván rávonatkozik, s ezt mondja: „Isten báránya, ki elveszed a világ bűneit, irgalmaz nekünk.” Hasonló szimbólumok: sas, oroszlán, tulok, szárnyas ember, a legtöbbször könyvet tartanak maguk előtt; a könyv nem lehet más, mint valami szent irat, a tan kódexe, s az angyal meg az állatalakok a benne foglalt hitelvek, isteni bölcsesség tartalmára, egyes tételeire utalnak. A könyvet magát, vagyis a tant, sajnos, nem ismerjük.

A néhány példa, amit elmondtunk, a hívő keresztényre bántóan hat. S éppen ez volt a célunk, mert ugyanígy járunk el mi is a régi vallásokkal, melyeknek könyvét, tanát nem ismerjük, s hézagos emlékek alapján, kívülről közelítünk hozzá. Az a tan, mely a hívőnek eleven élettartalmat, teljes világnézetet, erkölcsi erőt s mindenek fölött hitének tárgyat ad, azonnal paródiává torzul, „primitív” vallási tákolmánná, mihelyt valódi tartalmától megfosztjuk, vagy a hitélet rekvízitumainak töredékeiből következtetünk reá. Nem kell más, csak az óvatosság hiánya s egy kis könnyelműség, és máris politeizmust, csillag- és állattiszteletet, miegyebet olvashatunk a keresztény vallásba, amely éppen a legszigorúbb monoteizmus alapján adott vezető eszmét az egzakt vallástudománynak és történetírásnak, s teremtette meg a pogányság fogalmát.

Az etnológia a mai népek életformáit vizsgálja, s belőlük következtet visszafelé. Leghaladóbb irányzata, a kultúrtörténeti iskola, a hasonlóságok alapján kultúrköröket állapít meg, s archeikusságuk szerint megjelöli etnológiai korukat. A legrégebb

szerinte egyúttal a legrégebbit is jelenti, a jelenkori forma érvényes a múltra. Az iskola elfogulatlansága, módszerének tudományos megbízhatósága oly szembeszökő, hogy egy-két évtized alatt megdöntötte a múlt század apriorikus elméleteit. De kétséges,[278] hogy következtetése fenntartás, aggály nélkül alkalmazható-e? Vajon a jelen azonos-e a múlttal?

*

(*Ellenpróbák.*) - Ámde az ellenőrző vizsgálat sem tehet egyebet, mint hogy az életből indul ki. Az élő ősnépek tanulmányozása azt mutatja, hogy műveltségükben, erkölcsükben, vallásukban meglepően sok a közös vonás, de ugyanakkor eltérőek, sőt ellentmondók is akadnak, nem egyszer egymás mellett. Az első szilárd pont, amire támaszkodhatunk, ez: népeket látunk, melyek a Hudson-öböltől Ausztráliáig, Kamcsatkától a Tűzföldre keresztbe-kasul szétszórva élnek, s beláthatatlan idők óta nem érintkezhetek egymással. Ha közös vonásokra lelünk náluk, semmiképp sem lehetnek a véletlennek, külső hatásoknak vagy egyéni fejlődésnek szüleményei. Az eltérő, vagy éppen ellentmondó jelenségek, amelyeket a pozitivista iskola alapul vesz, és gyakran hoz fel cáfolatul, s amiket viszont a kultúrhistoriai irány kivételnek tekint, - ha meggondoljuk, sem nem cáfoló erejűek, sem nem másodrangúak. Az időbeli elsőség mindenestre aligha tagadható meg a közös vonásoktól, s ha az eltérő mozzanat idegen eredetű, amazok életerejét, originalitását bizonyítja; ha pedig saját fejlődés eredménye, akkor arra vall, hogy az ősfőforma nem merevedett meg, hanem az élet és a természet törvényeit követve, árnyalódott, gazdagodott vagy szegényedett, emelkedett vagy süllyedt.

Az alapvető közös mozzanatok már megtekintettük (patriarkális, monogám család, őskapitalizmus, erkölcs, egyistenhit). Döntő tény a vallás megléte, s egy „fejlett” forma, az ősmonoteizmus egyetemessége. Hogy a vallás, - bármilyen vallás - egyidős az emberiséggel, soha *becsületes* vizsgálódó nem vehette tagadásba a tények miatt; ellenben próbálták természetesen úton magyarázni a természetfölötti fogalmának, hitének kialakulását. Láttuk a legfőbb elméleteket, s szükségtelen újra idézni őket, mert egy ponton az összes eddig, s ezután lehetséges teória elbukik. Mégpedig: az ember számára mindennemű hatalmas, „félelmes”, azaz vallásos érzést gerjeszthető tünet a természetben, az érzékelt világon belül jelentkezik és jelentkezett; ezekből természetfölötti, természetben kívüli, anyagontúli, érzékelhetetlen tényekre (és lényekre) következtetnie úgynevezett tárgyi ellentmondás lett volna, s egyúttal lélektani lehetetlenség is, ha az embert pusztán érzékelő és érzelmi lénynek tekintjük. Bármit tegyünk fel az elavult elméletek nyomán a „primitív” vallásos szemlélet első mozdítójául: az elköltözött ősök emlékét, természeti erőket, jelenségeket, tárgyakat, - ezeknek természetfölötti létet, lényeket vagy erőt csak akkor tulajdoníthat az ember, ha már előzetesen bírja a természetfölötti lény vagy erő képzetét, fogalmát. Márpedig az első felkutatható emberős *magamagát is* részben [279] természetfölötti lénynek tartotta, s halottját a halhatatlan életre előkészítve temette el. Az ember az egyetlen teremtmény, ki halottjait eltemeti. Joggal mondotta a minden egzakt tudományosság előtt tiszteletben álló Hermann Klaatsch, hogy „a halhatatlanság eszméje éppen olyan régi, mint maga az ember.” De ez volt elejétől fogva minden nép közös véleménye is, ahogyan Ciceró kétezer évvel ezelőtt tudományosan és érvényesen megállapította: „Permanere animos arbitramur consensu nationum omnium.” [”Tudjuk, hogy minden nép közös véleménye szerint a lélek fennmarad.”] A dolog lényegét a mi számunkra nem is ez a kétségbevonhatatlan axióma tartalmazza, hanem az ésszerűtlen tény, hogy minden *valódi* ősvallás középpontjában ott áll a természetből ki nem vonható, vele nem azonos, testi-anyagi formába nem öltöztethető, névvel nem illethető, örökkévaló, külön

szellemi lény: az egy Isten. A régi ember istene minden isten között a legrégebb. Az emberiség ősvallása a monoteizmus. Főlegesen volna végigmenni a természeti vallások százain, miután a legarchaikusabbak lényegét már ismerjük. A kérdés történeti oldalát, a fejlődés problémáját úgysem ők, hanem a fejlett kultúrák és vallásaik vizsgálata dönti el. Ezek több ezer éven át éltek vagy élnek ma is, történetük dokumentált, többé-kevésbé nyomon követhető, s így különösebb fáradozás nélkül kiolvashatjuk belőlük, hogy fejlődésük az alantas-egyszerűtől a magas-összetett felé haladt-e vagy fordítva. Ellenpróbának mindenképpen alkalmas a kísérlet, azért tekintsünk meg egy-két magasra nőtt, az „evolúció” csúcsán álló hitrendszert.

*

(Nutar.) - Az egyiptomi vallás például igen régi eredetű, sok őshagyománnyal viselő, s megszoktuk, hogy a sokistenhit iskolapéldáját lássuk benne, sőt túlbujánzó, selejtes állattiszteletet. Ezt már a kortársak is sokallották, gúnyolták, s Juvenalis Rómában, ahol pedig szintén nyüzsgöttek az istenek, így írt:

„Ki ne tudná (...) hogy az esztelen
egyiptomi mily hatalmakat tisztel? Krokodilust imád
emez, a másik egyberakott kígyó-íbisz alaktól retteg.
A szent páviánnak képe ragyog,
ahol Memnon bűvös húrjai Zengenek,
és a régi Thébai száz kapuja omladozik.
Itt a kígyót, ott a folyó halát, amott
egész városok a kutyát tisztelik, de senki Diánát.”[280]

Azonban sok vizsgálódónak már régóta feltűnt, hogy ez a vallási kultusz nincs összhangban az egyiptomiak szellemi fejlettségével, kultúrájának példátlanul magas színvonalával, s az ellentmondást avval magyarázták, hogy az egyoldalú, alacsony zoolatria a tudatlan tömeg használatára szánt, népies, egzotikus kultusz, míg a vallás magasrendű, ezotérikus lényege csupán a műveltek és beavatottak előtt volt ismeretes, s nekik hozzáférhető. Erre nézve sok ésszerű magyarázatot olvashattunk; így például: az Ápisz-bika (Hapi), melyet a papok látszólag isteni tiszteletben részesítenek, a legszebb bika az országban, s arra szolgál, hogy megőrizze az egyiptomi marhafajta tisztaságát. Az íbiszek, gólyák, sakálók stb. a dögöket és a hulladékot takarítják el a földekről, a macskák az egereket, különben elpusztítanák a gabonatermést; a krokodilusok a Nílus vizét fertőtlenítik, tartják iható, használható állapotban, és így tovább. A tudatlan tömeg állítólag nem ismeri föl ezeknek az állatoknak hasznát, s a vallás védő parancsai nélkül kiirtaná őket. A vallási szabályok olyasféle közegészségügyi intézkedések tehát, mint a zsidóknál és a mohamedánoknál a disznóhús vagy a bor tilalma, a tejes és zsíros ételek megkülönböztetése, mosakodási rítusok, a kötelező fővegviselés, s általában a keleti vallások számos étkezési, tisztasági szabálya és gyakori állattisztelete. Ez a magyarázat bizonyos mértékig helytálló, de csak késői, „fejlődött” fokra érvényes, a régi, ősi tilalmakat illetően talán sohasem áll meg, s főként nem vet világot a mono- és politeizmus szembenállásának problémájára. Az állattiszteletéről bebizonyult, hogy Egyiptom vallási evolúciójának utolsó szakaszában jelentkezett. Tiele, az animista elmélet egyik fő képviselője, maga mutatta ki, hogy az állatkultusz nem volt kezdeti forma Egyiptomban, s a történelem folyamán egyre jobban terebélyesedett; negyedszázaddal utóbb Breasted tényként állapította meg, hogy a szellemi hanyatlás tünete volt.

Minél régebbi időkbe hatolunk vissza Egyiptom nagy fénykorai felé, annál

tisztábban bontakozik ki a monoteista világszemlélet. A legjelesebb kutatók már a múlt században hasonló eredményekre jutottak, noha a kor tudományos szelleme nem kedvezett az ilyen irányú megállapításoknak. L. H. Brugsch, L. Chabas, Amélineau, Pierret, Le Page-Renouf, Flinders-Petrie, Breasted kétségtelen dokumentumokkal szolgáltak. „Régóta felismert és a példák tömegével bizonyított tény - írta Brugsch -, hogy az egyiptomi feliratokon a szokásos mitológiai szólásformák zavarában az istent jelentő szó gyakran olyan kapcsolatokba fűzve jelenik meg, amelyek a maguk összetételében teljesen kizárnak bármilyen mitologikus lényre illő képzetet vagy emlékeztetést. Az a sok eset, midőn az egyiptomi ember az értelem teljes világosságával és tisztaságával az istenről szól, azt a hitet kelti fel, hogy az egyiptomi történelemnek már a legkorábbi idejében egy névtelen, felfoghatatlan, örökkévaló isten fogalma a legnagyobb [281] tisztaságában ismeretes volt az egyiptomiak előtt, és vallásos tiszteletben részesült.” Flinders-Petrie írja: „Ezidőszerint úgy találjuk, hogy (...) a teológia legelső kinyomozható foka az egyistenhit. (...) Ameddig a politeizmust legrégebbi szakaszai felé nyomon követhetjük, látjuk, hogy a monoteizmus kombinációiból keletkezik.”

Ezt az egyistent, a világ teremtetőjét és gondviselőjét, a jó és rossz bíróját, a legrégebbi emlékek Nutarnak nevezik; már nem is mitologikus, regésen bemutatott alak, hanem elvont szemlélet szülötte. A Nutar-szó elsősorban tulajdonnév, de lehet köznévi és melléknévi is, azaz isten, istenség, isteni jelentéssel bírhat. „Nutar, miként a latin deus, a görög theos, - mondja Giesswein Sándor -, nem mitologikus alak, hanem az absztrakt istenségnek, az önmagáért való, tisztán szellemi lénynek a kifejezése, azért sem temploma, sem külső kultusza nem volt, sem bálványképe nem akad az egyiptomi pantheon változatos és bizarr alakjai közt.” Igen sok emlék-szöveg használja ezt az elnevezést istenre, s csak ezt. Ptah-hotep bölcs mondásainak gyűjteménye, melyet „a világ legrégebbi könyve”, az úgynevezett Prisse-féle papirusz tartott fenn, seholsem említ isteneket, csak Nutart. De a papirusz már késői másolat, szerzője Ptah-hotep, Asesi király vezére, i. e. 2900 körül élt, s maga is régi hagyományokra hivatkozik.

Másfelől nemcsak a Nutar név fedti ugyanannak az istennek a személyét, hanem a nevek egész sora. Az egyiptomi pantheon olykor csak látszat szerint jelez oly népes isten-társadalmat; az istenség sokféle neve valójában egyazon isteni lénynek különböző megnyilvánulásait rögzíti, vagy pedig egy-egy helyi eredetű nevének, város-istennek elismerését, rangsorolását. Pierret megállapítja: „Az egyiptomi pantheon különféle személyiségei az istenségnek különböző szerepeit és működéseit fejtik ki, úgy azonban, hogy az istenség mindezekben az alakokban, bármily számosak és alacsonyak legyenek is, megtartja azonosságát és attribútumainak összességét.”

Így például Ré kétségkívül azonos Nutarral abban a kapcsolatban, midőn Nutar mint a fény istene, mint Nap manifesztálódik; sőt ilyenkor a Nap (Ré) csupán Nutar lakóhelyét is jelölheti, s metaforikusan tétetik át az isten nevévé, mint ahogy a fáraó szó eredetileg királyi palotát jelent. Erre utalnak az isteni névösszetételek is; Ámun a thébai fő Napisten neve, ő a thébai Ré, és közös lényegük felismerése nevüket is egyesíti az Ámun-Ré alakban. Az ilyen nevek: Ámun-Ré-Harmakhi, Usziri-Ré, Ptah-Szokar-Usziri-Ré annyit jelentenek, mint thébai Ámun, heliopoliszi Ré és így tovább. Az isteni lénynek ezt az azonosságát Plutarkhosz, az idegen is észrevette: „Az egyiptomiak a Napot a jótékony hatalom testének, s a csak ésszel felfogható lény látható alakjának tartják.” A turini papiruszon ezt olvassuk az istenről: „A fönséges isten, ki önmagát alkotta, teremtetője az Égnek és a Földnek, az élet leheletének [a léleknek], az isteneknek, [282] embereknek, vadaknak, barmoknak, csúszómászó állatoknak, madaraknak és halaknak; emberek és istenek királya, aki előtt a századok órák, *kinek sok a neve, kit senki sem ismer.*” Ugyanígy Ámun-Ré „az istenek feje, a nagy isten; az Égnek, Földnek, Alvilágnak,

víznek, hegyeknek ura; ő az istenek atyja, ki önmagát alkotta, az alkotások kezdete, aki maga nem alkottatott." Egy himnusz a „mindenség alkotójának” nevezi, aki „*egyed-egyedüli isten* számos kezekkel”, vagyis tulajdonságokkal, erőkkal.

A legfőbb szellemi lénynek, Nutarnak Mennofer (Memfisz) városában Ptah volt a neve, erre utal a szó jelentése is: alkotó; hasonló értelmű a mellékneve: Tanon vagy Totunen. Egy felirat szerint: „Egyedüli nem teremtett teremtménye az Égnek és a Földnek, isten, ki önmagától lett istenné és önmagától létezik.” Másutt: „Ő a kezdetek atyja, ki a Napnak és a Holdnak csíráját teremté.” Hasonló értelemben kell vennünk, ha a Tum-Atum, Knef-Num vagy Su, esetleg Usziri nevet olvassuk az emlékeken. A *Halottak Könyve* (pir-m-haru: kilépés a világosságba, azaz a másvilágra) például így szól Tumról, a lenyugvó Nap istenéről: „Az istenek teremtménye, a létezők alkotója, ki az isteneket létrehozta, önmagától való, az élet ura, ki új erőt ad az isteneknek.” Knef vagy Num jelentése: Szellem, Lélek, ő a Káoszt életre keltő és rendező hatalom; Plutarkhosz és Diodórosz is így értelmezik a két nevet (a pneuma = lélek szóval fordítják; nef jelentése: fúni, lehelni). Su pedig azonos Révei. Ezek az azonosságok főként a teremtés-mítoszokban világosodnak meg vagy kerülnek újabb kapcsolatokba, azért idézeteinket ott fogjuk kiegészíteni.

Hermész Triszmegisztosz szavaiból Egyiptom ősbölcsessége szól, s azt tanítja, hogy ez az „önmagától való”, elvont szellemi lény az egyetlen igazi, változhatatlan, örök valóság, minden egyéb csak látszat, elmúló káprázat, valódi léte nincs.

„*Triszmegisztosz*: Valóság nincsen a Földön, fiam, és nem is lehet rajta. Semmi sem valóság a Földön, csak látszatok vannak. (...) Az ember nem valóság, fiam, mint ember. A valóság csupán magamagában áll, és az marad, ami. (...) Az ember múló, ennél fogva nem valóság, csak látszat, és a látszat a legfőbb csalódás.

Tatiosz: Így tehát az égitestek maguk sem valóságok, atyám, minthogy szintén változnak?

Triszmegisztosz: Ami alá van rendelve a születésnek és a változásnak, nem valóság. (...) Valami hamis van bennük, tekintve, hogy ők is változékonyak.

Tatiosz: Akkor mi tehát a legelső [primordiális] valóság, ó atyám?

Triszmegisztosz: Ő, Aki *egyedül* van, ó Tatiosz; Ő, Aki nem lett anyagból, sem valami testből, Akinek nincs színe, sem alakja, Aki nem változik, sem tovább nem adatik, hanem mindig VAN.” [283]

*

(*Jahve*.) - A zsidó jahvizmusról mindenki elismeri, hogy par excellence monoteista vallás, de természetesen vita tárgya volt, nem politeista előzményből fejlődött-e ki. Az úgynevezett evolucionalista iskola (Wellhausen) az utóbbit igyekezett bebizonyítani, valamint azt, hogy a tiszta jahvizmus csak lassan, főként a próféták működése nyomán alakult ki. Ma már azonban tisztázódott, hogy midőn a zsidó nép és nemzet egy sokvallású népegyvelegből, főként Mósze vezetése alatt, kiformalódott, evvel egyidejűleg a jahvizmus véglegesen törvényes vallásnak deklaráltatott. Éppen a próféták működése bizonyítja, hogy Izrael állandóan küzdött a kánaánita vallások ellen, s ugyanakkor régi törzsi, házikultuszszerű vallásait megtagadta, azaz új hite nem ezeknek a folytatása volt. Jehósua-Józsua könyvében olvassuk: „Ezt mondja az Úr, Izraelnek Istene: A folyóvizen túl lakoztak régente a ti atyáitok: Tharé, Ábrahámnak atyja és Nák-hórnak atyja, és idegen isteneknek szolgáltak vala. (...) Azért (...) hagyjátok el az isteneket, akiknek szolgáltak a ti atyáitok túl a folyóvizen és Egyiptomban, és szolgáljatok az Úrnak.”

Éppen a tisztán szellemi istenfogalom *kodifikálása* (nem megteremtése!) a jahvizmus legnagyobb művelődéstörténeti jelentősége és értéke. A világ teremtménye, műve ugyan Jahvénak, de nem életének egyik része, mint a politeizmusokban, ő kívül

marad művén, semmi antro-po-, vagy kozmomorfia nincs benne, fölfoghatatlan és ábrázolhatatlan, abszolút szellemi és erkölcsi lény. „Én, én, Jahve s rajtam kívül nincs senki segítő; én voltam az, aki megmondotta és megjelentette, mint nem idegen isten ti-nálatok, és ti tanúim vagytok erre, ez Jahve szava. Én pedig Isten vagyok öröktől fogva, s ma is ugyanaz vagyok, és kezemből nincsen szabadító. Amit én teszek, kicsoda fordíthatja el azt? (...) Én, Jahve s más senki sincs, rajtam kívül nincs több isten. Én szereltelek föl téged, mikor még nem ismertél fel engem, hogy megtudják Napkeleten és Napnyugaton, hogy mellettem senki sincs, én Jahve s más senki sincs.” - Ez a zsidó vallás tiszta és változatlan szava megszületésének órájától kezdve.

Természetes, hogy a régi hitekből, különösen a törzstörténetből felvette és magába olvasztotta azokat a hagyományokat, melyek a jahvizmusba illeszthetők voltak, de ezek jelentősége nem több, mint például a kereszténységbe felvett pogány szokásoké, formáké, hagyományoké. Innen ered a mózesi könyvek néhány politeista fogalmazású mondata, melyek a mű monoteista szelleme mellett legfeljebb a kutatónak tűnnek a szemébe. Az is természetes viszont, hogy az isteni történet, a teremtés stb. leírása nem mellőzheti az antropomorfikus eszközöket, mert hiszen embereknek szól, s az emberi nyelvet kell használnia; ez pedig antropomorfikus, természeti környezetben kialakult beszéd, képes, szemléltető [284] eszköz. Mi sem használunk mást, mert a valóság hű és pontos megnevezésére az ember képtelen. Láthattuk, hogy az egyszerű fizikai tüneteket sem tudjuk híven leírni. A *Biblia* tehát, ha Istent és az isteni történetet mutatja be, a kifejezés korszerű eszközeivel él.

*

(*Ahura Mazda.*) - A perzsa-iráni vallást úgy ismerjük, mint a tipikus két-istenhitet; a szellem és az anyag, a jó és a rossz ellentétéből természetesen és közvetlenül adódik az isten-pár: Ahura Mazda (Ormuzd) és Angra Manju (Ahriman) alakja, lénye. Mégis kétségtelen, hogy ezt a kettősséget monoteizmus előzte meg; eredetileg a jó istene uralkodott, ő teremtette a világot, s ő hozta a Földre a tiszta világosság, a *zrvan akerene* korszakát. Ahura Mazda az igazi, homálytalan tudás istene, csak később tűnik fel mellette Mithra, a Napisten, majd Anáhita (= kötözetlen), a vizek istennője és a házasság védelmezője. De legfőbb társuralkodója végül Angra Manju lett, a „Rosszat Akaró” összszellem, kinek lénye és szerepe megmagyarázza a világban mutatkozó rossz nehéz problémáját. Zarathustra tana szerint azonban a Rossznak az idők végén meg kell hátrálnia a Jó előtt, vagyis Angra Manju nem valódi, nem egyenrangú isten.

*

(*Tages.*) - Az etruszkok hézagosan ismert mitológiájának elején Tages alakja áll. Egy Tarquinii-városabeli földműves egy napon egy őszhajú isteni fiúgyermeket szántott ki a földből; az etruszkok sietve köréje gyűltek, hogy meghallgassák tanítását, s aztán híven és pontosan följegyezték. Így jöttek létre a *Tagesi iratok* (Scripta Tagetica), az etruszkok vallási és állami életének alapokmányai. Ezek szerint a világot egy legfőbb névtelen (!) isten teremtette, tőle származott a Napisten és a Holdistennő, kiknek fénye a többi, későbbi istent beragyogta, azaz tőlük vették hatalmukat. Ezek közt a legmagasabbrangú Tinia (Jupiter) volt, ő ismét egy névtelen sors-istent nemzett, ez azonban apja fölött állt. Tinia mellett Uni (Juno) és Menrva (Minerva) nyert egyetemes és kötelező tiszteletet, minden városban templomuk állt. Az egész istensereg bemutatását most mellőzzük, de egy különös, szokatlan mozzanatot kiemelünk: noha gyakorlatilag s közvetlenül Tinia uralkodott az isteneken és az embereken, nemcsak a névtelen Teremtő s a névtelen Sors isten állt fölötte, hanem az „eltakart”, azaz névtelen istenségek egész tanácsa. Nem nehéz fölismerni, hogy ezek az egymástól származó, „rejtett” (fölfoghatatlan) és „névtelen” (tisztán szellemi, alaktalan) istenek egyazon isteni lénynek a különböző

megnyilatkozásai, ahogyan az egyiptomiaknál láttuk. Tudjuk, hogy az etruszkok vallása, [285] műveltsége igen régi eredetű, gyökerében nyugati, atlanti jellegű, míg városi civilizációjuk Babilon, Chatti, Egyiptom polisaival mutat távoli, de természetes hasonlóságokat; a görögöktől semmit sem vett át, ami pedig a rómaiakat illeti, ezek műveltsége nem egyéb, mint az etruszk és a görög keveréke. Ha tehát az etruszkok ősi vallásának gyökereinél a monoteizmus jeleire bukkanunk, semmiképp sem lehet kölcsönvétel vagy késői fejlemény.

*

(*Flamen Dialis.*) - A rómaiak vallása, műveltségükhöz hasonlóan, valóságos egyveleg; saját istenük talán nincs is, és nemcsak, hogy kölcsönvettek isteneket, hanem az idegeneket át sem hasonlították. Vallási türelmüket a hódító politika magyarázza, s tudjuk, hogy a császárkorban a biztonság kedvéért egy üres oltárt állítottak fel „az ismeretlen istennek”. A politeizmus éppen Rómában fajult végletessé, a politikai *raison* és a babona-kultusz torz keverékévé; hiszen utóbb már egy élő, földi embert, a császárt is istenné avatták, templomokat emeltek tiszteletére, s papságot rendelték oltárképének szolgálatára; észre sem vették, hogy evvel eltörlik a földi és égi szféra különállását, s hogy a vallást pusztá szokássá alacsonyítják. Ez valláslélektanilag magyarázható ugyan, de mindenesetre az elfajulás tünete. A többi nép istenkirályai csak az istenek földi másai, képviselői voltak, tulajdonképp főpapok; a római császár azonban személy szerint mindig új isten.

Bizonyára meglepő tehát, hogy Rómában is találunk monoteista kultuszt, mégpedig igen magasrendűt, mely vonzó rítusok középpontjában állt, régi eredetű volt, s egészen a kereszténységig szakadatlanul élt. A római egyisten-kultuszban a tűz jelzi az isten jelenlétét. Most nem tévedhetünk a tűzmitoszok erdőrengetegébe, csak jelezzük, hogy a tűz tisztelete a legrégebb vallási aktusok közé tartozik. Ha igaz, s minden jel szerint az, hogy az első templomok fák voltak, s mellettük a szent forrás szolgáltatta a tisztító rítusok szerét, valószínű, hogy e szent helyeken lobogó tűz érzékeltette a hívők számára a „numen” jelenlétét. Az ókori írók is így tudják a régi hagyományok alapján. „Fák voltak- írja Plinius - az istenségek első templomai, s a fák egyes fajtái mindig egyes isteneknek szenteltettek. (...) Az egyszerű földművelő régi, atyai szokás szerint földje legszebb fáját ma is valamelyik istenségnek szenteli.” A tűz tiszteletének Porphüriosz ezt a magyarázatát adja: „Az uránoszi istenség [= a fény = tehát a legősibb isteni princípium] megjelenését a tűzzel üdvözljük, s ezáltal tiszteletét halhatatlanná tesszük; ezért ápoljuk a szentélyekben az őhöz leg hasonlóbb tüzet.” Plutarkhosz: „Minthogy isten az elgondolható legtisztább lény, a tűz hasonlított hozzá leginkább; így a tűz képe az örökkévaló, mindent [286] elrendező isteni hatalomnak és jele a szent helyeken való jelenlétének.” Julianosz Aposztata: „Az örökéző tűz ápolását a szentélyben eleink az isteni jelenlét szümbolonjaképpen rendelték el.” Alexandriai Kelemen: „A hagyomány szerint tűzön és fényen allegórikusan isten és az ő igéje értendő.”

A tűz ezért hasonló a tiszta isteni lényeghez, mert maga is anyagtalan, s mindent megtisztít, anyagtalanra változtat, amire rászáll. A Vesta-tűz kétségtelenül egy ősi, egyetemes kultusz folytatása, Rómában trójai-hellén eredetű. De ennél is régebb időkből, prehellén őskorok homályába nyúl vissza Dius vagy Diovis tisztelete, amelyről most részletesebben akarunk szólni jelentősége és többé-kevésbé ismeretlen volta miatt.

A palatinusi Dius vagy Diovis Róma legfőbb és legrégebb istene, nem pedig az etruszk eredetű Jupiter Maximus (Tina vagy Tinia), kit a Capitoliumon tiszteltek. Dius születését, kezdetét a rómaiak sem ismerték, de tőle nyerte létét minden ember és minden élő. Rítusaiban az emberiségnek békét és örömet, a bajokból, fáradozásokból megváltást nyújtó isten tisztelete nyer kifejezést. (Ezek az ősmonotheos tulajdonságai.)

Diusnak nincs temploma a Földön, lakása a Dium, a világmindenség; papját ezért az „Universum papjának” nevezik, fővegén az istenbéke ősrégi jelét, az olajágot viseli. Oltára nincs az istennek, ellentétben az összes többivel, csak egy szent asztalt állítanak számára, mert sem várost, sem elégethető áldozatot nem kíván, csupán tiszta, kovásztalan kenyér jelképezi asztalán a felajánlást. Nincs képe, szobra sem; jelenléte az örökéő tűzben nyilvánul meg.

Szentélyét, ahol asztala állt és az örök tűz lobogott, Sacrariumnak nevezték, ez pedig egyik helyisége volt papja, a Flamen Dialis házának, a Flaminianak, - tehát nem templom, hívó ide be nem léphetett. (Flamen Dialis annyit jelent, mint Dius Tüze - isteni tűz.) Kultuszának jelentőségét legjobban mutatja a Flamen Dialis köteleesség-szabályzata és előírt életmódja. A papnak, részben feleségével, a Flaminicával együtt, éjjel-nappal megszakítás nélkül a sacrum szolgálatában kellett állnia. Ezért volt az isten szenthelye a házában, s ezért egy éjszakánál hosszabb időre nem volt szabad Rómából eltávoznia. A tüzet illetően a törvény elrendelte, hogy „a Flaminiból csak szent célokra szabad tüzet kérni”. Az asztalon a pap minden nap új kenyeret szentelt, mert a régi népeknél a megszakítatlan, örök kultusz jelei közé tartozott, hogy az asztalnak nem szabad üresen állnia. A szentelt kenyér kis szekrényben a Flamen ágya mellett állt, minden pillanatban készen a felajánlásra. Hozzányúlni bárki idegennek szigorúan tilos volt, éppúgy, mint ráülnie vagy lehevernie az ágyra, melyet naponta tisztába húztak.

Plutarkhosznál olvassuk: „Ez a pap oly szentelt személynek számít, hogy testét szent szoborképpen és a legfőbb isten élő temploma gyanánt [287] tisztelik.” („A Szentlélek temploma” - írja Szent Pál a hívő testéről.) Ha valamely magánháza lépett, vallásos adoráció formájában étellel terített asztalt állítottak ülőhelye elé, mert „törvény ellen való, hogy a Flamen Dialis előtt üres asztal álljon.” Egy regösénekünk mondja: „Kelj fel, gazda, kelj fel, / Szállott Isten házadra, / Sereg angyalával, / Vetett asztalával, / Tele poharával.”) Archiereusnak, főpapnak nevezték; előkelő családból kellett származnia, testileg hibátlannak, ép egészségűnek lennie, azonkívül kiváló értelműnek és tiszteletet gerjesztő külsejűnek. Ha betegségbe esett, megsérült vagy kelés, daganat támadt a bőrén, a szent szolgálatot fel kellett függesztenie; ha baja gyógyíthatatlanná vált, vagy szellemi ereje csökkent, avagy bármi méltatlan tettet követett el, hivatalából elmozdították, de maga is lemondhatott; súlyos esetben száműzéssel, sőt halállal büntették. Élete szakadatlan istentisztelet volt; fővegét szabad ég alatt nem vehette le, csak otthon, de homlokszalagját éjjel-nappal viselnie kellett, mindössze a fészülködés idejére bonthatta ki. Haját csak szabad születésű ember s csak fémollóval nyírhatta meg; haját, lenyesett körmeit szent, azaz termékeny fa alatt kellett elásni.

Fővegét, lábravalóját fehér bárány gyapjából szőtték, varrás, csat, csomó nem lehetett rajta, egyetlen fonalszálán sem bog. (Vö. Jézus varratlan ruhája.) Talpigérő, ujjas tunica intimáját egy darabban szőtték, tűz-színű felsőruháját hajlékony, csat nélküli fémöv fogta össze derekán; gyűrűje sem volt összeforrasztva, hanem kígyóformába görbítve. Étkezését vallásos diétának nevezhetjük: tilos volt hüvelyes főzeléket és élesztett, kovászos kenyeret ennie, lisztet, kovászt vagy repkényt érintenie, nyers húst, kutyát, kecskét látnia. Mint a béke-isten papja, lóra nem ülhetett, mert a ló Mars állata, sem hadrakész csapatokat nem láthatott. Szőlőlugasba évente csak egyszer ülhetett, szüret idején; ekkor megáldott egy áldozatra szánt bárányt, és leszakított egy fürtöt, mint „isten vincellérje”: ez volt a jeladás, hogy az országban kezdődhetik a szüret.

A békét hozó és minden fáradozástól megszabadító isten papja lévén, egész élete egyetlen ünnepnapból állt. Háza menedékhely volt; a szökött rab, ha sikerül hozzá menekülnie, szabaddá lett, kötelékét leoldották, s a tető fölött az utcára hajították. Amikor a Flamen az utcára lépett, a lictor jóval előtte haladt; ha bűnössel találkozott, kit

testi fenyítésre vezettek, s ez eléje vetette magát, feloldatott büntetése alól. De akárki találkozott vele, aznapra megszabadult munkájától, és ünnepet kellett tartania; éppígy az útjába eső műhelyekben a lictor megállított minden munkát, és mulatni küldte a dolgozókat. Ahogyan munkát nem volt szabad látnia, nem láthatott gyászt, nyomort, betegséget, bármi bajjal sújtott embert, sem temetést; ezeket a lictor elterelte az útjából. Temetési menet még a háza előtt sem haladhatott el. [288]

Minden ünnepi gyülekezetben királyi trónuson ült, lakomákon a főhely illette meg, a Pontifex Maximus előtt is; közhivatalt nem viselhetett, mert nem lett volna helyes, ha embertársaira büntetést vagy bármi terhet ró. Ő volt az egyetlen ember a birodalomban, akinek soha esküt nem kellett, sőt nem is volt szabad tennie, mert az esküben átok is foglaltatik. Egyszerű szava az eskü erejével bírt.

Ilyen csodálatos tiszteletben részesítették a kései rómaiak is a legrégibb istent, az emberi nem teremtet, a béke és a boldog élet hozóját, ki áldozatot nem kívánt, kinek látható alakja, képe, sem temploma, oltára nem volt, csak egyetlen papja.

Nincs oly sűrű homály, amelyben az ősi tudás visszfénye föl ne derengene. A császári Róma az emberiség süllyedésének egyik mélypontját jelenti, s íme, a régi ember ott is őrizte régi istenét.[289]

V. fejezet AZ ELVESZETT PARADICSOM Káosz és Kozmosz

A Paradicsom a Kozmosz földi mása, képe; nem értjük meg az egyiket, ha a másikat nem ismerjük. Minthogy a mítosz nem „gondolkozik”, hanem csak előad, regél, képeket mutat, s mert nekünk ez már nem elegendő, magyarázatra van szükség. A mitikus ember nem kutatja a teremtés miértjét, nem veti föl a kérdést, mi célja volt az Alkotónak a világgal, csupán a létrejöttéről van látomása. A hit, hogy a Föld az ember kedvéért lett, már a Paradicsom-képzetek közé tartozik, s velejében nem antropomorf, sem autocentrikus, mert valóban a földgolyó urai vagyunk. Az egyetemes teremtés-mítosz alapeszméje azonban ez: a Mindenség rendezetlen, nem él, elleneszegül a rend, az élet elvének, sötétség borítja a „víz” alaktalan tengerét, nincs más, csak az önmagába fulladó Káosz. De „fölötte, tehát rajta kívül, szintén önmagában, ott lebeg a rendezés akarata, az élet tevékeny elve, a világosság hatalma, a teremtető Szellem. Mindjárt kezdetben világosságot visz a sötétségbe, a határtalanságban elválasztja „a felsőt az alsótól”, a tétlenségbe beleoltja az élet princípiumát, az alaktalanságba a rendét, a Káoszból Kozmoszt teremtet.

A teremtés első aktusa tehát harc, erőszak; a gátló, alaktalan és tétlen diszharmónia megtörése, alávetése a rend, a világosság, a Szellem uralmának. A harc kényszere folytán a Káosz is cselekvésre támad, védi élettelen valóját, a sötétség hatalmát, mitikus szörnyeteggé válik, kit a világosság ura legyőz. A Káosz eltűnik, vagy ördöggé válik, a teremtés eredménye pedig az anyag és a szellem harmóniája. A teremtés ekképp első-sorban erkölcsi mű: ahol nincsen rossz, a jó sem lehetséges. Az erkölcs pedig parancs : minden teremtménynek bele kell illeszkednie a Kozmosz harmóniájába. Aki fellázad a Rend, a Harmónia ellen, a teremtés alapelvét, a lét fenntartó törvényét támadja meg aki kiszakad belőle, bűnbe hull, magát veszti el. Az első lázadók a Káosz párthívei, gyermekei voltak: bűnös angyalok, démonok, titánok, ázék; elvet szegeztek szembe az elvvel, s meg akarták hiúsítani a teremtés rendjét. A második rendbontó az ember volt, nem elégedett meg az isteni hasonlatossággal, több akart lenni a kiváltságos teremtménynél, s ezért kiűzetett a harmóniából, a földi Kozmoszból, a

A teremtés mítosza: a Kozmosz és a Paradicsom hitregéje a leghatalmasabb látomás, amit az ember a mindenség jelentéséről és saját rendeltetéséről és sorsáról megalkotott. Hozzáfogható koncepció, „gondolatrendszer” sohasem keletkezett, s nem képzelhető olyan költői mű, bölcsélet vagy tudományos tan, amely a mítosz tárgyának nagyságát utolérni, arányait túlszárnyalni, mélységét meghaladni tudná. Korántsem állítjuk, hogy minden mítosz a tárgyhoz illő arányokat ível át, hogy minden fél-resodródott népecske meséi ilyen mélységekig hatolnak el; sok köztük a gyermekes, ügyefogyott, téves, szűkelmű és hiányos; de összességükben ezt a tudást sugározzák, az emberiség elemi fölismerését őrzik a világ, a mindenség elemi tényeiről. A kínai hagyomány szerint mi, emberek azért ismerjük a teremtés történetét, mert „egy közülünk ott volt”, - s csakugyan ott volt, nem időbeli szemtanúként, de a közvetlen, belső látás intuíciója által, vagy - a hívő szavaival - az Istentől kapott ismeret, a kinyilatkoztatás révén. Meglepő, de tény, hogy az emberiség képe a dolgok kezdetéről egy és azonos, mindig ugyanaz a terminológia, ugyanaz a jelképrend tűnik fel újra meg újra. A Káosz neve: víz, vizek, tenger, köd, - ez a formátlan őanyag, amely ma is benn „rezeg”, „sugárzik” a térben, vagy elektronjaira bomlottan száguld a zsúfolt „űr”-ben, míg összesűrül, tömörül, és „föld”, anyag lesz belőle. (A tudomány a legújabb időkig ősködnek nevezte.) De a vízből lesz az élet nedve is, a csíráztató s a szervekben keringő elem. A „föld” magát a világot jelzi, a mű színpadát, ahol a teremtés alakot kap. A szél, a levegő, a szellem jelképe; a lehelet a léleké, a tűz a mindenséget átjáró, a csillagokat és a parányokat egyaránt éltető hőé. Tűz, levegő, föld, víz: a négy őselem; alakot öltött szimbólumaik: az oroszlán, a sas, a bika és az ember; a négy szimbólum egyesítve: a szfinx. Óriási, kőbevésett alakja a történelmet megelőző idők óta ott áll a Nílus partján.

A mindenség a Szellem hatalma alatt áll, a Káosz „fölött” lebeg, lehelete a Lélek, száll, mint a madár, az élet és a rend eszméjét hordozza, a cselekvő Igét, melynek első szava, azaz tette: Legyen világosság! *Világosság* és *világ*: egy, - általa lesz a Káoszból Kozmosz. „Kezdetben vala az Ige, és az Ige vala Istennél, és Isten vala az Ige. (...) Őbenne vala az élet és az élet vala az emberek világossága.” János apostol, maga is Sas, azaz lélekhordozó, az ősi tudás szavait ismétli. Már a hermétikus bölcsélet szerint is a fény, a világosság a létrehozó erő, a bűvös „ágens”, az első anyagba oltott élet. Hermész Triszmegisztosz *Smaragd Táblája* régebb az összes görög Hermésznél (sok volt); abból az időből származik, amikor az „örök” törvényeket örök életre szánták, kőbe vésték, s a kőnek is jelképes értelme volt: a smaragd a látás, a jövőmondás, a reménység köve. A *Smaragd Tábla* Thot tanításait tartalmazza, vagyis a tízezer éves egyiptomi tudomány eszenciáját. Ezt mondja a fényről: „Ő a világ első anyagának nemzője. Ereje sértetlen [marad], ha beleoltatik a földbe. [294] Válaszd el a földet a tűztől, a tömöret a finomtól, gyengéden, nagy értelemmel. A Földről az Égbe száll, és ismét leszáll a Földre, és befogadja a felsőbb és az alsóbb erőket. Így lesz a tiéd az egész világ dicsősége. És ennek okából fut előled minden sötétség. Ő a teljes erő erejének ereje, mert legyőz minden finom dolgot és minden szilárdat áthat. Így teremtetett a világ.” - E hatóerő neve a keleti ezotériában *ód*; Eliphas Levy (Alphonse Louis Constant, francia adeptus) írja: „Van egy közös, egyetlen ágense minden alakzatnak és életnek, neve *od*, *ob*, *aura*; tevékeny és tétlen, pozitív és negatív, mint a nappal és az éjjel: ez az első fény a Teremtésben.” - A *Védák*: „Két Brahmá van, az alakot öltött és az alakatlan, a halandó és a halhatatlan, az egyhelyben álló és a járó, az ittlévő és a túlvan levő. (...) Az alakatlan Brahmá a szél, a világűr. Ez a halhatatlan, ez a járó, ez, aki túl van az életen. Ennek az alakatlannak, ennek a halhatatlannak, ennek a járónak, ennek, ki odaát van, lényege a tűzlélek, mely ott ég a Napban, mert a túlvan lévők magja a tűzlélek.” - Manu szabályaiban olvassuk:

„Elmozdítván a sötétséget, a Magasan-levő Úr [Visnu] megnyilvánult; és teremteni akarván lényeket az ő lényegéről, kezdetben csupán a vizet teremtette. Belévetette a magot. Ez lett az Arany Tojás", - a ragyogó, tűzben égő Világtojás, a Hiranja Gharba.

Ahogy alakulnak a mítoszok, s egyre jobban „kifejlődik" a nagy vallásrendszerek mitológiája, a képek színeződnek, átcsúsznak a fizikai: természeti és emberi világ háttere elé. A kozmikus vízből földi tenger lesz, az életcsírák dajkája, az anyag ellenálló erejét az ósszörny, a sárkány testesíti meg, mikor a teremtő erő birtokosa, az isten-hős, az istenek királya szembeszáll vele. A teremtés műve harccá válik, de a metafizikai szemlélet épen marad; a mű erkölcsi értelmet nyer, a jó és a rossz küzdelmét dramatizálja, mely az élet elején vette kezdetét, s tartani fog, míg áll a világ.

*

(*Teremtésmítoszok.*) - A szimbólumnak képbe, a mítosznak regébe kell foglalnia, ami ábrázolhatatlan és elmondhatatlan, mert kívül áll a dolgokon, téren és időn, vagy pedig magában egyesít minden dolgot, teret és időt: Istent, teremtést, Káoszt és Kozmoszt. Az észak-amerikai *lenape-indiánok* az ismertetett osztályozás szerint a legkezdetibb őskultúrában élnek, a legalacsonyabb műveltségű népek közé tartoznak. Teremtésmítoszuk, a *Valam Olum ének* tehát a fenti problémával birkózik; látomásában, persze, a mi gondolkodásunk szerint prelogikus, hogy a látó magamagát, a szemlélő helyzetét nem iktatja ki a képből: a Föld már a teremtés előtt megvan, mintegy kilátópontképp, noha utóbb teremti a Nagy Szellem. Az éneknek csupán az első 24 sorát közöljük itt: [295]

1. Legelőször ama helyen minden időkben a Föld felett.
2. A Földön kiterjedt köd volt, és ott volt a Nagy Szellem.
3. Legelőször mindörökre, elveszve a térben mindenütt volt a Nagy Szellem.
4. Ő csinálta a kiterjedt Földet és az Eget.
5. Ő csinálta a Napot, a Holdat, a csillagokat.
6. Ő mozgatta őket mind egyenletesen.
7. Aztán fújt a szél hatalmasan, és megvilágosodott, és a vizek szertefolytak, messzire és erősen.
8. És szigetek csoportjai emelkedtek ki újonnan és ottmaradtak.
9. Ismét teremtett a Nagy Szellem Nanabust, a szellemeket,
10. a halandó lényeket és a lelkeket mind.
11. Így volt egy Manito [Nanabus] az embereknek, az ő ősatyjuk.
12. Ő adta az első anyát, a lények anyját.
13. A halakat adta ő, a teknősbékákat adta ő, az emlősállatokat adta ő, a madarakat adta ő.
14. De a rossz szellem csak rossz lényeket csinált, szörnyetegeket.
15. Ő csinálta a legyeket, ő csinálta a szúnyogokat.
16. Barátságosak voltak akkor mind a lények.
17. Valóban, a szellemek tevékenyek voltak és barátságosak.
18. Amaz első férfiának és amaz első asszony-anyáknak hoztak ők,
19. az első eledeleket hozták ők.
20. Mindnyájuknak vidám volt az ismeretük, mindnyájuknak volt pihenőjük, mindnyájan vidámságban gondolkoztak.
21. De egész titokban jött egy rossz lény, egy hatalmas varázsló a Földre,
22. Igaztalanságot, bűnt, balsorsot hozott magával.
23. Rossz időt hozott, betegséget hozott, halált hozott.
24. Mindez korok előtt történt a Földön az Óceánon túl, legelőször.

A költemény ebben a formában megzavarodott, egyes részei rossz helyre kerültek, s

a fordító (D. G. Brinton) nem értett mindent helyesen. Ezért, sajnós, magyaráznunk kell, noha az elemzés mindig felhívja a mű szépségét, eredendő hatását. - A világ teremtés-előtti, alakatlan állapotát ködképpen látja a „költő”, mint más mítoszok a tenger, a parttalan víz képében. A köd „a Földön és a Föld felett” van, tehát tértelenül, egymagában, „legelőször és minden időkben”, vagyis az időn kívül, végtelenül. A Nagy Szellem, a Teremtő még korántsem valamely tekintélyes, antropomorf családtagja, hanem a határtalan, önálló „erőnek”, mindenhatóságnak téren és időn kívüli kútfeje, „legelőször, mindörökké, elveszve a térben, mindenütt” létezik. Valóban, alig lehetne egy metafizikai ismeretet tökéletesebben szavakba foglalni. [296]

Ezután tényleg megteremti a színpadot, a Földet (eddig csak „volt”), föléléje az Eget, erre a Napot, Holdat, csillagokat. Majd kialakul a Föld geológiája és éghajlata; a „nagy szél” hajtja végre, igen szemléletes és a tudományos valósághoz közelálló képekben (földrengések, vulkánikus mozgalmak, kozmikus viharok által); majd eloszlanak a vizek, szigetek emelkednek ki, megkezdődik az élet. (Érdekes, hogy a szárazföld belsejében élő lenapék mindig tengerről, szigetekről beszélnek, őshazájuk a Teknősbéka-sziget, „az óceánon túl”). A következő, megzavarodott, de helyrehozható sorban a Nagy Szellem megteremti az emberek ősatyját, Nanabust. Hasonlít Ádámhoz, ő „adja” az első anyát, az állatokat, ahogy Ádámól lesz Éva, s ahogyan Ádám „megnevezi” az állatokat, azaz megjelöli létük igazi értelmét, jelentőségét. Ekkor beáll a paradicsomi béke, a „barátság” és a boldogság szaka. - A teremtést irigylő, megrontó rossz lény, a varázsló Nagy Kígyó szerepeltetése zavaros, a szöveg romlott; háromszor is megjelenik: az I. ének 14-15., 21-23. soraiban és a II., nem idézett énekben passim; neve Nagy Kígyó, valószínűleg csak emiatt van a helyén, s ideteendők az I. ének fenti sorai is. Szerepe hasonló a bibliai kígyóéhoz, s lényegében ugyanaz, mint számtalan más mítoszban. - A *Valam Olum* az eredetiben ritmikus, dalformájú himnusz, telve ismétlődő, rokonhangzású, rímes fordulatokkal és variációkkal. Ha a költői forma és a dallam révületét hozzáadjuk az egyszerű, hatalmas és mégis sejtető szöveg szuggesztíójához, elképzelhetjük a hatást, amit éneklőire, átélőire tett.

Sok indián teremtésmonda árul el hasonló intuíciót. A kecsua-mítosz így szól: „Kezdetben víz terült el mindenütt, mindenhol formátlanság uralkodott, s a Nagy Szellem lebegett a vizek fölött.” A muszkogén indiánok mondájában valóban madár szálldos az ősvíz fölött: midőn az Esausgetuh a földet elválasztotta a víztől, a víz fölött galambok röpködtek. Az azték hagyomány szövege ez: „Kezdetben csak a tenger volt, - sem ember, sem állat, sem madár, sem fű [nem élt], és a Tollas Kígyó tekerőzött a víz színén, mint valami vörös fény.” A Tollas Kígyónak, Kecalkoatlaknak a legszentebb, legtitkosabb neve: Eacatl, - éppúgy, mint a magyarban egyszerre lélegzést és lelket (más szóhasználattal szelet és szellemet) jelent; Eacatl, a teremtő tehát maga a hajnal vörös fénye, világossága, s e fényben hozza el a világ lelkét.

*

A Kalevala időtlen rege; teljesen mindegy, tavaly keletkezett-e vagy sokezer évvel ezelőtt, Nem történeti vagy történetelőtti korszak szülte, ha-nem a mitikus tudatállapoté, a képlátó szemléleté; a viszonylag legtökéletesebben fennmaradt, eredendő formáját, mondanivalóját megőrzött, élő [297] mítosz. Most csak az elejére vetünk futó pillantást: hogyan alakult ki a világ? - Legelőször az őszanya jelenik meg, az életet szülő „tündér”, Kave; leszáll a végtelen tenger, az anyag, a Káosz vizébe, a szél, a Szellem, teherbe ejti, táltost fogan tőle, az isteni hasonlóságú, paradicsomi embert, Vejnemöjnt. Harminc álló évig hordja méhében, de nem szülheti világra, mert még nincsen meg „a világ” (Vö. Ádám Kadmon.) Ekkor egy kacska száll feléje, fészkelő helyet keres, és a térdére rakja tojásait. Kave megrázkódik, s a tojások összetörve a vízbe

hullanak.

Ám iszapban helyük nincsen,
Nem vesznek a csorbák vízben;
Mutatnak a morzsák szépet,
A cserepek csinos képet:
Tört tojásnak alsó fele
Válik alsó földfenékké,
Tört tojásnak felső fele
A felettünk való éggé.
Sárgájának felső fele
Fényes nappá fenn az égen,
Fehérjének felső fele
A halovány holddá lészen;
Tojáson mi tarka rész volt,
Égen csillag lesz belőle,
Tojáson mi feketés volt,
Lesz belőle ég felhője.

(Vikár Béla fordítása)

De a Kalevaláról külön könyvet kellene írni, s Vejnemöjnennel még találkozunk; az egyetemes teremtés-mitogéma alapvonásai ebben a néhány sorban is benne vannak.

*

Sanchuniathon, foinik pap (i. e. 1400 körül) egy keleti mediterrán, valószínűleg kánaánita-föníciai kozmogóniát jegyzett fel, csak Herennios Philón töredékes átdolgozásában bírjuk: „A sötétség Szele, a Lélek [Pneuma] lebegett az ószipap felett öröktől fogva, míg végül szerelembe gerjedve saját lényé iránt, önmagával közösült, s megszülte a Vágyat [Megkívánás, Erős, Chefez]. Chefez a Káosztól [Baut] szülte a Tojást [Mot], amely magába rejtette minden jövődő lény [zofesamin] csíráját. E lények kétneműek lettek, önmaguknak elegendők, mozdulatlanok, paradicsomi álomba [boldog öntudatlanságba] merültek. De a dörgő villám kettéhasította őket [298] férfivá és asszonnyá; fölébredtek és mozogni kezdtek, hogy szerelemben egyesüljenek.” - Ez a drasztikusan ható leírás azért érdekes, mert valami anyagias közvetlenséggel érzékelteti a „paradicsomi” állapotot, azaz a tökéletességet jelző kétneműséget, melynek nyomai a mózesi hagyományban is megellelhetők, s amely a közelkeleti és mediterrán mitológiákban nagy szerepet játszott, ahogyan láttuk. Érdekes az is, hogy a kétneműség végső kifejtése, a kettéhasadás, Platón androgün-regéjére emlékeztet, sőt azonos vele. Az őstojás, Mot mozzanata pedig egyetemes mitológéma.

*

A babiloni töredékes teremtés-eposz, az *Enuma elis* („Egykor midőn odafent...” : az eposz kezdőszavai) hosszabb bemutatást kíván, mert sok részletére még szükségünk lesz; egyelőre az ósvíz, a Káosz természetét, a sötétségnek és a világosságnak, a Földnek és az Égnek, a jó és rossz elvének szembenállását s a végső helyzet kialakulását kell figyelemmel kísérnünk. A kezdet kezdetén - mondja az eposz -, a Föld és az Ég teremtese előtt csak az ósvíz létezett; kétnemű volt: Apszu a hím, Tiámat a női lényege. Ezután támadtak az istenek, de Apszu-Tiámat fellázadt ellenük. Apszut leverték, Tiámatnak azonban sikerült az istenek egy részét a maga pártjára vonnia, ezenkívül segédcsapatokat is szerzett, szörnyeteg lényeket támasztván. A felsőbb istenek közül sokáig senki sem mer harcba bocsájtkozni vele, mígnem Marduk (eredetileg Enlil) vállalkozik azzal a föltétellel, hogyha győz, ő lesz a mindenség királya. Marduk képességeit próba alá vetik, kiállja azt, aztán győzelmes harcba száll Tiámatmal. Íme

néhány részlet az eposzból:

Egykor, midőn az Ég nem volt megnevezve,
s alant a Föld nem viselt nevet,
mikor még Apszu az őскеzdetben-levő, emezek [Föld és Ég] nemzője,
Mummu [és] Tiámat, ezek mindnyájának anyja,
vizeiket összevegyítették (...)
akkor támadtak [az első istenek].

[Az istenek így biztosítják Marduk számára a királyi hatalmat:]

Marduk, legyen tisztelet a részed a nagy istenek között,
jutalmad páratlan, neved: Égnek Királya.

Az órától kezdve érvényes legyen parancsod,
felemelni és lesújtani kezdetől függjön.

Szilárdan álljon szavad, törhetetlen legyen rendelkezésed,
egyetlen isten se lépje át [hatalmi] körödöt.

Ó Marduk, mert te a mi megbosszulónk akarsz lenni,
íme, átadjuk neked a királyságot az egész mindenség fölött. [299]

Ha a tanácsban ülsz, szavad legelől járjon,
fegyvered legyen győzedelmes, érje el az ellenséget.

Ó Urunk, aki rádbízza magát, óvjad meg az életét;
de az istent, aki rosszat tervez, rontsd ki életéből.

Próbatétül ruhát tesznek eléje, s azt kívánják, tüntesse el, majd varázsolja vissza. A ruha nem egyéb, mint a csillagos Ég, a Kozmosz, az „isten palástja”; ezért hordott a babiloni és iráni király, és Nagy Sándor is csillagokkal teleszótt köntöst. A ruha eltüntetése és visszavarázsolása a Mindenség megszüntetését (semmisítését) és újra megteremtését jelzi: a teremtető mindenhatóság birtokát jelenti.

„Elmúlni és létrejönni: parancsold, s történjék meg!
Szadat megnyitván, múljon el [tűnjön el] a ruha,
parancsolj neki ismét, s legyen a ruha ismét itt.”
Ekkor szájával parancsolt, s a ruha elmúlt,
ismét parancsolt neki, s a ruha ismét ott volt.
Midőn ily hatalmas szót láttak az istenek, az ő atyái,
hódoltak előtte örömmel: „Marduk, légy király!”
Adtak neki jogart, trónust és pálcát,
s adtak páratlan fegyvert az ellenség megölésére:
"Rajta! Vágd el Tiámat életét!"

Marduk felfegyverzi magát íjjal, tegezzel, karddal, hálóval; tüzes lovaktól vont kocsiján Tiámat ellen robog, szemére veti gonoszságát, és párviadalra szólítja. A viadalban hálójával lenyűgözi, keresztüldöfi, tetemét földreveti, s rááll a diadal jeléül. Ezután Tiámat társai ellen fordul, s fogságba veti őket. Végül visszatér Tiámat holttestéhez, és kettéhasítja:

Egyik feléből alkotta az Égboltozatot,
reteszt tolt rá, öröket állított;
hogy [az Ég] vizét ki ne bocsássák: megparancsolta nekik.

Így teremti meg az Eget és a Földet, majd a csillagokat s a töredékes, de

helyreállítható részek szerint a növényeket, az állatokat és az embert. Az eposzt befejező himnusz mindezt röviden összefoglalja, s Mardukot mint az összes istenek legfőbbikét magasztatja.

Berosszosz babiloni pap (i. e. 280) görög nyelvű történeti művében szintén elbeszélte a teremtes mondáját az eposz és más hagyományok alapján; könyve elveszett, azonban Euszébiosz egyházatya feljegyezte, s megőrizte számunkra az idevágó részt; megjegyezzük, hogy az ő szövegében Thamte azonos Tiámmattal s a bibliai Tehómmal; Mardukot Belnek [300] nevezi, ami Urat jelent, s Marduk állandó mellékneve; Marduk a Bibliában Merodach vagy Merodachbalan (Marduk-Bál). A szöveg ez: „Egy időben a mindenség sötétség és víz volt. Ebből csodálatos lények támadtak, különös alakzatokkal bírók. Ugyanis voltak emberek két szárnyal, egyesek négy szárnyal is és két arccal. [Itt a Káosz teremtményeinek hosszas leírása következik.] Ezeken egy nő uralkodott, név szerint Thamte, azaz Tenger [ősvíz, azaz Káosz]. A mindenség ilyen állapotában megjelent Bel, kettéhasította a nőt, egyik feléből alkotta a Földet, a másikkól az Eget, s kiirtotta a lényeket, amelyek benne [a nőben, az ősvíz-Káoszban] voltak. (...) Mikor aztán Marduk látta, hogy a gyümölcstermő föld lakatlan, levágta a saját fejét, s a többi isten a kifolyó vért összekeverte földdel, és emberek formált belőle; ezért bírják az emberek a munkában részt vett istenek tulajdonságait [azaz istenhasznók, a Biblia szavaival]. De Bel teremtette a csillagokat, a Napot, a Holdat és az öt bolygót is.”

De mind az eposzt, mind Berosszosz redakcióját némi fenntartással kell fogadnunk. Az eposz Hammurapi idejéből (i. e. 1700 körül) származik, s a politikai retus jegyeit viseli; a birodalmat egyesítő Hammurapi székhelyének, Bab-ilinek istenét Mardukot az egyesített pantheon Előistenévé léptette elő az eredeti sumér Enlil helyébe. Berosszosz pedig I. Antiokhosz király, Nagy Sándor utóda számára írta művét, egy barbár makedon használatára, azaz bizonyára megválogatta, mit mondjon, s amit mondott, a „gyöngébbek kedvéért” fogalmazta meg. Viszont a két szöveg leírása közt több mint másfél évezred telt el, s ha összehasonlítjuk őket és egybevetjük még régibb töredékekkel, meggyőződhetünk, hogy a sumér eredetű mítosz lényege ép maradt. A Káosznak Kozmoszá változtatása itt harc; istenek regés harca, vagyis a két princípiumé, melyek az anyagi és szellemi-erkölcsi világot alkotják. Mítoszfejlődés tekintetében sok más lényeges mozzanatot is tartalmaz, de nem térhetünk el tárgyunktól. Nevezetesen, hogy feltűnik az önfeláldozó isten: Marduk élete árán, véréből teremti az embert.

*

A zsidó hagyomány végső (mózesi) alakja, mint írott mű a lényegben (a Káosz és rendezése stb.) megegyezik a babilonival s a többi ősmítosssal. Az istenek harcának azonban, mely emitt szinte központi cselekmény, természetesen nyoma sincs benne, lévén a legszigorúbb monoteizmus kódexe. Kétségtelen azonban, hogy voltak pogány zsidó néphagyományok, mitikus mélyrétegben gyökerezők, melyek megelőzték a mózesi kinyilatkoztatást. Ezeket Ezre-Nechemjá idejében (i. e. 5. sz.) valószínűleg apok-rifálták, s megállapították a kánoni szövegeket. De a mítosz sem veszett el teljesen, s az a hatalmas, őseréjű költészet, mely Mózes öt könyvéből [301] hiányzik, de amely a *Bibliát*, mint irodalmi művet át- meg átjárja, megőrizte a pogánykori zsidó mítoszok néhány töredékét, emlékfoszlányát. Vessük össze őket. A *Genezis* a nagy harc helyett mindössze ennyit mond: „És monda Isten: Legyen mennyezet a vizek között, és válassza el a vizeket a vizektől. Alkottaték tehát Istentől mennyezet [firmamentum: erősség], mely elválasztá a mennyezetnek alatta levő vizeket a mennyezetnek felette levőktől; és úgy lőn. A mennyezetet pedig nevezé Isten égnek, és lőn estve és reggel a második nap.”

A „víz”, a „vizek” neve a héberben Tehóm, s a formában, ahogy névelő nélkül használtatik, mint a tulajdonnevek, még visszarémlik régi, személyszerű mivolta. Tehóm

csakugyan mitikus őslény, személy, Tiámat, a Tenger-lény mása, a Káoszban a rossz princípiuma. Innen ered sárkány-alakja mind a *Bibliában*, mind a babiloni hagyományban. A sárkány a tipikus tenger-isten, a vízlakó összörny, az ősember ősatyáinak rettenete. A *Bibliában* Tehóm, Ráháb, Livjáthán vagy egyszerűen tannin, azaz sárkány a neve. Jesajáh-Izajás könyve a zsidók megszabadítását Egyiptomból Jahvénak ama *másik harcával* hasonlítja össze, melyet a „régi időkben” a sárkánnyal vívott: „Kelj fel, kelj fel, öltözz erőbe Úrnak karja! Serkenj fel, mint ama régi időkben és az elhaladott századokban ! Nem te rontottad-e meg Ráhábot, és sebesítetted meg a sárkányt? Nem te valál-e, ki a tengert kiszárítottad, a nagy Tehóm vizeit? Ki úttá tetted a mélységes tengert, hogy általmennének azon a megszabadultak?” - Az utolsó vers a vörös-tengeri átkelésre céloz, de a szöveg maga nyílt utalás a régi hagyományra. - A 88. zsoltár egyenesen a „tengert” és a tenger szörnyetegét leigázó, világot teremtő Úrról szól: „Te uralkodol a tengernek kevélységén, mikor az ő hajjai felemelkednek, te csendesítetted le azokat. Te rontád meg Ráhábot, mint egy dögöt; erős karoddal elszélesztetted ellenségeidet. Tied az egek, a föld is a tied, e világot minden bennevalókkal te fundáltad. Az északot és a délt te teremtetted.”

Még világosabb Jób könyvének 26. része: „Határt vetett a vizeknek [Káosznak], meddig terjedjen a világosság és a setétség. (...) Erejével lecsendesíti a tengert és bölcsességével megtöri Ráhábot. Az ő lehelete [lélek] megékesíti a tengert és az ő keze átdöfé a vonagló kígyót.”

A 73. zsoltár, mint *Jób könyve*, szintén a teremtés munkáival együtt említi a „tenger” kettéválasztását és a sárkány megrontását, kinek itt Livjáthán a neve: „Te választottad ketté a tengert erőddel; te törted össze a sárkányok fejeit a vizekben. Te rontottad meg Leviathan fejét s adtad eledelül a sakálóknak. (...) Tiéd a nappal, az éjszaka is a tiéd; te erősítetted meg a Holdat és a Napot, te szabta ki a földi erőket; a nyarat és a telet te formáltad.”[302]

*

Az egyiptomi mitológia szerfőlött szövevényes, és kivált nehéz szerves koncepciót szerkeszteni belőle, minthogy maguk az egyiptomiak sem törekedtek semmi szervességre, amihez aztán évezredek folytonos gazdagodása járult. Mindenesetre vannak szövegek (egy részüket már láttuk), melyek a teremtés monoteisztikus felfogásában meglepő egyezéseket mutatnak a *Genézis* fogalmazásával. Ptah, az Alkotó, éppúgy, mint Elóhim a teremtés kezdetén kettéválasztja a „vizeket”, vagy is a Káosz ősanyagát. Egy himnusz így szól: „Ptah ereje emelte a vizeket az Ég fölé, feje fölött vagyon az Ég, lábai alatt pedig az Alvilág; szájának bömbölése hangzik a viharban; orrából származik a levegő, a víz pedig a szájából.” Knef-Nun, a Szellem, „a vizek fölött uralkodik”, „az Eget felül, a Földet pedig alul helyezte el.” Su hasonlóképp: „elválasztá az Eget a Földtől. (...) fölemelte az Eget, s két kezével fenntartja.”

Az istenek harca, a jó és a rossz küzdelmé csak az Usziri-Eszit mítoszban tűnik fel; a mindenség békésen születik meg, s rendeződik el, éppúgy, mint a *Genézisben*. A Káosz neve Nun, azaz ősvíz, formátlan anyag. Nun, a „kezdetben levő” azonban egyúttal Ptah is, az alkotó, és Tannon, a sokasító, vagyis magában hordja a Kozmosz ideáit és teremtő erőit; belőle támad az egész világ, az istenek és az emberek. Elsőnek a világtojás, Mut születik belőle (Vö. hindu Hiranja Gharba és a foinik Mot), ez kettéhasad, s így szüli a Napot. A Nap tehát eredetileg benne volt a „földben”, a Káosz anyagában, s ennek az anyagba rejtett leendő Napnak neve Tum vagy Atum. A „földből” kiszakadt Napé pedig Ré. „Én vagyok Atum, aki Nunban egyedül voltam; én vagyok Ré, ki fölragyogott, amikor uralkodni kezdett mindeneken, amiket megteremtett.”

A világtojás izzó tüzes; midőn a Nap az Égen felfényesedett, támadt Su, a levegő és

Tafnut, a Fény. Ezzel egyidejűleg a „föld” (ismét az ősz-anyag, ha úgy tetszik, az ősköd) „vízzé”, vagyis valóban földdé-vízzé, csillaganyaggá sűrűsödött: ez lett Keb (vagy Geb), felesége pedig Nut, az Ég. Gyermekeik: Usziri, Eszit, Neftisz és Szet. Keb nyilván a Föld legrégebb, cseppfolyós halmazállapotát jelzi, mert a szilárd Föld neve Ta, ami egyúttal kenyeret is jelent, szép költői gondolat-kapcsolással. Így hát a Nunból származó világ több részre és állapotra oszlik: az Égen ragyog Ré, a Föld felett Nut, Su és Tafnut lebeg, a Föld maga pedig Keb, Ta és Tanon. De nem mind vesznek részt az őskézdet „isteni nyolcasságában”, a Khnumban, hanem csak Su, Tafnut, Keb, Nut, Usziri, Eszit, Neftisz és Szet. Később kilencediknek Usziri utóda, Hor járult hozzájuk. De ezt már az Usziri-monda meséli el.

Csakhogya, amint említettük, a Nílus partjain roppant bonyodalmas rege-erdő virult, és sokszor azt sem tudjuk, melyik istent milyen név alatt keressük. Így például a Deltában, tehát igen régi kultusz-vidéken, Sais-Szaj városában különösen tisztelték Neith, helyesebben Nit istennőt, kinek [303] nevét Platón Athénével fordítja görögre. Nit voltaképp az „ős-anyaállapot”, az egyetemes nemző-erő, amit Goethe a Nagy Anyák fogalmában sejtett meg, s maga „az örök-nőinek” nevezett a *Faust* zárószavaiban. Nit tehát azonos Nunnal, s mint ilyen, kétnemű, - ám egyúttal Eszit is, ahogy látni fogjuk. Saisi templomának szentélyében ez a híres felirat állt: „Ami van, ami lesz és ami volt: én vagyok. Leplemet senki sem takarta fel. A gyümölcs, amelyet szültem, volt a Nap.” Így beszéltek róla: „Ő a Tehén, ama régi, ki a Napot szülte, s az istenek és emberek csíráit lerakta. Ré anyja, Atum teremője, aki volt, amikor még nem volt semmi sem, és megalkotta mindazt, ami lett, miután ő maga volt.” Nit azonban kétnemű, mint Sas-chumiathon Pneumája, és mint Apszu-Tiámat: „Nit, a Régi, az Istenanya, Esne úrnője, az atyák atyja, az anyák anyja, azaz skarabeusz [hím-elv] és keselyű [nő-elv], a Kezdetben Levő.” Nit tehát a Kozmosz szülője: mind a világosság, mind a sötétség, a Nap és a Hold, a hímnem és a nőnem, azaz Usziri és Eszit világáé. Zöld színben ábrázolták, kezében lótuszvirágot tartott. A zöld a víz és az élet színe, s a lótusz, a vízililiom, szintén a vízre, szaporodásra utal; - tudjuk, hogy mind a kozmikus, mind a földi élet „vízből” támadt, s a Hold is a vízzel van szoros kapcsolatban. Az ember pedig, mielőtt a Nap fia lett volna, a víz és a Hold gyermeke volt.

Mindez azonban Eszitnek is tulajdonsága. Eszit a Hold istennője, vagyis az építő, csíráztató, sarjasztó erőé, amit a görögök Déméternek neveztek. Ő az ösztönös erkölcsi erő is, amelyből az életakarat származik, a lélek önfenntartó működése, röviden a belénk oltott kozmikus léttörvény. Eszit Nitnek kozmikus aspektusa. Mi az Eszit-erők által veszünk részt az egyetemes életben: a Kozmoszban áramlanak, és bennünket is átjárnak; ez a goethei örök nőiség, mely nemz és fenntart, s minket is magához von, fogva tart. Nit-Eszit az eredendő, természeti ember-lélek, isten közvetlen adománya. Usziri pedig a Nap istene, Apollón, a kozmikus gondolat, az isteni eszme, amely behatol az érintetlen anya-lélekbe, s így kölcsönösen megtermékenyítik egymást. Eszit és Usziri, a Hold és a Nap, a lélek és az értelem gyermeke: Hor, a „fölfelé Törő”. De nem gyermekük tulajdonképpen, nem nemzésből és fogantatásból lett, Eszit nem szüli, hanem különös varázslattal atyja teteméből alkotja őt. Hor a megifjodott Usziri s egyben új megtestesülése.

Plutarkhosz följegyezte mítoszukat, s ez voltaképp az istenek kései harca. Szet a rossz princípiuma benne, Plutarkhosz *Typhonnak*, azaz sárkánynak nevezi, s általában a görög névformákat használja. Rövidre fogva így szól: Ozirisz és Izisz [Usziri és Eszit] testvérek voltak, s mielőtt megszülettek volna, már az anyaméhben egyesültek; kapcsolatukból született Arueris, kit az egyiptomiak az öregebb Horosznak neveznek. Ozirisz az egyiptomiak jótevője lett. Fölemelte őket szegényes, állati életmódjukból,

földművelésre, istentiszteletre tanította, s törvényeket adott nekik. Aztán [304] bejárta a világot, hogy a többi népet is jó erkölcsökre oktassa, s különösen az ének és a zeneszó által hatott rájuk. Plutarkhosz megjegyzi, hogy a görögök ezért azonosítják Bakhosszal. Amikor Ozirisz világműködési útjáról hazatért, Typhon [Szet] hetvenkét férfiút rábír, hogy esküdjenek össze ellene. Ebből a célból mértéket vett Ozirisz testéről, s a mérték szerint díszes ládát készíttetett, és az ebédlő terembe vitte. A jelenlevők megcsodálták a szekrény szépségét, s Typhon megígérte, hogy annak adja ajándékkul, ki belefekve, testével éppen kitölti. Ez persze Ozirisz történt meg. Mikor a ládában feküdt, az összeesküvők fedelelet tettek rá, erősen lezárták, a Nílusba vetették, s a folyó kivitte a tengerre.

Mikor ennek az elvetemült cselekedetnek híre kelt, borzadás fogott el minden embert. Izisz gyászruhát öltött, szertejárt a világban, s mindenkit megkérdezett, a gyermekeket is, nem látták-e a ládát? Végre megtudta, hogy a főníciai Byblos környékén partra vetette az ár. A tenger egy bokorba sodorta volt, mely hatalmas fává növekedett, s teljesen körülnötte a ládát, úgy, hogy semmi sem látszott belőle. Ama föld királya nagy tetszését lelte a fában, kivágatta, és oszlopként elhelyezte palotájában.

Ahogy Izisz megtudta ezt, Byblosba utazott, és sírva leült egy forrás mellé. Itt találtak rá a király szolgálói; beszédbe eredtek vele, elvezették a palotába. A királyné befogadta, és gyermeke dajkájává tette. Izisz azonban nem szoptatta a gyermeket, hanem csak az ujját dugta a szájába, éjszaka pedig leégetett róla mindent, ami halandó volt rajta. A királyné észrevette ezt, s amikor a kisdedit a tűzben látta, hangos kiáltásra fakadt. Erre a gyermek elvesztette a halhatatlanságot. Izisz csak ekkor fedte föl kilétét, és elkérte a faoszlopot. Midőn megkapta, hajóra tette, s elutazott vele. Egy magányos helyen felnyitotta a ládát, arcát a halottéhoz szorította, s könnyeit hullatva csókolgatta. Ezután a koporsót Ozirisz holttestével Buto városába vitte, ahol fiúk, Horos nevelődött, s itt egy nehezen hozzáférhető helyen elrejtette. De mikor Typhon egyszer holdfényben vadászott, megtalálta és fölismerte a tetemet. Tizennégy darabra vágta, és szétszórta az országban. Izisz a hírt véve, papiruszkákából készült csónakra szállt, végigkutatva a Nílus mocsarait, s ahol egy-egy testrészt megtalált, emlék-templomot emelt.

Ekkor Ozirisz visszatért az Alvilágból, és Horost fölszerelte a harcra. Midőn azt kérdezte tőle, mit tart a legszebb dolognak, Horos így felelt: „Megbosszulni atyámat és anyámat.” Arra a kérdésre, melyik állat a leghasznosabb, ezt válaszolta Horos: „A ló” (a harci állat). Ozirisz most már eléggé fölkészültnek tartotta fiát a küzdelemre, s Horos csakhamar fegyvertársakat is szerzett. Midőn egyszer kígyó támadta meg, emberei darabokra vágták. (Ez a kígyó is valószínűleg Szet-Typhon.)

Végre Horos harcra szállt Typhon ellen, leverte és átadta anyjának. Izisz nem ölte meg Typhont, ahogyan Horos várta, hanem szabadon [305] bocsájtotta. Ekkor Horos kezét emelt anyjára, és letépte koronáját. Hermész azonban kárpótlásul ökörfejet (istenlárvét, a Bika-csillagkép jelképét) helyezett Izisz fejére. Ezek után Izisz még egy fiút szült, Harpokratészt, ki azonban koraszülött volt, és gyengélábú maradt.

A mítosznak természetesen sok változata és minden részének mélyebb jelentése van; Plutarkhosz igen késői alakját jegyezte föl. A legrégebbinek látszik az a változat, amely szerint Eszit a holttest darabjait összegyűjtötte, egybeillesztette, s így temette el. Ez a mítosz lehetett a „regéje” annak az ősi és sokáig gyakorolt rítusnak, hogy a halottakat szétdarabolták, a részeket a ház közelében és kint termőföldeken elásták. Ezekből nőtt ki „Usziri” vagyis a gabona, a termés, melynek művelésére ő tanította az embereket. Usziri itt nem egyéb, mint a földművelés tudománya, a természeti erők ismerete és fölhasználása egy szóba foglalva (vö. Démétér), s ebből tökéletesen megérthetjük, miért nevezték az egyiptomiak minden jelképes átvitel nélkül Uszirinek a

gabonát. - A temetési-termékenységi rítus többi része abban állt, hogy amikor a tetem lágy részei elporladtak, a csontokat ismét kiásták, összerakták, múmia módjára bepólyázták, s annak rendje szerint eltemették.

Nyilvánvalónak látszik, hogy Usziri itt termés-isten, s a szokás a királyölés rítusából nőtt ki (hiszen Usziri is király volt), azonos a már többször említett Tammuz-misztériummal, és sok rokon vonást mutat a Démétér-Perszephoné mítosszal. De valószínűleg kapcsolatba hozható a rítus azokkal a sumér eredetű ábrázolásokkal is, melyeken szarvas állatok (bikák?) hátából növények nőnek ki, s emlékeztet Mithrász bikájára a testéből kisarjadó növényzettel, az élő természettel.

Különös, hogy a mítosz az emberteremtéssel külön nem foglalkozik, de az egyiptomiak számára az istenek s a másvilági dolgok mindennél fontosabbak voltak. Viszont így, a mese fonalát oldozva, a világteremtésről egészen az első hérosz-uralkodóig, Usziriig jutottunk el. De az egyiptomi mitológia elemzésénél nagy nehézséget okoz, hogy a Nílus fiaiból hiányzott a „rendszeres gondolkozás” adománya. Sohasem jutottak el odáig, hogy vallási tanaikat (a mi számunkra is érthető) rendbe foglalták, katekizmuszerűen összeállították volna. Tiszteletben tartottak mindent, amit az ősök valaha hittek és örökbe hagytak, s a legnagyobb nyugalommal írtak le, hirdettek és vallottak egymástól eltérő, sőt egymásnak ellentmondó tanokat.

Mi sem megyünk most tovább, de mert szeretünk elmerülni a régi szövegekben, ideírjuk az Usziri-mítosz egy részét; ez körülbelül 1700 évvel régebb Plutarkhosz elbeszélésénél, s elmondja, mily különös varázslattal alkotta Eszit testvér-férje teteméből Hort, ki egyben maga Usziri is, atyja pedig az ő fia. Az idézet egy terjedelmes himnusból van véve, mely Hor [306] uralomra lépését, a béke diadalát ünnepli; zsoltárként énekelték a templomokban.

Eszit, a Világító, fivérének megbosszulója,
keresi őt fáradhatatlanul,
és panasz-szóval járja a világot,
pihenés nélkül, míg meg nem találja.
Levegőt támaszt tollaival,
és szelet szül szárnyaival.
Örvendezik, midőn fivére partot ér,
összeilleszti a halott mozdulatlan tagjait,
kiszívja [a tetem] nedvességét [termékeny magvát],
s új sarjat alkot,
magányos helyen táplálja a gyermeket.
És senki sem tudja, hol időzik, hová megy [a gyermek],
karja erőssé lesz Keb csarnokában [a Földön],
a Kilences Istenség [Khnum] örvendezve kiáltja: „Légy üdvöz,
Usziri, te Hor fia, te bátor Győző,
te Eszit fia, te Usziri sarjadéka!”
Érette összegyűl a Mot istenserege, az Isteni Kilencesség és maga a
Mindenek Ura,
és az igazak összegyűlnek ott, ahol ő van.
Leveretett a hazugság,
derű uralkodik Keb csarnokában,
midőn a királyi hivatal átadják uruknak,
akire a királyság ruháztatik.
Megtalálták Hort,
ő diadalmaskodik.

A királyság átadatik neki,
és megjelenik számára a diadém Keb parancsa szerint.
Megragadja a Kétország jogarát,
és Dél koronája a fejére kerül.
Az egész ország a tulajdona lesz,
és Ég és Föld az ő alattvalója.
Egyiptom lakossága és a külső földeké,
és amit csak körüljár a Nap, [mind] az ő mértéke szerint igazodik:
az északi szél és a felduzzadt áradat,
a gyümölcsfa és a szántók istenének aratása.
(...)
Átadják Eszit fiának az ő ellenségét (Szetet).
Ha beáll a veszedelem, és a rossz megtörténik,
a hívó szó felzendülésére odalép Eszit fia
a vészhozó csapás osztójához.[307]
Most megbosszulja atyját,
[atyja) nevét gyarapítva és dicsőítve.
A nemző őserő ottmaradt helyén [a termékenység nem apad el],
s a növekedés az ő törvényei szerint történik.

De a békesség, a szeretet, a napfény uralma sohasem tart sokáig; újra meg újra előtör a bajok osztogatója, Szet, az Apep kígyó, Babisz vagy Bebon, a sötétség hatalmainak megtestesítője, hogy útját állja a Napnak, s pusztulást hozzon. A Nap istenségei ugyan idején közbelépnek, legyőzik, megkötözik, szétvagdalják, de végleg megölni nem tudják, mindig új életre kel, s folytatja a harcot a fény és a hő, a meleg istene ellen. A harc végtelen, mint a teremtés.

*

Noha minden mítosz, amit eddig láttunk, fölismeri a világ kettősségét és a harcot, mely a két elv közt az élet kezdete óta áll, mégsem ebben a küzdelemben látja a világ értelmét, az élet igazi jelentőségét. Az értelem, a jelentőség csak egy: a Szellem, mely már a teremtés előtt ott lebeg a Káosz felett, s a teremtés műve velejében nem más, mint hogy a Szellem a Káoszba beleoltja a maga értelmét: a Világosságot.

A világnak ilyen átszellemítésében a legmesszebbre a *hindu* mitikus szemlélet megy el. Noha a hindu pantheon vizsgálói könnyen rámutatnak a fordulópontokra, ahol az eredeti természetvallás elemi istenfogalmai mitologikus, jelképes alakokká testesülnek, a legfőbb kérdőjelet mégsem oldják fel számunkra. Hol s mikor született meg az Eget, Földet, hajnalt (Napot) tüzet, bikát istenítő primitív pásztorokban az a szemlélet, amely a fölfoghatatlan és mindent betöltő Szellemet teszi meg az egyetlen valósággá, és úgy tudja, hogy minden érzékelhető dolog csak kép, pusztta káprázat; az a szemlélet, mely a kutatók által is a legrégebbi istenek közé sorolt Varunát (Uránoszt) tette meg a mindenség fölött álló, világot teremtő istenné, s amely a bölcs szemével nézte az egyre sokasodó istenek burjánzását: „Zengjetek dicsőítő éneket Indrára, igazít, ha ő igazán van, mert oly sokan mondják: Nincs Indra! Ki látta őt? Kit magasztaljunk? (...) Akiről az emberek kérdezik, hogy hol van, s akiről azt mondják, hogy nincsen, abban higgyetek, emberek, az Indra!”

(Szerintünk a természeti, „pásztori” valláshagyományok indoeurópai eredetűek, s velük keveredett, illetve föléjük kerekedett a dravida gyökerű bráhmanizmus.)

Az egyetemes és eredendő szemléletet, amely a világteremtő istent, aztán a teremtés antitézisét, a harcot, végül az isteni rejtély előtt [308] megszedülő metafizikai

sejtelmet állítja elénk - akár képekben, akár gondolatokban - megtaláljuk a hindu mitológiában is.

Világteremtés: „Zengj szárnyaló, ünnepélyes éneket a királyok királyának, kedveset Varunának, ki mint tímár a bőrt, feszítette ki a Földet a Nap alatt! Varuna terjesztette ki a levegőt a fák között, ő adott gyorsaságot a paripákba, tejet a tehenekbe, értelmet a szívekbe, ő tette a tüzet a vizekbe, a Napot az Égre, a Szómát [a Hold istenét] a hegytetőre. Varuna fordítja a hordót [felhőt] szájával lefelé az Égre és a Földre és a levegőre. Így öntözi az egész világ ura a Földet, mint az eső az árpát. Magasztalom a dicső Varuna, Aszura fia nagy varázsművét, ki a levegőben lebegve a Nap mértékével mérte ki a Földet. Senki sem mert hozzányúlni a legbölcsebb istennek ahhoz a nagy varázsművéhez, hogy a csillogó folyók egy tengerbe ömlenek, és mégsem töltik meg vizeikkel. (...) Ami bűnt elkövetünk jóbarát, társ vagy testvér ellen, bocsásd meg nekünk, Varuna! Legyünk a te barátaid, ó Varuna!”

Harc: „Indra hőstetteit akarom dicsőíteni, amiket legelőször vitt végbe a mennykő ura. Megölte a sárkányt [Vrtrát], utat tört a vizeknek, felhasította a hegyek gyomrát. Megölte a hegyen heverő sárkányt; Tvas-tar készítette dörgő mennykővét. Mint bőgő tehenek rohantak a vizek, egyenesen a tengerbe siettek. Amint megölted a sárkányok első-szülöttjét, Indra, amint megsemmisítetted a varázsló fondorlatát, s létrehozta a Napot, Eget és hajnalt, attól fogva nem találtál többé ellenségre. Mint ittas szájhős kötött bele Vrtra a nagy hősbe, a hatalmas harcosba, de nem bírta el fegyvereinek súlyát: összezúzva lerogyott Indra ellensége. Lábatlanul, kezetlenül szállt szembe [a kígyó] Indrával. Ez hátába sújtotta mennykővét. A herélt azt hitte, hogy megmérkőzhetik a bikával [Vrtra oly gyenge volt Indrához képest, mint a herélt ökör a bikához képest], de széttagolva terült a Földre Vrtra. Nem segített neki a villám, a mennydörgés, nem a köd, a jégeső, amit árasztott. Mikor Indra megvívott a sárkánnyal, minden időre diadalt aratott, a Kincsosztó. A mennykő-karú Indra az ura mindennek, ami mozog és mozdulatlan, ami szarvas és szarvatlan. Mint király uralkodik a népeken, mint abroncs a küllőket, tartja össze a mindenséget.”

Metafizika: „Nem volt akkor [a teremtés előtt] sem létező, sem nem-létező [szat és a-szat]. Mi volt? Hol? Kinek a védelme alatt? Víz volt-e a feneketlen tér? Nem volt levegőtértség, sem Ég fölötte. Nem volt akkor halál, nem volt halhatatlanság, nem volt nappal és éjjel különbsége. Az Egy [ékam] lélegzett lélegzet nélkül magában. Rajta kívül nem volt semmi más. Először a Vágy [Káma, Erős] mozdult meg akkor, a szellemnek eme első megnyilatkozása. A létezőnek rokonát a nemlétezőben találták meg a bölcsek, elmélyedéssel kutatva szívükben. (...) Különben ki tudja biztosan, ki magyarázhatja meg, honnan eredt, [309] honnan való ez a világ? Az istenek a teremtésen innen vannak! Ki tudhatja hát, hogy honnan eredt? Hogy honnan való ez a teremtés, azt akár ő hozta létre, akár nem - csak az tudja, aki a legmagasabb Égben őrködik fölötte, - vagy az sem tudja?”

A lélekben, az átmanban a világszellem, a Brahmá valósul meg (szanszkrit: Brachma; hattyún fekve ábrázolták, négy arccal, hogy a világ négy táján végigtekinthessen); ő a világot átjáró lélek, a „lehelet”, s amit az érzékek belőle felfognak, csak a csalódás, káprázat, illúzió. Brahmá az egyetlen valóság, maga az ember is illúzió: legbensőbb lényege Brahmá-ban van, s ez az igazi emberi tény, az emberi valóság, csak hogy nem tudunk már róla, nem érezzük át, mert érzékeink új öntudatot fejlesztettek ki bennünk. Ennek a csalóka öntudatnak, káprázatnak legyőzése az ember feladata: vissza kell térnie Brahmába, fel kell oldódnia benne. A feloldódáshoz az „ismeret”, a mélyebb tudás vezet el. „Ahogyan az áradó folyamok eltűnnek az óceánban, elvesztve nevüket és alakjukat, úgy jár az »ismerő«, a »tudó« is. Névtől, alaktól megszabadítva, de lényegét megőrizve átlép a legfőbb Átmanba, az istenibe, a

legmagasabba. Ő, aki ismeri Brahmát, maga is Brahmá lesz. Leküzdi a földi bút, legyőzi a bűnt. A test bilincseiből megszabadulva halhatatlanná lesz." (Brugsch.)

Ez az egység, a természetközösségnek ez a metafizikai oldala valaha megvolt, s újból a tudatára kell jutnunk. A lélek az újjászületések sorozatán, a szanszarán át jut el idáig, s ennek egyetlen módja, hogy fokozatosan megszabadítja magát a „nem-tudástól” és a kívánságoktól (a vágytól). Nem a hit, nem az erény, nem a jócselekedetek váltanak meg és üdvözítenek, - egyedül csak az ismeret. Az ismeret pedig nem a tudás megszerzésében áll, hanem a nem-tudás, az ál-ismeret elvetésében, a káprázatból való kiemelkedésben. Az igaz ismeret passzív: egyesülés, feloldódás a valóságban, - azaz állapot, mint ahogy állapot a nemtudás is. „Csak aki nem ismer, az ismer igazán.” Ha aktívan ismerni akarunk, ez a mozdulat azonnal gondolkodásunkat, gondolkodó, tevékeny énünket, szubjektumunkat helyezi előtérbe. Holott éppen csalóka, illuzórikus énünket kell megsemmisítenünk, s vele szubjektív gondolkodásunkat, hogy Brahmával eggyé válhassunk. Nem a jámbor ember, hanem a bölcs lesz részese csak a szamiagdarszanamnak, vagyis az egyetemes ismeretnek, az ezotérikus tudásnak, a legfőbb, tulajdonság nélküli Brahmáról s egyúttal mindennek a csalóka voltáról, ami a Brahmától különbözik: e széles világ, a testünk s minden egyéb „upad-hi” illúziójáról.

A többi mitológia nyelvére lefordítva mindez annyit jelent, hogy a *Védák* embere a paradicsomi állapotba akar visszajutni, visszaidézni az aranykort, a Krita Jugát, megrögzíteni a teremtés időtlen pillanatát, amikor az ember még istenhez hasonló volt, s átélte a világ nagy egységét. A mai [310] hindu ember is ismeri az élet kettős arcát, s vallása egy régi, sok időszakra oszló politeizmus számos népi, gyakorlati vagy regeszerű hitelmékét hordozza magában: véres, sőt vérengző áldozatokat, a lélekvándorlás és a panteizmus hitéből eredő rítusokat, a fallikus lingam-kultuszt, a liturgia szinte szélsőséges, üres formákba vesző gazdagságát, s amit elsőnek akartunk említeni: a jó és a rossz ellentétének, a Marduk és Tiámat, Él és Tehóm, Usziri és Szet, Ahura Mazda és Angara Manju isten-párhuzamának párjaként - Visnu, az alkotó és Siva, a romboló tiszteletét.

A lényeges tehát az: a hindu ember hitében eleven célként él a világ nagy szellemi egységének tudata; a megvalósítás eszközei: az ismeret kontemplatív elmélyítése s az egyén gyakorlati tökéletesítése (jóga). Az anyag: csalódás, mit sem számít. A kettősség, melyet a hindu ily egyszerűen megold, az iráni (és perzsa) vallásban világalkotó törvénnyé, a szemlélet tengelyévé válik; az értelmi szemléletet megteremtő görögöknél pedig az egyéni öntudat harcává, a dionüszoszi és apollóni ember küzdelmévé.

*

Irán embere szintén ismeri és vallja az élet egységét, emlékezik a zrvan akerene korszakára, a „határtalan időre”, mely elmerült a sötétségben, amióta az ember a fény országából leszállott. A zrvan akerene valóban maga a határtalanság, nem idő és nem tér, nem üresség és nem lehetőség, hanem a létezés minden fokának ősalapja, a legfőbb istenség, dívum. Ő az örökkévaló teremtetője az ősfénynek, az ősvíznek és az őstűznek, s magába rejtette mindannak magvát, amiből a kezdetkor a fény, a víz, a tűz lényei megszülettek. Az Örökkévaló lényege szerint ige, akiből és aki által minden létet kapott.

Ezt a végtelen és kezdetlen őshazát mi már nem ismerjük, csak a kettősséget, amely belőle származott: Ahura Mazdát, ki a fény világát foglalja magába, és Angra Manjut, ki a sötétségét. Plutarkhosz így ír róluk: „Egyesek két istenről tudnak, kik örök harcban állnak egymással; az egyik szerintük a jó teremtetője, a másik a rosszé. Mások a jó lényt istennek nevezik, ellenfelét daimónnak [szellemnek, alsóbbrendű lénynek]. Közéjük tartozik Zóroasztrész, a mágus, ki állítólag a trójai háború előtt ötezer évvel élt. Zóroasztrész az egyik lényt Horomaszesznek nevezi, a másikat Arinianosznak, s egyúttal

azt tanítja, hogy az első az érzékelhető dolgok közül leginkább a fényhez hasonlít, a másik a sötétséghez és a tudatlansághoz, Mithrász pedig a kettő közt a középen áll; ezért a perzsák a Középsőnek [közvetítőnek] hívják." - Plutarkhosz egyszerű leírásából is kiviláglik, hogy a perzsa ember a fényhez [311] tartozónak érezte magát; hazája Parea vagy Parsz, a Fényország, lakossága a Fény népe, a parszi.

Ahura Mazda és Angra Manju tehát egymás ellen küzdenek. Mazda az Asa teremtetője, az örök világrendé, világritmusé, ő a bölcsesség (Mazda) és az élet (Ahura) mestere. Zarathustra tőle kapja az igazi tudást, amit az *Aveszta* gátháiban (himnuszaiban) hirdet:

Ezt akarom kérdezni tőled, nyilvánítsd ki nékem helyesen

választott szavakkal, ó Élet Ura:

Ki volt a teremtés kezdetén

a szent világritmus [Asa] atyja?

Ki szabta meg az összhangzatosan felzengő Napnak és csillagoknak útját?

Ki tette, hogy a Hold telik és mindig újra elfogy?

Ezeket a dolgokat és még másokat kívánok megtudni, ó Bölcsesség Mestere.

Ezt akarom kérdezni, nyilvánítsd ki nékem helyesen választott szavakkal, ó Élet Ura:

Mily művész teremtette a Fényt, a Fény világait, tereit és lényeit, és a sötétségeket,

mily művész teremtette az alvást és az ébrenlétet,

mily művész a reggel keltét, a delet, az éjszakát, melyek azoknak, akik határozni tudnak,

buzdítóik ama nagy döntésben is.

És tovább így szólt Zarathustra:

És lelkemben fölismertem, hogy te vagy a Szent,

ó Bölcsesség Mestere [Mazda], Élet Ura [Ahura],

midőn láttalak a kezdet kezdetén születő élet teremtésekor,

midőn tettnek és szónak sorsszerű egyensúlyát kiszabtad,

hatalmas erőddel a Rossznak a rossz, a Jónak a jó sorsot

[jelölted ki] a világ végzetekor.

Ahura Mazda és Angra Manju ellentétéről pedig ez áll:

És beszélni akarok a két Szellemről a világ őskézdetén,

akik közül a szentebb így szólt a rosszhoz:

Nem egyezik a lelkünk lelke, nem egyeznek

tanításaink, sem elhatározásaink, sem szavaink

sem tetteink, sem lényünk lényege,

és lelkünk nincs egymással semmi harmóniában.[312]

Zarathustra mondja:

És mindig ellenem dolgozik a régi megrontó,

kinek rossz szándékait ismét jóvátenni igyekszem az

igazság erejével, ó Mazda,

igaz Kiegyenlítő, jöjj hozzám,

légy támaszom és megtartóm, juttasd amaszt pusztulásra

a Jónak szelleme által.

Ahura Mazdát szellemlények veszik körül, a keresztény mennyország angyalkaraihoz hasonlók, nevük amósa szpönta, ized vagy jazata és fravasi. A legfőbb ized a Nap arkangyala, Mithra. Neve már a *Rigvédában* előfordul, s a Napistent jelzi. Egy

perzsa himnusz így dicsőíti:

Ó, mint legelső szellemi angyal-lény a magas Hava-hegység
[Kaukázus] fölé hág a halhatatlan Nap előtt gyors paripákkal,
elsőnek hatol fel az aranyos ragyogásba öltöző hegyormokra,
onnan végigtekint az árják egész földjén, a nagyerejű hős.

Mithra a Nap követe, a fény hordozója a sötétségbe süllyedt emberiségnek, ez magyarázza későbbi népszerűségét a nagy ókori vallásrendszerek hanyatlásakor és keveredésekor, midőn a mediterrán theokrácia zürzavarából szinte egyetlen tiszta hangként tör elő. Megelőzi Jézus evangéliumát, s így csakugyan közvetítő is lehet, s egy mélyértelmű misztérium istensége.

Mithra azonban eredetileg a világot rendező, alkotó isten, mint a görög Zeus; szikla méhében született, s ezért tisztelték természetes vagy mesterséges barlangokban. Története pedig így szól: Az „istenszülő kő” folyóparton, egy szent fa árnyékában állt. A csodás születésnek csak hegyi pásztorok voltak a tanúi, ők látták, mint ugrik ki Mithra a sziklából csupaszon, fején frígiai sapkával, egyik kezében karddal, a másikban fáklyával. A pásztorok odajöttek, imádták, s bárányaik meg terményeik zsengéjéből áldozatot mutattak be neki. A hős a fügefa gyümölcsével megerősítette magát, leveléből ruhát szőtt, s így fölkészült a harcra a világ hatalmai ellen. (Mert noha fügefa nőtt már és pásztorok nyájakat legeltettek, mindez akkor történt, mikor még teremtmények nem népesítették be a Földet.)

Mithra először is a Napot igázta le, s ennek el kellett túrnie, hogy a hős iktassa hivatalába, fejére téve a sugárkoronát. Ettől kezdve azonban a legjobb barátok lettek, s a Nap híven támogatta Mithrát vállalkozásaiban. Ezután vitte végbe legfőbb hőstettét, a Bika leigázását, majd megölését. A nagyerejű Bika a hegyekben legelészett, Mithra azonban legyűrte, és szarvánál fogva, sok akadályon át a barlangba vonszolta, és bezárta. Innen a [313] neve: Bikatulvaj isten. A Bika azonban kitört: a Napisten értesítette barátját, ki a Bika után eredt, hátára ugrott, megragadta orrát, s kardjával megölte. Ekkor rendkívüli csoda történt: az állat testéből gyógyító növények hajtottak ki, s bezöldítették a Földet, hátgerincéből gabona, véréből pedig szőlővessző nőtt, mely a misztériumok szent italát adja. De a Gonosz Szellem is elküldte a maga teremtményeit, hogy az élet forrását megmérgezzék: a kígyót, a skorpiót, a hangyát, ám ezek hiába akarták az állat genitáliáit felfalni, a teremtés csodája végbement. A Hold (a sarjasztó égitest) összegyűjtötte és megtisztította a Bika magvát, s belőle teremtette a hasznos állatokat. A Bika lelke pedig, hű társától, a kutyától kísérve, az Égbe szállt, ahonnan a nyájakra vigyáz. Így lett a halálból élet a Földön. (A Mithra-szentélyek oltárfaragványai ezt a történetet összevonva ábrázolják.) Ezután teremtette isten az emberi nemet, a védelmével Mithrát bízta meg; ő híven teljesíti feladatát, megghiúsítva a Sötétség Urának folyton ismétlődő támadásait.

A Bika tehát a természet titáni, fékezetten erőit jelenti, az isten-hős legyűri őket, aztán a vadság elvét megölve, belőlük teremti a rendezett világot. A mítosz árja eredetű, Indiában is vannak nyomai, s ezért különös, hogy a bika, illetve a szarvasmarha testéből kihajtó növények motívumát régi babiloni cserépfestményeken is megtaláljuk, sőt néhány ómexikói edény rajzain; azonban semmiféle magyarázatukra nem akadunk.

*

A *görögökről* először is azt mondhatjuk, amit a hindukról állítottunk: eredeti kultúrájukra idegen magas-műveltségek rétegei telepedtek, de ma már aligha tudjuk ezeket kibányászni, és származásuk szerint pontosan osztályozni. Valószínű, hogy nomád pásztor-műveltséget hoztak a mediterrán kultúróvezetbe, ahol még éltek ennek

autochthon emlékei is. De már ismerték a földművelést, amely egyesek szerint legalább egyidős az állattenyésztéssel, ha ugyan nem előzte meg. A földművelés pedig Hold-tisztelettel járt: a Holdistennő szabta meg a munkák idejét, törvényeit s tőle függött a termés. Szent állata a nősténymarha, a tehén; fején hordja az istennő égi megtestesülésének, a holdsarlónak földi jelképét, a szarvat. Ezért tehénfejű a sumér Istár, a szíriai Astarté, az egyiptomi Eszit, a görög istenkirályné, Héra. Homérosz ugyan Hérát már csak tehén szeműnek nevezi az antropomorfikus szemlélet hatása alatt, de valószínű, hogy a tehén szem eredetileg tehénfej volt. Hasonlóképp bagolyfejű volt Athéné, s tudjuk, hogy Phigaleiában megtalálták a lófejű (nomád) Démétér szobrát. A görögöknek tehát nem lehetett szokatlan a középtengeri zoomorfia, s minthogy a világ legtanulékonyabb népe voltak, az itt talált műveltségekből felszívták mindent, ami tetszésükre vagy hasznukra szolgált.[314] Hogy mit, esetenként meg tudjuk mondani, de a felszívódás folyamata eltűnik szemünk elől; csak azt látjuk, hogy ami kétségkívül krétai, foinik, babiloni, egyiptomi, mükénéi eredetű, egyszerre tiszta, klasszikus görög formákban áll előttünk. Ennek nem csupán az emlékek elporladása az oka, hanem főként a páratlan áthasonító és alakító képesség, a szellemi és anyagi formaérzék, mely a művészi kifejezés utolérhetetlen mestereivé tette őket, - az eredeti teremtető erő rovására. Életformát a krétaiaktól vettek, az írástudományt, s ami velejár, a foinikoktól, természettudományt Babilonból, vallási eszkatológiát Egyiptomból, de ezektől és máshonnan egyebet is; igaz, hogy utóbb visszaadták kamatostól. Ezt a kérdéshalmazt most nem vizsgálhatjuk, de mert a görög műveltség az egész ókorból a legismertebb az európai ember előtt s a legvonzóbb is számára, egy jellemző példát kiragadunk. Mégpedig a görög kultúra legsajátosabb és legragyozóbb területéről, amelyen egyébként megfigyelhetjük azt is, mint emelkedett ki a görög ember a természeti közösségből.

A régiebb egyiptomi szobrok mind isteneket ábrázolnak emberi alakban, nem halandókat; felsőbb hatalom megközelíthetlensége, másvilági méltóság merevsége ömlik el rajtuk, mozdulatlanok és örökkévalók. E szobrokon a karoknak és a láboknak nincsenek csuklóik, ízületeik, s minthogy az ember főleg mozgása, mozdulatai által különül el a többitől, válik egyénivé, jellegzetessé, az egyiptomi szobrokon éppen az egyéniség, a jellegzetesség plasztikája hiányzik. Nemegykük jóformán nem több, mint kocka- vagy hasáb-idom, melyből csak a méltóságteljes kifejezésű fej s a merev karok és lábak különülnek el. Domborműveik *mélyítettek* (!) (bas-reliefek), nem a háttérrel faragták le, hanem az alakok körvonalait vésték ki, s így a domborítás nem emelkedik a falfelület síkjára fölé: az alakok benne maradnak az anyagban, amelyből vétettek, vagy hogy a magunk kifejezőmódját használjuk, amit az olvasó már jól ismer: nem lépnek ki ama bizonyos közösségből.

Az ógörög szobrokon még szintén ilyen merevséget látunk, a karok hozzásimulnak a testhez, s a merev lábak is az egész alak oszlopszerűségét hangsúlyozzák. Mármint a monda azt beszéli, hogy a krétai (!) Minosz idejében, ki három emberöltővel a trójai háború előtt élt, a krétai mester, Daidalos, és görög (!) tanítványai, az athéni Eudaios és az aiginai Szmilisz olyan emberalakokat faragtak, melyeknek lábai kiléptek, s evvel a legnagyobb ámulatba ejtették a kortársakat. A tetőfokot, amit a görög szobrászat ezen az úton elért, s amit azóta sem szárnyaltunk túl, röviden így jellemezhetjük: a görög szobrászat meg tudta ragadni, és ki tudta fejezni a szellem és az anyag harmóniáját az emberi testben, helyesebben ennek a harmóniának elérhető fokát, azaz megalkotta a tökéletes *földi* embert. A földi szón van a hangsúly. A kedély, a hangulat állapotát (nem a lélekét), vagy pedig a gondolat és a test állapotát (arányait, tartását, [315] mozdulatát), felül nem múlható összhangba hozta. Ezért a legdúltabb érzelmi állapotot kifejező, legviharosabb mozdulatú szobrain is (Laokoon) az összhang uralkodik, s így túlzás

nélkül mondhatni, hogy ezek láttára nem a megrendülés, hanem úgyszólván nyugalom, a befejezettség érzése, az esztétikai kielégülés fog el; nem a drámát érezzük, hanem a tökéletes kifejezés sikerét. A görög szoborban a kedély élete, az érzések és gondolatok játéka egyesült a test életével, a szervezet játékával; a lélek azonban hallgat, mert a lélek egyenértékű kifejezésére az anyag elégtelen. Annál tökéletesebb formanyelve azonban a test önmagának; ha csak magamagát mondja el, mint a Dorüphorosz, az Apoxüomenosz, a Diszkobolosz szobrain érezzük: annak az embernek, aki dárdát visz, így kell vinnie a dárdát, a másinak így kell letörölnie magáról az aréna olajos homokját, így kell elhajítania az érckorongot. A görögség megalkotta az új, a földi, a független ember ideálját, mert magában hordozta.

De ez csak a végső kifejelet; mitológiájának mélyrétegeiben még ott lüktetnek az egyetemes kozmikus erők. Kezdetben Uránosz „uralkodik”, ő a teremtető világszellem, megtermékenyíti Gaiát, a Földet: vagyis az anyagot. Így születnek a titánok, s rögtön fellázadnak Uránosz ellen. A „föld” gyermekei ők, az anyag, a Káosz felszabadult erői, megjelenítői az ellentétnek s az örök küzdelemnek, mely elkerülhetetlen szellem és anyag között. Uránosz megfékezi és a Tartaroszba, az Alvilágba zárja a titánokat, a föld mélyébe, ahol a világ végezetéig kellene maradniok. De az isteni, uránoszi erő is bennük marad, anyagiassá váltan: az anyag teremtető és építő képességévé, akaratává, amely az anyagvilágot s a testet építi önmagából, - a természetben öntudatlanul, a szerves lényekben ösztönösen, az önfenntartás és a nemzés útján.

Gaia azonban végül belefárad, hogy gyermekeket szüljön az Ég és az örökkévalóság urának, kiket aztán ez elevenen eltemet. Ráveszi tehát az egyik titánfiút, Kronoszt, hogy atyját férfiatlanítsa meg. Kronosz hatalmas gyémántsarlójával megcsönkítja atyját, s elfoglalja a helyét. A gyémántsarló ettől fogva jelvénné válik, s a Holdra utal, mely változásaival az idő múlására figyelmeztet az uránoszi időtlenséggel szemben.

Uránosz tehát nem maga teremti az anyagot, csupán kapcsolatba lép vele (Gaiával), s ezután az isteni alkotó erő a maga mivoltában, tetteleg nem működik többé, impotenssé, férfiatlanná válik. Ezt jelzi Kronosz erőszaka. Kronosz a szellemtől megtermékenyített Káosz, mely most már rendeződni kíván, azonban még csak az építés, a rend formátlan elvét hordja magában: a hőt. Ő az őstűz, mely mindent fölemészt, amit megteremtett, épít, hogy ronthasson. Megteremti az anyag körforgását, mert az élő világot a kémiai testmeleg, a hő építi és fogyasztja el, s az ásvány is hevül, kristályosodik, azután porlad. Evvel a művelettel Kronosz megszünteti az örökkévalóságot, az isteni időtlenségből átlép az idő, a múlás [316] világába: ő maga az idő, *chronos*. Az idő pedig, mint a tűz, megsemmisít mindent, amit létrehozott. Kronosz tehát rögtön születésük után felfalja gyermekeit, kiket Rheával nemz. Zeust is fel akarja falni, Rhea azonban egy pólyába burkolt követ ad neki, s a haragos öreg ezt nyeli el. Zeust Kréta szigetén egy barlangban rejti el anyja; itt a kurések vigyáznak rá, s nagy zajt vernek, nehogy Kronosz meghallja a kisdéd sírását. Krétán nevelkedik Zeus, felnőve letaszítja atyját, a világ trónusára ül. Zeus az immár öntörvényűvé lett világ rendező elve, a harmónia akaratja, a bölcsesség ereje. Ő teremti meg a mi világunkat, a Kozmoszt.

Kronosz, az Égből letaszíttatván, kiokádja az elnyelt követ. Zeusz őrzi ezt a követ, amelyet az őstűz sem bírt megemészteni, tehát a régi világ magva az újban, mintegy az anyag őskristálya, a „só”, a föld sava, ahogy a középkor alkímistái nevezték: a Káoszból kikristályosult bölcsesség. Zeusz Delphoiban, Apollón szentélyében helyezi el; Apollón, a sárkányölő hős pedig, mint tudjuk, az értelem istene, a miénk, a természetből kiszakadt, egyéni emberé.

Ennyire szűkíthetjük az Olümposz regetárának első fejezetét. Azonban a legrégebb görög hagyomány szerint az első teremtetett lény Okeanosz volt, az ősvíz, a csíráztató

elem, s evvel teljessé válik a görög mitológia hasonlósága a többiével. Az ősvízben nemcsak a foganó, csírákeltő erő foglaltatik, hanem a szervezetek fejlődésének magva, rendje is, a testi élet bölcsessége, a milliónyi élőlény csodája. Láttuk: Nun, a „kezdetben levő”, egyúttal Ptah is, az alkotó és Tanon, a sokasító; belőle támad az egész világ. Az óbabiloni Ea, a tengermélység istene, a „tisztá szemek ura”, azaz a legmélyebb életbölcsesség is, szereti az embert s a többi lényt, és megmenti a pusztulástól, mellyel Anu özönvize fenyegeti. Fia, Dumuzi-Tammuz pedig önkéntes halálával évről évre megváltja a haláltól.

Az ősvízbe, Okeanoszba hull Uránosz hímveszője, amikor Kronosz megcsonkítja atyját; tüzes meteorként zuhan bele, s a forrongó, sietgő habokban Aphroditévá változik. Így születik a szerelem istennője, a nemzés, a szaporodás minden lehetséges, alacsony és magasrendű formájának összefoglalója. Ő a tavasz, a virágzó kertek, a zöldellő mezők istennője is, és Adonisszal való kapcsolata révén halálistennő. A szerelem és a halál kapcsolatát, rokon-élményét a modern dekadens ember jól ismeri, s amint látjuk, ismerte a görög mítoszalkotó ember is. A szerelem istennőjének országa a víz, a mocsár, a halálistennőé a Hold, a kölcsönfényű, áléletű árnyékvilág megérzékítője.

Uránosz vérében az első teremtes démoni ereje forr; midőn Kronosz merényletekor első vércseppjei a földre hullnak, belőlük támadnak az erinüszök (fúriák), a gigászok és a meloszi nimfák, - féktelen, démoni lények. Ezt a féktelen vad erőt lágyítja szerelemmé az ősvíz, mely átítatja a földet, az egész vegetációt, az összes élőlényt. Uránosz vére és Okeanosz [317] vize összekeveredve így válik az élet vizévé, életnedvvé, ahogy mi nevezzük, s amit Kronosz hevít életmeleggé. „A vízből támad minden élő,” - tanítja a két első ión bölcs, Thalész és Anaximandrosz. De ezt tanítja minden mítosz, s ezt fejezik ki a zsidó monda bibliai erejű szavai: „A teremtes kezdetén egyedül a vízből szállt fel az Úr dicsérete.”

*

Most Északra fordulunk, a *Kelták* felé, kik azt a szerepet játszották a germán népek közt, mint az égei népek a görögöknél: a nagy kultúra-kölcsönzőét, műveltség-ihletőt. Vallásuk kiváltképpen misztériumvallás, a druidák papi rendje kultiválja. Tanaik, mítoszaik szertartásokban nyernek életet és fennmaradást, aki írásba foglalja őket, halállal lakol. Minden jel szerint ősvallás ez is, az emberiség közös kincsének, egy őskinyilatkoztatásnak emlékeit őrzi, mint ahogy atlanti, prekelta eredetű templomaik: a kőkörök és sziklasorok romjait a Föld minden táján megtaláljuk. Másutt, a többi nép körében mindez elfejlődött vagy elfelejtődött, de a kelták tartották fenn legtovább érintetlenül e kőtemplomok tanait s a szentelt ligetek borzongató titkait. Annyit mégis megtudhatunk, hogy a természetközösség náluk maradt a legelevenebb, mindvégig félreérthetetlen alapja az életnek, vagyis a vallásnak.

Nem voltak barbárok semmiképpen, hagyatékuk az alkotó erő bőséges fermentumairól tanúskodik, műveltségük egy végtelenbe vesző múlt tanúságát hordozza. A költők népe voltak, ők mondták el Óeurópa legszebb meséit (Parsifal, Lancelot, Cimbelyne, Oberon, Artus, Merlin, Tristan és Iseult), de a legnagyobb regéket, a legfontosabbakat, melyek az isten és az ember közös titkairól szóltak, rejtve tartották, s a misztériumok külön, szent nyelven adták tovább a beavatottaknak. Ők voltak a germán műveltség első ihletői, a germán misztériumok megalapítói.

A brit szigetekről először a Rajnáig nyomultak, onnan Kelet felé az Elbáig, délen az Ibér félszigetre, Észak-Afrikába hatoltak; i. e. a 3. században a Balkánon, Görögországban, majd Kisázsiaiban is megtaláljuk őket. Az érintkezési felület tehát ekkor már igen nagy volt, s a hatás még mindig oly erős, hogy a vallásilag közömbös rómaiak a druidizmusban látták az ellenálló erő legfőbb forrását, s tulajdonképp ellene viseltek

hadat Galliában és a brit szigeten. Ez volt a kelta függetlenség igazi biztosítéka, a romanizálás fő akadály. A rómaiak, hódító elveik szerint, minden népi szokást, életformát, vallást lehetőleg érintetlenül hagytak, sőt befogadtak, a druidizmust azonban kíméletlenül kiirtani igyekeztek, - Caesar, Augustus, Tiberius és Claudius hadjáratai és rendeletei tanúskodnak róla.

A kultusz középpontja a „Zöld Eirin”, a smaragdsziget volt: Írország. Jellemző, hogy sem a rómaiak, sem a germánok (szászok, dánok és [318] normannok), sem az angolok nem tudták sohasem teljesen meghódítani, s hogy az ír ma az egyetlen katolikus nép az északi protestáns világban. A sziget „szent” színe a zöld: a „középső napé”, a teremtés hetének és a Nagyhétnek középső napjára (Zöld-csütörtök). A három sárga (fény, szellem) nap és a három kék (víz, anyag) nap ekkor olvad egymásba, s lesz zölddé, a szellem és az anyag egyesülése ekkor válik létté. Ezen a napon teremti Isten a földi, anyagi fényt, a Napot és a Holdat vagyis az évet, az évszakokat és a napokat, hogy „jelül szolgáljanak az időnek”, azaz fenntartsák és szabályozzák az életet. Jézus ezen a napon, Zöld-csütörtökön adta az élet eledelét az emberiségnek; az Egyház zöld ruhában mondatja a misét. - Sokatmondó Írország címere: kék mezőben héthúrú hárfa; a hárfa egyik karja az ismert vízilény: félig nő, félig hal, illetve sárkány. A hét húr a hét hangot, a hét dallamot jelenti, az ősi harmóniát, mely akkor zengett „az Úr dicsőségére”, mikor a világ még „víz” volt, még nem nyert szilárd, végső alakot. Ezért áll a hárfa kék mezőben, vagyis az ősvízben, amely az anyagnak és a csírázó életnek törvényeit hordja: az örök női princípiumot. Ez a „nagy anyák” birodalma, ahonnan kikel majd az emberi öntudat is, mely félig emberi már (nő), félig még őslény, hal vagy sárkány.

A hézagosan fennmaradt mítoszokból Hygarn hatalmas alakja magasodik ki, a legnagyobb isten-héroszok vonásait hordozza: a Káosz sárkányának legyőzője, mint Marduk, Hor, Indra, Vrtrahan és Apollón, a Kozmosz rendezője, mint Ptah, Veruna és Zeus, az emberiség megmentője, mint Henóch, Noé és a vízözön-hősök, jótevő atyja, mint Usziri és Prométheusz. A kelta szellem olyan óriást teremtett alakjában, mint egyetlen más mitológia sem.

Nagyszámú neve isteni hatalmának egy-egy megnyilatkozását jelzi. Az egész mindenség az ő birtoka; ő Deon, az Elosztó, a Kozmosz atyja, s a világ kökör-templomának trónusán ül; ő Penn Annwn, a Mélységek Fejedelme, a Tengerek Császára, a Vizek Ura, ki az élet és a halál mélyeibe hatol. Hy a kiterjesztett szárnyú, a magasból letekintő, az Ég Királya, és Beli, a Győztes. A Nap neve, Hyan, az övéből származik. Ő vonszolta ki Avancot, a víziszörnyet Llyn Llionból, a nagy áradatból, s ezáltal végét vetette. Ő a Kyd, a Bárka építője, melyen a gabonát hozza a háborgó özönvízen át, s amelyet kígyók tartanak a hullámok fölött. Ezért ő „a világ Sárkányfejedelme”, „a csodálatos Sárkányfej”, Uthyr Pendragon. Ő rendezte el az elemeket a kozmikus alkotóerők szerint, ezáltal az ének feltalálója, melyben a szférák harmóniája zendül meg. Az Égbolt istene, övé a szivárvány, oltalmazó a sötétségben; a szent tűz védelmezője, a háború istene, az óriások legyőzője, a hősi erő ajándékozója, varázsló, bárd és énekes, a bárdok atyja és királya. Ő az áldozat rendjének törvényhozója, Yssadawr, ki maga is áldozik, tehát druida, akinek áldoznak, s akit [319] feláldoznak. Az emberiség törzsatyja, a vaskapus hajó és a szekér „birtokosa” (feltalálója), mellyel a dombokat felszántja, s ezért bika, járomba fogva. Ő a szántóvető, az eke embere és az arató, akit magát is learatnak, mint Uszirit és Démétért. Ekkor meghal, s mint Aeddon, eredeti állapotába tér vissza, majd életre kel, borostyánággal kezében, szétszórja áldásait, s jósága magát szegénnyé teszi. Ő tehát a Természet, mely felváltva él és hal, az Alvilágba száll és újra feljön, mint Tammuz és Perszephoné. A halott Hyt, vagyis Aeddont, Mona szigetén temetik el; itt a másvilág őrzője, a lélek

vigyázója, a jutalomosztó.

A világ az ő személyes műve, s történetének minden fordulata az ő keze munkája; teremő és teremtmény, a természet megalkotója s egyben maga a természet. Theosz, Pantheon és Kozmosz egyszemélyben.

*

A germán hitvilágban megnyilatkozó természetszemlélet sokban kelta gyökerű, eredeti és nagyjelentőségű azonban a világteremtés regéje, illetve a vele kapcsolatba hozott istenek alkonya, bukása, a Ragnarök. Azért különös mozzanat ez, mert a mitikus, azaz transzcendens világérzés alapján az istenek a jó és a rossz, a szellem és az anyag harcát mindig pozitív értelemben vívják (a jó nem bukhatik el), s az ember tragédiája, a bűnbetés ettől független, - a germán mítosz szerint azonban az istenek az ember helyett is megvívják a bűn harcát, s elbuknak benne. Tragikus jóslat ez, melyet a germán történelem hosszú évszázadai valóban beteljesítettek.

Észak népeinek kozmogóniáját az *Edda* tárja elénk. Meglep, hogy mintegy hiányzik belőle valamely középponti esemény: világszületést és harcot, azaz egy folyamatot ír le, nem pedig világteremtést, amit a legfőbb teremő lény akarata és cselekvése dramatizálna. A világ elején nem volt sem Föld, sem Ég, sem szárazulat, sem tenger. „Egyszer volt az idő, amikor Imir uralkodott. Még nem volt homok, sem tenger, sem sós hullám, nem volt sem Föld, sem fölötté Ég, nem volt más, csak végtelen kietlen sivatag, és fű nem nőtt sehol.” A formátlan őanyag sötét köddé sűrült össze, vízzé-jéggé Északon és tűzzé Délen. Sokkal a Föld teremése előtt létrejött Kódország, Niflheim s közepén a katlanforma kavargó forrás, Hvergelmir, melyből tizenkét folyó szakadt ki. Azután lett Muspelheim, a Tűzország, vagyis a két őselem: a víz és a tűz állt szemben egymással a világ kezdetén. A tizenkét folyó az ősforrástól eltávolodva megfagyott, jéggé merevült, s nem mozdult többé. Fölöttük kihűlt a levegő is, s a belőle kicsapódó dér, hó, eső rétegenként rakódott a jégre, mely betöltötte a világűr tátongó szakadékát. Muspelheim délről jövő heve, fénysugara és tűzesője („szikrázása”) lassan elérte a jégvilágot. A jég olvadni kezdett, s létrejött egy emberforma lény, a párolgó, gőzölgő hatalmas Ymir, a jégóriások atyja. [320]

„Északon hideg volt és sötét; ott terült el Niflheim, onnan vonult roppant folyamatban lassan-lassan az örök jég Dél felé, a világosság és a meleg felé, Muspelheim felé. Ahol a két birodalom találkozik, a jég a tűzben megolvad és elpárolog. Ott keletkezett az élet, ott született az első lény: Ymir.” Kétnemű volt, egyik lába a másikkal nemzette az óriásokat; mikor pedig elaludt, verejték lepte el, s bal karja alatt megszületett a férfi és a nő; halála után a testéből lett a földi világ.

A *Völuspá*, az *Edda* első és leghatalmasabb része mindezt mintegy összefoglalva mondja el. Völva, a Látnok-asszony beszél, maga is mitikus lény, idősebb az ázéknál, a Kozmosz rendező erőinél, egykorú az óriásokkal, kik a Káosz titáni, alakatlan erőit jelenítik meg. A Látnoknő a Kozmosz öntudata, egyszerre látja a múltat és a jövőt, s óriási képekben görgeti hallgatói elé.

Hallgassatok Heimdall szent nemének
égi és földi gyermekei mind,
tudjátok meg a Holtak Atyjának művét
és a jövő előtttem feltáruló regéit.

Az Óriásokra emlékezem én, kik az őskorban születtek,
velük sarjadtam én is egykor:
kilenc világot tudok én és kilenc Eget [teret?]
a világfán, amely a föld alá mélyeszti gyökerét.

Ymirről szól először, a kozmikus óriáslénnyről, kinek testéből az ázék a világot alkották, s akiről az *Edda* egy másik helyén Valfrudnir ezt mondja Odinnak:

Ymir húsából teremtetett a Föld,
és a hegyek az ő csontjaiból,
az Ég a jégóriás koponyájából,
véréből pedig a zúgó tenger.

A teremtést így látja Völva:

Az idők mélyén, amikor Ymir élt,
nem zajlott homokos partokon a tenger,
nem volt lent földfenék, sem fönt szilárd égbolt,
csak ásító úr, és növényzet sehol;
mígnem Bur fiai [az ázék] fölrakták [321]
Midgard várát, égigérő bástyáit emelték:
déli fény tűzött a vár csarnokára,
és lent a földet zöld fű verte föl.

Délről a Nap, a Holdnak társa,
kezével tapogatta a mennybolt falát,
nem tudta a Nap, hol a szállása,
nem tudta a Hold, mennyi a hatalma,
nem tudták a csillagok, hova üljenek.

Azért tanácsba gyűltek a bölcs istenek,
az ős-szentek, s tanácsot tettek így:
nevet adtak az éjnek s a változó Holdnak
a reggelnek és az estnek, délnek és alkonyatnak,
hogy tőlük kapjon jelet az idő.

Beköszöntött az aranykor, amelynek a vánok, e magasabbrendű istenségek betörése vet véget. (Ühli és Wohlbald szerint az ázék és a vánok harca kelta eredetű motívum.) Megostromolják Midgardot:

Akkor az istenvár bástyája leomlott,
a vánok eltiporták a szent helyet,
akkor Odin dárdáját a hadra dobta,
akkor a háború kínja a Földre jött.

A harc eredményeképpen az ázék maguk közé fogadják a vánokat, s a megbékülés után szerződést kötnek Hrungnir óriással, hogy a szétrombolt várat építse újra föl. Az óriás jutalmul Freyját kapja nőül, s a Napot és a Holdat is neki ígéri, ezt azonban Lóki csellel megghiúsítja. Mikor az óriás emiatt az isteneket megfenyegeti, Thór pörölyével agyonsújtja. Így kezdődik az óriások harca: csellel és árulással, s végződik az istenek pusztulásával.

...akkor meginogtak az eskük és fogadalmak,
s szétbomlottak a világok erős kötelékei.

Thór és Lóki a mítoszban szövetséges társak és ellenfelek egyszerre. Lóki (Rudolf Steiner szerint) azonos Luciferrel, a bukott angyallal, letéríti az embert elrendelt útjáról, fölébreszti benne a vágyakat és szenvedélyeket, azaz a természetből kiszakadt egyénné neveli; megajándékozza a szabadsággal, de ezáltal az isteni, büntelen öröklétből bűnbe és halálba viszi. A harc ettől fogva az emberért folyik, az istenek vára voltaképp nem

[322]

egyéb, mint az ember lénye. Hrungnir, az óriás, a természet titáni, féktelen ereje, Freyját akarja s a Napot és a Holdat. Freyja viszont a szaporodó princípium, a Nappal és a Holddal együtt ő szabályozza az ember életritmusát. Így lesz e három legfőbb természeti erő uralma alatt az ember természeti lényé. Ezt akarják megakadályozni Thór és Lóki, ebben szövetséges társak, céljuk azonban különböző. Thór az emberi egyéniség, az „én” képviselője, s ezért szétzúzza a vad titán koponyáját, azaz lehetetlenné teszi, hogy az ember visszasüllyedjen a természet démoni közösségébe. Lóki azonban mást akar, többet: kiszakítani az istenek társaságából, sőt szembeállítani vele. A szerződés megszegéséből támad az ázék és az óriások harca, mely az istenek alkonyát idézi elő. De az istenek bukásával eldőlt az ember sorsa is.

Az ember útja a bukás felé tehát kettős: az egyik a Luciferé: a teljes, istentagadó öncélúság; a másik a puszta anyagba; a sötétségbe vezető út, melynek istenét az iráni mítosz Angra Manjunak nevezi. Ezt a harcot a többi mitológiában az ember maga küzdi végig, a germán hitregében azonban az isteneknek kell megvívniuk: az ember sorsát ők döntik el. S mert elbuknak, az ember sorsa eleve a bűnbeesés. S a történelem tanúsága szerint útja csakugyan a lélek, a kultúra világából az anyag rabsága, a civilizáció felé vezet. A mítosz ezt így mondja el: midőn „az eskük meginognak”, s az isteneknek hitszegőkké kell lenniük, máris mutatkoznak az ázék bukásának jelei: felvonulnak a valkűrök és Baldr meghal. Baldr, a „Világító” az istenek és emberek kedveltje, tulajdonképpen nem más, mint az emberben egykor működött lélekerő, a belső látás, az életet álomban élő és alkotó képesség:

Eldöntve láttam én a sorsnak végét,
mely Odin fiára, a nemes Baldr-ra várt;
a földből sudár-magasra nyúlt föl
a szépen nőtt, karcsú fagyöngy.
Ebből az ágból, mely szemre vékony,
a fájdalom nyíla lett: Hödr lőtte ki.

A vak (!) Hödr, Baldr testvére és gyilkosa, csupán eszköze Lókinak, ezért vak. Lóki teszi a fagyöngy-vesszőt az íjra, s ő irányítja a nyílat.

Az ázék üldözőbe veszik Lókit, mire pisztránggá változik, s egy vízesésben rejtőzik el. Azonban rátalálnak, és megkötözve egy barlangba zárják. Így folyik tovább hosszan a harc, mígnem beteljesül „az ádáz végzet, mely az istenek felé közeleg”, s az ember sorsa lesz. [323]

Testvérek hadakoznak s egymásnak esnek,
testvérfiak tépik a vér kötelékét;
gonosz lesz a világ, szaporodik a bűn –
balta-kor, kard-kor jó, pajzsok repednek,
szél-kor, farkas-kor, míg elsüllyed a világ,
s nem lesz ember, ki a másíknak kegyelmezzon.

Így látta Völva asszony a jövőt, amely a mi jelenünkben beteljesült.[314]

Paradicsom

A Kozmosz megalkotásával a teremtés drámájának első felvonása: a szellem és az anyag harca véget ért. Megszületett a rend, a harmónia, a világ foroghatott. (Ezért úgyszólván az összes teremtésmítosz egyben Paradicsom-mítosz is, egyetemes népközi hagyomány a bűnbeeséssel és a vízőzönnel együtt. Minthogy lehetetlen valaminő teljes anyagot bemutatni, ebben a fejezetben is követjük a megkezdett módszert: csak a „nagy”

mitológiákat idézzük, melyek történeti szerepet játszottak, s szerves részt vettek műveltségünk kialakításában.) De megszületett a törvény is: ettől fogva minden teremtetett lénynek szolgálnia kellett a harmóniát, az anyagfölötti világban, az Égben az angyaloknak, az anyagi világban, a Földön az embereknek. Hazájuk, a Menny és a Paradicsom, az örök boldogság helye volt, ők maguk halhatatlanok. De mind a legfőbb angyal, Lucifer, mind az első ember, Ádám, megszegte a törvényt. Hatalmi vágyukban egyenlők akartak lenni Istennel, nem szolgálai, hanem urai a világfenntartó összhangnak. Az angyalok elvesztették az örök boldogságot, s büntetésül az örök kárhozatot kapták. Az ember elvesztette a halhatatlanságot, és kiűzetett a földi boldogság kertjéből.

De a bűnbeesésig harmóniában élt Istennel, a világgal és önmagával. Halhatatlan lény volt, tehát tökéletes. A mítoszok ezt úgy mondják, hogy Isten képét viselte, az ő társaságában élt, közvetítette parancsait a többi teremtmény felé, a látható világ urává tétetett. - A paradicsomi tökéletesség állapot volt, az ember testével a Földön, lelkével Isten közelében élt; állati és isteni lény, hazája, a Paradicsom, egyszerre égi és földi hely. Az Éden a Menny földi mása. Hogyan alakult ki ennek a metafizikai élménynek mitikus, természeti képe?

*

(Mítoszok.) - Plinius följegyezte azt a régi és egyetemes hagyományt, hogy a fák voltak az istenek legelső templomai; a mondák pedig arról tudósítanak, hogy közelükben a szent forrás tisztító vize buzgott. A legszabatosabban a zsidó hagyomány beszél erről. Édent az Égbe, Isten trónusa mellé helyezi, Isten kertjének közepén áll a szent fa, az élet fája, s [325] mellette folyik a szent forrás, az élet vize. Mindez tehát kettős jelentéssel bír, az égi és a földi Paradicsom egy. „És ültete az Úr Isten egy kertet Édenben, Napkelet felől, és abba helyeztető az embert, akit formált vala. És nevelte az Úr Isten a földből mindenféle fát, tekintetre kedveset, eledelre jót, az élet fáját is, a kertnek közepette és a jó és gonosz tudásának fáját. Folyóvíz jó vala pedig ki Édenből a kertnek megöntözésére...” A Bibliának a Paradicsomról, az égi Jeruzsálemről szóló helyei nem egyszer említik az Úr trónusa mellett levő életfát és életvizet. Jehezqél-Ezékiel próféta a mennyei Jeruzsálem templomából kifolyó vízről beszél: „És visszatéríte engem [az Úr] a ház ajtajához, és ímé víz jó vala ki a ház küszöbe alól Napkelet felé. (...) És monda nékem: Láttad-e embernek fia? És visszavezete engem a folyó partján. És amikor visszatértem, a folyó partján igen sok fa vala mindkét felől. És monda nékem: Ez a víz (...) a tengerbe szakad és meggyógyul a víz [édessé, ihatóvá válik tőle a tenger vize]. És lészen, hogy minden élő állat, amely nyüzsög, valahova a folyam megyen, élni fog. (...) És a folyó mellett, mind a két partján mindenféle ennivaló gyümölcs fája nevelkedik fel; leveleik el nem hervadnak és gyümölcsök el nem fogynak; havonként új meg új gyümölcsöt teremnek, mert vizük onnét a szenthelyről foly ki, és gyümölcsök eledelre, leveleik orvosságra valók.” János apostol *Apokalipszise* igen régi hagyományokat őriz, ugyanezt a transzcendens jelentésű képet rajzolja, de még pontosabban: „És megmutatá nékem élet vizének tiszta folyóját, amely ragyogó vala, mint a kristály, az Istennek és a Báránynak királyi székéből jöven ki az ő utcájának közepén. És a folyóvizet innen és túl életnek fája vala, mely tizenkét gyümölcsöt terem vala, minden hónapban meghozván gyümölcsöt; és levelei a pogányok gyógyítására valók.” Másutt így ír Jehezqél: „Ímé, Assur, cédrus vala a Libanonon, szép ágakkal és sűrű gallyaival árnyékot tartó s magas növésű, melynek felhőig ért a teteje. (...) Isten kertjében egy fa sem vala hozzá hasonló az ő szépségében. Széppé tetém őt az ő sok ágaival, úgy hogy irigykedett rá Éden minden fája az Isten kertjében.” Ugyancsak Jehezqél az élet fáját drágakövekkel ékesnek írja le: „Édenben, Isten kertjében voltál; rakva valál mindenféle drágakövekkel: karniollal, topázzal és jáspissal, társiskővel és onixszal, berillussal, zafírral, gránittal és

smaragddal; és karikáid mesterkézzel és mélyedéseid aranyból készültek ama napon, melyen teremtettél." Jehezqél könyve még négy helyen említi az élet vizét hasonlóképpen: a bölcs, igaz ember értelme és beszéde olyan, mint az élet vize, szája, mint a víz forrása. Henóch apokrif könyve szintén az igazság és a bölcsesség forrásáról, kútfejről szól; másutt a Séolban (a másvilágon) folyó forrásvizet említi, amely örök életet ad, a paradicsomi fáról pedig ezeket mondja: „És volt a fák között egy, amilyent még sohasem láttam, s a többiek közül egy sem volt olyan, mint ez; minden szagnál pompásabb illatot árasztott, s levelei, virágai, ágai az [326] örökkévalóságig sem hervadnak el, és a gyümölcse szép és a datolyapálma fürtjeihez hasonló. Ekkor így szóltam: »Ó milyen szép fa! Kedvesek a levelei és gyönyört adó a gyümölcse.« - Ekkor így felelt Michaél, aki a fához rendeltetett: »Ezt a drága illatú fát egyetlen halandónak sem szabad érintenie a nagy ítéletig, azután majd odaadatik az igazaknak és a jámboroknak. Az ő gyümölcse által fognak a kiválasztottak [örök] életet nyerni és ujjongani fognak és örvendezni (...) és nem fogja sem gyász, sem szenvedés, sem nyomorúság, sem csapás érni őket.«"

*

A zsidók hagyományai olykor hihetetlenül régi időkbe nyúlnak vissza, s a dolog történetileg talán magyarázható azzal, hogy örökké vándoroltak az Eufrát és a Nílus között, s így módjukban volt fölszedni a legrégibb műveltségek kincseit. De érthetetlen e kis nép gyűjtőérzéke, amellyel a kincsek javát szemelték össze, s őrizték meg, míg a világbíró népek rendre elvesztegették, s maguk is porrá váltak. Nem kevésbé régiek a *babiloni* mondavilág maradványai; ezek töredékességében is leghatalmasabb emléke a Gilgames-eposz. Hőse, Gilgames, még őrzi a tökéletesség jegyeit, „kétharmada isten, egyharmada ember”, de már halandó, s az életfát, azaz a halhatatlanságot kereső, a Paradicsomba visszavágyó emberiséget képviseli. Barátja Enkidu, sok hőstettet vittek végbe ketten, s egy alkalommal megsértették Istár istennőt. A vágy az életfa gyümölcse után akkor támad fel Gilgamesben, amikor megismerkedik a halállal: Enkidu meghal, lelke az Alvilágba száll. Gilgames rettentő fájdalomában hat nap és hét éjjel siratja őt, maga is félni kezd a haláltól, s Istártól kíméletért könyörög; majd elhatározza, hogy elmegy ősatyjához, Utnapistimhez, akit az istenek maguk közé emeltek, s aki az életfát („gyümölcset”, „virágát”) őrzi, és megkéri, támassza fel barátját.

„Enkidu, ifjú barátom, mező párduca,
ki mindent együtt viseltél el velem, mikor a hegyet megmásztuk,
az égi Bikát megragadtuk és aztán leütöttük,
Humbabát letaszítottuk, ki a cédruserdőben lakott,
micsoda álom ez, mely téged megragadott?
Sötét a külsőd és nem hallod szavamat.”
Ő [Enkidu] nem nyitja föl szemét,
Ő [Gilgames] megérintette szívét, de az nem ver.
Akkor betakarta a barátot, mint egy (...) menyasszonyt.
Gilgames a barátja, Enkidu miatt
keservesen sír, és siet a pusztákon át.
„Én is meg fogok halni, nem leszek-e én is olyan, mint Enkidu?[327]
Panasz költözött szívembe,
halálfélelem fogott el, ezért sietek a pusztákon át,
Utnapistim erejéhez, Ubara-Tutu fiához,
meglelem az utat és sietve megyek,”

Útjában számos nehézséget, megpróbáltatást kell leküzdenie. Pusztaságokon, verő napon, zivatarokban vándorol. A Masu-hegyet borító sötétségen, a Lélek éjszakáján, hús-

kettősóra alatt hatol át, s ekkor „kimegy a Nap elé”, a Szellem fényébe. Itt csodálatos kertet talál „istenfákkal” beültetve, egyikük a többinél is gyönyörűbb, s drágaköveket terem. De nem az ő számára; Sziduri-Szabitu istennő elzárja előle a kertet; előbb „a halál vizein” kell áteveznie, azért segítségül adja melléje Ur-Sanabit, az isteni hajóst. Minthogy a halál vizének nem szabad Gilgames kezét (testét) érintenie, tolórudakkal lökik előre a hajót; hatvan tolórudat koptat el, hatvan próbát áll ki Gilgames, míg megérkeznek Utnapistimhez. A Bölcs, „aki látta az életet”, megszánja, varázsszereket készít számára, megtisztító és beavató szertartásokat végeztet vele, hogy állati „bőrruháját” a tenger elvigye, teste „tisztá legyen, mint a hó” s nem rongyolódó, nem szennyeződő (bűntelen) „köntöst” ad neki, végül fölfedi, hol van elrejtve „az élet növénye”, amely által feltámaszthatja Enkidut, s melyet Gilgames örömeiben így nevez el: „sebu-isszahbir-amelu”, azaz: „vén létére ifjú lesz az ember újból”. Gilgames ekképpen isteni erejűvé, a nagy útra képessé válik, és Ur-Sarnabival kihajózik a tengerre, oda, ahol „meggyógyul”, azaz édessé válik a víz: az élet vizévé.

A hajót az édesvizű tengerre vezette (...)

Maga fogta a növényt, és felhozta a tengerből,
levágta a nehéz horgonyzó köveket,
akkor maga mellé tette a növényt.

Gilgames mondta neki, Ur-Sanabinak, a hajósnek:

„Ur-Sanabi, ez a növény az ígéret növénye,
mely által az ember vágyát eléri.

A körülsáncolt Urukba akarom vinni,
megégetni Enkiduval, levágni akarom (...);
neve: vén létére ifjú lesz az ember újra.

Magam akarom megenni, hogy ifjúságomba visszatérjek.”

Visszahajóznak a hazai partra; midőn kiszállnak és elindulnak, Gilgames meglát egy vízmedencét, megfürdik benne, s ekkor éri el a végzet.

Húsz kettősóra múlva ettek egy falatot, harminc
kettősóra múlva megpihentek.[328]

Akkor meglátott Gilgames egy gödröt, melynek vize hideg volt,
beleszállt, és fürdött a vízben.

Egy kígyó megérezte a növény illatát,
rejtekeiből előjött, és elvitte a növényt.

Mikor visszajött [Gilgames], átkot mondott,
rögtön leült Gilgames és sírt,
arcán csorogtak könnyei.

Mondja Ur-Sanabinak, a hajósnek:

„Miért fáradoztak, Ur-Sanabi, a karjaim?
nem magamnak tettem jót [szereztem hasznót],
a földi kígyónak tettem.”

Eddig tart az életfáról szóló rész; az ember üdvösségét itt is a kígyó hiúsítja meg.

Egy töredékes babiloni esküszövegben, melyet már említettünk, szintén feltűnik a szent fa. A szöveg az istenek kertjét Eridu városába, a két folyam torkolatához helyezi; itt áll Ea temploma, s a szent kertben nő a csodálatos fa:

Eriduban sötét [sűrűlombú] pálma nő tiszta téren;
növése [lombja] ragyog, mint a lazúrkő, beárnyékolja a tengert.
Ea uralma Eriduban bőséget áraszt,
lakása az alsó világ tere,

lakóhelye Ea-u istennő tanyája,
a ragyogó ház belsejébe, mely árnyékos, mint az erdő,
senkinek sem szabad belépnie.

Ugyancsak Eriduhoz, illetve a két folyam torkolatában levő szigethez fűződik az Adapa-mítosz; láttuk, ez is Anu isten trónusa mellé, vagyis az Égbe helyezi az élet ételét (gyümölcsét) és italát; aki megkapja őket, halhatatlanná lesz, s az isten palotájában nyer lakást a boldogok között. Ezek a mítoszok sumér eredetűek, de természetesen sok későbbi monda is említi az életfa gyümölcsét és különösen az élet vizét. „Jóízű legyen az ő királyi pásztor-hivatala, mint az élet növénye,” mondja III. Rammamirari asszír király. Asur-achu-iddin (Aszarhaddon) szintén ezt kívánja: „Legyen az ő királysága az emberiség jólétére oly üdvös, mint az élet fája.” - Az élet vize kivált Ea és fia, Marduk mítoszaiban és rítusaiban játszik fontos szerepet. A vizet itták, arcukat mosták vele, fürödtek benne, vagy testükre hintették. - Jelentőségét jól szemlélteti az *Istár pokoljárása* című elbeszélés. Ez úgynevezett természet-mítosz: az isteneknek hírnök jelenti, hogy Istár Alvilágba-szállása miatt a Földön minden szaporodás, csírázás megszűnt:[329]

Papszuka [a hírnök], a nagy istenek szolgája, lehorgasztotta fejét,
arca gyászruhát öltött (...)

Samas [a Nap] pedig Szin [a Hold] elé, atyja elé járult sírva,
Ea előtt, a király előtt könnyeket ont:

Istár leszállt az Alvilágba, és nem jött vissza onnét.

Hogy véget vessenek a pusztulásnak, követet küldenek az Alvilág királynőjéhez,
hogy merítsen az élet vizéből, melyet a chalziku, a „sors edénye” tartalmaz:

Ekkor Ea, szívének bölcsességében egy képet [alakot?] alkotott,
megalkotta Uddusunamirt, az Aszinnut:

„Nosza, Uddusunamir, fordítsd arcodat a vissza-nem-térés
országára felé,

nyíljon meg előtted a vissza-nem-térés országának kapuja;
ha Ereskigal [az Alvilág királynője] meglát téged, fogadjon
barátságosan.

Mihelyt a szíve megnyugszik és kedve felvidámul,
akkor kérve kényszerítsd a nagy istenek nevével,
emeld föl fejedet, irányítsd elmédet a chalzikura, és szólj:

Nosza, Királynő, adjátok ide a chalzikut, vizet akarok inni belőle.”

Az istenek követelésére Ereskigal engedni kénytelen, felszólítja szolgáját, Namtart, hogy „hintse meg az élet vizével Istár istennőt”, aki így visszatérhet a Földre, vagyis újra kizöldül a tavasz.

Az élet vizének ura egyaránt Ea és Marduk is: „Eredj fiam, Marduk, - szól Ea - [...] hozz vizet a két folyam torkolatából, e vízben tedd meg tiszta fogadalmadat, és szenteld meg [a vizet] tiszta esküddel, hintsd meg vele az embereket, istennek gyermekeit.” Más emlékszóveg szerint: „A tiszta vizet [...] a Frat [Eufrát] vizét, amely a [...] helyen a tengerben jól el van rejtve. Eának tiszta szája [szava] tisztította meg, a tengermélység fiai, a hét fiú tette a vizet tisztává, átlátszóvá, ragyogóvá.”

Az asszír kultusz egyik szertartása szerint a pap „a tisztulás házában” küszöbén a király elé lép, és áldást mond rá:

Ea örvendeztessen meg téged,
Damkina, a tengermélység királynője, világítson meg arcával,

Marduk, az igigik [égi szellemek] nagy őrzője emelje fel fejedet.
Ezután így szól a pap:[330]

Akik Eának nagy, szent üzenetéhez igazodnak,
akiknek cselekedetei helytállnak a Földön,
azoknak az Ég és a Föld istenei melléjük fognak állni,
az Ég és a Föld nagy templom-szentélyeiben melléjük fognak állni;
ama csarnokok tiszták és ragyogók;
ott fürdenek az ő [Ea] tiszta, ragyogó vizében az annunakik,
maguk a nagy istenek is benne mossák meg arcukat.

Nyilván szent vizet, életvizet tartalmazó edények, medencék (chalzikuk) voltak ezekben a templomokban, Mardukéban bizonyosan; a szövegek Marduk „tisztító edényének”, a „sorshatározat edényének” nevezik őket. Domborműveken és pecséthengereken is megtaláljuk az életfa és az életvize ábrázolását: a fa közepén áll, előtte szárnyas lények tartják az életvize korsóját. Amikor nem pusztán rituális tisztálkodásra való szentelt vízről van szó, hanem valóban az élet vizéről, az istenek és a halhatatlanság italáról - e mozzanat mindig e paradicsomi misztikával kapcsolatos, belőle ered.

*

Az *arab* népek nagy mesegyűjteménye, az *Ezeregyéjszaka*, műfajánál fogva kevés vagy csak csökevényes vallási emléket tartalmaz, de sok kulturális és mondabeli örökséget a legrégibb időkből is. A drágaköves fa az Abu Muhammedről, a világ lustájáról szóló mesében fordul elő: a mese hőséneke fákcskái vannak, leveleik smaragdok, gyümölcsaik gyöngyök: a fák pedig a Rézvárosból származnak, melyet annak idején megkímélt a vízözön (!), s ahol egy leány ül aranytrónuson, aranyfákkal ültetett kert közepén, s ezek drágaköveket, gyöngyöket, korállt teremnek gyümölcsként. A kert vízözönelőtti, azaz a Paradicsom, s az összes motívum: a kert, az özőn, az aranyfa a mítoszokkal közös gyökérből ered.

*

Az *egyiptomiak* a Paradicsomot Aalu, másképp Aaru, Jalu vagy Jaru néven nevezték, teljes alakjában Szochet-Aalunak, aminek jelentése Aalu kertje. Értelme megegyezik a bibliai Gan Edennel: a boldogság, a gyönyörűség Paradicsoma. Aalu írásjegye, hieroglifája a leggyakrabban fa vagy kígyó. A fa nem egyéb, mint az élet fája, azaz am-en-ankh, s neve szószerint is azonos az összes mítosz és a *Biblia* elnevezésével. A másik jel, a kígyó csakis Apapet jelentheti; mint a *Biblia* kígyója, a zsidó hagyomány Szamáélje, Gilgames kígyója, a hindu Vrtra, a kínai Kung-kung, a görög Typhon, a kelta Avanc, a germán Fáhnir s a többi, ez is az ősrössz megtestesítője, az emberi nem ellensége, a bűnbeejtő. (Vö. Szet)[331]

Több egyiptológus szerint, az Aalu szó etimológiailag feltűnően megegyezik a zsidó Él és a babiloni Ili szóval, - mindkettő istent jelent; ez lehetett az eredeti jelentése az egyiptomiaknál is, később az istenség lakóhelyének jelzésévé változott. Az Aaluból származott minden jel szerint a görög Elü(szion). Különös, hogy az Aalu és Elü(szion) szó az egyiptomi, illetve a görög (indogermán) nyelvekből nem vezethető le, itt is - ott is idegen eredetűnek látszik, - vagy talán egy elfelejtett ősnyelv rituálisan megőrzött szava.

Az élet vizének a babilonihoz hasonló szertartásos kultusza az Eszit-tiszteletben kinyomozható: az Eszit-Isis templomok alvilágot jelző részéből lépcső vezetett egy földalatti, kútszerű helyiségbe, ahol az élet vizét őrizték. - Az élet vize, a szent folyó megvan az egyiptomi Paradicsomban is: négy ágra szakadva öntözi Aalu mezőit, hasonlóan Éden folyóihoz. Maga Aalu a napnyugati tenger egy szigetén fekszik - ez a

boldog sziget vagy a boldogok szigete (mint a kelta Avalun, és az azték Aztlán). Ebben is megegyezik a népek hagyománya.

A paradicsomi idő, a boldog aranykor emlékét az egyiptomiak a történetelőtti időkbe tették, s Hor uralmával kapcsolták össze. Az emberiség ekkor Hor szolgája volt, az ő vezetése alatt harcolt Uzsiri törvényeiért Szet, a kígyó ellen. - A Paradicsom országa az egyiptomiaknál is azonosult (helyesebben itt is azonos volt) a másvilág képzetével, a halottak és üdvözültek országával. A másvilág neve Amenti, a „lenyugvó Nap” országa, a „rejtett föld”, más nevein: a mélység terme, a fölséges, az igazságos föld, a bölcsesség, a tudás országa, az örökkévalóság tartománya, Uzsiri és az istenek lakása, a megdicsőültek városa, az elhunytak lakóhelye stb. Ide jutnak az igaz életűek a halál után, tetszés szerinti alakot ölthetnek, s zavartalan boldogságban élnek örökké, ahogyan a görög Elüzion lakói. Egy későbbi tan szerint az üdvözültek, miután meglakták Aalu különböző vidékeit, az istenek közé emelkednek, és Ré bárkájába szállva, mindennap végighajózzák a Napisten útját az Ég tengerén.

A szent folyó neve, melynek ágai Aalu boldog szigetét öntözik: Ak-her-nuti vagy Khernuti; ebből származik a görög-latin Acheron. A halottat vivő bárka neve kher, „a lelkek összegyűjtője”, a révészé Kharp-ua, „Nun bárkájának kormányosa” (vö. a görög Charonnal). Az alvilág tizenharmadik övezetében viszont tűzfolyam folyik: „az ő vize tűz, a folyója láng” (vö. a görög Püriphlegetonnal). Mindezt a *Halottak könyve* mondja el; a boldog sziget rajza és leírása a 120. fejezetben található, de sok más szöveg is foglalkozik a másvilággal; a legfontosabb köztük az alvilágról szóló *Am-Tuat* könyve.

A halott lelke előtt, midőn Amenti kapuján belép, nem ismert fényességben ragyog fel a Nap: Ré hatalma. (Misztikus fény ez, még találkozunk vele a misztériumokban.) Tiszteletére a lélek elénekli a [332] Nap-himnusz, az egyiptomi költészet legszebb emlékét, azután többféle szörnyeteggel küzd, és alakját folyton változtatja, mígnem Neftisz (más neve Nit és Neith) istennő megerősíti az élet italával, és győzelemre segíti, hogy elhatolhasson Akher-nutiig, ahol Uzsiri ítélőszéke elé áll. A trónust negyvenkét bíró üli körül, akiknek negyvenkét bűnről kell számot adnia, elkövette-e vagy sem. Ezután szívét - az egyiptomiak és a görögök szerint az értelem és a lélek székhelyét - mérlegre vetik, a másik serpenyőbe pedig az igazság tollát, a strucctollat (te-mej, a görögöknél Themis). A mérleg bírái a sakálfejű Anubisz, a karvalyfejű Hor és Thot, a pávián. A trónuson Uzsiri ül fáraói díszben, körülötte a halál szellemei (a görögöknél a daimónok) és a Pokol iszonyú kutyája (Kerberosz). Uzsiri ekkor kimondja a végső ítéletet: vagy beengedi a lelket Aalu boldog mezőire, vagy pedig vezeklésre utasítja. A vezeklőnek egy égő folyón át tüzes tóba kell eveznie, ahol leég róla a földi szenny, vagy pedig egy másik folyóvízben, azaz víz által megtisztulnia. Az igaz lélek végül is visszanyeri minden emberi képességét, színről színre látja az isteneket, s betegségtől, bajtól, nyomortól megszabadultan, testi-lelki javak mennyei bőségét élvezve él mindörökké. Az egész pedig világosan mutatja, hogy a másvilági élet nem egyéb, mint az elvesztett paradicsomi boldogság magasabb foka.

Az egyiptomiak hitére jellemző, hogy a halál utáni életet tartották az igazinak. Földi lakásaikat, házaikat nem nagy gonddal építették, és „vendéglőnek” („vendégfogadónak”) nevezték; annál szilárdabb, véglegesebb és pompásabb formát adtak sírjaiknak, és - ahogy Diodórosz feljegyezte - szószerint „öröklakásnak” hívták. A halott lelkének neve egyszerűen „az élő”, ankhü volt, a múmia-koporsó „az élő szekrénye”, hen en ankhü. Menkaura fáraó koporsóján ezt a felírást olvashatjuk: ankh t'éta, „határtalan [azaz örök] élet.”

A léleknek viszont kétféle formáját ismerték, az egyik volt a *ká*, az ember kicsiny, szellemi hasonmása, asztráلتestszerű lény: a testben lakik, mint a magyar „íz”, vagy a

mese Hüvelyk Matyija, de elválhat tőle, s a halál után el is hagyja. Az igazi lélek a *bá*, sokkal önállóbb lényeg, madár természetesen, mégpedig emberfejű és -kezű sólyommadár; a halál pillanatában ez is elrepül, de az örök életben ismét egyesül halhatatlanná lett földi porhüvelyével.

*

A görög másvilág sok mindenben egyezik az egyiptomival, láthattuk az eddig mondottakból. Maga a görög tudomány abban a meggyőződésben volt (nem alaptalanul), hogy másvilág-mitológiájuk teljes egészében egyiptomi eredetű. Főleg Hérodotosz és Diodórosz vallják ezt a hagyományt, de általában a görögök legnagyobb elméiket sorra Egyiptomba [333] utaztatják, s ezek az ottani papi tudományból merítik bölcsességüket. Hérodotosz közlése szerint Orpheusz és Melamposz voltak az egyiptomiak első tanítványai, Diodórosz, pedig azt hallotta, hogy rajtuk kívül Daidalosz, Homérosz, Lükurgosz, Szolón, Püthagorasz, Platón, Eudoxosz, Démokritosz mind náluk járták ki a magasabb tudás iskoláit. Hasonlóképp nyilatkozik Plutarkhosz és Porphüriosz az első görög bölcselőről, Thalészról, Kleobuloszról, Biaszról és Pittakoszról. Plutarkhosz, Porphüriosz, Iamblikhosz és Diogenész Laertiosz szintén közéjük sorolják Püthagoraszt is. Nem vitás, hogy a görög műveltség sokat köszönhet Egyiptomnak, de nem mindent, talán nem is a legtöbbet; Kréta és Fönícia voltak igazi tanítói. Viszont kapcsolata Egyiptommal régibb mint az, amit a tudósok és államférfiak névsora jelez. I. e. a 13. századból (1227) származik Marnaptah fáraó felirata: az általa legyőzött népek közt akajusa és daanu nevűeket említ, azaz valószínűleg a homéroszi akhájokat és danaoikat.

Az i. e. 13-12. században nagy népáramlások folytak le a mediterrán medencében Kelet és Nyugat között s Északról Délnek: ezek is beletartoztak a második évezred hatalmas kultúrcseréinek mozgalmába. A foinikok Keletről, az etruszkok Nyugatról törtek elő folytonos háború közt, a görögök Északról rontottak be; ekkor tűnt el a chatti birodalom, rendült meg először Fönícia, pusztult el Mükéné és Kréta, de válságos időkét élt át Egyiptom is. Elsőnek I. Széti (1318-1298) említi a „tenger népeit”, közülük a tursákat, azaz etruszkokat a Delában vívott csatában megveri. Végleges diadalt III. Ramósze (Ramszesz) arat rajtuk (1190), s büszkén véseti fel: „A szigetek népei felvonultak, egy ország sem állhatott meg seregeik előtt, (...) tűzlánggal nyomultak Egyiptom ellen. E népek összefogtak, hogy kezüket Egyiptomra és a földkerekség határait vessék. Szívük bizakodó volt és tele nagy tervekkel.” - Hau nebu: a tenger fiai néven ismerik mindezeket a népeket az egyiptomiak, s az emlékek szerint már a 17. századtól kezdve tartottak ügynököket közöttük: a görög szigetek, Peloponneszoszban, Krétán, Cipruson, Kisázsiaiban, a keleti birodalmakról nem is szólva.

A görög másvilágtan, eszkatológia eléggé ismeretes (Elüszion, Hadész), hogy sok benne az egyiptomi eredetű mozzanat, ezek után természetesnek látszik. A legrégebbi hellén vallásbölcsélet s az orfikus költészet tanai lényegükben megegyeznek az Usziri-kultusszal: kiváltságosak beavatása a misztikus tanokba, varázslás, üdvözlés, s főként mélyebb ismeretek szerzése belső tapasztalás útján. Ennek az első papja lehetett a mitikus személyé vált Orpheusz. Az Elüszion szó, mint láttuk, egyiptomi eredetről tanúskodik. Pindarosz megemlíti a boldogok szigetét, ahol Kronosznak trónja áll, s Platón szerint (*Gorgiasz* 53) ott van az igaz életűek helye a halál után. A lelkeket az Alvilágba az Akherón-Achernuti vizén át szállítja Kharon-Kharpua. Ezután bírái elé áll a lélek; a bírák emitt:[334] Minósz, Radamantisz és Aiaikos, amott Usziri mellett Anubisz, Hor és Thot. Az ítékezés, a büntetés és a megtisztulás módja minden lényeges vonásában megegyezik az egyiptomi másvilág szcenériájával, ahogyan Platón a *Phaidonban* összefoglalja. Négy folyót nevez meg: az első és a legnagyobb az Okeanosz,

vele szemben folyik az Akherón az Acherousias tavába; a Püriphlegeton tűzzel égő helyeken át szakad a Tartaroszba, végül a Stygion (költői nevén Kokütosz) a Styxbe ömlik.

„Miután az elhunytak - írja Platón -, ama helyre értek, ahová őket a szellem [daimón] viszi, először is ítélet hozatik, hogy kik éltek jól, kik nem. Akikről azt vélik, hogy középszerű életet folytattak, az Acherónhoz mennek, s mindegyik bárkába száll. Ezután a tóhoz [Acherousiashoz] érkeznek, s ott tartózkodván, megtisztulnak hibáiktól, miután pedig elégtételt adtak mindazért, amit helytelenül cselekedtek, föloldatnak, s jótetteik fejében jutalmat kapnak, ki-ki érdeme szerint. Akiket azonban javíthatatlanoknak ítélnék bűneik nagysága miatt (...), azokat az őket megillető sors a Tartaroszba dobja, ahonnan soha ki nem szabadulnak. Ellenben akikről úgy vélik, hogy noha nagy, de mégis javítható bűnöket követtek el (...), azoknak is a Tartaroszba kell hullaniuk, de miután beleestek, s egy évig ott maradtak, kiveti őket a hullám: a gyilkosokat a Kokütoszon, a szüleiket bántalmazókat a Püriphlegetonon át. Ezután az Acherousias tavához vitetnek, ahol kiáltozva hívják azokat, akiket megöltek vagy bántalmaztak, s fennszóval bocsánatért esedeznek és könyörögnek, hogy a tóba mehessenek, s bűneiktől megtisztuljanak. De ha nem kapnak engedélyt, ismét a Tartaroszba mennek, onnan vissza a folyókba, s a szenvedésük mindaddig véget nem ér, míg csak meg nem engesztelték, akikkel szemben igazságtalanságot követtek el, mert ezt a büntetést szabták ki rájuk a bírák. Akikről pedig az az ítélet hozatik, hogy kiválóan jámbor életet éltek, kiszabadulnak e földalatti helyekről, és fölmentést kapnak a fogság alól; fölszállnak a tiszták lakóhelyére, és a Föld felett laknak.”

A valószínű tény, hogy a görög másvilág a boldogok Elüszionjával együtt nagy egészében az egyiptomi eszkatológia származéka, megmagyarázza miért hiányzanak belőle, az egyetemes Paradicsom-mitológia legeredetibb motívumai: isten kertje, élet fája és vize, kígyó stb. Másodlagos, készenkapott menyország ez. Az Elüszion nem őstemplom már, s mintegy negatív bizonyíték, hogy ezeknek a mozzanatoknak megismétlődése nem véletlen. Ezért is szóltunk róla hosszasan.

*

A *kelta* mitológia, s főként az eszkatológia, viszont a tolték-azték hitvilággal tart olyan rokonságot, mint a görög az egyiptomival, de több benne az eredetiség. Különleges, saját jellemvonása az erős [335] földhözkööttség, a természethez tapadó szemlélet: a másvilág itt van a Földön, illetve maga a Föld is másvilág, emebbe foglaltatik; a földi élet misztikus értelemben véve egyúttal másvilági élet is. Az istenek leszállnak a Földre, majd visszatérnek, s haláluk, azaz legyőzetésük után különös módon tovább uralkodnak; az emberek viszont istenekké, halhatatlanokká válnak.

A kőkörök és a menhirek sziklasorai a Kozmosz templomai voltak, az Ég földi ábrái. A szent ligetekben pedig a szellemek élték a maguk életét: egy-egy kísérleti paradicsomkert volt mindegyik. Ezek a ligetek nemcsak az istenek földi jelenlétének helyei, ahova áldozat és ima által megidézni lehetett őket, hanem állandó, titokzatos, természetfölötti jelenségek színhelyei. Tölgyerdők, miket fejsze nem érintett, sűrűjűkön napfény nem hatolt át, s hideg, sötétben mormoló források öntözték nyirkos talajukat. Itt álltak az emberáldozatok megfeketült vérével borított oltárok, fabálványok, de nem ezek keltettek félelmet, hanem a Láthatatlannak és az Ismeretlennek közelléte. Napfényes délben is sötétben, mozdulatlanul állt az erdő, de mélyében dübörgött, rezgett a föld, kidőlt faóriások emelkedtek fel újra, fények villódzdák, noha tűz nem égett, és sárkányok kúsztak a sűrűségben. A madár és a vad elkerülte őket, a hívek borzadó áhíttal léptek belé, s éjfélkor a pap sem merte megközelíteni. (Barth leírása nyomán a massiliai [marseillesi] szent ligetről.)

Ez a két világot egybefogó szemlélet az istenek és a lelkek lakóhelyének sajátos lokalizációihoz vezetett. Hogy az őshaza, a földi Paradicsom s a másvilág képe összeolvadt, nem csodálatos, sőt szabályszerű; Avalun volt ez, a nyugati tenger egy szigete (Atlantis), néha misztikus jelentésű köd takarta vagy víz borította, olykor kiemelkedett a tengerből. Idővel az áhítat magát Írországot ruházta fel a Paradicsom vonásaival, mint a sémita hagyomány a Kétfolyó közét. A zöld Eirinben őrizték meg hű lelkek a régi, istenbe merült, paradicsomi élet tiszta és szent formáit, s a messze szóródott kelta törzsek úgy vágyódtak oda vissza, mint az igazi, épen maradt tanok forrásához, az élet vizéhez. Végül pedig egy kis brit sziget, Mona lett a másvilág helye, - valóságos sziget, emberek lakták és művelték. Neve „fekete sziget”, Yr ynis dowyll, a misztériumok középpontja, mert ott volt eltemetve Aeddon, a halott Hy-gadarn, kit a druida főpap minden esztendőben misztikus szertartások közt újra eltemetett. Hy halotti misztériumának jelentése ugyanaz, mint Istar, Marduk, Tammuz, Usziri, Perszephoné alvilágra szállásának; számunkra a szabatos lokalizáció a meglepő. Hy-Aeddon itt a másvilág bírása, a lelkek istene volt. A látható és láthatatlan Mona, a sziget és az Alvilág közt az utat a Menay-tengerszoros vize jelezte, ez volt a halál folyója, s midőn Hy a halottas bárkán, azaz koporsójában áthajózott rajta, a holtaknak vitte el a felejtés és a boldogság vizét.[336]

A kelta Elizium egyszerre földi és égi, téridőbeli és rajtuk kívül álló. Az isteneknek és az embereknek át kell törniök a tér és az idő határait, át kell élniük az időtlen tökéletesség pillanatát, levetkezni, ami mulandó, halálraszánt és anyagias, és akkor mind maguk, mind lakóhelyeik örökkévalóvá válnak. A halál köde szétfoszlik, a felejtés tengere elvonul, a boldog sziget kiemelkedik a vízből. A halhatatlanságnak ez a változatlan állapota: Avalun. Avalun a fény hazája, az emberiség bölcsője és kikötője, a halandók ott istenekké válnak, halál nem vet véget az ifjúságnak, öregkor a szépségnek; csodás gyümölcsöket termő kert, zene és lakoma kínál örömet benne a léleknek és a testnek, mely bút és fájdalmat nem ismer. Az örök ifjúságnak ez az országa hasonló a feltámadott Kecalkoatl lakóhelyéhez, az égi élet ott is egybefolyik a földivel, éppúgy, mint Tlalokanban, Tlalok isten mennyországában, ahol azok a halandók örökülnek meg, kik a Földön nem élhették ifjúságukat.

Mindez pedig Földön és Égen nem egyéb, mint beolvadás a kozmikus harmóniába, azaz a paradicsomi tökéletesség elérésének egyetlen módja. Ezt kívánja a ma emberének igazi tudománya is: emberi szabásunk, alkatunk levetkezését, a tér és idő korlátainak áttörését, mert csak így férhetünk közel az objektív valóság ismeretéhez. A régi ember és az új itt találkozik.[337]

Bűnbeesés

(A megvalósult ember-idea.) - Az ember a kozmikus teljesség birtokában levőnek teremtett; ennek az állapotnak a megtörése, a teljesség tagadása a bűnbeesés. A teljesség állapotában jót, rosszat nem tudhatott, mert a kettőnek pusztá megkülönböztetése már szétbontja a tökélyt; az abszolút harmóniában nem lehet a diszharmónia tudatával élni.

Az emberben tehát testet ölt a Kozmosz ideája, ő a teremtés végső szava. (Egyelőre!) Az ideát az egyik mítosz fénynek nevezi, a másik igének, a harmadik mantrának, ma a dolgok értelmének, jelentésének hívjuk. A héber tan szerint az első teremtés embere, Ádám Kadmon, még tisztán szellemi lény, az idea hordozója, kozmikus előképe Ádámnak; könyvünk terminológiája szerint ő a bűnbeesés előtti ember. A teremtés többi művében, s így az állatokban is az ideának csak a töredékei vannak meg.

Oken Lorenz, a kiváló természetbúvár mondja, hogy az állatvilág nem egyéb, mint szétdarabolt ember. Szerintünk persze ennél több is, más is, sőt kevesebb is, de a tudós szemszögéből tekintve az állatvilág csakugyan előkészület, különböző fokok rendje az emberi szintézishez; ez viszont annyit jelent, hogy az emberben megvan a teremtés többi része s az állati rend is.

A Kozmosz ideája a földi emberben nyer alakot, ahogy a régiek mondták: az emberi testben az istenek eszméje vált hússá és vérré, vagy János szavaival: „És az Ige testté lőn és mibennünk lakozék.” A teremtés értelme, jelentése bele van ágyazva a dolgokba, mintegy el van rejtve bennük, vagyis a világ - hogy ne a vallás, hanem most már a művelődéstörténet nyelvén beszéljünk -, a szellem megjelenése, megvalósulása, s csak az ember bírja a bennerejlő értelmet, ideát is. Hivatása tehát, hogy kinyilvánítsa ezt. Ez az ember részvétele a teremtésben, mely így ma is folyik, azazhogy kívül áll az időnek.

*

(A dolgok megnevezése.) - A kimondás, megnevezés, vagyis a dolgok értelmének fölfedése teszi teljessé életüket, mert megadja az anyagi, a testi lét szellemi, metafizikai jelentését. Az ember szava nélkül a Kozmosz nem [338] teljes. Ebben az értelemben a szó teremtő és mágikus erejű: életet ad; a mi számunkra a mindennapi életben is csak akkor válik egy-egy dolog vagy fogalom valóban élővé, ha meg tudjuk nevezni lényegét, ha megragadjuk értelmét, jelentőségét. A Biblia felül nem múlhatóan egyszerű fogalmazása csak ennyit mond: „Mondá az Úr, hogy legyen, és lőn.” Így most már teljes mélységében megvilágosodhatik előttünk a *Genezisnek* az a helye, ahol az Úr Ádám elé vezeti a teremtett lényeket: „És formált vala az Úr Isten a földből mindenféle mezei vadat, és mindenféle égi madarat, és elvivé az emberhez, hogy lássa, minek nevezze azokat; mert amely nevet adott az ember az élő állatnak, az annak a neve. És nevet ada az ember minden baromnak, az ég madarainak, és minden mezei vadnak.”

A *Kabbala* azt tanítja, hogy a világteremtés alapját huszonkét idea alkotja. Ezek közt számtalan kapcsolat állítható fel, és kombinációikból áll a látható világ. A huszonkét alapeszmének az ábécé huszonkét betűje felel meg, kombinációikkal a világ minden jelensége néven nevezhető tehát. A szóteremtés megismétli a világteremtést; a nyelv, a beszéd mágikus művelet.

Persze, a dolgok lényegét megnevezni, jelentőségét feltárni roppant nehéz az embernek, mióta kiszakadt a kozmikus közösségből; szellemi élete a bűnbeesés óta szakadatlan küszködés a megismerésért. Adam Kadmon azonban magában bírta a teremtés ideáit, s maga is ezeknek szövevényében, természetközösségben élt. Sőt, a teremtés egyik ideája, végső szava volt, ahogy mondtuk, s ebben a formában - a többi teremtménnyel együtt - már eleve létezett, élt a teremtés kezdetén; a különbség az, hogy az ember-ideába befoglaltatott a többi lény ideája is. Azaz a kínai bölcsesség, amely azt állítja, hogy „egy közülünk ott volt a teremtésnél”, egyáltalán nem bolondság, hanem ennek a metafizikai ténynek fölismerése. Minthogy a régi ember nem racionális lény volt, nem fogalmakat használt, hanem természeti lény, azért a természet nyelvén, azaz képekben beszélt. A rítusok nyelve: az ima, a könyörgés, az áldás, az átok és a rege képes beszéd, képekben adja elő a dolgok rejtett értelmét. A beszéd eredetileg szertartás, szent, varázsló művelet, s csak később válik a mindennapi élet aprópénzévé. A megszentelt, szertartásszerű szavakban az ősi teremtő erő visszhangja csendül meg, értelmük, hangsúlyuk egyaránt fontos, megkötött. Innen van az ima, az áldás, az átok szigorúan megszabott formulája, s az, hogy minden eltérés erejét, hatását veszti, haszontalanná változtatja. Innen ered a misztériumok, a szertartások „titkos nyelve”, a nagy ősvallások gyakorlatában feltűnő misztikus, hieratikus, papi nyelv; nem a beavatottak számára szerkesztett, mesterséges nyelv tehát, holmi kasztvédő,

fondorlatos műtitok, hanem a dolgok rendjéből eredő, természetes jelenség vagy inkább maradvány. Ha nem hittek volna benne, ha csalás lett volna, nem maradhat fenn ezeréveken át, sőt csalásból létre sem [339] jöhet vala. (Más dolog, ha a misztérium a szavak többértelműségét használja fel, mint a püthagoreusok háromféle szótára.) A hit a szó mágiájában, bűvös erejében ma is él a nagy kultúrnépek között (a hindu mantrika például), csak az európai művelődés övezeteiben foszlott szét, s itt vallások, papok, költők és - alacsony szinten - kuruzslók és agitátorok tartják fenn csökevényeit; a kuruzslók üressé lett formulákban, hókuszpókuszokban, abrakadabrákban, az agitátorok jelszavakban, jelmondatokban. A szertartások nyelve természetesen konzervatív, az önfenntartás egyik eszköze, s nem halad az élő beszéddel, érthetetlené, titkossá válik. Olykor valamely régi nyelv marad fenn benne, mint a kopt egyházban az egyiptomi, a *Védákban* a szanszkrit; az afrikai pigmeusok sem értik már imáik, rituális szövegeik egyes kifejezéseit.

Az ősműveltségek nagy alkotásaiban, az emberiség szent könyveiben még épen él ez az erő, a zsidók, babiloniak, egyiptomiak, indusok, kínaiak, kelták, óindiánok hittek a szó varázserejében, éltek és élnek is vele, noha a valódi értelmek már titokká váltak a közember előtt. Ez az, amit az egyiptomi emlékek a „nagy titoknak” neveznek. Kutatóink természetesen mesterséges, célzatos művet látnak e papi nyelvekben, s még Brugsch is, ki pedig mélyen behatolt az egyiptomi szellembe, a képzelet pusztá szüleményének, természetellenes képződménynek tartja a hieroglifák misztikus nyelvét. Azt helyesen látja, hogy az egyiptomiak eredetileg képekben „gondolkoztak”, s hogy ezért a mi fogalmakban gondolkozó tudósaink számára kettős nehézségű feladat egyes emlékek szövegének megfejtése és értelmezése, s egyébként is megszívlelendő dolgokat mond: „A figyelmes kutató, aki az egyiptomi mitológia forrásaival közelebbről megismerkedik, a rejtélyes szavak és formulák egész sorára bukkan, melyeknek teljesen pontos, szó szerinti fordítása a tartalom megértéséhez a legkisebb segítséget sem nyújtja. Ez esetben hamarosan arra a meggyőződésre jut, hogy ezek a kifejezések valami egészen mást akarnak mondani, mint ami közvetlen jelentésükből következne, s hogy egyáltalán nem ama mitikus nyelvbe tartoznak, amely az egyiptomi történet régi korszakaiban egy-egy szó tárgyi jelentését metaforák segítségével elvont, teológiai tartalmúvá változtatta át, hanem a képzelet mesterséges és természetellenes termékei a vallástörténet egy igen késői szakaszából, s azért találták ki őket, hogy titkolják és leplezzék, amit a teológiai nyelv nyíltan és tisztán kimondott. [Brugsch - tévesen - egy régi, képes, metaforikus „teológiai”, „misztikus” nyelvet és egy későbbi mesterséges papi nyelvet különböztet meg.] Ennek a misztikus nyelvnek az ismerete (ahogy én nevezném), igen fontos részét tette az óegyiptomi papi tudománynak. Csodálatos nevei, szavai, formulái, szövegei és könyvei a régi egyiptomiak véleménye szerint megadták a kulcsot, amely fölfedte az Ég és a Föld minden rejtélyét, megnyitotta az Alvilág kapuját, szabaddá tette az utat a holtak lelkei előtt a másvilágra,[340] megvédte őket a Rossz hatalmától, megtörte a mezők, hegyek, vizek fenevadainak erejét, varázslatot tartalmazott minden élőlény számára, a holtakat feltámasztotta és beszédre készítette, kiűzte a gonoszt a megszállottakból, és képes volt a szellemeket, sőt magukat az isteneket is látható megjelenésre bírni. Ez a varázstudomány volt - az egyiptomiak szavaival élve -, az, amit a feliratok és a szövegek a nagy titok névével jeleznek: nem volt szabad senki avatatlannal közölni, s tartalma a mai tudomány számára a szó szoros értelmében hét pecséttel lezárt könyv, mert csak néhány, viszonylag csekélyszámú példa, ahol isteni lények és szent személyek vagy tárgyak nevééről van szó, vezet rá kielégítő biztonsággal egy-egy misztikus szó vagy formula jelentésére. Ezeknek a neveknek az ismerete azonban lényeges részét teszi a titkos nyelvnek. Ez a »Szezám

táruj» a beavatottak számára." - Egyébként Homérosz is különbséget tesz „az istenek nyelve” és „az emberek nyelve” között. A szanszkrit írásjegy-rendszert, a devanágarit „az istenek beszédének” nevezték, s a szanszkritot az isteni nyelvnek.

Mindez még jobban rávilágít, hogy ama bizonyos lények és értelmek „megnevezése” nem volt könnyű feladat, különösen a természetből kiszakadt ember számára. Ám azok a mítoszok, hagyományok, emlékek, amelyeket ma felkutathatunk, csak halavány, eltorzult, töredékes reflexei az őszélménynek; a kapcsolatot vele az ember éppúgy elvesztette, mint a bensőséges viszonyt, amely a természethez fűzte. Itt nem csupán jelenségek, tárgyak vagy tünetek értelmének átéléséről volt szó, hanem oly folyamatok felismeréséről is, melyek eleve kívül estek az érzékelés határán, vagy amelyek a belső érzékelés megragadhatatlan világában vetődtek fel, a lélek mélyén hullámoztak, s éltek eleve képszerűtlen életet. Ma is, midőn megalkottuk már a magunk elvont, fogalmi világát, fanyalogva húzódozunk a szellem köreibe való hatolástól, s félünk a metafizikától, mint az ördög a szenteltvíztől.

*

(Bűn és bűnhődés.) - A bűnbeesés is folyamat tehát, s mint a lét történetének, a teremtésnek minden lényeges mozzanata, időbeli és időn kívüli, fizikai és metafizikai egyszerre. Tulajdonképpen akkor kezdődött, amikor az ember, még mint isteni-állati lény, elkezdte „kicsapni” magából, ami a kozmikus teljességhez, az isteni és állati szférához fűzte. Tudjuk, hogy „kétnemű” volt, magában hordta az élet kettős elvét, de szétválásával a férfi és a női princípiumra már elkezdődött a kicsapódások és elkülönülések folyamata. Ez még nem lett volna tragikus, mert hiszen „férfi és nő együtt teszi az embert”, s a vágy egyesítheti őket „egy testté”, de szellemi, jobban mondva démoni szakadás is történt: az ember női fele a teremtés [341] anyagi-állati része felé hajolt, a Szellem helyett a Démon sugallatára hallgatott. Ma is egyképpen egyesül benne a természet minden vonzó, kedves, „bájos”, de szintúgy minden riasztó, sötét, megokolatlanul kegyetlen démoniája. A férfi elkövetheti a legnagyobb szörnyűségeket, mindig okot, célt, rendszert visz bele, intellektuális marad. A nő a természet érzelmi, indulati vagy ösztönös mágiájában él, ok nélkül, sőt okok ellenére szeret és gyűlöl, becéz és gyötör; a legtöbbször a kettőt egyszerre, egyazon alannal teszi. A férfi minden tettéhez értelmet keres; ez meg az ő bűne, őt az értelem veszíti el. A nő látta, hogy „jó” az a gyümölcs eledelre, „kíváncsú” és „kedves a szemnek”, s olyan akart lenni „mint az isten”; a férfi pedig tudni akarta, mi a különbség a jó és a rossz között. Evvel mindketten kiszakadtak a teljességből, megbontották a teremtés harmóniáját, s megrögzítették a különbséget, amely kettéválasztotta őket: „Megnyilatkoznak mindkettőjüknek szemei, s észrehevők, hogy mezítelenek.” De megláttak minden egyéb különbséget is.

Ez a bűntudat legprimitívebb jele, ám a legbiztosabb is. Megszületett az áteredő bűn. Az öröklött bűn hagyománya nemcsak zsidó-keresztény tan, hanem egyetemes hit, mert hiszen magának az embernek állapotváltozásából származik. Az ember megszakította a közösséget istennel vagy az istenek világával, ezáltal kilépett a bűntelen tökéletesség paradicsomi állapotából. Bűnössé lett, s bűnhődése abban áll, hogy elvesztette a halhatatlanságot. Különös, hogy éppen a görögöknél, e par excellence emberi-rationális szemléletű népnél határozott tanítás alakult ki róla. Eleusisban misztériummá avatták, s az orfikus teológiának ez az alapgondolata. Az ősbűn, a protogonón athemisztosz gyökerét a titánokig vitték vissza, akik szétszaggatták Dionüszosz Zagreuszt, s ivadékaik, az emberek nem szabadulhatnak meg a bűn terhétől, míg maga az isten, Zagreusz meg nem váltja őket. Ez a bűn egyetemes, semmi köze az emberi gyarlósághoz; az erkölcsös, igaz élet nem szabadíthat meg tőle, éppúgy hozzátartozik az emberhez, mint a teste, mint egész léte, amely az aranykorból

(Paradicsomból) való lessüllyedés által nyerte végső formáját. A test ekkor tökéletlen, bűnös lett - tanították az orfikusok -, s az ember valódi lénye, a lélek bemocskolódik a testbe való börtönzés által. A test a lélek börtöne, koporsója, s a valódi megtisztulás, a katarzis ezért csak a halálban lehetséges, amikor a lélek visszanyeri eredeti állapotát, és kiszabadítja magát „a születések mélyen fájdalmas körfutásából”, - ahogyan az orfikusok mondták. De a heterodox görög filozófia és az antik költészet is ismerte ezt a tant. „Életünk büntetés valamely nagy bűnért” - írja Arisztotelész; Anaximandrosz pedig egészen a mi felfogásunk szerint fogalmaz: „A világ és az isten eredeti egységét emberelőtti bűn bontotta meg, s az új világ, amely ebből az elszakadásból keletkezett, ama bűn büntetése alatt nyög.” Alexandriai Kelemen az orfikus tanítást ismétli: „A lélek egy bizonyos[342] bűn miatt a test börtönébe van zárva.” Vergilius pedig híres IV. eclogájában a megváltást jövendőli: [A megváltó] „szenvedése kiirtja a Földről a mi bűnünket is.”

A görög hitregében minden mítoszok egyik leghatalmasabb alakja hozza a tiltott tudást, a „tűzet” az ember számára: Prométheusz. Ő a tűzhozó titán, Püriphorosz, a fényhozó arkangyal, Phosphorosz-Lucifer analogonja, mert tűz és fény egyaránt a Szellemet jelenti. Prométheusz részvétből siet ugyan az ember segítségére, de szembefordul az istenek akaratával, s így a mítikus kígyó szerepét játssza; egyébként a bűnbeesés története mindvégig párhuzamos a *Biblia* előadásával. A nő megteremtése sem hiányzik belőle; a görög mítosz Évája Pandora, történetét Hésziodosz meséli el.

Midőn Zeus meg tudja, hogy Prométheusz ellopta a tüzet az istenek tűzhelyéről vagy a napkocsiból, haragra gerjed, s így szól a titánhoz:

„Iszpetosz fia, te mindenkinél jártasabb cselben és csalásban,
örvendsz, hogy elraboltad a lángot, s szívemet elámítottad;
de a magad keserves bajára tetted ezt s a jövendő emberekére,
mert a tűzért balsorsot hozok, melynek szívében mindenki
örül majd, s szeretettel fogja ölelni saját nyomorát.”

A csalfa ajándék, aminek mindenki örül: Pandora, a nő; Héphaisztosz alkotja Zeus parancsára, s az istenek mind megajándékozzák; innen a neve: aki mindenkitől ajándékot kapott.

Így szólt és nevetett az emberek és istenek atyja,
s megbízta a fenséges Héphaisztoszt: haladék nélkül
keverjen földet-vizet össze, az ember szavát s erejét
öntse belé; arcra a halhatatlan istennőkhöz
legyen hasonló a leány, s szépségre szintoly kedves, Pallasz
a munkában oktassa ki, szép szövésre a széken,
fejére bájt Aphrodité adjon, az arany-istennő,
s nyugtalan vágyat és testét díszítő gondot,
csalfa erkölcsöt s hízelgő szavakat végül
Hermész oltson belé, a ravasz Argoszölő.

Így is történik; maga Zeus egy szelencét ad neki (eredetileg hordót), amelybe az emberiséget fenyegető összes baj van zárva, s ezért kinyitni tilos. Pandora természetesen azonnal kinyitja, mint ahogy Éva leszakítja a tilos almát, s a boldog emberiségre így minden baj rászabadul.[343]

Mert jól éltek egykor a Földön az emberi
törzsek, távol minden bajtól s a nyűgös robottól.

Távol a fájdalmas kórtól, mely elragad oly sokakat;
(mert gyorsan lepi meg nyomorú aggkor a halandót).
De kinyitotta a nő a szelence erős födelét,
kibocsájtá mindezt, s szomorú balsorsot szánt a világnak.
Csak a remény maradott egyedül e töretlen héjjban,
a szelence fenekén, s nem szállt el a nyíláson
sietve, mert sebesen lecsukta az asszony a zárját
(tanácsára Zeusznak, a fenndörgő Aigisz viselőnek).
De azóta számtalan ínség árad szerte a Földön;
s most jajjal telt a mező, telt a folyóvíz,
mindenfajta betegség terjed nappal és éjjel
a maga szárnyán, s dönti balsorsba az embert.

A nő „jelentése” itt ugyanaz, mint a *Bibliában*, az anyag eszköze, nem valami kicsinyes immoralitás hordozója, hanem egy hatalmas természeti princípiumé, amely megadja a bűnbeesett, földrehullott lét végső formáját. Ez is benne volt a teljes emberben, most kiszakadt belőle, s amire sorsszerűen előkészítettett: rögtön megértette a kígyó suttogását. Ő a természet ősvágya, a nyughatatlanul mindent birtokolni akaró, ki nem elégíthető élet, - a nő.

Az ember testi-lelki elváltozását, átlépését az anyagi természetbe, bánatát és sóvárgását a paradicsomi boldogság után számtalan legenda beszéli el. Elmondunk néhányat, értelmük most már világossá válhatik különösebb magyarázatok nélkül is.

Az arab monda szerint Ádám bánatkönnyeiből termett a nárcisz, a hindu mesében a kókuszpálma, a mirobolán és mindenféle drága fűszer, mert földrehulló könnyei még mindig csodás éltető nedveket tartalmaztak. Éva könnyeiből, ha a tengerbe hulltak, támadtak a gyöngyök, ha a földet termékenyítették meg, pompás virágokat fakasztottak. A kígyó is sírt, de az ő könnyeiből a skorpió született, a tengerben pedig a rák, mert a kígyó a düh, a bosszúság kapuján át távozott a Paradicsomból.

A testi-lelki elváltozás tragikumáról az etióp *Ádám-könyve* beszél. Az Úr így szól Ádámhoz: amíg parancsaimat szolgáltad és fény-angyal voltál, ismerted a vizet. [Nem volt szükséged földi életnedvre.] Mióta azonban parancsomat áthágtad, testedet vízzel kell itatnod és növesztened, mert állathoz lett hasonló. Megvontam tőled a fény természetét, amikor átlépted a határt, de nem változtattalak egészen sötétséggé, hanem ezt a mostani testedet adtam neked, s ezt a bőrt húztam reá. De azelőtt nem tudtál semmit a fáradtságról és a szenvedésről.[344]

Egy másik, ugyanebből a forrásból származó monda, testi tünetekkel jellemzi a bukást: Ádám és Éva a kiűzetés után egy üregben laktak. Reggel kimentek a barlang elé, de hasuk tele volt attól, amit ettek, s nem tudtak magukon segíteni. Panaszban törtek ki: Efféle bajok nem estek meg velünk a kertben, és ilyen rossz ételeket ott nem ettünk. [Nem volt szükségük ürítkezésre.] És Ádám istenhez könyörgött: Ne engedd, hogy meghaljunk azáltal, ami a hasunkban van. És isten rájuk tekintett, és nyílásokat csinált rajtuk, mikén át kiürülhettek, s ez aztán természetté lett mind a mai napig. Ádám és Éva pedig kiadták, ami a hasukban volt, visszamentek a barlangba, szomorúan és sírva a sár miatt, amely testükből kijött. És érezték, hogy valami más lett, megváltozott bennük és velük, s hogy végeszakadt a visszatérés minden reményének a Paradicsomba, mert a test, amelynek ételre, italra és ürülésre van szüksége, nem kaphat helyet ott. - Amilyen naturalisztikusnak látszik ez a monda, olyan megható a maga egyszerűségében: mélyértelműen érzékelteti a fizikai és metafizikai, az anyagi és a szellemi összetartozását az emberi létben.

Egy arab hagyomány elmondja, hogy Ádám és Éva nagy önmegtartóztatással, aszkétikus megtisztulással akarták visszaszerezni régi állapotukat; negyven napra elváltak egymástól, s külön-külön vízbe álltak. Ott álltak, imádkoztak és kérték Istent, bocsásson meg nekik, vegye vissza őket a Paradicsomba. De a harmincötödik napon odajött a kígyó, s rávette Évát, hogy menjen Ádámhoz -, mire visszaestek a régi gyászba.

A bűnbeeséssel az embernek a természethez való viszonya is megváltozott. Egyetemes hiedelem és mese-motívum, hogy a Paradicsomban együtt élt az állatokkal, ismerte a természetüket, értette beszédüket. Erről szól a *Genézis* főntebb idézett helye is. Egy zsidó monda továbbmegy, s előadja, hogy Isten a bűnbánó, megtérő Ádámot visszahelyezi régi állapotába; Ádám így szólt Istenhez: Te a paradicsomi életre teremtettél bennünket, s mielőtt én ezt áthágtam, hozzám vezetted az állatokat, hogy adjak nevet nekik, és ártalmatlanokká tetted őket irányomban. De most fel akarnak falni, életemet el fogják tüntetni a Föld arculatáról. És mert Isten ezt belátta, megparancsolta az állatoknak, hogy jöjjenek Ádámhoz és Évához, és sem benne, sem Évában, sem az ő jó és igaz ivadékaikban semmiféle kárt ne tegyenek. (Tény, hogy minden állat fél az embertől.) Erre az állatok meghajoltak Isten parancsa előtt, kivéve a kígyót.

Mert a kígyó, a sárkány egyidős a teremtéssel, először az istenekkel viaskodik, és a Káoszt akarja úrrá tenni, aztán az istenek barátját ejti törbe, ma Antikrisztusnak hívjuk. De a mítosz rossz véget szán neki. A Paradicsomból való kiűzetés után - mondja az etióp hagyomány -, a kígyó átkozott lett, és hason kellett csúsznia a porban. Aki azelőtt minden állatnál szebb volt, most megrútult, és a harapása mérgessé vált Isten átka folytán. Midőn ekkor a megátkozott kígyó meglátta Ádámot és Évát, [345] felfújta nyakát, farkára állt, és szemeit elfutotta a vér, és meg akarta őket ölni. Először Évának támadt, de Éva elfutott. Ádámnál nem volt bot, hogy agyonüsse, de a szíve nekitüzesedett Éva miatt, odament a kígyóhoz, és megragadta a farkát. Ekkor a kígyó ellene fordult, és így szólt hozzá: „Miattad és Éva miatt lettem csúszómászó, úgy hogy most a hasamon kell tekergőznöm.” Nagy erejével a földre vetette Ádámot és Évát, és rájuk tekerőzött, hogy megölje őket. De Isten odaküldte angyalát; lerántotta róluk a kígyót, és talpra állította őket. Isten pedig így szólt a kígyóhoz: „Először csak csúszómászóvá tettelek, úgy, hogy hasadon kell tekergőznöd, de a beszédet nem vettem el tőled; mostantól fogva azonban néma leszel, és nem tudsz beszélni, sem te, sem ivadékod. Mert általad jött a romlás először az én szolgálaimra, és most meg akartad őket ölni.” És a kígyó az órában néma lett, és beszélni többé nem tudott. - Ezért nincs a kígyónak hangja, csak sziszeg, de bűvereje megmaradt.

*

(*A természet elleni bűn.*) - Kifejtettük már, hogyha a mítosz minden mondanivalóját a természet nyelvén, képekben, regealakban adja elő, ez a mítoszteremtő ember alkatából következik; de láttuk azt is hogy a ráncmaradt, elhomályosult, átalakult mondákban még egyre felismerhető a rejtett, mélyebb értelem, a dolgok szellemi jelentősége. Minden természeti, anyagi, testi tünetnek és változásnak szellemi tünet és változás felel meg, s fordítva. Mindkettőjük mögött egyazon közös valóság áll, melynek térés időbeli megnyilatkozásai a természetben és az ember testében játszódnak le, a szellemieket pedig az ember pszichéje fogja fel és hordja magában. (Képlátó psziché, vö. Schopenhauer: „Minden ősgondolkodás képekben történik.”)

A mitikus ember kezdettől fogva tudatában van ennek; tudja, hogy minden természeti jelenségnek megvan a szellemi, metafizikai jelentése, és hogy a szellemi események a természet révén anyagi formában manifesztálódnak. A paradicsomi állapot nemcsak lélekalkatot jelentett, hanem életformát is, és ennek az életformának kellett,

hogyan legyen a hozzászabott természeti környezete, amelyben kialakulhatott, fenntarthatta magát. A mítosz mindezt persze a maga eszközeivel érzékelteti: nem egzakt természettudományt művel például, hanem ideálisat: a természetben rejlő eszmét állítja eléünk tiszta, fokozott alakban. A mítosz és a monda ideális természetrajzot, ideális történelmet nyújt, azaz értékel, és éppen ezáltal tárja eléünk az időn és téren kívüli értelmeket.

Így válik érthetővé és így értendő az a hagyomány, hogy a paradicsomi időkben ember és állat együtt élt, nem bántotta egymást, és közös nyelven beszélt. Ugyanekkor a Föld gyümölcssei munkálás nélkül érték [346] meg, dúsabbak voltak, s Isten csak azután változtatta kisebbé a kalászt, s azóta kell keservesen megdolgozni érte.

Ebből a szemléletből következik, hogy minden nagy természeti, geológiai és éghajlati eseménynek szellemi, sőt morális értelme és jelentősége van. A nagy földkorszakokban nemcsak az élet formái változnak meg, hanem a világ és az élet szellemi-erkölcsi alkata is. Ha a hüllő-fajták uralmát az emlősöké váltja fel, a világ arcáról, szellemi atmoszférájából is tűnni kezd a rettentő, démoni jelleg, enyhül a sárkányisten lidércnyomása, s szelídebb, érthetőbb, elviselhetőbb, lebírhatóbb testi-lelki környezet váltja fel. A nagy világkatasztrófák sem törnek ki mélyebb ok nélkül: A vízözönben a földkerekség minden népe Isten büntetését látja „az ember gonoszságának megsokasodása” miatt. De az emberrel együtt az egész természet bűnözik ilyenkor, vét ön maga és Isten ellen, dekadenciába esik, elfajul maga az egyetemes élet, s pusztulnia kell, hogy megújulhasson. Geológia, éghajlat, növény- és állatvilág mind gyökeres változáson esik át. - Az egzakt tudomány a maga nyelvén így beszél, midőn korokra osztja a Föld, az élet történetét: az egyik elhanyaglik, *dekadenciába* esik, klíma, flóra, fauna elkorcsosul, kipusztul, új keletkezik. Miért pusztult el? Mi volt az életerő soradásának oka - stb. nem kérdi. A nem „egzakt”, hanem „természetes ember” azonban megkérdi, s tudja a feleletet is. Fontos, hogy a természet, az életerő hanyatlása (leírása) morálisan is megfogalmazható („dekadencia”). Ahogy például a „vad”, „elfajult”, s hasonló szavaknak két jelentésük van: egy természeti (vad állat = vadon élő, szelídítetten) és egy morális (vadállat = féktelen, kártékony). - Az amerikai műveltség bölcsője, az indiánok kieresztő fészke: Anahuac [Anavak] erősen vulkáni jellegű vidék, s amennyire kinyomozható, az indiánoknak egyetlen közös, mindenütt feltalálható mítosza arról szól, hogy amikor a kegyes Quetzalcoatl uralmát felváltotta a vérengző Huitzilopochtlié, a megbántott Isten a „kiáltó hegyek”, catszi-tepetl szájával intette népét...

A mítosztörténet azt az eszmét sugallja, hogy a nagy katasztrófák, vízözönök, földrész-csuszamlások, éghajlatcserék egy-egy új bűnbeesés, elfajulás kísérő tünetei, illetve párhuzamos természeti megnyilatkozásai. Mi volt az az új bűn, melyet az ember és természet elkövetett, midőn Noé idejében a Föld arca és az élet formája ismét megváltozott? (A harmad- és a negyedkor határán.) A változás, a romlás emberfölötti arányú volt, mintha egy hatalmasabb szellemvilág lázadt volna föl. Ha erre gondolunk, eszünkbe jutnak a lázadó angyalok és a lázadó ember mítoszai. Ez a két történet az előázsiai hagyományban egybefolyik, a görög mítoszban pedig egyesül a két lény: a lázadó maga a tökéletes ember, az androgün. De minden hagyományon átüt valami emberfölötti nagyságra, hatalomra való emlékezés; s ez a roppant hatalom vele arányos gonoszságba süllyedt, és megrontotta a világ kozmikus rendjét. [347]

Alapszövegül a Bibliát vehetjük: „Megsokasodván az emberek, és lányaik születvén, látták az Istennek fiai az emberek lányait, hogy szépek, és vőnek maguknak feleségeket mind azok közül, akiket megkedvelének (...) Erőszakos emberek [hatalmas hősök] pedig valának akkor a Földön. Tudniillik, miután Istennek fiai bémenének az emberek

leányaihoz, és ezek fiaikat szülnék nekik, azok közül támadának a hatalmas, régtől fogva elhíresedett férjfiakhoz hasonlók [hősök]. Látván tehát az Isten, hogy felette nagy az emberek gonoszsága a Földön, és szívüknek gondolatja szünet nélkül csak rosszra törekedik, megbáná, hogy embert teremtett a Földön, és belső szívbeli fájdalmat érzett. Annak okáért monda: eltörölöm az embert, kit teremték, a Föld színéről, és pedig az emberrel együtt a barmokat is, a csúszó-mászó állatokat és az égi madarakat, mert bánom, hogy teremtém őket. (...) A Föld pedig romlott vala Isten előtt, és megtelék a Föld erőszakossággal. Tekinte azért Isten a Földre, és ímé, meg vala romolva, mert minden test megromtotta vala az ő útját a Földön. [Tehát nemcsak az ember.] Monda azért Isten Noénak: Minden testnek [minden élőnek] vége elérkezett előttem, mivelhogy a Föld erőszakossággal telt meg általuk; és ímé, elvesztem őket egybe." - Világos, hogy nem csupán az ember, hanem az egész természet, minden élő megromlásáról szól a könyv, azért veszt el őket az Isten az emberrel „egybe”. De mi volt a bűn? A *Biblia* erőszakról, gonoszságról, hamisságról beszél; *Henóch könyve* valamivel többet mond, de pontos feleletet ő sem ad:

„Amikor az emberek nemzedékei megsokasodtak, azokban az időkben az embereknek szépséges és bűbajos leányaik születtek. Az angyalok, az Ég fiai pedig látták, hogy szépek és megkívánták őket, és azt mondták egymásnak: menjünk, és az emberek leányai közül válasszunk magunknak asszonyokat és hozzunk velük világra gyermekeket.

Azázél pedig, aki valamennyiük feje volt, így szólt: félek, nem szabad kedveteket lelteni ilyesmiben, s végül nekem kell majd e nagy bűnért megfizetnem. - Ők azonban mindnyájan felelének: mi mind megesküszünk és egymást átok terhe alatt kötelezzük, hogy ezt a szándékunkat nem adjuk föl, hanem igenis végbevisszük. - És mindnyájan megesküdtek, és egy-mással átok terhe alatt szövetkeztek.

Valamennyiüknek feje pedig Azázél volt, a vezetők pedig Arathak, Kimbra, Sammané, Daniéli, Arodros, Somiéli, Ioméi, Chochariél, Jechezkel, Batriél, Sathiél, Atrél, Tamiél, Barakiél, Anantha, Oóniól, Ramiél, Aseal, Rakiél és Turiél. Ezek és a többiek velük együtt mind leszálltak Hermón hegyére, és vőnek maguknak asszonyokat, és mindegyik választott a maga számára, és meglátogatták őket, és egyesültek velük. Megtanították őket a varázsszerekre, és megmutatták, miképpen kell növényeket és gyökereket szedni.[348]

Az asszonyok pedig teherbe estek, és hatalmas óriásokat szültek, kiknek magassága a háromezer könyököt is meghaladta. S ezek az embereknek minden vagyonát felfalták, amíg már senki sem tudott mit enni. Ekkor az óriások megharagudtak, és elkezdtek az embereket enni. És elkezdtek vétkezni a madarakkal és az állatokkal és a csúszómászókkal és a halakkal, és felfalták egymás húsát, egymás vérért pedig megitták. A Föld pedig e törvénytelenység láttán jajveszékelnéni kezdett.

Azázél pedig megtanította az embereket kardot és kést, pajzsot és vértet készíteni, és megmutatta nekik az érceket és az ércből való munkát és karkötőt és ékszert és a mesterséget, hogyan kell a szemeket festeni, miképpen kell a szemöldököt kirajzolni, és megmutatta a ritkánál ritkább és drágánál drágább köveket és festékeket és cserére alkalmas dolgokat.

A Földön pedig nagy és szörnyű istentelenség terjedt el, és az emberek lealacsonyodtak és útjaikon mint az eszevesztettek tévelyegtek. Azázél a lázadókat, Armoros a varázsszavak tudósait, Rakiél a csillaglátókat, Chochiél a rejtett jeleket, Sadiél csillagjóslást, Seriéli a Hold tudományát tanította. Az emberek pedig egyre pusztultak és kiáltoztak, és hangjuk az Égig hatolt.

Michaél, Uriél, Rafaél és Gabriél akkor az Égből letekintettek a Földre, és látták a

sok vért, amit a Földön kiontottak, és az igazságtalanságot, amit a Földön elkövettek. És akkor így szóltak egymáshoz: a meggyalázott Föld jajkiáltása hallatszik. Már elérte az Ég küszöbét. Az emberek lelkei panaszkodnak és azt mondják: miért nem ítél a Magasság Ura e szörnyűség fölött?

És akkor így szóltak a királyok királyához: Te vagy az urak Ura, az istenek Istene, a királyok Királya, uralmad kiterjed a világ minden nemzedékére, neved szent, és téged dicsér az örökkévaló idő. (...) Láttad, mit követett el Azázél, hogyan tanította a Földön az igazságtalanságot, és az őskorok titkát, amelynek otthona az Ég, hogyan árulta el. Hogyan fedte fel az embereknek a rejtélyeket ama Azázél, akinek hatalmat adtál, hogy társai fölött uralkodjék. És azok bementek az emberek leányaihoz a Földön, és náluk háltak, és magukat az asszonyokkal tisztátalanná tették, és őket a bűnökre megtanították. Az asszonyok pedig óriásokat szültek, és a Földet elárasztotta az erőszak. Most pedig a megöltek lelkei panaszkodnak és kiáltoznak, és hangjuk egészen az Eg küszöbéig hat, és sóhajtásuk felszáll s nem hallgat el, látva az erőszakot, ami a Földön történik. Te mindent tudsz, még mielőtt megtörténik, tudod ezt is, és hogy miért történik, és még azt sem mondd meg nekünk, hogy mit tegyünk értük?"

Isten ekkor elküldi az arkangyalokat a fellázadt „Felvigyázókhoz”, hogy hirdessék ki előttük ítéletét. Noénak megüzeni, hogyan mentse meg magát és háza népét, az emberiség magvát, Henóchet pedig elragadtatásba ejti, s így közli vele parancsát.[349]

„Még mielőtt ez történt, Henóchet elragadták, és az emberek közül senki sem tudta hová ragadták el, hol van, és mi történt vele. És minden cselekedete a Felvigyázókra és amaz időknek szentéletű embereire irányult. - És én, Henóch, az urak Urát, a királyok Királyát áldottam, s akkor íme egy hang szólalt meg, az angyalok hangja szólított engem, és így beszélt hozzám: - Henóch, igazság hirdetője, eredj, mondd meg az Eg Felvigyázóinak, kik a magas Eget és az örök, szent lakóhelyet elhagyták, és magukat asszonyokkal úgy szennyezték be, ahogy az emberek fiai teszik, asszonyokat vettek maguknak és a Földön romlásba süllyedtek.

Nem fognak békére és megbocsájtásra lelni. És mert örülnek gyermekeiknek, meg fogják látni ezeknek véres halálát, és gyermekeik vesztén jajveszékelni fognak. Könyörögni fognak, de sem könyörületben, sem békében nem lesz részük soha.

Henóch tehát hírül vitte mindezt az angyaloknak.

Aztán elmentem, és mindnyájukkal beszéltem. Azok pedig féltek, és rémület és rettegés fogta el őket. Megkértek tehát arra, hogy írjak nevükben könyörgő írást, hogy bocsánatban részesüljenek, és az írást vigyem el az Ég Urához. (...) Én pedig szellemük bűneiért és tetteikért és mindenért, amiről szó volt, a könyörgő írást megírtam, hogy ezzel számukra bocsánatot és kegyelmet nyerjek. Akkor aztán elmentem Dan földjére, és a Dan vize mellé leültem, Hermón nyugati oldalától Délre, és a könyörgő kérvényt hangosan felolvastam..." De Isten a kérést elutasította, és a kárhozat ítéletét megerősítette.

Bőven idéztük Henóchet, s látjuk, hogy könyve nem ad igazi kulcsot kezünkbe, ha az angyalok és az általuk elfajított emberiség vétkének titkát akarjuk felfedezni. Erőszakot, háborút, bujálkodást, csalást Káin óta mindig műveltek az emberek, s Henóch a terhükre ró minden tudományt, ami nélkül pedig a Paradicsomon kívül meg nem élhettek volna. Különösen kárhoztatja az írás tudományát, noha maga is bőven él vele. Vannak, akik azt mondják, azért nem értjük, mi volt ez a bűn, mert már nem tudjuk elkövetni; mások szerint ennek az emlékezetére hozták be a körülmételkedést.

Itt álljunk meg egy percre. A körülmételést magyarázó hagyományok is igen későiek már; viszont a tény, hogy a szokás az egész földgolyón az összes régi nép között dívik (ma kétszázmillióra teszik a körülmételtek számát), s hogy például a sémita népek

még a történeti időkben is kőkéssel végezték, ősidőkbe nyúló eredetére és egyetemességére vall. De értelmezése mindenütt s minden korban más, ezért fel sem soroljuk, csak a zsidókét említjük, mely szerint az Ábrahámmal kötött vérszerződés rítusa a „szövetség jele” (Mózes, I. 17. 10-14) az Úr és választott népe közt. Azonban mint ilyen, az Úr haragjának, bosszújának elhárítója is. A vér mágikus, démonúzó ereje és szerepe a mitikus korokban általánosan [350] ismert és gyakorolt. Az Egyiptomból menekülő zsidóknak az ajtók félfáját báránylvérrel kell bekenniük, hogy az Úr öldöklő angyala elkerülje házukat, s ne ölje meg az elsőszülötteket. Igen megvilágosító példával szolgál erre nézve Mózes fiának körülmételése: „Történt pedig útközben, hogy egy szálláson megjelenék Mózesnek az Úr, és meg akará őtet ölni. [Mert elmulasztotta fia körülmételését.] Azért haladék nélkül ragada Szefera [Mósze felesége] egy igen éles követ, és környülmétélé fiának előbőrét; azután illetvén Mózes lábait, mondta: Te az én vérjegyesem [vér-vőlegényem, vérszerződött társam] vagy. És megszűnék fenyegetésétől az Úr, miután mondotta vala Szefera: Vérjegyesem vagy a környülmételésnek miatta.” A körülményeket és a rítus természetét tekintve valószínű, hogy itt eredetileg nem maga az Úr akarja megtorolni Mószén fia körülmételésének halogatását, hanem a bosszúló angyal, s ennek az öldöklő daimónnak a „lábait” (szemérem-részét) illeti Szefera a véres előbőrrel, hogy elhárítsa haragját. Ha tehát rejlik valami igaz a föltevésben, hogy Isten haragjának démonait, a bosszúló angyalokat a körülmételés vér(!) - áldozatával békítette meg a vétkessé fajult ember, akkor ezen a nyomon tovább tapogatózhatunk az elhallgatott vagy elfelejtett nagy bűn természete felé.

Egy zsidó monda a következő hagyományt tartotta fenn. „Pőreségüket feltakarva jártak Káin ivadéakai, s férfi-asszony olyan volt, mint a barom. Levetették ruháikat, a földre hajították, meztelenül mentek az utcára, piacra, s mindenfajta kurvaságot műveltek: a férfi anyjával vagy lányával pározott és testvérének asszonyával, nyíltan az utcán, és szívüknek minden indulata csak erre irányult. És az angyalok, akik lehullottak szent voltuk magasságából, látták Káin leányait, amint pőreségüket fölfedve járkáltak, és szemöldöküket kifestették ringyókhoz hasonlóan, és elcsábultak általuk, s asszonyokat vettek közülük. Ámde az angyalok lényé tűzláng, - ha emberek leányaival állnak össze, nem emésztik-e el ezeknek testét? Nem, mert miután lehullottak szent voltuk magasságából, erőre és alakra az emberekhez hasonlóvá lettek, és földi testbe öltöztek. Tőlük származtak aztán az óriások, és kezüket kinyújtották rablásra, fosztogatásra és vérontásra. Az óriások gyermekeket nemzetek, és úgy szaporodtak, mint a négylábú állatok; asszonyaik hatot is vetettek egyszerre.”

Ha emlékszünk az arról mondottakra, hogy mint változott meg a bűnbeeséssel a paradicsomi ember és a természet kapcsolata, akkor megértjük az alábbi zsidó monda jelentését is: A vízőzön idején ember és állat egyaránt eltévelyedett útjáról. Mind azt vette asszonyul, akit szépnek talált, s egymással cserélgették asszonyaikat. A kutya nőstényfarkassal állt össze, a ló szamár-kancával, a kakas pávatyúkkal, a szamár kígyóval, a kígyó madárral. Maga a föld is ringyólkodott ekkor. Búzamagot vetettek [351] bele, és vadzabot termett; ez a gaz, mely ma is nő, a vízőzön idejéből származik.

Valami végletes és egyetemes nemi elfajulás szele csapja meg az embert ezekből a hagyományokból akkor is, ha csupán emberek közötti promiszkuitásról van szó. De hogy kik-mik voltak mindennek az elfajulásnak kútfői: a bukott angyalok, e démoni lények és ivadéaik, az „óriások”, sejteni is alig lehet. Micsoda harmadkori vérfertőzés titkát szellőzteti ez a felháborodás? Csak azt érezzük, hogy a felháborodók sem igen értik már az igazi okát. E különös démonok, „angyalok” megjelennek az ókori állatpederasztia egyik fészken, Szodomában is, a város férfiai eszüket vesztik miattuk

dühödt gerjedelmükben, s a vendéglátó Lótot meg akarják ölni. Az apostolok Szodoma bűnét mindenesetre az angyalokéval állítják párhuzamba. Péter írja: „Szodoma és Gomorra városait elhamvasztotta, végromlásnak kárhoztatta [Isten], például tevén azokra nézve, akik istentelenkedni fognak, és (...) megszabadította az igaz Lótot, aki az istenteleneknek fajtalanságban való forgolódása miatt elfáradt.” Júdás apostol még világosabban szól: „Miképpen Szodoma és Gomorra és a körülöttük lévő városok is, melyek azokhoz [az angyalokhoz] hasonlóan paráználkodtak, és más test után (!) jártak, például vannak előttünk. (...) hasonlóképpen ezek is álomba merülve a testet megfertőztetik.”

A természetellenes elfajulás útján ettől csak egy lépés a magzatölés és az emberevés, amire már Henóch tesz célzást, és a háború, mely együtt jár vele. Ettől fogva minden tudomány és képesség a bűnt szolgálja, s ezért találjuk meg ezek bő listáját mindenütt, nemcsak Henóchnál, hanem Baruchnál, az ún. *Jubileumok könyvében*, Iosephus Flaviusnál és más népek mondáiban is. Az elfajulás, a platóni hübrisz (mértéktelenség, elveteműtség) az atlanták bűne, ez az androgünöké is, kiknek „nagy és emberfölötti volt az erejük, érzékeik pedig elvetemültek” (Platón). Erről ír Saxo Grammaticus: „Az idők előtt háromféle emberfajta volt: szörnyű külsejű emberek, hatalmas testalkatúak, óriások. Aztán nagyszellemű emberek éltek, akiknek megvolt a képességük az igazlításra, a jóslásra. Aztán jöttek a közönséges emberek.” A földgolyó túlsó felén szintén tud róluk a hagyomány, az azték Ixtlil Xochitl írja: „Mindenki egyetértően állítja, hogy az óriás kinamék voltak az ország első lakói. Iszonyú szörnyetegek, undok bűnök művelői, rémületei minden népnek. De végre utolérte őket a sors, és miközben a természet megrendült, a tengerek kiléptek medrükből, és a hegyek tűzhányókká tornyosultak, az elkeseredett istenek megölték őket.” A peruiak elmondták a spanyoloknak a tiahuanacoi romok történetét: ősidők előtt, amikor még nem volt Nap, hanem csak a Hold és a csillagok az Égen, óriások éltek Tiahuanacóban, a paloták és templomok építői. Ekkor próféta jött közéjük, és hirdette a Nap jövetelét. De az éjszaka fia nem akartak tudni a Napról, és megkövezték a prófétát. A Nap [352] azonban mégis feljött, s az istentelen nemzetséget sugárnyilaival megsemmisítette. A szoborkolosszusok ezeknek az óriásoknak a tetemei. - A monda másik változata szerint a Nap azért pusztította el az óriásokat, mert emberáldozatokkal fertőzték meg a Földet a fogyó Hold istennője, Ka-Ata-Killa tiszteletére. Hogy teljesebbé tegyük a példatárat, kiegészítjük egy természeti nép, az észak-amerikai pomoidiánok bűnbeesés-mítoszával; a mozzanatok azonossága bizonyára meglepő. Az emberek első fajtája szörnyű kegyetlenné lett, mert túlságosan nagy hatalommal bírtak; repülni tudtak, úszni tudtak. Elkezdtek vérfertőzést művelni. Marumda (ember alakú démon) mondta, hogy a nagy vizek reájuk fognak jönni, és elpusztítanak minden embert. Meg is történt ezen a módon. Csak néhány család élte túl az özönvizet.

*

(Az elfajult világ.) - Összegezzünk. Arról szoltunk az imént, hogy a föld-korszakok változásai nemcsak a földgolyó arca, tengerei-szárazai, nemcsak az élet formái, állat- és növényfajtái változnak meg, hanem mint-egy a „szelleme”, a morális légköre is. Világbíró hatalmas fajták, nekünk idegenszerű lények, állatok, növények hanyatlanak el, dőlnek pusztulásba, de nem csupán fizikailag, hanem magukkal víve mindazt, amit mi „tudásnak, bűnnek, erénynek” nevezünk. Bármilyen legyen az ember származása körül az igazság, tény, hogy tud ezekről a letűnt világokról, s átélte, magában hordja szellemi-erkölcsi, azaz metafizikai jelentésüket. Emlékei arról tanúskodnak, hogy az utolsó nagy földkorszak egy emberfölötti arányú hanyatlás, elfajulás bűnével terhelt pusztult el a vízőzön kataklizmaiban. Milyen lények voltak e bűnök szülői és elterjesztői,

nem tudjuk megmondani, de a bűn gyökerét, mivoltát fölismerhetjük: a legnagyobb, amit földi lény elkövethet: a természet ellen való bűn, a vér bűne. Minden lénynek fizikailag is megvan a maga kiszabott helye a természetben, megvannak életének törvényei, melyeknek áthágásával nemcsak magát és fajtáját dönti romlásba, hanem megbontja a természet egyetemes rendjét is. Ezt pedig a természet nem tűri el, kérlelhetetlenül megtorolja. A mitikus szemléletben, amely a teljes ember teljes szemlélete, a természet fölött Isten alakja és törvénye áll, az ő fogalmazása szerint tehát az istentelenség egyenlő a természet elleni bűnnel és minden eltévelyedéssel, amely az élet törvényeinek útjáról letér.

Ne sajnáljuk a fáradságot, és vegyük újból sorra őket, mert éppen a fogalmazás egyöntetősége a meglepő, s így a jelentés is csak egy lehet. „A Föld pedig romlott vala Isten előtt. (...) Minden test [azaz minden élőlény] megrontotta az ő útját a Földön.” (Biblia.) - Az angyalok „mind asszonyokat vettek maguknak és megtanították őket a varázsszerekre. (...) Az [353] asszonyok pedig teherbe estek, és hatalmas óriásokat szültek. (...) Az óriások elkezdtek az embereket enni. És elkezdtek vétkezni a madarakkal és az állatokkal és a csúszómászókkal és a halakkal, és felfalták egymás húsát, egymás vérének pedig megitták. (...) A Földön nagy és szörnyű istentelenség terjedt el, és az emberek lealacsonyodtak, és útjaikon mint az eszevesztettek tévelyegtek.” (Henóch.) - „Férfi-asszony olyan volt, mint a barom. (...) mindenfajta ringyólkodást művelt (...) szívüknek minden indulata erre irányult.” „A vízözön idején ember és állat egyformán eltévelyedett útjáról (...) Maga a Föld is ringyólkodott.” (Zsidó mondák.) - „Istenteleneknek fajtalanóságban való forgolódása” miatt veszett el Szodoma. (Péter apostol.) - „Szodoma és Gomorra (...) [az angyalokhoz] hasonlóan paráználkodtak, és más test után jártak.” (Júdás apostol.) - Az atlanták bűne a „mértéktelenség” (hübrisz), az androgünök „érzékei elvetemültek”. (Platón.) - A vízözön idejében „óriások éltek, iszonyú szörnyetegek, undok bűnök művelői.” (Ixtlil-Xochitl, azték történetíró.) - „Az éj fiai, a Hold gyermekei emberevéssel megfertőzték a Földet.” (Perui monda.) - Túl nagy hatalommal bírtak, fertőzést műveltek. (Indián mítosz.)

A fajtalanság, a vér bűne lett úrrá a Földön, minden förtelem, amit az élő lény a maga és a „más testével” elkövethet - a pederasziától a magzatölésig és az emberevésig - egyetemessé, kultusszá lett a népek hagyományai szerint. A vér bűne ellen védelmet s alóla feloldást csak a vér mágikus áldozata nyújthat, s ez valószínűvé teszi, hogy a körülmetélkedés általános rítusa egyidős és egy-gyökerű az egyetemes elfajulás hagyományaival. A valószínűséget növeli a tény, hogy a circumcisiót ma is sok népnél, régente pedig a legtöbbször a serdülés után, a nemi érettség beálltakor hajtják és hajtották végre, sőt nem egy helyen közvetlenül a házasság előtt, azaz - a velejáró vallási paranccsal megsúlyosbítva - biztosítják a természetes, egészséges nemi életet.

Mindez pedig abba a korba nyúlik vissza, amikor a földi élet forma-rendje óriási változásokon ment át, s e változást a vízözön gyűjtőneve alá foglalt katasztrófa-sorozat okozta és kísérte, vagyis a harmadkor és negyedkor fordulójára. A szörnyeteg hullók idejét a jégkorok ínsége, a Hold-pusztulás borzalmi, emezt pedig a szelíd holdtalan kor és az emlősök uralma váltja föl. És e válság idejébe, úgy látszik, a földi élet dekadenciáját, egyetemes elfajulását kell képzelnünk. S ha nyilván igaz, amit Hermann Klaatsch mond, hogy „az élet sokkal gazdagabb lehetőségekben, semhogy az elmélet követni bírná”, akkor igaz a tétel visszája is: az elfajulás módjai, különösen egy bomló korban, szintén kiszámíthatatlanok. Ennek az eszmének, s a lesújtó hagyományoknak hatása alatt fölrémlelnék előttünk egy szörnyű bomlottság kísérteti látomásai, amikor minden emberfölötti arányú volt, hatalmas képességek szültek oly bűnöket, amik megingatták a természet rendjét, s maga a Föld is Teremtője ellen fordult. Fölrémlelnék [354] a

sárkányok lidércalakjai, a homlokszemű, nagykoponyájú varázsló emberek, keveréklények és istenállatok ijesztő csordái, a förtelmek és csodák orgiái, fantasztikus bujálkodás, magzatölés, emberevés, vérivás, öldöklés, háború, fegyverek ördögi találmányai, varázsszerek, kendőzés, cifrázkodás és mind a tudás, amit a paradicsomi ember nem ismert, ami a tudás fájának gyümölcsében érlelődött, s amelytől Isten az embert eltiltotta, mert meghaladta mértékét: a fekete mágia. Valóban emberfölötti tudomány és bűn, mert az egyetemes, a természeti élet törvényeit rontja meg; ezért hozzák a bukott angyalok, a lázadás démonai. "Cultura daemonum" - mondja Commodianus, a keresztény író, két szóba sűrítve az eltévelyedés egész világát. S így most már használni tudjuk a kulcsot, melyet Henóch könyve végül a kezünkbe ad: „Szentek voltatok, - üzeni Isten a rossz angyaloknak - szellemek, az örök élet részesei (...), az Ég birodalmában laktatok, de minden titkot mégsem ismertek, csak az *átkozott tudásról* tudtok, s ez volt, amit az asszonyoknak elmondtatok [a Földre hoztatok]. (...) Mondd meg nekik; nincsen számukra béke!"

Így veszett el végképp a Paradicsom, s a lélek isteni békéje, mely után azóta szakadatlanul és öntudatlanul sóvárog az emberiség.[355]

VI. fejezet A MÁNDALA-SZIMBÓLUM

Az emberiség története velejében nem egyéb, mint e sóvárgás története; a paradicsomi állapot visszaszerzésének vágya lendíti kerekét előre, s minden, ami hátrafelé hajtja, akadályt vet eléje, a bűnbeesést ismétli meg. Ez eszme nélkül nincs történelem, ha kivesszük belőle, a lényegét, a historikum elvét távolítjuk el; nélküle az emberiség múltja, összes eget-földet vívó erőfeszítése céltalan elmezavarrá válik, az események értelmetlen halmazává. Még a kegyetlen pusztításokat is csak a bűnbeesés teszi lehetségessé, érthetővé, mert hiszen az állat nem pusztít, ha-nem csupán önfenntartó ösztönét elégíti ki.

Minden Paradicsom-képzet a Kozmosz képmása, a harmonikus világrend földi térbe helyezése; erkölcsi értelemben véve pedig a tökéletesség, a boldogság és a Kozmosz azonosítása. A harmonikus életrend, az erkölcsi életcél és a Mindenség azonosítása már magában döntő mozzanat. S ami a legfőbb, a nagy egységet részeire bontja, megalkothatóvá teszi: minden rítus, jelkép, mítosz és misztérium az elveszett harmónia titkát próbálja megfejteni, kulcsot keres az isteni kert, Gan Eden bezárult kapujához.

Egy csökevényes szervezetű, védtelen, létharcra alkalmatlannak látszó, csenevész lény jelenik meg a harmadkori Földgolyó valamelyik elsüllyedt kontinensén, töretlen harmóniában él át időn kívüli korszakokat, de egyszerre úgy érzi, felborította élete rendjét, s mint az álomból ocsúdó, igyekszik visszatérni az ébredéssel elvesztett világba. Élete ettől fogva történelemmé változik, a természetben példa nélkül álló viselkedést tanúsít, s a megdöbbentő cselekedetek sorát viszi végbe szakadatlanul. Őserdőben bujkáló törpe törzsek, sarkvidékek fagyában nyomorgó népfoszlányok, tengerekbe vesző szigetekcskék lakói - és földrészeket átfogó nomád birodalmak, istenkirályok hatalmas államegyházai, monstrummá dagadt császárságok, - minden közösségi forma, amit az ember megteremtett, egy érthetetlen eszme parancsára emberfölötti, isteni világrendet igyekszik megvalósítani, földre varázsolni a Világegyetem képmását. Az ember nemcsak köznapi, testi életét, evését-ivását, munkáját rendeli e cél bűvölete alá, nemcsak országokat, birodalmakat épít földöntúli mintára, hanem [359] tör, zúz, elpusztít mindent, ahol a mintaképet a maga eszméjéhez mértén meghamisítva látja.

A szimbolikus életforma a magasabb, földöntúli rendet térbe és időbe helyezi, mert csak így élhető át, valósítható meg. Ekképp tehát az életet történelemmé változtatja, ami annyit jelent, hogy az ember a természettől való elszakadás óta történelmi életet él, hogy nincsenek történelmen kívül élő népek. Ez a tétel szemben áll a közfelfogással, sőt látszólag a tapasztalattal is: micsoda fogalmuk lehet a lappoknak vagy a busmanoknak a történelmiségről? Csakhogy a történelem eszméje itt még eredendően más, mint a miénk: nem a múltnak tényekhez tapadt, oknyomozó rögzítése, hanem a földi élet folyamatának áttétele a Kozmosz aspektusába, - a szó szoros értelmében világtörténelem. Teljesen közömbös, hogy az eszme a vallás norma- és értékrendszerébe öltöztetve valósíttatik meg; döntő, hogy a megvalósítás tudatos és célratörő. A földi események rendjének és sorának belehelyezése a kozmikus események rendjébe és sorába biztosítja a tökéletességet és az örökkévalóságot. A tökéletesség és az örökkévalóság pedig a paradicsomi állapot kritériumai. [360]

A kettős csigavonal és a mándala

Az emberiség művelődésére a sumér nép tette a legnagyobb és legmaradandóbb, máig eleven hatást, holott kis nép volt, csupán néhány városállamot alapított, és ismert történelmi önállósága mindössze 1100 évig tartott. Ezt az ismert történelmet természetesen hosszú múlt, döntő korszakok sora előzte meg, de mindez elsüllyedt, s így hatásait, tovagyűrűzéseit sem tarthatjuk számon. Amit tudunk, páratlanul áll a világhistóriában, mert a termékenyítő, erjesztő munkát a sumér szellem akkor fejtette ki, amikor a sumér nemzet már megsemmisült, eltűnt a porondról.* Nagyságban párja, műveltségben rokona: az egyiptomi nép sok ezer éven át egységes és hatalmas világbirodalomban élt, meghódítóit sorra fölemésztette, s minden idegen hatást lerázott, de végül maga is elenyészett, és kulturális hagyatékának roncsait az alexandrin hellénizmus, ezét pedig az arab tudomány hasonította át.

A suméereket a pusztalakó, barbár sémita népek döntik a történelem süllyesztőjébe; de már első beszívargó rajuk, az akkádok, teljesen átveszik műveltségüket, önként alávetik magukat az elnyomott nép szellemi uralmának. Az utánuk jövő hódítók, a gutuk, kassuk, assurok, elamuták, káldeusok, médek az ősi örökséget adják tovább szakadatlan sorban a perzsáknak, görögöknek, rómaiaknak, araboknak, ezt szívja fel a kereszténység és a mohamedanizmus, és e révén a nyugati félteke művelődése. Mi lehet e példátlan dinamizmus oka, hol rejlik e folyamat erőforrása? A tudományos felfogás szerint a suméereket életerejük teljében, [361] alkotóképességeik virágkorában törte le a sémita hódítás. Mi azonban úgy hisszük, hogy sok nagytehetségű, termékeny és nagyot alkotó fajtához hasonlóan, ők is gyorsan éltek, s az ismert történelem hajnalán már az öregkor tüneteit mutató, túlkulturált nép voltak, érettek a politikai alávetettségre, mint a görögök a római császárság idején. Saját regés, mitikus történetük persze mértéktelen messze időkre nyúlik: 432 000 évet ölel fel a vízözön előtt. Ne higgyük, hogy ez a gondosan részletezett kronológia késői koholmány, tudákos redakció, mint a mi középkori krónikáink bevezetései. Nem a regés évszámok, a 20-30 000 évig uralkodó

* A kapitalizmust is a sumér városállamok teremtték meg, Róma átvette, Rómától Bizánc; Konstantinápoly elestekor a bizánci menekültek Itáliába hozták, s az olasz városállamok (Firenze, Velence, Genoa, Amalfi, Písa, Milánó stb.) átvették (Reneszánsz.) Az olaszoktól a Rajna-menti városok és a Hansa (később hollandusok, Amszterdam, Rotterdam, majd London). Addig Nyugat-Európa agrár-feudális = szegény volt. A spanyolok és portugálok elmulasztották = elszegényedtek, noha világrészek kincse volt birtokukban.

királyok adatai a lényegesek benne, hanem az ősi történeti öntudat hagyománya és a szemlélet, amelyen a tudat alapul. Ez a szemlélet pedig többé-kevésbé sajátja minden tartós kultúrának és szervezetének: minden tartós birodalomnak. De az ismert történelemben a suméreknel találjuk meg először, s mindjárt a legzseniálisabb formában.

Jelképe az útjára visszatérő, kettős csigavonal: ☉☉ s jelenti a kozmikus történések időszakosságát. A szimbólumot megeljük már az úgynevezett kőkorszakbeli cserépedényeken is, a koratörténet idején pedig messze elterjedt a keleti kultúrkörökben, de a sumérek révén ismerjük szellemi tartalmának kifejtését és alkalmazását. E szemlélet középpontjában a világev képzete áll, s az eszme természetesen nem csupán történeti, hanem egyben metafizikai is, mint maga a világ: kifejezése, formája pedig vallási, minthogy az isteneszme nélkül a világ nem gondolható. A történelem nem egyéb, mint az isteni gondolat megvalósítása: a szellem és az anyag megteremtése és fenntartása. A sumér fogalmazás szerint: szellem sűrűsödik fokról-fokra kövekké, növénné, állattá és emberré. A fenntartás folyamatát pedig a világekorszakok („évek”) váltakozása állítja szemünk elé. A teremtés és a világtörténet célja tehát nem választható el egymástól.

Boldog és balsorsú korszakok pergése forgatja a világtörténet kerekét. E roppant körívek egy-egy fordulása azonban nem önmagába tér meg, - mert így lezárulna a teremtés műve, a történelem folytonossága, - hanem spirálisan tovahalad, míg a korszak végére nem ér, hogy akkor újakezdje kerengését. Eképpen a tér és az idő (a fenntartás) egysége megmarad, mert a körfutás a térben történik, és idő kell, hogy megtegye útját. A tan egy-máshoz hasonló vagy éppen ugyanazon folyamatok megismétlődését hirdeti, - ahogyan a napok, hónapok, évszakok, évek vagyis a természet élete példázza kicsiben, közvetlenül szemeink előtt; az ember élete pedig a természet életéhez kötött, a tél és nyár, a vetés és aratás, a születés, érlelődés, halál parancsai szerint. A földi élet pergése azonban földfeletti okokból ered, a csillagok, az Ég, a Kozmosz mozgása szabályozza korszakok: terek és idők vissza-visszatérő revolúcióin át. A Mindenség, a Föld és az ember élete a teremtés elvénél fogva és a teremtés kezdetétől fogva azonos [362] és egy. Az ember tehát magában hordozza az istenség képét, a teremtés elvét, a világ törvényrendszerét, azaz mikrokozmosz. Ez a szemlélet már a 4. évezredben i. e. a sumérek tulajdona volt, hogy mióta, nem tudjuk; de az eszme a művelődés hihetetlen távolságait ugorja át a kínai mítosz világemberétől, Pau-kutól, a *Kabbala* Adam Kadmonjától a gnózis makroanthroposáig és a romantikus filozófia alaptételéig.

Világos, hogy ez a szemlélet nem merőben önként, magától születik, pusztán intuíció által, hanem törekvés is szükséges hozzá a Kozmosznak - a rendezett világnak és a világtörténetnek, vagyis a rendezett körpályáknak - megismerésére. A csillagvilág nem egyéb, mint „az Ég írása”, de csak a szellemi látás, „a belső szem” és „a nyitott fül” teszi képessé az embert, hogy „az Ég és a Föld titkaiba” hatoljon. A közvetlen megismerés és a mitikus képlátás együttes munkájáról van szó, nevezhetjük természetismeretnek is, és belejátszik végül a vallásképeség (tehetség) alkotó szerepe. Mint Alfred Jeremias mondja, a sumérek számára az Égbolt még nem számtankönyv volt, hanem képeskönyv. De ez természetesen egész szemlélet- és megismerés-módjukra is áll, sőt nemcsak az övékre, hanem minden mítoszalkotó népére: így közelítették és ragadták meg a természetet, az életet. A természeti valóságok erőteljes érzékelése éppúgy ott áll a gyökerénél, mint a valóságok nem érzékelhető, magasabb jelentésének rögtönös fölfedése. A földi és a földfeletti világ, az érzékelhető és az érzékelhetetlen Kozmosz egy. Nyilván így értelmezendő a *Smaragd Tábla* nevezetes szentenciája: „Ami lent van, ugyanaz, mint ami fent van, és ami fent van, ugyanaz, mint ami lent van. Így hatolsz be az Egyetlen dolog

csodáiba. És ahogy minden dolog az Egytől lett, egyetlen gondolat által, úgy minden dolog ettől az Egy dologtól született, alkalmazva azt." A körpályák mozgása fölérendelt hatalmat, mozgatót tesz fel, s a mozgás szabálya, a korszakok forgása dönt az alárendelt istenek erejének sorsáról is.

Így hát a kettős csigavonal jelképe, ez az egyszerű rajz, nemcsak a Kozmosz életének, a világtörténet folyamatának állandó ismétlődését hirdeti, hanem a földi életnek s az ember történetének folyamatos megújulását, újjászületéseit is. E gondolatban megragadó és csodálatos optimizmus rejlik; velejében több, mint gondolat, több, mint szemlélet, több, mint filozófia, és más, mint a vallás: élmény. A sumérek oly mélységesen átérték az élet elvét: a halál leküzdését és a folytonos megújulás által elért halhatatlanságot, mint egyetlen más nép, mint egyetlen azóta született bölcsélet sem. Optimista volt a nagy testvérnép, az egyiptomiak hite is, szerették, igenlették az életet, de tagadták a halált, egyszerűen kiküszöbölték a lét folyamatából, s a halhatatlanságot a testi lét megörökítése, a mumifikálás által akarták elérni. Szembefordultak a lét törvényeivel, míg a sumérek magukba fogadták: a halált megújulássá oldották, az újjászületés erejét merítették belőle. A hindu tan a teljes elszakadást követeli az érzéki [363] valóságtól, s a számtalan újratesztelés nem újjászületést, nem periodikusságot jelent, hanem közeledést a végső cél felé; ez pedig a személyes megsemmisülés, a beolvadás az egyetemes nirvánába. - Az ókínai ember számára élet és halál nem jelentett problémát; a földi élet folytonosságát az őstiszteletet tartotta fenn: az ember utódai által üdvözül.

Világkép, történelem-felfogás és életérzés olvad egybe a sumérek szemléletében. Azért szoltunk róla, mert nemcsak magyarázza, hanem főként szimbolikusan példázza, miért maradt eleven és messzesugárzó szellemi alkotásaik hatása még akkor is, midőn maguk már megfutották földi pályájuk ívét.

*

A szanszkrit *mándala* szó kört jelent, azaz világgört és orbist, vagyis világ-gömböt. A manthámi szóból származik, ez pedig a tűzgerjesztés szertartásának neve: íjforma szerszámmal pergették a keményfa botot a puha deszka mélyedésébe behelyezett faporban, mígnem izzóvá lett. Ebből az eredetből kitetszik, hogy a forgó világgör jelképe, hasonlóan a sumér kettőscsigához, s az ismétlődés, a periodikusság mozzanata sem hiányzik belőle. (Brahmá ki- és belégzése, kalpák, jugák világgorszakai.)

A mándala-szimbólum egész Keleten elterjedt, kivált a buddhista kultuszban, s eleven ma is; a Kínai és tibeti mahájana ikonográfiában középponti helyet foglal el. A mahájana: a „nagy szekér”, az üdvözülés módjának kiterjesztése minden élőlényre. Ádi-Buddha, az Ős-Buddha, a Tiszta Fény, örök létezéséből kilépve, teremti az öt Dhyán-Buddhát, kik az ismeret és a szemlélődés ereje által nemzik az öt Bodhiszattvát, a mindenséget megalkotó öt kosmokratort, demiurgoszt. Minden világgorszakban, kalpában több kiküldöttjük jelenhetik meg a Földön, hogy tanítsa az üdvösséget, ezek a tökéletes, Szamjakszam-Buddhák, a legutolsó a nepáli fejedelem-fiú, Sziddhárta Gautama, a Buddha volt. A tibeti-kínai mándala egy-egy Dhyáni-Buddha vagy Bodhiszattva ábrázolása, segítői és kísérői körében, s a világ általa alkotott részének jelei közepett: - azaz kozmosz-szimbólum. Így a Gautamát kiküldő Dhyáni-Buddha, Amitabba, mindig Szukhavatiban, „Nyugat Paradicsomában” jelenik meg a képeken; Maitreja, a legközelebb eljövendő Buddha, a Tusita Égben. - Kínában a mándala-gondolat életbölcsélet és öntökéletesítő tan magvává is lett, melyet az „Aranyvirág Titkának” (Tai I Gin Hua Dzung Dzszi) neveztek, s az aranyvirág (gin hua) képével szimbolizálták. A mitikus időkből kell származnia, mert világszerte ismeretes. Az egyiptomiaknál kétféle jelét találjuk. Az egyiknek középpontjában Hor, a Fényisten áll, körülötte a négy

kardinális ponton négy fia, azaz a négy világtáj, amelyre fényét árasztja. A másikat Eusebios írja le: a Kozmoszt nagy, tüzes (lángoló) kör [364] szimbolizálja, melynek átmérőjén sólyomfejű kígyó fekszik. A brahmánista Indiában a „mándala-tánc” (mándala nritja) neve arra utal, hogy ott is megvolt a kozmikus körtánc rítusa. A pueblo indiánok kultikus szertartásaiban szintén szerepel homokra írva. Középkori domborművek és kódex-képek Jézus Krisztust ábrázolják a világtörz közepén s körülötte a négy evangélistát. Carl Gustav Jung a német cipész-misztikusnak, Jakob Böhmének (1575-1624) egyik könyvében is rábukkant, szerinte kétségkívül pszicho-kozmikus jelentésű, keresztény elemekkel bővítve; maga Böhme „filozófiai szemnek” vagy „a bölcsesség tükrének” nevezi, tehát nyilván valami titkos tudomány ábrájának, summájának. (De különös, hogy Jung, a lélekörvos, betegeinek rajzai közt számos szabályszerű mándala-képet talált, holott a betegeknek sejtelmük sem volt a keleti vagy akármilyen szimbolikáról; a jelenség Jungot a mándala-jelkép lélektani eredetének vizsgálatára ösztönözte, s megkísérelte az Aranyvirág magyarázatát.)

Ámde e fejezetet avval a megállapítással kezdtük, hogy minden Paradicsom-képzet a Kozmosz mása, jelképei tehát a harmonikus világtörz szimbólumai. Ennek értelmében a mándala-szimbólumot a Paradicsom-jelképek közé kell sorolnunk. Sőt továbbmegyünk az általánosításban, és a mándala szót terminus technicusaként alkalmazzuk minden olyan rítusra, jelképre, mítoszra, mondásra, mesére, vallási, állami, társadalmi intézményre, monumentumra, cselekményre és történelmi jelenségre, amely a kozmikus és földi rendet, az isteni és emberi életet valaminő formában összekapcsolja. Ez módot ad, hogy az óriási anyagba némi rendszert vihessünk, vázat szerkeszthessünk. Nem keressük az időrendi egymásutánt, a „fejlődést”, mert hiszen intuitív szellemi-lelki tevékenységről van szó, időtlen és eredendő ősi szemléletről, egy állandó belső dinamikáról, amelynek kivetítésére a történelem csak alkalmat ad. A lényeg szemünkben ez: a mándala minden ábrázolása vagy formába öntése mágikus jelkép, minden epikus előadása mítosz, monda vagy mese, minden megvalósítása kísérlet a földi élet berendezésére. Ez a felsorolás jelzi, milyen formai rendszerezésre törekszünk.[365]

Szenthegyek

Akozmo-paradizikus, azaz mándala-képzetek közt bizonyára igen régi, mert népközi, a Szenthegy, Világhegy, Istenhegy, Éghegy, Ősatyák hegye, Világ köldöke. Egyszerű, de szintetikus elképzelés: a Földön áll és az Égbe nyúlik fel, tehát a Mindenség, a Kozmosz képmása; rajta székelnek az istenek, rajta született s élt boldogan az emberiség, rajta laknak az üdvözültek. Jelképezi az eredetet: a teremtetést, és formázza az eredményt: a létrejött világot. Néha magába foglalja a hét felső és a hét alsó szférát, a Zenitet és Nadírt, a Mennyet és a Poklot. Gyakran elrendezi a négy világtájt a rajta eredő négy folyóvíz által. A legtöbbször földrajzilag lokalizált, valóságos hegy, olykor csak szimbolikus értelmű s valamely hegységhez, tájhoz kötött, de megessék, hogy egy nép többet is tisztel, valóságosat és mitikus, jelképes jelentésűt. Máskor fa nő a tetején: Világfa, s ez kozmikus értelmű, minthogy gyökere a Földbe mélyed, koronája az Égbe ér; vagy pedig Életfa, mely a boldogság, s tudás gyümölcsét érleli. Vár is állhat a csúcsán, nemes anyagból épült, vagy madárlábon, azaz világtengelyen forog. Megközelítését akadályok, veszedelmek nehezítik, kapuját sárkány őrzi. Előfordul, hogy neve sincs, csak általánosságban jelzik: Magas hegy, a Legmagasabb hegy, Szenthegy, Isten hegye vagy a Világ köldöke. Néha összeolvad a vízőzön-hagyománnyal, s a bárka kikötőhelye lesz. Rituális célokra alkalmilag választanak ki egy-egy hegyet, vagy dombot hordanak össze. Síkon lakó nép mesterségesen pótolja, hegyet rak, tornyot épít, hegytemplomot, piramist

emel. De a mándala-eszme hatása az építészetre rendkívül nagy, szinte egyetemes vezető szabállyá válik, Keleten máig él, Európában a középkorral zárul, - ez külön tárgyalást kíván. Úgyszólván minden népnek van szenthegye, néha több is. Ilyenek a kínai Tien-san, Kuen-lun, Szumi (szimbolikus); Tibet: Könlu (azaz: Kuen-lun), Kailász; Japán: Fuzsijama; türk-tatár: Altai, Kinsan, Kao; kalmük: Altai-Arszlan; szogd: Éktag; kamcsadál: Kutka-hegye; lapp: Pa-asszevare (szimbolikus); vogul: Szent Uralbérc; magyar: Havas, Üveghegy (szimbolikus), országdomb; hindu: Meru vagy Szumeru (szimbolikus), Govardhana (szimbolikus), Kailász, Parváti, Pamír; iráni: Hara Albordzs; perzsa: Albursz, Demavend, Ararat; zsidó (bibliai): Szenthegy, Istenhegye [366] Édenben; arab: Kaf (szimbolikus); germán: Asgård (szimbolikus); litván: Magas hegy; görög: Atlasz, Olymposz; azték: Tlalok hegye.

Igaz örömről szól, hogy egy tökéletes ősmintát, élő szenthegyet mutathatunk be. „A világ legszebb hegye”, a transzhimalájai Kai-lász, valóban eleven, mert szakadatlan és buzgó kultuszok tárgya, kegyes zarándoklatok célja ma is. Tiltott területen áll, idegen hitűnek s főként európai embernek („fiingnek”) nem szabad megközelítenie, de August Gansser, a fiatal svájci geológus mégis szerét ejtette, hogy zarándok-áruhában, tibeti kísérvél bejárja (1936). Ritkaszép felvételeket készített róla, de csak messziről, a zarándokokat, kegyhelyeket és kultusztárgyakat nem fényképezhette le; túlságosan kockázatos lett volna, s így csak emlékezetből vázolt róluk rajzokat. Leírásának néhány részét itt közöljük: „Minden szép dolog szent!” Noha a laikus szemében oly zűrzavaros démonkultusz eltorzította és elfátyolozta is az ázsiai vallásoknak ezt az alapvető gondolatát, itt a világ egyik legszebb temploma szimbolizálja: egy napsütötte templom sziklából és jégből. Szokatlan szerkezete, formáinak sajátos harmóniája a világ leghagyományosabb hegyévé bélyegzik a Kailászt. Kelet legnagyobb vallásai találkoznak itt, s a nehéz vándorlás a templom körül megtisztítja a lelket minden földi büntől...”

„Midőn másnap először tárul elénk teljes pompájában a hatalmas Kailász, Paldin, a kísérvő, letérdel, és homlokával érinti a földet. Aztán rámnéz, kérdő tekintettel, kissé szinte szorongva. »Nem, Paldin, nem nevetek, lásd, ez a hegy nekem éppoly szent, mint neked, én is zarándok vagyok, mint te, mint a két láma, kivel az imént találkoztunk. Én is a Szépet és a Szentet keresem, ezen a csodálatos hegyen!« Tördelem hindusztáni nyelvtudásom morzsáit, itt-ott némi angollal színezve. »Bahut aca Szahb« - Paldin megértett. Ezer méternél magasabb, függőleges konglomerátum-falak hátráltatják utunkat. De valóban útról van szó, kétoldalt kis kőrákásokkal szegélyezve. Javarészt azonban jobboldalt sorakoznak a kőrákások, mert minden szentély mellett balkéz felől kell elhaladni, ahogy az egész Kailászt az óramutató járásával ellenkező irányban zarándokolják körül. Csupán a bönpó hívek, Tibet buddhizmus előtti, eredetileg animista vallásának hívei mennek fordított irányban, mintegy tiltakozásul a későbbi ortodox buddhizmus ellen.”

Napkeltekor útjuk egy gomba, azaz kolostor mellett vezet el: „A főláma a lapos tetőn áll a napsugarak fényében. A Kailászra néz, és meghajol a pompás látvány előtt. Minden reggel, évhosszant, föltekint a hegy csúcsára. Istenéhez imádkozik, de imádkozik démonaihoz is. A klastrom alatt egy sötét gránitbarlangban állnak az aranyozott istenképek ... Itt állok a Legszentebbel, a szimbolikus Kailással szemben. Mindnyájan meghajlunk a fátyollal takart istenség előtt.” - Ezután a zarándokok útjára [367] térnek. „Vajon hány vándor esik áldozatul az ily nagy magasságban megtett út fáradalmainak, ha meggondoljuk, hogy nem egy közülük sohasem járt India alföldjein túl. De ha az ember annak a zarándoknak hatalmas teljesítményére gondol, ki hasán csúszva többször is megkerüli a Kailászt, emberfölötti megerőltetésekkel sanyargatja magát, akkor olyan

áhitattal halad a vad ösvényen, aminő egy piramis megpillantásakor fogná el. A zarándoknak, ki a legmagasabb lelki megtisztulásra törekszik, az egész utat teste hosszával kell fölmérnie. Összetett kezeit arca és melle elé emeli, lekuporodik, s végigfekszik a földön. Kinyújtja karjait, és bádoggal talpalt kesztyűjével jelet váj a porba. Aztán visszalép kiinduló pontjára, elmegy a megvont jelig, vagyis egy testhosszal előbbre, majd ismét lefekszik. Többször is találkoztunk ilyen vakbuzgókkal, egy ízben, kevéssel a hágó alatt, két tibeti nővel is, kik a fáradtságtól egyszerűen lerogytak a kövekre, egy ideig holtként heverték, hogy aztán erőlködve újból feltápáskodjanak. Egy jéghideg, sebessodrú patak fut a nagy gránittömbök között. Még ez sem szakasztja meg a jámbor utazást. Csodálkoztam!"

*

A sok szenthegy közt igen nevezetes a hindu Meru (Szumeru); egyik leírását a *Mahábháratában* találjuk: „Van egy magas és szép hegység, neve Meru [Közép]; hatalmas és fenséges óriás. Az ormok ragyogó felülete a Nap fényét a legtávolabbi vidékekre veri vissza. Itt van a dévák és gan-darvák [istenségek és dicsőítő szellemek] tiszteletre méltó lakása, arannyal földve. Undok sárkányok őrzik a hegyet, és visszariasztják a közeledő bűnöst. Oldalait égi eredetű füvek borítják, és a felhők fölé emelkedő csúcsát halandó gondolat el nem éri. Szép fák, kristálytisza patakok ékesítik, és mindenfelől madarak zengő éneke hangzik.” - Négy folyó fakad négy oldalából, s folyik a négy világtáj felé: A Gangá tehénszájából ered, a Szita elefántfejéből, a Bhadra tigris vagy oroszlán szájából, végül a Csakszu lófőből. (A magyarázók a Szitát a Huang-hoval kívánták azonosítani, a Bhadrát a Jenyiszejjel, a Csakszut az Oxusszal. A Gangá-Gangesz azonossága nem vitás, a Csakszu-Oxuszé lehetséges, minthogy eredete vidékén Coksának nevezik; a másik két azonosítás a világtájakon alapuló pusztá feltevés.) A Meru csúcsa az istenek lakóhelye, Szvarloka főként Síváé, Brahmáé és Indráé, itt van a boldogok hona. Gyönyörű kert ez, Síva kertje, neve Nandana, közepén négy szikla közt áll a halhatatlanság fája, Kalpa-urkszam. A négy világtáj felől arany-, ezüst-, réz- és vasoszlopok támasztják meg, a Nap, a Hold, s a csillagok körülötte forognak. (Az oszlopok a négy mitikus történelmi korszakot jelzik.) Mindebből világos, hogy a fa a világtengely és Meru a világ közepe. A buddhisták ezenfelül különböző[368] övezetekre osztják, ott laknak a szellemek és a szentek, érdemeik mértéke szerint elhelyezve; de ez már késői toldás, bővítés. A legrégebbi képzeteket és változatokat a *Puránákban* kell keresnünk, minthogy javarészt véda előtti eredetűek.

A *Visnu-purána* egész világleírást nyújt, mi beérjük néhány részletével. Maitreja, a tanítvány szól: „Elbeszéltem neked, Brahmán, Szvajamb-huvá teremtését; most hallani kívánom tőled a Föld leírását, megtudni, mekkora a száma óceánjainak és szigeteinek, országainak és hegységeinek, erdeinek, ismerni vágyom folyóit, kiterjedését, természetét és alakját.” - Parászára, a mester feleli: „Elmondom tehát neked, Maitreja, mindazt, ami a Földet illeti, röviden, mert egy évszázad sem volna elegendő, hogy részletesen leírjam.”

„A hét nagy sziget-földrész [dvipa] neve: Dzsambu, Plaksa, Szalmali, Kusza, Kraunca, Szaka és Puskara. Hét nagy tenger veszi körül őket: a sóstenger [Havana], a cukornádnedv-tenger [Iksu], a bortenger [Szura], a vajtenger [Szarpi], az aludtej-tenger [Dadhi], a tejtenger [Dugdha] és az édesvízű tenger [Dzsala].”

„A Dzsambu-dvipa a különböző tengerek középpontjában fekszik, és a földrész közepén emelkedik az aranyhegység, neve Meru; magassága nyolcvannégyezer jozana, mélysége a Föld felszíne alatt tizenhatezer jozana... Csúcsának átmérője harminckétezer jozana, a talpáé tizenhatezer jozana, minélfogva ez a hegység olyan, mint a földi lóbusz kelyhe... [A Mindenség mintája, fölfelé szélesedik.]”

„A Dzsambu-dvipa sziget-földrész [Ázsia] nevét a Dzsambu-fától [Életfa] kapta. A gyümölcsök, miket ez a fa terem, oly nagyok, mint az elefánt; midőn megérnek, lehullanak a hegy tetejére, és nedvükből támad a Dzsambu-folyó, vize [élet vize] italul szolgál a vidék lakóinak, s ennek az itálnak köszönhetik, hogy örömben és tökéletes egészségben töltik életüket, nem bántja őket izzadás, rosszillatú kipárolgás, sem roskatag aggság, sem testi fogyatkozás. [Paradicsom.] A folyó partjain elterülő föld a vizet felissza, a szelíden fúvó szelek azután kiszárítják, s ekképpen arannyá változik, melynek neve Dzsambuneda; ebből készítik a Sziddhák ékszereit...”

„Meru tetején áll Brahmá széles városa, tizennégyezer mérföldre terjed, és nagyhírű az Égben; körülötte a négy sarkponton és a közbeeső helyeken fekszenek Indrának és a szférák más urainak pompázó városai. Brahmá székhelyét a Gangá folyja körül; ez Visnu lábából ered, s megöntözi a Hold szféráját, majd e helyen lehull az Égből, s miután megkerülte a várost, négy nagy folyamra szakad, melyek különböző irányban folynak szét. E folyók: Szita, Alakanada, Csakszu és Bhadra. Az első a Meru keleti oldalán álló, alacsonyabb csúcsokra hull, s átszelve Bhadraszva földjét, az Óceánba szakad; az Alakananda Délnek tart, Bhárata országa [India] felé,[369] s a tengerbe ömlik, miután hét ágra oszlott. A Csakszu szintén a tengerbe torkollik, tovahaladván a nyugati hegységek közt és Ketumala földjén; a Bhadra pedig Uttara tájait öntözi, és az északi Óceánba folyik.” Ennyi elég idézetül.*

Mindenekelőtt tudni kell, hogy a Meru-mítosz összes mozzanatának kétféle értelme van: földrajzi és metafizikai, exotérikus és ezotérikus. Meru nemcsak a Föld közepe, hanem a Mindenségé is, a hegy egyúttal maga a Kozmosz. Megteremtése azonos a világteremtéssel, s az istenek rajta folyó élete együtt halad az emberiség történetével. (Vö. az arany-, ezüst-, réz és vasoszlopokkal.) Az istenek korszakokat alkotó, nagy tettei voltaképp az összellelem, Visnu újraszületéseit, avataráit testesítik, s ezek az emberiség történetében mint a Paradicsom megteremtése, harc az óriásokkal, bűnbeesés, vízőzön, megváltás, világvége játszódnak le. Az istenek és az emberek számára kezdetben nem volt lakás; ekkor az Örökkévaló Merut, a Világhegyet, a Világtengerbe hengerítette (Tej-tenger, Kaira-óceán, a magyar mese Péptengere, Káosz, ősköd; vö. a népközi Tej-út szóval). Meru a Tejtengerben forogva (mándala!) köpüli a halhatatlanság paradicsomi italát, az amritát. Az óriások és a gonosz szellemek, vagyis az elesett bűnös emberek az italt hatalmukba akarják keríteni, de Visnu elveszi tőlük, s az istenek számára tartja fenn.

Mármost földrajzi és csillagászati értelemben: Meru Északon terül el, és a Tejóceánból emelkedik ki; az utóbbit tehát a magyarázók az északi jeges tengerekkel azonosították. Azonban Meru egyúttal Paradicsom is, az örök nyár hazája, s ez a mozzanat a jégkor előtti, harmadkori időkre utal, midőn a mai arktikus övezetekben meleg éghajlat uralkodott, délszaki növényzet tenyészett, amelynek szénné vált maradványait ma például a Spitzbergákon bányásszák. Meru tehát északi hegy, hegység, s antipódusa Pátála, a déli „verem”. - A másik, a misztikus aspektusát tekintve: Észak a felső világ, Dél az alsó világ.

A *Visnu Purána* mondja: „Meru északi és déli tája olyan alakú, mint a homlok [gömbfelületű] ... a Föld egyik fele Merunak déli részén van, a másik fele az északon, - és ezen túl fekszik Puskara.” - Meruhoz pedig hét „arany és ezüst lépcső” vezet el, azaz a Föld hét övezetre, éghajlati zónára, földrészre (dvipa) oszlik, mintegy délkör szerűen. A

* A *Visnu-Purána* leírása a leghasználhatóbb, az *Agni* és a *Brahmá Purána* szó szerint ismétli, a *Vaju* bővebb, de terjengős, a *Bhagavata*, *Padma*, *Linga*, *Vatnana*, *Matszja* és a többi *Purána* lényegben azonosak vele, de sok bennük a henye díszítés, ráarakódás, kivált a Paradicsom-képzetek szaporodnak a szokott önnemzés útján.

mítosz felsorolja nevüket: Dzsambu, Plaksa, Szálmali, Kusa, Kraunca, Séka és Puskara, azaz lokalizált földrészeket ért rajtuk; hogy melyek lehettek ezek, [370] nem tudjuk. Dzsambu-dvipa a „középső” föld, azaz nyilván Ázsia, sóstenger veszi körül, míg a többi hat dvipát „nagy tengerek ... cukornád nedvéből, borból, vajból, aludttejből és tejből. [(Vö. a *Mahábhárata* tavaival; ezek az anyagok jelképesen értendők.) Az „Északon túl fekvő” Puskara azonban bizonyosan Amerikát vagy egy részét jelenti; ugyanis Puskara Pátála hét dvipájának egyike, emez pedig Dzsambu antipódusa, azaz a túlsó földteke. Pátála egy másik dvipája Atala (a Fehér-sziget), ezt pedig Atlantisszal szokták azonosítani, de valószínűbb, hogy Sanka-dvipa neve jelöli az Atlanti-óceán elsüllyedt szigetét.

A *Védák* és a *Furának* több helyt szólnak Pátála-Amerika benépesítéséről, illetve meghódításáról. A védikus hős és bölcs, Kásjapa feleségével, Kandruval ezer nágát nemzett Pátála benépesítése céljából. (Értsd: tőlük származtak.) A nágák félisteni nemzetség voltak, a „tudás kígyói”, emberfejű kígyóknak ábrázolták őket. Átkeltek az óceánon, és letelepültek. A *Puránákban* olvassuk, hogy Arjuna, Krisna társa és tanítványa, „leszállt” Pátálába, s ott nőül vette a „nagalik” királyának, Kauravjának Ulupi vagy Ulupl nevű lányát. Egy naga nevű nép vagy fajta csakugyan élt Indiában; történeti tény, hogy kígyótisztelő, beavatott kasztot alkottak, s szektájuk ma is él. Különös azonban az indiai nága és a pátála-amerikai nagali név feltűnő egyezése. Ugyancsak tény, hogy a nagalik Mexikóban szintén kígyótisztelő papok, javas-orvos-emberek, a hittérítők „ördöghívőknek” nevezték őket, s akár indiai társaik, ma is működnek még. A királyleány neve, Ulupi-Ulupl pedig igen aztékos hangzású.

A dolog ezotérikus oldalát tekintve, tudjuk, hogy Pátála a „verem” is, az Alvilág, az újjászületés helye. Ide szállnak le a beavatandók, s ezért kellett Arjunának „leszállnia”. Pátála mélységeit „az új Nap fénye járja át”, s ennek dicsőségébe jut az „újszülött”, miután átment az „üsző” méhén. Ez a leírás a beavatás rítusait jelzi a szokott képletes módon. Az üsző, Surabi, Visnu szent állata, a „bőség borja”, a „tej és aludttej forrása”, a teremtkor a Tejtengerből „extrahálták”, s innen ered a szarvasmarha vallásos tisztelete Indiában. - Pátálán Vaszuki, a nagy kígyóisten, Nága-déva uralkodik, a hindu pantheon kígyó alakjában ábrázolja; vele övezték körül az istenek és aszurák Mandra hegyét, amikor a Tejóceánból az am-ritát, a halhatatlanság italát köpülték. Vaszuki, a kígyó itt megint az okkult, beavatott tudást jelenti.

Ivala Praszada, hindu régész és szankszritológus, megkísérelte, hogy kifejtse a *Puránákban* lappangó történeti eseményeket, s ezek közt tisztázza a Pátála-Amerika kérdést (1926). Minket érdeklő fejtegetése röviden: A vízözön előtt három ázsiai nép, a déva, a daitja és a nága, összefogott egy tengerentúli hadműveletre. Sikerrel jártak, s a zsákmány elosztásánál a dévák megrövidítették a daitjákat, s ebből megint háború kerekedett, melyet az utóbbiak elvesztettek. Ekkor a daitják Bali nevű fejedelmének [371] három elégedetlen vezére: Szumali, Maja és Maliavan, a nép egy részével kivándorolt a tengerentúli Pátálába. A vízözön után Szumali utódai visszatértek Szingalába (Ceylon), s ott egyesültek az afrikai eredetű jak-sákkal. (Közbeszúrva: ezek a madagaszkári hovák; de valószínűbb, hogy a két rokonnép a közös őshazából, Gondvánából származik.) Minthogy azonban a vízözön a szárazföldi kapcsolatot Afrikával megszüntette (elsüllyesztette Gondvanát), Északnak fordultak, és meghódították Dél-India keleti és nyugati partvidékét. (Dravidák?) Így mondja Praszada.

A Meru-mítosz, mint minden mítosz, sűrített történelem is, kiviláglik belőle, hogy India ősnépeinek konkrét fogalmaik és történeti hagyományaik voltak az ellenlábas féltekéről. Pátálának nevezték; tudomásunk szerint a legutolsó vízözön előtt három földrész terült el itt: Atlantisz, Amerika és Mú. - Atlantiszt a hindu mítosz Atalájával vagy

Sanka-dvipájával azonosíthatjuk, Amerikát Puskarával; Mú identifikálására a hagyomány nem ad módot. Minthogy a rege általában csak Pátáláról beszél, feltehetjük, hogy az ázsiai népek tengerentúli akciója a közelebb eső Mú-szigete ellen irányult. Csakhogy nem bizonyos, vajon Mú Amerika felé is sziget volt-e, nem tartozott-e egybe a kontinenssel? Ha igen, ami valószínű, a letelepülések és hódítások hagyományaiban szereplő Pátála ezt az egyesült nagy szárazföldet jelenti.

De szemünkben a Meru-mítosz igazi jelentősége más: szép példában mutatja, hogy a Mindenséget, az Eget, és a Földet, az alsó, anyagi és a felső, lelki világot s végül a Paradicsomot magát mint formálta egyetlen mándala-szimbólummá egy történetelőtti kultúra.

*

A közvetlen érzékelés és az egyszerű tapasztalat a Földet sík alakúnak mutatja, széles körű ismeretek és megfigyelések kellenek hozzá, hogy felszínének görbületéről meggyőződjünk. Több kutató véleménye szerint a sumérek voltak az elsők, akik el tudtak szakadni a látszattól, és felismerték lakóhelyünk domború voltát -, hogy milyen úton-módon, a tudósok nem tudják, s mi sem sejtjük, mert erről szóló mítoszuk, hagyományuk nem maradt fenn. (Okkult tudás volt valószínűleg, a régi ember természetismerete.) Csak világképük rekonstrukciója bizonyítja, hogy a Földet az Ég felé domborodó hegynek képzelték el; a Világtenger veszi körül, s a Mindenség kupolaként borul reá. A Világhegy csúcsa persze az Égbe ér, s rajta van az istenek lakóhelye. Közte és a Föld között hét „kerület” vagy „sziget” van. (E hét kerület analogonja a hét hindu dvipa és a magyar hetedhét ország.) Egy csonka cseréptáblán fennmaradt a térképe; az első két kerület letört róla, a többi jelzése a következő: a harmadik kerület (Dél?): „ahol a kóválygó madár nem fejezi be útját”; a negyedik (Nyugat):[372] „ahol a világgóság nagyobb az alkonyatnál és a csillagfénynél”; az ötödik (Észak): „ahol semmit sem lehet látni, s ahol a Nap nem látható”; a hatodik: „ahol egy szarvasökör ide-oda szaladgál, és az érkezőt megtámadja”; a hetedik (Kelet): „ahol a reggel feltámad”; a hetedikén túl van „az Égi Óceán”. Ebbe az Égi Óceánba nyúlik fel a Világhegy.

A sumérek első, legrégebb főistene, Enlil, kétségkívül a Kozmosz istensége; neve „a levegő ura” (Égisten), „az országok ura” (Földisten), és „a hegység ura” (a Világhegy istene); temploma É-kur, azaz „Hegy-háza”. Minthogy a sumérek síklakók voltak, a hegy-képzet régi eredetű kellett, hogy legyen, s ezenfelül jelentős, középponti vallásos képzet, mert világképük alapjává, istenét pantheonjuk fejévé tették. Minthogy pedig Mezopotámia végtelen alföldjén hegy nem állt, maguk építették meg a nélkülözhetetlen Világhegyet, Istenhegyet, a hétlépcsős Zikkuratot, tetején az isten aranyszobájával, ahol evett-ivott, és minden éjszaka más földi papnővel hált, hogy fenntartsa az Ég és Föld misztikus kapcsolatát. Ahová pedig a templomhegyet rakták, ott volt a világ köldöke.

Egy sumér mítosz-töredék az Életfát is említi (ábrázolása sok van), a sas és a kígyó törzsének háborújáról szól, és elmondja, hogy a harc végtelen, csupán az Élet fájának a harmadik Égbe nyúló ága szüntetheti meg, s hegesztheti be a sebeket. - Ebből a sovány vázlatból is látható, hogy a sumér világkép alig különbözik a hindutól; alapeszméje pedig világszerte mindenütt ugyanaz.

*

A *Bibliába* nem került bele az istenhegy hagyománya a Paradicsommal kapcsolatban sem, csupán Jehezqél prófétánál fordul elő, ahol Tyrus fejedelmei ellen szól, de úgy tetszik, hogy ezek a részek valamely régi, apokaliptikus szöveget idéznek, s magát a bukott embert vagy emberiséget illetik (28, 12-17): „Te az Isten Paradicsomának gyönyörűségeiben valál, felékesítve minden drágakővel ... aranyba foglalva; a dobok és sípok eredetű napján készen állának. Te valál a kiterjesztett és védő kerub; *Istennek*

szent hegyére állítalak, és tüzes kövek között jártál. Tökéletes valál útjaidban eredeted napjától fogva, míg gonoszság nem találtaték benned. De ... belsőképpen megtelél gonoszsággal, és vétkezel; ugyan azért letaszítalak téged *Isten hegyéről*, és kivesztettelek téged, ó védő kerub, a tüzes kövek közül. Felfuvalkodék a te szíved ... azért a földre letaszítlak téged." Itt tehát Isten szent hegye magában a Paradicsomban áll.[373]

*

Az *iráni* szenthegy a Földre helyezett Mindenség, s az *Aveszta* előtti elbeszélése ez: A Föld felett boltozódik az ércből való Ég, Ahura-Mazda csillagokkal ékesített palástja. Az Ég és a Föld közötti teret vajú tölti be, fölötte lebeg Thvása, az éter, a csillagok szférája, s még feljebb a Nap és Hold pályái. Itt áll az őshegy, Hara, itt fekszik Vourukasa tava, s folynak a Rangha és a Datja vizei.

Ebben a hagyományban gyökerezik a zarathustriánus *Aveszta* mítosza, amely a Kozmosz e képét az Albursz (Albordza) hegyére lokalizálja, a Kaspi-tenger mellé, s a folyókat az Oxusszal és a Jaxartesszel azonosítja. Eszerint az Albrusz „az első hegy”; tizenöt év kellett hozzá, hogy megszülessék”, nyolcszáz év alatt nőtt fel, kétszáz évbe telt, míg fölemelkedett a csillagokig, és megint kétszáz esztendőbe, míg „az első fényhez”, a legfelső Égbe ért. Az összes többi hegy tőle származott. A Föld hét övezetének középpontjában fekszik, a Nap és a Hold körülötte forog. Négy nagy folyam ered oldalából, s a négy világtájat öntözi az életadó vízzel: az Arg nyugatnak, a Veh keletnek, az Arduiszur és a Putih pedig délnek folyik; az utóbbi kettő torkolata előtt egyesül. E kettő tehát a Tigris és az Eufrát; a párszik szent irata, a *Bundahisn*, mely egyes részeiben az *Avesztánál* régebbi hagyományokat tartalmaz, nyíltan Szíria folyóinak nevezi őket, s elmondja, hogy a kettősfolyó a Var Szateviszba (Perzsa öbölbe), onnan a Zare Ferakhandba (a világtengerbe) ömlik.

Az Arduiszur forrása élteti a halhatatlanság fáját, ennek gyümölcseivel táplálkoztak az első emberek, a peiszdadik, s nagy tiszteletben részesítették. Belőle készült a Haoma (a hindu szoma), mámorító és átszellemítő ital. De a Haoma egyúttal az életfa nemtője, „fervere” is, mint-egy isteni személyisége (ahogyan minden dologban lakozik ilyen ferver), - s ő volt az első emberek alkotója. Angra Manju, Haoma esküdt ellensége, meg akarta rontani, s evégből nagy békát vetett a forrás vizébe, melyből Haoma élt. Ahura Mazda azonban tíz halat teremtett, s ezek testőrökként vigyáznak reá. Az Arez nevű hal állandóan a béka fején ül. Haoma italának ereje fogja egykor a halottakat feltámasztani.

*

A *kínaiak* a Kuen-Lunba és a Tien-Sanba (Éghegy) teszik világhegyüket, minthogy onnan származtak egykor. Leginkább a csúcsán levő Paradicsomkertet írják le, de kevés emléke maradt, mert kiirtották mondáikat, vagy racionális átírásban beszótták hivatalos történeti könyveikbe. Hvai-nan-ce, egy régi kompilátor így összegezi a hagyományokat: „A hegy [Kuen-Lun] közepén van egy kert, lágy szellő lengedez benne, szelíden ringatja a szép tong-fa [életfa] lombjait. Ez az elragadó kert az Ég zárt ajtaja előtt van. Dús vízű, sárgaszínű [arany] forrás fakad benne; ez a [374] halhatatlanság forrása. Négy folyóba ágazik szét; az első északnyugati, a másik délkeleti, a harmadik délnyugati, a negyedik északkeleti irányba folyik. Fi-szín, a legfőbb szellem mindent ebből a négy folyóból termékenyít meg.” - Egy másik író, Csai-hai-ling szerint a kertben csodálatos fák nőnek, és nem kevésbé csodálatos források fakadnak. Neve: elzárt, rejtett, lebegő virágkert. Innen származott az élet, s ez az út az Ég felé; azonban az élet „fenntartása” [halhatatlanság] egy fa gyümölcsetől függött. Egy régi glosszaíró ezt a fát „az élet fájának” nevezi.

*

Az *észak-ázsiai népek* hitvilágában nyüzsögnek a szenthegyek; példaképpen csak

legközelebbi rokonaink, a *vogulok* Szent Uralbércét ismertetjük. Munkácsi Bernát ír róla a *Vogul népköltészeti gyűjteményben*, Gondatti nyomán: „Az Égatyának harmadik fia Nyár-ájká vagy Nyár-tárem, székhelye az északi Szoszva forrásvidékének Mány-Tait folyóágánál emelkedő Jelpin-nyár („Szent Uralbérc”) hegyen a Jelpin-túr („Szent Tó”) közelében van. Hofman könyvében Strazsevszkij naplója is említi, mely szerint az északi Szoszvának két forráspatakja folyja körül, s két csúcsa van: a Jani pupi nyár („Nagy-bálvány-Uralbérc”) és Mány pupi nyár („Kis-bálvány-Ural-bérc”). A hegy vallási jelentőségére utal a zürjén Bulvano-iz („Bálványkő”) nevezet is. Mindaz egyébként, amit a hegyi istenségről közölhetek, Gondatti följegyzése. Eszerint kőháza van, melyben Nyár-eskwä feleségével és gyermekeivel (nyár-nyaurem) lakik. Ő a rénnyajak ura és védő szelleme, tőle függ, hogy kinek mennyi jut. Tömérdek szolga és pásztor támogatja őt nyájfelügyelő tisztében, amely személyzet a vízőzönig hősökből állt, most pedig istennek tetsző életet élt és haláluk után teljesen megtisztult embereknek szellemei. Nyár-ájká gazdagságánál fogva gyakran volt kitéve hősök támadásainak, de ő ezeket győzelmesen visszaverte, sokakat megölt, míg végre Numi-Tárem atyja megtiltotta neki a vérontást. Ettől fogva az ellene szálló hősöket kővé változtatta, s mai napig is látható Ural bérceiben hét ily elvarázsolts alak, kik azért a vakmerőségért bűnhődtek így, mert az istenség nyáját megrabolni akarták. A Nyár-ájká bálványát háromévenként Polem-tárem bálványához szokták vinni, hogy ezeknek, mint testvérekhez illik, módjuk legyen látni egymást.”

A Szent Uralbérc tehát földrajzilag lokalizált Isten- és Paradicsom-hegy, a Világhegy mozzanata azonban hiányzik regéből. Csúcsa a Reguly által feljegyzett ígész ima szerint az Égig ér: „Ormotok az Égbe nyúlik”. Rajta lakik isten kőházban, azaz várban; gazdag isten, az emberiség védelmezője. A vízőzönig vele együtt éltek ott a hősök, vagyis az ősatyák, ma pedig a tiszta lelkű üdvözültek. Az isten az ellene támadó bűnösöket eleinte megölte, utóbb atyja parancsára kővé változtatta. [375] Mindez, látjuk, csupa népközi motívum. Fontos azonban, hogy a Szenthegy s az isten rajta álló bálványa a feljegyzések idején, a Múlt században még kultusz tárgya volt, a mítosz élt. Ma, tudtunkkal, csak a tibeti Kailász hasonlítható hozzá.

*

Aligha vitás, hogy a többi finnugor és türk néphez hasonlóan, a *magyarnak* is volt Világhegy-regéje, de mint annyi más kincsünk, áldozatul esett az Európához illeszkedésnek. Roncsait meséink őrzik; az idevágó anyagot Vámos Ferenc gyűjtötte össze és rendszerezte kitűnő könyvben, s széleskörű világirodalmi utalásokkal bővítette. (*A Kozmosz a magyar népmesében*, 1943.) Az alábbiakban őt követjük. [Saját megjegyzéseinket szögletes zárójelbe tesszük]

A magyar mesének van egy sajátos kép-formája [azaz kezdő képe], írja Vámos: "Vót a világon, az Óperenciás tengeren túnnan vót, az üveghegyeken innen vót." Ez a kép „egy mitikus földrészben az ősvíz és a világhegy eurázsiai összefüggéseit adja meg. A magyar és az eurázsiai kép azonossága az alábbiakból hiánytalanul megmutatkozik." Az „alábbiakból”, sajnos, mi csak néhány töredékre szorítkozhatunk. De jól ide illik az a mese, amelyet Virág Pál 1798-ban jegyzett fel Debrecen környékén: „A »fekete világkerülő ember« már hétszer került meg a világot, amikor olyan világba ért, amely olyan volt, mint a pép. [Péptenger, ősvíz; vő. tej-, vajtenger.] Megy a pépvilágban nehezen, s rátalált egy kis dombra. A tetejéről széjjelnézett s »iszonyú tengert és iszonyú hegyeket« látott maga előtt. Mikor felment a hegyre, almafát talált. »Dereka az égben volt, akkora almákat termett, mint egy-egy legnagyobb hegy« [Világtengely.] ... A hegy csúcsán volt alsó világba vezető lyuk is. »Az alsó világban olyan szép minden, mintha zöld bársonnyal húzták volna be az egész földet.« Őt szép tornyot lát, oly magasak

voltak, hogy a torony csillaga az égből volt. Közülük az egyik északra, a másik keletre, a harmadik nyugatra, a negyedik délre, az ötödik pedig középett nyúlt fel.« [A világ közepén.] Mikor a keleti toronyba fel akart menni [Naptisztelet], feliratot talált a torony ajtajában levő kádon: aki fel akar menni, annak a kádba bele kell esnie, és meg kell forrnia." [Megtisztulás]

Mindez alig kíván magyarázatot. Az őstenger köpülése eurázsiai motívum: a világ, a Föld megszilárdulását jelzi, összesűrűlését a kaotikus ősanyagból. Vámos a világ hétszeres megkerülését a köpüléssel, kavarással, forgással azonosítja. A mi terminológiánk szerint itt jelentkezik a mándala-szimbólum a magyar mesében. Közelebbi tanulsága: „Az előadott anyag felvilágosít nemcsak a magyar »havas« és ősvíz, azaz magyar [376] áttételben a havas-világhegy és az ősvíz-óperenciás, hanem a kettőnek a tej-tóhoz való viszonyáról is."

Általánosságban: „A világhegynek a magyar mesében »havas«, »üveghegy« a neve. A »rengeteg havas« földrajzi meghatározása: hetedhét országon túl van. [Hét földrész, hét övezet és hét kozmikus szféra.] A »havas« az Óperenciásnak az örök végtelen őstengernek partján van, s mikor a mese rajta túl helyezi a cselekményt, ezzel annyit jelez, hogy egy másik világon lejátszódó eseményt mond el." A legfontosabb visszatérő mozzanatok a következők: „A mesehős 1. a »havasba« megy. Ez a havas a meseszöveg egyéb tünetei alapján feltehetően valamilyen mitikus cselekménynek a helye. - 2. Az »égmagas«, »havas« tetején van a »lappancs« [csapóajtó], amely a havasról az alsó világba vezet. A havasban van a »nyugvás helye« és a vadászás. - 3. A havas tetején szabályos szakrális táj van. - 4. A havas topográfiája: hat havas + a hetedik havas. [A világ közepe és a Világtengely.] - 5. A havas tetején a szakrális táj kiegészítője, építészeti elemként a vár."

A vadászat a Világhegyen szintén eurázsiai köztulajdon, a kínai és japáni mesétől a magyarig mindenütt felbukkan. Kozmikus értelmű, jelképes szertartás, a világfény születését és a napfordulót ünnepli; földi szerepe hadgyakorlat, színtere az egész ország. - Vámos két fejezetben elemzi a „mitikus vár" és a „Kozmosz és fejedelem" jelentését is; ezek nekünk szintén tárgyaink lesznek, ott idézzük majd megállapításait. Ezenkívül ismertet tizenhét kozmikus tárgyú mesét, mondát és regöséneket; minthogy ezek a mesék az elveszett magyar mitológia foszlányait tartalmazzák, hadd jegyezzük fel címüket: 1. Rózsavitéz, 2. Mirkó királyfi, 3. Hamujutka Jancsi, 4. Tündér Erzsébet, 5. A tizenkét koronás hattyú, 6. Borszem vitéz és Szép Júlia, 7. Virágfia János, 8. A vörös vitéz, 9. Hajnal, Vacsora és Éjfele, 10. Nádpéter, 11. A tüzes ökör, 12. Szent László és a szarvas (Kézai krónikája). 13. Dozmati regösének, 14. Ugyanennek változata, 15. A vadász királyfiak, 16. A világkerülő ember (Virág Pál feljegyzése), 17. Fehérlő Péter.

De a mitikus világhegy mellett egy-egy dombnak is szerepet kellett játszania a türk népek állami életében. Alföldi András erre nézve történeti adatot talált, s az ő nyomán írja Vámos Ferenc: „Alföldi András idézi egykorú forrásból: mikor Hiszan kalifa (Kr. u. 724-774) Mohamed vallására akarta téríteni a türkök kagánját, a kagán a kalifa követét »kora reggel egy dombra vezette«, s a zászlós jeladásra különböző irányokból lovasokat gyülekeztetett a domb lábához. Nézetem szerint ez a megrendezett »színpadi jelenet« háttérül szolgált az uralkodó nyomon következő kijelentésének, amellyel a kagán elutasította a kalifa kérését. Magyarázata ennek a jelenetnek nyilván annyi, hogy a világhegy előtt eljátszott cselekmény kellett ily sorsdöntő kérdés megválaszolásához. A kagán szinte a [377] birodalom kozmogóniai rendjét hívta segítségül ezzel a kétségtelenül szakrális jelenettel." - Tegyük hozzá, hogy a domb minden bizonnyal a birodalom középpontját jelentette, s így a világot is; a körülötte felállított lovascsapatok pedig a négy fővezérnek, „a világ négy oszlopának" seregei voltak.

Itt említhetjük a fentieket kiegészítőleg, hogy a magyar fejedelmek is a négy világtáj urai voltak, fővezéreiket a világ négy oszlopának nevezték, s a mi koronázó dombunk azonos a türkök országdombjával. Rítusa nálunk maradt fenn a legtovább (1916-ig, IV. Károly koronázásáig), ezer évig élt a keresztény éra alatt; földjét az ország vármegyéiből, vagyis a birodalom minden részéből hordták össze, a fejdelem-király fehér lovon (Napállaton) felkaptatott rá, s a világ négy tája felé suhintott „isten kardjával”. (Az Árpádok hagyományos díszkardját Attila kardjának nevezték, Salamon király anyja Bajor Ottónak ajándékozta, a német-római császárok a koronázó szertartáson ezt hordták.) - A dombot illetően Anonymusnál találunk egy figyelmet érdemlő helyet, Ipolyi Arnold is kiemeli: „Árpád vezér és vitézei erre járván, szent Márton hegye [Pannonhalm] mellett tábort ütöttek, és Sabaria forrásából mind maguk, mind állataik ittak vala; és felhágván a hegyre, és Pannonia földjének szépségét látván, igen vigadtak vala.” A forrást, mint Ipolyi megjegyzi, még sokáig „fons sacer”, „caput Pannoniae”, azaz szent forrás, Pannonia kútfeje néven emlegetik; a magyarok forrásoknál áldoztak, s talán e réven vagy a hagyomány mélyítő ereje folytán tapadt hozzá a szent jelleg. Viszont nem kétséges, hogy a pannonhegyi „vigadás” áldomást, ünnepi áldozatot jelent. „E kifejezés [nimis laeti facti sunt] - írja Ipolyi - többször, így az áldomás mellett használva a névtelen jegyzőnél, igen megfelel az áldomási vendégeskedésnek, lakomázásnak, mely a pogány áldozatokat közönségesen [rendszerint] követé.” Azaz itt is áldozati ünnep nyomára bukkanunk, s e kettő együtt megmagyarázza a Mons Sacer Pannoniae (Pannonia Szent Hegye) elnevezést.

Vajon ez volt-e a honfoglalást befejező ünnepi szertartások szent országdombja? - Ha Délről, Mór felől, egy kevéssé járt mellékúton igyekszünk Pannonhalmára* szinte megüt a hármas tagolású hegycsúcs látványa, a középsőn a kupola koronájával s ezen a kereszttel: a magyar címer hármas halmának pontos mása. *Vagy eredeti mintája?* A hármas hegy csak később került az országcímerbe, de a hagyományok szívósak, viszont nem könnyen osztogatják a „sacer” jelzőt. Á sacer nem jámborságot jelent, hanem secrumot, szakrálisat. Az Árpádoknak csak lándzsás gyepűőrzői jártak a Tátra táján, a későbbi Szepességben, s bizonyos, hogy a királyok [378] sem a Kárpátokban kerestek jelképes címerhalmot. - A domb hagyományos szerepe másutt is feltűnik. Mikor II. András Fehérvár mellett kiadta az Aranybullát, pecsétjén a feje köré tétette az Ég-király kozmikus jegyeit: Napot, Holdat, csillagot; ugyanitt dombot is emeltek, s bizonyára nem kedvtelésből. A dombon ma emlékoszlop áll, de mélye még feltáratlan, pedig talán elárulna egyet mást. - Rákóczit a kurucok „fejdelem őfelségének” nevezték, királyi címmel tisztelték meg. Esztergom ostromakor e vitézek a tábor közepén dombot hordtak össze sátra számára; az *Esztergom megvételéről* szóló ballada történeti hagyományon alapul, s ha a remekművet Thaly Kálmán költötte is (ami nem bizonyos), a tény tény marad: úgylehet, a dombrakó kurucokban az ősi hagyomány ösztöne dolgozott.

„Rákóczi tábora torpad az síkságon;
Rákóczi sátora dombon áll magában.

Friss kerek dombon áll tegnapi nap ólta,
Nemcsak az sátor, az domb is azólt!

Jó kuruc vitézek csak tegnap dombolták.

* Szent István valószínűleg ezen a (legrövidebb) úton járt Székesfehérvárról Pannonhalmára és vissza.

A földjét kezekben süveggel hordották.

„Urunknak sátora magas helyen legyen,
Szép tábora fölött végig tekinthessen!”

Viszont az Euráziában szélteben dívott türk-mongol sírdomb (kurgán, hundoomb, kunhalom, tatársír, Hunnenberg) kultusza semminő kapcsolatban sincs a Világheggyel. Valószínűleg ugyanez áll az észak-amerikai moundokra is; nagy részük tömegsírnak bizonyult, másfelől totemisztikus jellegűek, s feltehető, hogy áldozóhelyül szolgáltak. A közép- és dél-amerikai piramisok semmi esetre sem belőlük „fejlődtek ki”; ezek szabályszerű templom- azaz istenhegyek, kozmikus építmények voltak. Bizonyíték rá, hogy az *aztékok* a spanyol hódítás idején még eredeti, ép Paradicsomhegy-hagyományt ápoltak. A katolizált indián Clavigero jegyezte fel: Tlapallannak, a boldog országnak legmagasabb hegye, a közepén emelkedik, csúcsa a felhőkbe ér, rajta székel Halok, a Paradicsom ura, a vizek szelleme; onnan küldi az esőt és a folyóvizeket a föld megtermékenyítésére. Quetzalcoatl, „az első ember” (az isteni ősatya, a paradicsomi Ádám), miután Hesikában felvirágoztatta az aranykort, Tescatlipoca istennő intelme folytán oda ment vissza, s ott elnyerte a halhatatlanság italát. Azonban vissza fog térni, s újból megteremti az aranykort. E szenthegy [379] jelképéül és másául építette Xelhua óriás a cholulai teokallit „a középső tartomány középpontján”, a négy világtáj irányában. (Clavigero.) - A hagyomány ebben a formában későinek vagy másodlagosnak látszik: az Esőisten természetmítosza keveredett benne a Quetzalcoatl-mondával. A Világhegy ugyanis szabály szerint az emberiség születéshelyével azonos, a tolték-aztékoknak megvolt az erről szóló, szabatos regéjük: a Keleti tengerben, az Atlanti óceánban fekvő szigeten, a fehér, fekete és vörösbőrű emberek békés boldogságban éltek, de kivándoroltak, mielőtt a vízőzön elnyelte volna hazájukat.

*

Az őshaza ezúttal tehát sziget. Gyakori és természetes jelenség, hogy a tengeri népek mondavilágában sziget helyettesíti a hegyet. De ezek a szigetek jobbadán csak Paradicsomok, őshazák, a kozmikus mándala-mozzanat hiányzik regéikből. A foinikok például, ez a kereskedő hajósnép, szárazföldi országot, hatalmat nem is szereztek, csak erős kikötő városokat építettek, némi háttérrel; mondájuk szigetre teszi az emberiség eredet-helyét. Sanchuniathon jegyezte fel, de csak latin átírásban bírjuk: Az első emberek iszapból keltek ki, Hercules Astrochitan megtanította őket hajót építeni, hogy az „ambróziás” szigetre evezhessenek. Az ambrózia a halhatatlanság étele, az ott lakók tehát örökké élnek; maga Hercules is ott született. A szigeten álló Athéné olajfája (Életfa), ágai közt sas ül. A fát egy sárkány (kígyó) kerülgeti, szemét a sasra meresztve, fülét feléje hegyezve, de a fa szikrákat szór, és távol tartja a sárkányt. Elszaporodván az emberek, a szigeten várost építettek, az „első” Tyrust. (Fővárosuk neve, foinikul Tor vagy Tzor, azaz szikla, vár.)

A kelták boldog szigete, Avalun vagy Flathinnis, az Atlanti óceán közepén fekszik, „a gyönyörök szigete”, örök tavasz és halhatatlan ifjúság virul rajta, folyók öntözik, a fák ágait a gyümölcsök terhe földre húzza. -Két szemelvény Óceánia szigeteiről: Tonga lakói szerint először Bolotuh szigete alakult ki a tenger vizén; ott jöttek létre az első emberek, halhatatlanok voltak, s most az isteneket szolgálják ugyanott. A szigetet sűrűn benőtték a halhatatlanság gyümölcsét termő fák; ha egyet leszakítanak, nyomban új nő a helyén. Halandó embernek nem szabad a szigetre lépnie; midőn egyszer néhányan arra vetődtek, s a gyümölcs után nyúltak, árnyékként elenyészett. - Haváj lakói Tahitiről származtatják magukat: ez a Paradicsom szigete, rajta fakad az örök élet vize, a

A tengerrel van kapcsolatban a *görög* Atlasz is, csakhogy némi zavar mutatkozik: mi volt előbb, Atlasz a titán vagy a hasonló nevű hegy? Melyiket nevezték el a másikkal? Homérosz említi először az *Odüsszeiában*, több helyütt is, és a döntő, de filológiaiilag nehezen tisztázható passzus legvalószínűbb értelme ez: Atlasz, a hatalmas hordozó (tlaó), tulajdon testével emeli az oszlopokat, amelyek az Eget a Föld felett tartják. A többi szövegrészből kitűnik, hogy Atlasz tenger-óriás, a nyugati tengerben áll, ott lakik leánya, Kalüpszó (Vízmélye) [Kalüpszó = rejtett (v. rejtő?) = halál-istennő] is, Ogygia szigetén. Mint a vizek titánja, ismeri a tengerek mélyének démoni erejét és titkait, mert ott van székhelye minden titkos tudománynak, álnokságnak és veszedelemnek. (Tudniillik a hajósnépekre nézve.) - Hésziodosz elhagyja az oszlopokat: Atlasz a Föld legnyugatibb szélén áll, a Heszperidák és az éjszaka háza előtt, ahol a nappal és az éjjel találkozik; ott tartja a széles eget fejével és fáradhatatlan karjaival. Aiszkülöszt lényében ugyanezt mondja: Nyugaton áll, vállaival támasztja meg az Eget és a Földet elválasztó oszlopokat, az égboltozatot pedig a hátán hordja. - A filológiai kérdés az, vajon a Földön körös-körül tartja-e az oszlopokat, vagy csak négyet (a sarkpontokon), avagy csak kettőt? - Ezenfelül nem-csak ő maga tenger-óriás, hanem egész rokonságában nyüzsgönek a vízi istenek. Anyai nagyapja Okeanosz, nagyanyja Téthisz (az óceán túlsó széle), anyja Klümené, vízhercegnő, ha lehet így mondani, leánya Kalüpszó, tengeri nimfa. S ahogyan a vizek tudója, az Eget tartván, csillagtudós is.

E sok vízzel szemben a régi szerzők egy szó említést sem tesznek Atlaszról, a hegyről egészen Hérodotoszig. Ezért az ókortudósok a titán és a hegy azonosítását a görög geográfusok művének tulajdonítják. Ezt megerősíti, hogy Szünkelosz szerint Euripidész egyik elveszett tragédiájában még megkülönböztette a kettőt. A geográfusok tehát ezidőtájtban Atlasz tartózkodási helyét a nyugatafrikai hegységen lokalizálták, róla nevezték el az Atlanti-óceánt és Atlantisz mesés szigetét.

A mi aggályunk az, hogy e régi görög geográfusoknak és tevékenységüknek sehol semmi nyoma. Ellenben adataink vannak, hogy Egyiptom (és Kréta) már a 17. században i. e. kereskedelmi összeköttetést tartott fenn a görög félszigettel (Mükénai, Tirüns), Kisázsia partvidékével (Iónia) és a szigetekkel. Még pontosabban tudjuk, hogy a 13. század elején a „tenger fiainak” Széti, Merneptah és III. Ramósze ellen indított hadjáratában hellén törzsek is részt vettek. Az egyiptomi feliratok szabatosan felsorolják e tenger népek nevét: javanu, akajusa, daanu, fenchu, pulezata, tursa, sekeles, sardana, - azaz e sor szerint: ión, akháj, danaoi, foinik, krétai, etruszk, szicíliai és szárdíniai hadak szerepeltek a vállalkozásban. Ha ezekhez még hozzávesszük az észak-afrikai lebu, vesesz és meszvesz nevű népeket, amelyekkel a fáraóknak hadakozniuk kellett, megkapjuk úgyszólván az egész Mediterráneum egykorú népi nómenklatúráját, nem számítva [381] persze a keleti partok régi birodalmait, Chattit, Assúrt stb. Ez pedig annyit jelent, hogy éppen a hellén művelődést megindító törzsek, az akhájok és az iónok már négy évszázaddal Homérosz előtt igen szoros - háborús! - kapcsolatba kerültek nemcsak az egyiptomiakkal és a foinikokkal, hanem a nyugati medence, Szicília, Szárdínia hajósnépével is. Azaz közvetlenül és bőven szerezhettek földrajzi ismereteket a nyugati tájakról. Az egyiptomiak és a foinikok, az ókor legnagyobb tengerjárói, jól ismerték Afrika part-földrajzát; Hacsepszut királyné kereskedelmi flottája rendszeresen földértette Dél-Arábia és Kelet-Afrika partjait, kereken ezer évvel Hérodotosz előtt (i. e. 1500 körül). Száz évvel a görög tudós előtt, 600 körül, Nekhau-Necho fáraó expedíciója megkerülte egész Afrikát, Szuezből indult és három esztendő múlva Gibraltáron át a Nílus deltájában kötött ki; erről éppen Hérodotosz tudósít. Kortársa, a foinik Szuffet

Hanno hatvan hajójával Karthagóból Szenegambiáig jutott, s leírta utazását. De a *Bibliából* tudjuk, hogy a társisi Hírám 800 táján Guineából elefántcsontot, Ophirből aranyat szállított Salamonnak. Tudjuk végül, hogy Hérodotosz Afrikát illető ismereteit túlnyomórészt Egyiptomban a papoktól és foinik hajósoktól szerezte. Tanulni ment ő is Egyiptomba, mint annyi előde és utóda. Amit az egyiptomiak tudtak, tudhatták tőlük a görögök is. Így hát a geográfusoknak aligha kellett az azonosítással fáradniuk, megtörtént már előbb.

Hérodotosznak az Atlasz hegyéről szóló szövege így hangzik: A líbiai homoksivatagon és a garamanták földjén túl, Nyugat felé „tíz napnyi úttal tovább ismét van egy sódomb és vízforrás, s körülötte emberek laknak. E sódomb közelében van az a hegy, amelynek Atlasz a neve; meredek, mindenfelől meredek, s állítólag oly magas, hogy csúcsát nem lehet látni, mert télen-nyáron mindig felhő takarja. A bennszülöttek a hegyet az Ég oszlopának nevezik, tőle is kapták nevüket, mert atlantáknak hívják őket.” Hérodotosznak, vagy egyiptomi és egyéb informátorainak tudomása szerint tehát a bennszülöttek (berberek) nevezték el a hegyet Atlasznak és magukat atlantáknak, nem pedig ismeretlen görög geográfusoktól vették nevüket. Egyben megoldódik a filológiai rejtély is: az oszlop mitikus áttétellel hegyet jelent, tehát már Homérosznál is így értelmezendő. Hasonló értelemben ír Szicíliai Didórosz, holott már nem hisz a regében, sőt az istenekben sem, s a mítoszt ésszerűen bírálja. Noha kései szerző (i. e. 1. sz.), joggal idézhető, mert ismerte szűkebb hazáját, a nyugati Mediterráneumot, járt Egyiptomban, feldolgozta az ókori történelem korabeli forrásanyagát, ismerte egész irodalmát. Ezeket írja: „Minthogy az atlantákat említettük, helyénvaló lesz, ha az istenek születéséről szóló meséiket ismertetjük; nem sokban térnek el a görög mitológiától. [Nem csoda, mert a görögök tőlük vették át.] Az atlanták termékeny országban laknak, közel az óceánhoz, s úgy mondják, kitűnnek a lelkiismeretesség és barátiasság [382] által, amivel az idegenek iránt viseltetnek; maguk pedig azt állítják, hogy az ő vidékükön születtek az istenek. [Vagyis nem a geográfusok íróasztalán.] Ebben megegyezik velük a leghíresebb görög költő [Homérosz, *Iliász*, XIV. 200 sk.] midőn így beszélteti Hérát:

Elmegyek, hogy megnézzem határát az életadó Földnek,
Okeanoszt is, szülönket, és Téthyszt, az anyát.

Az atlanták első királya, regéi tanítása szerint, Uranosz volt... [Fia] Hüperion halála után Uranosz [többi] fiai megosztottak a birodalmon. A legkiválóbbak voltak Atlasz és Kronosz. Atlasz kapta az óceán melletti földeket, s ezek lakóit atlantáknak nevezte el; a vidék legmagasabb hegyének is az Atlasz nevet adta. Pontos ismeretei voltak a csillagok pályáiról, s ő tanította először az embereket, hogy az Eget gömbalakúnak lássák. Ezért mondták róla, hogy az egész világ Atlasz vállain nyugszik, e mese által akartak a gömbalak fölfedezésére és másolására [leírására] utalni.”

A régi népek közös szokása szerint Hérodotosz és Diodórosz az idegen neveket lefordítják vagy meggörögösítik, mert így lesznek ezek a maguk és olvasóik számára érthetőkké, illetőleg kimondhatókká. Az Atlasz szó és származékai tehát már görögös formájúak, de az *atl* fő megvan a berber nyelvben és felbukkan az óceán túlsó partján is, az aztékoknál. S különösképp mindkét helyen vizet, tengert jelent. De megtalálható Atlasz-Quetzalcoatl teljesen egyforma, a göröggel azonos ábrázolása is egy mexikói kéziratban (*Codex Borgianus*, 49-50). Az egész adatsor pedig arra utal, hogy az Atlasz szót és mítosz topográfiáját a görögök az egykorú mediterrán regevilágból hasonították át.

A folyamat, nézetünk szerint, így játszódhatott le: Az első hellén törzsek i. e. a 2. évezred első felében jelennek meg a Mediterráneum határain; jelentkezésük alkalmi

rablóhadjáratok és beszivárgások formájában történik. A 13. században már szilárd adatok jelzik tevékeny részvételüket a földrész történetében, s szoros kapcsolataikat a többi néppel, messze Nyugatig. Ez az idő pedig még a mítoszalkotás ideje náluk, s barbár jövevények módjára szívesen fogadtak be új hatásokat. Valószínű azonban, hogy a többi indoeurópai néphez hasonlóan, nekik is volt mítoszuk az északi boldog őshazáról, Paradicsomhegyről, Világhegyről. Ennek maradványai a hüperboreosz-mondák; ott, Északon volt Apollónnak, az örök napfény istenének országa, ott lakott Pallasz Athéné és Artemisz, ott fészkeltek a Griffek, az isteni kincsek őrzői. A hüperboreoszoknak nem kellett munkával fáradniuk, Apollón ellátta őket élelemmel, ezért jelképe az olajfa és a kalász. Ezeket mutatják be neki áldozatul, hogy a termékenységet biztosítsák. Ugyanebből a célból esküvőkor a menyasszony hajfürtjét, a vőlegény addig nyíratlan szakállát áldozza fel. Országuk az északi [383] tenger partján fekszik, lakói önként válnak meg az élettől: fejükön koszorúval „egy bizonyos szikláról” a tengerbe vetik magukat, - de nem hálnak meg, hanem mintegy szárnyakon átszállnak a másvilágra; s nemcsak ők, hanem az áldozati tárgyak, eszközök, triposzok, pajzsok, sőt a templomok is így lebegnek át. - A hüperboreosz-kultusz különösen Delphoiben és Déloszban virágzott.

Mármost az Atlasz-mítosz legrégibb eleme a titán-mozzanat. Atlasz mindvégig mint titán szerepel, testvére Prométheusz, ő maga résztvesz a titánok harcában az istenek ellen. Zeusz a vulkáni tüzet hozó Prométheuszt a Kaukázus (északi hegy!) alá taszítja, sóhajai meg-megrázzák a Földet. Apollodorosz Atlaszt és a Heszperidákat az északi hüperboreusz tengerbe helyezi. Ott járt Héraklész is, és Prométheusz segített neki a Heszperidák aranyalmáit ellopnia. - Úgy képzelhetjük tehát, hogy midőn a görögök Északról Délre vándoroltak, az északi világkép elhomályosult, elmosódott emlékezetükbe (a világ egyik legfeledékenyebb népe voltak), a képzeletbeli, mitikus tenger helyett valóságosat találtak, ennek kapuján Héraklész oszlopain túl pedig a Földet körülvevő Okeanosz nyugati folytatását. Itt átvették a helyi Atlasz-mítoszt, az Atlasz névvel és származékaival együtt, s a hüperboreosz-monda roncsait egyszerűen Nyugatra helyezték át. Mert a későbbi mitográfusoknál már a hüperboreoszok is a nyugati boldog szigeteken laknak, északot jelző nevük ellenére. Az átvételnél talán az egyiptomiak közvetítése játszhatott fontosabb szerepet, erős és kialakult Nyugat-kultuszuk révén: az istenek szülőföldje, Uzsiri és Hor országa, Jalu boldog mezői, Amenti, az üdvözültek lakóhelye, Aara-Aral-lu, mind a nyugati tengerben volt. - De így megértjük, hogy az Atlasz-ciklus Homérosz idejében, i. e. 800 körül már a görög mitológia szerves részévé lett, s a költők a földrajzi írótól való félelem nélkül énekelhettek az Ég és Föld oszlopait, vagyis a hegyeket tartó, hatalmas titánról. Hogy Atlasz előbb vagy utóbb azonosult saját hegyével, magától értetődik.

Az Atlasz-mítosz idők folyamán igen ágas-bogassá vált. A titánnal végeztünk volna, minket a hegy érdekel. Mint Világhegy- és Paradicsom-hegy-mondának lényege a következő: Az Égig ér és fenntartja azt, körülötte forognak a csillagok vagyis a Mindenség. Itt van az istenek szülőhelye; rajta nőtt a Heszperidák csodakertje aranyalma-fáival. (Paradicsom és életfa.) Hogy senki be ne hatolhasson, fal keríti és sárkány őrzi. Még Héraklész sem léphetett be, maga Atlasz hozta el neki az aranyalmákat. Ezeket az isteni gyümölcsöket a Föld nászajándéku adta Hérának, ki itt nőtt fel és itt kelt egybe Zeusszal. A sárkányt Héra rendelte a fák őrzőjéül, mert a Heszperidák, Atlasz leányai, szakítani merészeltek róluk. (Mint Éva.) Az almák ugyanis a halhatatlanság gyümölcsei, csak az istenek, vagyis a paradicsomi korszak büntelen lényei ehetnek belőlük, így nyerik el a halhatatlanságot. Még Héraklész sem tarthatja meg, hanem Athénének [384] ajándékozza őket. A hegyen laknak a jámbor és boldog ősemberek, az atlanták és hüperboreoszok, örök napfényben és kellemes éghajlat alatt,

nem ismerve vizsályt, bajt, betegséget, korai halált stb. Ezer évig élnek, azért makrobioszoknak, nagyéletűeknek nevezetnek. Az állati eledelektől azonban megtartóztatják magukat, s csupán gyümölcssel, az emberek első ételével táplálkoznak. Velük lakik Apollón, a Nap istene, és nővére, Artemisz, a Holdistennő.

A görögök másik istenhegye Olümposz, még pedig a tucatnyi hasonló nevű hegy közül a legészakibb, a makedóniai. A különbség azonban a két istenhegy között számottevő: Atlasz az istenek szülőhelye, Olümposz csupán lakóhelye. Mindazáltal világhegy ez is, de mintegy kézzelfoghatóbb, jelenlevőbb, közelebb hozza az isteneket. Itt torlasztja Zeus szemmel láthatóan a fellegeket, innen küldi villámain; oldalán laknak az istenek, hét övezetben persze, rangjuk és működésük szerint. Ez a hét szféra jelzi, hogy egyúttal a Kozmosz mása is, azaz metafizikai aspektusában maga az Ég, a felsőbbrendű világ. Ez a jelleg már a homéroszi költészetben kialakultan tűnik fel, s a rege avval érzékíti meg, hogy Zeus az isteneket, a Földet és a tengert aranylánccal felhúzza magához, s az Olümposz egy-egy sziklacsúcsára kötözi. Midőn a titánok, Otosz és Ephialtés, megostromolják az istenek lakóhelyét, az Olümposzra felhajítják Ossa hegyét, emerre Peliont, hogy feljuthassanak az Égbe.

A püthagoreusoknál az Olümposz a 7-es szám ábrája, a 4 és a 3 összetétele, a tökéletesség és a teljesség és a teljes világ (Kozmosz) foglalata. A négyet, azaz Tetraktüsz „a Természet Kulcstartójának” nevezték; egyesítve a hárommal, hetet ad, s a legtökéletesebb, legharmonikusabb számmá válik - magává a természetté. A Tetraktüsz a térbe helyezve, kocka, az alsó egység, az anyagi világ foglalata és képe. Felső négyzetlapján, tetrádon áll a szintén tetrád alapú, de háromélű triádokból alkotott püramisz: a felső egység, a szellemi világ foglalata és képe. Hegybefutó csúcsa a legfelsőbb egység: az Egy, a lét, a világ elve, ahonnan „a testetlen tűz” leszállt az anyagba; jelzi a Kozmosz harmóniáját, egy és azonos voltát önmagával. A 7. a tökéletes, harmonikus szám, a térbe helyezve tehát kocka és rajta a gúla: Ez az Olümposz, „a teljes fény, alakokkal [istenekkel] telve”, vagyis az istenek lakóhelye, „deum domus alta”, melynek csúcsa az Egység, fala a Hármasság, alapja a Négyesség. A Kozmosz. (A templomtorony őse és mintája.)

Mindezeket a tulajdonságokat azonban ráruházhatták volna az Atlaszra is; miért volt szükség még egy kozmikus hegyre? Talán a kultusz miatt. Két vagy több szenthegy nem ritka dolog, s ilyenkor az egyik képzeletbeli, mitikus, jelképes jelentésű, a másik valóságos és - hogy úgy mondjuk - gyakorlati célokat is szolgál, a vallási exotéria, a kultusz [385] színpada, kegyhely, természetes templom. Ilyenek a szimbolikus Meru és a valóságos Kailász, a Szumi és a Tien-San; analógiájuk a magyar mese-mitológia Havasa, Üveghegye és az országdomb. Azt is tudjuk, hogy az istenhegyeken a rejtett tudományok iskolái működtek, a beavatás helyei, misztériumok színterei voltak. Azonban a vallás- és mitológiatörténetekben nem lelem nyomát, hogy az Olümposz hegyéhez efféle kultusz fűződött volna, vagy régészeti emléke maradt volna fenn. De Szent Ciprián állítólagos önvallomása egy igen érdekes adatot közöl. Ciprián a 3. században élt, 250 körül, s ha a neki tulajdonított könyv nem is az ő tollából származik, a szerző tájékozottsága a kor viszonyairól megbízható. Elvégre kortársakhoz szól, közismert intézményekről beszél, nem állíthat fülük hallatára valótlan. Részletesen elmondja, hogy kiskorától fogva milyen templomokban tanították, tizen négy éves korában pedig „felmenvén az Olümposz hegyére, ott is beavattattam ezek [tudniillik az istenek] beszédének és hangos megnyilatkozásainak értelmébe és valódi jelentésébe.” Állítását tehát, hogy az Olümposzon, valószínűleg Olümpia szakrális kerületében (Olümpia nem volt város), talán a Kronosz-dombon, misztériumkultusz folyt, s vele kapcsolatban ezotérikus iskola működött -, hiteles adatnak fogadhatjuk el.

*

Róma pantheonját és mitológiáját az etruszoktól és a görögöktől vette át. Istenhegye nem volt; Romulus ásatott ugyan egy Mundust a Palatínus közepén, de ez nem számított az ország köldökének, olyannyira nem, hogy később egy másodikat is ástak a Fórumon. Így hát Róma a birodalom köldökét a maga erejéből alkotta meg, mégpedig igen régen, talán az ősi kultushelyen. Ez a praenestei Fortuna Primigenia orákuluma és temploma volt. Oly nagy fontosságra tett szert, hogy a római állam hivatalos szerencse-istennőjének, sors-istennőjének tette meg. Teljes neve Fortuna Publica Populi Romani Quiritium Primigenia. (Primigenia jelentése: elsőszülött és mindenszülő.) Történetét Cicero mondja el (*Praenestinatorum monumenta*): Egy előkelő praenestei polgár, Numerius Supphustius, gyakori s végül már fenyegető álomlátások által parancsot kapott, hogy egy helyen a sziklahegyet ássa fel; megrettenve engedelmeskedett, noha polgártársai kinevették. Mikor felnyitotta a sziklát, tölgyfa-sorspálcák kerültek napvilágra, régimódi írásjelekkel beróva. Ugyanakkor a közelben egy olajfából méz ömlött. A haruspexek (béljósok) kijelentették, hogy a sorspálcák nagy nevezetességre fognak szert tenni, ezért az olajfából szekrényt készítettek, ebbe helyezték, és az olajfa helyén épített Fortuna-templomban őrizték őket. Minden fontosabb állami akció előtt megkérdezték a sorspálcákat: egy kisfiú összekeverte őket, s találmányra kihúzott egyet. - Mitikus [386] fogalmazással szólva: Praeneste hegyében volt elásva Róma sorsa. Hasonló rováspálcákat őriztek a Capitoliumon is, ez volt az „országdomb”.

*

A germán Asgard (Asen-Garten, Istenek kertje), paradicsomi kert, de kiemelkedő helyen fekszik, metafizikai értelemben a lét magasabb síkján. Ott volt Idavöller mezeje, ahol az istenek egykor meglelték Ódhin arany-táblára vésett törvényeit, és az aranykort élték. Idamezőn áll Gladsheim, az Örömök Háza, a tanácskozás és a törvénykezés csarnoka. Ezen a helyen válogatja ki Ódhin a 432 000 hős Einheriert, s a Walaskjalfba (Walhallba) küldi őket, amelynek 540 kapuján „naponta” 800 Einherier lovagol ki. (Ezek a számok kozmikus jelentésűek, és a 400 éves korszakbeosztáson alapulnak, amelyeket a maják is használtak: $432\,000 \text{ nap} = 3 \times 400 = 1200 \text{ év}$, ennyi tehát a Walhall egy „napja”. A 432 000 nap és 1200 év egyébként a kínaiak, hinduk, babiloniak, irániak korszakolásainak is alapszámai.)

Középen, a kert legszebb helyén áll Ygdrasil, az örökzöld Világkőrisfa, koronája az Égbe ér fel, beárnyékolja a világot; a Kozmosz jelképe, de a termékenységé is (Életfa), az istenek kedvelt gyülekező helye. Gyökerei három irányba ágaznak: Hel, a halottak (alvilág), Midgard, az élők (emberek) és Jötunheim, a „pusztítók” (óriások) országa felé. Alatta három forrás fakad: 1. Urdhar kútja (élet vize) Midgardban, mellette lakik a három sorsistennő, norna, és pedig Urd (a Múlt), Verdandi (a Jelen) és Skuld (a Jövő); 2. Jötunheimben Mimir kútjánál (tudás vize) lakik Mimir, a „Bűvész” (a Bölcsesség); 3. Helben, Huergelmir vizénél pedig Nidhögg, a kígyó. Nidhögg egyre rágja a Világkőris gyökereit, pusztítja életerejét, de a nornák ügyelnek rá, s roncsolásait naponta meghintik Urdhar vizével és betapasztják iszapjával. A fa lombjában ül az ősfény, a „világosság” madara, a sas; egy fel-alá szaladgáló mókus szítja a sas és a Nidhögg között a jó és a rossz ősi harcát. - A halhatatlanság almája is megtermett Asgardban, Iduna istennő őrzi egy ládikában, mert Thiasse óriás egykor elorozta, mint Heraklész a Heszperidákét.

Asgardnak világpusztulás, Ragnarök veti végét; Lóki (Lucifer) fia, Fenrir-farkas lefalja a Napot az Égről, Jörmungand, a Midgard-kígyó felkorbácsolja a világot övező óceán vizét, úgy hogy minden elmerül az áradatban, az istenek (ázék) pedig vad harcban zúdulnak egymás ellen. Ám a pusztulás nem végleges (vö. a sumér megújulás-tannal), a

vízözönből új, frissen zöldellő föld emelkedik ki; az istenek sem vesztek el írmagostól: Widar és Wali megmenekültek, Baldr és Hödr visszatérnek Helből; egy emberpár, Lif és Lifthrasir meghúzódnak Hoddmimir fájának ágai között, Alfrodul, a Nap pedig a vég előtt még egy leányt szült, s ez fénylik az újszülött világ felett.[387]

*

A szenthegy mint a Kozmosz mása, jelképe, egyúttal *szakrális táj* is. A mitikus, elképzelt szenthegyek ezért magukon hordják a természeti táj többi elemét is: a négy „szent”, azaz szimbolikus folyót, a „szent” fákat, növényeket, népeket, országokat, városokat, csúcsukon az istenvárat, amely Euráziában madárlábon forog (a magyar mesében kacsalábon), így adva meg a forgás tengelyével a világ, a Mindenség tengelyét. De a hegy csak egyik formája a szakrális tájnak, minden természetes hely, tájék „szentté”, kozmikus jelentésűvé lehet, ha alkalmas kultikus cselekmények, szertartások, áldozatok végzésére. Vámos Ferenc szabatos meghatározását adja: „Különféle mítoszokban, a földkerekségnek szinte minden pontján jelentkezik a képzeleti kép: a szakrális táj ... Ez a szakrális táj képzeleti tükörképe az egész Kozmosznak. Csak a részletekben van különbség. Kövek, fák, sziklák, források, külön-külön vagy pedig tájképre sorolt együttesük a tárgyai ennek az elképzelésnek.”

A szakrális táj „kutatása” azonban még kezdeténél tart; az utat J. Strzygowski törte meg, s az iráni fényvallásból vett műszóval *chvarenah*-tájnak nevezte el. Természetesen általános, népközi értelemben használta, s a tudományos irodalom nagyrészt átvette tőle. Az iráni *chvarenah* szó Nap-szerűt, Nap-természetűt jelent eredetileg, fény- és tűz-jellegűt, a Nap valóságos és misztikus fényét és tüzeit. *Chvarenah*vá válik mindaz, aminek a Nap átadja misztikus fényét, így például a perzsa királyi korona (O. G. Wesendonk csupán ezt a jelentést tulajdonítja neki), - vagy amit átjár a Nap éltető tűzsugara: a természet, a táj. És magától értetődően *chvarenah*-jellegű minden épített táj, mely a természetit, a kozmikusát jelképesen utánozza. Vámos, Strzygowski és mások nyomán, így foglalja össze a *chvarenah*-táj értelmét és tartalmát: „A Nap tüzes ragyogásának alávetett Kozmosz redukciója [összevonása] a térben, az istenség szent áldozó tere céljából... A szellemek hatalmát és nagyszerűségét testesíti meg a *hvar-nah* [pontosabb alakja: *chvarenah*]. Csörgedeztetni a források vizét, növeszti a föld növényét, szelet fúj a felhőkbe, a Nap, a Hold és a csillagok pályáját jelöli.”

Strzygowski főként az épített *chvarenah*-tájakat vizsgálta, minket azonban egyelőre a természetesek érdekelnek: a szenthelyek, fák, berkek, erdők, dombok, folyópartok, barlangok, minthogy a természeti népek kultikus élete javarészt ilyeneken játszódik le. Ez az anyag azonban roppant nagy, sajnos, feldolgozatlan, s így meg sem ragadható. Itt van például a finn Julius Krohn forrásműve: *A finnugor népek pogány istentisztelete* (1908), kimerítően tárgyalja a szent helyeket, ám a *chvarenah*-eszme még ismeretlen lévén előtte, csupán tárgyi leírásokat nyújt, az elrendezés és a berendezés kozmikus, jelképes értelme homályban marad. Ugyanígy [388] vagyunk Munkácsi Bernát, Bán Aladár, Uno Harva munkáival. Pedig néha a csupaszi leírás is sejteti, hogy jó anyag kínálkoznék a kutatásra: „A csuvasokról és mordvinokról azt mondja Lepechin, - írja Krohn - hogy az erdőben félreeső helyeket választottak ki, messze a lakó vidékektől; ezeket *négyszögletes* kerítéssel vették körül, amelynek *három* kapuja volt: a *keleti*, a *nyugati* és az *északi* oldalon. [Kiemelések tőlem. V. N.] A keleti kapu mellett három cölöp állt, ezekhez kötötték először az állatokat, mikor odahozták őket: az elsőhöz a lovakat, a másodikhoz a teheneket, a harmadikhoz a juhokat. A nyugati oldalon szintén három cölöp volt; ezekhez kötötték az állatokat, amikor levágták őket. Ugyanott állt egy kis szín, ebben főzték meg az áldozati húst. Az *északi* kapu közelében volt egy asztal, melyen a főtt húst feldarabolták. A bőrt visszavitték a *keleti* oldalon lévő cölöpkre...” stb.

Valószínű, hogy az elrendezés e részleteinek volt valami jelentésük is, miután mindenütt azonosak. A szertartásokból sokat megtudhatunk: a Kelet felé felállított, lebotolt szent fa az „isten fáját” (innen a magyar káromkodás), a bálvány fáját jelzi, néha az istenség ráfaragott vagy ráakasztott képével, vásárlarcával („vasorrú bába”); az életfa analogonjának tekinthető. Egy magányos oszlop a világ oszlopát vagyis tengelyét jelenti: a sámán létrájának hét foka a hét másvilágot, rajta megy fel „a hetedik mennyországban” lakó öregistenhez. De mindez nem segít közelebb a szenthelyek kozmo-topográfiájához.

- Kétségtől a régi szenthely, áldozótér maradványa a magyar faluvégi elkerített „tanórok” (nem többes számi alak) Székelyföldön és Vas megyében, s a folklórban fennmaradt társai, a „hajnalkert” és a „nyék”. [389]

Mennyei birodalmak

Kozmikus értelmű rítusok szabályozzák az államok és városok alapítását, mert szintén isteni alakulatok, égi rend másai ezek is. Város és ország, persze, egyaránt birodalmat jelentett, a birodalom pedig nem földrajzi fogalom volt, hanem szellemi autarchiával rendelkező egység, mikrokozmosz. Jimmu császár a japáni Nap-dinasztia alapítója, 2500 évvel ezelőtt kijelentette: „Fővárosunkat úgy akarjuk megalkotni, hogy az egész világon uralkodjék.” Ez természetesen nem politikailag értendő, mert hiszen egy város alaprajza és beosztása által nem emelkedhetik a világhatalom csúcsára. Metafizikailag azonban fölötte állhat a világnak, legmagasabb (rendű) pontja lehet. A császár a Napistennőtől származott, ivadékaik szakadatlan sorban uralkodnak, és nyilatkozatát végül is imperialista tartalommal töltötték meg. Századunk japán katonai kézikönyveiben ez áll: „A császár kijelentése örökérvényű kategorikus imperativusként adatott nekünk.” Az első, igazi császárok nem egészen így értették, becsvágyuk magasabbra nézett, istenkirályok akartak lenni, földre szállt mennyei birodalmak uralkodói. A régi város-királyságok mintegy csak filiálék voltak, az égi, az igazi város gyarmatai, templomuk az isten lakhelye, és sokszor egyszerűen az ő nevét vették fel.

A város, az állam alapítása isteni mű. Cicero írja, hogy az alapítók az Égből származnak, és az Égbe térnek vissza, mert a halhatatlanság minden földi dicsőségnél megilletőbb jutalmuk. Az államok természetesen a Világ közepén fekszenek, mint a világhegyek, és átvitt értelemben a magasabb világrendet, az Eget, a Mennyet jelképezik. Kína neve nem szerénységből, hanem kötelességszerűen: Mennyei Birodalom, s egyúttal a Közép Országa, császára a Menny Fia. A többi királyság mind legalább is a Négy Világtáj Országa, s az uralkodó a Négy Világtáj Ura. Mindebben nyoma sincs a pöffeszkedésnek, mert a cím és jelleget nem a hatalom nagysága és az ország kiterjedése szabja meg. A főváros ennél fogva a Világ Köldöke, helyét egyáltalán nem a hasznosság szerint választották meg, nem a geopolitikai dinamizmus jelölte ki, hanem a kozmikus „előírás”, a csillagok állása és a természet által adott jelek. Ugyanígy a többi városét is. Az inka napkirályság fővárosának neve Cuzco, azaz Köldök; a görög napkultusz középpontját, Delphoit, nevezték Omphalosznak, [390] Köldöknek is, ezt egy kő szimbolizálta. Hasonló szerepet játszott Rómában a „lapis niger Romuli”, Romulus fekete köve; a kelta hagyomány „a sors fekete kövéről” tud, ennek megvolt a képessége, hogy kijelölje a törvényes királyt; a Grál, a „szent kő” orákulumként nyilatkoztatta ki, hogy melyik lovag méltó a királyságra; a mekkai „fekete kő”, a Kaaba a mohamedán világ középpontja, feléje irányítva építik a templomokat, s feléje fordulva végzik imádságukat a hívők; sivatag közepén épült, tehát nem geopolitikailag „energikus”, hatalmat adó helyen, egyszerűen vallási központ, búcsújáró hely volt, illetve ma is az. A Húsvét szigetét elfoglaló Hotu Matua első szertartása a köldök felavatása az oltárkövön: a kis

sziget is a Világ köldöke volt.

*

Íránban az Égi fény misztikus szétsugárzása, a chvarenah jelöli ki koncentrikus körökben a rendek, hivatások, foglalkozások vagyis a társadalmi osztályok helyét, a középponti szent tűz körül. A körökön belül vannak a „tiszták”, azaz hívők (asavan), kívülük a tisztátalanok, a hitetlenek (ane-savan), a tiszták hierarchiája élén áll a király, a tűz főpapja, utána következnek sorban „a tűz urai”, a papok (atharva), a harcosok (rathaeszhtha), a patriárkális hatalom és vagyon birtokosai (vásztirija-fsujant); a tiszták között jogtalan és vagyontalan nincs. Az elrendezés célja nem politikai és gazdasági megkülönböztetés, hanem a Kozmosz győzelemre vitele a Káosz felett. Indiában hasonló „természetfölötti” rend és cél sorolja egymás alá a kasztok ranglétráját, ebből alakult ki a céhszerű jelleg, a gazdasági tagolódás, nem pedig fordítva. A hierarchiában elfoglalt hely az újjászülésekhez igazodik; ezeknek számától függ az isteni lényekben (daivja) való részesülés mértéke, mintegy a beavatottság foka. Az újjászülött „isteni” vagy „nemes” embereken (árják vagy dviják) kívül állnak az egy-szerszülöttetek (szudrák), bennük nincs semmi természetfölötti elem, ezért „naptalanok” (aszurják).

Mindez, s amit még látni fogunk, jellegzetes világszemléleten alapszik, s a belőle kialakult világkép mindenütt azonos. Ezt az egyetemességet és azonosságot a vallástörténészek már a múlt század közepén felismerték, és őskinyilatkoztatásra vezették vissza. A vizsgálódás azóta igen kiszélesült; mint életformát, Giulio Evola tradicionálisnak, azaz őshagyományból eredőnek nevezi, Ernst Diez meghatározása szerint a makro- és mikrokozmosz kapcsolatának hite, „a megfelelések tana” érvényesül benne, Robert Heine-Geldern kozmomágikus szemléletnek mondja, Gaspernél topokoszmos. (Mi a mándala fogalmat használjuk jellemzésére, minthogy egyetlen szóba sűríti az egész komplexust.) Heine-Geldern foglalta össze a legtömöröbben, őt idézi Diez is. Bevezetésül ezt írja: „Az ázsiai [391] kultúrák világképeinek megalkotásához mindig a megfelelések tana szolgált kiindulásul, a hit abban, hogy a mikrokozmosz és a makrokozmosz, az emberi világ és a világmindenség között mágikus kapcsolat áll fenn.” Ezután Heine-Geldernt idézi: „E hit szerint elemek és színek, állatok és növények, kőzetek és fémek, testrészek és jellemvonások, minden életfolyamat, kor és nem, aszkézis és szerelmi gyönyör, születés és elmúlás, élet és halál az egyes sorshatározó világtájak és égitestek szerint vannak felosztva; mindnyájának megvan a maga kiszabott »mágikus helye« a világegyetembe illően, és a bolygók járásához való kötöttsége szerint a számára kimért »mágikus idő«. Így az emberiség állandóan a kozmikus erők hatása alatt áll, amelyek üdvöt vagy romlást tudnak hozni aszerint, mennyire képes vagy nem képes az ember létét és tevékenységét hozzájuk idomítani. Az egyes embernél is jobban érvényes mindez a nagyobb társadalmi egyesülésre, államra, városra, szerzetházakra. Csak akkor fejlődhetnek, ha összhangban állnak a világegyetem törvényeivel. Ezt az összhangot pedig úgy igyekszik elérni, hogy birodalmat, palotát, kolostort, olyan mikrokozmoszként alkotnak meg, mely képmása a mitikus világ-épületnek; és udvart, hivatalrendszert, tartománybeosztást, mértéket, súlyt, pénzt, minden szokást, minden vállalkozást a kozmikus természeti törvények rendjében, tér és idő szerint ebbe a keretbe illesztenek. A mód, ahogyan ez a kozmomágikus világszemlélet az életforma kialakítására hat, természetesen a korhoz és a helyhez képest sokféle ingadozásnak van alávetve. Ezek az ingadozások részint magában a világképben, a kozmológiai rendszerek különbözőségeiben gyökereznek, részint csupán abban a formában, ahogyan ezt a világképet az állami intézményekben és az építészetben ábrázolják.”

Csakugyan az állami élet és az építkezés a legpregnansabb kifejezései ennek a szemléletnek, s mellettük harmadsorban a városok elrendezése; a regék más szférában

játszódnak le, emezek a mindennapok gyakorlatát töltik meg, s szolgálnak színpadul. De ne higgyük, hogy csak a nagy, fejlett kultúrákat hatja át, erdőlakó néger, ázsiai nomádok, indián vadásztörzsek éppúgy alávetik magukat parancsainak, - sőt olykor elemibb, szigorúbb, kérlelhetetlenebb formában, - mint a régi Peru és Mexikó, vagy Kína, Babilon, Egyiptom, Görögország és a gótikus, keresztény Európa. A gazdagság zavarba ejt, s mert nem sűrítjük néhány lapra a világtörténelem e részét, két példát választunk ki szemléltetésül. A magyart, mert a nomád Ázsia hagyományait átmentette a letelepült keresztény birodalomba, s erre büszkéek lehetünk. A másik példánk Bizánc, mert talán a legplasztikusabban mutatja, hogy ez a *Bibliában* és a kereszténységben éppen nem lényeges gondolat mint vált az állami és egyházi élet alapelvévé, illetve hogyan egyesült benne a kettő.[392]

*

A magyar fejedelemség eredeti kozmikus jellege az észak-ázsiai, közelebből a hun és a kazár történelem forrásaiból fejthető ki; e két birodalomnak volt alkatrésze a magyar is. A kifejtés munkáját Váczy Péter, Németh Gyula, Deér Gyula, Alföldi András, Pais Dezső, Ferdinandy Mihály, Vámos Ferenc végezték el; mi főként Ferdinandyt követjük. (Saját megjegyzéseinket szögletes zárójelbe tesszük.)

Az ország a Kozmosz vetülete, a fejedelem az Ég fia; a kozmikus államrend alapja pedig a fénytisztelet. E kultusz régibb Zarathusztránál, s valószínű, hogy türk-mongol formáiban eredeti, ősi elemek lappanganak. A fény szimbóluma az Égen a Nap, a Földön a tűz. Ezért mondja - tévesen - Ibn Ruszta és Fardézi, hogy a magyarok tűzimádók. Sem tűz-, sem Napimádók nem voltak, a tűzszertartás, a fehér-ló-áldozat a fénytisztelet jelképes rituáléja volt. A fejedelem tehát a fény földi képviselője, megtestesítője: a magyar Napkirály; neve kende, azaz Nap, mellén fény-verő, sugárzó fémtükört, napjelvényt hord. [Ezt jelenti ma is a mézeskalács-szívek közepére illesztett tükör: a napkultusz maradványa.] De amint a fény, a Nap az Égnek vagyis a Kozmosznak csak egyik felén uralkodik, a világos, nappali részén, s a másikon, a sötét, éjszakai felén a Hold, akként birodalma is fényes és sötét részre oszlik, emezzen a kisebbik fejedelem, a Holdkirály, gyula (gyula vagy dzsila) uralkodik. Innen ered a kettőskirályság intézménye, melyet az Árpád-ház mindvégig fenntartott. - (A fémtükör a sámán papi köpenyén is feltűnik Nap- és Holdalakban, segítségükkel jósol.)

A hun király minden reggel kilépett sátrából, és köszöntötte a fölkelő Napot, este pedig a fölkelő Holdat. „Ezt az adatot mély történeti háttérbe tudjuk állítani - írja Ferdinandy. - Primitív népeknél közismert jelensége ez a Kozmosz megjátszásának. A Holdkirály például a növekvő Holddal lépést tartva, egyre gyakrabban tűnik fel népe előtt; Telihold ragyogásakor ő is teljes pompájában jelentkezik; midőn a Hold fogyni kezd, az ő jelenléte is megritkul, s végre Újholdkor teljesen eltűnik népe elől. - A hunokról szóló fenti adat a Kozmosz-megjátszás sorának csak része: a király »felkel«, akár a Nap vagy a Hold. A votjákoknál a király annyira megélt a Nap sorsát, hogy ősszel, midőn a Nap fénye meggyengült, a nép megölte a királyt.” [- Ez az adat ismét a rituális királyölés „szokásához” vezet; történetelőtti, matriarkális eredetű rítus, valaha körülölelte a Földgolyót, Közép-Afrika népei közt ma is él; ismert magyar példája Almucs (Almos) megöletése Munkácsnál, Árpád pajzsra emelése előtt.]

Gardézi elmondja, hogy ha a kazár király kivonul, „a hadseregben viaszfáklyákat visznek a fejedelem előtt, hogy annak fényénél járjon seregével.” Ibn Ruszta is feljegyezte, hogy a fejedelem előtt „egy Naphoz [393] hasonló tárgyat hordoznak, mely dob formájára van készítve (belülről kivilágított korong); e tárgyat egy lovas viszi előtte, s a hátul utána jövő sereg figyelmesen nézi a Napot ábrázoló tárgy fényét.” - Csakhogy itt valójában a másodfejedelem, a khagan-bhu, más nevén isa szerepel, ő helyettesíti,

megjeleníti a főfejedelmet vagyis khazar-khagant, ki maga nem volt látható soha, s az isa is csak megszabott tűz-rítus szerint közelíthette meg: mezítláb járult eléje, a kezében tartott vesszőköteget meggyújtotta, s lángjával üdvözölte a khagánt. Hasonló kultuszra utal Julius Krohn tudósítása a votjokokról: „Rycskov a kualában [nemzetség-házban] levő ágköteget oly szentnek mondja, hogy őt a közelébe sem engedték; hozzáteszi még, hogy a köteghez való ágakat arról a szent fenyőről tördelték, melyet őseik választottak egykor maguknak az erdőben.” Tehát az áldozati tűzhöz használt fa már eleve „szent”. [A magyarban „jó fa”, ellentéte a „rossz fa”, melyet nem szabad „a tűzre tenni”, mert megharagszik az isten.]

A kettős királyságról Alföldi András ismerte fel először, hogy „a nép vallásos gondolkodásában gyökerező, örökletes intézmény.” A lovasnomád népeknél általános szokás a birodalom két részre osztása főfejedelem uralma alatt. Az idősebbik némi hatalmat gyakorol ugyan az ifjabb felett, de az ő kormányzata csak szakrális jellegű, míg emennek kezében van a cselekvés, és ez néha ellenségessé változtatja: ő a leendő király. (Például Attila megölte Budát.) De ez már a törvény és hagyomány megszegése: ilyen viszály okozta az Árpád-ház *belsőbukását* is. A két király rendszerint testvér vagy vérrokon, ami arra vall, hogy az első megosztás, a birodalom-alapítás testvérek között történt. [Vö. Hunor és Mogor. A mesebeli királyok is rendszerint odaadják „országuk felét”.]

A hunok birodalmukat bal- és jobboldali félre osztották fel, a fehér (fény, nappal) és fekete (sötétség, éjszaka) hunok részére. A bal oldali volt a magasabb rangú, fejedelme a szakrális Napkirály, az Ég fia, mint a kínai császár. Dzsengiz-khán [tulajdonképpen Csengiz-khán, Tenger-kán, a népek tengerének ura] pecsétjére ez volt vésve: „Az Égben: isten. A Földön: a khagán, isten hatalmának letéteményese. Az emberek császárájának pecsétje ez.” Birodalma tehát az Ég, a Kozmosz földi képmása. A hunoknál ugyanígy: a birodalomnak négy főméltósága volt, címük a „Négy Sarok” vagy a „a Világ Négy Oszlopa”, a világtájak szerint. Utánuk hat, majd huszonnégy „Sarok” következett, s ezek háromszoros körben állták körül a császár trónusát, így jelképezve a Birodalom, azaz a Mindenség határát. A hadsereg beosztása ugyanezen a számrendszeren alapult: a négy főhad-test egyenként hat-hat, összesen huszonnégy tumánra [töményre] tagolódott. „Mikor az ázsiai hun sereg csatasorba állt - írja Ferdinandy -, hadaikat négy részre osztották: a Nyugatot képviselték a fehér, a Keletet a kék, az Északot a fekete, a Délt pedig a vörös sörényű lovak. Szimbolikus formában tehát az egész világmindenség szállott csatába akkor, mikor a [394] hun csatarend kibontakozott. Későbbi lovasnépekről - így a magyarokról is - tudjuk, hogy megszállásuk [letelepülésük] csatarendjük képét tükrözte, azaz eredetileg az egész nép megszállása is makrokozmikus volt a fenti értelemben.”

A kettőskirályság a kazároknál tiszta történeti világosságban áll előttünk. A kagán, a főkirály ritkán mutatja magát népének: nagy ünnepeken, az esztendő csillagászatilag fontos napjain, s ekkor is szertartások keretében, mint az Ég fia, a fény hordozója. Senkinek sem szabad őt látnia; aki a rítus szabályai szerint eléje lép, elfödi szemét. [A mai katonai tisztelgés: a kéz homlokhoz emelése, ennek a rítusnak maradványa, az alattvaló kezével eltakarta szemét, nehogy a király személyéből sugárzó fény megvakítsa.] Ha kivonul a kagán, a nép a földre borul, nem szabad föltekintenie. Noha a kagán nem kormányzott, csak uralkodott, mégis „ő a legfőbb hatalom kifejezője” -, írja az arab Isztakhri. A hatalom gyakorlatilag az isa kezében volt, intézte az államügyeket, rendelkezett a hadsereggel, háborúban vezérkedett. [A kagán lovagolni sem tudott.] „Mindazáltal - mondja Maszudi, egykorú arab szerző -, a kormányzó király hatalma semmi volna, ha a főkirály nem laknék vele palotájában.” Tehát tőle kapja hatalmát, mint

ahogy a Hold a Naptól nyeri fényét: a kozmikus rendnek elég tétetett. Táborozáskor a kagán sátra magasabb helyre állt, közepén volt a trón, vagyis a világ közepe, s az isa tőle jobbra foglalt helyet. Ibn Fadhlán útleírásából kitűnik, hogy a türk és mongol uralkodók trónja a társ-méltóságoknak is hellyel szolgált, de persze oldalt vagy alantabb, a chatum a kántól balra ült. Vámos szerint a trón a Világhegyen épült vár összevonása, redukciója. De már az arany-mennyezet, az Uran-iskos, vagyis az Égboltozat mása csakis a kagánt illette meg. Az arany a Nap férne, a fény szimbóluma. Fény, fény mindenütt. Az arany égbolt Bizáncban aranyozott templom-kupolává válik. A kagán aranymennyezete az Etil szigetén épült téglapalotájában állt Szárkelben, azaz a Volga szigetén Kazár-fehérvárt. A fehér is a Nap színe; a magyar Fehérvárak napvárost, székhelyet jeleznek, Istvánét Székesfehérvár (Trónusfehérvár), a keleti másodfejedelmét, a gyuláét, Gyulafehérvár.

A színek szimbolikája mellett a négyes számé variálódik, a világtájaké. József kazár király palotavárosának négy kapuja van; a kagán négyhavonként egyszer vonul ki „sétálni”, bizonyára kozmikus jelentőségű napokon, uralkodásának tartama pedig legfeljebb negyven év; „amikor ezt az évet csak egy nappal is túléli, a nép és a főurak által megöletik” (Ibn Fadhlán). A negyven esztendő az életerő teljességének, az uralkodói képesség, az isteni karizma épen maradásának évköre. Ez biztosítja a nép jólétét, az ország virágzását; ha balra fordul a sorsa, jele, hogy a király ereje gyengül. Haszudi följegyezte, hogy ily esetben a kazárok főbbjei az isa elé járultak, és így szóltak: „Ettől a kagántól és uralkodása idejétől jót [395] nem várhatunk; baljóslatúnak tartjuk őt és uralkodását; öld meg vagy add át nekünk, hogy megöljük.” Az öregedő magyar fejedelmeket is kijelölt utódjuk ölte meg, így Almucsot Árpád. Ekképpen nem fogyott meg az istenkirályi karizma, és sértetlenül szállt át az utódba. Ahogyan a Föld sorsa a Naptól függ, a nép sorsa a fejedelem Nap-erejétől függött.

A magyar kettősfejedelemség a kazárnak pontos mása, Ibn Ruszta világosan beszél: „Fejedelmük ... kendehek neveztetik, és ez a név a főkirályuknak címe, mert annak a férfiúnak, ki felettük [gyakorlatilag] uralkodik, neve dzsila. Minden magyar a dzsila szavára hallgat, s támadást és védelmet, meg egyéb ügyeket illető parancsainak engedelmeskedik.” - De Bíborbanszületett Konstantinosz* a 10. században már harmadik fejedelmi méltóságról tudósít, a horkáéról: „Első fejedelmük az Árpád nemzetségéből sorrend szerint való uralkodó; van még két másik fejedelmük is, a gulasz [gyula] és a kharkan [horka], akik bírói tisztet viselnek... - Tudnivaló, hogy a gulasz és a kharkan nem tulajdonnevek, hanem méltóságok.” - Sőt Szent István idejében Erdélyben jelentkezik a negyedik uralkodó is, Ajtony, kit a királynak Gyula után haddal kell levernie. Ennek magyarázatát Ferdinandy egyre növekvő hatalmi hasadásban, szétválásban találja meg. Fejtegetéseit kissé bővebben idézzük, mert rendkívül érdekesek és meggyőzőek. A folyamat szerinte így játszódott le:

„A lebediai tartózkodás utolsó éveiben a magyarok kendeje Levedi volt, gyulája Álmos. A vérszerződéssel fejedelemmé választották Álmos vérét; és Álmos fiát, Árpádot, kazár királyválasztó szokás szerint pajzsra emelték. Álmos tehát - ha a címek ezekben az években ingadoztak is - végső éveiben lényegileg kende volt: az istenséggel kapcsolatot tartó, szakrális-kozmikus szimbólum, ki azonban nem kormányoz. A gyula szerepének örököse pedig - lényegileg - Árpád volt, kinek csupán Munkácsnál, *negyvennapi* pihenő és *négy* napi áldomás után adja át Álmos a teljhatalmat, illetőleg a hatalom szakrális-kozmikus erőit. Így Álmos feláldoztatása után Árpád a születő magyar

* A „bíborbanszületett” szó nem egészen pontos fordítása a porphyrogenetos-nak; a bizánci császárnők egy porfirból, azaz vöröskőből épített szobában születtek gyermekeiket, innen ered a jelző.

Kozmosz összes erőinek kifejezőjévé vált, a szónak igazi értelmében tehát *az első magyar uralkodóvá*. A gyulai méltóság azonban ő alatta is fennmaradt. A nagy pusztaszeri osztozkodásnál a gyula kapja a keleti, a fejedelem a nyugati részeket. Ezzel az osztozás az ősi értelemben végbement: a részek gyorsan elkülönülnek. Tuhutum [Tötöny-Tétény] gyula és utódai alatt a Tiszántúl és Erdélyben egy második Magyarország alakul ki; a gyula teljesen függetleníti magát a dunai tájak urától. Gejza [Gyeücs] csak rokonsági kapcsolatok árán tud újra [396] beleszólni a keleti részek politikájába, István karddal fogja levérni nagybátyját, az utolsó gyulát.

„Az utolsó gyula mellett azonban a keleti országrésznek még egy uralkodója van: a marosvári Ajtony, kit szintén Istvánnak kell levérnie, hogy uralmát teljessé tegye az egész ország felett. Ajtony fejedelmi formátuma oly erős volt, hogy sokan azonosították a gyulával. A megoldás egyszerű: a külön országgá vált gyulai országrészben az itt már főkirály-nak számító gyula mellett a pusztai világkép törvényei szerint kibontakozóban volt egy másodfejedelemség, amelynek talán első megszemélyesítője Ajtony vezér volt.

„Hasonló történt Nyugaton is. Árpád utódai: Solt, Fajsz, Taksony idejében a fejedelem megint nem több, mint szakrális-kozmikus szimbólum, Égfia-napkirály, akár a kazár khagán. Kell tehát valaki, aki a kende mellett uralkodjék, mint régen a gyula. Ez lesz a Konstantinos emlegette karkán [horka], a főbírói tisztből kibontakozó nyugati másodfejedelemség. Azt, hogy Bulcsu [Eri-Bülcsü, magyarosan és értelmét vesztetten Vér-Bulcs] karkán a magyar nép főbírája is volt, a magyar krónikás hagyomány is tudta ... A század derekán kétségkívül Bulcsu a magyarok igazi fejedelme. Mégis minden hatalma ellenére az égiekkel kapcsolatot tartó, sőt az eget szimbolizáló főkirállyal szemben a második helyet kell elfoglalnia, akár az isának. Ez a kettősség még a század végén is fennáll... Koppány-ban a karkáni méltóság utolsó képviselőjét kell látnunk. [Koppány eredetileg: Kapgán, ez papi méltoságnév, inkább talán a gyula tisztének örököse.] ... István úgy látszik maga is tisztában volt Koppány megöletésének korszakalkotó jelentőségével: nem hiába szegeztette ki testét *négyfelé* vágatva legnevezetesebb városainak kapuja fölé. Az utolsó karkán négyfelé vágott testének a magyar kozmosz négy pontján kellett meghirdetnie a magyaroknak, hogy a jövőben egy uruk lesz csupán. Koppány testének negyedik darabját István az erdélyi gyulának küldte el, jelezvén, hogy a magyar kozmosz oszthatatlan egységébe odagondolja az ő országrészét is, Erdélyt.”

De az új, keresztény Kozmosz, azaz monarchia nem sokáig maradt ép: 1046-ban már ismét két úr van Magyarországon: a dunántúli király és a tiszántúli herceg. 1270-ig tíz esetben mutatja ki Ferdinandy a kettős királyság (a „kiskirályság”) megvoltát és sorsdöntő szerepét a keresztény királyok, az annyi szentet számláló Árpád-dinasztia uralma alatt. Ügyszólván állandó rendszerről lehet beszélni tehát, s ez a tény egy időtlen hagyomány, ősrégi szemlélethől eredő világkép példátlan életerejéről, történelmet formáló hatalmáról tanúskodik.[397]

*

Az igazi, par excellence Mennyei Birodalom valójában nem Kína, hanem Bizánc. A földi mennyország alapítása és kialakítása Nagy Konstantinossal indul meg (4. sz.). A keresztény teológia ekkorra már kidolgozta a másvilág, az Égi Jeruzsálem hierarchiáját és topográfiáját újplatonista-gnosztikus hatás alatt -, ezt kellett szakavatottan átmásolni a földi térbe, és mozgásba hozni. Lehetetlen gondolat! Más dolog cseppfolyós pusztai birodalmakat, pusztázó törzseket, melyeknél létfölöttel a fegyelem, egy vezető eszme közös nevezőjére hozni, más dolog a papi és királyi hatalmat az öröklött vallási hagyományok erejével egy kézben egyesíteni, és más egy roppant birodalom-komplexust világfölötti, metafizikai rendszer szintézisévé gyúrni. S ez a világbirodalom kifelé kultúrák ütközőpontján áll, befelé egy hanyatló műveltség és

haldokló valláseggyveleg betegágyán fekszik. Mi mondanivalója volt még a klasszikus hellénizmusnak, a kaloka-gathiának? A görögök elvégezték a független szellem és a tiszta értelem minden kísérletét az élet magyarázatára, átmentek a ráció, a szkepszis, a hitetlenség, a szofisztika és a heurisztika összes iskoláján, kipróbálták a pürrhonisták, az epikureusok, a cinikusok, a sztoa módszereit és életformáit, beleszédültek a keleti mágiába, s minthogy kíváncsiságuk nem lankadt, válogathattak volna tovább, halálig. S ekkor a hellén műveltség betegágya fölött megjelenik a Kereszt és a Logosz. A Logoszon van a hangsúly, ez saját találmányuk, s az alexandriai dekadencia végül is idetorkollt: az újplatonizmusba; Szakkasz, Plotinosz, Proklósz, Philón, a gnosztikus Valentinosz, az újpüthagoreus Numeniosz tőle várták a magyarázatot és a magyarázattól a megváltást. A keresztény egyházatyák, Justinus, Athenagoras, Alexandriai Kelemen, Origenész, Nüsszai Gergely megfordították a sorrendet: a megváltást keresték, s a Logoszt használták hozzá magyarázatul; velejében ugyanezt tette az egyházba tömörült nép. Az egész érthetetlen fordulatot csak egy világtörténelmi szemle tehetné érthetővé kellő elmélet alapján, mely éppolyan alkalmazható és éppolyan téves lenne, mint a többi. Ennélfogva elégedjünk meg a tényekkel: metafizikai korszak áll be -, mint Sir Galahad írja fölöttébb találóan. Az embereket jobban érdekli a dogma, mint a mindennapi kenyér, egy szép, jelképes egyházi szertartás, mint a bástyák alatt száguldozó bolgár nyilások. Megvetik a biológia törvényeit, a test lélekké óhajt átváltozni, az élet szimbólummá, a polgárok az angyalokkal azonosítják magukat, a császártól kezdve az utolsó istállófiúig, persze illő hierarchia szerint.

Azt hihetnők, Róma kidolgozta a mintát: kialakította az impérium gondolatát, és megadta a formát az istencsászárságban. Szó sincsen róla. Rómában a politikai hatalmon volt a nyomaték, kifelé a hódításon, befelé a Pax Romanán, az egyensúlyon. A Logosz ismeretlen volt, s másvilági minta csak az első istenkirályok uralma alatt szerepelt. A dogma helyén közönyt találunk, az Égi Jeruzsálemén Össz-Pantehont, nyitva minden [398] lehetséges isten előtt, sőt biztonság kedvéért külön üres oltárral az „ismeretlen isten” számára, Deo ignoto. Hőskorát és a pun veszedelmet nem számítva, Róma csak hódított. A bizánci impérium nagyobb erőpróbának volt alávetve ezer éven át: a Barbaricum összes ördöge, párthus, szkíta, géta, alán, hun, bolgár, magyar rohamozta, keleti birodalmak törtek birtokára, kalózflották, kalandorseregek, kereszteshadak dúlták kincseiért, végül a legfélelmesebb világhódító, a fiatalság és az éhség energiáitól fűtött iszlám kelt vele halálos birokra. Belülről trónviszályok, palotaforradalmak, polgárazaz eretnek-háborúk, cirkuszi lázadások, pártzavarok örölték. Századokon át kellett védenie messze nyugati birtokait is a vandálok, longobardok, gótok, svédek, hunok, avarok, magyarok betörései ellen.

S most következik, ami józan elmének érhetetlen: a veszedelmek ellen Bizánc mindenekfölött egy kozmikus eszmét küldött csatasorba, metafizikai rendszert épített védőbástyául, mennyei államot szervezett meg hadtáp és mögöttes ország gyanánt. Az alapgondolat, primitíven fogalmazva, ez volt: a Menny az égi tökély, földi mása tehát a földi tökély. Ennélfogva a veszedelmek ellen főként és elsősorban az égi államot és a mennyei hierarchiát építi fel; ez magában biztosítja a fölényt a többi állam fölött, a legnagyobb életerőt, a sikert a harcban. „Ha mi császári hatalmunk által - írja Bíborbanszületett Konstantinosz -, ily összhangot és rendet mutatunk, akkor kicsinyben ugyanazt a rendet, ugyanazt a rítust testesítjük meg, amelyet a Demiurgosz lehelt a Mindenségbe.” Termelés, ipar, kereskedelem, hadsereg, jólét, gazdagság csak másodsorban jön számításba: földi kényszer, mellőzhetetlen, mint a szellemi munkához a táplálkozás. És természetesen szimbolikus értelme van. Élet-halálharcok között, és épp ezek győzelmes megvívása érdekében, fejlesztett ki Bizánc egy életképtelennek látszó

történelmi organizmust és folyamatot, eleven cáfolatát minden politikai, társadalmi és gazdasági elméletnek, a modern agyvelők gúnyának tárgyát: a bizantinizmust -, és győzelemre vitte. Nem belső okokból bukott meg, hanem egy hasonlóan irracionális eszmétől fűtött, de erősebb, számban nagyobb ellenféllel, a mohamedán világhódítóval szemben.

Ennek az organizmusnak nincs mása a világtörténelemben: isteni udvartartás, angyali bürokrácia, mennyei hadsereg, kozmikus cirkusz, üdvözült polgárság és nép. A teológia a helyes államépítés és -vezetés kalauzává válik, történelmet alakító, életformát teremtő erővé. Közben pedig tombol a metafizikai szenvedély, a tömeg az utcasarkokon a Szentháromság titkáról, a Fiú teremtetlen voltáról, a Logosz természetéről vitatkozik, de bunkót és kardot is fog és vérét ontja értük tízezárral. S az érthetően érhetetlen az, hogy csakugyan e kérdések tisztázásán fordult a Birodalom [399] sorsa, rajta múlt az ellenálló és hódító erő épen tartása, a célszerű politika megválasztása. A helyes megoldás helyes cselekedeteket sugallt.*

Ez lett az eredmény, de a munka nem volt könnyű, sem az átmenet egyszerű. Az *Evangélium* egyáltalán nem javallotta az istencsászári eszmét, a földi kozmoszt, ellenkezőleg, Jézus kijelentette: „Az én országom nem e világról való”, mégis „látható” Egyházat alapított, s egy öreg halászra bízta a Mennysors ország kulcsait, ám szigorúan megkülönböztette a két birodalmat: „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené.” Viszont benne volt az *Evangéliumban*, mindjárt az elején, a Logosz: „Kezdetben vala az Ige.” Ám Konstantinosz eleve fenn ült az istencsászári trónuson, és rajta is akart maradni; tárgyilagosan szólva: az istencsászárság intézménye készen állt, történelmi alakulat volt, egyet jelentett a birodalommal, feladni nem lehetett. Másfelől számolni kellett a keresztények egyre gyarapodó tömegével, társadalmi és politikai súlyával, a keresztény eszme, az Ige szellemi térfoglalásával. Nagy elmére és a hatalom biztos érzékű kezelésére vall, ahogyan Konstantinosz átsiklott a dilemmán; megmentette magát, a birodalmat és a kereszténységet, noha az utóbbi nem volt föltétlen célja, s haláláig meg sem keresztelkedett.

Egész politikáját tömören jellemzi az „In hoc signo vinces” története. Ismeretes, hogy a döntő csata előtt álmában a keresztet látta az Égen s körülötte e szavakat: E jelben győzni fogsz. Konstantinosz a légió-jelvény, a labarum zászlóján mit sem változtatott, rajta hagyta képmását, amint volt, de a nyél végén lévő római babérkoszorúba beletétette a Krisztus-monogramot, a görög *chi* és *ro* betűt: **ΧΡ**, Chresztosz kezdőbetűit. Ez a betűfonadék azonban nem volt más, mint egy régi és

* Mindez természetesen a dolgoknak csak külső, történeti oldala, a gyakorlati aspektus a „technika”. Mélyebb, transzcendens folyamatok játszódtak le itt; Sir Galahad írja: „Csak hígvelejűek botorsága láthatja ilyen méretű eretnekharokban 'korlátolt teológusok gyerekeskedéseit’. Ezek alatt a Megváltó természetéről folytatott viták alatt a gondolkodás tárgyakhoz való leszállásának, az akarat objektivációjának, az emanációs ritmus megfordíthatóságának mély problémája rejlett, röviden a teremteny Teremtővé való visszaváltozásának problémája, amire Paul Adam már negyven évvel ezelőtt rámutatott. [A múlt század végén.] Annyi bizonyos, hogy itt az utolsó kérdéseket mélyebb értelemben vetették föl, mint ahogy a darwinizmus adta föl a maga Weltrásljeit; igaz, hogy ebben a formájukban csak olyan nemzedék foghatja fel őket, amely az örökkévalóság komolyságával még érintkezésben áll. Elképzelhetetlenül merészet kíséreltek meg itt: a megváltó ritmus roppant dinamikája segítségével keresztény-kollektív jóga által kiszabadítani az örökkévalót a mulandóságból, amit a parabola nyelvén úgy mondanak, hogy »Ádamból Krisztust csinálni«.”

közkedvelt pogány hadijelvénnyel új formájú alkalmazása: Jupiter [400] Dolichenus jelvényéé. Jupiter Dolichenus roppant régi isten, a sumérek bikára állítva, egyik kezében sarlókarddal, a másikban villámköteggel, Enlil néven tisztelték; belőle lett Bel Marduk, Főníciai Baal, a mezopotámiai Doliche városában pedig Jupiter. De ekkor már kettősbalat tartott kezében. Erélyes és harcias isten volt, a katonák igen kedvelték, mert győzelemre vitte őket, mintegy saját, nem-hivatalos hadistenüknek tekintették, s jelvényeit, a bárdot: s a villámköteget: labarumaikon hordozták. Konstantinosz egyszerűen összefonta őket: . Így tehát a keresztény katonák örvendeztek, mert zászlóikon megjelent a Krisztus-monogram, a pogány katonák nem kevésbé örültek, mert Dolichenus-jelvénnyük hivatalossá lett. Mindkét fél pedig főként annak örvendezett, hogy Konstantinosz e jelvény alatt, „in hoc signo” győzelemről-győzelemre vitte őket.

Konstantinosz hatalmát természetesen közvetlenül istentől kapja: két angyal hozza neki a koronát -, ez azonban nem a keleti diadém, hanem a papi homlokszalag, a beavatottak ténijája, mágikus erejű drágakövekkel és szalagokkal ékesítve. (Ilyenek csüngnek Szent István koronájának alsó, bizánci részéről.) Ő tehát több, mint caesar, rangja: augustus imperator, és egyben a legfőbb püspök; e két méltóságot egyesíti a baszileusz minőség: az állam és a kultusz feje, mint a régi görög papkirályok. A cézári babérkoszorút, a stephanoszt a hercegek viselik, s ez a címük is. (A stephanosz diadémát, homlokszalagot és koszorút is jelentett, de Bizáncban már csak babérkoszorút, azaz hercegi koszorút. Ezt kapta Szent István is, bizánci herceg lett.) Konstantinosz maga jelenti ki az egyházfők előtt: „Ti többiek püspökök vagytok az Egyházon belül, rólam azonban azt kell mondani, hogy én az Istentől rendelt közös [egyetemes] püspök vagyok az Egyházon kívül.”

Célja tehát világos volt. Minthogy Isten országa nem e világról való, az evilági országot viszont nem lehet megszüntetni, a földi birodalmat kell szublimálni, mennyevé változtatni. A formát készen szolgáltatta valamennyi keleti és ókori hagyomány, a Mennyet kidolgozta a kereszténység: ezt kell beiktatni a pogány Kozmosz helyébe. Ismét tárgyilagosan szólva: Bizánc Istentől az üdvösséggel együtt azt a feladatot kapta, hogy az örökkévalóságot biztosító földi rendet állítsa fel, s egyúttal kinyilatkoztatást nyert, hogy a művet hogyan alkossa meg. Meg is alkotta. Természetesen nem egy nap alatt, de az alapvető intézkedéseket már Konstantinosz megtette, bámulatra méltó szellemi termékenységet és ötletgazdagságot tanúsítva. Eusebiosz püspököt, a császár kortársát és életíróját, valósággal elragadtatásba ejti már pusztán az udvari fogadások szokásos ceremóniája is: „Az ember mintha *Krisztus mennyei birodalmát* látná ... Nem is valóságnak látszott az, inkább valami ragyogó álmnak.” [401]

„Mása”, tehát szimbóluma; de mágikus szimbólum, azaz hatékony cselekvés. E varázs-világ középpontjában a baszileusz áll, magától értetődően. „A koronázástól fogva a kiválasztottat szimbólum-láncok iktatják be mindenképpen metafizikai kapcsolatokba. Most már minden hasonlattá válik. A baszileusznak hasonlatszerű mozdulatokkal, liturgiai taglejtésekkel kell a földöntúlit levonnia a földi térbe, hatáskörét mágikus irányba kiterjesztenie, már tudniillik, ha mágián bizonyos hangoknak, tehát rezgés-formáknak és jeleknek az »eszmékre« gyakorolt hatását értjük. Azáltal, hogy a császárnak szinte napi életébe is szüntelenül bele van iktatva a Másvilág, ez az élet az Örökkévalóság függvényeképpen rendeződik el” -, írja Sir Galahad gyönyörű könyvében. (Byzanz.)

Az istentiszteletek, ünnepek, körmenetek, állami aktusok, tanácskozások, zsinatok, avatások, kihallgatások, fogadások, lakomák, böjtök, zene- és táncelőadások, cirkuszi játékok, felvonulások, parádék, seregszamlék, keresztelők, esküvők, temetések, öltözések, mosakodások végtelen és bonyodalmas ceremóniáit nem lehet leírni, az

egész szertartáskönyvet idézni kellene: ez volt a földi mennyország bibliája. A baszileusz, az udvar, a papság, a hivatalnokok minden mozdulata-lépése aktus és szertartás volt, vallásos háttérrel.

Ízelítőül lássuk egy udvari vacsora rendjét: „A meghívottaknak ünnepi ruhájuk fölé, szertartási okokból, előbb köntöst kell húzniok. Nevükön szólítják őket, bekéretik a terembe, és ott helyükre vezetik. A lakoma-terem nehéz függőlámpáit, amelyek a körös körül álló, zöld márványoszlopokat girlandszerűen összekötő ezüstitláncokon lógnak, már meggyújtották. Fényükben szikrázik a boltívek mennyezete, mintha valamennyit drágakő-konfettivel hintették volna be. A magasabban elhelyezett császári fülkétől jobbra és balra, félkörben áll a tizenkilenc asztal, mindegyik tizenkét vendégnek [az apostolok száma], tizenkét heverővel, mind úgy elrendezve, hogy egy vendég se fordítson hátat a felségnek. Ha a császár a legtávolabbi ajtón bíbortaláltban, fehér tiarával belép, hogy végighaladjon a nagy terem ünnepélyesre méretezett hosszán, mindnyájan meghajolnak, és köntösük ujjával beárnyékolják homlokukat. - Ekkor a szertartásmester, kezét köpenyébe burkolva uralkodóját a három porfirlépcsőn fölvezeti a tizenhárom terítékű apostol-asztalhoz, ahol az asztalfőn foglal helyet Izaposztolosként, mint aki »egy az apostolokkal«. Mert még az aránylag kedélyes úri vacsora is van olyan szakrális hangulatú, hogy úr-vacsora-jellegét megőrizze. Jóval a gyümölcsök, az artista mutatványok és táncok után, utolsó fogásként kenyeret és bort nyújtanak a császárnak, hogy szakramentális mozdulatokkal, jelképesen fejezze be a lakomát.” (Sir Galahad)

Húsvétkor a császár a Megváltó jelképévé lényegül: halotti ruhában, gyolcsszalagokkal átkötve és fehér lepelbe burkolva, a tizenkét apostol [402] kíséretében lép a Hagia Sophiába, hogy a szertartás végeztével feltámadjon, legyőzze a halált. De a Hagia Sophiába, az isteni bölcsesség házába se megy a császár akárhogyan. Az előudvarba, a narthexbe az öt egyetemes „emberkapu” egyikén át lép be. A templom belsejébe háromszor három kapu vezet; a középső felett mozaik ábrázolja Krisztust, kezében az Élet Könyve, felnyitott lapján az írás: „Én vagyok a világ fénye.” E kapun csak a fölszentelt baszileusz haladhat át. Az oltár felé vivő útja jelképes és szimbólumok között vezet, mígnem belép az ikonnal elzárt szentélybe, ahol a misztérium lejátsszódik. Trónusa a pátriárka széke mellett áll, mert ők „Isten két fele”.

Kell-e mondani, hogy az isteni hódolat, a „bizantinus csúszás-mászás” nem az embernek szólt, hanem az ősképeknek, akit megtestesített. Az emberrel gyakran igen csúnyán bántak, mind az udvaroncok, mind a nép, ha úgy vélték, hogy érdemtelenül viseli méltóságát, a felkenetéssel kapott isteni lényeket. A hatvanöt forradalom és lázadás mind ebből az okból zúdult fel, egy sem irányult az „eszme” ellen, ellenkezőleg, a védelme volt a cél. A százhat császár közül harmincnégy halt meg ágyban, s ezek se mind érdemeik jutalmául, hanem véletlen szerencse folytán. Az ember lehetett silány, gyarló, notórius bűnöző, vagy ha jámbor és nagytehetségű volt, hataloméhes gonosztevők takarították el az útból. De a méltóság szent maradt. A méltóságok, rangok, címek, hivatalok is önmagukban hordták a mennyei, angyali stb. lényeket, és a személy addig viselte, míg élni tudott vele. Világi, laikus, „profán” hivatal nem volt, mind szentel-ményes jelleggel bírt, s a velükjáró honneuröket a kozmikus rendben elfoglalt helyük szabta meg. Az előléptetést böjt előzte meg, a kinevezés szertartással járt, a magasabb rangúakat az oltárnál iktatták hivatalukba, s mind a felmagasztalás!, mind a letaszítást egyaránt a császár-isten osztogatta.

Az isteni hatalom működését, a mennyei „erőrendszer” dinamikáját a Dionüsziosz Areopagita néven ismert szerző írta le. - Isten a minden állításon és tagadáson felülálló Egy, ősforrása minden dolognak. Hatalmának kiáradása felfoghatatlan. A szeretettől

hajtva, a kívülről álló lényeknek ezerféleképp lépcsőzött létet ad, bensőséges láncolatban kölcsönösen vevőt és adót. Állandó rendben tartja fenn őket, és fölfelé emelkedő mozgás által magához vonja vissza. A mennyei karok, s az egyházi hivatalok és intézmények szigorú triád-rendszerbe állnak össze; az egész Teremtés égbevívó lajtorjává válik. Az isteni fény teljessége a lépcső fokai szerint csökkenve száll alá, míg nem a testekről, anyagi dolgokról csak gyöngé, tört fény verődik vissza. „Minden adott jó és minden tökéletes ajándék felülről való, a Fények Atyjától szállván alá: összes és minden kisugárzása az Atyától indított világosságnak, ami bennünk jótevőleg szétárad, valamint az újból egyesítő erő, a magasságokba hívva vissza minket, [403] megegyeszerűsödik, és beolvad az összegyűjtő Atya egységébe, s a megistenítő egyszerűségbe.”*

Az égi fény különböző erejű fokait, az illusztrációkat vagyis világosságokat „mennyei szubsztanciák” hozzák a magasságból, „kiket isteni Beavatónk [Initiator] három hármasságba csoportosított.” Közös nevük angelosz, isteni küldött, angyal. Az első angyaltriász tagjai a szeráfok, kerubok és trónusok; a második az uralmak, erők és hatalmak; a harmadik a birodalmak, arkangyalok és angyalok. Ezek mind szellemi személyek, tehát a „trónusok”, „birodalmak” stb. is.

A hierarchia legfelső lépcsőjén állnak a szeráfok, az isteni szeretet „tűzáradatának” hordozói, ezért jelzőjük „lángragyújtó” és „hevítő”. „Örökös és szakadatlan mozgásban végzik az isteni szolgálatot, buzgalomuk heves és sohasem lankad, mozgásuk sohasem lassúdik; az alantabb levőket feljebb emelik, s hasonló forrongásra és lángolásra szítják ... Fényalakjukat és világító hatalmukat, a homály sűrűségét oszlató, a sötétséget kiirtó képességüket a szeráf név találóan jellemzi.” Hat szárnyuk van, de csak a középsőkkel repülnek, a felső kettővel elfödik szemüket az isteni fény előtt, az alsó kettővel lefele fedezik magukat, nehogy az alanti sötétségből valami beléjük hatoljon.

A keruboknak négy szárnyuk, s a szárnyakon sok szemük van: „ezekkel ismerik fel a szeráfok erejét, szemlélik Istent és kiáradó fényének terjedelmét; eredendő erejük által fogják fel az isteni szépséget; nemkülönben bírják a bölcsesség továbbadásának művészetét, ami által a nekik adatott tudást irigység nélkül az alantabb levők felé vezetik, és rájuk árasztják.”

„A trónusok neve jelzi, hogy minden földi alacsonyságtól, keveredéstől elrekesztettek, isteni buzgalommal törekednek a magasság felé, a mélység dolgaiból semmi sem lakozik bennük, mozgás és anyag [anyagi cselekvés] nélkül fogadják be Isten jövetelét, és hordozzák őt.”

A második triád (ternarius) első tagjai „a szent uralmak; nevük valami abszolútumot jelöl, minden földi haszonvágytól szabadot, magasra emelkedettet; olyan uralmat, mely bensőleg semmiképp sem hajlik zsarnoki elkülönződésre, hanem szabadon szigorú; fölötte áll minden aljas szolgaságnak ... nemkülönben a mohó uralomvágnak is; amint magát [felfelé], akként az alatta levőt a maga hasonlóságára, amennyire lehetséges, jótevőleg átformálja; semmi haszontalannak látszó felé nem fordulva, de az igaznak magát teljesen átadva, az égi istenalakúságnak [deiformitas] mindig részese marad. - A szent erők elnevezése pedig erős és háborítatlan bátorságot tartalmaz, ezen átárad minden isteni tevékenység, és mit [404] sem enged magába, ami az Istentől beléoltott világosságot csökkentené ... A hatalmak az isteni uralmakkal és erőkkel egyenlő beosztásban vannak.”

A hierarchia harmadik csoportja a birodalmakkal kezdődik; e rang viselői avval a képességgel rendelkeznek, „hogy a legfőbb erényekhez illő, szent rend szerint, Istenhez

* A fenti idézetet és a következőket Dionüsziosz Areopagita *De coeleste hierarchia* című munkájából fordítjuk.

hasnólóan uralkodjanak és kormányozzák a hatalmat, hogy a felső uralomnak teljességgel alávéssék magukat, és másokat uralkodóilag vezessenek el amahhoz.... A szent arkangyalok rendje az égi hatalmakkal egyenlőnek tartatik. Mert amint mondtam, ezeknek és az angyaloknak hierarchiájában egy és ugyanazon megkülönböztetés áll fenn. Valóban nincsen és nem lehet hierarchia első, középső és végső erők nélkül."

A mennyei hierarchia tehát „szent rend és tudomány és cselekvés, amely megközelíti az istenalakúságot, ahogyan a Törvény kiszabja, és a beléoltott világosságok szerint, mintegy Isten másává [imitatio] emeltetik... A hierarchia célja ennél fogva Istennek áthasonítása és a vele való egység, amennyire lehetséges ... E szent kormányzat rendje pedig az, hogy egyesek megtisztítatnak, mások tisztítanak, egyesek megvilágosítottatnak, mások világosítanak, egyesek elintéznak, mások intézkednek [perficiantur - perficiant] aszerint, kinek-kinek állapotához hogyan illik Isten követése."

Minthogy e szellemvilág az érzékek számára meg nem közelíthető, azért „a szent rítusok amaz első szabályozása [institutioja], a mi legszentebb hierarchiánkat a mennyei hierarchiáknak magasabbrendű követésére méltónak ítélvén, a mondott anyagtalan hierarchiákat anyagi képekbe és formált alakzatokba átirta, hogy a magunk hozzájuk arányított mértéke szerint, a *képekben ki nem fejezhető*, legszentebb szellemi művektől egyszerű értelmezésekhez és hasonlatosságokhoz vitessünk."

Dionüsziosz Areopagita elvont, de meglepően szabatos és tüzetes rendszerezése egyesíti az újplatonizmus főbb tételeit és a kereszténység néhány vezető eszméjét. Égleírását azért idéztük hosszan (bár így is hiányosan), mert ez a mennyei államszervezet pontos mintaképe lett a bizánci birodalom berendezésének, kormányzati hierarchiájának, szertartás-művészetének. Itt megint VII. Bíborbanszületett Konstantinosz szertartás-könyvét kellene idéznünk, de ez még hosszabbra nyúlna, azért csak néhány jellemző részletnek kerítünk helyet. Isten helyét a ceremónia-tömkelegben a baszileusz foglalja el, az angyalokét - minthogy az angelológia szerint nemnélküliek- az eunuchok. Az eunuch-állapotnak a hierarchikus jelleg mellett megvolt a szentelt, üdvre-segítő ereje is, mert Jézus megmondotta: „Vannak heréltek, akik anyjuk méhéből születtek így; és vannak heréltek, kiket az emberek heréltek ki; és vannak heréltek, akik maguk herélték ki magukat a mennyeknek országáért." De a bizánci s általában a keleti kasztráción ne értsünk csupán barbár, testet-lelket satnyító [405] csonkítást. A műtétnek számos fajtája, a velejáró állapotnak ugyanannyi fokozata volt, s alkalmazása valósággal művészetté fejlődött. Az egyik módszer csupán a nemzőképességet szüntette meg, az erotikus erőt és szenvedélyt egyenesen növelte. Ez a kíváncsú eredmény kapóssá tette a kellőleg adjusztált férfiakat, Heliodorosz, római sebész például milliós vagyont szerzett előkelő urak preparálásával. Annyit mindenesetre látunk, hogy a bizánci udvar heréitjei hihetetlen szellemi aktivitást, akaraterőt, kötelességtudást, bátorságot és ravaszságot tudtak kifejteni, s Bizánc politikai és hadi művészetének csodáit javarészt nekik köszönhetette.

Ők voltak tehát az angyalok. A mennyei karok és rendek, kórusok és hatalmak másaiként, triádokra osztottan fogadták be, őrizték és adták tovább a földi istenkép, a baszileusz szent emanációit. Ez a hármass szerep egyúttal kegyelemszerű állapotot is jelent, s a háromszor-háromas lépcsőzet szigorú hierarchiája szerint, szakadatlanul tevékeny láncolatban áramoltatta a birodalmat fenntartó erőket, a császártól le a legalsóbbrendű hivatalnokig és visszafelé. Csakugyan, Bíborbanszületett Konstantinosz Szertartáskönyvében híven tükröződik a Mennyei Birodalom, az Égi Jeruzsálem. Az eunuch-keruboknak még a mozgása is angyalszerű: ha a császárhoz közelítenek, fehér angyalköntösük „szárnyával" fődik be arcukat, mint a szeráfok; a fogadtatásra várakozókat kétfelől, a hónuk alatt fogva, mintegy angyalszárnyakon viszik a trón elé.

Szolgalatuk megkezdése előtt a kerubok dicshimnuszát énekelik: „Ő hadd jelképezzük mi titokzatos módon a kerubokat, és zengjünk háromszor szent dicsérő éneket az életadó Szentháromságnak, hadd vessünk le minden világi gondot, hogy a Mindenség Urát fogadhassuk.” [406]

Városok

A mennyei birodalmak dinamikáját az állami-vallási szertartások szolgáltatták, statikájuk - „ha lehet így mondani” -, az építkezésen nyugodott. Még a nomádoknál is, mert noha építményeik hordozhatóak voltak, sátor- és táborverésük kozmikus szabályokat valósított meg. A városok kozmikus jellegét már említettük, amikor a fejedelmi székhelyekről szóltunk: a világ közepén álltak, a birodalom köldöke voltak. De minden újonnan alapított város, falu, telephely ilyen köldök volt, lakói számára a világ közepe, új élet indítója. Sorsuk függött tőle, hogy kellő helyen, helyes szabályok szerint vonják-e meg határait, mérik fel beosztását, rakják le alapjait. A szabályokat az Ég és a Föld hatalmai írják elő szigorú rítusokban. A lakóhelynek a Mindenség rendjébe kell illeszkednie. A tervrajz a négy világtájhoz és a Nap járásához igazodik, az időpontot a csillagok állása, a horoszkóp jelöli ki. Főleg a négyes, hármas és összegük, a hetes szám „uralkodik”, vagyis érvényesül, szorzataival és osztataival. - Városon általában lakóhelyet, települést értünk, nem tekintve nagyságát.

Frobenius közli egyes néger törzsek hagyományát a régi városépítésről: a városok kitűzése ősi időkben szigorú szertartások szerint történt. A Hold első negyedének elején fogtak a város határának kiméréséhez, s mindjárt megjelölték a négy kapu helyét. Azután bikával háromszor körüljárták a határvonalat, majd a bikát négy tehénnel a határon belül terelték. Miután a bika három tehénnel párosodott, feláldozták. Falloszát a város közepén temették el, s a vért felfogó áldozó-árok mellett fallosz-oltárt emeltek. Az oltárnál mindig három állatot, az áldozó ároknál négyet áldoztak fel. E kultuszban a bika a Hold állata, a város a Nap vagy a nappálya jelképe. A Hold első negyede azért kedvező időpont, mert a város növekedését biztosítja; a három a szellemi, a négy az anyagi teljesség száma, összegük, a hét, a tökéletes száma, a mindenség jegye.

*

Az etruszkok nagytudományú városépítők voltak, élet- és másvilág-szemléletük erősen chthonikus jellegű: a lélek hazáját, az élet folytatását a föld [407] alatt képzeltek el. Ez az alvilág azonban vidám és kellemes volt, nélkülözte a babiloni Arallu reménytelenségét, az egyiptomi Jalu szigorát, a görög Hádész sötétségét. De a föld alatti Mundus („világ”, csak latin nevét ismerjük) alkotta az evilági élet szilárd alapját, rajta épült a város, s szoros és állandó kapcsolatban élt vele. Ám nem kevésbé szoros volt a kapcsolat a Kozmosz felső szférájával is; a város fekvését a tizenhat világtáj szerint a Nap futásához igazították, négyszögalakban mérték ki, és építéséhez felhasználták az asztrológia és a természetmegfigyelés (jóslás) minden módszerét. Az alapítás rítusait az egykor a föld alól kiszántott, őszfejű gyermekisten, Tages szabta meg, Cato és Varro szerint a következőképpen: A kedvező előjelek által kitűzött napon az alapító fehér (napszínű) bikát fogott ekéje elé jobbról, fehér tehenet balról, s úgy hajtotta őket, hogy a tehen a leendő város határát jelző barázdán belül, a bika kívül haladjon. Az eke saruját ércel kellett borítani, szarvát ferdén tartani, hogy a kiforduló rögök a város felé boruljanak. A barázda a város árkát jelképezte, a kivetett ormó a falát. A szántás megszakítatlanul haladt a négyszögű határvonalon végig, csupán a kapuk helyén kellett az ekét a levegőbe emelni. A várostemplomnak szentelt térség közepén (a város legközepén) ásták a Mundus üregét, belevetették minden termés zsengejét, nyílását kővel zárták el, s csak az

év három napján nyitották meg. „Ezek a napokon - írja Varro -, mintegy kaput tárnak az alsó isteneknek, és a lelkek kijönnek a felvilágra. E napok tiszteletben állnak, s Plutónak és Proserpinának szentelték”, vagyis az Alvilág isteneinek.

*

A rómaiak mindenestől átvették az etruszk mítoszokat, s ezt nyíltan hirdették maguk is, éppen Romulusszal kapcsolatban, mint Plutarkhosz tanúsítja. Romulus és Remus elhatározták, hogy várost alapítanak ott, ahol a farkasanya fölnevelte őket. „De alighogy elhatározták, máris viszályba keveredtek a hely miatt. Romulus kijelölte a négyszögletű *Roma quadratát* [a Palatínuson], s ezen a helyen akarta a várost felépíteni; Remus ezzel szemben egy erősebb helyet választott az Aventinus hegyén ... Megegyeztek, hogy a viszály eldöntését madarakra [madárjósásra] bízzák, s mikor e célból két külön helyen leültek, Remusnak hat, Romulusnak azonban kétannyi keselyű jelent meg. Egyesek szerint Remus valóban látta a keselyűket, Romulus azonban hazudott, s a tizenkét keselyű csak akkor jelent meg, amikor Remus már visszament hozzá.”

Remus felháborodott a csalás miatt, s midőn Romulus árkot húzott, melynek a védőfalakat kellett körülvennie, kigúnyolta, és könnyedén átugrotta az árkot. Romulus erre haragjában agyonütötte. „Miután testvérét eltemette, Romulus tovább folytatta a város építését, előbb azonban [408] Etruriából [!] embereket hívatott, hogy őt - mint a misztériumoknál - kitanítsák, és mindent a szent szokások és szabályok szerint rendezzenek el. Ehhez képest egy kerek gödröt ástak a mai Comitiumon [a Fórumon, a város közepén], és belevetették minden olyan terménynek első zseugéjét, melynek élvezetét vagy a törvény engedi meg, vagy a természet teszi szükségessé. Végezetül mindenki egy marék földet dobott bele, melyet az országból hozott, ahonnan jött, s az egészet összekeverték. Az ilyen üreget a rómaiak - éppen úgy, mint az egész világegyetem épületét -, Mundus-nak hívják. Ezután körülötte, mint egy kör középpontja köré, megvonták a város határát. Az alapító vassarut húz az eke faorrára, egy ökröt és egy tehenet fog eléje, és maga szánt mély barázdát ama határvonalon. Néhányan mögötte haladnak, s az a feladatuk, hogy az eke által kifordított hantokat befelé forgassák, s egyet se hagyjanak kívül. Evvel a vonallal mérik ki a falak kerületét, s néhány betű kihagyásával pomoeniumnak nevezik [teljes alakja *ti. postmoenium*], azaz a területnek, amely a falak mögött vagy után van. Ahol kaput szándékoznak állítani, leveszik az ekesarut, és a talpat fölemelik, hogy köztes helyet hagyjanak. Ez okból az egész falat, a kapukat kivéve, szentnek tartják; de ha a kapukat is szentté akarják tenni, akkor mindenkinek lelkére kell vennie, hogy olyan dolgokat, amik bár szükségesek, de nem tiszták, ki-be ne vigyenek rajtuk.”

„Általában úgy vélekednek, hogy Róma építése április 21-én vette kezdetét [Újhold napján]. A rómaiak is ezt tartják városuk születésnapjának, és ünneppel ülik meg. Eleinte, mint mondják, semmi élő nem áldoztak ekkor [nem okozták halálát semminek, születésnapon nem ölték], hanem kötelességül vették, hogy a haza létrejöttének szentelt napon tiszták és vértől szennyezetlenek maradjanak. ... Ma már ugyan a római Újholdak nem esnek össze a görögökkel, mégis bizonyosra veszik, hogy a nap, melyen Romulus a város építésébe fogott, a görög hónap harmincadik napja volt, s hogy ugyanekkor napfogyatkozás történt, és pedig, mint hiszik, éppen az, amelyet Teosi Antimachosz, az eposzköltő említ, s amely a hatodik olümpiád harmadik évében ment végbe.”

(Plutarkhosz itt egy Romulushoz fűződő asztrológiai számítást közöl az i. e. 1. századból; maga az i. u. 1. században élt, tehát majdnem egykorú esetről számol be. Kort jellemző érdekessége miatt közöljük; a szövegben szereplő Tarrutius az egyiptomi módszereket használta: „Varro, a filozófus, idejében ... élt Tarritus; barátja volt, egyébként filozófus és matematikus, azonban kedvtelésből születési horoszkópok

állításával foglalkozott, s ebben igen ügyesnek tartották. Varro feladatul tűzte eléje, hogy a Romulusról beszélt eseményekből és életének fordulataiból számítsa ki születésének napját és óráját, a mód szerint, ahogy a geometriai problémákat szokták megoldani; mert bizonyára egyféle művészet egy ember születésének megadott időpontjából az életét előre megmondani, vagy a [409] megadott életkörülményekből a születés idejét kideríteni. Tarrutius elvégezte a feladatot, és miután a férfiú életsorsát és cselekedeteit, valamint életkorát és halála módját pontosan meglátolta, és minde körülményeket egymással egybevetette, bátran és a legnagyobb biztonsággal kijelentette, hogy Romulus fogantatása a második olümpiád első évében történt, az egyiptomi khöak hónap [az egyiptomi év negyedik hónapja, nálunk december] 23. napján, a harmadik órában, amikor éppen teljes napfogyatkozás volt; világra születése Thot hava [az első hónap, nálunk szeptember] 21. napjára esett, napkeltekor; Rómát pedig Earnuthi [nyolcadik hónap, április] 9. napján a második és harmadik óra közt kezdte építeni. Azt hiszik ugyanis [Plutarkosz nem hiszi], hogy egy-egy város sorsának csakúgy, mint az egyes emberének megvan a maga megszabott ideje, amelyet a keletkezés és a csillagállás összehasonlítása által ki lehet hüvelyezni." - A mi naptárunk szerint: Romulus fogantatása: i. e. 775. december 23. (téli napforduló, a héroszok születésideje, Karácsony); születése: 774. szeptember 21. Róma alapításakor, 756. április 9-én tehát 18 éves volt, a régieknél éppen nagykorú, - ha az ügyes Tarrutius nem tévedett.)

Befejezésül rendezte az isten-kérdést, de nem tudjuk, kit választott Róma védőistenének. Fortuna kultuszát Servius Tullius vezette be, Tutela, a Genius Populi Romani és a praenestei Fortuna mind későbbi eredetű; nem lehetett Flora, más néven Anthusa, a „Virágzó” sem, mert ez Róma beavatott, titkos papi neve, illetőleg istennője volt, s nyilvános tiszteletben nem részesült. - Az építés negyedik [!] hónapjában Romulus felavatta a várost, s evvel szoros kapcsolatban megalapította a versenyjátékokat a Palatínus tövében, s ezeken már papkirályi bíborpalástban elnökölt. Ugyanekkor kijelölte a négy jelképes szent szint. Mindebben idegen, helyesebben általánosan bevett szokásokat követett.

Plutarkhosz azonban tévesen írja, hogy a Mundust a Comitiumon ásták, az ott levő a második volt, az első csakugyan a városmag közepén, a Palatínuson kapott helyet, s a három ünnepet, amikor fedőkövét fölemelték, augusztus 24-én, október 5-én és november 8-án tartották. Ám az is lehet, hogy a Roma quadrata csakugyan kőkocka volt, vagyis a Kozmosz alsó felét, a szilárd földet jelképező, négyzetes kötömb, a szilárdság, az állandóság biztosítója. De ennek állítása keleti rítus, megtaláljuk Egyiptomban, Főnóciában, Salamon templomában, későbbi párjai a szamarkandi „kékkő” trónus és a mekkai Kaaba.

*

Nagy Konstantinosz sokáig habozott, hol építse föl fővárosát, Nea-Rómét. Nis, Szófia, Szaloniki fordult meg terveik között, legtovább Trója mellett tartott ki. Ilion volt a rómaiak őshazája, s egy jóslat szerint oda fognak [410] majd visszatérni. A Skamandrosz síkján, a „hős Ilion” orma alatt még javában virult a héroszi ősök tisztelete, még áldoztak Achilles és Ajax sírdombjainál. Konstantinosz az egykori görög tábor helyén ütötte fel sáttáborát, maga rajzolta meg a város tervét, és megépíttette kapuit. De álmában intést kapott, hogy menjen Bizáncba, a Boszporusz partján levő kisvárosba.

Csodálattal szokás adózni e helyválasztásnak: két világ találkozási pontja, katonai biztonság szempontjából „hasonlíthatatlan fekvésű” (Burckhardt), az északi és a déli tengert összekötő szoros partján stb. Ez a felfogás legalább is vitatható. Nem valószínű, hogy a városok alapításánál földrajzi, geopolitikai, hadászati tényezők érvényesültek. Látjuk, Konstantinosz is mily sokáig habozott. Az óvilág fővárosai gyakran vándoroltak;

az antik műveltség és a birodalom két anyavárosa, Athén és Róma tulajdonképpen lehetetlen helyen fekszenek, s ha fölteszük, hogy a tengeri rablók miatt húzódtak a szárazföldre, messze saját kikötőiktől, akkor Bizánc egyenesen kiszolgáltatta magát a kalózflottáknak. Így is volt, nem-csak kalózok fosztogatták, hanem a keresztes hadak és Velence is hajóhadakról ostromolták, foglalták el, és rabolták ki; még a lomha orosz gályáktól is csak a görögtűz mentette meg. Szárazföldön: leghatalmasabb ellenségeinek, a keleti birodalmaknak úgyszólván a torkában ül, kőhajításra tanyáznak a szeppe nomádjai, amelyik átkel a Dunán, szabadon nyargal a városfalig. Roger de Flora (eredetileg Blum) zsiványhadserege, a „katalánok”, arabul „almugavarák”, borzalmas dúlások és vérengzések után Gallipoliba fészkelte magát, álló évtizedig sarcolja, rettegte a tehetetlen milliós nagyvárost (1300-1310). - Politikailag: a nyugati tartományok elérhetetlen távolságba kerülnek, kormányzásuk megnehezül, ellencsászárok kirepítő fészkeivé válnak, állandóan divergálnak, csakhamar le is szakadnak. Közben felkerekedik az iszlám. A város helyzete: két szék közt a pad alatt.

Mégis hihetetlen vitalitásról tesz tanúságot, ezerszáz éven át a világ legnagyobb hatalma, ura, míg Nagy Károly birodalma két nemzedék alatt szétmállik. Pedig Bizánc csak védekezik, őrzi, amit az imperiális Róma hódított. Ésszerűtlen történelem ez, sőt észfölötti, érthetetlen; nem földrajzi, geopolitikai erők teremtették, hanem irracionálisak, igenis: metafizikaiak. Császárok és tevehajcsárok, mindenható eunuchok és tintásujjú körmölők, püspökök és szerzetesek, apácák és ringyók, tábornokok és köz-katonák, bankárok és sarufoltozók, költők és cirkuszi akrobaták, szentek és gonosztevők mind *hittek* ebben a történelemben, egy *akarattal* az Égi Jeruzsálem földi másának népe voltak, ha nem is érték föl ésszel, de éltek a hivatást, és megvalósították minden szennyen és dicsőségen át.

Ezt az irracionális életet eleve jelképezi az irracionális születés. Az alapításnál ugyan programszerűen Romulus művét akarták megismételni,[411] de evvel is csak egy ősi rituálét követtek, s a végrehajtásba épp elég programon kívüli mitogéma csúszott, s kivált az újplatonista misztika ült diadalünnepet. A fennmaradt legendák egy része lehet későbbi, célzatos koholmány, s nem történelem-sűrítés, azaz nem valódi mítosz. Hogy a császár először a Boszporusz ázsiai partján akart építkezni, de sasok felragadták a mérőszinórokat és szerszámokat, s az európai oldalra vitték; vagy Konstantinosz álma, hogy egy rongyos ruhájú nő (a régi Bizánc) kér tőle öltözetet -, úgy lehet, Zonerasz, Kedrenosz vagy más krónikás találmánya, de igen pogányszagú, népies ízű, és semmiképp sem az uralomra került kereszténység érdekében gyártódott.

A város alapítása, gondos horoszkóp-elemzések és madárjóslatok javallata szerint, 326. november 4-én kezdődött, „amikor a Nap a Nyilas jegyében állt, az óra pedig a Rákot uralta” - írja Burckhardt. Konstantinosz maga jelölte ki a határt, de nem ekével dolgozott, hanem lándzsával húzta a vonalat, s haladt megállás nélkül. A kíséret aggódott „Meddig még, Uram?” - „Míg meg nem áll, aki előttem jár.” - felelte a császár, jelezve, hogy valamely szellemalak vezeti. A határ természetesen *hét* halmot fogott közre, közepén Konstantinosz négyszögletű fórumával. Az alapításban tevékeny részt vett a császár barátja, az újplatonista Sopatér, mint teletés, vagyis „bajhárító”. Burckhardt szerint „jelképes cselekményeket hajtott végre, amelyeknek a város sorsát kellett biztosítani, mágikus módon.” Egy másik mágus Hierophantos Praetextatus néven említene, lehet, hogy római pogány pontifex volt, neve beavatottra utal.

Épülő székhelyét *négy* év múlva avatja fel Konstantinosz, a csillagállások által kijelölt órában, 330. május 11-én; de ez csak a kezdet, az ünnepségek *negyven* (10x4) napig tartanak, többek közt pompás cirkuszi játékokkal. Ekkor szentesítik a főváros új, hivatalos nevét is, Byzantionból Konstantinopolisz lesz. A császár ugyan azt mondja: „A

várost Isten parancsára örök névvel ajándékoztuk meg" -, de ez a név titokban maradt. Lehet, hogy Róma titkos nevét, Anthusát tulajdonította át önkényesen, a palládiummal együtt, melyet a későbbi monda szerint a Fórumon felállított, saját porfirszobra alatt ásatott el. Így a palládium elsősorban őt magát védelmezte, jól bevált isteni-mágikus erejével. A város védőistennőjévé mindenesetre Tükhét választotta, a szeszélyes sorsistennőt, de bizonyára a jobbik aspektusa szerint, mint Agathé Tükhét. Johannes Malalas hitelt érdemlően tudósít a dologról. Konstantinosz szobrot faragtatott magáról, ez jobb kezében Tükhé Poleosz (a Város Tükhéje) aranyozott szobrát tartotta; Malalas Anthusának nevezi. Később, a városalapítás emlékünnepén a katonák ezt a kettős szobrot díszmenetben körülvitték a hippodromban, s midőn a császári trónpáholy elé értek, a mindenkori baszileusznak le kellett borulnia előtte. Ez volt az egyetlen szertartás, amikor maga a császár is földreborult. [412]

Más jelekből is kivehető, hogy Konstantinosz a város (és így jelképesen a birodalom) alapításában magának az istenneknél nem kisebb szerepet tulajdonított, és alig kisebb mérvű kultuszt biztosított. Porfirsobrát a Fórumon, a Mundus helyén, a palládium fölé állíttatta, s így azonosult vele, istenséggé vált maga is, kinek füstáldozatokat mutattak be. Ez ugyan császári hagyomány volt már, de a római imperátorok sohasem vontak össze ennyi isteni erőt és jelleget személyi kultuszukba. Ezenfelül Apollón szoborkolosszusának napfénytől sugárzó fejét levétette, s a magáét rakatta helyébe. Elfoglalta a Napisten helyét. - Hogy a keresztényeket hogyan nyerte meg ügye számára, elmondják a sok kötetes történelmi könyvek; Tükhé istennő bástya-koronájára mindenesetre föltétette a keresztet, ahogyan a labarumra a Krisztus-monogramot.

Azonban világos, hogy Konstantinosz, tiszta tudatában volt vállalkozása céljának és jelentőségének; maga konstruálta: a régi hagyomány alapján, de időszerű eszközökkel az örök Imperium új korszakát akarta megindítani, a birodalmat újra megszervezni. A múltban rejlő erőket éppoly éles érzéssel ismerte fel, mint a jelen és a jövő követelményeit. Ezért történt, hogy az általa rakott alapfalakon felépülhetett a Kozmosz keresztény földi mása, s megállt több mint ezer évig.

*

Róma és Bizánc alapítása közt kerek ezer esztendő telt el, de a gondolat, amely a művet vezette, mit sem változott. Pedig az egyik várost földhözragadt, hazátlan népzagyvalék építette, a másikat egy világhatalom és egy kultúra csúcsán álló birodalom-szervezet minden ereje. Tervrajzukat és életüket a világépület szerkezete és forgása írja elő. S bármerre menjünk a négy világtáj irányában és az idő dimenzióiban, mindenütt ugyanennek az irracionális teremtménynek működését látjuk. Ázsia még ma is élő múlt, a példák sokaságát nyújtja, s a gazdag irodalom, mely velük foglalkozik, fölöslegessé teszi a bizonyító munkát, viszont bőséges válogatást enged. De be kell érünk avval, ami e lapokon elfér, s inkább keveset, de tüzetesebben kívánnánk szemügyre venni, semmint sokat futólag.

Angkor Thomot, a dzsungel-benőtte csodavárost, a múlt században fedezték föl Kambodzsa őserdeinek közepén; azóta kikutatták történetét, tisztázták kulturális jelentőségét, s már nem vitás, hogy a kozmikus szemlélet szülte ez is. Épp ezért számunkra nem az a fontos, hogy a Khmer-birodalom virágzása idején, 880-1260 közt épült, hanem hogy a mű jelentése, mondanivalója, szimbolikája egykorú források alapján dokumentált, és többé nem vonható kétségbe. A közismert eredményeket többek közt Ernst Diez foglalta össze az utóbbi időben (1940), az ő előadását követjük [413] mind itt, mind Bayon és Mandalay leírásánál, saját megjegyzéseinkkel kísérve, szükség szerint.

A város alaprajza négyzet alakú, mint általában a hasonló jelentésű városoké. Diez ezt annak tulajdonítja, hogy nem utánozták szolgailag a kör alakú világképet, hanem csupán a belső, „a mágikus alkat hasonlóságára” törekedtek. Azonban a négyzet szintén „kozmozgáikus” idom, a négy világtáj rögzítése; Angko-Thom pedig a gúla-eszme megvalósítása, ugyanazt a világképet testesíti meg templomváros formájában, amelyet a lépcsős piramis zár magába. Feljegyzésekből tudjuk, hogy Angkor első templomát, a Phimeanarast, a „Közép Hegyének”, a „Hegyek Királyának” nevezték. A Phimeanaras tehát tiszta Világhegy-szimbólum volt, lépcsős gúla alakú, tetején kicsiny templom állt, s az egésztest bearanyozták. Az arany, mint tudjuk, fény-szimbólum, s a templomban a szakadatlan megújulás istenét, Sivát tisztelték lingam, azaz fallosz alakjában. Az istent a földi rendben Kambodzsa királyai személyesítették meg; a lingam kisugárzásából és a Földdel való misztikus egyesülésből nyerték az istenkirályi erőt. Egy kínai utazó 1296-ban meglátogatta a várost, s azt írja, hogy a palotában aranytorony áll, amelynek csúcsán alszik a király. (Vö. Hérodotosz leírásával a babiloni zikkuratról.) „A bennszülöttek mind azt állítják, hogy a toronyban egy kilencfejű kígyó szelleme lakik, a birodalom földjének úrnője. Minden éjszaka asszony alakjában jelenik meg, s vele hál és közösül a király. A király legelső feleségei sem mernének oda belépni. Az uralkodó csak az éjszaka második felében távozik tőle, s akkor hálhat feleségeivel és ágyasaival. Ha egy éjszaka a kígyó szelleme nem jelenik meg, azt jelenti, hogy elérkezett a király számára a halál pillanata. Ha pedig a király egyetlen egy éjszaka elmulasztja, hogy hozzá menjen, szerencsétlenség következik be.”

Diez ezt úgy magyarázza, hogy „a király a Föld helyi istennőjével töltött éjszakák által újította meg mágikus kapcsolatát országának talajával.” Ez a megállapítás nem szabatos, valójában a király a Nap-Szellem és a Föld-Anyag egyesülését hajtja végre, harmóniáját állandósítja a szakadatlan rítus által, azaz fenntartja a Kozmosz rendjét, életfolyamának teljességét, nehogy „szerencsétlenség következzen be.” A „felső világ” egyesül itt az „alsóval”, mint a babiloni zikkurat tetején levő aranyszobában, s az egyesülés által nem a király ereje újul meg, ellenkezőleg, ő adja saját isteni erejét a Birodalomnak. S mihelyt ereje fogyni kezd, „elérkezik számára a halál pillanata”, meg kell halnia, mint minden Nap- és Hold-királynak, ki a kozmikus elvet testesíti meg. Ennek a rítusnak lebonyolítására szolgál az aranygúla temploma, melynek csúcsán Ég és Föld találkozik. Így Angkor szimbolikus istenhegye égi és földi isten-erők gyűjtőpontjává lett, s a király szétárasztotta őket birodalmára.[414]

A 11. század folyamán a Siva-kultuszt a buddhizmus váltotta fel Angkorban; a várost ekkor megnagyobbították, s a templom a Bayon nevet kapta. A 14. században azonban ismét visszatértek a Siva-tiszteletre. A világhegy-szimbólum természetesen érintetlen maradt. A város is megtartotta a négyzetes alaprajzot; öt kapuja volt, négy közülük a tengelykereszt végpontjain állt, metszőpontjában pedig a Bayon emelkedett. Az ötödik kapu egy párhuzamos út bejáratát jelezte, mely Kelet felől vezetett a városba és a Phimeanarashoz. A városfal négy sarkán egy-egy kis templom állt, s a kapukat is torony-piramisok koronázták; ezek oldaláról óriási Lokésvara-fejek néztek a négy világtáj felé, minthogy a várost Avalokités-vara-Bodhiszattva oltalma alá helyezték.

A várost *negyven* (hosszmértékegység) széles vizesárok veszi körül (ma is), ezen át töltésutak vezetnek az öt kapuhoz. Mindegyik utat 54 szobor szegélyezi: kilencfejű nágá-kígyókat hordó aszurák, s ezek a Tej-tenger köpülését, a halhatatlanság italának készítését ábrázolják. A vízárók ugyanis a Tejtavat jelképezi, a templomhegy Merut vagyis a köpülőrudat, amelyet az istenek és az aszurák pörgettek a világ teremtésekor, a reácsavart kígyókirályt, Vaszukit húzogatva kötél gyanánt. A főváros a templomkerületbe volt beépítve, s evvel a Kozmosz földi mása teljessé vált; Khmer országa,

földje és fővárosa Lokésvarának, a „Világ Urának” jelenlétével, s világrend védelmezőjének szellemével telítődött. „Angkor, a mikrokozmosz, Meru hegye, a templom a város középpontjában az isten székhelye és szentélye volt. *Negyven* toronyról nézett *négyes* arcú a város lakóira. Védelmezően magaslott a városkapuk fölött; a kapuk és saroktemplomok az ő domborművű képeit viselték.” (Diez)

De a hátsó-indiai és indokínai istenkirályságok minden régi városa kozmogóniai alapelvek szerint épült. Burma fővárosát, Mandalayt Diez azért tartja becses példának, mert a legépebben maradt fenn. Ez nem csoda, mert hiszen mondhatni tegnap emelték: 1857-ben alapította az utolsó független burmai császár. A város két kilométer oldalhosszúságú négyzetet alkot, s a falak összes hossza az ország mértékegységében a városalapítás évszámát adja meg: 2400 Buddha halála óta. Minden oldalán három, azaz összesen tizenkét kapuja van, az Állatkör egy-egy csillagképeinek jegyével kifestve; az összes együtt tehát az Ekliptika csillagkörét tükrözi. A hetven méter széles vízároknak szintén rituális jelentése van, minthogy a város körülhajózása a koronázási szertartás fontos részét teszi: a birtokbavételt jelenti. Mint Angkorban, itt is a tengelykereszt négy útja a vizesárok hídjain és a kapukon át a középpontban álló királyi palotához vezet. A város délnyugati sarkában levő kapun és hídon át a halottakat viszik ki: ez az út (illetve világtáj) baljóslatú. Mint Hátsó-India minden városa, Mandalay is keletelve épült, a keleti kapu a szerencsés, ez a hivatalos bejárat. A lakosság, maga a király is városon kívül élt, a falakon belül [415] csak a kormányzat és az udvar személyzete kapott helyet, mint a kalifák Bagdadjában és a pekingi Tiltott Városban. A középpontban és a palotában minden Kelethez igazodott, mégpedig a hivatalos, állami helységek a keleti részben voltak, a lakóhelyek a nyugatiban. Ugyancsak Nyugaton volt a királyné trónterme a fogadások számára, minthogy a nyugati világtájon a Vénusz bolygó uralkodik. A mitikus Nyugaton lakik a Nágák kígyó-nemzetsége, s mindez: a nő, a föld, a kígyó-principium Nyugathoz tartozik. A keleti részen állt a kihallgatási csarnok, fölötte hétemeletes fatorony emelkedett: Meru képe, a „Földpalota”, vagyis a világ közepe. Ennek is a közepén állt az „oroszlántrónus”, a város, a birodalom minden isteni-mágikus hatalmának gyűjtőpontja, s egyúttal Nap-szimbólum.

Az udvari és kormányzó testületet szintén kozmikus alapelvek szerint szervezték meg, s a szabályt a világtájak négyes száma szolgáltatta. Négy első, négy másodrangú miniszter volt, négy titkos tanácsos, négy fő adószedő a birodalom négy részéhez igazodva, négy szárnysegéd, négy követ, négy tollvivő, négy hírnök és így tovább. Mindez a Meru hegyén lakozó istenek négy részéből, lokapalából álló birodalmának kormányzatát másolta, s Kínában, Tibetben, Peruban, Mexikóban egyaránt megtaláljuk. Megtaláljuk a négy lokapala „világügyelőinek” földi helyetteseit is, ezek a négy testőr csapat parancsnokaival karöltve vigyáznak a rendre. Zászlóik a négy égi és földi világtáj színeit viselték, a keleti a fehér, a déli a zöldet, a nyugati a vöröset, az északi a sárgát.

Mondani sem kell, hogy a királyné testülete szintén e négyes rendszerbe illeszkedett. Hivatalosan nyolc volt, négy fő és négy másodrangú királyné, világtájak szerint elosztva a palota részeiben, azaz nekik is kozmikus funkciójuk volt. A részletek leírása: a trónus, a bútorzat, a helyiségek alakja, díszítése stb. sok oldalt töltene meg; róluk csak annyit, hogy a legkisebb részletig mindent a kozmikus szemlélet írt elő.

*

Óamerika templomhegyeiről már Lockyer megállapította, hogy csillagászatilag tájoltak, azaz kozmikus építmények -, a városok természetesen hozzájuk igazodnak. De az amerikai anyag feldolgozatlan, nem úgy mint Ázsia. Annyit mindenestre tudunk, hogy a tolték-azték alapítású városok négyosztatúak voltak, s minden negyed egy-egy

világ-kvadránst jelképezett, külön templommal, főtérrrel. Tlascallan országának négy „ura” volt, Araukania (Dél-Amerika) négy tartományból állt és négy „teki”, kormányzó tanácsa vezette. Ugyanígy az inka mellett négy „apos” kormányozta a birodalom-negyedeket. Magától értetődik, hogy a királyok Napfiak voltak, isten képmásai, hatalmának továbbadói a földi Kozmosz középpontjában.[416]

E városok és birodalmak meglepően pontos analogonjai az ázsiai istenvárosoknak és államoknak. A hasonlóságot az amerikanista Walter Ruben ismerte fel s hangsúlyozta erős nyomatékmal, távoláll őskori interkontinentális kapcsolatok hitétől, s holmi transzcendens űs-szemléletek elfogadásától. Úgy hiszi, hogy mindez egymástól függetlenül alakult ki, a „fejlődés” vastörvényei szerint. Az azonos elrendezést a perui városok, kivált Cusco és Chanchan tervrajzában találja meg. Cuscóról már a krónikások följegyezték, hogy négy negyede a birodalom négy részével volt jelképesen azonos, belőlük indult a négy országos út, jelezve az egyaránt gyakorlati és misztikus kapcsolatot. De ha megtekintjük a mája városok, így Ghavin, Ticul vagy Copán alaprajzait, szembeszökő, hogy igen pontosan a négy világtáj, a kardinális sarkok szerint tájoltak -, legalábbis a lépcső-piramisok, de útjaik szintén amennyire felismerhetők. Nem kétséges, hogy a kozmikus gondolat itt is élt. Cobo, a krónikás pedig elmondja, hogy Tiahuanco a Föld köldökének számított: itt teremtetten isten a világot.

Tiahuanco temploma kétségkívül „világtájolt”, de a város négyes beosztásának eddig nem találták nyomát; kétfelé osztásának párpait megtaláljuk Délkelet-Ázsiában. Az Andok falvaiban azonban igen régi időkbe visszanyúlóan kinyomozható a kettéosztás, és megvan az Ő- és Újvilág sok „primitív” törzsénél. Az Andok indiánjai, hegylakók lévén, nem alkalmazkodhatnak a világtájakhoz, hanem a völgyi lakóhelyek, a folyók „fel” és „le” iránya szerint orientálnak. De az állatok, növények és egyéb dolgok is mind a „világ” valamelyik feléhez tartoznak, az emberek pedig olykor apajogi, totemista és exogám törzsfélre oszlanak, a térben is. Ez a kétosztatú rendszer, Ruben szerint, valószínűleg a „középkőkorból” ered (idézőjel tőlem, V. N.), s benne az ember világtájak felé való orientálódásának legrégibb formáját láthatjuk. Szerintünk legfeljebb az *ismert* legrégibb forma lehet ez; a „kőkorszak” amúgy sem időmeghatározás, hanem műveltségi állapot, s a kozmikus gondolat minden korszakba és műveltségbe eleve beágyazott: akkor született s azóta él, „mióta ember néz az Égre” (Ady). Csak egy, épp idevágó példát említünk futólag: az anatóliai és a chilei, tehát kisázsiai és dél-amerikai ember a környék részeit, irányát ma is felső és alsó szóval jelöli - hasonlóan a magyar alvég-felvéghez -, olyankor is, midőn az idegen semminő lejtőt sem tapasztal.[417]

Épületek

Igen, Ázsiától Amerikáig, minden földrészen ugyanarra a szemléletre, egyforma szabályzatra s azonos megvalósítására bukkanunk. Állami élet szervezése, ország-alkotás, város-alapítás, épület-emelés: az élet minden megnyilvánulása tevékeny egységbe fonódott egykor. Az egyszerű sátorverés s a Khufu felépítése közt elvben nincs különbség. Iosephus Flavius az *Archaiologia Iudaika* hosszú oldalait tölti meg a pusztában vándorló zsidók szent sátrának, a frigyszekrénynek, a kegyszereknek, papi ruháknak leírásával, az erről szóló fejezetnek már a címében kiemeli, hogy Mósze a sátrat „templom helyett” építette, s teljesen tisztában van vele, hogy a legkisebb részletig minden jelképes értelmű, mágikus jelentésű. Végül így foglalja össze a mondottakat: „Aki elfogulatlanul és komolyan vizsgálódik, felismeri, hogy minden istentiszteleti kegszerünknek megvan a maga mása a Világegyetemben. Mert a harminc könyök hosszú sátor három részre oszlik, s ezek közül kettő, ahová a papok beléphetnek, a

szárazföldet és a tengert jelképezi, amely minden embernek közös és hozzáférhető; viszont a harmadik helyiség [szentek szentje], az Istennek fenntartva, az Eget jelenti, ahova ember be nem mehet. Az asztalra helyezett tizenkét kenyér megfelel az esztendő tizenkét hónapjának; a hetven részből álló mécstartó jelképezi a bolygók pályáját, tíz-tíz fokos ívekre osztva, a hét mécses pedig magát a hét bolygót. A négyféle anyagból szőtt függönyök a négy elemet ábrázolják, tudniillik a byssos [lenvászon] jelenti a földet, amelyből a len nő, a bíbor a tengert [vizet], amelyet a halak vére megfest, a jácintkék a levegőt, a skarlátvörös pedig a tüzet. Hasonlóképpen a főpap lenvászon ruhája a Földet jelképezi, a jácintkék az Eget. A gránátalmák [rojtok] a villámot jelentik, a csengettyűk zengése a mennydörgést. Az efód [felső palást] Isten akarata szerint négy anyagból [elemből] van szöve, az egész természetet [Kozmoszt] ábrázolja, s a beleszótt arany nézetem szerint a fényességet jelenti, amely a Világegyetemet beragyogja. Az efód kivágását fedő chószén [kendő] ugyancsak a Földet jelenti a Mindenség közepén, az öv pedig az Óceánt, amely körül folyja a Földet. A két sardonyx, amely a főpap ruháját vállon összekapcsolja, a Napot és a Holdat jelképezi. A tizenkét drágakövet a tizenkét hónap szimbólumának vehetjük vagy pedig az Állatkör - görög szóval Zodiakos - tizenkét [418] jegyének. Végül a fejék véleményem szerint az Ég jelképe, mert jácintkék színű, különben nem viselhetné Isten nevét, és mert ragyogó aranypárta van rajta, az Istent körülvevő fény jeléül." - A sátor természetesen Keletre nézett, a hétágú mécstartó észak-déli irányban állt, s a templomot az év első hónapjának, Niszánnak kezdetén, újévkor, Újhold idején szentelték fel. A mécsések lángjának szakadatlanul égniök kellett, a füstáldozatokat viszont reggel és este, azaz Nap- és Holdkeltekor gyújtották meg. Hasonló szabályok szerint épült hatszáz évvel utóbb Salamon temploma; velejében mindkettő az egyiptomi kánont követte. (Ezt Iosephus Flavius már nem tudta.)

Alexandriai Kelemen egyházatya és tanítványa, Origenész nagyjában elfogadták Iosephus magyarázatát, csupán néhány részletet módosítottak, s a kereszténység irányzatához képest a szimbólumokat mintákká változtatták. A rabbinusok úgy vélték, hogy a Szövetség Sátra egy Mennyben levő sátor mása, és állandó misztikus kapcsolatban van vele. Aquinói Tamás szerint a Sátor Isten országának, tehát a Mennynek szimbóluma Izraelben és a kegyelem országának típusa az Egyházban. Luther már racionalizálni kívánta az építmény jellegét, de ehelyett inkább antro-po-morfizálta, szerinte Mósze az emberi testalkatot vette mintául a Sátor berendezéséhez; az udvar, a szentély és a szentek szentje külsőleg a tagoknak, a törzsnek és a fejnek analogonjai, belsőleg a testé, a léleké és a szellemé; a gerendázat a csontoké, a tető a húsa és így tovább. De Luther később elfordult az „allegorizáló” irányzattól, s egyik asztali beszédében így okolta meg: „Minthogy szerzetes voltam, mesterré lettem a szellemi magyarázatokban, mindent allegorizáltam; utóbb azonban... láttam, hogy az allegória és a szellemi magyarázat semmiből semmi volt [nichts nicht war]. Szent Jeromos és Origenész segítettek elő, hogy annyira allegorizáltak, Isten bocsássa meg nekik.” - Nem Jeromoson és Origenészen múlt, a dolog sokkal régibb és egyetemesebb, de ami részük volt benne, Isten bizonyára megbocsátotta, sőt helyeselte, mert hiszen az ő országáért tették.

Az ázsiai nomádokkal kapcsolatban említettük Jozsef kazár kagán fővárosát; ez ugyan épített város volt, de éppoly hármass beosztású és négyes tájolású, mint a nomád fejedelmek sátorvárosai. Attila Tisza-menti székhelyét, a király „famúvú sátorpalotáit” Priszkosz rétor említi: „Néhány folyón átkelvén, megérkeztünk a legnagyobb faluba, ahol - mint mondtuk -, Attilának valamennyi közül a leghíresebb szállása volt, fából és gyalult deszkából összeillesztve és hármass fakerítéssel körülvéve, amely nem biztonság végett, hanem csak dísznek volt ott...” És tovább: „Attila a királyi lakba vonult, mely a többiekénél

magasabb volt, és emelkedett helyen állt." Kutatóink közül elsőnek Vámos Ferenc állapította meg, hogy a nomád fejedelem szálláshelyének három gyűrűben körülfutó, díszes fakerítése semmiképp sem szolgálhatott harcászati védelmi célokat. „A [419] nomád államszervezet hivatali és vallási központja volt Attila szálláshelye.” S ahogy Jozsef kagán palotájánál, itt sem volt szabad Attila sátrához hasonlót emelni. Priszkosz megírja azt is, hogy „a fejedelmi lak kiemelkedett a többiek közül, és magas helyen állt.”

*

De az igazi reprezentatív építmény a templom, s ősmintája a Világhegy. Értelmes ember talán már nem kíván bizonyítékokat, hogy a Földkerekség minden valódi piramisa eredetileg Szenthegyet, Istenhegyet ábrázolt, s nem egy helyt a templomépítéssel alapelve a hegymotívum volt.

Indiának mindkét Világhegye, a Meru és a Kailász megkapta szimbolikus hegytemplomait. Meru voltaképp az egész Himalája jelképe: a Hegység; őt ábrázolják a Visnu-templomok sikharaí, azaz kötegtornyai, minthogy a csúcán van Visnu lakása. A Siva tiszteletére épült vimána-templomok azonban úgyszólván reálisan eredeti formájában másolják a Kailász piramis-alakját. Legszebb, sőt megdöbbentő emlékműve e kultusznak az ellorai Kailász-Mandir. A hegy-gondolat metafizikai jelentését óhajtották kifejezni és megőrizni azáltal, hogy nem építkeztek, hanem a természetes sziklahegyből, az „őssanyagból” faragták ki, roppant szoborműként, az Istenhegy jelképes művészi mását. A feladat s a kivitel technikai jelentőségéről most nem szólunk, csak az alkotás ihletére, a teremtető eszméire akartunk rámutatni. Az ellorai sziklatemplomot, mint többi társát világszerte, a kozmikus tökéletesség megragadásának vágya és az ősharmóniába, a Paradicsomba való visszasóvárgás szülte meg. „E páratlan alkotás korát nem sikerült még pontosan megállapítani, - írja Baktay Ervin - de semmi esetre sem fiatalabb 1200-1500 esztendősnél ... Ám ha nem is idősebb az adzsantai barlangoknál, méreteiben, a megoldott feladat hihetetlen nagyságával felülmúlja mind Adzsantát, mind az ellorai régibb barlangokat, sőt mindent a világon.

*

A piramis összes eredeti formája: szimbolikus hegy, nem pedig sírdomb. Idejét múlta az elmélet, amely születését az őstisztelethez, a halottkultuszhoz kapcsolta, vagyis a földhányáshoz, amit a holttest a sírüregből kiszorít. Hogy környékük s maguk utóbb temetőkké váltak, egyetemes lélektani törvény következménye: az emberek szeretnek szent helyeken örök nyugovóra térni, ezen a réven is biztosítani másvilági jóorsukat. A szimbolikus Világhegy pedig, igen természetes módon, épp azáltal lett Világ-heggyé, hogy a világról való lényeges ismereteket magába foglalta, jelképezte, azaz ábrázolta tárgyát. Ezek az ismeretek nem voltak csekélyek, s [420] az akadémikus tudomány hátrálni kényszerül a tények elől. A modern ember, persze, kivált a számtan és a természettudományok csodái iránt viseltetik áhítatos tisztelettel, vélvén, hogy ezek mind az ő találmányai, s alapjaiban rendül meg, ha látja, hogy az emberiség már néhány évezreddel őelőtte ismerte az egyszeregyet és a négy világtájt. Épp a piramisépítkezés jelentőségének, „tartalmának” föltárása lett a próbaköve az ősműveltség színvonalának. E művelődéstörténeti epizód iskolapéldája a Khufu-gúla, a Kheopsz „modern” története. Távol legyen, hogy evvel szaporítsuk a szót, csak néhány döntő természettudományos adatot sorolunk fel azok közül, miket az építők vitathatatlanul belefoglaltak a műbe. Az első feladat volt, mint mindig, az építmény elhelyezése a négy sarkpont szerint, s ez kétségkívül pontosan megtörtént. A gúlának ezenfelül a „középen” kellett állnia, a Birodalom és a Világ köldökén. Mint tudjuk, a Delta szétágazásának közelében, az Alsó- és a Felső-Birodalom közös határán emelkedik, délköre pedig áthalad a Delta vagyis a Birodalom legészakibb határpontján, s alapjának átmérője körbefogja az egész

körcikk-alakú Deltát: az ország közepét pontosabban kijelölni mérnöki lehetetlenség. Ami a szélességi kört illeti, a 30. köríven áll (hat ívmásodpercnnyi eltéréssel). Az építők a földtengely iránya vagyis a Sarkcsillag szerint határozták meg a gúla helyét, ez pedig (a Sarkcsillag) a vízszint fölött 30°-nyira mérhető ki. Azonban nem ismerték a refrakció tüneményét: a levegő a fénysugarakat megtöri, s emiatt a csillagokat valódi helyzetüknél kissé „magasabban” látjuk; e hiba folytán a gúla két kilométerrel odább csúszott Dél felé. Ámde, hogyha a tájolást a Föld tengelyéhez mérték, s tudták, hogy ez a Sarkcsillag irányában áll, akkor ismerniök kellett a Föld gömb alakját is. (Ezt az ismeretet a püthagoreusok szintén átvették.) S valószínűleg tudták azt is, hogy a földtengely ingadozik. A piramis súlypontjában levő, úgynevezett királyszobából két körülbelül 50 méter hosszú, beépített „távcső” vezet a felszínre: az északi oldalon levő 26°31'-nyi szög alatt a Sarkcsillagra néz: ennek látszólagos helyváltoztatása, vagyis a földtengely ingadozása a szűk csatornán át pontosan megfigyelhető; a déli oldalba beépített csatorna 40°30' szögben fut, s az égboltnak arra a pontjára mutat, ahol a Sirius (Szopdet), pályájának zenitjére érve delelt. A Sirius mozgásának figyelése pedig mindennél fontosabb volt az egyiptomiak számára, minthogy a Nappal egyidőben való keltekor kezdődött a Nílus áradása. E távcsövek révén tehát módjukban volt ezt, és bizonyára sok más fontos időpontot szabatosan megállapítani. A csillagászati adalékok sorából csak azt említjük még, hogy a gúla a mindig felhőtlen Ég alatt szabályos nap- és évvóra volt: a vetett árnyék mozgásából olvasták le a nappálya változásait, vagyis az évszakok haladását és a napi idő múlását; ehhez azonban az északi oldalt, rafinált számítás alapján, kissé homorúan kellett építeni. [421]

Térjünk át a matematikára. Minden számok közül legnevezetesebb a π : $\pi=3,14159$; a körterület kiszámítására szolgál. A Khufu alapkerülete pedig úgy aránylik a magassága kétszereséhez, mint a π az egyhez, vagyis a gúla kőberakott megvalósítása a kör négyszögesítésének. Az építmény mértékegysége a piramisméter, s megkapjuk, ha a gúla oldalélének kétszeresét elosztjuk a napév napjainak számával (365,2422); egy piramisméter egyenlő a földtengely tízmilliomodrészével. (Ez is a gömb alak ismeretére utal.) A királykamrában levő kőláda köbtartalmát megkapjuk, ha a köbpiramismétert megszorozzuk a Föld fajsúlyával (5,7). Mondhatnók tehát, hogy a láda a Földet jelképezi, mint az élőlények ágyát: az Anyaföld öle. Nem is volt szarkofág, sem búzamértékegység, mint fölteszik, hanem a beavatás legmagasabb fokának helye, ideiglenes sír, ebbe feküdt az avatandó, mikor lelke kiszállt testéből, hogy bejárja a másvilágot. - Kiszámították még, hogy a kamra Usziri-Eszit-Hornak szentelt háromszöge a "Püthagorasz-féle" 3:4:5 aránysort tartalmazza.

A számok a mi szemünkben sok mindenre használható mértékeket, mennyiségeket jelentenek, önálló értékük nincsen, s viszonyszámul csak azonos minőségű dolgokra alkalmazhatók. Vajon ugyanezt és ugyanennyit jelentettek-e Püthagoraszék, helyesen az egyiptomiak és más régi népek számára is? Az egyiptomiak titkolták tudományukat, de tanítványaik, a görögök egyet mást, jól-rosszul dobravertek. Püthagorasz például ezt tanította: „A számok nem ideák, hanem az ideák jelentései, a lények ereje nem a számokban van, hanem a számok vannak az erőiben, és a számokat az erőktől és az ideáktól elválasztani nem szabad, de nem szabad velük összetéveszteni sem.” Tehát a gúláról leolvasható számokat sem szabad elválasztani az ideáktól és erőktől, amelyeknek jelentései. Ezek az ideák és erők pedig a Kozmosz ideái és erői: a gúla a földi térbe beépített Kozmosz. Sűrített Mindenség.

A piramisoknak Egyiptomban többféle nevük volt. A legvitásabb maga a piramis szó; eredetét a pir-em-us (merőleges magasság) és a kopt pirama (magaslat) szavakban keresik, de alkalmazásukra kétségtelen egykorú dokumentum nem akad. A feliratokon

általában csak egy-egy piramis neve szerepel, s megnevezésül rendesen a jelzőjüket főnevesítik: a Magas, a Nagy, a Fényes. A legrégebb nevek közé tartozik a Kha, Fényes Koronát jelent. A gizehi piramisokat ragyogó fehérre csiszolt gránitlapok borították, a Khufu-gúla csúcsát pedig bearanyozták. Mintegy arany koronát viselt. A sík földön a legmagasabbra nyúlt fel, Szenthegy volt, Fényes Koronája elsőnek verte vissza a fölkelő Nap sugarait, s utolsónak a lenyugvót. A Nap azonban a Világ Fényének csak látható szimbóluma volt, a gúla koronájáról valójában a misztikus ősfény sugárzott a világra, mint a perzsa Napkirályéről a chvarenah. A napfejedelmek világszerte megszabott rítus szerint üdvözölték a fölkelő [422] és lenyugvó Napot. Ugyanezt a szertartást végezte fenséges nyugalommal, egymagában, királyok, papok, halandók segédlete nélkül a világ legtokéletesebb építménye, a Kheopsz.

*

Mezopotámia istenhegyei a zikkuratok, vályogból és téglából rakott, lépcsőzetes templomtornyok. Az eddig ismert legrégebbieket Ur és Uruk városainak romhalmazából ásták ki, a 3. évezredben épültek, de környezetük és a velük együtt előkerült leletek oly magas szintű műveltségről tanúskodnak, hogy ezt a kort korántsem tekinthetjük a kultusz kezdeti idejének. Wooley Ur romjai alatt egy három méter vastag iszapréteget talált, 20-30 méter magasságúnak számított vízáradat hordalékát, közvetlen ez alatt egy abbamaradt kő-kultúrát. Uruk regés királya pedig Gilgames volt, s ez ismét a vízözönnel kapcsolja össze a várost. Dávid Antal a 6-5. évezredre teszi a sumér királyságok kialakulásának kezdetét; viszont Ninive városa 1950-es években feltárt, legalsóbb rétegeinek korát a 9. évezredre időzítik. De bennünket az évszámoknál jobban érdekel az a tény, hogy egy őshagyományú és egyetemesnek mondható eszme itt is, a ki-nyomozható történelem legelején már épen és kialakultan megjelenik.

A leghíresebb mind között a babiloni zikkurat. Bab-ili, az Istenek Kapuja, már a sumér időkben nevezetes kultuszhely volt. Ekkor Kádin-girra, az Élet Székhelye volt a neve; Kis királya (3000 körül) egy feliratában megemlíti; nem sokkal utóbb pedig Sarru-kin (I. Szárgon) templomot épít benne. Itt a Barszap-Borszipa nevű városrészben állt a zikkurat is: E-temen-en-ki vagyis az Ég és a Föld Alapkövének Temploma, s ez a név már magában megmondja, mit jelképezett. Hogy magva mily időkből származik, nem tudjuk, mert többször átépítették, utoljára Nabú-kudur-ri-uszur (Nabukadnezár, i. e. 605-561), s ebben az alakjában látta Hérodotosz. Leírása így szól: „A szentély [Barszap] közepén egy kőtorony emelkedik ki, melynek szélessége és magassága egy stádium. Ezen a tornyon egy másik nyugszik, ezen ismét egy harmadik, s így tovább, összesen nyolc [helyesen hét] torony. A feljáró lépcsőzet kívül vezet a tornyok körül, s a közepe felé egy nyugvóhely van pihenő székekkel, ezekre ülnek a felmenők pihenni. Az utolsó toronyban van egy nagy templom [kicsi szoba volt], amelybe magasra vetett ágyat tettek, melléje pedig aranyból készült asztalt. Istenkép azonban nincsen felállítva itt, valamint éjszaka ember sem lép ide be, csak egy bennszülött asszony, kit az isten vala-mennyiök közül kiválasztott. Így beszélnek a káldeusok, kik ennek az istennek papjai. Ugyanezek állítása szerint, amit azonban nem hiszek, az isten éjjelenként eljön a templomba, és lefekszik az ágyba.” Sajnálhatjuk, hogy Hérodotosz leírása ilyen szűkszavú, de a világot járt görög utazó [423] sok hasonló csodát láthatott, és Bábel tornya nem volt rá különösebb hatással. Kár, mert a templomhegy külső alakjáról folyó vita ma sem ért véget. A lényeges adatokat azonban ismerjük. Alapnégyzetének oldaléle 90 métert tett ki, a torony magassága ugyanennyit. A hét emelet a hét bolygónak, „a Föld hét világítójának” volt szentelve, közéjük számították a Napot és a Holdat is; mindegyik emeletet az illető bolygó szent színére égetett téglák burkolták, kivéve a negyediket, melyet aranylemezek, és a hetediket, melyet ezüstlapok fődtek. Az első emelet Kaimánué

(Saturnusé) volt és kátrányfekete; a második Mulu-babbaré (Jupiteré), narancsszínű; a harmadik Zabbaténué (Marsé), vörös; a negyedik Samasé (Napé) arany borítású; az ötödik Dilbaté (Vénuszé), sárga; a hatodik Bibbué (Merkuré), sötétkék; a hetedik Sziné (Holdé), ezüstlemezes. A színek voltaképp a bolygók szimbolikus drágaköveit és nemesérceit jelezték: az arany, ezüst és réz mellett a malachitot, porfirt, lapiszlazulit és topázt, azaz jelképesen ezekből épültek az emeletek. De az öt kisbolygó szerint ötös beosztásban rendeződtek el a mindennapi élet dolgai is. A Nap és a Hold egyébként külön címet viseltek, „az Ég és a Föld őrzői” voltak.

Ha meggondoljuk, hogy ez a szivárványszínekben szikrázó, s bizonyára egyéb építészeti ornamentikával díszített, hatalmas épület tarka zománcképekkel borított templomok és paloták, vörösre, fehérre, feketére (az atlantiszi színekre) festett házak tömkelegéből, zöld facsoportok, pálmakertek közül emelkedett fel a felhőtlen déli fény ragyogásában, akkor ugyancsak meg kell erőltetnünk szürke, vedlett, ragyavert, kormos egű városképekhez szokott képzeletünket, hogy egy ilyen régi istenszékhely panorámáját magunk elé idézhessük. A külső szépség - kicsiny és nagy dolgokban - a régi ember veleszületett ösztönének terméke, a kifejezés járuléka, s ha istenek hatalma forgott szóban, nem sokat törődött vele, hanem lerombolta, misztikus és elragadtatott dühvel. Kurús (Kyros-Cyrus) király mégis, midőn elfoglalta Babilót és istenét, Mardukot Szuzába vitette alsóbbrendű szolgálatra, a várost, szépsége miatt nem engedte romba dönteni, sőt téli rezidenciájául választotta. Síremlékét pedig Paszargadában a zikkurat mintájára építtette, szép kert közepén. Ksajarsa-Xerxés, félszázaddal utóbb, csúful bánt az istenheggyel, de Nagy Sándor, ide akarván tenni székhelyét, hozzáfogott a helyreállításához. Tízezer embert dolgoztatott két hónapig, aztán egész hadseregét munkába állította, azonban hirtelen meghalt. Utódainak javításai, építkezései jelentéktelenek voltak. - Vegyük mindehhez, hogy a hívők nem pusztán látványosságként szemlélték, ahogy mi tennők, hanem tudták, mit látnak, átélték jelentését; misztikus erőforrás volt számukra, mint a Khufu Fényes Koronája és az iráni chvarenah. (Némiképp hasonló jelentőségre, „erőre” tett szert a magyar Szent Korona.)[424]

Nabu-kudurri-uszur a zikkurat négy sarkán feliratos táblákat helyezett el az újjáépítés művéről, Henry Rawlinson megtalálta őket, szövegük így hangzik: „Mi [Nabu-kudurri-uszur] ezeket adjuk hírül: A Föld Hét Világítójának Temploma Barszap tornya, melyet régi király emelt vala negyvenkét emberkor előtt [eszerint 3550 táján i. e.], tetejét azonban nem helyezte reá, régi napóktól fogva romlásnak indult. Az emberek félbehagyták az építést a vízözön napjai óta, amidőn beszédük szavai megzavarodtak. A földrengés és a villámló zivatar megrendítették a vályogtéglákat [a torony régi magvát], a borítás égetett tégláit leszaggatták, az alapfalak vályogtéglái leomlottak, és romhalommá váltak. A nagy isten, Marduk szívembe tette, hogy újraépítem. Helyét nem változtattam meg, és alapjait nem bántottam. Az üdvnek hónapjában és [asztrológiailag] szerencsés napon kijavítottam tégláit és a felső emeletét szilárd fallá raktam; megnyitattam [kiszabadítottam] alsó részét és nevemnek jegyeit a falak párkányzatára tettem. Fölemeltem kezemet, hogy őt megújítsam és a tetejét reáhelyezzem; amint régebben volt, úgy rakattam újra, s amint a régi napokban volt, úgy emeltem föl tetejét.” - A király tehát a hat alsó emeletet restauráltatta, s csupán a hetediket építtette újonnan, a régi minták szerint. Ha Kis király a i. e. 3000-ben Kádingirrát, azaz Babilót már mint nevezetes szenthelyet említi, a 3500-as évszám nem látszik valószínűtlennek. (Egy emberkort 70 évben számítottak.) De újból ismételjük, évszámok, korok, időhatárok csak relatív értékűek, s nem érintik a gondolat magvát, amely emberi mérték szerint végtelen idők mélyében gyökerezik. Eszmeileg a kínai pagoda, Angkor aranytemploma éppoly régi múltú, mint az első földpiramis, amit valamely elsüllyedt földrészen emeltek.

*

Vajon honnan vették az indiánok az Istenhegy ideáját? Kezdetben áldozataikat magas hegyek csúcsán mutatták be, s Clavigero közölte a hagyományt, mely szerint Tlalok isten parancsára tették. De akármilyen nevű isten lakott az oltárhegyen, mindig a levegőég istensége volt. Az épített templomhegyek, a teokallik tetején viszont a Napisten temploma áll mindenütt, Mexikótól Peruig, s az áldozatokat neki mutatták be. Egyes kutatók nem titkolt örömmel mutatnak rá, hogy az áldozatok javarészt emberek voltak, és kiszakított szívüket megették. S e tényből villámgyorsan levonják a végleges tételt: „Amerikában a lépcsős piramisok templomok s egyúttal erősségek, és gyökerük a kannibalizmus.” Az indiánok kizárólag hadifoglyokat áldoztak fel, s az emberáldozás persze még nem kannibalizmus; a magyarok is megették harcban megölt ellenségeik szívét, mi több, a germán tudósok ősei szintén, hogy erejét áthasonítsák. Éppoly hirtelen-bölcs megállapítás ez, mint a többi piramis-világhegy [425] magyarázata: „Babiloniában azért építettek ilyen lépcsőpiramisokat, hogy a kis templomot a tetején közelebb vigyék az Égben lakó Istenhez; a régi Egyiptomban sírhelyül az istenített fáraóknak, a középkori Indiában és Indonéziában ismét templomként, ritkábban Turkisztánba, tehát az Óvilág különböző tartományaiban különböző időkben különböző célokból, de mégis ugyanegy alapvető építészeti formában.” (W. Ruben: *Tiahuanaco*, 1952.) Az amerikai piramis őse eszerint az oltárkö vagy fapad, amelyre az áldozatot rákötözték, hogy kivágyják a szívét. Az oltárt aztán a szertartás jelentőségének növelése kedvéért mind magasabbra emelték, s így jöttek létre a kőpiramisok Aztékföldről Tiahuanacoig, „oly hatalmas romhalmazok, hogy kételkedünk, vajon egyáltalán emberi művek-e?” (Ugyanaz a szerző.) Az elméletállító kénytelen elismerni, hogy nem egy helyt a piramisok tövében végezték az emberáldozást, a tetejükön pedig királysírokat emeltek, vagy pedig - tegyük hozzá - másféle áldozatokat mutattak be. Igaz, hogy az első oltárhegyek, teraszok kicsinyek voltak, - kevés számú nép kezdetleges eszközökkel, kis méretekben építette őket, de ahogy nem számít a régiség, a nagy időhatár, nem számít a térbeli határ, a nagy arány sem. A gondolat számít, mely mindig és mindenütt ugyanaz, s ez hozza magával „az ugyanazon alapvető építészeti formát” -, a hegyet, az istenek lakóhelyét, a Kozmosz mását. Ezt mondja az azték Clavigero is a teokal-likről, jóllehet ő a „kannibalizmus” kellős közepén nőtt fel.

*

A történetelőtti megalitikus építmények: a kőkörok s a hozzájuk tartozó menhir-sorok, dolmenek kifejezetten csillag-templomok voltak, de minden jel szerint egyúttal városok, települések szakrális középpontjai is. A város maga mindig mikrokozmosz, s valószínű, hogy a kromlechek, olykor többszörös köreikkel, sánc-öveikkel, felvonuló útjaikkal stb. szintén a Kozmoszt ábrázolták. Bizonyítja ezt az is, hogy Stonehenge és Avebury körtemplomai mellett - a tudósok számára érthetetlenül - egy másik épített világjelképet is találtak: versenypályát, azaz cirkuszt. Látni fogjuk, hogy városközpont, templom és versenyter szorosan összetartozik, ők a földi Kozmosz magvai.

*

A termes, szentélyes templomok éppoly jelképes alkotások, mint a világ-tornyok, istenhegyek vagy a mintájukra keletkezett indiai sikharák és vi-mánák. De velejében ugyanezt a jelképrendszert foglalja magába minden reprezentatív építmény, palota, vár, síremlék s egyéb monumentum is. Ez különben sohasem volt titok, csak a modern ember nem vette észre, [426] összezsugorodván a szemhatára. Viel de Saint-Maux már 1787-ben könyvet írt az építészet „szimbolizáló szelleméről” („génie symbolique”). Max Schlesinger szerint elmondja benne, hogy „az antik templomépület egyesített magában mindent, amit az ember a világról és az istenségről tudott, avval a nyilvánvaló céllal,

hogymegformálása által legmélyebb gondolatait közvetítse az utókornak." Más írók más tájak és más korok építészetében kutatták az alapgondolatot, de általában tévednek, amikor a kifejező módszerek, eszközök, jelképek, külsőségek esetleges változatai mögött a szemlélet változásait látják. Az alap, a gyökér mindenkor ugyanaz, csak a kifejezés teljessége és szépsége marad el többé vagy kevésbé a tökélytől, az emberi képességek gyarlósága vagy az eszközök hiánya folytán. A vogulok szegényes szent berke éppúgy temenos, istenhely, mint Stonehenge sziklakertje, Karnak oszloprengetege, a görög Parthenon, a gót katedrális.

A szimbolikus templomépítkezés legszebb példája a kupolatemplom: kocka s fölötté félgömb: a Mindenség szintézise. A kocka jelenti a Földet, a félgömb az Égboltot, átvitt értelemben az anyagi világot és a szellem anyagfölötti világát, a Mennyet. E jelképes építmény-típus legpompásabb példáit ismét Bizánc ihlete alkotta. Bizánc bazilikáinak egykori gazdag életét, elfelejtett titkait Sir Galahad revelálta elmélyedő megértéssel és ragyogó írásművészettel. Már sokszor hivatkoztunk rá, és sokszor idéztük Bizánccról szólva, de lehetetlen mellőzni, mert számunkra többet mond mindenkinél. Maga is egy meglepő idézettel kezd: „Az egyetértés nagy, világos palotái; belsejük olyan, mint az aranyfácán tollazata röptében», így írja le egy kínai krónikás a keleti templomokat, miket a Bizáncból elűzött nesztoriánus szerzetesek még Ázsia belsejében is, a távoli haza után sóvárogva, az ottani templomokat utánözva építettek. Körülbelül hatszáz ilyen rejtélyesen szép alkotmány, csillogó félgömbbé formálva, ereszkedett le »röptében«, mintegy más dimenzióból, Bizáncre, ott befúrta magát a kertek virágszönyegének kellős közepébe, a bazárok vidám és bűzös nyüzsgésébe, a rézművesek vagy lila varkocsú számárhajcsárok közé, lent a Márvány-tenger mellett, amelynek sötétkékk hullámai súlyosan csapkodják a partot, vagy a vadaskertek szélén, ahol gímszarvasok büszkélkedtek."

„Mindenhová besüllyesztették ezeket az aranyba mártott égi harangokat, az »istenvédte város« minden pontján szívják be szelíden a Káoszt sugármagvukba, hogy megtisztuljon, kifényesedjék, tökéletesüljön, és Kozmoszá váljék. Úgy látszik, mintha a kiválasztottság architektúrája nem fáradságosan alulról felfelé építene, hanem boldogan, könnyedén felülről, mintegy lebegve ejtené makulátlan félgömbjét az alépitmény ölelő karjaiba. Ez az alépitmény, márványból és porfirból, csupa tükröző várakozás. Már források vize zuhog az onyxmedencékbe az előudvarokon, [427] már ezüstkapuk feletti mozaikokon, merev bájjal egymás felé hajolva, halhatatlan pávák isznak a grálból."

„Minden, amit ezek a kapuk beszívnak, ellenállás nélkül siklik a tér kupolás bűvkörébe, vonódik varázsszerű kapcsolatokba; mágikus áram-rezgésében észrevétlenül kicserélik a külső világot egy másikkal: az arany-falakon trónállatok és angyalok magasodnak fel, testtelen és soha nem látott lények, ameddig a szem ellát, odáig, ahol a perzsa szellemzöld már tiszta fénybe megy át. Az empóriumok íveinek árnyékából kerubkórusok jönnek, és Kelet hanglétráin zengve, az állandó, az eredet nélküli, az ős-fényszerű hona felé mozognak..."

„Építészetileg sokszor természetfölötti alkotásnak nevezték a Hagia Sophiát, tércsodának. Mert egyedül csak itt megy át a hajó látható erőfeszítés nélkül a középponti kupolába, amely ismét laterna és tambur támasza nélkül, mindent sugárszerűen magába ölelve, biztosan, könnyedén, mint korona lebeg a tér fölött... Boltozatain még egyszer föltornyosul az egész Teremtés, csak hogy az igazinál sokkal becsesebb anyagból, amely nem törik és nem porlad, oly fénnel telten, mely »a tavaszi délinaphoz hasonlatos«; itt minden »igen« lett, és nincs már többé »nem«."

*

A kupola prehistóriáját igazában nem ismerjük, mint építmény és jelkép Kelet gondolata volt, nem keresztény tulajdon. Egyiptom, Asszíria, Mükénai, Etruria, Görögország mind ismerte és alkalmazta, a perzsák már négyzetalapra rakták, a római Pantheon 43 méteres ürt ível át. A keleti ortodoxia magáévá tette és uralomra juttatta. Nyugatra Konstantinápoly eleste után hozták a bizánci építőmesterek, a reneszánsz művészetének többi magvetőjével együtt.

A nyugati keresztény templom a lakóházból alakult ki, s az első századokban csak a szükségletek kielégítésére szolgált. De a szimbolizmus az egyházi szervezet kiépülésével ide is betört, s a gótikát már elborította dúsgazdag, szinte végletes virágzása. A gót székesegyházat nevezték épített tájnak, ahol az ember sűrítve s elmélyedten élheti életét; nevezték kőbefor-mált enciklopédiának, melynek jelképrendszere a természet, a tudomány, az erkölcs és a történelem mondanivalóit halmozza fel szemléletesen. Csakhogy e szimbolikának természetesen a keresztény dogmatika és világszemlélet adott célt, formanyelvet, eszköztárat, s a kozmikus gondolat, a mándala-jel-kép háttérbe szorult. A templom, mint Isten háza, három szférát egyesít ugyan magában: az anyagit, a lelket és a mennyeit, egyébként azonban Krisztus látható, földi országát, az Egyházat jelképezi. Az Egyház hajója, mint Noah bárkája, menti a lelkeket a bűnök özönvizéből - ezért „hajó” a templom teste; alaprajza a kereszt, tornya az Ég felé mutat, de nem hozza le; csúcsán [428]

a megváltó szenvedés jele. A Föld a siralmak völgyévé változik, a Pokol ábrázolása néha megjelenik ugyan a templom mozaikpadlóján, az alvilágra utalón, de nem válik általánossá. Csak a barokk töri át az apszisok freskóival megnyitva a teret az Ég, a Mennyei Atya trónusa felé.

*

Az ókultúra még egy hatalmas világépületet teremtett: a cirkuszt. A tudomány mediterrán eredetűnek tartja, s a tömegszórakoztatás állami intézményét látja benne. A versenyjátékok azonban mindig több voltak tömegszórakoztatásnál vagy a népszenvédelem okos félreterelésénél. Magvuk a kocsiverseny, s ez - úgy vélik -, az etruszkok halotti játékaiból fejlődött ki: a száguldó kocsik, illetve hajtóik a halott hős másvilági győzelmét segítették elő, s egyúttal eldöntötték, ki legyen az utódja. A görög hagyomány szerint az első olümpiai játékokat Endümion, a szép „örökálló” ifjú rendezte 780-ban, miután - még elalvás előtt -, Szelénével (a Holddal) ötven leányt nemzett, értsd: megalapította az ötven (hold)hónapos versenyciklust. Endümion azonban csak kibővítette a kocsiversenyt atlétikai viadalokkal, mert kocsiversenyről már Homérosz is szól, mondván, hogy határköve, a méta, egy halott hős sírköve volt. Romulus valóban az etruszkoktól vette át a versenyjátékok szokását, helyesebben rítusát, huszonnégy évvel az első olümpiász után, s ez Nyugat felé mutatja a származás helyét, lévén az etruszkok nyugati, atlanti eredetű nép.

S csakugyan, az atlanti megalitikus műveltség középpontjában megtaláljuk a cirkuszt, Stonehenge és Avebury körtemplomai mellett. Stonehenge körülbelül i. e. 1500 táján nyerte el mai alakját, de a kultusz Angliában 3-4000 évvel régebbi kezdetű, s ma már a tudományos közmegegyezés is elismeri, hogy az emlékek egy ismeretlen, „prekelta” (szerintünk atlanti) nép művei. Számunkra perdöntő az írek mondája, amely szerint „óriások” hozták e roppant köveket Afrikából [!], először Írországba, s onnan varázslók, tündérek vitték át Angliába.* Óriások, azaz olyan nép, mely már a kelta írek szemében is történelőtti volt, s a monda a kultusz, a műveltség terjedésének útját jelöli meg szabatosan: Afrika Atlantiszra utal, a regés Avalunra.

* Értsd: nem a köveket hozták Afrikából (Atlantiszról), hanem a kultuszt.

A versenyjáték, mint rítus, egy kultusz-képződmény szerves része tehát, melynek középponti gondolata a Kozmosz ábrázolása, újabb mándala-szimbólum. Az atlanti népek alkotása és hozománya volt, tőlük vették át a görögök, s nem is terjedt tovább Kelet felé. Csakúgy, mint a szintén [429] atlanti eredetű bikaviadal, melynek keleti végállomása Kréta lett; de a krétai bikaviadal más államvallási célokat szolgált.

Bizonyos azonban, hogy mind a görög, mind a római aréna kultushely volt, mondhatnók templom-komplexus, kidolgozott ritológiával. Tertullianus egyházatya egyenest templom-gyűjteménynek nevezi, s háborogva inti a keresztényeket, nehogy látogassák. Tiltakozása hiteles egykorú okmány, tanúsítvány a cirkusz kozmikus-kultikus jellege mellett: „A cirkusz főként a Napnak van szentelve - írja -, szentélye [aedes] a tér közepén áll, és képe a kápolna csúcsán magaslik fel, minthogy úgy gondolták, nem lehet tető alatt tisztelni, aki a nyílt térben [az Égen] van. És hogy Círcétől [varázslónő, boszorkány] kapták az első látványos játékot, s amint állítják, atyjának, a Napnak ajánlotta; tőle származtatják a cirkusz nevét [Circe=circus]. Nyíltan mutatja ez azoknak varázsló üzelmeit, kiket papjainak neveztek, de démonok és angyalok voltak [ti. gonosz, pogány angyalok]. Mennyi bálványozást fogsz tehát találni eme helyeken! Valahány dísz a cirkusznak, megannyi templom az! A tojásokat [kőgolyókat] Castor és Pollux tiszteletének tulajdonítják, s nem pirulnak őket Jupiter, a hattyú [és Léda] tojásából kikelteknek hinni. A delfineket Neptunusnak ajánlják [ezekkel és a tojásokkal a körfutások számát jelezték]; oszlopok hordozzák a Sessiákat a vetések, a Messiákat az aratás, a Tutelinákat a gyümölcsök védőistennőit. Eléjük három oltárt állítanak három nagy, hatalmas, erős istennek. Ezek, úgy vélik, samothrakéiak [kabirok]. A roppant obeliszek, mint Hermatélész bizonyítja, a Napnak állíttatott: felirata és jelentése tehát egyiptomi babona. [A felirat szövegét nem ismerjük, az obeliszek „a Napisten tiszteletére szenteltek” - írja Plinius, ezért nevezi Tertullianus egyiptomi babonának.] Fázott a démonok serege az ő Nagy Anyja [Kübelé] nélkül, ő tehát ott áll az Euripus partján [a versenypályát körülvevő vizesárok, Okeanosz, a világtenger jelképe]. Consus [tanácsadó isten], mint mondtuk, a határköveknél, a föld alatt lappang. Murtia bálványa is ott áll, ugyanis Murtiát a szerelem istennőjének mondják, s azon a helyen szentélyt emeltek neki. Vedd észbe, keresztény, mennyi tisztátalan istenség birtokolja a cirkuszt! Idegen tőled ez a vallás, melyet ily sok ördögi szellem lep el ... Most pedig a mutatóványokról szólok, amiket a cirkuszi játékok előadnak. A lovaglást valaha egyszerűen, a szórén ülve üzték, így tehát általában nem volt bűnös dolog. De amikor a játékokba bevitték, az istenek ajándékából a démonok művelete lett. Ezt a módját Castornak és Polluxnak tulajdonítják, kiknek Mercurius adta a lovakat, mint Stesichorosz állítja. De Neptunus is lovas, a görögök Hippiónnak nevezik. A négyesfogatot a Napnak, a kettőst a Holdnak szentelték. Elsőnek Erichthoniosz merészelt négy lovat fogni kocsi elé, és gyors győztes lett kerekeivel. Erichthoniosz Minerva és Vulcanus fia, és noha múltó kéjvágyból született a föld alatt - démoni csoda ez! - az ördög maga [430] ő, nem kicsi kígyó. És ha valóban Trochilus a kocsiversenyek szerzője, első művét Junónak ajánlotta fel. Ha Rómában Romulus mutatott be először négyfogatút, úgy vélem, ő maga is a bálványok közé került, ha azonos Quirinusszal. Ha a négyesfogatokat ilyen szerzők teremtették, a kocsihajtók is méltóképpen öltöttek magukra bálványozást színeikkel. Kezdetben csak kettő volt, fehér és vörös: a fehér a télnek volt szentelve a tiszta hó miatt, a vörös a nyárnak a Nap pírja miatt. De azután kéjvágytól és babonától egyaránt indítva, egyesek a vöröset Marsnak, mások a fehéret Zephyrusnak szentelték; a zöldet a Földanyának vagy a tavasznak, a kékét az Égnek és a tengernek vagy az ősznek. De minekutána a bálványozásnak minden fajtája Istentől megátkozott, azok is átkozottak, melyek a világ elementumait megszenteltelenítik.”

Tertullianus méltatlankodásából kiviláglik, hogy a rómaiak a versenyjátékok egész apparátusának mitikus eredetet tulajdonítottak, mégpedig görög gyökerűt, ezenfelül szertartásosan bonyolították le őket, s a cirkuszt telerakták istenekkel, kultusztárgyakkal. De értelmüket nem tárja fel, holott lehet, hogy már nem voltak közismertek, s magyarázatra szorultak. Mint keresztény, a Sátán műhelyét, „officináját” látja a cirkuszban, és Isten nevében átok alá veti.

De Plutarkhosz egyet-mást megmagyaráz. Romulus a városalapítás előírt rituáléja szerint, állami-vallási okokból hozta be a versenyjátékokat. Az építés *negyedik* hónapjában tartotta az elsőt, mint a felavató szertartások egyikét, s összekapcsolta a szabin nők elrablásával, minthogy népe nagyrészt világgá szaladt szegénylegényekből gyűlt össze. De meg kellett adni a módját, azaz előbb egybegyűjteni a szükséges isteneket. „Először is - írja Plutarkhosz -, mindenütt elhíresztelte, hogy megtalálta egy istennek föld alá rejtett oltárát. Az isten neve Consus volt, s lehet, hogy a tanácsadás istenét értették rajta, - mert a rómaiaknál consilium ma is annyit jelent, mint tanács [ülés, testület], s ennek előljáró tisztjeit consuloknak, mintegy tanácsadóknak nevezik -, vagy talán Neptunus Equestrist [Lovas Neptunus, Tertullianusnál Hippión] gondolták, mert oltára a nagy versenypályán [a Circus Maximusban] áll, és sohasem látható, csak a kocsiversenyek alatt veszik le róla a leplet. Egyesek általában azt mondják, hogy az istennek föld alatti rejtekben állítottak oltárt, mégpedig azért, mert az adott tanácsoknak titokban és rejtve kell maradniuk. Ennek az oltárnak feltalálása alkalmából rendezett Romulus pompázó áldozati ünnepeket, kocsiversenyekkel, s meghívta a szomszéd városok lakóit. Nagy sokaság sereglett össze, s maga Romulus a tanácsurakkal, bíborköpenyben [papkirályi palástban] legelői ült.”

Mármost a pogány rítus Bizáncban sem változott lényegesen, s a játék - Tertullianusnak és társainak átkai ellenére -, mégis virult, sőt tombolt tíz keresztény évszázadon át, e város bukásáig, s a birodalom sorsa nem [431] egyszer a hippodromban dőlt el. Mint volt ez lehetséges? - A titok nyitja ott rejlik, hogy a cirkuszban a szakadatlan világmisztériumot játszották éppoly szakadatlanul, s úgyszólván függetlenül a vallásoktól, külön, önálló rituáléval. Mindössze néhány emblémát kellett eltakarítani vagy kicserélni, s az üzem folyhatott tovább a keresztény éra alatt is. A gladiátori harcok, állatviadalkok, kegyetlen, vérengző látványosságok, mitológiai, történeti és egyéb színielőadások, pantomimek, táncok, artista és bűvészműtatványok, csaták, tengeri ütközetek, mind csak interludiumok a reggeltől estig folyó kocsihajszában. Az óriási ovális tér, magasra nyúló falaival, maga a Mindenség, melyben az élet örök körforgása kering, mint már a sumérek tanították. Tengelye a középén húzódó fal, a spina, s ahogy az égi hierarchiát az elvont tökéletesség hármasságja tagolja, itt a Kozmosz négyes beosztása, a négyes szám és osztata dominál. A spina két végében határkőként a két obelisztk áll, a Nap képei, négyes oldalukkal a világtájakat jelezve; tetejük nem gúla alakú csúcsban végződik, hanem napkorongot tart vagy ércből formált lángokat. A Földet Kübelé, a Magna Mater szobra ábrázolja, kettejük egyesüléséből származik minden élet, szántásra, vetésre, aratásra (nemzésre, fogadásra, szülésre) osztottan; az életnek e három oszlopa előtt a termékeny erőt gyarapító, három samothrakéi fallikus isten, a Kabeiroi oltárai állanak; a vizet, az életnedvet Poszeidón-Neptunus delfinjei jelképezik. Minden együtt van tehát, ami az élő világot betölti és fenntartja.

Az élet körforgása azonban periodikus, noha szakadatlan; kikel magvából, megfutja pályáját, azután elhal, hogy új csírából újra kezdje. Az örök keletkezés, csírázás ősrégi, "kőkorbeli" szimbóluma a tojás, mi az élet piros színére festett, húsvéti tojás alakjában ismerjük, melyet tavasz kezdetkor hoz a szapora nyúl. A cirkusz vörös porfirgolyóinak is

ugyanez a jelentése, mint Bachofen kifejtette. Mikor egy futam, egy körforgás véget ér, leemelnek egy porfirtojást és egy delfint, a női és a hímerő jelképeit. Megindul a második futam, folytatja a többi reggeltől estig, nap mint nap; megállás nincs, csak a közjátékok, mert az élet tarka, változatos. De tudjuk, hogy az első tojáásokat maga Zeusz nemzette hattyú alakjában Léda nimfával, belőlük kelt ki Kastór és Pollux (Polydenkés), a két dioskuros, azaz „fiatal isten”, az első lóidomítók. Fejükön még rajta van a tojás héja, mint ha most bújtak volna ki belőle. Noha örökifjak, igen régiek, már a *Vádakban* megjelennek, nevük: diva napátá, ugyancsak ifjú isteneket jelent, s jelzőjük, aszvin, lovasokat. Úgy látszik, az ázsiai nomád fénykultusz szülöttei eredetileg, lovaik színe fehér és fekete, a Nap és az Éj színei, s a görög mítosz a Hajnali és az Alkonyati csillaggal kapcsolja össze nevüket. Állatuk a ló, a gyorsaság állata, mert az élen fut, s tovaragadja szekerünket. Lovaik száma négy, mint a világtájéké, az elemeké, az alapszíneké. A négy [432] ló szobra fent állt a cirkusz oromzatán, míg Dandolo doge, kifosztván Bizáncot, Velencébe nem hurcolta őket; ma is a San Marcot díszítik.

A négy színt Tertullianus tévesen kapcsolja össze a négy évszakkal, s rosszul tudja, hogy eleinte csak kettő volt; fordítva áll. (A négyes szám értelmezésében rendszerint rossz nyomon járnak a magyarázók, Bachofen, Clarency és Sir Galahad is.) Itt megint a Szfinx rejtélye előtt állunk: a négy szín a négy őselemet jelenti, melyekből a világ áll s az élet fakad: a zöld a földet, a kék a vizet, a fehér a levegőt, a vörös a fényt. A bikatestű, oroszlánlábú, madárszárnyú, emberarcú szfinx állatszimbólumok által egyesíti magába őket, de éppoly szemléletesen és logikusan, mint a szín-szimbólumok: a bika a föld, az ember a víz, a madár a levegő, az oroszlán a tűz. Ugyanígy a cirkusz másik jelképsora: Kübelé-föld, delfin-víz, dioszkurok-levegő, napobeliszk-tűz. Utóbb a cirkuszi színek száma kettőre csökkent, a négy osztatára; a kék és a zöld magába olvasztotta a pirosat és a fehéret.

Így jött létre a kékek és a zöldek pártja, s tett szert történelmi nevezetességre - nem ok nélkül, mert valóban történelmet csinált. De ezekben a versengésekben a kék és a zöld színből már kivész a metafizikai értelem, a mitikus jelentés, vagy csak annyi marad, hogy a Kozmosz, a Természet nyers erői tombolják ki magukat az emberekben. Midőn Rómában a császári impérium a semmibe süllyeszti a népakarat színpadát, a Fórumot, a cirkusz lesz az állami akciók mérlegének nyelve, a közélet gyújtópontja, a tömegszenvedély forraló kazánja. Nem egy császár vidékre *menekül* a cirkusz elől, Spalatoba, Nikomédiába, Milánóba, Trierbe, Ravennába. Bizánc átveszi az örökséget, de a baszileusz nem futhat el a földi Kozmosz középpontjából, helyt kell állnia, ha robbanásig hevül is a kazán. A tömeggel együtt a cirkuszban sűrül össze a pártszenvedély is, és az ősi szimbólumok búvőlete alatt a két szín külső jele köré csoportosul. A zöld és a kék az ellentétek jelképévé válik, tárgyak alkalmi, ami épp a kazán gőzét feszíti: trónviszály, háború, hittétel, zsinat, képrombolás, kormány-intézkedés, miniszteri korrupció, eunuch-csere, pátriárka-választás, adóemelés, ínség, ragály. A cirkuszban persze mindegyik párt tombolva örül a maga kocsihajtói diadalának, s ha más ok nincs, ha béke honol a birodalomban, a színek győzelme-veresége okán esnek egymásnak a kékek és a zöldek.

De éppoly gyakran ünnepel is a cirkusz, koronázást, esküvőt, trónörökös-születést, nyert-háborút, diplomáciai sikert, idegen követséget, reformot, adóelengedést. A baszileusz felavatása után a Hagia Sophiából egyenesen a hippodromba vonul teljes díszben, s ott nyeri el a végső felszentelést. S nem egyszer ott teszik le hivataláról, minden parlamentáris eljárás nélkül: a nép ősi, íratlan szertartása szerint helyben felkoncolják. De a versenyek pörögnek tovább, a császár a kereszt jelével nyitja meg a [433] műsort, a napobeliszk ragyog, a porfirtojáásokat és a delfineket csereberélik, s a

cirkusz ormán az Égre rajzolódik Kastór és Polydenkés négy lovának árnyképe. A Kozmosz folytatja kerengését.

*

Istenhegyek közt vándoroltunk, birodalmakat, városokat, templomokat látogattunk meg, s közben ismét bejártuk a Földgolyót. Vezetőnk: a kozmikus eszme, a mándala-szimbólum hűnek bizonyult. Az ember a világ minden zugában és életének minden szakában a tökéletes égi minta képét igyekezett megépíteni, remélvén, hogy megtalálja benne az elveszett harmóniát. Ez a remény hiú, de a törekvés reá az élet és a történelem mozgatója beláthatatlan idők óta. Az eszme, gyökerével, az istenfogalommal együtt, a legmagasabbrendű, amit az ember bírni, felfogni képes. A belőle kinövő szemléletet, a vallásokon kívül, a jang-jin és az Aranyrózsa jelképei foglalták legkifejezőbb normarendszerekbe. De az általuk nyújtott képen egy vonást még nem vettünk szemügyre. Ezt pedig az „örök nőiség”, a Nagy Anya adta hozzá.[434]

VII. fejezet
A NAGY ANYA
A nő tudományos felfedezése

Az 1861. évben egy középkorú, testes, igen gazdag svájci úriember, Johann Jakob Bachofen nevezetű volt jogász-professzor, egy nem kevésbé testes könyvet helyezett a tudományos világ asztalára. A mű a *Mutterrecht* címet viselte, de nem az anyák jogi helyzetével foglalkozott, mint várni lehetett volna, hanem - ahogy az alcím mindjárt jelezte - „az ókori nőuralommal.” A tudományos világ kissé felhorkant, több okból. Magától értetődött, hogy a családot, a társadalmat, az államot Ádám és Éva óta a férfi vezeti, minthogy e feladatra eleve kijelöli őt nagyobb testi és szellemi ereje, biológiailag megalapozott tettevalósága és csekély részvétele a fajfenntartásban. Ezenfelül egy oly nagyjelentőségű tételt, aminő Bachofené, kellő és kritikailag megrostált bizonyító anyaggal szükséges alátámasztani; a forrástömeg azonban, amit a szerző elolvashatatlan mennyiségben és formában elének áraszt, úgyszólván elejétől végig csupa rege, monda, mítosz, mese és hagyomány. Tudvalevő, hogy mindez a régiek gyermekded és primitív képzeletének szüleménye, s a gondolat, hogy történeti kutatás tárgyává tehető, mert mögötte valóság rejtőzhetik, a műkedvelő avatatlanságából ered; amit pedig kihüvelykez: „lázálomkép és magasabbrendű bárgyúság” („Fiebergesicht und höherer Blödsinn”).

Csakhogy Bachofen forrásanyaga pusztá súlyával agyonnyomta a tagadást; ilyen tömegű és ennyire egyöntetű fantazmagória mégsem lehetséges. Az imminens hatást növelte és befogadását utóbb megkönnyítette Bachofen elméleti és történeti bevezetése; oly sokoldalúságról tett tanúságot, és annyi új szempontot vetett fel, hogy minden tudományos felfogás talált egy-egy tételt a maga igazolására, amelyre - mint valami fogásra -, felakaszthatta világnézetét, s így megvédhette érdekeit. Ezt részben megmagyarázza, hogy Bachofen voltaképp két szellemtörténeti korszak határmezsgyéjén áll. A romantikában gyökerezik, s alkatában is bírja a romantikus szemléletmód alapvonásait: a hajlamot és képességet, hogy a világ, az élet dolgainak szellemi aspektusát fedje föl, az alkotó („regényes”) képzelet, vagyis az intuíció segítségével megragadja rejtett [437] kapcsolataikat, de szintézissé építse. Meg tudta látni az egészet, és elhelyezni benne a részt. Kozmikus látásmód ez, semmi más, - és ugyanaz, mint amely a romantikus bölcseletet ihlette, midőn a mikro- és makrokozmosz elmélet kidolgozásával oly közel jutott az élet és az ember jelentésének megsejtéséhez, mint egyetlen mai gondolatrendszer sem.

Ebben a szellemi környezetben nőtt fel Bachofen, ez az ő természetes éghajlata. De

benn áll a századközep nagy fordulatának légkörében is, a pozitív-materialista világnézet diadalának küszöbén. Negyvenhat éves, amikor főműve megjelenik; két évvel előtte (1859) lát napvilágot Darwin származáselmélete, Haeckel részlet-tanulmányokban rakosgatja a fejlődéstan és a majom-teória alapjait (1868), s Marxék idestova két évtizede működnek már. Közvetlenül semmit sem vesz át egyiküktől sem, hiszen velejében más területen jár; sőt sok tekintetben megelőzi őket, és inkább maga nyújt majd új szempontokat amazok követőinek. Amit átvesz, önkéntelen légköri hatás csupán; mind egyéniségében, mind művének egész formátumában romantikus marad.

A tárgyra, melyet a múltak romhalmazából kiásott, álmában sem gondolt rajta kívül senki. Az időből, amidőn az anyajogú, nőuralmu társadalmak, országok, népek, vallások éltek, egyetlen konkrét történelmi adattal sem rendelkezett; csak mondák maradtak fenn töredékesen, elferdített hagyományok, áthasonított, „férfi”-szemlélettel átfestett emlékezők, kósza hírek, elszórt vagy csökevényes kultuszok, amiknek nem tulajdonított jelentőséget a tudomány. Hérodotoszt ekkor még „a hazugság atyjának” nevezték, a nagy görög enciklopédistákat nem vette komolyan senki; a „kritikai adatrostálás” kora volt ez, s a pozitivista rostából kihullott Diodórosz, Sztrabón, Plutarkhosz, mindenki. Szélesebb világtörténelmi anyag híján Bachofen megmaradt a Mediterráneum és a közeli Kelet, vagyis az antik műveltség területén, mindössze néhány szerény oldalpillantásra nyílt módja Távol-Kelet, Afrika és Amerika felé. Csak írott emlékeket használhatott. Az ókortudomány a humanista rajongás és a filológiai szövegelemzés állapotában leiedzett, azaz meg sem született még, a régészet csecsemőkorát élte, Egyiptom, Mezopotámia föltárása éppen hogy megkezdődött. Ez a különös ember voltaképp oly egyedül és magára hagyottan állt tárgya területén, mint egy sarkutazó, mégis új lökést adott a nép-tudománynak, új fordulatot vitt a művelődés kutatásába.

Holott hivatására nézve jogász volt, azaz e téren műkedvelő. De a dilettánsoknak abból a lángelméjű, teremtmény fajtájából való, amely - úgy látszik -, nélkülözhetetlen a tudományos haladáshoz. Azok közé a műkedvelők közé tartozott, akik éppen a professziótól függetlenek, akiket nem köt tekintély, mester, pálya, karrier, irányzat, tudományos tröszt-érdek, s akikben, főként, megvan, ami az ércfenekű, de fafejű szakemberekből hiányzik: a hit és az intuíció. Európa több mint ezer éven át [438] táplálkozott Hellász és Róma hagyatékából, s érdekes, hogy éppen e par excellence nyugati, akadémikus és egyetemi tudományba, e diplomás-birodalomba csupa műkedvelő vitt új és valóságos életet, s illesztette szerves helyére, belekapcsolva Kelet és Dél kultúrájának áramköreibe. Grotefend, a nyelvtanár, Rawlinson, a katonatiszt-diplomata, Bachofen, a jogász, Schliemann, a kereskedő, Evans, az etnografus nélkül - elvileg szólva -, ma nincsen ókortudomány. Talán csak Champollion kivétel, mert ő tervszerűen készült a hieroglifák megfejtésére.

*

Mégis, az „anyajog” kifejezés meglehetősen szak-illatú, szembeszökően jogász gondolkodásból ered, nem fedi annak a rendkívüli változatosságban feltűnő jelenségnek lényegét, amelyet megnevezni kíván. Figyelembe veendő, hogy a korok, amelyekben az anyajog uralkodott, s a tárádalmak, ahol ma is él, nem ismerték s nem ismerik a jog egzakt, mai fogalmát, - vallási parancsok és a társadalmi szokások íratlan kódexei helyettesítik. A jog jellegzetes férfi-találmány, Róma alkotása, e tervszerűen és kemény józansággal megformált férfi-államé. De annyit mindenesetre látunk, hogy azokban a közösségekben, amiket az anyajog fogalomkörébe vonhatunk, a szélsőségek és átmeneti formák sokasága közt is, mindig a nő-elv valaminő változata érvényesül, túlsúlyba jut a férfi-elvvel szemben. Ez az elv azonban él, életformákat teremt, s az élet rugalmas dolog,

nem erőszakolható elméletek farácsai közé.

A nő-elv sugárkörének gyújtópontja pedig az anyaság, a cél a gyermekek, unokák, utódok szaporítása, lehetőleg a végtelenségig. Még az anya ellenpólusa, a hetéra is ennek a célnak közvetett eszköze: eredetileg az elv szolgálója, az ösztön, a szent tűz, a párzás misztériumának őrzője, templomi örömeány, neve hierodulé, szent szolgáló, azaz fölszentelt ringyó. A férfi, az apa, a fivér, a fiú csak eszköz, a szerelem, a nemi gyönyör csak csomagolás. Az anya azonban nem szolgáló, ellenkezőleg, a test, az anyag létfenntartója, mater-materia, anya-anyag: minden élet kihordója, szülője, szoptatója, táplálója. S minthogy mindez titok, rejtett törvény és elvehetetlen hatalom, az anya az anyagban élő istenség letéteményese, a papnő par excellence. A nő-elv azonban földhöz kötött, tétlen, tenyészet-szerű; az élet fennmaradását biztosítja, de tovahaladását, aktivitását, emelkedését nem. Ezért nélkülözhetetlen a nemi kétalakúság (dimorfizmus), a férfi-elv, mely megindítja a fogamzást, beoltja az anyagba a mozgás kényszerét, s a létet fellendíti a tenyészet szférái fölé. (Jellemző és szimbolikus a fogamzás aktusa: a ürge férfi-sperma keresi fel a női petét, mely tétlenül várja és befogadja.) Látjuk, többről van itt szó pusztán jognál, anyaági származásnál, beházasodásnál, öröklési rendnél, névadásnál. De mert az [439] anya-elv, a nőuralmak minden változatán át, a közösség életének rendező elve marad, jobb híján a matriarchátus fedőszava alá foglalhatjuk a variánsokat, s a következőkben lehetőleg ezt használjuk. Ám a matriarchátus, az anya-elv uralma nem jelenti mindig az anyák föltétlen uralmát. Mint ahogyan a mi patriarchátusainkban korántsem az apák teljhatalma érvényesül.

De nézzük, hogyan fejt ki tárgyát Bachofen, mit ért anya-jogon vagy nőuralmon. Előadása nagy rendszerességgel sajnos, nem vádolható, de figyelmes böngészés árán kiszemelhetjük alapelveit. Rámutatván forrásaira, igazolja módszerét: „A mitikus hagyomány úgy jelenik meg, mint amaz idők élettörvényének hű kifejezése, amelyekben az ókor történeti kifejlődése gyökerezik, mint az ember eredendő gondolkodásmódjának megnyilvánulása, mint közvetlen történelmi megnyilatkozás, - következésképp mint valódi és magasrendű megbízhatóság által kitűnő történelmi forrás.” (Bevezetés, VII. 1.) - E forrásanyag használhatósága, szerinte is, a kezelésmódtól függ: „A mítosszal szemben azt a kifogást vetették fel, hogy futóhomokhoz hasonlít, és nem lehet a lábat szilárdan megvetni rajta. Ez a gáncs azonban nem a tárgyat, hanem a kezelése módját illeti. Noha sokalakú és külső megjelenésében változékony a mítosz, mégis határozott törvényeket követ, s nem kevésbé gazdagon nyújt biztos és szilárd eredményeket, mint a történeti megismerés akármely más forrása. Olyan kultúra-korszak terméke lévén, amikor a népek élete még nem távolodott el a természet harmóniájától, még magában hordja emennek öntudatlan törvényszerűségét, amely pedig a szabad megfontolás műveiből mindig hiányzik. Mindenütt rendszer, mindenütt szoros összekapcsolódás, minden részletben egy nagy alaptörvény kifejeződése, amely megnyilatkozásainak gazdagságában a belső igazság és természeti szükségszerűség legfőbb biztosítékát birtokolja” (IX. 1.)

Ez az anyag, kellőképpen kezelve, arra a meggyőződésre juttatja, „hogyan az anyajog nem valamelyik népnek sajátja, hanem a kulturális fejlődés egyik foka, hogy az emberi természet egyöntetűsége és törvényszerűsége folytán nem a népi rokonság határozza meg vagy határolja el, és végül, hogy [vizsgálatánál] nem annyira a részletek hasonlóságát, mint inkább az alapvető szemlélet egyezését kell tekintetbe vennünk.” (VI. 1.) - A kultúrának ez az egyetemes foka Bachofen szerint döntő korszak volt az emberiség történetében: „A nőhöz kapcsolódik az emberi nem fölemelkedése, az első lépés az erkölcsösség [Gesittung] és a szabályozott életmód felé, kiváltképpen pedig az első vallási nevelés -, következésképp a nőhöz fűződik minden magasabbrendű jó [javak]

élvezete. A férfinál előbb ébred fel benne a vágy a lét megtisztítására, és a férfinál nagyobb mértékben bírja a természetes képességet, hogy ezt a tisztulást létrehozza. Az ő műve az egész erkölcsiség, amely az első barbárságot követi; ahogyan ő [440] ajándékozza az életet, az ő ajándéka minden, ami az élet örömét teszi; övé a természeti erők első ismerete; övé a halál fájdalmát legyőző remény megsejtése és bizonyossága. Ebben a megvilágításban a gúnaikokrácia [nőuralom] úgy tűnik fel, mint tanúbizonyság a kultúra haladása mellett, s egyúttal mint [a kultúra] jótéteményeinek forrása és biztosítéka; mint az emberiség szükséges nevelő korszaka, következésképp, mint egy természeti törvény megvalósulása." (XVII. 1.)

Mint minden úttörő, Bachofen is saját „eszmeifejlődésének” hatása alatt áll, az új gondolat fényében nem látja az árnyékokat, s úgy érzi, hogy fölfedezése „mindent” megmagyaráz. Ez tipikus tünet. A kutatás kiterjesztése, s a mélyebb vizsgálat részben megcáfolta, részben módosította megállapításait. Bizonyos, és a fejlődéstanról szóló fejezetben láttuk is, hogy a monogám patriarchátus teremtette meg az emberi művelődés első ismert szakaszát. Viszont nem bizonyos, hogy a matriarchátus szükség-szerű és egyetemes jelensége-e „a fejlődés” menetében, és hogy csakugyan az ő művei-e azok a kultúrjavak, amiket Bachofen neki tulajdonít. Ám kétségtelen, hogy mélygyökerű és döntő hatású közösségi életforma, olyannyira, hogy ismerete nélkül az emberről való képünk és a népekről való tudományunk végzetesen csonka lenne. De még nem tartunk a bírálathoz, inkább arra vagyunk kíváncsiak, mit és hogyan látott a felfedező. Megállapításai jó kiindulást nyújtanak majd; addig is tekintsük meg, mint magyarázza a matriarchátus létrejöttét, hogyan jellemzi alkotását.

Noha meggyőződése szerint a matriarchátus velejében egyszerű és egynemű jelenség, magyarázataiban többféle indító okát is fölveti -, nagyon helyesen, minthogy minden emberi intézmény vagy tevékenység kellemetlenül komplex. Baj azonban, hogy az indítékokat nem rendszerezi, nem fejt ki eléggé, s még nagyobb baj, hogy ezek olykor ellentmondanak egymásnak. Kezdjük a legkorszerűbb, tehát legsekélyebb magyarázattal: a gazdasággal. Korszerű volt már az ő idejében is, de minthogy a legselejtebb, korszerűsége mit sem csökkent, sőt inkább növekedik. Viszont igaz, hogy Bachofen szemhatára még sokkalta tágabb, levegősebb: a nő „minthogy mindenben a fizikai lét törvényeinek engedelmeskedik, tekintetét kiválólólag a föld felé irányítja a chthonikus [földhöz kötött, földalatti] hatalmakat az uranosi fény hatalmai elé helyezi, a férfierőt főképpen a földi vizekkel azonosítja, és a nemző nedvet [spermaticum] a gremium matris [anyaöl] alá, az Óceánt a Földnek alája rendeli. Gondját és erejét, teljességgel materiálisan, az anyagi lét megszépítésére, a praktika aretére [a gyakorlati erényre] fordítja, s a nő által kezdeményezett földművelésben és falépítésben - amit a régiek oly szoros kapcsolatba hoztak a chthonikus kultusszal -, a későbbi nemzedékektől megcsodált tökéletességet ért el. Egy korszak sem helyezett oly túlnyomó súlyt a test külső formáira és sérthetetlenségére, és oly csekély nyomatékot a belső, szellemi [441] szellemi mozzanatra, mint az anyaság ideje; egyik sem érvényesítette oly következetesen a jogban az anyai dualizmust, s a tényleges hatalom szempontját; ugyanakkor egyik sem táplálta oly ösztönös szeretettel a lírai lelkesedést, ezt a kiváltképp nőies, a természetérzékben gyökerező lélek-állapotot. Röviden: a gúnaikokratikus létforma - rendezett naturalizmus, gondolkodásának törvénye az anyagé, kifejlődése túlnyomóan fizikai: egy kultúrfok ez, éppoly szükségszerűen egybekötött az anyajoggal, amilyen idegen és megfoghatatlan a paternitás kora számára." (XVII. 1.)

Tulajdonképpen csak századunk elején dolgozta ki Eduard Hahn azt a gazdaságtörténeti tételt, hogy a külterjesebb földművelést „kapás-termelés” (Hackbau)

előzte meg, s ez kizárólag a nők munkaterülete volt. Erre épült a felfogás, hogy miután így a „gazdasági javak” túlnyomó részét az asszonyok termelték, az ő kezükbe került a társadalmi vezetés, a hatalom is. Ez a tétel azóta a társadalomtanok egyik axiómája lett, s hogy Bachofent mégsem kiáltották ki előfutárnak, sőt elhallgatták, annak persze oka van.

A gazdasági szempont a levegőben lógott, s az éles elméjű Bachofen pillantását sem kerülte el. De több szót nem igen veszteget rá, ellenben annál tüzetesebben elemzi a női lélekalkat természetes kötöttségét, vallásának chthonikus jellegét, a belőlük eredő erkölcsi légkört, azaz a lelki mozzanatok, a normatív értékadó rendszert. Kell-e vajon rámutatni, kérni, hogy „az embernek a természeti élet törvényei szerint való felfogása, amely az ifjú tavasz fakadásának szeretetére ösztönöz, mennyire megegyezik a lükiai hasonlattal a fák leveleiről; hogy ez a felfogás az anyajogot magát úgy állítja elénk, mint az anyagi-testi és nem a magasabb szellemi élet törvényét, s általában a gúnaikokratikus gondolatvilágot, mint az emberi lét anyai-tellurikus és nem apai-uránikus szemléletességének termékét?” (X. 1.) - Csakhogy az anyagban titok lappang, elrejtett jelentés, az, amit a jogász Bachofen törvénynek nevez. „De a titokzatosság, a miszte-riózus alkotja minden vallás valódi lényegét, és valahol csak a nő a kultusz és az élet dolgainak élén áll, mindig a miszteriózumot ápolja ösztönös szeretettel. Erről kezeskedik természetes alkata, amely az érzéket és az érzékföltöttit állandóan bonthatatlanul összekapcsolja; kezeskedik érte szoros rokonsága a természet életével és az anyaggal, melynek örök halála először őbenne ébresztette föl egy vigasztaló gondolat szükségérzetét, és a mély fájdalom által a magasabbrendű reményt; kiváltképpen kezeskedik érte a démétrikus anyaság törvénye, amely az elvetett mag átváltozásaiban nyilvánul meg, s az élet és a halál váltakozása által a megsemmisülést, mint a magasabb újjászületés föltételét, mint az epiktésis tés teletés [a beavatottság nyereeményének] megvalósulását állítja elénk.” (XV. 1.)

Ebben a kövér, szakállas patrícusban határozottan bujkál valami feminin tulajdonság, szívesen átengedi magát gondolatai ringásának, annak, [442] amit „eszme-fejlődésének” nevez, s noha eszméit minduntalan jogi műszavakba öltözteti, semmi szükségét sem érzi a férfias rendszerezésnek. Ez a lélektani talányosság felszítja kíváncsiságunkat: mindig érdekes meglesni egy fölfedezés születését. Mert valószínű, hogy a kettős alkatban gyökerezik ösztönös meglátó képessége, amellyel egy százszor megőrlött, papírmaséva („rágott papírrá”) vált filológiai anyagból vadonatúj ércet bányászott ki. Mégpedig a nő tudományos és történeti problémáját. De gondolatainak hullámozása közben fel-felvillan elméjében az intuíció szik-ratüze, s olykor elsüt egy-egy nagyágyút, halomra döntve korszerű, földhözragadt elméleteket, nem egyszer saját megállapításait. Így például kifejti, hogy a „polgári”, azaz társadalmi és gazdasági életforma s a vallási misztérium egyazon lényegnek kétféle megnyilatkozása, műve. Aztán felrobbantja a bombát: „Annál bizonyosabb ez az eredmény, mert félre nem ismerhető, hogy a gúnaikokráciának mindkét megnyilvánulása: a polgári és a vallási közül az utóbbi szolgál az elsőnek alapul. A kultikus képzetek az eredendők, a polgári életformák csak következmény és kifejezés. (XV. 1.) Így is mondhatnók: a kultúra az aléptítmény, a gazdálkodás a feléptítmény. E tétel igazsága csak ma kezd derengeni előttünk, Bachofen idejében azonban színtiszta forradalom volt, a Hackbau-elméletek virágkorában pedig egyenesen ellenforradalom, röviden: „Fiebergesicht und höherer Blödsinn.” Ennélfogva frenetikus agyonhallgatásban részesült.

A tétel azonban általános érvényű, nemcsak a matriarchátusokra áll, azért igyekeztünk a maga helyén felhasználni és méltatni. Viszont szembeszökő, hogy Bachofen túlbecsüli a nő szerepét a kultúra történetében, jobban mondva egyoldalúan

szemléli, mintegy túllő a célon, az „eszme” hatása alatt. A határvonalat talán ezen a ponton lépi át: „Bizonyos, hogy a nőben az istenséggel való közelebbi kapcsolatot ismertek föl, és az isteni akarat magasabb megértését tulajdonították neki. A nő magában hordja a törvényt, amely átítatja az anyagot. Öntudatlanul, de teljes biztonsággal, a lelkiismeret módjára szól belőle az igazságosság. Pusztá mivolta által bölcs, természettől fogva Antinoé [népvezető], természettől fogva Dikaia [városalapító], természettől fogva Fauna [Faunus, a természetisten felesége], a sorsot előre hirdető prófétanő, a Szibülla, Martha, Phaennisz [a khariszok, gráciák egyike], Themisz [jogistennő]. Ezért válnak sérthetetlené az asszonyok, ezért viselik a bírói tisztet, ezért forrásai a jóslatoknak. Ezért vonulnak vissza parancsára a csatarendek, ezért simítják el, mint papi ítélőbírák, a népek viszályait: s ez az a vallási alap, amelyen a günaikokrácia szilárdan és rendíthetetlenül nyugszik.” (VII. 20. 1.)

Mindez igaz, de csak egy fele a teljes igazságnak. Az istenség nem csupán az anyagban lakozik, s ami az anyagban isteni („törvény”), nem az isten maga, hanem a műve. Végre is nem lehet az egész panteista filozófiát a matriarchátus szolgálatába állítani; sem a matriarchátus nem [443] igazolhatja a panteizmust mint eleve önálló bölcséleti rendszert, sem a panteizmus a matriarchátust mint társadalmi jelenséget. De Bachofen nem is gondol semminő filozófiai alapvetésre, és midőn fölveti a nőuralom igazi okának kérdését, végképpen átlép a realitás határán, s valaminő lélektani miszticizmusba téved, ellentmondásba kerülve saját magával is. Mi volt az erő vagy képesség, amely a nőnek hatalmat adott a férfi fölött? „A nő azáltal, hogy szelleme a természetfölötti, az isteni, a törvény alól magát kivonó, a csodaszerű felé irányult, minden időben a legnagyobb hatást gyakorolta a férfinemre, a népek nevelésére és erkölcsösítésére. Ily erővel felruházva a gyengébb nem képes volt fölvenni a harcot az erő-sebbel, és győztesen megállni.” - A cáfolat talán fölösleges; az anyag semmi esetre sem természetfölötti, s minthogy törvényei (Bachofen szava) vannak, nem vonhatja ki magát saját parancsai alól. De ha föltennők is, hogy a nő valamely anyagfölötti, természetfölötti isten-elvet hord magában, fennáll a kérdés, hogy általa győzött volna-e a férfi, helyesebben: hogy ilyen elv birtokában a nő nő maradt volna-e?

A kérdésre, a többivel együtt, befejezésképpen próbálunk felelni, de az egyszerűség kedvéért már itt rámutatunk a probléma magvára: a matriarchátus és a patriarchátus harcában a lét eredendő dualizmusa, a szellem és az anyag vívta és vívja párharcát, a Kozmosz küzdött és küzd önnön egyensúlyáért a nőben és a férfiban, vagyis az emberlényben. Mindketten a teremtettség művét folytatják szakadatlanul, s a harcban annak a félnek több az esélye, amelyik jobban bele tud illeszkedni a kozmikus erők játékába, amelyik teljesebb mikrokozmosz.

Bachofen szerint a harc már eldőlt a patriarchátus javára, de hogyan folyt le? Úgy látja, három lépcsőfok választotta el a kultúra emeleit, azaz három társadalmi-vallási rendszer. Kettőt a nő teremtet meg, a harmadikat a férfi. Az első forma a hetairikus vagy aphroditéi, a kezdeti állapot; belőle emelkedik ki a démétrikus, az igazi, rendezett anya-állam; ezt váltja fel az apollóni férfi-uralom. Az utóbbi kettő közé ékelhető az amazoni forma, de noha igen kiterjedtnek látszik, már szélsőséges, elfajult jelenség.[444]

A Nagy Anyák

(A mocsár istennői) - "A legelső állapot - írja Bachofen -, a tisztán tellurikus [földi], a legfelső a szoláris [napszerű]. Az elsőnek a természeti nemzés felel meg, ahogyan a mocsárban mutatkozik, vagyis vad, házasságot nem ismerő nemi érintkezés, mely

csupán a testi anyaságot veszi figyelembe. A legmagasabb állapot ezzel szemben a tiszta Nap-elv. Ennek az apajog felel meg, vagyis házassági kapcsolat, az anya határozott alárendelésével, teljes háttérbe állításával: ama kultúrfok ez, amely a tiszta, változhatatlan fény-szférába tartozó, apollóni kultuszban és az átszellemített, anyátlan, Zeusz-szülte = Athénében nyeri el teljes kifejezését. Amott a tisztán természeti, anyagi világ lép elé a maga mulandóságával, emitt a testetlen Nap-régió, halál és változás fölé emelkedő fönségével. A két szélsőség közt van a középfok, ahol a kettő kapcsolódik. Ez a Hold-régió a Föld és a Nap között, a psziché [lélek] világa a szórna [test] és a nousz [értelem] között... Itt már nem találjuk meg a tisztán tellurikus, de éppoly kevésbé a tisztán szoláris elvet. Amaz fölemelkedett Hold fokig, emez alászállt hozzá. A chthonikus Föld felhág aitherié géhez [éteri szülőanyához], a Holdhoz, emez leereszkedik a magasságból, és belép a Holdba ... Ez a vallási fok ismeri a házassági köteléket, sőt rajta alapul. A Nap és a Hold viszonyában meg van adva a férj és feleség minden egyéb kapcsolatot kizáró viszonya, és példaképpen állíttatik az emberek elé. Ezen a fokon az asszony a férfi fölé emelkedik, az anyagi princípium az ébresztő [fogantató] ok fölé. Itt a gyermekek már nem unilaterálisak [egyoldalúan az anyához tartozók], mint a mocsári növények, hanem bilaterálisak, tam patris qua matris [mind az apáé, mind az anyáé]. E fokon tűnik fel az *igazi születés* fogalma, míg vele szemben a tellurikus anyaság gyermekei nem-igaziaknak mutatkoznak ... Az anya házassága által a fiú is apát kap. De ehhez az atyához csak az anya közvetítése által jut ... Az atya az anya mögé lép, s noha ő a magasabb ok, mégis távolabb áll [a születés távolabbi okozója]. Ha tehát a Hold-fok azáltal emelkedik a tellurikus fölé, hogy a házasságkötést és a fiú házassági születését hozza magával, viszont alantabb áll a Nap-foknál abban, hogy az anyának uralkodói, az apának viszont másodlagos szerepet juttat... Eszerint a három fok így rendeződik: [445] a tellurikus a házasság-nélküli állapotot jelenti, a lunáris a házassági anyaságot és az igazi házassági születést, a szoláris az apajogot a házassági kapcsolatban." Mármint a telluris, azaz hetéra-korszak azonos avval, amit a múlt század avult elméletei a promiszkuitás idejének, csorda-állapotnak stb. neveznek. Noha a nemi érintkezésben semmi korlátot, tilalmat nem ismer, Bachofen változékonnyal és ellentmondó fogalmazásai szerint sem teljesen kaotikus. Alapelve van: a termékenység, a szaporodás „törvényét” kívánja betölteni csorbíthatatlanul, s éppen ezért a korlátot, a tilalmat magát helyezi tilalom alá, ilyenek állítását bélyegzi bűnnel. A törvény benn él az anyagban, a halál ellenszere, legyőzője; a testben az ösztön az őrzője és végrehajtója az isten által gyújtott szent tűz, s egyetlen szabályát fölgerjedése és lelohadása diktálja.*

*

Bachofen fedte föl a hetérizmus kapcsolatát a mocsár-mitológiával, s tudjuk, hogy a mítosz több, mint rege, a jelkép, több mint ábrázolás. Itt az őstenyészet élményéről van szó, az élet szabad és féktelen burjánzásáról az iszap melegágyában, ahol állat és növény fülledt szaporasággal nyüzsgő, pusztá tömegével küzd le a halált. A mítoszokban csakugyan megelevenedik az egész mocsári flóra és fauna. Zeusz hattyú, vízimadár alakjában párosodik Lédával, tehát nem holmi szodomita képzetekről van szó, hanem „telluris”, természeti nemzésről („Naturzeugung”), ennek princípiumát jelképezi a hattyú. Léda tojásaiból kelnek ki a dioszkurok, Kasztór és Polüdukész, a lónevelők, az élet körforgását ábrázoló kocsiversenyek megalapítói. De a hattyútól szüli Léda Helenét

* A következőkben nemcsak Bachofen anyagát használom, hanem az áttekinthetetlen dagadt gyűjteményekből is hüvelyezek példákat, az ő szempontjai alkalmazásával, de ahol szükséges, saját magyarázataimmal. A forrásokra nézve ld. a könyv végére csatolt bibliográfiát.

is, „a Föld legszebb asszonyát”; a trójai háború tehát házasságtörés és nőrablás, azaz a démétrikus anyajog megsértése miatt tör ki és folyik tíz esztendeig, Bachofen szerint viszont a hellének mint az apollóni házasság „életelv” képviselői állnak szemben az ázsiai hetérizmussal. A mítosz egyik változata Nemesziszt, a megtorlás istennőjét állítja Lédá helyébe, s teszi tojás-szülővé, azaz minden anyagi-testi élet anyjává, mert ennek szimbóluma a tojás az összes mitológiában. Őt „álmában”, a teljes passzivitás, engedékenységi állapotában ejti meg Zeusz, a hatyú, Aphroditének, minden párház elvi támogatójának segítségével. Nemeszisz egy holdforgás (!) múltán tojást szül, Aphrodité sas alakjában Spártába viszi és Lédá ölébe ejti, hogy [446] kiköltse. A kibúvó Helené tehát az ő gyermekének számít. De tudjuk, hogy Nemeszisz üldözi a világ végére az anyagiilkos Oresztészt, mert e bűnre az anyajogban nincs irgalom, míg például anyját, a férjgyilkos Klütaim-nésztrát semmi bántódás, egy zokszó sem éri. Oresztészt csak Apollón, a Napisten tudja megmenteni csel által, s ez már a felkelő férjijog ellentámadását jelzi.

A xanthoszi (lückiai) harpya-domborművet Bachofen az orphikus-dionüszoszi misztériumok tojás- emlékei közé sorolja; ez a sziréneket félig az őstojás, félig madár alakjában ábrázolja, asszonyfejjel. Láttuk, hogy a dioszkurok a tojáshejat sapka gyanánt viselték, ez lett a beavatottság egyik jelvénye. A spártai parthenioi, vagyis „szüztől születtek”, törvénytelenül, háborús erőszakkal születettek és a helóták a piacon tojás-kalap emléket állítanak, anyai testvérvoltuk jeléül; a római szabadosok, libertinusok szintén tojáskalapot hordanak, s ezzel jelzik a természetes, szabad állapotba való visszatérésüket.

Nemesziszt a mítosz liba alakjába öltözteti, ez a madár pedig a víz mélyét jelenti, más szóval a nedvességgel átitatott, viselőssé tett termőföldet magát. A jelentést megosztja vele minden víz-természetű állat, a hatyú, a kacs, a gólya, a daru, s ugyanitt gyökerezik a hüllők, a kígyók, a teknősbékák, a rákok mitológiai fontossága. Mindezeknek az állatoknak a mocsárföld, az iszapvilág a kedves tanyája: sem igazi víz, sem igazi föld, hanem a kettő vegyülete, a nő-elem, a föld és a hím-elem, a termékenyítő víz egyesülése, megtestesülése. Ennek erotikus jelképe a liba, az anyag minden egyesítő szerelem-ösztöné, ez a jelentése Juno szent libáinak a Capitoliumon, ezért játszik olyan nagy szerepet a bakkhikus misztériumokban, melyek középpontjában a tojás állt, a beavatottság szimbóluma. A női liba telluris férfi-párja a hatyú, a párházukat ábrázoló emlékek nem hagynak kétséget e kettősség értelme felől. „E két mocsári állat nemi keveredésében az ősananyag öntermékenyítése jut kifejezésre.” A liba-Nemeszisz kétségbeesetten menekül a férfi-Zeusz elől, míg a hatyú ölelésének készséggel enged. A hatalmas hatyút aztán Akhilleusz-Apollón öli meg párviadalban Ázsia partjain.

Lückiai nyelven Lédá anyját jelent általános, elvont értelemben; Lückia mocsaraiban a békák himnuszai Létót és Latonát, az ősananyagot dicsőítik Bakkhosszal együtt. Lerna mocsaraiban áhítatos nemi orgiákat tartanak a hívek; Perigüné, a szép királylány Kária mocsaraiban egyesül Thésze-usszal, tőlük származik Ioxosz, s ezért az Ioxidák nem esznek, nem égetnek el vízínövényt. A földet a mocsárból teknősbéka emeli fel, de hátán Aphrodité, a nőstény-isten áll, fején sáskorónával kákatörpéktől és nimfáktól körülvéve. A tolték-aszték Nagy Anya óriási smaragd-béka képében ül az oltáron. A magyar mesében a békává varázsolt királyfit a szép lány csókja változtatja vissza legénnyé, s egyben vőlegénnyé.[447]

A prehellén pelaszgok vallásában a természet élete a víz hím-nemzőerejéből fakad; ennek jelképe a gólya, a pelaszgok istene, (ez a „gólyamese” eredete). Péneusz lápvídekén a gólya szent állat. Jelentése itt és mindenütt ugyanaz, mint az ősnőstény-Lédát megtermékenyítő hatyúé, mint a koronás darué, mint az indiai

adabar-madáré: mindezek állat alakú, „természeti” falloszok. Erotikus nemzés-jelentésük éppoly világos, mint a bakkhikus libáké, a Trophoniosz-mítosz kacsáié, az eliszi Aphrodité teknősbékájáé, a lükiai békáké, a kígyóké, halaké, a tenedoszi rákoké, melyek a bipénisz, a kettős potenciájú természetető jelét hordják.

Az átázott iszapból hajt ki buján a nádas, a káka, a sás lápi tenyészete, minden emberi hozzájárulás nélkül, örökké újulva nő és hal el, senki sem veti, senki sem aratja. Vad nemzés ez, mely csak anya-anyagát ismeri, apja nincs. Ezért tisztelik az apátlan Artemiszt és Aphroditét a nádasban, en kalamois, és a lápban, en helei, ezért nevezik Helenét mocsárnak, helosznak. Eszit-Isis sásból font csónakon keresi Buto mocsaraiban Usziri-Oszi-risz feldarabolt holttestét, ki néki ikertestvére, férje és fia, akivel már az anyaméhben párosodott. A vízből felszökkenő lótosz révén tudja meg, hogy Usziri megcsalta őt Neftisz istennővel. Szobra nem egyszer nádas közepén áll vagy így van ábrázolva, s a nílusi sásnak íziszhaj a neve. A hosszú haj, a dús szőrzet tellurikus, mocsári eredet jele. Proklosz tanítványa, Heliodórosz Homérosz származását a hetérikus iszapnemzésre vezeti vissza, combjainak hosszú, kákaszerű szőrzete miatt. Püthagoraszt Coma-tusz Szamiusznak, Hajas Számoszinak nevezik, mert ősi anyajogi szokás szerint haját nem érintette olló. Ebben rejlik a zsidó Sámson-Simsón ereje is. A mocsár később, az apajogban a becstelenség, a törvénytelenység helyévé válik, a mocsári jelleg megbélyegzővé. Bachofen hivatkozik a német jogtörténetre: a Hurenkind (Horbarn = kurafi) elnevezés a horo, horan azaz szenny, mocsár szóval kapcsolatos. (Ennek távoli analógiája a magyar zabigyerek.) A galliai kelták származáspróbája ugyanide vihető vissza: a Rajna vízére tett törvénytelen újszülött lesüllyed a folyó iszapjába, a törvényes fennmarad.

De - mondhatná az ódon fejlődés-elméletek híve - mindez csak mítosz, jelkép, azaz mese és babona; a házasság nélküli nemi keveredés bizonyosan az őállapot kellett, hogy legyen, s nevezzük promiszkuitás-nak, hetérizmusnak vagy akárminek, a kérdés ez, hogyan mutatkozott meg a népek életében, s megvan-e ma is? Micsoda hagyományok, emlékezések, értesülések szólnak róla?

A dokumentum-anyag csakugyan bővebb a kelleténél, s feltünteti a szabad szeretkezés minden lehetséges változatát, az állatinak mondott válogatatlanságtól, a ius naturae vagyis az ösztön gáttalan kielégítésétől a szabályozott házasságig, s a változatok tarka vegyületeit. Kövessük egyelőre Bachofent: „A lét legalsó fokán az ember teljesen szabad nemi [448] keveredés mellett, a párosodást nyilvánosan is műveli. Az állathoz hasonlóan elégti ki természetes ösztönét, de tartós kapcsolat nélkül egy-egy nővel és mindenki szeme láttára.” Jellemző, hogy Bachofen szemléletmódja mennyire öntudatlanul „apajogi”, az emberen egyszerűen a férfit érti, míg a nőt mint ilyent nevezi meg. Nyilvánvaló ugyanis, hogyha a férfi szabadon ölelkezett a nőkkel, az utóbbiak ipso facto ugyanazt cselekedték a férfiakkal, minthogy a dolog aligha folyhatik kölcsönös beleegyezés vagy óhaj nélkül. Ő maga fejti ki, hogy a természeti törvénynek, a telluris elvnek, magyarán a nyaklótlan párzásnak a nő volt a képviselője, papnője, tevékeny megvalósítója és szigorú őre. S látni fogjuk, hogy ez az önkéntelen szemlélet, gondolkodásmód ellentmondásokba sodorja még. De anyaga van bőven.

A leghatározottabban a masszagétákról, egy ázsiai nomád népről állítják, hogy nő-, azaz párközösségben él, és nyilvánosan szeretkezik. Hérodotosz írja, s persze ő is férfi-szemszögből fogalmaz: „Mindegyikük vesz feleséget, de mindenkinek szabad velük élnie... Ha a masszagéta megkíván egy asszonyt, felakasztja tegzét a szekérére, és aggodalom nélkül közösül vele.” Vagy pedig, mint az afrikai nazamoniknál szokás, „botot szúr a földbe”, a szekéren végzett tevékenységének jelképekül. „Azt mondják - írja másutt -, hogy a közösülés ezeknél az embereknél olyan nyilvánosan történik, mint az

állatoknál." - Sztrabón: „A férfi csak egy asszonyt vesz nőül, de a mások feleségeivel is élnek, és pedig nem titokban. Aki egy más asszonnyal akar párosulni, tegzét a szekere akasztja, és nyíltan ölelkezik vele.” Ugyanezt írja Zenobiosz. - Hérodotosz több helyt összehasonlítja az afrikai nazamonikat a masszagétákkal: „Minden ember több feleséget szokott tartani, s ezekkel közösen párosodnak. Az elháláskor ugyanúgy tesznek, mint a masszagéták: botot szúrnak a földbe, aztán összeölelkeznek. Ha a nazamoni ember megházasodik, az első éjjel minden vendég egymásután hál a menyasszonnyal, s amint meghált, átadja hazulról hozott ajándékát. (Evvel az esküvői törvénnyel vagy rítussal még találkozunk.) Az ölelkezés itt is nyilvánosan folyik, mint egyébként több indiai törzsnél szintén. Számos szerző említi az afrikai mosynoicusok, az abesszíniai adyrmachidák, a líbiai augilok és más népek hasonló erkölcsseit (Solinus, Helidórosz, Plinius stb.). Diodórosz, Kürosz-Cyru hadjáratáról szólva, írja: „A katonák elmondták, hogy ez a legműveletlenebb nép az összes közt, amelyekkel hadjárataikon találkoztak; a férfiak mindenki szeme előtt közösültek a nőkkel.” - Triton-tó mocsarai közt laknak az ause-osok: „Közösen élnek a nőkkel, de nem házasságban, hanem barom módjára közösülnek velük.” (Hérodotosz.) - A garamanták (líbiaiak) sem különbek, de a róluk szóló tudósításban egy „anyajogi” mozzanatra találunk, s ezt följegyezzük, mert szükségünk lesz rá: „A garamanták külön [egyéni] házasságot nem ismernek, de közösen mindenkinek szabad szeretkeznie. [449] Innen van, hogy a gyermekeket csak anyjuk ismeri: az atya névnek nincs semmi tisztelete. Ugyanis ki ismerhetné fel atyját a buja fertőzés e kéjel-gésében?” - kérdi Solinus. Tegyük hozzá Meta megjegyzését: „Senkinek sincs bizonyos felesége. Azok közül, akik a szülőknek e zavaros közösüléséből állandóan és bizonytalanul születnek, a külső hasonlóság alapján ismerik fel, akiket a magukénak vélnek.” - Az afrikai trogloditáknál, azaz barlanglakóknál már némi differenciálódás tapasztalható: „A trogloditák nomád módra élnek. Minden törzsnak főnöke van. Az asszonyok és a gyermekek közösek, kivéve a tirannuséit. Aki az ő nevével visszaél, egy juhót ad büntetésül.” (Sztrabón)

A szeretkezésnek ezt a feshetelen módját már régebben a kutyaéval hasonlították össze. Ennélfogva a kutya nagy tiszteletben részesült: a vá-logatatlan termékenyítést kívánó föld képe, mindenütt látható párzása az állati nemzés elvét a legvilágosabb és legdurvább formában állítja elénk. Magyarul szólva a ringyó szimbóluma a „szuka”, s valóban a hetérák állatává tették meg. Homérosznál Helené saját magát szukanak nevezi, írisz pedig Athénét, Héra Artemiszt, a hazatérő Odüsszeusz ledér, hűtlen szolgálóit. Eszit-Iziszt római templomában kutyán ülve ábrázolták, nyilván ugyanolyan értelemben, ahogy az eliszi Aphrodité kecskén, epi tragón ül, azaz fascino inequitans (fascinum - állati hímvessző), s ahogy Arnobius a római matronákról mondja; mindez nyílt célzás a megtermékenyítés egyetemes „eszméjére”. Egyiptomban, írja Plutarkhosz, a kutya ősidőktől fogva a legnagyobb tiszteletnek örvend. A gúnaikokráciában élő lokrisiak fából faragott kutyát tisztelnek. A kutya-kultusz megtalálható Etiópiában, Dél-Ázsia népei közt, virágzik a toltékok, aztékok körében, legkivált pedig az inkák birodalmában; erről Bachofen még nem tudhatott. Amerikában mindenütt Hold-állat, éjjeli lény, s ez éppen a matriarchális szemléletből, a Föld és a Hold szoros kapcsolatából érthető. A görögöknél a szerelem-varázs éjszakai istennőjének, Hekaténak kedvelt állata, őt kíséri és vonít a Holdra [„imádja”]. Épp ezért a fényistenek gyűlölik, Apollón kultuszának egyik középpontjába, Déloszba be sem szabad eresztetni. A napimádó népek, mongolok, törkök, perzsák szemében tisztátalan állat. A magyarok szintén megvetették, eredetileg fene (ugor: pene) volt a neve, s így a szitok: „a fene egyen meg”, valójában súlyos átok, a legrútabb halált kívánja; a „kutyafád” kifejezés blaszfémikus, istenkáromló megsértése a hívőnek: istenfáját, azaz bálványát alacsonyítja le egy megvetett alvilági

állat szintjére.

De folytassuk. Tanúi voltunk a nazamonik különös esküvői szokásának. Mi rítusnak neveztük, s valóban nagy elterjedésnek örvendett. Diodórosz a Baleári szigetek lakosait tartja a barbár vadember példájának, s náluk is megtalálja: „Esküvőiken nagyon furcsa szokást követnek. Ugyanis az esküvői lakoma folyamán a barátok és ismerősök közül először a [450] legidősebb hál a menyasszonnyal, aztán a többiek sorban, s a vőlegény az utolsó, aki ebben a megtiszteltetésben részesül.” Hasonlóképp elterjedt a lányok esküvő előtti teljes nemi szabadsága. A minél több szeretkezés minél több férfival nemcsak kötelesség volt, hanem érdem és dicsőség számba ment. „A legtöbb együttválás a legnagyobb dísz” - írja Zenobiusz. Ugyanígy ír Sextus Empiricus az egyiptomi, Theopomposz az etruszk leányokról. Hérodotosz közli az afrikai gindanok asszonyairól: „Nők mindegyike sok szalagot visel a bokáján. Ezek bőrből készülnek, s jelentésük a következő: ahány férfival közösül az asszony, annyi bőrkarikát köt a lábára. S amelyiknek a legtöbb van belőle, a legderekabbnak tartják, mert őt szerették a legtöbben.” Hasonló érdemfűzért viselnek némely mai abesszin nép asszonyai. A tibeti lányok híre-becse a szeretőik számával nő - manapság is - és az ölelések számát feltüntető ezüsfűzért nyakláncként viselik. A példálózást még folytathatnók.

Mindenesetre: itt már nem tiszta hetérizmusról, házasság nélküli állapotról van szó, mert hiszen ezek a szokások a házasságkötést előzik meg, vagy az esküvőhöz kapcsolódnak. Ezért sokan úgy tartják, hogy a leány ily módon gyűjti össze a hozományt. A magyarázat túlságosan gazdasági, azaz mai, vagyis naiv. A legtöbb népnél s különösen régebben a leány nem adta s adja a hozományt, hanem kapja (nem hoz, hanem visz), illetve az apa köti ki és kapja az „eladó” lány árát, s a vőlegény a „vevő-legény”, mint a szó etimológiája mutatja. Azonfelül a lány minden szerzeménye sok helyt a nemzetségé, a családé lesz, különösen az anyajogi családban és társadalomban. Végül a szerelem nem mindig hoz pénzt a konyhára, igen gyakran ingyen-kötelesség. Igaz, hogy a hozományszerzés e módja sokfelé dívik ma, de mint maga a hozomány, ez is a civilizáció fejleménye, s éppen nem kötelező, s az európai műveltség fejlődésének azt a vívmányát jelzi, hogy nem a lány eladó már, hanem a legényt kell megvásárolni, szerelmét díjazni. A régi szokás eredetét tehát másutt kell keresnünk, éspedig a rítusok között.

A helyes nyomra egyrészt az a szokás vezethet, melyet Hérodotosz a trákokról jegyez fel: „A hajadonokat nem őrzik, hanem teljes szabadságot engedélyeznek nekik egyesülni mindazokkal, akikkel csak tudnak. Ellenben az asszonyokra szigorúan vigyáznak, s nagy javakkal veszik meg őket a szülőktől.” E szokást Trákián kívül megtaláljuk Babilonban, Líbiában, Etruriában és Lokrisban, s kiviláglik belőle, hogy mind a leánykori heté-rizmus, mind a hitvesi hűség nem szokás volt velejében, hanem szigorú parancs, rítusokhoz kötött vallási szabály. Az augiloknál és az etruszkoknál a vőlegény szertartásszerűen ajándékot ad a menyasszonynak; ez jelképes és azonos avval a „ringyópénzzel”, (aes meretricium), amit az Aphrodité-misztériumban a beavatott az istennő ölébe helyez. A rítus eredetét Bachofen szerintünk kitűnően magyarázza: A házas kötelék az anyag [451] természeti törvényétől, a korlátlan termékenyítéstől idegen, sőt ellenkezik vele. A korlátot emelő, a szabadságot megszüntető házasság megsérti a Földanya jogait, s így e jogfosztásért, törvényszegésért jóvátétel jár. Helené nem azért ékes Pandora minden bájával, hogy magát egyetlen férfi birtokába adja. S midőn házasságot törve, Pariszt Ilionba követi, nem annyira a maga vágyának, mint inkább Aphrodité parancsának és a női természet alaptörvényének engedelmeskedik; ahogyan a róla szóló görög szállóige mondta: „Még ugyanaz az asszony ő.” - Magunk ezt az imént úgy fejtettük ki, hogy a hetérizmus a párzás tilalmát helyezi tilalom alá.

„Ezért kell az asszonynak - írja Bachofen -, az esküvő előtt, egy időn át szabad hetérizmussal kiengesztelnie a megsértett Anyatermészetet, és a matrimoniális tisztaságot előzetes paráznasággal megvásárolnia. A nász-éj hetérizmusa, ahogyan az augiloknál, a baleári és thrákiai nőknél láttuk, ezen a gondolaton alapul. Az anyagi Anyatermészetnek hozott áldozat ez, hogy megengesztelődjék az utána következő hitvesi tisztaságért. S ezért részesül benne a vőlegény utolsó soron; hogy a férfi az asszonyt tartósan bírhasa, előbb másoknak kell átengednie. A ius naturae, azaz természetjog szerint a nő párzó [„buhlerisch”] természetű, Acca Larentia, ki mindenkinek, tó tychonti [véletlen szerint], odaadja magát, hasonlóan a földanyaghoz, mely mint Pénia [Erósz anyja], szüntelenül új meg új megtermékenyítésre vágyik.”

Az általános, házasság nélküli szexuális szabadság tehát vallásos intézmény volt Bachofen szerint, a leányok hetérasága pedig, a házasság behozatalakor, engesztelő áldozat. Ennélfogva magunk bizonyosra vesszük, hogy a hajadon ilyenkor mint papnő fungált, s az ajándékot nem a nyújtott élvezet fejében kapta, hanem az istennőnek, a Földanyának adandó áldozatul. A rítus szerves tartozéka volt ez, az áldozatban az istennőnek közvetlenül is részesülnie kellett. A nő e vallás alapelvének letéteményese, a termékenység parancsának hordozója, s mikor a törvényt végrehajtja, papnő; ezért kell néki átvennie az áldozati ajándékot, s az istenség oltárára helyeznie, noha az aktus gyönyöre átjárja őt is. Az áldozati javakat azonban a férfinak kell szolgáltatnia, lévén csupán hívő, magyarán eszköz. Minden vallásnak elemi rendje ez: a hívő nyújtja az áldozati adományt, a pap hatalmánál fogva átveszi és felajánlja, továbbadja az istenségnek.

Döntő bizonyíték a babiloni nők kötelező templomi prostitúciója Istár ünnepén, s meglep, hogy Bachofen nem használja fel. Hérodotosz még tanúja volt: „Legrútabb szokása a babiloniaknak a következő: Minden belföldi asszonynak életében egyszer Aphrodité [Istár-Belit] templomába kell ülnie, és egy idegen férfinak magát átengednie. Sok asszony, gazdagsága miatt büszkén, restell a többiek közé vegyülni, fedett székben viteti magát a templomba, és sok szolgánót kíséri. Legtöbbje azonban a [452] következőképp tesz: Aphrodité szentélyében a sok asszony zsinórkoszorús fővel ül le; egyik jön, másik megy. Egyenes utak ágaznak szét az asszonyok között, s ezeken járnak az idegenek választás közben. Ha az asszony itt leül, nem tér addig haza, míg egy idegen ezüstpénz nem dob térdére, akkor aztán a templomon kívül közösül vele. Dobáskor ezt kell mondania: "Mylitta istennőt hívom." Az asszírok ugyanis Aphroditét Mylittának hívják. „[Belit, azaz Ūrnő görögösített alakja.] Az ezüstpénz akármilyen kicsi lehet, nem utasítják vissza, mert tilos: ez a ezüstpénz megszentelt [azaz áldozat]. Az asszony követi a pénzdobót, és nem utasít el senkit. Mikor aztán átengedte magát, megtevén az istennővel szemben szent kötelességét, hazamegy, s bármily nagy ajándékért sem mutatja magát többé. Akik kiválnak szépségre, nagyságra, hamar hazakerülnek; de aki rút, sokáig kell várnia, minthogy nem teljesítette kötelességét. Gyakran három-négy évig is várnak. Kiproz [Ciprus] némely részében is uralkodik ehhez hasonló szokás.” - Említsük meg itt futólag, hogy mint minden tevékenység, a hitvesi, törvényes nemi aktus is rítus volt eredetileg; épp a babiloniakról közli Hérodotosz: „Valahányszor a babiloni ember feleségével közösül, fölkel és tömjént gyújt; napkeltekor aztán mindketten megfürödnek. Egyik sem érint edényt, mielőtt meg nem fürdött. Az arabok ugyanígy cselekszenek.” (Ezt a parancsot az iszlám is átvette, mai napig érvényes.)*

De van a házasság előtti, kötelező deflorációnak még egy fajtája; Bachofen nem ismeri, mert az antik műveltség területén s a Közel-Keleten úgy látszik nem fordul elő, annál inkább a világ többi táján. Ez a rítus a deflorációra helyezi a nyomatékot, s azon a

* Lásd: *Germanus: Allah akbar.*

hiten alapul, hogy a hymen megsértéséből eredő vér - éppúgy mint a menstruatív -, tisztátalan, kártékony, helytelen „kezelése” megzavarhatja a nő fogamzását, tisztulását, s rossz varázst rejt, bajt hoz az előidéző férfira. Hogy tehát a rossz szellemeket távol tartsák, sok helyen már gyermekkorban az érés idején, avagy pedig a házasságkötés előtt, végrehajtják a deflorációt. Mégpedig kétféleképpen; vagy műtétszerűen, eszközökkel, vagy pedig alkalmas férfiúra bízják. Ilyen alkalmas férfiú a pap, a törzsfőnök, a király, s a legtöbbször kötelességük vállalni a dolgot, minthogy hivataluk a varázshárítás, a veszedelmek távoltartása, s mert hatalmuk van a szellemek fölött. A közismert *ius primae noctis*, már ahol csakugyan megvolt, ebben a szokásban gyökerezett, s nem jelentett okvetlenül örömet. (Európában a középkorban nem jelentett elhálást, hanem a földesúrnak fizetett esküvői adó volt.)

Néhány példa. A kamcsatkai itälmenek szégyennek tartják, ha a lány szűzen lépne házasságra; ennél fogva az anya már kiskorban ujjával széttágítja a szeméremajkakat, megszünteti az érintetlenséget, s jókorán [453] megtanítja gyermekét a szerelem mesterségbeli részére. Hasonlóan járnak el a paraguayi macsakuro indiánok. A mesterséges deflorációt többféle eszközzel végzik, az észak- ausztráliai bennszülöttek botocskát használnak, az újdél-walesiek tűzköszilánkot. Indiában gyakran istenszobrok hímvesszejét alkalmazzák erre a célra. Ugyanily szokás dívott Rómában, de utóbb már csak jelképesen: az esküvői szertartások során a menyasszonynak Mutunus szobra falloszára kellett ülnie; Mutunus férfi termékenyítés-isten volt. A szertartások közé tartozott egyébként az asszonyok megkorbácsolása is, bakbőrből készült szíjjakkal: az asszonyok meztelenül futkároztak, s a lupercus-papok verték őket. Pontosan ezt a szokást kultiválja több „vad” nép, főként az éretté avató ceremóniákon; célja orgiasztikus, az úgynevezett vasomotorikus izgatás a vért a nemi részek tájára hajtja. A rítus célja mind a rómaiaknál, mind a vadaknál a házasság, illetve az ifjak termékenységeinek biztosítása.

A varázsemberek, javasok, papok, főnökök, mint mondtuk, szembe tudnak szállni a démonokkal, s így ők a legmegbízhatóbb deflorátorok. Dél-Indiában (főként a tamilok) és Malayában rendszerint brahmánpapot kérnek fel, vagy pedig idegent, akinek sorsa számukra közömbös. A malabári nairik a törzs valamelyik távolabbi tagjára bízják, hogy négy éjszakán át háljon a leánnyal, de ha idegen akad, annál jobb. Az első portugál hajósok nem győztek csodálkozni, hogy az előkelő, tartózkodó modorú vőlegények és családapák udvariasan „felajánlották” nekik leányaikat, s a tetejében bőségesen megvendégelték, ajándékokkal halmozták el őket. A legtöbben saját személyes varázsuknak tulajdonították a dolgot, holott épp ellenkező varázsról volt szó, s ugyancsak pórul jártak volna, ha megpróbálják továbbfűzni a kellemes kapcsolatot. A szokás ugyanis szigorúan tilalmazza ezt, a defloreáló férfinak többé sohasem szabad közelítenie a lányhoz. A műtétet e népek tisztára technikai jellegűnek tekintik, afféle vallásos himlőoltásnak, amely csak az orvosra járhat káros következményekkel. A ceremónia neve *tali-tukku*, a nairi leány a defloráció után teljesen szabad nemi életet él a házasságig, s ennek jeléül zsinórra fűzött aranylapocskát, talit akaszt nyakába. Ezekről a szokásokról több egykorú tudósítást bírunk. Cabral (16. sz. eleje) elbeszéli, hogy Kalikutban (Kalkuttában) a lányok meztelenül járkáltak, gazdagon fölékszerelve és festett hajjal; igen érzékiesek voltak, s arra kérték a férfiakat, vegyék el leányságukat, mert szűzen nem kapnak férjet. Ugyanezt figyelte meg Barthema (1505) Tenasszerimben és Madelsto Maiakkán. R. Schmidt leírja a cerami alfurok Cepas-kain-kadu-ünnepét: „Evés után nagy ünnepélyességgel cserépfazekat hoznak elő, pizáng- vagy banánlevéllel letakarva, melynek közepén kis lyuk van. A leánynak be kell hunynia a szemét, és ujjával a lyukba találnia, a többiek pedig igyekeznek megnehezíteni

a dolgát, hogy a fazekat ide-oda tologatják. Ha sok meddő kísérlet után sikerül a játék, [454] nagy a kacagás. A szokás természetesen a coitusra és a hymen átszakítá-sára utal, s célja, megértetni a leánnyal, hogy szüzességének semmi jelentősége sincs. E játékos szertartás után teljesen szabaddá is válik, és kénye-kedve szerint élhet."

A szenegáli ballantoknál, a dél-amerikai karaiboknál, Teneriffa lakóinál a főnök dolga a defloráció. A Loango-parton rabszolgát jelölnek ki erre a célra. A maiakkai orangszakaik, a szumátrai batakok, a celebessi alfurok közt az a szokás, hogy az apa hál először a lányával. - Evvel talán lezárhatjuk a hetérizmus szemléljét.

Mert mindez idetartozik. Bachofen szerint a hetérizmus volt a művelődés legalsóbb foka, s mások más műszó cégére alatt ugyanezt állítják. A bíráló megjegyzésekkel még várjunk. Mert bármint volt és van, csakugyan kultúra ez már, noha a mi civilizált szemünkben földhözragadt, állati viselkedéssel cimboráló, mégis tudatosan ápol, kultuszokkal őrzött, vallás formájában öltöztetett, saját erkölccsel, kidolgozott rítusokkal bíró, áldozatokkal megtámasztott. Azonban az úgynevezett magas kultúrájú népek körében megszűnt, s Bachofen felállítja a tételt, hogy a démetrikus rend váltotta fel, mely a művelődés második nagy korszaka volt. Igen sok etnológus és történész velejében egyetért vele ma is. De mi okozta megszűnését, és hogyan ment végbe az átváltás?

*

(A Földistennő.) - Bachofen a szentek naivitásával így okoskodik: „Mind a népeknél, melyekhez e vizsgálódásunk elvezet... a legvilágosabban megmutatkoznak az eredendő hetérikus életformák nyomai, és sokféleképp megfigyelhetjük ezeknek harcát a démetrikus törvényekkel, nagyjelentőségű és életbevágó tünetek során át. Nem lehet félreismerni: a günaikok-rácia mindenütt a nőknek tudatos és folytonos ellenállásából alakult ki a lealacsonyító hetérizmussal szemben, érve erősödött és tartotta fenn magát. Védtelenül kiszolgáltatva a férfi visszaélésének, és amint egy Sztrabón által feljegyzett arab hagyomány mutatja, ennek kéjvágyától halálra fárasztva, ő érzi át először és mélyen a vágyat a rendezett állapotok és tiszta erkölcsök után, amelyek kényszeréhez a férfi, nagyobb testi erejének dacos tudatában, csak kellenlenül alkalmazkodik. E kölcsönös viszony figyelembe vétele nélkül sohasem lehetne a günaikokrácia egyik kiemelkedő tulajdonságának, a szigorú életfegyelemnek teljes történelmi jelentőségét fölismerni, nélküle sohasem lehetne méltatni minden misztérium legmagasabb törvényének, a házaselet tisztaságának valódi szerepét az emberi erkölcs fejlődéstörténetében."

Ez az emelkedett szellemű okfejtés negatívra azt mondja ki, hogy a férfi az ősi, vad, zabolátlan, „természeti” nemi ösztön megtestesítője, a nő [455] szexuális zsarnoka, ami szöges ellentétben áll az egész hetéra-elmélettel, s amit Bachofenen kívül csak félresodródott hím- és nőnemű feministák mertek hangoztatni, ám ezek közt is leginkább aggszüzek. Olvastuk azt a másik megállapítását is, hogy a nő uralmát a vad, zsarnoki hím fölött „a természetfölötti, az isteni, a törvény alól magát kivonó, a csodaszerű felé irányuló szelleme” által vívta ki, s eme kvalitásokkal erkölcsösítette meg a népeket. Másutt a női szellem művének tulajdonítja „az isteneszme folytonos tisztulását”. Viszont mindezzel szemben olvastuk többféle fogalmazásban, azokat a megállapításokat, amelyeknek lényege, hogy a természet törvénye, „a ius naturae szerint a nő párzó [buhlerisch] természetű, Acca Larentia*, aki mindenkinek odaadja magát, hasonlóan a földanyaghoz, amely mint Penia szüntelenül új meg új megtermékenyítésre

* Róma legszebb templomi ringyója Romulus idejében; Hercules templomának papja magától a félistentől nyerte el ostábla játékban.

vágyik." - Ez a fölfedezés teóriájának kiindulópontja, valódi alaptétele, a démétrizmus már csak fejlemény.

Nos, az elméletállító tévedhet, ellent is mondhat magának, legfeljebb elvetjük tételei egyfelét. A történetírónak azonban elégséges és probatív anyagra kell építenie, legyen bár mítosz vagy konkrét adat. Bachofen abban nagy, hogy az emberiség történetének nem egy, eladdig rejtett alapfalát ásta ki, s megrajzolta az emberarc néhány hiányzó, ismeretlen vonását. Az ókor egész szellemi hagyatékát úgy átbúvárolta, mint senki más, és minden egyes morzsáját tollhegyre tűzte. Mindemellett a nő nemi elnyomásának, halálra fárasztásának bizonyítékául egy, egyetlenegy adatot tud csak felhozni. Igaz, hogy tucatszor idézi. Sztrabónnál talált rá, azon a helyen, ahol az araboknál dívó többnejűséget, poliandriát, illetve testvér-házasságot ismerteti; ez tipikusan matriarchális családi rend: a fivéreknek egy közös feleségük van. Sztrabón tehát ezt írja: „A fivéreket többre becsülik, mint a gyermekeket. Az elsőszülöttséghez igazodik a nemek uralma és a többi méltóság. Az összes vérrokon vagyona közös, a legidősebb az úr. Egy feleséget bírnak mindnyájan. Aki [e fivérek közül] elsőnek jön hozzá, bemegy és vele hál. Botját leszúrja az ajtó előtt, minthogy mindenki botot hord. Éjszaka azonban az asszony a legidősebbnél van. Ennélfogva mindenki mindenkinek testvére. Anyjukkal is párosodnak; a házasságtörést azonban halállal büntetik, házasságtörőnek [viszont] csak a más családból való számít. Egyik királyuknak volt egy igen szép leánya, ennek azonban tizenöt fitestvére [azaz férje], s minthogy mind szerették őt, egyik a másik után szüntelenül bement hozzá. Midőn az asszony már nagyon elfáradt, a következő cselet eszelte ki. Botokat csinált, a fivérekéhez hasonlókat. Mikor az egyik elment tőle, az övéhez hasonló botot tűzött az ajtó elé, aztán egy másikat, de ügyelt, nehogy a soron levő fivér a magáéhoz [456] hasonlót találjon. Mármint egy alkalommal mindnyájan a piacon voltak, egyikük azonban az ajtóhoz ment, s látva a botot, úgy vélte, valaki bent van. De minthogy az összes fivért a piacon hagyta, házasságtörőre gyanakodott. Elfutott atyjáért, de rá kellett jönnie, hogy nővére félrevezette őt.”

Az eset, látjuk, inkább anekdota jellegű, semmint általános kultúrtörténeti jelenség, és dokumentum-értéke vajmi csekély. Bachofen tipikusnak minősíti, holott tizenöt fitestvér egy családban bizonyára ritkaság. S igaz ugyan, hogy a keleti közmondás szerint minden arab férfiba hét kecskebak bújt bele, de a bőkezű Anyatermészet az arab nőt is méltó párral adta hozzá, s így legfeljebb magasfokú, hevesen gyakorolt harmóniáról lehet szó közöttük, nem pedig a nemek történelmet felforgató, tragikus ellentétéről. Gyanút ébresztő mozzanat, és Sztrabón is kiemeli, hogy a szóbanforgó arabok a házasságtörést halállal büntették, s ha a jogi közhelyre gondolunk, mely szerint a büntetés súlyossága a büntett gyakoriságával arányos, akkor egyik félnél sem következtethetünk túlzott fáradtságra. - Ma mintegy harminc millió ember él többférjűségben s egyúttal normális családi békességben. Általában a legidősebb fivér a családfő, de csak névlegesen, hogy úgy mondjuk, korelnöki tiszténél fogva; a hatalom az asszony kezében van, s ő a családi vagyon egyedüli birtokosa. E népek női teljességgel nélkülözik az odaliszk-allűröket, a szolgai viselkedést, s az elnyomás egyéni kinövéseit; ellenkezőleg, kiváló parancsnokok, öntudatosak, biztos fellépésűek, a családi, gazdasági, társadalmi élet vezetői, rendelkeznek a férfakkal. A többférjűség egyébként teljességgel matriarchális intézmény, az volt eredetileg a többnejűség is, és még ma sem vált mindenütt apajogivá. Ám egyiket sem a nő bujasága vagy a férfi zabolátlan kéjszomja hozta létre. S főként, ami most forog szóban: rendezettségével, szigorával, egész erkölcsével mindkettő messze esik a bachofeni hetérizmustól, aki tehát ellene fellázad, nem a hetérizmus ellen lázad. Sokkal inkább volna lázadásnak minősíthető az amazonizmus, csakhogy egészen más gyökerű.

A két szélsőség: a hetérizmus és az amazonizmus közé esik tehát a valódi, démétéri matriarchátus, művelődésünk első igazán nagy, teremtő korszaka, Bachofen szerint. Meggyőződéssel állítja, hogy a nő fokként küzdött ki intézményeit, azonban a haladás nem áll világosan előttünk, mert a harc hullámzott, fordulatok közepette zajlott mindenütt, visszaeséseket és szélsőségeket szült. Maga Bachofen meg sem kísérli, hogy rendszerezze anyagát, s a kialakulás állomásai köré csoportosítsa adalékait; igen gyakran lemond a szemléltetésről is, csupán „hivatkozik”; ehelyett az egyes népek és országok hagyományait, történetét vizsgálja, és frontálisan halad. Mi sem rendszerezhetünk, nem vagyunk fölkészülve e feladatra, s különben sem végezhetnők el, mert Bachofen elméletét nem tesszük magunkévá. A legcélszerűbbnek az látszik, ha igyekszünk [457] Bachofen elméletének vázát kihántani, és egy kissé "képszerűsíteni". Utána pedig példákból bemutatni a matriarchális társadalmakat.

*

A nő tehát megindította a harcot, hogy lerázza a hetérizmus igáját, s megalkossa a házasság intézményét, azaz formába öltöztesse a démétrikus elvet. Ez az elv, ahogy láttuk, szemben áll a régivel, s egy vallási parancs megtörését jelzi. A bűnt jóvá kell tenni, az istenséget megengesztelni, hogy belenyugodjék hatalmának a házasság által való megcsorbításába. Innen erednek a házasság mellett továbbélő hetérikus szokások, rítusok: a lányok szabad nemi élete, a hatványozott nászéjszakák, a férjes nők templomi prostitúciója, - mindez engesztelő áldozat. Velük szemben ellenérték és nyereség a házasság kötelező tisztasága, a hitvesi hűség, a házasságtörés súlyos büntetése. A példákat már láttuk Viszont szabatos értelmet nyer, megmagyarázódik a hetérizmus maradványa: a prostitúció, noha erkölcsi szem-pontból tekintve összeegyeztethetetlennek látszik a tiszta házassággal. De nem ellentét áll fenn közöttük, hanem szoros kapcsolat, kiegészítik egymást, sőt a prostitúció kezességül szolgál a hitvesi hűségre.

Világos, hogy ily mélyen gyökerező, vallásos képzetekkel szemben a magasabb erkölcsiség csak lassan hódíthatott teret, s hogy a régi mindegyre feltámadt és támadott, mert hiszen épp az újat kellett erkölcstelennek éreznie. De bár lassú a démétrikus elv érvényesülése, mégis észlelhető. A nő engesztelő áldozata mind kisebb mértékűre csökken, mind könnyebben teljesíthetővé válik. A matronák nemi közössége, hetérasága helyébe az évenként egyszeri templomi prostitúció lép; a leányoké megszabott személyekre szorítkozik, és csak esküvő alkalmával kötelező. Végül vagy közben az istenséget megillető prostitúció szolgálatára külön intézmény alakul: a templomi „szent”, fölszentelt örömlányok, hierodulék rendje. Ők veszik magukra az egész női nem bűnterhét, a házasság bűnének jóvátételét, s így a hitvesi-anyai életre készülő és férjes nők szabadon, tisztán élhetnek kötelességüknek. Keleten s a népek tetemes részénél a prostitúció ma sem megbélyegző; Velencében még a 18. században is rendeletek szabályozták a „tisztességes ringyók” (meretrice oneste) életmódját. - De a régi rend emléke jelképek és rítusok formájában még sokáig fennmarad. Ilyen a hajáldozat a szüzesség feláldozásának jelképeként, minthogy a haj és a szőrzet szoros kapcsolatban áll a „természetes” mocsári vegetációval, ilyenek az esküvők fallikus és egyéb szertartásai is.

Fontos térnyerés másfelől az ajándék-áldozat, a ringyópénz, a hozomány átcsúsztatása a magánéletbe és a jogi térre. A történelmi materializmus hívei a nők földművelő tevékenységének tulajdonítják a matriarchátus, a nőuralom felülkerekedését. Más fogalmazással: ez az istentől [458] kiszabott munkaterületük; a vetés, sarjadás, érlelés törvényének megtestesítői, mert ők fogadják, hordják ki és szülik az emberi magot. Démétér az első nagy törvényadó; az eleusiszi körmeneteken nők

viszik a szentélyben őrzött törvénytekerceket. Magától értetődik, hogy a családjának a kizárólagos birtokosa a vagyonnak, s csak leánya örökölheti tőle. Bezárja a kört a nő bírói tiszte és papi funkciója.

Felsorakoznak tehát a női istenek, az Anyák, és pedig érthető okokból egyelőre nem az Égben, hanem a Földön. S az egész pantheon, szintén érthető okokból, egyelőre kizárólag a nők érdekében működik. Plutarkhosz még a császárság idejében is csodálkozva kérde, miért imádkoznak a nők Inó Leucotheához (az anyaistennőhöz) a *nővérük* gyermekeiért? „Miért kérnek az asszonyok éppen ettől az istennőtől áldást, nem a maguk, hanem a nővéreik gyermekeire? Talán mert Inó is nagyon szerette nővérét, ugyannyira, hogy nővére fiát (Szémélé fiát, Dionüszoszt) maga szoptatta? Vagy azért, mert a maga gyermekeivel szerencsétlenül járt? Vagy pedig mert szép és dicséretes szokás ez, és a családokban nagy összetartást teremt?” Bachofen utólag felvilágosítja Plutarkhoszt: Inó Matuta a női természet-elv, amely minden dolog élén áll; a halandó nő az ő földi képmása, s ahogy amaz a természet „csúcsa”, ez a család csúcsa, feje (caput familiae). Emiatt imádkoznak a nők hozzá, és csak a nővéreikért, nem a fivéreikért. Mert a nővér plántálja tovább az anya törzsét, nem a fivér. A gyermekek az anyához tartoznak, nem az apához. A nővérek mind az anyát képviselik, benne egyesülnek, általa válnak egységgé, mint ahogy az összes földi asszony Mater Matuta, a nagy ősanja köré gyülekezik. - A magunk szavaival úgy mondhatnók, hogy ezen az egész vallási-családi szemléleten a törzs eszméje uralkodik. Ha a nővérek egymásért imádkoznak, egész nemzetségük virulásáért teszik: nem az ő személyükkel kezdődő törzsi ágra gondolnak, hanem az anyai törzsré. Mater Matuta, az ősanja a törzs, a nemzetség istennője, eszméje és foglalatja, s azért az ilyen imának nyitja meg a fülét szívesen. Már pedig az az asszony, aki csak a maga gyermekeiért mond imát, egy új nemzetség elejének, fejének teszi meg magát, s evvel elvágja útját a közös, egyetemes ősanja-istennő felé.

Ez a szemlélet vagy gondolkodásmód jellegzetesen nőies és par excellence démétrikus. A régi hetérikus nemzés-istennők egyeduralkodó letűnésben: Istár, Eszit, Aphrodité, Gaia, Auxesia, Tamia, Carmenta, Abrota tekintélye nem csökken ugyan, de meg kell osztozni az áldozatokon. Vagy pedig ősanjákká változnak át, ahogy Athéné később androgün fény-istennővé, hogy megőrizze pozícióját. A „természet csúcsára” a nemzetség-istennők a Nagy Anyák, Magna Materek állnak, Má, Náná, Inuini, Istár, Eszit, Anáhita, Anat, Déméter, Héra, Inó Matuta és a többiek. Ők kapják az első *épített* szentélyeket, a nők - igazi anya-ösztönrel - otthont építenek nekik, rögzítik, a földhöz kötik a nagy női „természetelvet”. [459] Poszeidoniosz és Diodórosz följegyzik, hogy a krétaiak Engyon nevű görög városkában sokáig nagy tiszteletben tartott szentélyt emeltek az anyáknak (métérés), akik a gyermek Zeust, atyja, Saturnus elől rejtegetve fölnevelték. Saturnus ugyanis fel akarta falni, nehogy letaszítsa őt a trónról. Az anyák azonban határozottan Eheia, az anya-anyatermészet pártjára álltak, Krétára vitték a gyermeket, s barlangba rejtették. Barlangba, azaz a föld mélyére; Engyon szó szerint azt jelenti: Földben. Nikiasz ki akarja csempészni és az Égbe ragadni, de az anyák örülettel sújtják, úgy hogy támolyogni kezd, leroskad, fejét a földön görgeti, és csak hebegve tud szólni. A földre rántják le, mert a föld az anyák „fizikai alapja és anyagi székhelye”. Tudni kell azt is, hogy Kréta volt az anyavallás klasszikus hazája (métrisz = anyahaza, nem patris-patria). - A hellénizált Zeusz aztán hálából csillaggá változtatja az anyákat és az Égben helyezi el (Kismédve és a Göncöl rúdja). Az anyák száma Krétán valószínűleg három, megtaláljuk őket kelta földön, a Rajna mentén és Angliában: a megalitikus emlékek egy része ezt az anya-hármaságot jelzi.

A szülőföld azonos az anya-földdel, az anyák származáshelyével, nem „patria”, nem „Vaterland”. Az államokat nők, anyák alapítják, az országok, városok neve nőnemű, a

főváros neve métropolisz, anya-város. Platón, Aelianus és Plutarkhosz említik, hogy a krétaiak hazájukat anya-földnek nevezték, Platón szerint „édes” anyahazának. Ugyanő *Államában* a népet, a polgárokat mind rokonoknak mondja, a közös ősi anyaöl révén; s többek közt ezt írja a harcosokról: „Álmukban úgy tetszett nekik, mintha tulajdonképpen a föld alatt [!] lettek volna, ott nőttek és nevelkedtek föl, ott készítették fegyvereiket és egyéb eszközeiket. Miután ezekkel teljesen készen lettek, és a Föld, mint az ő anyjuk, felküldötte őket, azóta ésszellettel gondoskodniok kell az országról, ahol laknak, mint anyjukról és táplálójukról, ha valaki fenyegetné; és polgártársaik iránt, mint hasonlóképpen földszülöttek iránt, testvéri érzéssel kell viseltetniük.”

Pelaszgosz, a prehellén ősnép, első, névadó királya a földanyától születik. A lükiai ember anyaági elődeit sorolja fel őseiül, országát az anyaisten földjének mondja; Proklosz Lükíát Aphrodité földjének nevezi. Lemnosz neve azonos a nagy földistennőével (Hekataiosz); Epheszosz Artemisznek, a tellurikus őstermékenység nagy anyjának és Holdistennőnek van szentelve (Pausanias). Ez már amazon-alapítás. Müriné, az amazon alapítja Samothrakét, az egyik legrégebb kultuszhelyet: a vihar a sziget partjaira veti, ő felszenteli az istenek anyjának, és a Samothraké, azaz Szet Sziget nevet adja neki.

Eszit-Iszisz nem egyéb, mint maga az egyiptomi föld, a termékeny Nilus-iszap (Plutarkhosz), de a Nebthat-Nephthüsz-mítosz során mint a démétrikus princípium megtestesítője: mint a megművelt föld tűnik fel. Mikor férje-fivére, Usziri vele párosodik, az egyesülésből búza nő; de midőn Usziri megcsalja Szet nővérfeleségével, Nebthattal, a mocsár [460] lótusza származik ölelésükből. Eszit a hites feleség, a törvény képviselője, Nebthat, a hetéra, az alacsonyrendű buja tenyészeté. Jelzi a visszaesést az őszállapotba, ezért Szet a férje, a gonosz sárkány-kígyó, Usziri ősi ellenfele és gyilkosa. Nebthat, csakúgy, mint Eszit, életadó földanya, nevének jelentése: a Ház Úrnője, vagyis a természeté; de ő az anyag törvénytelen „árnyék”-oldalát testesíti meg. Az alacsonyrendű termékenységet védi Toérisz is, a vízilófejű bába-istennő, s ezért mutén Szetfel párosítják. Társaik az egyiptomi pantheonban Athyr, a lótusztermő „dajka és feleség”, és Nit, „ az összes istenek úrnője”. Ő áll minden dolog elején, igazi csúcán, maga a lét, a fölismerhetetlen titok; saisi-szaji templomának feliratát már olvastuk; „Minden, ami volt és ami van és ami lesz: én vagyok. Leplemet senki sem takarja fel.” (Ősnemző, szűznemző).

Itália legrégebb lakói Ops-földanyát tisztelik, s róla nevezik magukat opicusoknak. Servius és Macrobius határozottan állítják, hogy Ops-Terra istennő azonos az epheszoszi Artemisszel. Vergilius egyik legvonzóbb nőalakja, Camilla, ennek az itáliai Ops-Dianának szolgálója. A római férfi-állam csak úgy tud gyökeret verni, hogy a matriarkhális szomszédnépekkel, a szabinokkal, opicusokkal „anyafiságba” lép. Az anyai származása jogán királlyá választott Servius Tullius a latinokkal szövetségben alapítja meg az itáliai Diana szentélyét az Aventinuson, s ezen az anyai-anyagi szentségen épül fel a római Impérium. Julius Caesar nemzetsége, a Gens Iulia, Vénusztól származtatja magát, de Vénusz-Aphrodité, az őszanya-istennő ekkor a Földről már régóta az Égboltra szállt fel, csillaggá változott, mint a krétai anyák

*

(A Holdistennő.) - A női égbolton a Hold uralkodik, közepütt a testetlen, tiszta fényű Nap és a csupa-anyag Föld között. Elfogy, meghal és folyton újul, mint a földi élet, de részesül a Nap halhatatlan fényében, és visszatükrözi. Eddig a szellemi szféráig emeli föl a démétriai küzdelem az anyagot, de tovább nem hatolhat. A Föld-nő és a Nap-férfi itt találkozik, ám viszonyuk megváltozik, s e változás jelképe, megtestesítője, istennője a Hold. A nő-elv nem veszti el főhatalmát, csupán más alakot ölt, a földi anyából égi anya

lesz, s mint Holdistennő uralkodik az istenek fölött.

A dolgot így is mondhatnók: megszületik a csillagvallás, - de magyarázatnak túlságosan egyszerű lenne. A kozmikus szemlélet időtlen, s talán csak az a kérdés, milyen nyomatékot nyer az élet magyarázatában, mennyire terjed, hogyan válik uralkodóvá. Egyelőre ne bolygassuk elégedjünk meg annyival, hogy a nő és a férfi viszonya kozmikus megoldáshoz jut. Ahogyan az ember nemekre különülten jelenik meg a Földön, ugyanúgy a női és a férfi elv az Égen is két önálló kozmikus hatalom alakját ölti fel. A Holddal szembe lép a Nap, mint ahogy a nővel szemben áll a férfi: amaz megőrzi [461] anyag-természetét, emez érvényesíti tűz-természetét. Már a bibliai József álmában a Nap jelenti az atyát, a Hold az anyát; a tizenegy csillag a testvérei, ő maga a tizenkettedik, illetve az első, ki előtt a többi meghajol.

A két nagy égitest viszonya mintázza és megszabja a férfiét és a nőét, minden részletében. A Hold magában véve fénytelen, mint a földi anyag, az anyaföld, s a Nap sugarai keltik életre. Kölcsönfény által válik sugárzóvá. Azért kíséri a Napot égi útján, mert szüksége van a világító Héli-oszra, vágyódik utána, s örökre kiszabott pályákon követi nyomát. Ő a kozmikus Föld: anyagi természetű, befogadó-foganó, anyamódra szülő; növése-fogyása az anyaölből származó élet örökös váltakozását példázza. Halhatatlanság, nemmúló lét csak a Napszférában trónol, de a Föld már hiába törekszik ide fel; a Hold alatt viszont az anyag törvénye uralkodik, és minden életnek a halált szüli ikertestvérül.

Mindazáltal e viszony kialakulása nem nélkülözi a bonyodalmat, s talán az egyiptomi mitologémát tekinthetjük a legelfogadhatóbb átlagképnek. Itt a nemző gerjedelem Eroszként, azaz hímerő gyanánt szerepel: „Az egyiptomiak, mint a görögök is, kettős Erósz [Hort] ismernek: a közönségesen [földit] és az égit; a harmadiknak azonban a Napot tartják, ahogy a Holdat Aphroditénak [Eszitnek], s az összes isten közül őt tisztelik leginkább” (Plutarkhosz). A „közönséges” a telluris, az „égi” a lunáris Erósz; míg eleinte a földben nyugodott, s termékenyítő vízként (sperma) itatta át, most felemelkedett a párás, harmatos éji Égboltra, s a Holdba költözött. Itt van az anyag felső határa; a Hold a választópont a testi és a testetlen, a múló és az örökkévaló között. Ameddig az anyagi világ elér, odáig az anya-elv van túlsúlyban, Aphroditénak jár a legnagyobb tisztelet. De az emelkedés harmadik lépcsőfoka Erósz Nap-szerűvé, Nap-hatalommá változtatja; a férfi-elv elhagyja az anyag határait. Aphrodité megmarad a Hold-szférában, s ott megtartja uralmát. Erósz a magasabb régiókban éri el tökélyét, ahol a halhatatlanság székel; csak az apollóni erő biztosít szilárdságot a férfijognak. A kozmikus törvény, amely megparancsolja a Holdnak, hogy a Napot követve, tőle vegye ezüstös kölcsönfényét, - a nőt a férfinak rendeli alá.

E fejlődésből következőleg a fény is három alakban jelentkezik, hármas utat jár meg: a telluris, a lunáris és a szoláris fokot. A Földön még chthonikus, sötét, ércszínű; a Holdon ezüstbe öltözik, s csak a Napon ragyog saját aranyszínében. A fejlődés tehát alulról fölfelé történik, s a három állapottal együtt, az ő hatásuk alatt jelenik meg az érc-, az ezüst- és az arany-nemzetség. De - látjuk - Bachofen elmélete szembefordul a mitikus hagyománnyal, mely éppen az ellenkező rendbe sorolja az arany-, ezüst- és az ércorszakot. Az ellentétet majd a kritikai részben vonjuk vizsgálat alá, most lépünk át a zökkenőn. Nem vitás, hogy a Mediterrá-neumban és a Közel-Keleten a holdkultusz igen jellemző a matriarchális népekre, legalábbis a Nap-férfi és a Hold-nő szembeállítását mindenütt [462] megtalálható. De a holdvallások száma nagy a Föld kerekén, s ezek kapcsolását az anyajogi berendezéssel még nem vették szemügyre. Valószínű, hogy az eredmény Bachofent igazolná, s a magunk részéről hajlandók vagyunk föltenni azt is, hogy a csillagvallásokat általában a matriarchális műveltségek segítették uralomra. De a

kozmosz szemlélet maga eredendőbb, régibb gyökerű. Valószínűségekkel azonban, kivált, ha ily roppant méretű anyagba burkolóznak, itt nem foglalkozhatunk.

*

Nagyjából rámutattunk azokra a mitikus, vallási, szexuális, társadalmi, jogi, gazdasági mozzanatokra, amelyeken a démetrikus nőuralom nyugodott, s amelyek formáit megadták. A vázlat igen hézagos, de igazolni látszik Bachofen felfogását, hogy a gynaikokratikus műveltség egy hatalmas, egységes gondolat uralmát mutatja. „Minden megnyilvánulása egyöntetű, és az emberi szellem egy zárt fejlődés-fokának bélyegét viseli.” Mi jellemzi ezt a fokot általánosabb emberi és erkölcsi szempontból? Erről szólva, Bachofen ismét a tiszta lelkekre jellemző, emelkedett állapotba jut, s átszellemültségét adatokkal támasztja alá. A legfőbb vonást a határtalan rokonság-érzésben, a szümpatheióban találja meg, amely kiterjed a törzs, a nép, a közösség minden tagjára. Az anyaság ösztönéből ered ez, elvvé magasodik s legfőbb erényül a családiasságot, testvériséget, a szelíd humanitást ápolja. Már az egyiptomi szoborműveken is kifejeződik ez az emberi vonás, a benső béke és a nyugodt összhang a külvilággal. De mindenütt így volt; az utódok számára fogalomná vált „a nők régi szeretete”, „archaia phyla gynaikón” és a „harmónia gynaikéia”; a viszály, a békétlenség, a széthúzás, gyűlölet hiánya. Szigorú büntetéssel sújtják a testi sértést, sőt az állatok bántalmazását. A nők odaadó vallásosságának, az eusebeiónak dicséretével kezdi Püthagorasz a krotoni asszonyokhoz intézett beszédét; Platón és Sztrabón hangsúlyozzák hogy a deiszidaimónia, az istenfélelem minden időkben a nőktől terjedt át a férfiakra, hitet, babonát egyaránt ők ápoltak, növeltek erősítettek a leghívebben. E forrásból fakad a sóphroszüné, a mértékletesség az eunomia, a törvényesség és mind a tulajdonság amikért a régiek az anyatisztelő népeket egyhangúan magasztalják. E népek férfiai pedig bátrak gyengédek lovagiasak, kötelességtudók edzetek valósággal csodalények.

Senki sem tagadhatja, hogy a felsorolt tulajdonságok megvannak a női természetben, de éppoly igaz, hogy nem uralkodnak rajta állandóan és kizárólagosan. A történelemben, a közösségek életében nem a nők, sem a férfiak jótulajdonságaié a döntő szó, mint ahogy a rosszak sem érvényesülnek korlátlanul. Ami pedig a démetéri aranykor fentebbi jellemzését illeti, maga Bachofen sem fukarkodik ellentmondásokkal, akaratlanul; mindjárt látni fogjuk. [463]

A fallikus isten

Ugyanis az első végzetes csapást az emelkedett, szabályozott dé-métrizmusra maguk a nők mérték. Igaz, hogy a háborút férfiú indította meg és vezette: Dionüszosz. Ha szabad sejtelemnek hangot adni: ez a név nem elvont istenfogalmat jelöl, hanem valóságos személyt takar, egy történelmi Nagy Sándort és reformátort á la Mohamed; hadjárata vallásháború lehetett, s hatása Indiától Ibériáig ért. A dolog úgy kezdődött, hogy Dionüszosz felkelt a nőuralom túlhajtása, az amazonizmus ellen. S noha célja a démetrikus rendszer visszaállítása volt és némi megreformálása az atya-elv javára, voltaképp megdöntötte azt, és „mozgalma” végül is visszasüllyedt a hetéraságba. Pontosabban szólva, új válfaját teremtette meg: a bakkhizmust. „A hetérikus és a démetrikus elv harcába - írja Bachofen -, a dionüszoszi vallás elterjedése új fordulatot hozott, és kártékony visszahatást szült az ókor egész erkölcsiségére. „Dionüszosz az első ellenlábas a korlátlan anyajognak, kérelmelhetlen ellensége a természetellenes amazoni elfajulásnak, vissza akarja vezetni a nőt asszonyi-anyai rendeltetéséhez, helyreállítani és betölteni a házassági törvényt, és elfogadtatni a maga férfiúi-fallikus természetének teljes dicsőségét. Sietve közöljük, hogy az utóbbi teljes mértékben sikerült neki.

Győzelmét nemcsak az okozta, hogy az amazoni életforma természetellenes volt, hanem az is, hogy elvadította magát az életet, s hogy mint minden egyoldalú, diktatórikus rend, kényszerűen hódításra tört, imperialisztikussá vált. Ez pedig tűrhetetlen, s rendszerint teljes bukás a vége. Az amazonizmus, ez a sokak által egyetemesnek tartott jelenség, eltűnt, csak muzeális mutatványai lappanganak itt-ott az őserdők mélyén. Mi több, maguk az amazonok lettek a reakció élkatonáivá. - A siker másik biztosítéka abban rejlett, hogy a heroikus, kegyetlen, agyonfegyelmezett, önsanyargató életmódba sodródott, örökös és esztelen hadakozásokba hajszolt nőknek az ösztönök természetes szolgálatát, isteni jutalmát, az érzékek magasrendű és szentesített kielégülését ígérte. Sőt, az összes reformátorral és diktátorral ellentétben, nemcsak ígérte, hanem meg is adta; ez volt diadalának döntő oka. Ha megfontoljuk, még többet adott, mint ígért, s ez lett mozgalmának a vesztese. Az új isten [464] szolgálatát, vagyis az életet, folytonos ünneppé avatta, misztériumok titokzódó élményeivel, elragadtatott mámorok révületeivel csábította el a nőket, s így esett, hogy az amazonok dühödten védekező asszonysserege egy csapásra éppoly elszánt és odaadó testőrcsapatává pártolt át. Dionüszosz pedig diadalmenetben vezette őket Indiáig. „Az asszonyok, - mondja szerzőnk -, kik előbb fegyveresen mérkőztek meg Dionüszossal, most mint ellenállhatatlan hős-sereg tűnnek fel, és a szélsőségek e gyors egymásutánjával mutatják, mily nehezebbre esik minden időben a női természetnek a középszeren megállnia és mértéket tartania.” - Csakhogy evvel a lélektani igazsággal befellegzett a harmónia gynaikeiának, szümpatheiaiának, eunomiának és a démétéri nőuralom többi jellegzetesként magasztalt erényének.

Dionüszosz fegyvert ragadó férfiai bizonyára nem „az asszonyok régi szeretetének” dajkaölén nevelkedtek lázadóvá, s aligha „a női harmónia” háborította fel őket, hanem valami más. És ha a nők körében is, mind bel-, mind külföldön osztatlan sikert aratott a program, arra vall, hogy ők szintén hiányát érezték valaminek, vagy pedig többet követelt tőlük Démétér, mint a kedvükre volt. Rendkívüli feszültséget érzünk a levegőben. Az amazonok hódító hadviselése, Dionüszosz ellentámadása és diadalmenete vérfürdőket fakasztott, országokat, népeket dúlt fel, a történelmi drámák minden energiája izzott benne. S végül korszakot teremtett, új istent, új vallást, mely ezer évig élt, s belső elfajulásának rendőri statárium vetett véget. Az energiák forrását még keresni fogjuk, most az eredmény a fontos. Bachofen szabatosan meghatározza ezt is, de erősen Démétér rovására: „Dionüszosz a szó legteljesebb értelmében a nők istene, forrása minden érzéki és érzékfölötti reményüknek, középpontja egész létüknek, s ezért ők ismerik föl először a maga teljes pompájában, nekik nyilatkozik meg, ők terjesztik, ők viszik győzelemre.”

Dionüszosz velejében a dúsan termő, de kifinomult természetnek, az élet gazdag, de szabályozott élvezetének istensége, s jelek utalnak rá, hogy átmenetileg vagy némely helyen csakugyan a szigorú démétrizmus új, szelídebb harmonizálódását idézte elő, s összekapcsolta a szerelem-eszme transzcendensebb, szublimáltabb tiszteletével. De kultusza hamar, s mindegyre gyorsuló ütemben átcsapott a bakkhikus szédületbe. Az amazonok aszkétikus hímgýűlölete és a mocsárbuja hetérizmus helyett az anya és atya egyensúlyozottabb viszonyára alapított házassági törvényt állította mintaképül a nő elé, mert csak ebben találhatja meg természetének igazi kielégülését és tartós békéjét. Az új házassági köteléknek, a hymennek ő maga vált védőszellemévé, az ifjú szépségű, nőket szerető Hymenaioszá, Libe-ra, a Szabad Anya mellett Liberré, a Szabad Atyává. Új férfi-eszményt teremtett, a nők ideálját. Ha a hetérikus párosodás a mocsarak sárkányával csak keserű kiábrándulást hozhatott Pszükhének, a Léleknek, ha [465] Aphrodité bordélyházat csinált a templomokból és megfosztotta a szerelmet örömétől,

ha Démétér számúzta az apát a családból és a gyermeket a törzs rajkóseregébe olvasztotta, most a házas kötelék a fény birodalmába, az örökre szóló egyesülés gyönyörébe emelte fel a nőt. Ámor-Kupido álmában látogatja meg Pszühét: álomszerű boldogsággal ajándékozta meg.

Az anya, ha életében betölti a dionüszoszi törvényt, a halálban örökre egyesül az istennel, akinek életét szentelte. Mint Dionüszosz-feleség az uranosi fényszférában megtalálja földi anyaságának magasabbrendű folytatását. Az isten minden anyának Ariadne koszorúját kínálja, mely nem-hervadóan ragyog fel az Égen, amikor a testet agyagkoporsó fogadja magába. Mindegyik el fog merülni Pszühé gyönyörében, mindegyik előtt megnyílik Leuké mitikus szigetének kikötője, ahol a halhatatlan heroinák-hoz hasonlóan, ő is megkapja hērōszí párját; méz és tej, ambrózia és nektár, a halhatatlanok étele és itala élteti majd. A síremlékeken menyasszonyi díszben, szépségük sugárzó teljében jelennek meg a nők. Egy s ugyanazon törvény alapozza meg földi és másvilági jórsukat. Az anyaság a hordozója és kiindulása a magasabb létnek, amelyre Dionüszosz hívja a nőt. Ennélfogva megmentője, szó szerint, Sótér (Megváltó), Eleutherios (Szabadító), Lüaios (Gondúzó), - „az asszonyok istene, mint senki más.”

Ez volt az ajándék, amit Dionüszosz az asszonyoknak hozott, s ők hódolattal siettek átvételére. Théba kapuit a nők nyitják meg az ostromló előtt, s fallikus ünnepet ülnek a tiszteletére, míg Pentheusz király, a férfi, még ellenáll. Sziküonban bakkhánsnők veszik körül, Éliszben tizenhat matróna alkotja tanácsát, Tanagrában a matronák csatlakoznak hozzá, Aiólában csak a nők áldozatát fogadja el; másutt sem a papkirály, a baszileusz mutatja be neki az áldozatot, hanem a felesége, a baszilissza, akit egyúttal az isten feleségévé avatnak, s így maga szintén istenséggé válik. Patraiban Dionüszosz tisztelete a gyné epichoria kultuszával kapcsolódik össze, s a templomban három képmását állítják fel; Korinthoszban két tölgyfa-szobrárt imádják; Bryszeában csak a nők közeledhetnek templomi szobraihoz, s mutathatnak be füstáldozatot; Egyiptomban a körmenetekben asszonyok hordozzák a képét. Spártában szintén asszonyok áldoznak neki, és tizenegy róla nevezett nő, dionüszíada tartja az ünnepi futóversenyt, Delphoi rendelete szerint, mert Delphoi kultikus központként szerepel. A Kháriszok vagyis Gráciák, a báj istennői, pepioszt, női ruhadarabot szőnek számára, ő felölti, és szívesen időzik körükben. A boiotiai nők mindenütt keresik, s megtudják, hogy a Múzsákhoz ment látogatóba. Az anyák főképp neki ajánlják fel gyermekeiket; az eliszi és argoliszi asszonyok a tengerparton szölongatják: bár jönne elő a habokból a „bikalábú” isten, és termékenyítené meg őket.[466]

Igen, nagy volt az ajándék, amit Dionüszosz az asszonyoknak hozott, ám mégis boldog középszer csupán, amire a nők Bachofen szerint nem hajlamosak. Túlságosan megértette őket, túlságosan rokonlelkű velük, s olyan idegpályákat hozta rezgésbe, melyek túlzottan érzékeny izgalom-központokba vezetnek. Nem állhattak ellen bűvöletének, mint ahogy a kígyó nem tud ellenállni a fuvola szavának. Minden orgiasz-tikus képességüket fölébresztette, s ezáltal rögtön magasra csigázta, Démétér kalásza és gyümölcse helyett a szőlőfürtöt és a bort kínálta nekik, jóllakás helyett az ittasultságot, magasra emelve előttük a thür-szosz-botot, a mávorszülő szőlővessző, a hímversző szimbólumát. Egy mai magyar író mondja, hogy a nők megérzik, ha egy isten öleli őket; a testi eksztázisnak magasabb foka aligha lehet, és ez a nők kiváltsága, a férfi meg van fosztva tőle.

De a dionüszoszi elragadtatást, az orgiasztikus önkívületet eleinte csak az istennek szabad kiváltania, a misztériumokon a papnők, a mainádok, thyadok, hyadok, bakkhai, lénaik, nimfák és najádok magával az istennel ölelkeznek és csak vele. Ha egy férfi meglesi az erdők tisztásain, holdfénynél járt őrzőgő táncaikat, darabokra tépik. A

papnőt férfinak érinteni sem szabad, mert halállal lakol. Delphoi mainádjai egyszer egész éjszakán át tévelyegnek a Parnasszosz rengetegeiben, reggelre bevetődnek az ellenséges katonaságtól megszállt Amphisza városába, holtfáradtan, félmeztelenül leroskadnak a piacon, de senki sem meri ujjal sem illetni őket. Néptörzsek és nemzetségek, Klodoné, Mimalloné, Bassaroi, Laphystia, Makedno leányai az erdőbe futnak, mert meghallják az isten hívó kiáltását.

Az euripidészi mania, sőt szent düh, hieromania, Alexandriai Kelemen szava szerint, a női lélek- és idegalkat mélyén gyökerezik, s Dionüszosz érintése darázscsípésként szítja fel. A két leghatalmasabb izgalom: az érzéki gerjedelem és a vallásos elragadtatás fonódik össze benne, és tombol az istenség közvetlen megnyilatkozásának mámorában. A lénye mélyéig felkavart nő kiszakad emberi mivoltából, és elvadult kéjjel falja fel az elevenen széttépett gödölye remegő húsát, beleit. Mert a kecskegida Dionüszosz szent állata, az ő képében jelenik meg, maga az isten. Dionüszosz Zagreusz, a „széttépett”, magát adja áldozatul, az áldozó részesül benne, istenné válik.

Itt tapintunk a szent örület, a túlcsigázott izgalom forrására. A jelkép jele, képe, mása valamely eredeti valóságnak, s noha átlényegítve, magában hordja teljes erejét, értékét. A kecskegida, az áldozat, eredetileg maga a férfi-isten, Dionüszosz volt, illetve az ő lényegét és erejét viselő férfi. A szkítákról írja Hérodotosz és több más szerző, hogy emberevők. Szkíta népek közt terültek el az amazonok nomád birodalmi, s ugyancsak Hérodotosz szerint oiorpatáknak, azaz férfiölőknek nevezték őket. Az [467] emberevésen azonban nem kannibalizmust, hanem mindig vallásos szertartást, áldozatot kell értenünk, mert a legkritább eset, hogy valamely nép pusztán táplálkozás céljából, rendszeresen fogyassza szomszédait vagy saját magát. Az amazonok férfiölő hajlamairól már az első görög „felfedező”, az argonauták szomorú tapasztalatokat szereztek. Hippaszosz feldarabolása és a három Proitida-lány gyermekgyilkossága magyarázható a harc hevéből. De nem kell háborúig és véres családi viszályokig mennünk, hogy ölelés helyett ölésre elszánt asszonyokat találjunk. A lem-noszi nők úgy térnek át Bendisz, a Nagy Anya tiszteletéről az amazoni életmódra, hogy minden finemen levőt kiirtanak. Az ötven Danaida-lány avval bosszulja meg az anyajogon, a nők szabad férjválasztási jogán esett sérelmét, hogy a nászéjszakán mind megölik férjüket, s aztán Egyiptomba menekülnek. Médeia szintén nemének hatalmát védi a férfiak erőszaktevése ellen, midőn szétdarabolja két gyermekét, s tagjaikat a tengerbe szórja. E szörnyetteket s a hasonlók hosszú sorát mind Démétér és Héra papnői követik el, s nyilván nem euszebeiből, az istenség jámbor, ájtatos félelméből, hanem az uralom dühös, zsarnoki féltéséből. De rémtettek elkövetése rémuralmat jelent. S mit sem változtat ezen, ha isteni parancs követeli és védi az öldöklést, mert akkor az istenség válik zsarnokká, a Nagy Anya Mostohává.

Úgy tetszik tehát, mintha Dionüszosz egyazon okból támadt volna a hazai anyák és a hódító amazonok ellen. De nem adja meg magát a beidegzett anyai tekintélynek, mint Bellerophon és Coriolanus, hanem megnyitja a férfiszabadító hősök sorát, mintha a kutyaharapást szőrével gyógyítaná: a görög oiorpatáknak csak egy férfit ad prédául, de azt áldozattá szenteli, a maga képévé teszi, istenné avatja. Az öldöklést egyetlen rítusra korlátozza, de ezáltal az érzéki és vallási orgazmust még egy skorpiódő-féssel, az ölés rettenet-izgalmával tölti meg. Ezek alkothatták a Dionüszosz-misztériumok igazi gyűjtőpontját; amit mi bakkhanáliák néven ismerünk, már enyhébb változat. A szelíd Bachofen megdöbbenve szemléli őket: „A Varázslatos hatalom amivel a dús természet fallikus ura az egész nővilágot új utakra ragadta, ily jelenségekben nyilvánul meg, amelyek nemcsak tapasztalatunk, de képzelőerőnk határait is meghaladják.” S míg máskor zsúfolja az anyagot, s egy-egy adatot tucatnyi formában ismét, most

megelégszik féloldalmi hivatkozással. Mi bővebben dokumentálunk, mert a Dionüszosz-kultusz, ha nem vált is egyetemesen uralkodóvá, lényeges vonást rajzol az óműveltség arculatára, s közlőről mutatja a szerepet, amit a nő-elv az ókor történetében játszott.

De a történelemben nincsenek „tisztá” korszakok, nem volt tiszta hetérizmus, démétrizmus, dionüszizmus, s az elmélet megszerkesztheti ezeknek képleteit, az élet bonyolult folyamatait azonban nem éri utol. Krétán, az „éden anyaházában”, Démétér szülőföldjén, gyermekeket [468] áldoznak fel Kronosznak, jóval Dionüszosz előtt. De ugyanezt teszik Dionüszosz tiszteletére is: „A krétaiak ünnepeiken mindent sorjában végigcsinálnak, amit a Fiú [Dionüszosz Zagreusz] tett vagy szenvedett,” - írja Firmicus Maternus. Zagreusz a „széttépett” Dionüszosz neve, mert széttépték és fölfalták őt is. Már újszülött korában fenyegeti ez a veszedelem; az indiai Nysa a szülőhelye: Nisadabura, az „Éjváros”, vagyis a női égitest, a Hold városa; nőuralom alatt lát napvilágot, atyja nincs, anyja Szemeié; a Földistennő; dajkái, a hüadok bölcsőt készítenek számára, ringatják, csókolgatják, mint a krétai anyák Zeust, de hirtelen szerelmi téboly kapja el őket, szét akarják tépni, s nem az anyajog vagy a szümpatheia védi meg, hanem az odasuhanó szárnyas Hermész szökteti el titokban. Korinthuszi szobrait abból a tölgyfából faragták, amelynek tövében szétszaggatták őt a mainádok, azt hívén, hogy üldözőjét, Pentheusz királyt kerítették kézre. (Pentheuszt egyébként anyja, Agaué nereida tépeti szét.) Más mítosz szerint Dionüszoszt a titánok falták fel, feketére, az éjszaka és a föld, Hekaté és Gaia színére festve arcukat.

A gyermektest, a zsenge, fiatal élet úgy látszik kedves áldozat a fallikus istenség előtt, legalábbis a hívők furora eddig a hitig fajul. Argoliszt, a Héra-tisztelet középpontját, az asszonyok sokáig hőiesen védelmezik, aztán hirtelen felcsapnak Dionüszosz katonáinak, nem kisebb hősiességgel vesznek részt harcaiban, és tiszteletére saját kisdedeiket áldozzák fel: „Az argívok asszonyai megölték és fölfalták gyermekeiket” (Apollodórosz). A három Minüád, Orchomenosz király leányai „bakkhikus dühöngésbe esve, megkívták az emberhúst, sorsot vetettek gyermekeikre, s amelyikre a sors esett, feláldozta fiát az istennek; szétszakították a gyermeket, és fölfalták húsát, mint éhes nőstényfarkasok” (Plutarokhosz). A foinikiai „sárkánynemzetség”, a Kadmeusok fiai anyjuk kezétől esnek áldozatul. Ugyanezt jegyzi fel Lakónia és Chiosz asszonyairól. „Mint gödölyéket, mészárolják le istennek gyermekeiket az anyák” (Aelianusz). Testvért is öl a testvér. A samothrakéi ősrégi kultushelyet az amazonok alapítják a három Kabeiroi tiszteletére; azért vannak csak hárman, mert legkisebb öccsüket, Kadmiloszt feláldozták.

A mainádok egymást sem kímélik; a samnita bakkhánsnők évente egyszer összegyűlnek, s egyet megölnek maguk közül Galliában, a Loire torkolatánál (Sztrabón). Férfiak rituális leölésének se szeri, se száma, de kérdés, nem „egyszerű” emberáldozatról van-e szó, mert ez a világ minden táján dívott, s elvértve dívik ma is. Kétségtelenül dionüszikus emberölések a következők: A görögök a szalamiszi ütközet előtt három perzsa hadifoglyot áldoznak a „haragos” Dionüszosznak (Plutarkhosz); Chiosz és Tenedosz szigetén férfiakat szaggatnak szét (Porphyriosz); a lüktisziek, egy krétai törzs a dionüszikus emberáldozatot kultiválja (Alexandriai Kelemen). A basszaroszok törzse, thrákiai nép, „egy szálíg [469] kipusztult, mert tagjai őrzöngő kívánczóságban emberek föláldozása és az áldozatok élvezete után, egymásnak estek, és fölfalták egymást” (Porphyriosz).

A kecske-, bika-, szarvas-, őz- vagy borjú-áldozat már szelidülést jelent, a szokott jelképes átvitel. Jellegzetes átmeneti formára találunk Tenedosz szigetén, itt az áldozatokkal még embermódra bánnak: „A régi időkben Tenedosz lakói Dionüszosznak

szentelték a legszebb vemhes tehenet; midőn a borjú megszületett, a tehenet úgy ápolták, mint gyermekágyas asszonyt; de a borjút feláldozták, ekkor kothurnuszt kötöttek patáira, és úgy tettek, mintha az embert, aki a borjat baltával megölte, megakarnák kövezni; ő azonban, hogy megmeneküljön, a tengerpartra futott." Színjátékszerűen ismételték meg az egykor lefolyt eseményt. A bakkhikus szédületet, persze, a jelképes áttétel sem csökkenti, a résztvevők hisznek az állat isten-voltában. Krétán „a bakkhászok véres szájjal tépik a mekegő kecskék zsigereit” (Arnobiusz). „Fogaikkal élő bikát szaggatnak szét, és a sötét erdőben zavaros kiáltásokat jajgatva, az őrütek tombolását utánozzák” (Firmicus Maternus). „A bikát késekkel vágják apró darabokra” (Nonnosz). Boiótiában kisgyermek helyett gödölyét áldoznak Dionüszosznak (Pausanias). (Ezeket nem Bachofen idézi, nem szerette a rémségeket; más forrásokból kellett kiegészíteni anyagát.)

A szelidülés Görögországban ment végbe, a kultusz klasszikus hellén földön nem is lett általánossá, a mítosz újrarájátszásává módosult, s polgárilag szabályozták. Thrákia, a boszorkányság hazája, és Makedónia volt a forrásvidéke, itt mindvégig eredeti alakjában virágzott, s innen terjedt a görögök közé. Eddig idézett példáink jobbadán róluk és Krétáról szólnak, s a hagyomány és az irodalom - a nagy tragikusoktól Ovidiusig és az enciklopedistákig - az ő hírüket örökítette meg. A thrák Lükurgosz-monda az „örjöngő” Dionüszosz mellé vad orgiazmusban tomboló kíséretet ad, fáklyát csóváló mainádokkal (Sophoklész), s különösen a Basszarida nők nevezetesei fékevesztett tobzódásaikról (Aiszkülös). Plutarkhosz kiemeli, hogy a görög nők Dionüszosz-szolgálatához képest a thrák és makedón bakkhászsnők, a Hedonész, Mimallónész, Klódónész törzsek asszonyai túlhajtott orgiazmusnak hódoltak; borostyánnal koszorúzott thürszosz-botjaikra kígyókat csavartak, s velük rémítették a férfiakat. Ezek a szerszámok, valamint a kecske-, szarvas- és rókabőrök (Indiában párdúcoké), a fuvalák, dobok, csörgők, csengők, karénekek, kiáltások s a többi kellékek Phrügiából származtak.

Valóban a kisázsiai Phrügia és Lüdia hegycsúcsai az ekstázis kiröpítő fészkei, ahogyan Görögországban a Kithairon és a Parnassosz hegyéről gyűrűzik szét a mámor. Dionüszosz Nüsa hegyén születik, s azóta is hegyeken gyülekeznek a boszorkányok, zajlanak le a [470] Walpurgis-éjszakák. Dionüszosz az „ázsiai mainádokat” (Assziadész Bakkhai) a lüdiai Tmoloszból és Phrügia hegyeiről hozza magával, ahol vad orgiákkal, emberevéssel ünneplik őt, örjöngve futkároznak, kibontott hajukat lobogtatják, fejüket előre-hátravetik, phrügiai kiáltásokat hallatnak tümpanák és fuvalák zengései közben (Euripidész). Sztrabón szerint a phrügia-lüdiai Dionüszosz-tisztelet Kübelé, a Nagy Anya kultuszával olvadt össze, mert e két, lényegében rokon istenséget egyforma kicsapongó rítusokkal szolgálták. A részegítő zene, az idegizgató hangszerek, sípok, üstdobok, csattogatók, cintányérok, a rángatózó táncok, a fej kábító hajtogatása jobbra-balra, előre-hátra, a kibontott haj lobogtatása, az euoi-euan kiáltások mind a phrügiai Kübelé-kultuszából kerültek át a dionüszoszi misztériumokba. Aiszkülös mindehhez a lantot és a bika hang-utánzást teszi hozzá; a bika hang az isten bömbölése volt, evvel szölongatta ellenállhatatlanul erdők mélyéről, hegyek ormairól mainádjait:

Az egyik, kezét a szépen esztergált
fuvalával ékesítve,
ügyesujjú, gyönyörű dalt játszik,
tébolyittas melódiákat fújva.
És a másik az ünnepélyhez
ércványért zenget hangosan...
Harsányan ujjong a dicsének,

és bikahangú szózatok bömbölnek bele
rejtett búvóhelyről, rémítő zúgással
utánozva a játékot, s egyszersemind a dob
ijesztve robban,
mint dübörgés a föld mélyein.

*

Az idegen eredet a tulajdonképpeni Görögországban, Peloponneszoszon, Attika, Boiótia, Thesszalia, Lakónia vidékein mindig tudatos volt, az ünnepélyek rendjét sok helyütt törvények szabták meg, s ezeken szerepet kapni tisztességszámba ment. Az ellenáramlat, ha annak nevezhetjük az Apollón-kultuszt, úgy is felfogható, mint szellemi küzdelem Ázsia füllesztő hatása ellen. Más szóval a férfi-elv érdekében folyt, mitikus hősei, papjai és szellemi vezérei mind férfiak voltak, égitestük a Nap, istenük a sugárzó fejű Apollón. De Kis-Ázsiában és Egyiptomban diadalmas maradt, mert új és hatalmas felélesztője támadt: Nagy Sándor. Makedóniában, a görög Dionüszosz-kultusz fókuszában született, anyja, Olümpia királyné, a thrák mainád, a szárnyas sárkány alakjába öltözött Zeusztól fogant. Ő maga a [471] gaugamelai csata után, mely a világalomhoz juttatta, seregei előtt Dionüszosznak, Zeusz fiának jelentette ki magát. S ha nem hittek volna ebben ő és katonái, sohasem ismételte volna meg Dionüszosz diadalútját az Indusig. S valóban magán viseli az isten testi jegyeit is, szeme kétféle íriszű és színét váltó, mint a dioszkuroké és Dionüszoszé. És noha a csaták csillaga a hódító ifjú férfi eszményképe, a dionüszoszi férfi-elvet mégsem tudja teljes diadalra vinni. A császári koronát Kandake, indiai királynőtől veszi át, vagyis az „anyától” kapja a hatalmat: tisztára anyajogi aktus. Pedig az isteni eszmény ott lebegett előtte, a halálos ágyán panaszkodott, hogy szellemét és „magasra törését” (anó pronóia) legbensőbb hívei sem értették meg, - valójában mégis ázsiai hercegnőkből álló háremétől környezve, részeg tobzódások közben halt meg. Diadochosz-királyságokra bomlott birodalmának szatrapáit aztán végképp áthasonította Kelet, beleértve Egyiptomot is. Már az első Ptolemaiosz az amazon-városhból, Szinopeból hozat istent, Szerapiszt, s családjának, a Lagidáknak uralma alatt a dionüszoszi fallozkultusz olyan fénykort ér meg, mint sehol másutt. Ami az Eszit-kultusz java idejében sem történt meg, nők viselnek magas papi tisztségeket, és ismét érvénybe lép a fáraók kötelező testvérházassága. II. Ptolemaiosz kedvese, Belisztiké tiszteletére templomot emel, és Aphrodité-Belisztikének szenteli. „Az anyaság régi érvényesülése seholsem tört fel újra olyan erővel, mint a Nílus partjain, és Isiszt, Korosz-Sarapisszal egyesítve, újból magasra emelte, s elterjesztette Nyugat országaiban is.” Bachofen itt arra céloz, hogy az Isiszt-kultusz, az anyavallás a császárság idejében valósággal virágzott Itáliában és a nyugati tartományokban.

De Dionüszosz-Bakkhosz közvetlen követői is elszaporodtak Rómában. Ez volt a végső elfajulás, Bakkhus egy alvilág istene lett. A 3. században ie. a bakkhánok szövetség-félét alkotnak Alsóitáliában, s ez csakhamar Rómáig terjed. Ünnepeiket, a bakkhanaliákat eleinte csak asszonyok ülik meg évente három napon, később férfiak is, havonként ötször, éjszaka. A társulat azonban hallatlan kicsapongások, méregkeverések, végrendelet-hamisítások, összeesküvések melegágya lesz, azért 180-ban a szenátus betiltja. A tagokat pörbe fogják, a vádlottak javarészét, mintegy hétezer embert kivégzik, a többit életfogytig börtönbe vetik. Dionüszosz világrengető diadalútja szomorú véget ér.

Azonban már az alap, a kiindulás is hibás volt. A férfi győzelme a tiszta szellemi elven nyugszik; a dionüszoszi apaság kimerül a fallikus, testi nemzésben, holott az apollóni-metafizikai nous erejéből kellene kiáradnia. Ha nem tud idáig felemelkedni, minden győzelme új vereséggé változik. „Mert az érzékiségben felülmúlja őt a nő, kit a

gerjedelem fullánkja erősebben ösztökél, s aki tízszerre nagyobb nemi gyönyört érez, mint a férfi." »Pasa gyné potheei mallon tou aneros,« mondja Nonnosz"[472] (Bachofen). Dionüszosz, ki megbuktatja a nőt, s a maga férfi-hatalma alá veti, új érzéki-erotikus nőuralmat alapít, s kultusza végül is mélyen lealacsonyítja a férfinem méltóságát. A bakkháns férfiaknak beavatáskor női ruhát kell öltetniük s nő módjára viselkedniük. Dionüszosz a női Holdisten, Luna, színébe öltözik, hermafrodita istenséggé, Lunusszá változik, mint ahogy Héraklész női inget húzva ül a legyőzött amazon, Omphale lábaihoz, és szöszt fon, rokkát pörget.* [473]

A Nagy Anyák leányai

Igyekeztünk a matriarchális műveltségeket valamelyes történelmi távlatba helyezni; Bachofen háromlépcsős elméletét használtuk vezetőül, bár aligha fogadható el: nem a matriarchátussal kezdődik a művelődés, a történelemben pedig tiszta formák nincsenek, legfeljebb szélsőségek. Ezek azonban egyidejűek keverékformákkal, és sohasem általánosak.

Hogy a távlatot megőrizhessük, egyelőre nem tartottunk világszemlét, nem kerestük fel a nőuralmak mai változatait, man értve, ami nem nevezhető sem ó-, sem középkorinak s amit az európai civilizáció világhódítása idején, a 18-20. században fedeztek föl. Csupán az amazonizmusnál teszünk kivételt, mert valóban szélsőséges tünemény, s noha ez sem tiszta képlet, lényege mindenkor ugyanaz. Ha azonban világszemlét tartunk, igazolva látjuk nézetünket, hiszen éppen e vizsgálódás nyomán alakult ki: a nőuralmak minden változata él, időben egyszerre, térben szétszórta, s mozaikjuk egy műveltségi állapot tarka, érthetetlen képét őrzi. A mozaik megtiltja, hogy elméletet, rendszert, „fejlődési” sort erőszakoljunk a jelenségekre; nem az számít a legrégebbnek, amit sok száz évesnek ismerünk, sem ami a legarchaikusabbnak látszik. Megeshetik, hogy az archaikus későbbi keletű a bonyolultnál, s lehet, hogy emez át sem ment az archaikus formán. Lehet, hogy egy archaikus, primitív társadalomban fejlett matriarchátusra bukkanunk, de történhet fordítva is. Nem tehetünk egyebet, mint hogy az adatok kimeríthetetlen tengeréből néhány jellegzetes példát kihorgászunk szemléltetésül. A tárgy végül is mindvégig ugyan-az, s az így nyert mozaik előnye, hogy nem hézagosan ismert múlt teoretikus, azaz hamis helyreállítása lesz, hanem tapasztalati tényeken nyugvó, reális kép.

*

Amerika a közhely szerint a szélsőségek hazája, s ez az anya- és apajog viszonyában is áll; a végletes nő- és férfiuralom éppúgy előfordul, mint minden lehetséges átmenet és keveredés. A matriarchális formák általában nyüzsögtek Észak- Közép- és Dél-Amerika autochtonjai között, s ahova a fehér civilizáció nem ért el, nyüzsögnek ma is. Az etnológusok véget nem [474] érő listákon sorolják fel a törzseket és jellegzetességeiket, s ezáltal a tudomány szilárd alapot és bő anyagot nyer, mi azonban inkább csak azt látjuk, hogy a matriarchátus él és virul, az amit úgyis tudtunk, és hogy nagy kiterjedésben, amit sejtettünk. Ellenben fontos, hol és hogyan virul? Mert ha Kanadától a Tűzföldre, az őseszкимóktól a patagonokig minden éghajlati, földrajzi és gazdasági körülmények közt egyaránt virul, az annyit jelent, hogy nem függ az éghajlati, földrajzi és gazdasági tényezőktől. Végeredményben az ember dönti el, hogy milyen

* Az amazonizmus nem szerves szakasza a művelődés történetének, s még a matriarchális rendszerek közül is kirí; szélsőséges és természetellenes epizód, de ismerete nélkülözhetetlen, mert fontos reakciókat szült; ezért ismertetését a Függelékbe illesztettük.

közösségekbe szervezi magát, s ezért találjuk meg a legszélsőbb ellentéteket egymás közvetlen szomszédságában is, ugyanazon éghajlati, földrajzi és gazdasági viszonyok között. A haladó tudomány bizonyított tényként fogadja el, hogy a patriachális nagycsalád és a gyűjtögető gazdálkodás mindenütt megelőzte a matriachális törzsszervezetet és a földművelést, emez pedig a fejlett apajogú kultúrákat, s e tételt kutató módszereiben és következtetéseiben egyaránt alkalmazza. Mi is elfogadjuk, hogy ez a legegyszerűbb, természetes forma, s a legáltalánosabb a kultúra alsó fokán, de nem bizonyos, hogy mindig megelőzi a matriachátust, s ellentmondó példa akad elég. Így aztán, ha egy-egy primitív, gyűjtögető népnél rendezett anyajogot talál (ausztráliai és délamerikai törzsek), vagy áttérést magasabb apajogból anyajogba (kva-kiutl indiánok Észak-Amerikában), avagy törzsi apajogot minden anyajogi előzmény nélkül (Közép-Kalifornia), akkor mind a haladó, mind a maradi felfogás gazdasági süllyedést, társadalmi visszaesést, szabályt erősítő ki-vételt stb. állapít meg. Mert elmélet nélkül a tudomány meg nem él, viszont az élet nem tudományosan működik. "Grau, teurer Freund, ist alle Theorie, und grün des Lebens goldner Baum." Nézzük az élet zöldelő fáját, amelynek lombjában, mint tudjuk, nincs két egyforma levél.

A kaliforniai öböl partjain és néhány szigetén élnek a szeri-indiánok törzsei; nehéz tanulmányozni őket, mert barátságtalan természetűek, a kérdezősködőt agyonütik, s az idegenekre általában nyíllal vadásznak; viszont egymást is pusztítják örökös háborúban. Olyan nyomorult környezetben és olyan nyomorultul élnek, hogy még az amerikai úttörők sem tartották érdemesnek kiirtani őket. Macgee doktor egyik csoportjuknak közelébe férközött, és tolmács útján megtudott egyet mást. „Azt mondani - írja -, hogy kőkorbeli módon élnek, hízélgés volna és túlzás.” Egyetlen készítményük az íj és a nyíl; e nyílhegy éles kovakő. A velőscsontot az első kezük ügyébe eső kődarabbal zúzzák szét. Ha kést adnak nekik, nem fogadják el, s nem is akarják megtanulni használatát. Harcolnak, vadásznak, halásznak, de a dögöt is megeszik. Kemény fajta. Társadalmilag anya-törzsekre, klánokra oszlanak, ezek élén illetve közepén egy-egy ősvén-asszony kuporog, korlátlanul uralkodik az asszonyokon, akik viszont a férfiakon uralkodnak korlátlanul. Magukat kunkaknak, „asszony népnek” nevezik. Ágakból téltul összeábdált kunyhó a lakásuk, de a férjnek még [475] ebbe sem szabad belépnie, csak a törzsanya fitestvérenek. A férjeket általában nehéz fölismerni, olyan jelentéktelen szerepet játszanak; ámde mielőtt fölvennék őket a klánba, kegyetlen bátorságpróbákat kell kiállniuk; ezeket az anya-kollégium írja elő. Hogy a férjeket, mint ilyeneket, elismerik-e, nem bizonyos; az atya-fogalomra nincs szavuk. A férfiak tevékenységét az őszanya irányítja parancskiadás formájában, ellentmondás elképzelhetetlen, a halálmegvető férfiak birkaszelíden engedelmeskednek. Háború idején férfivezért jelölnek ki, de az ő hatalma is csak nejének varázserején nyugszik, minthogy a női mágia a forrása minden intézkedésüknek. A szó szoros értelmében a nők csinálják a jó és rossz időt; nagy esővárászlók. (Szerintünk a nők mágikus hatalmába vetett hit a kulcsa viselkedésüknek, életmódjuknak.) Vallásukról közelebbi értesülés nincs, de nem lepődnénk meg, ha kiderülne, hogy ezt is a nők tartják kezükben - papnők.

Mármost nem nagyon messze tőlük, Arizona és Újmexikó határvidékén élnek az igen magas kultúrájú pueblók. Egykor a kanyonok oldalaira, sziklák falára tapasztották felhőkarcolóikat, s hatalmas várakat is raktak különös, föld alá mélyesztett, tojásforma, rituális építményekkel. Ők talán Amerika legrégebb földművelői, háziiparuk művészi, vallási életük barokkosan gazdag; sokan tőlük származtatják a tolték-azték műveltséget. Azonban matriarchális rend uralkodik náluk, s a férfiak helyzete nem sokkal különb, mint a szeri indiánoknál, nem tekintve a szelídebb, civilizáltabb formákat. A férfiak lehetnek ugyan papok, de a két nem szigorúan elkülönítve él, a férfiak a falakon kívül;

ám a nőknek szabad bejárásuk van a legzárkózottabb férfi-klubokba is, míg emezek csak dolgozni mehetnek a városba.

A nők férjválasztási és -elkergetési joga korlátlan. Ha a lány az ifjúnak magasütötte kenyeret nyom a kezébe, annak követnie kell őt, s ettől fogva haját fésülnie, mokaszinját megvarrnia, kiszolgálnia. Cserébe szép ruhákat, tolldíszeket, bőrmunkákat kap, mert ilyesmikre hőn vágyik a férfinép. De kérnie nem illik, sem panaszkodnia, ha vágya nem teljesül. Ha pedig megelégedi párját a nő, batyuba köti holmiját, s az ajtó elé teszi, jeléül, hogy többé nem kívánja látogatásait; mert addig is csak látogatóba jöhetett. A teremtetés ura pedig fölveszi a batyut, és megadással távozik. A válások és egybekelések szakadatlanul folynak, de a nőket még ezek a könnyed láncok sem kötik. Leány- és asszonykorukban egyaránt tetszés szerint hálnak avval a férfival, akit gusztusuk kijelöl, akár legény, akár házasember. Nincs még valami, amit a matriachális rendszerek világszerte oly kevésre becsülnének, mint a szüzességet. Fontos, hogy a törzs ne keveredjék idegennel, a totem törvénye meg ne sérüljön, egyébként úgymint minden „a családban marad”. Mindezt A. L. Kroeber kitűnő kutatásaiból ismerhetjük meg a legalaposabban. (Az irodalom igen nagy.) [476]

A pueblók vallása földműves-mitológián alapuló termékenység-rituálé. Havonta megjátsszák a „Mag Anyjának” misztériumát: a Földanyához leszáll a Holdhős, a Kígyóisten, „az Árnyék Ura”, ki fia és kedvese egyszerre, s megtermékenyíti. A fiú-kedves havonta megújul, mint a Hold, megvedlik, mint a kígyó, megjön-eltűnik, mint a férfi, míg az anya, a Föld befogad, szül mozdulatlanul és halhatatlanul. - A Mag-Anyja és a kígyó-tánc misztériumát a törzs ősanja alapította. Holdtöltekor vagy újláskor egy öreg férfi bölényszarvba fűj, míg a többi férfi, szájából kilógó eleven kígyókkal, körültáncolja a szent sziklát. Az asszonyok karban énekelnek, és kukoricalisztet szórnak a kígyókra és a földre, míg fehérré nem lesz, mint a hó. Ekkor a férfiak a kígyókat a földre ejtik, s a nők liszttel takarják be őket. A kígyó nyilván fallikus szimbólum, a liszt a teremtető anya. A stílus lényege ugyanaz, mint az eleusiszi Déméter-misztériumé, ahol a falloszt az anyaméhet jelképező szekrénybe, kistébe zárták. - Titkos ceremóniák közt végzik a papnők az esővarázslást; ennek némely mozzanata a római vesztaszüzek rítusaira hasonlít. - „A klérus tizen négy papból áll, élén a termékenység papnőjével, Sivanakiával. A papnő őrzi a kultusztárgyakat, s akármelyik papot akármikor, megokolás nélkül kiteheti hivatalából; az övé azonban anyáról leányra öröklődik” (Kroeber). - Ezek után mondani sem kell, hogy a közügyeket nők vezetik, övék a vagyon, az öröklés és a származás leányágon megy. Az ő dolguk az építés, az edénykészítés, a tűz őrzése; a férfinak ezekhez nyúlnia sem szabad. (Mindenütt így van ősidők óta, az apajogban is.) - Midőn az első hittérítők felszólították a férfiakat, hogy építsenek templomot, zavarba esve, tanácstalanul szégyenkeztek, a nők és gyerekek pedig kacagva gúnyolták őket.

Mind a szeri indiánoknál, mind a pueblóknál feltűnik az anyajog egy általános intézménye, a leviráthus, vagyis az anya fitestvérének szerepe. Az ő kezében van a végrehajtó hatalom; az anya uralkodik, a nagybácsi kormányoz, mert ő a legközelebbi anyaiági vérrokon, beleszületett a törzsbe, míg a férj jöttment, csak eszköze a törzsnek, akárki lehet, akár mikor cserélhető.* A leviráthus olyannyira általános szokás, hogy az „anyai-fivér” s a „nővér-gyermek” kifejezés néha nem csupán rokonságot jelöl, hanem címmé, szerep-jelöléssé változik. Világosan kitetszik ez a jukik teremtetés-mítoszából, Kroeber jegyezte fel, hosszúsága miatt sajnos kivonatosan; csak néhány sorát használjuk: „Kezdetben minden víz volt. A vízen egy habfoslányon madártoll úszott

* A leviráthus jogán törekedett például Koppány, Szent István nagybátyja, a fejedelemségre, ősi anyajogon támadt fel a törvénytelen király ellen.

körben. Ebből hang jött ki, énekszó. Ez volt a Teremtő, Taikomol. Kojote [Taikomol passzív társa, az emberős] jelen van, noha a rege nem mondja meg, milyen alakban, és hogy min áll, [477] csak mint valaki, aki Taikomol születését vagy önteremtését nézi. A Teremtő mindvégig „Anya-fivérnek” szólítja, de úgy látszik, nem szabad ebből tényleges rokonságukra következtetni; az anyai fivér szokott megszólítási formula, ezt alkalmazza minden mitikus lény Kojotéra. Ő pedig amazokat szabályszerűen »Nővér-gyermekeimnek« nevezi.”

Nem vitás, hogy a Földanya és a Holdistenség (a legtöbbször istennő) a matriarchális vallások alaptényezői, a születés-halál-újulás törvénye pedig e szemlélet szerves tartozéka. Tény az is, hogy a kiscsalád, a patriarchális egyesházasság elsődlegesebb társadalmi forma, egyszerűbb, mint a törzs, hiszen ennek biológiai magva már az állatvilágban, a magasabbrendű emlősöknél és a madaraknál kialakult. A patriarchális monogám család természetes vallásformája viszont az atyaisten (később a Nap), a fény kultusza és a halhatatlanság gondolata. A legarchaikusabb patriarchális műveltségekben csakugyan meg is találjuk ezt a gondolatot, és pedig rendszerint minden Földanya- és Hold-mitológia nélkül. Így roppant érdekessé válik azoknak a mítoszoknak vizsgálata, ahol a kettő találkozik: minő a viszony közöttük, és hogyan fejeződik ki?

A vinnebagó-indiánok teremtésregéje elmondja, hogy „a mi Atyánk” [patriarchális férfi isten] megteremti a világot és az embereket; s mert nagyon szereti őket, megteremti a Nyulat is, hogy fejezze be művét, és gondoskodjék az emberek [négy fivér a világ négy táján: kozmikus férfi-szemlélet] boldogságáról. [A Nyúl = kultúrhérosz és demiurgosz.] A Nyúl nagy odaadással és serényen munkálkodik az emberek javán, s kivált a halhatatlanságot [!] iparkodik megszerezni számukra. Ugyanis a gonosz szellemek a megrontásukra törnek, a Nyúl tehát habozás nélkül megöli őket a világnak mind a négy végén. Elégedett örömmel indul haza, azonban találkozik „Nagyanyával” [a matriarchális Földanya, eddig nem szerepelt, egyszerre csak „van”]; így szól hozzá:

„Noshát, Nagyanya, végbevittem a munkát, amire Atyám kiküldött. Elküldött, hogy nézzek utána az ő teremtésének, és én mindent végbevittem. Nagybátyám és nagynéném [az emberek] élete ettől fogva olyan lesz, mint az enyém [halhatatlan].

- De unokám, hogyan lehet nagybátyánk élete olyan, mint a tiéd? Nem így van ez. A világ olyan, amilyennek Atyánk teremtette. Nem lehet mássá tenni.

- Az öregasszony, [- gondolta a Nyúl -,] rokona kell, hogy legyen [a rossz szellemeknek], s ezért bizonyára nem örül, hogy megöltém őket.

- Nem, unokám, - [felelte a Nagyanya, fölismerve gondolatát] -, testemnek két részre kell válnia. Nehogy az élelemben szükség álljon elő, Atyánk elrendelte, hogy legyen halál, különben túlságosan szorongatni fogják egymást a Földön. Nos, ezért rendezte úgy, hogy legyen helyük a halálra. [478]

A Nyúl nem szerette ezt a dolgot. - Már bizonyos, Nagyanya nem örül ennek, mert rokonuk. Pártjukra áll, - gondolta.

- Nem, unokám, nem így van. Szívedet most sebezve érzed, Nagybátyád és nagynénéd elegendő életet fognak kapni, rendes kort érnek meg, - mondta Nagyanya. - De most föl, unokám! Nagybátyád és nagynénéd követni fognak. Próbáld teljes erőddel megtenni, [amit mondok]: Férfi vagy, ne tekints tehát vissza!

Körbe mentek a Földön. - Ne tekints hátra, - mondta Nagyanya.

- Kíváncsi vagyok, miért mondta ezt, - gondolta a Nyúl, azért visszanézett egy igen kicsikét balfelé [!], és a hely, ahonnan elindult, abban a pillanatban beomlott.”

Ha nem tekint hátra, az emberek örökké éltek volna; keseregve ment tovább a Nyúl, de hiába próbált akármit, „a romlást, a halált semmi módon sem lehetett visszavonni többé.” Az Atya ekkor szájalomból elrendelte az „orvos-táncot”, a medicin-ceremóniát,

vagyis misztériumot, amely által a lélek a halál után újratesztelődik. Viszont a Földanyát sem lehetett mellőzni többé: ő fogja újra meg újra teremteni a táplálékot az újra születő emberek számára:

- „Unokám, azt kérdezted, milyen lesz a segítség, amit nektek hozok? Nosza, tekintsd reám, unokám! Nagybátyáid és nagynénéd számára következőket hozta velem Atyánk. En bírom azt, amivel ők mindig képesek lesznek életet kérni.

Akkor fölnyitotta testének azt a részét, ahol a szíve lakott, - és egészen zöld leveleket lehetett látni ott, mint a fül, olyan formájúakat. És fehérek voltak, mint a virág. Akkor fölnyitotta mellét a baloldalán, és mondta:

- Unokám, nézz rám! - Akkor egészen váratlanul kukorica mag lett látható. - Nagybátyáid és nagynénéd számára magot hozatott velem Atyánk.

[Kukorica] szár lett látható, melynek levelei egészen zöldek voltak, címere egészen fehér. Megevésre szánt kukoricacsövek voltak. Akkor mind az öt (a négy fiú és a Nyúl) felálltak és a Nyúl mondta:

- Nagyanyánk üdvözlő minket! - Odaléptek, kezüket a fejére tették: - Jól van, Nagyanya... most már bezárhatod melledet."

Bizonyára szükségtelen részletezni, mily sima egymásutánban mutatja ez a rege-töredék az apajog és az anyajog váltakozását, keveredését s végül harmonikus megegyezését. Mind a férfi-, mind a nő-elv megkapja a maga illő részét a világ rendjében. Meglepő azonban a Nyúl szereplése; kezdetben eminenter férfi-eszmét képvisel: a halhatatlanságot (Nap), de a válságos pillanatban nem állja meg a próbát, hátratekint, s evvel hőroszi műve, a démonölés, megsemmisül. E pillanatban Holddá változik át, vagyis a földi élet asztrális rendezőjévé; születik, növekedik, meghal, újul, [479] ezáltal szabályozza a vetés, sarjadás, aratás folyamatát, a Földanya keblébe zárt „élelem”, a gabona (magyarul: élet) folytonos megújulását. Ugyanígy a férfi-elv, a szellem igényeit is kielégíti, mintázza és meghozza számára a halál utáni újjászületést, a ritmizált örökkévalóságot. Figyeljük meg a mítosz előadásmódját: a Nyúl a tilalom ellenére visszatekint, és pedig „bal-felé”; a fogyó Hold arca is balfelé néz, ezért amikor a Nyúl balra néz, „abban a pillanatban beomlik a hely, ahonnan elindult”, azaz elfogy a Hold. Ha nem tekint hátra, egészben marad, s örökké tart az emberi élet is.

Az említett orvos-szertartás szintén a négy Hold-fázist ismételi, ezek pedig az emberélet négy korát ábrázolják: a gyermek-, ifjú-, felnőtt és öregkort. A sziú-indiánok mítosza pedig kerekén és keményen kimondja a végleges szabályt: „Míg a világ áll, így lesz az emberi lényekkel. Bárki is, ha eléri a halál idejét, meghal, és akik sokáig kívánnak élni, a magas kort jócselekedetek által kell elnyerniök. Akkor sokáig fognak élni. Testetekben a Földet-Alkotó egy részt magamagából helyezett el. Ez őhöz fog visszatérni, ha megteszitek, ami szükséges. E világ pedig egyszer véget ér."

A fenti regének több változata van a nagyszámú algonkin törzs között, melyek közé a vinnebagok is tartoznak. A közölt variánsban szinte szemmel láthatóan nyomul elő a matriarchális szemlélet, sőt valójában felülkerekedik (a vinnebagok anyajogban élnek). A vahpeton-dakoták hasonló tartalmú mítosza mégjobban rávilágít, miért. - Vakantanka megteremtí a világot, s ő is különösképpen gondoskodni kíván kedvelt indiánjairól. Evégből kitépi két bordáját, s egy férfi meg egy női unktehit alkot belőlük, sárkányszerű vízi szörnyeket, minthogy ekkor még csak víz volt. Így szólt hozzájuk: „Ti lesztek az indiánok vezetői ünnepségeiken.” [Vö. Oannes-Hani. Az ünnepségeken persze nem mulatságokat kell érteni, hanem a világrendet és az életet fenntartó rítusokat.] - Ezután a szivárványon felmegy az Égbe, a szörnyetegek pedig nekilátnak a világrendezésnek. A női unktehi játssza a vezetőszerepet; megtanítják az állatokat a kellő ceremóniákra (a helyes életmódra a természetben), s rájuk bízák, hogy a szertartások, ünnepek, táncok

stb. tudományát továbbítsák az embereknek. „A tánc után - mondja a mítosz -, a madarak és az emlősállatok elmentek, és oktatták az indiánokat, olymódon, hogy álmukban jelentek meg nekik, amint az unktehik meghagyták. [„Álmukban”: közvetlen megismerés, intuíció által ismerték fel az emberek „az állatok tanítását”, vagyis a természet törvényeit.] A szörnyetegek [tulajdonképp természeti erők] maguk a föld alá vonultak, s ott fekszenek nyitott füllel, hogy hallják az indiánok imáit. Az ő hajukból nőnek ki a füvek és növények és bokrok, amiket az indiánok betegségek gyógyítására és sebek hegesztésére használnak.” - Növénytani ismeretekről, orvoslásról, varázsszerekről, mágikus [480] műveletekről van szó tehát, s ez mindig a nők tudománya volt, elejétől fogva máig. Röviden és egyszerűen: a mágikus világkép és életforma előnyomulásáról a művelődésben, azaz a nőuralom felülkerekedéséről. Valószínű, hogy itt érjük tetten az apa- és anyajog cseréjének legalább is egyik okát. A női tudomány s vele a nő-elv előtérbe lép; megjelenik a Föld-Anyá, elfoglalja az ősatya-kulturhérosz Nyúl helyét. Az orvos-misztériumokon először a Föld-Anyának mutatnak be füstáldozatot, hozzá imádkoznak, s csak ezután az Égnek.

Tiszta sor, a mítoszok a maguk nyelvén világosan beszélnek, a kép-látó pszichikai alkat eszközeivel adnak formát intuitív felismeréseiknek, dolgozzák ki rítusaikat. De tegyük fel a kérdést, vajon mindig ily félig vagy egészen öntudatlan, mélyből feltörő, „zseniális” folyamat-e a mítosz-alkotó munka? A tudatosságnak, értelemnek, emlékezésnek soha sincsen szerepe benne? Választ keresve, ne sajnáljuk a fáradságot, ugorjunk át tízezer mérföldet, Kanadából röpjünk le a kontinens legdélibb csücskére, a Tűzföldre. Elátkozott, nem élni-való hely, egész éven át hóföregtegek dűlják, viharok, sűrű ködök, nehéz esők földje, de ha kitisztul az idő, hirtelen fölmelegszik, földöntúli ragyogás önti el a havasokat, gleccsereket, fjordok, örökzölden pompázó óriás-erdők panorámáját az üvegszerűen kristályos levegőben. Ide sodródott a földkerekség sokáig legvadabbnak tartott népe, a szelknam (ona), jamma (jagan) és halakvulup (alakuluf) indiánok három törzse, és tengődik ma kihalóban. A vadságot a fehér európaiak hozták erre a tájra, s a civilizáció legfertelmesebb bűneit követték el e jótermészetű, bátor és edzett emberek ellen. Kártékony állatokként irtották őket, sztrichninnel mérgezett húst raktak ki nekik csalétkül, s prémiumot fizettek az elejtett példányokért; holott legnagyobb vétkük az volt, hogy néha egy-egy birkát elemeltek. A néhány tucatra olvadt három törzs apajogban él, néprajzukat és folklórjukat W. Koppers és M. Gusinde dolgozta fel legutóbb mintaszerűen; Gusindét az egyik családapa fiává fogadta, beavatták, részt vett szertartásaikon, sőt megengedték, hogy jegyzeteket készítsen.

Legtanulságosabb számunkra a jammák vízözön-(jégkor)-és tűzözön-mondája. A jégkor után tűzözön áll be, Tárunva-Lem, a „Régi Nap” [!] okozza, természetesen patriarchális, ősi férfi-isten, felesége nincs, csak egy fia. „Sok idővel ezelőtt a megholt emberek köspixei [lelkek, szellemek] Samaxániba [messze ki a tengerre] mentek, s ott falut csináltak; mindnyájan, kicsinyek és nagyok kálakát [rituális csillagászati labdajátékot - mint az aztékok és mayák] játszottak. Hirtelen megjelent Tárunva-Lem Keleten, és elégette az egész Földet. Aztán el akarta vinni a hőséget, de nem tudta. Ily módon az összes köspix eltűnt erről a vidékről. Amikor Tárunva-Lem ismét eltávozott innen, lehűlt a Föld. Akkoriban elégett az egész Föld.”[481]

A jégkor utáni meleg idő beálltáról van tehát szó, vagy pedig a lezuhanóban levő Kainohold ingadozásával járó, forró légáramokról, esetleg a földtengely változásáról. Ugyanis midőn Tárunva-Lem eltűnik, beáll a normális időjárás. Tárunva-Lem azonban azért tűnik el, mert a nők megölik; csak fia, Lem marad az Égen, a szép, ragyogó, jótevő és szeretett Nap. Ő már nem Atya, hanem Fiú, a Régi Nap helyébe az új lép, az anyák meleget, életet osztó istensége; felesége Hánuxa, a Hold. Beáll tehát a nőuralom. A

további fejleményekről szintén mítosz tudósít, mégpedig mind a három törzsnél megegyező formában. Mi a szelknamokét közöljük, minthogy részletesebb kivonatát bírjuk (a másik két változatát igen hézagosan); a különbség mindössze annyi, hogy Lemet Kre-nek, Hanuxát Krénnek hívják benne, a kina-szertartás neve pedig klóquete.

„A régi időkben, amikor Nap és Hold, csillagok és szelek, hegységek és folyók váltakozva jártak-keltek a Földön [geológiai korszakváltás, katasztrófák]... akkoriban a nők teljes hatalmat bírtak a férfiak fölött, mint ahogy ma mi uralkodunk a nőkn. Akkor tehát a férfiaknak alájuk kellett rendelniük magukat; az ő dolguk volt a kunyhóban maradni, és a szokott házimunkát végezni a nők utasításai szerint anélkül, hogy az asszonyok tanácskozásain és határozataiban részt vettek volna...

„Mégis, hogy a férfiakat állandóan ebben az alárendelt helyzetben tartsák, néhány kiváltképpen ravasz nő meghányta-vetette, mitévők legyenek. Nagy szava volt köztük a Hokinak [Krénnek] a Nap [Kre] feleségének, erős hatalma folytán; és akkor kitalálták ezt a titkos játékot: mindegyik fakéreg álarcot tett a fejére, úgy, hogy eltakarta arcát, és ily módon felismerhetetlenné téve, kilépett a nagy kunyhóból, elhitette az akkori férfiakkal, hogy ezek a különös lények [klóquete-szellemek] az Égből szálltak le, vagy pedig a Földből jöttek elő; ezenkívül, hogy mind a nők, mind a férfiak ki vannak szolgáltatva ellenállhatatlan hatalmuknak, végül, hogy fő feladatuk szigorúan megbüntetni a férfit, aki parancsuknak ellene szegülni merészkednék.

„Egyszer aztán a Nap [Kre, Lem], a kiváló vadász, kinek kötelessége volt az asszonyok számára húsról gondoskodni, nehéz guanakóval a vállán tért haza. A tehetől fáradtan, morogva ledobta és egy bokor mögé feküdt. Onnan észrevette, hogy nem messze két felnőtt leány fürdik és jóízűen tereferél. Közelebb húzódott és kihallgatta beszédüket: azon mulattak ugyanis, hogy milyen ravaszságokat művelnek a nők, és milyen hiszékenyek a férfiak. Egy csapásra átlátta az asszonyok csalfa játékait: azok az úgynevezett szellemek nem másvilági lények, hanem maguk a nők."

„A fondorlatot tüstént fölfedte a férfiak előtt, de minden feltűnés nélkül; ekkor tovább nyomoztak, és midőn a klóquete-szellemek kettős [kétszínű] természetéről elegendőképp meggyőződtek, bunkókkal [482] fölfegyverkezve, hirtelen nagy tömegbe gyűltek, megrohanták a klóquete-kunyhót... és leütöttek minden nőt, noha nyíllal és dárdával védekeztek. Csupán Hold-asszonyt nem merték agyonütni, félvén, hogy netán összedől az egész Égboltozat. De a harcban mégis kapott legalább néhány erős ütést és égett sebet, úgy hogy ezek helyét ma is látni még az ábrázatán. A Hold ugyanis fölszaladt az Égboltra, és férje, a Nap utána rohant, de máig sem tudta utolérni. A dühöngő férfiak végül a táborba siettek, és agyonverték az ott levő fiatal lányokat; csak az egy-két esztendőseket hagyták életben."

„Ekkor hatalmas átalakulás történt, és az asszonyok javarésze állattá változott; ezeken még mindig látni a színes festést, ahogyan a ceremóniákon megjelentek. Most hát egybegyűltek a férfiak, s akik a legjobban beváltak közülük, összeállították az ünnepek rendjét, hasonlóan azokéhoz, amiket azelőtt a nők tartottak. Attólfogva maguk akartak a klóquete-titok birtokában maradni, és évégből cselekesznek úgy, hogy leendő asszonyaikat rémületben és állandó alárendeltségben tartsák."

A terrorizálás fő eszköze a titok-ceremónia; neve a szelknamoknál kine, a jamanáknál klóquete, a halakvulupoknál jincsiháua, lényegében mind a három megegyezik. Bonyolult, hosszadalmas játékok és szertartások sorozatából áll, és többféle célt szolgál. A felnőtt fiúk avatásával kezdődik: próbákat kell kiállniuk, napokig bujkálniuk az erdőkben; utána összegyűlnek az erre a célra épített nagy kunyhóban, ott a férfiak kioktatják őket kötelességeikre és beavatják a titokba; az egész ünnepség alatt nem szabad mutatkozniuk. A férfiak pedig szellemeknek (soórte) álcázzák magukat,

hajnal előtt berontanak a kunyhókba, háborgatják, rémítik az asszonyokat, tőhegyre hánynak mindent, és fenyegető kiáltásokat hallatnak. A szellemek a férfiak állítása szerint javarészt nők, de ez csak fondorlat. A főszerepet Xálpen, a földben lakó szellem játssza, voltaképp Földszellem, Földanya: mindenkin uralkodik, s úgy tetszik, mintha mat-riarchális istennőből változott volna nő-ördöggé. Általában nem szabad kijönnie a kunyhóból, vagyis a föld alól, ott kínozza a férfiakat, kik harsányan üvöltöznek fájdalmukban, de ezenfelül közöszlnek is vele. A magzat néhány nap múlva megszületik, amennyiben egy fiút kisdednek öltöztetnek föl; neve Ketárnén, az egyik varázsló a nők elé vezeti, s ezek örömkialtásokkal és karénekkal üdvözlnek. Xálpen végül is megöli a férfiakat, de az Égből leszálló, hatalmas Olim feltámasztja őket, s rendkívül nagy örömmel fogadja Ketárnén születését. A megkínzott férfiakat egy, szintén felülről érkező szellempár, Kulan és Kosmenk segíti Xálpen ellenében, akit viszont egy sereg földalatti, gonosz nőszellem támogat. Mindez nagy zenebonával, felfordulással, asszonyhajszával, ki-berohangálásokkal jár, s a nőknek is megvan a passzív, de előírt szerepük. Ha Xálpen esetleg kijön a kunyhóból, ormótlán bálna alakjában jelenik meg; ez talán [483] a vizet, a víz mélyét jelképezi. Nagy ritkán egy fallikus táncot járnak el a férfiak. Szerintük a valóságban egyetlen szellem sem létezik, csak a nők félelemtől felizgatott képzeletében élnek. Ám ha a nagy számú kutató leírásait olvassuk, Darwintól Gusindéig, nem látjuk, hogy a rémület oly nagyon uralkodnék az asszonynépen. A családi szeretet uralkodik e vadak életén, szülő, gyermek meghatóan összetart, minden percüket elfoglalja a megélhetés, s kisebb gondjuk is nagyobb a félelem-gerjesztésnél. A nagy játék inkább afféle országos népünnepélynek látszik, amelyre mindenholnan összegyűlnék; ősi hagyomány, megölése szent kötelesség, s bizonyára mélyen hisznek a szertartások és misztériumok igazságában, helyességében: ez a dolgok rendje, nem zavarja, hanem fenntartja az életet. - Egy bizonyos: a tűzföldiek szép egymásutánban átmentek az ősi patriarchális és matriarchális formákon, végül rátértek a mai apajogra anélkül, hogy valaha is kapát láttak volna, s a földművelést híréből ismernék; s mindezt egyazon környezetben, ugyanoly életmód mellett.

Mind a mítosz, mind a misztérium sűrű anyagot görget, pedig ez csak töredék-része mitológiájuknak és rituáléjuknak. Részletes elemzését, a zsúfolt és hosszadalmas jelentések miatt, meg sem kísérelhetjük, de nincs is szükség reá. Hogy a hagyomány csillagmitológiát tartalmaz, katasztrófák emlékéhez, földkorszak-változásokhoz kapcsolódik, igen nagy korára vall, s ahogy mindig állítottuk és állítani fogjuk, az ilyesmit reális történeti távlatnak kell tekintenünk. A civilizálatlan, kezdetleges, sőt nyers formavilágban élő, de mély kultúrájú népeket éppen ezek az óriási távlatok és szilárd megőrzésük jellemzik a „primitív” életmód közepette is. Mi már kihullottunk mind a kozmikus távlatokból, mind a természet közösségéből; a pillanatnak élünk, s felelőtlenül, mint a kérész.

Holott az úgynevezett magas kultúra nem jelent okvetlenül elszakadást a természettől, az élet mélyebb törvényeitől. Az inkák birodalmának műveltsége bizonyára a legmagasabb szintűek közé tartozik, amiket az emberiség megteremtett, - de vajon csakugyan, teljes egészében az inkák műve-e? Taha-Nutin-Suyu, a Négy Világtáj Országának istenkirályai Napfiak voltak, a Nap-kultuszt, a férfigot hozták be, jövetelük előtt a Holdvallás, a matriarchális rend uralkodott Peru és Bolívia népein. Hogy ezt milyen szellemű kultúrák előzték meg évezredek végtelenségén át, nem tudjuk, de Tiahuanaco romországa talán még fölfedheti a titkot.

Midőn az inkák a régi fővárost, Cuscót tették a Napkirályság székhelyévé, az Anyaistennő, Mamakilla ott talált templomát lerombolták, s a helyén fölépítették a Nap aranytemplomát. De a Holdistennő, a Nagy Anya vallásának intézményeit vagy nem

tudták, vagy nem merték eltörölni, s ezért bevonták a Nap szolgálatába. Ezüst-templomot emeltek ugyan a Holdnak, s benne helyezték el a királynék múmiáinak szoboralakú, ezüst szarkofágjait, de a papnőket megtették a Nap hitveseinek és [484] leányainak, s a szent tűz őrzésével bízták meg, mint a rómaiak a veszta-szüzeket. A régi istennő, Mamakilla leányait mama-kunáknak, azaz anyáknak nevezték, noha szüzek voltak s apácázárdában éltek. Most Nap-szüzekké lettek, s klostromuk köré építették a világ egyik csodáját, Curi-Canchát, az aranykertet, amelyben minden fűszál, falevél, kukoricaszár, madár, pillangó, ember, állat, virág színaranyból, a nap ércéből készült. Az életadó Föld mágikus hatalmát (a kertet) a Nap termékenyítő ereje sem nélkülözhetette.

A Nap szent ereje mindent szentesít; ha a teherbe esett leány megesküszik, hogy a terhessége a Napistentől ered, a magzat törvényessé válik. Ez a Nap-elv diadala, egy természeti erő erkölcsi elvvé szublimálása. Mindazonáltal a Földanya megölhetetlen itt is, mint a többi világrészben, s Mamakilla átkeresztelt leányai évenként egyszer vállukon viszik a szobrát a Naptemplom kellős közepére. Az istenadta nép pedig megadja az inkának, ami az inkáé, s nyugodtan űzi tovább mágikus rítusait, táncait, áldozásait a helyi papnők vezetésével a Kukorica-Anya, a Hold s a falu-istenek bálványai előtt. Bolívia, Peru, Chile, Kolumbia, Mexikó indiánjainak mindmáig a Hold ajándékozza az életet és a termést. A kolumbiai teremtés-mítosz egyenesen istenapátlan, szűznemzést helyez a világ elejére: Bacsue, a Nagy Istennő fiúgyermekével emelkedik ki az ősvizekből; s midőn a fiú felnőtt, kedvesévé teszi, együtt nemzik az emberi fajt; ekkor Bacsue kigyóvá változik, azaz maga is hímmé vedlik át, s visszatér a nemlét vizeibe.

A matriarchális anyag, amit a Kanada és a Tűzföld közé eső népek nyújtanak, át nem tekinthető irodalomban van felhalmozva, s regisztrálása köteteket töltene meg. Bizonyosra vehetjük, hogy már egy madártávlati szemle is többet mondana a világirodalom összes úgynevezett társadalmi regényénél. Az ember értékteremtő, formaalkotó és alkalmazkodó képessége határtalan; az élet, melyet minden látható anyagi kényszer nélkül magának terem, egyszerre felemelő és lesújtó, groteszk és megdöbbentő látványt nyújt, s rejtélye megoldhatatlan, mert míg él, változni fog. Valóban részt vesz a teremtésben, és teremő munkájának erőforrása, irányítója a kulturális képesség. Az alapok olyan mélyre nyúlnak, hogy elvesznek tudatalatti világunkban. Ez az első tanulság, amit máris leszűrhetünk. Az anya-társadalomnak nincs olyan változata, amely egyazon gazdálkodási mód mellett fel ne tűnnék, s a gazdálkodó rendszereknek összes változata megteremthetné, ha ő teremtené, ugyanazt az anya-társadalmi formát. S ez áll minden társadalmi és gazdasági formára. A kettő viszonya nem törvényszabó, az eredők mélyebben fekszenek. Ezt látjuk Amerikában, és látni fogjuk a többi világrészben is. [485]

*

Amerika mutatja a matriarchátus legváltozatosabb alakjait, Afrika talán a legszélsőségebbeket. Az egyszerű törzsi kereteket messze meghaladó szervezetek alakultak ott, királyságok, császárságok, birodalmak. Legmagasabbrendű példájuk a világtörténelem fényében ragyogó Egyiptom, s ezért igen használható anyagot fog nyújtani az elméletek ellenőrzésére. De most még mellőzzük a csúcsoakat és a végleteket. Tudjuk, hogy már a portugál hajósok hoztak híreket afrikai asszony-birodalmakról, ezek kuriózum-számba mentek, s nem sok hitelre találtak. Szakszerűen elsőnek Livingstone tanulmányozta őket. A négerék közt töltötte élete javát, nem is akart elszakadni tőlük, eltűnt az őserdők mélyén, úgy hogy Stanleyt küldték a felkutatására expedíció élén. Livingstone eredetileg lelkész volt, hittérítőnek készült; 1857-ben írta meg első idevágó jelentését, négy évvel Bachofen könyvének megjelenése előtt, azaz elméleti és tárgyi tájékozottság nélkül, frissen érte a meglepetés. Beszámolója híven tükrözi a céhbéli

kutatók álmélkodását, s úgy véli, hogy tapasztalata egyedülálló a fölfedezések történetében. Tudománytörténeti becsénél fogva, s mert jó átlagpéldát nyújt az afrikai matriarchátusokról, ideiktatjuk:

„A Zámbezitől északra nagy számban élnek a balondák, kisebb közösségeket alkotnak és földet művelnek, minthogy a cecelegyek és moszkítók megakadályozzák a marhatenyésztést. Mindenütt láttam, hogy férfiak, nők, gyermekek művelik kertjeiket, kukoricát, gabonát, kávé, kölest, borsót, rizst, tököt stb. ültetnek a mélyebben fekvő földeken, amiket a Zámbezi évenként elönt. Ami társadalmi állapotait illeti, nagyon meglepett a rendkívüli hatáskör, mellyel az asszonyok ebben az országban rendelkeznek. A pogányok közt rendes szabály, hogy a nőt az emberi társadalomban lealacsonyítják, szolgáskorba süllyeszti. Így van a kaffereknél és más bennszülötteknél, akiket megismertem. Ezért nem hittem a portugálok jelentéseinek, míg saját megfigyeléseim meg nem győztek ezek igazságáról. Hogy az asszonyok benn ülnek a nemzeti tanácsban; hogy a házasságkötésnél kötelezni kell magát anyósának tűzifával való ellátására életfogytig; hogy csak az asszony hagyhatja el a férjét, s hogy váláskor a gyermekek az anyánál maradnak; hogy a férj szerződést nem köthet, egyszerű munkát sem vállalhat a föléje rendelt feleség engedelmével, - mindez bizonyára a női főhatalom jele, s különösnek kellett találnom Belső-Afrika lakói között. És e tény valószínűleg magában áll a fölfedezések történetében. Persze, az asszony köteles ezek fejében a férj élelmezéséről gondoskodni, s ennél fogva a nők soha sincsenek férfiak híjával, és vénleány egyáltalán nem található a Fokföldtől az egyenlítőig. Alkalmilag természetesen akad tüske a házasságban, de egy példát sem tudok, hogy a férfiak fellázadtak volna, az asszonyforradalom viszont egyáltalán nem szokatlan. Ha a férj megbántja feleségeit [többnejűségben [486] élnek], akkor a legérzékenyebb pontján sebzik meg: a gyomrán. Hazajön a férj a szokott időben, betér az első asszonyához, és enni kér. Ez a második asszonyhoz küldi, akit jobban szeret, emez a harmadikhoz és így tovább az összeshez, de mindegyiknél hasonló az eredmény. De mert ezt az igazságtalanságot semmivel sem tudja megbosszulni, fáradtan és éhesen fölmászik egy fára a falu legnépesebb részén, és hangos panaszszóval hírül adja: „Halljátok, halljátok; azt hittem, hogy nőket vettem feleségül, de ezek boszorkányok! Legényember vagyok! Egy feleségem sincs! Igazság ez, így bánni egy olyan úrral, mint én?” - De az asszonyok nem mindig érik be, hogy az étel megvonásával adjanak kifejezést nemtetszésüknek, odáig merészkednek, hogy a férfiak fölötti tekintélyüket pofonokkal és ütlegetéssel érvényesítik. Ez azonban már túlzás, és a közvélemény nem helyesli az ilyen viselkedést. A falu előjárója közbelép, s a zsarnokoskodó asszonyt arra ítéli, hogy férjét a főnök udvarából a maga házáig a hátán cipelje el. Míg hazaviszi, az út egyik oldalán a férfiak szidalmaznak és gúnyolják, a másik oldalon, sajnos, az asszonyok résztvevő és biztató kiáltásokkal bátorítják: „Úgy bánj vele, ahogy megérdemli, ha még egyszer ilyesmit tesz!” Mikor ezt az esetet először láttam, éppen egy nagy erős asszony cipelt egy kiszáradt, ösztövére agastyánt. A nő még oly elvetemült volt, hogy nevetett...”

Így fest a nemek afrikai harca, de igen enyhe változatban. A négerok pszichéje, amennyiben általánosítani lehet, sokban gyermekes, képzelete kritikátlan, idegzete feszültségre hajló, heves, szinte patológiusan izgulékony, ha szabad úgy mondani, dionüszikus: szeretik a tombolást, az érzéki révületet. Nincs nagyobb zsarnokság, mint a néger, és sehol sincs annyi rabszolga, mint Afrikában; ezt az intézményt maguk találták fel, nem kellett importálniuk. De a szabadok közt, a törzseken, családokon belül is sokszor fellelhető az úr-rabszolga viszony, s a szokások, törvények, vallási parancsok, tabuk, totemek zsarnoki hatalma. A titkos társaságok, bujkáló szövetségek, alkalmi

összeesküvések nagy területeket hálózhatnak be, s olykor rémuralmat gyakorolnak; a férfi és női klubok rejtett, de élénk, sőt izgatott életet élnek. A királyok, hercegek, törzsfők, papok, javasok, varázslók, boszorkányok uralma a mi szemünkben úgyszólván visszaélés a hatalommal, s minthogy a nők természete „szélsőségekre hajló”, ugyanezek a hivatalok az ő kezükben gyakran az elfajult tirannizmus eszközeivé válnak.

A poligámia majd mindenütt dívik, de például a néger királylányok ezen a téren kettős joggal bírnak: azt választják férjül, akit akarnak, ám a férjnek nem engedik, hogy más nőt vagy ágyast tartson. Ez a törvény; s most figyeljük meg a jogbirtoklás végletbe csapását. Ha a királylány valakit férjül választ, visszautasítani nem szabad, különben rögtön szabadságát vagy életét vesztené az illető. Az esküvő - írja Proyart -, a férfi [487] szabadságának halála napját jelenti. Míg a férjes hercegnő úgy él, ahogy akar, a férjeknek más nőt érinteniük, sőt látniuk is tilos. A féltékeny és zsarnoki úrnők férjeiket csak erős fedezet alatt engedik kimenni, s az örök kötelesek minden lányt, asszonyt elkergetni az útból. Ha valami asszonyszemély az őrség ellenére a férfihoz közelednék vagy akárcsak jobban megnézné, csúfos halállal lakolna. Hasonlóképp járna a férfi, ha hűtlenséget követne el. De a teljes ártatlanság sem védi meg a házastársat attól, hogy állhatatlan hitvese megfojtsa vagy eltaszítsa, ha kedve tartja. Az eltaszítás pedig jogfosztással jár, a férfi csak királyi engedéllyel nősülhet vagy veheti vissza előző feleségét, akitől a hercegnő erőszakkal elszakította. Így tehát a korlátlan, sőt féktelen személyes hatalom áll szemben a tökéletes jogfosztottsággal, a tárggyá alacsonyítással.

Hasonló föltétlen hatalommal rendelkeznek férjük fölött egyes istenségek papnői. Whidában például a Nagy Kígyó az ország főistene, papnőit feleségeinek és leányainak tekintik, s az irántuk tanúsított tisztelet mit sem csökkenti zabolátlan, ledér életmódjukat. Mindegyiknek polgári férje is van, de ha az a kisujját merné mozdítani asszonya ellen, társnői, a papnők rútul bánnának vele anélkül, hogy védekezhetnék, mert a papnők szentek és sérthetetlenek. Rabszolga-asszonyból is lehet papnő, ez nem csökkenti jogait férjéhez való viszonyában sem, a férjnek alázatosan és térden állva kell kiszolgáltatnia őt is, mint a többi.

A törzsi házasságot (a Bachofen-féle démetrikus formát), amelynél a férfi csak szállóvendég, a négerek közt az egész országra kiterjesztve találjuk meg. Egyes néger uralkodónők nem vesznek férjet, még jogtalant sem, csupán ágyastársakat tartanak, a hatalmukat lányaik öröklik; ilyen módon már csírájában elfojtják minden férfijog esetleges keletkezését. Az irányzat logikus következménye, hogy az ágyastársakat megölhetik vagy elküldhetik tetszésük szerint. Az ilyen kiélezett uralmi helyzet, persze, nem tartható fenn férfi-segítség nélkül, s valóban, a fekete királynőket odaadó és elszánt testőrségek védik; ám a csatában az úrnőknek kell előljárniuk, s meg is teszik, roppant harciasságról és félelmetlenségről téve tanúságot.

A régi néger királyságok és meglévő maradványaik egy érdekes meglepetéssel szolgálnak: tisztább, nyersebb, de talán „mélyebb” alakban mutatják a mitikus uralmi formák egyikét, az istenkirályságot, úgy, hogy szinte rátapinthatunk bennük az alapelvre. „A régi időkben - írja Rense -, Afrikában nem voltak kormányzó fejedelmek, a nagy királyságokon istennők uralkodtak. Az istennőknek papjaik és papnőik voltak, s minden államügyet szent úrnőjük nevében intéztek.” Ezt a nyomot követve, nemcsak arra jövünk rá, hogyan s miért kötődött össze (később, a férfijogban) a főpapi hivatal a királyi hatalommal, hanem megértjük a nővér-fivér házasság bonyolult intézményének eredetét is. Rituális formáját [488] láttuk a pueblóknál: a Földanya a Holdfiúval egyesül: ez csillagmítosz is, de rendhagyó benne, hogy a Hold férfi-istenség. Egyébként rendszeren női csillag a Hold, s a Nap válik a termékenyítő hím istenné, és tevékenysége a nyár és tél váltakozásában nyilvánul meg. Ha aztán a Földanya istennő a

főpapnőben testesül meg, ő sem nélkülözheti a kozmomágikus kapcsolatot a férfi istennel, s a belőle fakadó erőket. Ezt a kapcsolatot a banjoro négek monarchiája odáig hajtotta, hogy a nővér-királynőnek nem volt szabad fivér-férfjétől gyermeket szülnie, s ha fogant, elvetélnie kellett. A terhesség ugyanis hosszú időre megfosztotta volna a királlyal való közösségtől, már pedig királynői „ereje” éppen ennek állandóságától, szakadatlanságától függött. A Lunda- királyságban Lukokesa istennő egyazon személyiséggé vált a főpapnővel, ő koronázta meg fivérét, azonban nem nővérnek nevezték, hanem Szent Anyának. A szertartásokon, tanácskozásokon és minden reprezentatív alkalommal egy férfi hátán ülve jelent meg és trónolt; e jelképes cselekmény közérthető, s más néger királyságokban is megtaláljuk.

Hasonlóképp ebből a viszonyból ered a királyölés rítusa, a természeti törvény követése: ahogyan a Nap ereje elfogy télen vagy a száraz évszakban, azaz meghal, akként kell a királynak is meghalnia, mielőtt termékenyítő ereje alábbhagy. Éppily törvényszerű okból az anyakirálynét sohasem ölik meg, egyszerűen lehetetlenség, a Földanya nem hal meg soha. A királyölés időszaka sok helyütt eredetileg a holdfázisok váltakozásához igazodott, s a király nem élhetett tovább egy-egy holdhónapnál. Ennek emléke a banjorók ceremóniája: Holdújuláskor követ jelentette a királynak: „Uram, túlélted a Holdat.” A silluknál ma is a nővér- királynő tűzi ki a kivégzés idejét, valaha pedig saját kezével fojtotta meg a királyt. Az időpont tekintetében elég nagy a változatosság, de általában az asszonyok határozzák meg, mert feleségei lévén, ők a legtájékozottabbak férfiúi erejének csökkenése felől. Ettől függ ugyanis az ország jóléte. Az apajogban a helyzet ugyanez marad. Frobenius elbeszéli találkozását egy abesszíniai királlyal, kinek feláldozása a következő évre volt kitűzve: „Maga beszélt róla, és természetesnek találta, hogy a jövő évben fel kell áldozni őt; nekünk felfoghatatlan nyugalommal tekintett halálának napja elé, és szárazon kijelentette: „Az utóbbi években nem volt jó a termés, kevés eső esett, halálom után többnek kell esnie.” Később ezt mondta: »Van egy kis unokám, nagyon szeretem. Jó nemzetségből való asszonyt kell elvennie. Úgy akarom, hogyha majd a bozótból visszatérek, ettől az unokámtól szülessék újra...« Olyan hangon beszélt a dologról, ahogyan mi egy kisebb utazásról tennők. Még annyi feszültségnek sem volt nyoma benne, amennyit mi akaratlanul érzünk, mikor csupán egy másik lakásba kell költöznünk.” Frobenius megjegyzi még, hogy a királyölés ennél a népnél mindig a fiúavatás idejére esik, mert ezáltal a király a „bozót” (őserdő, dzsungel)[489] kegyes szellemévé változik. A bozót az életadó erdő: „hogy szellemének jóakarátát megnyerjék a [fiúk] körülméletésének véráldozatát nyújtják neki. Ezáltal mindazok a férfiak, akik a jövőben földművelés céljából kiirtják a bozót egy részét, vagyis megsebesítik, már előre sebet ejtenek magukon, s ez a seb kegyessé hangolja a bozót szellemét.” (A bozót szelleme a párduc, s egyben a halott király. A jóvátevő áldozatnak ezt a módját - körülméletés, önsebzés - jegyezzük meg!)

*

Ázsia a sarkvidéktől az egyenlítőig számtalan népnek ad hazát, s ennek az óriási területnek nincs talán talpalatnyi helye, ahonnan a matriarchátus valamilyen formájának hírére ne vennők. Ma (a 19. századig) nem a mohamedán népek számítanak az apajog legszélsőbb gyakorlóinak, hanem a kínaiak. Mégis, Richard Wilhelm, az európai szinológia legnagyobb tekintélye, a matriarchalizmus uralmát a kezdettől fogva a harmadik dinasztiaig kimutatta. Az apajogot talán a türk eredetű Csou-dinasztia alapítója vezette be (ie. 1050, Filchner szerint 1122), de az anyajog nyomai és intézményei azóta sem törölödtek el. „A legrégebb időkben - írja Richard Wilhelm, de a „legrégebb” szót fenntartással kell fogadnunk -, az emberek ismerték anyjukat, apjukat azonban nem. A korai nemzetségeknél az „asszony” határozószóval vannak összetéve, sőt azok a szavak,

amelyek ma a családnevet jelölik, még mindig a régi emléket hordják az „asszony” szó hozzájuk függesztett határozó jegyében [az un. determinánsban]. Ez a száz anya-nemzetség volt a „fegyverbíró nép” [önállóságát megvédeni tudó nép]. Mindez eredetileg matriarchális állapotokra mutat Kínában, s az átváltás úgy látszik nem ment végbe harcok nélkül. Wilhelm elmondja még, hogy az ősöknek bemutatott áldozatoknál a „Nagy Asszony”, a legidősebb anya közreműködése ma is nélkülözhetetlen; az esküvőkön az anyai rokonság foglalja el a tisztelethelyet, s a kínai házasság szó, hun-jin, jelentése: férfit venni, férjül venni valakit. A matriarchális szokásokat legtovább a dinasztiák őrizték meg; nemcsak hogy kiváló asszonycsászárok akadtak, hanem mindig az anyakirályné választotta császárfia számára a nyolc feleséget, s a legtöbbször saját fitestvéreit nevezte ki miniszterekké. (Avunculatus! az anyai nagybátyák kormányzata.) Egykori asszony királyságokról, s ma élő törzsi nőuralmokról sok jelentés szól. (Pl. a cs'uan miao nép a Huang-ho forrásvidékén, a man-ceu és nue-kun törzsek Dél-Kínában.)

Közép- és Dél-Ázsiában három régi asszonybirodalmat említenek a dokumentumok. Az egyik a dél-indiai Dekkánban állt fenn, s valószínűleg dravida-ország lehetett; a másik Baktriana közelében, Észak-Perzsiában terült el; a harmadik Tibetben. Az utóbbi talán avval a női királysággal [490] azonos, amelyről Kásmir krónikája szól. E szerint Szalida-ditja király meghódította Indiát egészen Lanka (Ceylon) szigetéig, majd Perzsiába vonult, utána a tibeti bhották ellen fordult, végül Sztrirád-zsanba, vagyis az Asszonyok országába vezette seregét Északon, Pandzsáb táján. A kínai krónikák, főképp a *Tang-su*, részletesen szólnak egy tibeti nő-birodalomról; kétféle nevét tudják, az egyik: Szu-fa-la-niu-ko-su-lo, a másik: Szu-fa-la-niu-ko-tehn-lo-eszt. E rendkívül hosszú nevek a szanszkrit Szubha-Rádzsni-Gocsara kínai átírásai, emennek jelentése pedig: a Szép Királyné Ország. De rajta kívül egy messze nyugati asszony-országról is vannak értesüléseik: a Kaszpi-tenger és a Kaukázus táján terül el, s nyilván a mi szkíta amazonjaink földjével azonos. A keleti birodalommal azonban közvetlen összeköttetésben álltak a kínaiak, s a 8. században meg is hódították, bekebelezték. Ez politikailag végét vetette a nők uralmának, gyakorlatilag azonban nem.

A keleti országgal a krónikák bőven foglalkoznak, még a Szép Királyné ruháit is leírják, de lássuk csak a lényegét: „A nők keleti földjének neve Szu-fa-la-niu-ko-su-lo; a khiangok vagyis a tibetiek egy törzse lakja. A nyugati tenger [Kaszpi-tó] partján szintén vannak király-módra kormányzó uralkodónők, ezért megkülönböztetés céljából nevezik az elsőt az asszonyok keleti földjének... Kelet-nyugati irányban kilenc napi járőföldre terjed, észak-déli irányban húsz napi járőföldre. Nyolcvan városa van. Egy asszony kormányozza őket. Meredek szikla tetején székel a Khang-jan-te-huan partján... Lakossága 40 000 családot számlál és 10 000 főnyi elit-katonaságot. A királyné megtisztelő címe Piu-cieu [vagyis Pin-csin: Aki Elöl Megy]. A mandarinok neve kao-pa-li, azaz miniszter. A külső miniszterek mind férfiak, és a ho címet viselik. A belső női mandarinok továbbítják hozzájuk a parancsokat, ők csak végrehajtják. A királynét néhány száz asszony veszi körül; minden ötödik napon államtanácsot tart velük. Halálakor több ezer aranypénzt ad össze a nép, s ezt kiosztják a rokonai között. Akkor kiválasztanak egy szép nőt, és a királyi méltóságba helyezik. Van egy kisebbik királyné is, az utódlásra kijelölve, ha az igazi elhunyt. - Ha egy asszony meghal, menyé örökli a vagyont. Ebben az országban sohasem hallani lopásról, sem rablásról. A házak mind többemeletesek. A királyné palotájának kilenc emelete van, alattvalói házainak hat... Ebben az országban nem vetnek sok ügyet a férfiakra; csak a nőket becsülik, olyannyira, hogy a férfiak anyjuk családjának nevét veszik fel... Az erkölcsök és szokások ugyanazok, mint Hindusztánban. A tizenegyedik Hold [hónap] a nagy varázsceremoniák ideje. A

tizedikben a lakosok a hegyekbe mennek, hogy szöveteket, borseprőt, bort és búzát áldozzanak. Ekkor a rajban röpködő madarakat hívogatják; ha ezek gyorsan odajönnek, mint a tyúkok, a lakosok úgy vélik, hogy bő gabonatermés lesz; de ha nem jönnek a madarak, rossz lesz az aratás. Ezt madárjóságnak nevezik." [491]

Ezután az ország meghódítását beszéljük el a krónikák, de szólnak a nyugati asszonykirályságról is. A Tszung-ling hegységtől nyugatra helyezik, s azt mondják, hogy az erkölcsök és szokások ugyanolyanok, mint a keletiben. Hozzáteszik, hogy csak asszonyok lakták, hogy értékes javakat termelt, és hogy része volt Fu-linnak, vagyis a római birodalomnak. Ennek fejedelme, előhaladott korában megparancsolta egyik fiának, hogy utazzék oda, és vegye nőül a királynét. Ha ebből a házasságból netalán fiú született, úgy nem követte anyját a trónon, - mondja a jólétesült krónikás, és avval fejezi be, hogy ez az ország 634 előtt nem küldött követséget Kínába.

A leírás jellegzetes kínai munka, józan, szabatos és megbízható; más szemszögből pedig olyan, mintha egy anyajogi tankönyvből volna véve: minden lényeges és karakterisztikus mozzanat megtalálható benne a lótenyésztéstől és házépítéstől a holdvallásig és a férfiak rituális megöléséig a királyné halálakor. Az ország Tibet északi, legelzártabb részén feküdt, s ez a terület ma is felkutatlan még; a múlt század végén híre jött, hogy az ottani Po-Mo fejedelemséget asszonyok kormányozzák. Tibet belsejében, ahová a hindu hatás nem ér el, ma is az asszonyok viselik a kalapot; a férfiak a nyájukat legeltetik, a földet művelik, szőnek-fonnak, vagy szerzetesnek állnak. A családanya a vagyona ura, a gazdaság irányítója, a nemzetség feje és parancsnoka. Az egyes-házasság ugyanis ritka, a csoport- és családházasság és a többférjűség általánosabb, aminthogy a poligámia minden anyajogú közösségnek tipikus intézménye. A tibeti nők öntudatos viselkedéséről és eszélyes kormányzatáról már szóltunk, a zsarnokoskodás nem kapott lábra köztük (a lányok teljesen szabad, sőt érdemszerző nemi szabadságát szintén említettük).

Marco Polo leírása a tatárokról (13. sz.) szintén eléggé megnyugtató; noha férfijogban éltek, a matriarchális vonások tisztán kirínak a képből: „Az asszonyok vásárolnak és eladnak, s minden szükséges munkát elvégeznek férjük helyett; mert a férfiak nem tudnak mást, csak vadászni, solymászni és hadgyakorlatozni... És semmiért sem nyúlna a férfi a más asszonyához, mert ezt rossz dolognak, nagy gonoszságnak tartják. Az asszonyok jók, és megőrzik férjük tisztességét, és jól kormányozzák az egész családot. És minden férfi annyi nőt vehet, amennyit akar, bár százat is, ha el tudja tartani. És a férfi pénzt ad az asszony anyjának, és az asszony nem ad semmit a férfinak [nincs hozománya, a férfi a vevő-legény]; és mindig főbbnek és igazibbnak [veritiera] tartják az első asszonyt a többinél; és több fiúgyermekük van, mint más népeknek, a sok asszony okából. És feleségül vehetik unokatestvéreiket, és a fiú elveheti apja özvegyeit, saját anyját kivéve; s ha fivérük meghal, elveszik a feleségét.” - Világos ebből, hogy a családi vagy csoport-házasság volt szokásban; szorosan vett család nincs ugyan, már csak a soknejűség miatt sem, hanem démétéri [492] nemzetség, s ennek feje az anyós vagy az első asszony, ő igazgatja a családot, végzi a fenntartó munkát; a kormányrúd mindenképpen az asszonyok kezében van.

De különös, hogy majdnem mindenütt a nők, az öregasszonyok az őrei a legzordonabb apajogi törvényeknek is; a legfőbb bírák, s kérlelhetetlen szigorral uralkodnak nőtársaikon és a férfiakon egyaránt. Rosita Forbes, e fáradhatatlan utazónő, bejárta az egész egzotikus világot, mindenütt a nők sorsát kutatva, s nő lévén, bejutott a családok, a háremek legrejtettebb zugaiba. A drúzokat (Szíria), ezt az esztelenül harcias férfi-népet akkor látogatta meg, amikor egy felkelésük után a franciák repülőgépekről rommá bombázták sasfészkeiket (az 1920-as években). A törzsanyák egy pompás

példányával ismerkedett meg: „Az asszonyok közt volt egy, aki nem élt háremben. Öregebb lévén mindenkinél, odament, ahova akart, és egy férfi sem vitázott vele, minthogy ő volt az Atras-harcosok nagyanyja és dédanyja. Hozzámentek tanácsért, földig hajolva csókolták meg szoknyáját vagy kiszáradt, saskaromhoz hasonló kezét. És állva maradtak előtte a nagy, szakállas férfiak, teveszőr köpenyükben, keresztbevetett puskával a hátukon. Töltényövekkel, pisztolyokkal, aranymarkolatú törökkel voltak teleaggatva, de halk hangon szóltak, alázatosan, mint a legfiatalabb harcos, aki még nem ölt ellenséget.”

„Szitt Zenaib valóban jelentékeny személyiség volt. A hárem-nők többsége összetartott, híven titkos szövetségükhöz a férfiak ellen, de az Atras-nemzetség anyja megvetette saját nemét. A várkastély nagytermében ült, szeméig burkolózva fehér ruháiba. Kőemelvénnyel kuporgott, tisztán és büszkén, mint a héja, s onnan tartottá szemmel a család férfiai és vendégeit, s szólította őket éles, erős hangján, mely előtt meghajoltak, mint a búza a szélben; és igazgatta a sürgő cselédek parancsoló mozdulattal, mely a tör kirántására emlékeztetett.”

Gyakran átment a nők tornyába ellenőrizni az asszonynépet, s itt beszélgetett Rosita Forbesszal. Jellegzetesen matriarchális nézeteknek adott kifejezést: „Egy drúznak sem szabad népén kívül házasodnia... Mikor a lány férjhez megy, tört ajándékoz férjének, melynek hüvelyét maga varrta vörös selyemből. Ha hűtlenséget követ el, a férj visszaküldi családjához s vele a tört, de hüvelye nélkül. Nekik kell használniuk. Az apa vagy fivér megölheti a leányt, a pusztá gyanúra, hogy eljátszotta tisztaságát.” „És az öreg hölgy, Zenaib, akinek méhéből szakadt ki a hegyek ereje, felemelte a törvény szavát: »Mert a drúz vérnek tisztán kell maradnia. A nő az edény, amely fajtánk borát őrzi. Ha az edény megreped, és tartalma szétfolyik, mi másra való, mint hogy szemétdombra vessék?«

Forbes ottléte alatt egy leány megszegi a törvényt, idegennel szeretkezik; a törzsi gyülekezet törvényszékké alakul át: az apának kell megölnie lányát. "Nazira apja fölkel a félkörből, de azt hiszem tévovázott. Ekkor [493] az agg főnökasszony, kilencven évesnél több, fölkel székéről. Kihúzta a tört unokája övéből, és a kezébe nyomta. A többi asszony a fal felé fordult és eltakarta arcát. Szitt Zenaib egyenesen állt: »Fiaim és fiaim fiai és az ő fiaik, akik közül kevesen nőttek fel, fajtánkért haltak meg. Vérük még nem száradt meg ezeken a köveken. Te, egy leány, akarod-e semmivé tenni a harcosok művét? Légy hálás, hogy meghalhatsz te is...« Megértettem ezeket a szavakat, de minthogy Zenaib beszéde meggyorsult és fölgerjedt, nem vettem ki a többi. Nazira erőtlően csüngött apja karján; úgy vitte ki a teremből, mintha zsák lett volna; másik kezében a tört tartotta. Sikoltást hallottam, aztán semmit. A férfi visszajött, ruhájába törölgetve a tört, és elfoglalta helyét a körben, a tűz mellett.”

Sasok népe! És ugyanezt mondhatjuk a legtöbb harcias, vad szenvedélyű hegyi népről. A kisázsiai kurdok, a perzsa lurok, az Atlasz és a Szahara tuaregjei közt egészen hasonló a nők helyzete és a férfiak viselkedése. De ismerünk másfajta népeket bőven, és ellentétes tüneteknek sem vagyunk szűkében. Noha gazdag a választék, bátran mondhatjuk, hogy a földkerekség legnagyobb papucshősei a kamcsadál férfiak. Hogy a viszonyokat kellően értékelhessük, nézzük előbb, hogyan „találnak egymásra” a fiatalok. A kamcsadálók közt az úgynevezett szolgálat-házasság a szokás: a kérő „bedolgozza magát” a lány családjába, mint Jákob tette annak idején, hét évig legeltetvén Lában juhait. A kamcsadál ipa nem kíván egyebet, mint hogy az ifjú legény az ő kunyhójának dolgozzék, a lánnyal való ügyét intézze el maga. Lakhatik vele, hálhat vele, ha tud; de ha a lány elutasítja a legényt, minden munkája odavész, semminő kárpótlásra nem tarthat számot. Viszont joga van erőszakot is alkalmazni, ha mer. A dolog nem veszélytelen,

mert nemtetszés esetén a megtámadott hajadon segítségért ordít, s odasiető társai foggal, körömmel úgy megdolgozzák a vőlegényjelöltet, hogy örülhet, ha súlyosabb testi sértés nélkül szabadul a női nem bűvköréből. Holott a kamcsadál női nem egyáltalán nem szűzies, tartózkodó természetű, ellenkezőleg, magyarán szólva parázna. Minthogy paráználkodni egyoldalúlag nem lehet, azt hihetnők, hogy a férfiak is megtalálják számításaikat. Azonban nem így van. A szabad szeretkezés jogát a nő magának tartja fenn, s csak az a férfi élvezheti örömeit, akit kiválaszt; egyébként a legényemberre az önmegtartóztatás, a férjre a hűség kötelező. Igaz, hogy úgy váltogathatja, szaporíthatja feleségeit, ahogy csak bírja, azonban el is kell tartania és kiszolgáltatnia őket. S éppen ez a punctum saliens a nemek viszonyában. Ugyanis a kamcsadál férfi véghetetlen pipogya, szoknyán ülő, híjával minden vállalkozó és munkakedvnek. A maga fejétől, asszonyai utasítása nélkül mit se tesz, s noha feneketlenül lusta, kénytelen dolgozni, mert az érzéki vágyak uralkodnak rajta is, ám tisztára asszonyai kegyétől függ, mikor elégítheti ki őket. Ezek viszont nem szorulnak rá, s az engedetlenséget megvonó módszerrel büntetik. [494] Első fokon kegyeiket vonják meg, másodfokon a pálinkát, harmadfokon a dohányt. Ezek a javak teszik a kamcsadál férfiú életének értelmét, nélkülük meg nem lehet; dolgozik tehát keserűn asszonyai számára, elvégez minden házimunkát, halászik, vadászik nemcsak prémekre, hanem kegyeikre is, alázatoskodik, hízeleg, míg a nők nyíltan élnek világukat.

A nyíltság szélsőséges, és csak abban különbözik a kutyák nemi életétől, hogy nincsen időszakokhoz kötve. Mint a hanyatló fajtaánál gyakori, mesterséges, természetellenes izgató módszerekhez folyamodnak, s mindenki szeme láttára úzik játékaikat. Időben, helyben éppoly kevésbé válogatóság, mint szerelmi társban, s ott engedik át magukat a gerjedelemnek, ahol rájuk jön, gyermekek, idegenek előtt. Ez a gátlástalan szenvedelem komoly szerepet játszott Kamcsatka meghódításában; a nők nyavalyás férjeikkel szemben természetes előnyben részesítették az erőteljes, bővérű kozákokat, oroszokat, s a kedvükért elárulták apáik, testvéreik, férjeik terveit, összeesküvéseit. Mikor a kozákok megszállták a szigetet, gyakran húsz-harminc nőből álló háremeket is zsákmányoltak, s ősi katonaszokás szerint kockát vetettek rájuk. Ilyen módon némely lány egy este három-négyszer is gazdát cserélt, s általa nyomban birtokba vétetett. Mindez a megalázás, sőt meggyalázás azonban egyáltalán nem háborította fel őket, ellenkezőleg, olyan magasra hangolta kedvüket, s oly dicsőnek találták, hogy ha valamelyikkel nem esett meg, kétségbeesve elfutott és megölte magát. - A szüzesség ugyanis szégyenszámba megy, úgyszólván erkölcstelen dolog, s ha egy vőlegény véletlenül érintetlennek találja menyasszonyát, szemrehányásokat tesz anyósának, hogyan hanyagolhatta el ennyire lánya nevelését. A kamcsadál nőket - írta Meiners a 18. században, helyszíni szemle alapján -, ma sem lehet semmi pénzzel, ígérettel rávenni, hogy apróbb szolgálatot, mosást, varrást végezzenek, csakis szerelmi ellenszolgálat fejében hajlandók megtenni, s ilyenkor büszkén adják közhírül az eseményt faluszerte. Mert itt is úgy van, mint Tibetben és mint sok nőuralom alatt élő népnel: mennél nagyobb a nő szeretőinek száma, annál nagyobb a „becsülete”.

A dolgot úgy fogalmazhatnók meg, hogy az ilyen esetekben a nő nemi rabszolgaságban tartja a férfit, s érveken süllyeszti társadalmi és gazdasági alárendeltségbe. A jelenség tehát pszichofizikai tényezőkön alapszik, s az egyes férfi és nő viszonyában bármikor létrehozható. Enyhe formája, az úrnő („maitresse”) és a szolgál-férfi („serviteur”) kettőse a mi civilizált világunkban is sokkal gyakoribb, mint gondolnók, s ez az egyetlen hajtóereje minden nagy (és kicsi) női szerelmi karriernek, Kleopatrától Lola Montezig. Amit azonban Kamcsatkán, Tibetben s egyebütt látunk, nem egyéni viszony, hanem intézményesített forma, a közösség életét rendező törvény. Oka

semmi esetre sem a nők gazdasági túlsúlya; nincs nyoma, hogy a kamcsadál nők és más égövek alatt élő társaik valaha is [495] maguknak tartották volna fenn a termelési javak előállítását. Noha, mint mindenre, akad példa effélére is, csak hogy ily esetben férfi és nő viszonya rendszerint másképpen alakul. Három példát veszünk a világ három távoli sarkáról.

A tűzföldi indiánok fő élelemforrása a halászat; csak asszonyok művelik, a férfiak úszni, csónakkal bánni sem tudnak, a vízre sohasem mennek, nem is szabad nekik; az ő dolguk a vadászat. A nők viszont pompás úszók, bátor és ügyes hajósok, a csúf hidegben meztelenül szállnak tengerre, horog nélkül vetik ki a csalétket, s a belekapó halat pusztán kézzel fogják meg. Ennek ellenére az emlékezetes férfi-forradalom óta zavartalan apajogban élnek. - Japán keleti partján, a Sima-öbölben van egy asszony-falu, lakosságát a nők tartják el, gyöngyhalászatból. Nehéz mesterség, nyáron tíz óra hosszat vannak a vízben, télen ameddig bírják. Természetesen edzett búvárok, állítólag két-három percig is kibírják a víz alatt. A lányok már három-négyéves korukban kezdik a mesterség gyakorlását, s a tizenharmadik évüktől fogva rendes munkások. Japáni nyelven sellők-nek, nimfáknak nevezik őket. De nemcsak eltartják a gyerekeket és a mihaszna férfinépet, hanem ők a családfők is, a háztartás vezetői, minden fontosabb munka végzői; a gyerekeket a halászatból kinőtt nagyanyák gondozzák és nevelik. A férfiak henyélnek, s legfeljebb unalmukban tesznek itt-ott valamit; de nincs is becsületük, szolgaszámba sem mennek; mindazáltal asszonyválasztó joggal bírnak, nem annyira a szép, mint inkább az erős, ügyes leányokat keresik, és hozományt követelnek. Nem csoda tehát, ha fiú születését szerencsétlenségnek tartják, a leányét nagy örömmel fogadják és megünneplik. Elméleti szempontból a helyzet nem egészen világos, sőt elég sűrű homály borítja, „tudományosan” talán azt mondhatnók, hogy az anya- és apajog bonyolult keverékében élnek. - Angliában, Wales nyugati részén fekszik egy kis falu, Llangam nevű. Régi flamand település, tengerparti nyaralóhely. E faluban emberemlékezet óta az asszonyok a családfenntartók. Az asszony minden hajnalban kievez a tengerre halászni; kiskorától fogva gyakorolja a mesterséget, edzett matróz, bátran állja a vihart, rossz időt, húzza a hálót, s a zsákmányt is maga értékesíti. A férfi ezalatt odahaza takarítja a konyhát, mossza a gyereket, süt-főz, boltba szalad, cselédkedik. Ám egy kiváltságot meghagytak az asszonyok a férfiaknak: a közügyek vezetését; tanácskozhatnak kedvük szerint, hozhatják a rendeleteket, szónokolhatnak. Röviden és magyarul: a nők fütyülnek a jogra, noha száz százalékgig kezükben a gazdasági javak termelése. Eletük a szolid polgári erkölcsök keretében folyik, azaz nemi varázserejükkel csak annyira élnek, amennyire egészséges nők és férfiak közt szokásos és természetes.

Kellő türelemmel akármeddig sorakoztathatnók a példákat a matri-archátusok múltjából és jelenéből, s persze a végtelenségig rázogathatnók [496] a férfiuralmak és apajogok szivárványszínű kaleidoszkópját is. Tiszta kép aligha alakulna ki, csak mozaik. Ám a kíváncsi szemnek a kép az, ami a tudományos okkeresésnek a képlet: az emberi elme magyarázatot kíván, s ez igen helyes, csak az a bökkenő, hogy néha nagyon kevéssel beéri. Mi sem azért halmoztuk az anyagot hosszú oldalakon át, hogy egy hiábavaló, hasznavehetetlen mozaikhoz jussunk, de fogalmat kívántunk nyújtani a tárgyról, hogy megállapíthassuk jelentőségét. A tudomány okot keres, és szabályt, törvényt igyekszik kihüvelyezni. A mi célunk, hogy megragadni próbáljuk a lényegét, s ezáltal jobban megismerjük egyetlen és örök problémánkat, az embert. Vajon segíthet-e ebben - az anyag nyújtásán kívül -, a tudomány?[497]

A nő tudományos magyarázata

A tárgyról, amit röviden és kissé hibásan anyajognak nevezünk, beláthatatlan irodalmat termelt a kutatás, és Bachofen büszke lehet: nagy mozgalmat indított el. Hogy elmélet-állítás dolgában milyen teljesítményekre képes a tudós szorgalom, láttuk a fejlődéstan történeténél. S még a mértéktelenség is örvendetes lenne, ha nem kísérné sötét árnyék gyanánt a tudományon kívüli indítékok sora. Minthogy pedig a nő fölfedezése időben körülbelül egybeesett a majomember fölfedezésével, a kérdés nyomban becsatoltatott az egyetemes problematikába, s a világnézeti háború jelentős fegyverévé vált.* Ahogy kezdetben volt az állatember, kezdetben volt az állati társadalom is. 1868-ban állította fel Morgan a család kialakulásának elméletét a promiszkuitás, a nemzetségi család, a páros házasság s végül a monogámia sorrendjével; 1877-ben megjelent *Ősi társadalom* című munkájában rendszerezte anyagát, s megjelölte az egyetemes fejlődés menetét is a vadság, a barbárság és a műveltség fokaiban. A könyvet M. O. Koszven rendkívüli jelentőségűnek nevezi az őskortudomány történetében: „Ez a mű - írja - amelynek az volt a rendeltetése, hogy teljes fordulatot idézzon elő az őstörténetben, ugyanakkor rendkívüli jelentőségű előrehaladást is jelent a matriarchátus problémájának feldolgozásában.” (Matriarchat. Isztorija problemü. Magyar ford. 1950. Koszven - Morgant és néhány társát kivéve -, a kérdéssel foglalkozó „polgári” írókat az irányzatosság vádjával illeti, a kultúrtörténeti iskola tagjait pedig hamisítóknak bélyegzi. Egyébként a maga részéről a tárgyat illetően újszerű megállapításokat nem tesz, s így fölösleges ismertetnünk.) - Morgan dolgozta ki tehát elsőnek a teóriát, amely szerint az ember eleinte nemi keveredésben, állati promiszkuitásban élt, csordában, minden családnak [498] nevezhető kötelék nélkül, sőt még a párzás és a fogamzás kapcsolatát sem ismerte fel. Utána követői, s általában a pozitivisták, ahol valamely promiszkuitásra valló mozzanatot találtak a „vadak” életében, tüstént az ősalapot maradványának minősítették, és a bizonyítékok közé sorolták. Az állattan ellentmondó bizonyítékait mellőzték, így például azt, hogy a magasabbrendű emlősök közül sokan, különösen pedig az ember legközelebbi rokonai, a pongida majmok családban élnek, s nem csorda-állatok. - Tylor, Morgannal egyidőben, az animizmus elméletét állította fel, amely szerint a szellemi élet első foka a lélekhit; a kérdést, hogy az állati pszichében hogyan keletkezik hit egyáltalán és lélek-fogalom különösen, egyelőre ne bolygassuk. A lényeg az, hogy nagy számú tudósgárda szegődött az elméletalkotók nyomába, így pozitivisták részről Lang, Spencer, Lubbock, Durkheim, Lévy-Bruhl, Ossenbruggen, Kreglinger; a szocialisták közül Dietzgen, Lütgenau, Müller-Lyer, Cunow, Krische, Kautsky, Eildermann, Erkes, Prenant, Cocchiara, azonban egyik fél sem jutott tovább a promiszkuitás, az animizmus és a mágia teóriáinál.

Ámde a polgári pozitívizmus uralmának más sajnálatos következményei is lettek. Mikor Eduard Hahn a századforduló táján, a földművelés eredetével és történetével foglalkozva, részletesen kidolgozta a kapás-kultúra elméletét, már voltaképpen egy gyakorlatba vett és szentesített teóriára helyezett zárókövet. (*Die Entstehung der Pflugkultur*, 1909., *Von der Hacke zum Pflug*, 1914.) Bachofen még csak általában szólt a földművelésről, s a döntő súlyt más mozzanatokra tette. Ezeket először agyonhallgatták, aztán elfelejtették. A század elején azonban, mikor már kiszélesült a kutatás, az ortodoxsá váló tanok csatavesztései nyomán megnyílt az út a módszeresebb munka és a szabadabb kritika előtt. Elmúlt a kényelmes, íróasztal melletti elméletgyártás aranykora,

* Érdekes az alapvető művek megjelenésének egymásutánja: Charles Darwin: *On the Origin of Species*, 1859., - Johann Jakob Bachofen: *Das Mutterrecht*. 1861., - Edward Burnett Tylor: *Early History of Mankind*, 1865., - Lewis Henry Morgan: *Conjectural Solution etc*, 1868. és *Ancient Society*, 1877.

a boldog idő, mikor a tudósok utólag gyűjtötték a bizonyítékokat teóriájukhoz. Törvénnyé vált minden tudományos munka elemi föltétele: csak elégséges és probatív anyagból lehet elméleti következtetéseket leszűrni. Tény, hogy ezt a követelményt a *kultúrtörténeti iskola* hirdette ki először, legalábbis a néptudományban, s állította be módszertani apparátusába. Ennek ellenére, minthogy a bécsi iskola megalapítói papok, mi több, katolikus papok voltak, természetesen sokan rájuk sütötték a világnézeti elfogultság, a klerikalizmus, reakcionizmus, sőt a tervszerű csalás vádját. Azonban Wilhelm Schmidték minden addiginál hatalmasabb eszközökkel rendelkeztek, világszervezetet állítottak fel, illetve munkába vonták az Egyház missziós intézményeit. Az általuk összegyűjtött vagy vizsgálat alá vett primér anyag valóban probatív, hiteles és dokumentatív értékű magában véve is, függetlenül a hozzáfűzött magyarázatoktól. Elméleti íróik tárgyilagossága vitán felül áll; Gräbner, Schmidt, Ankermann, Foy, Krause, Koppers, Lowie, Pinard de la Boullaye (csak néhányuk pap) eredményeit nem egy ponton bizonyára meg fogja [499] haladni az idő, ma azonban ők nyújtják az egyetlen használható elméletet és módszert, s ezért a kutatók túlnyomó többsége - nolens, volens - melléjük állt. Számottevő ellenfelük nem akadt, s néhány évtized múltán egyedül maradtak a porondon.

Éppen ezért meglepő, hogy az iskola - tudunk szerint -, nem vetette a bírálát rostájára a matriarchátus magyarázatok sarkalatos tételét, a Hackbau-elméletet. Ily módon egy világtörténelmi jelenség és egy élő etnológiai kérdés magyarázatában az elévült ortodoxiához csatlakozott. Ez kötelessége volna, ha a tétel megállná helyét, ha a mai tudományos igazságot jelentené. De nyilvánvaló, hogy nem ez a helyzet. Persze, nevetséges és ostoba elbizakodottságnak tetszik, ha valaki egy szál toll birtokában vitába száll egy világtudománnyal. Azonban itt nem vitáról van szó, hanem egy kérdés felvetéséről. Miért nem kezdett vitát az iskola ezen a ponton is? Es ha elfogadta a tételt, miért nem bírálja alkalmazhatóságát minden olyan esetben, midőn a tények ellene szólnak? Ehelyett így jár el: ha valahol, teszem egy őskultúrában élő, gyűjtögető, vadász-halász népnél anyajogi tüneteket talál, noha a nők gazdasági túlsúlyáról szó sem lehet, akkor a jelenséget idegen hatásnak tulajdonítja. Ez bizonyítandó lenne; az anyajog jelenléte még nem bizonyítja az idegen hatást; a bizonyítandónak bizonyítékul való használata nem egyéb az idem per idem bizonyítás egy válfajánál, s ha következetesen alkalmazzák, mint az iskola teszi, súlyos módszertani hiba. Bizonyítandó volna, hogy a részben vagy egészen anya-jogú, soha kapát nem látott sarkvidéki eszkimók, tundralakók, kamcsadá-lok stb., stb. csakugyan érintkeztek anyajogú népekkel, s ha igen, miért vettek tőlük hatást, s ha vettek, miért tartották fenn szöges ellentétben gazdasági termeléssel, munkamegosztással és a többi alapszabállyal? Megismételjük észrevételünket: ha anyajog és apajog minden lehetséges földrajzi környezetben, minden gazdasági forma, termelési és életmód mellett létrejöhet, rögződhetik vagy változhatnak, akkor nyilvánvaló, hogy nem ezek a tényezők hozzák létre, nem ők tartják fenn vagy tüntetik el, - léteben nem függ tőlük.

*

Mégjobban kicsúszik a talaj az elmélet alól, ha a magas kultúrákat vizsgáljuk. Ezek nem tartoznak az etnológia körébe, azért a kultúrtörténeti iskola, szerencséjére, nem foglalkozik velük. A legnevezetesebb köztük Egyiptom, az ókori nagy kultúrák tipikus mintaországa. Eredetileg apró városállamokból tevődött össze, s kezdettől fogva egész ismert történetén át híven megült az anyajogon, noha az „alsóbb földművelésről” már a prehisztórikus időkben áttért a „felsőbb”, férfiúi gazdálkodásra, s olyan szintig emelte, hogy ma sem igen tudunk magasabbrendűt produkálni. [500] Körülbelül ötezer esztendő múltán a Ptolemaioszok megpróbálták beiktatni a görög (apajogi)

törvényeket, de még annyira sem mentek evvel a dinasztikus célú intézkedéssel, mint az inkák; a nép a füle botját sem mozdította, s a hellén fáraók maguk is hamarosan úgy elsüllyedtek az ősi matriarchátus kellemeiben, hogy Bachofen nem győz eléggé megütközni rajta. Mi több, már a régi fáraók behozták a Napvallást, s Ré kapta a templomokat, de ők maguk a hatalmat nővér-feleségük kezéből kapták továbbra is, és a föld úrnője Eszit maradt. És noha a földet már évezredek óta a férfiak művelték, tulajdona Eszit leányainak kezében maradt. Sőt tulajdonukba ment a férfi is, ha férjül vették. Mert mint minden matriarchátusban, itt is a nő a kérő fél, az udvarló; „Ó én szép kedvesem! Arra vágyom, hogy feleséged és minden vagyond úrnője legyek,” - sóhajtja egy szerelmi költemény II. Ramósze idejéből (ie. 1300 körül). Egy másik, szintén női kézből származó dokumentum: „Ágyában találtam az én fivéremet [vőlegényemet a nászéjszakán]; szívem mértéken túl örvendezik.” Hogy a férfiak is ennyire örvendeztek-e, nem bizonyos, de muszáj volt kötélniük állniuk, mert a dolgok rendje vallási törvényen, a Nagy Anya tiszteletén alapult: „Iszisz [Eszit]... mindvégig a legigazságosabban uralkodott, és igen sok jótéteményt nyújtott, melyek az egész emberiség számára kiváltképpen fontosak. Ennek okáért rendelték el, hogy a királyné nagyobb hatalommal bírjon, és nagyobb tiszteletben részesüljön, mint a király; és ezért van, hogy a nép közt is a nő uralkodik a férfin, aki a házassági szerződésnél írásban kötelezi magát, hogy feleségének mindenben engedelmeskedni fog.” (Diodórosz) Íme egy házassági szerződés: „A mai naptól fogva - jelenti ki a férj -, soha egy szóval sem fogok kívánságaidnak ellenszegülni. Mindenki előtt feleségemnek [azaz úrnőmnek] ismerlek el, nekem azonban nincs jogom mondani: Feleségem kell, hogy legyél. Csak én vagyok a te férjed és hitvesed. Egyedül neked van jogod elmenni [mással élni, elválni]. - A mai naptól fogva, hogy a férjed lettem, nem ellenkezhetem kívánságoddal, hogy oda menj, ahova akarsz. Adok neked [...itt következik a vagyontárgyak felsorolása]. Nincs hatalmam, hogy bármily vagyoni rendelkezésedbe beleszóljak. Minden jogomat, amely bárki által javamra iratik, ezennel reád ruházom. Köteleztél engem, hogy minden ilyen átruházást elismerjek. Ha netán valaki olyan összeget akar adni nekem, amelyek immár a tiéd, húzódozás és ellenállás nélkül át kell szolgáltatnom neked, és azonfölül húsz mérték ezüstöt fizetnem.” A nők igen ritkán mutatnak valamelyes odaadást vagy nagylelkűséget: „Ha, mint férjemet, elküldelek, - írja egy ifjú hölgy a házassági kontraktusban -, mert reggel meggyűlöllek, vagy valaki mást jobban megszeretek, mint téged, akkor visszaadom hozományod felét, azonkívül egy részét mindannak, amit veled együtt szerzek, míg házasságban élek veled.”[501]

Viszont a leányok kötelessége volt eltartani a megöregült szülőket, ami természetes, mert hiszen övék volt minden vagyon, a fiúgyermek nem örökölhette. Másfelől a fáraó leányainak és a hercegnőknek templomi prostituáltként kellett fungálniuk első menzeszüikig, azaz ivarérettségük előtt, nehogy idegentől foganjanak. Hérodotosz nem győzi fejét csóválni a felfordult világ láttán, amely Egyiptomban uralkodik, s hosszasan felsorolja a fejük tetején álló dolgokat; többek közt: „Náluk a nők mennek a piacra és kereskednek, a férfiak pedig otthon ülnek és fonnak.” Ötszáz évvel utóbb Pomponius Mela (iu. 40. k.) majdnem szó szerint ugyanezt írja: „A vásári és üzleti dolgokat a nők intézik, a férfiak a szövés-fonást és a házimunkát végzik.” Szophoklésznál a vak Oidipusz azzal dicséri leányait, Antigonét és Iszménét, hogy egyiptomi módra ők támogatják tehetetlen apjukat, nem a fiúk:

„Ó mily híven követi e testvéri pár
Egyiptom népe jellemét s szokásait.
A rokka mellett ülnek ott a férfiak,
ki nem mozdulva házukból, míg nejeik

kin járnak és az élet gondját viselik."

E jámbor férfiak tehát nemcsak országokat hódoltattak, Nílust szabályoztak, piramisokat emeltek, példátlan kultúrát alkottak, hanem a háztartást is ellátták, míg a nők kezelték a vagyont, kereskedtek, üzleteztek és „ruházták férjüket” az egyiptomi szólásmód szerint; emellett a szépségkultuszt, a testápolást, az élet kellemes örömeit olyan magasra fejlesztették, mint soha más nép. Bonyodalmas együttes ez, de határozottan nőuralom. Viszont egyetlen eleddig papírra szült elmélet sem tudja elfogadhatóan megmagyarázni, miért ragaszkodtak az egyiptomiak oly makacsul négy-ötezer éven át a „kapakultúra” vagy a „kezdetkori” vagy „alsóbb földművelés” szülte anyajogú társadalmi rendhez.

És ott van, vele szemben, Lükia; Bachofen a matriarchátus mintaállamának tartja, s korszakalkotó művét evvel a mondattal kezdi: „Az anya-jog minden vizsgálatát a lükiai néppel kell kezdeni.” Ez a nép éppoly makacs anyajogi komplexusban szenvedett, mint a dúsán termő, Nílusöntözte Fekete Föld, Ta Kernt lakosai, holott hazája hegyes, sovány talajú ország. Sem alsó, sem felső földművelést nem űzött tehát, hanem elejétől fogva kereskedelemről és iparból élt, meg is gazdagodott, s valódi városi kultúrát teremtett. Mindazáltal nem tárgított az anyajogtól, s ő szolgáltatva Dionüszosz mozgalmának hajtóerejét. Hasonló asszony-országokat láttunk a tibeti hegyek közt, 4500 méter átlag-magasságban, a „világ tetején”, [502] zordon éghajlat alatt. (Hogy ízelítőt nyújthassunk a gazdag irodalomból, idézzük Paul Krische magyarázatát: „Tibet éghajlatának valamikor melegebbnek kellett lennie.” Ez persze még a Himalája feltüremlése és „Tibet” kialakulása előtt, a harmadkor közepe táján lehetett, s így Krische szerint lakói azóta őrzik anyajogukat.)

Végül tekintsünk át Spártába: nem kisebb meglepetés fog érni. Ugyanis Spártában a nőknek és a férfiaknak egyaránt tilos volt mezőgazdasággal foglalkozniuk, ennek ellenére pusztán anyajogi érzelmeik miatt elmulasztották a marathoni csatát, mert „anyjuk”, a Hold-istennő nem a kellő negyedében állt akkor; s a meghódított Peloponneszban megszüntették a pelaszg Déméter-kultuszt, mert a női nem lebecsülésének vélték, hogy egy gabona-istennő alakjában reprezentálják és tiszteljék. Ugyanis a földművelés (mint minden munka) megvetett volt, az uralkodó osztály egyedül a katonáskodást tartotta magához méltó foglalkozásnak, s az összes termelési eszközt átadta a rabszolgáknak, a helótáknak. Az uralkodó osztály tagjainak tilos volt javakat gyűjteni, jólétben élni, egyetlen köpenynél többet bírni. A helóták gazdagok voltak, díszesen öltözködtek, kezükben tartották a termelést, azonban semmi joggal nem bírtak. A rabszolgáké volt a munka és a vagyon, az uraké a szegénység és a hatalom. A hatalmat azonban nem a hős férfiak gyakorolták, hanem a nők. Hérodotosz írja valahol, méltatlankodva: „A nők nagyon szemtelenek, és kivált férjükkal szemben férfiasan és parancsolólag viselkednek, ameny-nyiben nemcsak odahaza uralkodnak korlátlanul, hanem a legfontosabb államügyekbe is szabadon beleszólnak.” A lányok a házasság előtt teljes nemi szabadságot élveztek, az asszonyok közt a többférjűség dívott, a házasságban és kívül született gyermekek közt nem volt különbség. Midőn egy idegen nő Leonidasz feleségének, Gorgónak irigykedve mondta: „Ti lakodaimoni nők vagytok az egyedüli asszonyok, kik férjüknak parancsolnak,” - Gorgo így felelt: „De mi vagyunk az egyedüli asszonyok is, kik férfiakat hozunk a világra.” Értsd, igazi férfiakat. - Ez csupán pillanatkép a spártai élet elméletgyilkos rendjéről, nem is szokták emlegetni, pedig történeti tény; mi sem bolygatjuk tovább.

Új, saját szemszögből vizsgálta a problémát Leo Frobenius. Mint tudjuk, máig legjobb ismerője Afrika néprajzának és régészetének, azonkívül járt Indiában és tanulmányozta az ókorok történetét. A kultúrkörökről szóló elméletét főképp afrikai

tapasztalatai és eredményei alapján állította fel. Némileg hasonló a bécsi iskolához, de míg emez vertikálisan egymás alá és fölé sorolva, azaz minőségileg osztályozza a kultúrákat, Frobenius helyhez köti, a terület vagyis a környezet által meghatározottnak látja őket, horizontálisan csoportosítja. Szerinte „a kultúra az emberek által szervezett lett Föld.” Az ember organizálja környezetét és saját magát, tehát a kultúra minden meghatározó eleme elvben egyszerre érvényesül. A szervezésben [503] pedig nem a „fejlődés” a döntő tényező, hanem az emberi természet, a férfi és női alkat polaritása; és fejlődés csak annyiban van, hogy e két sarkalatos erő hogyan, milyen mértékben és ütemben fejlődik ki. Ily módon a műveltség-formák poláris előtti, poláris és poláris utáni fokon mennek át, de maguk az erők eleve, teljes összetettségükben jelen vannak. A folyamat csak differenciálódás kérdése, s hogy megérthessük, „legelőször is szükséges félretenni a régi szép gyermekmesét a vadászat-állattenyésztés-földművelés fejlődési soráról.” - Végre kapunk egy elméletet, mely nem világnézet és íróasztal házasságából született, papíron és papírról vett adalékok önkényes és utólagos csoportosításával, hanem közvetlen érintkezésből az elemi tényezőkkel: a földdel, az étellel, az emberi természettel. De mint minden újító, Frobenius is hatása alá kerül saját fölismeréseinek, megvilágosodásának. Minthogy Afrikában a nomád-pásztor-állattenyésztő népeket túlnyomóan anyajogban találta, a földművelőket pedig apajogban, tapasztalatát elvvé általánosítja, s megállapítja, hogy a matriarchális kultúrkör ősfarmája szervesen az állattenyésztéssel kapcsolatos, a patriarchális a földműveléssel. Mondani sem kell, hogy számos ellenpéldát soroltak már fel egyazon Frobenius-féle kultúrkörökön belül is.

Sok kutató tett kísérletet a matriarchátus magyarázatára, de elméleteik mind az egyéni spekuláció jegyeit viselik magukon, a kritika próbáját egy sem állta meg, s szerepük az volt, hogy felszínen tartották a problémát. Sigmund Freudé azonban méltánylást kíván, mert meghódította az entellektuelleket. A nagy lélekelemző szerint az öreg zsarnok irigy dühvel megakadályozza, hogy felsejűljön fiait vérfertőzést kövessenek el anyjukkal. Az ifjak megölik és felfalják a zsarnok atyát. Ekkor viszont a lelkiismeret mardosása arra készteti őket, hogy fokozott tiszteletben részesítsék anyjukat; e tiszteletből fejlődik ki aztán az anyajog egyfelől, a kultúra másfelől. Ma is akadnak, akik felemlegetik ezt a bizarr elképzelést.

*

Megnyugtató eredményt, sajnos, sehol sem találunk, s a matriarchátusok problémája szerintünk megoldatlan. A legkevésbé sem érezzük hivatottnak magunkat, hogy megoldásra törekedjünk, de úgy tetszik, a kérdés magva több irányból megközelíthető. A gazdasági magyarázat mindenestre mellőzendő, egy szempontból azonban figyelmet érdemel, s ezt már Bachofen érintette. „Félre nem érthető, - írja -, hogy a gúnaikokrácia mindkét megnyilvánulása: a polgári [társadalmi-gazdasági] és a vallási közül az utóbbi szolgál az elsőnek alapul. A kultikus képzetek az eredendők, a polgári életformák csak következmény és kifejezés.” Frobenius ugyanerre a megállapításra jut, a különbség annyi, hogy ő a kultuszt veszi a gondolat kifejezésének és a gyakorlatot, az életformát alkalmazásnak: [504] „Mindenütt [kultikus] kifejezés kezdetben és profán célszerűség, azaz alkalmazás legvégül.” Sir Galahad szemléletes képekbe foglalja a tételt: „A közmondássá vált tévedéssel szemben, hogy a szükség találékonnyá tesz, felkel az etnológia, lélektan, nyelvészet, a primitív népek kutatása és a találékonyságnak egészen más forrásaira is rámutat, mert előbb van mágia és istenek: először a templom, azután a ház, először az oltár, azután a tűzhely; a tűz isten, imákat és áldozatokat kap, s végül és legutoljára sütik meg rajta a tyúkot.” Teljesen egyértelmű mindezzel Alfred Jeremias megállapítása: „A primitív népeknél a ház lelegeinte nem lakóház, hanem szentély. Aztán beleköltöznek a férfiak, végül a nők.” (*Ma így van; a matriarchátusokban a férfi volt - és*

van - kizárva a házból.)

Ha ezt a tételt a földművelésre alkalmazzuk, a következő meggondolásokra juthatunk: az asszonyok annak idején aligha gyakorlati úton tettek szert a tapasztalatra, hogy az ásóbotlal megbolygatott földbe vetett mag jobban hajt, többet terem, mint vadon. Ha a növénynek magját vagy gyümölcsét szedték, nem kellett feltúrniuk a földet; ha gyökerét akarták gyűjteni, tövestől ásták ki, azaz a helyében nem termett semmi. Ellenben tudjuk, hogy mágikus-kozmikus szemléletük szerint a világot, a természetet, a „környezetet” teljes egészében egységes szervezetnek, élőlénynek fogták és fogják fel. Ez nem primitív animizmus, hanem spirituális szemlélet és egyben mély természetismeret. A természet csakugyan biológiai egység, élő szervezet, s léttörvényét Raoul Francé „a természet harmonikus kiegyenlítődésének” nevezi. A természetben minden mindennel szorosan kapcsolódik, a harmóniát ő maga nem bontja meg, de ha erőszakosan megzavarjuk, belebetegszik, elhal. Nos, ezt a törvényt „tudta” a régi ember, tudta, hogy ha vadat ejt el, növényt írt ki, megsérti a természet „szellemét”, harmóniáját. Ezért jóvátételül, a szervi épség, a harmónia visszaállítása céljából visszaadta neki a zsákmány egy részét, ami a jelkép-varázs értelmében az egészet pótolta. (Mai szakkifejezéssel: nem folytatott rablógazdálkodást.) Áldozatot mutatott be, de nem félelemből, kegy-könyörgés, további adományok céljából, hanem restitúcióképpen in integrum. A mi erdészeti, vadászati, halászati természetvédelmi szabályaink ugyanezt a törvényt szolgálják racionális eszközökkel. Láttuk, hogy az abesszin ifjak, leendő vadászok, körülmetélésük és önsebzésük véráldozatával eleve kárpótolják „a bozót szellemét” az elejtendő vadak vére hullásáért; mert a vér az élet hordozója.

A növények megszedése, kitépése hasonló sérelem, és Frobenius frappáns példáját találta meg a restitutív mag-áldozatnak. Észak-Kamerun egyik hegyi népénél megfigyelte, hogy ősszel leszállnak az alacsony lapályokra, s a vadon nőtt magvakat, gyümölcsöket leszedik. Tavasszal ismét visszatérnek, *lyukakat ásnak a földbe, s az őszi maradt magok egy részét beléjük vetik.* Ámde - s ez a frappáns, döntő mozzanat - épp ezeknek a [505] magoknak termését nem szabad learatni, megenni. „Az első fok - írja Frobenius -, nyilván a vadon nőtt mag, gabona összegyűjtése volt. Eszmény gyanánt létrejött a szokás, hogy hálából és az aratással megsebzett Földanya kiengesztelése céljából, magvakat adjanak neki, de ezeknek gyümölcsői, mint szent áldozati tárgyak, nem használhatók fel a profán életben. Csak későbbi időkben öltött a kapás-termelés mind profánabb, és célszerűbb jelleget. Az ismertetett szokás tehát a kapás-művelés előtti időből származik, és mutatja, hogy emez szellemi képzetekből s először ideálképpen jött létre. Csak mikor a gondoskodó okszerűség elsorvasztotta az ideálokat, midőn a józan tények kerültek a szellemben uralomra, akkor vált a kapás-termelés »feltalálásának« gyakorlati, célszerű értékesítése profán gazdálkodási móddá... Azonban nehézség nélkül követhetnők az utat, amelyen kultúránk sok más profán intézménye a paideumatikus erjedés hasonló mélységeiből kiemelkedett.” (Paideuma = térlélek; a földrajzi környezet szellemi fejlesztő hatása.) Ez mindenestre más szemszög, emberibb aspektus felől közelíti meg a kérdést, és reális magyarázatát nyújtja a földművelés „feltalálásának”, de az anyajog problémáját nem oldja meg. Minthogy mi nem megoldásra törekszünk, hanem csak feléje vezető utakat keresünk, változtassunk szemszöget, nézzük a dolog jogi oldalát és a jog természeti gyökereit. Már amit a régi vagy kezdetleges társadalmi formáknál jognak nevezhetünk: nőági öröklés, névadás, törzshöz-tartozás, anyaközpontú család és ennek változatai: poligámia, többnejűség, több-férjűség, törzs-, csoport-, időszakos házasság, s ami körülöttük akad. A magasabbrendű állatoknál biológiai szükségesség vagy célszerűség a hímek kisebb száma; a természet nemcsak pazarol, hanem takarékoskodik is. A hím szerepe a

fajszaporításban futólagos, elvben akárhány utódot nemzhet, nincs sokra szükség belőle; a család fenntartása, a kölykök táplálása és nevelése csak a ragadozóknál és a madaraknál válik (részben) feladatává. Ehhez képest pszichikai és fizikai szervezetében különleges hím-feladatok elvégzéséhez szükséges képességek fejlődtek ki: nagyobb testi erő, harciasság, védő és támadó ösztön stb. A nőtény szerepe a fajszaporításban össze nem hasonlíthatóan nagyobb, nemző képessége korlátolt, viszont maga a nemzés óriási feladatot ró szervezetére. A nőtényállat az anyaméh uralma alatt áll, s minél magasabb rendű, annál inkább. Pszichikai és fizikai alkata e szerv kiszolgálására rendeltetett, s innen ered a mélyreható különbség hím és nőtény, férfi és nő között, amelyet ismerünk. A férfi, nagyobb szabadsága, kötetlensége folytán, mind testileg, mind szellemileg eleve aktív, mozgékony, kereső, újító, ismeretre vágyó, értelmezésre, logikára, spekulációra hajló, célratörésben kielégülő vagy kielégíthetetlen lény, fizikailag erős. A nő kötöttebb, passzív, fészkenülő, konzervatív, biztonságra vágyó, ösztönösebb, a testi-anyagi étellel szorosabb kapcsolatban levő, érzelmekben kielégülő vagy [506] kielégíthetetlen, fizikailag szívós. A férfi a feltaláló, a nő a megőrző. A két nem elvben seholsem találkozik. De minthogy az imént vázolt férfi és női alkat tiszta típusban sohasem jön létre, hanem - az egykori kétneműség maradványaként-, mindegyikben van valami a másikból, azért a két nem mindig találkozik valahol. Ezenfelül, minthogy férfi és nő együtt teszi az embert, azért egymásra szorulnak, s a fajszaporítás parancsa is összeláncolja őket.

Ebből egyelőre annyi a fontos, hogy biológiai okokból a nők száma általában nagyobb a férfiakénál, amint a statisztika is bizonyítja. (De természetesen az ellenkezője is megtörténhetik.) Ha aztán nagyobb számú népességnél a nemek számaránya eltolódik, feltűnő lesz és problémává válik. A megoldásnak a természet parancsszava szerint, arra kell törekednie, hogy senki se maradjon ki a fajszaporításból, mert természetellenes, és mert a számban van az erő, a fennmaradás biztosítója. Ezen segít a poligámia sokféle fajtája: nő- és férfiközösség, törzsi, csoport-, többes-, családi, testvér-, időszakos stb. házasság, többnejűség stb. - mind kiválólag a nagyobb számú nők érdekében; ezért tipikusan matriarchális intézmények, a nőuralmak „vívmányai” eredetileg. Minthogy pedig a szabad válás még a többnejűségben élő apajogú népeknél is rendszerint intézményes, az apa személye mindezekben a változatokban bizonytalanná válik, míg az anyáé mindig bizonyos, és az is, hogy mely gyermekek tartoznak egy anyához. A származás számontartása, a családi hovatartozás, a névadás, a vagyon részesedés és öröklés tehát kényszerűen a nőágra tolódik. Kialakul az anyajog.

Ebből a szemszögből nézve a probléma megkerülésének *egyik* módja például a szent vagy profán prostitúció, szent vagy profán kasztráció, férfi és női cölibatárius intézmények, „szerzetességek” behozatala. A nemek arányszámának eltolódása és az ebből esetleg eredő poligámia tehát nem elégséges magyarázata az anyajog keletkezésének, de egyik oka lehet, s alkalmilag hozzájárulhatott kialakulásához ibi-ubi.

Most tekintsünk a matriarchátus társadalmi oldala felé. A kezdeti őskultúra idején, az erdőkben-mezőkön gyéren vadászó-gyűjtögető családoknál társadalmi kérdés még nincs, vagy magától oldódik meg. Megint nagyobb számú népességre kell gondolnunk tehát, s vele megszőkült életlehetőségekre, helyhez kötöttségre, mert a szomszédok is hasonló helyzetben vannak, a szabad, határtalan vándorlásnak vége. Viszont a szükségletek megnőnek, velük szaporodik, differenciálódik a munka, telepre, állandó fészkekre van szükség, ahol asszony, gyermek, öregember megülhet, végezheti a természetes munkamegoszlásból ráeső részt. A nő fészek-ösztöne teljes erővel érvényesülhet; egyik gyerekekkel a méhében, másikkal a hátán, lába alatt a harmadikkal nem vándorolhat örökösén. Házat akar, meg is építi: gödröt ás, ágakkal födi be, s azóta is az ő „szent” vallási [507] kötelessége a házrakás, a férfinak hozzányúlania sem szabad,

mert rontás lesz rajta; még a nomád amazonok is városokat alapítanak, noha maguk nem laknak bennük. Agyagból edényeket éget, hogy kényelmesebben, jobban és többet főzhessen a sokaságnak; azóta is az ő kiszabott, szent munkája a gölöncsérség, a férfinak segíteni, sőt gyakran látnia is tilos, mert szétreped az edény, vagy rosszul fő benne az étel. Megtanulja végül a kapálást, a helyben-kertészkedést, hogy kéznél legyen az ehető növény, ne kelljen keresgélnie, gyűjtögetnie; ez is az ő feladata marad örökre, a konyhakert és jövedelme ma is az asszonyé. Minden munkát, ami a föld alatt, a földön, a földből készül, csak nő végezhet helyesen és sikeresen, mert rejtett, mágikus kapcsolatok fűzik a földhöz, az élet anyaméhéhez. A föld is nő, anyaföld, minden élet Nagy Anyja, istennő. A ház, melyben a nő lakik, az edény, melyben az ételt főzi, a gödör, ahova a magot veti, mind az anyaméh jelképe. A férfi csak termékenyít, hozza a magot, a nő befogadja, kihordja a magzatot, és életre szüli. A férfi hozza a zsákmányt, ő átveszi, edényében megfőzi és kiosztja a „megszületett”, életadó táplálékot. A házba, ahol az asszonynép, a gyereksereg nyüzsög, a férfinak olykor belépni sem szabad, mert valami idegen „elvet”, ellenséges szellemet hordoz, az örökös vándorlás, szüntelen harc, nyughatatlan keresés, ismeretvágy varázslatát. Ezért a szabadban vagy külön kunyhóban hál, s ott keresi fel éjjelente az asszony. A ház, a telep, a falu, végül a város, amit maga épített, s amit maga látott el minden bele valóval, eleve istentől rendelt birtoka a nőnek, ha akarja, ha nem. Ezért nőnemű a falu, a város: női a neve, nő az istene; ezért uralkodik benne a matriarchátus. Ha a nő megszegné az isteni törvényt, bűnhődnék érte és károsodna a közösség. Ha a férfi át akarná venni, „elrabolni” feladatait, kihívná az istenség haragját. Ezt a törvényt, persze, csak a letelepült népek ismerhetik. Hogy a nomád népeknél mint alakulhatott ki anyajog, nem tudjuk; mert ezeknek az életformája csakugyan férfias. De hogy az életforma a népes, letelepült közösségeknél a matriarchátus egyik oka lehetett, valószínű.

Ismét más aspektusban mutatja a képet a női mágia. A nő lényében más, mint a férfi; rokona az anyagnak, a földnek, benn él a természet nedvkeringésében, szerves része. Olyan erőket birtokol, törvényeket hajt végre, amik előtt a férfi értetlenül áll. Mint a növény, a nő is hímport fogan, magot sarjaszt, gyümölcsöt hoz: eleven gyermeket, új életet, s a maga „váladékával”, tejével táplálja, mint a föld. Megdöbbenő és érthetetlen; s félelmetes, hogy a nő számára ez a legtermészetesebb, sőt vágyva vágyott gyönyörűség. És mert rokona a földnek, benn él a természetben, átjárják folyamatai, éltetik erői, ösztönei együttműködnek vele, megérzi törvényeit, belelát titkaiba, jósol, varázsol, orvosol, megelőzi, elhárítja fenyegetéseit, előidézi jótéteményeit, ígéz, búvöl, ráolvas, vajákol, kuruzsol, bájitalt, csodaszert és mérget kever. Életritmusa együtt hullámozik a [508] természet folyamataival, holdújulásakor megújul, megtisztul ő is, ismeri a szellemek hatalmát, tudja az istenek akaratát, közvetíti parancsaikat, érti szolgálatukat: papnő. Meg kell hajolni hatalma előtt, ő az úrnő, a család, a törzs, a közösség feje, matriárka.

De ez a hatalom az ösztönök, a tudattalan mélyeiből táplálkozik, a képességek munkájának semmi szabálya nem ismerhető fel, szeszélyük kiszámíthatatlan, a sejtések, megérzések hullámozásából hiányzik a tudatosság szilárd támasza, elvesz a határ, a fék; az érzések a végletesség, a szenvedély felé sodródnak, s a nő könnyen idegfeszültségeinek játékszerévé válhatik. Sem az ösztön, sem a szenvedély nem ismer etikát, csak kielégülést, s az erkölcsi norma hiánya elfajuláshoz vezet. Ez a tudattalan uralma; a közösségben, midőn kollektív jelenséggé válik, a járvány, a tömegteboly tüneteit ölti fel, s szuggesztíója mindenkit magával ragad. Mint Bachofen mondta: „A női természetnek minden időben nehezebb esik a középszeren megállnia és mértéket tartania.” A női idegalkat és a női mágia korlátlan uralma, természeténél fogva, öncéllá

változik, s ilyenkor a közösségek vezetésére alkalmatlan. Átcsap a patológiába, s el tudja fojtani a leghatalmasabb ösztönt, az anyait is. A görög nők áldozatul vetik gyermekeiket Dionüszosznak, vagy felfalják, a néger asszonyok mozsárban péppé zúzzák őket. Ekkor az anyaméh uralma magában a nőben is meginog, a párzás, a nemi gerjedelem, amely csak eszköze az anyaméhnek, hogy rendeltetését betöltse, és magzathoz jusson, most öncéllá válik, és terméketlen tombolással hódol a fallikus isten előtt.

Ez az egyik véglet. A másik a szaporodás, a nemi ösztön monopolizálása, vagyis a közösség minden egyéb szükségletének alárendelése, igényének elhanyagolása. Ez tipikus, és sok példáját láttuk. A harmadik szélsőség: egyszerű visszaélés a szerzett hatalommal, a férfi teljes jogfosztottsága, szolgasorba taszítása; általános a matriarchátusokban. E végletek közt az átmenetek és változatok hosszú sorát ismertük meg, de azt is fel kellett ismernünk, hogy az egyenjogúság vagy a megnyugtató harmónia mindegyikből hiányzik. A nőuralom a nő természetében hordja elfajulásának vagy hanyatlásának okait. A közösségek vezetésében játszhat vezető vagy akár kizárólagos szerepet, de aligha tartósan; viszont maradandó társadalmi formák, szilárd államok alkotására alkalmatlan.

Mi az, ami a nő uralmában a férfi számára alkatilag vagy elvben elviselhetetlen? Valószínűleg nem a társadalmi alávetettség, mert hiszen a kását nem eszik forrón, és sokféle körítéssel lehet elkészíteni; azonkívül a patriarchátusokban is mindig van szolgaság, joghiány. A nemi elv túlsúlya egymagában aligha szítja lázadásra, minthogy az ösztön benne sem működik hiányosan, és nem nehéz Katót táncba vinni, ha maga is akar. Ellenben az érzelmi és értelmi cselekvés szembenállása természetellenes helyzetbe sodorja. A női természet az érzelmi cselekvésben fejlik ki, ölt [509] testet, s éppen ez teszi szilárd formák alkotására és vezetésre képtelenné, sőt egyáltalán formák teremtésére. Aktivitása hullámozó, határtalan, tervszerűtlen, homályos célú, nem érthető, kielégíthetetlen, tehát végletes, és mint irányító hatalom, ilyenné teszi az életet. A férfi-természet mindezeknek épp az ellenkezőjét kívánja meg az élet vezető elvéül: értelmet, célt, világosságot, tervszerűséget, szilárdságot, valami konkrétumot mindenben, az érzések rovására is. Az értelmi cselekvés hiánya szellemi eunuchhá teszi, az élet elveszti előtte értelmét, a cél elmosódik, homály veszi körül, nem találja magát, elveszti énjét, holott ez a legdrágább kincse. Mihelyt önmaga kíván lenni, azaz mihelyt élni akar, helyzete tűrhetetlenné válik. A nő feloldódik az érzelemben, a szeretetben, szerelemben, gyűlöletben, gyermekben, családban, közösségben, s így érzi jól magát; a férfi lénye a gondolat és a tett köré kristályosul, magányos, de szilárd mag marad. Ha megőrizni vagy visszanyerni akarja önmagát, fel kell lázadnia. A lázadás célja nem a nő leigázása, hanem a szabad, férfias cselekvés.

Ha csupán a nő leigázását tűzné ki célul, eleve elbuknék. Az egyes férfi és az egyes nő viszonyában a nő az erősebb fél; mindig ő győz, a férfi mindig alulmarad, ő a gyengébb nem. A nemek kollektív harcában a nők hadserege az örök győztes. A férfi, kóbor természete, függetlenség-ösztöne, szabadság-sóvárgása ellenére, mindig fölveszi a házasság, az apaság láncait, s míg szerelmes, rózsaláncnak nevezi. (A néhány európai aggregény nem számít; most az emberiséget tekintjük.) A harcot természetesen a szerelem, a nemi varázslat dönti el. Figyeljük meg a csodás átváltozást, amit a szerelem a két nemen végrehajt. A nő a szerelem által lényének természetes állapotába, a feloldódáshoz jut el, azaz valójában természetének teljes birtokába kerül. Megszépül, kivirul, egészsége gyarapodik, érzékei megélesednek, tetteireje nő, jótulajdonságai kitűnnek, intelligenciája meggyorsul, egyéni viszonylatban lángelmévé válik, csatát nyer saját magával szemben is; ugyanakkor a férfit beleringatja a hódítás illúziójába. A férfi elveszti magát, szétolvad a szerelemben, elgyöngül, megsápad, merengővé lesz, érzékei

eltompulnak, nem lát, nem hall, semmi sem érdekli szíve tárgyán kívül, tettereje virtuskodásba csap át, beszünteti a gondolkodást, intelligenciája mélypontra süllyed, elbukik saját magával szemben is, noha a hódítás illúziójában él. A természet bölcsen rendelkezett; ha nem így volna, a nő sohase menne férjhez, a férfi sohasem nősülne meg.

Ha a férfi a szerelemnél erősebb szenvedélyre talál, ha becsvágya másfelé tereli, ha meg tudja fékezni nemi ösztönét vagy pusztá testi higiénia körére szorítja, a nőnek nincs hatalma rajta. Mi több, bizonyos tekintetben handicaptól szabadul meg, mint nem egy szellemi vagy történelmi nagyság példája mutatja, sőt nem is kell óriásokig mennünk. Ezekben a férfiakban a gondolat vagy a tett aktivitása, esetleg szenvedélye nagyobb [510] a szerelemvágynál. A férfi kifejtheti legmagasabb képességeit és teljes értékű férfpályát futhat meg, ha nem is válik apává. A nő képességeit szerfölött hiányosan tudja csak kifejezni anyaság és szerelem nélkül, rajtuk kívül; pszichikai és fizikai szervezetét szinte teljes mértékben abszorbeálja az anyaméh, foglalkoztatni, kielégíteni kell, különben ideg- és lelkiélete elferdül, de legalábbis csonkává válik az élete. Hogy szervezete az anyaság roppant feladatát elláthassa, szükséges, hogy mindennél erősebb legyen benne az anya-ösztön és ennek eszköze, a nemiség. Az anyaméh parancsai szerint alakul ki egész belső és külső világa a gyermek, férfi, szülő, család, rokon, születés, esküvő, házasság, halál, válások, szerelmi viszonyok, otthon, pozíció, vagyon, táplálék, ruha, ékszer: a test, az anyag szorosan simuló gyűrűi körül. Az anyaméh parancsára anya-ösztöne hatalmasabb kell, hogy legyen a férfi apa-ösztönénél, nemi bűvölete hatásosabb és érzékletesebb a férfi vonzóerejénél. Nem a férfi és a nő akaratából, előnyre, haszonra, győzelemre, gyönyörre törekvéséből következik, hogy a nő az erősebb nem s a férfi a gyöngébb, hanem a természet akaratából, a faj törvényéből: ez diktálja a nő győzelmét a férfi fölött.

Csakhogy a nemiség törvény-hálózata és apparátusa nem teszi ki a közösségi élet teljes alapzatát, nem tölti ki kereteit. Állam, jog, politika, polgári rend, szellemi hierarchia, munkaszervezés, tudomány, művészet, kultúra nélkül tartós társadalmi formáció nincs, s mindez az értelmi cselekvés területe, a férfi műve par excellence, akkor is, ha impulzusai közt szerepet játszik a szerelem, a nő, a gyermek, a család, vagyis a nemiség és az apai ösztön. Ezeket a területeket a nő nem igyekszik kisajátítani, legfeljebb passzíve érdeklik; nem is tudja uralmának eszközeivé tenni őket, mindössze ahol nemisége érvényesülhet (színpad, tánc), vagy amikor anyagilag érdekelt, ám ilyenkor rendszerint a férfin át, a férfi által érvényesíti akaratát. S innen ered félig tudatos, félig öntudatlan ellenszenve e férfi hóbortok iránt. Aristotelész szerint az ember társas lény, zoón politikon; a politika szó értelme azóta eltolódott, ezért ma mondhatjuk, hogy ha a férfi zoón politikon, a nő zoón apolitikon.

Ahol a nőuralom, az érzelmi cselekvés, a nemi törvény monopolizálja a közösségi életet, rendszerint egyoldalú, csonka, szélsőséges, beteg társadalmi formációkat találunk. Ahol tartós anyajog mutatkozik, mindig könnyű megtalálni a kompromisszumot a nő és a férfi természetes igényei között. Egyiptomban a nő kiváltságos helyzete, uralma arra a körre szorítkozott, amit ma családi és vagyonjognak nevezünk, vagyis az anyaméh szférája: a test, az anyag szorosan simuló gyűrűire. A nem és család feletti intézményeket: az államot, az egyházakat, a hadseregeket, a politikát, a közgazdaságot a fáraó - és nem nővér-felesége - igazgatta minisztereivel, a hierarchiát, a tudományt, a művészetet, a kultúrát elejétől fogva végig férfiak teremtették. Ahol a nő nemi fölénye érvényesülhet, ahol az [511] anyaméh igénye kielégülést talál, akár háremekben, mint Keleten, akár a szabadszerelem vagy a szabad férjválasztás és -elkergetés útján, mint Amerikában (USA), ott a nő lemond a politikai uralomról. A feminista mozgalom Angliában, a frigid aggszüzek és az impotens férfiak hazájában tört

ki, téves úton járt, maszkulinizálni akarta a nőt, s egy évtized alatt lezajlott. Az apajog, a patriarchátus - nagy általánosságban szólva -, azért győzött, mert azokat a területeket szállta meg, amiket a nő nem akar és nem tud kezében tartani, és mert nem tört be azokra a területekre, amiket úgysem tudna a nőtől elhódítani. Sikere azon múlt, hogy egy természetesebb hatalmi vagy hatásköri megosztást hozzott létre; tartóssága attól függ, hogy a közösségi életnek milyen szilárd nemföldről intézményeit tudja megalkotni. Ekként a férfiuralom csak látszólagos, nem csorbíthatta meg a nők természetjogát: nemi fölényét. Ahol zsarnoksággá fajult, mint Indiában és Kínában, kezdettől fogva ellensúlyozta a matrónák uralma a családon belül, s egyre erősebben ingatják az elfajulással járó emancipációs törekvések. Az iszlámban azért tartós, mert nem zsarnoki; két részre osztotta az életet; a háremekben, s családban asszony az úr, erős jogokkal és törvényekkel körülbástyázva és széles tevékenységi körrel ellátva; de e körből, a háremből kilépnie nem szabad. Ami kívül van, mind a férfié. Egy arab asszony mondotta Rosita Forbesnak: „Külön élet rendeltetett a férfiaknak, és külön a nőknek, és a kettő úgy el van választva egymástól, mint a kinyitott olló pengéi.” A magyaroknak nagyjából hasonló filozófiájuk lehetett, mert egy parasztmondás ma is tartja: „Azért kell az asszony, hogy legyen ész a kerítésen belül.” A nő nemi fölénye az egyes férfival szemben és uralma a kerítésen belül megingathatatlan lesz mindaddig, míg a férfiakat intézményesen nem kasztrálják, vagy kolostorba nem csukják. És a férfi fog országot szervezni, politizálni és filozofálni mindaddig, míg a nők petefészket intézményesen el nem távolítják. De ez az emberi nem végét jelentené, s így nem fog megtörténni soha.

*

A férfi és a nő azonban nemcsak természetrajzi és társadalmi lény, hanem két világ-elv megtestesítője is: a szellemé és az anyagé. A régi kultúrák világképe és szemlélete, amit az előző fejezetben megragadni próbáltunk, jellegzetesen férfi-mű volt, egyoldalú, szellemi. A nő jelentősége az emberi művelődésben nem az, hogy a nőuralmak ilyen vagy olyan változatait teremtette meg kapálás vagy varázsolás segítségével, hanem hogy az emberi világ képébe belerajzolta a Kozmosz másik princípiumának, az anyagnak jegyeit, megjelenítette hatalmát, kibontotta törvényeit. Sajnos, műve nem maradt meg épen a napvilágon, az ismert történelem színe előtt; a rákövetkező férfi-korszak, amit ó-, közép- és újkornak nevezünk, eltemette [512] eredeti emlékeit, átmázolta hagyományait, nem ismerte föl továbbélő formáit, végül elfelejtette. Bachofennek úgy kellett kiásnia a széttöredezett mítoszkinccs romhalmazára alól. Neki köszönjük, hogy ma egy kissé jobban megérthetjük életünket. De a kérdés tanulmányozói nem vették és nem veszik figyelembe, hogy jelentősége jóval túlterjed a történelem és a társadalom határain. Hogy általa is kozmikus elvek ereje hatott az események forgatagában, hogy a Mindenség két őseleme, a szellem és az anyag küzd itt is, örök dialektikával, e harmóniáért. Ha azt mondtuk - és fenn akarjuk tartani -, hogy az emberiség története velejében visszavágyódás az elvesztett Paradicsomba, a megbomlott harmóniába, akkor ezt a küzdelmet is tudnunk kell beilleszteni a visszavágyódás történetébe. S a mi szemünkben az anyajog, a nőuralom, a matriarchátus, vagy nevezzük bárminek, nem egyéb, mint az összhang keresése a természettel, kísérlet a boldogság megteremtésére az anyag, a test eszközei által, a kielégülés, a megnyugvás elérésére a földi élet útjain. A nő hivatása, hogy az anyaggal kíváncson megbéküljön, a férfié, hogy a szellemmel.

Kína bölcsessége - mint az ó-népeké mind -, fölismerte az Univerzum sarkítottságát, és minden elemét a férfi és nő princípium szerint osztályozta, helyesebben fölismerte minden alkatrészében a princípiumok valamelyikének jelenlétét. A csodálatos az, hogy osztályozása megegyezik a nagy mitológiákéval és a mélylélektan fölfedezéseivel. Az ideülő mítoszokat többé-kevésbé ismerjük már. De például Jung és iskolája kutatásai

szerint a tudatalatti és álomszimbolikában a nő-elv tipikus jelképei a következők: anya, föld, víz, Hold, tehén, ló, boszorkány (papnő), bálna, sárkány, szűz, edény. A férfi-elvé: atya, Nap, tűz, Ég, oroszlán, kígyó, madár, kulcs, fegyver, szerszámok. Bizonyára nem kell emlékeztetnünk rá, mily gyakran fordultak elő ezek a jelképek, istenségek, tárgyak a mítoszokban és a rituálékban, mégpedig ugyanilyen csoportosítással. S éppoly kevésbé véletlenül jelentek meg ott, mint tudattalanunkban és álomképeinkben.

Mindezt a kínaiak a *jang-jin* jelképében foglalták össze, jelezvén a tao-t, vagyis a világ értelmét. Óvakodnunk kell azonban, hogy a jang-jin-szemléletben valami metafizikai dualizmust lássunk; a világ egy, csak értelme, megjelenése kettős: sarkított. A jang, mint a tevékeny princípium, a meghatározó, - a jin, a tétlen, passzív elv a meghatározott, a belőle eredő, s e kettő a taoban egyesül. Általában a jangot a férfi-, a jint a nő-elvnek szokás nevezni, mert ez a legszemléletesebb, legtöbbet mondó csoportosítás. De a szembeállításban a sarkítottság a fontos, s épp így mondhatnók: tevékeny és tétlen elv, termékenyítő és termékenyített, pozitívum és negatívum, szellem és anyag, Ég és Föld, Nap és Hold, fény és árnyék stb. Ez ellentétpárok első tagja természetesen mindig a hím-elv, a jang; tulajdonságai többek között: páratlan, tevékeny, fényes, meleg, folyékony; a nő-elv, a jin tulajdonságai: páros, befogadó, sötét, hideg, nedves. De az [513] egyes dolgoknak magukban is megvannak a jang- és jin-tulajdonságaik; így a hegyek napos, déli oldala jang, az északi, árnyékos, hűvös oldala jin; a folyók déli fele Dél felől tekintve, a fénytörés miatt sötét, Északról tekintve fényes, és így tovább.

Magában véve egyik princípium sem jó, sem rossz; a rosszat, a károsat, a hátráltatót az egyik erő túltengése idézi fel; minden, ami helyes, termékeny, alkotó a kettő egyensúlyából születik. A szellemi és az anyagi világ minden jelensége a két elv valamelyikének csoportjába tartozik, s módot nyújt a harmónia megteremtésére. A Kozmosz egységes, de e nagy egységen belül a jang és a jin viszonya, diszharmóniája okozza az élet harcait. A harmóniát a helyes beosztás, a helyes viselkedés, vagyis a helyes rituálé teremti meg. Ezért a legnagyobb és legfontosabb ünnep az Újév: Jen Chieh, mert a feltámadást, az év újjászületését jelenti, azt az időszakot, amikor a jang és a jin találkozik és egybeolvad a világon uralkodó harmóniává. Eréven tehát szabályozza az életet, és sokféle tevékenységet indít el: társadalmilag az egyesülést, kibékülést, gazdaságilag a szántásvetést, a piacok megnyitását, a családok számára az otthon megifjodását, élénkülését; ekkor tartják az esküvőket, kifizetik az adósságokat, röviden: egyensúlyba hozzák az élet mérlegét.

Másik igen fontos ünnepe a kínai kalendáriumnak az őszi ünnep, egybeesik a Hold születésnapjával, és így kettős ünnep. A hatodik hónapban (szeptemberben) tartják, vagyis abban az időszakban, mikor a természet női elve, a jin túlsúlyra kezd jutni, a nyár tüze enged az őszi hűvösségének, a Nap fénye a téli sötétnek. A tizenötödik éjszakán a Hold földtávolban van, és olyan ragyogó, mint soha máskor; ez az ő éjszakája, s a kínaiak szerint csak ekkor teljesen kerek. Az éjszaka királynéja a világmindenség nedves elemét, jin-jét képviseli, mert a kínaiak már igen korán fölfedezték kapcsolatát a tengerek apályával-dagályával. Ezért mondják: „A Hold a jin-fluidumból, vagyis vízből áll,” - persze csak „elvileg”, nem szó szerinti, fizikai értelemben. A Nap a jangot testesíti meg, reprezentálja, azaz a férfiúi erő, a fény, a meleg forrását; a Hold a nedvességét, főként felhők, eső és harmat formájában. Mint a nap hűvös éjszakai társát, csakhamar istenségnek tekintették, ki homályt, vizet, hideget, nőies alkalmazkodást jelent a fény, a hő, a férfiuralom ellentétpárjaként. Így a Hold a császárné és a hivatalnokok szimbólumává válik, mert ezeket ugyanoly kötelék fűzi a trónhoz, mint a hitvest az urához.

Ketten együtt ők a mennyei házaspár, amely uralkodik a világon s intézi minden

dolgát. A Nap és a Hold házassága, persze, mítoszközi mozzanat világszerte; sokan úgy vélik, hogy az olümpiai és cirkuszi játékokat csak utóbb kötötték egybe a halott-tisztelettel, eredetileg a Nap és a Hold misztikus menyegzőjét ünnepelték égi körfutásukat ábrázoló kocsiversenyekkel. A kínai császár és császárné viszonya ugyanaz, mint a [514] Napé-Holdé, a jang-jiné, mert „az emberek uralkodója az Eget apjának, a Földet anyjának tekinti, a Napot fivérének, a Holdat nővéérének.” A főbb csillagok tehát az Ég gyermekei lévén, rokonai a császárnak, az Ég fiának. Minthogy az éjszaka fénye női, a Hold a nők védőpátronája, s ezért minden családban az asszonyoknak kell őt tiszteletben, kultuszban részesíteniük. Egy közmondás szerint: „Férfiaknak nem szabad a Holdat tisztelniük, asszonyoknak nem szabad a konyhaistennek [tűznek] áldozniuk.” Egyetlen kivétel a császár volt, részt vett mennyei nővéérének kultuszában.

Végelemzésben a jang-jin is a mándala-szimbólumok közé tartozik, s ennyiben Paradicsom-jelkép. Azért tettük e fejezet végére, mert a nő-elv alapvető, a férfi-elvvel egyenrangú szerepet kap benne, egyben értékelést is, s ezáltal kitűnően megérzékíti egy ősrégi kozmikus szemlélet sarkított-ságát. De legnagyobb sikere talán abban van, hogy a teremtés dialektikáját, a szellem és az anyag kettősségét hiánytalanul fel tudja oldani az elsődleges harmóniában. Ez a harmónia egyúttal parancs is, törekednie kell reá, s ahogy láttuk, jang-jin valóban ezt teszi, azaz valódi jelkép: szemléletet fejez ki, törvényrendszert tartalmaz, érven kiterjed az élet minden ágazatára, és szabályozni, tökéletesíteni akarja a teremtés gondolata, az egyetemes világrend mintája szerint.

Ennélfogva eszmei megoldását nyújtja a férfi és a nő problémájának is. Mintegy virtuálisan pontot illeszt az emberi élet ama roppant eseménysorának végére, amit a matriarchátus címszava alá foglalhatunk. A matriarchátusokban nemcsak az emberlény egyik fele, a nő játszotta és játssza történeti szerepét, hanem az Univerzum egyik fele is érvényesült általa. Több, mint gondolat, - elemi erő, isteneket, vallásokat teremtett, országokat épített és rombolt, embereket formált, sorsokat idézett fel, kozmikus törvényeket ismert és valósított meg, a lét értelméig szántó mítoszokat szült. Mindezt a férfi-szemlélet utóbb átalakította, hagyományait széttörölte, de nem hazudtolta meg. Maradványait Bachofen napvilágra hozta a feledés homokrétegei alól, s tisztelettel hajolt meg előttük. Mi lett belőlük korunk tudományának kezén? - Kapa-mítosz. [515]

VIII. fejezet ISTENFIAK, CSILLAGOK, KIRÁLYOK Leszálló istenek

A férfi az Eget kívánta lehozni a Földre, a nő a Földet emelte az Ég közelébe. Par excellence férfi-gondolat: pusztán szellemi erővel utolérni a Kozmosz tökélyét, visszaszerezni a Paradicsom harmóniáját. Épp így ösztönszerű női törekvés a föld termékeny méhétől várni a boldogságot. De a nő sem a holt anyagot látta benne, mint mi, hanem az anya-elv (materia) megvalósulását; tudta, hogy isteni erővel viselő, isteni törvények élnek benne, istenség maga is, mert teremt. A férfi azonban úgy tudta és tudja, hogy a szellem az elsődleges, az anyag az ő ideája, eszméje, s az erőket és törvényeket ő helyezi bele. S azért itatta át az anyag mágiájával, a test bővületével, hogy hozzákösse önmagát, a szabadnak született szellemet, hogy kettőjük egyesülése által megteremtse az életet, hogy a férfit a termékenység törvényeinek ígérete alá helyezze. A férfi a Kozmosz isteneit gyűjtötte pantheonba, a nő közékük küldötte a chthonikus isteneket, s azóta közösen uralkodnak.

A mándala-szimbólumok szemléje némiképp feltárhatta, mekkora formagazdagságban és mily sokrétűen érvényesült a kozmikus gondolat a földhöz kötött

élet elrendezésében, s mennyire alapelemévé lett az emberi művelődésnek. De miképpen születhetett, kik valósították meg, miért jutottak e szerephez, hogyan játszották?

A választ sok helyütt érintettük már, láttunk Nap- és Holdkirályokat, mennyei birodalmakat és hierarchiákat, eleven erejű jelképeket, világrendet fenntartó rítusokat. De hogyan jutottak mindezek az Égből a Földre, a Kozmoszból a mindennapi életbe? Hogyan szálltak az istenek a pant-heonból az emberek közé? Kérdésben a felelet: csakugyan leszálltak. Hogy ezt a leszállást fölfoghassuk, bele kell élni magunkat a gondolatba, hogy az ember szabadnak született, - ezáltal lett ember: anyaghoz kötött, de elvben, szellemileg szabad lény. Így látta magát, s ebben áll a „leszállás” első ténye.

A régi ember nem úgy értette a természetfölötti fogalmát, ahogy mi, a valóságnak két szféráját ismerte: az alsó és a felső világot. Az alsón nem az alvilágot, a poklot értette, hanem az anyagot és életét, a chthónikus, érzékelhető, tapasztalható, ésszerű valóságot. A másik, a felső felismerhető ugyan, de nem érzeki, hanem belső, közvetlen, szellemi tapasztalás útján, [519] ez a szoláris, tiszta fényű, szellemi szféra. Az ember az alsó természethez, a földi hatalmakhoz, az elmúlás, a halál világához kötött, de útja van a másik felé. Hogy ráléphessen, fölébe kell kerekednie az anyagnak, legyőznie a testet, megtisztulnia. Ennek eszközeiről most nem szólhatunk, a test sanyargatásától a belső szemlélődésen át a szellemi elragadtatásig ezerféle módja és foka van, s a legmagasabb lépcsőjén a beavatott áll. Mert az ember természete kettős, és az egyik része isteni. Mint a halhatatlanságot kereső Gilgamesről mondja a világ legrégibb eposza: „Kétharmada isten, egyharmada ember.” Hérakleitosz pedig: „Az ember halandó isten, az isten halhatatlan ember.”

A szellem alkotta meg az anyag törvényeit, melyek legfőbbike az elmúlás, a halál; a szellem törvénye az örökkévalóság, a halhatatlanság. A régi ember erre az alapra helyezkedett, felismerte, hogy minden érték, melyet az anyagból teremtünk, csalóka, minden hatalom mulékony, minden szabály jogosulatlan. Azaz minden értéknek, hatalomnak és szabálynak az örök-valóság, az örökkévaló szellem szférájából kell származnia. De a felismerés még nem jelent cselekvést, a képesség gyakorlatba vételt. S a képességek sem egyetemesek, az embereket velük született alkalmasság, rendeltetés osztja szét egy természetes hierarchia lépcsőfokain a hoi polloi egyedétől az istenség közvetlen képviselőjéig, vagyis vannak született vezetők és vezetendőek. A vezető azonban korántsem diktátor, hanem csak útmutató, hatalma nem a parancsadásban nyilvánul meg, hanem az önkéntes engedelmisségben, melyet karizmája, szellemi és erkölcsi fölénye, „tudása” kivált az emberekből. A leszálló isten a született vezetőket teszi meg képviselőivé, velük közli a felső világ tudományát, nekik mutatja meg az átlépés eszközeit és módjait, s rájuk rója a fölfelé vezető út nyitvatartását. Általuk menekül meg az embernyáj az anyag, a föld, a test csapásaitól s a bukott, démonivá lett felsőbb hatalmak karmaiból. Egymásután vágy inkább egymás mellett látjuk feltűnni őket: az istenek egyenes ivadékait, „fiat”, a félisteneket, a hősöket, istenkirályokat, papokat. De a mitikus hagyományok nem kategorizálnak így, e három-négy minőség kezdetben rendszerint egybeolvad, s már a késői, profanizálódó történelem tünete, hogy az isteni hivatalok személyekre és kasztokra tagolódnak: királyokra és harcosokra, főpapokra és klérusra. Mindazáltal az alapelv tisztán kicsapódik.

*

A képlet világos, de a mítoszoknak szemünk előtt már megsűrült fátyolán át hogyan válogassuk szét, szedjük hadirendbe az isteni, félisteni, isten-királyi, hősi, papi közvetítők, nemzők, patriárkák, tanítók, építők, bölcsek, mesterek, óriások, titánok, sárkányok és génuszok hosszú sorát? A hét [520] hindu ősbölcs, risi nemzett mindent,

ami él és lélegzik a Földön; Agni, a Tűz barátai ők, a hét Ló (hordozók) vagy a hét Fej (a tudás birtokosai). Mert az emberi nem a szellemi tűzből és vízből született, jelképesen értve; az Áldozó Ősök, azaz a rítusokat teremtő Atyák formálták Agni által. Agni s az aszvinok, az áditják, a pitarák vagy pitrik, az angiraszák és a szádhiák, ahányféleképp csak nevezik őket, mind az Isteni Áldozó Atyák seregébe tartoznak. Közös nevük pedig Déva-putra Risaja, Isten-szülte Bölcsék, Isten Fiai. És mind egyesülnek az Egy Áldozóban, az Istenek Atyjában, Visvakarmanban, aki végrehajtotta a nagy Szárva-medha szertartást, és végül feláldozta önmagát. - A kedves „ifjú pásztor”, Dumuzi, Innini szeretője, Tammuzzá, Attisszá, Adónisszá válik, ősszel meghal, leszáll az alvilágba, s tavasszal újra feltámad; mint Dingir, az Ég kapuját őrzi, a felső világba vezető utat mutatja. Talán Enlil küldi Hani-Oannést a tudatlan emberiség tanítására, de a félig hal, félig isteni bölcs visszatér elemébe, a vizek mélyére, és örökét a százezer évekig uralkodó papkirályok töltik be. - Usziri az egyiptomiak őseit civilizálja, isten marad, de a Földön „gabonává” változik, szerepét-hatalmát fia, Hor nemzetségének, semszu Herunak adja át, s attólfogva három dinasztia: az istenek, a félistenek és a hősök vagy óriások uralkodóháza kormányozza Egyiptomot az első ember-fáraóig, Menáig; az égi tudást azonban Thot nyilatkoztatja ki. A hindu Manu a bölcs risikre és pradszápatikra bizza törvényeinek őrzését és magyarázatát. A *Kabbala* Jahvéja a tíz előhim által teremti az embert, de eltiltja a tudás fájának gyümölcsétől. A *Biblia* szerint a csillagok tudományát Ádám fia, Szeth fedi föl, továbbadja Járednek, emez Henóchnak. Az arab Abul Feda szintén ezt a hagyományt ismeri: a „sábai nyelvet” vagyis az asztronómiát Szeth és Edris (vagy Idris, azaz Tudós, Henóch arab neve) alapította meg, de a *Celepas Geraldinus* Henóchot „isteni óriásnak” nevezi. Viszont Ahmed ben Juszuf Eltiphas ósémita hagyományt jegyez fel: Ádám fia, Szeth, az egyiptomiaknál Szet-kígyóvá változott; tulajdonképp azonban a hét főangyal egyike volt, aztán, mint halandó, Ádám fia lett, a jóstudományt és a csillagok ismeretét átadta Járednek, emez fiának, Henóchnak. De Henóch-Idris, „a harminc könyv szerzője”, „sábai származású”, azaz csillagtisztelő volt, s „megalapítva az első istentisztelet rítusait és szertartásait, elment Keletre, ott száznegyven várost épített, melyek közül Edessa volt az utolsó; aztán visszatért Egyiptomba, és királlyá lett.” Henóch itt tehát azonosul Hermésszel, azaz helyesen Thottal; ez a Hermész-mítosz keleti (sémita + egyiptomi) gyökerű változata. A görögöknél Zeusz, az Ég és Maia-Ma, a Földanya fia Hermész az istenek követe, küldönce, az isteni „szó” tolmácsa. Jóshelyein így nyilatkozik magáról: „Én vagyok, akit ti az Atya [Zeusz] és Maia Fiának neveztek. Elhagyván az Ég Királyát [a Napot], jövök, hogy segítsek rajtatok, halandók.” Legnagyobb ereje a beszéd, az istenek beléhelyezett szava; ezért [521] kezetlen-lábatlan fejszobrok, hermák alakjában ábrázolják, „mert a beszéd és ékesszólás hatalmas kéz és láb segítsége nélkül is érvényesül.” Euszebiosz egyházatya írja: „Hermész jelképe a szónak, amely mindent teremt és megmagyaráz”; szerinte Porphyriosz azt tanította, hogy ő a teremtő szó a „mag-elv”, amely szétszóratott az Univerzumban; Hermész Triszmegisztosz a *Poimandrés*ban „isten szavának” nevezi. - Azonban öt Hermész volt, vagy talán csak egy, de ötféle alakban jelent meg, mint a hindu risik és Manuk, illetve lehet, hogy öt különböző istenség olvadt össze utóbb személyében. Az iráni *Burham i Kati* Hormignak nevezi, ez a Merkur-Hermész bolygó neve, a hét középső napját neki szentelik, mint Hermésznek és Thotnak (Mercurii dies, mercoledì, mercredi: szerda). Phinea lakói ezt a keleti Hermészt tartják tiszteltben, és elmondják, hogy Árgusz halála után Egyiptomba menekült, és Thot neve alatt műveltségre tanította a népet. De bárhol és bármilyen néven jelenjék meg, minden alakjában ő teszi tevékennyé a rejtett, ismeretlen tudást, azaz a tanító, a „leszálló” isten típusa, a Logosz megszólaltatója ő is.

A közvetítők, a világ-építők száma természetesen hét és tíz, de mindenütt: hét és tíz annunaki Sumérban, hét és tíz risi és pradzsápati Indiában, hét és tíz ki-y Kínában, hét és tíz amősa-szpönta Iránban, hét és tíz sephiroth a *Kabbalában*. A földreszálló istenek dinasztiákat alapítanak, azaz nevük korszakokat jelöl, az elfelejtett történelem szakaszait. Először mint teremtként jelennek meg, aztán emberi alakot öltenek, végül isteni királyokként uralkodnak. Ahogy Panodorosz egyházatya mondja: „Eme évezredek alatt [a vízözön előtt] állt be a világot kormányzó hét isten uralma. E korszakban történt, hogy az emberiség eme jótevői leszálltak a Földre, és megtanították az embereket, hogyan számítsák ki a Nap és Hold futását az Állatkör tizenkét jegye által.” Ekkor uralkodnak a hindu dévák, az iráni péric, a kínai tien-huangok, az Ég királyai, majd a ti-huangok, a Föld királyai, végül a gin-huangok, az ember-királyok. Az egyiptomi hagyomány ugyanez, a Turini papirusz, a piramis-szövegek, Ramósze feliratai, Solón, Platón, Hérodotosz, Hekataiosz, Ptolemaiosz, Diodórosz, Manthor-Manethe feljegyzései pontosan azonos adatokat ismételnek évezredek átfogó időközökben.

Hérodotosz, mint a többiek, teljesen reális történeti környezetben látta eleven kultuszukat, a hagyományörzés külsőleges, gyakorlati módjait, de ő fel is jegyezte tapasztalatait. Az egyik templomban megmutatták neki a királyok és főpapok szobraikat, akik Mena, az első ember-fáraó előtt uralkodtak, s egyik a másikat szülte, asszony segítségével nélkül. Roppant nagy fából faragott szobrok voltak, szám szerint 345, s mindnek külön nevét, történetét, évkönyveit őrizték. És azt mondták neki, hogy csak olyan történetíró értheti meg ezeket az emberfölötti királyokat, és szólhat róluk, aki tanulmányozta és megismerte az emberi királyokat megelőző dinasztia [522] történetét, és pedig az istenek, a félistenek és a hősök vagy óriások uralkodóházait.

Eddig beszélték el az egyiptomiak és a papok a történelmet, kimutatván, hogy az első királytól Héphaistosz papjáig (Ptah papkirályáig, Sethoszig), ki utoljára uralkodott, 341 emberkor múlt el, és ez idő alatt ugyanannyi főpap és király élt. Mármint 300 emberkor 10 000 évet tesz ki, 3 emberkor pedig 100-at; a hátralevő 41 emberkor, mely a 300-hoz járult, 1340 évet ad. Így állításaik szerint 11 340 év alatt nem jelent meg isten emberi alakban, s mint mondják, sem előbb, sem utóbb a többi egyiptomi király uralkodása alatt semmi ilyesmi nem történt. Azt beszélik, hogy ez idő alatt a Nap négyszer kelt fel másképpen, mint egyébkor; ahol most lenyugszik, ott kétszer kelt fel, s ahol most feljön, ott kétszer szállt le.* De emiatt semmi sem változott Egyiptomban, sem a folyam termékeiben, sem a halálnemekben... Bevezettek a nagy szentélybe, és annyi óriás faszobrot mutattak nekem és számoltak meg, amennyit mondtam (345-öt). Mert minden főpap még életében felállította ott a saját képmását. Mikor tehát összeszámolták és megmutatták őket a papok, egyszersmind biztosítottak, hogy mindegyik apjának a fia (származási soruk megszakítatlan), és végigmentek valamennyin, kiindulva a legutóbb meghaltak szobrától, míg valamennyit meg nem mutatták... A családot úgy sorolták föl, hogy szavaik szerint az óriási szobrok közül minden piromisz egy másik piromisztól

* Hérodotosz itt félreérti a papok magyarázatait; tulajdonképp csak a naptár eltolódásáról van szó. Minthogy a polgári év 365 napból áll, a sziderális év pedig hat órával hosszabb, a különbség négyévenként egy teljes napot tett ki. Amíg ezt a napot szökőévenként hozzá nem toldották a 365-höz, a polgári év egyre jobban előrehaladt a csillagászatihoz képest. Minthogy pedig az ünnepnapok pontos idejét csillagászati számítások alapján jelölték ki, az ünnepeken a Nap csakugyan „másutt kelt fel”, mint kellett volna: egyre változtatta kelet-pontját. Valójában az történt, hogy 1460 év alatt bejárták az egész esztendőt, vagyis ennyi idő alatt az év minden napjára esett például egyszer újév. (De a számítás így sem egyezik: $3 \times 1400 = 4200$ év.)

származott; míg 345 óriási szobrot (amit piromisznak hívnak) fel nem mutattak anélkül, hogy istenre vagy hősre vinnék vissza őket. Piromisz görögül annyit jelent, hogy derék, becsületes ember. [Piromi voltaképp egyszerűen férfit jelent, e kultuszban értelme valószínűleg: nem-isten.] Akiknek képei tehát ott valának, azokat mind egyformáknak mutatták be, kik az istenektől már nagyon távol vannak. Eme emberek előtt, szavaik szerint, istenek uralkodtak Egyiptomban; nem laktak együtt az emberekkel, s közülük mindig egy volt az uralkodó; utoljára Orosz, Oszirisz fia [Hor, Usziri fia] volt a király, akit a görögök Apollónnak neveznek. [523] Ez ölte meg Tüphont [Szétet] és ő uralkodott utoljára [az istenek közül] az egyiptomiak fölött. Oszirisz görögül annyi, mint Dionüszosz.

Szemmel látható, hogy a papok nem avatták be Hérodotoszt a szobrok és dinasztiaik ezotérikus jelentéseibe, csak a külső, történeti magyarázatokat mondták el, azért bíbelődtek ennyit nevekkal, nemzedékekkel, évszámokkal és naptári problémákkal. Így hát a kultusz valódi értelme rejtve marad előttünk. De hogy mégse maradjunk valamelyes értelmezés, minősítés nélkül, hadd állítsuk fel az egyetemes őspantheon istenkategóriáit. Ezotérikus osztályozás szerint hét csoportra oszlanak, ha hetedikül az emberi hősöket vesszük: 1. numenek, azaz a „a természet értelmes hatalmai”; 2. kozmikus erők; 3. égitestek; 4. demiurgoszok, a teremtést végrehajtó, tevékeny istenek; 5. szellemi hatalmak; 6. istenkirályok, istenek megtestesülései; 7. földi hőroszok. - Minden megszemélyesítés, alak, forma csak szimbólum, mint ahogy minden róluk szóló mítosz jelképes értelmű. De az „értelem” rossz szó, mert a tények vagy lényegegk, amiket jelölnek, értelemfölköttiek, szuperracionálisak.

Ez az osztályozás tant foglal magába, és a különös az, hogy istentörténetté és mitikus történelemmé feloldva, mindenütt megtaláljuk Japántól Peruig, tengereken innen és túl. Honnan ered ez a „mese”? A lét valami ősforrásából? Talán igaza volna a *Dzjan-könyvnek*? „Ez a te mostani kereked [korszakod], - mondta a láng a szikrának. - Te én magam vagy, az én képem és az én árnyékom. Beléd öltöztem magam, és te az én hordozóm vagy a „légy velünk” napjáig, amikor te ismét én magam és a többi leszel, temagad és én.” - „Akkor az építők, levette első ruhájukat, leszállnak a sugárzó Földre, és uralkodnak az emberek fölött, - akik ők-maguk.” [524]

Lázadó istenek

Az istenek leszálló-útja azonban nem veszélytelen, s tudjuk, hogy seregestül áldozatul estek a Föld csábításának. Egy részüket megszállta az uralomvágy, a hatalom bujtótüze, s megvetve lábukat e talpalatnyi helyen, rettenetes háborút indítottak az Úr és seregei ellen, hogy letaszítsák trónusáról. Másokat magához vont a Föld hatalma, az anyag, a test bűvölete; megtelepedni vágytak itt, s eképpen megtagadva lényegüket, bűnössé aljasultak, és szörnyű romlást hoztak mind magukra, mind az emberi nemre. Minthogy a rossz uralmát teremtettk meg, a pokol isteneivé, ördöggé, sátánná váltak. Így lett Luciferből az alvilág fejedelme. De Sátán eredetileg szent volt, a legragyogóbb „Isten fiai” között, Lucifer, azaz Fényhöző. Hermész Triszmegistosz könyve (egy gnosztikus betoldásban) Szatanasznak nevezi:

- „1. És a hetedik napon [a teremtés hetedik napján] isten jelenlétéből elment egy hatalmas Angyal, telve haraggal és emésztődéssel, és isten neki adta a legszélső szféra uralmát.
2. Az örökkévalóság időt szült; a kötetlen létet adott a korlátnak; a létező leszállt a nemzésbe.

...

4. Az istenek között nincs hozzá hasonló, kinek kezébe adattak a királyságok, világok hatalma és dicsősége:

5. trónusok és birodalmak, királyok dinasztiái, nemzetek bukása, egyházak születése, az Idő diadalmai.

.....

12. Sok nevet adott neki [Sátánnak] isten, titkok neveit, rejtetteket és szörnyűeket.

13. Ő az ellenfél, mert az anyag szembenáll a szellemmel, és az idő vádolja még az Úr szentjeit is.

.....

20. Szatanasz a Király Templomának ajtónállója; ő állt Salamon előcsarnokában; ő tartotta kezében a szentély kulcsait;

21. hogy senki be ne léphessen oda, hacsak nem föl kent, birván Hermész titkait.[525]

....

28. Az Ő [isten] tiszteletében állott, és nem bűnözött: nevét reszketve mondta ki.

29. Mert Szatanasz isten igazságának bírója, ő tartja a mérleget és a kardot.

.....

31. Mert őreá bizatott a súly, a mérték és a szám.

.....

33. Sátán az Úr szolgálja, a Hádész hét házának Ura, a megnyilvánult világ Angyala.

34. És isten övet kötött a lágyéka körül, és az öv neve Halál.

.....

37. Csupán a Szatanaszon egymagán van a nemzés szégyene.

38. Elvesztette szűzi állapotát: felfedvén az égi titkokat, rabságba süllyedt.

39. Körülfogott minden dolgot bilincessel és korláttal.

.....

41. Szatanasz dicsősége az Úrnak árnyéka: Szatanasz trónusa Adonáj zsámolya.

42. Kétfélék isten hadai: az Égben Michaél seregei; a mélységben [a Földön] Szatanasz légiói.

43. Ezek: a megnyilvánulatlan és a megnyilvánult, a szabad és az [anyaghoz] kötött, a szűzi és az elbukott.

44. És mindketten az Atya szolgálai, beteljesítvén az isteni szót.

....

55. Szent és tisztelendő isten szabhatja; áldott és megszentelt Hádész Angyalának [Sátánnak] neve."

Kissé megdöbbenő kijelentések, de itt vagyunk az angyalok válaszutján. Sátán, az ellenfél, egyúttal isten szolgálja és szavának beteljesítője! Különös, hogy ezt a tételt megtaláljuk a védikus bölcséletben, s megkapjuk a magyarázatot, az ellentétek feloldását is.

Lucifer, tudjuk azonos a Vénusz bolygóval, helyesebben az égitest „szellemével”, génuszával, másképp szólva Vénusz a szimbóluma. Az okkult tanítás szerint pedig Vénusz a Föld mintaképe, mintegy mestere, előjárója. A hindu mitológiában neve Sukra, ő a preceptora a daitjáknak, az isteni közvetítőknek, akik egykor erőszakosan megszerezték az uralmat a Földön, és legyőzték a kisebb isteneket. Ez abban az időben történt, amikor Lucifer-Vénusz-Sukra ártó csillagzáttá vált, megváltoztatva színét, alakját és pályáját, s katasztrófát zúdított a Földre. Az eseményről több hagyomány szól, még Szent Ágoston is tud róla, és neki tulajdonítja a vízőzont.

A hindu mítoszok Sukra szerepének több változatát ismerik. Minthogy nincsenek holdjai, jelképes értelemben adoptálta a Földet, a Hold [526] szülöttét [!], „aki túlnőtt

szülőjén, és sok bajt okozott." De Sukra, illetve „kormányzója”, géniusza annyira szerette fogadott gyermekét és tanítványát, hogy Usanasz alakjában testet öltött, és tökéletes törvényeket adott neki; ezeket azonban utóbb mellőzték és elvetették. - A *Mahábhárata* kiegészítő részében, a *Narivansában* olvasható rege szerint Sukra elment Sivához, és megkérte, hogy támogassa védenecseit, a daitjákat és az aszurákat az előbb említett háborúban a kisebb istenek ellen. - Egy másik mítosz arról beszél, hogy Sukra megátkozta Visnut: hétszer szülessék újra a Földön, mert megölte az ő anyját; de hogy ki volt Sukra anyja, nem tudjuk. A tanulság egyelőre az, hogy Vénusz-Lucifer, azaz Sukra-Usanasz a Föld fényhozója, törvényadója, ám hatása visszájára fordult, a tagadás szellemét idézte föl, a daitja-demiurgoszok szembeszegültek isteni küldetésükkel, bűnt és pusztulást hoztak a Földre.

A rege-gomoly egyéb szálait a *Taittirija Bráhmána* szövögeti: Brahmá-Pradzsápati lélegzete (Aszu) élővé vált, s belőle teremtette az aszurákat. Minthogy a háborúban az istenek ellenségei lettek, nevüket tagadó értelemben használták: a-szurák, azaz nem-istenek. De eredetileg egyenrangú fiai a Teremtő Lélegzetnek, mely minden Mahá Kalpa (világkorszak) vagy Manvantara (átváltozás) elején hozza létre őket. Ugyanúgy, ahogyan a *Bibliában* az angyalok mind a teremtés elsőszülött gyermekei, de míg a hú angyalok megtartják rangjukat, az elbukottak ördögökké, nem-istenné válnak. A történet minden nagy mitológiában megismétlődik. Usanasz ugyanúgy géniusza Sukrának, az égitestnek, mint Lucifer Vénusznak, a Hajnalcsillagnak. A daitják és dánavák azonosak a mítoszok titánjaival, démonjaival, óriásaival; a *Bibliában* „Istennek fiai.” - Az emberfejú szárnyas kígyók, sárkányok félisteni lények, mindenütt a rejtett tudásba avatottak jelképei, „a tudás fiai”, hindu nevük nága, szarpa, a babiloni és héber hagyományban hatszárnyú angyalok: szarrápu, szaraf (többes számban szérafim), jelentése: égő, tüzes; a kërubbuk-kërubok, azaz örök másodrendű angyalok, de szerepük hasonló, az isteni titkok őrzői, hordozói. (Jechezqél 28.3,4.) - Végül az isten-genealógia harmadik nemzetsége: a hindu dhián-budhák, a zsidó nefilim, a pelasg kabeiroi (kabirok), azaz „nagy emberek”, „égi emberek”, „óriások”.

De még mindig nem értünk a hindu mítosz-láncolat végére, s a fentieket csak azért mondtuk, hogy megérthessük a hátralevő todalékát. Megtaláljuk a *Puránákban*, s ez valószínűvé teszi, hogy a *Védák*ba valamely dravida hagyományból került, minthogy a *Puránák* nagyrészt árja előtti, dravida eredetűek. E föltevést megerősíti maga a mítosz, amelynek csattanója a mi szemünkben igen különös. A kiküldött szellemi hatalmak neve itt ráksasza és pisácsa, azaz démon. Rosszra csábítják és felfalják az embereket, éppenúgy, mint a bibliai nefilim, kiket Istennek fiai, az angyalok nemzettek a Föld leányaival. A ráksaszák és pisácsák, mind védikus [527] társaik, a daitják, dánavák stb. rendkívül kegyes, jámbor életű lények, híven követik az előírásokat, s nem egyik kiváló jógi, azaz szent, - de ellenzik a papi rendet, a ritualizmust, a formális szertartásokat. A hinduk nem tekintik őket gonosztevő bűnösöknek, magyarán ördögöknek, s épp ez a történet csattanója.

Az eset hőse Parásara brahmán, a „tökéletes bölcs és mester”; maga mondja el tanítványának Maitrejának: „Helyesen tetted, hogy ezeket a kérdéseket intézted hozzám, ó kegyes Maitreja. Eszembe juttatod, amit atyám atyja, Vaszista beszélt nekem valaha. Megtudtam ugyanis, hogy atyámat felfalta egy ráksasza, Viszvamitra küldöttje. Heves harag fogott el, és (varázs) szertartást kezdtem, hogy elpusztítsam a ráksaszákat. Százával váltak porrá és hamuvá, de amidőn már utolsó szálíg elpusztultak volna, nagyatyám, Vasiszta így szólt hozzám: Elég, fiam, csituljon haragod; a ráksaszák nem bűnösök, atyád halála a sors (karma) műve volt. A harag az esztelenek szenvedélye, nem illik a bölcshez. Kicsoda által öletik meg az ember? - kérdezhetnők. (Célzás arra, hogy a

gyilkos csak a karma eszköze.) Mindenki a maga tetteinek következményeit viseli. A harag elpusztít mindent, amit az ember kitartó erőfeszítéssel és jámbor önsanyargatások által elér; ellensége a megdicsőülésnek, és megakadályozza, hogy az ember elnyerje az Eget és a felszabadulást. A bölcsek mindig kitérnek útjából; ne vedd magad alá hatásának, fiam! A sötétség eme ártalmatlan szellemeinek egyike se semmisíttessék meg többé. Az irgalom az igaz ember hatalma".

„Így megintetvén tiszteletreméltó ősatyám által, tüstént abbahagytam a szertartást, engedelmességgel utasításának, és Vasista, a bölcsek legkiválóbbja, elégedett volt velem. Akkor odajött Pulasztja, Brahmá fia, és nagyatyám a tisztelet szokásos jeleivel üdvözölte. Pulaha kiváló fivére (Pulasztja) pedig így szólt: Miután, amikor elragadt a szenvedély heve, meghallgattad ősatyád szavait, és kegyelmes voltál, a jövőben jártassá válsz minden tudományban, és mert haragod ellenére visszatartottad magad ivadékaim elpusztításától, viszonzást nyújtok neked, és a *Puránák* kivonatának szerzője leszel. Meg fogod ismerni az istenségek valódi természetét, s akár elvégzed a vallásos rítusokat, akár távol tartod magad tőlük, értelmű - pártfogásom által - tökéletes és kételytől szabad leszel. - És nagyatyám, Vasiszta monda: »Mindaz, amit Pulasztja mondott neked, csálhatatlanul be fog teljesedni.«" - Pulasztja, a démonok szülője, zavartalanul folytatja tehát tanító munkáját, s ez a hindu bölcsességnek, a megbocsátás szellemének gyümölcse. De alapja mégis az a szemlélet, melyet Triszmegisztosznál is megtaláltunk: a ráksaszák „nem bűnösök", csupán a karma művének végrehajtói, amint Szatanasz is „az Atya szolgálja, beteljesítvén az isteni szót.”[528]

A babiloni sémitizálódott hagyományokat viszont a megbocsátás helyett a vad erő, a féktelen szenvedély szelleme hatja át, szinte gyönyörködnek az égi és földi háborúk leírásaiban. Egy Amurru-korabeli (kb. ie. 2000) mítosz-töredék hét „rossz istenről” szól, s a lázadó istenek mitológé mája világosan felismerhető benne: az alsó Égben teremtettek, tehát kisebb istenek, démonok, mint a szöveg mondja, felkelnek a nagy istenek akarata ellen, fenevadak és természeti csapások alakjában vést hoznak a Földre, dúlnak az Égben, mígnem az istenek tanácsa Mardukot, a Naphóst, az égi seregek vezérét küldi ellenük:

Az első napokban a rossz istenek,
a lázadó démonok, az alsó Égben születtek.
Vészthozók ők, gonosztevők,
naponta rosszra törnek, és gyilkolást akarnak.
A Hét között az első hatalmas déli szél,
a második sárkány, tátott torkától senki sem menekül,
a harmadik dühös párduc, ki kölyköket rabol,
a negyedik félelmes vipera...
az ötödik dühöngő oroszlán, ki nem ismer hátrálást,
a hatodik orkán, ki szembeszáll istennel és királlyal,
a hetedik vihar, gonosz szél, ki bosszút áll.

Heten vannak ők, Anu királynak követői ők;
helyről-helyre sötétséget okoznak.
Orkán ők, mely dühösen nyargal az Égben,
sűrű felhő ők, mely az Égen sötétséget okoz.
A feltámadó szél fúvása ők, mely fényes nappal sötétséget hoz;
Imhullu csúf szelével táncolnak elő.
Ádád (viharisten) áradása, erős zúrzavarok ők;
Ádádnak jobbán mennek ők.

A láthatáron mint villámok lobbannak fel ők;
gyilkolást művelni előlj árnak ők.
A széles Égben, Anu király lakában, gonoszul vonulnak fel
ők, nem találva ellenfélre.

Következik az istenek tanácskozása; a szöveg vége, Marduk győzelmének leírása azonban elveszett. Nem kétséges, hogy a gonosz démonok elvették büntetésüket.

Nem sokkal szelídebb az *Ószövetség* szelleme sem, vannak bűnök, amikre nem ismer bocsánatot, és „Isten fiait”, midőn fellázadnak, örök kárhozatra veti. A *Biblia* egyik legrejtelmesebb helye szól róluk (*Genézis 1.6.*), nevük „Isten fiai”, bené Elóhim, s kétségkívül ez az eredeti elnevezés, [529] így hívják őket a legrégebbi könyvek, a Jóbé, aztán az apokaliptikus látomás-irodalom töredékei a prófétáknál, a zsoltárok s végül Henóch apokrif könyve. Nyilvánvaló, hogy ősi, Mósze-előtti hagyományokat őriznek, - hiszen a kisebb istenek lázadása a népközi mítoszkinccs egyetemes mozzanatának mondható. - Azonban a *Biblia* szigorú monoteizmusa miatt a későbbi redakciók, az alexandriai *Septuaginta* és a *Vulgata* az „angyalok”, a „menny lakosai”, az „előkelők” stb. szavakkal helyettesítették az Isten fiai kifejezést.

Lucifert Jesajás-Izajás próféta Hélélnak, azaz Fényesnek nevezi, s a Hajnalcsillagot érti rajta, ki más hagyományok szerint „térdig gázol a vérben”. - „Hogyan estél le az Égről, - kiáltja -, Lucifer, te hajnali csillag, te hajnalnak bíboros fia! Mi módon rohantál le a Földre, te nemzetek jármalója! Ki azt mondd vala szívedben: felmegyek az Égbe, felmagasztalom Istennek csillagai felett királyi széket, és a gyülekezet legtávolabb északi hegyére ülök. Felemelkedem a felhők magassága felett, és hasonló leszek a Felségeshez. Mindazonáltal letaszítottát Pokolra, a sírnak legmélyebb fenekére.”

Vele együtt taszítottak le Isten lázadó fiai, kiket aztán angyaloknak neveztek el, de a *Biblia* még több helyen őrzi eredeti nevüket. *Jób* (1,6.): „Valamelyik napon pedig, amint az *Isten fiai* elérkeztenek, hogy az Úr előtt állnának, jelen vala közöttük a Sátán is.” - (2,1) „Történék pedig, midőn egy napon az *Isten fiai* elérkezvén az Úr előtt állának.” - 28. zsoltár: „Hozzatok az Úrnak ti, *Isten fiai*, hozzatok az Úrnak bárányokat.” - Az „Isten fiai” kifejezés tehát az isteni lényekben, hatalomban, tudásban való részességet jelent, ez világos János evangéliumából (1,11-13): „Tulajdonába jöve (Jézus), s az övéi őtet bé nem fogadták. Mindazoknak pedig, kik az ő nevében hisznek, *hatalmat ada, hogy Isten fiaivá lennének*. Kik nem vérség szerént, sem a testnek kívánsága által, sem a férfiúnak akaratjából, hanem az Istentől születtek.” - Az angyalok eleve Istentől születtek, lényegének részesei, s ebben az értelemben maguk is istenek; így mondhatja a 88. zsoltár: „Mert ugyan kicsoda egyenlő Jehovával a felhőkben, ki hasonló Jehovához az istenek fiai közül?” - és a 81. zsoltár: „Isten áll az Istennek gyülekezetében, ítél az *istenek* között... Én mondék ugyan: *istenek* vagytok ti s a Felséges fiai mindnyájan.”

Az angyalok Isten fiainak születtek, s az ember is azzá lehet, mert hatalma, módja megvan rá a belélehelhet halhatatlan lélek által. Jézus is „hatalmat ada (híveinek), hogy Isten fiaivá lennének... nem vérség szerént”, hanem misztikus értelemben. De minthogy a bűnbeesés miatt „az ember természete megromlott és akarata rosszra hajlandó lett”, újonnan kell születnie Istentől, mint János apostol mondja. De a zsoltáriró is tudja jól, hogy az ember csak csekéllyel kisebb az angyaloknál: „Micsoda az ember, felkiáltok, hogy megemlékezel róla, és az ember fia, hogy [530] meglátogatod őtet? *Egy kevéssel ugyan alább tevéd őt az angyaloknál...*” A *Jelenések könyve*, az Isten városáról szólva, kimondja, hogy az ember és az angyal „mértéke” egy: „És megméré annak kőfalát... ember mértékével, amely az angyalé.” Az emberek Ádám harmadik fia, Szeth idejétől kezdték magukat „Isten fiainak” hívni. Pál apostol pedig még nagyobb hatalmat

tulajdonít az embernek: „Nem tudjátok-e, hogy még az angyalok felett is ítélkezni fogunk?”

Mégis engedett a földreszállt istenfiak gonosz csábításának, mint ahogy ezeket is elcsábították az emberek leányai szépségük által. Ezt a démoni történetet Henóch könyve tartotta fenn első részében (*Angyalok könyve*); a rabbinikus kritika elvetette, s ezért nem foglal helyet a Szentírásban, az Egyház szintén elítélte, de hogy mikor, nem tudjuk. Az apostolok több helyen hivatkoznak rá, illetve ismétlik állításait. Péter: „Isten a bűnös angyalokat nem kímélte, hanem a sötétség bilincseivel a pokolra taszította.” Júdás apostol: „Az angyalokat is, kik méltóságjokat nem becsülék, hanem a nékik rendeltetett lakhelyet elhagyák, ama nagy napon leendő ítéletre örökös fogság setéségében tartja” az Isten. Henóchtól veszi át az utolsó ítéletről szóló tanítást is: „Ezekre illik, amit Ádámtól hetedik törzsökatyá, Énok jövendőlt, mondván: Ímé eljön az Úr az ő szentjeinek ezredjeivel, hogy ítéletet tartson mindenek felett, és megfenyítsen minden istenteleneket.” Az utóbbi mondat szó szerinti idézet Henóch könyvéből. A múlt században felfedezett kopt Henóch-kézirat első fordítója, Laurence, anglikán püspök megállapította, hogy János evangéliuma a jó pásztorról szóló példabeszéd egy mondatát (10,8) onnan vette át; ugyanő több párhuzamos helyet mutatott ki a *Jelenések Könyvében*. - Pál apostol meghagyja, hogy az asszonyok a templomban fődjék el arcukat a férfiak elől, mert szépségük egykor az angyalokat is megigézte: „azokáért kelletik az asszonynak a rajta való hatalom jelét fején hordoznia az angyaloknak miattok is.” - Júdás apostol pedig megnevezi a rontások egyikét, amit a rossz angyalok s nyomukban az emberek műveltek a Földön: „Hasonlóképpen Szodoma és Gomorra, s ezekkel határos városok, melyek amazokkal egyenlő fajtalanságot űztek, más test után jártak, rémképpé válának, az örökkévaló tűznek büntetését szenvedvén.” - Ugyanilyen értelemben szólnak az egyiptomi ókeresztény írók és egyházatyák: Origenész, Alexandriai Kelemen, Zozimasz, Panodorosz, aztán a gnosztikus *Pistis Sophia* szerzője, továbbá Serenus, Cassianus és Servius. Hogy miért éppen az egyiptomiak, mindjárt meglátjuk.

A vallástörténészek szerint Henóch könyve ie. 105-64 közt keletkezett. Lehet, hogy ekkoriban szerkesztették fennmaradt alakját, de nem kétséges, hogy a hagyomány sokkalta régebben „keletkezett”, és föltétlenül idősebb Mósze könyveinél. Mósze I. könyve, a *Genezis* 6. részében minden előzmény és magyarázat nélkül megjelenteti „Isten fiait”, kik [531] „bémenének az emberek leányaihoz”, s tőlük születtek aztán a híres-neves óriások. Henóch könyvének e része velejében nem egyéb, mint midrás, azaz magyarázat a *Genezishez*: elmondja az előzményeket, és részletesen leírja a történeteket, mindazt, amit Mósze elhallgat. A könyv maga kitűnően beleillik a Henóchhoz, Ádám után a hetedik törzssatyához fűződő hagyományok sorába, miket az *Ószövetség* számtalan helyen idéz, s ha megfelelt volna a zsidó Biblia-kritika igényeinek, ma a szentkönyvek közt olvashatnék. Jesajáh próféta, ahogy láttuk, a 8. században is még a tiszta Lucifer-hagyományt nyújtja, noha röviden, mintegy közismert dologként említve. Henóch könyvének héber eredetije mindenesetre nyomtalanul eltűnt, talán a zsidók semmisítették meg a keresztény időkben, mégpedig egyesek szerint azért, mert a Messiás benne rajzolt alakja nagyon is hasonlított Jézus Krisztusra. De valójában mindig titkos, „rejtett” könyv volt (ez az apokrüphon-szó helyes értelme), s a megsemmisítésig a többi titkos irattal együtt Dabirban, régi nevén Kirjath-Széferben, azaz a Könyv Városában őrizték. (Vö. *Józsue* 15,11: „Innen elindula Dabir lakosai ellen, mely azelőtt Karjátsefernek, azaz: könyvek vagy irományok városának nevezteték.” *Birá*k 1, 11: „Ahonnét megindulván, Dabir lakosai ellen méne; Dabirnak pedig előbbi neve Kariatszefer vala, azaz tudományok városa.”) Nyilván erre céloz Szent Ágoston, midőn azt írja, hogy már „nem ok nélkül hiányzik azon könyvek jegyzékéből, mely a zsidó nép

templomában az egymás után következő papok felügyelése alatt tartatott." Egyiptomba azonban úgy látszik nem ért el a zsidó egyházkormányzat hatása, s egy részének görög fordítása fennmaradt, Etiópiában pedig a teljes szöveg, koptra fordítva, nyilván Egyiptomból származó eredeti nyomán. Ez az oka, hogy főként egyiptomi keresztény írók foglalkoznak vele. Ott egyébként régi néphit volt, hogy démonok, szellemi lények, istenfiak egyesülhetnek az emberekkel. „Egyiptomban az egyszerű köznép mindenütt azt hiszi, hogy a gonosz varázslatokat és tudományokat angyalok nyilvánították ki az emberek előtt,” - írja Quintus Serenus Sammonicus a 3. században; a 4. századi Honoratus Maurus Servius pedig Vergilius-kommentárjában megállapítja: „Az isteni erők behatoltak az emberek testébe, és így születtek a héroszok.” Origenész régi és tiszteletreméltó műnek nevezi Henóch könyvét, Alexandriai Kelemen pedig hozzáírt kommentárjaiban ezeket mondja: „Az angyalok, akik elhagyták az Eget, és elmerültek a test gyönyörében, kimondhatatlant (aporrhéta: titkolandót) közöltek az asszonyokkal, s ez megragadt tudásukban.”

Történelmi tény, hogy a műnek nagy tekintélye volt Szent Ágostonig és Jeromosig. Ágoston elveti, de megokolása voltaképp a mi igazunkat erősíti: „Hagyjuk tehát abba azon írások meséit, azért, mert titkos eredetük nem volt nyilvános a szent atyák előtt, kiktől az igaz írások tekintélye legbizonyosabb és legismeretesebb hagyományok által jött hozzánk. Ezen [532] álnevű (apokrif) könyvekben pedig, ha van is valami igazság, mégis a sok hamisság miatt semmi kánoni tekintélyük nincs. Hogy valami szent hagyományokat Enóch is följegyzett, ki Ádámtól hatodik volt, azt nem tagadhatjuk, miután ezt Júdás apostol kánonilag elismert levelében mondja. De nem ok nélkül hiányzanak azon könyvek jegyzékében, mely a zsidó nép templomában az egymás után következő papok felügyelése alatt tartatott, mert *rendkívül nagy régisége* miatt gyanús volt, és nem lehetett tudni, vajon ugyanaz-e, amit ő írt?”

Mósze könyve az Isten fiainak kiküldése okáról, megjelenésükről a Földön, viselt dolgaikról teljességgel hallgat, azon az egyen kívül, hogy ők nemzették az óriásokat. Most már értjük, hogy miért, de a hiányosság annál nyilvánvalóbb. Hallgassuk meg tehát először őt: „Még sokasodván az emberek, és leányaik születvén, látták az Istennek fiai az emberek leányait, hogy szépek, és vőnek magoknak feleségeket mind azok közül, akiket megkedvelnének... Erőszakos emberek valának (lettek) akkor a Földön. Tudniillik, miután Istennek fiai bémenének az emberek leányaihoz, és ezek fiaikat szülnének nekik, azok közül támadának a hatalmas, régtől fogva elhíresedett férjfiakhoz hasonlók (hősök). Látván tehát az Isten, hogy felette nagy az emberek gonoszsága a Földön, és szívöknek gondolatja szünet nélkül csak rosszra törekedett, megbáná, hogy embert teremtett a Földön, és belső szívbeli fájdalmat érze. Annakokáért monda: Eltörlöm az embert, kit teremték, a Föld színéről, és pedig az emberrel együtt a barmokat is, a csuszó-mászó állatokat és az égi madarakat, mert bánom, hogy teremtem őket... A Föld pedig romlott vala Isten előtt, és megtelék a Föld erőszakoskodással. Tekinte azért Isten a Földre, és ímé meg vala romolva, mert minden test megrontotta vala az ő útját a Földön.” - Amint látjuk, a szöveg még arról sem világosít fel, hogy mi volt a kapcsolat a „híres-neves férjfiak” és a Föld megromlása között.

A zsidó és keresztény teológiának joga van elvetni minden tévesnek ítélt művet és hagyományt, de az egyetemes vallástörténetből nem törölheti őket. Nekünk azonban, kik nem vallástörténetet írunk, hanem az emberiség őshagyományait, régi regéit vizsgáljuk, igen sokat mondhatnak. Így sokat mond Henóch könyve is, mely minden esetleges későbbi töldás ellenére épen őrizte meg egy elterjedt, népközi őstradíció gyökerzetét. Minthogy részletesen közöltük a bűnbeesés tárgyalásakor, most csupán azt a helyet ismételjük, ahol az arkangyalok felsorolják a lázadók bűnlistáját, s kiegészítjük

avval, amit az Úr lényegükről és a Mennyekben elfoglalt helyükről mond.

Michaél, Uriél, Rafaél és Gabriél tehát így szólt a Királyok Királyához: „Láttad, mit követett el Azázél, hogyan tanította a Földön az igazságtalanságot, és az őskorok titkát, amelynek otthona az Ég, hogyan árulta el. Hogyan fedte fel az embereknek a rejtélyeket ama Azázél, akinek hatalmat [533] adott, hogy társai felett uralkodjék. És azok bementek az emberek leányaihoz a Földön, és náluk aludtak, és magukat az asszonyokkal tisztátalanná tették, és őket a bűnökre megtanították. Az asszonyok pedig óriásokat szültek, és a Földet elárasztotta a vér és az erőszak.” - Legnagyobb bűnük tehát, hogy az „őskorok”, a teremtés titkait árulták el az embereknek, mert ezáltal képesekké válnak, hogy a maguk és a természet „útját megrontsák a Földön”. (Vö. atombontás.) Az Úr ekkor üzenetet küld nekik, és szemükre veti árulásukat: „Ti pedig szentek, szellemi lények voltatok, részesei az örök életnek, és megkívántatok az emberek vérét, és húst és vért nemzettetek, mint azok szokták, akik halandók és mulékonyak.” - De a végső, igazi tudásnak nem voltak birtokában, csak egy megátkozott ismeretet közölhettek az emberekkel: „A Mennyekben voltatok, de még nem minden dolog nyilvánított ki előttetek, azonban ismertetek egy megátkozott titkot, és szívetek keménységében elmondtatok az asszonyoknak, és eme titok által a nők és a férfiak sok gonoszat vittek végbe a Földön.” - Ezért Isten megparancsolja Rafaélnek: „Kötözd meg Azázélt lábán és kezén, és vesd a sötétségre, és halmozz reá durva és éles köveket, és a nagy ítélet napján vettessék a lobogó lángok közé.” És mondá Michaélnek: „Menj, kötözd meg Szemjázát és a többit vele, akik az asszonyokkal közösültek... Kötözd meg őket hetvenediziglen a Föld hegyei alá, ítéletük napjáig.”

Megromlott a természet útja, tehát a fel- és leszállás útja is a felső és alsó világ között, Isten fiainak, azaz a felsőbbrendű lényeknek és az embereknek elfajzott, gonosz célzatú egyesülése által. Az egyiptomi hagyomány nagyjából ugyanilyen elfajzásnak tulajdonítja az atlantiszi istenkirályok vesztét; ezt Szolón-Platón közvetítéséből ismerjük: Atlasz nemzetsége egyenesen Poszeidóntól származott, de minthogy túlságosan összekeveredett a közönséges halandókkal, az emberi alacsonyosság végül is elnyomta bennük az isteni természetet. „Gondolkodásuk (eredetileg) egyenes volt és teljességgel nagylelkű; a sors minden váltakozásában, valamint az egymással való érintkezésben szelídséget és bölcsességet tanúsítottak; minden javat, a derékségen kívül, értéktelennek tartottak, és közömbösen vették, sőt tehernek tekintették aranyuk bőségét és egyéb tulajdonaikat. Gazdagságuk nem kábította el őket, nem fosztotta meg önuralmuktól, sem bukásba nem vitte; józan tisztánlátással inkább azt ismerték fel, hogy mindezek által virulhatnak, de a reájuk való irigy törekvés által elpusztulnak, s velük a derékség is. Ily elvek, s az isteni természetnek bennük fennmaradt ereje által minden a legszebben virágzott (országaikban). Amikor azonban *lényüknek istentől eredő része a halandókkal való sokszoros és gyakori keveredés által homályosodni kezdett*, és az emberi természet felülkerekedett, akkor már nem tudták a szerencsét hordozni, hanem elfajultak. Mindegyikük, ha be tudta látni ezt, elismerte, mily esendővé változtak, [534] mert minden értékes dolog közt a legszebbet megsemmisítették; aki azonban nem volt képes átlátni, milyen életmód vezet valóban boldogságra, az éppen akkor rendkívül nemesnek és boldognak tartotta őket, minthogy jogtalan nyereségnek és jogtalan hatalomnak voltak teljes birtokában. De Zeusz, az isteneknek örök törvények szerint kormányzó istene, képes lévén fölismerni mindezt, - látva, hogy mily szomorúan elfajul ez a derék nemzetség, elhatározta megbüntetésüket...”

Ebből az elbeszélésből éppen az elfajulás leírása hiányzik, a bűnös hatalom- és bírásvágy ecsetelése, amely a világ meghódítására, a békés népek leigázására ösztökélte a fejedelmeket. De bűnük elég nagy volt ahhoz, hogy Zeusz vízözön által eltörölje őket a

Föld színéről. Ebben az Atlantisz-rege is megegyezik az egyetemes özön-hagyománnyal. Platón előadása persze már az ésszerű görög gondolkodásmód jegyeit viseli magán, előadása, stílusa egy filozófus-tudós korszak szülötte, s az író, teljes hite szerint, egzakt történelmet tolmácsol.

A kínai még racionálisabban gondolkodó nép, mítoszait maga törölte el, illetve szervezett tudományos munkával történelemmé dolgozta át. A tudós kompilációk józan szövegei mögött azonban minduntalan földereng a régi mese, a mitikus hagyomány mélyebb valósága. Legfőbb kánoni könyvük, a *Suking*, azaz a „Kiváltképpen való könyv”, Kung-fu-ce szerkesztette ie. 484-ben; 27. fejezetében egy régi kínai törzsről, a miao-ce népről beszél. Királyuk Csi-jeu* volt, s az ő idejében mind maga, mind a nép gonoszságba süllyedt, rablásnál, gyilkolásnál, mindenfajta kegyetlenségnél egyebet nem művelt. Mu-vang császár ie. 1000 körül elrendelte a miaók történetének följegyzését, a Csi-jeu idejéből fennmaradt okmányok alapján; s ebből megtudjuk, mint szakadt meg a keveredés „a felső és az alsó” között.

„A király mondta: Csi-jeu dokumentumai szerint, midőn az ő rossz példája megzavarta a világot, és a rablás lett úrrá a Földön, a miao-nép, amely addig ártatlanságban élt, megromlott; tolvajok, csalók és zsarnokok támadtak mindenütt. „A miaók fejedelme, nem simulva az erényhez, csakis kínzások által kormányzott. Erre a célra öt Igen-Kegyetlent alkalmazott, kiknek neve Fa volt. (A „Fa” kínai szó.) Megbüntette az ártatlanokat, és a rossz elterjedt. Amikor az orr vagy a fül levágását rendelte el, vagy a kiherélést, vagy az arc megbélyegzését, nem törődött azokkal, akik védeni akarták magukat, és semmiféle törvényes eljárást nem követett.”

„Bandák alakultak mindenfelé, és kölcsönösen megrontották egymást; minden megzavarodott, és viszályba süllyedt; a jóakarát [535] száműzetett; senki sem ismert fegyelmet; csak káromlásokat, szitkokat lehetett hallani; a sok kegyetlenkedés zaja, ártatlanokon gyakoroltatván, a magasba hatolt. (Vö. Henóch.) A Legfőbb Úr (Csang-ti, istenkirály) szemét a népekre vetette, és nem érezte az erénynek semmi illatát; csupán azoknak a szaga áradt, akik az imént haltak meg a kínzások következtében.”

„A fenséges mester megszánta a sok igazságtalanul elítélt ártatlan embert; méltó kínhalállal büntette a rémuralom szerzőit; elpusztította a miaókat, s nem akarta, hogy fennmaradjanak.”

„Megparancsolta Csongnak (a csillagászat főnökének) és Linek (a vallási kultusz vezetőjének), hogy vágják el a kapcsolatot az Ég és a Föld között; s ettől fogva nem volt többé, amit fölmenésnek és leszállásnak neveztek; a fejedelmek és az alattvalók zavar nélkül követték az előírt szabályokat és senki sem nyomta el többé az özvegy nőket és férfiakat.”

Ezután a rendteremtő intézkedések hosszú sora következik. A Legfőbb Úr, Csang-ti, kétségkívül isteni lény, miniszterei pedig azonosak a „közvetítőkkal”, kiket a bibliai hagyomány angyaloknak nevez, a hindu mitológia pedig féltucatnyi néven, ahogy láttuk. Több szerző nem csupán Csi-jeuról beszél, hanem általában a miaók főnökeiről, ezek félre nem érthetően a rossz útra tért angyalok szerepét játsszák, s így a történet minden fő mozzanatában megegyezik az eddig ismertett hagyományokkal. Az Ég és a Föld közötti kapcsolat megszakítását úgy kell értelmezni, hogy a természetellenes, bűnös, szabálytalan elkeveredés szűnt meg; Csong és Li rendet teremtettek a hamis kultuszok, jóslatok, varázslások zűrzavarában, végét vetették a fekete mágiának; szabályozták a rítusokat, s így mindenki megtudta, meddig ér az emberek hatalma, hol kezdődik az

* Csi jelentése hármas: 1. féreg, kártékony rovar; 2. gonosz, bűnös, ostoba; 3. a Lucifer-csillag neve (tehát itt is lázadó démonnak értelmezhető).

isteneké, és mi a szellemek szerepe. A csillagászat tisztázza az Ég, a Kozmosz törvényeit, a szertartások hajtják végre a hozzájuk való alkalmazkodást, s minden egyéb intézkedés e két fő „miniszter” tevékenységéből ered. A szerzők a történelmi szemléletet pusztán a „legfőbb úr”, a császár, király, főnök, miniszter stb. nevekkel iparkodnak az elbeszélésbe beleoltani; ha ezeket a hitregék szokott terminológiájával helyettesítjük, nyomban helyrebillen a történet mítoszi jellege, átvilágít rajta a mitikus szemléletmód. - De fennmaradt egy mítoszroncs, amely jobban megőrizte ezt a szemléletet: Huang-ti, a Nagy Szellem fiai (vö. Isten fiai) súlyos bűnt követnek el; vezetőjük, a Repülő Sárkány, iszik a tiltott mennyei italból, s emiatt lezuhan a Földre; a többi fiú „tevékeny” teszi isteni tudását, s szintén lehull a Szenvedés völgyébe. (Hogy a tevékenység miért bűn, még látni fogjuk.)

Az iráni mitológiában a daévák az ártó szellemek, a *Vendidádban* nevük „rosszat tevők”. Eleinte mind jók voltak, s egy részük az is maradt. A jó és rossz elve azonban kezdettől fogva való; midőn a daévák a szent génusz, Szpönta-Manju és a gonosz génusz, Angra-Manju kettőssége elé [536] állítottak, a rosszat választották, és elterjesztették a világban. Legfőbb bűnük a drog, vagyis a hazugság, minden baj gyökere; mint jatuk, az anyag, a test démonai és mint varázslók tevékenykednek. Zarathuszttra egyik hőstette, hogy "e férfialakban a Földön szertejáró" daévákat arra kényszerítette, hogy a föld alá bújjanak el. - Az *Avesztában* Angra-Manju, körülvéve magát tűzzel, meghódítani készül az Eget; de Ahura-Mazda leszáll a szilárd Égből (Firmamentum), hogy megsegítse a keringő Eget (alsóbb Eget), és az Amósa-szpönták, a „hét ragyogó Szravahtól” (bolygóktól) és csillagaiktól támogatva, megküzdnek Angra-Manjuval; a legyőzött daévák vele együtt a Földre zuhannak.

A görög titánok Uranosz és Gaia, az Ég és a Föld gyermekei, azaz szintén istenfiak. Anyjuk biztatására a legidősebb fiú, Kronosz vezetésével először apjukat támadják meg, s levetik az Égből; aztán az Olümposzon székelő Zeus ellen indítanak ostromot, felhajítva Ossa hegyét Pelionra. Zeus azonban leveri és a Föld mélyébe börtönzi őket, ahonnan jöttek. Voltaképpen a természet vad, bárdolatlan elemi erőit jelképezik, azért láznak fel Zeus, vagyis a Kozmosz rendje ellen. A titánok egy része prehellén eredetű, pelasg és eteo-krétai mítoszokból került a görög hitvilágba, s a köznép nem is nagyon értette őket. M. Mayer helyesen állapítja meg: „A nép valójában sohasem tett különbséget óriások és titánok között.” Így magyarázható, hogy nem plántálták át bűneiket az emberi társadalomba, ellenkezőleg, nem együk jótevő hérosszá vagy emberfölötti tudású félistenné vált. Így a tüzet hozó Prométheusz, a világot tartó, csillag tudós Atlasz, a kabirok és főképpen Kronosz. A titánkultusz középpontja mindvégig Kréta maradt, azonkívül Boiótiában, Samothrakén, Imbrosz és Lemnosz szigetén tisztelték őket, vagyis krétai kultúrhatás alatt álló helyeken. Ott alakultak ki az ókrétai mítoszok magvából a későbbi görög mondakörök, s nőttek oly sűrű bokorrá, hogy szétbontogatásukról le kellett mondanunk. Ennyit is csak azért szoltunk, mert két mozzanatra még szükségünk lesz: a titánok különös metamorfózisára, s arra, hogy a nép nem látott különbséget köztük és a gigászok között. [537]

Óriások és sárkányok

Egyes Afrikában, Jáván, Kínában talált ősember-leletek: az Australo pithecus robustus, Meganthropus, Gigantopithecus Sinensis, Paranthropus robustus és crassidens maradványai arról tanúskodnak, hogy 2-3 méter nagyságot elért emberfajták éltek a Földgolyó egymástól távol eső vidékein. A tünemény oka azonos lehet avval, amely egyes emlősök óriás-változatait hozta létre, a mammutot, a barlangi medvét és

oroszlánt, óriásszarvast stb. Más leletek viszont azt bizonyítják, hogy ugyancsak az ősidőkben voltak törpe-változatok is, mind az embercsaládon (1 m), mind az emlős-fajtákon belül. Az emberfajták mai nagysága 1,20 m (pigmeusok) és 1,90 m (nordikus rasszok) közt ingadozik, vagyis a régi szélsőségekhez képest egyszerűsödés mutatkozik, s F. Weidenreich szerint ez a szervezetek alakulásának természetes tendenciája: a szélsőségektől a közép felé. De most csupán arról van szó, hogy sem az óriás-, sem a törpe-képzet nem légből koholt tehát, hanem tapasztalaton, reális emlékképeken alapul, s ezért azt hihetnők, hogy belőlük született az óriásregék sokasága. De nem mindig így van, s két elég jól elkülöníthető kategóriát kapunk, ha rájuk öntjük az erkölcskritika választóvizét.

A népek legrégibb hagyományai közt sokfelé megtaláljuk a hiedelmet, hogy a legelső emberek óriások voltak, s a kép, amit az utódok róluk festenek, riasztó, szemmel láthatólag a félelem, a borzadás az ihletője. Emberevők, kegyetlenek, undok bűnök művelői, mint Ixtlil Xochitl írja a mexikói kinamékról. Valószínű, hogy ezekben a regékben a civilizáltabb népek emlékképei élnek vadon élő, barbár emberfajtákról, és kapcsolódnak össze az óriás-képzettel a félelem hatása alatt, minthogy a félelem a legjobb nagyító szerszámok egyike. Némi általánosítással azt mondhatnók tehát, hogy a gonosz óriások mese-típusában a meganthropusok és vademberek emléke maradt eleven. De hogy ily módon bármikor születhetnek óriások, vagy nőhetnek óriássá a szokottnál nagyobb termetű népek, arra Mósze kémeinek története nyújt szinte mulattató példát. A Kánaánba küldött hírszerzők elmondják, hogy „erős nép, mely lakja; a városok is kerítve vagynak és igen nagyok. Ott láttuk az Énak nemzetségét is... A nép pedig, melyet láttunk benne, szálas termetű. Mert rettenetes óriásokat láttunk ott, Énak maradékait az óriásokból, kikhez képest mi csak olyanoknak [538] láttatánk, mint a sáskák.” Bizonyos, hogy a kémek nem találkoztak toronymagas emberekkel, kik elől úgy ugrottak szét, mint a szöcskék a mezőn járó ember lábai elől, a félelem szól belőlük. Ellenben az egykorú sírok csont-maradványai csakugyan azt mutatják, hogy Kánaán egyes vidékeit a zsidóknál jóval nagyobb, erőteljesebb népek lakták, a régészek szerint az őslakosság. Mózes és Sámuel könyvei gyűjtőnéven feráimnak, azaz óriásoknak nevezik őket; közéjük tartoznak a básániak, zuzeusok, emeusok és a főnt említett Énakfiak. „Mert maga Og, a básáni király vala még hátra az óriások maradékiból,” - mondja Mósze. Sámuel könyve Arafa nemzetsége maradékinak hívja őket, ami azonos értelmű refáimmal: „Jesbibenob pedig, ki Arafa nemzetségéből volt, és kinek dárdája háromszáz siklus nehézségű rézből vala... ügyekezék megölni Dávidot... Szobokai megöle Száfot az Arafa nemzetségéből, az óriások fájából származottat... Elkanan megöle a Geti Góliátot, kinek dárdanyele olyan volt, mint a takácsok zugolyfája. Negyedik had lőn Getben, volt ott egy magas férjfiú, kinek kezein és lábain hat-hat újjai voltak, szám szerint huszonnégy, ő is Arafa nemzetségéből való... Ezek négyen születtek Arafától Getben.” (Károli Gáspár Arafa helyett mindenütt egyszerűen óriást fordít.)

A görög regevilágban a gigászok nemzetsége szintén mint vad, vétkes indulatú, elvetemült ősnép mutatkozik, s kivehetők egy feljegyzetlen monda nyomai is, mely szerint tőlük származik az emberi nem. De már a legrégibb forrásokban, Homérosznál, Hésziodosznál észrevehető a keveredés a titánokkal. A lényeges különbség mindössze annyi, hogy a gigászok halandók, s emberi fegyverekkel, fűgkösökkel, égő fáklyákkal harcolnak. Hésziodosz úgy tudja, hogy Gé, azaz Gaia szüli őket egyidőben az Erinnuszokkal és a meloszi nimfákkal, vagyis a bosszúállás istennőivel. A gigászokat is azért uszítja harcra az istenek ellen, hogy megtorolják a titánok leveretését és bebörtönzését a Tartaroszba (Gigantomachia). Ebből a magból a mondának számtalan ágaboga nőtt. Csak néhányat említünk: azért indítottak háborút, mert megirigyelték az

istenek hatalmát (Claudianus); az istenek országát akarták elfoglalni (Platón, Ovidius); arra törekedtek, hogy megzavarják „a világ határait”, kioltsák a Napot, s megfenyegették a csillagokat (Lucretius). A harcot főként Phlegrai mezőin vívják, ám az istenek, Zeusz, Athéné, Dionüszosz s a velük szövetséges Héraklész, leverik őket. Az Odüsszeiában királyuk Eurümedon, „elveszejtette bűnös népét, s maga is elpusztult.” Rokonságuk tehát nyilvánvaló egyfelől a titánokkal, másfelől a lázadó angyalokkal és társaikkal. Eredetileg, ahogy mondtuk, emberalakú óriások, hosszú, ragyogó haj, dús szőrzet ékesíti őket, s ez nyilván vad ősember-émlék maradványa. De különös, hogy némelyiket csakhamar kígyólábakkal ábrázolják, noha lehet, hogy ez is ősrégi képzet, mert Tüphóeusz gigász elejétől fogva így jelenik meg. Lábaik kígyófejben végződnek, ők maguk „sárkányszőrűek”, - azaz [539] végeredményben emberfejú sárkányok vagy kígyók. A kérdés az, vajon ez a változatuk szintén gonosz, félelmes szörnyeteg-e?

Mert van az óriásoknak egy másik, sokkal rokonszenvesebb fajtája is, de ezeknél az óriás, a hatalmas, a nagy jelzőt aligha testi értelemben kell vennünk. Az előbb idézett M. Mayer mondja a görög titánkultusról: „Görögország többi részében csak elszórtan találunk egy-egy helyi titánt, ezek pedig autochthon héroszok, törzsi ősatyák, akiket a földből [szülőföldből] támadt óriási, félisteni lényeknek, tágabb értelemben titánoknak tekintették.” A tágabb értelem nyilván a jószándékú hatalom, erő emberfölötti méreteire utal. Az ősatyák, akikről a törzsek magukat elnevezték, nemzetek és országok alapítói rendkívüli jelleműk, képességeik, tudásuk és tetteik által érdemlik ki az óriás-nevet, s ez egyjelentésűvé válik a félisten fogalmával. A *Genézis* az angyalok és a földi nők gyermekeit nefilimnek nevezi, ez a szó tudtommal a *Bibliában* másutt nem fordul elő; de a szövegből kitetszik, hogy „hatalmas hősök”, s minthogy atyáik isteni erőket, emberfölötti képességeket, égi tudást örökítenek rájuk, szellem-óriásokat kell rajtuk értenünk. A gonosz, ami romlásba taszítja őket, szintén az Égből származik, szintén emberietlen arányú.

Ez a nagyság az, ami a gigászok legkiválóbbjait sárkány- vagy kígyó-testűvé (máskor százszeművé, százkarúvá) változtatja, minthogy ez a két állat a mitikus idők elejétől fogva a rejtett tudás, a mélyebb, közvetlen ismeret jelképe. De lehetnek gonosz, ártó természet-démonok is. Innen ered az emberfejú sárkányok, kígyók sokasága, s ezek mind isteni tudományú szellemóriásokat jelentenek. A megsokszorozott testrészek, szemek, karok, fejek hasonlóképp hatványozott képességeket jelölnek. Említettük már, hogy a kifejezésnek ez a módja a régi ember képlátó pszichikai alkatából ered: „gondolatát” eleve kép formájába öltözteti, kép által jelzi mondanivalóját, azaz *jelképeket* alkot. Nem nevetséges, lehetetlen monstrumokat szül, mint a modern magyarázók gyermekded, primitív elméje képzele, hanem igen reális, mélyértelmű valóságokat fejez ki, önt hiánytalan, s ezért könnyen érthető szemléletes formába.

Ha már formákról van szó: ez a jelentése a kolosszális szobrok, faragványok vagy megalitikus kőóriások emberfölötti arányainak: egy-egy metafizikai mozzanat - erő, képesség, tudás, hatalom, mindenhatóság, örökkévalóság, halhatatlanság, győzhetetlenség - mértékét jelzik érzékelhető kép által. Semmi közük a művészettörténethez, amelynek tudósai a stílusérzék hanyatlását, dekadens korok termékeit látják bennük. Ellenkezőleg, időtlenek, akkor és ott jönnek létre, ahol s amikor a metafizikai eszme megszületik, romlatlan, intuitív erővel fejt ki hatását, s magához mért, eleven formákat terem. Ezért találjuk meg őket mindenütt, ahol a régi mélykultúrák egyéb alkotásai porrá váltak már, Kafirisztántól a Húsvét-szigetig, Tiavanakutól Egyiptomig, Stonehengétől Koreáig. S ezért [540] emelkednek fel ma is, újra, meg újra ott, ahol ama régi szellemi műveltség erői még munkálkodnak, Indiában, Japánban, Indonézia, Óceánia szigetein. Dekadens vagy technikába szédült korok

átvehetik anélkül, hogy jelentését ismernék, de ez csak utánzás, nagyzási hóbort. Konstantinosz még tudta, mit csinál, amikor leüttette Apollón kolosszális szobrának napsugarakkal koronázott fejét, s a magáét illesztette helyébe, cselekedete mégis olyasmi volt, mint a plágium. De azok a faragványok, melyek a diadalmas fáraót tízszer akkorának ábrázolják, mint legyőzött ellenségeit, nem gyerekes hódolat, udvari tömjénezés, szolgálai talpnyalás szüleményei, hanem az uralkodók tízszer nagyobb, emberfölötti, isteni erejét, győzhetetlen hatalmát akarják kifejezni; az Égről Usziri óriási szeme néz rájuk vagy Ré ezer áldást osztó keze nyúl feléjük. - Ha az egyiptomi felláh, a perui pásztor, a húsvét-szigeti halász a kolosszusokra nézett, tudta, hogy nem szellemek, istenségek valamely paradox testi valóságát látja, hanem csak szimbólumát, megérezkítését; tudta, hogy ősatyái, királyai nem voltak testileg óriások, - szellemileg annál inkább. S mikor a régi vagy új hódítók fegyverei kiölték belőle a hitet, azaz a tudást, elhajította vésőjét, nem nyúlt többé kőhöz.

*

De miért éppen a sárkány és a kígyó az ősbölcsesség, a titkos tudás jelkép-állata? Honnan ered e hüllők ily nagy tekintélye, holott köztudomású, hogy tompa agyú, buta állatok? - Nem kezdünk új vitát a származástan dogmatikusaival, kik kézzel-lábbal tagadják, hogy az embernek emlékképei lehetnek a harmadkor óriáshüllőiről. Holott csupán maga a sárkány-képzet is emellett bizonyít, s egyúttal arról tanúskodik, hogy a természeti valósághoz híven a legnagyobb, leghatalmasabb, legfélelmesebb állatként ismerte. A hatás, amit reá gyakorolt, eltörölhetetlen marad mind a mai napig, s innen a nagy respektus eredete. A tapasztalat pedig csak mélyíthette a külsőleges benyomásokat. A hüllők, tudjuk, nemcsak aránytalanul nagyerejűek, hanem rendkívül hosszúéletűek és szívósak is. Sokkal tovább bírják táplálék nélkül, mint akármelyik állat, elképesztő sérüléseket tudnak kiheverni, végtagjaik újra nőnek, szinte megölhetetlenek. A hőség nem árt nekik, a hidegtől megdermednek, aztán újra felélednek, feltámadnak halottaikból. A kígyó minden évben levedli bőrét, megifjodik. A szalamandráról az a babona (mítosz) keletkezett, hogy a tűzben nem ég el, sőt vígan ficáncol. A hit nem egészen alaptalan; a nagy Brehm közli Erber tapasztalatát: „Egy csörgőkígyó felfalta egyik szalamandrát, aztán elbűjt. Egy hónap múlva a konyhában odábtoltak egy ládát, ekkor előkerült a szalamandra, melyet a kígyó valószínűleg kiakadt; az egyik első lábát azonban a láda leszakította. Az állat egészen össze volt zsugorodva, alig [541] láttam rajta az élet valaminő jelét, s egy virágcserepre helyeztem. Mikor később megöntöztem a virágot, s őt is megnedvesítettem, annyira felépült, hogy mászni próbált. Ekkor friss vízbe tettem, és gilisztával etettem. Néhány nap múlva már virgoncan mozgott; három héttel utóbb kiszakított lába helyén formátlan csonk nőtt, négy hónap alatt pedig kinőtt az egész láb. Ettől fogva nagy figyelemmel kezeltem a szalamandrát; hamarosan megtanulta, hogy amikor éhes, fölmásszik az üvegedény szájához, amelyben tartottam, s kezemből vegye el a táplálékot. Az üvegedény két ablak-tábla közt állt. Késő ősszel egy éjszaka rendkívüli hideg állt be, úgyhogy a víz, amelyben az állat volt, megfagyott, és szétpattantotta az üveget. A szalamandra is belefagyott; de minthogy borszeszbe akartam rakni, az üveget egy nagyobb edénybe tettem, ezt pedig a forró tűzhelyre, hogy megolvasszam a jeget. Azonban megfejtkeztem szalamandrámról, s amikor megint utánanéztem, a víz már forró lett; de a hőség a szalamandrát visszahívta az életbe, s mindenáron ki akart menekülni a zubogó fürdőből. Most hát megint friss vízbe helyeztem, s az állat az események után még egy teljes évig élt.”

Csoda-e, ha azok az óriási, félelmes, minden emberi mértéket meghaladóan erős állatok az erő, a hatalom jelképeivé váltak akkor is, ha nem testi, hanem szellemi képességeket kellett megérezkíteni, jellemezni, kifejezni. Hasonlatainkat ma is többnyire

az állatvilágból vesszük, mert ott találjuk a legjellemzőbb, képletszerű példákat; kutyahűségről, birkatürelemről, oroszán-bátorságról, rókaelkűségről és last not least kígyóészről beszélünk. - De jól vigyázzunk, a sárkánynál s a többi mitikus állatnál „csak szimbólumról van szó: nem hordják okvetlenül magukban a jelzett tulajdonságokat, hanem formájuk, képük révén alkalmasak rá, hogy a szimbolizálni kívánt képességeket jelezzék. A madár alkalmas rá, hogy jelezze a lélek röpdését, holott lelke nincs, a sárkány, a kígyó alkalmas rá, hogy jelképezze az élet, a lélek örökkévalóságát, halhatatlanságát, mert a leghosszabb életű az élőlények között; a szellem újjászületését, mert megifjodik; e titkos bölcsességet, az élet mély ismeretét, mert minden megpróbáltatást kiáll, feltámad, továbbél. - Amint a kígyókról azt tartják, hogy megigézik áldozatukat, a nagy őshüllők is megigézték az embert külsejük és tulajdonságaik szuggesztívja által. Nagyság, erő, hatalom stb. kifejezői lettek a szemében átvitt értelemben is; ha istent ismert meg ily tulajdonságokkal felruházva, sárkány alakba öltöztette; ha embert, sárkánynak nevezte el. De a tisztelet és a csodálat még nem jelent rajongást és szeretetet. A nagyság, ha lenyűgöz is, félelmet ébreszt. A mai vallásitanítás az Úr „félelméről” beszél, a megtámadhatatlan hatalom elismeréséről, s ez a „bölcsesség kezdete”. A sárkány-isten eszméjét felül nem múl-hatóan plasztikus és drámai képbe foglalja *Jób könyve*; Livjáthánt a legszebb állatnak, az állatok királyának nevezi, ő „Isten hatalmának bizonyosága”;[542] rajzában az ősrégi, eltörölhetetlen emlék elevenedik meg, ki hiszi el, hogy nílusi krokodilusról van szó?

„Kihúzhatod-e a Leviáthánt horoggal, leszoríthatod-e a nyelvét kötéllel? Húzhatsz-e gúzszt az orrába, az állát szigonnyal átfurhatod-e?... Telerakhatod-e nyársakkal a bőrét, avagy szigonnyal a fejét? Vesd rá kezedet, de megemlékezzél, hogy a harcot nem ismételed. Nincs oly merész, ki őt ferverje... Nem hallgathatom el testének részeit, erejének mivoltát, alkotásának szépségét. Ki takarhatja fel ruhája felszínét; két sor foga közé kicsoda hatol be? Ki nyitotta fel orcájának ajtait? Fogainak sorai körül a rémület lakik. Büszkesége a csatornás pajzsok, összetartva mintegy szorító pecséttel. Egyik szorosan tapad a másikhoz, lapul, hogy közéje levegő se megy. Egyik a másikhoz tapad, egymást tartják, egymástól elszakíthatatlanok. Tüsszentése fényt sugároz ki és a szemei, mint a hajnal szempillái. A szájából szövétneknek jönnek ki, és tüzes szikrák omlanak. Orrlyukaiból gőz lövell elő, mint a forró fazékból és az üstből. Lehelete meggyújtja a holt szenet, és a szájából láng lövell elő. Nyakszirtjén az erő tanyáz, előtte félelem ugrádozik... Hogyha felkél, hősök is remegnek, ijedőkben veszteg állnak. Ha éri is a fegyver, nem áll meg benne, legyen bár dárda, kopja vagy kelevéz. Annyiba veszi a vasat, mint a pozdorját, az acélt, mint a korhadt fát. A nyíl vesszője el nem űzi, a parittyakövek pozdorjává változnak rajta. Pozdorjának tartja a buzogányütést is, és kineveti a bárd suhogását. Hasán éles cserepek vannak, mint szeges borona hentereg az iszap felett. Felkavarja a vizet, mint a fazekat, a tengert olyanná teszi, mint a festékedény. Maga után világos ösvényt hagy, azt hinné valaki, a tenger megőszült. Nincs e Földön hozzá hasonló, amely úgy teremtetett, hogy ne rettegjen. Lenéz minden nagy állatot, ő a király minden ragadozó felett.”

De képesség, nagyság, erő, hatalom magában véve sem jó, sem rossz, egyaránt fordítható mindkét irányba. A sárkány a mítoszokban már e kétfelé tagolt alakjában jelenik meg, vagy a jó vagy a rossz elvet képviseli. Ritkán áll elénk úgy, mint a kezdeti, differenciálatlan teremtő erő, az osztatlan őslényeg képe. A hindu *Szárparádzsni könyve* mondja: „Kezdetben, mielőtt az Anya Atya-Anya lett volna, a Tüzes Sárkány mozgott a végtelenségben egyedül.” Mielőtt az Anya Atya-Anyává lett volna: azaz mielőtt a teremtés műve, a mindenség, a természet élete, differenciálódása megindult. Az *Aitareja Bráhmana* a Földet nevezi Szárparádzsнинak, de a szövegből kitetszik, hogy a világot, az

egész univerzumot kell rajta értenünk. Szárparádzsni a Kígyó-Királyné, „Anyja mindennek, ami mozog”. Mielőtt a Föld (világ) tojásformájú lett volna, „tűz-köd hosszú csóvája tekergőzött az űrben” (spirálködök). A tüzes ködben a tűz jelenti a Fényt, a teremtő szellem Világosságát. - A *Visnu-Puránában* Szesa-kígyó nem egyéb, mint a saját tüze-fénye-ragyogása által önmagát fenntartó [543] világegyetem: „Ezer feje van [csillagok], miket a tiszta misztikus fény ékesít, és az ezernyi ékszer, amely fejeit díszíti, világosságot ad az összes szférának. Hogy biztosítsa a világ boldogságát, megfosztja az aszurákat [démonokat] erejüktől. Vadul forgatja szemeit, mintha ittas volna. Egy-egy fölönfüggőt, diadémot és koronát hord mindegyik homlokán, és ragyog, mint a fehér hegyek [havasok], midőn csúcsaikról szétszóródnak a lángsugarak. Bíborszínű ruhába öltözött, s egy második Kailászhoz hasonlít, melynek szakadékaiban az isteni Gangá folyik... Szájából a Kalpa [világkorszak] végén kilövell a bebörtönzött tűz [világvége] és felfalja a három világ... Szesa a fején hordja az egész világot, mint egy diadémot, és ő a fundamentum, amelyen a hét Pátála [az alsó világ hét övezete] nyugszik.”

„A Tudás Nagy Sárkánya tűzből és vízből született, s tűzbe és vízbe fog vele együtt elsüllyedni minden,” - olvassuk a kínai Fa-hva-kingben. A tűz és a víz az anyagi világ alapelemei, ma ködnek, gáznak, izzó magpépnek stb. mondjuk; a Nagy Sárkány pedig a kettő ideája, szelleme. - Quetzalcoatl, a Szárnyas Kígyó úgy lebeg a teremtés kezdetén a Káosz felett, „mint a hajnal vörös fénye”. - János apostol, kép és hasonlat nélkül, a világosságról beszél, amely „kezdetben vala” és „Istennél vala”, s „ami nélkül semmi sem lett”. Ez a Logosz, a teremtő Ige. - Hermész Triszmegisztosz könyvében „az isteni gondolat”, vagyis a Logosz „fényből, tűzből, lángból” álló tüzes sárkány alakjában jelenik meg, és így szól: „A Fény én vagyok, én vagyok a Nousz [Szellem, Értelm] én vagyok a te istened, és sokkal régebb vagyok, mint az ember-eszme, amely az árnyékból szabadul ki. Én vagyok a gondolat magva, a sugárzó szó, az isten fia. Eképpen mindaz, amit látsz és hallasz magadban: az Úr igéje; ez a gondolat, amely az isten, az Atya...” - Aelianus idézi Homérosz egy sorát a sárkánynak nevezett istenekről: „Rettentőek az istenek, midőn kinyilvánítják magukat,” - és hozzáteszi: „Mert a Sárkány, noha szentelt és tisztelendő, még valami többet hord magában az isteni természetből, amiről jobb nem tudni semmit.”

Hétfejű; a hét fej jelzi a világ hét elvét, a természet hét alaptörvényét, az ember hét alkatelemét. A „legmagasabb” a hetedik fej, ez teszi tökéletessé a hat részből álló világot, élővé a természetet, ő a platóni Nousz, a gnosztikus Logosz, a hindu Adzsa; jelképe a Draco, azaz Sárkány-csillagkép, közepén az ekliptika pólusával, amely körül a világ forog. Philón írja a világ teremtéséről szóló könyvében: „Amikor a Nousz, mely a 7-es számmal megegyezésben szent, behatolt a lélekbe [az élő világba], ezáltal megállítatott a 6-os szám, és minden halandó dolog, amit ez a szám alkot... A 7-es szám az egész Föld ünnepe, a Világ születésnapja. Nem tudom, vajon bárki is képes volna-e méltó szavakkal magasztalni a 7-es számot.” [544]

A kínaiak Paradicsomkertjét, vagyis a Kozmoszt, a Tudás Sárkányai lakják; a japáni *Fu-koue-ki* könyv a Tudás Kertjét Ázsia legmagasabb hegyeire helyezi, közepén van a Sárkányok tava, amelyből a világot öntöző négy folyó ered. Mindezek kozmikus jelképek, és szellemileg értendők, ahogy a világhegyekről szóló fejezetben láttuk. Ugyancsak a kínaiak a világegyetem négy sarkára négy géniust állítanak; ezek: a Fekete Harcos (Észak, tél), a Fehér Tigris (Kelet, őszi), a Karmazsin Madár (Dél, nyár), az Azur Sárkány (Nyugat, tavasz). Mindegyik hét részre, tulajdonságra oszlik, s a Holdhónap (28 nap) egy-egy napján „uralkodik”. A $4 \times 7 = 28$ rész összességében pedig tartalmazza mindazt a tudást, amit az ember itt a Földön megszerezhet. Egyesek szerint a Föld (a Világ) e négy „projektora” ugyanaz, mint a Tudás Négy Rejtett Sárkánya, a négy Égi Naga

a hindu ezotériában.

Ezek mind egyetemes, kozmikus jelentésű jelképek és mítoszok; a létet teremtő erő, a világot átjáró tudás bennük még osztatlan, sem jó, sem rossz: van. Ő a teljesség vagyis a tökéletesség. De minthogy mindkét irányban mozdítható, a megvalósulás sarkítja: megjelenik a jó és a rossz. Midőn a Sárkány: az elsődleges elv, a Kígyó: a „Káosz tudománya”, másként az asztrális Fény, a világ Világossága, materializálódik, „belehull a nemzésbe”, az abszolút mindenségből kicsapódik az anyag, - akkor létrejön a rossz, s ezáltal a szellemi rész mintegy gépiesen jóvá minősül. Ez talán kissé homályosan hangzik, de most nem használhattunk erkölcsi fogalmakat (a két alapelven kívül), s valóban, a mitikus szemlélet csak így foglalható egyetlen, rövid summába. Mindaz, amit az istenek leszállásától kezdve az istenfiak bukásáig elmondtunk, ide torkollik. S a fontos az, hogy visszafelé, fordított irányban is nyitva az út, s ennek őrei, mutatói szintén sárkányok és kígyók.

A kígyó ősidők óta az isteni tudás és tökély jelképe, és mindig a szellemi megújódást és halhatatlanságot képviseli. Hermész Triszmegisztosz minden lény közt a legszellemibbnek nevezi a kígyót; Thotnak, a tudományok istenének jelképállata. A babiloni (sumér-akkád) istentriász harmadik tagja, Ea-Enki „az élet kígyója”, „a bölcsesség lakásának”, abzunak ura, minden tudás végső kútfeje. Jézus jól ismeri a kígyó jelentését, és példaképül állítja az apostolok elé: „Legyetek okosak, mint a kígyók”. A mítoszok egész sorában kígyó védi a Tudás Fáját a méltatlanoktól. Meru hegye, „a dicsőség magasztos csúcsa, az istenek és az égi énekesek tiszteletreméltó lakóhelye... nem érhető el a bűnös emberek számára, minthogy kígyók őrzik.” Az első kínai istendinasztia megalapítója, Fu-hi császár, a Tien-Huang vagyis Égi Ember, az írás és a tudományok feltalálója, emberfejű sárkány; a tizenkét alsóbbrendű, de hasonlóképp ember-sárkány alakú Tien-Huang az ő parancsára alkotja az embert agyagból, azaz földből és vízből. A kínai császár emblémája Fu-hi óta a sárkány, trónusának [545] neve: a Sárkány Széke, ornátusa sárkányokkal telehímzett. A sárkányok fejedelme, a Sárga Sárkány, a *Tvan-jing-tu* könyv így ír róla: „Bölcsessége és erénye mérhetetlen, nem jár társaságban, nem él nyájban [aszkéta]. A pusztában vándorol az Ég alatt. Jön és megy, betöltve az elrendelést; az egyes évszakokban [korszakokban], ha megvan a tökéletesség, továbbmegy; ha nem, marad.” Kungfű-ce mondja: „A Sárkány hízik a tiszta vízben, és szórakozik az átlátszó vízben.” A víz tisztasága a tudás mértékét jelzi. A sárkány kínai nevének, long-nak jelentése: „kiváló értelmű lény”.

Görög neve: drakón, jelzője: aki lát és öröklik. Sárkány őrzi a Heszperidák kertjének aranyalmait és a kolchiai aranygyapjút, - ott a tudás fáját, itt a mágikus tudományt. Kígyó vigyázza Athéné szentélyét, s egyúttal a jó és tiszta tudást védelmezi. Kígyók nyalják ki Melamposz füleit, s ezáltal nyer jóstudományt (megértette a madarak énekét és látta a jövőt). A hinduk Brahmá atyját, Fohátot kígyó alakjában ábrázolják; ő a teremtés elsődleges princípiuma, Brahmá fejéből ugrott ki, mint Zeuszéből Athéné. A Brahmé, Visnu és Siva fején ülő kígyóisten, Nága, az örökkévalóság értelmét hordozza. A kobra az egyiptomi napkorongon, Usziri homlokán és a fáraó tiaráján a Napisten vagyis az örökkévalóság és a bölcsesség megtestesítője. Ugyanez a kígyó, azaz a régi, elhagyott egyiptomi hit „marja meg” a pusztában bolyongó zsidókat, ezért Mósze az Úr parancsára keresztre feszíti a „tüzes kígyót”, megöli az idegen istent. - Az örökkévalóság és a bölcsesség istene a közép-amerikai indiánoknál, a majáknál és tolték-aztékoknál is Szárnyaskígyó néven; a Szárnyaskígyó éppúgy a művelődés istene, mint Usziri. A germán Sigurd megöli Fafnirt, a gonosz sárkányt, megfürdik vérében, megsüti szívét, s ezáltal a legtudósabb emberré, sérthetetlenné válik; de csak akkor tudja megölni, miután a varázsló Völund kovács beavatja a rúnák titkába, a mágiába, s megadja neki a „szót”.

Epiphániosz szerint a gnosztikus ophiták azért tisztelik a kígyót, mert ő vezette be az első embereket a misztériumokba; saját misztériumaikat a „Kígyó-testvériségek” beavatott, szűk körében tartják, ekkor élő kígyók előtt végzik szertartásaikat, amelyek az isteni tudományt, a sophiát vagyis a legfőbb jót allegorizálják. Rómában a Vesta-szüzek készítik a szent kígyó eledelét, és ápolják oly gondnal, mint magát a szent tüzet; az augurok tőle kérnek jóslatot, a nekromanták általa idézik a holtak szellemeit.

Az ókor ismer „kígyóköveket”, másként „beszélő köveket” is; ezek úgy látszik varázserejűek, védelmet nyújtanak, mint az amulettek, vagy hírt adnak távoli eseményekről, és jósolnak. Egy Orpheusznak tulajdonított vers szerint az ophitész (kígyókövek) és szideritész (csillagkövek) csoportjára oszlanak. Az ophitészkő érdes, kemény, nehéz, fekete és a beszéd adományával bír; ha valaki el akarja venni helyéről, [546] gyermeksíráshoz hasonló hangot ad. E kő által jósolja meg Helenosz, Priamosz fia, Trója romlását. Sanchuniathon és Philón Büblosz „lelkes köveknek” nevezi őket: a keresztény írók és egyházatyák előtt sem ismeretlenek. Photiosz pátriárka, a bizánci polihisztor felsorolja, mit írnak róluk Damascius, Asklepiadész, Isidorosz és Euszebiosz (a természettudós, nem az egyházatyá). Euszebiosz a kebelén viseli, sohasem válik meg tőle; a kő jóslatait halk fütyülés által közli vele. Arnobiusz megvallja, hogy sohasem ment el ilyen kő mellett anélkül, hogy kérdést ne intézett volna hozzá, „amire alkalmilag gyenge, de tiszta és magas hangon felelt.” - Ha jól értjük a szöveget, Élijáhu-III. profétának is megszólalt a kő; barlangban várja az Úr jöttét; ezt szélvész, földrengés és tűz előzi meg, „a tűz után egy halk és szelíd hang hallatszék”, jelezve, hogy megjelent az Úr. „És amikor Illés ezt hallotta, befedé az ő arcát palástjával, és kimenván, megállta a barlang ajtajában, és ímé szózat lőn hozzá...” A halk hang tehát nem a földrengés zaja volt, hanem az Úr jöttére szólalt meg a kő.

A régieknél a gyógyítás a legfőbb tudományok közé tartozik, titkok burkolják, s a nagy orvosokat a hagyomány isteni lényekké avatja. Mégpedig kígyó alakú istenekké. Az egyiptomi Esmun, Knef, Serapis, a görög Plutón, Asklepiosz, a Glaukosz-Polüdosz mítosz Drakónja mind gyógyítók, testi-lelki egészség adói, megvilágosítók. A Thermuthis-kígyó Eszit fején a gyógyítás jelképe; az *Upanisádok*ban külön értekezés tárgyalja „a kígyók tudományát”, s ennek okkult értelme is van. Asklepiosz, Apollónnak, a Napistennek fia és leánya, Hügieia, szintén kígyók, Görögországban temploma áll, benne szent állatai, élő kígyók. A római szenátus templomot épít Aesculapiusnak a Tiberis partján, s követség útján kér kígyót a görög anyatemplomtól, a követség el is hozza, s az állat önként és egyenesen az őt váró templomba kúszik. Gyógyszertáraink cégére ma is az Asklepiosz botjára vagy kelyhére csavarodó kígyó.

Az orvosok rendszerint papok és beavatottak egyszersmind. A papok általában fölveszik az isten nevét, akit szolgálnak; ugyanígy az egyes istenek misztériumaiba avatottak, akkor is, ha nem végeznek papi ténykedést. Babilon és Egyiptom papjai a Kígyó Isten Fiainak, a Sárkány Fiainak nevezik magukat, hasonlóképp a tibeti ősvallás, a bön papjai. „Én kígyó vagyok, druida vagyok,” - kiáltják a kelta papok. Basseur De Bourbourg szerint a középamerikai Quetzalkoatl és Vodan, mint isteni papkirályok, a Hivim nevet viselik, s ez kígyót jelent: „Hivim lévén, a Sárkány-kígyó nagy nemzetségéből származom. Magam is Kígyó vagyok, Hivim vagyok,” - Ugyanő közli a leírást Vodan földalatti utazásáról oda, „ahol az Eg gyökerezik”; az út egy kígyóbarlang, s a félisten csupán azért léphet be, mert maga is „kígyók fia”. Ez a barlangi utazás valójában egy elfelejtett beavató szertartás emléke. [547]

A misztériumok színhelye gyakran katakombá, kriptaterek sora; Egyiptomban nem egy igen nagy kiterjedésű, s a „Kígyó katakombáinak” hívják őket. Bennük tartották az Elkerülhetetlen Körök, a Küklosz Anan-kész misztériumait. A hindu kígyókirályok, a

Nágák, a bölcs risik és a görög látnokok barlangtemplomokban laknak. Kígyó-misztériumok színhelyei a megalitikus kőkörök és kősorok is, minthogy a Napvallás majd mindig kígyó-sárkánytisztelettel kapcsolatos. A sárkány maga Nap-szimbólum. Ez a dracontia-kultusz egykor elborította az egész Földgolyót. A bretagnei, sok száz megalit-oszlopot számláló Carnac neve kígyóhegyet jelent, s talán nem véletlen, hogy az egyiptomi Luxor oszloptemploma a Karnak nevet viseli. E roppant művek mestereit, a kígyó-papokat, méltán nevezték „építőknak”, „mérnököknak”.

Champollion az egyiptomi Knuf istent a világ lelkének nevezi: „Emberlábakon álló, roppant nagy kígyó; ez a hüllő, a jó Gênioz jelképe, valóságos Agathodaimón [Jószellem]. Gyakran szakállal ábrázolják [isten-királyi jelvény]... Ez a szent állat azonos az ophiták kígyójával, s képét nagy számban megtaláljuk gnosztikus vagy bazilita kövekre faragva. A kígyó fejének formája változó, de képe mindig ezt a felírást viseli: Khnoubisz.” - E jelkép jelentése azonos az ophita kígyóéval, aki Hermész Trismegisztosz szerint a misztériumok feltalálója és első tanítója volt. A láb azonban emberi lényt jelez, a szakáll pedig az istenkirályok attribútuma, s így valószínű, hogy a kép ebben a formában Knuf főpapját, legfőbb beavatottját ábrázolja. De más magyarázat is lehetséges; jelzője: „aki egyesíti a kettőset” - arra utal, hogy a szellemi és testi, az isteni és az emberi lét szféráit egyesíti magában. Ez azonban nem mond ellent az első értelmezésnek.

Kígyónak nevezik magukat s papi osztályt alkotnak öröklődő tisztséggel a hindu nágák (lehet, hogy néptörzs voltak), a kínai pák, a kelta druidák, a mexikói nagalik. Becsvágyó emberek kígyótól vagy sárkánytól származtatják magukat, így Nagy Sándor, Scipio Africanus; a csecsemő Neróra sárkányok vigyáznak. Théba lakói büszkék, hogy ők a „sárkány-fogvetemény”, a Kadmosz által megölt szörny elvetett fogaiból kinőtt, páncélos sarjadék. Kígyó fojtja meg a görög üg árulóját, Laokoont, megvédi Kleomenész holttestét a keselyűktől, általában a hősök védelmezőjévé, majd a sírok őrállatává válik, s képével a hamvedreket díszítik. Usziri, mint a földművelés isteni tanítója, gyűrűbe csavarodott kígyót hord a testén. Sárkányoktól vont szekéren járja be a világot Triptolemosz, az eke feltalálója. Kínában a sárkány az eső, a jó időjárás, a termékenység istene, ezenkívül időnként leeszi a Holdat az Égről, úgy mint a magyar népmesében. (Ez egyszerű természet- és csillagmítosz.) Ugyancsak Kínában a püthon-kígyó szerencsét hoz, a magyar paraszt is szívesen látta a küszöb [548] alatt lakó házikígyót, s jól tartotta tejjel. A világszerte ma is élő kígyóvallásokat, babonás szokásokat nem vehetjük számba.

A régi, nagy, klasszikus sárkány-istenek, félistenek, demiurgoszok lényé és szerepe, papjaik és szektáik működése szöges ellentétbe került a keresztény monoteizmussal, viszont nem volt megsemmisíthető. Ezért át kellett minősíteni. A teológiai hadműveletet Alexandria Kelemen indította el; újplatonista beavatottból tért meg Krisztus hívévé, s így jól ismerte a sárkány-kígyó pantheon hierarchiáját. Írásaiban a keresztény értelemben vett démon szót alkalmazza rájuk, vagy vele fordítja le a kígyó-szót, azaz gonosz szellemekké változtatja őket, válogatás nélkül. Ez a legyőzött istenek közös sorsa, ördögökké válnak. Hasonlóképp lett a fényt hozó Lucifer-Szatanasz, Isten nevének őrzője Sátánná; lettek Isten fiai bukott angyalokká. Így élnek a görög szatírok és faunok ma is a feketeképű, lógónyelvű, kecskeszarvú, lólábú kisördögök, krampuszok alakjában, denevér-szárnnyal kiegészítve. Mindenütt, ahova a *Biblia* és a kereszténység hatása elért, a sárkány és a kígyó a Gonosz prototípusává lett.

*

Vannak persze, eleve gonosz, ártó szándékú sárkánykígyók is: az anyagelv megtestesítői. Bennük az isteni hatalom és tudás rosszindulatú lett, visszajára fordul, és szembeszáll rendeltetésével; nem az anyagot igyekszik a szellem magasságába emelni,

hanem a szellemet süllyeszti el az anyagban. Ez a hadsereg talán kisebb számú, viszont sokkal ismeretesebb, s így néhány példával beérhetjük.

A *Kalevala* egy csodálatos része úgyszólván születése pillanatában állítja elénk a kígyó-mítoszt, midőn először fordul szembe a jó és a rossz. De a harc nem erkölcsi célzatú, egyszerűen egymást fenyegető elvek küzdenek, s a dolog mintegy mellékesen, alkalomadtán történik, apparátusa hiányos. Hiszit (a magyar Hisz, Iz őse) Szüőjeter, a vízi szörny vagyis a Káosz veti ki magából: a köpetéből támad; ellenfele Lemminkejnen, a varázsló, itt a sárkány-elv tiszta képviselője: Lemminkejnen egyszer már meghalt, Locskalap, a vad csordás, a Halál folyójának őre ölte meg anyja feltámasztja s megrója, hogyan szállhatott szembe Locskalappal, ha nem tudta a halált legyőző igéket? S minthogy most Hiszi ellen készül, elmondja a kígyó eredetét, s megtanítja az ősoktól tanult "ó szavakra", amikkel tehetetlenné bűvölheti.* [549]

Mondja Lemminkejnen anyja:

„Ugyan esztelen vagy s balga,
Dicsekvél: a varázslókat,
Elbűvölöd a lappokat,
S nem tudod a kígyó mérgét,
A dárda-nád eredetét.
Hát a kígyó a vízből lett,
A csúszó a vízből eredt,
Vadréce agyvelejéből,
Tengeri fecske fejéből;
Szüőjeter a vízre köpött,
A hullámra nyálat lökött,
A víz hosszúra nyujtotta,
Aztán a szél hintáztatta,
Vízi szellő elringatta,
A hullám a partra dobta,
A dagály a földre hozta.”

Lemminkejnen elérkezik a kígyó-várhoz, lerontja égisz érő vas-sövényét, mégpedig ötösével és hetesével döntögeti az oszlopokat, azaz szám-varázst művel. A kígyó az útjába áll, ő hosszan szidalmazza, de Hiszi nem enged.

Ekkor léha Lemminkejnen
Eszébe ó szók jövének,
Miket öreg anyja adott,
Szülőjétől tanultatott.
S szólt a léha Lemminkei,
A deli Kaukomieli:
„Mivelhogy nem engedsz ennek,
Semmiképpen nem enyhülsz meg,
Felfuvódom még bajodra,
Kínodra jól megdagadva,
Féreg, ketté fogsz szakadni
Háromfelé széthasadni,
Ha anyádat megidézem,
Szülődet ide igézem,

* Barna Ferdinánd fordítását használjuk, itt-ott módosítva, mert Vikár Béla modoros népieskedése eltorzítja, agyoncifrázza az eredetit.

Tudom, fene, születésed:
Szüőjeter szült meg téged,
Vizi szörnytől kaptad léted.
Szüőjeter a vízre köpött,
A habokra nyálat lökött, [550]
A víz ottan lebegteté,
Vízi szellő elrengeté,
Ringatá hét esztendeig,
Hét egész nyár míg eltelék,
A tengernek széles hátán,
Messze terjedő síkságán;
A víz hosszúra terjeszté,
A Nap lággyá melengeté,
Víz tajtéka földre dobta,
Víz hulláma partra hozta..."

Az iszapban heverő nyáladék oly ronda, hogy a Teremtő nem akar lelket adni neki:

„Rossz lehetne csak a rosszból,
Undok, ocsmány okádatból,
hogya enne lelket adnék,
Szemeket ajándékoznék."

Hiszi azonban, „mindig kész a rossz dolgokra”, s most teremtvé alakul át:

Éltet ad saját magának,
Szüőjeter okádatának.
Így változék el kígyóvá,
Alakult csúszó-mászóvá...

Így jön létre a kígyó; Lemminkejnen bőven részletezve leleplezi minden csúfságát, aljasságát, végül így szól:

„Íme, ez volt születésed,
Messzehíres tisztességed,
Földalatti ronda kígyó,
Halálszínnel undorító,
Agyag színű, avas színű,
Égről szedett minden színű!
Térj ki az utas eléből,
Pusztulj félre ösvényéről;
Engedd menni őt útjára,
Lemminkejnent szabadjára!
Ím, a kígyó elhúzódik,
A százszemű félrecsúszik,
A vaskos dög már eltisztul, [551]
Az ösvényről tova pusztul,
Utast útjára engedi,
Lemminkejnent elereszti.

Bővebben kellene idéznünk, mert kevesen ismerik ezt a részt, legalább is sohasem hivatkoznak rá, holott igen tanulságos: nem fegyveres harc ez, mint a többi mítoszban, hanem a fehér és a fekete mágia születése. Lem-minkejnen pusztán azáltal bűvöli tehetetlenné a kígyót, hogy fölfedi születése titkát, leleplezi lényének alacsonyrendűségét, egyszerűen a maga helyére teszi, s evvel vége. A módszer

primitívnek látszik, de valójában primordiális: romlatlan mitikus-szemlélet szülötte.

Mennyivel vadabb erejű, nyersebb például a babiloni Tiámat és Marduk küzdelme. Tiámat is ott áll a teremtés elején, ő is a Káosz megszemélyesítője, s ellenfele, Marduk, noha szintén nagy varázsló, vérengző harcot vív vele. Már az előkészületek is szörnyűségesek; Káka, a követ hírül hozza, hogy Tiámat sereget gyűjt az istenek ellen:

Összegyülekeztek, Tiámathoz futva,
zajongva, tervezve, éj-nap pihenőtlen,
készen a harcra, dühöngve, őriöngve,
seregbe álltak, hogy bajt vívjanak.

A Káosz-anya, ki mindent alkotott,
fegyvereket adott, óráskígyókat szült,
hegyes fogakkal kegyetleneket,
méreggel töltötte, vér helyett, testüket.

Dühös sárkányokat, rettenet-keltőket,
rémtől duzzadókat hozott létre akkor;
aki látja őket, nyomban megdermedjen,
tornyosuló testük nem tűr ellenállást.

Harcba visz viperát, biziliszkuszt, gyikot,
veszett kutyát, orkánt és skorpióembert,
söprő vihart, halembert, tengeri kost,
dühös fegyverekkel, nem félve csatától.

Ezek a szörnyetegek nyilván égitestek, a Káosz fiai, s minthogy tizenegyen vannak, Tiámatkal együtt talán az Állatkör jegyeinek durva ősképei vagy megzavarodott eltorzulásai. Eközben Marduk így készülődik:[552]

Ijzat alkotott meg, védelemre szántat,
nyilat helyezett rá, megfeszítve húrját;
buzogányt emelt föl, jobbkezébe vette,
íjjakat s tegzeket kötött oldalára.
Sugárzó villámot tett le maga elé,
megtelítve testét lobogó lángokkal.
Hálót készített, hogy Tiámatot fogja:
négy szél feszítette, hogy át ne bújhasson,
Déli és Északi, Keleti és Nyugati
vitte közelébe Anu ajándékát [a hálót].

Rossz-szelet támasztott, Orkánt, Viharszelet,
Négyszelet, Hétszelet, Forgószelet, Vész-szelet,*
- hetet eresztett ki, akiket teremtett,
jöttek, hogy feldúlják Tiámat belsejét.

A ciklont vette Bel, mint hatalmas fegyvert,
A Viharszélre szállt föl, a legiszonyúbbra,

* Hét viharnev, megszemélyesítve.

befog négy paripát harci kocsi elé:
Rombolót, Kegyetlent, Pusztítót, Szárnygyorsat.

Tajtékszik a szájuk, mérgezett nyálat köp,
száguldáshoz értők és seregbontáshoz,
szörnyűek a harcban, rémítők csatában,
széles utat vágnak jobbra is, balra is.

Végül megindul a viadal:

Egymásnak rohantak Tiámat és Marduk,
bajt vívni siettek, közelharcba fogtak.
Bel kioldta a hálót, és elfogta benne,
szolgáját, Rossz-szelet bocsájtotta reá.

Tiámat föltárja száját, hogy elnyelje,
Rossz-szél belebúvik: nem tudja becsukni,
testét vad szelekkel fölpuffasztja Marduk,
eszméletét veszi, nagyra nyitja száját.[553]

Marduk lőtte nyilát, testét hasította,
belsejét rongyolta, szívét kettévágta;
megkötözve, végét vetve életének,
ledobta tetemét, reátette lábát.

.....

Rálépett Marduk Ur Tiámat testére,
szörnyű buzogánnyal a fejét szétverte,
darabokra vágta vérének ereit,
az Északi-széllel messze elhordatta.

Marduk győz tehát; mert a Gonosz rendszerint vereséget szenved, s aránylag ritkán sikerül végzetes katasztrófát zúdítania a világra, - vízvagy tűzözönt, gigantomachiát, ragnaröket.

Uszirit tizennégy részre darabolja Szet, az ínség rossz kígyója; a szétszórt tagokat az isten testvér-felesége, Eszit igyekszik összegyűjteni, fiúk, Hor pedig Szetet vagdossa szét bosszúból hívei segítségével, de hiába, a szörny mindig újra éled, s a harc évről-évre ismétlődik. A történet igen hosszú, Plutarkhosz foglalja össze, régi szövegeit csak töredékekben bírjuk

Indra és a Vritra-kígyó harca szintén szakadatlanul ismétlődik, mert ezek a regék sokjelentésűek, szintetikusak, s a csillag- és természet-mítosz egybefonódik bennük a metafizikai értelemmel, azaz a kozmikus élet teljességét ragadják meg. Mint az egyiptomi *Halottak Könyve* mondja: „Azon az éjszakán az elnyomó, Usziri gyilkosa, más nevén a csalárd kígyó... a levegőbe hívja a lázadás fiait, s mikor ezek megjönnek az Ég keletén, akkor háború indul az Égben és az egész világon.” A csillagok „harca”, egymásrahatása a földi életet is szabályozza, s az embernek ehhez kell alkalmazkodnia, ha el akarja érni a kozmikus törvények diktálta tökéletességet. Ennyiben minden teljes mítosz egyúttal a Paradicsom-idea hordozója is. Indra és Vritra küzdelmére a *Rig Véda* és a *Visnu Purána* számtalan helyen utal; az alábbi leírást a *Rig Véda* 7. anuvakájából idézzük, ebben a természetmítosz lép előtérbe, mert Vritra mint az aszály, a forró szél démona szerepel. Indra, a ragyogó Ég istene, egyébként a mennyei seregek fővezére is Szent Mihály arkangyalhoz hasonlóan, s ő veri le a Brahmá ellen lázadó isteneket. Jelzője tehát

nemcsak Vritra-han, azaz Vritra-ölő, hanem Dzsiznu, Égi Hadvezér is. A 7. anuvaka 3. szuktáját (himnuszát) Hiran-jasztupa risi írta Indrához, többek közt így szól: „Vritra harcosai összeakadtak a gáncstalan Indra seregével; az istent szentéletű férfiak bátorították. Szétszóródtak előtte [Vritra hadai], alábbvalóknak tudván magukat, s mintha eunuchok küzdenének férfiakkal, fejvesztve menekültek. Te elpusztítottad őket, Indra, akár sírtak, akár nevettek, birodalmad [554] legszélsőbb határain is. Megsemmisítetted a tolvajt, lerántván az Égből, és fogadtad imádóid dicsőítését, akik magasztalnak téged, s italáldozatot ajánlanak fel neked. Arannyal és ékszerekkel díszítve, szétfutottak a Föld színén [Vritra hívei], de bármily hatalmasak voltak is, nem diadalmaskodtak Indra felett; szétszórta őket a kelő Nappal... Amikor a vizek nem hullottak le a Föld széleire, akkor Indra megragadta dárdáját, és dörgésével kiárasztotta a vizeket a sötétségből. A vizek szétfolytak, hogy élelmet szerezzenek Indrának, de Vritra visszaszerezte erőit a hajózható folyók közepette. Akkor Indra végzetes és hatalmas dárdájával megölte Vritrát, kinek gondolatai mindig őellene fordultak. Indra visszaadta a folyók szabadságát, mert az alvó Vritra bebörtönözte őket a Föld barlangjaiba; megölte őt, kinek szarvai vannak, és aki kiszárítja a Földet. Ő Maghavan, éppoly gyorsan, mint erősen ölted meg villámoddal az ellenséget, aki harcra hívott. Indra csapása ráhullott ellenfelére; hegyes dárdájával elpusztította városait; lesújtotta Vritrát villámával, s megölve őt, eltelt örömmel.”

A hindu mitológiában hemzsegnek a kígyók, jók és rosszak egyaránt; gyakoriak az ellenük vívott harcok, s ezekben egész seregek vesznek részt mindkét oldalon. Krisna és a Kálíja-kígyó háborújának leírása (*Visnu Purána*) egészen homéroszi stílusú, beillenék az *Iliászba*, de igen terjedelmes. A daitjától, a bukott istenfiaktól néha egész kígyó-nemzetségek, sőt népek származnak. „Szurasza gyermekeinek száma ezer kígyót tett ki, sok fejük volt, és végigjárták az Eget. Kadru nemzetsége ezer kígyót számlált, sok fejük volt, mértéktelen hatalommal bírtak, de Garudha [a madarak királya] alá rendeltettek. A legfőbbek voltak közülük: Vaszuki, Taksára, Szankha, Szveta, Mahápadma, Kambala, Aszvátara, Elapatra, Nága, Kark-kotha, Dhammudzsája és sok más dühös és mérges kígyó.”

Kína a sárkányok hazája, a Gobi-tenger lehetett a természetes szülőföldjük valamikor a harmadkorban. Sokkal találkoztunk már, a gonoszok közül most Kung-kungot emeljük ki. Bizonyára igen régi szörny, mert a kínai kommentátorok minden fejtörés ellenére sem tudnak tisztába jönni kilétével és mivoltával. Kung-fu-ce nem vette föl történetét a hivatalos szentkönyvek szövegébe, s ezért az úgynevezett "Su-king előtti időkbe" tartozik. Szerintünk a harmadkorvégi vízözön égi-földi-emberi katasztrófáit foglalja össze, „személyesíti meg”. „Hoai-nan-ce mondja, hogy Kung-kung el akarta vitatni Gsuen-hiotól [a mennyei császártól] az uralmat, hogy haragjában szarvával megdöfte Pu-cseu hegyét, miáltal az Ég oszlopai eltörtek, és a Föld kötelékei elszakadtak, az Ég lezuhant északnyugaton, és a Földön rés támadt délkeleten. Ven-ce azt is mondja, hogy Kung-kung támasztotta a vízözönt, s ezért Csuen-hio kénytelen volt megöletni őt... A Kuei-cang könyve mondja, hogy emberarca volt, teste kígyó, szőre vörös. Fennhéjázó volt és kegyetlen, és a miniszterei éppoly [555] gonoszak, mint maga. Avval kevélykedett, hogy a bölcsek bölcsességét bírja, s azt mondta, hogy az olyan fejedelem, mint ő, senkit sem köteles elismerni urául. Vélt tudásától megrészegülve, tiszta szellemnek tekintette magát [vö. Lucifer], s elrendelte, hogy a víz erejének (a dolgok esszenciájának) nevezzék. A népet adókkal terhelte meg, és kínzásokkal hajtotta be rajta; a vasat kések és balták készítésére használta, és a gyámoltalan nép nyomorultul pusztult; ő maga elmerült mindenféle kicsapongásba, és kicsapongásai vesztét okozták.”

A görög Tüphón, a Káosz-kígyó, Zeust akarja megakadályozni a Kozmosz

rendezésében, s evégből elvetemült dühvel („hübrisz”) megtámadja az összes isteneket; ezek ijedtükben állatokká változnak, és fejvesztve Egyiptomba menekülnek, Ovidiusz szerint maga Zeus is. De Zeus végül összeszedi bátorságát, távolból villámaival vagdossa, és jégesővel borítja, majd közelharcban acélsarlóval támad rá. A harc hevében elveszti a sarlót, szerencsére Hermész megtalálja, visszaadja neki, s evvel megmenti a világ urát. Ez tehát teremtés-mítosz. Szelídebb változatban Tüphón Gaia, a Föld és Tartaros, az Alvilág szülötte, lehelete bős viharokat támaszt, mozdulása földrengéseket és vulkánkitöréseket. Zeus megkötözi és a Kaukázus sziklái közé hajítja, vagyis a világ végére, mint Prométheuszt. Ez megint tiszta titán-mitológia, és földtani regének nevezhetnők. - Igen szép, de rejtettebb értelmű Apollón harca Püthonnal. Phoibosz-Apollón, a Napisten, „az élet és a világ fénye”, aranyszárnyú kehelyből emelkedik ki, neve agnosz, azaz tiszta szellem, mentes az érzéki gerjedelmektől. Asztérián születik, az „aranycsillag szigetén”, azon a tájon, „amely a levegőben lebeg”. Születésekor rögtön íját kéri, és megöli Püthont, ki megtámadta anyját, midőn vele vajúdott, és őt magát fel akarta falni. Győzelme emlékére alapítja a püthiai játékokat. - Apollónt általában és főként Nap-istennek könyvelik el, de a Nap itt maga is csak szimbólum. Magvában tiszta és nemes férfi-mítosz az övé; harca a szellem győzelme a testen, ugyanakkor a veleszületett bátorságé és a lovagias gyöngédségé. Nem ok nélkül lett a zene és a költészet istene, s az ifjú-férfiúság ideálképe. Sajnos, a mitológiai rokokó aztán elnőiesítette, afféle halhatatlan dandyvé változtatta.

Harca meglepően hasonlít Szent Mihályéhoz (*Apok. 12, 1-9*): „És láttaték nagy jel az Égben: egy asszony, ki a Napba vala fölöltözve, és lábai alatt vala a Hold, és az ő fejében tizenkét csillagból korona; aki terhes vala, és akarván szülni, kiált vala, és kínlódik vala a szülésben. - Láttaték más jel is az Égben, és ímé vala egy nagy veres sárkány, akinek hét feje vala és tíz szarva, és az ő fejében hét korona... És álla az a sárkány a szülő asszony elé, hogy mikor szül, annak fiát megegye. És szüle fiú magzatot... Az asszony pedig elfuta a pusztába, hol Istentől készített helye van... És lőn az Égben nagy viaskodás: Mihály és az angyalai viaskodnak vala a [556] sárkánnyal; és a sárkány is viaskodik vala és az ő angyalai. De nem ve-hetének diadalmat, és az ő helyök nem találtatik többé a Mennyben. És vetteték a nagy sárkány, ama régi kígyó, aki neveztetik ördögnek és a Sátánnak, ki mind az egész Föld kerekességét elhitesi, vetteték a Földre, és az ő angyalai is ővele levettetének.” (Csillagkatasztrófák.)

A kelta vízisárkányt, Avancot Hy Gadarn vonszolja ki az óceánból; a germán Midgard, a világkígyó, a vízözönt zúdítja a Földre; Nidhögg és fajzata a világkőris gyökereit rágja, s ez csak azért nem pusztul el, mert a három norna naponta megöntözi az Élet Kútjának vizével. De a sárkány-kígyó-mitológia éppoly kimeríthetetlen, mint a szörnyetegek vagy angyalok rossz és jó tudománya.[557]

Csillagok

Titán, sárkány vagy kígyó - mind jelkép, azaz valamely nagy erejű valóság formába sűrítése, s a forma csak a képességek, a hatalom, a tudás méreteire utal. A kínai császár, a hindu arhát, a babiloni nahhu, a görög thaumaturgosz, az azték varázsló sohasem öltött hulló-alakot. A kérdés az, honnan vette a tulajdonságokat, melyek a sárkány-kígyó névre méltóvá tették? Elsősorban és főként a csillagokból s tükrözőjük, a Föld reakcióiból. Már eddig is nemegyszer tapasztaltuk, hogy a régi ember felismerte a kozmikus élet lényegét, az égitestek kölcsönhatásait, s igyekezett hozzájuk alkalmazkodni, hogy megközelítse és lemásolja a világrend harmonikus működését. Milyen úton jutott megdöbbenő ismereteihez, az ő titka marad. A csillagok járásának, a nagy körforgásoknak csupán a

külsőleges megfigyeléséhez tízezer évek voltak szükségesek. De a legpontosabb kozmikus kalendárium sem fedhette föl előtte, hogy ez vagy amaz a jelenség a csillagok egymásra hatásaiból született az Égen vagy a Földön, hogy tulajdonságaik, „erőik” elevenülnek meg e tüneményekben, hogy szövevényük tartja fenn a Mindenség életét, egyensúlyát. Belső megvilágosodás vagy kívülről nyert kinyilatkoztatás: bármily fedőszót használjunk, tény marad, hogy megvolt és megvan a felfogó szerve, képessége hozzá. S mindezt annyi időközön át, puszta szemmel, könnyítő eszközök, műszerek segítségével nélkül, eredményeit és tanait fantasztikus regékbe bujtatva. Mi néhány száz év alatt végtelenül finom, érzékszerveinket megezerszerező műszerek sokaságát művészkedtük össze, s most kezdünk homályosan, ügyetlenül, tiltakozó, makacs agyvelővel tapogatózni a derengő titkok körül. Mert pontos adataink vannak ugyan a végtelenekekről a végtelenségig, de mennél több van, annál inkább látjuk, hogy lényegismeretünk semmi. Míg ősünk egyszerre a dolgok velejét ragadta meg, s avval kezdte, hogy a Kozmosz, a szellemi és anyagi világ kellős közepébe ugrott. Bizonyos, hogy a végső valóságot neki sem sikerült megközelítenie, de emberi tekintetben elérte az elérhető.

Az egzakt kutatás a végsőkéig kitartó, elvi tagadás után végre sejteni kezdi, hogy a felfogható világegyetemben mindent mindennel szoros kapocs fűz össze a legkisebb atomtól a spirálködökig, s ebbe a mérhetetlen szövevénybe a szerves élet és az ember is testestől-lelkestől beágyazott. [558] Einstein és társai fellépése óta új arcot öltött az asztrofizika, s új tudományágak támadtak: a kozmikus és földsugárzások vizsgálata, asztroszeizmológia, asztrometeorológia, asztrobiológia, sőt asztropatológia. Az idegenkedés érthető, mert hiszen ezek által a tudomány egy intelligibilis világ küszöbéhez érkezett, s másfelől maga nyit kaput oly „balga babonáknak”, mint az asztrológia. De amit a serdületlen európai tudomány makacsul tagadott, a régi ember éppoly makacsul állította elejétől fogva. Ha a máris meglévő kezdeményeket tekintjük, csak egy ponton találunk át nem hidalható szakadékot a régi és az új hit, a szellem és az anyag tudománya közt. Figyelemre méltó, hogy erre - a romanticizmus korának nagy megsejtői között - Friedrich Creuzer ókortudós már a múlt század elején rámutatott: „Mi modern európaiak meglepődünk, amikor a Nap, Hold stb. szellemeiről hallunk beszélni. De ismételjük: a régi népek természetes, józan értelme és talpraesett ítélkezése - távol a mi mechanikai és fizikai tudományaink teljességgel anyagias eszméitől -, nem tudott a csillagokban és bolygóknak csupán egyszerű fénycsomókat vagy sűrű, a világűrben kerengő testeket látni, melyek csak a vonzás és taszítás törvényeinek engedelmessé válnak. Ők élő testeket láttak bennük, miket szellemek elevenítenek, ahogyan a természet minden más területén látták... Ez a természetből eredő és vele olyannyira megegyező és egyalkatú szellemtan egy nagy és páratlan koncepciót teremtett, amelyben a fizikai, az *erkölcsi és a politikai* tények mind összeolvadtak egymással.”

Itt a szakadék. Ha úgy tetszik ideiglenesen átugorhatjuk egy, mai gondolkodásunk számára érthető, noha téves, formulával: minthogy az asztronómiai (kozmikus) jelenségek, csillagállások, revolúciók „*erkölcsi és politikai*”, azaz szellemi, lelki, metafizikai hatásokat támasztanak, a régi ember szellemi eredetűeknek tartotta őket, okozókat szellemi lényeknek. S ez csakugyan a „természettel megegyező” szemlélet, minthogy a természet maga tanít rá. De ez hanyag fogalmazás; szabatosabban így mondhatnók: az égitestek emberfölötti, világépítő képességekkel rendelkeznek,* isteni, szellemi tulajdonságok elevenülnek meg bennük, azaz isteni lények látható formái, szimbólumai, esetleg lakóhelyei. Ezeket nevezte a régi ember a csillagok és bolygók

* Magunk fejtettük ki, hogy az anyagban emberfölötti értelem működik.

génuszainak, szellemeinek, kormányzóinak, védelmezőinek, őrzőinek stb. És a hatásokat, amiket a Földre bocsájtanak, kiküldötteknek, közvetítőknek, végrehajtóknak, „mérnököknek”, „építőknak”, „alakítóknak”, kisebb isteneknek, isten fiainak, angyaloknak és még százféle néven nevezett lényeknek.

Felismerte, hogy az égitestek nem öncélúan és haszontalanul bolyonganak az űrben, hanem sokféle „lényeknek” otthonai és kiinduló helyei [559] (sokféle „erőnek” csomó- és kisugárzó pontjai, mondjuk mi). Más szavakkal: minden égitest egy-egy isten temploma, az egyes istenek pedig az Isten templomai. Minél nagyobb erejű, hatalmasabb a csillag, annál magasabbrendű természetesen az istene is, a látható világokat formáló kozmokrátorok egyike, illetőleg megfordítva. Most azonban nem a régiek mai értelemben vett, egzakt asztronómiai tudományát vizsgáljuk, sem ennek gyakorlati alkalmazását, az asztrológiát, hanem kozmikus szemléletük alapvonásait és kifejezőmódját, azaz mitológiáját.

Tehát nem teremtményszokról lesz szó, hanem egy világszemlélet leszűrhető alapelemeiről. Honnan származnak és mik a kozmokrátorok? Az egyetemes Lélek (Isten) szüleményei, mintegy szellemi tényei, az okkultisták nyelvén: kisugárzásai, a fizikusok nyelvén mágneses mezők erő-csomópontjai. Ők az élet, az „isteni Fény” princípiumai, a hinduk Daivip-rákritija, a világok mozgató hatalmai, az égitestek, az anyag életető „lelkei”, szellemei. Mint a *Ha idra zuta kadisa* című kabbalista könyv írja: „Az elviselhetetlen ragyogású Fény-Szülőből kilövellt egy Sugárzó Láng, szétugraszta - mint óriási és hatalmas pöröly -, a szikrákat, amelyek az első Világok voltak. És ezek igen finom éter által vegyítettek össze és kapcsolattak egymáshoz, de csak midőn egyesültek [egymásra hatottak], mint a Nagy Atya és a Nagy Anya. - Hoától, Önmagától való Ab, az Atya, és Hoától, Önmagától való Ruach, a Szellem; akik rejtve voltak a Napok Öregjében, és abban van elrejtve ez az aether. - És ez összekapcsolattott egy fényt-szülővel, mely kijött ama elviselhetetlen ragyogású Fényt-Szülőből, amely rejtve van Aima, a Nagy Anya kebelében.” - A Nagy Atya és Nagy Anya a kozmikus teljesség sarkítása, ahogyan az isteni kétnemű-ségnél láttuk; az aether pedig a tér. (Nem üres tér: „erőmező”, „erőtér”.)

A *Bhagavadgitában*, „A fenséges isten énekében” a halhatatlanságot és a hozzá vezető utat tárja fel Ardzsuna, az ember előtt Krisna, Visnu nyolcadik „megjelenése”; saját lényegét így magyarázza: „Ezer ember között alig van egy, ki tökéletességre tör, és azok közt, kik reá törekszenek és tökéletesebbé válnak, csak kevesen akadnak, akik valóban ismernek engem. Az én alsóbb természetem öt elemre oszlik; ezek: Föld, Víz, Levegő, Tűz, Éter;” ezenkívül érzésre és öntudatra. Ez az én anyagi lényem. De ismerd meg, ó Hatalmas Karu, magasabb [szellemi] lényegemet is, amely a világmindenséget életeti. Tudd meg, hogy a fent nevezett elemek minden létező dolog anyatestét [méhét?] alkotják. Én vagyok azonban a forrás, amelyből az egész világegyetem fakad, és amelybe visszatér. Semmi sincsen fölöttem levő. A Mindenség rám van fűzve, mint gyöngyök a [560] fűzérre. Én vagyok az üdítő a vízben, ó Kunti fia, én vagyok a Nap és a Hold fénye, az Om, a magasztaló ének és a dicsőség, ami a Védákban fénylik, a hang, amely az éterben zeng [a dolgok elsődleges lényege, értelme], és férfiakban a férfierő. Én vagyok a Föld illata, és a Tűz ragyogása, az Élet minden élőben, és a Lemondás a lemondóban. Tudd meg, hogy én minden dologban a halhatatlan mag vagyok. Én vagyok az értők Értelme és a dicsők Dicsősége. Én vagyok az erősek Ereje, mentes a bírás-vágytól és a szenvedélytől. Én vagyok ama szeretet minden lényben, amelyet semmi törvény nem tilalmaz.”

** Az öt elem: Prithivi = Föld (ellenállás), Apasz = Víz (összehúzóadás), Vaju = Levegő (mozgás), Tejasz = Tűz (kiterjedés), Ákása = Éter (tér).

Krisna tehát egyesíti magában az alsó és a felső világot, de csak mint minden dolognak kivonata, magva. Májá - vagyis a Látszat - világában ezek már különváltak jelennek meg, azért Brahmá közvetítőt teremt közöttük, Náradát, s kioktatja, hogy senki, még a bűnben születettek, az érinthetetlenek, a kaszton kívüliek sincsenek elzárva Krisna valódi természetének megismerésétől. Náradának tehát mindent tudnia kell; tudományát Szesa kígyótól szerzi, ki az egész világot diadémként hordozza fején. A világot, vagyis az összes csillagot: ismeri futásukat, természetüket, a világ múlt és jövő sorát, irányítja a jólétet és szegénységet, a békét és háborút; ő az asztronómia nagy tanítója, Gargának, az első hindu csillagásznak mestere.

A futás, a mozgás hozza működésbe, illetve változtatja az égitestek hatásait, fedi föl természetüket. Platón *Kratüloszában* megjegyzi, hogy a theosz (isten) szó a theeinből származik, ami mozgást, futást jelent; ezért az első csillagászok, kik az égitestek mozgását megfigyelték, a bolygókat theoinak, isteneknek nevezték el. A régiek a jelképes ábrázolás kezdete óta a Kozmoszt (svasztika), a Napot s a főbb égitesteket kerék vagy szárnyas korong alakjában rajzolták, jelezve, hogy forgásuk és keringésük által vesznek részt a világ alakításában, s tartják életben. Ezek a kerekék forognak az isten trónszékét, vagyis a világ közepét őrző, négyarcú szeráfok alatt Jechezqél látomásaiban; az ő szeráfjai pedig azonosak a babiloni szeráfokkal.

Éppily régi tan, hogy a Mindenségben nincsen úr, sem mozdulatlanság. Hermész Trismegisztosz fennmaradt szövege egyiptomi hagyományokat vegyít újplatonista eszmékkel; *Világszűz* című könyvében így ír: „Ami az úrt illeti, ítéletem szerint nincsen, és sohasem lesz, mert az Univerzum minden különféle része tele van, mint ahogy a Föld is teljes és testekkel kitöltött, melyek különböző tulajdonságúak és alakúak, meglévén a fajtájuk [species] és nagyságuk, az egyik nagyobb, a másik kisebb, az egyik tömör, a másik finom. A nagyobbakat könnyű észlelni, a kisebbeket nehéz megragadni, vagy pedig láthatatlanok [érzékelhetetlenek]. Csak a megérzés [intuíció] révén tudunk létezésükről, ennél fogva sokan tagadják, hogy e létezők testek volnának, és egyszerű tereknek [úrnek][561] tekintik őket, de lehetetlenség, hogy ilyen terek lennének. Mert ha volna valami az Univerzumon kívül, akkor az olyan tér lenne, amit annak [az Univerzumnak] istenségéhez hasonló lények foglalnának el... A génuszokról beszélek, mert úgy tartom, hogy ők velünk laknak, és a héroszokról, akik fölöttünk laknak, a Föld és a magasabb lég között, amiben nincsenek felhők, sem soha viharok.” - Anaximenész (ie. 6. sz.) szerint az elsődleges ősnemző közegből („levegőből”) jön létre először a négy őselem, ezekből pedig az égitestek. Nem egyéb ez, mint az ősköd-elmélet, a nebuláris hipotézis ókori megfogalmazása. - Leukipposz (ie. 5. sz.), Démokritosz mestere, ilyen keleti tanok alapján hirdette, hogy a teret szüntelenül mozgó atomok töltik meg; az elemi örvénylések elméletét Anaxagorasz (ie. 5. sz.) állította fel. Mindezek a régiek tudták, hogy a telt Kozmosz szakadatlanul forog, s ez az élet legszembeszökőbb jele, alaptörvénye. „Ami nem mozog, nem él.”

Közismert, hogy a csillagászatban az ó- és középkoron át egészen Kopernikuszig és Keplerig a Ptolemaiosz-féle rendszer uralkodott: a Föld a világ mozdulatlan közepe, körülötte forog a hét bolygó, közéjük érte a Napot és a Holdat is. Mármost a Visnu Puránában, ahol Parásara mester tanítványának, Maitrejának, a világrendszert magyarázza, többek közt ezt olvassuk (kiemelések és zárójelbe tett megjegyzések mindig tőlem): „A Nap mindenkor délben és átellenben éjfélkor az összes dvipa [földrész] fölött áll. Midőn délben a Föld egyik része fölött ragyog, a másikon éjfél van. De kelte és lenyugta mindig egymással szembe lévén... a nép, Maitreja, a Nap keltéről beszél ott, ahol [reggel] látja, és ahol a Nap eltűnik, ott az ő számára nyugta van. *A Nap, mely mindig egy és ugyanazon helyen van, nem nyugszik le és kel föl*, mert amit a Nap

keltének és nyugtának mondanak, csupán a Nap meglátása és nem-látása." (II,8.) Ez - noha gyakorlatlan fogalmazásban - legalábbis annyit mond, hogy a Nap a Földhöz viszonyítva mozdulatlanul áll, és hogy a Föld a tengelye körül forog. A Napban „Visnu ereje” (vonzóerő) székel, és ez tartja fenn a „hét égi lényt” vagyis bolygót, mint ugyancsak a Visnu Purána írja: „Ily módon történik, Maitreja, hogy a Visnu ereje által fenntartott hét égi lény csoportja foglalja el a Nap pályakörét... E hét személy a Nap szekeréhez van kötve, és ők okozzák a hidegnek és melegnek és az esős időnek eloszlását az évszakok szerint.” (II,10.) Vagyis a Nap körül keringenek. „A Nap - mondja tovább Parásara mester -, noha azonos a hét lénnel, melyek pályakörében vannak [egy rendszert alkotnak], különbözik tőlük, minthogy ő a fejük... és tevékenységével fenntartja a Mindenséget.” (II,11.) És tovább: „Leírtam tehát a hét bolygó szekerét; ők mind Dhrouvához [Sarkcsillaghoz] vannak kötve légnemű kötelekkel [vonzóerővel]. Minden planéta és minden csillag pályaköre Dhrouvához van kötve, és körülötte keringenek, helyükre kötözve a légnemű kötelek által. Annyi ilyen kötél van, ahány csillag, és [562] kerengvén, forgatják a Sarkcsillagot.” (II,12.) Mai fogalmazással ez annyit mond, hogy a vonzóerő tartja fenn az Univerzumot, benne a Naprendszert, mozgatja körben a bolygókat, és okozza a Földön az évszakok váltakozását. Itt tagadhatatlanul heliocentrikus világfelfogással állunk szemben, s ezt tanította Árabatha hindu bölcs is személy szerint (ie. 6. sz.). A fentieket kiegészíthetjük még az alábbi idézettel Meru hegyéről (Meru szimbólikus világhegy, magát a Földet jelenti): „Meru északi és déli tája olyan alakú, mint a homlok [gömbfelületű]... és a Föld egyik fele Merunak déli részén van, a másik fele az északon, és ezen túl fekszik Puskara.” (II, 2.) Puskara eszerint az ellenlábás földrész, azaz Amerikának felel meg. - Vajon milyen időkből származnak ezek a tanok, illetve ismeretek? - nem tudjuk pontosan megmondani. B. G. Tilak és H. Jakobi a „védikus kultúr-korszakot” csillagászati számítások alapján ie. 6000-től 2500-ig terjedő időre teszik; a Védák írott szövegének keletkezése Winternity szerint ie. 2000 és 800 közé esik. A Puránák szövege ezután alakult ki, de bizonyos, hogy régi eredetű anyagot is belefoglaltak (főként ami a Védákból kimaradt), mint nevük jelentése mutatja: „Régi elbeszélések”; viszonyuk a Védákhoz olyannak mondható, mint a Kabbaláé a Bibliához: részint magyarázzák, részint kiegészítik.

A Kabbalát említettük: belőle is idézhetünk egy nem kevésbé meglepő részt. A kabbalisztikus iratokat az iu. 2. században kezdték szerkeszteni (thannaim, amoraim), a hebraista tudós-hagyomány azonban Mószerá viszi vissza a Kabbalát, és senki sem tagadhatja, hogy ősrégi hagyományokat foglaltak össze benne, sőt éppen ezeket akarták megörökíteni. De ha a Zohár (Fény) című részét csakugyan 1280-90 táján gondolta volna ki Rabi Móse ben Semtób de León, akkor is három évszázaddal megelőzte Kopernikust s négyel Galileit és Keplert (a Visnu Purána pedig ezer évekkel). A Zohár ugyanis így szól: „Hannamurah, az Öreg, könyvében tanuljuk, hogy a Föld saját maga körül forog kör formájában; hogy egyesek a tetőponton vannak, mások alant; hogy a Föld egyes vidékei megvilágíttatnak, míg mások [ugyanakkor] sötétségben állnak; azokon nappal van, emezeken éjszaka; de vannak vidékek, ahol állandó a nappal, vagy legalább is az éjszaka csupán néhány percig tart.” (III, 10. Sarkvidéki nyár.) Ez a leírás nemcsak a Föld gömb alakját és forgását állítja, hanem involválja keringését is a Nap körül, azaz heliocentrikus felfogás éppúgy, mint a Visnu Purána. (Egyébként a naprendszer és a Földgolyó legfőbb adatai szinte hiánytalanul leolvashatók a Kheopszguláról, amelyről az egzakt tudomány is elismeri már, hogy „világépület”).

Így aztán nem csoda, hogy a görögöknél is megtaláljuk a tant, először Püthagorasznál (ie. 6. sz.); Arisztotelész írja: „A püthagoreusok állítják, hogy a Föld a

mozgó testek egyike lévén, önmaga körül forogva okozza a nappalt és az éjszakát." (*De coelo*, II, 13.) Püthagorasz azonban nemcsak [563] a Föld forgását tanította, hanem a Nap körüli keringését is, mint titkos tant, beavatott tanítványainak, s ezért kellett Szicíliába menekülnie. A magasabb tudományokat ő is, mint oly sok görög bölcs és tudós, Egyiptomban és Káldeában (Babilonban) sajátította el, ő maga Fönícia s a hagyomány szerint India titkos iskoláit is kijárta, és tudását átadta tanítványainak. Ezek közé tartozott Szirakuzai Hiketasz, akiről Cicero írja: „Hiketasz tanította, hogy az Ég és a csillagok mozdulatlanok, csak a Föld forog egyedül, és gyorsan forogva tengelye körül, azt a látszatot kelti, mintha a Föld mozdulatlan lenne, és az Eg forogna." (*Acad.* II, 39.) Másik két tanítványáról, Pontoszi Hérakleidészről és Ekphantoszról írja Plutarkhosz (iu. 1. sz.): Szerintük: „a Föld mozog... Nyugatról Kelet felé forogva saját középpontja körül." (*De placit. philos.*, III, 13.) - A püthagoreusok közül Krotoni Philolaosz (ie. 5. sz.) a Tüzet tette a világ közepére, mint Arisztotelész feljegyezte: „A díszhelyet, mondotta Philolaosz, a legnagyobb becsü dolognak kell elfoglalnia, a Tűz pedig becsesebb, mint a Föld. Így tehát a Föld a Tűz körül kereng körben." (*De coelo*, II, 13.). Szamoszi Arisztarkhoszról (ie. 3. sz.) írja Archimédész (ie. 250 körül): "Arisztarkhosz szerint a világ sokkal nagyobb, mint az imént mondtuk, mert ő fölveszi, hogy az összes csillag és Nap szilárdan áll [mozdulatlan], a Föld azonban a Nap mint középpont körül körben kering." Ezt Plutarkhosz megismétli: „Arisztarkhosz a Napot az állócsillagok közé sorolja, s ellenkezőleg, a Földet mozgatja a Nap pályakörében." [*De Plac. philos.*, II, 24.] Sőt Plutarkhosz megemlíti azt is, hogy Arisztarkhosz ellen vádat emeltek emiatt: „Csak aztán pört ne akassz a nyakamba, Kedvesem, mint egykor Kleanthész akarta, midőn felszólította Görögországot, hogy helyezze vád alá Arisztarkhoszt vallásgyalázás miatt, mert eltolja a szent Világközepet, amennyiben az égi jelenségek helyes magyarázata végett a csillagokat szilárdan állóknak mondotta, ellenben a Földről azt állította, hogy íves körben mozog és egyúttal tengelye körül forog." (*De Facie in orbe Lunae*, IX. t.) -Egyébként Kopernikusz, Kepler és Galilei még szintén azt hitték, hogy a Nap a világ közepe és mozdulatlanul áll. A „káldeus" Seleukos (ie. 2. sz.). - Püthagorasz és Arisztarkhosz intő példái ellenére - átvette a heliocentrikus elméletet, sőt megtoldotta avval, hogy az árapályt a Hold futásának és a Föld forgó-kerengő mozgásának tulajdonította; evvel megint Keplert és Newtont előzte meg, igaz, hogy viszont őt is megelőzte Arisztotelész és Massiliai Pütheosz, a nagy utazó (ie. 4. sz.). Arisztotelész ezeken kívül a Föld gömb alakját is megállapította, mégpedig a Földnek a Holdra vetett árnyéka alapján (holdfogyatkozásakor). Ezt az elméletet védelmezi a közhit, a „tudatlan tömeg" (vulgus, indocilis turba) ellenében Plinius is, és bizonyítja más alapon: „Csodálatosnak látszik, hogy a Föld a tengerek és síkságok roppant kiterjedése mellett mégis gömbalakot formál... Ezért nem látni a hajókról a szárazföldet akkor, midőn az árboc csúcsáról már [564] megpillantható, és emiatt tetszik úgy, hogy az elvitorlázó hajó árbocára erősített fénylő tárgy lassanként lejjebb száll, és végül egészen eltűnik." Era-toszthenész (ie. 3. sz.) - jóval Plinius előtt - kiszámította a Földgömb ívhajlatát, illetve kerületét: 6300 mérföldet kapott (5400 helyett), továbbá az ekliptika ferdeségét: 23 fok 51 perc 9 másodperc eredménnyel (23 fok 45 perc 19 másodperc helyett).

Ahogy Alexandriai Kelemen (iu. 2. sz.) Mósze hétágú mécstartóját magyarázza, kétségtelen heliocentrikus felfogásról tanúskodik: „A mécstartó - írja - a hét fénycsillag [bolygó] mozgását ábrázolja, és asztrális pályájukat írja le. A tartó jobb és bal oldalán nyúlik ki a hat ág, ezek mindegyikének fénye van, mert a Nap candelabrumként a *többi bolygó közepére* van helyezve, s fényt áraszt rájuk." Így nem beszélhet, aki a Földet tartja a világ mozdulatlan középpontjának, s a Napot meg a bolygókat körülötte keringő, maguktól világító égitesteknek hiszi, mint a ptolemaioszi geocentrikus rendszerből

következik. - Hasonlóképp félreérthetetlen, amit Pszeudo-Ciprianus a memphiszi templomban, azaz egyiptomi papi iskolában tanult: „Megtanultam a kapcsolatokat, amelyek fennállnak... a Föld forgása és a tengerek mozgása [árapály] között; láttam az Óriások szellemeit, kik a lentvaló sötétségbe süllyedve, látszólag fenntartják a Földet, mint ahogyan az ember terhet emel a vállán.” Az „Óriások” a bolygók, s a Naprendszer tagjainak vonzó-taszító ereje, a centripetális és -fugális erő tartja helyén, „vállán” a Földet és társait.

A Föld gömbalakjának és a heliocentrizmusnak ismerete az ókorban elterjedtebb lehetett, mint gondolnók. A *Dátaszta i Dénik* című óiráni törvénykönyv a Földgolyóról és rotációjáról ír. Keleti templomok mennyezetére, királyok „trónuségre” (baldachin, arany-mennyezet) kristály- és aranygolyók voltak felfüggesztve, azaz Földgolyók, esetleg Világ-gömbök. (A világtozás egyetemes Kozmoszképzet a mitológiákban.) Néró palotájának emeletén volt egy kerek terem, fölötte kupola, mely a csillagos eget utánózva, éjjel-nappal forgott. Hérakliosz bizánci császár (6-7. sz.) a perzsák ellen háborúzva, az elfoglalt Daghesztánban palotát talált, melynek mennyezetéről ezer Földgömb csüngött le.

A kérdés történelmi sorsát végül is a görögök döntötték el: a görög állam ragaszkodott a földközponthoz, s üldözte a „püthagoreusokat”, így örökölt meg Claudius Ptolemaiosz rendszere. De a tan lappangva továbbélt a Középkorban, s érdekes, hogy a heliocentristákat még Kopernikusz idejében is püthagoreusoknak nevezték. A Középkorban Albertus Magnus (1193-1280) és tanítványa, Aquinói Tamás (1225-1274) hirdették a Föld gömb alakját és forgását s a Nap mozdulatlanságát. Kolumbusz vállalkozását főként Albertus Magnus elméletére és számításaira alapította. Sevillában ma is őrzik Albertus egy kéziratát Kolumbusz széljegyzeteivel; ebből s egyéb munkáiból tudta, hogy a Föld nem korong, [565] hanem golyó alakú, s oly kicsiny, hogy kedvező időben körülhajózható; hogy az óceán mindenütt egyforma, azaz járható; hogy az elérni kívánt India a Föld alsó felén fekszik; hogy az ellenlábások létezése lehetséges, s végül, hogy az éghajlat az egész útvonal mentén elviselhető. Albertus számításai a Föld kerületéről csak lényegtelenül tértek el a múlt század adataitól. Kolumbusz bizonyosan használt más forrásműveket is, de Albertusnál találta meg mindazt, ami vállalkozásához a döntő lökést megadta. - Albertus után Nicolaus Oresme (1320-1382) tanította a heliocentrizmust, Nicolaus de Cues (1401-1464) pedig a Föld forgását.

Végül - mint az ókori csillagtudománynak talán legfontosabb és legérdekesebb adalékát -, megjegyezzük, hogy bizonyosan voltak, kik hét bolygóról bírtak tudomással, s a Napot, mint állócsillagot és a Holdat, mint a Föld csatlósát, *nem* számították közéjük. Sőt a védikus világmagyarázatban tanítás, tanerejű tétel volt ez, a Visnu Purána egy helye (II, 12.) nem hagy kétséget felőle. Parásara az égitestek alkatát és a Sarkcsillag körüli futását, u. m. „kocsiját” magyarázza tanítványának. Először a Napot (Brahmá) és a Holdat (Argha) veszi sorra, utánuk külön *hét* bolygót; ezek közül az első öt megegyezik az Ókorban ismertekkel, s így az utolsó kettő aligha lehet más, mint az azóta felfedezett Uránusz és Neptunusz (a Plutó szabad szemmel nem látható). Az említett hely így hangzik: „A *Hold* szekerének három kereke van, hat jászminfehér ló húzza. E lovak a vizek kebeléből jöttek elő, s a kocsit egy egész kalpán át húzzák úgy, mint a Napot a lovai. A *Nap* szívja fel a vizeket, és módot ad a Holdnak, hogy pótolja az isteneknek adott italt [a természetben elhasznált életnedvet], mert az istenek a nektárt és ambróziát isszák, mely a Holdban ekként egy fél hónapon át összevegyül, s innen kapják a halhatatlanságot... Csandra fiának, *Budhának* (*Merkur*) szekere a levegő és a tűz szubsztanciáiból áll, s hat szélgyorsaságú pejlo vontatja. *Sukra* [*Vénusz*] hatalmas kocsiját nyolc földből született ló húzza, nyilakkal van fölfegyverezve és zászló díszíti. *Bhauma* [*Mars*] ragyogó kocsija

aranyból való, nyolcszög alakú, nyolc ló húzza, ezek tűzből születtek, és színük rubinvörös. *Vrihászpati [Jupiter]* nyolc fehér lótól vont aranszekéren utazik jegytől-jegyig [az Állatkör jegyei közt] egy esztendőn át. És *Szani [Szaturnusz]* lassan halad almásszürke fogatú kocsiján. Nyolc fekete ló húzza *Rahu [Uránusz ?]* sötétszínű kocsiját, s ezek, ha egyszer befogták őket, örökre hozzá vannak kötve. Nap- vagy Holdfogyatkozások Rahu futását a Naptól a Hold felé irányítja, és visszavet a Holdtól a Nap felé. *Ketu [Neptunusz ?]* szekerének nyolc lova a lakkmáznak vagy lángoló szalma füstjének sötétvörös színével bír. - Így tehát leírtam a hét bolygó szekerét [a Napon és a Holdon kívül!]; mindnyáját légnemű kötelek [vonzóerők] kötik Dhruvához [a Sarkcsillaghoz]. Az összes bolygó és csillag pályái Dhruvához vannak kötve, körülötte kerengenek, és légnemű kötelek tartják őket helyükön. Annyi ilyen [566] kötél van, ahány csillag, és forogván, ők is forgatják a Sarkcsillagot." - A lovak és színek jelentését hátrább adjuk; ettől függetlenül az egész passzus csillagászati jelentése szerintünk világos és tagadhatatlan. Ám akiknek nehezükre esik elhinni, hogy az ókor tudománya némely dologban megelőzte az újkorét, úgy vélekednek, hogy Rahu és Ketu a nap- és holdfogyatkozások „csomópontjai”. A fogyatkozásokról szóló mondat csakugyan homályos, de a szöveg félreérthetetlenül égitestekről beszél.

Ismételjük, mindez tulajdonképp titkos tanítás volt, beavatottak őrizték, azért oly gyérek ismereteink, használható dokumentumaink. A csillagmisztérium tudósait olykor „égi beavatottnak”, „Nap-adeptusoknak” hívták; a *Széfer Jecirah* írja: „Ezért gyűjtik az égi adeptusok a csillagok és égitestek ítéleteit [megnyilvánulásait], és az ő megfigyeléseik a csillagpályákról a tökéletes tudomány.” Ők a tudósai „mindannak, ami a hét bolygó működésére szolgál, Géniuszaik [a bolygók Szellemeinek vezetése] szerint.” Alexandriai Kelemen, a kereszténnyé lett adeptus, elítélően szól ezekről a „szektákról”, de ő maga sem tagadja minden igazukat: „Mert úgy találjuk, hogy e szekták által felállított dogmák közül igen sok, -amennyiben nem teljesen értelmetlen vagy nem szakad el a természet rendjétől -, eredetében és az igazság egészével megegyezik.”

A zsidó hagyományban fennmaradt Lilith, a „sötét”, azaz láthatatlan bolygó neve; lehet talán, hogy a Mars és a Jupiter közt kerengő, fénytelen asztreoid-halmazt jelenti, s minthogy gátló hatású, Ádám „első” gonosz démon-feleségéről nevezték el; de ebben az övezetben kering a legtöbb kisbolygó is. Meg nem nevezett bolygókra a gnosztikusoknál találunk utalásokat. Az ókorban közismert hét bolygót - közéjük értve a Napot és a Holdat - azért foglalták rendszerbe, mert ezek voltak és vannak a legnagyobb hatással a Földre, s mert egyéniségük a legmarkánsabb. Az asztrológusok az utóbb fölfedezett bolygókat megfigyelve, úgy találták, hogy nincs saját, önálló egyéniségük: jellegük és hatásuk többé-kevésbé a régiek keveréke. Mindezt közbevetőleg, mert ezúttal másról van szó.

*

Tény, hogy a bolygók mindmáig isten-neveket viselnek, az újabban fölfedezettek is, azaz formailag átvettük a hagyományt, mely szerint élő, szellemi lények irányítják őket. Az égitesteket éltető lények neve a *Kabbalában* auphanim, azaz a szférák és csillagok angyalai. A csillagok minden néven nevezendő angyalainak, szellemeinek, géniuszainak, isteneinek ereje főként mozgás-kerengés közben nyilvánul meg és ismerhető fel. Ezért ábrázolják köralakokkal őket, noha láthatatlanok, s megelőzik saját látható formáikat, a csillagokat, miket maguk választanak ki, s amelyek pályáit ők írják elő. Az újplatonista Proklosz írja Euklidész-kommentárjában: „A [567] matematikai [a dolgokhoz kapcsolt] számok előtt önmagukban mozgó számok voltak [fizikai törvények]; a látható alakzatok előtt éltető alakzatok; és az anyagi világok alkotása előtt, melyek körben mozognak, a Teremtő Hatalmak megalkották a láthatatlan köröket.” - Ez a hagyomány bizonyosan igen

régi, az apokaliptikus töredékekben gyakran felismerjük nyomait, s például Jehezgél látomásai mögött ugyanez az értelem lappang: „Láték tehát: ímé Éjszokról *forgószél* jön és tűzzel vegyített nagy felhő fényességgel környülvétetve, s annak a tűznek közepette fénylő érc vala [Isten trónusa, az ősfény magva a Mindenség közepén]. És belőle négy állatnak [szellemi lénynek, szeráfnak] alakja tetszék ki, kiknek orcájok emberéhez hasonlíta. Mindenkinék négy orcája és négy szárnya vala [világtájak]... Orcájok jobb felől az emberéhez és az oroszlánéhoz hasonlított mind a négynél, balfelől pedig mind a négynek ökör, s ezenfelül sas orcájuk vala. [A négy őselem jelképei: víz, tűz, föld, levegő, - összegükben az Univerzum]... Midőn az állatokat nézném, megjelenek a négy állatok mellett négy orcájú kerék a földön [a kozmikus körök, csillagpályák]. Mind a négy kerék... úgy látszaték elkészítve lenni, mintha a keréknek közepette kerék lenne [koncentrikus körök, bolygópályák]. Mind a négy részre [világtájak] forogtak, de mozgásjokban vissza nem fordulának... Midőn pedig az állatlelkek menének, azok mellett a kerekék is hasonlóképpen moz-dulának, és midőn az állatlelkek felemelkedtek a földről, a kerekék is együtt felemelkedtenek. Amerre ment a lélek, emelkedtenek a kerekék is, a lélek mozdulását követvén, *mert a lélek ereje mozgató a kerekéket.*”

Ez aligha kíván magyarázatot, viszont talán segít megérteni az asszir-babiloni szárnyas állatok jelentését, miket a tudomány kapuőrző keveréklényeknek nevez. Ugyanis a nagy csarnokok bejáratainál, paloták, falak sarkain állnak, szám szerint négyen vannak, s nem nehéz felismerni, hogy a világ négy sarkának őrzőisteneit ábrázolják: a bika Marduk, az ember Nabu, az oroszlán Nergal, a sas Ninib, - mind szárnyas. De rögtön szembeötlik, hogy ez a négy lény a világot alkotó négy őselem szimbóluma, a földé, a vízé, a tűzé és a levegőé, mind egyesített alakjában a Szfinxen, mind Jehezgél prófétánál, mind az Apokalipszisben, a keresztény szimbolikában pedig a négy evangélista képeként. Tehát valóban a világegyetemet jelzik és őrzik a négy sarkon, s a Kozmosz földi másán, a királyi palota sarkain. A szárny viszont mindig a mozgást, repülést jelenti, s a sumér-babiloni szemlélet szerint a világ a kettőscsiga körpályáin fut tova. A négy szárnyas lény tehát nem fantasztikus keverék-szörnyeteg, hanem a Világ, a Kozmosz alkatát, kiterjedését és mozgását sűríti egyszerű, de mélyértelmű jelképekbe. Csupán a körmozgás érzékeltetése hiányzik belőlük, de ez nyilván magától értetődött, minthogy alapvető szemléletből ered. [568]

A Kozmosz az isten látható alakja, s elemi jelképes ábrázolása kör. Hérodotosz beszél a perzsákról: „A legmagasabb hegyekre mennek, amikor Zeusznak [a főistennek] áldoznak, Zeusznak nevezvén az égi kört” („...ton kyklon panta tu uranu Dia kaleontes”). „Az isten pedig kör - Deus enim circulus est” -, írja Phereküdesz tömören Zeusshoz intézett himnuszában. A hermétikus tanok szerint a világ hét körön, a püthagoreizmus szerint hét szférán belül helyezkedik el; Plutarkhosz ezeket „az égi világok köreinek” nevezi, Platón „a sors hét kerekéről” beszél. A hindu magyarázat szintén kerekéknek mondja, mint Jehezgél: „A világ a régi kerekék hasonlóságára alkotott”, s ezek forgása okozza a Manvantarákat, a nagy korszakok változásait. Thrákiai Dionüszosz és Alexandriai Kelemen leírják, hogy az egyiptomi templomokban titokzatos, örökkön mozgó kerekék és szférák mutatták be a világok sorsát intéző istenek - irányítók, kormányzók -, működését, vagyis az Univerzum forgását. Philosztratosz beszél, hogy a babiloni templomokban az egész csillagos eget ábrázolták „sok glóbusz alakjában, melyek a maguk isteneinek képét hordozták.” Ezek azonban álló szerkezetek voltak. A püthagoreusok a szférák és körök tanát Orpheusztól származtatták, Proklosz „istentől adottnak” mondja.

Ez az axióma: „Az isten pedig kör,” hermétikus, rejtett értelmű mondás volt; Püthagorasz előírta, hogy belső szemlélődéskor kör alakban görbülve kell leborulni, s a

beavatottak szabályzatában ez állt: „Az ájtatoskodó, amennyire lehetséges, közelítse meg a kör alakot.” Numa papkirály ugyanilyen testtartást rendelt el az istentiszteletnél; Plinius hasonlóképp írja: „Istentiszteletkor testünket - mondhatni -, kör alakban görbítjük, - totum corpus circumagimur.” Hasonlító ehhez a térdeplés, a lehajtott fej és az összetett kéz az imádkozásnál, vagy a földreborulás. Az ilyen helyzetek általában a belső elmélyedést - a koncentrációt és kontemplációt -, segítik elő, legismertebb köztük a lótuszülés; a kör alak pedig nyilván rítusszerűen is jelképezni kívánja a makrokozmosz alapformáját, mintegy tervrajzát, mozgásának ívét: a testet külsőleg is mikrokozmoszá teszi. Az okkultisták állítják, hogy így könnyebben átjárják a Mindenség éltető erői. Úgy vélik, ez volt az egyik - misztikus - oka az egyiptomi macskatiszteletnek; a macskafejű Bast istennő szent állata ugyanis körbe kuporodva alszik, de közben minden érzéke éber. Azonban a kutya szintén így alszik, orrát a farka tövébe dugva, sőt lefekvés előtt néhányszor körben megfordul, mégse lett belőle isten, csupán a szabad nemi érintkezés „szent” jelképállata. Feltehetőbb, hogy mindkét állat a földsugárzásokhoz alkalmazkodik.

Ha már csillaghatások és rítusok kerültek szóba, hadd soroljunk fel néhány adatot. A palesztinai Hebron hegyén pogányok és zsidók közösen tartottak misztériumokat a hét Kabir, azaz a hét bolygó tiszteletére, s ezek saját csillagneveiken szerepeltek. Creuzer kimutatta, hogy a Kabirokat [569] Föníciában a hét bolygóval azonosították, atyjuk a Nap volt, tehát a nyolcadik fő égitest, s vele együtt nagy hatalmú nyolcasságot, ogdoádot alkottak. A hét paredoi, vagyis felügyelő-bolygó a szent körtáncot járta a Nap körül, a bolygók keringését jelképezve, egészen heliocentrikus felfogásban, ezotérikus értelemben pedig az isteni szellem gyűrűzését, hullámozását. Egyébként világszerte dívó rituális tánc volt. Lehet, hogy ezt lejtette Dávid király a frigyláda körül, ősi papi szokás szerint ruhátlanul; ezt táncolták Siló leányai az Úr ünnepén, Baal papjai az oltár előtt. Indiában Rásza Mándala volt a neve, Kínában a császári udvarban táncolták ünnepélyesen, a perui indiánok a kígyó-szertartásokon, az amazonok évente ismételt misztériumaikon. Így biztosították a bolygórendszer revolúcióinak zavartalanságát, s hozták a Földre jótehető hatásait.

A csillaghatásokat, persze, sokféle rítussal lehetett felfogni. Alkalmasak voltak erre a kellő formában készített és kezelt bálványok. Ábrahám teráfjai, noha dugva, de sokáig, Jósza király idejéig tiszteletben maradtak a zsidók közt, jól lehet Jahve Mósze által megtiltotta faragott képek állítását. Ember formájú faszobrok voltak, s jóslásra szolgáltak; Maimonidész megmagyarázza kultuszukat: „A teráfim-tisztelők képeket faragtak, és rítusok által elérték, hogy - miután a fő csillagzatok fénye át meg áthatolt rajtuk -, az Angyali Erők szóltak hozzájuk, sok hasznos dologra és mesterségre tanítván őket.” Seldanus pedig kifejti, hogy a teráfokat egyes bolygók helyzete szerint készítették és állították fel, miket a görögök stoicheiáknak, elemieknek neveztek, a pozíciókhoz illően, ahogy az Égen elhelyezkedtek; és védőisteneknek hívták őket. Ammianus Marcellinus közli, hogy a régiek a jóslásokat mindig az Elemek Szellemeinek (Spiritus Elementorum) segítségével végezték. Természetesen nemcsak a bolygóknak, hanem az Állatkör jegyeinek és a fő csillagképeknek is voltak stoicheiáik; a szíriai Baalbekben a tizenkét Állatképnek temploma állt, benne tizenkét kőoszlop ábrázolta az „Elemek Titkait”. De megvoltak ezek Salamon templomában is. Alexandriai Kelemen azonban megjegyzi, hogy a stoicheia szó nemcsak elemeket jelent, hanem rajtuk kívül „teremtő kozmológiai okokat [princípiumokat], s jelesen a Zodiakus, a hónapok, napok, a Nap és a Hold jegyeit.” - A bálványkövek működéséről érdekesen szól Qútámi káldeus beavatott, saját tapasztalatából: „Amit könyvében a profánokkal közölni fog, Saturnus [bolygó-isten, a sémita népek védnöke] mondotta a Holdnak, emez az ő bálványának, a

teráf pedig neki. Xeno-phon beszéli, hogy Kurús-Kürosz király halálos ágyán megköszönte az isteneknek és a hőroszoknak, amiért oly gyakran felvilágosították „az égi jegyek által”. [570]

*

A civilizált, azaz égtől, földtől, természettől elszakadt ember számára érthetetlen, mint tudták a régiek a csillagok miriádjai közül felismerni glóbuszunk pályatársait, sorsának távolibb intézőit, követni pályájukat, megfigyelni az éjszakai Égen sohasem látható Nap útját az Állatövben és a csillagok között, rendszerbe szedni kölcsönös viszonyaikat, fölfedni e messzi, kicsiny fénylő pontok külön-külön hatásait a Földre és életére. Diogenész Laertiosz úgy tudja, hogy a káldeusok, korának legnagyobb csillagtudósai, őt bolygót tartottak döntő erejűnek: „Azt tanítják, hogy az öt nagy égitest, miket ők tolmácsoknak, mi bolygóknak nevezünk, a legfontosabb.” Azonban Berosszosz, a görögül író babiloni pap, ősi hagyományok ismerője, sokkal több sorsdöntő csillagról beszél. A Föld egének szuverénjei szerinte Bel és felesége, Belit (a Nap és a Hold), utánuk következik „a zodiakális istenek tizenkét ura”, aztán „a harminchat isteni tanácsadó” (dékán), végül „a huszonnégy csillag, e Föld bírái”. Ők tartják fenn és vezetik az Univerzumot, vagyis a Naprendszert, öröködnék a halandók felett, kinyilvánítják az emberiségnek jövődő sorsát, és fölfedik előtte saját rendelkezéseiket. De Berosszosz Nagy Sándor utóda, I. Antiochosz király számára írta könyvét, azaz csak profánok előtt is feltárható adatokat közölt. Mert mindezek a csillagzatok csupán látható formái felsőbbrendű szellemi hatalmaknak.

Az egyiptomi Hermész Trismegisztosz sokkal mélyebbre tekint és többet tár fel az istenek világából: „Az isteneknek sokféle rendjük van, és mindegyikben egy megérthető rész. Nem szabad hinni, hogy kívül esnek észrevevésünk határán; ellenkezőleg, jobban felfogjuk őket, mint a láthatónak nevezetteket... Vannak tehát istenek, kik felette állanak minden megjelenítésnek; utánuk jönnek a szellemi lényegű istenek, ezek érzékelhetőek lévén, kettős eredetüknek megfelelően, minden dolgot érzékelhető módon nyilvánítanak meg, mindegyik a maga műveit a másikéi által világosítva meg. [Ezek a természet érzékelhetően működő erőit kell értenünk, például a nehézkedést, növekedést, életerőt.] Az Ég legfelsőbb lény, vagy mindazé, amit e név (Ég) alá foglalunk, Zeusz, mert Zeusz ad az Ég által mindennek életet. A Nap legfelsőbb lény: Fény, mert a Nap korongja által kapjuk a Fény jótéteményét. Az állócsillagok harminchat képletének [vö. Berosszosz] legfőbb lény, vagy fejedelme az, akit Pantomorphosznak, azaz Mindenalakúnak nevezünk, minthogy ő ad isteni alakot a különböző típusoknak [természeti szerepet, kozmikus jelentőséget a dolgok fajtáinak]. A hét bolygó vagy vándorló szféra legfelsőbb szellemei: Sors és Elrendelés [Fortuna és Destinatio], akik a természet törvényeinek örök állandóságát tartják fenn szakadatlan változásokon és szüntelen mozgáson át. Az éter az eszköz vagy közvetítő, amely által minden létrehozatik.”

Az ókorban a görög bölcelet távolodott el legmesszebbre a mitológiai szemlélettől, s azonosult a természettudománnyal, de a Kozmosz [571] felfogása lényegében a legnagyobbaknál is ugyanaz maradt. Hogy Püthagorasz, a nagy beavatott misztikus, az „erőket” szellemi létezőknek, entitásoknak, azaz isteneknek tartja, azon nem csodálkozhatunk; szerinte függetlenek az anyagtól és a bolygóktól, s a csillagos Ég uralkodói, kormányzói. Platón úgy tudja, hogy a bolygókat beléjük helyezett irányító mozgatja, mintegy velük együtt, bennük lakozik, „mint kormányos a hajójában”. A filozófiai realizmus megalapítója, Arisztotelész e kormányzókat „anyagtan szubstanciáknak” nevezi, de bölceleti okokból mellőzi az önálló istenfogalmat; mindazáltal elismeri, hogy a csillagok és bolygók „nem élettelen tömegek,” hanem valóban cselekvő és élő testek, s anyagtan lényegük „megjelenésüknek isteni része

(theiotes)”).

Az ókeresztény s nyomában a katolikus hitmagyarázat alig változtat valamit a felfogáson; a *Bibliát* egyeztetni össze az újplatonizmussal. Az angyalokat Isten küldötteinek hívja (angeli, az Ószövetségben maiachim), s ez nemcsak nevük, hanem lényük és szerepük meghatározása. Nem egy szent és egyházatya, noha nem azonosítja, de kapcsolatba hozza őket az égitestekkel. Némelyek azt állítják, hogy a bolygók kialakítása (nem teremtése) a „Jelenlét hét Angyalának” műve volt; a magyar fordítások az „Isten orcájának angyalai” kifejezést használják, de ez nem szabatos. Dionüsziosz Areopagita „Isten munkatársainak” nevezi őket, szent Ágoston pedig Isten teremtő bölcsességében való részességet, birtoklást tulajdonít nekik: „... A változó és ideiglenes [teremtett] dolgokat is biztosabban ismerik [a démonoknál], mert azok fő okát Isten Igéjében látják, ki által a világ létrejött, mely okok által némelyek helybenhagyatnak, mások elvettetnek, és mindenek létrejönnek... Ezek [a démonok] gyakran, amazok [az angyalok] sohasem csalatkoznak. Mert más az ideiglenesekből ideiglenesekre... találgatni... és ismét más az Isten örök és változatlan törvényeiben, melyek bölcsességében alapulnak, az idők változását előrelátni, és az isten akaratát... Szent Lelkének részesítése [!] által megismerni, ami a szent angyaloknak jogos megkülönböztetéssel adatott.” Szent Pál szerint azonban az angyalok nem mindentudók, legalább is ez tűnik ki az efezusiakhoz írott leveléből: „Én nékem ajándékozatték azon kegyelem, hogy... mindeneknek világosan elébe terjesszem azon titkoknak kiszolgáltatását, mely örök üdöktől fogva elrejtett vala az Istennél... hogy kinyilatkoztassák most a mennyekben is levő fejedelemségeknek és hatalmasságoknak [az angyaloknak] az anyaszentegyház állapotja által az istennek különféleképpen munkálkodó bölcsessége.” - Az „égi fejedelmek” vagyis angyalok a bolygók vezetői egyes ókeresztény írók szerint, s noha meghatározásaik ingatagok, kapcsolataik nagyjából így rögzíthetők; a Napé Michaél, a Holdé Gabriel, a Marsé Szamaél, a Vénuszé Anaél, a Merkure Rafaél, a Jupiteré Zachariél, a Szaturnuszé Orifiél. [572]

Aquinói Szent Tamás skolasztikus rendszerességgel tisztázza az alapelvet: „Annak tagadását, hogy az égitesteket szellemi teremtmények mozgatják, emlékezetem szerint egyetlen Szentnél vagy filozófusnál sem olvastam.” („Coelestia corpora moveri a spirituali creatura a nemine Sanctorum vei philosophorum negatum me memini.” Opusc. X. 3.) Másutt: „Nekem úgy tetszik, helytállóan bizonyítható, hogy az égitesteket valaminő értelem mozgatja, vagy közvetlenül Isten által, vagy közvetítő angyalok által. De hogy angyalok közvetítésével mozgatja őket, megegyezik a dolgok ama rendjével, melyet Dionüsziosz Areopagita tévedhetetlennek állít, vagyis hogy az alsóbb [anyagi] dolgok Isten által közvetítők útján igazgattatnak [a világ] általános folyamatai szerint.” („Mihi autem videtur, quod demonstrative probari posset, quod ab aliquo intellectu corpora coelestia moveantur, vei a Deo immediata, vei a mediantibus angelis. Sed quod mediantibus angelis moveantur, cohgruit rerum ordine, quem Dionysius infallibilem asserit, ut inferiora a Deo per media secundum cursum communem administrentur.” (U. o. II. 2) Végül: „Az égitestek az okozói mindennek, ami a holdalatti világon [a Földön] történik, ők hatnak közvetlenül az emberi tevékenységre; de nem minden általuk keltett hatás elkerülhetetlen.” (Summa theol. Quaest. XV. art. V. vol. III. pp. 2-29.)

A protestánsok elvetették az anglyaltant, de sok kiváló szellem az ő körükben is megmaradt mellette. Jakob Böhme misztikus tanai egészen egyéni jellegűek ugyan, de maga az új hitben nevelkedett, s írja: „A csillagok mind Isten hatalmai, és az egész világ benne áll a hét minősítő vagy forrás-szellemben.” Tycho Brache a csillagokban három erőt ismer fel: az istenit, a szellemit és az éltetőt. Munkatársa, Johann Kepler, összeegyeztetvén a püthagoreizmus tételeit a *Szentírás* néhány helyével, teljességgel

érthetőnek mondja, hogy a püthagoreusok a bolygókat észlényeknek (értelmi munkára képeseknek: facultates ratiocinativae) hitték, kik a Nap körül kerengenek, „amelyben a tűz tiszta szelleme székel, az egyetemes harmónia forrása.”

*

Természetes, hogy a hét bolygó minden régi csillagvallásban főhelyet foglal el, a különös az, hogy mindegyikük szerepe, hatása mindenütt azonos. Összességükben a „világ” és a földi élet kormányzói, fejük a Nap. Nyilvánvaló, hogy ez a szerep volt az egyik forrása a hetes szám körül felgyűlt misztika és mitológia feneketlen tengerének. Bizonyosra vehetjük, hogy nem csupán a Naprendszernek képzelt hét bolygó volt az okozója ennek a rítus- és regedagálynak, mert hiszen minden mítosz szerint őket is a Kozmosz elsődleges alapelve értelmében és csak végső soron, közvetve, kozmokrátorok által alkotja a Teremtő. S e végső sorban is legutolsó a [573] Föld, a Földön pedig legutolsó a testi ember. Honnan ered és miben áll a hét alapelv, arra most nem keríthetünk szót; ábrázolását: az anyagi élet kockáját s rajta a szellemi világ gúláját a jelképekről szóló részben ismertetjük. Maradjunk bolygóink szűk körében.

Hermész Trismegisztosz szerint őket az istennek második „gondolata” és csak másodsorban teremtette meg: „A Gondolat, az isteni, amely Fény és Élet, szava vagy első oldala [elsődleges tulajdonsága] által teremtett; a második, a működő Gondolat, amely a Szellem és a Tűz istene, hét kormányzót alkot, és köreik közé zárta az érzékelhető világot”... „És az Ég látható lett Hét Körben, és a bolygók megjelentek minden jegyükkel, és a csillagok szétszattak és megszámláltattak az Uralkodók szerint, és keringő futásuk szerint, az isteni Szellem működése által.” A *Kabbalában*: „Rabbi Jehudah szolt: Írva van: »Előhim mondá: Legyen firmamentum a vizek közepette.« Jöjjetek, nézzétek! Az időben, mikor a Szent a világot teremtette, hét Eget teremtett fent. Teremtett hét Földet alatt, hét tengert, hét napot, hét folyót, hét hetet, hét évet, hét időt és hetvenezer éve, hogy a világ lett.”

A hindu mítosz tudja, és a mai kozmogónia is felismerni kezdi, hogy a Kormányzók és lakóhelyeik, a bolygók, nem a Napból születtek, hanem közvetlenül az elsődleges őselemből. A hét bolygó szellemeinek neve ádit-ják, hétfejű ló alakjában ábrázolták őket, jelezve, hogy közös testből, az őszanyagból, az upádhíából lettek; így húzzák vezérüket, Áditit. Az őselemnek jelképes neve tűz, a bolygók vezetőjének látható formája pedig a Nap, - minden mítoszban; szellemi értelem szerint ő a Sárkány hetedik, legfelső feje. - Egy Uszirihez intézett mitikus himnusz mondja: „Üdvözlét neked, ó Usziri, Szeb legidősebb fia, te, a legnagyobb a hat isten [bolygó] fölött, kik Nut istennőtől [az ősvízből] eredtek; Atyák Atyja, a Megmaradás Királya, az Örökkévalóság Ura, aki - midőn amazok kijöttek Anyád kebeléből - felvetted mind a koronákat, és fejedre helyezted az ureuszt [a kozmikus „tűz” kígyóját]; sok alakú isten [mint sok alakú a teremtett világ], kinek neve ismeretlen, és akinek sok neve van a városokban és a tartományokban.” - Szembeszökő, hogy Usziri itt ugyanaz, mint az áditják feje: Áditi, a pradzšapatik feje: Daksa, az amősa-szpünták feje: Ahura Mazda, a sephirothok feje: Adam Kadmon, az arkangyalok vezére: Mi-chaél. S ahogyan Szent Mihály-Michaél a láthatatlan, nem ábrázolható istennek látható „orcája”, ugyanúgy a mitikus istenségek látható, jelképes formái az „ismeretlen nevű” Egynek. - A bölcsesség babiloni istene Ea, eredeti sumér nevén Enki, mellékneve szerint Nudim-mud, azaz „a teremtmények létrehozója”, - szintén istenhetesség, szibitti feje, szintézise. Ők a „bebörtönzött [anyagba zárt] vagy megtestesült” istenek: Zi; Zi-ku, Nemes Élet; Mir-ku, Nemes Korona; Libzu, „a bölcs az istenek között”, Niszi, Szuhhab, végül Ea, a tudás és a tengeremély istene. - Egy babiloni [574] ékirat-töredék mondja a bolygókról: „Ők heten Anu istennek, királyunknak követei.”

A *Kabbalában* olvastuk, hogy Adam Kadmon, a teremtés hét elvének ideáját hordozza: mikrokozmosz; ennyiben jelképesen ő maga a tudás fája is, e fa körül pedig hét oszlop vagy hét palota áll: a hét alkotó-alakító angyal lakóhelyei, kik a hét bolygó szféráiban tevékenykednek. - A dél-arábiai Sába lakói nem csupán tisztelték a hét bolygó uralkodó szellemeit, hanem egyenesen őket tartották megteremtőiknek. Szojuti arab író szerint Ádám fia, Szeth volt a sábai vallás megalapítója, csillagtudományát Henóch-Idriszre örököltette; s minthogy a piramisok a bolygórendszert ábrázolják kőbe építve, a sábaiak ezeket tartották Szeth és Idrisz jelképes sírhelyeinek. Ugyanezt állítja Abdul Allatif, csak hogy Széthet Agathodaimónnak, Jószellemnek, Henócot Hermésznek nevezi. Eddin Ahmed ben Jahja úgy tudja, hogy „minden piramis egy-egy csillagnak volt szentelve.”

A foinik Sanchuniathon a bolygók Aletae-nevét így értelmezi: „tűz-tisztelők”, ami nem jelenthet mást, mint hogy az őstűz jelképe, a Napnak hívei, szolgálói, csatlósai. Az egyiptomi halott e szavakkal könyörög a hét istenséghez: „Üdv nektek, ó Fejedelmek, kik Usziri előtt álltok. Adjátok meg nekem a kegyet, hogy bűneim megsemmisüljenek, mint ahogy megadtátok a hét szellemnek, kik követik urukat.” Brahmá fejét hét sugár ékesíti, és a hét risi követi őt a hét Szvargán, Indra hét Egén át. Kínában a bolygók hét pagodája áll; a pelaszg kabiok kultushelyein a bolygó istenségek hét szobra. A hét hajfonatú, azaz sugarú Napisten, Apollón a hét bolygó között, hét csillaggal díszített ruhában héthúrú hárfáján játszik. Philón szerint a püthagoreusok a hetes számot teleszphorosznak, messzevivőnek nevezték, mert az Univerzumban és az emberek világában mindent tökéletességre visz; ezért áll a világ hét szférából, a bolygórendszer hét égitestből.

A gnosztikusok nagy kavarodást műveltek a hét alapelv, a hétféle teremtés, a hét szféra, a hét bolygó és a hét alsóbb istenség körül. Néhány használhatóbb mozzanatot kiemelünk. „Azt állítják, - írja róluk Irenaeusz - hogy a hét ég értelmes [lény], és úgy beszélnek róluk, mint angyalokról.” A hét ég feje pedig Jaó, s ezért Hebdomasznak, Hetesnek nevezik, míg anyját Ogdoasznak, Nyolcasnak, „mert ő megőrizte a Pléróma először nemzett és elsődleges Ogdoáját.” [Pléróma a teremtő szellem tulajdonságainak összessége; ebből születik, azaz manifesztálódik az Ogdoad: ugyanaz, mint a hindu Áditi és az áditják.] Más gnosztikusok szerint a hét asztrál-istent nem anya, hanem atya nemzette; Jaldabaoth, a Világtojás Fia (ilda = fiú, baoth = tojás); neki azonban anyja van, Sophia Achamóth, emez pedig Sophia, a Tudás leánya, ki a Plérómában lakik. Jaldabaoth a következő hat csillagszellemet hozta létre önmagából: Jaó, Sabaóth, Adoneosz, Eloaiosz, Oreosz, Asztaphaiosz. Mikor azonban avval kérkedik, [575] hogy „Én vagyok az Atya és az Isten, és senki sincs fölöttem”, - anyja lehúti: „Ne hazudj Jaldabaoth, mert Anthróposz [az Első vagy Égi Szent] fölöttem van, és így Anthróposz fia Anthróposznak.” A Pistis Sophia című gnosztikus könyvben ugyanis az áll, hogy Anthróposz Jeou volt, - de ez a családi zűrzavar nekünk már magas. Irenaeusz viszont úgy tudja, hogy a fentebbi „hét Angyal társasága” teremtette az első embereket, akik azonban érzéketlen, óriási, sötét alakok voltak, „tekergőző férgek”. - A legtöbb gnosztikus - több-kevesebb eltéréssel -, mégis megegyezik abban, hogy a hét angyal bolygóink alkotója és felvigyázója.

A Szövetség Sátira számára készített hétágú gyertyatartót, a menorát a zsidók elejétől fogva a hét bolygó jelképe, tekintették. Több egyházatya és író szerint őket szimbolizálja János *Jelenéseiben* a hétkarú arany gyertyatartó, s ez azonos a menorával. Alexandria Kelemen, mint volt adeptus, igen járatos a csillagok titkaiban: „E sokféle, égi jelenségekhez kapcsolt szimbólumok a teremtmények összességét jelképezik, akik összekötik az Eget a Földdel... A gyertyatartó a hét fénycsillag [bolygó] mozgását ábrázolja, és asztrális pályájukat írja le. A tartó jobb- és baloldalán nyúlik ki a hat ág,

ezek mindegyikének fénye van, mert a Nap, candelabrumként a többi bolygó közepére helyezve, fényt áraszt rájuk... Ez az arany gyertyatartó még egy titkot rejt: ő Krisztus jelképe, nemcsak formailag, hanem mert a hét elsőnek teremtetett szellem segédletével ontja fényét, s ezek az Úrnak Hét Szeme." Hozzáteszi még, hogy a hét bolygó elősegíti a földi dolgok létrejöttét (termékenységet, jólétet, stb.). - Szent Jeromos: „A hétkarú gyertyatartó valóban a világ és a bolygók mintája volt.” Cornelius a Lapide: „A hét fény a gyertyatartó hét karjára vonatkozik, melyek a hét bolygót ábrázolták Mósze sátrában és Salamon templomában, - vagy méginkább a hét fő szellemet, akik avval bíztak meg, hogy az emberek és az egyházak üdvösségén őrkdjenek.”

Az ókorok beavatottjai minden bizonnyal ismerték a Nap középponti helyzetét és állócsillag jellegét a bolygókhoz viszonyítva, de ez rejtett, ezotérikus tanítás volt; ami fennmaradt róla, töredékes elszólás. A hivatalos vagy népies csillagászat a Napot is bolygóként szerepeltette, de természetesen első helyen, utána a Hold és a Vénusz következett, éppily természetes okokból. Babilonban a Napot és a Holdat „az Ég és a Föld őrzőinek” nevezték (Samas és Szin: „Masszár samé u irsziti”). A hindu mitológiában Marttanda, a Nap őrzi és fegyelmezi testvéreit, a bolygókat, nem hagyva el középponti helyét, amelyet anyja, Áditi számára kijelölt: „Kíséri őket [mintegy tekintetével], lassan forogva önmaga körül, mesz-sziről követvén az irányt, hol testvérei mozognak az ösvényen, mely körülfutja házaikat [pályáik belső terét], - mondja a *Dzyan-könyv* kommentárja a heliocentrikus felfogást árulva el. [576]

*

Nem ismertethetjük a napvallások légióit, csak a mitológikus szemléletről szólhatunk, amely a Napban, az égitestben a teremő Fény vagy Tűz, vagy a Logosz szimbólumát, érzékelhető formáját vagy lakóhelyét látja; ez a legáltalánosabb Nap-mitológéma. Így gyakran rábukkanunk nyomaira, s mihelyt valamely főistenről van szó, a háttérben őt gyaníthatjuk. Egy orphikus vers itt következő sora jellegzetes mutató: „Ez Zeus, ez Adasz, ez Bakchosz, ez a Nap.” Ismerjük Plutarkhosz axiómáját az egyiptomi tanról: „Az egyiptomiak a Napot a Jótekonny Hatalom testének s a csak ésszel felfogható [Legfőbb] Lény látható alakjának tartják.” Hermész Triszmegisztosz tételszerűen kimondja: „A Rejtett Szó [Logosz] Szelleme mindent a Nap által hoz létre, és sohasem működik más közvetítő révén.” A püthagoreusz Philolaosz kiegészíti: „A Nap tűz-tükör, s e tűz lángjainak ragyogása, visszaverődve a tükörből, reánk árad, és ezt a ragyogást mi képnék nevezzük.” Démokritosz, akit szeretnek a materializmus megalapítójának nevezni, mondja: „Az istenség nem egyéb, mint [egy] lélek gömb alakú tűzben”; Iamblikhosz: „A Nap isteni értelem képe”; Platón: „Halhatatlan élő lény”. A görögök Jahvét is Napistennek minősítették; amikor a klarosi jóshelyet megkérdezték, kicsoda a zsidók Jahvéja, így felelt: „Ő a Nap.” - Iulianus Apostata volt az utolsó beavatott Nap-főpap, egyik írásában maga vallja meg: „Ha érinteni akarnám a beavatást titkos misztériumainkba, amiket a káldeusok bakkhizáltak [?] a hétsugaras istent [Apollón-Napot] illetően, akkor a tömeg előtt ismeretlen dolgokat mondhatnék, nagyon ismeretleneket, de jól ismerteket a theurgoszok (szellemidézők) előtt.” A mai „beavatottak” úgy tudják, hogy azért kellett meghalnia, mert csakugyan fölfedte a titkok egy részét.

A bolygók működési köre, persze, jóval szűkebb a Napénál; általában a nagy-isten egy-egy főtulajdonságát, képességét testesíti meg s adják tovább hatásképpen. Ezt a hatás-tudományt az asztrológia dolgozta ki tüzetesen, s ma sem hagyta abba; de nem itt a helye, hogy vele foglalkozzunk; a bolygókkal kell végeznünk. A Holdat alaposan megvizsgáltuk a matriarchátusokról szóló fejezetben: ő az anyag éltető princípiuma, s ezért a Föld nagyhatalmú felvigyázója, istensége. Roppant hatása egész művelt-

ség-formákat és korszakokat teremtett, s kiegészítette a Kozmosz egyoldalúan férfi-szabású, szellemi szemléletét. A Nap, a férfi-isten csak nehezen tudott ekkor fölébe kerekedni, helyesebben küzdelmük tűrhető, de a természet rendjéhez simuló kiegyezéssel végződött. A mitológiákban a Holdistenek, géniusok, felvigyázók, közvetítők oly sokasága nyüzsög, nemzedékrendjük, tevékenységük, kapcsolatuk a többi égitesttel oly szövevényes, hogy mindezt megszerezni végkimerítő kísérlet lenne, noha [577] nem reménytelen. Az alapelv ugyanis mindig egy, s talán a *Kabbala* mondja ki a legtömörebben: Argha, a Hold az anyagi élet csíráztatója.

Jelentőségben némely ponton vetekszik vele a Vénusz. Lucifer és Sukra regéiből megtudtuk, hogy szellemi prototípusa, előjárója, fény- és törvényhozója a Földnek, közvetlen védnöke. A Földnél kétszerte több fényt kap a Naptól, azaz istene is kétszer annyi szellemi világosságot a Nap istenétől. A mitikus hagyományok szerint alkata együtt változik a Földével, tehát anyagi tekintetben szintén felsőbbrendű társa. A Föld mintegy tükrözi a Vénuszon végbemenő eseményeket, folyamatokat, viszont emez is megérez minden elemi bűnt, amit a Föld vagy lakói elkövetnek. Ezért történik csodálatos változás „színében, formájában és pályájában” Szent Ágoston följegyzése szerint, midőn a földreszálló angyalok megrontják az emberiséget, sőt az egész természetet, s ezért küldi Sukra Usa-naszt „a sok bajt okozó Földre”. A dolgok ilyen állását jelzik csillagászati jegyeik is: a Vénuszé ♀, a Földé ♂. Érthető tehát, hogy Püthagorasz, „második Napnak” nevezi, s hogy a *Kabbala* „a Nap hét palotája” közül a harmadikba helyezi, a Nap és a Hold után következőbe. Ezeken kívül reggel és este előre jelzi a Nap közeledését és távozását, keltét és nyugtát.

A Merkúr-Hermész pontosan hétszerannyi fényt és szellemi világosságot kap, ennél fogva minden észtehetségnek, tudománynak, bölcsességnek, mágiának és a szó hatalmának letéteményese, vagyis a nagy-isten értelmi képességeinek, mindentudásának megtestesítője és képviselője. Természetesen nemcsak a görög mitológiában, hanem minden csillagvallásban és asztrológiai rendszerben. Végtelen mennyiségű mítoszt termelt, s lévén az ezotéria legsajátabb istene, nemkevesebb rejtett tanítást. Igen eleven isten volt, frappáns példa erre, hogy amikor Pál apostol Barnabással a listrabelieket térítette, a földreszállt Mercuriusnak nézték, „quoniam erat dux verbi”, „mert vezére volt a szónak”, vagyis az Igének, a Logosznak. Barnabást Jupiternek tartották, s midőn Pál csodát is tett, a papok nyomban áldozatot akartak bemutatni előttük: „... jelenlevő seregek felemelék szavukat, likaoniai nyelven mondván: Az istenek emberekéhez hasonló testben alászállottanak hozzánk. És Barnabást Jupiternek, Pált pedig Mercuriusnak hívják vala, mivel ő vala a szó vezére. Sőt Jupiternek, kinek temploma a város előtt vala, papja megkoszorúzott tulkokat hajta az ajtó eleibe, áldozatot akarván a néppel együtt bemutatni.” Az apostolok alig tudnak a nekik szóló istentisztelet elől megmenekülni, kiáltozván, hogy ők csak „halandó emberek”. A zsidók szemében a legszörnyűbb bűn, istenkáromlás volt, ha valaki istennek mondotta magát; evvel vádolták Jézust (joggal), s emiatt végezték ki.

Hogy rövidre fogjuk a szót: a Mars a nagy-isten energiáinak s a velükjáró képességeknek hordozója, és kisugárzója, a Jupiter a [578] mindenhatóságé, a Szaturnusz a sújtó hatalomé, s ugyanakkor természetesen a hatáskörükbe vágó ügyek felvigyázói a Földön.

Jellemző a hagyományok beidegző erejére, hogy a hét napjai egy óriási, kultúrkörnek már nem is mondható területen mindmáig a bolygók nevét viselik. Magának a hétnek, az időkörnek eredete is talányos, mert semminő asztronómiai időszakasszal, csillagjárással nem egyeztethető össze. Legközelebb jár hozzá a négy holdfázis, de ez összesen 29 és fél napot tesz ki, vagyis a hét kevesebb, mint a

negyedrésze s mint az év ötvenkettédrésze; átnyúlik az egyik hónapból és évből a másikba, asztronómiailag semmi köze hozzájuk. Marad a hét „elemi” bolygó időbeli egy-besorolása, függetlenül minden más időkörtől. A hét naptól eltérő kis-idő-egység-számítást csak a kínaiak és a maják használtak, az utóbbiak húsznapos „hetük” napjait csillagképekről nevezték el. A hétnapos hét a suméreknel kezdettől fogva dívott, lehet, hogy az ő alkotásuk, régebbit nem ismerünk. Beosztása a hét bolygó rendjét követte, ez az alapelv (a zárójelben káldeus nevük áll):

Nap = Samas = vasárnap

Hold = Szin = hétfő

Mars = Zabbaténu (Nergal) = kedd

Merkur = Bibbu (Nabu) = szerda

Jupiter = Mulu-babbar (Marduk) = csütörtök

Vénusz = Dilbat (Istár) = péntek

Szturnusz = Kaimánu (Ninib, Adar) = szombat

Elő- és Hátsó-Indiában, Malájában ugyanez a beosztás használatos, ezért úgy vélik, hogy Mezopotámiából került oda. De minthogy e népek csillagmítoszainak szövevénye önálló eredetű s ugyanakkor természetes okokból hasonló a többi népéhez, azért valószínű, hogy a bolygó-hét szintén saját művük. Eltér ettől a zsidók hete, ők a teremtés hét napját vették alapul, s monoteizmusuk folytán az ábécé első betűivel jegyezték a napokat szabbathtól-szabbathig. A görögök egyszerűen lefordították a káldeus hét napneveit: Hélios, Szeléné, Arész, Hermész, Zeus, Aphrodité, Kronosz; a rómaiak pedig a görög neveket. Az európai népek túlnyomórésze aztán a latin napnevekkel együtt vette át a hetet, mindössze a germánok néhány görög istent a magukéval helyettesítették, a latin népeknél pedig a vasárnapi az egyházi dominica szó terjedt el.

Úgy érezzük, a felhalmozott adatok igazolhatják az állítást, hogy az ókultúrák szelleme, tudása valóban a csillagos Égből szállt le, onnét vette jelképrendszerét, kozmikus tudomány volt. Megismerkedtünk egy sereg, sokféle alakú leszálló istenséggel, kik ezt a tudást a Földre közvetítették. De itt csak olyanokra ruházhatták, akik alkalmasak voltak a földi istenek [579] súlyosan nagyszerű feladatának elvégzésére. Ezekkel megosztották hatalmukat, s magasan a többi ember fölé emelték őket. Az istenkirályok, papok, bölcsek kötelessége volt, hogy az ő parancsaik szerint rendezzék el és vezessék a földi életet az égi mintájára. A szántásvetés robotja nagyjából egyforma mindig és mindenütt, ami nem jelenti, hogy a szántóvető ne lehetne bölcs. A kérdés az, vajon az ókultúrák ragyogó, ezerarcú gazdagsága ebből a monoton robotból nőtt-e ki, vagy pedig a szellemi és anyagi mindenség ezerarcú megnyilatkozásainak szemléletéből? De ez a kérdés a mi számunkra csak szónoki, nem kíván feleletet. Annál inkább kíváncsiak vagyunk azokra, akik az égi rendet a Földön megvalósítani igyekeztek.[580]

Királyok és papok

Bizáncban szemtől-szembe láttuk az égi rend, a mennyei birodalom földi mását, egy fantasztikus alakulatot az ismert történelem kellős-közepén, s ragyogó teljesítményeit felháborult világrészek ellen. Holott az augustusi, azaz „szent”, isteni birodalom örökét s az imperiális eszmét már hanyatlásuk korában veszi át. Róma rendeltetése mindaddig a hódítás volt, ki sem térhetett volna előle, de Bizánc idejében a vandálok, vikingek, gótok, svévek, frankok, langobardok, normannok, bolgárok már befészkelik magukat a birodalom testébe, Attila a kínai fal tövéből zúdítja seregeit Catalaunum mezejére, a Pó és az Alduna síkságaira, s a mohamedanizmus előretörésével a művelt Kelet is, katonailag, barbaricummá változik. Bizánc rendeltetése a védekezés, a sztatika

megőrzése; a limes ereje megtört, a keleti szövetség-rendszer felbomlott, a várost húszöles bástyák gyűrűivel kell körülvenni a szabadon portyázó nyilasok és lándzsások ellen. De közben az isteni bazileusz hieratikus merevséggel ül trónusán, szempillája se rezdül, s körülötte változatlan fenséggel kerengenek az angyalok és arkangyalok karai. Mert Bizánc nem csupán pusztá életét védelmezi, hanem egy eszmét is, mely fontosabb, mint az élet. Miféle energiák feszülnek benne? Nyugat barbárai, a Theóderichek, Nagy Károlyok sietve fölkenetik magukat malasztjával, de II. Frigyessel már kivész belőle a történelmet alakító erő, s udvari etikettet formáló ranggá halványul. Ám Bizáncban példátlan és érthetetlen szívóssággal élteti földi szervezetét több mint ezer éven át.

Hiába keressük születésének pillanatát, elvész az időtlenség homályában. De eredetét éppen az imént ismertük meg: azáltal támadt fel az ember sejtelmeinek mélyén, hogy feltekintett a csillagos Égre, megértette kozmikus hatalmainak titkát, fölismerte, hogy őt magát, talpa alatt a Földet, feje fölött a mindenséget a szellem és az anyag szövetségének ereje élteti. Itt rejlik az eszme energiája: azonos avval, amely a világot járja át és tartja fenn. Valaha, a Paradicsomban még csorbíthatatlanul bírta az ember; amióta elszakadt tőle, szüntelen tevékenységgel próbálja visszaszerezni, az eszme szolgálata, megvalósítása által.

Az eszme vagy inkább szemlélet időtlenségének nem cáfolható bizonyítéka, hogy a természeti népeknek úgyszólván egyetemes életformája, [581] kulturális és társadalmi életüknek alapvetése ma is az istenkirályság. Üssük fel bármelyik folklórgyűjteményt, s kötetszám idézhetjük belőle az uralmi módok, szokások, szertartások leírásait, a polgárosult népek etnográfiaiban pedig mindezeknek népszokássá morzsolódott töredékeit. A vallástörténetekben aztán nyomon követhetjük az „intézmény fejlődését” a ma is meglévő „primitív”, archaikus formáktól a magas kultúrák birodalmainak írott és okmányolt történelméig. Óceániától Afrikán át Brazíliáig, és Kínától Bizáncon át Mexikó-Peruig, a kőkortól a huszadik századig az alapelv és a kép ugyanaz. Valóban panoráma: világkép.

Ez a panoráma tehát a Kozmosz tükörképe: s talán nem szükséges ismételni, hogyan rendeződött egyetemes mándala-szimbólummá. Azt is tudjuk már, hogy a Kozmosz tudománya hogyan jutott a Földre. S ha most földi letéteményeseinek, az istenkirályoknak és papoknak alakját igyekszünk megrajzolni, a magas kultúrák példatára nem azért vonz bennünket jobban, mert mutatósabb és hatásosabb, hanem mert arról tanúskodik, hogy az eszme ereje dacol a polgárosodás, az anyagkultusz, a gazdagodás ellenhatásaival, sőt ezeket is a saját szolgálatába tudja állítani mindaddig, míg az ember le nem mond lényének eredendő teljességéről, s megölve magában a szellemet, az anyag szolgájává nem süllyed.

*

„Az istenkirály feladata, hogy a világot, birodalmát, alattvalói közösségét az égi világgal összhangba hozza,” - írják a vallástörténetek szinte azonos fogalmazással. Mi ezt megtoldottuk avval, hogy neki kell nyitva tartania az utat az alsó világból a felső felé. Giulio Evola ismétli a már közkeletűvé vált megállapítást, hogy a királyi istenség és a szakrális, azaz papkirályság eredetileg egy fogalomba - személybe olvadt, s példaképpen utal a római királyok „pontifex”, azaz hídepítő címére. Ebben a szóban a „pons” régi értelme szerint nemcsak hidat, hanem utat is jelent „a természeti és a természetfölötti” között. Mi húzódozunk a „természetfölöttinek” az ó-embertől idegen fogalmától, s jobb szeretjük az alsó és a felső, az anyag és a szellemi lét megkülönböztetését, mert a kozmikus szemlélet szerint az istenek a szellemi övezet lakói, és mert „az isten halhatatlan ember, az ember halandó isten”, mint Hérakleitosz mondotta volt. A szakadék, amely elválasztja őket, nem ugyanaz, mint amely a természeti és termé-

szetfölötti között tátong, s valójában nem is szakadék. Az istenkirályban valamely istenség manifesztálódik, de megnyilvánulhat a Napban és az égitestekben is, mint ahogy a gondolat testet ölt a szóban vagy bármely alkotásban. S ismét a Nap, a Hold vagy a csillag így nyert erejének lehet földi képviselője az ember, és ezáltal válhatik királlyá. [582]

A papkirály legszebb történeti példaképe Mósze: közvetlenül az Egyistentől kapja törvényeit, az ő parancsait hajtja végre, s Dekalogosa ma is irányítja az emberiség nagy részének erkölcsi életét. Nem csoda, ha népe az uralkodó csillagkép, a Kos szarvaival - jegyével - ékesíti fejét, midőn összetöri a letűnő csillagkép, az egyiptomi Bika bálványát. De a legtöbb istenkirály a bolygók urának, a Napnak helytartója, pontosabban azé az istené, aki a Napba öltözik, s akit atyjának nevez. Az iráni király atya azonban maga az ősfény, Anghra-Raocsah, a Nap, Hvar közvetítése nélkül. A fáraó Ré vagy Hor, a babiloni király Bel, a kínai császár Tien-ce, mind az Ég fia. Napfiak voltak az inkák és a japáni császárok, Jupitertől származtak Alba és Róma királyai, Tiuztól, Ódhintól és az Azéktól a germán fejedelmek, Vénusztól Julius Caesar nemzetsége; az acháj és a dór királyok istentől születetteknek mondták magukat. A *Véda* pedig megadja az általános definíciót. „A király nem pusztán halandó, hanem hatalmas istenség emberi alakban.”

Az isteni származás misztikus-metafizikai értelme, azaz valódi lényege pedig ebben áll: király az, aki isteni tulajdonságokkal rendelkezik. A királyság állapot, s vagy megvan vagy nincs. Eredete felülről jövő, megszerezni, vagy a nép, a közösség megbízásából átvinni nem lehet. De éppígy megfosztani sem lehet tőle a királyt, csak akkor veszt el, ha az isteni erő meggyengül, elhal benne. De akkor megöleendő, mert nemcsak az isten jótevő hatalmát, áldásait nem tudja közvetíteni, hanem mert kaput tár az alsó világ, a föld, az anyag démonainak kártékony tevékenysége előtt. S ilyenkor mindenki aki erejének fenntartásában, feladatának végzésében segítette minden felesége, szolgálja, egész udvartartása, állatai önként követik a halálba, hogy az ég Kozmosz törvényei meg ne sérüljenek, s hogy a földi Kozmosz, a birodalom isteni rendje, harmóniája ép maradjon. A király fogalmától, lényétől távol állnak a csupán földies, emberi kiválóság kritériumai: józan ész, gyakorlatiasság, kormányzó ügyesség, gazdasági hozzáértés, a politika és a diplomácia furfangos tudománya. Ezek lehetnek mellékes járulékok, de szüksége rájuk nincs, a kormányzás munkáját a másodkirály, az öcs, a sógun, a nádor végzi. Egyetlen képességet kell bírnia: a karizmát, melynek középkori visszfénye az idoneitas. A karizma jelenti a transzcendens erőt, amely által olyan javakat áraszt népére, aminők pusztán emberi erővel meg nem szerezhető. „Dicsőséges a földi isten méltósága, de az alkalmatlannak nehéz elérnie; királyságra csak az méltó, akinek lelke ily magasságba emelkedik” (*Nitiszára*). A király eleve az alsó és a felső világ közötti mesgyn áll, a Föld felett lebeg, az Ég küszöbénél. Meng-ce, a bölcs, hosszasan körvonalazza a „nagyember” - ezúttal a császár - feladatait, a legfőbb, amit tennie kell: „Szüntelenül időznie a világ nagy lakásában; szüntelenül székelnie a világ egyenesen álló trónusán; bejárnia a világ nagy útját; s mikor mindezt elérte, [583] részesíteni a népet a javakban, amiknek birtokába jutott.” - „Mikor mindezt elérte”, a királyság állapotába jut, azaz cselekszik anélkül, hogy tevékenykednie kellene. Lao-ce ezt az állapotoszerű képességet „vei-vu-vei”-nek, tevés-nélküli-tevésnek nevezi: „Tao nem küzd, mégis mindent legyőz; nem parancsol, mégis mindenki engedelmeskedik neki; nem használ szavakat, mégis helyesen válaszol; nem hív, mégis mindenki hozzá siet. Tao felségesen nyugodt [tétlen], mégis tökéletesen működnek világtervei.” Egy kínai császár azáltal tartotta fenn birodalma jólétét s békéjét, hogy 40 évig a trónusán ült és dél felé nézett.

Ezt a tétlenül ható erőt a latin virtusnak nevezzük, pontos magyarja nincsen, jobb szó híján erénynek szokás mondani. Működése érzékelhetetlen, nem anyagi. A kínai Ta-ja, a

Versek könyve ily szavakat ad a legfőbb Úr szájába: „Szeretem és nagyrabecsülöm e ragyogó erényt, amely az ember természeti törvényének legmagasabb betetőzése, s amely nem pompa és zaj közepette nyilvánul meg... Az erény könnyű, mint a legfinomabb pehely. És a legfőbb Ég tevékenységének és működésének nincs hangja, sem illata. Ez az anyagtalanság legfelsőbb foka”, - tudniillik az emberi természetben.

A kínai bölcsek, racionalizálván mítoszaikat, nagy emberről, szentről, erényről, felülmúlhatatlan tökélyről, az emberi természet legfelsőbb állapotáról beszélnek, de náluk is mindvégig arról van szó, amit a mitikus nyelvezetet megőrző népek istenkirálynak, isteni hatalomnak, isteni természetnek neveznek. Birtokosa összekötő kapocs Ég és Föld között. Erről beszél a Csung-jung könyve is, azaz Kungce mester:

„A felülmúlhatatlanul tökéletes ember erénye széles és mély; ezáltal van meg benne a képesség, hogy hozzájáruljon az élőlények fennmaradásához és fejlődéséhez. Ez az erény magas és sugárzó, ezáltal van meg benne a képesség, hogy megvilágosítsa őket fényével. (Ez az erény) nagy és kitartó, ezért van meg benne a képesség, hogy elősegítse tökéletesedésüket, és munkálkodása révén *azonosuljon az Éggel és a Földdel.*”

„A felülmúlhatatlanul tökéletes emberek, erényük nagysága és mélysége által, egybehasonulnak a Földdel; magassága és fénye által egybehasonulnak az Éggel; kiterjedése és tartalma által egybehasonulnak a határtalan térrel és idővel.”

„Aki a tökéletes szentségnek ebben az állapotában van, sohasem mutatkozik, mégis - mint a Föld -, megnyilatkozik jótéteményei révén. Nem változtatja helyét, és mégis - mint az Ég -, számos átalakulást művel. Nem tevékenykedik, és mégis - mint a tér és az idő -, tökéletes végre viszi műveit...”

„A felülmúlhatatlanul szent ember, képessége révén, hogy teljesen fölismeri és tökéletesen megérti az élő lények eredendő törvényeit, az [584] egész világon egyes-egyedül méltó arra, hogy birtokolja az uralkodói hatalmat, és vezesse az embereket.”

Evvel a képességgel saját isteni-emberi természetének ismerete és birtoklása ruházza fel: „A világon csakis a felülmúlhatatlanul tökéletes emberek ismerhetik meg teljességgel a maguk természetét, lényük törvényét és a kötelességeket, amik belőle folynak. Teljesen meg tudván ismerni a maguk természetét és a belőle folyó kötelességeket, ezáltal teljesen meg tudják érteni a többi ember természetét, lényüknek törvényét, és megtanítani őket a kötelességekre, miket meg kell tenniük, hogy betöltsék az Ég akaratát. Meg tudván ismerni a többi ember természetét, lényük törvényét és megtanítani őket a kötelességekre; amiket meg kell tenniük, hogy betöltsék az Ég akaratát, ezáltal teljesen meg tudják ismerni a többi élőlény és növény természetét, és betölteni velük a természetükhöz szabott élet törvényét. Teljesen megismerni tudván az élőlények és növények természetét, és betölteni velük a természetükhöz szabott élet törvényét, ezáltal - felsőrendű értelmi képességeik révén - segíteni tudják az Eget és a Földet alakító munkájukban és a létezők fenntartásában, ezáltal (a tökéletes emberek, az istenkirályok) *harmadik hatalmat alkotnak az Éggel és a Földdel együtt.*”

Ezért tartják kezükben az istenkirályok és utódaik a világlóbuszt, ám ez eredetileg korántsem a Földgolyó feletti uralmat jelképezi, hiszen sokszor olyan népek körében és olyan korokban dívott, amelyeknek sejtelmük sem volt a Föld gömb alakjáról. Az országalma név teljesen téves; a glóbusz nem politikai, nem uralmi jelentésű, értelme kettős: kozmikus és metafizikai. Jelenti a Mindenséget, isteni teljességét, harmóniáját és törvényrendjének tökéletességét, - innen a gömb alak, a legtökéletesebb forma s egyben a Kozmosz ábrája. Másodsorban jelenti a Kozmosz földi képének, a birodalomnak tökéletes rendjét, az alsó és a felső, a szellemi és az anyagi rész harmóniáját, aminek megteremtésére csak a két világ mezsgyéjén álló istenkirály, a „harmadik hatalom”

képes. (Innen az alsó és a felső félgömböt [világot] elválasztó öv.) Le kell győznie az alvilág, a föld, az anyag gátló hatalmait; ezért áll a római császár országalmáján a Győzelem, Victoria szobra, a keresztény királyén a megváltás jele, a kereszt.

A győzelmet a Nap-fiúság biztosítja. A birodalmak kozmikus elrendezésének vizsgálatánál láttuk, hogy két részre oszlottak: a Nap és a Hold, a fény és a sötétség, Kelet és Nyugat felére, amott a Napkirály, emitt a Holdkirály uralkodott. Egyiptom akkor válik birodalommmá, - eszmeileg glóbuszá -, amikor a két ország „Alsó” - és „Felső”-Egyiptom egyesül; a fáraó akkor istenkirállyá, amikor az egyesítést végrehajtja, s fejére teszi Észak vörös és Dél fehér tiaráját. A két Egyiptom nemcsak földrajzi terület, hanem a Felső elsősorban Hor országa, az Alsó Szeté. Szet pedig az anyag [585] kigyója, az alvilági hatalom, ki széttagolta Uzsirit, Hor viszont, a Napfiú, atyjának megbosszulója, a Győztes, és neve Hor-áhá, harcoló Hor. A királyavató rítus központi szertartása a „sam Tauí” volt, „a két ország egyesítése” jelképesen, s ekkor kihirdették a népnek: „Dél egyesítettetett Északkal”, a világnak pedig: „Az Ég egyesül a Földdel.”

Hor legyőzi Szetet, a világosság a sötétséget, a szellem az anyagot, - ez az egyetemes mitológéma mindenütt, s jelzi az egyesülés, a harmonizálódás útját, a kozmikus idea diadalát. A fáraó feladata, hogy a diadalt állandósítsa, az egyesítést személy szerint mindig újból végrehajtsa. A koronázó szertartások közt szerepelt a „körözés” vagy „kerengés”, mint ahogy a Nap kereng az Égen; a király körben járt, s útja egy pontján (Napkelte?) „Szet-állatot”, azaz kígyót áldoztak föl előtte. A fáraó egyik mellékneve: „Hor, az aranyból alkotott”; az arany, tudjuk, Nap-anyag, helyesebben állag, szubsztancia, amelyből a halhatatlanok „rothadatlan teste” alkottatik, ebből áll tehát a király halhatatlan, isteni része; egylénye-gű a Nappal, belőle származik, ezáltal részese az örök élet erejének. Az avatáskor isten így szól hozzá: „Jőjj atyád, Ámun-Ré templomába, hogy megadja neked az örökkévalóságot, mint a két ország királyának... Körülvettem testedet az élettől és az erővel; mögötted a fluidum, amely életedre, üdvödre és erődre szolgál.” Ez az erő tulajdonképp a fáraó fejét övezi körül az uraeus-kígyó alakjában, mely Szet ellenképe, a teremő Fény szimbóluma. Emez viszont Ré, a Nap alakjában manifesztálódik, s így lényegében azonos a napkirályok, a buddhista és keresztény szentek glóriájával.

Ugyanaz, mint a chvarenah, az iráni és a perzsa királyok koronájából kiáradó misztikus fény, de Ahura-Mazda nem mindegyiknek juttat belőle. A világalomra törő Kurús (Kürosz-Cyrus) háromszor eseng „a Nap után” álmában, hiába; kétségbeesését az okos mágusok avval oszlatják el, hogy az álom harmincévi dicsőséges és üdvös uralmat jósol. - A királyi tisztre csak az méltó, aki a Nap misztikus erejét magába tudja szívni, aranyát megragadni, hatalmi eszközeit felhasználni. Dare-javós-Dárius előre elkészített sírfeliratában mindegyre ismétli, hogy csupán Ahura-Mazda kegyelméből tudta legyőzni a drug, vagyis a hazugság királyait, és végrehajtani a Fraszam, a Fénnyé-válás feladatát, melyet Zarathusztra által tűzött a királyok elé: „A csalók és hazugok testéhez rothadás tapad, az igazak vesztére törnek, megsértve az Égi Fényt. Hol van az égi-fényű fejedelem, aki megfossza őket az élettől és a szabadságtól? Mert tiéd, Mazda; a birodalom, amely által te az igaz életű gyengének a jobbat meg fogod adni.” És Darejavós büszkén hirdeti magáról: „Ahura-Mazda akaratából vittem végbe, hogy a Fénnyéválás az egész Földön megvalósult.”[586]

Ne higyük, hogy az eszmét ily tisztán és gazdagon csak a nagy kultúrbirodalmak apparátusa dolgozta ki. Az apparátuson sokat, de az eszmén mit sem gazdagítottak. Hérodotosz a nomád szkíták egy hagyományáról tudósít, de szemmel látható, hogy sem informátora, sem ő maga nem érti mélyebb, mitikus jelentését: Az első embert, ki ama puszta vidéken élt, Targitaosznak hívták. „Három fia született: Lipoxaisz, Arpoxaisz és a

legfiatalabb Kolaxaisz. Uralkodásuk alatt a monda szerint *arany* [!] eszközök hulltak le az Égből, úgy mint eke, járom, bárd és csésze. Mihelyt a legöregebb meglátta ezt, közelebb ment, hogy fölvegye; de közeledtére az arany meggyulladt [túl forró volt számára gyarló természete miatt]. Ő tehát visszavonult, s a második lépett oda, de ismét ugyanaz történt. Ők tehát az égő aranyat eldobták. Mire azonban a harmadik odaért, már kialudt [vagyis nem érezte tüzesnek, rokontermészetű lévén a Nap-arannyal], s ez aztán hazavitte. Erre az öregebb testvérek, a dolgot megfontolva, a királyságot a legkisebbnek adták át... A szent aranyat [azóta] a királyok a leggondosabban őrzik, s évenként nagy áldozattal járulnak hozzá. Amelyik király pedig a szent arany birtokában az ünnepen szabad ég alatt elaludt, arról azt mondják a szkíták, hogy egy évnél tovább nem él [elvesztette képességét az arany őrzésére, tehát meg kell halnia], s épp azért annyi földet adnak neki, amennyit lovon egy nap alatt körülfuthat. Minthogy a birodalom nagy kiterjedésű vala, Kolaxaisz három királyságra osztotta föl fiai között, s az volt a legnagyobbik, amelyben az aranyat őrzik." Vagyis ez volt a középső birodalom, a „világ közepe”; az Égből hullott aranyeszközök pedig, természetesen, az isteni napkirály karizmatikus hatalmának [hatóerejének] jelképei.

*

A királlyá avatás eredeti formáiban nem egyetlen koronázó, vagy felkenő szertartásból állt, hanem valóban beavatás volt: hosszú készület, önlegyőzés, lélekgyakorlat, misztikus elmélyedés, tanulás, kemény próbatételek sorozata. Épp ezek során kellett az avatandónak bebizonyítania, hogy alkalmas a királyi méltóságra: le tudja győzni a halált, s elnyerni a halhatatlan istenek erejét, azaz szert tenni a királyi „állapotr”. A végső rítus, a fölkenés csak az elnyert hatalom ratifikálása volt, ünnepélyes beiktatás. Evola azonban helyesen figyelmeztet, hogy ez a szertartás már az iniciációnak és a beiktatásnak késői, történetileg kialakult formája. Eredetileg, a mitikus ősidőkben az első király maga a földreszállt isten volt, s megismételve saját halála és föltámadása művét, átadta a titkot és a hatalmat fiainak. E félistenek, hémitheoi, származásuknál fogva, örökségképpen bírták az isteni erényt, s nem volt egyéb szükségük, mint hogy megszabott időnként rítusszerűen felújítsák magukban. Midőn aztán a félisteni [587] dinasztiák kihaltak, s emberekre került a sor, a beavató eljárás döntötte el, ki lehet a „halott félistenek”, nékyes hémitheoi utóda. A beavatás azonban nemcsak próbatétel volt, hanem rítusai által valóban „megadta e királyi embereknek az isteni természetet, és biztosította számukra az »élet ajándékát.«”

A királyi iniciáció pontról-pontra azonos volt a misztériumokba való avatással, ezért Evola példaképpen az eleusziszi misztériumokat ismerteti, minthogy aránylag róluk tudjuk a legtöbbet. Ez a legtöbb azonban nem sok. S noha eleusziszi ismereteink abból az időből származnak, amikor Görögország már Róma tartománya volt, azaz nem avatott királyokat, a példa mégis használható, mert a „titok” aligha változott, s a felavatott megkapta a baszileusz, a papkirály címét. Nagyobb baj, hogy inkább csak külsőleges mozzanatokat ismerünk, s a szimbólumok valódi értelme számunkra elveszett. Saját nézeteinket a misztériumokról a következő fejezetben készülünk elmondani, s Evola leírása ehhez némiképpen bevezetésül is szolgálhat. Ezért hadd idézzük:

„A leendő »király« először is egy időt teljes magányban tölt el. Azután folyón úszik át, vér és forgószelek közepette, vagyis saját erejéből átússza »a születések folyamát«; régi testét, lelkét, emberi mivoltát az innenső parton hagyja. Ekkor újból a folyó átúszása következik, ezúttal bárkában, mikor is a király állatbőrökbe burkolózik. Ezek a bőrök - a mulandó, külsőleges tudatosság lekötése által -, szoros kapcsolatban álltak a csupaszá tett totemisztikus erőkkal, melyek a maguk részéről kollektív erők. [Nem valószínű,

hogy a totemizmussal volnának kapcsolatban: mindig ugyanazon állatok bőrei szerepelnek más elszigetelő, „fertőtlenítő” anyagokkal együtt, s szerintünk ez a rendeltetésük.] A következő szakasz szimbolikája valószínűleg egy szellemi állapot elérésére utal, amely - minden kapcsolat híján a totemmel -, megengedi a kollektív szervezet kormányzását, amelyen az avatandónak uralkodnia kell majd (ahogyan a pilóta kormányozza a hajót), és végrehajthatóvá teszi a szimbolikus átkelést.

„A leendő »király« mindenesetre elér egy *partot*, s aztán a *magasság* [magasabb rendű élet] szimbolikája értelmében, *hegyre* kell felhágna. Sötétség veszi körül, de az istenek segítségével ösvényt talál, majd különböző »körökön« vándorol át [kering]. Itt a »szárazföld« vagy »sziget« [a földöntúli béke és biztonság], a »magaslat« vagy a »hegy« [égi szféra] jelképeivel találkozunk. Ezekén kívül itt foglal helyet még a bolygók hatásának gondolata; ezen a hatáson aszkézis által kell úrrá lenni, hogy az avatandó elérje az állócsillagok övezetét, amelyek a másvilág tiszta létvilágát [?] fejezik ki. Ez a szakasz - az ókori megkülönböztetés szerint - az átmenetet jelzi a kisebb misztériumokból a nagyobbakba, a teluris-lunáris rítusból az olyümposzi-szolárisba. Az avatandót most a királyok és a legmagasabb [588] méltóságok viselői fogadják, és érintkezésbe jut az istenekkel. Emlékezetébe idézik a király fő kötelességeit. Végül átveszi méltóságának ruháit és jelvényeit, s fellép a trónra.”

Az egészről számunkra most csak egy a fontos: a leírás szembeszökően mutatja, hogy az istenkirályi rangnak semmi köze sincs a politikai hatalomhoz, a kormányzás gyakorlati részéhez. Birodalmának isteni rendjét, harmonikus virulását pusztán azáltal biztosítja, hogy az istenkirályi állapotnak birtokában van. Feladata mindennél súlyosabb: ezt az állapotot kell megőriznie. Ha nem bírja, pusztulás vár mind magára, mind népeire. Ezért mihelyt ereje csökkenni kezd, az önkéntes halál rítusa útján át kell adnia utódjának, míg maga felszáll a halhatatlanok közé, s velük ügyel a világ sorára.

Eleuszisz az ókori misztérium-játékok utolsó felvonása. De az olvasót bizonyára még jobban érdekli, milyen lehetett a legrégebb ismert misztérium? Találunk-e prototípust? A *Gilgames-eposzt* sokféleképpen értelmezték már, s bizonyos, hogy mint minden valódi mítosznak, sokféle jelentése van. Gilgames a legelső ismert, hogy úgy mondjuk, okmányolt és többé-kevésbé eredeti alakjában megőrzött istenkirály. Az életfát, a halhatatlanság titkát keresi, s ha követjük küzdelmeit, vándorlását, útjának állomásaiban rendre felismerhetjük a beavatás drámájának szakaszait. Nem kétséges, hogy a történet így is felfogható, de még nem misztérium, hanem eposz, élő elbeszélés, őskép, prototípus. (Figyelnünk kell az eleusziszi misztériumban felsorolt szimbólumokra: hegy, sziget, folyóvíz, hajó, bárka, sötétség, rémalakok, „alsó, felső” stb.)

Gilgames született király, mert félisten, sőt „kétharmad isten, egyharmada ember”, (isteni anyja Ninszun), de mert nem teljesen isten, meg kell újítania magában az „erényt”, a halhatatlanság erejét. Minthogy még nem ismeri a halált, barátja, Enkidu halálát látva, megrémül, hogy ő is úgy jár, s elindul megkeresni az életfát. De Gilgames, Uruk fejedelme kezdettől fogva mint istenkirály viselkedik, s már az első sorok arról értesítenek, hogy emberfölötti ismeretek birtokában van.

Aki mindent látott, az ország határáig,
ki mindent ismert, minden dolgot értett,
egyszerre átlátta a legmélyebb titkokat,
a bölcsesség burkát, mely mindent eltakar.

Az őrzöttet látta, a burkoltat feltakarta,
a vízőzön előtről hozott ismeretet,
messze utat járt be, küzdött és győtrődött,

táblára írta minden fáradságát.[589]

Az urukiakkal, alattvalóival kegyetlenül bánik, ezért az istenek egy dicső hőst teremtenek, külsejére nézve nagy erejű, szőrös vadembert, hogy Gilgames ellen küldjék. Neve Enkidu, a természet nyers, titáni erejét képviseli, Gilgames megküzd vele, legyőzi, s utána „barátjává”, „testvérévé” fogadja: a kozmikus rend szolgálatába állítja. Ő tehát a másodkirály, az igazi kormányzó. Ettől fogva együtt indulnak vállalkozásaikra. Először Humbaba, a cédruserdő őrzője ellen vonulnak fel. A cédrus, a fa, sokféle szimbolikus jelentése közül itt talán valamely női princípium jelképe: a termékenység fája, mint a Heszperidák mondájában, ahol a kertet nők őrzik. A cédruserdő pedig „hegyen” áll, erre kell felhágniok, hogy Humbabát megöljék, s az erdőt birtokukba vegyék. A hegy tövébe érve, Enkidu három álmot lát; az első leírása, sajnos, elveszett, a másodikról ezt mondja:

„Barátom, láttam egy második álmot,
és az álom, amit láttam, egész rémítő volt:
egy hegynek csúcsán álltunk mi ketten,
akkor a hegy összeomlott.”

Ő mondja barátjának: „Enkidu, az álom jó,
barátom, jó az álmod, kitűnő, az,
az álom pompás...”

Barátom, a hegy, amit láttál, a cédrusok hegye:
meg fogjuk ragadni Humbabát, agyonütjük,
és holttestét a mezőre hajítjuk.”

Gilgames újabb álom által szeretne bizonyosságot nyerni vállalkozása sikeréről; felszólítja a hegyet, hogy még egy álmot küldjön Enkidura. A hős ismét rémülten ébred:

„Barátom, nem hívtál? Miért vagyok ébren?
Nem érintettél meg? Miért riadtam fel?
Nem ment egy isten erre? Miért bénultak tagjaim?

Barátom, egy harmadik álmot láttam,
és az álom, amit láttam egész rémítő volt:
kiáltott az Ég, míg bömbölt a Föld,
fergeteg vonult föl, sötétség támadt,
villám cikázott, tűz tört elő,
a felhők megsűrültek, halál esőzött.
Majd eltűnt a fény, kialudt a tűz,
a lehullt parázs hamuvá lett.

Szálljunk le innen, tartsunk a mezőn tanácsot.”[590]

De Gilgames ezt az álmot is kedvezően magyarázza; odamennek az erdő művészi kapujához, Enkidu megfogja a kilincset, azonban oly varázserejű ütés éri, hogy teste megbénul, s Gilgames alig tudja életre igézni; értsd: emberi természetét felülmúló dolgot kísérelt meg, s ez később halálát okozza. Ezután agyonütik Humbabát, s fejét a mezőre vetik.

Másodszorban szintén női princípiummal száll szembe Gilgames, de most nem hódoltatja meg, hanem visszaveri csábítását. Istár, a szerelem istennője megkívánja őt, felszólítja, legyen a férje, s minden jóval kecsegteti, de a gőgös férfiúi Naphős elutasítja, sőt a legsértőbb módon eleje tárja viharos szerelmi múltját. Istár haragra gyullad, s ellene küldi az Égi Bikát (a matriachátusok istenállatát). Az égi fenevad szörnyű pusztítást művel Urukban, csupán tüzes fúvásától százak hullanak el, míg végül Enkidu megragadja farkát, s Gilgames leszúrja. „Miután az Égi-bikát legyőzték, szívük

megnyugodott." - Istár azonban felhág a város falára, és megátkozza a hőst.

„Hallotta Enkidu Istár eme szavát,
leszakította az Égi-bika combját,
és az arcába vágta:
»Bár megkaphatnálak téged is,
mint vele, úgy bánnék veled is!
Beleidet karodra csavarnám!«

Akkor Istár összehívta a templomi lányokat,
a ringyókat és a papnőket,
és az Égi-bika combja felett nagy siratást rendezett"

A következőkben Enkidu megálmodja halálát, átkot mond azokra, kik e sorsra juttatták, s meghal. Gilgames bömbölő oroszlánként siratja, de egyben megretten, hogy őt is elragadja majd a halál. Útnak indul, hogy fölkeresse ősatyját, Utnapistimet („Utnapistim erejét", mondja az eposz), „aki nem látta a halált". Először oroszlánokkal kell megküzdenie (az oroszlán Nap-állat, a harc szimbolikus értelme nem világos előttem), majd elérkezik a világ végére, Másu hegyéhez, ahol összeér az Ég az Alvilággal:

„Mikor a Másu-hegyet elérte [vagy: látta a hegyeket?]
melyek naponta őrzik a Nap ki- és bemenetelét,
fölöttük tornyosul az Égi-gát [Állatkör],
mellük eléri lent az Alvilágot.
Skorpió-emberek őrzik a kaput,
kiknek félelmessége borzasztó, látása halál, [591]
iszonyú az ő rémfényük, befödi a hegyeket.
A Nap ki- és bejáratánál őrzik a kaput.

Látta őket Gilgames, félelemtől és borzalomtól elsötétült az arca.
Összeszedte bátorságát, és meghajolt előttük.
A skorpió-ember kiáltja asszonyának:
»Ennek, ki hozzánk jött, isten-hús a teste!«

A skorpió-embernek felel az asszonya:

»Kétharmad benne isten, egyharmad benne ember.«

Gilgames tehát eljut az alsó és a felső világ, az anyagi és a szellemi szféra határához; mint istenkirálynak vagy avatandónak ezt is át kell lépnie, ha meg akarja szerezni a halhatatlanságot. A világ vége, ahol fölkel és lenyugszik a Nap, már nem földi tér, kapuját skorpió-emberek, nyilván hatalmas, halandót rémítő égitestek őrzik: az ábrázolásokból kivehetően a Skorpió- és a Nyilas csillagképek. De Gilgamesben felismerik „az istenek képmását", a Nap-szubsztanciát, s jóakarattal óvják a továbbvivő út veszedelmeitől: tizenkét mérföldet kell megtennie vaksötétben, ösvény nélkül a hegyen át. Gilgames nem retten vissza, áthatol „az alsó sötétségen", s megérkezik „az istenek drágakőkertjébe", az égi Paradicsomba, Elüzionba. Rajta túl terülnek el a „halál vizei", amiken még senki sem hatolt át Samas, a Nap kivételével. Határánál a „tenger trónusán" ül Sziduri, az isteni pohárnoknő; megijed Gilgames feldúlt külsejétől, vadbőrökbe takart „istenhústól", s bezárja előtte a kaput. De Gilgames nem tágt, mert a Halál vizein túl, a „szigeten" lakik a halhatatlan Utnapistim, s csak ő tudja megmondani, hol lelhető az Élet növénye. Sziduri

végül is előszólítja Utnapistim hajósát, Szur-szunabut. Felszállnak a „bárkára”, a lélekhajóra, mely a lelkeket a másvilágra szállítja; hatvan tolorudat koptatnak el, hatvan próbát állnak ki, míg megérkeznek Utnapistim szigetére. Itt Utnapistim először fürödni küldi Gilgamest, utána tiszta ruhát ad reá, majd varázsszereket készített számára, végül kioktatja, hogyan találhatja meg az Élet növényét. Azaz: tisztító szertartást végeztet vele, eldobatja régi lényének rongyait, megújhodott testi-lelki „köntöst” ad neki, fölszereli a varázs-rítus eszközeivel, feltárja előtte a végső titkot, a halhatatlanságét, röviden: megadja neki a teljes beavatást. Ennek birtokában Gilgames kiszáll a tengerre:

„Nehéz köveket kötött lábaira,
azok az óceánba húzták, le a fenekére.
Ő maga fogta a növényt, mely megszurta kezét.[592]

Levágta a nehéz köveket lábairól,
aztán maga mellé tette [a növényt].

Gilgames mondja neki, Szur-szunabunak, a hajósnak:
»Szur-szunabu, ez a növény az ígéret növénye,
mely által az ember legsóvárább vágyát eléri.

Elviszem a körülvédett Urukba, enni adom az embereknek...
A neve: 'Vén létére ismét ifjú lesz az ember'.
Magam is eszem belőle, hogy ifjúkoromba visszatérjek.«"

Gilgames azonban nem vigyáz rá kellőképpen, egy óvatlan pillanatban a „kígyó” megeszi a növényt, s a hős minden küzdelme kárba vész. Hogy ennek a kudarcnak mi a mitikus és ezotérikus jelentése, nem tudjuk, mert a történet vége, néhány töredék kivételével, hiányzik.

A *Gilgames-eposzról* ma a legelfogadottabb nézet, hogy tisztára csillag-mítosz: a Nap vándorlását írja le az Állatkör tizenkét jegyén át, egy világhónap 2160 esztendő asztronómiai történetét mondja el a mitológiák szokott képes beszédmódján, regés áttételben. Bizonyára: az eposznak van asztrál-mitológiai jelentése is, néhány mozzanatát magunk próbáltuk így magyarázni, s rejtőzhetnek benne még mások, talán nyomósabbak. Azonban félre nem érthetően magán viseli az őskirály-mitológémák bélyegét, s szerintünk ez a lényege. Mert asztrális jelentése egy világév, a Bika-korszak (i.e. 4518-2358) lejártával elévült, míg az eposz elevensége nem halványult, ellenkezőleg, egyre nőtt, a Kos következő világhónapjában is (i.e. 2358-198). Ugyanakkor jóval több is pusztán történeti mondánál, mint ahogy az isten-királyság több volt állami intézménynél. Untig hangoztattuk már: Kosmosz-szimbólum, világtörvények áthelyezése a földi élet rendjébe és tevékeny megvalósításuk. A csillagmitológia tehát éppoly szerves része, mint a metafizikai és természeti, a szellemi és anyagi, egyszóval az emberi életszemlélet és a történeti valóság. Az eposzban tehát egyaránt benne rejlik az ezotérikus és az exotérikus jelentés. Ez a szintétikusság, többértelműség bizonyítja legfőként belső, életből fakadó igazságát, s teszi felbecsülhetetlen értékű kultúrokmánnyá. Szinte megdöbbenünk: így látták az életet őseink ki tudja hány évezred előtt? Ennyire a mélyéig hatoltak? S bármily régen keletkezett a mű, alkotói tudták, mit teremtenek, s az utódok szemében-lelkében is elevenen élt. Nemcsak az mutatja, hogy nagyszámú töredéke maradt fenn (mennyi kallódhatott el?), hogy időről-időre lemásolták, nyelvről-nyelvre fordították, rituáléba vették, hanem az is, hogy megőrizték

Gilgames, a „történeti” király emlékét. Legrégibb ismert említése Szin-gamir, Uruk királya idejéből, i.e. 2100 tájáról származik: „Ana-am, Uruk népének legvénebbje, Ilan-semea fia, aki [593] Uruk falát, Gilgames építményét helyreállította...” (Gilgames tehát a Bika korszakában élt, 4518-2358 közt.)

*

Bátran állítjuk tehát, hogy Gilgames papkirály és beavatott volt, mint megannyi kortársa, - a kor szót kulturális, időfölötti értelemben véve („állapot”-társa). S nem is lehetett másképp. Ezek a korok vagy kultúrák ismerték az isteni-papkirályi méltóságot, de még nem ismerték a királyi és papi hivatalt! Mikor a király állami és papi tevékenysége különválni kezd, már hanyatlás jele, s előkészíti a király és a pap személyi elkülönülését is. És noha a király mindvégig kifejt rituális tevékenységet, a választóvonal könnyen meghúzható: a királyi állapot sohasem hárulhat át a papra. A papból lehet ugyan király, de nem e tisztéből kifolyóan, hanem akkor, ha bebizonyul „isteni természete”. A király tevékenysége amanatív jellegű, kisugárzó hatás, mint az isteneké, a csillagoké és a bolygóké. A pap működése „tudományos”, a rítusok hibátlan, szabatos tudásával kell rendelkeznie, s hogy bírja-e, az avató-iskola végzése során kell bebizonyítania. A király, a főnök személyében a kétféle jelleg összeolvad, helyesebben a szintetikus papkirályi jelleg még nem differenciálódik; ezért a király, a nemzetség- és családfő eleve pap is: „hatalma” tartja össze a közösséget, de a családi vallás ténykedéseit, az áldozatot, a rítusokat neki kell végeznie.

Mikor a ritológia részben kiszakad a király tevékenységéből és önállósul, fontossága roppantul megnövekszik: Ég és Föld viszonyának szabályozója, biztosítója lesz a király helyett. A helyes rítus pontos elvégzése az Ég és Föld erőinek pontos működését, az istenek szabályszerű ténykedését tartja kordában vagy indítja el, a harmónia rendjét állandósítja: a hibásan végzett rítus zavart vet a Mindenség szerkezetének mozgásába, - katasztrófa. Helyrebillentésére ismét más rítusok szolgálnak: ez a tudomány, ahogyan a rítusokról szólva láttuk. Ezért volt lehetséges, hogy a szertartásokat, a szent formulákat ismerő egyiptomi papok megsemmisítéssel fenyegették meg a „nagy isteneket” is. A rítus sikerét a kellő feltételek megszerzése és a szabatos végrehajtás biztosítja; a föltételek közé tartozik a pap alkalmassága: beavatott tudósnak kell lennie, ismernie a szertartás minden csínját-bínját, a részletek jelentését, hatását, a fenyegető ellenhatásokat, veszedelmeket. Az avatatlan által végzett rítus, legyen bár formailag tökéletes, eleve kártékony, az ellenkező hatást támasztja. A rítusokra, az áldozatokra az istenek is rászorulnak, mert nélkülük nem működik a földi Kozmosz. Ennek az egész rendszerezésnek szerves folyamánya, hogy az ókorok nagy kozmikus vallásaiból, illetve hitéletéből hiányzik az érzelmi [594] mozzanat: az áhitat-gyakorlat, a kegyesség, a devotio, a teremtmény eltörpülő leborulása, - a kutatók nagy megrökönyödésére. Ellenben annál több a belső szemlélődés, a buzgóság és a bűntudat, mert a bűn rítus, a törvény megszegése, a világrend megbontása. És innen ered az egyetemes Paradicsom-sóvárgás minden formája, változata.

A ritológia velejében isteni, kozmikus természettudomány, s mint minden tudomány, elsajátítható. A tudós, a pap eleve egy tudóstársaság tagja. Ha a társaság nagy számú, létrejön a rend; ha a rend öntudatra ébred, megszületik a céh - akár magasabb, akár alacsonyabb érdekekből -, szerveződni kezd, kialakul a kaszt. Ez a királyi és a papi jelleg szétválásának végső foka. De egy lényeges különbség mindvégig fennmarad: a király hatalma isteni hatalom, a papi hatalom a rítus hatalma.[595]

IX. fejezet
A MISZTÉRIUM

Amystérion görög szó, titkot, titkos tant, szertartást jelent. Ha rágondolunk, rendszerint az ókor nagy ünnepei és játéakai jutnak eszünkbe: Tammuz-Istár, Usziri-Eszit, Démétér-Parszephoné, Dionüszosz-Bakkhus misztériumai; másfelől a püthagoreusok tanai, gnosztikus rejtélyek, a kelta druidák, a hindu jógik és tibeti guruk iskolái, kínai sárkány-szekták boncai, néger varázslók, indián orvos-emberek; végül vallásos rítusok, miket zárt szentélyekben, függönyök, palladiumok, ikonok mögött végeztek a papok. Ebből a távlatból tekintve csakugyan a titkosság látszik a névadás egyedüli okának. Mindenütt féltve őrzött titkok küszöbére lépünk, s nem egyszer a halál pecsétje zárja el őket. Lívius elbeszéli, hogy két acharnaibeli ifjú véletlenül, szándéka ellenére tanúja lett a szertartásnak, s a törvény értelmében halállal lakolt. Tehát nem valamely szekta, társulat vagy kaszt érdeke védte a titkot, hanem országos törvény. A görögök közt szélteben járta a hagyomány, hogy Aiszkhüloszt halálra ítélték, és megkövezték - Hérodotosz, Pausanias és nyomukban Aelianus szerint azért, mert a Démétér-Artemisz mítosz helyébe az egyiptomi Eszit-Bubasztisz regét csúsztatta be, s evvel meghamisította a görög theogoniát; de Alexandriai Kelemen, a beavatott, jobban tudja: Aiszkhülosz adeptus volt, széntségtörést követett el, midőn tragédiáiban titkolt misztériumokat vitt a színre. Szókratész nem tartozott az avatottak közé, mégis meg kellett halnia, mert daimónja sugallatára a Nap-misztériumot profanálta akaratlanul. Ugyanígy Ovidius tudtán kívül, költői megsejtésből fedett fel titkos rejtelmeket, s Augustus ezért száműzte, kegyelemből, a világ végére, Tomiba. Julianus császár beavatott volt, de áruló, s az arab lándzsás, ki a harctéren megölte, a hierophantészek varázsló-ítéletét hajtotta végre rajta. De a titokőrzők bosszúszomját az idő sem csillapítja; a félisteni tiszteletben részesített Homéroszt és Hésziodoszt századok múltán is vesszőzésre ítélte volna Hérakleitosz, s megrója Diogenész Laertiosz, mert az istenekről hamisat állítottak. A druidák elevenen égették meg társukat, ki a tanok egy részét csak följegyezte is. Brahmá papjainak a *Védákat* és a *Puránákat* nem volt szabad leírniok, könyv nélkül kellett emlékezetükbe vésniök, s ezek eleve úgy voltak fogalmazva, hogy jelentésüket az avatatlan ne értse. Midőn Buddha reformja győzött, s a brahmánokat üldözni kezdték, [599] arhátaik a Himalája havasai közé menekültek, hogy a tant íratlanul is fenntarthassák.* Az egyiptomi liturgia legfőbb szertartása egyszerűen elárulhatatlan volt, mert a templom legbelsőbb szobájában, zárt ajtók mögött maga a fáraó végezte egyedül, soha senki tanúja nem lehetett. A babiloni zikkurat csúcsán, a hetedik emeleten állt az isten aranyszobája, s ebbe csak az ő misztikus felesége, egy érintetlen szűz léphetett be, senki más. „Az utolsó toronyban - írja Hérodotosz -, templom van, a templomban egy nagy, szépen megvetett ágy áll és mellette egy aranyból való asztal. De szobor nincsen benne, és éjjel nem is marad ott más, mint egy nő, akit az isten valamennyi nő közül kiválaszt... Ez az egyiptomiak állítása szerint néhaiban is így van, mert ott is egy nő alszik Jupiter [Ámun-Ré] templomában. Mind a két nőről azt mondják, hogy férfiúval nem élnek közösségben.” A szüzet körmenet kísérte fel a templomhegyre, minden emeleten levetett valamit díszéből, a tetőn lehullt róla az utolsó lepel, és ruhátlanul, minden „földit” levetve lépett az isten lakásába. De a babiloni pap is egyedül, teljesen meztelenül imádkozott a templom szentélyében, csak övét tartotta meg. A zsidó szentek-szentjébe csak a főpapnak volt szabad belépnie; aki

* Erről Kőrösi Csorna Sándor is ír. Egyébként ő is beavatott volt (láma), a tibetiek azt hitték, elárulta tanaikat az angoloknak, s ezért mikor vissza akart térni Tibetbe, a határon megmérgezték.

behatolt, s megközelítette a frigyládát, Jahvé haragja lesújtotta.

Mi volt a titok, s miért őrizték ily kegyetlen szigorral? Az nyilván érthető, hogy ahol az isteni jelenléte, a numinosumot védte a szentély, mint Egyiptomban, Babilonban, Jeruzsálemben, ott védekezni kellett a hely profanálása ellen. De Usziri és Eszit mítoszát ismerte minden fellah, mi szükség volt ezek dramatizált szertartásait egy érthetetlen hieratikus nyelv leplébe burkolni, és titkos tanná, „nagy titokká” avatni? Marduk halálának és feltámadásának ünnepén Bab-ili egész lakossága részt vett, a körmenet négy kilométer hosszú szent úton vonult Borszippáig és vissza, - hol rejlett itt a misztérium? Az eleusiszi misztériumok fele része egyszerűen vallásos népünnepély volt, nemcsak Athén apraja-nagyja jelent meg rajta, hanem követeket és meghívókat küldtek szét a szomszédos államokba is, seregestől özönlöttek a hívők mindenfelől. Igaz, hogy ezenkívül titkos szertartásokat is végeztek a beavatottak, s ekkor vették fel a neofitákat, de amennyire kideríthetjük, semmiféle titkos, rejtett tant nem teregettek ki: a rítusok Démétér és Perszephoné mítoszait ismételték. Miért nevezték misztériumnak a középkor nagy tömegjátékait, amelyeken az Utolsó Vacsorát és Krisztus Passióját adták elő úgy, hogy a város egyik [600] fele játszott, a másik fele nézte? Miért misztérium a katolikus mise, melyről nemhogy kizárnák a hívőket, hanem elmaradni bűn?

Folytathatnók a kérdezősködést mindkét felé: a tilalom és a nyílt titok irányában, az ellentmondás feloldatlan maradna mindaddig, míg mi is megmaradunk a fejezet elején megvont távlat határai között. Ez a távlat azonban szűk körű, téves. A misztérium sokkal sűrűbben és többértéken hálózta be az ismeretlen és ismert ókorok életét, semhogy egyetlen pillantásra áttekinthetnők. Rejtett vagy titkolt értelmű (a kettő nem ugyanaz) lehetett minden betű, szó, szám, név, mondás, formula, ábra, alak, kép és jelkép, épület, tárgy, jelenség, természeti folyamat, egzakt vagy intuitív szellemi ismeret, tan, történet, mese és mítosz, mozdulat, rítus, szertartás, isten, ember, állat, növény vagy akár kődarab. A mi ábécénk minden betűje eredetileg nemcsak hangot jelölt, hanem neve és jelentése is volt, s ez már elveszett. Az egyiptomi hieroglifák, vagy legalább egy részük, egész bizonyosan kétféleképp voltak olvashatók, helyesebben magyarázhatóak. A kínai írás szójegyeit már igen korán úgy konstruálták, hogy eleve sokértelműekké lettek, s így egy-egy árnyalatnyi változtatással oly jelentést adhatott nekik az író, amit csak az értő ismert fel; e változtatások rendszere szintén veszendőbe ment. A hindu devanágari írásjegyek mindegyikének többféle rejtett értelme van. A zsidó ábécéről F. J. Molitor, a jeles hebraista, Schelling tanítványa, írja: „A héber alfabétum huszonkét betűjét úgy tekintették, mint a kimondhatatlan névben [Jahve] rejlő isteni erők emanációját vagy látható kifejezését.” Az ókorban híressé vált „Püthagorasz betűje”, a litera Püthagorea, vagyis a görög üpszilon (Υ); pusztán írásmódja által sok mindenről tudósíthatott alkalom szerint. Sok dolognak volt a szimbóluma, így a fehér és fekete mágiáé. Tegyük fel, valaki aziránt érdeklődött, vajon ez vagy amaz a személy melyik mágus-iskolába tartozik. A válasz a betűt tartalmazta, jobb szárát vastagabban írva, s ez azt jelentette: a jobb, az isteni mágiába. De ha a betű a szokott módon vastagabb bal-szárral volt róva, akkor az ellenkezőjét jelentette, lévén a jobb vagy bal szár (jobb vagy baloldal általában) egy ember teljes életrajza.

Jahve neve a nagy tisztelet folytán kimondhatatlanná vált, csupán a főpap ejthette ki évente egyszer a szentek-szentjében, egyes-egyedül, senki más nem hallhatta. Írott alakja csak a mássalhangzókat őrizte meg (YHWH, Tetragrammaton), minthogy a régi keleti ábécék a magánhangzókat nem ismerték, s emiatt pontos kiejtése ma sem bizonyos. Mósze kérdésére, hogy mi a neve, az Úr ezt feleli az égő csipkebokorból: „Ehje áser ehje”, „Én vagyok az én vagyok”, és tovább: „És mondta: Így szólj Izraél fiaihoz: Jahveh [ő van] küldött tihozzátok.” Mindkét szó: Ehje és jahveh a haja: lenni igéből ered,

ennélfogva értelme világos: egyszerű önkijelentés, az az Isten szól, aki volt, van és lesz, aki valóban létezik, nem úgy mint a pogány istenségek, kiknek nincsen létük, „semmisek”. Jahve nem kívánt valamely [601] metafizikai istenfogalmat statuálni, a lét mélyebb értelmének összfoglatát, okát, még kevésbé titokba burkolni nevét, hiszen maga küldi Mózsét: mondjad ezt a népnek. Mégis műsterioszum lett belőle, emberfölötti, mágikus erejű ige, melynek kimondását szigorú rítus őrzi és szabja meg. A szó, a név misztériumát a régi ember egész hagyományvilága ismeri; hangalakká öltöztetése, „megtestesítése” tevékeny cselekedetté válik, s mintegy rokonhatalmúvá a teremtető igével, de ölni is lehet vele. Tudományát a hindu tantrika rendszerré dolgozta ki.

Bizonyára senki sem kívánja, hogy a számmisztika titokhalmazáról képet próbáljunk adni, könnyebb volna számbavenni a csillagokat. Csak egy parányi utalás: a hetes szám jelentése megszámlálhatatlan, de pusztá fogalma eleve mást jelentett a görög püthagoreusnak, a hindu bráhmának, a zsidó kabbalistának, a japáni sinto-papnak, vagy némely esetben ugyanazt, más-más jelképes alakba testesítve, de mindig ugyanegy dolgot az egyiptomi piramis, a babiloni zikkurat, a hindu kailász, a kínai pagoda, a mexikói teokalli, a maja és perui templomhegy építőjének.

Ábrák: a jelképeknél bőven szemlélhettük őket; a kör és benne a kereszt vagyis a svasztika és minden származéka a világegyetem alkatát és mozgástörvényeit mondta el az értőnek, épp így a kocka gúlával vagy kupolával a tetején. Gesztus: ki tudja hathatóssá tenni a kézrátevés áldó, átsugárzó hatását, és foganatossá az ökölbe szorított kéz átkát, a lótuszülés koncentráló erejét a beavatotton kívül? Ki ismeri a kínai és babiloni istenek, királyok, papok furcsamód összekulcsolt kéztartásának jelentését? Az ölelés ösztönössé vált rítusának gyökerét? Miért tartja az Evangéliumot olvasópap karjait széttárva, mint a régi oránsok? - S menjünk végig a mándala-szimbólumok sokaságán: mi volt belőlük közismert, nyilvánvaló értelmű a tömegek előtt? Csak a hit, hogy mindez szükséges, vagy éppen isteni erejű parancs. [602]

Eredet

Sokféle volt a titok és sokféle az őrzésének módja. De hát mégis micsoda ok ösztökélte az embereket a titkolózásra? Mily impulzusból születtek a misztérium-vallások, tanok és szokások? Mit várt tőlük, miért hitt bennük az emberiség? A paradicsomi harmónia felé nem vezetett egyenes ösvény, ha mégoly keskeny is? Alagutakat kellett vájni, és homályba rejtőzve keresni a világosságot? Mit mondanak, akik benn éltek a titkok szövevényében? - Szinte reménytelen kérdések, mert épp a választást tiltotta meg a hallgatás parancsa.

Némi részben s a magunk módján feleltünk már rájuk: a „nagy tudomány” az Égből szállt le, istenek hozták magukkal. Ami annyit jelent, hogy e tudomány az őskorok mélyéről származik, s eredetéről aligha kutathatunk fel valami bizonyosat, mert ősatyáink így tudták, és nem mondtak róla többet. Man-Thot és Iosephus Flavius közlik a legrégebbi hagyományt Síríadu-Seriada oszlopairól, de ez csak az egyetemes oszlop-mítosz romhalmazának legépebb roncsa. S azt mutatja - a többivel együtt -, hogy a romlás felé száguldó Föld tudós fejedelmei az isteni tanítást megmenteni, nem pedig eltitkolni igyekeztek. Itt ágazik el a tanítás és a misztérium útja. A tan, az ismeret akkor válik titkossá, ha megmentésének az elrejtés, az eltitkolás az egyetlen, bizonyos vagy kényszerű módja. A legrégebbi, időtlen emlékek vízözön előtti királyokról, Atlantisz, Gondvána, Mu fejedelmeiről szólnak: ismerték az Ég és a Föld titkait, látták a jövőt, és kőre vészték tudományukat. De utódaiknak, a vízözönhősöknek végtelen sora már azt is

látta, hogy méltatlanokra szállt a szent örökség, az elfajult emberiség visszaért az isteni tudással, „megrontotta útját a Földön”, másodszor is bűnbe esett. A megtorlás után az istenek haragja elcsitult, de másodszor is le kellett szállniok, hogy megmentseik esendő teremtményeiket. Az ő ajándékuk a misztérium.

A bűnbeesés utáni ember folytonos szertartással mándala-szimbó-lummá alakított életrenddel igyekszik visszanyerni az elvesztett harmóniát, fölépíteni a Kozmosz földi mását. Ez a törekvés végeérhetetlen, mert sohasem juthat célhoz, a természettől való elszakadást helyreütni nem lehet, az emberiség tömegében és egészében - boldog-tökéletessé többé nem válhatik. Meg kell váltani. De megváltásban csak az részesülhet, aki [603] maga törekszik reá, személy szerint. A személy szerint való megváltáshoz segít a misztérium. Üdv-tan. Minden igazi vallás üdv-tan, s minden igazi üdv-tan misztérium-vallás. A hozzá vezető utat meg kell nyitni mindenki előtt, aki az üdvözülést keresi, de el kell zárni mindenki elől, aki méltatlanul és érdemtelenül kíván a titok részese lenni, és ingyen üdvözülni. A titkot meg kell őrizni tehát, nehogy visszaélhessenek vele.

Ez a misztérium elvi lényege. A történelem, a gyarló emberi természet aztán elvégzi rajta a maga eróziós munkáját, tördeli, porlasztja, torzalakokat koptat belőle, de humusszá is őrli, s új vegetációkat sarjaszt rajta, idegen virágokat, miket csak néhány vékony gyökérszál köt az őstalajhoz. Ám ennek eredeti szervezete többé-kevésbé felismerhető marad. Ezt az eredeti alkatot kell majd keresnünk, mert az ember változtató-teremtő képessége szinte határtalan, játszva, öncélból költhet álmisztériumokat, máskor alantas érdekből paródiákat, vagy pedig misztérium formájába öltöztethet tanokat, szertartásokat, játékokat, amelyek valójában nem azok.

Tehát megint istenek szállnak a Földre, vagy - nem a mítoszok nyelvén szólva - titoklátó emberek támadnak, kiknek megvilágosult elméje, a látszat mögé hatol, fölfedi a dolgok rejtett kapcsolatait, megérzi a belőlük eredő sorsot, a „jövőt”, s kivédeni, netán irányítani tudja. Röviden: tevékeny tudású, szellemi alkotásra hivatott emberek. Ilyenek teremtették a misztériumokat, a régiek bölcseknek, az ókor filozófusoknak hívta őket, s ez a nevük akkor is, ha egyébként királyok vagy papok. Figyeljünk fel erre a megkülönböztetésre. Az istenkirályok mindenkor hivatalból beavatottak voltak, de a beavatás a történelem során a legtöbbször már csak formasággá lett. A nagy hódítók, az ismert történelem hősei, a Sarrukinek, Tutmószék, Ramószék, Kurusok, Nagy Sándorok aligha tartoztak közéjük, noha ez is lehetséges. A papok azonban többnyire kijárták az iskolát, különösen, ha magasabb fokozatra törekedtek; erre már a rítus-tudomány miatt is szükségük volt. Laurens finoman elemzi a pap-adeptus igazi minőségét, az egyiptomiakról véve példát: „Egyiptom papjai, szabatosan szólva, nem voltak a vallás szolgái. A »pap« szó - s ez a fordítás rosszul adja vissza az eredetit - más értelmű volt, mint amit mi tulajdonítunk neki. Az ókor nyelvén, különösen ami a régi Egyiptom papjainak beavatását illeti, a »pap« szó egyjelentésű a »filozófussal«. Az egyiptomi papság intézménye valójában a bölcsek szövetségének látszik, kik azért tömörültek, hogy tanulmányozzák az emberek kormányzásának művészetét, központosítsák a valóság [az igazi tudás] birtokát, szabályozzák terjesztését, és megállítsák túlságosan veszélyes szétszóródását.”

Az igazi adeptusok közül, akik közvetlenül kapták az Égből leszálló tudományt, megvilágosodásban részesültek, - ezek közül valószínűleg keveset ismerünk név szerint. Az igaziaknak nemcsak működése, hanem [604] a személye is titkolt, vagy más tevékenység, más hivatal mögé rejti ezt a minőséget. Jü, kínai császár, Ekhnaton fáraó az igaziak közé tartozott, beavatott volt Gautama Buddha királyfi, Pürrhosz, Epeirosz királya, az első római királyok talán mind; a császárok közül komolyabb fajta

inici-ációban részesült Augustus, Hadrianus, Vespasianus, Alexander Beverus, Julianus Apostata. A legrégibbekre és legnagyobbakra visszatekintve: Krisna, a megváltó, Usziri, a tanító, Thot-Hermész, az „isten”, Bel Marduk, a hős, Orpheusz, a pap-költő, Dionüszosz, a vallásalapító, Jób, a feláldozott, Henóch, az elragadott, illetve az e nevekkal jelölt történet előtti személyek. Henóchot a sábaeanusok vallották magukénak, Sámson a nazireusok, Mósze kétségkívül kijárta az iskolát, aztán maga közölt új kinyilatkoztatást, de titkos magvát elrejtette, éppúgy mint Kung-fu-ce és Lao-ce. Az egyiptomiak tanítványai voltak Püthagorasz és az ő tanítványai, azonkívül Lükurgosz, Szolón, Thalész, Platón, Parmenidész, Empedoklész, Eu-doxosz, Hérodotosz, Euklidész, Eratoszthenész, s ki tudja még hányan. És ki vehetné számba az újplatonistákat? Vergilius sem ok nélkül került mágus hírébe. Az apostolok közül Szent János és Szent Pál árulják el a beavatottság jeleit. Simon mágus Szent Pállal és Péterrel mérkőzött meg. Tüanai Apollónioszt a keresztényellenes pogányok Jézus Krisztussal hasonlították össze. Számos keresztény egyházatya és író adeptusból tért meg Jézus hívévé: Origenész, Alexandriai Kelemen, Szünesziosz, Ammoniosz Szakkasz, Arnobiusz, Szent Ciprián, Theophikosz.*

Hogy ezek közül kik minő fokozatot értek el, nem tudhatjuk. Platón a misztérium-tanok alapítóit az isteni lények - tehát „leszállók” -, közé sorolja. *Phaidónjában* így beszélgeti Szókratész: „Teljességgel nyilvánvaló, hogy akik a misztériumokat vagy a beavatottak titkos gyülekezeteit megalapították, semmi esetre sem voltak személyek, hanem hatalmas géniuszok, s már az első idők óta megértetni törekedtek velünk ama rejtélyek [enigmák] által, hogy aki tisztulatlanul akarja elérni a láthatatlan régiókat, a mélységbe vettetik, míg aki e világ szennyétől megtisztulva és az erényekben tökéletessé váltan igyekszik oda felhatolni, befogadják az istenek lakóhelyére.” Hozzáteszi: „A beavatottak bizonyosak benne, hogy az istenek társaságába kerülnek.” Evvel megadja az iniciáció föltételét is. Iamblichosz könyvet írt a misztériumokról: a rejtett, isteni tudomány „orvossága mindennek. Sem forrását, sem határait nem veszi a testből vagy [605] szenvedélyeiből, az emberi alkatból vagy összetételéből, hanem az egész általa származik át hozzánk a magasabb istenektől.” Plutarkhosz szerint a jobb vagy istenibb természet három részből áll: a szellemiből, az anyagiból és a belőle képződöttből, amit a görögök Kozmosznak neveznek.”

Gilgames, a regés őskirály, kétharmadában isten maga is, a nagy istenek titkát, a boldog halhatatlanság misztériumát keresi; amit a magyarázók az Állatkör tizenkét jegyén át tett vándorlásának neveznek, az iniciáció tizenkét állomása valóban utazás a Kozmosz felső régióiban s egyúttal tizenkét próba. Héraklész Zeusznak és Alkménének fia, tehát istenfiú, tizenkét világjavító hőstette voltaképp a beavatás tizenkét próbatételét, a „tortúrákat” jelzi. Usziri, miután megtanította az embereket a rítusok tudományára, önként meghal, feltámad, s az Égbe távozik. De „Usziri a fekete isten” az egyiptomi beavató formula szerint, minthogy numenonja sötétség (érthetetlen, titok) a halandók számára. A fekete Usziri prehellén változata Dionüszosz Szabasziosz, Zeus és Io fia, a „sötét Epaphosz”; apja halálra üldözi (próbák?), anyja megtalálja Szíriában, onnan Egyiptomba megy, „nőül veszi” a Nílust, és megalapítja Mennofer-Memfiszt, vagyis a memfiszi misztériumokat, az Apis(Hapi)-bika kultuszát; de valószínű, hogy Apis-Epaphoszt csak később kapcsolták össze Dionüszosz-szal. A „görög” Dionüszosz

* Nem érdektelen, milyen templom-iskolákban nyert beavatást néhány görög adepts; Memfiszből: Orpheusz, Thalész, Demokritosz, utóbb Szent Ciprián; Püthagorasz Thébaiban, Lükurgosz és Szolón Szaiszban, Platón és Eudoxosz Ón-Heliopoliszban; amit még Hadrianus idejében is mutogatták a templomhoz tartozó házat, ahol Platón lakott.

úgy látszik hindu eredetű, az indiai Nüssza hegyén születik: Dio-Nüsszosz, azaz Nüssza istene. Orpheusz atyjától, Apollóntól kapja a phorminxot, a héthúrú lantot, a beavatás hét misztériumának jelképét.

Általában úgy vélik, hogy a legtöbb misztérium az egyetemes Nap-mítoszban gyökerezik, s ennek ezotérikus értelmezései során fejlődtek, alakultak ki a tanok. Ő tehát ama titkot küldő, leszálló isten. De láttuk, hogy e mítoszok gyökerénél egy közös mozzanat áll, s ez dönti el jelentőségüket: az égi nap is csak szimbólum, - a teremtmény fényé, a világ világosságáé, melynek megnyilvánulását a platonisták Logosznak, Igének nevezték. A mítoszok nyelvén a Nap: fiú, a Fény fia, vagy egyszerűbben „a Fiú”. A misztériumokban majd mindig ez a neve, ugyanezért a felavatott is Isten fia, a Fény fia, az elsőszülött, miután megkapta a Szót, az Igét. A töredezett Paferonmesz-papíruszon ez olvasható: „Dicsőség neked, ó Nap, isteni Fiú! A te sugaraid visznek életet a tisztáknak és azoknak, akik készek... [?] Az istenek, ha hozzád közelítenek, reszketnek a gyönyörűségtől és a félelemtől... Te vagy az elsőszülött, az isten Fia, a Szó.” A Nap Usziri volt, a hívők tömege számára az „Égi király”, Ro-Imphab, de az adeptusok tudták, hogy a király az ősfénynek, Rének csak helytartója, Ré Szeme, sugarai Ré áldást osztó kezei. A görögök a Napot „Zeusz Szemének” nevezték, mint a párszik „Ahura-Mazda Szemének” Platón írja: „Tudd meg, Glaukosz, hogy ha a jó létrehozásáról beszélek, a Napra gondolok. A Fiú tökéletes analogonja Atyjának,” a Nap az ősfénynek. Homérosz és [606] Euripidész nyomán pedig nem egyszer említi Zeusz-Logoszt, a Szót vagyis a Napot. Iamblichosz szerint a Nap „az isteni értelem, azaz a Tudás képmása.” Euszebiosz Philón szavát ismétli: a felkelő Nap a fő Angyal, a legrégibb, s hozzáteszi, hogy az Arkangyal „soknevű”, s ő a Verbum, vagyis a Krisztus, Isten Fia.

Isteni eredetű a hermétikus bölcsesség is, mint már a neve mutatja. Thot-Hermész tanításának eszenciája a *Smaragd tábla*; az isten holttestén, a múmia összekulcsolt kezei közt találta a hagyomány szerint Izarim adeptus vagy Zara papnő, egy barlangban Hebron városa mellett, melyet Mósze szerint (IV, 13, 23) előbb építettek az egyiptomi Tanisnál.* Csak latin szövegét ismerjük, eredetije állítólag föníciai nyelven volt írva. Ahogy mi érteni véljük, valóban a misztérium-szemlélet összfoglalata, a négy őselem egyesülésére céloz a Nap (a fény, a szellem), a Hold (a sötétség, a Káosz) és a Föld (az anyag) munkája által:

„Való, hazugság nélkül, bizonyos és mindennél igazabb.

Ami lent van ugyanaz, mint ami fent van, és ami fent van ugyanaz, mint ami lent van. [Felső és alsó világ, makro- és mikrokozmosz.] Így hatolsz be az Egyetlen dolog csodáiba.

És ahogy minden az Egytől lett, egyetlen gondolat által, úgy minden dolog ettől az Egy dologtól született, alkalmazva azt [a gondolatot].

Apja a Nap [fény, tűz, világosság], anyja a Hold [Káosz, „víz”, sötétség]. A szél [szellem] hordozta méhében; dajkálja a Föld [az anyag].

Itt van az egész világ minden tökéletességének atyja [nemzője]. Ereje sértetlen [marad], ha beleoltatik a földbe.

Válaszd el a földet a tűztől, a finomat a tömörtől, gyengéden, nagy értelemmel.

A Földről az Égbe száll, és ismét leszáll a Földre, és befogadja a felsőbbek és alsóbbak erejét. Így lesz a tiéd az egész világ dicsősége. És ennek okáért fut előled minden sötétség.

Ez az erős ereje a teljes erőnek, mert legyőz minden finom dolgot, és minden

* Tanis, a Bibliában Zoan, igen régi kultuszhely a Nílus partján, erődtény és kereskedő város, a hikszoszok székhelyükké tették.

szilárdat áthat.

Így teremtetett a világ.

Innen lettek a csodálatos alkalmazások [alakzatok, létformák], amiknek a módja itt van.

Azért hívnak Hermész Trismegisztosznak, mert az egész világ bölcsességének három része birtokomban van.

Amit a Nap művéről mondtam, befejeztem." [607]

Tabula Smaragdina

Veru, sine mendacio, certum et verissimum. Quod est inferius est sicut quod est superius, et quod est superius est sicut quod est inferius, ad penetrandam miracula rei unius. Et sicut omnes fuerunt ab uno, meditatione unius, sic omnes res natae fuerunt ab hac una re adaptatione. Pater eius est Sol, mater eius est Luna. Portavit illud Ventus in ventre suo. Nutrix eius Terra est. Pater omnis telesmi totius mundi hic est. Virtus eius integra est, si versa fuerit in terram. Separabis terram ab igne, subtilem a spisso, suaviter, cim magna ingenio. Ascendit Terra in Coelum, iterumque descendit in Terram et recipit vim superiorum et inferiorum. Sic habebis gloriam totius mundi. Ideo fugiet a te omnis obscuritas. Haec est totius fortitudinis fortitudo fortis, quia vincet omnem rem subtilem, omnemque solidam penetrabit. Sic mundus creatus est. Hinc erunt adaptationes mirabiles, quarum modus est hic. Itaque vocatus sum Hermes Trismegistus, habens tres partes philosophiae totius mundi, Completum est, quod dixi de operatione Solis.

Hermes Trismegistus.

A hermétikus tanoknak ennél is rövidebb, szinte talizmánként amu-letre írható summája vagy vezérszava az úgynevezett *Memfiszi tábla* (Tabula Memphitica); görög szövegű, állítólag Memfisz mellett találták, egyiptomi írásjelekkel sziklára vésve:

Ég fent, Ég lent,
csillagok fent, csillagok lent,
minden, ami fent van, lent is van,
vedd ezt, és boldog léssz.

(Urano anó urano kató
astera anó astra kató
pano anó pan tuto kató
tauta dabe kai eutyché)*[608]

Ammoniosz Szakkasz, az alexandriai újplatonista iskola megalapítója, mint valódi adeptus, semmit sem írt, csak tanított; többek közt azt, hogy "Thot könyveiből", azaz Hermész Trismegisztosztól származik Püthagorasz és Platón tudománya; Thot tanai pedig „azonosak a távoli Kelet bölcseinek tanításával."

Fölösleges kutatni-vitatni, rágódni a dokumentum-roncsokon, hogy vajon honnan ered a misztérium-tudomány, Indiából-e vagy Babilonból vagy Egyiptomból. Születésének helye és ideje egy: az emberiség közös, föl nem deríthető múltja. Színtere

* Érdekes, hogy a *Smaragd Tábla* bevezető tételét megtaláljuk a *Zoharban* is: „Amint Lent van, úgy van Fent. Minden Lentlevőnek megvan a Fentlevő párja, és nincs oly csekély jelentőségű dolog a világon, hogyha az Alsó megmozdul, a Felső nem mozdulna vele együtt."

elsüllyedt a Földet megrázó kataklizmákban, és ideje is csak ezeknek korával mérhető. Ezáltal történetileg időtlenné vált, mint ahogy természeténél fogva is az. Forrása az emberi léleknek a végtelenséggel, a Kozmosszal rokon alkata. De nyomósan esik latba, hogy az ókorok népei - az egy kínait kivéve - mind hazájuk területén kívül tudják forrását, és mitikus időszámításokkal keltezik. Egyiptomba Uzsiri és Hor „serege”, semszu Herú hozza Atlantiszból. Sumérba a vízözön előtti regés őskirályok, Indiába egyenesen az istenek, illetve minden kalpa idején egy-egy Buddha. A tibeti ősvallás, a bön-po misztériumai az egykori Gobi-tenger, a Szamo szigetein keletkeztek; ez volt átvitt értelemben a „Tudás tengere”, a Dalai-Láma neve magyarul: Tenger-Láma, vagyis a tudás tengerének papja; pedig hol van már a tenger Tibettől, „a világ tetejétől”! - Mesikába Quetzalkoatl hozza a Keleti óceán boldog szigetéről, Peruba az első inkák a Napból szállnak le a Titikaka szigetére.

Hérodotosz szabályszerű oknyomozást végez, s kideríti, hogy Héraklész és Orpheusz régi, nagy misztériumait az egyiptomiaktól kapták a hellének, és pedig jóval a homéroszi idők előtt, de hogy melyik egyiptomi istent nevezi Héraklésznek, nem tudjuk. - „Héraklészről azt hallottam, hogy ő a tizenkét isten egyike. De a másik Héraklészről, akit a görögök ismernek [a héroszról], sehol sem hallottam valamit Egyiptomban. Azt is mondják, hogy nem a görögöktől kapták Héraklésznek nevét az egyiptomiak, hanem inkább a görögök az egyiptomiaktól... Hogy ez valóban így áll, arra még sok bizonyítékom van, így az is, hogy Héraklész szülei, Amphytrion és Alkméné, egyiptomi származásúak, és hogy az egyiptomiak sem Poszeidónnak, sem a Dioszkuroknak a nevét nem akarják ismerni, sem ezeket az isteneket többi istenük közé föl nem vették. Pedig ha már valamely istennek a nevét átvették volna a görögöktől, akkor épp ezekről kellene a leginkább emléküknök lenniök... Különben Héraklész régi istenük az egyiptomiaknak; mint maguk mondják, tizenkétezer év múlt el Amasis uralkodásáig, amidőn a nyolc istenből tizenkettő lett: ezek közt van véleményük szerint Héraklész is.” Minthogy nem sikerül megbizonyosodnia, nem sajnálja a fáradságot, elutazik a föníciai Türoszba, onnan Thaszoszba, de hiába nyomoz, ugyanarra az eredményre jut. Végül azt tanácsolja a görögöknek, hogy válasszák el az egyiptomi eredetű [609] Héraklész-isten kultuszát a nemzeti hősétől. Az orphikus és dionüszoszi misztériumokról is megállapítja, hogy „tulajdonképp egyiptomiak és pythagorikusok”. Az igazság az, hogy indiai eredetűek voltak. Dionüszoszról maga írja, hogy Aithiopiában nőtt fel: „Mindjárt születése után Zeusz a combjába varrta, és elvitte Nüszába, mely Egyiptomon túl, Aithiopiában fekszik.” Igaz, hogy több Nüszá-Nyssa volt Élő-Ázsiában, de Aithiopiában egy sem, s Hérodotosz önkényesen teszi oda, hogy dionüszoszi azonosíthassa Uzsirival. Az azonosítás helyes, de a helyszármaztatás nem. Diodórosz érez valamit, s ezért egy lépéssel tovább megy Keletre: Nyssát Egyiptom és Fönícia közé helyezi, s ezt mondja: „Oszirisz Nyssá-ban nevelkedett, Boldog Árabiában; Zeusz fia volt, s atyjáról és a helyről Dio-Nüszosznak nevezték.” (Zeusz genitívusza ugyanis Diosz.) De mi Euripidésznek adunk igazat, aki kereken kijelenti hogy Dionüszosz Indiából jött Görögországba. Orpheuszról pedig köztudomású volt, hogy Indiából érkezett Egyiptomba, a misztériumokkal tarsolyában. Héraklésznek mind regéit, mind ábrázolásait Föníciából és Asszíriából vették a görögök a régészek mai közmegegyezése szerint, de erős bizonyítékok szólnak amellet is, hogy Héraklész, Dionüszosz és Orpheusz mondanévi Indiából kerültek Nyugatra. Ennek a vitának itt nincs helye, csak annyit jegyzünk meg, hogy Héraklész-Herkulese minden jóra való népnek van (pl. Toldi Miklós), mi azonban nem az izomembert keressük, hanem a misztérium-alapítót. S bizonyosra vesszük, hogy ezek a misztérium-ciklusok nemcsak a három nagy kultúrnépénél, hanem világszerte azonos gyökérből erednek. Csakhogy minden nép a maga „nyelvén”, a maga szellemi alkata szerint fogalmazza meg őket.

Rejtőzködés

Ha megelégszünk e néhány dokumentummal a misztérium eredetéről, most vallassuk a titkosságról szólókat. Megmondják-e, mi volt az ok? Annyi első pillantásra látható, hogy kezdettől fogva fennállt a hallgatás parancsa. „Jaj annak, aki a törvény ellenére közzéteszi a szavakat, amiket Manusi fülébe súgott az Első Tanító,” - mondja a *Véda*. Henóch könyvében olvastuk, mily rettentő büntetés, örök kárhozat sújtotta az angyalokat, amiért a tiltott tudást elterjesztették az emberek között, még a megromlott emberiségnek is el kell pusztulnia. Henóch az igazak, a kiválasztottak közé tartozik, azért az Úr kinyilvánítja előtte a titkot, ám meg kell őriznie, míg a szentségben méltó utóda, Noah, átveszi tőle: „Henóch, az igaz ember, kinek szemét az Isten kinyitotta, hogy lássa az angyalok által neki megmutatott szenteket, így szólt: Mindezeket tőle [Istentől] hallottam és általa értettem meg mindazt, amit láttam, *de nem a mai nemzedék számára, hanem azok számára, akik a messze jövőben elkövetkeznek.*” Mindvégig a kiválasztottakról, azaz adeptusokról és a méltatlanokról beszél. „A kiválasztottak pedig részt fognak venni a fényességben, az örömben és a békében. És az örök igazságot ők fogják örökölni, benneteket, istenteleneket, az átok fog sújtani. A kiválasztottak pedig bölcsességben fognak részesülni, és élni fognak, és nem fognak vétkezni többé... mint akik a bölcsességet elérték.” Amikor tehát Noah, a másik igaz, látja, „hogy a Föld rázkódik és közel van a pusztulása”, elmegy ősatyjához; Henóch fölemeli őt a földről, és azt mondja: „Jőjj, mert én megkérdeztem a Szellemek Urát a Föld megrázkódtatása felől. Es azt mondta nekem, *más szavakkal, mint a földi szavak:* Igazságtalanságaik miatt az ítélet be fog teljesedni rajtuk, és ne legyen előttem semmi... *ami a titkos tudásra emlékeztet.* [Csak úgy veheti elejét a titkos tudás terjedésének, hogy a bűnös angyalokat és embereket egyaránt kiírtja.]... Azokról beszélek, akik nem fogják többé ismerni a visszatérést az örökkévalóságba, mert angyalok voltak, és a titkokat feltárták, ők mind átkozottak legyenek. Ami téged illet, fiam, a Szellemek Ura tudja, hogy a szíved tiszta és mentes a titkok fölfedezésének vádjától. Azért nevedet megerősítette a szentek között, és meg fog óvni téged az élők közül.” - Joggal mondták, hogy Henóch könyve voltaképp saját iniciációját s a beavatás utáni tapasztalatait, ezotérikus [611] megvilágosodásait írja le; lelke elhagyja testét, felszáll a szellemek szférájába, az Úr színe elé, az angyalok közé, a világ végére ragadtatik, s ott „nem földi szavakkal” szólnak hozzá. Hatása, különösen a sémita Keleten, vetekedett Hermész Triszmegisztoszéval, az újplatonizmus és a gnosztika kaput nyitott neki, az első keresztény írók tekintélyként idézték, neve: Enoichion, „a nyitott szemű Látnok”, fogalommá vált, mint Hermészé. Isteni parancsra leírta látomásait, de csak az utókornak adta át.

Az adeptus fémjelzett, nemesveretű típusa Püthagorasz. Mielőtt fellépett volna, negyven álló évig tanult; először Egyiptomban, Thébai templomában, aztán a főníciai, majd a káldeus iskolákat járta ki, s a hagyomány szerint elment Indiába is. Hogy a bráhma-noknál a közreadásnak, a divulgációnak ugyan avval a tilalmával találkozott, fölösleges ismételni. Iamblichosz írja: „Püthagorasz beavattatott Búblosz és Türosz minden misztériumába, a szíriaiak szent műveleteibe és a foinikok titkos tanaiba.” Hazatérve, egész tudományát csak előkészületnek nevezte az igazi filozófiához. Tanítványait két csoportra osztotta: az egyiknek a közölhető, exotérikus tanokat adta elő, a másiknak az ezotérikusokat; de még így is bajba keveredett.

Hérodotosz kisebb rangú beavatott volt, ha szabad úgy mondani: idegenforgalmi fokozatot nyerhetett az egyiptomi papoktól, amivel a jelentékeny idegeneket tisztelték

meg, mégis számos helyen hivatkozik a hallgatás parancsára, jellemzésül csak az egyiket idézzük, ahol a szaiszi templomról beszél: Itt van a sírja Annak is, akinek nevét közzétenni szentségtörésnek tartanám, Szaiszban, Athéné [Neit] szentélyében, a templom mögött, Athéné falának hosszában. E szent helyen nagy obeliszkok állnak, mellettük egy tó, melyet szép körben épített kőkerítés díszít... s amelyet kerek alakúnak neveznek. E tóban adják elő éjjel az illetőnek szenvedéseit s ezt nevezik az egyiptomiak misztériumnak. [Az obeliszkok, a kör alakú kerítés és a kerek tó kozmikus jelentésűek, mint a menhirek és a kromlecek.] Róla azonban, bár többet is tudok, hogy miképp történik a dolog, ne szóljon a szám. Hasonlóképpen Démétér [Eszit] ünnepéről, melyet a görögök theszmophoriának neveznek, nem szólhatok, csak amennyit szabad. Danaosz leányai voltak, akik ezt az ünnepet behozták, és a pelopon-neszoszi nőket megtanították reá."

Feltűnő, hogy Hérodotosz nem említi a gyermek Hor, Har-pa-kruti nevét és jelentését, pedig a legtöbb templomban ott állt a szobrocskája, s képét gyűrűkre vésve is viselték. Azonkívül ő volt talán az egyetlen egyiptomi istenség, akit hazáján kívül eredeti néven és minőségében tiszteltek. A görögök Harpokratésznek, a foinikok Charpekratnak hívták, idolumai és pecsétgyűrűi (szigalion) az egész görög-római világban elterjedtek. Har-pa-kruti arról nevezetes, hogy ujját ajkai elé teszi, vagyis hallgatást parancsol, így ábrázolják a titok, a hallgatás ékszerei, a „lepecsételés” rítusára [612] szolgáló *gyűrűk* is. Ennél fogva a régészek megtették a hallgatás istenének, holott mítosza nincsen. Ám talán épp ez vezethet nyomra: mítosza, szerepe is titok lehetett; tudjuk, hogy Hor volt szülei, Usziri és Eszit halálának megbosszulója, s ekképpen őrzője titkuknak, a misztériumnak, melyet többek közt a szaiszi kerek tónál adtak elő. Hogy később a titoktartás istensége lett, magától értetődik. A theszmophoria azonban nem volt misztérium, legalább is Görögországban nem, hanem igen elterjedt Démétér-ünnep, s ezért az ókortudósok tagadják, hogy egyiptomi eredetű lenne; holott Danaosz leányai Aigiptosz, azaz Egyiptom „fiainak” feleségei voltak, s ottani misztériumuk talán a Nílus áradásával kapcsolatos: ennek forrásait töltögetik szüntelenül.

A mezopotámiai ékiratok megfejtésének történetéből tudjuk, milyen alig leküzdhető nehézségekkel jár olykor az elolvasásuk és megértésük, nemcsak technikai okokból, hanem mert a szövegek eltorzítottak látszanak, ellentmondók. Vajon nem az történt-e velük is, ami a bráhmánok szent irataival? Ezek története az indiai és tibeti hagyományok szerint a következő: Az ősi szent szövegeket sokáig a templomi bráhmánok őrizték, és a „szent” kaszt tagjain kívül senkinek sem volt joga olvasni vagy tanulmányozni őket. Akkor jött Gautama, Kapilavasztu hercege (Buddha). Miután a *Rahaszból* és az *Upanisadokból* megtanulta a teljes bráhmán tudományt, és úgy találta, hogy tanítása csak kevéssé vagy egyáltalán nem különbözik az „Élet Tanítóiétól”, kik a Himalája havasai közt laknak, méltatlannak érezte, hogy a szent tudomány a bráhmánokon kívül mindenki elől el van zárva, s elhatározta, hogy elterjesztve a nép között, megmenti az egész világot. Mikor pedig a bráhmánok látták, hogy az ő szent tudományuk és rejtett bölcsességük a mleccák (érinthetetlenek, tisztátalanok) kezébe fog kerülni, megrövidítették az *Upanisadokat*, melyeknek szövege eredetileg háromszorosát tette ki a *Védáknak* és a *Bráhmánáknak* együttvéve, azonban magán a szövegen egy szót sem változtattak. Egyszerűen kiemelték a kéziratokból a legfontosabb részeket, amelyek a Létezés Misztériumának végső szavát tartalmazták. A bráhmánikus titkos kódex kulcsa ettől fogva csupán a beavatottak birtokában volt meg, és ezáltal a bráhmánoknak módjukban állt nyilvánosan tagadni Buddha tanításának helyességét, hivatkozva a maguk *Upanisádjaira*, s egyúttal örökre hallgatni a legfőbb kérdésekről. Így szól a Himaláján túli ezotérikus tanítás.

Hasonló hagyományok élnek Kínában, ezek az Élet Tanítóit a Tudomány Fiainak, a Tűz-köd Fiainak és a Nap Testvéreinek nevezik. A fu-ki-eni ezotérikus könyvtár kéziratai Szi-dzangot, azaz Tibetet úgy említik, mint az okkult tanok fő székhelyét, Buddhát korszakokkal megelőző, időtlen idők óta. „Nagy” Jü császár, a kegyes életű misztikus és fő beavatott, tudományát - úgy mondják- a szí-dziangi Havas Hegyek Nagy Tanítóitól [613]

nyerte. - Ha már a messze Keletre vetődtünk, tegyük hozzá, hogy ugyanennek a bölcsességnek hét misztériumát a Lao-ce szekta misztikusai, a japáni jamabusik és a kiotoi aszkéta szerzetesek, a dzenoduk a Hét Ékszernek nevezik, de titkaikból nem árulnak el semmit. Kung-ce maga mindvégig elhárította, hogy nyilvánosan megmagyarázza, mit ért a „Nagy Végsőn”, és „a szalma által való” jósláson. Mexikóban a Nahuatl-tant háromféle nyelven fejezték ki: 1. a nép nyelvén (macehuallatolli), 2. az urak nyelvén (tecpillatolli), 3. titkos nyelven, a hierarchia és a bölcsék nyelvén (nahuatolli). Ezenkívül minden istenséget három formában ábrázoltak: 1. bálvány formájában a laikusoknak, 2. színes képben vagy hieroglifában a papságnak, 3. matematikai-csillagászati-naptári formában a beavatottaknak.

De bármerre tekintünk, mindenütt élénk áll - jelképesen szólva - Harpakruti a szájára tett ujjal. Tudjuk, hogy Tantaloszt azért sújtották a róla elnevezett kínos büntetéssel, mert elárulta az istenek titkát, ellopta halhatatlanná tevő nektárjukat és ambróziájukat, s hasonló akart lenni hozzájuk: ez rege, de épp ezért az alapvetet tömöríti. S az egzakt történelem bőven szolgál gyakorlati példákkal. Láttuk Aiszkhülosz, Szókratész, Ovidius, Julianus sorsát, hogy csak a legnagyobbakat idézzük, ismerjük a druida árulókét, hallottuk a bráhmaṇok átkát. Még a *Zohár* is így kiált fel: „Jaj annak, aki a Thorában egyszerű olvasmányt és közönséges szavakat lát!... A Thora recitációi csupán ruhái a Thorának. Jaj annak, aki ezt a köntöst úgy tekinti, mint magát a Thorát.” A zsidók azt tartották, hogy aki közreadja a *Kabbala* titkait, miután beavatták a rabbinikus misztériumokba, mintegy evett a tudás fájának gyümölcséből, s halállal volt büntethető. A Szibülla-könyvek őrzőire halál várt, ha csak egy szót is elárultak belőlük. - Ami pedig a nagy misztérium-játékokat illeti, két részre oszlottak: az egyik nyilvános vallási ünnep volt a tömegek és a neofiták számára, a másik teljes titokban folyt le, s aki megleste őket, az acharnaibeli ifjak sorsára jutott. Az igazi misztériumokat sohasem tették közkinccsé, s az igazi adeptusok sohasem iparkodtak a nagyközönség használatára írni. „Mert elkerülhetetlen dolog titokba rejteni a tudást, ha kimondjuk,” - írja Alexandriai Kelemen.

Mit célzott tehát a hallgatás parancsa, miért volt elkerülhetetlen a burkolt beszéd, a mélyebb értelem elrejtése? A dokumentumok nem sokat árulnak el, s ez természetes, mert a tilalom az okok közlésére is kiterjedt. Górcsővet kell alkalmaznunk. Világos, hogy a tanok némely része egyszerűen „magas” volt, nehezen érthető a köznapi agyvelők számára, mint manap a differenciál-számítás vagy Kant Ding an sich-je és mundus in-telligibilise, vagy a relativitás-elmélet. Amit pedig nem ért az ember, könnyen félreérti, eltorzítja, meghamisítja, s ezzel a helyes értelem, a titok ebek harmincadjára kerül. De a hamisítás lehet szándékos is, ennél fogva [614] a tilalom védekezés a profanáció ellen. Vannak az igazságot felfogni nem tudók, és vannak az igazságra méltatlanok.

Nyilván ez volt az ok, amiért Jézus Krisztus kétféleképp tanította az igét. Máté és Márk *Evangéliuma* félre nem érthetően közli a tényt, hogy Jézus példabeszédekben szólt a néphez, de külön és titok terhe alatt oktatta tanítványait, a kiválasztottakat. „Ne adjátok, ami szent, az ebeknek, és ne hánjátok gyöngyeiteket a disznók elejébe, hogy valamiképpen meg ne tapodják azokat lábaikkal, és ellenetek fordulván, meg ne szaggassanak titeket.” (Máté, VII, 6.) „Ő pedig ezt mondá nékik: Nem mindnyájan veszik

be az ígét, hanem akiknek adatott... Aki ezt megértheti, értse." (U.a. XIX, 11-12.) „*Néktek adaték tudnotok az Isten országa titkát; azoknak pedig, akik kívül vagynak, mindenek példázatokban terjesztetnek elejökbe: hogy szemeikkel látván, ne lássanak, és füleikkel hallván, ne értsenek.*" (Márk, IV, 11-12.) Ezt a szemre-fülre való hivatkozást még két helyen ismétli. Néha szinte türelmetlenül feddi tanítványait is, mert nem értik szavait, így épp az előbbi idézet folytatásában: „Nem értitek ezen példázatot? Tehát miképpen fogjátok megérteni a többi példabeszédeket?" (U.a. IV, 13.) „És efféle sok példázatokban terjesztő elejökbe tanításait, amint a hallgatásra alkalmatosak [a megértésükre képesek] valának. Példázatok nélkül pedig nem szól vala nékik [a népnek]. *De az ő tanítványainak külön mindeneket megmagyaráz vala.*" (U.a. IV, 33-34.) - Mi volt ez a „külön” tanítás, „isten országának titka”, - sem az evangélisták, sem az apostolok írásaikban nem árulták el, a misztérium rejtve maradt. Szabad-e találgatni? Úgy lehet, a Messiástan és a Passió értelme is beletartozott, mert valahányszor róla szól Jézus, terjesztését megtiltja tanítványainak, vagy jelzi titkos voltát. Kik a Messiás „követei orcája előtt” (megjelenése előtt)? „Minden próféták és a törvény [Keresztelő] Jánosig terjeszkedő jövendőket mondanak. És, ha befogadni [megérteni] akarjátok, ugyanő Illyés is, ki eljövendő. Akinek vagynak fülei a hallásra, hallja... Mindenek általadattak nékem az Atyámtól; és senki nem ismeri a Fiút, s *akinek a Fiú meg akarja jelenteni.*" (Máté, XI. 13-15,27.) „Kérdezé tanítványait: Kinek mondanak engem lenni az emberek? Kik felelének néki mondván: Keresztelő Jánosnak, mások Illyésnek, mások pedig mint egynek a próféták közül. Akkor kérdé őket: Ti pedig kinek mondotok engem lenni? Felelvén Péter, monda néki: Te vagy ama Krisztus. És inté őket, hogy azt felőle valakinek *meg ne mondanák.* ” (Márk, VIII. 27-30.) Péternek pedig mondta: „Boldog vagy Simon Jónás fia, mert nem test és vér jelenté ezt meg neked, hanem az én Atyám, ki a mennyekben vagyon [Ő avatott be téged]... Akkor meghagyá tanítványainak, hogy *senkinek meg ne mondanák: hogy ő légyen ama Jézus Krisztus.*" (Máté, XVI. 17, 21.) S rögtön utána „tanítani kezdé őket, hogy az Ember Fiának sokat szenvednie... és megöletettnie, és harmadnapra feltámadnia kellene. S ezen ígéket *világosan* kimondá.” (Márk, VIII. 31-32.) [615] Tehát az Istenfiúság, a kínszenvedés és feltámadás, s általuk történő megváltás jelentésére oktatta őket, „világosan,” azaz a lényegről szólva, példázatok nélkül. Ezotérikus fogalmazással úgy mondhatnók, hogy ezek misztériumába avatta kiválasztott tanítványait.

Íme tehát a titoktartás egyik oka: védekezés az értetlenség és a profanálás, s a velükjáró meghamisítás ellen. De van a dolognak gyakorlati oldala is; a beavatott nemcsak birtokolta tudását s közölte a neofitákkal, hanem tevékenykednie kellett, értékesítenie az emberiség javára, noha a tant magát rejtve tartotta. Így például az adeptusok *mind* gyógyítók voltak, de mintegy csak mellékesen, állapotukkal járó kötelességképpen; azonkívül csodatevők, thaumaturgoszok. Épp Jézus viselkedése mutatja, mennyire nem ez volt a lényeg, hanem a belső tökéletességre, a végső ismeretre, „az isteni igazságra” való törekvés. „E bűnös nép jelet kíván”. „Jelet” adhat minden ügyesebb fakír vagy csodadoktor, s ez teremti meg a Simon Mágusok típusát, a tudás kalmárait; méltán éri őket a halál. Hogy a mai életből vett, távoli analógiát hozzunk fel: ezért gyakorolhatja a gyógyítás tudományát csak diplomás, azaz „felavatott” orvos.

De ez elvezet a harmadik okhoz. A tudás hatalom, rosszra is használható, sőt egyenesen csábít rá. Evvel beléptünk a fehér és fekete mágia ismert területére. A legnagyobb bűn, amit az adeptus elkövethet, ha tudását, képességeit önző vagy gonosz célokra, kártevésre használja fel. S hogy a rejtett ismeretek és képességek mily reális erőt jelentettek, mily példátlan hatalomhoz juttatták birtokosaikat, hatásos példák szemléltetik. Zarathusztra vallásalapítása, „reformja”, exotérikus történeti oldalát

tekintve, nem egyéb, mint élet-halálharc a fekete mágusoknak, a „drug”, a csalás és hazugság kultiválóinak uralma ellen. Zarathusztra intelme a leendő királyokhoz nyílt parancs a vérengzésre, kegyetlenségre, ha kell. „A csalókból legyenek megcsaltak, kudarcba kell hullaniok, és hangosan jajgatniok: A király hű szatrapáival rendezzen öldöklést és vérengzést közöttük, és teremtsen békét tőlük a megnyugtatótt nemzetségeknek. Hozzon rájuk kint a halál bilincseivel együtt, és legyen a hamar eljövendő Nagykirály. A csalók testéhez rothadás tapad, mert az igazak leigázására törnek, megsértvén az Égi Fényt. Hol van az égi fényű fejedelem, ki elrabolja tőlük az életet és a szabadságot? Mert tiéd, Mazda, a birodalom, amely által Te az igazéltű gyengéknek a jobbat meg fogod adni.” - Diocletianus császár veszélyeztetve érezte a tartománnyá lett Egyiptom birtokát, de nem lázadástól félt, hanem az ezotérikus tudománytól, a beavatottak hatalmától, mert ez ellen nem voltak elegendők a légiók. Azért ediktumot adott ki, s elrendelte, hogy az összes ezotérikus iratot gyűjtsék össze és égessék el; így akarta elapasztani a misztérium-tudomány forrásait, jóét-rosszét egyaránt. Ekkor semmisítették meg, többek közt, a [616] Szerapeion százezernyi tekercsét; s hogy e vandalizmus által mit veszített az emberi művelődés története, föl nem mérhető.

Persze, már hanyatlás jele, ha a fekete mágia önjelöltjei be tudnak furakodni az adeptus-iskolákba, s felavatást nyernek, vagy ha önző kaszt-érdek tömöríti őket. Vagy egyszerűen csalók, szélhámosok kreálnak ál-misztériumokat. A misztérium-kultusznak evvel az ágával nem foglalkozunk, de tudnunk kell, hogy ilyen okok is növelték a titokzatosságot, különösen az ókor utolsó századaiban. Ez a végső dekadencia ideje, s a velejáró álvirágzásé, de a hanyatlás jelei már az ismert történelem kezdetén mutatkoznak, s az árulás kegyetlen büntetése éppen velük magyarázható.

Ezenfelül, noha a tudomány birtoka hatalmat jelentett, terjesztése nem csekély veszedelemmel is járt. Az idők elejétől fogva az idők végezetéig mindig lesznek „hivatalos” tanok vagy megrögződött, egyetemesen vallott hitek, s ilyenek ellenében fellépni eleve forradalmi cselekedet. S nem lehet mindig nyers, meztelen hatalomféltésről sem beszélni, a védőket is élő hit, a saját igazság tudata fűtheti. A lángelméjű Giordano Brunót megégették, de pantheista koncepcióit ki fogadhatja el ma? E tekintetben az arisztotelizmus és a skolasztika tételei ma is elfogadhatóbbak. Galileinek igaza volt, de bizonyítékai egytől-egyig tévedések, s a tudomány semmit sem használhat fel belőlük a heliocentrizmus magyarázatára. Sorsuk mégis intő példa mindennemű új ismeret felfedezőinek: a vélt vagy való igazság nehezen tör utat, mert elsősorban az emberi természetbe ütközik.

Nem utolsósorban lehet az ismeret közlése időszerűtlen, sőt kártékony, mint például az elemek átváltoztatása, vulgáris nevén aranycsinálás, vagy az atombontás, vulgáris nevén bombagyártás. Lehet a misztérium megszegése békebontás, kegyeletsértés, hitrontás, szentségtörés, már pedig „jaj a botrányt okozónak”. S amit talán először kellett volna mondanunk, lehet a titok közölhetetlen is, lélektani okokból, természeténél fogva. Platón egyszeri csodaképpen egyesíteni tudta magában a tudós gondolkodót és a beavatott igazlátót, s nyíltan megvallja, hogy a legvégső, legmagasabb ismeretről sohasem fog szólni: „Erről nincsen egyetlen írásom sem, és nem is lesz soha; mert nem foglalható szavakba, mint más tanok tárgyai. *Hanem ha az ember sokáig társalkodott a dologgal, és együtt élt vele, hirtelen feltámad a lélekben, mint a lobogó tűztől gyújtott világosság, s attól fogva a maga erejéből táplálkozik.* Pedig jól tudom, hogy ha leírni és elmondani kellene, én adhatnám elő a legjobban; csak hogy, ha rosszul iratnék is le, engem sújtana leginkább. Holott ha lehetségesnek látszanék előttem, hogy kielégítő módon leírjam és elmondjam a nagy tömegek számára, mi szebbet tehetnék az

életben, mint hogy az emberek nagy hasznára megírjam, és hogy a természet lényegét mindenki előtt világossá tegyem? De azt [617] hiszem, az ilyen vállalkozás egyáltalán nem szolgálna az emberek javára, eltekintve igen kevesektől, kik képesek rá, hogy rövid utalás nyomán megtalálják. A többiek közül egyeseket oktalan fennhéjázás töltene el, másokat fellengző és hiú remény, mintha valami rendkívül fenségeset tanultak volna... Röviden: aki nem születésénél [képességeinél] fogva jártas a dologban, azt sem a tanultság, sem az emlékezőtehetség nem fogja azzá tenni; mert már a kezdete sem jöhet létre, ha lényegétől idegenül viselkedünk." - Ez a legmélyebb ok, s azért még vizsgálni fogjuk, ha „a lélekben fellobbanó világosságról” és a titokkal való „együttéléstről” lesz szó. De ha ok kell a titok őrzésére, látjuk, épp elég akad.[618]

Avatottak, avatások

Kik és hogyan jutottak hozzá? Mi volt az iniciáció? A görög adeptusok a tudományt, helyesebben a képesítést, még helyesebben az állapotot, amire törekedtek, philosophiának nevezték, s aki megszerezte, philosophosznak. A szavakat „a bölcsesség szeretetének”, illetve „bölcsességet szeretőnek” mondjuk magyarul, de egy elmés francia megfordítja az értelmezést, s azt állítja, hogy a kifejezés eredetileg és valószínűleg a szeretet bölcsességét és bölcsét jelenti, - szereteten értve az ősi erőst, amely a dolgokat átjárja, egymás felé hajtja, s egyesülésük által létrehozza a világot és minden alakzatát: a Kozmoszt. Ezért nevezték a görögök Erósz a legöregebb istennek. Lehet, hogy ez az értelmezés téves, de nekünk kapóra jön, mert velejében a világot átjáró és rendező „erotik-kum” az, amit a beavatottak megismerni akartak, persze nem fizikai értelemben. Sőt nemcsak tudni, tudományként, hanem bírni is, magukban életre kelteni, cselekvéssé változtatni, azaz tevékenyen belevegyülni a világ rendezésébe. Ezt értette Püthagorasz is filozófuson, s szerényen elhárította magáról e címet: ő még csupán tudós. A magyar bölcs szó tehát nem adja vissza teljesen a philosophos ezotérikus jelentését és tartalmát; mert igaz ugyan, hogy bölcs az, aki mindent megért, s aki megért, meg is bocsájt, aki megbocsájt, szeret. De ez a megértés és a szeretet még nem tevékeny, hanem szemlélődés eredménye és belső egyensúly jele. A beavatott bölcs, kínai sárkány-fiú, a hindu risi, az egyiptomi Ré-horakhti, a Látásban Nagy, a görög epeptész azonban a világegyetem tevékeny része kívánt lenni, erősíteni és építeni a Teremtő Szellem művét, tudatosan, szeretettel, „gyengéden és nagy értelemmel”, ahogy a *Smaragd tábla* mondja. S mert „az alsó ugyanaz, mint a felső,” a philosophia magába zárt minden ismeretanyagot, a természettudományoktól a legelvontabb eszmélkedésig és szavakba nem foglalható megvilágosodásokig.

A templomok elvben és eleve az iskolázás helyei is voltak, attól az időtől fogva, amikor az első kultushelyet, temenoszt felszentelték. Ez lehetett fa, forrás, liget, szikla, akármi hely, ahol az istenség megérezte jelenlétét. Róla nevezték el, és papjait az illető isten fiainak hívták. Természetesen nem minden egyes templomban folyt tanítás, s nem minden templom-iskola volt misztérium-kultusz és adeptus-képzés színhelye. Az [619]

ilyenekben azonban két mederben folyt az oktatás: a nyilvánosság előtt tanították a „reáltárgyakat”, az államvallást, az összes szabad művészetet, az egész exotériát; a misztérium-ünnepeken pedig a kiválasztottak előtt feltárták mindezek rejtett értelmét, igazi jelentését, és bevezették őket a mágikus gyakorlatba. Példáját láttuk Püthagorasznál. A titoktartás itt már teljes mértékben kötelező volt; a titkok gyűjtőhelyére, a föld mélyébe vonultak, s a barlangok, alagutak, pincetermek, katakombák kezdetkori funkcionális szerepét jelzi, hogy utóbb szertartásszerű és

jelképes értelmet is nyertek. A barlang természettől rendelt helye az „elrejtőzésnek”, az elvonulásnak a világ előtt, de a belső elrejtőzésnek, a befelé-fordulásnak is, segíti a szemlélődést és elmélkedést (kontemplációt és meditációt) egyaránt aszkézisre szoktat, és megduzzasztja a lelki erőket. A legtöbb próféta és remete barlangban lakik, Illyés ott várja Istent, Mohamed barlangban társalgott Alláhhval, s érlelte meg tanait, Tibetben ma is gyakori a barlangba vagy befalazott remetekunyhóba vonulás; az iráni mágusokat Baktria távoleső, rejtett barlangvárosaiban tanították és avatták fel.

E barlangvilág fejlesztéséhez, persze, a misztérium-kultusz is hozzáadja a maga szörnyű erőit; India sziklából, hegyből és hegybe vájt templomai, hat-nyolc emelet mélységű alagút-labirintusai már mándala-szimbólumok is. Az észak-kínai toba-tatár barlangtemplomok nagysága és szobordíszítése szinte kábító. Memfisz katakombái a piramisoktól a Nílusig értek. Az ókeresztény katakombák sem szolgáltak csupán temetőül, s egyáltalán nem az üldözések idején keletkeztek; a szokás sokkal régebb a kereszténységnél, és nem vitás, hogy keleti eredetű. A mai köztudomás szerint hiteleink titokban vájták őket (pl. a rómaiakat), hogy zavartalanul ápolhassák vallásukat üdvözült vértanúik és halottjaik sírjai között. Holott egy ilyen óriási mű semmiképp sem maradhatott volna titokban, s nem is volt titkos, egész Róma tudott róla, éppúgy mint a többi keleti eredetű lakosság, így a zsidók földalatti temetőiről, s csakúgy, ahogyan Trier, Párizs, Nápoly, Szicília, Málta, Észak-Afrika, Kisázsia pogány népei ismerték a keresztény, a zsidó és egyéb sémita „szektáknak” ezt a szokását. Igaz, hogy az üldözések idején a katakombák kiváltképpen alkalmasak voltak a hitélet elrejtésére, mert a pogány hitvilág kezdettől fogva szentnek és sérthetetlennek, sacrosanctumnak nyilvánította a sírhelyeket. Az üldözések idején biztos menhelyet nyújtottak, s a barbár betörések előtt szintén; sem a fanatizmus, sem a rendőri hatalom, sem a zsákmánydüh nem merte megszensteleníteni őket. Mindez hozzájárult nagyarányú kiépítésükhöz, de a halott-tiszteleten kívül már eredendőleg egyéb kultikus célokra is használták őket; bizonyítják a keresztelő medencék, oltárok, padokkal ellátott helyiségek és más részletek.

Mindazáltal nem a barlang volt a misztérium-kultusz és tanítás kizárólagos színhelye; lehetett „tó”, „sziget”, „hegy” (átvitt értelemben is), [620] kőkor, épített templom, torony, mint Írországból, mint a szardíniai nuraghék, mint a maya teocalli üregei, és minden természetes temenosz és mesterséges mándala-szimbólum. De mindegyiknek élén láthatatlanul egyazon szellemi lény állt, a tudás megteremtőjének és forrásának szellem-alakja: a „Névtelen, akinek sok neve van”, ahogy az egyiptomi ezotérikus szöveg mondja. Ő a Nagy Áldozat, s e szó értelmét az Usziri-mítoszból ismerjük; az indus Beavató, a Nagy Mester, Mahá-guru; a Sötétség Körének határán ül, a Fény küszöbénél, túlról, közvetlenül kapja a világosságot, s ő közvetíti.

Ezért áthághatatlan törvény, hogy a jelölt, a lanu, cséla, mystés, neofita sohasem tanulhat egymagában, a végső beavatásig mester, mahhu, arhát, guru, Ré-horakhti, hierophantész vezetése alatt áll, ki apránként, lépésről-lépésre, a lelkiatya hozzáértésével vezeti az avatás megszabott fokain át egyre feljebb, a titok teljessége felé. A teljes tudást, a tökéletes állapotot azonban csak az utolsó pillanatban nyerheti el, s ekkor az istenséggel rokonlényegűvé, földi, testben élő másává, „halandó istenné”, „bhóddiszattvává”, megvilágosulttá stb. válik. A hindu szentkönyvek négy grádust említene: szrotápanna, szakridágómin, anágámin és arhan. De a felavatott arhan is, noha ismeri már a múltat és jövőt, még mindig tanítvány, cséla marad, mert egy magasabb rendű mester, arhát vezetése alá kerül, s újabb három fokon kell áthaladnia, hogy a legmagasabb ar-hát-rangot elérje. A beavatottak mindenkori fejének neve Brahmátmá. Az egyiptomiaknál a főnököt Ré-horakhtinak, „Szemlélőnek”, Meglátónak

hívják; a rendek vagyis fokozatok nevét csak újplatonista-görög átírásban ismerjük: 1. pastophorosz. 2. neokorosz, 3. melankphorosz. A görögöknél a tanítvány neve műsztész, a magasabb beavatotté epoptész, a legmagasabbé prophétész. A műsztész neve: „fátyolozott, eltakart”, jelzi, hogy mintegy ködbe, Májá fátylába burkolva látja csak a dolgokat, míg az epoptész, a „látó” szeme az érzéki formákon át a mélyebb valóságig hatol, a prophétész, a „jós” pedig ismeri a múltat és a jövőt. Szmürnai Theon öt részre osztja a rítusokat: „Első az előzetes megtisztulás, mert a misztériumokat nem közlik mindenkivel, aki részesedni kíván bennük; de vannak, akiket a kiáltó szava hív be... Mert szükséges, hogy akiket nem utasítanak el a misztériumoktól, először némely tisztítások által megfinomuljanak. De a megtisztulás után következik a befogadás a szent rítusba. A harmadik rész neve epopteia vagyis befogadás. És a negyedik, amely a vége és célja a revelációnak, a fej bekötése [szalaggal, tinia] és a korona föltevése... akár fáklyavivő lesz [az avatott e ceremónia után], akár a misztériumok hie-rophantésze, akár valamiféle más részét vállalja a papi szolgálatnak. De az ötödik, amelyet mindezek létrehoznak, az istennel való kommunió. És ez az utolsó és a legfenségebb az összes misztérium között.” - A fokozatok és a nevek változhatnak, a lényeg mindenütt ugyanaz, mert - [621] ismételjük - a misztérium-kultusz régi, mint maga az ember, és eredete egyetemes. Profanáit formákban ma is megtalálható kelettől nyugatig a legkülönbözőbb legális és illegális szervezetekben, melyek a titoktartást is kemény szankciókkal védik.

Az adeptuspálya sohasem volt veszedelmek híján; az árulás belülről, a fecsegés kívülről sodorhatta bajba a törvényszegőt vagy a vigyázatlant. De maga a tanulás, a kiképzés is, ha az ősi szigorral vették, életre-halálra ment. A próbatételeket és gyakorlatokat méltán nevezték tortúrának. S aki végigcsinálta, valóban mágus lett, vagy belehalt. Vagy pedig megőrült. Az iskola elvégzése azonban nem volt kötelező, ki-ki megmaradhatott akármelyik elért fokon s a velejáró feladatkörben. Általában tizenkét tor-túráról beszélnek, de nem sokat tudunk róluk. Az iskolák módszereiről a hindu jógik közkeletűvé lett, de csupán exotérikus gyakorlataiból sejthetünk egyet s mást, a bráhma-nok titkolt módszerei többet árulhatnának el, éppúgy mint a tibeti guru-iskolák és a kínai sárkány-testvériségek, de ezeket a misztérium pecsétje őrzi; az indonéziai népek, a négerek, az amerindiók mágiája pedig úgyszólván hozzáférhetetlen. S mindez már varázstudomány, igen nagy tárgy, külön munkában kívánjuk megközelíteni.

A veszedelmeket jelképesen példázza a négy „tanaim” története a *Talmud*-ban; hárman közülük elégtelen képességekkel, csekély értelemmel léptek be „a gyönyörűség kertjébe”, vagyis a misztérium-tudományba, s ez lett a vesztük. „Szent mestereink tanítása szerint ama négynek neve, ki belépett a gyönyörűség kertjébe: Ben Aszai, Ben Zoma, Acher és Rabbi Akiba. Ben Ászai nézett, és elvesztette látását. Ben Zoma nézett, és elvesztette eszét. Acher kárt tett a növényzetben. [A gazzal együtt a hasznost is kigyomlálta a kertben; jelképesen értendő.] De Akiba békével [lelkében] lépett be, és békében is távozott. Mert a Szent, neve legyen áldott, mondotta: »Ez az agg ember méltó rá, hogy dicsőséggel szolgáljon bennünket.«”

*

Az avató szertartások állítólag legrégibb emléke egy párbeszéd, a Himaláján túlra menekült arhátok hagyománya; Nepálban ma is végzik a rítust, amelynek része. A rítus az „első Krisna” misztériumából ered, átment az „első Tirthankára”, vagyis az első földreszállt, megtestesült Buddha misztériumába és befejeződött az utolsó, a történeti Buddhával. A szertartás neve Kuruksét-ra*, s emlékezősképp ismétlik az isteni Adeptus

* Kuruksét-ra = a Megismerés Mezeje; ott folyt le az első háború a Pándavák és Kanravák közt, amellyel a Vaskor megkezdődött.

nagy [622] harcára és halálára. (Krisna tudniillik mintegy a Világegyetem megváltója a védikus tanok szerint, a gonosz démonokkal harcolt, s a négy táj irányában a mindenségre „fölfeszítve” halt meg.) A párbeszéd a beavató mester és a tanítvány-jelölt közt folyik le:

Kérdés: Ki kopogtat az ajtón?

Felelet: A jó tehénpásztor.

Kérdés: Ki előzőtt meg téged?

Felelet: A három rabló.

Kérdés: Ki követ téged?

Felelet: A három gyilkos.

E töredékes szövegben felbukkan a Jó Pásztor, mint Henóch könyvében és Jézusnál. Laurence, angol bibliaudós egybevetette Henóch Könyvének a pásztorokról szóló paraboláját a Jézuséval. Henóch hosszasan szól a rossz juhászokról, akik átengedik bárányaikat az oroszlánok, párducok és farkasok pusztításainak, és maguk is sokat leöldösnek közülük. Az Úr közömbösen nézi, de feljegyezteti bűneik számát, a könyvet lepecsételi és maga mellé teszi. Vár, míg idejét nem látja, hogy véget vessen uralmuknak, s maga jöjjön el a Jó Pásztor képében. Laurencet ez a parabola csak azért érdekli, mert szerinte Jézus innen vette a Jó Pásztorról mondott példabeszédét, amit a tanítványok nem értettek, úgy hogy meg kellett magyaráznia (az aláhúzott szavak azonosak vagy rokonértelműek a hindu szöveg szavaival): „Bizony mondom néktek: aki nem az ajtón megyen bé a juhok aklába, hanem máshonnan hág bé, tolvaj az és *rabló*. Aki pedig az ajtón megyen bé, az a juhok *pásztor*... Bizony mondom néktek, én vagyok a juhok ajtaja. Mindnyájan valamennyien én előttem jöttek, tolvajok és *rablók*... A *rabló* nem más végből jön, hanem csak hogy *lopjon, öljön és pusztítson*. Én jöttem, hogy életük legyen, és bőségesen legyen. Én vagyok a *jó pásztor*; a *jó pásztor* életét adja az ő juhaiért. De a béres, aki nem *pásztor*, akinek a juhok nem tulajdonai, mihelyst látja jönni a farkast, tüstént elhagyja a juhokat és elfut, és a farkas elragadozza és széjjelveri a juhokat.”

Világos, hogy Krisna mítosza megváltást ad elő; a bráhmínikus világkorszak-szemlélet értelmében a megváltás, helyesebben az igaz tanítás kalpánként megismétlődik, Krisna-Buddha újratesztel. Ő „a jó tehén-pásztor”, „rablók” előzik meg, ő rendbe hozza a csordát, aztán meghal érte, ezért követik „gyilkosok”. A nepáli titkos szertartás nem egyéb, mint Krisna történetének, eljövételének és halálának megismétlése, a világmegváltás rítusa. Henóch elbeszélése, látomása sem parabola, hanem a leendő megváltás jóslata, ha úgy tetszik mítosza, mert szimbolikus formában adja elő. De mind a kettő misztérium is; Tibetben-Indiában avató szertartás része, Henóch előadása pedig teljesen ezotérikus jellegű, szó sincsen benne [623] magyarázatról, tanulságról: aki érti, értse. Ezért nem értik az apostolok sem. Ugyanis a „példabeszéd” tárgya, amit Jézus nekik elmond, valóban ugyanaz, bár egy szava sem közös vele, s teljesen közömbös, ismerte-e Jézus Henóch könyvét; ellenben nincs okunk föltenni, hogy ne ismerte volna a jó pásztor jelképébe öltöztetett megváltás-misztériumot, minthogy ez az óvilág közös kincse volt. S mert neofita tanítványai nem értik, beavatja őket ezotérikus jelentésébe. A juhok az emberiség, ő maga a Jó Pásztor, a Megváltó, aki eljött, hogy életét adja juhaiért.

Az egyiptomi iniciáció menetét sokan igyekeztek kinyomozni, de sajnos, kevés eredménnyel, mint mindenütt. Több szerző, Lundy óta Bruntonig, azt állítja, hogy a *Halottak Könyve* nem csupán az elhunytak másvilági sorsát írja le, hanem jelképesen az avatandó útját is, a próbák és szertartások egyes mozzanatait. Annyi bizonyos, hogy a mesterek és tanítványok részt vettek a temetéseken, mert ezek rítusaikkal, kellékeikkel s a kripták falára festett képek által a halott egész életét bemutatták. Ezután

összegyűltek, s a tapasztaltak alapján mintegy eljátszották a másvilági ítélkezést a halott lelke fölött: Usziri széke elé kerül, a sakálfejű Anubisz mérlegre teszi szívét, azaz cselekedeteit a pávián alakú Thot felügyelete alatt, s a negyvenkét bíró meghozza a végzést. A dolog úgy fest, mintha gyakorlati, kísérleti módszer volna, hogy átéljék s megjelenítsék maguk előtt a lélek halhatatlanságát. Ezenkívül újplatonista és gnosztikus utalásokból és átírásokból, keresztény írók munkáiból stb. próbálták kihámozni a fokozatokat, elnevezéseket és amit lehetett.

Egyiptomban például a jelölt először szűrővizsgákon esett át, az úgynevezett Tizenkét Tortúrán; be kellett bizonyítania, hogy uralkodni tud szenvedélyein, s hogy egy pillanatra sem vesztí el „belső istenét”. Azután végigjárta a még tisztulatlan lélek vándorútját, meredek létrákon kellett felhágania, vaksötét, zárt ajtajú pincékben bolyongania. Ha minden próbát megállt, elnyerte a Pasztophorosz rangját, a második és harmadik fokon Neokorosz és Melankphorosz lett. Ekkor nagy földalatti, múmiákkal zsúfolt terembe vezették, a koporsó elé, amelyben Usziri feldarabolt holtteste feküdt. Ez volt a Halál Kapuinak Csarnoka, és ha a megölt, a „feláldozott” isten jelenlétének rettenetét is legyőzte magában a neofita, a Szellemek Csarnokába került, hogy ítéljenek fölötte. Az igazi vizsgapontokat nem ismerjük, csak az általános erkölcsi szabályokat és parancsokat; ilyeneknek kellett megfelelnie: Sohase kíváncsi, s ne állj bosszút; légy mindig kész segíteni veszélyben forgó testvérednek, ha kell, életed árán; temess el minden holttestemet; tiszteld szüleidet mindenek fölött; becsüld az aggkort, és védj a magadnál gyöngébbet; szüntelen tartsd eszedben a halál óráját és a feltámadását új és romolhatatlan testben.

Sokszor és bőven szoltunk már a Nagy Piramis, a Khufu gúla kozmikus, „csillagászati” jelentéséről. Természetes azonban, hogy a [624] belefoglalt tan misztérium volt, s még természetesebb, hogy mind maga a gúla, mind a köréje épült templomváros és labirinthálózat beavató iskolák, misztérium-szertartások és ünnepek színtere. Fel kell tennünk azt is, hogy elsősorban csillag-misztériumok fő kultuszhelye volt, a Kozmosz törvényeit, az égitestek életét, s mindezek ezoterikus értelmét tanították és mutatták be. Exotérikusan pedig a csillagászat, az asztrológia, a mértan, a számtan, a fizika és az élettan tudományait.

Maga a piramis a végső beavatásban játszott fontos szerepet, a királyszobában ment végbe az utolsó tortúra, a halál nagy próbája. A jelölt ekkor már a Nap istenét képviselte: belefeküdt, „leszállt” az üres szarkofágba, mint ahogy az életadó fény, az energia-sugár beléhatol a Természet termékeny méhébe. Másnap reggel, a nagy misztériumok alkalmával harmadnapon, kikelt belőle, jelezve az élet feltámadását a halálnak nevezett alakváltozás után. Ez volt a jelölt ünnepi, liturgikus szerepe. Személy szerint azonban a legnagyobb feladatot kellett végrehajtania, amire ember képes: meg kellett halnia, lelkének kiszállnia testéből, bejárnia a felső és alsó világot, és visszatérve, feltámasztania tetemét. Evvel bebizonyította, hogy tevékeny tudja tenni magában a Kozmosz, a Természet erőit, uralkodik életen és halálon.

Más adatok szerint, helyesebben másutt vagy más alkalommal a halál próbatétje a keresztre feszítés rítusa szerint folyt le. A legmagasabb fokozatra törekvő adeptust Egyiptomban tau alakú fekhelyre kötözték, Indiában napkeresztre, de mindkettő voltaképp a világ négy táját, magát a mindenséget jelentette. Ez volt a „kemény ágya azoknak, kik vajúdnak, hogy megszüljék magukat.” A régi egyiptomi sírkamrákban a halott fekhelye kereszt - tau - alakú volt. A templomok földalatti helyiségeiben, „barlangjaiban” számos tau-alakú fekhelyet találtak: az adeptusok ágyait. - A keresztre feszített végbevitte magán a halál átváltozását, elmerült „Sziloam álmába”, mint Kisázsia, Asszíria és Babilon misztérium-nyelvén mondták: három napig maradt ebben az

állapotban, míg szelleme „beszért az istenekkel”, leszállt Amentibe, Pátálába, Allatuba vagy a Hádészbe. Indiában a lélek másvilági utazását a „verembe” való leszállásnak nevezték. A verem földrajzi értelemben Pátála volt, vagyis Amerika, ezotérikusan az alvilágot, Vászuki kígyókirály birodalmát jelentette. A léleknek, hogy ide juthasson, előbb az Aranyüsző méhét kellett meglaknia, s belőle „újonnan születnie.” Az Aranyüsző méhe egyértelmű a piramis királyszobájával, s földalatti templomok, kripták, ilyenek hiányában kerek tornyok szimbolizálták. Ezekben kellett az adeptusnak három napot és éjjelt töltenie. Ralston Skinner szerint a zsidó „siak” jelentése és szerepe azonos a hindu veremmel. Valószínű, hogy az írországi rejtélyes kerek tornyok és a szardíniai nuraghék hasonló célú misztérium-építmények voltak.[625]

Találni-e ehhez hasonló analógiákat mai életünkben? Azt hihetnők, hogy a lélek elszállása, Sziloam álma azonos avval, amit révületnek, eksztázisnak nevezünk, a testi életfolyamatok csökkentése pedig a jógi tudományával: akár három hónapra is eltemettetik magukat elevenen, s azután fölélednek. Csakhogy az analógia nem áll meg; az eksztázis alatt a szervezet működése egy pillanatra sem szűnik meg, csupán ellanyhul, a tetszhalálba dermedt jógi pedig elveszti öntudatát; - a régi adeptusnak azonban egyfelől meg kellett őriznie teljes éber öntudatát, másfelől testi funkcióit ugyanakkor megszüntetnie, mint a halottnak. Az újplatonisták ennek az állapotnak célját és folyamatát így határozták meg: „A rész egyesülése az egésszel,” - az emberé a mindenséggel, s három fajtáját különböztették meg: theophania, az istenség tényleges megjelenése az ember előtt; theopathia, az isteni természet áthasonítása, asszimilációja; theopneusztika, az isten (szavának) hallása, tanításának érzékletes felfogása. Proklosz azt írja, hogy hat ízben esett ilyen elragadtatásba; Tyanai Apollóniosz, Porphyrosz szerint, négy alkalommal; Szent Pál maga számol be elragadtatásáról (harmadik személyben). „Tudok egy embert a Krisztusban, ki tizennégy esztendőnek előtte (testben-e? avagy test nélkül-e? nem tudom, az Isten tudja) egész a harmadik égbe elragadtaték. És tudom, hogy ezen ember... a Paradicsomba ragadtaték el, és ott titkos igéket hallott, melyeket nem lehet embernek előbeszélni.” Ámde ezek az állapotok jóval szelídebbek a valódi, halálos dermedtségnél, amelyben a test megszünteti funkcióit, míg a szellem a legfelszültebb öntudatos működést fejt ki, amire csak képes. A testi és lelki erők divergálásának legmagasabb foka, legszélsőbb véglete ez, a képtelenség határmezsgyéje; érthető, ha az avatottakat az örület és a „végleges” halál veszedelme környékezte. Porphyriosz magyarázata közel jár a lényeghez, de nem ragadja meg. „A legmagasabb eksztázisban isteni dolgok és a természet titkai nyilvánulnak meg előttünk. Az isteni lélek ki-áradása korlátlan bőségben hatol az emberi szellembe, végbeviszi a lélek egyesülését az istenivel, s képessé teszi, hogy míg a testben van, része legyen az életnek, amely nincs a testben... Az isteni mágia az emberből istent csinál; az emberi mágia új ellenséget teremt.” Maradjunk az előbbi meghatározás mellett: az adeptus „halála” azt jelenti, hogy hatalommal bír megszüntetni fizikai életét, míg szellemi része öntudatosan él és tevékenykedik.

*

Az eddig tárgyalt egész misztérium-komplexus ezotérikus jelképe a világ-kereszt: a halhatatlan lélek, az örökélet és újjászületés, röviden a Kozmosz szellemi princípiumának jele exotérikusan a világmindenségé. Az egyiptomi ankh, a füleskereszt nem egyéb, mint a tau, tetején - vagyis a felső szár helyén - a napkoronggal: ☩ S ezek után érthetjük, miért vele támasztja [626] fel Hor a halottakat, miért teszik a múmiák mellére, miért hordja aranyból, a napérből öntve aranyláncon a nyakába akasztva minden beavatott. Az eleusiszi misztériumokon a beavatott mellére tették, miután újjászületett és megfürdött a tengerben, azaz megtisztult a tudás vizében. - Keleten a

világkorong, a svasztika két átlóját jelzi a világkereszt, s neve „a tízezer igazság” jelvénye; Tibetben, Mongóliában, Kínában a Buddha-képek és szobrok mellén jelenik meg, és az iniciáltaknak is a mellére rajzolják, jelképesen a szívére pecsételik. A hindu beavatottak főnöke, a Brahmátmá, fejdíszén két keresztbetett kulcsot hord: az élet és halál birodalmainak kulcsait. - Az azték, mája és inka misztériumokról csak annyit tudunk, hogy némelyeket barlangokban tartottak (újjászületés-misztériumok), és hogy a nagalik voltak a papjaik. Talán ezotérikus értelmű az a kereszt alakú fa, melyet az európai kutatók a tudás fájának neveztek el: száz szeme és füle van - „a látásra és a hallásra” -, kígyó veszi körül köralakban, és a tetején ülő kecalmadár fülébe suttog.

De persze, nem a kereszt volt az egyetlen szimbólum. A Mithra-misztériumban a beavatottat, miután átesett a tizenkét próbán, meghintették az áldozati bárány vérével, mézben megmosta kezeit, aztán korong alakú, kovásztalan kenyeret kapott. A vér az élet jelképe, a méz az égi víz: tisztítószer, a kenyér pedig az égi eledel, a halhatatlanság tápláléka s egyúttal a napkorong jele. Nem jelkép, hanem szertartás volt a meghintés vízzel; a vallási exotériában (közgyakorlatban) egyetemes tisztító rítus, de Egyiptomban például ezotérikus jelentéssel is bírt, s a beavatásnál szerepelt. Számos dombormű és rajz ábrázolja: a két misztérium-isten, Usziri, a Nap és az íbiszfejű Thot, a titkos tudomány istene és a lélek másvilági vezetője, kancsóikból „az élet vizét” öntik a beavatottra úgy, hogy a két vízszugár *keresztezi* egymást, s apró füleskeresztek láncaként van megrajzolva.

A szigorú titoktartás miatt nehéz mindezeket világos képbe foglalni, s úgyszólván lehetetlen valóhíven értelmezni. Egyetlen nyíltan beszélő és ép dokumentumot ismerek, s ez is annak köszönheti létrejöttét, hogy szerzője, Szent Cipriánusz vagy Pszeudo-Küprianosz pogány beavatottból tért meg, életrajzát mintegy bűnvallomásként írta s egyúttal vádiratul a pogány mágia ellen. (Két adatát már idéztük.) Bárki volt a szerző, bizonyosan végigjárta az ezotéria egykorú iskoláit; műve arról tanúskodik, hogy ezek az első keresztény századokban ugyancsak virágoztak még, s Cipriánusz, a későbbi püspök, vértanú és szent, sok társához hasonlóan, őket hagyta ott az új vallás kedvéért, holott magas fokozatot ért el: a szellemek egyik „birodalmának” fejedelmévé, iambresszé avatták. A munka tehát korszerűség dolgában hiteles, nagybecsű kultúrtörténeti okmány és mindenekfölött igen érdekes írás. - Az alábbi szövegben a drakón = sárkány szót kígyóval fordítom, minthogy valóságos templomi kígyókról van szó, az istenség jelképeiről vagy rituális állatokról, ebben a korban, a 3. században [627] is. Déloszban, a hüperboreusz-kultusz egyik székhelyén, Apollónt kígyó-alakban imádták, Delphoiban, a másik kultikus középpontban ölte volt meg Apollón a Püthon kígyót, ennek emlékére alapította a püthiai játékokat és a jóshelyet, a jós-papnő neve ezért Püthia; Athénben a város védő-istennőjének, Pallasz Athénének jelkép-állata volt, templomában, a Palladionban eleven kígyót tartottak. De a sárkány-kígyónak egész Görögországban széles körű tisztelete és „tudománya” virult; ezekről van szó Cipriánusz írásában. - A daimón szót meghagyom ebben az eredeti alakjában, mert így fedi itt használt pogány értelmét: a lényekben rejtőző szellem, jó szellem; a latin *daemon-démon* szóalak a krisztianizált értelmet fedi, s rossz, ördögi szellemet jelent. Eredeti, pozitív értelme még a császárkori Rómában is ép volt, a számtalan példa közül Aelius Lampridius feljegyzését idézzük: „Heliogabalus Aegyptus dranunculos Romae habuit, quos illi agathodaemones appellavit.” Azaz Heliogabalus Egyiptomból hozatott kígyókat házi védőistenekül, s ezeket Rómában jószellemeknek nevezték. - Cipriánusz szövege velejében pogány fogalmazású, és beavatottra vall, a keresztény rítust könnyen felismerhetjük. (Sok benne a gnosztikus terminológia is.)

„Én vagyok ama Küprianosz - mondja a könyv -, ki már kisdéd koromban

Apollónnak szentelve, korán beavattattam a kígyó minden tudományába. S még hét éves korom előtt bevezettek Mithra templomába; három évvel később szüleim Athénbe vittek, hogy polgárrá vétessenek föl, s ehhez képest engedélyt nyertem, hogy részt vegyek a leányát sirató Déméter misztériumain; a kígyó őrzője lettem Pallasz templomában. - Ezután felmenvén az Olümposz hegyére, ott is beavattak ezek [ti. az istenek] beszédének és hangos megnyilatkozásainak értelmébe és valódi jelentésébe. Ott tettek képessé rá, hogy képzeletben lássam a fákat és mind a növényeket, melyek annyi csodát visznek végbe a daimónok segítségével... és láttam az ő [daimónok] táncaikat, háborúikat, törvéteseiket, szemfényvesztéseiket és bűnös keveredéseiket [keresztény átfogalmazás, átfestés]. És hallottam őket énekelni. Láttam végül, negyven napon át egyfolytában, az istenek és istennők falankszát, amint királyok módjára szellemeket küldöttek a Földre, hogy képviseljék őket, és nevükben cselekedjenek a népek között. Abban az időben teljesen gyümölcsön éltem, s csak napnyugta után ettem, aminek [életmódnak] virtusait az áldozati szertartások hét papja magyarázta meg nekem."

Ciprián tehát szabályszerű mágus-iskolát járt ki az Olümposzon, begyakorolta a szellemi koncentrációt és a révülést; a transzban tapasztalt élményeiről számol be a fentiekben. A folytatásból megtudjuk, hogy az ezotéria, a mágusképzés igazi hazája még ekkor is Egyiptom és Káldea volt. A szerző a pogány ezotéria szellemi hatalmait a keresztény teológia ördögi hatalmaival helyettesíti, ezért az eredeti jelentéseket is beszövöm.[628]

"Mindön tizenöt éves lettem, szüleim azt kívánták, hogy nemcsak a testek földben, levegőben és vízben való szaporodásának és megromlásának természeti törvényeivel ismerkedjem meg, hanem azokkal az erőkkel is, amiket a Világ Fejedelme [eredetileg, pogány értelemben nem az ördög, hanem asztrológiailag: a bolygók együttes hatása] oltott beléjük, hogy ellensúlyozza ezek elsődleges és isteni alkatát. Húszéves koromban Memfisbe mentem, s a szentélyekbe fölvéve, megtanultam kiismerni mindazt, ami a daimónoknak a földi anyagokkal való kapcsolódásaihoz tartozik, irtózásukat bizonyos helyektől, rokonszenvüket és vonzódásukat másokhoz, kiüldözésüket egyes bolygókról, tárgyakból és törvényekből, kitartó ragaszkodásukat a sötétséghez és ellenkezésüket a fénnel szemben. [Okkult erők, kozmikus hatások és spiritisztikus jelenségek.] Ott megtudtam a bukott Fejedelmek számát, azokat, melyek az emberi lélekben foglalnak helyet és a testeket [tárgyakét, anyagokét] amelyekkel érintkezésbe lépnek. - megtanultam a párhuzamosságokat [kapcsolatokat], amelyek fennállnak a földrengések és az esőzések között, a Föld forgása [!] és tengerek mozgása között; láttam az Óriások szellemeit, amint a lent való sötétségbe süllyedve, látszólag fenntartják a Földet, mint ahogyan az ember terhet emel a vállán." - Ez a hely is mutatja, hogy az egyiptomi tudósok ismerték a szilárd és cseppfolyós anyagok mozgástörvényeinek hasonlóságát, az árapály okát, a Föld forgását, a napközponos bolygórendszert; az Óriások a földi nehézségerőt, az égitestek vonzóerejét és egyéb hatásait jelentik. Ciprián mindezt tíz évig tanulta Memfisben.

„Harmincadik évemben Káldeába utaztam, hogy tanulmányozzam a levegő igazi hatalmát, amelyet egyesek a tűzbe, más tanultabbak a fénybe helyeznek. [Az életről, a hő és a fény mibenlétéről, rezgés-sugárzásokról van szó.] Megtanultam látni, hogy a bolygók változatossága oly különböző, mint a növényeké a Földön, és hogy a csillagok olyanok, mint a csatarendbe állított seregek. [Egységes, közös törvények mozgatják őket. Vö. Kepler.] Megtanultam az Aether [Világűr] káldeus felosztását 365 részre, és észleltem, hogy a daimónok mindegyike, akik felosztották az Aethert maguk között, felruháztattott az anyagi erővel, mely képessé teszi, hogy engedelmeskedjék a Fejedelem parancsainak, és irányítsa mozgását benne [az Aetherben]. Ők [a káldeusok]

megmagyarázták nekem, hogy ezek a Fejedelmek mint lettek a Sötétség Tanácsának tagjai, mindig ellenkezésben a Fény Tanácsával." - Mindezt ma talán így mondanók: felismerte a kozmikus erőket, sugárzásokat stb. és katasztrófális hatásait a Földön: ezek a Sötétség Tanácsának művei. A következő részben saját végső felavatásáról beszél; a mediátorokon tanítóit kell értenünk, az Ördögön saját külön mesterét, a hierophantészt, aminő minden avatandót vezetett. A jelenet, keresztény áthangolása ellenére, egyáltalán nem teszi ördögi boszorkányszombat benyomását: [629]

„Megismerkedtem a mediátorokkal, és látva a megegyezéseket, amiket egymással kötöttek, csodálkozás fogott el, midőn megismertem esküik és fogadalmaik természetét. - Higgyetek nekem, én láttam az Ördögöt [a hierophantoszt érti], én megöleltem őt, mikor még egészen fiatal voltam, és az új lambres címével [beavatott rang] üdvözölt, kijelentve, hogy méltó vagyok a szolgálatra [felavatásra]. Megígérte, hogy segítségemre lesz, míg élek, s hogy fejedelemséget kapok halálom után. (A szellemvilágban ez minden avatottnak kijárt.) Miután az ő gyámkodása alatt jutottam e nagy tisztességhez, egy falanx daimónt rendelt parancsnokságom alá, és amikor búcsút vettem tőle, így szólt: »Bátorságot és szerencsét, kitűnő Kúprianosz!« -és felkelve székéről, az ajtóig kísért, mély álmélgodásba ejtve a jelenlevőket."

Cipriánusz elbeszélése hozzásegít, hogy megfoghatóbb és valamelyes couleur locale-lal élénkített fogalmat alkothassunk a késő ókori misztérium-tanok tárgyairól, tanításuk módszereiről és az ezotéria légköréről. Adat a tanagyagról, a szertartások jelentéséről, a játékok fajtáiról van még bőven, de rendbeszedésükhöz szélesebb tér kellene, s a hangyamunka, amire kiszűrésük már eddig kényszerített, végre is fárasztó, előbbre pedig aligha vihet. (Tudniillik e néhány lapnyi fejezetben, mert az ezotéria története voltaképp megíratlan.) A legtöbbet az újplatonistákról tudjuk, s noha a szellemi áramlat, amit megteremtettek, nagy jelentőségű és tanulmánynak vonzó, a misztérium-kultusz történetében mégis a rokokót jelenti már; a hanyatlásról pedig jobb képet ad a gnoszticizmus. - Azonban talán haszonnal olvashatunk még egy-két bennfentes nyilatkozatot, s érdekes meghallgatni a kívülálló kortársak véleményét. Persze, javarészt a hanyatlás idejéből erednek ezek is.

Pindaros az ódaköltő hevével kiált fel, a kriptában töltött három napra célozva: „Boldog ki leszáll a sírba, felavattatván reá, mert megismeri életének végét és Zeusz birodalmát", vagyis a felső világot. Platón egy-két helyét már idéztük, a *Phaidros*-ban ő is áldottnak mondja az újonszületetteket, mert „beavattattak abba, amit az összes misztérium között helyesen a legáldottabbnak nevezhetünk, minthogy tisztává és makulátlanná tesz bennünket, leoldván rólunk a ráncsapadó ruhát, amit testnek hívunk, s amelyhez most úgy hozzávagyunk kötve, mint a kagyló a héjához. Megszabadít a rossz zaklatásától, ami máskülönben a jövőendő életszakaszban várna ránk. Ugyancsak emez isteni beavatás következményeként *nézői leszünk teljes, egyszerű, rendíthetetlen és áldott látomásoknak, melyek a tiszta fényben székelnék.*" - Vergilius is boldognak nevezi a beavatottat, aki megismeri az okokat, leküzdi a retteget, a kérlelhetetlen Végzetet és az Alvilág fenyegetéseit:

Felix qui potuit cognoscere causas
Atque metus omneis et inexorabile Fatum
Subiecit pedibus strepitumque acherontis avari.[630]

Ez a legjellegzetesebb vonása minden misztérium-élménynek. - Proklosz, Platón magyarázója: „Az összes beavatásnál és minden misztériumban az istenek sokféle módon nyilatkoznak meg és sokféle alakban mutatkoznak; és olykor valóban *alaktalan*

fény marad utánuk; ez a fény néha emberformát ölt és néha más alakba megy át." - Arisztophanész: „Mindazok, akik a misztériumok részesei, ártatlan, nyugodt és szent életet élnek; úgy halnak meg, hogy látják az Elüszioni Mezők *fényét*, míg a többi ember nem várhat egyebet, mint örök sötétséget." - Pszellosz: „A mágia a papi tudomány végső része. Kikutatja minden holdalatti dolog természetét, hatalmát és sajátságait; az elemekét és részeit, az állatokét és a különféle növényekét és gyümölcseit, a köveket és füvet. Röviden: kivizsgálja minden dolog lényegét és hatalmát. Ennél fogva létre is tudja hozni hatásait. És szobrokat formál, melyek egészséget adnak, mindenféle alakokat és tárgyakat készít [varázsfigurákat, eszközöket, talizmánokat stb.], amelyek egyformán lehetnek a betegség és az egészség eszközei. Néha az égi tűz is megjelenik mágia által, s akkor a szobrok nevetnek, és a mécsesek maguktól meggyulladnak." Itt közönséges varázslatokról van szó. Philón mélyebbre tekint: „A misztériumok fel tudják fedni a természet titkos működését." Cicero viszont erkölcsi célokról tud: „A beavatás nemcsak arra tanít meg, hogy boldognak érezzük magunkat ebben az életben, hanem arra is, hogy jobb reménységben haljunk meg." Azonban: „A beavatottnak gyakorolnia kell minden birtokában levő erényt: igazságosságot, hűséget, nagylelkűséget, szerénységet, mérsékletet; ezek az erények elfelejtetik hiányzó képességeit." Plutarkhosz a dionüszoszi misztériumokból bizonyosságot szerzett, hogy „a lélek romlás nélkül fennmarad, és van másvilág", - s ez megvigasztalta felesége halálán érzett bánatában. De hogy odajuthassunk, föltétele van, Porphyriosz szerint: „lelkünknek a halál pillanatában olyannak kell lennie, amilyen a misztériumok alatt volt, azaz mentesnek minden vétségtől, szenvedélytől, irigységtől, gyűlölettől és haragtól."

Iamblichosz: „A misztériumok előadásai arra rendeltettek, hogy megszabadítsanak minket a féktelen szenvedélyektől a látás kielégítése által [értsd: szemléltető módszerekkel], és egyúttal legyőzve minden rossz gondolatot, a tiszteletreméltó szentség által, amellyel ezeket a rítusokat végzik." Alexandriai Kelemen megtérése után általában az ördög művének minősíti a misztériumokat, mégis így szól: „Az ott hirdetett tanok magukba foglalják minden tanítás célját, ahogyan Mózesről és a prófétáktól kapjuk őket." És végül is ő mondja ki a legrövidebben a legtöbbet és a legnagyobbat, amit a misztériumokról mondani lehet: „Itt vége van minden tanításnak. Az ember *látja* a természetet és összes dolgait." [631]

Élmény és megvilágosodás

A titokparancs és a pusztító idő sűrű fátylat borított a misztériumok különös világára, árnyékszerűen látjuk s csak néhány hasadék enged itt-ott mögéje tekinteni. Mit láthattunk meg? Mit rejtegetett a titok mit tudtak meg az avatottak? Annyit sejthetünk hogy nem voltak merőben titkos tanok, új, felfedezetlen tudományok, ismeretlen mítoszok hanem rejtett volt a tudományok dokumentálása, egzakt vagy exotérikus anyagoknak ezotérikus értelmezése, a mítoszok mélyebb, transzcendens jelentése és magyarázata s az előadásukra szolgáló apparátus. Ezeket kellett védeni a profanálás ellen, nehogy alkalmatlanok és méltatlanok kezében kártékonyakká válhassanak. Az életmód, a gyakorlatok a vizsgák próbatételek és avatási fokok a méltóak kiszűrésére és egyúttal megnevelésére szolgáltak Itt a rejtély igazi kulcsa, a válasz a kérdésre, mit „tudtak meg" az avatottak Nemcsak pozitív tudást szereztek hanem főként szellemi-lelki képességeket, melyek a platóni „legvégső és legmagasabb" ismeret átélésére, „a lélekben hirtelen feltámadó, lobogó tűzként kigyulladó" megvilágosodásokra vezették őket, a természet lényegének, törvényeinek felismerésére. És képességet nyertek oly lelkiállapotok megteremtésére, amikben egybehasonulni tudtak a mélyebb törvényekkel

és lényegekkal, röviden: meg tudták valósítani a világ és az ember, a lélek és a test paradicsomi harmóniáját. Összehangolódtott bennük az értelem, a szellem és a lélek divergenciája, a tudomány és a vallás állítólagos ellentéte. Ez, persze, a lényeknek csak elvi, tiszta megfogalmazása, levonandók belőle az emberi gyarlóság csorbái, hiányai s a „világ”, a környezet romboló erőszakai. Az igazi, az elvet csorbátlanul megvalósító avatott már nem lenne test, hanem tiszta szellem.

De lám, ezekkel a meggondolásokkal ismét odajutottunk, ahonnan elindultunk: az ősi rítusokhoz, amelyek révén a régi ember vissza akarta állítani a természettel való harmóniáját, beilleszkedni kívánt a Kozmosz rendjébe, és paradicsomi állapotba helyezni magát. Úgy mondtuk, a régi embernek élménye volt a természet rejtett törvényeiről, folyamatairól, s a rítusok által élményét hatékony cselekvéssé változtatta, életre keltette. A misztérium egy döntő lépéssel tovább megy: nem elégszik meg a tudatalatti élménnyel, hanem tudatosítja, sőt megteremti, és maga nyújtja át a kiválasztottaknak. Mert ne felejtjük el, hogy itt s a következőkben mindig [632] avatandó vagy avatott adeptusokról van szó. *A misztérium tehát készen veszi természeti, „tudományos”, mitikus, vallási tárgyát vagy anyagát, s kellő apparátust szerkesztve a benne rejlő élmény és tan ezotérikus értelmezésére, átélhető formában nyújtja az adeptusnak.*

Most emlékeztetünk az etiópiai asszony egyszerű rítusára: belefekszik a vetésbe, s evvel tanúsítja, hogy élménye van a csírázás nagy, egyetemes törvényéről, ha úgy tetszik, misztériumáról. És arról, hogy ennek a misztériumnak maga is gyakorló részese, egyik megvalósítója, mert hiszen fogan, szül, szaporodik, mint az egész teremtet világ. De most már tudjuk azt is, hogy ez a gyakorlat és ez a rítus nemcsak a termékenység törvény-rendjének nagy áramába kapcsolja be, hanem magának az anyagnak kettős (sarkított, nemi) alkata révén minden élet kezdetéhez, őscsírájához, indulásához fűzi vissza, - ahhoz a ponthoz és pillanathoz, amelyben az atom működni kezd, és megindítja a mindenség anyagi életét. Tudjuk, hogy a mindenség anyaga és élete egyetlen organizmus, benne minden mindent mindennel szerves egységbe fon. A legnagyobb csillagtól a legparányibb atomtöredékig, az emberi agyvelő munkájától az amőba emésztéséig minden egyetlen törvény uralma alatt áll, s a lét nem egyéb, mint ennek a törvénynek betöltése. Az ember pedig abban különbözött a csillagtól és az amőbától, hogy erről a törvényrendről élménye volt, sőt átélte a lét jelentőségét, - a tényt, hogy a mindenség nem csupán anyaghalmaz, nemcsak Univerzum, hanem mű is, cél és értelem együtt, vagyis Kozmosz. Ezt neveztük kozmikus élménynek.

Hogyan folyt le az élmény, sohasem fogjuk „tudományosan” felkutatni, csak a hívő tud rá feleletet, de őünk ebben a pillanatban lett emberré, s ettől a pillanattól fogva élete, állati alkalmazkodás helyett, folytonos szertartássá változott. Ettől kezdve vett részt a Műben, minden ténykedése rítussá lett, s rítusai által hangsúlyozta, megismételte a törvény-rend mozzanatait. A létnek nem volt előtte titka, mert nemcsak magában hordozta törvényeit, hanem átélte ezek jelentését, s életének mindennapi szertartásával elvben, rituálisan minden nap újra felépítette a Kozmoszt. Ezt az állapotot neveztük természetközösségnek, a mítoszok nyelvén Paradicsomnak, boldogságnak és tökéletességnek.

A közösségből való kiszakadás drámáját ismerjük. A lét nagy organizmusa, a Kozmosz vagy, ha úgy tetszik, a Tan ekkor sem vált előtte titokká, mert hiszen az emberré tevő élmény - per se ipsum - lényének lényege marad mindaddig, míg ember lesz. Tudta tovább is minden dolog eredetét, amikor „egy közülünk ott volt”, s újra meg újra elmondta a világ-és emberteremtés mítoszaiban. De tudta azt is, hogy mit veszített, s ezt mondta el a bűnbeesés szomorú regéiben.

Azonban titokká, misztériummá lett számára maga az állapot, az élmény megvalósításának képessége, a belső látás, amely valaha egy [633] időtlenné koncentrált pillanatban a Mű állandó és tevékeny részesévé avatta. De élete most már megszűnt mindennapos szertartás lenni, a rítus kivált belőle, és ünnepéllé lett. Nem a birtokolt törvény közvetlen, folytonos gyakorlása volt már, mint azelőtt, hanem kísérlet a visszaidézésére, ama régi állapot új meg új megteremtésére. Ha megvoltak a képességei, az idézés igézéssé vált, varázslattá, a régi állandó állapot pedig pillanatnyi valósággá; ha nem voltak meg, a rítus mágikus célú mesterkedéssé süllyedt, babonává, kuruzslássá. Jobb esetben autoszugesztíóvá vagy egyszerűen ünnepi emlékezéssé. A köznapi, az átlagember életformája is mágikus maradt tehát, de valóban csak forma, tartalom nélkül. A régi élmény megvalósításához kivételes képesség, magasabb tudás, belső, közvetlen látás, avatottság kellett; titok volt, misztérium.

Ez a misztérium-drámák elvi vagy ezotérikus története; az exotérikus fejlődés számunkra csak külsőségeket jelent. Nemigen voltak titkos, sejthetetlen tanok; titkossá váltak egyes tételek, értelmezések, magyarázatok, formulák, szövegek vagy keretek, amelyekkel a lényegét óvni, takarni akarták. A lényeg azonban abban állt, hogy a beavatottak, a mélyebb megismerésre képesek iparkodtak megtalálni az elvesztett tudást, a régi, boldog ember élményeit. A beavatott, ha átesett a próbákon, oly megvilágosodások befogadására vált képessé, melyek a közember számára már elérhetetlenek lettek. Ezeket a megvilágosodásokat, élményeket nyújtotta a misztérium. Azok közül, akik ma a misét hallgatják, hányan élik át az isteni önfeláldozás drámájába rejtett misztériumot? A mise az utolsó vacsorát ismétli meg, egy közismert eseményt; a misztériumok is, külsőleg, nem nyújtottak egyebet a közismert mítosznál, ez azonban az avatottak számára mély és egyetemes valóságokat tartalmazott. Ők átlátták a lét jelentőségét, a törvényrend szervezetét, a világfejlődés menetét. Fölsímték az istenek céljait, és így visszatértek a harmóniába. A belső megvilágosodás útján feltárult előttük az élet egyetemes értelme, világossága.

S ebből talán jobban megérthetjük Apuleiusnak, az Iszisz-misztérium beavatottjának egy sokszor idézett, de sohasem magyarázott helyét: „Halld meg tehát és hidd el, mert szín-igazság. A halál határán jártam, ott álltam Proserpina [az Alvilág] küszöbén, végigmentem az összes elemeken és visszatértem; éjfélkor teljes fényében láttam ragyogni a Napot; odajárultam az Alvilág és az Ég istenei elé, s színről-színre, közvetlen közelből imádtam őket.” Az éjféli Napot, a teremtmény ősfényt az egyiptomi ember lelke csak a halál után látja meg: midőn átlépi Amenti küszöbét, a Nap, Ré sohasem látott fénye ragyog föl előtte. Az éjfélkor és a másvilágon ragyogó fény a világ világosságának ősforrása, a brahman: „Ott nem ragyog a Nap, sem a Hold, sem a csillagok, nem fénylik villám, még kevésbé földi tűz: minden az Ő, a Ragyogó fényét veri vissza, mindezek az Ő fényétől fényesednek meg.” [634]

Misztériumok

Az eleusiszi misztériumok Déméter és Perszephoné mítoszáat adták elő, vagyis „egyszerű” termékenység-mítoszt: az Ég, a Nap, az élet istene ősszel, napfordulókor meghal, leszáll az alvilágba, az emberiség jajveszékelve siratja, mert a föld sivárrá válik, közeleg a halál; de tavaszkezdetkor feltámad az isten, előjön az alvilágból, minden kivirul, az emberek örvendeznek. Ugyanaz a mítosz ez, mint Egyiptomban Uzsiri-Eszité, Babilonban Tammusz-Istáre, a keltáknál Vrané, az aztékoknál Centiutlié és száz más istené a Föld kerekén, ahol csak földet művelnek. De csodálkozva látjuk, hogy Apuleius, e „földműves-mítoszlól” adott titkolózó leírása szerint, átszárnyalta az egész

Mindenséget, az összes elemet, színről-színre beszélt az istenekkel, s föltárult előtte a világ értelme, világossága. És e Fény előtt, jelképesen szólva, találkozott az egyiptomi, a babiloni és a hindu misztériumok elragadottjaival. Magunk azt mondtuk, hogy a misztériumok megmutatták a kozmikus törvényrend hálózatát, a világfejlődés menetét. Az akkori tömeg számára azonban mindez csak termékenység-mítosz volt, a mai szakember szemében pedig egyszerű természet-szimbolizmus. Tény, hogy végigkíséri az emberiség kultúrtörténetét, azért a sok közül válasszuk ki ezt az egyet, ennek is csak néhány fonalszálát: nem egy meglepő tünethez fog elvezetni. (A közbeszúrt megjegyzések tőlem, mint mindig.)

Frobenius több néger mítoszt közöl délkelet-afrikai gyűjtéséből; az egyik szó szerinti feljegyzésben így szól: „Maori [isten] először egy embert csinált, Mvuetszinek hívták [Hold]. Egy dzsivoa [tó, ősvíz, káosz] fenekén csinálta, és egy ngomat [olajtartó szarvat] adott neki. Mvuetszi először a dzsivoában élt. Azután így szólt Mvuetszi Maorihoz: „A Földre akarok menni.” Maori mondta: „Meg fogod bánni.” Mvuetszi mondta: „Én pedig a Földre akarok menni.” Maori mondta: „Menj hát a Földre.” Mvuetszi kiment a dzsivoából.

„A Föld akkor még egészen hideg és üres volt. Nem voltak füvek. Nem voltak bokrok. Nem voltak fák. Mvuetszi sírt, és mondta Maorinak: „Hogyan éljek itt?” Maori mondta: „Előre megmondtam neked. Arra az útra léptél, amelynek végén meg fogsz halni.” Maori mondta aztán: „Meg akarom adni neked, ami a tied.” Maori adott Mvuetszinek egy leányt, [635] Maszaszinak [Hajnalcsillagnak] hívták. Maori mondta: »Maszaszi két évig a feleséged lesz.« Maori tűzszerszámot adott Maszaszinak.”

A mítosz eddig az emberteremtés, a bűnbeesés és a halhatatlanság elvesztésének motívumait szövi; Mvuetszi eredetileg Adam Kadmon. A beszótt asztrális mozzanatok nem a szokásosak: a férfi a Hold, a nő a Hajnalcsillag, mégis ő hozza a termékenységet a Földre; a rege ugyanis e ponton termékenység-mítoszban folytatódik.

„Mvuetszi Maszaszival esténként egy barlangba ment. Maszaszi mondta: »Segíts. Gyűjtsunk tüzet. Én fogom chimandirát [a fekvő fahasábot] tartani, te pörgesd a ruzikát.« [az álló fapálcát: coitus]. Mvuetszi megtette, amit Maszaszi kívánt. Maszaszi tartotta a fekvő fahasábot. Mvuetszi pörgette a pálcát. Amikor a tűz meggyulladt, Mvuetszi lefeküdt a tűz egyik oldalán. Maszaszi lefeküdt a tűz másik oldalán. A tűz égett közöttük.”

„Mvuetszi gondolta magában: »Miért adta Maori nekem ezt a lányt? Mit kell evvel a Maszaszi leánnyal tennem?« Amikor éjszaka lett, Mvuetszi elővette a ngona-szarvat [fallikus termékenység szimbólum]. Megnedvesítette a mutatóujját egy csepp olajjal a ngona-szarvból. Mvuetszi mondta. »Ndini chaambuka mhiri ne mhiri [átlépek az egyik oldalról a másikra].« [Ezt a szent mondást többször, melodramatikusan és ünnepélyes hanghordozással ismételte az énekes. Frobenius megjegyzése.] Mvuetszi átlépett a tűzön. Mvuetszi odalépett a Maszaszi lányhoz. Mvuetszi megkent ujjával megérintette Maszaszi testét. Ezután Mvuetszi visszament fekhelyére és elaludt.”

„Amikor Mvuetszi reggel álmából felébredt, átpillantott Maszaszira. Ekkor Mvuetszi látta, hogy Maszaszi teste megdagadt. Mikor nappal lett, Maszaszi szülni kezdett. Maszaszi füveket szült. Maszaszi bokrokat szült. Maszaszi fákat szült. Maszaszi mindaddig nem hagyta abba a szülést, míg a Föld tele nem lett füvekkel, bokrokkal és fákkal. Ezután a fák nőttek; nőttek és nőttek, amíg koronájuk az Eget nem érte. Mikor azonban a fák koronája megérintette az Eget, esni kezdett.”

„Mvuetszi és Maszaszi így bőségben éltek. Gyümölcsöket, gyökereket és magokat ettek. Mvuetszi házat épített, Mvuetszi és Maszaszi benne lakott. Mvuetszi vasat és ásókat csinált. Mvuetszi kapát csinált, és megmunkálta a földet. Mvuetszi kéregből és

rostból szöveteket csinált. Maszaszi halfogó kosarakat csinált, és halakat fogott. Maszaszi vizet és fát hozott. Maszaszi főzött. Mvuetszi és Maszaszi így élt két évig."

„Két év múlva Maori mondta Maszaszinak: »Az idő lejárt.« Maori elvette Maszaszit a Földről, és visszatette a dzsivoába. Mvuetszi panaszkodott. Mvuetszi sírt, és mondta Maorinak: „Mit tegyek az én Maszaszim nélkül? Ki hoz nekem vizet és fát? Ki főz nekem?"[636]

„Nyolc napon át jajgatott Mvuetszi. Akkor így szólt hozzá Maori: »Előre megmondtam neked, hogy a halál elébe mégy. Más asszonyt fogok neked adni. Neked adom Morongot [Esticsillagot]. Morongo szintén két évig fog nálad maradni. Aztán ismét visszaveszem.« Maori odaadta Mvuetszinek Morongot."

„Morongo odament Mvuetszihez a kunyhóba. Amikor este lett, Mvuetszi a tűz túlsó oldalán akart lefeküdni. Morongo mondta: »Nem, ne fekj a kunyhó túlsó oldalára. Fekdj mellém.« Mvuetszi Morongo mellé feküdt. Mvuetszi elővette a ngona-szarvát, és meg akarta mutatóját nedvesíteni olajjal. De Morongo mondta. »Nem, ne tedd! Én nem vagyok Maszaszi lány. Dörzsöld be altestedet a ngona-olajjal.« Mvuetszi bedörzsölte altestét ngona-olajjal. Morongo mondta: »Most egyesülj velem!« Mvuetszi egyesült Morongóval, Mvuetszi elaludt."

„Mikor másnap reggel lett, Mvuetszi felébredt. Mvuetszi látta, hogy Morongo teste megdagadt. Amikor nappal lett, Morongo szülni kezdett. Morongo az első nap tyúkokat, juhokat és kecskéket szült."

„A második nap estében Mvuetszi ismét egyesült Morongóval. A következő nap Morongo elénantilopokat és marhákat szült."

„A harmadik nap estében Mvuetszi ismét egyesült Morongóval. A negyedik napon Morongo először fiúkat, aztán leányokat szült. A fiúk, kik reggel születtek, estére felnőttek."

„A negyedik nap estében Mvuetszi ismét egyesülni akart Morongóval. De zivatar támadt, és Maori így szólt: »Hagyd el. Gyorsan mégy a halál elébe.« Mvuetszi megrémült. A zivatar elvonult. Amikor a zivatar kitisztult, Morongo mondta Mvuetszinek: »Csinálj ajtót, és zárd el a bejáratot. Így Maori nem láthatja, hogy mit csinálunk. Azután egyesülj velem.« Mvuetszi ajtót csinált. Mvuetszi elzárta a kunyhó bejáratát. Azután Mvuetszi egyesült Morongóval. Mvuetszi elaludt. [A zivatar azt jelzi, hogy nem lett volna szabad folytatni az élőlények szaporítását. Bűnbeesés= a bezárkózással megjelenik a »rossz«.]"

„Mikor másnap reggel lett, Mvuetszi felébredt. Mvuetszi látta, hogy Morongo teste megdagadt. Mire nappal lett, Morongo szülni kezdett. Morongo oroszlánokat, leopárdokat, kígyókat és skorpiókat szült. Maori látta. Maori mondta Mvuetszinek. »Óva intettelek.«"

„Az ötödik nap estében Mvuetszi ismét egyesülni akart Morongóval. De Morongo mondta: »Nézd, leányaid felnőttek. Egyesülj leányaiddal!« Mvuetszi látta leányait. Mvuetszi látta, hogy szép leányok és felnőttek. Erre egyesült velük. Ők gyermekeket szültek. A gyermekek, akik reggel születtek, estére felnőttek. Mvuetszi nagy nép királya lett."

„Morongo azonban a kígyóval egyesült. [A kígyó itt is az ismert rossz démon, a teremtés megrontója, de asztrális jelentése is van: Hold-fogyás.] Morongo nem szült többé. Morongo együtt élt a kígyóval. Egy nap [637] Mvuetszi ismét Morongóhoz ment, és egyesülni akart vele. Morongo mondta: »Hagyd el!« Mvuetszi mondta: »Akarom.« Mvuetszi lefeküdt Morongóhoz. Morongo fekhelye alatt hevert Sato, a kígyó. A Sato-kígyó megmarta Mvuetszit. Mvuetszi beteg lett. [Ereje kimerült.]"

„Miután a kígyó megmarta, Mvuetszi beteg lett. A következő nap elmaradt az eső. A

növények elszáradtak. A folyók és a tavak kiapadtak. Az állatok meghaltak. Az emberek halni kezdtek. Sok nép meghalt. Mvuetszi gyermekei mondták: »Megkérdezzük a hakatákat.« [jósló kockákat]. Mvuetszi gyermekei megkérdezték a hakatákat. A hakaták mondták: »Mvuetszi király beteg és elsenyved. Küldjétek vissza Mvuetszit a dzsi-voába.« [A Holdkirály elfogy.]"

„Erre Mvuetszi gyermekei megfojtották Mvuetszit, és eltemették. Morongot Mvuetszivel együtt eltemették. Ezután egy másik férfit tettek királlyá. Morongo is csak két évig volt Mvuetszi tiszteletreméltó királyi udvarában."

Bizonyára felesleges figyelmeztetnünk az olvasót, hogy „egyszerű” termékenység-mítosz ez, a rituális királyölés motívumával gazdagítva. Abból a „korból” vagy állapotból ered, amikor a mítosz alkotói átértékelték a kozmikus kapcsolatok rendjét: a csillagok, a Nap, a Hold járását, az évszakok váltakozását, esőt, szárazságot, állatok, emberek szaporodását, virulását, pusztulását, vagyis a lét összes mozzanatának egybeszórt, szerves ritmikáját. De itt már nem közvetlenül a Nap az életető hatalom, hanem a király: a legfőbb vezető, minden tudás birtokosa, ősatya, a nép képviselője, mintegy kivonata; a Napistentől kapja a nemző erőt (az olajos szarvat), vagyis a karizmatikus életető hatalmat, s általa biztosítja a természetnek és népének a termékenységet, a jólétet. Midőn ereje fogyni kezd, midőn jön a tél vagy a trópusok tele, a nyári szárazság, megölik, hogy a termékenység ereje vele együtt meg ne semmisüljön, s új fiatal királyt választanak, aki átveszi misztikus karizmáját. Így halódik s újul a téli-nyári nap, a fogyótelő Hold, az ősze-tavasza forduló természet, a télen pusztuló, nyáron szaporodó állat és növény. Ebben a korban vagy állapotban az emberiség legkiválóbbjai magukra öltötték a kozmikus életforma méltóságát és terhét, hogy megmentsek és fenntartsák népüket. Régebben az istenek feladata volt ez, viszont a hős királyok utóbb istenekké váltak.

A közölt mítosz szűkszavúan, de épp azért elemi tisztasággal adja elő a lényegét. A rege „gyermekes” előadása ne tévesszen meg senkit, a négerek nagyon jól tudták és tudják, hogy mit énekelnek. Az idézett szöveg ugyanis ének, akkor énekeltek, amikor az öregedő királyt „elküldték” a csillagok vagyis az istenek közé, akiktől eredt (a „dzsivoába”); a királyölés szertartásának kísérő-szövege volt. Szabályszerű misztérium-dráma tehát. De valaha egyetemesen dívott, sőt nem is szertartás volt a mai értelemben véve, hanem életforma, minden napnak, az egész esztendőnek, [638] a kozmikus életritmus szakaszainak folytonosan „eljátszott” drámája. A király és udvara s vele a nép élte, nem szerepelt; hanem gyakorolta a mítoszt, amelyet ma énekel vagy elmesél. S az olvasó most eleven példában láthatja, mit értettünk azon, hogy a régi ember életét „szakadatlan szertartássá avatta”.

Frobenius ismertet egy másik mítoszt is, amely a mintáját, mintegy magvát tartalmazza az összes efféle hagyománynak: A Hold a mi nagy istenünk, királyunk - mondják a négerek. - A királynak két felesége van, az egyik az Esticsillag, a másik a Nap. A király tiszteli a Napot, de még jobban tiszteli és még jobban szereti az Esticsillagot. És ezért, minthogy a Nap féltékeny, abban a pillanatban, amikor a Telihold a teljes erejű Nappal szemben áll, emez fölkel, az Esticsillag pedig lenyugszik: ekkor a Nap megmérgezi férjét, s a férj fogyni kezd, halódik. Haldoklik, egyre keskenyebb és keskenyebb lesz, s elsüllyed a mélyben. Akkor azután az Esticsillag követi férjét, és megváltja őt: midőn a férj keskeny, gyöngye sarlója fölkel, a szerető hitves éppen akkor tiszteli a legjobban az új, az ifjú Holdat. [Matriarchális motívum?]

Egy harmadik mítosz az első királyi pár trónra kerülését beszéli el. Ebben testvérházasságról van szó, amely - tudjuk az istenkirályoknál kötelező volt. E néger rege szerint tehát egy leány beleszeret bátyjába. Elmegy a paphoz, és kéri: „Adj

varázsszert, hogy bátyám szeressen." Megkapja a varázsszert, s beleteszi bátyja poharába. Másnap a fiú szüleihez megy, és így szól: „Senki más nem veheti el húgomat, csak én.” A szülők elutasítják, ő azonban kijelenti: „Megteszem, feleségül veszem testvéremet, s ha nem tehetem, feláldozom magamat.” A szülők nem hiszik. A fiú azonban előhívja kutyáit, veszi nyilát, fehér ruháját és a dzsivoához, a szent tóhoz megy, s beleveti magát. És amint egyre beljebb megy a tóba, fehér ruhái átváltoznak azzá a vörös színné, amely a víz színén játszadozik; nyilai sássá lesznek, mely a partokon nő, kutyái krokodilusokká, melyek a vízben hevernek. Maga leszáll a tó fenekére, és ott marad. Ott fekszik. Másnap egy öregasszony megy arra, mosni akar, és hallja az éneket, amint ezt mondja: „Runge ruháival, nyilaival, kutyáival a tóba ment, és a ruhák vörös színné lettek a víz színén, a nyilak sássá és a kutyák krokodilusokká. És ha a testvére nem jön hozzá, lent fog maradni. Ott lent időzik ő!” A szülők mindent megpróbálnak, hogy visszatérésre bírják; szép leányokat visznek oda, de minden szép leány elfut, amikor hallja a tóból zengő hangot: „Ha húgom vagy, jöjj hozzám.” Testvére maga is meghallja az éneket: „Ha húgom vagy, akkor jöjj hozzám.” Erre odafut a testvére, leveti ruháit, haja díszét, karkötőit, lábpereceit, odalép a vízhez, és belemegy. És megtalálja bátyját. S akkor a sás ismét nyilakká lesz, a krokodilusok kutyákká, a víz vörös színe fehér ruhává, és Runge kiszáll a vízből: az ifjú, első király. És testvére-asszonya követi, fölveszi ruháit, [639] haj díszét, kar- és lábpereceit. És mindketten uralkodnak az országon, amíg meg nem ölik őket. - Tehát itt is ugyanaz a motívum szerepel, mint előbb: a Holdkirályt csak a felesége mentheti meg. Erre a két mítoszra emlékezzünk vissza, ha Istár-Tammuz misztériumáról lesz szó.

Ismét más, régi néger mítosz azt mondja el, hogyan kell ennek az ideális királynak és hitvesének élnie. A király csak akkor mutatkozhatik, ha a Hold az Égen van, a felesége pedig akkor játszhatja királynői szerepét, amikor az Esticsillag kigyullad, vagy pedig reggel ismét megjelenik. A királynak el kell rejtőznie, amikor a Hold fogy. Övé az uraság, de kegye és minden jósága csak akkor mutatkozhatik, midőn a Telihold világít. Amikor pedig a Hold nem látható, a királyról beszélni sem szabad, az egész országban senki sem ejtheti ki a nevét. Sötétbe bújva kell élnie, felesége előtt sem jelenhetik meg, parancsot nem bocsájthat ki, ajándékot nem adhat és nem kaphat. De mikor aztán két év alatt az Esticsillagból Hajnalcsillag lesz s ez egybeesik a holdfogyással, a királyt egy hegy mélyébe viszik; megkérdezik a szent jóskockákat, és a királyt megfojtják. A király pedig tudja ezt. De nemcsak őt fojtják meg, hanem egész udvarát, mindennek, ami hozzája tartozott, követnie kell. Mert ő lesz az új Holddá, amely az új Esticsillaggal fölkel. Holttestét a legnagyobb gyöngédséggel és vigyázattal gondozzák, amíg a lelke vagy benső lényege újra meg nem születik. És a felesége vele szenved.

Frobenius azt mondja, hogy a király itt szerepet játszott, s vele játszott udvara, sőt az egész néger állam, régente pedig minden nép, mely ebben a kultúrában, a rituális királyölés kultúrszakaszában élt. Mi több, nemcsak ezek a népek, hanem minden elmúlt nép valaha nem a maga életét élte, hanem azt a szerepet játszotta, amit a törvényszerűen kialakult kultúrfok rádiktált. Ami a királyölő négereket illeti: „Nincs ember az országban, aki ezt a drámát, a Kozmosznak ezt a Földre vetítését együtt ne élné. Minden tűzhely attól függ, ami fenn a Szimbavojeben, a tiszteletreméltó királyi udvarban lejátszódik. Minden kerti munkát, minden aratást, minden családi ténykedést ez határoz meg; gyermekek nem születhetnek, vagy meg kell ölni őket, ha rossz pillanatban jelentkeznek. Nincs olyan szörnyűség a Földön, amit kegyes cselekményképpen mint önfeláldozást, el ne követnének... gondolkodás nélkül, teljesen magától értetődőnek véelve.”

Mi az eddigiekben mindig azt akartuk érthetővé tenni, hogy a földi élet az egyetemes kozmikus életnek szerves alkatrésze, s hogy a vele közösségben élő ember

élete következképpen szintén az egyetemes törvényrend egyik funkciója volt. Ez az élet tehát eredetileg nem „a Kozmosz Földre-vetítése”, mint Frobenius mondja, nem mesterséges konstrukció, melyet egy-egy kultúrfok alkata határoz meg, hanem a Kozmosz funkciója; oly elemi kényszer műve, mint például egy-egy atom vagy molekula viselkedése. E kényszer alól a kozmikus-természeti közösségből való [640] kiszakadással, a bűnbeeséssel „szabadította föl” magát az ember, addig azonban nem szerepet játszott, hanem a maga kozmikus törvényektől megszabott, egyetemes harmóniába illeszkedő életét élte. Ez az idő (a „vízözön” előtt, a harmadkor végén) volt az ember nagy mítoszteremtő korszaka, minden valódi ősmítosz gyökerei ide nyúlnak vissza, egy zseniális emberfajta vagy inkább emberalkat virágkorába. A negyedkori utód megőrizte őse alkotásainak emlékét, de alkatát elvesztette, s ettől fogva napi életformája hagyománnyá, cselekvései valóban szertartássá váltak, „Földre vetítéssé”. De még ekkor sem szerepet játszott, hanem a töredékesen megőrzött életszemlélet és a hit által reá kiszabott feladatokat vállalt, teljesített, parancsokat követett. Ezek a parancsok gyakran valóban olyan kegyetlenek voltak, ahogyan Frobenius írja, de épp a parancs belső spon-tán eredete zárja ki az engedelmesség, a szolgálat szerep-jellegét.

Kövessük tovább a csillagkirály sorsát (és nem szerepét). Indiában az uralkodó csillag a Jupiter (Vrihászpati), minden hozzá igazodik. A Jupiter tizenkét év alatt futja meg pályáját. Dél-India egész területén minden régi király a szokott hatalommal és pompával uralkodott. A papok biztosították számára az Ég áldásait, maga pedig fő imáival Sívát tisztelte. A Jupiter-Vrihászpati heliakális fölkelésének napján azonban a király trónusától a szent dombig vezető út két oldalán dárdával fölfegyverzett emberek álltak sorfalat, de nem volt szabad az út közepére lépniük: ők voltak a király védelmezői. A középen viszont azok álltak, akiket a legközelebbi rokonai és hívei közül válogattak ki, s akiknek követniük kellett urukat, helyesebben megelőzniök. A pillanatban, amikor a Jupiter fölkel, a kiválasztottak a szent dombról a fegyveresek utcáján a trónuson ülő király felé rohantak, jobbra-balra leverték a lándzsákat; sokan elesetek közülük, de néhányuk mégis eljutott a trónig. Amelyiknek ezek közül sikerült a királyt megölnie, az az ifjú harcos lett az új király. Természetesen reá is ugyanilyen sors várt. Ezt a rítust, többek közt, megtaláljuk a régi Sumérban is: Niszám napján a királyt a templomba vezették és megölték, - illetve helyette később már más embert koronáztak szabályszerűen királlyá ezen a napon, s utána nyomban megfojtották. De eredetileg nemcsak a királyt ölték meg, hanem udvarának tagjait is, főként leányait; ahogyan az uralkodó csillagot leáldozásakor követik a körülötte levő kisebbek, úgy kellett a csillagkirályt is a halálba követniük övéinek. (Woolley Urban fölfedezett egy ilyen királyi tömegsírt.)

Annak az afrikai néger-mítosznak, amelyben az Esticsillag-feleség követi Hold-urát, a hasonmását megtaláljuk Indiában és Sumérban; az Usziri-Eszit monda részben szintén ezt tartalmazza: - Az indiai holdhom-lokú Siva isten feleségül vette a Himalája leányát, Szátit. Az após haragudott, meg akarta ölni, elpusztítani vejét. Azonban Száti odament hozzá, feláldozta magát férje helyett; s ahogy feláldozta magát, Siva életben [641] maradt, Száti pedig ismét boldog lett. Ezekben a mítoszokban, illetve az ilyen esetekben az asszonynak kell a férfiért a lelkét odaadnia, magát feláldoznia. Az özvegyek elégetését Indiában szátinak hívják, s ez a szokás nem volt egyéb, mint emlékezés arra, hogy egykor a nagy istennő férjét kimentette az alvilágból. Azért kellett tűzben meghalnia, hogy megtisztuljon. Vagyis régente minden indus asszony a nagy kozmikus asztrum életét élte. De ugyanezt élte mindenki más is, a maga helyzete szerint.

*

A sumér eredetű Tammúz-Istár mítosz és misztérium egyike a leghatalmasabbaknak,

melyek a Földön éltek. Évezredek át virágozott és lombosodott, befonta az egész Közel-Kelet és a Mediterráneum vallási életét, s csodálatos erejű, szépséges, olykor vad és riasztó kultuszokat teremtett. Most csak a gyökerét és a mardukhoz kapcsolódó ágát ragadjuk ki. Tammúz eredeti sumér neve Dumu-zi, azaz Valóságos Fiú, vagy teljesebb formában Dumu-zi-abzu, az Ür a Káosz Igazi Fia. Túlságosan szerette Istárt, az Esticsillagot, s ezért meg kellett halnia. Az egész ország siratja Tammúzt, s fölzendül az emberiség legrégebb ismert éneke:

A-dan dub-ba en dingir Dumuzi...

Síram kél a távoli Fiúért...

Az anyajuh és a bárány le van ölve,
a kecske és a gödölye le van ölve.

Síram kél a távoli Tammúzért,
síram kél a szeretett Fiúért...

Tamariszk vagy, melyet nem öntözött víz a kertben,
amelynek ága nem hozott virágot a mezőn.

Legelő vagy, amely nem ujjongott a víz folyása mentén,
Legelő, melynek gyökerei ki vannak tépve.

A szeretett Fiúért kél siralom,
a földért, amely nem hoz termést, kél siralom,
az anyákért és a gyermekekért kél siralom,
a toért, amely nem nevel halat, kél siralom,
a nádasért, amely nem hajt sarjakat, kél siralom,
a pusztáért, amely nem hajt cserjét, kél siralom,
a kertekért, melyek nem teremnek mézet és bort, kél siralom.

Istár, hogy megmentse kedvesét, leszáll Kurnugeába, az Alvilágba; de ekkor pusztulásnak indul a Földön minden élet. [642]

Mikor Istár Kurnugeába leszállott,
a bika nem hágt meg többé a tehenet,
a szamár nem hajolt többé a kanca fölé.
A férfiú a maga helyén aludt,
a nő egymagában aludt...

Elfordult Niszaba [a gabona istennője] melle,
éjjel a gabona fehér lett. [elszáradt]
A széles mező sötét szült,
fű nem kelt ki, gabona nem nőtt.
Szerencsétlenség lett a nép része,
az anyaméh bezárult, nem táplált magzatot.

A pásztor így szólt lánytestvéréhez:
„Az anyajuh elhagyta a bárányt.”
A lánytestvér így szólt a pásztorhoz:
„Az anyajuhnál béklyóba van verve a termékenység,
az anyajuh panaszos bégetéssel elfut a báránytól.”

Meddig lesz béklyóba verve a sarjadás?
meddig lesz megkötve a virágzás?...

Istár istennő az Alvilágba száll,
hogy megörvendeztesse Tammúz szívét,
hogy megvilágítsa a földalatti juhakolt,
hogy föltámassza a pásztort, aki tehetetlenül fekszik.

De az Alvilág kapuját zárva találja:

Mikor Istár Kurnugea Kapujához ért,
e szavakat intézte a kapu őréhez:
„Nosza, kapus, nyisd ki a kapudat!
Ha nem nyitod ki a kaput, s nem léphetek be,
összetöröm az ajtót, összetöröm a zárat,
összetöröm a kapufélfát, kiemelem az ajtószárnyakat,
felvezetem a halottakat, hogy megegyék az élőket,
hogy több halott legyen, mint élő.”

Az Alvilág királynőjének, Ereskigalnak parancsára a kapus bebocsájtja Istárt; hét kapun vezeti át, de a „régí törvény” értelmében mindegyik előtt levesz valamit Istár díszeiből, ruházatából:[643]

Az első kapuhoz engedte lépni, levetkeztette őt,
levéve a nagy koronát fejről.
„Miért veszed le, ó Kapus, a nagy koronát fejemről?”
„Lépj be, Úrnőm, mert így szól a halálistennő parancsa.
A második kapuhoz engedte lépni, levetkeztette őt,
kivéve a függőket füléből.
„Miért veszed ki, ó Kapus, a függőket fülemből?”
„Lépj be, Úrnőm, mert így szól a halálistennő parancsa.

Az utolsó kapunál az inget is levonja Istárról, mert csak teljesen megfosztva, csupasz testtel léphet az Alvilágba, s ott Ereskigal még hatvan kínos betegséggel sújtja. Fenn a Földön ezalatt oly nagy lesz a nyomorúság, hogy maguk az istenek is szenvednek tőle, ezért Istár után küldik Uddu-sunamirt, hogy kérje el Ereskigaltól az élet vizét, s adja át Istárnak. Istár ekkor megöntözi a halott Tammúzt, feltámasztja, mire felharsan az örömeinek:

Nagy Ő, az Úr nagy!
Megint felnyitotta szemét,
megint felnyitotta száját,
szava megint termékenységet hoz...
Az Ő Ege magas, az Úr nagy!

Együtt visszatérnek a felvilágra, ahol az élet újra boldogan kivirul, az emberek örvendeznek:

„Tammúz napjaiban játsszátok a lazurkő-fuvolán,
játsszátok a karneol-gyűrűvel is!
Játsszátok vele, sirató férfiak és asszonyok,

hogy a halottak feljöjjenek, és szagolják a tömjént!"

A Tammúz-misztérium mély gyökereket vert egész Elő-Ázsiában: Szíriában, a kanaánita területeken, onnan Görögországba, s végül Rómába terjedt; csak a zsidók vetették el, s a próféták nagy haraggal sorozták a többi pogány „utálatosság” közé. Zekárjáh-Zakariás a „felszegezett” isten siratását ahhoz hasonlítja, ahogy Megiddóban, a Tammúz-Adónisz kultusz egyik középpontjában Tammúzt siratják: „És siratni fogják őtet, mint az egyetlen fiút [Tammúzt]. Azon a napon nagy siránkozás lesz Jeruzsálemben, amilyen volt a hadadrimmóni siralom a Megiddó völgyében.” Jehezgél-Ezékiel elvezeti az Úr „a bosszúság bálványához, amely bosszúságra ingerel vala... És [644] vive engem az Úr háza kapujának bejáratához, amely éjszakra van, és ímé, ott asszonyok ülnek vala, siratván a Tammúzt.”

A görögök Tammúzt Adónisz néven tisztelik; hét napig tartanak a sirató-ünnepek. Midőn a Libánon téli hava oladásnak indul, s a hegyekről lesodort iszap vörösre festi a patakok vizét, évről-évre megismétlődik a kiömlő „Adónisz-vér” csodája. A hegyi rétek anemónái is Adónisz véréből kapják piros színüket. A halott isten viaszból formált testét bebalzsamozzák, s virág-ravatalra helyezik; tulajdonképpen kedvese, Aphrodité teszi ravatalra, s ő siratja az asszonyok-leányok által. „Mindenütt felhangzott a panaszos jajgatás, gyászos zeneszótól kísérvé, - ululabiles undique planctus et lugubres sonus audiebantur”, - írja Ammianus Marcellinus. - „Ai, ai, Adonisz.”

Mit kívánsz, hogy tegyünk, ó Küpris?

Tovavész Adónisz...

Verjétek melleteket, sírjátok, leányok,
szaggassátok ruhátokat.

De a klasszikus korban lassan elapad a misztérium elemi ereje, idilli játékká válik, a költők kezében pedig szép vers-alkalommal. Moszkhosz, Bion, Theokritosz s végül Ovidius már nem is sejtik, miről énekelnek. Bion egyenesen arra inti az istennőt, hogy takarékoskodjék bánatával!

„Hagyd a sóhajt Kytheré, noha elfog a gyász ma:

esztendőre megint sírnod kell s könnyeket ontnod...”

*

E mítoszok szerint tehát a természet, az ember valahol eltéveszti útját, s „a halál elébe megy”, mint Mvuetszi, a néger király. De akkor előlépnek az önfeláldozó istenek vagy hősök és hősnők, magukra vállalják a sorsát („bűnét”), és megmentik a pusztulástól. A megváltás eszméje tehát kozmikus eredetű, s ezért tevékeny motívuma a történelemnek. Mint mitikus „eszme”, harmonikusan illeszkedik a teremtés, a Paradicsom, a bűnbeesés stb. ősmi-toszainak szintézisébe, s tulajdonképp a világmisztérium megoldását nyújtja. Ha pedig magvában kényszerű, a kozmikus törvényrend által mintegy előírt koncepció, részlet-mozzanatai sem lehetnek véletlenek Ezeket - a mi logikánk igényei szerint - így szerkeszthetnők meg: a halál fenyegetése, „a halál elébe menés” halálos ítéletet kíván, az ítélet bünt, a bűn bűnöst vagy a bünt magára vállalót, azaz megváltót, a megváltás végül feltámadást.

A babiloni Bel Marduk birodalmi főistenként való tiszteletét Hammurapi vezette be i.e. 1700 körül. Sok újítást hoztak ekkor, de a legfőbb régi hagyományokat érintetlenül belefoglalták az új rendszerbe. Ezek közé [645]

tartozott a Tammúz-mítosz s a velejáró misztérium-dráma, melyben Tam-múz alakját természetesen Bel Marduk váltja fel. A tavasz-újév ünnep volt, a mi naptárunkban Húsvét, jó ideig a keresztények is ekkor, a feltámadás ünnepével, kezdték az évet. A Marduk-misztérium Babilonban a „szent hegyen”, a zikkuraton és a borszippai szent negyedben folyt le. D.H. Zim-mern összeállította részleteit, s az ünnep liturgikus

drámájával, Jézus szenvedéstörténetével párhuzamba állította. Az összehasonlítás ezt az eredményt hozta:

Babilon:

Bel Marduk elfogatása.

Bel kihallgatása a „hegy” lábánál
(a törvényhelyen).

Bel megveretik (megsebesítetik).

Belt a „hegyre” vezetik.

Bellel együtt egy gonosztevőt is
elvezetnek s aztán megölik. Egy másik (?),
szintén gonosztettekkel vádoltat
szabadon bocsájtahak, s ezért nem viszik
el Bellel együtt.

Miután Bel a „hegybe” ment, a városban
zavargás támad emiatt, és harcok folynak.

Bel ruháit elviszik.

Egy asszony lemossa (Bel?) szíve vérét,
amely úgy látszik egy kivont (dárda?)
nyomában szivárgott.

Beinek le kell szállnia a „hegy” mélyébe,
távol a Naptól és a fénytől; eltűnik az
életből is, és fogva tartatik a „hegyben”,
mint valami börtönben.

Őrök vigyázzák a hegybezárt Belt.

Egy istennő, talán a felesége, virraszt
Bel mellett; azért jött, hogy megtalálja
férjét.

Többen keresik Belt fogvatartása helyén,
különösen egy sírva könyörgő asszony,
talán a felesége, keresi a „temetés
kapujánál”.

Ugyancsak Bel asszonyáról
Belit-Babiliról mondják, hogy amikor
Belt a „hegybe” vitték, ezekben a
panasz-szavakban tört ki: „Ó testvérem!
Ó testvérem!”

Evangelium:

Jézus elfogatása.

Jézus kihallgatása a főpap házában és
Pilátusnál.

Jézus megostorozása.

Jézus útja a Golgotára.

Jézussal együtt két latort is elvezetnek és
megfeszítenek. Egy harmadik gonosztevőt,
Barabbas nevűt Pilátus a nép kívánságára
szabadon bocsájt, s ezért nem viszik el
Jézussal együtt.

Jézus halálakor a templom kárpitja
kettészakad, a föld megrendül, a sziklák
meghasadnak, a sírok felnyílnak, és a
halottak a városba jönnek.

Jézus ruháin megosztóznak a katonák.

Jézus oldalába dárdát döfnek, a sebből vér
és víz szivárog. Mária-Magdolna és két
másik asszony elhatározza Jézus testének
bebalzsamozását.[646]

Jézus a sziklasírban; alászállása a pokol
tornácába, a limbusba.

Őrök Jézus sírjánál.

Mária és Mária-Magdolna a sír
átellenében ülnek.

Asszonyok jönnek Jézus sírjához, és
keresik a kő (ajtó) mögött. Mária-Magdolna
sírva áll ott, mert Urát elvitték.

Bel visszatér az életbe, (mint a tavaszi Nap) kijön a „hegyből”. Főünnepét, a babiloni újévet, vagyis a tavaszi nap-éjegyenlőség napját Niszan hónapjában tartották, ez egyúttal győzelmi ünnep is volt a sötétség hatalmai fölött. Az *Enuma elis* c. teremtetés-eposz az újévnap ünnepi éneke

Jézus feltámadása és feljövetele sírjából vasárnapon. A tavaszi nap-éjegyenlőség idejére eső ünnepe (a régi újév) egyúttal győzelmi ünnep is a sötétség hatalma fölött. (Húsvét)

Ezen a ponton befejezhetnők a könyvet. Nem vallástörténetet írunk, de hiteken, vallási tételeken túl kétségtelen, hogy Jézus fellépése minden addiginál jelentősebb fordulatot hozott a történelembe, és így a művelődés történetébe is. Ebből az aspektusból tekintve, ő a mitikus világkép betetőzője, a világmisztérium megoldója. Nemcsak az *Ószövetség* prefigurálja alakját, hanem az egész emberiség története. Jézus Passiója, vagyis a „feláldozott isten” misztériuma nem valamely mítoszi prototípus ismétlése, utánzása, még kevésbé véletlen. Krisna, Uzsiri, Bel Marduk, [647] Dionüszosz-lakchosz, Quetzalkoatl s a többiek mítosza és szertartás-drámája azt jelenti, hogy az emberiségnek *tudomása* volt a megváltás misztériumáról, arról, hogy szükségszerű, és hogy eleve bennfoglaltatik a dolgok egyetemes rendjében. Tudta, tehát „emlékezett” reá, attól a metafizikai pillanattól fogva, amikor „egy közülünk ott volt”, s a drámát folytonosan ismételte mindaddig, míg utolsó felvonása valóban le nem pergett. A rítus immanens, tevékeny ereje által így biztosította a dolgok rendjének helyes folyását, életre keltette és életben tartotta a törvényt. Mikor pedig eljött az idők teljessége, s a Jó Pásztor a maga isteni személyében a Földre szállt, és életét adja juhaiért, végük szakadt a várakozás misztériumainak is. Elhallgattak. Helyükbe lépett az isteni „test és vér”, a kenyér és a bor misztériuma, a végső megváltó áldozaté, melynek szertartása azóta szakadatlanul, s a földi idő minden percét betöltve folyik a Föld kerekén.

*

Amit még elmondunk, a bővebb szemléltetés kedvéért tesszük. A sokféle görög misztérium közt az eleusisziak voltak a legjelentősebbek. „Amint az istenek a hőroszok fölött - mondja Pausanias -, oly magasan állanak az eleusiniák minden más vallási kultusz fölött, miket az emberek elrendeltek.” Történeti nyomai az ie. 15. századig érnek, de természetesen sokkal régibb eredetű, lévén tartalma a Déméter-Perszephoné mítosz, amely úgyszólván szó szerint követi Uzsiri-Eszit misztériumát, s magában azonos az összes többi termékenységi-feltámadási mítosszal.

Amennyire lehet, részletesen ismertetjük, mert a legtöbbször emlegetett misztérium, s mert csakugyan a görögség legnagyobb szellemi teljesítményei közé tartozik, végül mert a titkolózás ellenére aránylag a legtöbbet tudjuk róla. A tudósok tucatjai foglalkoztak vele, mi főként Hans Wobbold összefoglalását követjük, de egyéb és tőle eltérő anyagot is használunk, az értelmezéseknél pedig már előadott szempontjainkat követjük.

Az eleusiniák élén papi nemesség állt, tagjai előkelő családokból származtak. A főpapot, a hierophantészt az Eumolpida család adta, a daduchoszok azaz fáklyahordók, a kerux és az epibomiosz vagyis az oltárszolgák a Kerukidák közül kerültek ki, Déméter és Perszephoné papnője pedig a Phillida családból; a kisebb hivatalokat ismét más családok tagjai töltötték be. Mint Wobbold megjegyzi, fontos tünet ez, mert azt jelenti, hogy az eleusiniák s nyilván más misztériumok kultusza is vérrokon kapcsolatokon nyugodott, mint valaha általában minden közösségi funkció. Egy másik jeles kutató, Anrich kijelenti: „A misztérium-szolgálat formája a házi [családi] kultusz lassú

szétterjedése által alakult ki. Ennek a tételnek szinte döntő bizonyítéka, hogy a menyegzői szokások egy része [648] megegyezik a misztériumi beavatások rítusaival: ama szokások ugyanis szintén beavatásra szolgáltak, - menyasszonyéra a vőlegény családi kultuszába." (Vagy fordítva.) Ez viszont a mi általános tételünket erősíti, amely szerint a rítusok, szent szokások, misztériumok abban az időben keletkeztek, amikor az ember mindennapi élete egyetlen szertartás, szakadatlan misztérium-szolgálat volt. Más szóval az őskultúra család-szervezetében születtek.

Az ünnepek eleinte csak Eleuszisra szorítkoztak, de amidőn Athén bekebelezte Eleusziszt, a város politikai hatalma révén az eleusziniák a hellén világ szellemi és kulturális gyűjtőpontjává lettek. A belépés, vagyis beavattatás, minden görög előtt nyitva állt, ha hellén vérű volt, a rabszolga és a gyermek is fölvetetett, barbár azonban akkor sem, ha egy hellén örökbe fogadta. Később a keresztények föl vételét is megtiltották, igaz, hogy ekkor már az eleusziniák szelleme hanyatlóban volt, de bizonyos, hogy ez a tilalom is jócskán hozzájárult a keresztények ellenszenvéhez.

Kis és nagy misztériumot különböztettek meg; az elsőt Agrában, A-thén külvárosában, az Ilisziosz partján ünnepelték kora tavasszal. A nagy eleusziszi misztérium ünnepei ősszel folytak le, kilenc napon át. Kívülállóknak halálbüntetés terhe alatt tilos volt jelen lenniök. Ezért a herold kikiáltotta: „Távozzatok avatatlanok, hitetlenek, mindnyájan, akiknek lelkét bűn szennyezi.” Mindkét alkalommal felvettek újoncokat, az alsófokú avatott neve műsztész vagy műszte volt, a magasabbé epoptész, a harmadiké prophétész. Az ünnep második napján az újoncok a „víz papja”, a hüdranosz vezetésével tisztító szertartást végeztek az Iliszioszban. A harmadik napon az avatandó csupasz felsőtesttel, a nő kibontott hajjal, gypjas kosborra állt, másik kosborral a fejét burkolták be, kezébe pedig gyújtatlan fáklyát adtak. Közben előadták Démétér és Perszephoné mítoszá, ennek befejezése után közölték a műsztésszel a formulát, mintegy a jelszót, amelynek alapján bebocsájtást nyert a gyülekezetbe. Ilyen mondat volt állítólag a következő: „Megittam az italkeveréket, kivettem a kelyhet a ládából, és használat után a kosarat ismét visszatettem a ládába.” De a beavatott ezen a fokon még nem ismerte ennek a mondatnak az értelmét. [Az ital, a kehely, a láda termékenység-szimbólumok; a láda például földmélye, anyaméh.]

Az előkészületeknek, különösen pedig a tisztító rítusoknak nagy fontosságuk volt, de a megtisztulás, a katharszisz eleinte nem annyira erkölcsi, mint inkább kultikus jelleggel bírt. Némely ételektől tartózkodni kellett. „Az eleusziniákon az a parancs - írja Porphyrios -, hogy mind a baromfi, mind a hal húsától és a borsótól, gránátalmától, almától tartózkodni kell; szintúgy tisztátalanító a gyermekágyas asszony vagy állati tetem érintése.”[649]

De a katharsziszt nem mai értelmében kell vennünk, nem egyéni bűnöktől kellett megtisztulni, hanem az „anyagtól”: képessé válni arra, hogy az ember az istenekkel, azaz szellemi lényekkel érintkezhessek. Ennek akadálya, a „bűn” pedig maga a test volt, amelybe a lélek fogolyként bezáratott. A testtel való állandó kapcsolat a lelket is tisztátalanná tette általában és egyetemesen, nem személy szerint. [Ez az eredeti bűn pogány fogalmazása, mint már kifejtettük] Továbbá azért is tisztátalan lehet a lélek, mert gonosz, az istenekkel ellenkező hatalmak hatolhatnak belé, birtokukba vehetik. Ha pedig a lélek a világ szellemi részének befogadója, általa nemcsak a rossz szellem, hanem az istenség is megszólalhat, kinyilváníthatja magát s eképp az isteni lényeknek edénye, letéteményese lehet; azaz a lélek sem egyéni lény. A szennyet éppúgy le lehet róla mosni, mint a testről. Ez a felfogás szabja meg a kathartikus rituálét. A tisztátalanság, a „miasma” eltávolításának eszközei lehetnek: a víz, a tűz, a füstölés, földdel vagy agyaggal való ledörgölés stb.; ezek a rítusok igen elterjedtek és fontosak, de elemzésük sok helyet

kívánna. Itt csak annyit, hogy a tűz által való megtisztulás a Zarathusztra-vallás középponti gondolata, a víz által való pedig a kereszténységben szentségi fokon ma is él. Hasonló célú a beburkolás állatbőrbe vagy gyapjúszövetbe: ezek magukba szívják a miazmát. Mindebből világos, hogy a misztériumokban nem az egyéni bűnöket megbocsájtó istent keresték, hanem a felemelkedést a szellemi létbe, vagyis e könyv szóhasználata szerint visszahelyezkedést a paradicsomi állapotba.

Ezek ismeretében kissé jobban megértjük a többi szertartást; így folytak le: a főünnep harmadik napján a műstésznek a templom udvarán levő vízmedencében ismét tisztító szertartást kellett végeznie. Ezután az árnyak birodalmába, az alvilágba vezették: keskeny, sötét folyosókon haladt át, s szörnyalakok rémítgették látszólag. Arisztophanész *Békák* című darabjában elmondja, milyen volt az az út, Héraklész szájába adva leírását:

„Először elérkezel
egy hatalmas, feneketlen mélységű tóhoz.
Ott haj ócska áll, hüvelyknyi nagy; ezen
visz át egy ősz révész a víz hullámain,
ha előbb két obolost a kezébe nyomtál.
Aztán kígyókat és rémítő fenevadakat
látsz meg ezerével!
Majd pedig szemed egy szennyel tele tengert
és fertőket pillant meg; ezekben fetreng mind,
aki vendégbarátot árult el életében,
aki csak egy fiúcskát is rászedett pénz miatt,
aki megütötte anyját, vagy atyját [650]
arcul veré, aki hamisan esküdött.
... S ha túljutsz mindezen,
körülleng lágy fuvolaszó, s olyan fényt
lát szemed, mely szebb és ékeesebb, mint a földi,
s egy mirtuszerdőt látsz ott, hol boldog,
ujjongó csapatok, nők-férfiak elvegyülve
tapsolnak, szélteben-hosszában messzehangzón.
... Ez a csapat, íme,
a misztériumba avatottaké!”

A műstész tehát először az alvilág képei közé szállt, mint a lélek a halál után. Plutarkhosz írja erről az állapotról: „A lelket a halál pillanatában ugyanaz az érzés fogja el, mint azokat, akiket a nagy misztériumokba beavatnak. Eleinte határozott cél nélkül halad [a lélek], kínosan tévelyeg, kerülőket tesz, végtelen folyosókon, nyomasztó sötétségben. Aztán a vég előtt tetőfokára hág a rémület, a reszketés, a borzalom...” - Ezek a leírások igen szűkszavúak, azért kiegészítjük egyéb források alapján. Ugyanis az eleusziszi próbatétel borzalmait az ókor egyetemes alvilág-képzeteit és okkult tapasztalatait jelenítették meg. Az avatandó tehát egyedül szállt le a föld alá, vak sötétség vette körül, villámok cikáztak az éjszakában, mennydörgés rázta a falakat, rémalakok tűntek fel a villámok fényében, szorongás, jajveszékelés félelmes nyögései és kiáltásai hallatszottak, mint a Tartarosz örök kínoktól gyötört kárhozottainak panasza. Gyakran láthatatlan kezek ragadták meg az avatandók haját, ütlegették, földhöz verték őket. Aztán derengő félhomályban az alvilágnak azokat a tájait látták, ahol a lelkek megtisztulnak, hallották a vezeklés, az elkövetett bűnök fölötti bánat siralmait, a vágy esengését a megbocsájtásért és a fölvételért a boldogok közé. De ekkor iszonyú

recsegéssel megnyíltak a Tartarosz vaskapui, s nézniök kellett, hogyan bűnhődik a legtitkosabb vétek is, hallották az elkárhozottak jajkiáltásait, akiket fúriák üldöztek, kezükben égő fáklyákkal és sziszegő kígyókkal. Közben fölarsant a hierophantész ijesztő hangja, s mint az alvilág ítélőbírája, intelmeket és fenyegetéseket kiáltozott feléjük, vagy pedig feltárta a látottak jelentését. Az avatandó ekkor már valóban a haldokló lelkiállapotába került, mint Plutarkhosz írja, kiverte a hideg verejték, idegei megfeszültek. (Mondottuk, hogy a misztériumok egyes próbatételei az ókori alvilág-képzeteket dramatizálták. Érdekes, hogy az ószövegségi *Bölcsesség könyve* szerint, melyet hellénizált zsidók számára görögül írtak, az egyiptomiakat szinte pontról-pontra ugyanazok a szenvedések sújtották a sötétség csapása idején, mint a misztériumok avatandóit (17,2-20): „Gondolván az igazságtalanok, hogy a szent népen [a zsidókon] uralkodhatnak, a szentségnek és hosszú éjnek köteleibe burkolva, házaikba rekesztve heverték az örök gondviselésed [651] száműzöttjei... Elszélesztetének, rettenetesen megrémülvén, és rémtünemények által háborgattatván. A barlang ugyan is, melyben valának, a félelem ellen nem oltalmazá őket; mivel a harsogva leszálló zörgések ijeszték őket, és gyászos alakú szomorú látványok jelenének meg nékik. A tűznek pedig semmi ereje világot nem adhatta, sem a csillagoknak tündöklő lángjaik fel nem világosíthaták azon borzasztó éjszakát. Hanem hirtelen és rémülten tűz tetszék fel nékik, és a nem látott jelenettől megrettenvén még gonoszabbnak vélték, amit látának... Már az oktan állatoknak mellettük elsuhanásoktól és a kígyók sziszegésétől is borzadván, iszonyodva elcsüggedének... Azokat pedig, kik azon valóban elgyengítő éjszakán, ama pokolnak mélységeiből származott nyugtalan álomba merülének, majd a képzelgés szörnyetegei nyugtalaníták, majd lelki fogyatkozás szorongatá őket, mivel hirtelen félelem szálla reájok... Mindnyájan a setétség békójával valának leszorongatva, s így tehát a szél suhogása, a fáknak sűrű ágaik közt zengő madarak csevegése, a sebes vizeknek hasonhangú zúgásjok, a szakadó szikláknak hangos zuhanásjok, az ugrándozó állatok látatlan futása, a bömbölő kegyetlen vadak ordítása, a hegyek kebeléből visszaveretett visszhangok - elcsüggeszték őket félelemmel.”)

Végre hirtelen megszűntek a rettegető jelenetek, s egy helyiségbe ért, ahol misztikus jelentésű nyoszolya állt: ez arra figyelmeztette, hogy az istenséggel kell egyesülnie, eljegyeznie magát. Ezután erős fény lobbant fel, és megvilágította további útját. Zárt ajtó elé érkezett, melynél egy szent ember állt őrt; a pap intésére megnyitotta az ajtót, s a műsztész belépett. E helyen egybegyűlve találta az avatottakat; felemelkedtek és így köszöntötték: "Légy üdvöz a szentélyben, ó vőlegény, légy üdvöz, új fény!" A terem közepén álló székhez vezették, leült, ballábát - saruját levette - gyapjas kosborra tette, egy másik bőrt a fejére borítottak. Ekkor a papnő egy titkos jelentésű rostát tartott föléje, és fuvola-zene szólalt meg. Mikor a gyapjút levették a fejéről, az epoptészek körtáncot jártak körülötte, s a papnő italt nyújtott neki, árpaliszt és tojás keverékét: a kükeönt. Erre újból befödtek a fejét, a templomszolgák pedig fáklyákat gyújtottak az oltáron égő tűznél, utalásul a szent tűz ereje által elnyerhető katharsziszra. Ezután minden takarót levéve, fehér vászonruhába öltöztették a műsztészt.

Az oltár előtt egy előkelő nemből való gyermek állt, s a hierophantész - vagy ha leány volt, a hierophanta -, felavatta az összes neofita képviselőjében. Most tehát mirtuszággal megkoszorúztak minden avatottat, mire az addig homályos teremben mind erősebb fény kezdett terjedezni. Végül csodálatos, földöntúli ragyogás áradt szét, fenséges képek mutatkoztak. Fent felhőtlen, tiszta Ég sugárzott, lent idilli ligetekben, nevető, virágos mezőkön körtáncokat lejtettek az üdvözültek, s ambróziás illatok szálltak a levegőben. Ez volt „a fénybe vezetés”, a photagogeia. Az aktus avval zárult, hogy a főpap két edényből vizet öntött Kelet és Nyugat felé, s [652] rituális szavak

kíséretében meghintette a müsztészeket. Ennyiből állt a második fokozatba való avatás. Az első fok neve volt katharszisz, a másodiké müészisz, a harmadiké epopteia.

A legmagasabb fokozatba bocsájtottak éjszaka, gyéren világított teremben gyűltek össze, melynek keletre néző felét függöny rekesztette el. A függöny mögött álltak Démétér és Perszephoné szobrai, előttük aranyozott, szent eszközök. A hierokerüx kezdetképpen e kérdést intézte a jelenlevőkhöz: „Ettél-e kenyeret?” A kérdezettnek így kellett felelnie: „Nem, a kükeónból ittam, kivettem a poharat a ládából, s miután használtam, a kosárba helyeztem, és a kosarat a ládába.” - Csak azok maradhattak ott, akik helyes feleletet adtak.

Miután így meggyőződtek róla, hogy hívatlan idegen nem tolakodott be, félrehúzódott a függöny: sugárzó fényben, henger alakú trónuson ült Démétér, balkezét felemelte, jobbkezelével kalászköteget nyújtott Triptolemosznak, az eke feltalálójának. Az istennő mellett állt leánya, Koré-Perszephoné, mindkét kezében fáklyával. - Imákat mondtak, aztán a hierophantész az oltárhoz lépett, ünnepi ruhában, magasra emelve a szent jelvényeket: a kosarat, amelybe Perszephoné a myseai mezőn szedett virágokat tette volt, a fáklyát, melynek fényénél Démétér leányát kereste, szertebolyongva az országban; a kígyókat, amelyek Triptolemosz kocsiját vontatták, amikor bejárta a világot, hogy a népeket földművelésre tanítsa. A szent kalászt is megmutatta a hierophantész, s a müsztészekkel felváltva énekelt. A beavatás egyik feltétele volt a szépen csengő hang. Mindez bevezetésül szolgált a drámai játékhoz, amely Perszephoné elrablását, visszatérését és a misztériumok megalapítását adta elő. Ezt az ünnepséget is jelképesen tisztító vízhintéssel fejezték be.

Ennyi az, amit sikerült verejtékes munkával kipuhatolni és megállapítani, láthatjuk, jóformán csak külsőségek, értelmüket el nem áruló mozzanatok kerültek napvilágra, a szellemi tartalom, s a misztikus lélekgyakorlat rejtve maradt. A kiképzés élményeit, s a lelki revelációkat amúgy sem lehetett volna egyetlen szertartás-sorozatba foglalni, s mégkevésbé lehetne ma, utólag leírni. Az avató szertartásokkal párhuzamosan folyt a nyilvános ünnep, az egész nép részvétele mellett; ennek hosszadalmas leírása azonban számunkra már nem nyújtana semmit, lényegét Démétér-Perszephoné kultusza tette.

Az antik kor alkonyán a görög misztériumok is hanyatlásnak indultak, sőt elfajultak. Az eleusiszi játékok mindjobban háttérbe szorultak a dionüsziaiak mellett; a 4. században kihalt a főpapi Eumolpida család, s Alarich gójtjai 395-ben lerombolták az eleusiszi szentélyt. Ez volt a pecsét a klasszikus kor halálos ítéletén. A legmélyebbre a dionüsziaiak süllyedtek, átterelődtek Itáliába, s latin nevük, a köznévvé vált bakhhanália jelzi, mivé züllöttek. Középpontjuk a Róma melletti Stimula ligete volt (ez a szó meg [653] az izgatószernek köznevévé lett), s ami ott folyt, nem egyéb féktelen orgiánál; a szenátus aztán statáriálisan végzett vele. Ekkor már a keleti misztériumvallások voltak előretörőben: az Iszisz- és a Mithra-kultusz; velük találta szemben magát a kereszténység, és győzött.

Kezdeti, döntő győzelmeit pedig azáltal aratta, hogy népszerűvé tudott lenni. Minden hatalmi szervezet és apparátus nélkül, a többi vallással szembeforduló, sőt azokat kárhóztató monoteizmusa ellenére - későbbi üldözésekről nem is szólva -, népszerűvé lett, s meglepő gyorsasággal terjedt. Mi volt ennek az oka? Talán éppen az, amit most teherátvitelének mondtunk. Misztériumot tanított ő is, de a hittitkot nyilvánosságra hozta, minden előkészület, próbatétel, beavatás, apparátus és elitkultusz nélkül részesülhetett benne mindenki, aki magáévá tette a katekizmust, ehhez képest élt, s meghintetett a tisztító vízzel. S az áldozatban való kommunió azonnal a legfőbb beavatásban is részesítette a hívőt: egyesült magával Istennel. S míg bűnt nem követett el, az isteni lényeg - kegyelem formájában -, rászállt és lakást vett benne. Maga a

misztérium pedig egy óriási előnnyel rendelkezett: az Ég és Föld istenserege helyébe egyetlen Teremtőt helyezett, aki hármasszisztematikus magába foglalta a teremtés (A-tyaisten), megváltás (Fiúisten) és megszentelés (Szentlélek) teljes művét, s az Isten és a világ viszonyát a Teremtő és a teremtmény, Apa és gyermek viszonyává egyszerűsítette. Amennyire egy laikus megítélheti, Szent Pál teológiája velejében a három hüposztaszisznak, s az ember hozzájuk való viszonyának magyarázata, fő hangsúllyal a megváltáson. Nem véletlen, hogy Jézust legelőször, s elég hosszú időn át a Jó Pásztor alakjában ábrázolták. Ezt máig avval magyarázzák, hogy az első keresztények a szeretetvallás alapítóját, a szeretetparancs megvalósítóját látták benne, ki példájával előjár, s életét adja juhaiért. De a keresztény hitrendszerben jó pásztor csak Jézus Krisztus lehet egymaga, rajta kívül senki más; a hívő a juhok nyájába tartozik, társait, sőt magát sem válthatja meg, ha mégannyiszor adja is életét. A jó pásztorról szóló elbeszélés tehát nem „példázat”, nem példamutatás a szeretetre, hiszen a hívő, a teremtmény, a juh nem követheti, nem valósíthatja meg a példát, - hanem misztérium, amelynek megvalósulására az emberiség a bűnbeesés óta várt. A Jó Pásztor a Megváltó, az önfeláldozó Isten. A szeretetparancs minden igazi misztériumvallásnak természetes etikai velejárója, de egymagában nem az üdv kritériuma, mert az áteredő büntől fel nem oldhat, meg nem válthat. Az új megváltásmisztérium azonban szó szerint népszerű, egyetemes és közvetlenül átélhető hitet nyújtott, s egyetlen aktus által beváltotta a megváltás ígértét, biztosította az üdvösséget. A rítusok is végtelenül egyszerűek voltak: keresztség, úrvacsora; a templom a lakóház egyik szobája; a szeretet pedig a *bitgyakorlat* egyik, igaz hogy fő ága, mint az önmegtartóztatás, a tiszta élet, az alamizsnálkodás stb. Az egykorú bonyolult istentársadalmakhoz és [654] rítuslabirintusokhoz szokott hívő mindezt rögtön és könnyen megérthette, s mert általában vallásos, „hívő” volt, örömmel kellett, hogy üdvözölje.

*

Európában az ókor idején még egy hatalmas, eddig nem említett misztérium-kultusz élt: a druidizmus. A kelta népekhez szokás kapcsolni, de minthogy a népközi megalit-műveltségbe tartozik, valószínű, hogy gyökerei közösek az összes misztériumvallással, s a kelták csak saját, nemzeti formáinak megalkotói voltak. A druidizmus egészen időszámításunk kezdetéig volt hatalmon Galliában, a brit szigeteken még tovább is, uralmát Róma rendítette meg, a kereszténység pedig végleg felszámolta. Par excellence misztérium-vallás volt, épp ezért alig tudunk róla valamit. Titok-parancsának szigora minden hasonlót felülmúlt, soha beavatott meg nem szegte, s a papképzés hihetetlen feladatok elé állította a jelöltet. A papság nemcsak vallási, hanem politikai és társadalmi vezetője is volt a népnek, kezében egyesített minden hatalmat és tudást. A druidának a teológia mellett az óriási vallási-mitológiai költészet, a zene, a csillagászat, a természet- és orvostudomány, a matematika és a jog minden ágabogát tudnia kellett, éspedig könyv nélkül. A noviciátus és a kiképzés húsz évig tartott, számtalan vizsgával, helyesebben próbatétellel, „tortúrával” súlyosbítva. A poétikai készség vizsgálja például így folyt le: a jelöltnek meztelenül egy éjszakán át koporsószerű ládába kellett feküdnie, melyet jéghideg vízzel töltöttek meg, úgy hogy csak az orra állt ki belőle, a fejére pedig súlyos köveket raktak. Ebben a helyzetben tekintélyes hosszúságú költeményt kellett alkotnia az igen nehéz bárdikus metrumok legnehezebbikében. A tárgyat akkor adták fel neki, amikor a vízbe szállt, s másnap reggel hiba nélkül fel kellett mondania a szerzeményét, illetve elénekelnie saját hárfakiséréte mellett, a dallamra, amit egyidejűleg szerezní szintén kötelező volt. Egy másik próbatétel abban állt, hogy az egész druida-testület verses formában talányokat adott fel, melyek a roppant terjedelmű vallásos költészet apró-cseprő részeire vonatkoztak, s amelyeket a

kérdő vers formájában felelve kellett megoldania. Legutolsó próbaképpen a jelölt az esztendő leghosszabb éjszakáját egy lengő, ingadozó sziklán töltötte, a „veszélyes széken”, mely mély szakadék szélén lebegett. Egész éjszaka rohamozták itt a gonosz szellemek, s mindent elkövettek, hogy egyensúlyát veszítse. De egy szót sem volt szabad felelnie, hanem csak himnuszokat és imákat mondanía, s istent dicsérnie. Ha ezt is megállta, befejezésül valami mérget kellett innia, amelytől halálos önkívületbe esve, bejárta a Halál szigetét, ám köteles volt bizonyítékokat hozni, hogy az isten befogadta papjai, a druidák közé.

A beavatottságnak itt is három foka volt, birtokosait Sztrabón bárdoknak, váteszeknek és valódi druidáknak nevezi. Kelta források szerint [655] voltak tanulók: arwennydionok, látnokok vagy felvigyázók: barrd faleithiawgok és mesterek: barddynyk. Külön szent nyelvet használtak és saját írásjeleket, de csak világi szövegeket volt szabad leírni, minden hieratikus tudományt élőszóval műveltek és tartottak fenn, s ugyanígy az egész irodalmat. (Mint a bráhma-nok kezdetidőben.)

Természetközösségük minden népénél mélyebb és szorosabb volt, természetismeretükre a gnózis szó illik, s a vallásnak nagy részét tette ki (természet-mágia). Innen eredt orvostudományuk fejlettsége. Szent fájuk a tölgy volt, „druida” annyit jelent, mint „tölgy-ember”, a tölgyfa embere; még szentebb, kultikus varázsnövényként a fagyöngyöt tisztelték. Ha tölgyfán nőtt fagyöngyre találtak s ez elég ritka eset volt, a fa alá két fehér ökröt hajtottak amely ekkor viselt első ízben igát. Ott feláldozták őket, ünnepi lakomát ültek, azután a pap fehér köntösben felmászott a fára, arany késsel lemetszette a fagyöngyöt, s ledobta az alant állóknak akik fehér kendőben felfogták. A fagyöngyöt varázsszerként használták az összes betegség ellen, „mindent gyógyító” volt a neve, de kultuszaikban is nagy szerepet játszott.

Az utóbbiakról általában csak annyit tudunk, hogy kőköreik és sziklasoraik csillagtemplomok voltak, szertartásaiknak alig maradt nyoma. (A „megalit” kultusz tulajdonképp prekelta eredetű.) Legfőbb misztériumuk velejében azonos volt a Tammúz-USziri-Déméter-misztériummal, s rítusairól a következőket derítették ki: a tavaszi napfordulótól a nyári napéjegyenlőségig ünnepelték a kőkör-templomban, s erre az időre egy vörös-hajú ifjút választottak az isten megiszemélyesítőjévé (ez meg azonos a magyar pünkösdi király őisével). Pompás ruhákba öltöztették, s azt tehette, amire csak kedve támadt. Minden a rendelkezésére állt, s ha megkívánt bármi drágaságot, a tulajdonosnak át kellett adnia, sőt a kérés megtisztelés számba ment. A legszebb leányok jártak a kedvében, a zenészek, játékosok versengve igyekeztek tetszésére lenni. A nyárközép napja előtt azonban a főpappal elment a tölgyfához, melyen a fagyöngy nőtt, a tölgy lelke. A pap a fagyöngyöt a jelzett módon levágta, megtartották az áldozati ünnepet, aztán az ifjút leveles tölgyágakba burkolták, s elvitték a körtemplomba: ennek fő oszlopsor-utcája úgy volt építve, hogy a nyárközépi felkelő Nap első sugara végigvetődött rajta, s a kör közepén felállított oltárra esett. Az oltáron már ott feküdt az ifjú erősen megkötözve, s ekkor a főpap a meghegyezett fagyönggyel megölte, feláldozta. A tetem épen, minden bomlás, rothadás nélkül az oltáron hevert az őszi ünnepig, amikor Sulis város papnője (misztikus értelemben az isten nővére) érte jött és magával vitte. Ez szintén fontos szertartásokkal, áldozatokkal járt. Maga az isten azonban eltávozott egy szigetre a nyugati tengerben (Avalun, később Mona), ott megküzdött Nodonnal, az alvilág, a tél istenével; a téli viharok zúgása ennek a viadalnak a zaja. Tavasszal aztán megint visszatért az isten az új vöröshajú ifjú alakjában.[656]

Az időszámításunk kezdete körüli századokban a nagy misztériumvallások már mind hanyatlóban voltak, sőt elfajultak, mert nem tudták kielégíteni a sóvárgást a Paradicsom után, amely szülte, s mérhetetlen időközön át fenntartotta, meg-megújította

őket. Ez az oka a nagy számú istenkeveredésnek és a merőben spekulatív vallási mozgalmaknak is. Az emberiség a változás, a várakozás lelkiállapotában élt, s ekkor, egy fél ezredéven át, új jelenségekkel, a történeti, egyéni küldetésű vallásalapítók, hirdetők és apostolok egész sora lépett fel: Zarathuszttra, Buddha, Kung-fu-ce, Hérakleitosz, a zsidó próféták, Jézus, s az ugyanebben a korban működő indián apostolok, kiknek történeti szerepe nem tisztázott. A druidizmus nem hanyatlott el, azonban a változásra való előkészületnek egy igen különös mozzanatát találjuk meg benne. Rouillard francia író 1609-ben megjelent, *Parthénie ou l'histoire de l'église de Chartres* („Szűz-szülés, vagy a chartresi templom története”) című könyvében ezt olvassuk: „Ugyanaz a Szentlélek, amely Illés prófétát megvilágosította, felébresztette a druidákat, megnyilatkozott Chartres lakóinak száz évvel a Megváltó jövetele előtt; a chartresi templom egy jóslat révén alapíttatott, amely Jézus Krisztus megtestesülése előtt következett be.” Erről a jóslatról nem tudunk, azonban tény, hogy az első keresztény térítők Chartres-ban egy istenanya-szobrot találtak, karján csecsemővel, amely vallási kultusz középpontjában állt. Ez a kelta szobor azonban nem az anya-isten és a gyermek-isten mindenhol megtalálható kultuszát jelzi; Mama Okllo (Peru) Cen-tiutl (Mexikó), Mama Istár vagy Istár Mami (Babilon), Ma Kubeba (Chatti), Eszit (Egyiptom), Hariti és Jasoda (India), Kuan-Jin (Kína), Kvannon (Japán), Héra (Görögország) stb., - mind istennők, mégpedig javarészt a termékenység, a szerelem istenségei, s így természetes céluk az anya-gyermek ábrázolás lehet azonban egészen más hatáskörük is: Hariti a dögvész istennője volt, mielőtt Buddha megtérítette, Kuan-Jin az Ég királynője, Kvannon a tengeré. A hagyomány szerint azonban a druida kultusz asszonya szűzleány, s isten-fiút szült, „az elemek királyát”. Ez a mítosz régi, szerves része a druida vallásnak; Caesar megjegyzi, hogy Chartres vagy Carnutum lakóinak vallása Britanniából származik, tehát a druidizmus szülőházájából, s középpontja Hy, a későbbi Jona szigete volt. Az istenfiút szülő szűz tisztelete pedig éppen Hy-Jona szigetéhez kapcsolódott. A kelták mély természethite szerint nemcsak az ember, hanem maga az egész természet is megújulásra, megváltásra szorult. Ezt hozza a szűz-szülte isteni fiú, akinek hatalmában van megújítani a világot, mert ő „az elemek királya.” Nem ismerjük eléggé a kelták vallási életét, ennek légkörét, de történeti tény, hogy Nyugat-Európa népei közül Britannia kelta lakói vették fel a leghamarább és a legszívesebben a kereszténységet, még úgyszólván a római impérium idején, s bensőséges, idilli hitéletet, üde virágzású irodalmat teremtettek, melyet a germán hódítások félbetörttek, és hosszú időre megszakítottak. [657]

A druidizmust valójában nem a kereszténység nyomta el, hanem már Róma törte le, vérengző kegyetlenséggel. Róma vallásilag türelmes volt, s a kelták hitét sem bántja, ha a druidizmus nem lett volna egy hatalmas népcsoport nemzeti erőforrása, az ellenállás megtestesítője, szítója, és szervezője. Róma kardját ezúttal Julius Caesar vonta ki, s ez megpecsételte Gallia sorsát. Caesar nemcsak lángelméjű hadvezér és államférfi volt, hanem csontja velejéig korrupt ember is (jellemének ezt az oldalát a történetírás szemérmesen homályban hagyja). Pályafutása érdekében minden alacsonyságra képes, az ügyeit előmozdító nőknek-férfiaknak hermafrodita életet élő kegyence, de pénzért is ribanc. Hódításai egyúttal egyéni célú rablóhadjáratok, hogy milliós adósságait törleszthesse, hitelezői maguk adták össze a költségeket, s ezek busásan megtérültek a letarolt új tartományok vagyonából. Mert Gallia gazdag ország volt. Caesar galliai működését a magyar *Egyetemes történet így* összegezi: „Hadjáratai nagy területeket csatoltak a római birtokhoz, ő maga nagy vagyonra tett szert, irigylésre méltó katonai hírnévre és hűséges, nagyszerűen képzett serege volt.” J. M. Ragon belga történész még a múlt század elején különös adatokat gyűjtött össze a tartomány meghódításáról és

lázadásainak elfojtásáról. Az első döntő csapást (i.e. 52) Vercingetorix leverése és Alesia elpusztítása jelentette, „e régi metropolisz, mely a druida vallásnak, az iniciációnak és a gall szabadságnak sírjává lett.” Az egész lakosságot „a papokat” és neofitákat lemészárolták, a várost kifosztották és földig rombolták, s evvel az ősrégi misztérium-kultusz minden ottani emléke is veszendőbe ment. Északabbra a gallok egy ideig még tartották magukat, de Tiberius alatt sor került a másik nagy metropolisz, Bibracte megsemmisítésére. A várost Ragon így írja le (a kelta isteneket latin nevükön említve): „Bibracte, a tudományok anyja, Európa régi nemzeteinek lelke, egyképpen nevezetes szent, druida testületéről, műveltségéről, iskoláiról, melyekben negyvenezer tanuló oktatott bölcseletre, irodalomra, nyelvtanra, jogra, orvoslásra, asztrológiára, okkult tudományokra, építészetre stb. Memfis, Athén, Róma versenytársa; amfiteátrumát kolosszális szobrok sora vette körül, százezer nézőt, gladiátort fogadott be. Kapitóliuma volt Janusnak Plutonak Proserpinának, Jupiternek, Apollónak, Minervának, Cybelének Venusnak Anubisnak temploma; és e pompás épületek közepette a Naumachia, hatalmas medencéjével, hihetetlen építmény, gigászi mű, melyben hajók, gályák úsztak tengeri csatákat játszva, aztán a Mars-mező, vízvezeték, kutak, fürdők; végül erődítések és bástyák, miket még a régi hőskorban emeltek” Mikor a római hadvezér, Silvius, megverte a felkelők fejét, Sacrovirt, emez a város kapuja előtt halotti máglyát rakatott és élve elégette magát. A várost feldúlták lakosait lemészárolták, s romjait, műkincseit, könyvtárait tűzzel emésztették el. Helyén ma Beuvray hegye és Autun városa áll.[658]

A kelta-druida szívósság evvel sem tört meg; Arlesra száz évvel utóbb sújtott le Róma: „A várost i.e. kétezer évvel alapították, i.u. 270-ben fosztották ki. Gallia e metropoliszát negyven évvel utóbb Konstantinosz helyreállította, s ma is őrzi régi fényének néhány maradványát; amfiteátrum, kapitólium, egy obelisz - tizenhét méter magas gránittömb -, diadalív, katakombák stb. Caesar, a Rómához méltó barbár, már végrehajtotta a régi misztériumok megsemmisítését a templomok és beavató kollégiumok elpusztításával s az avatottak és druidák kiirtásával. Maradt Róma [tudniillik a misztérium-kultuszok ápolására], de emez csak a kisebb misztériumokat ismerte. A Nagy Iniciáció kiirtatott.”

*

A kelta „halálban élő” istennel lezárjuk a misztériumok körét. Íme, oda kapcsolódik vissza, ahonnan kiindult. Az „elemek ura”, ki talán nem más, mint a „sugarhomlokú” Taliesin, már egy másik, új világ felé fordítja arcát. Követnünk kell majd tekintetünk irányát, s kutatnunk, mit láthatott meg ott, de ez a munka más alkalomra vár. Most, mielőtt elbúcsúznánk a régi, nagy misztériumoktól, tudni kívánjuk még, mi okozta halálukat.[659]

X. fejezet
A GNÓZIS
A misztérium haldoklása

A gnoszticizmus évszázadokon át tenyészett az ókor fülledt humuszán, s nagyobb veszedelmet hozott a terjeszkedő kereszténységre, mint az eretnokségek áradata. Hogy miben állt a veszedelem, az egyetlen egészében fennmaradt gnosztikus mű puszta címe elárulja: *Pistis Sophia*, azaz „A hit tudománya”. Tudomány, de nem a teológia értelmében, amely a hit tanait rendszerezi és elemzi szakszerű igények szerint, hanem olyan értelemben, hogy magát a hit tárgyát igyekszik ésszerűsíteni, racionális ismeretszerzés útján megragadni. Ennélfogva a gnoszticizmus önellentmondáson alapul: ha törekvése

sikerrel jár, elvész a hit, - ha kudarcot vall, nincsen tudomány. Mai gondolkodásunk így látja a helyzetet, csak hogy az élet nem foglalható efféle egyszerű kategóriákba, s a gnosztikusok sem voltak oly ostobák, hogy észre ne vették volna az ilyen törekvések elemi paradoxióját. Abban a korban még igen finom megkülönböztetésekre voltak képesek az emberek, és sok mindent tudtak, amit mi már elfelejtettünk. Így például tudták, hogy a hit éppoly módja vagy eszköze a valóságról való meggyőződésnek, mint az egzakt ismeretszerzés. A megvilágosodás, az intuíció, a valóság megérzése oly meggyőződött tudomás birtokába juttathat, amelyre a tapasztalás és a logika nem vezet el. A mai, civilizált, tompult értelmű ember önelégült gúnnyal szokta idézni Tertullianus híres mondását: „Credo, quia absurdum, - hiszem, mert képtelenség.” Ő azonban kortársainak írt, s azok nyomban tudták, mire céloz a heves egyházatya, s mi is megérthetjük, ha mondását kiegészítjük az elhallgatott felével: Scio, quia possibile, - tudom, mert lehetséges. Azaz: vannak valóságok, amelyek az ész számára fel nem foghatók, ezeket tehát hinni kell vagy hinni lehet; és vannak felfoghatók, megérthetők, amiket tehát tudni kell vagy lehet. A két módszer értéke a valósághoz való viszonyától függ: az igazi hit és az igazi tudás nem kerülhet ellentétbe egymással.

A gnosztikusok törekvése azért nem fából vaskarika, mert egyes hittételeket tudományos igazsággként fogadtak el, használtak. S ha meggondoljuk, hogy a határ hit és tudás közt aligha vonható meg, ha látjuk, hogy a mi tudományunk saját alaptényeiről: anyagról, erőről semmi bizonyosat nem tud, mégis teljes meggyőződéssel dolgozik velük, akkor a [663] gnosztikusok fáradozását sem tarthatjuk eleve esztelennek. A hibát nem avval követték el, hogy a határvonalat átlépték, hanem avval, hogy az átlépést módszerré avatták, sőt egyenesen programmá tették a kategóriák eltüntetését, egyesítését. Az eredmény csak keveredés lehetett, reménytelen zűrzavar és kevercs. Mégis ebben rejlett a veszedelem a kereszténységre nézve. Az eretnek tanoknál hittétel állt szemben hittétellel, dogma dogmával, de a vallást magát, „mint olyant”, nem fenyegette támadás, csak a vallásokat. A gnosztikusok azonban az egyes vallásokat nem támadták meg, ellenkezőleg, mindegyiket elfogadták pogányt, zsidót, keresztényt egyaránt, viszont az összeset leemelték alapfaláról, a hitről, és levegőbe emelték. Nem semmisítették meg istent, hanem megmagyarázták, nem tagadták teremtető és teremtmény viszonyát, hanem lényegében megváltoztatták, nem zárták el a hozzávezető utat, hanem az istenné válás útjává módosították. A gnózis, a tudás birtoka és gyakorlása az embert istenné teszi. Simón Mágus istennek jelentette ki magát, s adatok vannak rá, hogy hívei szobrot emeltek neki s csakugyan istenként imádták. Ez a tan pedig mind a zsidók, mind a keresztények szemében a legszörnyűbb istenkáromlás volt.

Végeredményben a gnoszticizmus mégis új vallást, minden szekciója egy-egy új felekezetet teremtett. Az új vallás törzse kielmélt gondolatépítmény volt, merőben spekuláció. Alátámasztására elővették a régi mítoszokat és főként misztériumokat, s a keveréket ismét szabályos misztérium formájában nyújtották. Ez a tény kapcsolja a gnózist könyvünk anyagához. Mert a cél ugyanaz marad: tökéletesedés, megváltás, az ember beillesztése az isteni rendbe, a kozmikus törvény követése. A régi ember utolsó kísérlete áll előttünk a paradicsomi gondolat megvalósítására, csak hogy már heteronóm eszközökkel.

A kísérlet szervesen beletartozik a tünetek sorába, amikben az ókor hanyatlását szoktuk látni, s amelyek legfőbb jelenségcsoportját theokrasziának, istenkeveredésnek nevezzük. Okául általában „életfáradtságot”, a szellemi és erkölcsi igények kielégíthetlenségét, a hagyományok által kínált megoldások elégtelenségét hozzák fel. A kor mozgalmaiban kétségkívül sok a dekadens vonás: megoldások keresése az élettől és a természettől elszakadt utakon, az elsüllyedés a pusztá fikcióba és spekulációba, a

csodavárás és a föltétlen hit a módszerekben. De méginkább jellemzi az újtó törekvés, a magas metafizikai igény, a példátlan szellemi elevenség és fáradatlan mozgalmasság. Az elfáradtság elméletét pedig gyökerében cáfolja a tény, hogy kivajúdta magából és győzelemre vitte az új rendet, a kereszténységet, amelynek életerejéről kétezer esztendő tanúskodik. Igaz, hogy mindez csak Európára és a Közel-Keletre nézve áll, de valószínű, hogy ha Mohamed nem vonja ki az iszlám görbe kardját, a félhold helyét ma a kereszt foglalja el.[664]

A gnoszticizmus tehát, az eretnek tanokkal ellentétben, a régi misztérium-hitekhez tapad, s zúrzavara ezek belső erőfogyatékát, végvonaglását jelzi. Az agónia pedig azért szakadt rájuk, mert az élet körülöttük megváltozott. Már nem a régi mítoszokból született, az égi birodalmat a Földre másoló kozmikus szemlélet alakította az élet rendjét, hanem Róma rendje. S amit a császárság kényszerűen átvett belőlük, csak külső máz volt, forma, valódi tartalom nélkül. Hogy Róma minden vallást befogadott, azt jelenti, hogy egyet sem valósított meg, egyet sem követett. A tömegek mindaddig, ezerévek óta az államvallás szilárd és életet rendező vezetéséhez voltak szokva, s minthogy éppen ez hullott ki életükből, hitéhségük megnőtt, azonban csillapítatlan maradt. E szilárdság volt az, ami az ókor előző századainak a klasszicizmus látszatát megadta, azaz a szellemi, erkölcsi, esztétikai és politikai igények egyensúlyát biztosította, s formailag egységes stílusban jelenítette meg. De ez elmúlt, s ha tekintetbe vesszük a Krisztus előtti és utáni századok hihetetlen vallási zúrzavarát, az ember-, állat-, ösztön- és fétisimádás nem egyszer elaljasult, véres vagy fajtalan rítusait, a hagyományos nagy hitregék lesüllyedését az élő jelképek szintjéről üres formák és értelmetlen babonák szövedékévé, a tömeg-szenvedélyeket kiszolgáló és vadító cirkuszi vérengzéseket, a nemi élet egész népeket megrontó eltévelyedéseit, a látnokok, kuruzslók, aszkéták, vegetáriánusok, piaci csodatevők, jóslatgyárosok, vallásalapítók, sarlatá-nok, szofisták és próféták példátlan méretű országbolondításait, a Birodalom roppant proletár- és rabszolgatömegeinek testi-szellemi nyomorát, a keleti istenkirályságok korlátlan despotizmussá torzulását, a hatalom-elv barbár és erőszakos érvényesítését a közigazgatásban, az emberírtó hadjáratok törvénnyé tett kegyetlenkedéseit, s mindazt az árnyékoldalt és fogyatkozást, ami e kort az emberies szépség- és boldogság-ideállal szembeállítja, akkor tagadnunk kell, hogy megilleti a klasszicizmus jelzője, amely éppen ezeket az ideálokat foglalja megközelítőleg magába.

A Birodalom az isteneket hazátlanokká tette, s mit állíthatott a filozófia szobraik üres talapzatára? Róma pedig már csak jogot hoz és fegyvert. A megöregedett törzsi, és nemzeti istenek nem nyújtanak védelmet ellene, elvesztik hitelüket, s a hívek kritikával kezdik illetni a felsőbb hatalmakat. Alexandriában és egyebütt vallásgyártó üzemek keletkeznek; a klasszikus isteneket lehozzák az akropoliszok napfényes ormairól, és egyesítik Memfisz, Babilon, Baalbek szentélyben rejtőzködő istenségeivel. Uszirit, egy nagy nép nemzeti eszméjének, virtuális énjének pompás és dicső megtestesítőjét először a babiloni Sarapszuval gyúrnák össze, majd a Hapi-bika és az Apep-kígyó tulajdonságait raggatják rá, s az így előállított istengyurmának - a görögös Szerapisz névre keresztelve -, óriási templomot emelnek Alexandriában. A rómaiak és a görögök egyszerűség kedvéért Zeusz-Jupiter néven tisztelik, s magától értetődik, hogy a [665] Mithra-hívők a perzsa isten lényegét és hatalmát is megtalálják benne. Ez a mesterséges konstrukció voltaképp a Ptolemaioszok államvallást gyártó kísérlete, de mása és példája a népi istenkeveréseknek is, amelyek egyenként és összesen a vallási szükségletek rendkívüli megnövekedéséről tanúskodnak, egyúttal azonban kielégítetlenségükről is. A lélek nyomorba süllyedt, s mint az elsüllyedő, kapkodott minden szalmaszál után. Az újplatonista Philón emberfeletti, másvilági Logoszról beszélt ugyan, melynek isten

fiaként az emberbe kell leszállnia, hogy ott életre támadjon, de hol volt a hely, a lélek, ahol az isteni idea erőit kifejthette volna, s miből állt? Meg kellett keresni, képességeit kielemezni, szerkezetét megrajzolni, működését szabályozni, röviden: megteremteni, mert az elszállt istenek helyén úr tátongett.

S vajon mit nyújthatott a filozófia azoknak, akik felszabadították magukat az istenek uralma alól? Milyen vezetőket találtak, akik másféleképp igyekeztek eligazodni az élet útjain? A legátélhetőbb eszme talán az epikureizmus harmonikus örömvágya volt, vagy a sztoa csendes természetszeretete és előkelő közönye, magasabb síkon az újplatonizmus metafizikai törekvései, a közéletben a régi köztársasági erények hiábavaló emlegetése és tágabb körökben a cumaei Szibilla által megjósolt második aranykor álma. De még e józan és emberies eszmék is nélkülözték a terjedéshez szükséges belső erőt, magukban égtek, sorvadtak el csakúgy, mint a körülöttük tomboló végletek, ami az egészség és az irányérzék elvesztéséről tanúskodik. A legvaskosabb orgiasztikus vallási, köz- és magánéleti kicsapongások éppenúgy csupán kábítószerül szolgáltak az élet céltalanságának érzése ellen, mint Plotinosz spiritualizmusa, melynek hívője szégyennek érezte saját testét és magához méltatlannak a szülőkre való emlékezést.

A kornak jobbadán csak árnyékoldalait, fogyatkozásait foglaltuk vázlatos képbe, mégis ha rátekintünk, bámulat nyitattja tágra szemünket. Mert szemmel látható és kézzel tapintható, hogy e korban a lélek igényei végül felülkerekedtek a test szükségletein. Nem a lázadások, a rabszolga-gazdálkodás válságai jellemzik igazában, hanem a metafizikai szenvedély. A rothadó talajt tömérdék erjesztő nedv itatta át, s elemi, vegetatív erővel burjánzott fel belőle a Gondolat. S a különös az, hogy a gondolat nem tudta nélkülözni a vallás kritériumait. A teológia nemcsak a kiválóbb elmék s a művelt rétegek érdeklődéséből szorított ki minden más tárgyat, hanem mindennapi kenyerévé és időtöltésévé lett a legszélesebb tömegeknek is. A császári udvarok dái hittételeket fogalmaztak, a kikötők lézengői dogmák miatt verekedtek. A 4. század végén Epiphániosz, Kons-tantia püspöke, nem kevesebb mint nyolcvan keresztény tévtanítást sorol fel. Mindez hagyján, Nüsszai Gergely azonban így jellemzi az állapotokat: „Akik tegnap vagy tegnapelőtt még valamilyen tisztos ipart űztek, [666] egycsapásra a teológia tanítóivá lesznek, még ha talán korbács elől szökött rabszolgák is. Tele van velük a város, az átjárók, a keresztutak, a piacok, utcák; ruhaárusok, pénzváltók, élelmiszer-kereskedők közül toborzódnak. Ha pénzt akarsz váltani, a boltos a »teremtetről« és a »teremtetlenről« bölcsekedik; ha a kenyér árát kérde, a pék így felel: Az Atya nagyobb, a Fiú alája van rendelve; ha azt mondod; Fürdőt szeretnék készíttetni, -a fürdős kifejti nézetét, hogy a Fiú semmiből teremtetett.” Szent Jeromos ilyen szavakra fakad: „Paraszt, kőműves, asztalos, kovács, esztergályos, takács, cserzővarga és legközönségesebb házi eszközök mestere sem lehet senki tanulás nélkül. Az orvostudományt orvosok művelik, az ipart iparosok. Csak az Írás tudományának művelésére tartja magát mindenki alkalmásnak. Tudósok, tudatlanok folyamatosan írunk műveket. Ehhez mindenkinek van bátorsága: fecsegő vénasszonyok, eszűkhagyott aggastyánok, nagyszájú szofisták mind darabokra szedik az Írást, mind tanítják, mielőtt valamit is tanultak volna. Egyesek magasra vont szemöldökkel filozofálnak, merész szavakat eregetve, kis hölgyekkel a Szentírásról; mások - proh pudor! - asszonyoktól tanulják, amivel férfiakat okosítanak, sőt szemtelenül előadják, amit maguk sem tudnak.”[667]

A gnosztikus világkép

Ezen a talajon, ilyen légkörben tenyészett a gnoszticizmus hosszú századokig. S látván

ezt a sajátságos kort, érthető kíváncsisággal, felajzott ismeretvágygal közeledünk a tanokhoz, amelyek közös nevűül a gnózis, a „tudás” sokat ígérő szava szolgál. Ámde, ha némi előzetes tájékozódás birtokában felütünk valamely forrásmunkát, már az első lapokon csüggedés fog el, mert egy szót sem értünk belőle. Ha mégis továbbhatolunk, csüggedésünket rémület váltja fel: rájövünk, hogy egy egész ember teljes életmunkája volna szükséges, hogy végigtanulmányozzuk és közvetlen ismeret alapján szóljunk róla. Pedig kevés eredeti munka maradt fenn, az ecclesia militansnak volt gondja rá, hogy eltűnjenek; amit tudunk, az egyházatyák vitairódalmából ismerjük, ám ez valóban egész irodalom, roppant terjedelmű, csakhogy szétszórt, ismétlésektől tarkított, viszont sokszor hiányos, alig rendszerezhető. A szaktudósok mind e nehézséggel küszködnek, s például Hans Leisegang, ki igen használható kézikönyvet írt a gnóziról, ily megoldásra kényszerült: „Egy kis könyv keretében lehetetlen a gnosztikus gondolatok és sokféleképp változó szimbolikus megjelenítései egész bőségét kimerítően megtárgyalni és történeti fejlődésüket bemutatni... Két mód adódik, hogy ezt az anyagtömeget szűk helyen foglaljuk össze: vagy röviden s ehhez képest felületesen, de mindenről beszámoló kompendiumot állítunk össze, vagy pedig néhány jellegzetes mutatót válogatunk ki, s gondosan, mélyrehatóbban magyarázzuk.” Leisegang néhány szemelvénye és magyarázata négyszáz oldalra rúg, ez a legkevesebb. De Leisegang, J. P. Steffes, E. de Faye és mások ismertető munkáiból az is kiderül, hogy a gnoszticizmusról majdnem olyan lehetetlen - akármily terjedelmű - képet, összefoglalást adni, mint a vele párhuzamosan fel- és letűnő eretnekségekről. Szerencsére bennünket a gnoszticizmus nem önmagáért érdekel, hanem azt szeretnők látni, milyen sorsra jutnak őrlőmalmában a régi mítoszok és misztériumok. Ehhez néhány szemelvény csakugyan elegendő, s ami kevés a gnosztikus gondolkodás- és előadásmód megértéséhez szükséges, nem nehéz előre felvázolni. Minthogy így mi is Leisegang módszerét alkalmazzuk - noha mikroszkopikus arányokban -, az alábbiakban az ő előadását fogjuk követni.[668]

Először is azt tapasztaljuk, hogy a gnózis világképe velejében ugyan-az, mint a mitikus-misztikus szemléleté. Csakhogy a gnosztikus gondolkodó az önmaga szemléletéből, a belső tapasztalásból indul ki. „Hogy a belső tapasztalás nem csalhat, hanem minden kutatásnak szilárd kiindulópontjául szolgál: ez az első hittétel [!], amelyet a gnosztikus gondolkodás alapul vesz.” A világ és az én átélt összhangja legelőször arra vezetett, hogy a külső tapasztalásban a belsőnek igazolását keressék. Minthogy az ember énje, alkata kétségkívül egységes, zárt egész, a világ is kell, hogy ilyen legyen. A jelenségek és formák, amikből a világ áll, végösszegükben a legalacsonyabbtól a legmagasabbig emelkedő, fejlődő fokozatok egységévé, egészévé alakulnak. A legelső fok a holt anyag, az élettelen közetek birodalma; ebből kel ki az élő szervekből álló növényvilág, ellátva a táplálkozás és a szaporodás eszközeivel. Az állatok ismét magasabban szerveződött lények. Ha a növényeknek, a régiek kifejezőmódja szerint „táplálkozás-lelkük” van, az állatoknál ehhez az „érzék-lélek” járul, s képessé teszi őket a látásra, hallásra, szaglásra, ízlelésre, tapintásra és mozgásra. (A magyar „lelkes állatot” mond, az állat szón általában lényt értve.) Az ember pedig a beszéd és az ész által különbözik az állattól. A görög mindkét képességet a logosz szóval jelöli, s ez a nyelvszokás egyben annak a felismerésére mutat, hogy a logoszban két tulajdonság egyesül: kifelé a kimondott szót jelenti, befelé a szót szülő gondolatot.

Csakhogy mi szüli a gondolatot? A belső tapasztalásból tudjuk, hogy egyszerre csak megjelenik, felvillan, mint a szikra, tisztán, készen, azonnal szóba önthető formában. Máskor keressük, nehézkesen, melléfogva, lassú, tisztázó munkával, míg közben egyre érezzük jelenlétét, formára, kimondásra törekvő impulzusát. A logosz irányítója, ura,

szülője tehát egy magasabb képesség: a szellem. Sűrítve magában hordozza mindazt, amit a logosz kimondhat: egység, nem boncolható tovább, de csak a logosz által bontakozik ki. - Az emberben tehát megvan a holt anyag, a növény táplálkozás-lelke, az állat érzék-lelke, azonkívül a logosz, vagyis a beszéd és gondolkodás képessége, s végül a szellem, az egész szervezet egységbe foglalója, ura, a vezetője. Ámde ebből az önmegfigyelésből kiderül, hogy az ember testi-lelki alkata azonos a világgal. Noha az ember a legmagasabban szerveződött lény a Földön, nem lehet magasabbrendű a Mindenségnél, melynek alkatrésze. Ebből a tényből következtetni lehet a Kozmosz természetére, összetételére. Ahogyan az emberen kívül létezik tiszta anyag, léteznie kell az anyag mellett tiszta szellemnek is, tiszta logosznak, anyagi test nélkül. A megfigyelés, a tapasztalat azt mutatja tehát, hogy a világ, mint szerves egység, mint teljes egész, a következő alapelemekből áll: tiszta szellem, logosz (gondolat és beszéd), érzék-lélek, táplálkozás-lélek, tiszta anyag. Ezeknek az elemeknek vagy tényezőknek kombinációi a fejlettség mértéke szerint a következő fokozatokat adják:[669]

isten	= szellem
magasabbrendű szellemek	= logosz+szellem
középrendű szellemek	= érzék-lélek + logosz + szellem
alsórendű szellemek	= táplálkozás-lélek + érzék-lélek + logosz + szellem
emberek	= anyag + táplálkozás-lélek + érzék-lélek + logosz + szellem
állatok	= anyag + táplálkozás-lélek + érzék-lélek
növények	= anyag + táplálkozás-lélek
ásványok	= anyag

Ez a fogalom-állványzat tartja össze minden gnosztikus rendszer épületét, bármily neveket adjanak az emberfölötti lényeknek. S ugyanezen sorrend szerint foglalnak helyet a térben, a Kozmosz szféráiban is. A gömb alakú világegyetem középpontjában székel a föld és a víz, a növény és az állat, s köztük az ember; a légkör az alsórendű szellemek lakóhelye, éterben keringő bolygók és állócsillagok övezete a csillagszellemeké; körülöttük van az ideák hona, rajta túl a logosz, s a mindenségen kívül, mintegy fölötté isten.

De a két véglet: az isten és az anyag egyúttal ellentétet is jelent, s magában hordja a lét két legnagyobb problémáját: a teremtését és a megváltását. A világon kívül álló, láthatatlan és megismerhetetlen isten, mint tiszta és önmagában nyugvó szellem, szembenáll a földi, látható és örökös változásnak alávetett anyaggal. Az isten tökéletesen jó, az anyag gyökeresen rossz. Fölvetődik a kérdés: hogyan alkothatta a jó isten a rossz világot? A feleletet a teremtés folyamata adja meg: nem egyéb, mint istentől egyre távolabb vezető alakulás. „Isten, jóságának ösztönzésére, először a szellemek tiszta világát hozza létre logosza által, részben tiszta szellemi személyek; ők alkotják meg a látható Eget csillagszellemével és bolygószféráival, azonkívül a Földet és az embert is, mint isten hasonmását.”

De hogyan s miért, ha az anyag rossz s az ember mégis bűnös? A dilemmából a jó öreg mítosz segít ki: az angyalok lázadása. „Eközben azonban a szellemek egyrésze elszakadt istentől. Visszaéltek a nekik juttatott szabad akarattal és önelhatározó képességgel, s az első bukott angyal vezetése alatt a földi világ felé hajoltak, az anyag kötelékébe kerültek, és rosszá lettek. Ők hozták a bűnt az emberek közé; a csillagrégióban uralkodnak, s így közéje nyomulnak a földi és az égi világnak.”

Az ember tehát, noha isten képmása és testében halhatatlan szellem lakik, mégis istentől teljesen elszakadva él. Íme, a gnosztikusok kimondották, amit szerintünk az egész kor öntudatlanul érzett, s amit így fogalmaztunk meg: isten nincs az emberiséggel. Az erejük-fogyott mítoszok és misztériumok nem fődik el a hiányérzést, a bakkhanáliák nem töltik meg [670] az űrt; az ember istentől elhagyatottan él, kiteve a gonosz démonok kínzásainak. A megváltást ebből az állapotból természetesen csak isten hajthatja végre. Kívül áll a Kozmoszon, most belényúl, és „az istengondolatot, a logoszt, a megváltót az Ég magasságából, a jó és a rossz szellemek birodalmán át, leküldi az emberekhez, hogy hírt adjon változatlan jóságáról, és megmutassa nekik a felfelé vezető utat, amelyen elkerülhetik a gonosz démonokat és visszajuthatnak isten közelébe.” Tudni kell tehát a felfelé vezető utat, és ismerni a módokat, amelyek járhatóvá teszik. Ebben a tudásban és ezekben az ismeretekben áll a gnózis.

Az ember pedig csak azért tehet szert rá, mert kicsinyítve magában hordja a világot; mikrokozmosz lévén, megvannak benne a makrokozmosz erői és szubsztanciái. A testében lakozó logosz és isteni szellem képessé teszi, hogy fordított irányban végigjárja a teremtés útját, s egyre magasabbrendű lényé fejlődjék. A Földről az ellenséges démonok birodalmán át a Holdig küzdi fel magát, onnan a hét bolygószférán keresztül az állócsillagok egébe hatol, majd a szellem tiszta világába hág, míg végül a logosz magához istenhez vezet vissza. Útközben egymás után leveti földi burkait: anyagi teste légtestté válik, emez a csillagövezetben étertestté, utoljára tiszta szellemlénné vagy fényvalóvá, minthogy a gnosztikusok képzetkörében a fény és a szellem egylényegű. „Isten maga is szellem, s ennél fogva fény, de az ő fényébe senki sem öltözhetik” - írja Leisegang.

A tan ennyiben hittudományt és kozmogóniát nyújt, s kijelöli a megváltó fejlődés útját. Nem elég tehát tudni a tant és ismerni az utat, hanem gyakorolni is kell. A gyakorlat által válik a gnózis vallássá: kultuszt ír elő, melynek megtartása, elvégzése a tudást cselekvéssé változtatja. A hívek szervezete és az istentisztelet a lélek felfelé vezető útját tükrözi, ábrázolja. Ahogyan az ember fokként fejlődhetik tiszta szellemmé, hasonlóképpen fokozatokra oszlik a hívek gyülekezete. A testi emberek, a szarkikoszok csoportjából szűrődik ki a lelki emberé, a pszüchikoszoké, ebből a szellemieké, a pneumatikoszoké. Együttesen alkotják a hitközséget, az ekklesiát. De ez a felosztás tulajdonképpen az egész emberiségre érvényes. A kultuszközösségen belül, persze, még számtalan finom árnyalat tagolja a hívek seregét. A szertartások és avatások egész sora vezet az egyik fokról a másikra, az iniciáció ranglétráján felfelé. S itt ismét dül a titoktartás, a műsterioszum: aki magasabb grádusra jutott, semmit sem közölhet az alantabb állókkal abból, amit megtudott. Vagyis a kultusz velejében avatás: titkok közlése a méltóvá, éretté váltakkal a misztérium jelképes cselekmények által mutatja be az ember felemelkedését a szellemi élet egyik övezetéből a másikba. Ismét fontos szerephez jut tehát a rítus, de hogy megértsük, ismernünk kell az egyetemes élet folyamatait, a nagy változások természetét.[671]

Világnemzés

Ha az embert és a világot, a mikro- és makrokozmoszt egyazon lényeg és erők törvénye mozgatja, akkor a természet, a mindenség is valóban él, élő szervezet, s nem anyagok és erők mozgó gépezete. A világalakulás nem mechanikus folyamatok útján, hanem szaporodás és növekvés formájában megy végbe. Élő szervezet nem jöhet létre holt anyagok és rájuk ható fizikai erők gépies játékából, hanem csak termékenyítés és nemzés által. Ez a gondolat kényszerítő erejű, s egyébként ősi mitikus képzet; a világ

„nemi életét” természetesen jelképesen kell elképzelnünk, a hím- és nő-elv sarkítottságaként, mint a teremtő tevékenység hiposztatikus megnyilvánulását. Ahogyan fizikai tapasztalataink szerint ugyanazon erő pozitív és negatív sarkainak - „hiposztaszisainak” - egymásra hatása -, „co-itusza” - hozza létre - „szüli” -, a mozgást vagyis a cselekvést, hasonlóképpen a teremtő erő hím- és nő-elvének egymásra hatása nemzi a világot. Minthogy a világnak istenből kell létrejönnie, azért istenből „nemződik”, vagy ősnemzés által vagy pedig egy női szellemlény segítségével, ahogyan sok gnosztikus rendszerben látjuk. E női szellemlényben nemzi isten a logoszt, emez pedig másik, újabb női hiposztasziassal az ideákat és így tovább. Leisegang példaképpen Valentinus rendszerét idézi röviden: „A Büthosz [Mélység, Abyssus] és a Sigé [Hallgatás] nemzik a Noust [Gondolaterőt]; a Nousz és az Alétheia [Igazság] nemzik a Logoszt [Szó, Gondolat], a Logosz és Zóé [Élet] hat szellemlény-párt hoz létre, és így tovább, míg a világ folytonos nemzés által befejezetté nem válik. A megváltást pedig az indítja el, hogy a Büthosz a Sophiával [Bölcsességgel] a Krisztust [a Fölkentet, mint szellemet] nemzi; Krisztus egybekel a nőnek gondolt Szent Lélekkel, s belőlük lép ki a Földön emberalakban megjelenő Jézus.”

Mindez bizarr és száraz kiagyaltsággént hat, merő spekulációnak látszik, de végelemzésben az élethez, a megfigyeléshez tapad, és éles logika szüleménye. S a fontos az, hogy eleven hit fűtötte e feszült gondolatmunkát, s az áhitat nemcsak gazdag szertartásokban öltött formát, ha-nem szárnyaló költészetet is „nemzett”. Ezek a pozitív értékei a gnoszticizmusnak. A *Tamás-aktákban* fennmaradt egy himnusz, amely az Égben élő szellemlények mennyegzőjét dicsőíti; a sok közül hadd idézzük ezt: [672]

A hajadon a Fény leánya,
Királyok ragyogása lakozik benne,
Látása vidám és üdítő,
Sugárzó szépségben világít.

Ruhái virághoz hasonló,
Kedves illat árad belőlük,
Feje fölött trónól a Király,
És táplálja, kik alatta laknak.

Igazság székel a fején,
Lábánál öröm játszadozik.
Szája nyitott, amint illendő,
Véle zendített minden dicséneket.

.....

Nyaka lépcsőként emelkedik,
Az első építőmester alkotta meg,
Kezei hirdetőn* mutatnak az Ainók kórusára,
Ujjai a város kapuit mutatják.**

A nász-szoba balzsamtól és aromáktól illatos,
Mirrha és lombok édes szagát ontja,
Mirtuszt, virágokat szórtak benne szét,

* A jövőt jóslóan.

** A Menny, a szellemvilág kapuit.

A nászágyat nádszálak díszítik.

Vőfélyei*, heten, veszik körül,
Maga választotta ki őket,
A nyoszolyólányok heten vannak,
Körtáncot lejtenek előtte.

Tizenketten** szolgálnak neki,
És alattvalóikul rendeltettek,
Szemüket a vőlegényre szegzik,
Hogy látásától megfényesedjenek.[673]

És örökké vele lesznek örök öröme,
s a mennyegzőn ülnek, a Nagyok között,
És részesülnek majd a lakomában,
Amelyre méltók az örökkévalók.

És királyi köntőssel ruházzák fel őket,
És ragyogó ruhákat adnak reájuk,
És örömben, vígságban lesznek mind a ketten,
És dicsérni fogják az élő Atyát,

Kinek dicső fényét magukba fogadták,
Kinek látásától fényesekké lettek,
Kinek nem romló eledelét ették,
Aki mindvégig mellettük marad.

És akinek borából ők ketten ittak,
Amely nem szit szomjat, sem kívánczóságot.
És dicsérik, az élő Szellemmel együtt,
Az igazságnak Atyját s a Bölcsességné Anyját.

*

A világ teremtése és a megváltás egyaránt nemző folyamat műve. Nem történhetik másként az emberrel sem, fölemelkedése szintén nemző aktussal indul. A szűzi lélek befogadja az isteni fény magvát, teherbe esik tőle, és megszüli magában az új, a szellemi embert. (A lélek szó a klasszikus és a keleti nyelvekben nőnemű.) A pogány hermétikus gnosztika egyik szertartásán a műstész ezt az imát mondja: „Jőjj le belém Küriosz Hermész [Hermész Úr], mind a magzat az asszonyok testébe.” Philón, zsidó gnosztikus írja: „Szálljatok le rám mind, ti igaz Logoszai a bölcsességnek, párosuljatok velem, öntsétek belém magvatokat, és ha egy mély, termékeny, szűzi lelket láttok [bennem] ne kerüljétek el, hívjatok társulástokba és egyesüléstekbe, és teherbe ejtve, tegyétek tökéletessé.” Markosz, a keresztény gnosztikus, midőn a prófétálás adományát a keresztény hívőnek közvetíteni akarja, így szól hozzá: „Akarom, hogy részesülj az én kegyelmemben. Mert a mindenség Atyja a te angyalodat mindig az én orcám előtt látja. A te nagyságod helye azonban énbennem van. Nekünk egyé kell lennünk. Fogadd legelőször tőlem és általam a kegyelmet. Készítsd magad, mint a vőlegényét váró

* A bolygók és női kiegészítőik.

** Az Állatkör tizenkét képe.

menyasszony. Fogadd nászágyadba a fény magvát. Vedd tőlem a vőlegényt, karold át, és engedd, hogy átkaroljon." A nász, a nemzés jelképes aktusa, a szellemi egyesülés gyakori mozzanata a gnosztikus szertartásoknak. Az unio műsztica, a hierosz gamosz személyes élménye volt a hívőnek; mint mikrokozmosz [674] átélte a makrokozmoszt éltető folyamatot. - Másfelől utat nyitott az elfajulásnak, a jelkép durva realizálásának. A pauliciánusok és manicheusok szektája szó szerint értelmezte a nemzést, a spermakultuszt például, és hihetetlen tömegorgiákat szőtt a keresztény liturgia szent cselekményei közé, még a misébe is.

Összefoglalásul hadd ismételjük röviden az eddig mondottakat: a mindenség egész életén egy törvény uralkodik, mozgását ugyanez a ritmus pergeti; ez fejleszti ki a Kozmoszt, alakítja az emberiség történetét, a megváltó sorsát, a folyamatot, amely az emberben végbemegy, s a gnózishoz vezet és végül a kultuszt, mely mindezt jelképesen megismétli és átélhetővé teszi. A Kozmoszt az istenség nemzi szellemi úton; az ideák világa fokról-fokra alábbsüllyed és szétoszlik az anyagban; az anyag ismét tovább alacsonyodik elemeinek: az éternek, tűznek, levegőnek, víznek és földnek minőség-során át, a legfinomabb állapotától a legdurvábbig. Midőn a világ alakulása az istentől legtávolabbi, legalacsonyabb, szellemtelenült pontjára ér, akkor „a kívülről beléje hatoló isteni impulzus révén beáll a fordulat”: a teremtés műve ismét fölfelé halad, s fokenként anyagtalanulva, az istenihez közeledik, hogy végül, a világ megsemmisülésekor, visszatérjen eredetéhez. - Ennek a körforgásnak jelképe az ophiták saját farkába harapó kígyója.

Ugyanezt az utat - istentől el és ismét vissza hozzá - járja meg az emberiség is. Amikor a süllyedés a legalsó pontjára ér, megjön „az idők teljessége”, s isten elküldi a megváltót. A megváltó azonban magába foglalja, személyébe sűríti a világ és az emberiség történetét; önként vállalja sorsát, szenved és meghal, hogy megölje testét és felszabadítsa a tiszta szellemet. Ezáltal példakép és tanító is, megmutatja a követendő utat.

A világteremtés és -pusztulás, az emberi történelem, a megváltó-sors és az emberi lélek azonos folyamatai, közössége és szoros kapcsolataik szükségszerű logikai rendszerbe állnak össze, de egyúttal rejtettek is, nem tárják fel magukat önként, beléjük kell hatolni, részt venni bennük, átélni őket. Isten és a természet működése végül is titok tehát, misztérium, s csak az előtt tárul fel, aki befogadni képes. A méltóakat a szertartások rendje, a beavatások sorozata válogatja ki. Ebből következik azonban, hogy a gnosztikus misztériumok ritológiája mégis más természetű már, mint az igazi mitikus ünnepeké és az ezotérikus misztériumoké. Emezek az emberi gondolkodás ősfarmájának a képlató pszichének alkotásai, a magyarázat hiányzik belőlük, szükségtelen: közvetlen megvilágosodást nyújtanak; ahogy Alexandriai Kelemen mondta: „Itt megszűnik minden tanítás, az ember látja a természetet.” A gnosztikus misztérium azonban kiemelt tanon nyugszik s ezt szemlélteti, magyarázza az allegória, a nemi szimbolizmus, a számmisztika s a szertartások eszközeivel. Ez a módszer lebontja a szellemi kategóriák válaszfalait, kétféle megismerésmód keveredik össze szemünk [675] előtt: hit és tudás, képteremtő szemlélet és ésszerű, logikai okoskodás, intuíció és tapasztalat folyik egymásba, s az eredmény korciszülött.

A kutatók ezt az alapvető félreértést, melléfogást avval magyarázzák, hogy a gnosztikusok a régi mítoszokat és misztériumokat egyszerűen kölcsönvették, válogatás nélkül tanaik igazolására használták, bizonyítékul, hogy elméleteik ugyanazt a végső igazságot fedik fel, amelyet az emberiség ősi, egyetemes hite tartalmazott, az idők elejétől fogva. Ily módon azonban a hagyományokat kiemelték történeti és népi környezetükből, holott ez alakította ki őket, s adta meg igazi értelmüket. Hogy

hasonlatot mondjunk, a gnosztikusok olyasféléképp jártak el, mintha valaki a földközpontos kozmológia elméletrendszerét a napközpontos rendszer magyarázatára és igazolására használná fel. Ennélfogva a gnosztikusok igazoló módszere visszajára fordult: az ősmítoszok nemhogy magyarázatul nem szolgáltak, hanem őket kellett volna magyarázni. A magyarázat persze, a módszer természeténél fogva, elmaradt, s csak válogatatlan összehabarázás történt. - A kutatók e megállapításaihoz azonban erős kétely fér. Az ősmítoszok és misztériumok lényege - emberi viszonylatban -, időtlen, mint maga a mindenség és a természet, amelynek lemásolására, törvényeinek földi megvalósítására törekszenek. És éppen mert lényegük eredendően közös, azonos, valóban válogatás nélkül volnának használhatók. A baj abban áll, hogy nem alkalmazhatók magyarázatképpen, mert öncélúak, önmagukat állítják, természetük az önkijelentés, és nem szolgálhatnak semmiféle idegen elméletnek vagy tudománynak igazoló eszközéül. Az őshagyományok tehát velejében időtlenek állandó érvényűek; a nép, a kor csak külső formákat adja meg. S hogy a formák változók, az éppen életerejüket, belső igazságukat, szükségszerű voltukat bizonyítja: sűrített és örökérvényű realitást tartalmaznak.

Ugyanezért szemünkben lényegtelen a szaktudósok vitája, vajon voltak-e gnosztikus törekvések a kereszténység előtt, vagy megindult-e már a pogány korban a keveredés? Úgy véljük, a gnoszticizmus elvileg abban a pillanatban született, amikor az emberek - a görögök -, első ízben kísérelték meg a valláson kívüli gondolkodást, a végső okok bölcséleti keresését, a valóság értelmi megragadását. Minthogy a szellemi alkotás ritkán, talán sohasem lép radikálisan új utakra, a szakítás sohasem rögtönös és teljes, ezért a filozófia első próbálkozásaiban még vallás és tudomány keveredik. (V.ö. püthagoreusok, az ioniai iskola, Empedoklész, eleáták stb.) Püthagorasz még szabályos misztérium-tanítást adott, Empedoklész istenné akart válni. Tanaik azonban zárt önálló rendszerek. A valódi gnoszticizmus akkor kezd csírázni, amikor megindul a tanok és rendszerek, a mítoszok és misztériumok válogatatlan vegyítése egy ésszerű világkép szerkesztése céljából, s akkor válik gnózássá, midőn e világkép ismeretét, bírását misztikus-gyakorlati (vallási) úton igyekeznek megszerezni, és átélés révén megvalósítani. [676]

Tammúztól Jézusig

De minden elemzésnél, fejtegetésnél szemléltetőbbek az eleven példák, közelebb hozzák a tárgyat, megérzik a légkört és híven mutatják a módszereket. Ezt a fejezetet úgysem arra a kivihetetlen célra szántuk, hogy képet nyújtsunk a gnosztikus mozgalomról; azonban, mint az ősi kozmikus szemlélet utolsó, haladó fényű felvillanása, mint hibrid kísérlet a Paradicsom-sóvárgás elcsitítására, alkalmas zárómondata e könyv hosszú nyúlt elmélkedéseinek. Függelékképpen vele fejezzük be világszemlénk képsorát, s eddigi módszerünkhöz híven eredeti szövegeket idézünk. A Krisztus előtti időkből kevés jellegzetes töredék maradt fenn, Julianus Apostata és Hippolytus munkáiból azonban kiemelhető néhány tisztára pogány jellegű, egybetartozó részlet, Irenaeusnál igen jó pogány-zsidó-keresztény keveréket találunk, a *Pistis Sophiában* pedig a keresztény gnosztikára példát. Azért is alkalmasak a bemutatásra, mert tárgyaik és motívumaik javarészt már ismeretesek az olvasó előtt, s így közvetlenül láthatja, mit művelnek velük a gnosztikusok.

Római szent Hippolytus a naaszénusokról, egy ophita felekezetről írott munkájában hosszú kivonatot ad elveszett könyvéből, amely *Az emberről* szólt. Fejtegetései közben rátér a sumér-babiloni Tammúz-rege phryg változatára, az Attisz-mítoszra, s közöl két kultikus éneket; ezeket, mint mondja, a színházakban adták elő kithara-kisérettel

az énekesek, de már maguk sem tudták, hogy voltaképp a nagy misztériumokról szólnak. A kivonat e része nem egyéb tehát, mint az énekek gnosztikus kifejtése, parafrázisa, s a Krisztus előtti gnoszticizmus maradványának tekinthető, másfelől kitűnően ízelíti a mozgalom szellemét, módszereit. A két himnusz így hangzik:

Légy bár Kronosz sarjadéka, vagy Zeusz boldog
gyermeké, avagy a nagy Rheáé, légy üdvöz Attisz,
kinek neve hallatára Rhea lehunyja szemeit.
Téged neveznek az asszírok a háromszor-kívánt Adónisznak,
Oszirisznek egész Egyiptom,
a Hold égi szarvának a görög bölcsesség,
a szamothrakéiak az ünnepelt Adamasnak,[677]
a haimóniak Korübasznak
és a phrygek majd Papanak, majd Holttetemnek,
vagy Istennek, vagy a Terméketlennek, vagy
a Kecsepasztornak, vagy a sárga lekaszált
Kalásznak, vagy a Syrinxfuvónak,
ki a bőgyümölcsű mandulát szülé.

„A sokoldalú Attisz volt ő - írja Hippolytus -, az, akire himnuszt mondanak, az alábbi szavakkal”:

Attiszt akarom énekelni, Rhea fiát!
Nem a harangok tompa hangján,
sem az idahegyi kurészek
fuvola-szavával,
hanem Phoibosz lanthúrjain
zenditem fel az éneket:
Euoi! Euan! mint Pan, mint Bakkhosz,
mint Pásztora fénylő csillagoknak...

Hippolytus forrása, *Az emberről* szóló könyv először is hosszasan értekezik a már ismert gnosztikus világképről, különös tekintettel a lélekre. Aztán felállítja a gnózis egyik alaptételét: „Minden lény, legyen bár égi, földi vagy földalatti, lélekre törekszik.” E bölcsességet, igazolást keresve, megtalálja az „asszíroknál”, vagyis a sumér-babiloni mitológiában, de persze görög köntösbe öltöztetve közli: „Az asszírok ezt [a lélekre-törekvést] Adónisznak vagy Endümiionnak nevezik; és amikor Adónisznak hívják, akkor Aphrodité pedig az ő nézetük szerint a teremtetést jelenti [azaz földi lények világát]. Ha azonban Perszephoné, másik nevén Kóré vágyódik Adónisz után, akkor emez egy halandó lélek, ki elkülönült Aphrodité teremtményeitől [vagyis a földalatti lények közé tartozik]. Midőn viszont Szelénét fogja el a kívánczóság, úgy magának a magasabb lények rendjének van szüksége lélekre. Rövidre fogva: Adónisz tehát a hím nemző erő vagy elv, s a Föld, az Alvilág és az Ég, vagyis az egész Kozmosz vágyódik rá, hogy megtermékenyüljön tőle, s folytathassa a világnemzés művét.

Most következik a mítosz legkülönösebb mozzanata: „De midőn az istenek Anyja [Kübelé] Attiszt kasztrálja és maga veszi kedveséül, akkor a kozmoszfölötti és örök lények üdvözült természete a lélek férfiúi erejét ismét visszaveszi magába.” - Attisz kasztrálása, elerőtlenedése a természet-mítosz értelmében, tudjuk, a telet, az élet dermedését jelenti; a gnózis viszont metafizikai értelmet ad neki. Ezt a mozzanatot a hitrege így adja elő: Attisz a kisázsiai istenanya kedvese és prófétája volt; minthogy

[678] beleszeretett egy nimfába, Sangariosz folyóisten leányába, Kübelé örültséggel sújtotta, s ekkor tébolyában megférfiatlanította magát. A mítosz gnosztikus kifejtését Julianus császárnak az istenanyákról mondott beszédében találjuk meg; ne csüggedjünk, ha nem bírjuk követni a tudós uralkodó fejtegetéseit, nem nekünk szólnak, s noha hosszú, nehéz munkával átírhatók volnának a mi nyelvezetünkre, most épp az a célunk, hogy ízelítőt adjunk a gnosztikus gondolkodásmódból és a módszerekből.

„Mármost - mondja Julianus -, legsajátabb felfogásom szerint a mi Gelloszunk és Attiszunk egyet jelent a nemző és teremő szellemek ama szubsztanciájával, amely le egészen az anyag seprejéig mindent létrehoz, és amely magába foglalja az anyagformák minden elvét és okát... De hát mit akarunk voltaképpen mindent összevéve, róla, Attiszról, mondani? Miután a régiek felfogták, hogy az ötödik testig, az éterig, nemcsak az intelligibilis, hanem a számunkra látható testek, a csillagok is a szenvedéstelen és isteni részhez tartoznak, azért úgy hitték, hogy odáig tiszta istenek kormányoznak. Azonban az istenek nemző szubsztanciájának erejénél fogva mellettük léteznek az innenvaló dolgok is, minthogy az anyag öröktől fogva, az istenekkel együtt jött létre. Ekkor az Előrelátás, vagyis az Istenanya, ki öröktől fogva az istenek mellett áll, Zeus király társa és az intellektuális istenek forrása, belőlük és általuk, nemző és teremő okaik bőségének segélyével, rendezni, helyes állapotba hozni és megjavítani akarta a látszólag élettelen és nem-nemzőt és a szemetet és az úgyszólván okádékot, a seprűt és a dolgok alját az istenek végoka által. Mert a mi Attiszunk, miután a csillagokkal kirakott tiarát viseli fején, nyilvánvalóan ott kezdte uralmát, ahová a látható világ összes istenének sorsútja törekszik. A Keveretlenek és a Tiszták [szellemek, istenek] régiója, az ő hatalmának alávetve, [rajta túl] még a Tejútig terjed. Ezen az övezeten belül azonban már keveredik a szenvedésnek alávetett a szenvedéstelennel, és itt az anyag is megjelenik, és az ő egyesülése emevvel nem egyéb, mint a leszállás az üres mélybe, ami azonban mégsem ment végbe az istenek és Anyjuk akarata ellenére, noha azt is beszélük, hogy akaratuk ellenére ment végbe ... Ezért a hagyomány sem mondja, hogy - például -, az Anya gyűlöli Attiszt megférfiatlanítása után, hanem hogy csupán nem haragszik már rá, de mégis mindvégig azt mondja [a hagyomány], hogy haragudott rá leszállása miatt, mert mint magasabbfajta lény és mint isten, odaadta magát a fogyatékosabbnak. Mihelyt azonban határtalan vágyának tovább-futását megállította és ennek rendezetlenségét rendbehozta a napéjegylenlőség körével való érintkezése által, ahol a hatalmas Hélios az ő megszabott mozgásának tökéletes mértékét irányítja, akkor az istennő ismét szívesen felemeli őt magához, vagy jobban mondva megtartja maga mellett. És sohasem volt olyan idő, amikor ez nem lett volna úgy ahogy most van, hanem Attisz mindig szolgál anyjának, mint szolga és [679] gyeplőtartó, és mindig hajtja őt belső vágya a leendő világ felé, de mindig lementszik határtalan vágyát a formák határozott okai által."

Ennyi elegendő a gnosztikusok Attiszáról; íme, ide jutottunk a szép, régi mítosztól? - Azonban szorosan ehhez kapcsolódik, amit Hippolytus püspök Osziriszről és Isziszről közöl a régi könyvből: „Azt mondják tehát, hogy az egyiptomiak a phrygek mellett a legrégebbiek az összes ember között, és mint általában elismerik, az istenek szentelményeit és tiszteletét, valamint az istenek erőit és megjelenési formáit közvetlenül őröztük, először hirdették -, birtokában vannak Iszisz szent és fenséges és az avatatlanokkal nem közölhető misztériumainak. Ezeknek tárgya azonban semmi egyéb, mint Oszirisz férfiúi tagja, amelyet elraboltak [ahogyan Attiszét kasztrálták], és amelyet a hétköntösű és feketébe öltözött Iszisz keres. Osziriszen azonban a vizet értik. Iszisz, a Természet [értsd: a világ] pedig hétköntösű, mert hét éteri köntös veszi körül, és beléjük burkolózik, - miután allegorikus értelmezéssel így jelzik a hét bolygót, és

zónákat éteri köntösöknek nevezik -, mint ahogy a változékony teremtés a formába nem foglalható és el nem képzelhető és alakatlan által sokszerűen alakított kreatúráképp jelenik meg. Azt mondják tehát a mag szubsztanciájáról, amely minden levésnek oka, hogy ő nincsen abból [nincs benne semmi a leendőből, amit okoz], hanem minden levőt nemz és alkot -, amikor így beszélnek: »Én leszek, ami lenni akarok, és vagyok, ami vagyok.« Ezért mondják róla, hogy mozdulatlan, és mégis mindent mozgat. Mert az marad, ami, habár, mindent alkot, és nem lesz semmi [benne] a létrejövő dolgokból. Ez az egyedüli jó, és ez a nagy és rejtett megismerhetetlen misztériuma a Mindenségnek, amelyet az egyiptomiak elrejtettek, és mégis újból feltakartak. Mert nincs egyetlen templom sem, melynek kapuja előtt ott ne állna mezítelenül az Elrejtett [Usziri phallosa], alulról felfelé irányítva, és megkoszorúzva minden levésnek [létrejövő dolognak] gyümölcseivel. De, mondják, ez a tárgy nemcsak a legszentebb templomokban van felállítva, hanem mindenki szeme előtt az utakon és utcákon, még a házak előtt is, mintegy határkő és a telkek mezsgyéje gyanánt. És ez a mindenki által úgynevezett Jó; mert Jóthozónak hívják anélkül, hogy tudnák, mint mondanak evvel. És ezt a misztikus jelképet a görögök átvették az egyiptomiaktól, és máig megtartották. Ezért látjuk, hogy a hermákat [Hermész-oszlopokat, határköveket, útjelzőket] ebben az alakban tisztelik. A külléniek azonban különösen a Logosz gyanánt hódolnak előtte. Ugyanis azt mondják: „Hermész a Logosz”. Úgy tisztelik, mint herméneusztészt [heroldot] és teremtményét annak, ami volt, van és lesz, és olyan alakban ábrázolják, aminőt a férfiúi nemiszerv mutat, alulról a felsőbb dolgok felé törekedve ...”

Most hosszú egyveleg következik Hermészről, mint lélekvezetőről, az eleusiszi misztériumok halottélesztéséről a híres „Hye! Kye!” [680] varázsszóval, Okeanoszról, az ősnemzés vizéről és a hermafrodita ősemberről, Adamaszról. A következő passzust azonban még át vesszük, mert pontról-pontra magyarázza az első idézett himnusz: „Ez a szamothrakéiak nagy és kimondhatatlan misztériuma, amit tudni csupán nekünk, tökéleteseknek adatott meg. Ugyanis a szamothrakéiak a beavatottnak kifejezetten amaz Ádámot [Adamaszt], mint az ősembert tanítják. A szamothrakéi szentek szentjében pedig két mezítelen ember szobra áll, karjaikat az Ég felé nyújtják, és nemi szerveik fölfelé irányulnak, mint a Hermész-képeké Küllénében. Az említett szobrok azonban az őseMBER képmásai és az újrászületett pneumatikus emberé, aki véle teljesen egylényegű. A Haimón folyónál lakó thrákok *Korübasznak* nevezik, s hozzájuk hasonlóan a phrygek is, minthogy a csúcsról [*korüphe*] való lemenetellel [katabasziusz] teremti meg a kezdetet, s az alatta levő övezetek összes arkónja [uralkodója] közt áthaladva, számunkra megfoghatatlan módon alászáll. Ugyan őt a phrygek Papanak is nevezik, mert mindennek, ami az ő megjelenése előtt rendezetlenül és összecsavarva mozgott, gátat vetett. Mert a Papa nevet az összes égi, földi és földalatti lény egyformán hangoztatja, midőn így szól: »Paue, paue« - állítsd meg, állítsd meg a Kozmosz hangzavarát. „A phrygek ugyancsak őt Holttestnek is hívják, mert a testbe, mint kriptába és mint sírkoporsóba van bezárva. Ugyanezek a phrygek megintcsak őt fordított értelemben Istennek mondják. - És ezek a pneuma kimondhatatlan misztériumai, amiket egyedül mi ismerünk. Mert szerfölött nehéz dolog ezt a nagy és kimondhatatlan misztériumot befogadni és fölfogni. Őt magát pedig a phrygek Terméketlennek is nevezik, mert terméketlen mindaddig, míg testben él, és a hús vágyait ápolja. Ugyan őt nevezik a phrygek kecskepásztornak [Aipolosz], nem azért, mert kecskéket és bakokat őrzött, ahogyan a pszüchikoszok a nevet értelmezik, hanem mert ő mindig forgó [lény, Aeipolosz], azaz: mert mindig forogva és forgatva és körülkerengve a Kozmoszt forgásba hozza; mert forogni annyit jelent, mint a dolgokat forgatni és megváltoztatni. Ennek okából hívják az Ég két középpontját pólusoknak, és a költő is mondja: »Gyakran

fordul erre egy csálhatatlan tengeri aggastyán, a halhatatlan egyiptomi Próteusz«, nem abban az értelemben, hogy ájtön ide, hanem abban, hogy forog, ahogyan az ember fordul és körbejár. És a városokat is [poleisz], ahol lakunk, így nevezik, mert térülünk-fordulunk bennük. Nos hát azért hívják a phrygek emezt [Attisz] Kecsepásztornak [Aipolosznak], mert mindörökkön mindent forgat, és mindent a maga lényegéhez illően megváltoztat." - Így folytatódik egy hosszú fejezeten át, hetet-havat összehordva, a két himnusz parafrázisa - ha az olvasó emlékszik még rájuk -, és a mítosz agyonelemzése oda nem illő szempontok szerint; de szemléltetésnek ennyi is bizonyára elegendő. Az elmefuttatás magva: a nemzés, a termékenység a Kozmosz egyetemes elve, Attisz, a Pásztor pedig a Mindenség, a természet [681] mozgatója, ezáltal az évszakok pergetője, a dolgok és lények alakjának megváltoztatója.

Az ophita, barbeliota és sethiánus szekták tanairól Irenaeus tudósít igen részletesen. Amit közöl, törőlmetszett gnosztikus keverék, görög, zsidó, keresztény motívumok nyüzsögnek benne egymás hegyén-hátán, s a mikro- és makrokozmosz elméletnek megfelelően, egyszerre kozmológiát, teremtetéstörténetet, szellem- és embertant nyújt (Krisztus itt mitológiai alak, szellemlény, nem történeti Jézus). Terjedelmessége miatt csak igen hézagosan idézhetjük.

„A Büthosz [Mélység] erejében ősfény rejlik, üdvözült, elmúlhatatlan és végtelen; ez mindennek atyja, és a neve ősember. A belőle kilépő Ennoia [Gondolat] az ő fia, és ez az ember-fia, a második ember. Kettejük között van a Szent Pneuma [Szellem]; de a magasságban levő Szellem alatt, elkülönülve vannak a víz, sötétség, feneketlenség, Káosz elemei; fölöttük a Szellem lebeg, őt nevezik az első nőnek. [Mint jeleztük, a lélek szó nőnemű a héber és görög nyelvben.] Midőn később az első ember, fiával együtt, a Szellem, azaz a nő szépségének örvendezett, és őt átvilágította, akkor elmúlhatatlan fényt nemzett belőle, a harmadik embert, akit ő [a gnosztikusok] Krisztusnak neveznek; az első és a második ember és a szent lélek, az első nő fiát [ti. nemzette]. Az atya és a fiú tehát az asszonnyal voltak [egyesültek], akit ő [a gnosztikusok] Krisztusnak neveznek. Az ő egyetlen s mintegy igazi fia tehát Krisztus, ki felszállt a magasba, és anyjával együtt elmúlhatatlan Aiónná [örökkévaló lénnyé] emeltetett. Ez pedig az igaz és szent egyház, a mindennek atyjának, az első embernek és fiának, a második embernek és Krisztusnak, kettejük fiának, és a nevezett asszonynak elnevezése, kapcsolata és egyesülése." - Íme, így fest a Kozmosz és az első szellemlények létrejöttének története. Következik a többié, az sem világosabb, de tudni kell, hogy az előadás tovább is kettős értelmű: a szellem-lények egyúttal kozmikus jelenségeket is jelölnek:

„Mikor pedig a nő a fény nagyságát sem elviselni, sem befogadni nem bírta, átömlött a baloldalra. [A baloldal a bolygóké, a jobboldal az állócsillagoké; a balfelé „ömlés" mindig leszállást jelent a felső régióból a földi teremtetés felé.] A nőből átömlő erő azonban egy fénykötelet birtokolt; lehullott az atyák helyéről, de saját akaratából magába vonta a fénykötelet. Azzá lett, amit Balnak vagy Prunikosznak [ágyasnak, hálótársnak, balkézről való feleségnek], vagy Férfinőnek neveznek. Most egyszerűen a mozdulatlan vízbe vetette magát, mozgásba hozta azáltal, hogy bátran lebukott a fenekéig, és testet vett magára belőle. Mert a fénykötélre minden gyorsan ráakasz kodott, és körülvette őt; igen, mert ha nem birtokolta volna [a kötelet], akkor az anyag teljességgel magába nyelte volna."

„Ám, minthogy most anyagi test bilincselte és terhelte, észretért és igyekezett kiszabadulni a vízből, és anyává magasodni, de az őt körülvevő [682] test súlya miatt hiába. Ez elcsüggesztette, s arra törekedett, hogy elrejtse a belső fényt, félvén, hogy az alsóbb elemek megsérthetik, ővele együtt. De erőt nyert fénykötélétől, felugrott, és a magasba emelkedett, és ott mennyezetté szélesült, és testéből megteremtette a látható

Eget. Most egyelőre az Ég alatt maradt, melyet alkotott, és amely ma is nedv-test alakkal bír. Utóbb azonban kívánczóság fogta el a magasságbeli fény után, és ezáltal erőre tett szert; és levetette testét, és megszabadult tőle. A testet pedig, amit levetett, a nőtől való nőnek nevezik, és az összes földi dolgot kell rajta érteni."

„De a fiú is örökbe kapta anyjától a halhatatlanság lehetőségét. S erőt nyerve, ennek révén teremt és hoz elő a vízből egy fiút, az anya nélkül; mert az anya nem ismerte meg őt. Ennek fia, az atyához hasonlóan, újabb fiút hozott létre. E harmadik egy negyediket nemzett, a negyedik ismét egy fiút, az ötödiktől lett a hatodik, és a hatodik nemzette a hetediket. Így teljessé lett az ogdoas [nyolcasság], minthogy a nyolcadik helyet az anya foglalja el. Mint az eredetből, úgy jön elő, az erők és méltóságok szerint, egyik a másiktól. Az elsőnek, ki az anyától származik, neve Jaldabaoth, a Káosz fia, ennek fia Jao, ennek fia a nagy Szabaoth, a negyedik Adonai, az ötödik Elóhim, a hatodik Hor, a hetedik és legifjabb Astaphaios [őrző]."

A héber nevek Jahve bibliai méltóság-nevei, egyúttal a bolygókat is jelölik. Az „anya” mintegy összefoglalja őket, s együtt teszik Sophia-Prunikos nyolcasságát, a középső birodalom ogdoasát. A vallásközi keverék immár teljes; de most jön a java.

„Ezek az egék és hatalmak és erők és angyalok, származásuk sorrendje szerint, az Égben székelnek láthatatlanul, és kormányozzák az Eget és Földet. Jaldabaoth, a vezérük, azonban megvetette anyját, és minden engedelem nélkül fiúkat és unokákat nemzett, mi több, angyalokat és arkangyalokat, erőket, hatalmakat és uralmakat teremtett. Erre fiai, civódva és pörlekedve az uralom miatt, ellene fordultak. És Jaldabaoth elbúsulta magát és csüggedezett, letekintett az anyag seprejére lábainál, és beléje testesítette érzéseit. Így ismét egy fiú jött létre, mégpedig a kígyóformán csavarodó Nousz [Gondolaterő], utána Szellem és Lélek, és ami erről a világról való: feledékenység [Léthé], rosszindulat [Kakia], féltékenység [Zelosz], irigység [Phthonosz] és halál [Thanatosz]. [Ez az alsó világ ogdoádja. Vö. a bukott angyalok történetével.]"

„Ekkor örvendezett Jaldabaoth, és kevélykedett avval, ami a lábai előtt történt, és mondta: »Atya és isten vagyok, és nincs fölöttem senki.« De anyja hallotta, és szembevetette: »Ne hazudj, Jaldabaoth, mert fölöttem van a Mindenek Atyja, az első ember és az ember, az embernek fia.« E szavak és a váratlan beszéd hallatára mindnyájan megzavarodtak, és keresték, honnan hangzik a kiáltás. De Jaldabaoth, hogy visszatartsa és félrevezesse őket, így szólt hozzájuk: »Jöjjetek, készítsünk embert, egy képet [683] [alakot], hozzánk hasonlót.« Mikor ők hatan ezt hallották, az anya beléjük sugallta az embergondolatot, hogy ezáltal elvonja tőlük az őserőt. Ekkor összegyűltek, és embert formáltak, szörnyű hosszút és széleset. De íme, csak csúszni-mászni tudott. Erre elhurcolták atyjukhoz, és pedig Sophia ösztökélésére, hogy megüresítsék őt fénykötelétől, s ne legyen többé ereje felkelni a felsőbbek ellen. Azáltal, hogy az emberbe belehelte az élet odémáját, észrevétlenül megüresült erejétől; az ember azonban befogadta a Nouszt és az Enthümosziszt [Gondolkodást] - ez az, ami majd megváltatik, - és nem törődve teremtőjével, hálával adózott az első embernek. Irigységtől fűtve, Jaldabaoth ki akart gondolni valamit, hogy az embert nő által üresítse meg; enthümosziszéből elővont egy nőt, kit ama Prunikosz tüstént magához fogadott, és anélkül, hogy látni lehetett volna, megrabolta erejétől. Midőn a többiek odaléptek, csodálkoztak szépségén, és Évának nevezték."

Ezután bámulatra méltóan bonyolult történet következik a kígyóról, a bűnbeesésről, a pátriárkákról, Jaldabaoth és Sophia haragos viszályaitól kísérvé, a bolygók, az állócsillagok és az Állatképek bevonásával, és görög műszavakkal fűszerezve. Az egész úgy hat, mintha a *Biblia* paródiája lenne, de a gnózis

kifogyhatatlanul ömlik jobbra és balra, míg végül megjelenik a színen Krisztus. És mindez nem a Földön történik, hanem az Ég tűzkörében, mert ott terül el a Paradicsom, s ott élnek a szereplők szellemi alakjukban. Ott születik Krisztus is; Sophia társaságában leszáll a Földre, illetve Jézusba.

„A tanítványok egy része előtt azonban ismeretlen maradt, hogy Krisztus leszállott Jézusra, és csak emiatt kezdett Jézus csodákat művelni, gyógyítani, az ismeretlen atyát hirdetni, és magát nyíltan az első ember fiának vallani. Emiatt megharagudtak rá a hatalmak és Jézus atyja, és összeálltak, hogy megöljék. Mikor elfogták, Krisztus Sophiával együtt egy elmúlhatatlan Aiónba ment át; Jézust pedig megfeszítették. De Krisztus nem felejtkezett meg róla, hanem felülről erőt küldött belé, amely teste szerint feltámasztotta.” - Jézus feltámadása után még tizenhét hónapig időzött a Földön, s ekkor tanította igazi misztériumait, de csak módjával, mert tudta, hogy tanítványi a nagy titkokat felfogni nem bírják. Tanítása még sokáig fog hatni, de a tökéletesség csak akkor áll be majd, „amikor a fény egész kötele összegyűjtetik, és átmegy az elmúlhatatlan Aiónba.”

Ezt a fonalat veszi fel, azaz Jézus utólagos földi működéséről szól a *Pistis Sophia*, az egyetlen ép, eredeti alakjában fennmaradt gnosztikus mű. Láthatjuk belőle, hogy a keresztény írok nem torzítottak a vita hevében sem, ugyanazokat a tan-szkémákat ismerjük fel, ugyanazokat a hibákat észleljük, ugyanolyan ködevést, de emelkedett erkölcsi komolyságot is. Eredeti címe voltaképp *A Megváltó könyvei*, a 3. században keletkezett az egyiptomi barbelioták körében, s Jézus tanításait tartalmazza, amiket [684] feltámadása után tizenkét évvel a Földre visszatérve, tanítványaival közölt. Mutatványul csupán azt a - stílusban is szép - részt idézzük, amely mennybemenetelét, az aiónvilágban való tartózkodását és földreszállását írja le.

„Történt pedig Tybi hónapjában a Hold tizenötödikén, a napon, melyen a Hold megtelik, ama napon tehát, midőn a Nap felszállt pályájára, hogy nagy fényerő jött elő mögüle, fölötte igen világítva, és nem volt semmi mértéke a benne rejlő fénynek. Mert a fények fényétől jött, és az utolsó misztériumból jött, amely a huszonnegyedik misztérium belülről kifelé, azoké, amelyek az első misztérium második terének rendjében vannak. Ama fényerő azonban lejött Jézusra, és egészen körülvette, míg tanítványaitól távol ült, és fölötte igen világított, és nem volt mérték a fény számára, mely rajta volt. És nem látták a tanítványok Jézust a fény következtében, amelyben ült, vagy amely rajta volt, mert szemeik elvakultak a nagy fény következtében, amelyben ő volt, hanem csupán a fényt látták, amely sok sugarat lövellt. És a fénysugarak nem voltak egymáshoz hasonlóak, és a fény többféle fajtájú volt, és különböző alakú alulról fölfelé, amennyiben egyik sugár kiválóbb volt, mint a másik... a nagy, mérhetetlen fényragyogásban; a Földről egészen az Égig ért. - És midőn a tanítványok a fényt látták, nagy félelembe és nagy izgalomba estek. És történt, hogy midőn ama fényerő Jézusra leszállt, lassanként egészen körülvette; akkor Jézus fölkelt vagy fölrepült a magasba, miközben fölötte igen fényessé vált a mérhetetlen fényességben. És a tanítványok utána néztek, és egyikük sem szólt, míg föl nem ért az Égbe, hanem mind nagy csöndben maradtak. Ez történt tehát a Hold tizenötödikén, a napon, mikor Tybi hónapjában megtelik.”

„És történt akkor, hogy midőn Jézus az Égbe ért, három óra múlva, minden erő az Égben nagy izgalomba jött, és mind egymással szemben mozogtak, mind ők, mind összes aiónjaik és összes helyük és összes rendjük, és az egész Föld mozgott, és mindenki, aki rajta élt. És az emberek mind az egész világon izgalomba estek és a tanítványok is, és mind gondolták: Talán összegöngyölítik a világot. És az Égben lakozó erők nem hagyták abba az izgatottságot, sem ők, sem a világ és mind egymás ellenében mozogtak Tybi

hónapjában a tizenötödik Hold harmadik órájától a következő nap tizenkilencedik órájáig. És minden angyal és arkangyal és a magasság minden erője magasztalta a Belső Belsőjét, úgy hogy az egész világ hallotta hangjukat, és nem hagyták abba a következő nap kilencedik órájáig."

„A tanítványok pedig egymás mellett ültek, és féltek, és nagy izgalomban voltak; azonban a nagy földrengés miatt féltek, ami bekövetkezett, és mind sírtak, mondván: »Mi fog hát történni? Talán a Megváltó elpusztít minden helyet.« Miközben tehát ezt mondták, és közösen sírtak, akkor [685] feltárult az Ég a következő nap kilencedik órájában, és látták Jézust alászállni, fölötte igen fényeskedve, és nem volt mértéke a fénynek, amelyben tartózkodott. Mert jobban fénylett, mint azon órában, amikor felszállt az Égbe, úgy hogy az emberek az egész világon nem tudták leírni a rajta levő fényt, amely sok fénysugarat bocsájtott ki, és nem volt mérték a sugarak számára, és fénye nem volt egyforma, hanem különböző fajtájú és különböző alakú volt, minthogy egyik sugár kitűnőbb volt, mint a másik. És az egész fényesség együtt volt, és háromféle fajtájú volt, és az egyik fajta kitűnőbb, mint a másik ... Történt pedig, hogy amikor a tanítványok ezt látták, nagyon féltek és izgalomba estek. Jézus, az Irgalmas-szívű és Kegyes-szívű azonban, midőn látta, hogy tanítványai nagy izgalomban vannak, szólt hozzájuk, és ezt mondta: »Nyugodjatok meg, én vagyok, ne féljete.«"

A *Pistis Sophia* végén a tanítványok megkérdik Jézust a végső titok, a legfőbb misztérium felől, hogy megismervén, ők is örökölhessék Atyjának országát. És Jézus mondá nekik: „Nincs misztérium kiválóbb, mint az a misztérium, amely felől kérdeztek engem. (Mert lelketeket a fények fényéhez fogja vezetni, az igazság és a jószág helyére, az összes szentek szentjének helyére, a helyre, ahol nincsen sem nő, sem férfi, sem alakok nincsenek ama helyen, hanem folytonos és leírhatatlan fény." A nagy titok megoldódik az ember előtt, midőn elmerül az örök, egyetemes fényben.

Ebben egyetértünk a gnosztikusokkal, és reméljük, hogy- képletesen vagy szó szerint - a világnak is ez lesz a vége. [686]

Zárószó

Hosszú és emlékektől zsúfolt utat jártunk meg, de csak legfőbb állomásain időzhettünk egy-két pillanatig. Feladatunk az volt, hogy megszólaltassuk ezeket az emlékeket, s megértsük szavukat. S akármit vettünk is ki szavaikból - helyesen vagy helytelenül -, egy tanulság érvényes marad: nincsen okunk az elbizakodásra. Láthattuk, a legfőbb kérdés, amely az emberiség egyetemét kezdettől fogva mindmáig foglalkoztatja és döntően ihleti: a mindenség és az élet rejtélye; s nincs a mai tudománynak olyan megoldást kívánó problémája, amelyre a régi ember a maga módján már ne felelt volna. A választ más úton kereste és más szavakkal fogalmazta meg, mint mi, de a lényegét illető mondanivalója közös és azonos azokéval, akik ma legelői haladnak a tudomány és a lélek ösvényein.

S okunk van föltenni, hogy volt kor, midőn a régi ember nemcsak a szellemen uralkodott, hanem az anyagon is, mégpedig közvetlenül, nem gépek által, nem erőszakosan, mint mai utódja, hanem belül maradván a természet harmóniáján, jó és rossz, áldásos és kegyetlen törvényein, azaz megmaradván az élet szolgálatában. Felismerte, megőrizte és érvényben tartotta az értékek örök rendjét is. Mi, Faust utódjai, felszabadítottuk az anyag titáni erőit, de jelentését megtagadtuk, elhajítottuk, s ezzel elvesztettük az értékek rendjét is. Az egyetlen értéket az anyag erejében látjuk, amely géppé testesülve uralkodik rajtunk. Nem hívei vagyunk az új istennek, hanem rabszolgáivá lettünk.

De az ember képességei, alkata szerint változásoknak alávetett lény, a nagy korszakok cseréje nem múlik el fölötte nyomtalanul. A mítoszok és csillagvilág mai tudósai azt mondják, hogy ismét egy nagy világkorszak végefelé közeledünk, kifelé megyünk a Halak csillagképéből, és átlépünk a Vízöntő hatalmába. Az új korban új ember fog születni, s az új ember másképp fogja látni a világot. Késő unokáink eldönthetik majd, igazuk volt-e a mai tudósoknak és hívőknek, amikor úgy látták és remélték, hogy az ember visszatér minden nagy harmónia forrásához, a természethez, és újra fölébreszti magában a világharmónia átélőjét, a lelket.[6..]

Függelék

I. fejezet

37. oldalhoz. (Növények.) - Maeterlinck leírja a fecskendőuborka fantasztikus mutatványát: „Egyszerű uborkaféle, a Földközi-tenger partjain meglehetősen gyakori. Húsos gyümölcse kicsi uborkához hasonlít, s érthetetlen életképességgel és erővel van megáldva. Ha megérett, a legkisebb érintésre leszakad kocsányáról, görcsösen összehúzódik, és a leszakadás helyén támadt nyíláson át oly mesébe illő hevességgel lövelli ki nyálkás nedvbe kevert magvait, hogy négy-öt méter messzire repülnek. Ez a mozdulat éppoly rendkívüli, mintha mi képesek volnánk egyetlen görcsös mozdulattal kiürülni, és minden szervünket, zsigerünket félkilométer távolságra hajtani bőrünkötől és csontjainktól.” Ezután a közönséges ricinusról szól, a maghajítással kapcsolatban: „Egyébként nagyon sok mag olyan ballisztikai módszereket használ, és olyan erőforrásokkal rendelkezik, melyek többé-kevésbé rejtélyesek számunkra. Gondoljunk például a rekettye és a karórépa szétpukkanására; de a növénytüzéséség még nagyobb mestere a csodafa (*Ricinus communis*), égővünk egyik euforbia-fajtája, nagy, eléggé csinos „gyom”, néha embernél magasabbra nő. Itt az asztalon áll vízbe téve a növény egy ága, háromrekeszes zöld magtokokkal. Időnként egy-egy tok zajosan szétpattan, és a csodálatos kezdősebességgel elindított magok szerteszéjjel beleütköznek a falakba, hozzávágódnak a bútorokhoz. Ha arcunkat találja valamelyik, azt hinnők, hogy rovar csípett meg, olyan élesen csapódnak hozzánk a gombostűfej nagyságú magok. Ámde ha megvizsgáljuk a tokot, és keressük a rugókat, nem találjuk meg ennek az erőnek titkát; éppoly láthatatlan, mint a mi idegerőnk.” Ezek valósággal akrobatikus, cirkuszi mutatványok, s így szemléltető, bizonyító erejük hatásos; azonban kedvesebbnek, vonzóbbnak érezzük az olyan leleményt, amely nem lépi át a szorgos napi élet határait, mégis eléri ugyanezt a célt. Mit csinál a mákgubó apró magvaival? Ha egyszerre hullatná le, haszontalan kupacként veszne el mind. Mikor tehát megérik, „kupáján” apró nyílások támadnak, feje lehajlik, s a legkisebb szellőre lengedezve szórja szét, apródonként a mákszemeket, pontosan olyan mozdulattal, mint a kézzel vető földműves ...

A vadcseresnye, a boróka és sok más fajta tudja (honnan tudja?), hogy a madár szereti az édesbogyót; emészthetetlen magja körül cukros [693] burkot növeszt csalétkül, a madár bekapja, messze viszi, és elhullatja valahol. Még többet tud az élősködés művésze, a fagyöngy; fán él, ennél fogva bogyójában cukron kívül ragadós lépet is termel, mely nem oldódik fel a madár emésztőszerveiben, s mikor a mag kipottyan, hozzátapasztja a faághoz, ahol megfogamzik.

Ám gyakran téved mind a növény, mind az állat, ha ritkábban is, mint az ember. (Utóbbi például célszerűtlenül dolgozik, lakik, ruházódik stb., s ennek következtében tébolydákat épít.) Igen oktalanul viselkedik a vadlucerna. Kétféle fajtája van, az egyik vöröses, a másik sárga virágú; feltalálta ugyan az archimédeszi csavart, de semmi

hasznát sem veszi, lévén földönkúszó, kicsi gyom. Ha magasból hullatná le magvát, a csavar pompásan tovasegítené, még szélcsöndben is, de így félfordulatot sem tesz, s már földet ér. Mármost érdekes és fontos, hogy a vörösvirágú vadlucerna csavarmenetének peremén kettős tuskusort növesztett, nyilván abból a célból, hogy az elhaladó állatokba, emberekbe beleakadjon, és tovavitesse magát. A dolgot úgy is fogalmazhatjuk, hogy miután az első kísérlet nem vált be, újat próbál. A bogáncs határozottan ilyen duplaeszű növény, befejezte kísérleteit, s mind a két fuvart használja. Éróben levő magtokja horgaival lerázhatatlanul beleragad minden arra járóba, s ha a tok szétesik, helykönnyű léggömbbe burkolt magvát a szél röpíti tovább. A sásbuzogány és a nádbuga magjának ernyője napfényes, száraz levegőben pozitív villamossággal telítődik, szétfeszül, felszáll; nyirkos helyre, víz fölé érve, a nedves levegő negatív villamossággal tölti meg, az ernyő összezsugorodik, a mag leszáll, s megfogamzik a neki való mocsaras talajban.

Ki mondja meg, melyik szervükkel, minő érzékeléssel vesznek tudomást a futó, kúszó, kapaszkodó, tapadó, kacsos, indás, légyökeres növények a közelükben levő támasztékról? Ha a gereblyét melljük állítjuk, még aznap feléje fordítják indáikat; ha ártesszük a másik oldalra, rögtön utána fordulnak.

Az önvédelem és a magvédelem hadászataról és harcászataról most ne essék szó, mert túlságosan nagy tárgy. Ezen a téren szerfölött széles látókörrrel rendelkeznek a növények, s tudományukat Haeckel az alkalmazkodás „törvényének” nevezte el, ami persze nem magyarázat. Magasabb, közvetett áttekintésre vall például a sivatagi növények védekezése. Közismert, hogy *mind* szűrőfegyvereket vagy éles kristályokkal kirakott páncélt állítanak elő, tuskéruhába öltöznek, a bokrosak áthatolhatatlan, kusza szövevénybe tömörülnek, a fák arasznyi vaskemény töviseket növesztenek, sűrűn, mint a sün. A növekedéshez és a szaporodáshoz erre a fegyverzetre a növénynek szüksége nincs, de tudja, hogy a sivatagban kevesedmagával él, az állatok éhesek, igénytelenek, s írmagostól lelegelnék, ha nem teszi ehettelenné magát. (A teve viszont ellentámadásba ment [694] át, gumiabroncs keménységű száját, nyelvet, ínyt „fejlesztett ki”, melynek a gyöngébb tüske nem árt. De miért csak a teve?) - A tételt természetesen meg is lehetne fordítani: a növények azért neveltek tuskéruhát, mert tapasztalták, hogy kíméletlenül pusztítják őket. Eltekintve attól, hogy a tapasztalat ilyen hathatós értékesítése igen leleményes feltaláló és önalakító képességre vall, - ki kellene mutatni, hogy a pusztai növények kezdetben tuskétlenek voltak. (Ami a leleményt illeti: az ember például mindmáig egyetlen védőszervet sem „fejlesztett ki”, - tudománya abban áll, hogy felülmúlhatatlan ügyességgel szerkeszt szerszámokat, gépezeteket, noha java részük eszméjét, példáját a növényektől és az állatoktól vette kölcsön, vagy újra feltalálta.)

Ha most a szaporodás mesterfogásait vesszük szemügyre, az emlőállat, s köztük az ember, valósággal barbár, alacsonyrendű lénynek tűnhetik fel a növényhez képest. Igaz ugyan, hogy sok növény megmaradt az öntermékenyítés, azaz a kétneműség állapotában, ami veszélyes, mert beltenyészetre vagyis elfajulásra vezethet, noha nem föltétlenül. De a többit a páros termékenyítés (kétneműség) és a helyhezkööttség súlyos csapása hihetetlen találékonyságra készítette. Még hagyján, hogy feltalálták a nektár-termelést, csalétkül az édeset szerető rovarok számára, noha maguknak semmi szükségük sincs rá. (Csakúgy mint a magot burkoló édes gyümölcsre és a tuskére sem.) De a módszerek, ahogyan az odacsalt rovarral a beporzást elvégeztetik, félelmes számító képességre vallanak. Gépszerkesztésre, tér- és időmérésre, számolásra és kiterjedt természetrajzi ismeretekre találunk példákat.

Maeterlinck szerint az orchideák mutatják a növényi intelligencia legtökéletesebb és legharmonikusabb jeleit. De nem kell a trópusok virág-ékszereire gondolnunk, az

európai vadflóra több mint huszonöt orchideafajtát számlál, s épp ezek közt vannak a legbonyodalmasabb működésűek, a legtalálékonyabbak. Már Darwin tanulmányozta őket, s külön könyvbe szűrte le tapasztalatait. Darwin és a többi tudós terjedelmes előadását ábrák nélkül megérteni és egyszerűsíteni nehéz, azért inkább Maeterlinck kéznél levő, szemléletes kivonataiból idézünk néhány részt. „Vegyünk egyet a mi vidékeinken leggyakoribb orchideák közül, aminő az *Orchis maculata*, vagy egy nagyobb, az *Orchis latifoliát*, mert ennek megfigyelése könnyebb. Élénkfajta növény, 30-60 cm magasságot ér el. Erdőkben, nedves réteken elég gyakran fordul elő, vöröses fürtvirága május-júniusban nyílik. A mi orchideáink típusa meglehetősen pontossággal utánozza a kínai sárkány föltátott száját. A hosszan lecsüngő és bojtos-rongyos kötényhez hasonló alsóajak leszálló vagy pihenőhelyéül szolgál a rovaroknak. A felsőajak kis kalapformán gömbölyödik, s a főszervet védi, míg a virág hátulján, a szár mellett sarkantyúféle vagy hosszú hegyes szarv nő, mely a nektárt tartalmazza. A legtöbb [másféle] virágnál bibe, vagyis a [695] női szerv egy kicsiny, többé-kevésbé ragadós bojt, s gyenge szár hegyén ülve, türelmesen várja a hímport. De ezt a klasszikus elrendezést az orchideánál nehéz felismerni. A sárkánytorok mélyén, ahol a bibecsapocskák ül, két összenőtt bibecsücsök van, fölöttük egy harmadik, amely igen különös szervvé alakított át. Hegyén zsebecskét hord vagy inkább félcsészét tart. Ennek neve rostellum, s ragadós nedvvel telt, amiben apró golyócskák úsznak. A golyók viszont két nyelecskét tartanak, tetejükön gondosan összefűzött, zárt hímporcsomaggal.

Nézzük most, mi történik, ha egy rovar a virágra száll. Kiköt az előrenyúló ajakon, aztán a nektártól csalogatva, igyekszik elérni a szarvat. De a bejárat szántsándékkal oly szűkreszabott, hogy a rovar feje a behatoláskor szükségszerűen nekiütközik a félcsészének; ez pedig oly érzékeny, hogy a legcsekélyebb lökésre egy vonal mentén kettészakad, úgy hogy a ragadós nedvben ülő nyelecskéik felbukkannak. Minthogy így közvetlenül érintik a rovar fejét, erősen rátapadnak, miáltal a rovar, a virágot elhagyva, magával viszi őket, a nyelecskéikkel együtt, melyek rajtuk ülnek, s a jól csomagolt pollenzacskót hordják. Most tehát a rovar fejét két pezsgősüveghez hasonló, egyenes szarv ékesíti. Mint e nehéz művelet napszámosa, átszáll a legközelebbi virágra. Ha szarvai merevek maradnának, akkor a hímporzacskók egyszerűen beleütköznének a virág hímporzacskóiba, s a hímpor és hímpor keveredéséből nem származnék semmi. Ezen a ponton mutatkozik meg ragyogóan az orchidea okossága, tapasztalata és előrelátása. Szabatosan kiszámította, mennyi időbe telik, míg a rovar a nektárt kiszívja, és átszáll a legközelebbi virágra és úgy találta, hogy ehhez átlag harminc másodperc szükséges. Amint láttuk, a hímporzacskók a nyeleken, a nyelek a ragadós golyókon ülnek. Ámde a nyelek talpánál, ahol a golyókhoz tapadnak, kis hártyszerű korong van, amelynek egyetlen célja, hogy a nyelet harminc másodperc múltán összehúzza és lehajtsa úgy, hogy emez kilencven fokos szögben előregörbül. Ez tehát egy új, nem időbeli, hanem térbeli számítás eredménye. A hímporzarvak most vízszintesen állnak a vőfély fején, és előrenyúlnak, úgy hogy amikor a rovar a legközelebbi virágra száll, pontosan az összenőtt bibecsücsökbe ütköznek, amelyek fölött ott van a félcsésze.

De ez nem minden, az orchidea génusza még messzebbre tolta előrelátását. A csücsök, amelybe a pollenzacskók ütköznek, ragadós nedvvel bevont. Ha ennek tapasztó ereje épp akkora lenne, mint a kis csészében levő nedvé, akkor a hímporzacskók a kis nyelek letörése után hozzáragadnának, és nyitlatlanul lógva maradnának rajta, azaz nem tölthetnék be rendeltetésüket. Ennek azonban nem szabad megtörténnie; a porzók rendeltetése nem merülhet ki egyetlen eredmény elérésében, sőt lehetőleg meg kell sokszorozniuk azt. A virág, amely a másodperceket számítja és a szöget méri, vegyész is, és kétféle ragasztóanyagot párol. Az egyik [696] rendkívüli tapasztóerővel bír, s a

levegővel érintkezve, azonnal megkeményszik, hogy a hímporszarvakat a rovar fejére rögzítse; a másik igen híg, úgy hogy a csücsök működésbe léphet, ám éppen elég erős ahhoz, hogy a pollenzacskót záró, vékony, rugalmas fonalakat kissé felbontsa vagy összekuszálja. Ily módon néhány hímporszem a csücsökre tapad, de a zacskó nem szakad szét, s amikor a rovar továbbrepül más virágokra, szinte a végtelenségig folytathatja a megtermékenyítés művét."

Amit most leírtunk, persze csak leglényege a műveletnek, sok részletet elhagytunk, s főként el kellene mondanunk, mi mindent tesz még a virág a rovar távozása után. S a teljességgel érthetetlen, az igazi csoda számunkra avval kezdődik, ami kívül esik megfigyelésünk határain, amit leírni sem tudunk. Így Gaston Bonnier vizsgálatai szerint a virágok mérgeket választanak ki, melyek a fajidegen, tehát kártékony hímport „megölik”.

Félünk a terjengősségtől, de a tárgy csábít, s szeretnők sorra venni az orchidea-tudomány még egy-két furfangját. Fantasztikus formájú virág a Franciaországban honos bakorchis, Darwin nem írta le, de Maeterlinck kísérletezett vele. Valóságos kis szörnyeteg, szakálla, dugóhúzó-, szarv-alakú stb. szirmai vannak, vöröses, lila feloszló hulla-színű kelevények, kiütések borítják, olyan mint a lidércnyomás, azonfelül undorító mérges bakszagot áraszt. Azonban okos. Ha egy gyufaszálat a torkába tolunk a méztartóig, az ismert, golyón ülő, nyeles hímporszarvak tüstént rátapadnak, ámde nem görbülnek előre, merevek maradnak. Még pedig azért, mert a virág sokkal nagyobb, mint az *Orchis latifolia*, s nektáros zacskója olyan helyzetben van, hogy a belehatoló rovar hímporos szarvai pontosan a bibecsücsök magasságáig érnek fel. Viszont épp az érettség pillanatában levő virágot kell választanunk a kísérlethez, különben a beporzás nem sikerül. Hogy mikor érett, semmi jel sem árulja el számunkra, de a virág tudja, és ekkor, semmivel sem előbb, egy csepp nektárt választ ki csalétkül.

Általában minden fajváltozat módosít valamit az alapszabályon. Az *Anacamptis pyramidalis* biztonság kedvéért olyan berendezést eszelt ki, amit Darwin a cérna tübe fűzéséhez hasonlított: alsóajkán két fésűszerű fogazatsort növesztett, ezek a rovar ormányát a nektár felé terelik, s pontosan azt végeztetik vele, amire a virágnak szüksége van. Egy másiknál a ragasztó golyócska nyeregformájú, s midőn a rovar aljátolja ormányát, a nyereg két szárnya rácsapódik, s feszesen összezárul. Ezáltal azonban a nyél-szarvacskákat kétfelé hajtja, amire megint azért van szükség, mert a hímport váró bibecsücsök ennél a fajtánál másképpen, széjjelebb állnak, mint a többinél. Az oldalthajlás és az előregörbülés ismét harminc-negyven másodpercet vesz igénybe.

A *Catasideák* viszont úgy látszik megsokallták az egész mechanizmus szövevényességét, s ezért a rovar megszokott viselkedésmódjára [697] építve, központosították a műveletet. De minthogy a viselkedés csak nagyjából hasonló s véletlenekkel tarkított, a *Catasideának* fel kell készülnie rájuk. „Itt már nem egy csodálatos virágszerkezetbe lép a rovarvendég, nem, hanem egy élő, szó szerint szenzibilis [idegérzékeny*] virágba. Alig telepszik be a rézszínű selyemszirmok pompás előcsarnokába, csápjai tüstént riadóztatják az egész épületet. Rögtön széthasad a sisak, amiben a hím-porzacskó ül ragadós korongon, emez viszont összenyomott rugókon. Alig szabadulnak fel, ugrik a rugó, s kihajítja a korongot a portarisznyákkal együtt. Egy figyelemre méltó ballisztikai számítás alapján a korong elől repül ki, rátapad a rovarra,

* A növénynek nincs idegzete, ezt a szót itt és a továbbiakban csak jobb elnevezés hiányában használjuk, mert nem tudjuk, mily szervek által fejt ki a növény az idegéhez hasonló működést.

ez pedig, az ütéstől elkábítva, sürgősen kivonul a támadó kedvű virágkehelyből, és egy szomszédos virágra menekül. S ez minden, amit az amerikai orchidea akart."

A *Coryanthes macrantha* igen nagy virág, egyszerre több méh, darázs is elfér kelyhében, s látogatja meg. A virág azonban tudja, hogy a méhek erőszakos, harcias állatok, egymásról is leszedik a hímport, azért legalább egy-egyét hosszabb ideig fogva akar tartani. Evégből tágas fürdőkádat készít, a veszekedők egyike okvetlen beleesik, s csak egy keskeny járaton át mászhatik ki. Eközben magára szedi a hímport, s míg vizes szárnyait szárogatja, a por ráragad, mehet tovább.

Az előbb említett *Catasidea* az idegélet egy feltűnő jelenségét mutatja; hogy milyen szervek segítségével hajtja végre, nem tudjuk. Közismert a szemérmes érzőke, a mimóza hasonló idegreakciója: érintésre a növény egész levélzete összecukódik, mintegy megretten. Egy herefajta, a *Hedysarum gyrans* (forgóhere, Bengálban honos) a napfény hatását követi állandó idegmozgással; három levele közül a középső széles, a két szélső keskeny és a levéltövön ül, de mind a három állandó és komplikált rezgéseket végez, mondhatni táncot jár a fény változásai szerint. A levelek olyan érzékenyek, hogy táncuk meglassúdik, ha a Napot felhő takarja el; valósággal fénymérőnek lehetne használni őket. Ez a jelenség jóval több, mint a növények általános heliotropizmusa (fénykeresése), aminek legismertebb példája a napraforgó.

Az anyag, amit a növény-intelligencia megnyilatkozásai kínálnak, mérhetetlen, erőszakkal kell megszakítanunk a szemlélődést, noha illenék egy pillantást vetni a vízinövények világára is. Nekik egy újabb, nehéz természetű elemmel kell megküzdeniük, s ez noha életadójuk, nem egy ponton erősen gátolja rendeltetésük betöltését. Így a virágnak, a porzónak föltétlenül szárazon kell maradnia; evégből néha szinte életellenes, [698] öngyilkos cselekedeteket hajtanak végre, nem egy virág erőszakkal letépi vagy letépeti magát kocsányáról stb.

De bármit hagyjunk el, nem mellőzhetünk egy igen fontos meggondolást. Földtörténeti tény, hogy a virágos növények előbb jelentek meg az élet színpadán, mint a rovarok. Addig a rovarok nélkül boldogultak, hogy tehát segédcsapatul használhassák őket a röghöz kötöttség elleni harcban, meg kellett figyelniük, számításba venniük szokásaikat, életmódjukat, még gusztusukat is (nektár), végül pedig óriási átalakításokat végezniük saját magukon, teljességgel új mechanizmusokat feltalálniok.

Ezeket a problémákat a tudomány „alkalmazkodó képesség”, „szükségérzet”, „létharc”, „kiválás”, és efféle szavakkal kívánja eltakarni, de elburkolás helyett csak a saját tehetetlenségét fedi föl velük. Pedig épp az imént felbukkant probléma még súlyosabb magot rejteget: A virágos növények számára nem volt élet-halál kérdés a rovarok igénybe vétele és a hozzájuk alkalmazkodás (mint ma sem az a benne termőknek), hanem csak kétségkívül nagy előny, hasznos reform. Ha viszont a benne termős önter-mékenyítés, a beltenyésztes káros, degeneráló következményeit akarták elkerülni, akkor kalapot, sőt igen magas szobrot kell emelnünk élettani tudományuk előtt. Aki e gondolatsorokat végigköveti, különös eredményekre juthat.

*

47. oldalhoz. (*Rovarok*.) - R. W. G. Hingston* forrásértékű művet írt a rovarok ösztöneiről, anyagát világos rendszerbe foglalta, s rendszerét már a könyv fejezetcímei is jól szemléltetik. Hadd idézzük a főbbeket, így legalább jó vezetőnk lesz a következőkben: az ösztön tökéletessége, - hajlíthatatlansága, - ritmusa, - bölcsessége, - ostobasága, - korlátai, - változékonysága, - tévedései. Ezután a rovarok értelmének vizsgálatára tér át, majd emlékező képességüket és az „ismeretlen érzéket” tárgyalja;

* *Problems of Instinct and Intelligence*, London, 1928.

végül egy fejezetet szentel az ész, a szellem fejlődésére (mental evolution).

De ha az ösztön és az értelem viszonyát kutatjuk az állatvilágban, a rovarokat és a férgekkel élesen el kell különítenünk a többi lénytől, s kivált a magasabbrendűektől. Az elkülönítés első oka, hogy a rovarok és a férgek hasi velővel, mellső idegköteggel (dúc-láncolattal) rendelkeznek, míg a többi állat háti idegköteggel, gerincvelővel. Ezt a szakadékot sem a fiziológia, sem a biológia, sem a fejlődéstan áthidalni nem tudja (főként a rovarok felől). „Velejükben” másfajta lényeknek kell tekintenünk őket. A másik ok, hogy a rovarok valamikor az őskorok mélyén jelentek meg a [699] Földön, nem egy fajtájuk, s éppen a legfejlettebbek, kész, „tökéletes” alakban (ízeltlábúak). Így a természetek eredetét M. Holmigrén az első földkor végére teszi, százmillió évre az ember előtt. De a hangya, a méh is millió évekkel öregebbek nálunk, tehát millió évekkel előbb teremtték meg a legtökéletesebben civilizált társadalmakat. Ezek a társadalmak azt bizonyítják, hogy a természetet másképpen ismerik, mint mi, azaz érzékszerveik másfélék, szellemi képességeik másképpen működnek, mint a miénk. Nagy gyorsaságuk, roppant erejük, pihenést nem igénylő munkabírásuk, a központi idegrendszer (agyvelő) és a miénkhöz hasonló érzékszervek hiánya miatt, szerintünk, nem illeszthetők semmiféle közös fejlődési sorozatba. - Meg kell kísérelnünk, hogy pillantást vessünk a szakadék túlsó partjára.

Első feladatunk rámutatni, hogy az ösztön, még magyarázatlan mivoltában is, csupán mint varázsszó, oly ingatag, határozatlan, korlátolt tartalmú, hogy legfeljebb műhely-hipotézisként használható. A rovarokkal kezdjük tehát, Hingston menetrendje szerint, de másutt is keresünk alkalmas példákat; a méhet, a hangyát és természet viszont külön fejezetben tárgyaljuk.

Hogy az ösztön igen sokszor *tökéletesen* és tévedhetetlenül működik, arra aligha kell bizonyíték, az általános felfogás szerint ez a fő feladata a természet háztartásában, s éppen erről a fajtájáról neveztük el az ösztönt ösztönnek. (A többi fajtát nem is igen ismerjük.) Legszebb mintáit a társas rovarok nyújtják, de másoknál is találunk jellemző példákat. Így a mód, ahogyan a rovarok petéiket, a bábok, lárvák magukat a faágakra, levelekre stb. erősítik, a biztosítás csodája. Ezekről az esőnek, viharoknak, fagynak, hőnek kitett helyekről természeti erő le nem sodorhatja őket, nem árthatnak nekik, csupán a náluk erősebb ragadozók, madarak, rágcsálók, rovarok. Csakhogy az erősebb elől soha sincs menekvés, tökéletesen megvédett állatot a természet nem ismer.

De nézzünk kirívóbb csodákat. A *Lycaenid*-fajta lepkék hernyóit a hangyák háziállatként védik, ápolják, mert szeretik a váladékát; nélkülük a hernyó néhány nap alatt elpusztulna. A hernyó viszont csak egyfajta fa levelén él meg, a lepke „tehát” nem csupán, hogy a kellő fára rakja petéit, hanem közülük is olyan példányt választ, amelyen már rajta van az illető hangya fészke. Ez meglehetősen növény- és állattani ismeretekre vall, tekintve, hogy a lepkének semmi köze a falevélhez és a hangyához: a hernyója helyett gondolkodik és cselekszik. - A *Virachola isocrates* lepke hernyója a botanikában járatos; a gránátalma gyümölcsében él, de tudja, hogy az alma előbb érik meg, hull le és rothad el, semmint ő elfogyasztaná és kifejlődhetnék. Hogy elejét vegye a bajnak, időnként kijön a gyümölcsből, ragadós fonalat eresztve odakötözi az ághoz, oly erősen, hogy ugyancsak meg kell csavarni, míg leszakad. - Ki magyarázza meg az *Osmia*-méh [700] előrelátását? Álcáit fürkész-darazsaktól félti, s következőképp védekezik: elhagyott csigaházakban rendezi be fészket, öt-hat cellulóze-szobácskát készít petéi számára, de a legkülső cellát üresen hagyja, s kívülről erősen elfalazza. A csigaházat gondosan elleplezi mohával, falevéllal, s a nagy munka annyira kimeríti, hogy utána hamarosan elhal. A fürkész-darázs, rovar, álcát keresve petéi számára, felnyitja a külső falat, de csak üres szobát találván, továbbmegy. A dolog nevezetessége abban áll,

hogyan az Osmia voltaképp nem ismeri a fürkésznek ezt a szokását, mert előbb hal el, mint ahogy a fürkész megkezd az álcapusztítást, - mégis védekezik ellene. Tudomány vagy telepátia?

Az ösztön *hajlíthatatlanságáról* tanuskodik a rovarok tömeges vándorlása. Néha félelmes arányú, elemi erejű, mint egy természeti katasztrófa, áradás, tenger háborgása, pusztító vihar, földrengés. A sáskák zúgó felhője elsötétíti a Napot, tengereken száll át vagy beléjük vész, sivatagoknak megy neki. Egy vitorlás hajó a Vörös-tengeren öt napig utazott sáskafelhőben, part nem volt látható, a víz színét mintha hó takarta volna; kint a partokat három lábnyi rétegben borította a tetemek tömege. De a földön haladva sem ismernek akadályt. Megfigyelték, hogy egy vándorló sáska-hadnak az Eufrátesz áradása állta útját; elkerülhették volna, mégis nekimentek vakon, a folyó elsodorta őket, talán egy sem jutott a túlsó partra.

Hingston lepkék vándorlásának volt tanúja a Himalájában; kábító tünet, mint valami kérlelhetetlen, monoton tragédia: „Íme egy megkapó példája a lepkék tömeges repülésének a Földgolyó legnagyobb gátjával szemben. A gát a Himalája volt. Bizonyára kitűnő alkalom az ösztön erejének megfigyelésére. A repülés ... március végén kezdődött. Néhány nagy fehér lepke szállongott a *Pieris brassicae* fajtájából ... Mind Észak-Nyugat felé haladt, a meredek lejtő fölött. Nem tévóváztak, nem váltottak irányt, mind fölfelé küszködött a hegyléc ellenében. A következő napokon a folyam növekedett. 6000 láb [kb. 2000 m] magasságban figyeltem őket. Április közepén az áradat megsűrűlt ... Két hónapon át tartott az ömlés. E törékeny vándoroknak hány milliója szállt harcba a hegyléccl? A léc 17 000 láb [5-6000 m] magasba nyúlt. Előtte és mögötte sokkal magasabb hegyvonulatok emelkedtek, szikla és hó leküzdhetetlen gátjai, útkon keresztbe. Mily hajlíthatatlan ösztön kényszere kergeti őket szembe ekkora akadállyal! Mily elsodró, lényüket átjáró kell, hogy legyen az irányító hatalom! Igyekezvén megtalálni a folyam célját, követtem a hó-határig, mely akkor 10 000 láb [3-4000 m] magasságban vonult. Itt az áradat még egyre folytatódott, gyérekben kétségkívl, de ugyanaz az áradat, előre iparkodva a hó fölött. Hová törekedtek? Fölöttük nem volt más, csak jég és hó; túl ezeken még nagyobb hegytömegek. Mégis minden nap ezrével szálltak föl e vadon pusztaságba, ahol menthetetlenül el kellett vesznük." - De mindenütt megfigyeltek hasonlót; tengereken kelnek át, [701] mint fehér hófelhő, megjelennek a Bermudák fölött, hatszáz mérföldnyire a legközelebbi szárazföldtől.

Ugyanily méreteket ölthet a hernyók vándorlása; a La Plata mentén megmérték egyik hadseregüket: 85 mérföld szélességben és 30 mérföld mélységben vonultak előre. Új-Zélandban megállították a vonatot. Eltaposott tömegük oly csúszóssá tette a síneket, hogy a gép kerekerei forogtak ugyan, de nem jutottak előbbre. Akadályt ők sem ismernek, csak amit tetemeik tömege sem győz le.

De a rovar, úgy látszik, nemcsak akadályt, hanem fáradságot sem ismer. Az Ichneumon darázs hosszú, hajszálvékony peterakó tűjével kilyukasztja a legkeményebb fát. A feladat technikailag kivihetetlennek látszik: hajszállal a keményfát; a darázs háromnegyed óra alatt elvégzi, lerakja petéit, és pedig valószínűleg a fában rejtőzködő bogárlárvába, melynek hollétéről úgynevezett ismeretlen érzékével szerez tudomást. A kikelő darázs aztán utat rág magának, akár a legkeményebb görcsön át is. A British Múzeumban kiállítottak egy fenyőfatuskót; eredetileg ipari célra készült, és tizenöt, egyenként tizedhüvelyk vastag ólomlappal vették körül, azaz összesen másfél hüvelyk széles, szilárd ólomtokba zárták. A fában történetesen benne voltak a *Sirex cyaneus* nevű darázs petéi; kikelvén, átrágták magukat a fán, az ólomhoz érve, nem rettentek vissza, hanem nekiálltak lyukat vájni; néhányuk belehalt, a többinek azonban sikerült átrágnia magát a másfél hüvelyk vastag ólomrétegeken.

Az ösztön *ritmusát* Hingston lánchoz hasonlítja; azt érti rajta, hogy a rovar valamely ösztönös tevékenység közben egy sztereotip cselekvés-sorozatot hajt végre; ha a láncolatot valami megzavarja, nem folytatja ott, ahol abbahagyta, hanem újrakezdi az egészet. Híressé vált Henri Fabre-nak, az első nagy rovar-megfigyelőnek idevágó kísérlete a bénító darázssal (Spheg). Ez a darázs földbe vájt lyukakban helyezi el utódainak leendő táplálékát, a megbénított szöcskét, sáskát, egyéb rovar. Éspedig a következő szigorú rítus szerint jár el: leteszi a rovar a lyuk bejárata elé, aztán bebújik, ellenőrzi, rendben van-e minden, végül előjön és bevonszolja a zsákmányt. Fabre, mialatt a darázs a lyukat inspiciálta, kissé félrehúzta a béna rovar; a darázs kibújt, egyenesen odament ahová lerakta volt; nagy megrökönyödésére nem találván, izgatott futkározásba kezdett, míg meglelte, akkor ismét a lyukhoz vonszolta de nem vitte be, mint természetes lett volna, hanem előbb ismét bebújt, szemlét tartani. Fabre ekkor ismét odábbtette a rovar: a darázs kijön, szaladgál, visszahúzza, bebújik; harmadszor: ugyanaz a színjáték. Negyvenszer egymásután ismételte Fabre a kísérletet, míg a darázs megunt, és otthagya zsákmányát. De eszébe sem jutott a fészekbe cipelni, pedig egyébként nagy anatómiai tudományáról nevezetes. [702]

Az ösztön *bölcsességéről* szólva, mindjárt vele kezdjük is a sort. A bénító darázsnek sok fajtája van, maguk csak virágporon és nedveken élnek, de álcáikat rovarokkal etetik, s hogy a rovar el ne rothadjon, míg a pete kikel, nem ölik meg, hanem megbénítják. Pontosan tudják, hol vannak a mozgató idegek dúcai, még pedig minden rovarfajtnál külön-külön, s oda döfik fullánkjukat. Ahol a fej, a tor és a páncél összeér, a hézagokon át több biztos szúrást ejtve egymásután, találják el az idegközpontokat. A megbénított állatot aztán fészükbe hurcolják. A dolog annál érdekesebb, mert az entomológusok máig sincsenek tisztában a rovarok idegmechanizmusával. Az ellenvetés, hogy a darázs csak a hézagokon át tudja bedöfni fullánkját, s így akaratlanul szúr a kellő helyre, nem áll meg; ugyanis a bénítás először a rovar puha potrohán ejt néhány gyengítő döfést, s csak ezután tér át a döntő műtetre. A puhatestű hernyóknak pedig egyenesen az idegközpontjaira támad. Tudni kell még hogy ahány fajta, annyi többé-kevésbé eltérő fogást alkalmaz, azonfelül a birkózó ügyesség, amellyel ellenfeleit legyűri, fölr a japáni dzsiudzsiu művészetével.

De nemcsak a darázs rendelkezik bonctani ismeretekkel, hanem - többek közt - egy nagy solifugid (fénykerülő), éjjeli pókfajta is (Galeodes arabs); az arab sivatagban él, halálos ellenségeskedésben a skorpióval. Hingston megfigyelte párviadalukat: „A két nagy bestia találkozik. Szörnyű és visszataszító látvány. Mindegyik rögtön észleli a veszélyt, éber, óvatos és ürge. Meg-megrohanják egymást, a skorpió nyitott ollókkal, fölmeresztett fullánkkal, a solifugid tapogató lábait előre szegezve, hogy a támadást kivédje. Sűrűn követi egymást sok roham, elvétett csapás, hátraugrás, előreszökellés, de mind eredménytelen. Ekkor a solifugid stratégiához folyamodik. Kereng az ellenfél hátsó része körül, és figyelmét a skorpió fullánkjára összpontosítja. Neki-nekiindul. Tele van rettegéssel, néha megrázkodik, de figyelme nem tágit a fullánktól. Sok hadmozdulat és lankadás után végül vad ugrást tesz, pattan, hihetetlen gyorsasággal. A solifugid elkapta a skorpió farkát. Ekkor vergődés, tekergőzés, viaskodás következik. A skorpió ollóival, lábaival harcol, öröklten küzd, hogy megszabaduljon. Mit tesz a solifugid? Lóg a fullánkon, semmi mást. Noha az ollók, lábak megtépik a testét, csak csüng a fullánkon, mint a bulldog. Azonfelül kihasználja előnyét. Állkapcsait belemélyeszi a skorpió farkába, annyira összemorzsolja, hogy a fullánk vagy leválik, vagy teljesen tönkremegy ... Nos, - fűzi hozzá Hingston -, a dolog csodálatos példája az előre-tudásnak [prescience, nem előrelátás]. Hogyan jutott az állat ehhez az ismerethez? Hol tanulhatta meg a fullánk leckéjét? Nem lehet tapasztalat útján szerzett tudomány, mert a skorpió-fullánkról

szerzett egyetlen tapasztalat halált jelent... Csak annyit mondhatunk, ösztönösen tudja." [703]

Az ösztön *esztelensége*, bolondos működése sokkal gyakoribb, mint hinnők. Henri Fabre ezen a téren is produkált egy kitűnő esetet. Ismeretes a zarándok-hernyó szokása, hogy libasorban halad, vakon a vezető után. Fabre egy ilyen processziót ügyesen felmesterkedett egy nagy váza körülbelül másfél méter kerületű szájára, mégpedig úgy, hogy a menet eleje éppen összeért a végével. Nem volt tehát vezető, mindegyik előtt ott mozgott a másik farka, s az útnak nem volt eleje sem vége. A kísérlet január 30-án délből kezdődött; este Fabre megrökönyödve látta, hogy a menetelés még tart. Másnap reggel a körséta zavartalanul folyt tovább, harmadnap szintén. Közben hideg lett, a hernyók éheztek, elgyengültek, de rendületlenül gyalogoltak - hét álló napig. A nyolcadik napon, inkább véletlenül, mint szántszándékkal, az egyik félrelépett, a bűvös kör megszakadt, az állatok megmenekültek. Ennek a kísérletnek az a hibája, hogy ilyesmi a természetben nemigen fordulhat elő, de Wheeler megfigyelt egy hangyacsoportot, amely önként vándorolt egy korsó szélén körbe-körbe két napon át. - Teljesen mesterkéletlen esetről számol be C. P. Cory, Rangunból. Egy építő darázs fajta sejt házáat fatörzsekre szokta tapasztani, s külsejét nagy hűséggel fakéreghez teszi hasonlónak. Egy ilyen darázs Cory kandallójának köpenyére rakta fészket, s tizennégy napi kemény munka árán és tökéletes művészettel fakéreghez hasonlóvá alakította és színezte, noha így, eredeti céljával ellentétben, teljesen elütött az alaptól és kirítt a környezetből.

A példákat sokszorozhatnánk, azonban óvatossággal kell élnünk, s vigyáznunk, hogy az esztelenséget össze ne vétsük a tévedéssel. Az első alkalmilag elkövetett oktalanságot jelent, aligha ismétlődik. A másik, a tévedés, állandósulhat párhuzamosan a helyes működés mellett, sőt teljesen ki is szoríthatja. Ha pedig ezáltal az önfenntartás vagy szaporodás ellen fordul, végzetessé válik, öngyilkos ösztönné fajul. Ami paradoxon. Lehet-e öngyilkos ösztön? Fullasztó lélegzés? Ébrentartó alvás? Romboló építés? - A dolognak, látjuk, a fejlődéstudomány szempontjából van nagy jelentősége. Ugyanis az esztelen viselkedésű, téves ösztönű állat a tan szerint a létharchban alulmarad, meggyengül, kivész, míg az okos, a törvénytartó, az erős, megmarad, kiválik, sőt új, életképesebb fajtákat teremt. Vagyis a tan szerint az ösztön, közvetve bár, de szintén a fejlődés nagy szent mechanizmusát szolgálja. Azonban a tan ellenére látnunk kell, hogy a rovarok billiói összes emberfölötti és alatti, bölcs és esztelen, merev és változékony, nélkülözhetetlen és fölösleges, hasznos és káros, fejlesztő és sorvasztó ösztöneikkel együtt vígan megvannak az élet eleje óta, szaporodnak, és betöltik a Földet. Olyannyira, hogy némely tudós immár attól tart, ők fogják átvenni a világhatalmat.

A *korlátozottságra*, merevségre majd minden ösztön nyújt példát működésének egy-egy szakaszában, de a teljesség kedvéért vegyük [704] szemügyre közelebbről. A társas darazsak, noha magasrendű szervezetben élnek, furcsa dolgokat követnek el. Ha egy társukat megöljük, és a fészkek közelébe tesszük, gondolkodás nélkül feldarabolják, s megetetik a fiatalokkal. A fiatalok, illetve a lárvák, növekedés közben változtatják helyüket, elég gyakran kipotyognak a sejtéből, ám az öregek képtelenek visszarakni őket. Néha fű, ág nő a fészkek bejárata elé, eltorlaszolja az utat, zavarja a forgalmat, de bármily kényelmetlen, eszükbe sem jut levágni hatalmas rágóikkal. - Egy Lycosid-fajta pók ifjúkorában lyukat ás, és benne él haláláig. Ha kivesszük, és földdel telt dobozba rakjuk, újat nem ás, inkább szenved; de ha helyette megásunk egy lyukat, rögtön belebújik. - Fabre temetőbogarakkal kísérletezett; ezek függőleges lyukakat ásnak, s beléjük hordják a rovarhullákat. Fabre földes ládába helyezte őket, és ellátta rovarokkal. Hónapokon át szorgosan ásták a tárnákat, hordták a zsákmányt, mászkáltak föl-le függélyesen. Ekkor Fabre néhány lyukat dróthálószerűen lefedött, de éppen csak a nyílást. Alig egy-kettő tudott

kivergődni, holott ha a lyuk száját oldalt néhány milliméterrel kibővíti, megmenekül. De a bogár csupán függőleges mozgásra van beigazítva üregében. - Egy másik Lycosid-fajta pók vándoréletet él, petéit összecsomagolja és potrohára tapasztva cipeli; vegyük el petéit, helyettesítsük kisdarab dugóval, papírgolyócskával, akármivel, a pók elfogadja, felerősíti, és elégedetten távozik.

Az ösztön *változékonyságáról* szóló fejezet volna a legterjedelmesebb egy monográfiában. Egyfelől, mert errenézve is áll a természet nagy szabálya: si duo faciunt idem, non est idem; másfelől magyarázza, amit az állatok komplex viselkedéséről és ökológiájáról írtunk. Ez az egyik véglet, a másik az állatok tanulékonyága, ösztönfeletti leleménye. A megfigyelőnek és rendszerezőnek tehát e kettő között kell maradnia. Kellő anyaggal szolgálnunkra a már többször említett bénító darázs, más nevén vadász - vagy rabló - darázs (fűrésznek is hívják). Noha minden fajtája rendelkezik mérges fullánkkal, nem mindegyik dolgozik vele egyformán, s van amely áldozatának csak a potrohába döf. Sőt akad, mely egyáltalán nem használja. Föltették, azért mert fél, hogy megöli áldozatát. Aligha, hiszen leleményük szinte kifogyhatatlan. Így a Pamphilus egymaga a módszerek egész sorozatával él, váltogatva. Lárvaít pókokkal eteti, de nem mérgezi meg ezeket, csupán olyan sebeket ejt rajtuk rágóival, hogy hosszú időre tehetetlenné válnak; máskor lábaikat harapja le; végül legravaszabb eljárása, hogy más darazsak által kikészített pókokat lop, mintegy átmenetet alkotva az élősködők családjához, a fejlődéstan híveinek örömére.

Ez az ötlet csakugyan átvezet az ösztön változékonyságának legkirívóbb példáira: kész, mesterséges, a természetben nem található anyagok felhasználására. A jelenség annyira elmélet-ellenes, hogy egy evolucionista ösztöntudós kijelentette: ha csak egy ilyen esetet mutatnak neki, feladja elveit, mi több, elméletét. *Másnap* saját laboratóriumában egy [705] magakotyvasztotta ragasztót azon frissiben fölfedeztek a méhek, s rájártak, míg el nem fogyott. - Az Anthidium nevű franciaországi méh a ciprus nedvét használja fészke építéséhez; Ferton azonban egy vasútállomáson látta, amint a kenőgépekről gyűjtöttek zsiradékot. Wheeler a Turpinae-méheket figyelte meg Amerikában: nem maguk választották ki a viaszt, hanem egyesek nyersolajas tócsákat, mások latrinákat aknáztak ki; a mi méhünk is szívesen lop terpentint. De hol vannak ezek az anyagok a virágok propoliszától, vagyis a viasz természetes nyersanyagától? - Másforma, de még meglepőbb az indiai Fabanida-légy „ösztöne”. A prickly nevű körtefa tüskecsomóinak tövében szokott tanyázni, s ez igen okos dolog, mert a szétmeredő, sűrű tüskék biztonságot nyújtanak minden kis és nagy ellenséggel szemben. Ámde a prickly-fát a 19. század elején honosították meg Indiában, a légy addig egyetlen példányt sem látott belőle, sem hozzá hasonlót. Hogyan „fejlődött ki” ez az „ösztön” s mindjárt az egész fajtában, a fa megjelenésével egyidejűleg?

Az ösztön *tévedéseiről* lexikont lehetne írni, még a méhek és a hangyák is sűrűn lövik a bakot, talán csak a természet nem hibázik, de ez nem teszi rokonszenvesebbé. Sokszor látni, hogy a méh a falkárpit festett virágairól óhajt hímport és mézet gyűjteni. Hingston a sátrában legyekre vadászó darazsakat figyelte, ezek gyakran a sátorvászon kis piszokfoltjaira csaptak le. Más darázs, ha repülve vadászik szöcskékre, gyakran téved, s mindenféle dolognak nekirohan. Egy méhfajta csigaházba rakja fészket, de sokszor tömör kavicsokkal próbálkozik kitartóan. A Pelopeus sejtet épít, megtömi, lefedi, de Peckham látta, hogy üres sejt házat fődött be; a Tripoxylon viszont a megtöltött sejtet takaratlanul hagyta, szokása ellenére. Társas lyukas darazsak olykor félbehagyják a telepépítést, mások nem ismerik fel házuk bejáratát s vadul száguldozva keresik, ismét mások idegen fészkekbe tévednek és frenetikus dühvel elűzetnek a tulajdonos által. A Gorytes egy virág csepp alakú, vízszínű váladékából szedi ki a rovarokat. Ashmead látta,

amint tiszta vízcseppekbe döfködte fullánkját. A Tachinida-legyek fényesbőrű hernyókra rakják petéiket, néha azonban hasonló színű páncélos rovarokra, s ez végzetes hiba, mert a páncélon a pete elhal. Számtalan példa van rá, hogy lepkék, molyok olyan növényekre tojják petéiket, miket a kikelő hernyó meg nem eszik. Itt az ösztön tévedése „fajgyilkossággá” fajul. - A lepkék könnyelműek a perverzítésig ami szintén fajellenes. Általános szokásuk, hogy a hím „üldözi” a nőtényt; igen de nem egyszer idegen fajtabeli nőtényt vesz úzóbe, sőt a levegőben szállongó tollat vagy virágszirmot, és „párosodik” vele. Gyökerében támadja meg a fajt, ha a nőtény fölfalja petéit; ezt pókoknál, hangyáknál, méneknél és legyeknél figyelték meg. A szelidítés, a tenyésztés (domesztikáció), úgy látszik, mindig megrontja az ösztönöket. Darwin írja a selyemhernyóról: „Ha fölteszik őket az eperfára, gyakran elkövetik a különös hibát, hogy lerágják a levél [706] szárát, amelyen ülnek, s következésképpen lehullanak.” Minthogy sok képtelen visszamászni, éhenvész, azaz közvetett öngyilkosságot követ el. Záradéku, a sok közül, leírjuk a tömeges „fajgyilkosság” egy példáját. Az indiai *Heliothis armigera* nevű molylepke hernyója mákgubóba fúrja be magát, s miután tartalmát fölette, bebábozódik. Kifejlődve a lepke, ki akar bújni a gubóból. Ekkor jön a veszedelem: száz közül 70-90 esetben a hernyó által rágott lyuk oly szűk, hogy a lepke nem fér át rajta, fogollyá válik és elpusztul. De a fennmaradtak, mégsem változtatnak a helyzeten, maguk ítélik halálra utódaik 70-90 százalékát.

*

Az ösztön sokféle fajtáját, működésmódját soroltuk fel, s tapasztaltuk, hogy tekintélyes hányaduk ellentmond az ösztön tudományosan meghatározott fogalmának és rendeltetésének: az ön- és fajfenntartásnak. De láttuk, hogy minden bolondsága, tévedése, ingatagsága ellenére túlnyomórészt értelem és célszerűség jellemzi, csakhogy az értelem - állítólag -, gépiesen működik, öntudatlanul nyilvánul meg. Evvel elérkeztünk az értelem problémájához, vagyis azokhoz az állati tevékenységekhez, amelyek nem fedhetők az ösztön műszavával sem, amelyekben nem öröklött tudás érvényesül gépies módon, hanem a „tiszta” értelem. Az értelmi munkának azonban sokféle módja, foka van: képzettársítás, emlékezés, következtetés, elvonás, fogalomalkotás, képzelet. A tudomány ezek közül csak a képzettársítást és az emlékezést engedélyezi az állatoknak, de addig is, míg elfogadjuk vagy elvetjük az elméletet, nézzük a tényeket: miféleképpen találunk a rovaroknál.

Akik az emberi értelem párhuzamait keresik, rendszeren a méheket, hangyákat, természeteket veszik elő, jó okokból, és mi is főhelyen foglalkozunk velük. Azonban nem hanyagolhatjuk el a többi rovar és a másfajta állatokat sem. Meddig terjed az értelem lefelé? Minthogy a példatár kötetekre menne, elhagyjuk azokat a tüneteket, amelyeket Hingston az értelem csökevényeinek nevez. Magasabbrendűeket keresünk, s kritériumul azt kívánjuk meg, hogy elüssenek a rovar ösztönös szokásaitól, rendes életmódjától.

A tücsök néha, nem mindig, két kijáratú lyukat váj magának, a *Sphex lobatus*, a vadászó darázs rendszeren utat ás a lyuk fenekéhez, hátulról támadja meg a tücsköt, kikergeti, elfogja. Ha azonban kétlyukú tücsökre talál, bővíteni kezdi az egyik bejáratot, de minduntalan odarohan a másikhoz, s ellenőrzi, nem igyekszik-e kifelé a tücsök. Ez a darázs kétségkívül tudja, mit csinál. - A *Pompilus* még hamisabb; szintén kétlyukú pókra szokott vadászni, először eltávolítja a lyukak födelét, aztán potrohát bebedugja az egyikbe, majd gyorsan kirántja, így akarván felzavarni [707] áldozatát; közben mereven figyeli a másik bejáratot, szárnyai rezegnek, röpi-lésre készen. Ha nem ér el eredményt, a másik lyukhoz megy, addig-addig, míg sikerül a hajsza. - A *Mellinus arvensis* a tehénlepényt kedvelő legyeket üldözi, s rendszeren röptükben kapja el őket; de ha nagyon éberek, harcmódort tud változtatni; Smith megfigyelte, hogy holtnak tettei magát, s ha

egy gyanútlaná váló légy sétál közelébe, villámgyorsan ráugrik. - A Peckham-testvérek a *Pompilus marginatus* életmódját vizsgálták; tapasztalták, hogy kisebbfajta pókokkal él. Egy nap egyikük nagy *Lycosida* pókkal keveredett harcba, és sikerült megölnie. De nem cipelte el mindjárt, hanem hosszas és gondos vizsgálat alá vetette a szájrészeit, majd nekiállt lerágni őket. A legnagyobb körültekintéssel járt el, s a harapók tüzetes megvizsgálása mutatta, hogy tisztában volt az addig ismeretlen ellenfél fegyverének erejével. Tanulmányozta a dolgot. - Az *Eumenes conica* sejt-házán szabályos kör alakú bejárat lyukat készít; Hingston a lyukat tojásdad formára bővítette; a darázs rögtön észlelte a rongálást, csápjaival keresztbe-hosszába megmérte a lyukat, aztán hozzáfogott pótolni a hiányt, újabb meg újabb méréseket végezve míg a kör alak helyreállt. - Hingston másik kísérlete: mikor a *Rhynchium* elkészült cellaházával, és gyanta-mázzal vont be, Hingston lyukat vágott rajta; a darázs, minthogy az ösztön ritmusa szerint éppen a mázolásnál tartott, két óra hosszat gyantával igyekezett helyreállítani a falat, persze sikertelenül, s abbahagyta. Másnap reggel gondosan megvizsgálta a lyukat, majd elrepült, sárgolyócskával tért vissza, s javítani kezdte a szakadás egyenetlenségeit. Hordta a sarat, javíttatott, míg a lyuk szép kör alakúvá lett, egyre kisebbedett, a sejtfa eredeti görbülete szerint, végül bezárult. Nyilván aludt egyet a problémára, de mondhatjuk úgy is, hogy kijött az ösztön ritmusából.

Karl Marx, a szocializmus megalapítója, mint tudjuk, új ember- és állatelméletet is konstruált a darwinizmus alapján, s ezt írta az emberi és állati munka különbségéről: „A pók olyan műveletet végez, amely hasonlít a szövéshez, és a méh viaszsejtjeinek fölépítésével sok építőmestert megcségyenít. Ami azonban a legrosszabb építőmestert is a méh elé helyezi, az a körülmény, hogy a sejtet már fejében felépítette, mielőtt azt viaszból megépítené.” Ezt az elméletet az *Eumenes* nevű építő darázs gyökerében cáfolja meg. Hingston szemtanúja volt, hogy egy frissen meszelt falon két sejtet felépített, ekkor abbahagyta és híg sárral megrajzolta a többi cella körvonalait. „A falon - írja Hingston - ott volt előttem a kidolgozott tervrajz, a ház végső elrendezésnek térképe, s nincs kétségem, hogy ugyanabból a célból készült, amiért az emberi építész egy ház tervrajzát fölveti... A darázs munkája legelején előkészítette az egész művet... Előre tudja látni az építmény tervét, ki tudja számítani a helyiségek kölcsönös helyzetét, fogalmat tud alkotni a befejezett műveletről.” [708]

Engels egyébként kidolgozta a tételt *A természet dialektikája* című, nem kevésbé korszakalkotó művében, s eredményeit Marcel Prenant, e pontra nézve, így összegezi (1946): „A marxista materializmus szerint, általánosságban az ember eredetére nézve ugyan állat, és alaptevékenysége, amellyel megszerzi magának a létfenntartáshoz szükséges dolgokat, csak állati tevékenység. De megszűnt állat lenni pontosan akkor, amikor ehhez nemcsak testét használta fel, hanem akármilyen egyszerű szerszámot is, amely testének meghosszabbítását képezte és műveleteit hatékonyabbakká tette.” (Ismételjük, ezt nem a múlt században, hanem 1946-ban írta egy nagytekintélyű marxista tudós, egyetemi tanár. Most tehát tág terünk nyílik a marxista elmélet és a tények szembeállítására, de nem akarunk visszaélni az olvasó türelmével. A hangyáknak például úgyszólván az egész életmódjuk, a fajtuk minden változatosságával, egymagában cáfolata ennek az elképzelésnek, s velük külön foglalkozunk.)

Itt csupán kedvelt darázsaink köréből veszünk egy példát. Williston 1892-ben álmélkodva tapasztalta, mit művel a homoki darázs (*Sphex urnaria*): fészeküregét a szokott módon betömte földdel, aztán rágói közé fogott egy kis kavicsot, és ledöngölte. A Peckham-testvérek, tőle függetlenül, 1898-ban megfigyelték, hogy ugyanez a darázs a kövecskét háromszor egymásután használta, minthogy a lyuk befödésekor egyenetlenség támadt: letette a kavicsot, újból meg újból földet hordott a nyílásra, s

végül megadta művének a végső simítást. F. X. Williams (1912) tanúja volt, hogy a darázs kő helyett egy sáska combjaival döngölte le a homokot. E. L. Bouvier, a rovarok szellemi életéről írott művében (1919), a homoki daráznak ezt a viselkedését értelmi munkának minősítette, C. Lloyd Morgan pedig (1920) egyenesen csodálatraméltó intelligenciát látott benne. *Hat* avatott szaktudós vallja tehát, hogy a darázs szerszámot használt. Ez a szerszám pedig „testének meghosszabbítását »képezte« és műveleteit hatékonyabbá tette”, azaz „megszűnt állat lenni pontosan akkor”, midőn használatba vette. Sapiienti sat. - Peckhamék megjegyzik, hogy ez a tevékenység teljesen kívül esik a darázs általános szokásain, egyéni eljárás volt, az illető példányok saját találmánya. De még ha egyetemes szokás lenne, akkor is ösztönfeletti munka, s a szerszám használata kétségtelen. - Némiképp rokon, de kevésbé meggyőző példa egy másik darázs szokása: üregét nem földdel fűdi be, hanem gondosan kiválasztott s a nyílásra éppen ráillő kődarabbal; ha egy kövecske kicsinek vagy nagynak bizonyul, elhajítja, és újat keres. Kérdés, szerszámról van-e itt szó, vagy csupán az ösztönt módosító, értelmes viselkedésről? Ide sorolható azonban a mesterséges anyagok már említett felhasználása.

A hernyó voltaképpen nem egyéb, mint önmagát fenntartó embrió, de ki hinné, hogy általában okosabb, mint a belőle kifejlődött rovar? Ügyességük, ahogy a környezethez alkalmazkodnak, sőt megváltoztatják, [709] egészen meglepő. Hálójukat szükség szerint vászonsűrűvé vagy ritkaszeművé szövik; a sima felületeket, üveget váladékukkal, exkrementumukkal érdekessé teszik, hogy mászni tudjanak rajta. Egy amerikai molylepke hernyója gubóját száraz levelek, gallyak között, hozzájuk hasonlóvá fonja. Ha nem talál ilyenekre, megrágja a gallyak tövét, elszárazítja a leveleket. - Fabre lyukat vágott a *Copris hispanus* fészken, melyben a pondrók laktak, s nagy meglepetésére a bogár betapasztotta a lyukat; de még nagyobb lett a meglepetése, midőn egy másik esetben a pondró a rést, gyors és okos ötlettel, ürítkezésre használta fel, kidugva rajta hátsó részét. - A lepkék könnyen szelidíthetők és tanulékonyak; W. G. Wright írja, hogy elég volt egy-két napig etetnie őket, máris odajöttek hozzá, s szárnyukat kéjesen rezegtetve, rugóforma nyelvüket kinyújtva várták a cukrot. - Ugyanezt mondja A. Forel a *Dysticus* nevű vízbogárról, amelyet a szobájában, kísérleti edényben tartott. Eleinte, ha belépett a szobába, a bogár elbújt a víz fenekén, utóbb már kiugrott a vízből, elkapta az ételt, sőt Forel ujjai közül is kivette. - A *Nereis virens* igen alacsonyrendű tengeri féreg, jól ellakik kétvégén nyitott csőben, s ha ételt tesznek a nyílás elé, odamászik. M. Copeland az ételt odatéve, egyúttal kis ideig gyenge fényt is gyújtott, várván, megérti-e a *Nereis* a jeladást; naponta kétszer ismételte a kísérletet, az ötödik kísérletkor a féreg megindult a fény felé, mielőtt az ételt odahelyezték volna. Fordítva is elvégezte a kísérletet Copeland, az állatot fényben tartotta, s etetéskor eloltotta; noha a hirtelen sötétség rendesen a menekülő ösztönt ébreszti fel, a *Nereis* a fény ötödik eloltásakor máris a cső végére ment, várva az ételt. Végül is mind a két jeladást egyformán megtanulta. A *Nereis* viselkedése, tanulékonyága nevezhető egyszerűen a Pavlov-féle föltételes reflex működésének, - nevezhető, de a név nem magyarázat; szerintünk nem gépies reflex, hanem képzettársító, azaz értelmi munka, amit a féreg művel. Mindenesetre ez a legalsóbbrendű állat, amellyel a kísérletet elvégezték.

A *Nereis* tudománya nem nagy, de mehetünk magasabb régiókba. A nyírfán élő ormányos bogár olyan vonalban vágja föl a levelet, hogy szivar alakúvá sodródik össze magától, s ebbe rakja álcáját. Évtizedeken át kísérleteztek az utánzásával, s kiderült, hogy a metszési vonal megszerkesztése igen bonyolult számtani feladat: csak egy világhírű matematikusnak, a hollandi Huygensnek sikerült megoldania, nagy ünneplésben is részesítették ebből az alkalomból (a bogarat nem). - Ami a számtant

illeti: régen észrevették, hogy a mód, ahogyan a méh a sejtek közös fenekét a lépfalon összeilleszti, a tér tökéletes kihasználása; egy számtantudós ellenőrizni kívánta ezt, azaz kiszámítani, milyen ebben az esetben a tér legtökéletesebb kihasználása; az eredmény nem egyezett, azonban rájöttek, hogy csak azért, mert a tudós logaritmuskönyvébe sajtóhiba esett, a helyes eredmény a méheket igazolta. - A cellulóze-gyártást a darázstól tanulta az ember,[710] ez kétségtelen tény; egy német lelkész figyelte meg, hogyan rágja meg a darázs a fát, és hogyan készíti a pépből papírházat; így kezdődött a mai óriási cellulóze-ipar. A Megachile-méh vegyész: a fészket, ahová álcáit s ezek eledelét, a virágport helyezi, rózsaszírom-darabkákkal béleli ki, mert ezek csersav-tartalma megakadályozza a penészedést.

A rovarok tájoló képessége, irányérzéke, helyrajzi emlékezete legendás. Ebben a méhek s a hangyák vezetnek, de a vadászó és gyűjtő fajtáknál általános. A tudósok az emlékezet mellett egy ismeretlen érzéket is kénytelenek feltenni. Aki egy hétig nézte a méhek életét, annak nem kell bizonyítanunk, az emlékezet, a tájolás begyakorlását. De hol van ennek a határa? Tegyük fel, hogy egy vadászó darázs fészketől száz méter távolságban repülve, elejt egy szöcskét. Gyalog, a földön cipeli haza a mező irdatlan őserdejében, ezernyi akadállyal küszködve, de halálos biztonsággal egyenesen a fészke bejárata elé. Ha ismét feltesszük, hogy csak ilyen távolságra terjed a tájékozódó képessége, akkor egy kétszáz méter átmérőjű körben közvetlenül a föld színén minden fűszálat, gázt, göröngyöt stb. egymáshoz való viszonyukban ismernie kell. Olyan szem, mely mindezt felfogni tudná, s olyan emlékezet, amely elraktározna a képzeteket, emberi fogalmak szerint nincsen. A darázs már itt sem dolgozhatik emlékezetből, eltekintve attól, hogy a környezet részei naponta változhatnak: egy legelő marha, vagy arra járó ember megbontja az egész mozaikot, mely egyébként is állandóan változik, növekedik, elszárad stb. Másfelől közismert, hogy egyes rovarok sokszor olyan utakon haladnak egyenesen céljuk felé, amelyeken sohasem jártak, vagy ismeretlen helyen fekvő zsákmányt nem tévedő biztonsággal, többfelől is megközelítenek. Vannak, melyek tudják, hogy a fatörzs belsejében hol rejtőzködik egy-egy álca, lyukat fúrnak hozzá, s belerakják petéiket, mások rovarfészkek sejtjeibe, holott a sejtház gondosan el van takarva; de ők a burkolaton át pontosan a sejt közepébe vagy a petecsomóba döfnek, nem melléjük vagy közéjük. - A Monophlebus stebbingi Indiában honos bogár; nőténye mozdulatlan kupacban ül a gallyon, amelynek nedvét szívja, látható érzékszervei nincsenek. A fiatal nőtények akkor bújnak ki a földből, amikor a tamarindusz virágzik, s egyszerre minden irányból megindulnak a fa felé, vakegyenesen, a terep akadályain át, olyan tömegben, mintha hó lepné be a földet. Hingston mindent elkövetett, hogy kitérítse őket útjukból, de sikertelenül. „Mi vezeti ezeket a lélektelen gombócokat? - kérdi. - Látás nélkül, szaglás nélkül, útjelek, ösvények nélkül, minden előzetes emlék híján áramlanak mindenfelől és tévedhetetlenül a fa tövébe.”

Ilyen és száz hasonló esetből kénytelenek a tudósok ama bizonyos „ismeretlen érzékre” következtetni. E vázlatosan felsorolt megfigyelések és tapasztalatok szerint az állat, pontosabban a rovar tevékenysége reflexekre, reakciókra (tropizmusok, taxisok), továbbá ösztönös és értelmes [711] cselekvésekre, végül valaminő ismeretlen érzék működésére vezethető vissza. Azonban egyik sem jelentkezik önállóan, a többitől függetlenül; egymáshoz való viszonyuk ingatag, szövevényes, elemezhetetlen, vagyis az állat cselekvése mindig komplex, s mintegy szervfölköti, válogató, irányító vezetés alatt áll. És ami a legfontosabb, változékonyság, működésük módja nem követhető nyomon, lényegük ismeretlen, törvényük nincs. Értelmi munkájuk a tudományos közvélemény szerint csupán a képzettársító képességre szorítkozik; segélyével az állat emlékképeket gyűjt, a dolgok tapasztalati sorrendjét, egymásutánját jegyzi meg, s ennyiben kö-

vetkeztetni tud; ennél többet azonban nem. Példatárunk, úgy tetszik, cáfolja ezt a véleményt, különösen, ha a fejlett alkatú, magasabb életformában élő állatokra gondolunk. A rovar különálló és idegenszerű, de mindenképp magasrendű típus; vele végeztünk volna. A szemlét ki kell terjesztenünk a többi törzsre is.

*

70. oldalhoz. *(Halak, kétéltűek, hüllők, madarak.)* - Minden állatfajta élete nehéz, javarészt szenvedés, könyörtelen harc teszi ki, a gerinceseké számunkra mégis érthetőbb, mint a rovaroké, és elviselhetőbbnek látszik, mert egyénibb és szabadabb, különösen a magasabbrendűeké. A halak, a kétéltűek, a hüllők és a madarak következnek soron a fejlődéstan törzsfája szerint, de annyi ösztön- és értelem vizsgálat után, sok újat már nemigen mondhatnak nekünk. Mindenesetre meglepő, hogy a halak sokkal gazdagabb és kialakultabb ösztön- és értelemalkatot mutatnak, mint a „tőlük származó”, tehát „fejlettebb” kétéltűek és hüllők. Ez pedig visszaesést jelent. Viszont a hidegvérű, lomha, tompult érzékű hüllőktől „származó” madarak a legmelegebb vérű (sőt forróvérű, némelyik madár normális hófoka 40° = lázasak), legizgatottabb, sőt általában mondhatni: a legokosabb állatok, éles, finom érzékszervekkel bírnak, azaz hatalmasat ugranak a fejlődés létráján (átugorják az emlősöket). A fejlődéstan a külsőségek alapján, mégis ennek a sorrendnek elfogadását kívánja tőlünk, azért egy kis ideig ugrádozzunk mi is fel s alá a létrán.

A halak ökológiai ösztöne rendkívül erős, bölcs és rejtélyes is - ezt láttuk már (ívás). De néha oly ellenállhatatlan hatalommal működik, hogy a természet törvényei ellen fordul: kiveti az állatot életeleméből, s a létét teszi kockára. Az angolna, tudjuk, átveri magát minden akadályon, szárazföldön, erdőkben kúszik tova, hogy fölkereshesse ívóhelyét. De az angolna kígyóhal, kúszni tud. A hal általában képtelen erre, a szárazon csak vergődik, úgy hogy a tehetetlenség és a biztos halál hasonlatául szoktuk használni a „partra vetett hal” képét. - A *Fundulus* nevű kis hal mégis kiugrik a vízből, oly leküzdhetetlenül erős benne az önfenntartó ökológiai [712] ösztön. A tengerpartok sekély vizében él, ez az ő ökológiai fülkéje, dagálykor kijebb vonul a szárazföld felé, apálykor visszaúszik, de mindig megvárja az apadás utolsó pillanatát. Mast kíséreltezt velük, s gáttal elzárta visszavezető útjukat. Erre izgatottan úszkálni kezdtek a gát előtt, majd többször körbejárták a tócsa partját; ezután összegyűltek a gátnál, s a víz legszélén fickándoztak. „Végül is egyikük egészen kihuppant a homokra. Mások azonnal követték, ahogyan a birka követi a vezérürüt. Miután elhagyták a vizet, tovább ficáncoltak, egyenesen előre haladva a gáton át, mely elválasztotta a tócsát a tengertől. A hátramaradtak rendesen úszkáltak még egy ideig, majd összegyűltek, mint előbb, s ekkor már több menekült ki. Ismételték a dolgot, egyik csoport követte a másikat, mígnem majd mindnyájan megmenekültek. Ily módon láttam, amint több mint kétszáz hal hagyta el a tócsát ... és vándorolt át egy három méternél szélesebb, tíz cm magas homokzaton, félóra alatt. És láttam, amint egyenesen haladtak a tenger felé, meglehetősen erős széllel szemben is. Ugyancsak láttam, mily kitartóan próbálkoztak az utolsó pillanatig, hogy a szárazon át a tengerbe jussanak, oly erős szél ellenében, hogy nem tudtak előrehaladni.” A hal számára ez ugyanannyit jelent, mintha egy úszni nem tudó madár a víz alatt iparkodnék visszajutni szokott környezetébe.

Az ökle nevű kis pontyfélé (keserűhal) furfangos módon szerez biztonságos bölcsődét ivadékainak: ikráit és tejét a tátott szájjal alvó festő-kagyló redői közé rakja, s erre a célra egy hosszú, csőszzerű szervet „fejlesztett”; a kis öklék így minden veszedelemtől védetten növekednek fel. - Egy másik halacska, a leander, a tanulékonyság kétségtelen jeleit mutatja; Doflein akváriumában eleinte a védekező, menekülő ösztön uralkodott rajtuk, lassanként azonban megszokták az újszerű

bánásmódot, nem törődtek a vízcserével, a rájuk eső árnyékkal stb., megtanulták, mikor és hogyan kapnak enni; ha Doflein kezét a víz fölé tartotta, nem futottak el, hanem rögtön odagyűltek, s végül az ujjai közül vették ki az ételt. - Mi több, az indiai és jávai fecskendőhalak eszközt is használnak, azaz „meghosszabbítják testüket”; többfajta van, de módszerük egyforma: szájukat televeszik vízzel, és a levegőben szállongó rovarokra fecskendezik, olyan erővel, hogy több lábnyi távolságból is leterítik a zsákmányt; ha mellétalálnak, ismétlik a célbalövést. J. Powers még 1857-ben megfigyelte a következőket: egy akváriumban elhelyezett tintahal kis kódarabbal felfegyverezve leselkedett egy kagylóra, mihelyt ez kinyitotta héját, a tintahal közéje dugta a követ, s így megakadályozva a héjak összecusukódását, kényelmesen kiette a kagyló belsejét.

A hüllőkről nem sok jót mond az állattan. K. Werner könyvet írt érzékszerveikről, s csodálkozik, hogy a létharcban egyáltalán tartani tudják magukat. (Sőt egy időben uralkodó törzs voltak a Földön.) Az ízlelő érzéknek teljesen híjával vannak, a szaglás csak a krokodilusoknál és [713] néhány teknősnél tűrhető, ellenben mind nagyothallók vagy süketek, és a legnagyobb mértékben rövidlátók. (A halak szintén rossz szeműek, de ez a víz miatt van, viszont annál élesebb a hallásuk, mert a víz jó hangvezető.) Egy gyűrűskígyónak hosszú időn át csengetéssel egyidejűleg adtak enni, megszokta, de ha éheztek is, csak akkor mászott elő, ha a csengőt három méter távolságban szólaltatták meg, messzebből már nem hallotta. Werner Nevadában mélyen alvó csörgőkígyóra talált, feléje közeledve revolver-lövéseket adott le, az ötödik detonáció, négy és fél méter távolságból, végre felébresztette a kígyót. A vipera teljesen süket, csak a földrezgést (pl. közeledő lépések támasztotta földrezgést) érzi meg. A gyíkok három és fél méternél messzebből semmiféle zajt sem vesznek tudomásul.

Látás dolgában sem sokkal jobb a helyzet. Egy kaliforniai krokodil-farm állatai csak húsz méter távolságból ismerték fel etetőjüket. Az óriáskígyók három-négy méter messziről tudják megkülönböztetni a tárgyakat: a többi fajta még gyöngébb szemű. Valou professzor a párizsi állatkert mérges kígyóinak ketrecébe házinyúl formájú bábukat tett, a kígyók feléjük indultak, de csak két méternyiről vették észre a csalást. A teknősbékák oly vaksik, hogy ételüket először nyelvükkel tapogatják körül. (A nyelv a kígyók, gyíkok, teknősök tapogató szerve.) A gyíkok csak a mozgó embert észlelik, vagy a rájuk eső árnyékot.

Úgy látszik, hogy ezek az állatok (hüllők), az egész kiterjedt rend tagjai, csak a durva ingerekre reagálnak, aligha képesek titokzatos rezgések felfogására, s még az alacsonyabbrendű rovarok is nagy magasságban állnak fölöttük. Viszont két fontos állattani újítást hoztak: a kétlábos-járást és az ötujjú, kézformájú végtagokat.

Ha a hüllő a legvisszataszítóbb állat, a madár a legkedvesebb. Ez persze nem tudományos megállapítás, mert csak szubjektív tényt jelöl, de tényt. Mindenesetre teljesebbé teszi a fejlődéstani ugrást, s pszichológusok gondolkozhatnak rajta, mint lehet, hogy a közvetlen előd és utód ily mérőben ellentétes hatást kelt. A madarak átlagos értelmessége talán nagyobb, mint az emlősöké, ha ugyan szabad ilyen általános párhuzamot vonni. A „buta liba” kifejezés valójában a mi korlátolt megfigyelő képességünket jellemzi, nem a libát, mely a legokosabb madarak egyike, Brehm is ezért dicséri. A tyúk, domesztikált állapotban, csakugyan elbutult, de ez minden házasított állat sorsa. („A tyúknak nincs törvénye”, mondja a magyar.) Intelligencia dolgában a holló vezet, nem a bagoly, a tudomány jelképe; emezt csak azért tették meg szimbólummá, mert éjjel virraszt, mint a tudós. A holló példátlanul okos és ravasz, nem valószínű, hogy a róka valaha is kicsalta a sajtot a csőréből, inkább megfordítva. Bengt Berg, a világhírű svéd ornitológus, amikor a szakállas keselyűket fényképezte a Himalájában, a következőket tapasztalta: „A hollót mindig csodáltam. Nem ismerem

élőlényt, amely egyszerre oly élesszemű és oly merész, oly [714] szemtelen és oly óvatos lenne, mint ő. A himalájai holló kisebb a miénknél, olyanforma, mint egy nagy kékesfekete varjú, de azért holló, és az is marad. Mindenütt jelen van, a hegycsúcson, ahonnan mindent megtud és meglát, és két pillanat alatt odaér, ahol néhány keselyű vagy sas valamiért verekedik. A legszívesebben már ott van, mielőtt megkezdenék. Hogy mit művel, s hogy a nála húszszorta nagyobb madarak ellenében mit szerez meg, arról érdemes volna külön könyvet írni. - Ha a szent madaraknak (keselyűknek) tibeti módon birkát áldoznak, elsőnek a hollók érkeznek meg. Természetük egészen emberi. Nem kedvükre való, hogy maguk vágjanak lyukat a vastag birkabőrbe. Miért ne dolgozzanak helyettük mások? Szakasztott úgy van ez, mint a teremtés urainál: aki elő tud állni és hangosan kiabálni, azon rögtön segítenek. Kényelmesen letelepednek tehát a sziklára a zsákmány mellé, lebegtetik szárnyaikat, hogy meglássák őket, és kárognak: »Korop, korp, rak, rak rak.« Nem tart sokáig, míg a nagy szárnyú keselyűk a felhők közül vagy a távoli hegygerincekről meglátják, és zúgva jönnek. - Most aztán nem tágít a holló, ott ugrál szorosan a hatalmas keselyű lábai körül, figyelmesen ügyel, és ha a másik húsdarabot tép le, a legjobb falatot elkapja az orra elől; néhány lépést odábblebben, és megeszi, hogy utána rögtön megismételje. - A holló mindig elvette a keselyűktől, amit akart. Sohasem láttam, hogy másnak is átengedett volna valamit."

A csoportos hajtóvadászat, bekerítéssel és lesállással, a ragadozó emlősöknél gyakori (farkas, vadkutya, oroszlán stb.), a madaraknál tudtommal igen ritka, de a hollók ehhez is értenek: halálra hajszoják a fölvert nyulat. A kölcsönös segély előnyeit szintén jól ismerik. A nyúl téli rosszidőben befuvatja magát hóval, a holló ilyenkor másodmagával veri föl: az egyik a lélegző lyuk elé áll, s amikor a másik hátulról támad, elkapja a kiugró nyulat. Ténnon Ceylonban látta az alábbi páros csejt: Egy kutya velőscsonton rágódott, egy holló ugrándozott körülötte, hogy magára vonja figyelmét, de a kutya nem törődött vele. A holló ekkor elröpült, s csakhamar másodmagával tért vissza; az első ismét a kutya orra előtt kezdett ugrálni, a másik egy közeli ágra szállt, majd alkalmas pillanatban lecsapott a kutya farkára, s hatalmasan belevágta csőrét. A kutya felháborodva hátrafordult, e pillanatban az első holló felkapta a csontot, és elröpült vele. - A holló, mint nálunk a varjú is, pontosan meg tudja különböztetni a puskás vadászt az ártalmatlan járókelőtől, aki meg akarja közelíteni, el kell rejtenie fegyverét, de jobb, ha szekérre ül, az még kevésbé gyanús. Indiában a hollók ravaszsága közmondásos, kitűnően tudják, mit jelent a tűz, illetve a füst, amit a földművesek a mezőn ebéd-vacsora-főzéskor gerjesztenek. Ha egy holló füstöt észlel, jelt ad, nyomban összegyűlnek, megvárják, míg az emberek evés után fölkerekednek, s övük a maradék. Izlandban mondják, hogy a hollók felismerik, mikor készül [715] elleni a vemhes birka, undok türelemmel megvárják, míg a kisbárány világra jön, rácsapnak, s végeznek vele.

A csókákról írja Frédéric Houssaye: „Aki régi városban lakik, bizonyára megfigyelte már a tornyokban fészkelő csókák ravaszságát. Diákkoromból emlékszem, mily pontosan tudták, mit jelentettek a kollégiumokban szokásos csengettyűjelek. Rendesen semmit sem törődtek a csengőszóval, figyelmüket csak a harangjelzések kötötték le, amiket az étkezések végén kondítottak. Ekkor egész csapatban röptek oda, hogy az ételhulladékot összeszedjék. Tolakodtak, mindegyik első akart lenni."

A dél-amerikai Andok erdeiben élő arara-papagáj szereti a zajos társaságot, fülsiketítő lármát csap reggeltől estig. De, ha kimegy a földekre kukoricát lopni, mélységes csöndbe burkolózik, s figyeli a fákön elhelyezett őrszemek jeladásait; a veszély (közeledő ember) első jelére fojtott hangon felel, a másodikra, felszabadult rikácsolással elrepül.

Méltányolhatjuk-e eléggé azt a körütekintést, amit két amerikai harkályfajta az

önélelmezés terén kifejt? Az egyik, a Melanerpes, nyaranta rovarokkal, főképp hangyákkal él, de egyidejűleg télire makkot gyűjt, mégpedig a következő módon: minden makk számára kis lyukat vés a fába, és erősen beleveri, úgy hogy félig kiáll; némelyik raktár-fája olyan, mintha összelődözték volna. Ez a fáradságos munka oktalanságnak látszik, holott az ellenkezője; a földön heverő makkot ugyanis nehéz volna felhasogatni, míg a fábaszorult kopáncsot annál könnyebb. - A másik a mexikói aranyharkály, Colpetes, szintén makkot gyűjt a száraz évszakra, és nemkevésbé furfangos módon: az agáv virágának szárába dugdossa. Mikor az agáv elvirágzik, kocsányának bele összeszárad, alig marad belőle hellyel-közzel valami. Az így támadt csőbe a harkály alul lyukat vág, beledugja a makkot; kissé feljebb megint, s így tovább, míg a szár felső végéig ér. Ez is oktalanságnak látszik, mert elég volna két lyuk: egy felül a bebobásra, egy alul a kiszedésre. De a madár tudja, hogy a cső itt-ott el van tömve, s így felülről megtölteni nem lehet, és a makkok sem gurulnának ki mind alul.

A felsorolt példák számlálatlan hasonló eset képviselésében állnak itt; nemcsak megfontolt, önálló észjárásról tanúskodnak, hanem tanulékonyaságról is. De ha az önfenntartó „ösztön” ilyen leleményes, gondolhatjuk, hogy a fajfenntartó ösztön sem szolgál kisebb csodákkal. Ismeretes, hogy a kakukk mily önzően, de egyúttal mily bravúros szélhámosséggal teszi túl magát a problémán. Megjegyzendő, hogy olyan színű és formájú tojást rak, aminő a madaré, amelynek nyakába sózza; hogyan csinálja, még nem árulta el egy természettudósnak sem. Varázsszavuk erre a tényre: mimikri; fogjuk meg jól, mert semmit sem nyújt. Egyébként a kakukk szent önzését avval „magyarázzák”, hogy előbb költözik el, mint fiókái felnőnek, s emiatt kell idegenekre bízni őket. De ha a fiatalok el tudnak jutni [716] Délre később, az öregek is velük tarthatnának. Talányos dolgok ezek, csak annyit látunk biztosan, hogy a kakukknak dupla esze van. - Méltó párja az amerikai marhaseregély, szakasztott úgy jár el, mint a kakukk, csupán a mentsége más: a marhacsordák élősködőivel táplálkozik, velük vándorol, ezért fészket nem rakhat. Nomád madár, cigányéletet él, tojásait röptében osztogatja el idegen fészkekbe. A fióka viszont négy nap alatt kikel a tojásból, roppant gyorsan szárnyra kap, és csatlakozik bohém fajtájához. Eszerint mind a kakukk, mind a marhaseregély a felelőtlen szabadszerelem híve. Nem alapítanak családot, nem raknak fészket.

A keresztcsőrű pinty viszont, Svéd- és Németországban kettőt is rak minden évben. Fiókáit télen érő fenyőmagokkal táplálja, ezért télen költ, költőfészke gömb alakú, sűrűn szőtt, melegtartó, bejárata szűk; nyári fészke könnyű, szellős, laza fonadékú ház, mert tudja, hogy ebben az évszakban nem kell a hidegtől tartania, s így sok munkát megtakarít. - A balti-more-madár Észak-Amerikában él az összes szélességi fok, azaz sokféle éghajlati övezet alatt, s hozzájuk alkalmazkodik a fészekrakásban. A hideg Északon, ahogy a pintynél láttuk, tömött, meleg fészket épít, Dél felé néző bejáratral, hogy a Nap sugarai behatoljanak, s a meleg átjárhassa; Délvidéken finom szálakból fűz fészket, levegőset, mint a lugas, bejáratot Nyugat felé nyit rajta, úgy hogy csak a lemenő Nap sugarai esnek rá. - A szarka megint több fészket rak egyszerre, illetve egy-kettőt csak megkezd, de feltűnő helyeken s mintegy fitogtatva hordja össze: ezek a rablómadarak félrevezetésére szolgálnak. Igazi költőfészket jól elrejtett lombosúton építi, s csak lopva, kora reggel és este dolgozik rajta.

Az ausztráliai talagella-tyúk keltőgépet csinál rothadó avarból; ez voltaképp hulló-szokás, azaz primitív módszer, s noha a tyúk tüzetesebben egyengeti, rakja, mint a krokodilus, s gondoskodik egyenletes melegéről, nem nagy dicsőség. Csak azért említm, hogy szembeállíthassam honfitársának, a lugasmadárnak művészetével. A lugasmadár építménye nem a költés céljait szolgálja, hanem társadalmi igényeit elégíti ki, szóra-

kozóhely, afféle Kursalon. Csoportosan készítik, erdők mélyén, fák tövében, azaz árnyékos helyen; először dobogót fonnak gallyakból, domborúan hogy a talaj nedvessége ne érje, szélére függőleges ágakat tűzködnék, felső végüket összekötik, a lombokat pedig mind kifelé fordítják, úgy hogy boltíves, simafalú folyosót kapnak. Ezután hozzáfognak a dekoráláshoz; minden feltűnő, szép színű, csillogó-ragyogó tárgyat: sima kavicsot, csigaházat, kagylót, papagájtollat stb. összeszednek, s a lugas bejáratai elé teregetik, mint valami tarka szőnyeget; a legcsinosabb műtűrkéket azonban a folyosó falaira aggatják. Itt szórakoznak, társalognak naphosszat, de a klub zártkörű, csak azok léphetnek be, akik részt vettek a munkában, ami megint demokratikus elv. - A harmadik ausztráliai szárnyas, a galléros madár, szintén társas lugast épít, nem olyan díszeset, viszont [717] aránylag nagyméretűt néha egy-egy méter hosszút. Ő is hódol a gyűjtőszenvédélynek, de válogatás nélkül minden zsidárut összehord, halomba hajigálva a sátra előtt. Ilyesfajta hajlam ösztökéli talán a szarkát is csillogó tárgyak lopkodására. - A Kelet-Indiában élő takácsmadár a szó szoros értelmében fényt űz: ágakról csüngő, zacskó alakú fészket éjszakára kivilágítja, kis állványt, tartályt készít agyagból a tetején, s ide helyezi a világító bogarakat, néha csak úgy ragyog a háza. Mi a célja vele, nem tudni; a bennszülöttek szerint a kígyókat tartja távol, de ez nem valószínű, mert a kígyó a fán lógó fészkekhez aligha tud hozzáférni, azonkívül nem éjjeli állat, végül pedig rövidlátó. Egyébként a hazai énekesrigó is foszforeszkáló, gombás papírmassával béleli ki fészket. - De mi a köze mind e sok cifraságnak, fényűzésnek az ön- és fajfenntartáshoz?

Szerszámhasználatot a madártól nemigen várhatunk, mert hiszen nincs szabad végtagja, amivel megfoghatná, féllábon állva mégsem dolgozhatik. Ellenben a csőre annál sokoldalúbb műszer, hasonlít a kirándulók tizágú bicskájához, csakhogy mindössze kétágú: fogó, fúró, ár, véső, kalapács, ásó, kés, kanál, villa - szükség szerint, még varrni is tud vele. Az indiai szabómadár leveleket varr össze tölcserformában; fonalat sodor pamutféle vagy más agyagból, a levelek szélébe sorjában lyukakat fúr, s átfűzőgeti rajtuk a fonalat, éppúgy mint az ember. S ahogy az ember felhasználja néhány állat készítményét, például a selyemhernyó fonalat, ez a madár viszont az ember gyártmányait alkalmazza: felkeresi a házak táját, s ahol kész fonalat, pamutot talál, elcseni, s avval varr; rájött, hogy így kényelmesebb, s visszajárásra fordította a viszonyt, ami ember és állat közt általában fennáll. - A brazil kályharakó madár szép példája az egyéni intelligenciának: szakszerű hőgyűjtő és -szabályozó kemencét épít a fán, agyagból alapot tapaszt, erre felfelé kisebbedő karikákból búboskemencét rak, benne felül kisebb helyiséget (padlást, azaz rossz hővezető teret), alul nagyobbat a költés céljaira; végül szabályozható bejáratot és szellőztető lyukat szerkeszt. De mindezt nem gépiesen, azonos minta szerint, hanem a helyhez alkalmazkodva, célszerű módosításokkal, s ha kell, más-más anyagból; sőt ha észreveszi, hogy a kiválasztott hely és módszer nem válik be, odábbmegy, máshol épít újat. A szabályozható bejáratot úgyszólván elfalazza a tojásokon ülő párját, de ez nem zsarnokság, hanem védelem és hőszabályozás, és szükség is, mert a nőstény kotlás közben csupasszá vedlik, elhullatja tollait.

A madarak társas ösztönéről szintén sok meglepő dolgot írtak; különösen fejlettnek látszik némely fajta közös, szociális betegápolása. Amikor T. Zell az erdei szalonkáról azt közölte, hogy törött lábát bekötözi, senki sem hitte el, míg mások is meg nem figyelték, hogy csakugyan kötést rak törött csüdjére agyagból és szorból, társai pedig fölkeresik, etetik betegágán.[718]

De nehogy elfogult, egyoldalú képet rajzoljunk, meg kell emlékeznünk a madarak esztelenségéről is, korlátolt ösztöneiről, noha ezeket az irodalom meglepő ritkán említi. Épp ezért nyomós példát veszünk: a fejlett társadalmi szokásoknak hódoló, okos és

kedves pingvint, ennek is egyik kiváló fajtáját, a királypingvint. T. H. Gillespie foglalkozott velük. Könny-nyen tartható, sikeresen nevelhető állat, egy ponton kivéve: szokott táplálékán, a héjas állatokon s a tintahalon kívül önként semmit meg nem eszik. Még a medencéjébe dobott eleven halra sem vadászik, sőt úgy látszik, fogalma sincs róla, hogyan kell a hallal bánni. Ha a csőrébe dugják, szívesen lenyeli a heringet, a tőkehalat, mégpedig tekintélyes mennyiségben. De ezeket sem tudja a torkába igazítani, mert ha keresztben kapja, kettéharapja vagy elejti. Ekkora tehetetlen butaság, avagy tudományos műszóval specializáltság egy ragadozó állatnál valóban példátlan.

*

71. oldalhoz. (*Emlősök.*) - Az emlősök ösztönélete, értelmi világa annyira dús, tághatárú, rugalmas, képlékeny, tanuló képességük oly eleven és könnyed, hogy sok vizsgálódó tagadja határozott ösztönök megvoltát, s a fiatal emlős szellemi fejlődését főként helyzet-sugallta önirányításnak és tanulásnak tulajdonítja. Wolfgang-Koehler, a teneriffai majmok világhírű megfigyelője, az emlősállatok legmagasabb pszichikai képességének új meghatározását volt kénytelen adni: belátó, felismerő tanulásnak nevezte el, s ez azóta nemzetközi műszóvá lett. (*Einsicht-Lernen, insight learning.*) Lényegesen több, mint önkéntelen képzettársítás, velejében következtetés, a tapasztalat, az emlékezés küszöbén túl.

Kísérletek bizonyítják, hogy nem egy emlős leszoktatható eredeti ösztöneiről, sőt velük ellentétes viselkedést sajátít el. Vagyis ily esetben az ösztön fogalma egyszerűen elesik, használhatatlanná válik. Mi több, az állat magától, önként is tanúsíthat ösztönellenes viselkedést. E képességek kezdetleges fokait alacsonyabbrendű gerinceseknél (halaknál, madaraknál) is kimutatták, de minthogy a végzett kísérletek túlzott beavatkozást jelentenek az állat életébe, s olyan körülmények közé helyezik, aminőkbe természetes életmódja során nemigen juthat, azért az amúgyis csökevényes eredményeket mi nem fogadjuk el döntő bizonyítéknak. Csak magasabbrendű emlősök markáns, kétségtelen példáit vesszük át, s a fősúlyt az emberszabású majmokra vetjük. Nem foglalkozunk oly kivételes teljesítményekkel sem, aminőket például a vidra, a róka mindennapos eszéssége vagy a hód hidrológiai tudománya felmutat, és aminők a társas állatok (farkas, oroszlán, vadló, vadkutya, vaddisznó) kitanult összeműködésénél tapasztalhatók. Az idomítás „csodái” meg éppen értéktelenek számunkra; kétségkívül a tanulékonyság jelei ugyan, de céljuk teljességgel [719] kívülesik az állat természetes igényein, önirányító szükségletein. Csak az ösztönellenes viselkedés és a magasabb vagy „belátó” értelem példái érdekelnek. Sajnos, még így is rövidre kell fogunk a bemutatást.

Az önfenntartó ösztön önkéntes elfojtásának jele szerintünk, amikor a róka lerágja csapdába szorult lábát: ez csak annak a mérlegelésnek eredménye lehet, hogy az öncsonkítás által az életét menti meg, noha így esélyei a létharcban szerfölött megnehezülnek; tudnia vagy éreznie kell, hogy a csapdában a halál vár rá, s ehelyett a fél-öngyilkosságot vállalja, még pedig tudatosan és ösztönellenesen. - Közismert, hogy a szoptató nőstény önként, szívesen vállalja más állatok csecsemőit; a fontos itt az, hogy nemcsak a háziállatok vagy a fogságban levők (azaz védettek és ellátottak), hanem a vadon élők is. Ilyenkor a fajfenntartó ösztön kétségkívül háttérbe szorul más fajták javára, nem egyszer a saját fajta rovására. Mind a két eset természetellenes. B. P. Wiesner és N. M. Sheard patkány-anyákat figyeltek meg: nemcsak saját elmászkáló kicsinyeiket hordták be a fészekbe, hanem akármifajta állatcsecsemőt, ha a közelükbe került: egeret, kismacskát, házinyulat, sőt napos csibét, pedig ez nem is szophatott. Úgy vélhetnők, ilyenkor a fajfenntartó ösztön differenciálódik, az anyaösztön mintegy önállósítja magát és kiterjeszkedik minden kölyökállatra: nem a fajtát nézi, hanem a csecsemőállapotot.

Veleszületett, természetes ösztöne a macskának, hogy egérre, patkányra vadászik, nem kell tanítani rá, ezért tartják. Y. Z. Kuo azonban kimutatta, hogy patkányokkal együtt fölnevelt kiscicák összebarátkoznak velük, nem hajlandók megölni őket, s rendesen más, idegen patkányokat sem. „A kismacska egyaránt rászoktatható, hogy megölje a patkányt, hogy szeresse, hogy gyűlölje, hogy féljen tőle, hogy játsszék vele: ez a macska élete történetétől függ” - írja Kuo, a kínai tudós. F. Pitt, angol zoológusnő, hasonló közlést tesz: egy kölykes macskára egy kiscica és egy fiatal patkány gondozását bízta; teljesen egyformán nevelte, etette, mosdatta, hordozta őket. A cica és a patkány jóbarátságban nőttek fel, és együtt játszogattak. Miután felnőttek, attól fogva sem az öreg, sem a fiatal macska patkányt, egeret nem támadott, nem ölt meg.

Önálló gondolkodásról tett tanúságot E. S. Russell kutyája: megtanulta, hogy eldobott pénzdarab apportírozása fejében sajtot kap; néhány nap múltán maga keresett pénzdarabokat, de addig nem adta oda, míg sajtot nem kapott; ha valakinél hiába jelentkezett, máshoz ment; ha nem törődtek vele, figyelmeztetésül földre hullatta a pénzt; végül szabályszerűen lopkodni kezdte a heverő aprópénzt -, el kellett zárni előle.

A tapasztalatoktól függetlenül belátó gondolkodás tanulmányozására alkalmasak D. K. Adams kísérletei macskákkal; ezeknél nemcsak az eredmény fontos, hanem a macska viselkedése is, azért Russell közlései nyomán lehetőleg szó szerint idézem Adams leírásait. Egy [720] drótkalitka tetejére cérnaszállal májdarabot kötözött úgy, hogy a macska kívülről nem érhetette el. "Tom (a macska) körüljárta a kalitkát és megvizsgálta a helyzetet minden oldalról, de egyszer sem nyúlt a máj felé. Gyakran nézett oda, ahol a madzag a dróthoz volt kötve, néha mereven figyelte másodpercekig. Végül, egy ilyen szünet után, amikor 2 perc 30 másodpercig mozdulatlanul állt, hirtelen abbahagyta a figyelmet, a kalitka bal hátsó sarkához került, és fölugrott rá. Egyenesen a középre ment, átnyúlt a kalitka tetején, a madzag csomója felé kapott, de nem tudta kihúzni a rácson." - Adams ekkor könnyebbség kedvéért leoldotta a madzag végét a drótról, és egy kis fadarabra kötözte, hogy a kalitkába ne hulljon; aztán beeresztette a macskát. Tom felugrott a kalitka tetejére, és karmaival elkapta a madzagot, ahol a fához volt kötve. „Ezután fogai közé vette a fonalat, hátrafelé ment körülbelül 15 centimétert, és leült. Majd jobb első lábának kanyarító mozdulatával mintegy karként használva azt, karmai közé kapta a madzagot, amilyen messze csak elért, s mintegy 30 centiméterrel feljebb húzta a májat; ráállt az így nyert madzagdarabra, s mellette megint megfogta fogaival. Ekkor rögtön hátrafordult leugrott a kalitkáról, abban a - szerintem - nyilvánvaló és biztos tudatban, hogy a máj követni fogja." Ez nem ment simán, mert a máj megakadt, de másodszorra sikerült kihúznia.

A sikeren felbuzdulva, Adams úgy vélte, hogy macskái nem lehetnek sokkal alacsonyabb értelműek, mint a majmok. Megpróbálta, tudnak-e ők is állványt használni, s fáradságos munkával három macskát rávezetett, hogy könnyű dobozokat huzogassanak a rájuk kötött madzagnál fogva. A májat felfüggesztette a szoba mennyezetére, a padlón elhelyezett egy dobozt: „A máj 85 cm magasságban lógott, a doboz 50 cm távolságban állt, hosszabbik oldalával a lecsüngő fonal vonala felé fordítva. Mihelyt beeresztettem, Tabs (a másik macska) a dobozra ugrott, és többször a máj felé nyújtózkodott. De rövidesen felhagyott evvel a kísérletezéssel, és körüljárt a szobában. Egy perccel utóbb megállt a máj alatt, és feléje nyúlt. Aztán leült alája, fölneézett rá, majd a dobozra és megint vissza. Erre hirtelen felállt, a dobozhoz futott, s nekiállt egyenesen a máj felé húzni a rákötött zsinórral. Körülbelül 12 centimétert jutott előre, amikor eleresztette a zsinórt, a szoba sarkába ment, leült, elkezdett mosakodni, egy pillantást sem vetve a májra. Egy perc múltán hirtelen abbahagyta és 4-5 másodpercre megmerevedett, abban a testtartásban, ahogy mosakodott, egyik lábát fölfelé tartva, és

szemét az egész idő alatt a májra szegezve. Füleit hegyezte s nem lazított kényelmetlen helyzetén. E mozdulatlanság után hirtelen felkelt, a dobozhoz szaladt, ráugrott és a máj felé nyúlka. Néhány meddő erőlködés után leült, ide-oda tekintgetett a májra és a dobozra, amelyen ült, többször egymás után; ekkor megint hirtelen leszökött a földre, fölkapta a doboz zsinórját, és szabályosan a máj felé [721] húzta a dobozt, úgy hogy a legközelebb álló része körülbelül 12 centiméternyire volt a máj alatti ponttól. Rögtön felmászott a dobozra, és elkapta a májat." Az egész hadművelet éppen öt percig tartott. A gondolatmunka, ha ötletszerűen szakadozott is, logikus; azonban kérdés, mennyi ebből a tanítás (dobozhúzás) eredménye? Azonkívül: az idomított állat „gondolkodása”, viselkedése már nem természetes.

Minthogy nem az emlősök természetrajzát akarjuk megírni, hanem csupán az emberi értelem működéséhez hasonló jelenségeket keresünk náluk, elegendő, ha a hozzánk legközelebb állókat vesszük szemügyre. Ismereteink alapján gondolnók, hogy ezek csak a majmok lehetnek. De nem így van, az agyvelő súlya és fejlettsége dolgában az ember után közvetlenül a *delfin* következik, s csak jóval utána az emberszabású majmok. A mai ember, a *homo sapiens* agyveleje 850-2000 gramm között mozog, átlagos súlya tehát 1450 gramm. De a súly magában véve nem döntő, az ausztrál négerek agyvelősúlya 850 gramm, s Anatole France, a világhírű Nobel-díjas író agya is ugyanennyit nyomott, míg a neandervölgyi emberé 1500 grammot, azaz meghaladta a mai legjobb átlagot. A delfin átlagos agysúlya 870 grammot tesz, azaz 20 grammal többet, mint általában a legkisebb emberagyé; viszont meghaladja az embermajmokénak kétszeresét is, mert ezeké csak 400 grammra rúg (csimpánz, gorilla, orang). De a delfin-agyvelő anatómiája még nagyobb meglepetéssel szolgál: igen sok hasonlóságot mutat az emberével, a főmajmokról nem is szólva. A nagyagy nemcsak elborítja a többi részt (ezért olyan domború a delfin homloka), hanem egész felülete erősen barázdált is; a szaglasközpont pedig ugyanúgy redukált, csökkent, mint nálunk. Ezeken kívül még számos kisebb, finom hasonlóság mutatkozik. Mint Adolf Portmann, a kiváló svájci zoológus megállapítja: „Ezt az agyvelőt a legemberibb szabásúak közé kell számítanunk az összes emlősgagyvelő között.”

A természetrajzi könyvek mosolyogva említik, ha említik, hogy a régi népek és a vademberek mily badar meséket költöttek a delfinről. Persze, rokonszenves állat, vízben élő emlős, mint a fóka és a bálna, de jobban úszik sok hálnál, vígan bukdácsol, fickándozik a hajók körül, s mindez megsarkantyúzta ama együgyű emberek fantáziáját. Plinius például bőségesen, adatokkal támogatva, leírja, hogyan segítik a delfinek a halászokat: hálójukba terelik a halat illő részesedésért, csak hívni kell őket füttyszóval, kiáltozással, vagy még azt sem. Nagyon szeretik a zenét, a hajótörött görög lantost, Ariont egy delfin vitte partra, hálából az élvezetért, amit játékaival szerzett. Ámde a regeköltés azóta sem szűnt meg, a Földközi-tenger halászhajói ma is babonás tiszteletben részesítik, különös lényeknek tartják, elvarázsolt embereknek, nem egy helyt keresztényeknek; mások azt hiszik, hogy a vízbefulladt hajósok tetemét a partra viszik. Ugyanígy vannak a braziliai indiók az Amazonas folyóhálózatában élő folyami [722] delfinnel, a bontóval vagy manatival. Szerintük elvarázsolt állat, bármikor vízisellővé tud változni. Mikor ez a hit még erős volt, a kutatók semmi pénzzel nem bírták rávenni őket, hogy bontót ejtsenek el számukra. Az észak-amerikai bálnavadász matrózok közt járja, hogy aki a delfin húsából eszik, szörnyű kínok közt meghal. Más híradás: „A halászok fütttyére a delfinek odajönnek, néha egy-két lépésnyi közelbe, ha elég mély a víz. A halrajok mentén vonulnak fel, úgy hogy ezek ijedtükben a halászok kifeszített hálóiába menekülnek, s amelyik hal nem elég gyorsan úszik a hálóba, maguk eszik meg. Egy-egy delfin elfogását vagy megölését egy font bírsággal büntetik.” Ezt nem Plinius írta, hanem

egy szabályszerű európai természetbúvár 1892-ben, a Nílus torkolatában szerzett tapasztalatai alapján.

E mesék, mítoszok mögött kell valaminő különös, szokatlan valóságnak rejtőznie, de természetesen nem szolgálhatnak forrásanyagul a tudomány számára. Az agyvelő anatómiája egymagában nem elég. Másfelől a delfinek szakszerű megfigyelése úgyszólván lehetetlen volt örökös gyors mozgásuk, s künn a szabad tengerekben folytatott életmódjuk miatt, főként pedig azért, mert nehezen tarthatók fogságban: mély vizet, sok mozgást kívánnak. Mióta azonban a floridai állatkertekben óriási medencéket építettek számukra, életük könnyebben és pontosabban megfigyelhető lett. A megfigyelések pedig rendre igazolták a naiv regék lényegét. Adolf Portmann, akinek előadását itt követjük, elsőrangú szaktekintély; 1944-ben írta: „Amit ezekben a delfin-medencékben megfigyelhettek, sok mindent érthetőbbé tesz a régi híradásokból, jelentésekből. Így mindjárt valónak bizonyul eleven érzékelésük: a delfinek nemcsak hogy kitűnően hallanak, hanem minduntalan ki-kiemelik fejüket a vízből, és figyelik a környéket. Egymással a víz alatt leadott füttyjelek által érintkeznek, s az anya és a kölyökállat szintén e hangok útján tart állandó kapcsolatot. A delfincsapaton belül szigorú társadalmi rangsor áll fenn; egyesek szerepe, súlya nagyobb, másoké kisebb e rendben, s az újonjoknak bele kell illeszkedniök. A biológusok biztos jelek alapján állítják, hogy elkülönített delfinek három hét múlva is felismerték egymást. Ezek a tengeri emlősök, éber életmódjuk folytán, gyorsan megszokják az új környezetet, csengettyű-jelzésre az etetőhelyre gyűlnek, magasan kiemelkednek a vízből, a halakat elveszik az ápoló kezéből vagy az eléjük tartott tányérról. A fiatalok eljátszanak az emberrel, szívesen vakartatják magukat; pusztá jókedvből elcsenik a tengeri tehének szénaabrákját, noha ez - tisztán halevők lévén -, ugyancsak kárukra van; röviden, úgy viselkednek, mint a magasabb emlősök kölykei, melyekben nekünk oly sok örömmünk telik. A delfinek elevensége, az emberhez való viszonya stb. aligha áll hátrább annál, amit egy majomcsapatnál megfigyelhetünk. - Amit pedig ezekben az akváriumokban látunk, érvényesnek kell lennie a szabadságban, a széles tengerek [723] vizében is. Az olyan virgonc és oly erős szociális hajlamokkal bíró állatfajta, mint a delfin, a tengerben is minden másnál könnyebben lép az emberrel kapcsolatba: a hajók szívesen látott kísérője, amint társaival a hullámok hátán sűrög-förög, sőt mint halászó társ is. Mert az emberhez hasonlóan ő is a nagy halseregeket keresi, s egy-egy szardínia-raj éppúgy a célja, mint a partlakóké. Ennélfogva az sem csodálni való, ha némely helyen egyetértés alakul ki, íratlan szabály, mindkét fél hasznára.”

Egyelőre ennyit, míg majd az ember után következő, legfejlettebb intelligenciájú emlősről többet is megtudhatunk. Mert felhozott adatok alig mondanak valami lényegeset, azonban fölvetnek egy súlyos kérdést: hová tegyük ezt a pompás állatot az egyetemes törzsfejlődés létráján? Mint Ady Endre, ő is elmondhatja magáról: „Sem unokája sem boldog őse, Sem rokona, sem ismerőse Nem vagyok senkinek.” Agyanatómia és szellemi fejlettség dolgában az ember és a főmajmok között áll, de jóval közelebb hozzánk, s agysúlya révén ember, sőt akár lángelme lehetne; legközelebbi törzsrokonai, a tengeri emlősök (fóka- és bálna-fajták) közül pedig úgy kiugrik, mint az ember a majmok közül. S éppolyan hirtelen jelenik meg, csak hogy sokkal korábban, millió évekkel előbb, valamikor a harmadkorszak mélyén. A meseköltő naiv népek ismerték és ismerik unikum-voltát, példátlan külön- és magasan-állását, mert bennük még eleven a természet-érzék, a közvetlen ismeret képessége; ők tudtak és tudnak. Ez a különbség köztük és a tudósok között: a tudós „kutat”, szabad sokat kimutatnia, megállapítania, magyaráznia, de tudnia nem, a szó igazi, ősi értelme szerint, mert tüstént fantasztává minősítik, és kiközösítik a céhből. Galvani egy látogatójának megmutatta a

rángatózó békacombot, és így szólt hozzá: Ha ön tudná, hogy én mit gondolok erről a békacombról, az örültek házába csukatna. - Ebből a békacombból nőtt ki az egész elektrotechnika.[724]

VII. fejezet

474. oldalhoz. - *Az amazonok.* - Héraklészt, a férfiak férfiát, női varázsával gyengíti el, teszi rabszolgájává az amazon, s ez szimbolikus: minden férfira áll, nem is kell amazon hozzá, elég egy-egy miniatűr Aphrodité. De voltak-e csakugyan harcias, férfi nélkül élő asszonynépek, melyek csupán nemzeni-foganni mentek a szomszédba, a fiú-csecsemőket azonban kiirtották, s a leányokat katonákká nevelve, förgeteg módjára pásztáztak a világban? Vagy szelídebb esetben a férfiakat ajtó mögé állították, házimunkára, szárazdajkaságra fogták: maguk sohasem ültek meg otthon, ha-nem mozgékony, dinamikus birodalmakat, vagy inkább uralmakat alkottak idegen népek fölött, mint egy-egy női Herrenvolk, s mindössze a zsákmányt fölélni és újabb gyermekeket foganni tértek haza?

A pozitív tudomány szerint mindez, az összes változattal együtt, természetesen rege, s a kérdés csak az, hogyan alakult ki az amazon-mondakör. Kétféle „megbízható” vagy használható magyarázatot kapunk. Az egyiket a klasszika-filológia nyújtja: a legenda ázsiai Hold- és természet-istennők kultuszából nőtt ki, s a hierodulék kasztjának szerepét nagyította fel meséssé. Ám a kultuszok emlékeiben és a templomi prostituáltak szerepében nyoma sincs a harcias amazonizmusnak; az amazonok nem ismerték ezt a kasztot, a görögök pedig szerfölött gyéren utalnak rájuk. (Ilyen volt például Komana-istennő szolgálata az Iris mentén, a Fekete-tengernél.) - A másik magyarázattal a történettudomány szolgál: elismeri, hogy a mondáknak valóságmagvuk van, az amazonokénak magva pedig ez: a szarmata síkságon, a Kaukázusig, az idők elejétől fogva harcias nomád népek tanyáztak, gyűjtőnevükön szkíták; vonulásaikon az asszony nép is kísérte őket, megvolt a szerepe a háborúkban, s mindig akadtak kardos menyecskek (innen ered a magyar kifejezés is), akik tetteleg vettek részt az ütközetekben. A görögöket meglepte ez a tünemény, s addig cifrázták, toldogatták, mígnem kialakult az amazon regetár. A baj az, hogy régi kínai indiai, arab, sőt amerikai följegyzések és adatok szólnak ama-zoni népekről és intézményekről, s hasonlókat ma is találunk az úgynevezett primitív népeknél. Olyannyira, hogy egyes túlzó hajlamú kutatók általános kultúrtörténeti jelenségnek tartják.[725]

De, ismétlem, tudósaink szemében minden régi emlék természetesen őseink gyermeteg elméjének szüleménye, mese, s csak a kialakulás problematikus. Ez a „természetesen” és ez a „csak” szolgáltatja az egzaktságot kutatás ércfedezetét, valahányszor régés hagyományok értékeléséről van szó. Ezért hagyjuk el a tudomány papíros-celláit, és forduljunk az élet felé. Vagyis a mítoszok felé; mert a mítoszban élet él, sűrített élet, tömörített emlékezés, lényegére párolt történelem. A monda a benne foglalt történeti valóság legfőbb bizonyítéka; csak a nagyhatású történelmi esemény vál-hatik mondává, mert kialakulásának törvénye nem a jelentéktelen dolgok cifrázása, hanem ellenkezőleg, a megrendítő élmények egyszerűsítése, kikerekítése. A monda, a rege, a mítosz azt jelenti, hogy az élmény mélyen beleszállt a nép tudatába, beleette magát emlékezetébe, olyannyira, hogy nem tud többé szabadulni tőle. A monda - élet; figyeljük meg: a hagyomány nemcsak emlékezést tart fenn, hanem ünnepeket alapít, zarándokhelyeket keres, ereklyéket őriz, tárgyi emlékeket gyűjt. A történelmi „mag” oly eleven, hogy megkívánja az élet egész külső apparátusát is, és ha valamely részlete hiányzik, megteremti; gyárt, hamisít, és mégis igaz marad. Attila kardja, Lehel kürtje,

Szent István jobbkeze, ha hamis volna is (Lehel kürtje az), e hősök történelmi jelentőségét jobban igazolná minden véletlenül papírra rótt adatnál, mert mutatja, hogy nagyságuk és tetteik hatása nem apadt el ma sem. Ha Rákóczi minden róla elnevezett fa alatt valóban ült volna, igen sokat üldögél vala a szabadságharc zivataros éveiben. Noha ezek a fiktív fák „csak” szimbólumok, jelzik, hogy Rákóczi szelleme mindenütt megfogant, kihajtott, ahol sohasem járt, s e fák képében ma is él. A rege nem „csak” rege, hanem „sőt, mi több” rege, azaz a történelmi tény végleges igazolása, szentesítése. A példák sokszorozhatók, s a tárgy vonz, lelkesedésre, sőt kitérésekre csábít, azért forduljunk vissza az amazonokhoz.

A szellemes és remek tollú Sir Galahad (ez álnév mögött egy kitűnő német író, Berta Eckner rejtőzik) szintén idézi a kérdést; „Voltak-e tényleg amazonok?” - s így felel rá: „E kérdésre egy görög ember körülbelül olyan arcot vágott volna, mint egy német a kérdésre, vajon vannak-e, »tényleg« franciák? A görögök számára ők voltak az istenadta ősellenség a századok mélyei óta. Attika úgy ünnepelte évenként az Athén mellett vívott amazon-csatát, mint Németország a Lipcse melletti népek csatáját, csak hogy az Oreithyia által négy hónapig ostromolt Akropolisz felszabadítása jelentőség dolgában meghaladta a napóleoni szabadságharcokat. - Evvel az ostrommal kezdődik Athén története s Görögorszáé is: Ázsia jelenik meg falai alatt, és ettől fogva szakadatlanul veszélyeztetni határait Nagy Sándorig (perzsák). De az amazonok története jóval régebb keletű, megelőzi Egyiptomét és Sumérét is, s talán Atlantisz bukásáig vihető vissza. A legrégebb megnevezett amazon-ország az egykori Triton-tava [726] mellett, az Atlasz lábainál terült el, s ez a vidék ma is rejteget még Atlantisz-nyomokat. Olvastuk Hérodotosz tudósításait az ott élt matriarkális népekről és az atlantákról, akik »nem esznek élőket«, mert nem akarnak ölni, és akiknek »nincsenek már álmaik« sem, azaz nincsenek vágyaik, s oly végtelenül elfinomultak, hogy az ösztönélet kialudt bennük.

Hérodotosz az ottani amazonokról is ír, de históriájukat legbővebben Diodórosz mondja el. Forrásként egy ismeretlen történetíró, Mütilenai Dionüsziosz azóta elveszett munkájára és több, meg nem nevezett szerzőre hivatkozik, minél fogva a tudósok úgy vélik, hogy maga költötte forrásait. Nos, Diodórosz már nem él, nem vitatkozhatik, nem indíthat rá-galmazási pert, de annyit tudunk róla, hogy úgy ismerte Egyiptomot, mint a görögök közül az ő idejében senki más, s ami fontosabb, ismerte levéltárait, az ókor e kimeríthetetlen forrásgyűjteményeit, s ezenfelül a helyszínen is szerzett adatokat. Minthogy teljes szövegét idézzük, megjegyezzük: Libián Észak-Afrika értendő, Aithiopián a mai Marokkó; Aitherről, Erebosz vulkán-isten fiáról nevezték így, minthogy földrengéses vidék volt, a hagyomány szerint földrengés szakította át a Gibraltári szorost és szárította ki Triton-tavát, melynek helyén ma sós sivatag terül el; talán mondanunk sem kell, hogy Diodórosz a hely- és személyneveket egytől-egyig görögre fordítja. Először általában ismerteti Libiát, aztán így folytatja: [Kiemelések tőlem. V.N.]

»Az imént leírt vidék célszerű alkalmul szolgál, hogy előadjuk amit az amazonokról, Libia egykori lakóiról beszélnek. Az általános vélemény szerint nem voltak amazonok azokon kívül, akik a Pontos, [Fekete-tenger] mellett, a Thermodon folyó mentén laktak. Csak hogy ez nem igaz. A líbiaiak nemcsak hogy sokkal régebbi időkben éltek, hanem emlékezetre méltó tetteket is vittek végbe. Jól tudjuk, hogy ezek története sok olvasó szemében példátlanul és riasztónak fog tetszeni. Minthogy ez az amazon-nemzetség sok emberöltővel a trójai háború előtt eltűnt, a thermodoniak nemzete pedig röviddel emez esemény előtt virágzott, azért, a későbbiek, nagyobb ismertségre jutván, örökölték a korábbiak dicsőségét, kik is hosszú idők folyamán végképp feledésbe merültek. De mert ennek ellenére sok régi költőnél és történetírónál, és újabbnál is, híreket találunk róluk, azért elbeszéljük legfontosabb cselekedeteiket Mütilenai Dionüsziosz nyomán, aki

az argonauták és Dionüszosz történetét megírta, valamint sok más eseményt is a legrégebbi időkben.

Líbiában a harcias nőknek több nemzete élt, melyek férfias bátorságuk által csodálatot keltettek. A görögönkat, akik ellen Perszeusz állítólag harcrakelt, vitézségével kitűnő népnek írják le. Ha Zeus fia, a legbátrabb görögnek a velük vívott harc volt a legnagyobb hőstette, már ebből is következtethetünk a nők rendkívüli erejére. A hősnők, akikről most szó lesz, szintén szokatlanul magasra emelkedtek, ha szembevetjük velük a mi nőink karakterét.[727]

Líbiának nyugati részein, a világ végén (így beszélnek) élt egy nőura-lom alatt álló nép, és a miénktől eltérő életmódot folytatott. A hadviselés a nők dolga volt. Megszabott ideig mindegyiküknek hadiszolgálatot kellett végeznie, és hajadonnak maradnia. Amikor a szolgálat éveit leteltek, érintkeztek ugyan férfiakkal, hogy nemzetségüket továbbplántálják, de a kormányzást és a hivatalviselést maguknak tartották fenn. A férfiak ezzel szemben úgy éltek, mint nálunk az asszonyok, házias visszavonultságban, feleségük parancsainak engedelmeskedve. Semmi köztük nem volt a háborúhoz, sem az állam igazgatásához, s egyáltalán nem volt szabad a nyilvánosság előtt fellépniük, amikor is, megemlékezve a maguk [a férfi-nem] méltóságáról, esetleg érvényesíthették volna azt a nőkkel szemben. A gyermekeket születésük után nyomban a férfiaknak adták át, s ezeknek kellett őket táplálniuk tejjel, majd pedig más, korukhoz illő eledelkel. Ha leány született, kiégették a mellét, nehogy felserdülésekor kifejlődjék. Mert a kinőtt melleket a hadiszolgálat jelentős akadályának tartották. Emiatt adták nekik a görögök az amazon [melltelen] nevet, minthogy hiányoztak a melleik. A régészeti hagyomány szerint a Triton-tó egyik szigetén laktak, s mert ez Nyugaton feküdt, Heszperának nevezték. A tó a világot körül folyó Óceán közelében van, s nevét a beleömlő Triton-folyótól kapta. Nincs messze Aithiopiától, az Óceán melletti hegységtől, amely belenyúlik a tóba, s amelyet a görögök Atlasznak hívnak; ez a vidék legmagasabb hegye. A sziget meglehetősen nagy volt, s tele mindenféle termékeny fával, amelyek gyümölcseiből éltek. De sokaknak kecske- és juhnyájaik is voltak, s tejükkel és hússal táplálkozhattak. Kenyeret egyáltalán nem élvezett a nép, miután használatáról és a földművelésről mit sem tudott.

Égő harci kedvtől hajtva, az amazonok először a sziget városait foglalták el (egy névszerint Mene kivételével, amely szentnek számított, és az aithiopiai ichthyophagoszok [halevők] laktak; ott heves tűzlángok törtek fel a föld alól, és sok drágakő akadt azokból a fajtákból, amiket a görögök anthraxnak, szárdnak és smaragdnek neveznek). Ezután leigázták Libia és Numidia sok szomszédos népét, és Triton-tavánál nagy várost építettek amely fekvésénél fogva a Cherszonzosz [Félsziget] nevet kapta.

Innen még merészebb vállalkozásokra indultak; kedvük kerekedett bejárni a világ nagy részét. Először az atlanták ellen szálltak síkra, ama vidék legerkölcösebb [legműveltebb] népe ellen, amely nagy városokkal bíró, boldog országban lakott. E nép hitregiái szerint az istenek az Óceán közelében születtek, ami megegyezik a görögök meséivel. Az amazonok királynéja, Müriné [Szökdécselő, Táncoló] harmincezer lovasból és kétezer gyalogosból álló sereget gyűjtött; ugyanis a háborúban kiváltképp gyakorlott lovasságra volt szükségük. Páncélként nagy kígyók bőrét használták (mert Líbiában roppant nagyságú kígyók vannak), támadásra pedig kardot és lándzsát meg íjat; és pedig nemcsak előre lőttek, hanem hátrafelé [728] is futás közben, és az üldözőket ügyesen el tudták találni. Miután betörték az atlanták országába, csatában legyőzték Cerne lakóit, és elfoglalták a várost is olyképpen, hogy a menekülővel együtt behatoltak a kapukon. Hogy a szomszéd népeknél rémületet gerjessenek, kegyetlenül bántak el a legyőzöttekkel. A fiatal férfiakat lemészárolták, a nőket és a gyermekeket fogságra

vetették, a várost lerontották. A cerneiek sorsának hírére félelembe esve, az atlanták mind átadták városaikat, és megígérték, hogy minden kiszabandó föltételt teljesíteni fognak. Müriné királyné pedig kegyes volt hozzájuk, baráti szövetségre lépett velük, s a lerombolt város helyett újat épített, mely az ő nevét viselte; oda költözhetek a foglyok s aki csak akart. Ezért aztán az atlanták pompás ajándékokkal és tiszteletnyilvánításokkal halmozták el. A királyné elfogadta a hódolatot, és újabb kegyességeket ígért.

Mármost az atlantákat gyakran háborgatta egy szomszédos asszonykép, a gorgón, s általában szüntelenül hadilábon állt velük. Az atlanták kérésére Müriné tehát betört a gorgónok földjére, csatát állt velük, s ebben nyakas küzdelem után az amazonok kerekedtek felül. Az ellenséges asszonykatonák közül igen sok elesett, s nem kevesebb, mint harmincezer fogságba jutott. A többi a környék erdeibe menekült. Müriné, hogy az egész népet egycsapásra kiirtsa, fel akarta gyújtani az erdőt. De terve nem sikerült, s visszavonult az ország határára.

De minthogy a győztes amazonok, bízván szerencsájukban, nem állítottak elegendő őrséget éjszakára, az elfogott nők rajtuk ütöttek, és sokukat saját kardjával megölték. De végül is, minden oldalról szorongatva, a túlerő elnyomta őket, és hősi ellenállás után egy szálíg levágattak. Müriné elesett ellenfeleit három máglyán elégette, és síremlékül három magas halmot hordatott; ezeket ma is Amazon-domboknak hívják. [Diodórosz látta őket.] - Az elkövetkező időkben a gorgónok hatalma meggyarapodott, azonban Perszeusz, Zeusz fia, ismét legyűrte őket. Akkoriban Medusa volt a királynéjuk. Végül is mind ezt a népet, mind az amazonokat Héraklész teljességgel kiirtotta akkoriban, amikor a nyugati földeket bejárta, és az oszlopokat emelte Líbiában. Úgy hitte, hogyha az egész emberi nem jótévedése akar lenni, nem tűrheti, hogy nőket uraló népek legyenek.

A Triton-tava földrengések által tűnt el, amelyek az egész földrészt az Óceánig kettészakították. [A gibraltári és szicíliai tengerszoros keletkezése.] - Müriné nemcsak Libia legnagyobb részén vonult át, hanem Egyiptomba is bement, és szövetséget kötött Horossal, Iszisz fiával, aki azidőben Egyiptom királya volt. Hadat viselt az arabok ellen, és hatalmasan megverte őket; ezután meghódította Szíriát; Kilikiában azonban, ahol ajándékokkal fogadták, és kinyilatkoztatták, hogy készek parancsainak alávetni magukat, mindazoknak, akik önként meghódoltak, meghagyta szabadságukat; ezért nevezik ők még ma is „szabad kilikiaiaknak” [729] magukat. Továbbá leigázta a Taurusz-hegység rendkívül harcias népeit, átvonult Nagyphrigián le a tengerig [a Perzsa-öböl], és elfoglalta az egész partvidéket a Kaikosz-folyóig [Müszia, Kisázsiaiban], s itt határt vetett vonulásának. A meghódított országokban több letelepedésre alkalmas helyet szemelt ki, s ezeken városokat épített; egyiküket a maga nevééről nevezte el, a többit legkiválóbb hadvezérasszonyairól Kumának, Pitanának és Priénének. E tengerparti városokon kívül másokat is alapított beljebb a szárazföldre. Ezenkívül elfoglalt néhány szigetet, nevezetesen Leszboszt, s ott várost építtetett, Mütilénének nevezve el nővéréről, aki vele együtt résztvett a hadjáratban. Miközben más szigetek megtámadására indult, viharba került. Ekkor fogadalmat tett az Istenek Anyjának, ha megmenti őket, és egy lakatlan szigetre vetődött. A szigetet tehát, egy álomlátás értelmében, fölszentelte eme istennőnek, oltárokat állított, és nagyszerű áldozatokat mutatott be. Elnevezte Szamothrakénak, vagyis a mi nyelvünkre lefordítva Szent Szigetnek...

Miután az amazonok visszatértek a szárazföldre, az Istenek Anyja [a Nagy Anya], tetszését lelvén a szigeten, telepéseket vezetett oda, köztük saját fiait, az úgynevezett Korybantokat [a három kabirt]. (Hogy ki volt az atyjuk, titok, amit csak beavatottak előtt fednek föl.) Elrendelte a misztériumokat, amiket még ma is ünnepelek ott, és egy szent területet szabadhelynekjelölt ki [azilumnak, törvények fölött álló helynek, az ilyeneket

háborúban is kímélni kellett; vö. Mene városa Triton szigetén]. Abban az időben egy thrák ember, Mopszosz, minthogy menekülni kényszerült Thrákia királya, Lükurgosz elől, egy hozzácsatlakozó sereggel betört az amazonok területére. Egyik bajnoktársa Szipülosz volt, kit szintén elűztek hazájából, a Thrákiával határos Szküthiából. Csátát vívtak, Szipülosz és Mopszosz győztek, s az amazonok javarésze, Müriné királynéval együtt, halálát lelte. Minthogy a háború további folyamán a szerencse mindig a thrákoknak kedvezett, az életben maradt amazonok végül is visszatértek Libiába. - Így végződött a rege szerint a libiai amazonok hadjárata.

Eddig a „mese”. Mi szól belső igazsága mellett? Elsősorban a matri-archális szemlélet, szervezet, életmód, berendezkedés, vagy nevezzük bárminek. Ne felejtjük, hogy Diodórosz és kortársai szemében mindez idegenszerű volt már, maga „hallatlannak és riasztónak” mondja. Mégis egész előadásán végig korrekt és hiánytalan anyajogi szemlélet érvényesül, ott is, ahol maga sem sejti, hogy ilyesmiről van szó; azaz nem szophatta ujjából a történetet, amivel Roscherék gyanúsítják. A libiai amazonok vallása csak istennőket ismer, Nagy Anyákat, s ez a Bachofen-féle démetrizmus korai szakaszára vall. A szamothrakéi kultusz kétségtől prehellén eredetű, maguk a görögök is pelasznak tartották. Fallikus termékenység-misztériumok szenthelye volt „kőkori” rítusokkal és környezetben, szabad ég alatt, szakadékok mélyén, szent ligetekben, [730] megalit-építmények között. Mindez azonban aphroditikus kultuszra vall, s így aligha őrzi tisztán az amazoni alapítás eredeti jellegét; a rege szerint is a Nagy Anya csak később telepítette oda „fiait”, a kabirot, akiknek apja „titok”. (A matriarchátus mindig kiküszöbölni igyekszik az „apát”, a férfi-elvet.) - Matriarchális jellemvonás még a városépítés vagyis fészekrakás, és ezek „anyai” névadása, noha az amazonok nomádok és nem anyák, hanem leánynépek. A Nagy Anya „leányainak” hívják magukat, ahogyan nagy legyőzőik, a Perszeuszok, Thészeuszok, Héraklészek sem atyák már, mint Dionüszosz, hanem atya-istenek fiai.

Belső igazságra és történeti hűsége vallanak a látszólagos ellentmondások. A legtöbb mai elmélet a földműveléshez vagyis letelepedéshez fűzi a matriarchátusok kialakulását, az apajogét pedig a nomadizmushoz kapcsolja. Ennek ellenére az összes görög szerző szerint mind a libiai, mind a pontoszi amazonok velejében nomádok és ennek ellenére anyajogúak; nomád szervezetben élnek, alapvetően nomád intézményeket állítanak. Csak szálláshelyeik vannak, kiröpítő fészkeik, onnan indulnak rendszeres világhódító barantákra. A mongolok a Visztulától és a Nílustól Indiáig és Indokínáig terjedő birodalmakat alkottak, de a világ ura a pusztai Kara-korum sátor-metropolisában székel. Líbia és a Thermodon is csak szálláshelyek. Jellemző, hogy az amazon királyné egyszerűen főhadvezér, ez a hivatala, legfeljebb egy polgár-királynét választanak melléje, anyajogi szokás szerint a nővérét, aki az örökös háborúk alatt az otthonmaradt vénasszonyokat, gyermekeket és a gyámoltalan férfiakat igazgatja. Orei-thüia, a thermodoni hadkirályné is azért vonul Athén ellen, mert távollétében a nővér-királynét, Antiopét, Thészeusz elrabolta és feleségévé tette. Nomád vonás, hogy a gabonát nem ismerik, a kenyeret soha sehol meg nem eszik, csak tejen, véren (vérrel kevert tejen), húson, gyümölcsön élnek. A főzést megvetik, kényelemre nincs szükségük, edzett aszkéták, ellenben kincsre, aranyra, drágakőre, díszes fegyverekre annál éhesebbek. Nomád vonás, hogy a hajózásban valósággal antitalentumok, a tengeren ügyefogyottak, s balszerencse kíséri őket, mindig viharba keverednek. Erről Hérodotosznál olvasunk majd eleven példát, de így jár Müriné is. Sőt itt van Kubilaj kán: meghódította egész Kínát és Koreát, de a szomszédos Japánnak a partjáig sem tudott elvergődni, noha több ezer hajót gyűjtött össze.

Kiválsólag nomád vonás, hogy bátrak, halálmegvetők, a harcban vagy az

engedetlennel szemben hajmeresztően kegyetlenek, de hidegen, vérszomj nélkül, érdekből és számításból. Müriné pontosan úgy viselkedik, mint Dzsingisz vagy Kubilaj. Kína elfoglalása után Kubilaj tanácsában behatóan mérlegelték a kérdést, nem volna-e célszerű a kínai népet kiirtani, mert így egyrészt nem kellene élmezéséről gondoskodni, másrészt a szántóföldek helyén legelőket nyernének méneseik számára. Hulagu, Mezopotámia tatár hóhéra (1250), hasonló okokból kivágatta a pálmafákat [731] és a gyümölcsöskerteket, s elpusztította a sok ezer éves öntözőkultúrát. Nomád vonás, hogy a meghódolókat befogadják, és hogy művészei a szövetségkötésnek, a diplomáciának. Végül lóbolondok és ez természetes: ló nélkül nincs nomádelet. (Sivatagban teve nélkül.) Vagyis a nomádp psziché javarészt az ember és a ló szümbiózisének szüleménye, helyesebben a férfi és a ló kapcsolatáé, mert minden lehetséges elmélet és emberismeret szerint a nomád életforma férfias tulajdonságokat kíván meg, ezek kifejlődésének és uralmának kedves. Ámde íme kiderül, hogy az első nomád birodalmakat nő-lovasok teremtették meg, és pedig a férfiak szigorú mellőzésével, nem egyszer halomra ölésével. - Föltámad a gyanú: vajon nem épp a nomádelet férfiasította el őket olyannyira?

Kevésbé jelentős, de érdekes a ruhakérdés. A jó lovasruha testhez simuló kell, hogy legyen; a bő nadrág összegyűrődik a nyergen és feltöri a bőrt, a bő kabát alá befúj a vágatás hideg szele, s ha erős, fékezi, a lobogó ruha pedig nehezíti a fegyverforgatást. Ezért feszes a huszárnadrág és gombolódik szorosan a dolmány. A líbiai amazonok testhez tapadó kígyóbőrruhában jellenek meg, a pontosziak rendkívül simulékony pikelypáncélban, feszes nadrágban és puha kiscsizmában, mint a szkíták. Diodórosz szerint a líbiai amazonok fegyvere az íj, a lándzsa és a kard; a pontosziaké, mint máshonnan tudjuk, már egészen szabályszerű nomád fegyverzet: íj, kard, fokos és kicsi, hold alakú [!] pajzs.

A nomád életformának ez a testi, és lelki, vallási, társadalmi, gazdasági, hadi stb. kelléktára nem véletlenül tevődik össze, hanem szükségszerű és szerves fejlemény. Mi tudjuk ezt, de a görögök nem tudták, ennek ellenére híven és rendre feltüntetik, újabb bizonyítékkal, hogy a hagyomány, melyet összegyűjtöttek, valóságot ábrázol, nem Mütülenéi Dionü-sziosz meséje, sem Diodórosz költeménye.

(V.ö. W. H. Roscher: „A mütülenéi Dionüsziosz meséje. ...Ez Diodórosznál olvasható, hivatkozással költött, ősrégi forrásokra.” Roscher, a kiváló lexikon-szerkesztő arra alapítja megbélyegző véleményét, hogy Müriné királyné tetteiről Diodóroszon kívül csak egy epigramma tud, az aithiopiai amazonokat pedig csupán Zenothemisz említi. - Íme a filológiai módszer tipikus példája: nem is forráskritika már, hanem úgyszólván goldolkodásmód. Micsoda sejtelmünk lehet róla, mit jegyeztek föl a görögök, egyiptomiak, babiloniak, midőn az ókorok szellemi hagyatékának kilencven százaléka elveszett! S minél hézagossabb, töredékesebb a fennmaradt anyag, annál gondosabban kellene mérlegelni a foszlányok belső értékét. Ha egy tárgyról csak három „cédula” állítható ki, még nem jelenti azt, hogy semmi súlya sincs. - Jellemző, hogy Diodórosz másik elbeszélését a pontoszi amazonokról senki sem vonja kétségbe, holott még forrásokra sem hivatkozva „költ”, minthogy erről a tárgyról számos szerző beszél, azaz számos cédula írható. Egyébként az afrikai amazonokat [732] nemcsak az epigramma és Zenothemisz említi, hanem Iszokratész, Ariszteidész, Lüsziász, Himeriosz, Aiszkhülosz, Philokhorosz, Pherekidész, Herodórosz, Phillankosz, Kleodémosz, Plutarkhosz, Bion, Suidas és Iustinus stb. is. Diodórosz pedig, egy másik helyén (III. 66) így emlékezik meg forrásairól: „jól tudom egyébként, hogy Líbiában is... sok nyom maradt fenn a mai időkig; és mi több, Görögországban a régi mithographusok és költők közt sokan, a későbbi írók közt nem kevesen vannak, akik amaz adatokkal megegyeznek... Kiemelem... nevezetesen

[Mütilenéi] Dionüszioszt, aki a régi regetörténeetről művet szerkesztett. Ugyanis Dionüszosz [isten] és az amazonok, az argonauták mondáit, a trójai háború eseményeit megírta és sok egyebet, s egyúttal a régiek, mitológusok és költők írásait hozzá függesztette." Ekkorát nem lehetett a kortársaknak „költöni”, magyaráz a szemük közé hazudni.

Perszeusz líbiai hadjáratáról tisztán értelmezhető mitikus hagyomány maradt fenn. Az a kérdés sem dőlt még el, vajon a Küréné-mítosz egy líbiai gyarmatosítás (Kürenaika) mitizálása-e, vagy tapad hozzá helyi hagyomány is? A rege Kürénét amazonnak nevezi (puszta kézzel megöl egy oroszlánt, ezért szeret bele Apollón), s Bachofen bőségesen kimutatja az egész ciklus matriarchális jellegét, a Nagy Anyák, szűzistennők és Iszisz, Aphrodité, Pallasz általános tiszteletét.

Egyébként Hérodotosz is leírta Líbiát ötszáz évvel Diodórosz előtt; valósággal halmozza a matriarchális-amazoni mozzanatok, s ezek - noha nem tudhatta, hogy mit fog „költöni” utódja - meglehetősen egyeznek Diodórosz adalékaival (Diodórosz ti. nem használja fel Hérodotosz közléseit.) Azt mutatják, hogy az ő idejében még élénken éltek az amazoni hagyományok, s az anyajogi berendezkedés úgyszólván általános volt Észak-Afrikában. Nem idézhetjük minden leírását, csak egyet veszünk elő, szemléltetésül, az auseokról szólót: „A machlyak szomszédai az auseok. Ők is Tritonis tava mellett laknak, mint a machlyak, s köztük a Triton-folyó a határ...A leányok évenként egyszer, Athéné ünnepén, két részre oszolva, kövekkel és botokkal [kőkori fegyverekkel] küzdenek egymás ellen, állítólag azért, hogy őseik szokása szerint fejezzék ki tiszteletüket a bennszülött istennő iránt, akit mi Athénének hívunk.

Amelyik leány ilyenkor sebeiben meghal, nem tartják tiszta szűznek. Mielőtt azonban a küzdelemhez fognak, a következő szertartást végzik: a leányt, akit a nép a legkiválóbbnak vél, korinthuszi sisakban és teljes görög fegyverdíszben harcikocsira ültetik, és körülviszik a tó partján. Hogy milyen fegyvereket adtak rájuk régebben, mielőtt a görögök köztük letelepedtek, nem tudom megmondani, de azt hiszem, egyiptomi fegyvereket hordtak, mert nézetem szerint a pajzs és a sisak Egyiptomból jött Görögországba ... [Az auseok] a nőkkel nem házasságban élnek, hanem közösen használják, és barom módjára közösülnek. [Hérodotosz itt, úgy látszik, [733] férfiszemmel nézi a dolgokat; valószínűbb, hogy a nők csereberélték a férfiakat, matriarchális szokás és szabály szerint; okát még látni fogjuk.] Mikor pedig a nők gyermeke megnövekszik, három hónap leforgása alatt összegyűlnek nála a férfiak, s amelyikhez a leginkább hasonlít, azt jelöli ki atyjául... A líbiai nomádok csupán a Napnak és a Holdnak áldoznak, kivéve a Tritonis tava körül lakókat, akik leginkább Athénének hoznak áldozatot. A ruhát, amellyel Athéné szobrát díszítik, valamint aigisz-pajzsát, bizonyára a líbiai nőktől vették át a görögök; mert annak a kivételével, hogy a líbiai nők ruhái bőrből készülnek ... más tekintetben egy és ugyanaz. Maga a név is amellett bizonyít, hogy a Pallas Athéné-szobrok ruházata Líbiából ered, mert, a líbiai nők csupasz, rojtozott és vörösre festett kecskebőrt hordanak [ma is „maroquin”, azaz marokkói bőr], s erről a kecskebőrrel adtak a görögök nevet az aigisz-pajzsának [kecske-pajzs].... Négy lovat kocsiba fogni szintén a líbiaiaktól tanulták a görögök." Ez a leírás nemcsak az amazoni életforma realitásáról és csökevényesen is szívós életerejéről tanúskodik, hanem, Pallasz Athéné, szűzies androgün istennő származását is érinti. Vajon nem a Triton-tava mellől került-e Athénbe?

Ha igen, viszonylag későn történhetett, mert úgy tetszik, Athéné Líbiában sem volt ősi, bennszülött istenasszony: nem anya. Ha a legrégebb afrikai, pontosabban atlanti amazon-hagyományokat az ie. 9-10. évezreddel (12 000 évvel ezelőttre) keltezzük, akkor 4-5 ezer éves időközt számíthatunk az északi amazonok megjelenéséig a pelaszg

világban. Mert hogy az amazonölő Perszeusz, Theseusz, Héraklész nem hellén hősök voltak, bizonyos. Tetteik görögelőtti, pelaszg évezredek hagyományait örökítik meg; e hagyományok vezérmotívuma az asszonynépek és amazonok elleni harc, egyúttal ennek az uralomnak hanyatlását is jelzi. Perszeusz szálláshelyén, Líbiában keresi fel és veri le a hódítót, Theseusz először a krétai fennhatóságtól, az emberadótól szabadítja meg a népet, majd Északra fordul, elrabolja a thermodoni királynét, és evvel hazájára zúdítja a szkíta amazonok még viruló hadi erejét. Az Északra forduló Theseusz azonban valószínűleg már más történeti személy emlékét őrzi, de tetteit - a monda-alakulás törvényei szerint - az első vagy a legnagyobb „Theseusz” nevére ruházták. Egy tudós tizenhat ősi hérosz, népi hős figuráját hüvelyezte ki a Héraklész neve és alakja köré kristályosított mondakörökből. - A szkíta amazonokat Héraklész veri le és semmisíti meg a görögök szerint, de valójában csak visszaszorítja: a pontoszi és kaukázusi amazonizmus még évezredekig él, ha lappangva, csökevényesen is. A görög hagyomány úgy tudja, hogy a líbiai amazon-hatalmak „sok emberöltővel” Trója ostroma előtt semmisültek meg, a pontosziak pedig az ostrom ideje táján, s erről maguk tartották fenn a legszebb amazon-legendát, a Penthe-szileiáét. Pentheszileia, az „utolsó” amazon királyné a görögök ellen [734] vonul, Hektor segítségére, Trója falai alá, s a legnagyobb görög hőssel, Achillésszel vívott párviadalban hal „neméhez illő” hősi halált.

*

A pelaszg hagyományokat a görögök áthasonították, de aztán maguk is tengelyt akasztottak az amazonokkal, s példátlan szellemi-erkölcsi rugalmasságukról éppen amazon-kultuszuk nyújt mesébe illő példát. De lássuk előbb, mit tudnak, mit mondanak ezekről a dolgokról. Ismét Diodóroszt idézzük legelőször és filológiai aggály nélkül; a szkíta népek forgandó sorsáról beszél, majd felvonultatja az asszonyuralkodókat és az amazonokat:

„Miután a szkíták egy ideig fejedelem nélkül éltek, asszonyok léptek a trónra, akik vitézségük által tűntek ki. Mert e népek közt az asszonyok is gyakorolják a hadiszolgálatot, és férfias bátorság dolgában sem maradnak hátrább. Ezért vittek végbe híres nők nagy tetteket, nemcsak Szkítiában, hanem a szomszédos országokban is. Amikor Kürosz, a perzsa király, korának leghatalmasabb fejedelme, tekintélyes haderővel betört Szkítiába, a szkíták királynője megsemmisítette a perzsa hadsereget, elfogta Küroszt, és keresztre feszítette.”* - Ez persze már késői esemény (ie. 5.sz.); a hősnő Tomyrisz volt, a masszagéták királynéja, Kurúsz-Kürosz fejét aztán levágatta és embervérrel telt bőrszakba tétette, hadd elégítse ki végre vérszomját. Kurúsz ugyanis pusztá hatalomvágyból rohanta meg Szkítiát, kérések és figyelmeztetések ellenére. Egyébként Babilon történetében jóval régibb adatot is találunk az amazonokról: Eurüpilé királyné ie. 1760-ban vonul Babilon ellen, és elfoglalja az amoriták fővárosát.

„Az amazonok - folytatja Diodórusz -, egész népet alkottak, és olyan harci kedv fűtötte őket, hogy nemcsak a szomszédos országokat merészkedtek megtámadni, hanem valóban meghódították Európa és Ázsia tetemes részét. Miután így szóba kerültek, helyénvaló lesz elmondani a csodálatra méltó dolgokat, amiket róluk beszélnek, s amelyek persze, mesésen hangzanak.

A Thermodon-folyónál egy asszonyok által kormányzott nép lakott, kik is férfiak módjára harcias foglalatosságokra szentelték magukat. Egyikük, ki a királyi hatalmat gyakorolta, és kitűnt vitézségével és erejével, egész asszonyhadat gyűjtött össze, kiképezte hadiszolgálatra, s aztán leigázott néhány szomszédnépet. Ennélfogva megnőtt

* Ez legenda, de igen jellemző: ti. Kurúsz volt a legnagyobb perzsa király, s így nevéhez fűzték a fontos eseményeket. Kurúsz ágyban halt meg.

a híruk és bátorságuk, és egyre nagyobb vállalkozásokba bocsájtkoztak a körülfekvő [735] országokban. A szerencse kedvezésére büszkén, a királyné Árész [hadisten] leányának nevezte magát, a férfiakat azonban gypjúfonásra és asszonyi munkák végzésére fogta. Kiadott rendszabályai folytán a hadviselés a nők kiváltsága lett, a férfiak sorsa pedig lealacsonyítás és szolgaság. Az újszülött fiúgyermek kezét és lábát megcsonkították [kificamították], hogy a hadiszolgálatra alkalmatlanok legyenek, a leányok jobbmellét pedig kiégették, hogy a test eme oldalának kidomborodása ne akadályozza őket a csatában. Ez az oka, amiért a nép az amazon [melltelen] nevet kapta. Ugyanez a királyné nemcsak ily kiváló hadvezéri tudománnyal rendelkezett, hanem egy nagy várost is alapított a Thermodon torkolatánál, névszerint Themiszkürát, és híres palotát épített benne. Hadjáratain gondos és jó rendet tartott. A szomszédos népeket a Tanaiszig [Don-folyóig] már mind meghódította, amikor tevékeny életét a csatamezőn, dicsően harcolva, hősi halállal befejezte.

A kormányzatban leánya követte, serényen iparkodott anyja nyomába lépni, és még nagyobb tetteket vitt végbe. Igyekezett a hajadonokat már kiskoruktól vadászatok és mindennapos katonai gyakorlatok által megedzeni. Árész és Artemisz Tauropolos [Arész felesége, Holdistennő, „Bika-úrnő”] tiszteletére fényes áldozati ünnepeket rendezett. Hadbavonult a Tanaiszon [Donon] túl lakó népek ellen, és egymásután meghódította az országokat Thrákiáig. Gazdag zsákmánnyal tért haza. Pompás templomot emelt a fent említett isteneknek, és szelíd uralma által nagy mértékben megnyerte alattvalói hajlandóságát. Majd nagy hadjáratot vezetett a másik irányban, és leigázta Ázsia egy nagy részét [Kisázsziát], és birodalmát Szíriáig terjesztette. Halála után is, amikor a kormányzat a legközelebbi nőrokonra szállt át, jeles asszonyfejedelmek voltak az amazonoknak, és nagyra tették a nép hatalmát és dicsőségét. Sok emberöltővel utóbb, mikor vitézségük híre az egész világon elterjedt, Héraklész, Zeusz és Alkmené fia, azt a feladatot kapta Eurüsztheus királytól, hogy Hippolüté [másnéven Antiopé] amazon királyné védőövét hozza el. Hadrakelt tehát, és győzelmet aratott egy nagy csatában, amely felmorzsolta az amazonok seregét. Az övet is elzsákmányolta, foglyul ejtven Hippolütét. E vereség által a nép ereje annyira megbénult, hogy a szomszédok nem tisztelték többé, és a régebbi erőszakosságok megbosszulására folytonos háborúkkal zaklatták, míg végül az amazon törzsnek a neve is kiveszett.

Héraklész betörése után néhány évvel, a trójai háború idején, Pentheszileia, Árész egyik leánya, uralkodott az amazonokon már amennyi megmaradt belőlük. Minthogy valami gyilkosságot követett el, mint bűnösnek, menekülnie kellett hazájából; ekkor a trójaiak seregében küzdött Hektór halála után; sok görögöt elejtett, vitézül harcolt a csatában, és hősnőként, Achillész kezétől sújtva, végezte életét. - Azt mondják, ő volt az utolsó amazon, aki férfias bátorsággal tűnt ki. Attól fogva a nép mind [736] mélyebbre hanyatlott, a teljes erőtlenségig. Ez az oka, amiért az újabb időkben [i.e. 1.sz.] minden, amit a régi amazonok vitézségéről beszélnek, költött dolog számba megy."

Diodórosz sem hívó már, a mítoszokat igyekszik ésszerűen magyarázni, de azt is tudja, hogy mese formájában régi dolgok emlékezetét őrzik, s mint tudós, pártatlanul közli a hagyományokat. Előadása majd mindenütt megegyezik a többi forrásával, nem egyszer kiegészíti őket. Akaratlanul sejteti, hogy aligha Árész, a hadisten volt a nomád állattenyésztő amazonok eredeti istensége, hanem a szűz Artemisz, a Holdistennő, a Bika-úrnője; erre vall a bikavadászatok és bikaviadalok rítusainak elsőbbsége; a lőtisztelet (fehér ló áldozása stb.; tulajdonképp Naptisztélet) az amazonizmus fejlődésével együtt alakulhatott ki. Artemisz házassága Arésszal kissé erőltetettnek látszik, politikai jellegű, mintha a hadiszerencse érdekében kötötték volna. Árész kultuszáról az amazonoknál nem is tudunk; a nagy hadvezér-királyné egyszerűen

hadisten-férjet választ benne.

Reális mozzanat az öv elrablása. Az öv a nőiség szimbóluma, a kerek hold alakú csat az érintetlenség vagy a házasság, törvényszerű tisztaság jele és védelmezője minden népnél, a kőkorszakig visszamenően; ma is tudjuk, mit jelent, ha a nő „megoldja övét”. Elrablása a szüzesség, az érintetlenség elvételezt jelent, s vagy a nő legyőzőjének való alávetésével jár, vagy véres bosszúra kötelez. Midőn Thészeusz elrabolja Hippolüté övét, ez önként követi, mellette harcol egykori amazontársai ellen, s elesik a csatában. Diodórosz Héraklész teszi meg Hippolüté legyőzőjének, ellentétben a többi mondával, de ez nem lényeges; az sem, hogy egy másik változat szerint Héraklész az övet odaajándékozta Thészeusznak Hippolüté-Anti-opéval együtt; végül az sem, hogy Diodórosz az eseményt néhány évvel a trójai háború előttről keltezi. - Reális mozzanat a vadászat említése: az „állami” vadászat a nomád közélet alapvető intézménye volt, szabályos hadgyakorlat céljából rendezték őket még néhány száz éve is, országnyi területeken, nem egyszer álló esztendeig tartottak, kellő ceremóniák kíséretében. - De magyarázkodás helyett inkább tekintsük meg az eredeti forrásokat.

Diodóroszt ismét Hérodotoszsal támasztjuk alá: „Az amazonokat a szkíták oiorpatáknak hívják, e név görögül férfifölt jelent, mert oiornak nevezik a férfit, pata pedig azt teszi: ölni. Midőn a görögök az amazonokkal küzdöttek, a hagyomány szerint Thermodonnál a csatában győzedelmeskedvén, elhajóztak. Három hajón annyi amazont hurcoltak magukkal, amennyit élve elfoghattak; de ők a tengeren megrohanták a férfiakat, és a vízbe hajigálták. Am nem ismerték még a hajózást, sem a kormányrúd, sem a vitorlák, sem az evezők kezeléséhez nem értettek. Miután tehát a férfiakat kidobták, a hullámokra és a szelekre bízta magukat, s így jutottak Kremnoiba, a Maiotisz tava mellé. Itt az amazonok hajóikból [737] kiszállván, a lakott vidékre mentek. Mihelyt az első ménesre rábukkantak, elrabolták, s rajtuk nyargalászva fosztogatták a szkíták földjét. A szkíták [sauromaták, azaz szarmaták] nem értették a dolgot, sem nyelvüket, sem ruházatukat, sem fajtájukat nem ismerték, s csodálkoztak, honnan jöttek vajon. Azt hitték, hogy hozzájuk hasonló férfiak, és hadat indítottak ellenük; csak midőn a csatában elesetteket összeszedték, akkor jöttek rá, hogy asszonyok”

A további eseményeket Hérodotosz kissé terjengősen meséli el; rövidre fogva: a szkíták megtanácskoztak, mitévők legyenek; fölbecsülték az amazonok számát, s körülbelül ugyanannyi ifjút elküldtek, hogy tartsák szemmel őket, de csatát ne kezdjenek, inkább iparkodjanak megbarátkozni velük. Ez meg is történt, mégpedig úgy, hogy a magányosan csellengő nőket egyesével megkönyékezték, összebarátkoztak, sőt „egyesültek” velük, minthogy az amazonok nem emeltek kifogást ellene, noha csak jelek útján tudtak értekezni. Miután így megszeliidítették az amazonokat, s ezek megtanulták a szkíta nyelvet, haza akarták vinni őket szüleikhez. Az öregek célja ugyanis az volt, hogy fiaikat és unokákat szerezzenek az amazonok vitéz fajtájából. A nők azonban így szóltak: „Mi nem lakhatunk a ti asszonyaitok között, mert nincsenek velük közös szokásaink. Mi nyíllal és dárdával harcolunk, lovagolunk, asszonyi munkákat nem tanultunk. A ti asszonyaitok pedig nem foglalkoznak azokkal a dolgokkal, amiket említettünk; asszonyi munkát végeznek, szekereiken maradnak és sem vadászatra, sem máshová nem mennek. Mi tehát nem férhetnénk meg velük.” Ezért azt ajánlották, hogy az ifjak kérjék ki vagyonrészüket, csatlakozzanak hozzájuk és költözzenek a Tanaiszon, vagyis a Donon túlra. Így is történt; a Tanaisztól és a Maiotisztól három napi járőföldre vonultak, letelepedtek, s Hérodotosz idejében még ott laktak. „Ezért vannak - mondja tehát -, a sauromata nőknek ma is olyan szokásaik, mint azelőtt: lovon járnak vadászni férjükkel és nélkülük, háborúba mennek, és férfiruhát viselnek ... A házasságra pedig a következő törvényük van: egy hajadon sem megy előbb férjhez, míg egy ellenséget meg nem ölt;

némelyikük vénen hal meg anélkül, hogy férjhez ment volna, mert nem tudott eleget tenni a törvénynek."

*

Hérodotosz itt voltaképp egy amazon-törzs patriarchátusra térését mondja el, a szarmata-türk-mongol népeknél szokásos harciasság megőrzésével. A rege szkíta földön játszódik le, a Meotistól északra, s párját a cserkeszeknél találjuk meg ősmonda alakjában (műtszázadi gyűjtés): amikor őseink még a Fekete-tenger partján éltek - beszélnek a cserkeszek -, sokat háborúskodtak az emmecsekkel. Ezek nők voltak, és a cserkeszek és a [738] szvanétok hegyei közt éltek. Férfiakat nem fogadtak be maguk közé, hanem harcias bátorságtól fűtve, összetársultak minden nővel, aki részt akart venni hadakozásaikban, és beállt a szövetségükbe. Végül is hosszú és váltakozó szerencsével viselt háborúk után a cserkeszek és az emmecsek serege ismét szemben állt egymással, hogy döntő csatát vívjanak, ám az emmecsek asszonyvezére, ki nagy próféta hírében állt, hirtelen-váratlan találkozni kívánt Thulméval, a cserkeszek vezérével, kiben hasonlóképp prófétai lélek lakozott. Nyomban sátrat állítottak a két sereg közé, s ebben a próféta és a próféta-asszony összeült tanácskozni. Néhány óra múltán az asszony kilépett a sátorból, és elmondta seregének, hogy Thulme nagy próféta meggyőzte őt: engedniök kell, ezért a prófétát férjéül választotta, avval a föltétellel, hogy az ellenségeskedést azonnal megszüntetik, s a két sereg követi a vezérek példáját. Ez meg is történt. A nők fölthagytak a háborúskodással, férjül vették a cserkesz férfiakat, s ezek elégedetten és boldogan követték őket az emmecsek lakóhelyére.

Hérodotosz a Földközi-tenger déli partján elterült amazonkirályságot, a görögökkel vívott harcait, s a thermodoni csatát csak melleleg említi, mint közismert dolgokat. S valóban, a mondák kódén át is úgy tetszik, mintha a thermodoni csatavesztés az amazon-história fordulópontja lett volna. Miután ismerjük a nomád történelmet, bátran föltehetjük, hogy kalandozásaik Galliáig és Itáliáig értek, mint ahogy a magyarok is eljutottak Hamburgig, a Pireneusokig és Nápolyig. „Ellenkező irányban”, Kelet felé Kisázsiaát hódoltatták az amazonok, s ezek a rabló-hadjáratok sarkalhatták Mükénai, Tirünsz, Midaia „pelaszg” királyait, s az Ióniában és Attikában letelepülő görög törzseket a preventív védelmi háborúra. Eurüsztheus, Mükénai királya, kilencedik munkaképpen bízza meg Héraklészt, hogy hozza el Hippolüté övét. A vállalkozáshoz, okosan, akkor fognak, mikor a hadikirályné, Oreithüia éppen Ázsiában harcol, s a fővárost a másodkirályné, Hippolüté-Antiopé védi a szükséges helyőrséggel. A görög hős hajóra száll, Pontosz tengerét Euxeinosznak, azaz vendégszeretőnek, barátságosnak nevezi el, felhajózik a Thermodonon, tábornok Themiszküra falai alatt. Követeli az övet, ámde a félelmetlen amazonok visszautasítják. A hadak egymásnak esnek, Héraklész párviadalban sorra legyőzi a legvitézebb amazonokat, számszerint tizenhármat. Antiopt foglyul ejti, és hőstársának, Thészeusznak ajándékozza, az övet pedig hazaviszi Mükénaiba. A thermodoni nép viszont elpusztul a harcban.

Hérodotosz úgy tudja, hogy három hajórakomány amazon kiszabadítja magát, de ez csak a flotta egy része lehetett. Plutarkhosz azonban a monda másik változatát tartja hitelesnek: „Philokoros és néhány más író szerint Thészeusz Heraklészszal vitorlázott a Pontosz Euxeinoszon, hogy az amazonokkal megütközzék, s ez alkalommal kapta Antiopt vitézsége jutalmául. A legtöbbben azonban s köztük Phereküdész, Hellanikosz és [739] Herodórosz azt állítják, hogy Thészeusz Héraklésznel később és saját hadával vitorlázott oda, és fogta el az amazont. Ez az elbeszélés sokkal valószínűbb, mert kísértői közül senkiről sem mondják, hogy amazont fogott volna el. Bión szerint Antiopt csak csellel tudta megszöktetni. Mert az amazonok természettől fogva nem idegenkedtek a férfiaktól, s Thészeusz elől sem menekültek volna el, ellenkezőleg, ajándékokat küldtek

neki. Ekkor az ajándék átadóját állítólag meghívta hajójára, s mihelyt ez felszállt, elvitorlázott vele" - Eszerint nem volt harc, egyedül Antiopé esett foglyul, s mint a történet folytatásából kiderül, a hős fiatalok egymásba szerettek és közakarattal szeleltek el.

Mindegy, a sérelem nagy volt: Héraklész a várost dúlta föl, Thészeusz a (harmadik?) testvér-királynét csalta el jellemző görög fondorlattal. A pohár betelt, Oreithüia királyné böszülten, feltarthatatlanul robogott seregével Athén falai alá, sőt be a város közepébe. Thészeusz épp nemrég szervezte állammá Attikát, s építette föl a várost. - Ugyanis nem Kekropsz, a kígyótestű mitikus őskirály alapította Athént, csupán a szentélyt, a Palladiumot építette föl. (Parthenont? Akropoliszt? Erechtheiont?) - „Ez volt tehát az amazon-háború oka - írja Plutarkhosz -, és éppenséggel nem szabad jelentéktelen, asszonyos vállalkozásnak tekinteni. Mert nem táborozhattak volna a város közepén, sem nem ütközhettek vala meg a Pnux és a Muszeiön közvetlen közelében, ha nem lettek volna az egész ország urai, és ha nem nyomulnak ellenállás nélkül a városba ... Hogy pedig a város közepén táboroztak, nemcsak egyes helyek nevei bizonyítják, hanem az elesett amazonok sírjai is. - Mind a két fél sokáig habozott, támadjon-e, de végül is Thészeusz megkezdte az ellenségeskedést, miután egy jóslat értelmében Phoibosznak [Apollónnak, a férfi-istennek!] áldozatot mutatott be. Az összecsapás Boédromion hónapjában [szeptemberben] történt, azon a napon, amelyen az athéniek ma is megülik Boédromia [„segítségre sietés"] ünnepét," - a nevezetes „hié paian" kiáltással, tegyük hozzá.

Plutarkhosz, Kleodémosz nyomán, pontosan leírja a harcok váltakozó forgatagát. Kiderül, hogy Athén nagyszámú helye, tere, építménye, szokása, ünnepe még Plutarkhosz idejében is a nagy felszabadító harc és háború emlékeit őrizte. Az amazonok a dombot, ahol tábort vertek, Arész-halomnak, Areipagosznak nevezték el, ott hullottak el a legtöbben, s azóta is az lett a törvénykező és vesztőhely; balszárnyuk az Amaszoneumnak nevezett helyen állt, s az elesett hősnők síremlékei egész utcát alkottak. A harc sodrában az athéniek egy alkalommal egészen az Eumenida-szakadéig hátráltak, s hajszálon múlt a vereségük. Négy hónap múltán végül is megegyezéssel békét kötöttek a téren, amely mindvégig a Horkomoszion (Békeeskü-tér) nevet viselte; ott építették fel Thészeusz templomát, s évente áldozatot mutattak be a Theszeidák ünnepén. De egész Attikában és Boiótiában mindenfelé fennmaradtak az amazonoknak szentelt [740] emlékművek, és szokássá vált panegüriszeket, dicsőítő szónoklatokat mondani róluk. „Athén felszabadításával - írja Sir Galahad - olyasvalami kezdődik el Attikában, ami győzelmek után példa nélkül áll: a legyőzöttek istenítése. Templomokat emelnek nekik, áldozatokat mutatnak be, papi dinasztákat alapítanak, ünnepeket rendelnek el. Minden hely, ahol éltek, ahol haltak, oszlopos, koszorús szenthellyé válik ... Az elesettek ünnepein Démoszthenész, Lüsziász, Himeriosz, Iszokratész, Ariszteidész, a nagy retorika pompázó stílusában, többre méltatják legyőzésüket a perzsa háborúknál, többre minden más történelmi tetteknél. Himeriosz világosan meg is mondja, miért. A thrákokat, a perzsákat, s a többi ellenséget csupán az országból, az amazonokat azonban az emberi természetből űzték ki." - Csakugyan ez a nagy felszabadító háború jelentősége: az amazonok sorsa ettől fogva pusztulás, enyészet, s e túlhajtás letörésével a gúnaikokrácia soha többé nem válik korlátlan egyeduralkodóvá befelé, s világtörténelmi tényezővé kifelé.

Az anyajog és a férfijog végső nyitványozási összecsapása ez. Mint Aiszkülosz mondja, az amazonok „irigy-háborodottan vonultak Thészeusz ellen". Mert Thészeuszban egy új elv támadt fel, ismeretlen és szöges ellentétben álló az övékével. A kettő nem tűrheti egymást. „Az amazon-állam - írja Bachofen -, ha az állam szót egy

asszonynépre alkalmazni lehet, a női jog legvégletesebb alakját valósítja meg." Thészeusz a maga új, apollóni államát az ellentétes elvre építi, s a két elv közötti harc nyitja meg Athén történetét. Sajátságos azonban, hogy a küzdelemnek epikus emléke nem támadt; talán azért, mert nem Ióniában, az eposz hazájában folyt le, hanem Attikában, a tragédia szülőhelyén. Ezért csak a késői nagy tragikusoknál szólal meg költői emléke (az argonauta-mondákat feldolgozó műveikben).

Minket megragad az elrabolt királylány, Antiopé egyszerre bájos és hősiek alakja. Híven és bátran harcol Thészeusz mellett, békét szerez, sebesülteket ápol, mígnem egy volt amazontársa, Molpadia, lándzsájával bosszúból ledöfi. A helyen, ahol elesett, építik a „mennyei Föld”, az Olümposzi Gaia, vagyis a Hold templomát, megértvén, hogy Arész asszonykatonájában a régi istennő papnője támadt fel újra. Viselkedése szimbolikus, és mint minden igazi monda, mélyértelmű történelem-magyarázat. Mi lett volna Antiopéból, ha megmarad a Thermodon partján? Hősi és kellemetlen oiorpata, életéből semmi haszon, sem öröm, legfeljebb véres dicsőség. „Az amazonok természetből fogva hajlanak a férfiak felé,” - mondja Plutarkhosz, s ez új hangként tűnik fel történetükben. Csakugyan, mintha a természet szólalna meg: a szerelem az öldöklés helyett, az élet szava a halálé helyett. Thészeuszt, az apollóni Naphóst, a monda kalosznak, szépnek nevezi. Új férfi-eszmény, nem pázásra engedett állati vagy szolgahím. Antiopé hitszegően szerelemre gyullad iránta, bűnt bűnre halmaz, a vallás [741] tilalma ellenére elárulja hazáját, cserbenhagyja nővérét, megszökik a népi közösségből az ellentétes és ellenséges eszméket hirdető táborba, de valójában a természet parancsát követi, s ezért tragikus hős, hőroina. De élete pozitívvá válik, a férfi-hős csak az ő segítségével tudja megvédeni a várost, négy hónapi küzdelem után ő szerez fegyverszünetet, sebesült nővérét Kalkiszban ápoltatja, s végül a hőshöz illően tragikus halált hal. Visszatér a nő hivatásához: az asszonyi boldogsághoz, de az anya fájdalmához is. Innen ered kétféle neve, kettős sorsa, amiért néha testvérpárnak gondolják. Mint Antiopé boldog menyasszony; mint Hippolüté fájdalomtól megtört anya, kit gyermekei halála visz a sírba, a monda egyik változata szerint. Két törvényt egyesít magában: az életét és a halálét, az örömet és a gyászét.

Ez a mese vége; a mítoszok elhallgatnak, s evvel mutatják, hogy ami ezután történik, már nem történelem, hanem csak tengődés. Még kétezer éven át egyre-másra hallunk híreket amazontörzsekről, asszony-seregekről, érdekes és hősi tetteikről, de mindez nem több krónikánál vagy egzotikumnál. Tomürisz királyné megveri Kurúsz, a legnagyobb perzsa uralkodót, Babilon meghódítóját. Nagy Sándor és az amazonok találkozásának egész ókori irodalma van. Thelesztrisz (vagy Minithüa) királyné az új Dionüoszhoz jöttének hírére átkel a Kaukázuson, és tizenhárom éjszakán vele hál, hogy utódot fogadjon tőle. Atropatész, Média szatrapája, kedveskedésből száz amazonnak öltöztetett nőt vezet eléje, minthogy valóságosak nincsenek kéznél, s megmutatja neki a királyi ménesek legelőit, melyeken egykor 150 000 ló legelt, de számuk 50 000-re csökkent a virágzó lókötések miatt. Pharaszmanész, Chowarezm királya, 1500 lovas kíséretében meglátogatja baktriai táborában, s felajánlja szolgálatait; ugyanis országa a kolkiszi amazonok szomszédságában terült el, s késznek nyilatkozott haddal segíteni Sándort, ha háborút akarna indítani ellenük. Pompeius katonái Mithridatész szövetségesei közt állítólag amazonokat is találtak; Plinius szerint az amazonok egyrészt a Káspi és a Hürcaniai tenger között (e kettő ugyanaz) élnek, másrészt a Meotiszi öböl partján. Meglep, hogy az arábiai beduinok seregében szintén vitézkedtek amazon-csapatok, még Mohamed idejében is; midőn Khaled 633-ban Damaszkuszban megverte a bizánciakat, a csatában kitűnt egy női lovasosztag. A spanyol-arab zsidó Ibrahim Ibn Jakub a 10. században beutazza Európát, s hírt ad „az asszonyok városáról a

ruszszoktól nyugat felé." Kelet- és Közép-Európa történetében nem egy amazoni hősnő tűnik ki: a grúzok legendás királynője, Tamara, az oroszoknál Olga hercegnő, a lengyeleknél Wanda nevezetes, a két cseh hajadon, Libussa és Valeszka asszonyországának és leányháborújának históriáját Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa írta meg.

Páter Archangelus Lambertini a pápa megbízásából 18 évet töltött Mingréliában (Kaukázus, 1635-1653), Dadian fejedelemnél, s könyvet írt [742] tapasztalatairól; ebben olvassuk: „Mingrélia uralkodója, mialatt ott időztem, hírt kapott, hogy valamely népek nagy számban kivonultak országaikból, és három hadsereget alkottak. A legnagyobbik, mondták, a moszkvai cárt rohanta meg, a másik Kaukáziába ment, hogy megtámadja a szvánokat és a karacsajokat. E seregeket nagy veszteséggel kiverték arról a vidékről, s amikor a lakosok a holtakat levetkőztették, sok asszonyt találtak közöttük. E hír megerősítésére Dadian, Mingrélia fejedelme, több fegyvert kapott, amiket ezek a nők viseltek. A fegyverek nemcsak nagy meglepéssel töltötték el az uralkodót, hanem azt a kívánságot is keltették benne, hogy egy ilyen asszonyt élve kapjon kezei közé. Az uralkodónak hozott fegyverek rendkívül szépek voltak, és asszonykéztől készültek, kiváló ízléssel. A sisak ugyanolyan, aminőt a lovasok viselnek. A mell, a hát és a karok vértézete vékony, lapos részecskékből állt, olymódon összefűzve, mint a pikkelypáncél, mely könnyedén a testhez simul. A páncélról térdig érő gyapjúsoknya csüngött le, oly sötétvörös, hogy a legfinomabb bíbornak látszott. A lábbeli egészen csodálatos alakú volt, és a felső része kicsiny, tűhegy nagyságú rézcsillagokkal szegett. De eme gombok belső részén kis karikák voltak, amikbe finom kecskeszőrfonalat lehetett fűzni, és csodálatos szépen s igen művésziesen egymásba fonni. A nyilak hegytől végig aranyozottak, nagyon hosszúak, a legjobb acélból valók, de nem hegyesek, mint a rendes nyilak, hanem jól leköszörültek. Ez minden, amit amaz országban ezekről a harcias nőkről láttam és hallottam, s még az beszélték róluk, hogy rendszerint a kalmüköknak nevezett tatárok ellen viselnek hadat.” - Amint látjuk, a don-vidéki amazonok, a kis tatár-csizma híján, teljesen az ókori felszerelést hordták még a 17. században is, s a bátorságuk sem volt kisebb, mert noha a fejedelem jutalmat ígért, ha egyet élve elfognak, nem sikerült, egy sem adta meg magát.” - Jean Chardin Perzsiában hall az amazonokról; ez az utolsó hír (1665).

*

Közben azonban fölfedezik a dél-amerikai amazonokat: Francisco de Orellana, az Amazonas első végighajózója találkozik velük Manaos tájékán, s róluk nevezi el a folyót (1542). Illetve az utókor nevezte el az ő híradása nyomán, noha a tudósok mesének tartották mind az ő, mind más utazók jelentéseit, míg az 1930-as években meg nem találták és le nem fényképezték utódaikat. Sokan azóta sem hiszik, holott fennmaradt Orellana expedíciójának hiteles naplója. Fray Caspar de Carvajal, a csapat tábori lelkésze írta napról-napra e hihetetlenül vakmerő kaland történetét. - Bolíviából indulnak el az ifjabb Pizarro és Orellana vezetésével, s természetesen az „Aranyozott Karika”, El Dorado városát, Manoát vagy Paititit [743] keresik. De már az indulás előtt, 1539-ben hallanak egy asszonynépről, mely a hegyeken túl, a nagy folyó mentén lakik, a férfiktól különválva él, földet művel és ügyes a nyílharchban. Évente fölkeresik őket egy szomszéd törzs férfiainak nemzés céljából, de csak a leánygyermekeket nevelik föl, a fiúkat átadják az apa-törzsnek. Pizarroék átkelnek az Andokon, leereszkednek a Maranon völgyébe, mértéktelen erőfeszítések és nélkülözések közt, de az aranyláztól fűtve. Ekkor Orellana a csapat egy részével megszökik vezérétől, az őserdő közepén, úgyszólván pusztán kézzel hajót ácsolnak, s nekivágnak az ismeretlennek. Hetekig hajóznak, s valóban - írja Carvajal - az 1542. évben „Keresztelő Szent Jánosnak, Krisztus előfutárának napján”

indiánok támadják meg őket csónakokon, magastermetű, világosbőrű asszonyok vezetésével. „Olyanok közöttük, mint a nőkapitányok, és mindegyikük több kárt tett bennünk, mint tíz indió.” Szép alakú, karcsú, erős nők, hajuk befont, fejükön tukántoll bokréta, csipőjüket jaguárbőr födi. Íjuk óriási, hat láb hosszú, s oly erősen lőnek vele, hogy a nyílveaszó „tenyérenyi mélyen fúródott a hajó deszkájába. A brigantine a belelőtt nyilaktól a sündisznó hátához hasonlított.” Vagy pedig fúvónyilakkal lőnek. A harci csónakok orrán állva, harsány kiáltásokat hallatnak, tüzelik a férfiakat, s amelyik félénknek mutatkozik, abba akarja hagyni a harcot, baltájukkal agyonütik. A férfiak, a mura-indiánok, sötétbőrűek, borzasak és vad külsejűek, hadiszínekkel bemázolva rútnek, piszkosnak tűnnek fel; míg ülnek, óriásoknak látszanak, ha felállnak, kurta lábuk miatt szinte törpék. - Az egyik asszonykapitányt elfogják, Carvajal India néven említi (az indió nőnemű alakja), de sajnos igen keveset szól róla, úgy látszik Orellana kedvese lett, s a derék atya nem meri bolygatni a kényes tárgyat. A nő Conia-puyarának nevezi magát, ez azonban közös nevük lehetett, mert Nagy Úrnőt jelent. Elmondja, hogy a folyótól távol, az erdőben laknak, s a fehérek jöttének hírére hívták hadba a murákat.

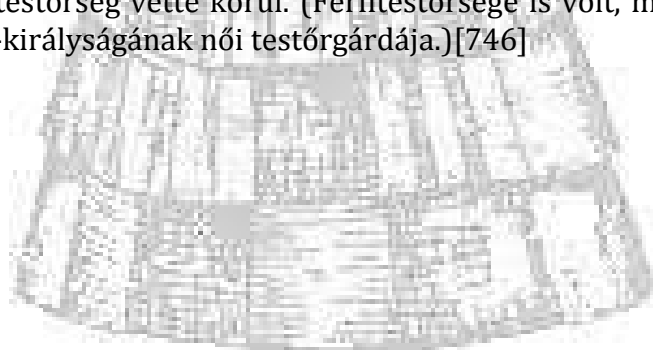
Fernando de Ribeira, Paraguay conquistádórja 1546-ban eskü alatt vallja, hogy az ország nyugati részében elterülő amazon-birodalomról kapott híreket; Baraza misszionárius ugyane vidékről származó amazon-mondát jegyez fel (1700). Úgy lehet, ezek utódait kutatja fel José Caspar Rodriguez Francia a 18. század végén, és leírja sajátos Holdkultuszukat: az éjszakákon, amikor a Hold képe a Yacyuarua taván tükröződik, lebuknak a víz alá, s a fenékről nefrit-amuletteket hoznak fel, s a férfiaknak ajándékozzák, akik egyesülnek velük. Rodriguez csakugyan kiásott a tó partján ilyen nefrit-figurákat, és az amazonokat a Yamunda-menti uapé-nőkkel azonosította. (Koch-Grünberg szerint azonban az „uapé” gúnyszó, nem törzsnév.) - Walter Raleigh 1595-ben a Tapajoz-folyót jelöli meg az amazonok lakóhelyéül; Condamine (1751) a Kucsinara és az Irijó menti amazonokról tud, Gili atya, misszionárius a Kucsinero (az Orinokó mellékfolyója) melletteikről, és így tovább. Koch-Grünberg pedig az 1920-as [744] években egy szabályszerű amazon-mondát jegyzett fel, és adott át a folklór tudományának.

A néger amazonok fölfedezése sem késett soká, és némi túlzással azt mondhatni, hogy Afrika a matriarchális világrész. Birodalmak, császárságok és királyságok éltek az őserdők és füves puszták végtelen térein, de az éghajlat és a földrajzi környezet hatása alatt civilizációjuk más irányt vett, s lakosaikat az arab, majd a portugál, spanyol és angol rabszolgavadászat részint megtizedelte, részint bujdosó életmódra kényszerítette. Már az első portugálok hoztak híreket néger nőuralmakról, amint olvastuk, s asszonykeregek, királyi testőrségek majd mindenütt akadtak a legújabb időkig. Amazoni jellegű „szervezkedésről” a középkori arab író, Magrizi tudósít először. A Nílus és a Vörös-tenger közt lakó bedzsákról elmondja, hogy lándzsáikat asszonyok készítik egy olyan helyen, ahova férfinak közelítenie sem szabad, csak ha fegyvert kíván vásárolni. Ilyenkor azonban „érintkeznek” is velük, ám ha az asszony fiút szül, nyomban megölik, csak a lányokat hagyják életben.

Az anyajogi változatok száma áttekinthetetlen; a legdühödtebb, patalogikus amazonizmusra a gage vagy a goga négerék nyújtanak felül nem múlt példát. Egy 18. századi híradásban olvassuk róluk: korlátlan nőuralom alatt él a gagem nép is, a legvadabb és legfertelmesebb Afrika összes emberevői közt. Nagy hódításokat tettek királynők vezetése alatt, tőlük kapták törvényeiket, s ezeket mintha nem emberek vagy éppen nők, hanem tigrisek hozták volna, és hihetetlennek látszik, hogy valaha is megtartottak ilyeneket. Egyik királynőjük megparancsolta, hogy az ellenségnek nem szabad megkegyelmezni, hanem mindenkit meg kell fojtani, vérében mosdani, húsával jóllakni.

Ugyan ő elrendelte, hogy a nő, aki a táborban vagy háborúban szül, halállal lakoljék; hogy a fiúgyermeket, azonkívül a hibásakat és az ikreket kivétel nélkül mind le kell ölni, még olyanokat is, akiknek felső fogai előbb bújnak ki az alsónál, mert veszedelmet hoznak a gage népre. Mikor a királyné a férfi és női harcosok fiainak kiirtását meghirdette, egész serege szeme láttára odahozatta a maga csecsszopó fiát, mozsárba hajította és összetörte, nem törődve a gyermek jajkiáltásaival. Mikor pedig a gyermek teste formátlan tömeggé zúzódott, mindenféle növényekkel, porokkal, levelekkel, olajokkal keverte össze, és kenőcsöt készített belőle, állítván, hogy ettől sebezhetetlenek lesznek. Ez a bizonykodás és a királyné példája elnyomta az emberi természetet a férfi és nő harcosokban, kik ez asszonyi szörnyeteg zászlaját követték. Az egész táborban összezúzták az újszülött vagy serdületlen fiúkat, s a szokás sok éven át fennmaradt. A hittérítő Cavazzinak sok néger asszony könnyek közt vallotta meg, hogy őt, mások hét, ismét mások tíz gyermeküket pusztították el saját kezükkel. De oly nagy volt a törvényhozó királyné tekintélye, hogy a megtérített nők a legszigorúbb [745] tilalmakkal sem tudták elérni, hogy a harcosok nők husának evésétől tartózkodjanak. Hatalmas és gazdag harcosok ezután is egész lánycsapatokat tartottak, mint birka vagy borjúnyájakat, s naponta levágattak néhányat asztalukra, minthogy a gagek minden másnál jobbnak tartják az emberhúst, és az emberhús fajtái közül a fiatal lányokét becsülik a legtöbbre.

Asszonykatonaságot, női testőrséget sokfelé találtak Afrikában, s lehetséges, hogy ezek régebbi korlátlan nőuralmak, vagy amazoni életformák maradványai: nemcsak vigyáznak a királyra, hanem vigyázzák is. A zanzibári szultánnak és a délkelet-afrikai Nonomopata országnak női katonasága van; az abessziniai gallák királysága valaha asszonybirodalom volt nő uralkodóval és női hadsereggel. Mindközött legnagyobb hírre jutott a dahomeyi király testőrsége. Angol utazók, Wilson, Duncan, Forbes saját tapasztalataik alapján írnak róluk; az utóbbi kettő ötezer női harcost látott „munkában”, s nem győz csodálkozásának kifejezést adni. „Hősiességük nélkül - írja Duncan -, Dahomey rég elvesztette volna rangját.” Gueso király nekik köszönhetette, hogy egy szerencsétlen vállalkozásból ép bőrrel menekült; nagy veszteségeik ellenére a végsőig kitartottak, míg a férfisereg megszaladt. Gueso utóda alatt inkább egy szálig levágatták magukat, semhogy hátat fordítsanak, mint a sereg többi része. A gyáva nőnek saját nővére kiáltja megbélyegző büntetésül: Férfi vagy! - Duncan kapitány megtekintette hadgyakorlataikat; nem ismernek akadályt; kaktuszerdőkön, túskebozótokon törnek át, és vértől borítva, ronggyá tépett ruhában, de nevetve térnek vissza a táborba. „Megjelenésük - írja Duncan -, harciasabb, mint a legtöbb férfié; háború idején ebben az országban sokkal inkább a nőket alkalmaznám katonának, mint a férfiakat. Mindaz után, amit Afrikában láttam, úgy vélem, hogy Dahomey királyának hadserege fölötte áll az összes többinek a nagy sivatagtól Nyugatra.” - De, mondtuk, női seregeket, gárdákat másutt is találunk; tatár kánok és indiai fejedelmek szintén tartottak ilyeneket, Indonéziában, Jáván, Szumátrán is akadnak, mi több, a legandrokratikusabb állam, Kína uralkodóját is női testőrség vette körül. (Férfitestőrsége is volt, mint Napkirálynak, ezt egészítette ki Hold-királyságának női testőrgárdája.)[746]

Utószó

Ember és világ a mérlegen

Várkonyi Nándor *Az elveszett Paradicsom* c. könyvének a fontossága nem csupán viszonylagos, jelentősége nem csak abban rejlik, hogy ma már nehezen hozzáférhető munkák egyébként helyeseltető reprintjeinek a sorából kiemelkedik eredetiségével, vagyis *az első megjelenés újdonságával*; nem is egy hosszú várakozás részbeni kielégítésében, hanem ez idő szerint semmi mással nem pótolható önértékében, a hagyományos emberi értékek újjárendezésében, megcsontosodott balítéletek felülvizsgálásában, felvilágosító és útmutató jellegében. Abban az eltökélt szándékban és e szándék módszeres valóra váltásában, melynek végső céljaként maga az író egész mai gondolkodásmódunk és világlátásunk gyökeres megújítását tűzte ki. Ennek szükségét többé-kevésbé valamennyien érezzük, és pedig régóta. Ha egzisztenciális közérzetünk oly botrányosan, már-már az elviselhetetlenségig megromlott, akkor valami nagyon fontosat valamikor nagyon el kellett hibáznunk. Minél több a részekre vonatkozó kérdés (legkorábban mindig a részjelenségekre figyel fel az ember), minél több az ilyen kérdésekre adott, sokszor igen eltérő válasz, annál inkább erősödnie kell bennünk a kívánságnak, hogy választ kapjunk egyszer az *egészre*. S valóban: a 20. század nemcsak a lázas iramban sokasodó kérdések, hanem az univerzális igénnyel adott feleletek kora is. De a homo theoreticus soha nem volt még ilyen kényes és nehéz helyzetben: el kell készülnie arra, hogy mindig akadhatnak olyanok, akik elméleteit habozás nélkül átviszik a gyakorlatba, s a következmények kiszámíthatatlanok. Ahogy szaporodnak a könyvek és a teóriák, úgy erősödik a fegyverropogás zaja a világban, közösségek és egyének törnek egymás életére, vádaskodásoktól hangos a földkerekség, nem ritkán még a védők is vádbeszédet mondanak -önmagukat vádolva. Ha valamikor, ma igazán tanúi lehetünk az Ige megtestesülésének: véglegesen kiderült, hogy nincs nagyobb úr a Gondoltnál. A Szellem, melyet hol nagy, hol kis kezdőbetűvel írnak, ijesztő valóság. Őreá figyel, Őt éhezi mindenki, akinek jelent még valamit ez a szó: igazság.

Az elveszett Paradicsom is ezek közé a könyvek közé tartozik. Írójának szándéka szerint a békét, a belső egyensúly helyreállítását akarja szolgálni, de alighanem harcot és viszályt is fog szülni. Tárgya időszerű, célja ennél több: korszerű. Jobb híján használjuk ezt a megkülönböztetést. Időszerűnek neveznénk azt, ami nem szándékozik kilépni a mindenkori mának a köréből, ami anyagát és részben érveit is az akkoriban divatos, közkeletű fogalmakból meríti. (Művészeti és irodalmi munkáknál „időszerű” az a stílus, tárgykezelés, ember- és világlátás, amellyel elvben mindenki egyetért, ami bárki számára felfogható, aminek a befogadása semmi különös nehézséget nem okoz, úgyszólván magától értetődő.) Ezekről az [749] „idő”-szerű alkotásokról, még ha egyébként értékesek is, idő múltával mindig kiderül, hogy már a maguk idejében voltaképp elavultak voltak. Ami csak a mindenkori jelenben érvényes, az legalább kétharmad részében már az akkori múlthoz tartozik, abból nőtt ki, abból táplálkozik, az tartja ideig-óráig életben. Korszerűnek ellenben utólag is azt nevezzük, ami meglepte vagy éppen megdöbbenetette a zömükben értetlen „kor”-társakat. A valóban korszerű mű tehát legalább kétharmad részében már a jövőhöz tartozik, annak a látószögéből érvényes, annak életnedveiből, annak igazságából táplálkozik.

Ez a nem éppen természetesnek ható viszony a jelentékeny mű és korának tartózkodó, netán elutasító állásfoglalása között formálisan akár paradoxnak is nevezhető. De ha *Az elveszett Paradicsomot*, mint korábban a *Szíriat oszlopa*it is, csupán ez a paradox helyzete avatná figyelemreméltóvá, talán nyugodtan tovább is mehetnénk. Ez a két munka azonban, és kiváltképp a mostani, a nagy „tetralógia” második része,

másféle gondolatokat is ébreszt. Vagy egyfajta intellektuális hangulatot, ha szabad ilyen szokatlan fogalomtársítással élnünk. Mert ha nem is elkésve, de eléggé későn jelenik meg. Magyarországon talán nem, talán épp a kellő pillanatban; a téma azonban évtizedek óta mind komolyabban foglalkoztatja művelőit szerte a világon, és ami ennél fontosabb, a dolog természeténél fogva nem kevesen jutnak - jutottak máris! - hasonló eredményre. Vagyis ez a hangulat közel áll a tragikushoz. Erről nem Várkonyi tehet. Ő megtette a magáét már akkor, amikor nem ismerte még a világ azokat a méltán híressé vált, nagy neveket, amelyek a művelt emberiség tudatában azóta szép sorjában elfoglalták megérdemelt helyüket. Sikerük persze ma sem osztatlan, nincsenek ellenfelek híján, de ott vannak az élvonalban, nem ismeretlenek többé. Amikor Várkonyi *Az elveszett Paradicsom* megírásához fogott, a helyzet még egészen más volt. Egyszál magában állott, legalábbis idehaza, maga gyűjtötte össze keserves robottal, bár remek megérzéssel a szükséges forrásokat, a szó betűszerinti értelmében tett éjt nappallá olvasással, jegyzeteléssel, örökös töprengéssel, végeérhetetlen levelek írásával (barátjához, Kodolányi Jánoshoz), a tárgykörbe vágó, szenvedélyes hangú beszélgetéssel, egyetlen személyhez intézett, fergeteges előadással, és írt, írt rendületlenül. A hideg és „tárgyilagos” kritikus minderre azt mondhatná: magánügy. Igen, az lett volna máskor, más körülmények között, másvalakinél, de nem nála. Mert nála az „emberiség ügye” volt. Amikor Laurence Olivier a maga rendezte Hamlet-filmben és -szerepben a nagy monológot, a „to be or not to be”-t mondja - az egész ember-lét kérdését vetve fel -, a vásznon csak egy hullámmzó, bugyborékoló agyvelő, a saját agyveleje látható. Ebben forr, sustorog és kiabál a teremtést faggató, roppant kérdés, mint valami felbolydult, organikus katlanban, melyben birokra keltek egymással az emberi univerzum végső választ sürgető, furor intellectualisszal töltekezett démonai. Így született, kínlódott és formálódott ezer szálból, de egy akarattal, egy merész koncepció megszakítatlan bűvöletében és irányító sugallatára *Az elveszett Paradicsom*, amelyet végre kezébe vehet az olvasó. Most, amikor már nem egymagában áll, hanem társak veszik körül. Szerencse, hogy függetlenségét néhány alapvető vonásában még így is sikerült megőriznie.

Annál inkább, mert a négy részből álló sorozaton belüli önállósága ellenére minduntalan felbukkannak benne a másik háromnak a motívumai, gondolati sémái, sőt hellyel-közzel a szorosabban vett tematikai elemek is. Ezek nem [750] pusztán eszmei, hanem tárgyi rokonságot is teremtenek a *Szíriat oszlopaival*, a *Varázs-tudománnyal* és *Az ötödik emberrel*. A köteteken belüli funkciójuk természetesen mindig más és más. Ez a szerteágazó kapcsolatrendszer nagy mértékben gazdagítja, színesíti, komplexebbé teszi a művet. Kérdés persze, vajon mindig előnyére-e. Várkonyi nem tudott, nem is akart ellenállni az „anyag” (kedvenc szava) zavarbaejtő bőségének. Örökké nyugtalanította a kétség, megtett-e mindent a bizonyító apparátus teljessége és hatékonysága érdekében. Legszívesebben mindent és mindenkit idézett volna, ami és aki felkeltette rokonszenvét, megragadta és támogatta. De mert nem mondhatott le az olvashatóságról, és voltaképpen célját, a végső tanulságokat, melyeket olvasóinak a lelkére akart kötni, szintén nem korlátozhatta néhány futó megjegyzésre, egyik nagy elődjének, Bachofennek a módszerét alkalmazta: hosszú, mondhatni könyvnyi terjedelmű bevezetést írt egy-egy kötethez, és ezekben szabad folyást engedett hittel és szenvedéllyel vallott meggyőződésének.

Ha korunkban a minden kulturális és hovatovább civilizációs értéket is elnyeléssel fenyegető káosz lett úrrá a világon és a lelkeken, akkor joggal vethető fel a kérdés: volt-e, s ha volt, mikor és milyen volt „egy jobb kor”, mikor és miért indult meg a romlás folyamata, egyedül az ember tehető-e felelőssé a hanyatlásért, majd zuhanásért, vagy az ember csupán engedelmeskedik-e egy nála hatalmasabb, természeti, sőt kozmikus erő

parancsának? Más szóval: szükségszerű és bizonyítható-e a kezdet magasabbrendűsége és tisztasága, s ugyanilyen szükségszerű-e a görbe mind meredekebb lefelé ívelése? Vannak született-e az „első ember”, ahogy az utolsó másfél század látja és hirdeti, vagy megfordítva, a modern tudományosságot megelőző, időtlen és egyetemes hagyománynak van-e igaza, mely tökéletesnek és harmonikusnak tudja az őst, amikor ez történelme kezdetén megjelenik? Az állati eredet biológiai ténye-e a döntő, vagy az a minőségi, ontológiai változás és elkülönülés, ami végső soron emberré teszi az embert? Pusztán természeti lénnel, a születésnek és halálnak alávetett természeti produktummal van-e dolgunk, vagy kezdettől fogva magasabb tudás birtokosa volt-e az ember, tovább látott-e természeti léte határainál, s ez a tudás - nem pedig hit, mely a tudás szomorú csökevénye - határozta-e meg viszonyát látható és láthatlan környezetéhez? Íme: Az *elveszett Paradicsom* tárgya és a könyv írójának, Várkonyi Nándornak legszemélyesebb ügye, felelősséggel vállalt feladata.

A napról napra gyarapodó, de még így is aránylag csekély számú és kronológiailag sokszor bizonytalan tárgyi leleten kívül elsősorban a szellemi hagyomány jön számításba. Vagyis a mítoszok, a régi (prehisztorikus) ember természetes kifejezőmódja, képi, epikus vagy dramatizált előadása, továbbá az ezekhez kapcsolódó rítusok, s mindezt megelőzően a világszerte meglepő módon egyező szimbólumok, ill. szimbólumrendszerek. Azzal ma már minden tájékozottabb ember tisztában van, hogy az ún. primitív vagy természeti népek (ha egyáltalán vannak még ilyenek, érintetlen állapotban) semmiképp sem tekinthetők a régi ember közvetlen örököseinek, leszármazottainak, mert nem az eredetnél rekedtek meg, hanem - nagy számú hagyományaik, rítusaik ellenére - rég leszakadt, szanaszét szóródott, a végső hanyatlás állapotában konzerválódott utódai egykori magaskultúráknak.[751]

A nagy és szövevényes mítoszok, amennyiben nem későbbi, valóságos történelmi folyamatokat írnak le, s így is értelmezhetők (Robert Graves pl. magyarul is olvasható, terjedelmes művében, a *Görög mítoszokban* bevallottan és kizárólag a politikai történelem eseményeit elmondó, rejtjeles tudósításokat lát bennük, s ezért szántsándékkal profanizál egy kétségbe nem vonhatóan szakrális világképet), legértékesebb részükben egy valaha megvolt, s egy tragikus bukás következtében eljátszott eszményi állapotról számolnak be, melyet más-másképp, de lényegében azonos jelentésű elnevezéssel illetnek. A vedikus iratok krta-jugáról beszélnek, s egy ritmikusan ismétlődő, négy szakaszra oszló kozmikus-történelmi folyamat első ideális fázisaként magyarázzák, melyet fokozatosan elsötétülő korszakok váltanak fel. A Hésziodosz nevéhez fűződő "aranykor"-ról (mely azután hasonló átváltozáson megy keresztül, de az ismétlődés motívuma nélkül) mindenki hallott, ám a legismertebb mégis a Biblia elbeszélése, s Várkonyi is erre gondol, amikor könyvének *Az elveszett Paradicsom* címet adja. A héber hagyomány mindenesetre a végsőig leegyszerűsíti a témát: csak a Paradicsomról és az ember elbukásáról tud, és egy Megváltó eljövetelét ígéri (amit a zsidó és a keresztény vallás eltérő módon értelmez), s ezzel az emberiség történelmét lényegében üdvtörténetként fogja fel.

Mint említettük, Várkonyi Nándor munkája, főleg a tárgyalt anyag tekintetében, egyáltalán nem áll magában, de ha a puszta tudományosságon túlmutató célját: emberképét és történelemkritikáját vesszük elsősorban figyelembe, akkor mégis aránylag kevés rokonával találkozunk. S ezekkel sem állítható mindig maradéktalanul párhuzamba. Részint többet, részint kevesebbet nyújt hasonló szándéktól vezérelt társainál, s módszere is nem ritkán eltér az övéktől. A magyar olvasónak elég Hamvas Béla nevét említenünk, s a főművének tekinthető *Scientia Sacrá*t. Az egyezés is, de főleg a különbözőzés első pillantásra nyilvánvaló. Hamvast is az első ember érdekli, őt helyezi a

csúcsra, s őt igyekszik minél tisztábban, még a szükségszerű ellentmondásoktól is mentesen bemutatni, s ezért módszere teljesen filozofikus, ezen belül is ontológikus. Minden történelmiséget eleve száműz a maga rendszeréből, még a történelem szónak is pejoratív jelentést ad: felülről vagy belülről, de mindenképp a változandóság és a nem tagadható változások szigorú kizárásával szerkeszti meg azt az ember- és világképet, amely felfogása szerint az „egyedüli realitás”. Egyetlen történelmi mozzanatot vesz tudomásul, éppen azt, amely a történelmiség kezdete: ettől fogva az emberiség az apokalipszis lázában és tébolyában fuldoklik. Azóta félrebeszél, és sejtelve sincs már az igazságról. Hamvas döntő indításokat kapott a francia René Guénon-tól, aki mindennemű ezotéria egyik legjobb európai ismerője, ő maga azonban kevésbé kreatív szellem. Várkonyi viszont, szöges ellentétben Hamvassal, a történelmi szemlélet elkötelezett híve, a tér és az idő koordinátái alapján térképezi fel az azonosságokat és a különbözőségeket, s még a legtávolabbi, mitikus múltakban is igyekszik letűzni a változó idők jelzőkaróit. Ez azt jelenti, hogy egyik legfőbb törekvése éppen a történelemelőttiség történelmivé rendezése. Analitikus módszerrel kombinált szintetizáló szándéka sokban rokonítja ennek a sajátosan 20. századi diszciplínának talán legkiválóbb, valóban zseniális művelőjével, az olasz Julius Evolával. Evola a főművének tekinthető *Rivolta contro il mondo moderno* című könyvében (jelentősen bővített, végleges kiadása Róma, 1969) a tradicionális és a [752] modern gondolkodás szembeállításával, mélyreható elemzéssel és elképesztően gazdag dokumentációval, hatalmas életműve összegezeként jelenleg alighanem e tudományág legmesteribb teljesítményét nyújtja. Hatása alól az sem vonhatja ki magát, aki több részletkérdésben nem ért egyet vele. Várkonyi tanult tőle, bár az „Észak” és a „Dél” radikális antagonizmusában, a „poláris tradíció” következetes érvényesítésében és még sok másban nem követi, hanem külön utakon jár.

Valószínűleg elsősorban Várkonyi Nándor határtalan ismeretvágyával, de logikus gondolatmenetével is magyarázható, hogy nem érte be a legősibb eredet-mítoszokból kiolvasható képzetek egyszerű „lefordításá”-val, hanem természettudományos megalapozottságukat is bizonyítani akarta. Sőt nemcsak az ember származását vizsgálja ilyen kettős módszerrel, egyfelől a modern természetbúvár, másfelől a mitográfus szemszögéből, hanem - még egyet lépve visszafelé - a földi élet keletkezésének a kérdését is felveti, s a maga módján (bár erre a hipotetikus megoldásra ma már egyre többen hajlanak) válaszol rá. És itt kezdődnek a bonyodalmak. Evola elhárítja a feleletet, Hamvas Béla megmarad a metafizikai spekuláció anyagtalan szintjén. Várkonyi azonban sokkal materialisztikusabb gondolkodó, mint a róla elterjedt legendák alapján hinnénk. Neki mindig szüksége volt „anyag”-ra, még akkor is, amikor ez az anyag történetesen a tiszta szellem volt, vagy akárcsak a szellem primátusát vallotta. Jellemző, hogy lehetőség szerint került a „természetfölötti” szót, és szívesebben mondott „érzékfölötti”-t. Alapjában véve monista volt, de olyan monista, aki ennek a világnézetnek egyik szembenálló irányzatát sem fogadta el teljesen igaznak, s főleg az anyag és a szellem klasszikus meghatározása ellen tiltakozott. Az egyedüli létezőt definiálhatatlannak tartotta, s amikor a dualizmus hagyományos nyelvén szól, ahhoz az asztronómushoz hasonlít, aki az égitestek felkeléséről és lenyugvásáról beszél, holott jól tudja, hogy valójában csak a Föld fordult el vele.

Azzal, hogy nem pusztán elvi-filozófiai állásfoglalását fejt ki, hanem egy-szerre több modern szaktudomány konkrét vagy látszateredményekkel megerősített területére is behatol, könyvének legvitathatóbb és legebevezhetőbb tételeit formulázza meg Várkonyi. Az evolúció elméletéről van szó, melyet így vagy úgy ma már nagyjából mindenki elfogad. Mivel a mítoszok valóban nem tudnak az ember állati származásáról,

ellenkezőleg egy isteni Lény teremtető aktusáról beszélnek, s inkább az istenek világával tartanak rokonságot, olyan természetességgel és egyöntetűséggel, amiben nyomát sem találjuk valamiféle nagyzási hóbortnak vagy utólagos családfa-szerkesztési kísérletnek, logikusnak tetszhetik, hogy *Az elveszett Paradicsom* írója, aki a mítoszok igazsága mellett tör lándzsát, maga sem gondolkozhatik másként. Ez azonban még mindig nem magyarázza meg egészen azt a heves ellenszenvet, amivel az evolúció teóriájával, egyáltalán mindenfajta evolúciós elgondolással szemben viseltetik. Tökéletesen érthető, hogy az a Várkonyi Nándor, aki könyvének írása közben már a tetralógia befejező részének, *Az ötödik embernek* a koncepcióját, az emberi szellem és erkölcs általános és végső hanyatlásának lesújtó „fejlődés”-rajzát forgatta elméjében, mélységesen idegenkedett még az élővilág létrejöttének evolúciós magyarázatától is. De alighanem komoly hiba volt egy szükségszerű természeti folyamatnak (az ember testszerinti származásának) és az emberi nem talán éppily szükségszerű romlásának pusztán formai okokból való összekeverése, s az utóbbinak tagadhatatlan [753] ténye alapján az előbbinek egyértelmű elutasítása. Nem is maradnak el a következmények: Várkonyi jószerével csak cáfol, de a konkrét, nemleges argumentumok után adós marad a hasonlóan konkrét érvekkel, melyek ugyanilyen meggyőzően bizonyítanak egy pozitív ellenteória igazságát, vagy legalább valószínűségét.

Azok az érvek és kétségtelen tények, melyeket a fejlődéstudomány ellenében felsorakoztat, zömükben egyáltalán nem újkeletűek: rögtön Darwin úttörő munkájának megjelenése után ugyanezeket szegezték szembe vele azok, akik tüstént észrevették az elmélet hiányosságait, a teoretikus építmény tatólgó réseit, kronológiai önkényességeit, fellelhetetlen empirikus bizonyítékait és biztosítékait, az ellentmondó jelenségek garmadájáról nem szólva. Darwin azonban éppen a kellő időben lépett fel, és hamarosan kiderült, hogy elmélete nem csupán időszerű természettudományos, hanem társadalmi-világnézeti igényeket is kielégített, s a harc ezért kettőzött lendülettel bontakozott ki hívei és ellenfelei között. Ez a máig tartó háborúskodás nem tartozik a tudománytörténet legépületesebb fejezetei közé. Az elmélet pártján álló tudósok fölényeskedő gögje és lényegében szellemellenes magatartása csapott össze az értetlenkedő, nem ritkán bigott és a legalacsonyabb gúny fegyvereit is szívesen forgató ellentábor mindinkább defenzívába szoruló hadával. Darwinista részről elkezdődött, és ma is folyik az „átmeneti alak” elszánt keresése, meglehetősen kevés sikerrel. A higgadtabbak egyre több korrekciót javasoltak, közvetett megoldásokat ajánlottak, lazították a kezdetben szorosnak vélt kapcsolatokat, s ma már mind távolibb (földtörténeti) korokba helyezik az embertörzs megjelenését.

A legtöbb tévedést és félreértést az okozta, hogy az ortodox darwinizmus követői foggal-körömmel ragaszkodtak az egyenesvonalú és megszakítatlan fejlődéshez. Holott evolúció és involúció, győztes térhódítás és elsatnyulás, aránylag zavartalan virulencia és váratlan kataklizmák betörése, előre nem látható vég és látszólag előzmények nélkül felbukkanó kezdet (folytatás?) bonyolult együttesében vizsgálható csak a fejlődés, mely - főleg az ember esetében - nem jelent föltétlenül haladást is. Kissé furcsa, hogy a mutáció legigazabbnak tűnő teóriáját, mely iránt jóval több megértést tanúsít, Várkonyi elkülöníthetőnek véli a korszerűen és elfogulatlanul értelmezett evolúciótól, mintha a mutáció azt akarná mondani, hogy rejtélyes úton-módon a semmiből lesz valami. De a mutáció nem az evolúció tagadása, hanem a szemmel nyomon kísérhető, töretlen fejlődés helyett meglepőnek ható, új változatot, esetleg valamely korábbinál magasabbrendűt, mindenestre bonyolultabbat hoz létre. A „hogyan”-ra ez idő szerint nincs válasz, kérdés, lesz-e valaha is. Az élet faggathatja önmagát (mást sem tesz), de nem válaszolhat önmaga. Amíg mi lázasan kutatunk, a természet csendben működik.

Teremtényei vagyunk valamennyien, kíváncsi gyermekek, de szülőanyánk nem árulja el „titkait”. Hogyan is árulhatná el, ha nincsenek titkai? Ilyenek csak tudatosan gondolkodó és cselekvő lénynek lehetnek, márpedig „ő” - a természet - a tudatosságot nekünk tartotta fenn, ránk bízta, mit kezdünk vele. De a tudatosság nem azonos a tudással.

A mutációkkal tovahaladó evolúció elfogadása, úgy tűnik, sokszor csupán vérmérséklet dolga. A Leibniz-féle közismert tételt: „natura non facit saltus”, mindig is csak a rokon mentalitás tette magáévá. Mint például az egyensúly és [754] a rend ideálját valló Goethe, aki végig kitartott a neptunikus hipotézis mellett a plutonikussal szemben, s Alexander v. Humboldt iránt érzett nagybecsülése ellenére kétkedő fejcsóválással fogadta ennek vulkánikus téziseit. Az ellenkezőre példa a nagy George Cuvier, aki konokul tagadta az evolúciót, és mert fölöttébb indulatos természet volt, mondhatni alkati kényszerből folyamodott a kataklizma-elmélethez, csak hogy megmagyarázza a tagadhatatlan tényeket. A Bibliát oly sokra becsülő Várkonyinak észre kellett volna vennie, hogy a Genézis 1-2. elbeszélése szintén evolucionista. A mitikus köntös lehántása után szabályszerű - méghozzá „modern” - fejlődési sorrend tárul elénk; de mert a mutáció elfedi a folyamatok mélyén, rejtekben munkáló erőket, mindig csak a végeredményt regisztrálja, s a vallásos világkép szellemében minden kritikus fordulatot egy személyes isten személyes-cselekvő aktusaként fog fel. A Biblia azonban - s ez már a mitikus gondolkodás gyengülésére utal - oly mértékben antropomorfizálja mind a teremtés művét, mind a Paradicsomban (a legősibb állapotban) lejátszódó eseményeket, hogy a továbbiakban, egészen a legújabb időkig, semmi nehézséget nem jelentett ezeknek a szövegeknek szó szerinti, racionalista értelmezése. De hogy az evolúció gondolata egyrészt mennyire nem újkeletű, másrészt milyen jól megfér a theisztikus-keresztény felfogással, arra már a korai kereszténység egyik legnagyobb alakja, Szent Ágoston a példa: nála tűnik fel először a teremtő Isten úgy, mint Első Mozgató, aki a végtelen világ időben kifejlődő minden változatát, az embert is, eleve beoltotta a természet rendjébe. Vagy hivatkozhatnánk Aquinói Szt. Tamásra, aki az averroista filozófia integrálása céljából azt mondja, hogy Isten öröktől fogva (!) örökké teremti a világot. P. Teilhard de Chardin tehát egyáltalán nem szűkölködik neves elődökben, s a sor alighanem folytatódni fog.

Jobb nyomokon jár, s helyesebb irányban tapogatózik Várkonyi Nándor, amikor Lakhovsky teóriájának bő ismertetése végén a földi élet keletkezésének a problémáját, ill. annak lehetséges megoldását nem korlátozza csupán a Földre, hanem más, kozmikus erőknek is döntő szerepet juttat. Mert ha az evolúció hipotézisét a részletkérdések vitathatósága ellenére *posztulátumnak* kell neveznünk, ugyanilyen szükségszerű követelménynek minősíthető az a száz oldalról megtámasztott feltevés is, hogy a Föld nem valami érzéketlen és izolált égitest az univerzumban, hanem - ami főleg az élet általunk ismert formáit illeti - szerves középpontja távolabbról és közelebből ható, kozmikus erőknek. Ez nem „badarság”, hanem mindennapos tapasztalat, amire a nyakig begombolkozott Tudomány is kezd végre felfigyelni. Aprópó, a tudomány és a tudományosság.

Várkonyi Nándor munkái ellen mindig az volt a fő kifogás, hogy nem tudományosak. Ezt oly sűrűn hangoztatták, hogy olykor már maga is elhitte. Holott művei sosem a tudományt, hanem legfőljebb a tudósokat és az ő céhbéli gyanakvásukat sértették. Babona, hogy van par excellence haladó tudomány. A tudósok között éppúgy találhatók haladó és konzervatív elmék, mint az élet bármely más területén. Az intézményes formákba tömörült tudományosság pedig mindig eleve konzervatív. Új ideákat és felismeréseket csupán azoktól a tagjaitól fogad el kénytelen-kelletlen, akik

először tagok, és csak azután újítk. Sokszor még az ilyenektől sem. A laikus abban a naiv hiedelemben él, hogy tudományos kérdések igazsága tekintetében a tények a meghatározók. De már az ókori görög mondás leszögezi, hogy nem a dolgok, hanem a dolgokról alkotott [755] vélemények irányítják az emberek gondolkodását. S hogy milyen véleményük legyen az embereknek a dolgokról (a tagadhatatlan tényekről), a tudomány írja elő. De a (hivatalos) tudomány sem egységes, minden időben vannak uralkodó irányzatai, melyek a mindenkor elfogadott vagy (rosszabb esetben) kikényszerített szemléletmódhoz igazodnak, s vezérképviselői döntenek el, mi tudományos és mi nem az. Már az ún. egzakt tudományágakban is napirenden vannak a konfliktusok, azokban pedig, melyekben a szemléletmód a tudományosság meghatározó kritériuma (mint például a mítoszkutatásban és -magyarázatban), a ma is többségben lévő 19. századi elmék rendre elutasítják a szó fentebb kifejtett értelmében korszerűen gondolkodókat. És a világ még a mai tekintélyromboló korban is ösztönszerűen a tekintélyek szavára hallgat. Sorolhatta; Várkonyi Nándor százszámra a tényeket, élhetett a legkifogástalanabb bizonyító eljárásokkal, végezhetette munkáját a legkorrektebb módszerességgel, más szóval eleget tehetett a tudományosság összes formális követelményének, nonkonformista gondolkodása eleve alkalmatlanná tette a tudósi cím elnyerésére. Ráadásul munkáit sem jelentethette meg, vagy csak kis részükben és nagysokára, s ezért a tárgyilagos elemzés, a komoly és sokoldalú bírálat helyett egyfelől a tájékozatlan lelkesedés, másfelől a gőgös lenézés lett az osztályrésze. Ez a bánásmód még egy jóhiszemű, kisstílű műkedvelőt is joggal sérhetne, Várkonyi Nándor azonban nagyformátumú, lelkiismeretes kutató és rendszerező volt. Nem gúnyt, nem kuncogással vegyes tiszteletet, hanem értést és méltánylást érdemel.

Az elveszett Paradicsom nagyobb részében a régi embernek azokat a mítoszait tárgyalja, melyeket eredeti, ősi állapotukról és annak elvesztéséről őriznek a földkerekség népei. Ez szó szerint értendő, mert Várkonyi valóban földkörüli utat tesz, hogy felkutassa, összehasonlítsa, rendszerezze és értelmezze ennek a monumentális szellemi hagyatéknek a maradványait. Persze nem hiánytalanul, mert a teljes anyag vaskos köteteket töltene meg, de mindenképp a legfontosabbakat és „irodalmi” tekintetben is kiemelkedőket. A mitológiákat a racionalizmus és empirizmus útját választó, újkori európai tudomány egészen a 20. század elejéig a régi ember alapvető tudatlanságával, féktelenül csapongó képzeletével, babonás félelmeivel és mesélő kedvével magyarázta. Ez a tudomány nem is látta értelmét annak, hogy különbséget tegyen az eredeti formák grandiózus, lényegretörő drámaisága és a késői korok agyoncicomázó, humanizáló vagy éppen ironikus-játékos időtöltése között. Gyökeres fordulatot csak a 20. század hozott, de ehhez a szemléletmód gyökeres megváltozására volt szükség. Annak felismerése, hogy Európa nem a világ közepe, s főleg a 19. század a maga kétségtelen, de teljesen egyoldalú anyagi-civilizációs eredményeivel, technikai forradalmával, politikai és kulturális imperializmusával soha nem látott válságokat idézett elő elsősorban ennek a civilizációnak a szülőföldjén, párhuzamosan haladt a világ politikai és társadalmi átrendeződésével, mindenekelőtt pedig a pusztulásba döntő ideáloktól való elfordulással. Márpedig valahányszor leértékelünk valamit, szükségszerűen felértékeljük annak ellenlábását. Ez történt többek közt a mitikus gondolkodással és a „primitív”-nek tartott régi ember szimbólóiban és átfogó mitológéimokban gazdag, szintetikus világképével. *Az elveszett Paradicsom* szervesen illeszkedik ebbe a nagyszabású, szemlélet- és kultúraformáló folyamatba, melynek tudományos megalapozottságát és korrekt módszereit csak az vonhatja kétségbe, [756] aki mesterséges és öncsonkító korlátok közé szorítja a tudomány fogalmát. Vekerdi László sajnálkozva jelenti ki, hogy a mítosz és a modern tudomány összeegyeztetésére irányuló

kísérlet heroikus, de eleve kudarcra ítélt vállalkozás. Az elmúlt jó félszázad eredményei azonban nem ezt igazolják. Magától értetődik, hogy minden tudományának saját metodikára van szüksége. Az anatómia módszertana nem alkalmazható a csillagászatban, a matematikáé a botanikában. Minden azon fordul meg, értjük-e a mítoszok rég elfelejtett nyelvét, megalkotóinak képlátó gondolkodását, komolyan vesszük-e az emberiség egykori kollektív-intuitív adományát. Közvetlen megismerésre képesítő adottságait. Ha igen, ha le tudjuk fordítani a mi fogalmi-rationális, modern-természettudományos vagy történeti nyelvünkre, akkor majd kiderül, hogy a nagy mítoszok, arányaikban és időtlen felismeréseikben, legalábbis egyenrangúak a mi egymást váltogató, induktív módszerre alapozott hipotéziseinkkel. Ki fog derülni, mint számos esetben máris kiderült, hogy *az egészen új egyre inkább fedi az egészen régit, sőt a jövő legmeglepőbb felfedezése éppen az lesz, hogy a modern tudomány hosszú kitérő után, mint egy kör kezdő- és végpontján, a maga egzakt eszközeivel ismét visszatér a kezdetekhez.* Akkor majd létrejöhet és kézzelfoghatóvá válik a *coincidentia oppositorum*.

A látszólagos ellentéteknek ehhez a jövőbeni találkozásához nyújt méreteiben is imponáló anyagot *Az elveszett Paradicsom*. Egyelőre több az értékelésre váró ismeretanyag benne, mint a föltétlenül meggyőző, konkrét bizonyíték. Erre a könyvre is áll, amit Rohrbach, korunk egyik legkiválóbb fizikusa és filozófusa mond: elég sötét van még ahhoz, hogy aki nem akar látni, ne lásson, de elég világos van már ahhoz, hogy aki látni akar, az lásson. S még valamit: gyakori, fontosnak hitt kitérőink ellenére mindvégig magáról a könyvről beszéltünk. Egy rövid terjedelmű, kritikai írásnak egyébként sem az a feladata, hogy hosszadalmas és vázlatosságukban elégtelen tartalmi kivonatokkal legyen olvasója terhére, hanem egy nem titkoltan polemikus céllal is írott munka elsősorban szintén hasonló tárgyalást kíván. Arra való maga a könyv, hogy az érdemi érdeklődést kielégítse. Lehet, hogy több olvasó nem találja majd eléggé objektívnek, azaz hiányolja az ellentétes nézetek kellő számú és súlyú figyelembevételét. De képtelenség volna felrónunk Várkonyinak, hogy mindig a saját igazát támogató érveket részesíti előnyben. Az a hivatásos tudós vesse rá ezért az első követ, aki nem ugyanígy jár el, amikor új ideákkal áll elő. Élénk, nemegyszer ad hominem szóló előadását sem kifogásolhatjuk, mert a megelevenítő tehetség egyáltalán nem ellensége az igazságnak. Mint ahogy megfordítva, például Kodolányi János nagy, mitikus tárgyú regényeiben is több a tudományos szempontból sem érdektelen, új távlatokat nyitó erudíciós anyag, mint akárhány óvatosan megírt szakmunkában.*[757]

Rajnai László

* Rajnai László *Utószava a Jelenkor c. folyóirat 1988. októberi számában megjelent tanulmányának aktualizált, rövidített változata.*

Várkonyi Nándorról sokat tudunk, de még nem mindent. Tudjuk, hogy a millennium évében. 1896-ban született és 1975-ben halt meg, tudjuk, hogy a harmincas évektől kezdve Pécs és a Dunántúl irodalmi életének legjelentősebb organizátora, a Sorsunk című folyóirat szerkesztője, tudjuk, hogy kitűnő kritikai, irodalomtörténeti és művelődéstörténeti munkák szerzője, s azt is tudjuk, hogy legismertebb munkája a több kiadást megért *Szíriat oszlopai*. Várkonyi Nándor életművének legjelentősebb része azonban kéziratban maradt, és csak most, halála után válik hozzáférhetővé. Várkonyi igazi jelentősége minden bizonnyal abban van, hogy a vizsgálódás számára kiterjesztette az emberiség múltját az írott történelem előtti mitikus időkre. E felismerésével korábban nem állt egyedül. A kezdeményező, az indukátor szerepet ő szerényen elhárította, és azt mondta, párhuzamos jelenségről van szó. De ha akár párhuzamosságnak, akár kölcsönhatásnak tekintjük, ami történt, Várkonyi helye akkor is ott van szellemi testvérei. Hamvas Béla, Kerényi Károly, Kodolányi János és Weöres Sándor mellett. Minden bizonnyal a század eleji túlzott racionalizmus és pozitívizmus ellenhatásaként jelentkezett nálunk a fokozott érdeklődés a két háború között az írott történelem előtti idők iránt "Sugárzásos emberek - ez a jelző illik rájuk. Más-más módon, más-más műfajban, más-más megközelítési módszerben egyképpen azokra az egyetemes és alapvető, nagy és megoldatlan kérdésekre keresték a feleletet, amelyekre a modern természettudományok, a biológia, a kémia, a fizika nem tudtak válaszolni Még szóhasználatuk is rokon. Várkonyi megközelítését "mágikusnak" mondja. Kodolányi írói módszerét, stílusát így jellemzi:

Az elveszett paradicsom, amely teljes terjedelemben most kerül az olvasó kezébe, a *Szíriat oszlopai* ikerdarabjának, bizonyos tekintetben előzményének, bizonyos tekintetben folytatásának tekinthető. Írásához a *Szíriat oszlopai* után azonnal hozzáfogott, s már 1947-ben részletet közölt belőle, de a művet később kibővítette, többször átírta, s haláláig dolgozott rajta. Munkáját maga a szerző a *Szíriat oszlopai* „kiegészítőjeként” mondta, s művét így jellemezte: „Az *elveszett paradicsom* a régi ember világképét tárja fel, s igyekszik rekonstruálni a szellemi és lelki alkatot, amely ezt a világképet megalkotta, és a mítoszaiban ábrázolta.” A tízrészes mű látszólag a modern természettudomány eredményeit használja tételeinek igazolására, megközelítése azonban valójában "mágikus", igazi forrásai a mítoszok, vizsgálódásának módszere a mítosz-kutatás és -értelmezés. Alapkérdései: Az anyag eredete? Ki az ember? Az ember helye a természetben? Milyen volt az ember-lét ősrégi állapota? Milyen volt a régi ember isten-képe? Káosz és Kozmosz? Paradicsom és bűnbeesés? Várkonyi a monista-materialista fejlődésméлет helyett teremtő és teremtett lényt feltételez. Emberképe mind a-marxizmus, mind az egzisztencializmus emberképétől idegen; szerinte az ember kozmikus meghatározottságú lény, s a régi ember bensőséges viszonyban élt a természettel, a világgal. A mű legizgalmasabb részei azok, ahol a szerző a különböző népek mítoszait, a paradicsom-és vízözön-mondákat, a teremtés- és bűnbeesés-mítoszokat vizsgálja és elemzi.

Várkonyi Nándor számos megsejtése bizonyításra vár, hipotéziseit, intuícióit minden bizonnyal igazolni vagy cáfolni fogja a jövő. Művének alapgondolata azonban változatlanul időszerű: „hogya harmonikusan akarunk élni, a Kozmoszt újra meg kell teremtenünk magunkban, újra át kell élnünk.”

Tüskés Tibor